DE GESCHIEDENIS DER WERELD.

H. L. Thomas

DE

GESCHIEDENIS DER WERELD,

AAN HET VOLK VERHAALD

DOOR

ADOLF STRECKFUSS.

NAAR HET HOOGDUITSCH BEWERKT

DOOR

B. TER HAAR, Bz.

NEGENDE DEEL.

Oorspronkelijke Uitgave.

LEIDEN,
P. VAN SANTEN.
GENT, E. TODT, opvolger W. ROGGHÉ.
1875.

INHOUD.

Van het begin van den dertigjarigen oorlog tot het eind der Fransche Veroveringsoorlogen. *(Vervolg).*

EERSTE HOOFDSTUK.

Engeland. Het leger van Willem van Oranje. Frederik van Schomberg. Des prinsen ontvangst in Engeland. Schrik, door 's prinsen aankomst te Londen verwekt. Royalistische overloopers. De legerplaats te Salisbury. Jacobus' halsstarrigheid. Uitbreiding van den opstand. Trouwloosheid van het koninklijke leger. Verraad van Churchill en Grafton. Algemeene afval. Vlucht van prinses Anna. De groote raadsvergadering. Schijnbare toegevendheid van Jacobus. Onderhandelingen met den prins van Oranje. Vlucht van de koningin met den prins van Wales naar Frankrijk. Jacobus' toebereidselen voor zijne eigene vlucht. Het koninklijke leger ontslagen. Vlucht des konings. De lords verklaren zich voor den prins van Oranje. Opstand te Londen. Algemeene regeeringloosheid.

Het weder begunstigde Oranje's plannen. De ontscheping ging zeer voorspoedig, weldra stond het leger, dat hij uit Holland overgevoerd had, op Engelschen grond: ongeveer 4000 ruiters en 11.000 man voetvolk, een voortreflijk uitgerust, geoefend en aan tucht gewend leger onder uitstekende officieren. Vele Engelsche edellieden, Whigs en Tories in bonte mengeling, hadden zich rondom Willem's banier geschaard, meer dan 300 Fransche protestantsche officieren, die na de opheffing van het edikt van Nantes uit hun vaderland gevlucht waren, hadden in het aan de verdediging van het protestantisme gewijde leger dienst genomen. Onder hen bevond zich een der meest beroemde veldheeren van Lodewijk XIV, graaf Frederik van Schomberg.

Schomberg, een Duitsch edelman, uit een aanzienlijk geslacht van de Paltz gesproten, ging voor den grootsten toen levenden meester in de krijgskunst door. Hij had zich, hoewel hij protestant en bij de Jezuïeten doodelijk gehaat was, door zijne krijgsbedrijven in dienst van Lodewijk XIV den maarschalksstaf van Frankrijk weten te verwerven, maar den Franschen dienst verlaten, toen Lodewijk de Hugenooten begon te vervolgen. Aan het hof van den grooten keurvorst van Brandenburg had Schomberg eene eervolle ontvangst gevonden en met toestemming van dezen zich later aan Willem van Oranje aangesloten, wiens plaatsvervanger in de aanvoering van het leger hij zou zijn. De prins had namelijk bepaald, dat, zoo hij mocht sneuvelen, de ook door de Engelschen hoogvereerde graaf Schomberg het leger aanvoeren zou. Reeds den 6en November kon Willem's leger dieper in het land doordringen, het ontmoette nergens een noemenswaardigen tegenstand; bijna overal werd het door het volk, indien al niet door de overheid, met luide bijvalskreten begroet.

Exeter gaf zich over, den 9en November trok de prins met zijn leger

de stad binnen. Macaulay's beschrijving van den intocht werpt zulk een helder licht op dien tijd en zijne zeden, dat wij haar onzen lezers niet mogen onthouden. Zij luidt:

„Bij de overheid had men er op aangedrongen, dat zij den prins in alle plechtigheid aan den ingang der stad zou opwachten, maar zij had dit standvastig geweigerd. Doch de luister van den dag werd door hare afwezigheid niet verminderd. Zulk een schouwspel had men in Devonshire nog nooit gezien. Menigeen legde een weg van een halve dagreis af, ten einde den voorvechter van zijn geloof te ontmoeten. Alle naburige dorpen hadden hunne inwoners in de hoofdstad uitgestort. Eene dichte menigte, grootendeels uit jonge landlieden bestaande, die hunne knuppels zwaaiden, had zich op den top van Haddonhill verzameld, waar het leger, van Churleigh aanrukkend, voor het eerst het rijke dal der Exe en de twee reusachtige torens ontdekte, oprijzend uit de wolk van rook, die over de hoofdstad van het Westen hing. De weg was langs de geheele helling en door de vlakte tot aan de oevers der rivier omzoomd met toeschouwers; van de Westpoort tot aan de Hoofdkerk was het gedrang en het gejuich aan weerszijden zoo groot, dat het de inwoners van Londen aan de drukte op den lord-mayorsdag deed denken. De huizen waren vroolijk versierd, deuren, vensters, balkons en daken waren bezet met toeschouwers. Een aan den wapenpraal van den oorlog gewend oog zou in dit schouwspel veel te berispen hebben gevonden. Want meer dan één moeilijke marsch in den regen, op wegen, waar een voetganger bij elke schrede tot aan de enkels in het slijk zakte, hadden noch het uiterlijk, noch de uitrusting der soldaten verbeterd. Maar de bevolking van Devonshire, volstrekt niet gewoon aan de wapenpraal van geregelde legerplaatsen, was bedwelmd van vreugde en ontzag. Beschrijvingen van den krijgshaftigen intocht werden door het geheele koninkrijk verspreid. Zij bevatten veel, dat recht geschikt was om des volks zucht naar het wonderbare te bevredigen. Want het Hollandsche leger, samengesteld uit mannen, die onder verschillende hemelstreken geboren waren en onder verschillende vanen gediend hadden, bood een tegelijk uiterst vreemd, prachtig en schrikwekkend schouwspel aan voor eilanders, die over het algemeen een zeer schemerachtig begrip van vreemde landen bezaten. Vooraan reed Macclesfield aan het hoofd van tweehonderd edelen, grootendeels van Engelsch bloed, met blinkende helmen en harnassen en gezeten op Vlaamsche strijdrossen. Elk hunner werd vergezeld door een neger, van de suikerplantages op de kust van Guiana aangebracht. De burgers van Exeter, die nog nooit zoovele exemplaren van het Africaansche ras gezien hadden, staarden vol verbazing deze zwarte, met geborduurde tulbanden en witte vederen versierde aangezichten aan. Vervolgens kwam een eskadron Zweedsche ruiters, met breede, uitgetogen zwaarden, in zwarte wapenrusting en met pelzen voorzien. Zij werden met eene bijzondere belangstelling beschouwd, want het heette, dat zij inwoners waren van een land, waar de oceaan bevroren was en waar de nacht een halfjaar duurde, en dat zij zelven de reusachtige beeren verslagen hadden, welker huiden zij droegen. Hierop, omringd door een aanzienlijken drom van edelen en pages, werd de banier des prinsen gedragen; op hare beide zijden las de menigte, die de daken en de vensters bezet hield, met innig genoegen dat gedenkwaardig opschrift: „De protestantsche godsdienst en de vrijheden van Engeland." Doch de toejuichingen verdubbelden nog, toen, omringd door

veertig loopers, de prins zelf verscheen, borst en rug met zijn geslachtswapen versierd, met een witte veder op den helm en rijdend op een wit strijdros. Met welk een krijgshaftig uiterlijk hij zijn ros mende, hoe denkend en gebiedend de uitdrukking van zijn breed voorhoofd en van zijn valkenoog was, is nog heden ten dage op Kneller's doek te zien. Eenmaal ontplooiden zich zijne ernstige trekken tot een glimlach. Dit geschiedde, toen eene oude vrouw, wellicht eene van die ijverige Puriteinschen, die gedurende 28 jaren van vervolging met vast geloof op Israël's vertroosting gewacht hadden, wellicht de dochter van den een of anderen rebel, die in de slachting van Sedgemoor of in het nog vreeslijker bloedbad van de „bloedige rondreis" was omgekomen, uit de menigte te voorschijn kwam, door de uitgetrokken zwaarden en steigerende paarden heendrong, de hand van den bevrijder aanraakte en uitriep, dat zij nu gelukkig was. In de nabijheid des prinsen reed een man, die met hem de belangstelling der menigte deelde. Dat was, zeide men, de groote graaf Schomberg; de eerste soldaat van Europa, sinds Turenne en Condé overleden waren, de man, wiens genie en dapperheid de Portugeesche monarchie op het slagveld van Montes Claros gered had, de man, die een nog hooger roem verworven had door den staf van een maarschalk van Frankrijk om den wil van de ware godsdienst te verzaken. Men had het niet vergeten, dat de twee helden, die thans, door hun gemeenschappelijk protestantsch geloof vereenigd, Exeter binnentrokken, twaalf jaar geleden onder de muren van Maastricht als tegenstanders tegenover elkander hadden gestaan en dat de geestkracht van den jongen prins toen niet was opgewassen tegen de koele wetenschap van den veteraan, die thans vriendschappelijk aan zijne zijde reed. Vervolgens kwam een lange trein van het gebaarde Zwitsersche voetvolk, dat zich in al de oorlogen, die gedurende twee eeuwen op het vasteland gevoerd waren, door schitterende dapperheid en krijgstucht had onderscheiden, doch dat in die week voor het eerst op Engelschen bodem werd aanschouwd. Vervolgens marcheerden een aantal afdeelingen, die volgens de gewoonte van die dagen, naar hunne aanvoerders genoemd werden, Bentinck, Solms, Ginkel, Talmath en Mackay. Met bijzonder welbehagen aanschouwden de Engelschen zeker een dapper regiment, dat nog altijd den naam van den vereerder en betreurden Ossory droeg. De indruk van het schouwspel werd verhoogd door de herinnering van de belangrijke gebeurtenissen, waaraan vele krijgslieden, die thans de Westpoort binnentrokken, deel hadden gehad. Want zij hadden met den krijgsdienst op eene geheel andere wijze kennis gemaakt dan de militie van Devonshire of de soldaten in het kamp van Hounslow. Sommigen hunner hadden den stormachtigen aanval op het slagveld van Sennef afgeslagen, anderen hadden hun zwaard gekruist met dat der ongeloovigen voor de zaak van het christendom, op den grooten dag, toen het beleg van Weenen werd opgebroken. De zintuigen der menigte werden door de verbeelding op een dwaalspoor gebracht. Nieuwspapieren verbreidden zelfs tot in de verst afgelegene gedeelten van het koninkrijk fabelachtige berichten omtrent de lichaamsgrootte en kracht der aanvallers. Men verhaalde, dat zij schier zonder uitzondering langer waren dan zes voet en dat ze zulke groote lansen, zwaarden en musketten droegen als men nog nooit in Engeland aanschouwd had. Ook nam de bewondering der bevolking niet af, toen de artillerie verscheen: een en twintig zware stukken bronzen geschut, die elk door 16 karpaarden slechts met moeite werden voortgetrokken. Veler nieuwsgierigheid

werd vooral opgewekt door een zonderlingen, op raderen geplaatsten toestel. Het bleek eene beweegbare smidse te zijn, voorzien van alle noodige werktuigen en materialen, om wapens en wagens te herstellen. Doch niets verwekte zooveel bewondering als de schipbrug, die met grooten spoed over de Exe werd gelegd, om de wagens over de rivier te brengen, en die daarna even spoedig uit elkaar genomen en weggevoerd werd. Zij was, indien het gerucht waarheid sprak, gemaakt naar een model, uitgevonden door de christenen, die tegen den grooten Turk aan den Donau oorlog voerden. De vreemdelingen boezemden evenveel welwillendheid als bewondering in. Hun wijze aanvoerder droeg zorg, de kwartieren zoo te verdeelen, dat zij den inwoners van Exeter en van de omliggende dorpen zoo weinig mogelijk overlast veroorzaakten. De strengste krijgstucht werd in acht genomen. Niet alleen werden plundering en geweld met kracht tegengegaan, maar aan alle troepen werd gelast, zich tegenover alle klassen der maatschappij wellevend te gedragen. Zij, die hunne voorstelling van een leger ontleend hadden aan Kirke en zijne „lammeren", stonden zeer verbaasd, toen zij soldaten zagen, die nooit op eene waardin vloekten en zelfs geen ei wegnamen, zonder het te betalen. Uit dankbaarheid hiervoor voorzag het volk de troepen overvloedig van levensmiddelen tegen billijke prijzen."

Hoe groot de blijdschap des volks ook was, overal waar Willem van Oranje zich vertoonde, hoewel zijn leger nergens een noemenswaardigen tegenstand ontmoette, en hoewel genoeg vrijwilligers bereid waren om zich bij hem aan te sluiten, was de prins met de ontvangst, welke hij in Engeland vond, toch volstrekt niet tevreden. In den beginne ging het hem eenigszins zooals het vroeger den hertog van Monmouth gegaan was. De groote hoop juichte hem toe, maar de adel hield zich op een afstand. In de eerste acht dagen na zijne landing sloot geen enkel man van aanzien zich bij hem aan. De oorzaak van dit verschijnsel was niet ver te zoeken. Willem was aan de Westkust geland, terwijl zijne vrienden hem in het Noorden verwacht en daar alle toebereidselen voor een opstand gemaakt hadden. Buitendien was juist de streek, welke de prins doortrok, het tooneel der gruwelijkste vervolging van Monmouth's aanhangers geweest; nog hingen aan de galgen de ontvleeschte ledematen der ter dood gebrachten, nog bleekten hunne tot een waarschuwend voorbeeld op een paal ten toon gestelde schedels in de zon. Het was derhalve niets meer dan natuurlijk, dat de adel in het Westen aarzelde zich op nieuw aan het gevaar van een opstand bloot te stellen, doch Willem van Oranje werd door deze werkeloosheid des adels onaangenaam verrast en ontstemd. Hij klaagde, dat de beloften, hem gedaan, valsch waren, ja hij sprak er van, dat hij naar Torbay terugkeeren en zich met zijne troepen weer naar Holland inschepen wilde, dewijl hij geen lust gevoelde om het lot van den hertog van Monmouth te deelen. Eerst den 12en November sloot de eerste edele van naam en invloed, Burrington, zich bij den prins aan en dit voorbeeld werd weldra door anderen gevolgd.

Binnen Londen heerschte intusschen een onbeschrijfelijke gisting. Reeds toen van Dovercastle een renbode de tijding te Whitehall had aangebracht, dat de Hollandsche vloot het nauw van Calais doorgevaren was en koers zette naar het Westen, had Jacobus II bevel gegeven, dat al de troepen onder bevel van generaal Feversham te Salisbury bijeengetrokken zouden worden. Eenige dagen verliepen; de proclamatie van den prins werd, hoeveel moeite de regeering zich ook gaf om dit te verhinderen,

overal verbreid en bracht onder de Londensche bevolking een groote opgewondenheid teweeg. Tot een eigenlijken opstand kwam het echter niet en Jacobus II, die in den beginne zeer beangst was geweest, begon weer geruster te worden, te meer, toen hij hoorde, dat de adel werkeloos bleef en dat de samentrekking van het leger bij Salisbury met spoed plaats greep. Op deze eerste gunstige tijdingen volgden intusschen weldra andere, die groote bezorgdheid verwekten; verschillende streken kwamen in opstand, vele aanzienlijke edelen vervoegden zich bij den prins, zelfs dezulken, die zich bij gelegenheid van Monmouth's opstand de trouwste Tories betoond hadden, zooals Jacob Bertie, graaf van Abingdon, ja zelfs een neef des konings, Eduard, burggraaf van Cornbury, de oudste zoon van graaf Clarendon. Als kolonel van een regiment dragonders voerde hij een deel zijner manschappen uit Salisbury en trad hij met hen in dienst van Willem van Oranje.

Dit verraad bracht Jacobus II in groote onrust. Hij riep de voornaamste officieren, die zich nog te Londen bevonden, tot zich: lord Churchill, zijn gunsteling, dien hij kort geleden tot luitenant-generaal verheven had, den hertog van Grafton, een onwettigen zoon van Karel II, de kolonels Kirke en Trelawney en anderen: allen gaven hem de vurigste verzekeringen van hunne trouw. Hierdoor schepte Jacobus II nieuwen moed; hij besloot zich in persoon naar Salisbury te begeven en, toen kort voor zijn vertrek 19 wereldlijke pairs zich tot hem wendden met een adres, waarin zij hem smeekten, zoo spoedig mogelijk een vrij en wettig parlement bijeen te roepen en onderhandelingen met den prins van Oranje aan te knoopen, ontving hij hen alles behalve vriendelijk. Hij verklaarde, dat er van onderhandelingen geen sprake kon zijn en dat hij wel een parlement wilde bijeenroepen, maar eerst wanneer de prins Engeland verlaten had. „Ik geef niet toe," riep hij uit, nadat de lords hem verlaten hadden, „geen atoom, geen atoom". Ten einde het bewijs te leveren, hoe weinig hij verder tot toegevendheid geneigd was, stelde hij voor den tijd zijner afwezigheid een regeeringsraad van 5 lords aan, van welke er twee papisten waren en de derde de algemeen verafschuwde Jeffreys was.

Den 19en November kwam Jacobus II te Salisbury aan, doch reeds vond hij den stand van zaken op het tooneel der omwenteling veel treuriger dan hij gedacht had. Van alle zijden kwamen ongunstige berichten. De aanzienlijkste edellieden, Tories zoowel als Whigs, stroomden naar het leger van Willem van Oranje, die hen te Exeter vriendelijk ontving en hen eene verbintenis om de vrijheid en de godsdienst van Engeland te verdedigen onderteekenen liet. De afval der edelen en de opstand namen steeds grooter afmetingen aan; reeds stonden het geheele Noorden en Westen in lichtelaaie vlam.

Noch scheen het leger den koning getrouw te zijn en het overtrof in getalsterkte verre dat van Willem van Oranje. Jacobus wenschte derhalve door eén veldslag den opstand te dempen, doch hij kon zijn doel niet bereiken. De maarschalk Schomberg zeide droogjes, toen men hem mededeelde, dat de vijand kwam aanrukken en besloten had slag te leveren: „Dat zal juist zoo gaan als het ons behaagt." Het behaagde evenwel noch Willem van Oranje noch graaf Schomberg een slag te leveren en het kwam slechts tot kleine schermutselingen tusschen de voorposten. Weldra moest ook de koning zelf den wensch naar een treffen opgeven, want steeds minder kon hij zich op zijn leger verlaten. Vele officieren deserteerden en liepen tot Willem van Oranje over, met den luitenant-generaal Churchill

en Grafton aan het hoofd. Churchill trachtte zijn verraad door schoone woorden te bemantelen; hij liet bij zijne vlucht uit het hoofdkwartier te Salisbury een schrijven achter, waarin hij erkende, dat hij alles, wat hij was, aan des konings gunst dankte, en voorts verklaarde, dat hij steeds bereid zou zijn om goed en bloed voor zijn koning te wagen, maar dat zijn geweten hem verbood zijn zwaard tegen de protestantsche kerk te trekken.

Op welke officieren kon Jacobus II nog rekenen wanneer zelfs Churchill en Grafton, die hem nog voor weinige dagen trouw gezworen hadden, hem verrieden? Hij achtte zich te Salisbury niet langer veilig en besloot derhalve naar Londen terug te keeren, doch onderweg werd hij nog door een ander zijner getrouwen verlaten. Zijn schoonzoon, de om zijne groote domheid bekende prins George van Denemarken, de gemaal van prinses Anna, die bij elk bericht van een nieuwen afval verbaasd had uitgeroepen: „Est-il possible? (Is het mogelijk?)'', ging tot Willem van Oranje over; toen Jacobus dit vernam, zeide hij meer smalend dan verontwaardigd: „Wat? Is est-il possible ook weg? Nu, over 't geheel zou een goed ruiter een grooter verlies geweest zijn.''

Om zijn schoonzoon bekommerde hij zich niet veel; maar meer ging het hem ter harte, dat hij, nauwelijks te Londen aangekomen, vernemen moest, dat ook zijne dochter Anna gevlucht was en zich naar Willem van Oranje begeven had. „God helpe mij! Mijne eigene kinderen hebben mij verlaten!'' riep hij jammerend uit.

Daags na zijne terugkomst ontbood Jacobus II de te Londen aanwezige geestelijke en wereldlijke lords tot eene raadsvergadering; deze kwam Dinsdag den 27en November bijeen en allen waren eenstemmig van gevoelen, dat de koning al de eischen zijns volks inwilligen moest; Halifax ried hem voor alles aan, alle katholieken uit hunne ambten te ontzetten en eene onbeperkte amnestie uittevaardigen, ook voor hen, die op dit tijdstip de wapens hadden opgevat.

Doch dit laatste weigerde Jacobus op de meest besliste wijze. „Ik kan het niet doen'', riep hij uit. „Ik moet voorbeelden stellen, aan Churchill, vooral aan Churchill, dien ik zoo hoog verhief. Hij en hij alleen heeft dit alles gedaan. Hij heeft mijn leger omgekocht. Hij heeft mijn kind verleid. Hij zou mij, zonder Gods bijzondere voorzienigheid, in de handen van den prins van Oranje overgeleverd hebben. Mylords, gij zijt bijzonder bezorgd van de veiligheid van verraders, doch niemand uwer bekommert zich om mijne veiligheid.'' In antwoord op deze uitbarsting van machtelooze woede, stelden zij, die de amnestie aanbevalen, met diepen eerbied maar met groote standvastigheid in het licht, dat een vorst, die door machtige vijanden aangevallen wordt, alleen door eene overwinning of door verzoening met zijne vijanden gered kan worden. „Indien uwe majesteit, na al het gebeurde, nog eenige hoop op redding door middel van de wapenen koestert, dan hebben wij uitgepraat; doch zoo niet, dan kunt gij alleen gered worden door de liefde uws volks te herwinnen.'' Na lange en levendige beraadslagingen hief de koning de vergadering op. „Mylords'', zeide hij, „gij hebt u groote vrijheden veroorloofd, doch ik neem u dat niet kwalijk. Op één punt heb ik een besluit genomen: ik zal een parlement bijeenroepen. De andere raadgevingen, mij geschonken, zijn hoogst gewichtig, en gij zult u wel niet verwonderen, dat ik een nacht neem om er over na te denken, eer ik tot eene beslissing kom.''

De uitkomst van des konings overwegingen scheen gunstig voor de

vervulling van de wenschen der lords. Jacobus II liet den volgenden dag Halifax tot zich roepen en deelde hem mee, dat het parlement tegen den 12en Januari bijeengeroepen zou worden. Hij droeg aan Halifax, Nottingham en Godolphin de taak op om met den prins van Oranje te onderhandelen en vaardigde tevens de gewenschte algemeene amnestie uit.

Doch dit alles was niets dan bedriegelijke schijn. Jacobus II handelde zoo, gelijk hij zelf tot den Franschen gezant Barillon zeide, alleen om tijd te winnen; hij wenschte in de eerste plaats zijne gemalin en zijn zoon naar Frankrijk in veiligheid te brengen en hen dan te volgen. Met de hulp van Lodewijk XIV hoopte hij zijn troon te heroveren.

In dit voornemen werd Jacobus II versterkt door de ongunstige berichten omtrent de uitbreiding van den opstand, die schier elk uur te Londen aankwamen, en de gisting, die in de hoofdstad meer en meer toenam. Het volk verborg zijn haat tegen de papisten niet langer, het bedreigde de katholieken met openbaar geweld, en de overheid waagde het nauwelijks, zijne uitspattingen te verhinderen. Het geheele land was in opstand, nergens ontmoette Willem van Oranje, die langzaam op de hoofdstad aanrukte, den geringsten tegenstand.

Te Hungerford kwamen de door den koning afgezondene onderhandelaars met den prins bijeen. Deze ontving hen vriendelijk. Lord Halifax stelde hem in des konings naam voor, dat alle twistvragen aan de beslissing van een bijeen te roepen parlement zouden overgelaten worden en dat in dien tusschentijd de prins met zijn leger op een afstand van 30 tot 40 mijlen van Londen blijven zou. Willem van Oranje verklaarde zich bereid om op dezen grondslag te onderhandelen, hij stelde om den wil zijner veiligheid eenige tegenvoorwaarden, doch legde daarbij zulk eene gematigdheid aan den dag, dat Halifax ze alle met de meeste bereidvaardigheid aannam, ja dat de prins zelfs scherpe verwijten moest hooren van sommige verbitterde Whigs, die hem omringden, daar zij vreesden, dat er een nietsbeteekenende, ja voor hen verderfelijke vrede zou worden gesloten. Zij hadden de wapenen opgevat, om den gehaten katholieken koning van den troon te stooten, en thans scheen het, dat de prins hem in zijne waardigheid handhaven wilde. Des prinsen blik zag echter veel verder en juister dan die zijner medestanders. Bij de gehechtheid der Engelsche natie aan haar koningshuis was zonder eenigen twijfel in die oogenblikken de edelmoedigste staatkunde de beste. Willem begreep, dat hij nooit koning van Engeland kon worden, indien hij als een indringer en veroveraar zijn schoonvader van den troon stiet, maar alleen, wanneer Jacobus II door het volharden in zijn despotisme zich zelven onmogelijk maakte en aan zijn volk de keus stelde tusschen onderdrukking onder zijne regeering of vrijheid onder die van Willem van Oranje. Indien Jacobus er op uit was geweest om de plannen van zijn schoonzoon in de hand te werken, had hij inderdaad niet anders kunnen handelen dan hij in zijne verwarring en zijne stijfhoofdigheid deed. Hij zelf was het, die alle pogingen door de onderhandelaars te zijnen gunste in 't werk gesteld, verijdelde.

Hij stelde zijne gemalin en zijn zoon onder de hoede van een Fransch edelman, den graaf van Lauzun; deze geleidde haar met den prins onder begunstiging van een zeer donkeren nacht naar eene boot en vergezelde haar op hare vlucht uit Londen, die met een goed gevolg bekroond werd. De koningin en de prins van Wales kwamen gelukkig in Frankrijk aan.

Hoewel Jacobus II van zijne onderhandelaars in de legerplaats van

den prins van Oranje de beste berichten ontving, liet hij zich hierdoor toch niet van de verdere volvoering zijner plannen afbrengen. Hij ontbood den lord-mayor en de sheriffs van Londen en deelde hun mede, dat hij zijne vrouw en zijn zoon om den wil hunner veiligheid uit het land gezonden had, doch dat hij zelf — dit beloofde hij met zijn koninklijk woord — op zijn post zou blijven.

Na den afloop van deze audiëntie bereidde hij alles tot zijn vlucht voor. De bevelschriften, waarbij een parlement bijeengeroepen werd, wierp hij in het vuur, ja hij verklaarde het bovendien in eene door hem opgestelde oorkonde voor onwettig. Aan generaal Feversham zond hij een schrijven, hetwelk deze niet anders kon opvatten dan als een bevel om het leger te ontslaan. Zijne ministers zond hij weg met het bevel om den volgenden morgen vroegtijdig aan het paleis te komen, vervolgens trok hij zich in zijne slaapkamer terug en legde hij zich te bed.

Niemand aan het hof vermoedde, dat Jacobus II plan had om te vluchten; met zooveel overleg had hij zijne maatregelen geheim gehouden. Te drie uur in den morgen van den 11en December stond de koning op, nam het groote staatszegel mede en verliet door een geheimen uitgang zijne kamer. In eene huurkoets, die hem opwachtte, reed hij naar Millbank, waar hij in een bootje de Theems overstak, onderweg wierp hij het groote staatszegel midden in de rivier. Bij Vauxhall landde hij en hier wachtte hem een andere wagen, waarin hij zijne vlucht voortzette.

Des morgens na des konings vlucht verschenen de hovelingen naar gewoonte in het voorvertrek, ook de ministers en de lords kwamen, om eene raadsvergadering bij te wonen. Hun schrik en hunne verbazing kenden geene perken, toen zij hoorden, dat Jacobus II verdwenen was en dat hij vóór zijne vlucht geene beschikkingen omtrent de regeering gemaakt, dat hij zelfs het groote staatszegel meegenomen had, blijkbaar met het doel om een toestand van volslagen regeeringloosheid te doen ontstaan.

Wat moest men doen? Zelfs de trouwsten der getrouwen konden zich onder zulke omstandigheden niet blijven scharen aan de zijde van een koning, die zelf hen lafhartig in den steek gelaten had. Weldra vernamen zij, dat Feversham ten gevolge van den koninklijken brief, door hem ontvangen, zijne troepen ontslagen had; een opstand van het grauw bedreigde de hoofdstad en er bestond geene wettige macht om dien te keer te gaan. Bij het dreigen van zulk een gevaar achtte ook de ijverigste kampioen van het wettige koningschap zich gerechtigd om op eigen gezag te handelen. De pairs begaven zich naar Guildhall, waar zij door den magistraat der city op de eervolste wijze werden ontvangen. Vijf bisschoppen en twee en twintig wereldlijke lords ontwierpen onder het voorzitterschap van den aartsbisschop Sancroft eene verklaring, welke inhield, dat door de vlucht des konings hunne hoop, dat de bezwaren der natie door een parlement uit den weg geruimd zouden worden, verijdeld was, dat zij daarom besloten hadden, zich tot verdediging van de vrijheid des volks en van de rechten der kerk bij den prins van Oranje aan te sluiten, en dat zij tot aan de komst van den prins op eigene verantwoordelijkheid zouden trachten de orde te handhaven. Zij zonden onmiddellijk eene deputatie met die verklaring tot Willem van Oranje en smeekten hem, zoo spoedig mogelijk naar Londen op te rukken. De orde binnen Londen te handhaven, gelukte den lords intusschen niet.

„Toen de nacht" — zegt Macaulay — „toevallig de langste nacht

des jaars, inviel, kwamen uit elk hol van ongerechtigheid, uit den beerentuin te Stockley en uit het doolhof van kroegen en bordeelen in Friars duizenden inbrekers en struikroovers, zakkenrollers en dieven te voorschijn. Onder hen mengde zich eene bende luie leerjongens, die naar niets zoozeer verlangden als naar een oproer. Zelfs menschen van vreedzame en eerbare gewoonten werden door godsdienstige verbittering aangedreven om zich aan het bandelooze deel der bevolking aan te sluiten. Want de kreet: no popery, geen papisme, die reeds meer dan eens het bestaan van Londen bedreigd had, was het sein voor geweld en roof. In de eerste plaats wierp het gemeen zich op de plaatsen, aan den Roomsch-Katholieken eeredienst gewijd. De gebouwen werden verwoest. Banken, kansels, biechtstoelen en brevieren werden op een hoop geworpen en in brand gestoken. Een geheele berg van boeken en huisraad brandde op de plaats waar het klooster te Clerkenwell gestaan had. Een andere hoop werd aangestoken tegenover de bouwvallen van het Huis der Franciscanen in Lincoln-Inn-fields. De kapel in Limestreet en die in Buckleisbury werden onder de voet gehaald. De schilderijen, beelden en crucifixen werden te midden van brandende waskaarsen, aan de altaren ontroofd, in zegepraal langs de straten gedragen. De processie vertoonde een woud van zwaarden en stokken en op de punt van elk zwaard en iederen stok was een oranjeappel gestoken. De drukkerij des konings, vanwaar gedurende de laatste drie jaren een ontelbaar aantal geschriften tot verdediging van de pauselijke opperheerschappij, van den beeldendienst en van de monniksgeloften was uitgegaan, werd, om ons van eene grove beeldspraak te bedienen, welke toen voor de eerste maal in zwang kwam, geheel en al ontweid (van de ingewanden ontdaan). De groote voorraad papier, grootendeels nog niet door letters bezoedeld, leverde een ontzaglijk groot vreugdevuur op. Van de kloosters, bedehuizen en publieke gebouwen keerde de volkswoede zich tot de bijzondere woningen. Vele huizen werden geplunderd en verwoest; maar het weinig beteekenende der buit, die daar werd gevonden, stelde de plunderaars teleur en weldra werd het gerucht verbreid, dat de belangrijkste en kostbaarste papieren der papisten onder de hoede der vreemde gezanten gesteld waren. In het oog van het woest en onwetend gemeen beteekenden het volkenrecht en het gevaar om aan het vaderland de rechtmatige wraak van geheel Europa op den hals te halen, volstrekt niets. De huizen der gezanten werden belegerd. Het huis van den Spaanschen gezant werd bestormd en geplunderd; hetzelfde lot ondergingen de woningen der gezanten van den keurvorst van de Paltz en van den groothertog van Toscane.

In den morgen van den 12en December vertoonde Londen op meer dan ééne plaats het beeld van eene stormenderhand veroverde stad. Alle pogingen der lords om in den loop van den dag de rust te herstellen, bleven vruchteloos, het in woede ontstoken volk luisterde niet naar reden. Woedende benden trokken door de straten en spoorden de werktuigen van Jacobus II op, om aan hen hunne woede te koelen.

Van alle dienaren des dwingelands had niemand in zulk eene mate de woede en wraak des volks op zich geladen als de lord-kanselier Jeffreys. Hij wist dit en verkleedde zich, om zijn leven te redden, als matroos van een kolenschip; door zijn gezicht zwart te maken poogde hij elke herkenning voor te komen. Toch werd hij herkend en wel door een man, dien hij eens als rechter op de schandelijkste wijze mishandeld had. Slechts

met de uiterste krachtsinspanning gelukte het der militie te verhinderen, dat het grauw den ellendeling in stukken scheurde. Jeffreys smeekte, dat men hem naar de gevangenis zenden zou. Men wist van de in Whitehall vergaderde lords een bevel hiertoe te verkrijgen en hij werd op een wagen naar den Tower gebracht. Twee regimenten militie waren uitgerukt, om hem te geleiden, en vonden dit eene alles behalve lichte taak. Meer dan eens moesten zij zich zoo opstellen, alsof zij een aanval van ruiterij afweren wilden, en het gemeen een woud van lansen voorhouden. De duizendtallen, die zich in hunne dorst naar wraak teleurgesteld zagen, vervolgden de koets met woedend geschreeuw tot aan de poort des Towers, terwijl zij met knuppels zwaaiden en stroppen voor zijne oogen in de hoogte hieven. De ellendeling lag inmiddels van angst te stuiptrekken. Hij wrong de handen, hij keek met woesten blik nu door het eene, dan door het andere raam en men hoorde hem zelfs boven het rumoer uitschreeuwen: „Houd hen af, heeren, om Gods wil, houd hen af!” Eindelijk, nadat hij oneindig meer dan de bitterheid des doods gesmaakt had, werd hij in den Tower in veiligheid gebracht, waar eenigen zijner meestberoemde slachtoffers hunne laatste dagen doorgebracht hadden en waar hij bestemd was om zijn eigen leven in onuitsprekelijke schande en ellende ten einde te brengen.”

De gisting duurde ook na Jeffreys' gevangenneming voort en plantte zich van Londen naar de graafschappen over; overal keerde de volkswoede zich voornamelijk tegen de katholieke priesters en edellieden en tegen de Iersche soldaten, die, nadat Feversham hen ontslagen had, zonder brood en zonder dak in het land rondzwierven.

„Het strekt — zegt Macaulay terecht — het Engelsche karakter tot eer, dat in weerwil van den afkeer, waarmede de Roomsch-Katholieke godsdienst en de Iersche stam in die dagen beschouwd werden, in weerwil van de regeeringloosheid, welke Jacobus' vlucht ten gevolge had, in weerwil van de listige middelen, die aangewend werden om de menigte door vrees tot wreedheid aan te sporen, geene enkele daad van wreedheid onder zulke omstandigheden gepleegd is. Vele bezittingen van bijzondere personen — het valt niet te ontkennen — werden vernield en geroofd. De huizen van vele katholieken werden aangevallen. Parken werden verwoest. Herten werden gedood en gestolen. Sommige eerwaardige gedenkteekenen van de heerlijke bouwkunst der middeneeuwen dragen tot op dezen dag de sporen van de gewelddadigheid des volks. Het verkeer langs de wegen werd op vele plaatsen gestremd door eene politie, die zich zelve opgeworpen had, en die elken reiziger aanhield totdat hij bewees, dat hij geen papist was. De Theems werd onveilig gemaakt door eene soort van zeeroovers, die onder voorwendsel van naar wapenen of verdachte personen te zoeken, elke voorbijvarende boot doorzochten. Personen, die niet te goeder naam en faam stonden, werden beleedigd en mishandeld. Velen, op wier naam geen smet kleefde, waren blijde, hunne personen en goederen te kunnen loskoopen door den ijvrigen protestanten, die zonder eenige wettige bevoegdheid het ambt van inquisiteurs uitoefenden, eenige guinjes in de hand te stoppen. Doch te midden van al deze verwarring, die eenige dagen duurde, en die zich over vele graafschappen uitbreidde, verloor geen enkel Roomsch-Katholiek zijn leven. De menigte legde geen bloeddorst aan den dag, behalve in het geval van Jeffreys, en de haat, welken deze ellendeling inboezemde, had meer verwantschap met humaniteit dan met wreedheid.”

TWEEDE HOOFDSTUK.

Engeland. Verijdelde vlucht des konings. Zijn terugkeer naar Londen. De prins van Oranje weigert te onderhandelen. Whitehall door de Hollandsche troepen bezet. Jacobus naar Rochester gevoerd. Ontvangst van Willem van Oranje te Londen. Algemeene geestdrift. De pairs en de leden van het vroegere parlement door Willem van Oranje bijeengeroepen. Lafhartige vrees van Jacobus II. Zijne vlucht naar Frankrijk. Voorloopige regeering van Willem van Oranje. Verkiezing van een parlement. De conventie. Verklaring der Gemeenten, dat de troon vacant was. Oneenigheden in het Huis der lords. Flinke houding van Willem van Oranje. Besluiten omtrent de troonsopvolging. De »bill of rights." De kroon door Willem en Maria aangenomen. Einde van de tweede, »roemrijke" omwenteling.

Willem van Oranje vernam de tijding van des konings vlucht met groote voldoening; hij beloofde den tot hem afgevaardigden lords, zoo spoedig mogelijk naar Londen te zullen komen. Tegelijk zond hij Churchill en Grafton af, om het door Feversham ontbonden leger weer te verzamelen en te organiseeren. Reeds meende hij het doel zijner wenschen bereikt te hebben, toen hij eensklaps een bericht ontving, dat al zijne plannen in duigen wierp. Jacobus II was niet gevlucht, hij bevond zich nog in Engeland, ja weer op weg naar Londen.

Een toeval had des konings vlucht in den laatsten beslissenden oogenblik verijdeld. De bark, waarop Jacobus II zich bevond, werd juist toen zij onder zeil zou gaan in de nabijheid van Sheerness door Kentsche bootslieden aangehouden. Deze hielden den koning voor een voortvluchtigen Jezuïet. Zij duwden en sloegen hem, namen hem zijn horloge en zijn geld af en brachten hem weer aan land. Tot geluk voor Jacobus II bevond de graaf van Winchelsea, een vurig royalist, zich in de nabijheid, hij snelde met eenige Kentsche edellieden toe en het gelukte hem, niet alleen Jacobus II tegen verdere beleedigingen te beveiligen, maar ook hem te overreden om naar Londen terug te keeren en de teugels des bewinds op nieuw in handen te nemen. Uit Rochester, waar de koning eenigen tijd uitrustte, zond hij generaal Feversham, die zich bij hem aangesloten had, naar den prins van Oranje, om dezen te zeggen, dat hij naar Whitehall terugkeerde en dat hij een onderhoud wenschte te hebben met den prins, voor wien hij het paleis van St. James zou laten inrichten.

Willem van Oranje bevond zich te Windsor, toen hij den brief van Jacobus II ontving. Hij weigerde generaal Feversham te ontvangen en liet hem zelfs in hechtenis nemen, daar hij verzuimd had een vrijgeleide te vragen en daarmee de wetten des oorlogs overtreden had. Door middel van een tot Jacobus gezonden bode wees de prins de samenkomst met

zijn schoonvader van de hand en verzocht hij dezen, niet naar Londen te gaan, maar te Rochester te blijven.

Deze raad kwam echter te laat. Jacobus II had reeds zijne reis voortgezet; hij was in den namiddag van den 16en December te Londen aangekomen en daar ontvangen op eene wijze, die zijn moed en zijne hoop zeer verlevendigd had. Vele oude royalisten verheugden zich oprecht over zijne terugkomst. Zij hoopten, dat het tot een vergelijk tusschen hem en den prins van Oranje zou komen en dat daardoor orde en rust in het land zouden worden hersteld. Daarom begroetten zij de koninklijke koets, toen zij door de city reed, met luide vreugdekreten; zij lieten de klokken luiden en ontstaken des avonds vreugdevuren.

Deze vreugdeblijken oefenden zulk een invloed op den jammerlijken vorst uit, dat hij uit een toestand van moedeloosheid en neerslachtigheid terstond weder tot zijn vroegeren overmoed oversloeg; hij riep de katholieke priesters in zijne nabijheid terug en in eene door hem gehoudene raadsvergadering, liet hij zich op afkeurenden, ja beleedigenden toon uit over de lords, die het gewaagd hadden, gedurende zijne afwezigheid, de hand te slaan aan het roer van staat. Alsof het hun plicht geweest was, lijdelijk af te wachten wat er gebeuren zou, ook wanneer de geheele maatschappij uit elkander spatte of indien het gemeen Londen in brand gestoken had!

Doch weldra werd zijn overmoed gefnuikt. De bode van Willem van Oranje kwam te Whitehall aan en bracht de tijding mede, dat de prins het voorgestelde onderhoud van de hand wees en niet te Londen verschijnen zou, zoolang er in de hoofdstad nog troepen gevonden werden, die niet onder zijn bevel stonden. Deze tijding bracht Jacobus in groote onrust; hij vreesde, dat de prins aan het hoofd zijns legers verschijnen zou; slechts ééne hoop bleef hem nog over, namelijk, dat de burgers van Londen, die hem zoo vriendelijk ontvangen hadden, voor hem de wapenen zouden opvatten. Hij liet daarom den gemeenteraad vragen, of deze zich verbond om hem tegen den prins te verdedigen, wanneer hij in de city zijne residentie vestigde. Het antwoord, dat hij ontving, stelde hem echter zeer teleur: de gemeenteraad weigerde, zulk eene verplichting op zich te nemen.

Zijn lot werd nu spoedig beslist. In den avond van den 17en December rukten vier bataillons van Willem's leger, onder den graaf van Solms, Londen binnen en naar Whitehall op. Graaf Solms verklaarde, in last te hebben om de wachtposten rondom Whitehall te bezetten en eischte van de koninklijke garde, die door graaf Craven werd aangevoerd, dat zij de poorten zou openen. De 80jarige Craven antwoordde, dat hij zich eerder in stukken zou laten houwen, en hij zou den ongelijken strijd aanvaard hebben, indien Jacobus II zelf hem niet bevolen had, terug te trekken. De Hollandsche troepen bezetten het paleis. Twee uur later, kort na middernacht — Jacobus had zich reeds ter rust begeven — kwamen de lords Halifax, Shrewsbury en Delamere van Windsor aan met eene boodschap van Willem van Oranje, die geen uitstel duldde. Zij werden in des konings slaapvertrek gebracht en gaven hem een brief van den prins over; tevens deelden zij hem mede, dat Willem van Oranje binnen weinige uren te Westminster zou aankomen en dat het dus noodzakelijk was, dat zijne majesteit den volgenden morgen vóór 10 uur naar Ham vertrok. De lords spraken zeer eerbiedig, maar zoo bepaald, dat Jacobus hen niet durfde weerstreven; hij verklaarde zich bereid om te

vertrekken, alleen wenschte hij niet naar Ham, maar naar Rochester te gaan, en dit werd hem ingewilligd. Jacobus had Rochester gekozen, omdat hij meende, van daar veel beter te kunnen ontsnappen dan van Ham; juist daarom vervulde Willem van Oranje, tot wien nog in den loop van den nacht een renbode afgezonden werd, dezen wensch des konings, wiens vlucht hij gaarne in de hand wilde werken.

In den morgen van den 18en December — het regende en stormde hard — betrad Jacobus II de boot, die hem voor altijd uit Whitehall zou wegvoeren. Een aantal lords en heeren begeleidden den koning tot aan de boot en namen met tranen in de oogen van den gevallen vorst afscheid.

Terwijl het vaartuig, omringd door vele met Nederlandsche soldaten gevulde booten, de rivier afvoer, trok het leger van Willem van Oranje Londen binnen. De prins zelf begaf zich, ten einde eene plechtige ontvangst, welke hij niet wenschte, te vermijden door het park naar Westminster, waar hij de gelukwenschen en dankadressen ontving van den gemeenteraad en de verzekeringen van trouw van de hoogste beambten, van de lords en van de leden van het vroegere Lagerhuis, die elkaar verdrongen om bij hem te worden toegelaten. Zelfs de trouwste royalisten, de vurigste Tories schroomden niet, hem hunne hulde te brengen; reeds scheen Jacobus II, die toch nog altijd de wettige koning van Engeland was, geheel vergeten. In de stad werden intusschen de klokken van alle kerken geluid; het volk trok, in weerwil van het slechte weder, juichend de straten door en elke hoed, elke stok was met Oranjelint versierd.

Hoe veelbelovend zulk eene ontvangst ook scheen, toch liet Willem van Oranje zich niet verleiden om de kalme en bezonnen houding te laten varen, welke hij tot dusver aangenomen had. Den raad der bitterste vijanden van Jacobus II, dat hij thans de kroon, als door het recht van verovering hem toebehoorend, op het hoofd zetten en tot vaststelling van een toekomstigen regeeringsvorm een parlement bijeenroepen zou, wees hij beslist van de hand. Hij wilde niet in strijd handelen met zijn eigen woord; of had hij bij zijne landing niet gezegd, dat hij niet als veroveraar de wapenen wilde voeren?

Alles was den prins er aan gelegen, zoo spoedig mogelijk de wettige orde van zaken te herstellen, opdat men hem niet kon verwijten, dat hij een militair despotisme had ingevoerd. Dewijl er echter op dat tijdstip geen parlementair gezag in het land bestond, nam hij de toevlucht tot een zeer vernuftig uitgedacht redmiddel, hetwelk, hoewel het revolutionair was, toch elke gedachte aan willekeur uitsloot. Hij ontbood de pairs des rijks, tegen den 21en December in het paleis van St. James, waar hij zijn intrek had genomen, ten einde over den toestand des land te beraadslagen. Ongeveer 70 lords gaven aan de oproeping gehoor. Kort daarop verscheen er eene proclamatie, waarbij allen, die onder de regeering van Karel II in het Huis der Gemeente gezeten hadden, de aldermen van Londen en de leden van den gemeenteraad uitgenoodigd werden om in den morgen van den 26en December voor den prins te verschijnen.

Op deze wijze schiep Willem van Oranje eene volksvertegenwoordiging met een Hoogerhuis en een Lagerhuis, zonder tijdroovende verkiezingen; hij ontzenuwde de verdenking, dat hij zich zonder toestemming des volks van de kroon wilde meester maken. Toch was het altijd nog de vraag of deze uit de omwenteling geborene volksvertegenwoordiging het wagen zou,

een nieuwen regeeringsvorm af te kondigen en Jacobus II af te zetten. De gehechtheid aan het wettige koningschap was in Engeland nog altijd zeer groot. Zelfs de schandelijke regeering van den thans voortvluchtigen vorst had haar niet kunnen uitroeien, tot des prinsen geluk deed Jacobus II zelf den besten stap om ook zijne ijverigste aanhangers van zich te vervreemden.

De koning leefde te Rochester aanhoudend in een koortsachtige angst en spanning. Hij vreesde, dat zijns vaders lot hem boven het hoofd hing. „Tusschen den kerker en het schavot ligt voor een koning slechts één stap," zeide hij zelf meer dan eens, en vruchteloos trachtten zijne vrienden hem gerust te stellen door hem te herinneren, dat Willem van Oranje de man niet was om de rol van Cromwell te spelen. Uit alle deelen des lands kwamen boden van vurige royalisten te Rochester aan met de verzekering, dat hij niets voor zijne kroon te duchten had, indien hij slechts besluiten kon, stellige beloften en goede waarborgen te geven, dat hij voortaan overeenkomstig de wetten regeeren en geene pogingen aanwenden zou om het katholicisme in Engeland weer ten troon te verheffen.

Doch al deze verstandige raadgevingen leden schipbreuk op de radelooze vrees van Jacobus II. Hij, die vroeger in oogenblikken van werkelijk gevaar, op het slagveld, grooten moed aan den dag gelegd had, sidderde thans van dwaze vrees. Wellicht zeide zijn geweten hem, dat hij meer nog dan zijn vader verdiend had op het schavot te sterven. Het zij wakend of droomend, altijd zag hij de met bloed bevlekte bijl van den beul voor zijne oogen zweven. Hij wist, dat zijne vijanden niets vuriger wenschten dan dat hij zou vluchten, en dat zijne vrienden niets zoozeer vreesden als dit. Doch zijne waanzinnige vrees bracht elk ander gevoel tot zwijgen; slechts zijn leven wilde hij redden; dan kon naar zijne meening, in 't vervolg alles nog terecht komen.

De vlucht was gemakkelijk. Willem van Oranje had zorg gedragen, dat zij niet verhinderd worden zou. In den nacht van den 22en op den 23en December verliet Jacobus II, slechts door een getrouw dienaar vergezeld, zijn slaapvertrek; door den tuin sloop hij naar den oever van de Medway, geen der schildwachten bemerkte hem of — wilde hem althans bemerken. Een bootje wachtte en bracht hem aan boord van een schip. Reeds den 25en December bereikte de voortvluchtige koning gelukkig de Fransche kust.

Jacobus had, toen hij Rochester verliet, op zijne tafel een geschrift achtergelaten, waarin hij de redenen van zijne herhaalde vlucht had blootgelegd. Hij verklaarde daarin o. a., dat hij vrij geboren was en vrij wilde blijven; dat hij zich niet veilig kon achten in de macht van een schoonzoon, die hem met het zwaard in de vuist had aangevallen, hem met geweld uit zijn paleis verdreven en zelfs de wettige geboorte van zijn zoon in verdenking gebracht had. Dat hij vluchtte, om zijne vrijheid te redden, maar dat hij terugkeeren zou, tot hulp van zijn volk, zoodra dit tot inzicht was gekomen, dat het onder het voorwendsel van de vrijheid en de godsdienst te redden misbruikt en bedrogen was.

Met de tijding van des konings vlucht werd dat achtergelaten geschrift aan de lords overgebracht; men sloeg er geen acht op. De lords besloten integendeel Willem van Oranje uit te noodigen om voorloopig de regeering van het land op zich te nemen. Willem sloeg dat verzoek evenwel af, en eerst nadat ook de samengeroepene voorloopige parlementsleden hem insge-

lijks daarom gesmeekt hadden, ging hij hiertoe over. Met krachtige hand schiep hij overal orde en veiligheid; hij droeg zorg dat de verkiezingen voor een parlement, waaraan de beslissing over den toekomstigen regeeringsvorm opgedragen zouden worden, door het geheele land in volle vrijheid konden plaats hebben.

Den 22en Januari 1689 kwam het nieuwe parlement — of liever de conventie, gelijk de vergadering zich zelve noemde, omdat zij niet onmiddellijk door een koninklijk bevel bijeengeroepen was —te zamen. Zij ging snel en vastberaden te werk. Na ernstige beraadslaging nam zij met eene groote meerderheid het besluit, dat Jacobus II, dewijl hij gepoogd had de staatsregeling des rijks door schending van het oorspronkelijk verdrag tusschen koning en volk omver te werpen, dewijl hij op raad van Jezuïeten en andere schandelijke personen de grondwet geschonden en eindelijk zich uit het rijk verwijderd had, de regeering had neergelegd en dat de troon dus ledig stond.

Het eerste lid van dit besluit was in tegenspraak met het laatste, doch deze schijnbare tegenstrijdigheid was van weinig beteekenis: de groote zaak was hier, een vorm te vinden waarmee de meerderheid zich vereenigen kon.

Niet zoo spoedig als de Gemeenten werden de lords het eens; hier stonden de gevoelens der verschillende partijen lijnrecht tegenover elkander. Onder de lords telde Jacobus II nog menigen aanhanger; anderen wilden wel hem, maar niet zijn zoon van den troon vervallen verklaard zien; zij wenschten wel een regentschap van Willem van Oranje, doch niet de verklaring, dat de troon ledig stond; weder anderen verlangden, dat Maria, de dochter van Jacobus II, de gemalin van Willem van Oranje, als koningin den Engelschen troon bestijgen zou, terwijl aan den anderen kant een groot deel der lords met de besluiten van het Lagerhuis instemde.

Lange en levendige beraadslagingen hadden er in het Hoogerhuis plaats, die dikwijls tot tegenstrijdige besluiten leidden. Dat men het eindelijk toch eens werd, dankte men evenzeer aan de dwaasheid van Jacobus II, die zelf ieder zijner hem nog trouw geblevene aanhangers van zich stiet, als aan de wijze gematigdheid, de kalmte en de geestkracht van Willem van Oranje en aan de zelfverloochening van zijne gemalin Maria.

Jacobus II schreef uit Frankrijk een brief aan de conventie, waarin hij de lords en Gemeenten vermaande niet aan zijne zachtmoedigheid te wanhopen, en hun verzekerde, dat hij hun vergiffenis wilde schenken, zelfs dengenen, die hem verraden hadden. Slechts enkelen waren uitgezonderd. Doch met zulke ijdele beloften kon de onttroonde koning natuurlijk geen enkelen tegenstander winnen; de dorst naar wraak schemerde zoo duidelijk door die vriendelijke woorden heen, dat al zijne vijanden wel moesten gelooven, dat zij tot de „enkelen” zouden behooren, die van de vergiffenis werden uitgesloten. Jacobus' aanhangers konden zich niet ontveinzen, dat het een geheel vruchteloos werk was, iets in zijn belang te doen. Zij scheurden zich meer en meer van hem en van zijne zaak los.

Ook de partij, die wenschte, dat de prinses van Oranje als erfgename haars vaders, den troon beklimmen zou, zag door de prinses zelve hare plannen gedwarsboomd.

Maria gaf in een brief aan lord Danly hare diepe verontwaardiging

te kennen over het plan om haar tot koningin te maken; zij verklaarde, dat zij de getrouwe en gehoorzame gade van den prins van Oranje was en dat zij een ieder, die er aan dacht haar boven haren echtgenoot te plaatsen, als haren grootsten vijand beschouwen zou.

De leiders der partijen verkeerden in groote verlegenheid. Eindelijk kwamen zij tot een besluit ten gevolge van eene verklaring van Willem van Oranje zelven, die tot dusver wijselijk gezwegen had, doch in den laatsten oogenblik een beslissend woord sprak. Hij ontbood de lords Halifax, Danby, Shrewsbury en andere uitstekende partijhoofden en verklaarde hun, dat hij wel volstrekt er niet aan dacht, der conventie in eenig opzicht de wet voor te schrijven, doch dat hij voor zich aanspraak maakte op het onbeperkte recht om elke waardigheid van de hand te wijzen, die hij niet met eere en ter wille van de natie kon aanvaarden. Nooit, zeide hij, zou hij een regentschap aannemen, en evenmin den blooten koninklijken titel, waarbij hij een onderdaan zijner eigene vrouw wezen en wellicht slechts voor haar het bewind voeren zou. Hoe innig hij de prinses ook liefhad en hoogachtte, toch wilde hij niet aan den voorschootsband zelfs van de beste der vrouwen gebonden zijn. Alleen wanneer hem zelven de kroon voor zijn leven opgedragen werd, wilde hij haar aannemen, doch anders zou hij liever naar zijn vaderland terugkeeren en de Engelschen zelven hunne zaken laten besturen.

Alle partijen waren zoo diep doordrongen van de noodzakelijkheid om de diensten van den prins van Oranje voor het land te behouden, dat na zijne verklaring de beslissing geen oogenblik twijfelachtig kon zijn. Ook de lords gaven toe: zij besloten, dat Willem en Maria koning en koningin van Engeland zouden zijn, doch dat de regeering aan Willem alleen voor zijn leven opgedragen zou worden. Na het waarschijnlijk kinderloos overlijden van Willem en Maria zou prinses Anna, Maria's zuster, deze opvolgen.

Tegelijk met het nemen van de besluiten omtrent de erfopvolging en in zeker opzicht als eene daarbij gestelde voorwaarde, nam de conventie de bill of rights aan. Zij behelsde in hare voornaamste bepalingen eene uiteenzetting van de rechten der natie en hield hoofdzakelijk in, dat de koning de uitvoering van de wetten niet verhinderen, zonder toestemming van het parlement geene belastingen opleggen, in vredestijd geen leger op de been houden, en geen verlof geven mocht om de wetten te overtreden. Op de verkiezingen voor het parlement zou hij niet den minsten invloed uitoefenen; de redenaars in het parlement zouden slechts aan dat lichaam zelf verantwoordelijk zijn.

In den morgen van den 23en Februari was de omtrek van Whitehall door duizenden toeschouwers bezet. De lords en de Gemeenten waren daar bijeen. De prins en de prinses van Oranje — de laatste was daags te voren uit Holland aangekomen — namen plaats onder den troonhemel in de prachtig versierde feestzaal. De leden der beide Huizen naderden hen met teekenen van den diepsten eerbied.

De secretaris van het Huis der lords las met luider stem de bill of rights voor; daarop verzocht lord Halifax in naam van alle stenden des rijks den prins en de prinses de kroon aan te nemen.

Willem antwoordde in zijn eigen naam en in dien zijner gemalin: „Wij nemen dankbaar aan wat gij ons hebt aangeboden." Daarop verzekerde hij, dat het zijn onverpoosd streven zou zijn, de Engelsche wetten

tot richtsnoer zijner handelingen te nemen en dat hij daarbij het oordeel van het parlement meer dan zijn eigen oordeel vertrouwen zou.

De juichtonen, waarmee deze beloften beantwoord werden, plantten zich naar het voorplein en de straten voort. Wel had het volk reden om te juichen! Met het aanvaarden van de kroon door Willem en Maria was de tweede Engelsche omwenteling geëindigd.

De Engelschen zelven noemen deze omwenteling gaarne hunne „roemrijke" omwenteling, hoewel, of liever omdat zij bijna zonder bloedvergieten tot stand is gebracht Die naam schijnt ons echter niet juist gekozen. Roemrijk was die omwenteling zeker voor geen enkel deel des volks.

Gemeenten en lords hebben daarbij met elkaar gewedijverd in schandelijke trouwloosheid. Het is zoo, de jammerlijke en trouwlooze koning Jacobus II verdiende nauwelijks een ander lot dan door zijne eigene werktuigen en gunstelingen bedrogen en verraden te worden, doch het verraad zelf wordt hierdoor niet eervol. Ook de gelukkige gevolgen, welke de omwenteling niet alleen voor Engeland, maar voor de geheele beschaafde wereld in haren schoot droeg, mogen ons niet doen vergeten, dat de omwenteling zelve alles behalve roemrijk was. Zelfs de prins van Oranje kan het verwijt dat hij zijn schoonvader Jacobus II trouwloos heeft behandeld, niet geheel ontgaan, al erkennen wij ook gaarne, dat zijne bedoelingen veel edeler waren dan die van menig anderen overweldiger, dat hij in de gegevene omstandigheden moeilijk anders handelen kon en dat zijne regeering een zegen voor geheel de wereld geworden is.

DERDE HOOFDSTUK.

Engeland. Willem III bij het Engelsche volk niet bemind. Het voortzetten van den strijd der partijen. Zegepraal der Whigs. Kroning van Willem en Maria. Bevorderingen. Verdraagzaamheidswet. Buitenlandsche staatkunde. De oorlog aan Frankrijk verklaard. Ontvangst van Jacobus II in Frankrijk. De omwenteling in Schotland. Tyrconnel's werkzaamheid in Iérland. Opstand der katholieke Ieren. Jacobus' landing in Ierland. De Iersche oorlog. Belegering en ontzet van Londonderry. Gevecht bij Newton Butler. Dundee's mislukte opstand in Schotland. Schomberg' onbesliste strijd. De legerplaats van Dunkalk. Willem's verlegenheid. Oppositie der Whigs. Het parlement ontbonden.

Wel had de omwenteling gezegevierd, maar of de behaalde overwinning duurzaam zou zijn, dit scheen meer dan twijfelachtig. Zonder veel moeite had Willem van Oranje, thans Willem III, den Engelschen troon beklommen, doch moeilijker zou het hem vallen zich daarop te handhaven. Reeds in de juichtonen, die in alle graafschappen over de nieuwe orde van zaken aangeheven werden, mengde zich menige wanklank, want geene der oude partijen was met de uitkomsten der omwenteling volkomen tevreden en in

aller oog was en bleef Willem van Oranje een vreemdeling, die niet eens de Engelsche taal goed sprak, wiens geheele karakter en leefwijze met de Engelsche zeden en gewoonten in strijd was en die zich niet eens de moeite gaf om te verbergen, dat zijn hart aan de overzijde der zee, in zijn vaderland gebleven was. Zijn ernst, zijne ijskoude stilzwijgendheid mishaagden den Engelschen grooten. Dat hij bovendien zoo ziekelijk was, dat hij van wege de ongezonde lucht niet gedurende langen tijd te Whitehall verblijf kon houden, maar zich eerst te Hampton-Court, daarna te Kensington-House eene verblijfplaats volgens den Hollandschen smaak liet inrichten, dat hij eindelijk de buitenlanders bij de keus van zijne vertrouwelingen voortrok, dit alles was oorzaak, dat de stemming niet alleen aan het hof, maar zelfs onder het volk spoedig te zijnen nadeele omsloeg. Hij verloor de liefde van het algemeen in dezelfde mate, waarin zijne gemalin, koningin Maria, zich door haar vriendelijk en beminnelijk karakter die liefde meer en meer verwierf.

Reeds bijna onmiddellijk na den afloop der omwenteling stonden de partijen der Whigs en Tories weer even vijandig als vroeger tegenover elkaar. De laatsten legden hun spijt, dat ze door de onttroning van Jacobus II te ver waren gegaan, zoo duidelijk aan den dag, dat de bekwaamste staatslieden dier dagen aan de duurzaamheid van het nieuwe koningschap begonnen te twijfelen. Halifax zeide: „Indien koning Jacobus protestant was, konden wij hem geene vier maanden uit het land houden,'' en lord Danly verklaarde zelfs: „Indien koning Jacobus het land op het stuk van godsdienst wilde tevreden stellen, wat hij gemakkelijk zou kunnen doen, zou het zeer moeilijk zijn hem het hoofd te bieden.”

Het was een geluk voor Willem III, ja voor geheel Europa, dat Jacobus er geen oogenblik aan dacht, den minsten stap ter verzoening te doen, dat hij er alleen naar streefde, door de hulp van Frankrijk zijn troon te heroveren en dan eene bloedige wraak te nemen op allen, die hem verraden hadden. Dit bleek uit al zijne brieven, en de Tories moesten, schoon onwillig, bekennen dat hunne eigene veiligheid hen althans voorloopig aan de belangen van den nieuwen koning bond.

Willem III was te scherpzinnig om zich ten aanzien der zwarigheden, waarmede hij te worstelen had, te misleiden; hij kende de gevaren, die hem bedreigden, hij wist, dat hij zich niet aan eene der beide partijen aansluiten kon, zonder de andere tot zijne meest verbitterde vijandin te maken, met veel staatkundig beleid poogde hij zich boven de partijen te plaatsen.

In den nieuwen geheimen Raad, door hem gevormd, riep hij grootendeels leden der Whigpartij, door wier hulp hij voornamelijk den troon beklommen had; doch ten einde ook de Tories tevreden te stellen, werden hunne uitstekendste leiders met ambten bedacht.

Het eerste geschil tusschen de beide groote partijen betrof het parlement. De Tories eischten, dat het ontbonden zou worden, daar de conventie niet door een koninklijk besluit samengeroepen en dus geen wettig parlement was. Bij den ommekeer, die in de stemming van het geheele land reeds had plaats gehad, hoopten zij, dat nieuwe verkiezingen hunne gelederen zouden versterken. Juist om deze reden echter achtten de Whigs eene ontbinding niet noodzakelijk. Zij beweerden, dat de conventie zich thans, nu de wettige orde van zaken hersteld was, zonder omwegen in een parlement mocht herscheppen.

De strijd was hevig; de Whigs zegepraalden en Willem III gaf zijne toestemming tot de wet, waarbij de conventie in een parlement herschapen werd. Hij verwekte hierdoor een nieuwen partijtwist, want de wet hield eene bepaling in, volgens welke niemand in een der beide Huizen zitting nemen en stemmen kon, die niet den nieuwen koning en der koningin trouw gezworen had. Deze bepaling bracht eene groote gisting teweeg men vreesde, dat de bisschoppen en ook vele lords en Gemeenten den eed zouden weigeren. Doch op nieuw was de overwinning aan de zijde der Whigs, want het getal van hen, die den eed weigerden, was zeer klein.

Doch ook deze zegepraal was niets dan schijn; de ongunstige stemming jegens den koning bleef aanhouden en gaf zich lucht in een aantal pamfletten en spotdichten, die vooral omstreeks den tijd der kroning, die den 21en April 1689 plaats had, onder het volk verbreid werden. Bij de kroning, (*) die met allen praal en luister plaats had, stiet Willem III in de eedsformule op de uitdrukking, dat hij alle ketters uitroeien zou. Hij hield op en zeide: „Het is mijn plan niet, iemand om den wil der godsdienst te vervolgen;" op het antwoord, dat dit niet in den eed stond, hernam hij: „dan leg ik den eed af, maar slechts in dezen zin."

Het was zijn vurige wensch, de godsdienstvrijheid in Engeland te doen zegevieren; voorshands echter kon hij in dit opzicht slechts weinig uitrichten, het tolerantie-edict, welks uitvaardiging hij doorzette, bevrijdde alleen de dissenters van de strenge tegen hen uitgevaardigde strafwetten.

Gelukkiger slaagde Willem III in zijne pogingen om Engeland te doen opnemen in het verbond, dat zich op het vaste land tegen Lodewijk XIV gevormd had. Terstond na de kroning werden er in het Lagerhuis beraadslagingen gevoerd, waarin de haat tegen Lodewijk XIV zich op de heftigste wijze lucht gaf. De Gemeenten richtten een verzoekschrift tot Willem, waarin zij verklaarden, dat hij, wanneer hij aan Frankrijk den oorlog wilde verklaren, van de hartelijkste goedkeuring en de krachtigste ondersteuning des volks zeker kon zijn.

Willem bedankte de Gemeenten in de warmste bewoordingen voor dit adres; hij verklaarde, dat geen eerzucht hem ooit zou kunnen verleiden om Engeland in een oorlog met Frankrijk te wikkelen, maar dat Frankrijk reeds tot een aanval overgegaan was en dat het recht van zelfverdediging den krijg dringend gebood. De oorlog werd dan ook weinige dagen later verklaard; feitelijk was hij in Ierland reeds begonnen.

Jacobus II was in Frankrijk door Lodewijk XIV op de vriendelijkste wijze ontvangen, niet als een vluchteling, maar als een koning, die zich in het volle bezit zijner macht bevindt en die een bevrienden vorst een bezoek brengt. Met verkwistende mildheid had Lodewijk voor den voortvluchtigen koning een schitterende hofhouding ingericht; de Fransche adel moest den onttroonden vorst al de eer van een regeerend koning bewijzen. Ook aan beloften van vriendschappelijken bijstand liet Lodewijk het niet ontbreken; alleen Jacobus' wensch, dat hij een Fransch leger naar Engeland zou doen oversteken, om den overweldiger Willem van Oranje van den troon te bonzen, vervulde hij niet.

(*) De kroning gaf Willem III gelegenheid om hen, die hem diensten bewezen hadden, met verhooging van rang te beloonen. Prins George werd tot hertog van Cumberland, lord Danby tot markies van Caermarthen, Churchill tot graaf van Marlborough benoemd.

Lodewijk XIV zag zich juist in dien tijd omringd door machtige vijanden, tegenover wie Frankrijk al zijne hulpmiddelen aan geld en troepen noodig zou hebben. Wel zou het eene zaak van het hoogste gewicht voor Frankrijk zijn geweest, indien Jacobus II op nieuw den Engelschen troon beklom en Engeland alzoo geen deel nam aan dien strijd, doch Lodewijk XIV was door de mededeelingen zijner gezanten te goed van de stemming der Engelsche natie onderricht om de hoop te voeden, dat een Fransch leger op Engelsch grondgebied met goeden uitslag den strijd kon aanvaarden. Hij wist, dat hij door een inval Willem III, rondom wien in dat geval de geheele natie zich ongetwijfeld als één man scharen zou, op zijnen troon zou bevestigen. Ook ten aanzien van Jacobus' onbekwaamheid kon hij niet in het onzekere verkeeren, hij wist dat deze in den eersten tijd niet bij machte was om zich weer van den Engelschen troon meester te maken, al stonden zijne uitzichten voor de toekomst ook niet slecht, want het was te voorzien, dat de partijwoelingen in Engeland den nieuwen koning Willem III spoedig een tal van vijanden zouden verwekken en dat in Schotland en vooral in Ierland eene machtige partij voor Jacobus II opstaan zou.

In Schotland was, wel is waar, de omwenteling nog geleidelijker tot stand gekomen dan in Engeland, het Schotsche parlement had verklaard, dat de papistische koning de kroon verbeurd had, en Willem en Maria waren als koning en koningin uitgeroepen; doch in weerwil hiervan waren juist in Schotland de brandstoffen voor eene nieuwe omwenteling als opgehoopt. Juist de puriteinen, wien Willem zijne spoedige huldiging had te danken, waren volstrekt niet gezind om zich onvoorwaardelijk aan hem te onderwerpen; zij drongen op krachtige maatregelen tegen de episcopalen en op eene groote beperking van de koninklijke macht aan. Aan den anderen kant werd in de Schotsche Hooglanden een bloedige strijd tegen Willem's regeering voorbereid. De Hooglanders, die vroeger reeds onder Montrose de wapenen voor Karel I hadden opgevat, waren vurige Jacobieten — zoo noemden de aanhangers van Jacobus II zich, — zij waren bereid om voor de herstelling van den wettigen koning in opstand te komen en een bekwaam aanvoerder zagen zij zich geschonken in Graham van Claverhouse, die evenzeer berucht was om zijne wreedheid als beroemd om zijne dapperheid en zijne veldheerstalenten, welke Jacobus II bewogen hadden om hem tot burggraaf van Dundee te verheffen.

Nog gunstiger stonden voor Jacobus II de zaken in het katholieke Ierland. Hier had graaf Tyrconnel reeds gedurende Jacobus' regeering met goed gevolg weten te bewerken, dat geheel het burgerlijk gezag weder op de vroeger onderdrukte Keltische bevolking was overgegaan. Tyrconnel had in strijd met de wet de belangrijkste ambten aan katholieken geschonken. De Engelsche volkplanters, op wie de Engelsche heerschappij in Ierland steunde, waren schier van al hunne rechten beroofd. Uit het leger had hij de protestantsche veteranen bijna allen ontslagen en in hunne plaats katholieke Ieren daarin opgenomen.

De landing van den prins van Oranje bij Torbay en de kort daarop gevolgde vernietiging van Jacobus' macht had de Engelsche volkplanters met nieuwen moed bezield. Zij wapenden zich en hadden vast besloten, niet langer de schending van hunne bij de wet gewaarborgde rechten te dulden. Elk protestantsch landhuis werd in eene kleine vesting herschapen; de Engelsche gemeenten sloten zich nauwer ter onderlinge verdediging

aaneen. Talrijke scharen van gewapende Engelschen verzamelden zich in de beide steden Enniskillen en Londonderry, die als de gewichtigste bolwerken der Engelsche volkplantingen beschouwd werden. De Engelschen begrepen zeer goed, dat zij tot een bloedigen strijd met de katholieke Ieren genoopt zouden worden en hun besluit stond vast om hun leven en hunne bezittingen tot den laatsten droppel bloeds te verdedigen.

Al te spoedig barstte de strijd uit. De Ieren waren ter nauwernood bevrijd van het juk, dat tot heden zoo zwaar op hen gedrukt had; zij wisten dat de erkenning van Willem van Oranje het op nieuw op hunne schouderen leggen zou, en zij gaven derhalve vol geestdrift gehoor aan de aansporing van Tyrconnel, om voor de rechten van den wettigen koning Jacobus II de wapenen op te vatten. Wel voelden zij niet de minste sympathie voor den persoon van Jacobus en voor zijne rechten op den troon, maar zij hoopten door hem van de Engelsche overheersching ontslagen te worden. Hun doel was de scheiding van Ierland en Engeland, de herstelling van een onafhankelijk Iersch rijk. De gezanten, die zij naar Frankrijk afvaardigden, ontvingen derhalve in last, wel Jacobus II uit te noodigen om zoo mogelijk met eene Fransche krijgsmacht naar Ierland over te steken en hem te verzekeren, dat de Ieren als één man zijne zijde zouden kiezen, maar tegelijk werden zij gemachtigd om, in geval Jacobus II zich niet aan het hoofd van den opstand wilde plaatsen, aan Lodewijk XIV voorstellen te doen, ten einde Ierland in eene Fransche provincie te herscheppen. Want veel liever wilden de Ieren van het katholieke Frankrijk dan van het protestantsche Engeland afhankelijk zijn.

Nauwelijks hadden deze gezanten het land verlaten, toen op Tyrconnel's roepstem het gansche Iersche volk in opstand kwam en zich wapende.

Een onbeschrijfelijk moeilijke en zware tijd brak nu voor de Engelsche volkplanters aan; zij werden met groote overmacht aangevallen, geplunderd en uitgeschud; alleen in de steden vonden zij nog bescherming; doch niet lang duurde dit, daar Tyrconnel zich haastte, zijne op roof beluste soldaten op de protestanten af te zenden. Waar de woeste Iersche soldaten huis gehouden hadden, daar lieten zij niets dan eene woestenij achter; overal gingen de protestantsche inwoners der steden en dorpen voor hen op de vlucht. Ten einde aan de woede der Ieren te ontsnappen, verwoestten zij met eigene hand hunne woonplaatsen en vluchtten naar Enniskillen en Londonderry, de veiligste schuilplaatsen van het protestantisme en van de Engelsche heerschappij in Ierland.

Jacobus II verklaarde zich, toen de Iersche gezanten bij hem aankwamen, volgaarne bereid om naar Ierland over te steken, doch zijne hoop, dat hij hierbij door een Fransch leger ondersteund zou worden, werd niet vervuld. Wel stelde Lodewijk XIV de vloot van Brest tot zijne beschikking, wel laadde hij daarin wapenen voor 10.000 man met de noodige munitie en beval hij ongeveer 400 bekwame officieren, onder wie de maarschalk graaf van Rosen zich bevond, Jacobus II naar Ierland te vergezellen, maar een leger verschafte hij hem niet.

Den 22en Maart 1689 landde Jacobus II in de haven van Kinsale, waar hij door de katholieke bevolking met onbeschrijfelijke geestdrift ontvangen werd; met groote voldoening vernam hij, dat bijna in geheel Ierland de protestantsche bevolking ontwapend was, ja dat het geheele eiland in zijne macht was, want de tegenstand van Enniskillen en Londonderry zou, naar men meende, spoedig gefnuikt worden.

Ook te Dublin vond Jacobus II eene schitterende ontvangst. Toch kwam hij weldra tot het inzicht, dat zijne zaken in Ierland niet zoo goed stonden als hij gedacht had. Niet alleen streden de Engelschen in Enniskillen en Londonderry dapper, — Londonderry werd met bewonderenswaardigen heldenmoed verdedigd — maar ook in het binnenlandsch bestuur ontmoette hij een onverwachten tegenstand. Jacobus had slechts één doel: door de hulp der Ieren zich weer van den Engelschen troon meester te maken; de Ieren daarentegen wenschten niets vuriger dan Ierland geheel van de Engelsche heerschappij te ontslaan, en zij werden hierin krachtig ondersteund door den Franschen gezant d'Avaux. De partijen stonden weldra scherp tegenover elkander en Jacobus II, die zich jegens het Iersche parlement veel toegevender gedroeg dan hij ooit jegens het Engelsche geweest was, zag zich toch verdacht gemaakt en door de uiterste Iersche partij op vijandige wijze bejegend, omdat hij zijne toestemming niet wilde geven tot maatregelen, die zijne herstelling op den Engelschen troon onmogelijk zouden gemaakt hebben.

Met elken dag werd de verwikkeling grooter, ook de krijgsgebeurtenissen namen niet den loop, dien Jacobus wenschte. Londonderry, hoewel door een sterk leger ingesloten, volhardde in zijn tegenstand, de belegerden legden, onder aanvoering van een wakkeren geestelijke, Walker, eene heldhaftige standvastigheid aan den dag. Al waren zij ook ter prooi aan de vreeselijkste ellende, toch zetten zij de verdediging altoos even hardnekkig voort, totdat het aan eenige Engelsche schepen gelukte, zich door den vijand heen te slaan en der bijna uitgehongerde bevolking toevoer te brengen. De belegerden, die ook zware verliezen (ongeveer 8000 man) geleden hadden, verloren nu den moed, zij trokken terug en Londonderry was ontzet (31 Juli 1689). Op denzelfden dag, waarop Londonderry nieuwen toevoer ontving, leden de troepen van Jacobus II nog op een ander punt een zwaar verlies, zij werden bij Newton Butler door de inwoners van Enniskillen in het open veld geheel verslagen.

Het bericht van deze rampen bracht te Dublin groote verslagenheid teweeg, die nog toenam, toen Jacobus II bijna terzelfder tijd hoorde, dat ook de hoop, welke hij op een opstand in Schotland gevestigd had, verijdeld was.

Dundee had in de Hooglanden de vaan van den opstand voor den wettigen koning geplant en aan den beroemden aanvoerder hadden de Hooglanders zich bereidvaardig aangesloten. Het was hem gelukt, een vrij talrijk leger bijeen te brengen en — wat moeijelijker was — den onderlingen naijver der Hooglandsche clanhoofden in zoo ver te overwinnen, dat de vijandige stammen hunne bijzondere veeten ter zijde zetten, om zich in den strijd voor koning Jacobus II te vereenigen.

Reeds had de opstand eene groote uitbreiding verkregen, reeds was hij voor de regeering van Willem III eene bron van dreigend gevaar geworden, toen Dundee den 27en Juli in den slag bij Killiecrankie sneuvelde. Wel behaalden de Hooglanders eene schitterende overwinning, maar de dood van Dundee deed al hare vruchten verloren gaan. De onderlinge naijver der clanhoofden was zoo groot, dat de een den ander niet gehoorzamen wilde, het leger werd langzamerhand geheel ontbonden. Door den dood van dien éénen man was alle uitzicht op den goeden uitslag van den opstand in rook vervlogen; deze werd binnen korten tijd gedempt.

Jacobus II verloor, toen hij de ongunstige berichten uit Schotland ontving, den moed zoozeer, dat hij zijn voornemen te kennen gaf om naar

Frankrijk terug te keeren. Zijne uitzichten waren inderdaad zeer beneveld; reeds stond in Engeland het leger strijdvaardig, dat de maarschalk graaf Schomberg naar Ierland overvoeren zou, en juist op dit tijdstip kwamen van alle zijde jobstijdingen tot hem. Hij achtte zich in Ierland niet langer veilig. Was het hem niet gelukt de protestantsche volkplanters te overwinnen, toen zij alleen streden, welk een uitslag beloofde dan een verdere oorlog, waarbij zij ondersteund werden door een protestantsch leger! Niet alleen van de zijde der protestanten, die zich te Londonderry en te Enniskillen verzameld hadden, maar ook van de zijde dergenen, die door het geheele land verstrooid waren, dreigde gevaar. Zij konden zich in den rug der Iersche troepen verzamelen, wanneer deze tegen het Engelsche leger streden, welks komst elken dag tegemoet werd gezien. Graaf d'Avaux, de Fransche gezant, meende, dat zulk een gevaar lichtelijk voor te komen was door een nieuwen St. Bartholomeusnacht: zoodra het bericht van de landing van een Engelsch leger verbreid werd, zouden de verstrooide protestanten door het geheele land zich ongetwijfeld gaan roeren en dan was het tijd hen allen zonder genade neer te houwen; genade aan protestanten bewezen, was in zijn oog eene wreedheid jegens katholieken gepleegd.

Hoe weinig menschelijk gevoel Jacobus ook bezat, toch durfde hij het voorstel van den Franschman niet aannemen; zulk eene slachting, welke de Engelsche protestanten voor altijd van hem vervreemd zou hebben, wees hij met verontwaardiging af, liever wilde hij Ierland verlaten en den strijd opgeven. Slechts met moeite bewogen zijne aanhangers hem om te blijven, door hem voor te houden, dat de kroon reddeloos voor hem verloren was, indien hij juist in den beslissenden oogenblik zich lafhartig terugtrok. Bleef hij, dan zou de geheele Iersche natie als één man opstaan, alle partijtwisten zouden met het oog op dit eene groote doel gesmoord worden.

Jacobus II bleef, en reeds de eerstvolgende dagen bewezen, dat zijne raadslieden gelijk hadden gehad. Toen graaf Schomberg in Augustus 1689 te Antrim landde, stond inderdaad geheel Ierland op, de stem van den partijgeest zweeg, alle Ieren vereenigden zich, om het eiland tegen de gehate Engelschen te verdedigen.

Schomberg, die slechts een legertje van ongeveer 10.000 man onder zijne bevelen had, rukte langzaam door eene in eene woestenij herschapen landstreek tegen Dublin op. Hij deed dit echter niet zonder bezorgdheid, want hij vreesde eene al te haastige ontmoeting met de troepen van Jacobus II. Zijn leger bestond grootendeels uit ongeoefende rekruten, want de beste troepen had Willem III tot den oorlog tegen Frankrijk naar Vlaanderen gezonden, tegen de Ieren moest hij bijna uitsluitend de eerst onlangs aangeworvene manschappen gebruiken. Door eene nederlaag kon Schomberg alles verliezen, bij eene zegepraal daarentegen slechts weinig winnen, hij besloot derhalve een slag te ontwijken; toen de Iersche troepen tegen hem oprukten, verschanste hij zich in de nabijheid van Dundalk in eene versterkte legerplaats.

Weken lang bleef Schomberg onbewegelijk in het kamp, wel gelukte het hem zijne troepen goed te oefenen, doch in weerwil hiervan werd zijn leger niet bruikbaarder, want eene besmettelijke ziekte brak in de legerplaats uit en rukte de Engelsche troepen bij honderdtallen weg. Tengevolge hiervan kon Schomberg het nog minder dan vroeger wagen aan het veel sterker Iersche leger slag te leveren, hij moest, in weerwil van de in het kamp heerschende ziekte en ellende, daar blijven, totdat in November het

Iersche leger zich verstrooide, om de winterkwartieren te betrekken. Thans eerst kon ook Schomberg zich roeren; ongeveer 5000 man had hij door den dood verloren, met de overgeblevenen sloeg hij in de steden en dorpen van Ulster zijne winterkwartieren op.

De slechte uitslag van de Iersche expeditie droeg er niet weinig toe bij om den buitendien reeds zoo moeilijken toestand, waarin Willem III verkeerde, nog moeilijker te maken. Meer en meer was het in den loop van den zomer gebleken, dat eene schier bovenmenschelijke inspanning van den koning geeischt werd, om zich in het bezit der onlangs en zonder veel moeite verworven kroon te handhaven. Zijne pogingen om de partijen te verzoenen, waren vruchteloos gebleven, de ontevredenheid was toegenomen dewijl het hem niet eens gelukt was, door schitterende voordeelen, op den vijand behaald, of door eene spoedige en krachtige regeling van de binnenlandsche aangelegenheden blijken van zijne bekwaamheid als regent te geven. Aan den anderen kant had hij door met veel beleid bestuurde onderhandelingen het algemeene bondgenootschap tegen Lodewijk XIV tot stand gebracht. Tusschen de Staten-Generaal en den keizer was een verdrag gesloten, waartoe ook Engeland en Spanje toetraden, doch dit verdrag was bijna het eenige voordeel, waarop Willem III zich in de buitenlandsche staatkunde beroemen mocht, terwijl de bereidwilligheid, waarmee het parlement hem in ruime mate de middelen tot den oorlog tegen Frankrijk toestond, de eenige zegepraal was, door hem in de binnenlandsche staatkunde behaald.

Evenmin als het leger in Ierland, behaalde ook de vloot eenige voordeelen. De admiraal Herbert, dien Willem III uit dankbaarheid voor zijne vroeger bewezene diensten tot graaf van Torrington benoemd had, was, in weerwil van het bondgenootschap met Holland, niet in staat om in den strijd tegen de Fransche vloot eenige lauweren te plukken. Ja, hij kon niet eens de Engelsche koopvaarders tegen de Fransche kapers beschermen. Hij leidde een schandelijk, aan genot toegewijd leven, terwijl in het gezicht der wallen van Portmouth, waar de Engelsche vloot in de haven lag, de Engelsche koopvaarders uitgeplunderd werden.

Met het binnenlandsch bestuur was het even ellendig gesteld; reeds onder Jacobus' regeering verkeerde het in den jammerlijksten toestand. Willem III was niet in staat om het zoo spoedig te regelen als hij zelf wel wenschte, dewijl het hem niet mogelijk was het gansche heirleger omkoopbare en onbekwame ambtenaren op eens te ontslaan. In alle takken van het staatsbestuur heerschte omkoopbaarheid, doch het meest bij het beheer van het leger en de vloot.

Bedriegelijke leveranciers leverden in verstandhouding met de beambten bedorven levensmiddelen en slechten krijgsvoorraad aan het leger en de vloot, en aan dit schandelijk misbruik was voor een deel de groote sterfte bij het leger in Ierland toe te schrijven.

In het Lagerhuis hadden er — en niet ten onrechte — heftige beraadslagingen plaats in den loop van den zomer en den herfst, over de lauwheid in het beheer der vloot, de verliezen der Engelsche zeehandelaars, de bedriegerijen der leveranciers en het lijden van het leger in Ierland. Steeds duidelijker kwam het aan den dag, dat de partij der Whigs, waaraan Willem III voornamelijk zijne verheffing te danken had, zich meer en meer van hem losmaakte. Te vergeefs trachtte de koning de partijen te verzoenen, te vergeefs eene volkomen vergetelheid van het verleden,

eene algemeene amnestie tot stand te brengen. De Whigs namen tegenover hem een strakke, ja vijandige houding aan; zij maakten het Willem tot een ernstig verwijt, dat hij zijne zegepraal niet gebruikte om de Torypartij te vernietigen.

Het verdroot den koning eene kroon te dragen, die hem slechts zorg en hartzeer, in plaats van vreugde en dankbaarheid aanbracht. Zieker dan ooit, gevoelde hij een schier onwederstaanbaar heimwee naar zijn vaderland, waar hij genezing naar lichaam en geest hoopte te vinden. In 't geheim maakte hij toebereidselen om Engeland te verlaten. Zijne gemalin zou de regeering voortzetten, hij zelf zou naar Holland terugkeeren om daar zorg te dragen, dat het bondgenootschap tusschen Engeland en de vereenigde provinciën tegen den gemeenschappelijken vijand in stand bleef.

Nadat alles voor de reis in gereedheid was gebracht, riep Willem III zijne ministers bijeen en deelde hun zijn voornemen mede. Sprakeloos van verwondering en schrik hoorden zij de onverwachte tijding aan. Tories en Whigs waren evenzeer ontroerd op de gedachte, dat Willem de regeering aan de handen eener zwakke vrouw toevertrouwen en Engeland, dat zoo dringend behoefte had aan een krachtig bestuur, verlaten zou.

Tegenover dat gevaar verzonken al de geschillen der partijen in het niet. Tories en Whigs smeekten Willem III eenparig, dat hij een volk, hetwelk hem in het opdragen van de koninklijke waardigheid het grootste blijk van vertrouwen had geschonken, niet in den steek laten zou. Na lang weifelen willigde de koning, hoewel schoorvoetend, hun verzoek in, maar hij verklaarde, dat hij dit alleen deed, om daar, waar Engeland's lot beslist moest worden, in Ierland, krachtig in den gang van zaken in te grijpen, dat hij in persoon het opperbevel over het leger in Ierland wilde aanvaarden. De ministers moesten zich aan zulk een onverzettelijk besluit wel onderwerpen, ofschoon zij ernstig bezorgd waren, dat Willem's zwakke gezondheid niet tegen de vermoeienissen van den Ierschen veldtocht bestand zou zijn.

Niet zoo volgzaam was het parlement. Toen de leden der Wighpartij vernamen, dat de koning van plan was naar Ierland te gaan, verklaarden zij zich zeer bepaald daartegen. Men sprak er van, dat het parlement een adres tot den koning zou richten en van hem eischen, dat hij zijn voornemen opgeven zou.

Willem III kwam dien stap voor. Den 27en Januari 1690 verdaagde hij het parlement, om het kort daarop te ontbinden.

VIERDE HOOFDSTUK.

Engeland. Het Toryparlement. De amnestie. Hachelijke toestand der Engelsche regeering. Samenzweringen der Jacobieten. Overwinning ter zee, door de Franschen bij Beachy-Head behaald. Landing van Tourville bij Torbay. Algemeene wapening in Engeland tegen de Franschen. Willem III in Ierland. Zijne overwinning aan de Boyne. Lafhartige vlucht van Jacobus II. Zijn terugkeer naar Frankrijk. De Iersche opstand gedempt. Tegenspoeden in de Nederlanden. De verraders Russell, Godolphin en Marlborough. Prinses Anna en de gravin van Marlborough. Voorgenomen tocht van Jacobus II naar Engeland. Dwaze proclamatie. Overwinning ter zee, door Russell bij La Hogue behaald. Tegenspoeden der Engelschen te land en ter zee. De kaper Jean Bart. Jacobus II in Frankrijk. Willem III als grondlegger van het constitutioneele regeeringsstelsel. Dood van koningin Maria.

Groot was de blijdschap der Tories over de ontbinding van het parlement; bij de nieuwe verkiezingen spanden zij al hunne krachten in om de bovenhand te verkrijgen en ten gevolge hiervan bezaten zij dan ook in het nieuwe parlement, dat den 20en Maart 1690 bijeenkwam, eene kleine meerderheid.

Op dit tijdstip vormde de Torypartij den voornaamsten, schoon zeer wankelbaren steun des konings. Het parlement stelde het inkomen van Willem en Maria vast, doch het legde hierbij geene groote mildheid aan den dag en stond die gelden toe, niet voor het leven van het koninklijk echtpaar, maar voor den tijd van vier jaren. Van meer belang was het echter voor den koning, dat het parlement zijne toestemming gaf tot eene amnestie voor staatkundige misdrijven, waarop slechts zeer weinige uitzonderingen gemaakt werden.

De Whigs, die in het parlement eene zeer sterke minderheid vormden, trachtten het bondgenootschap tusschen Willem III en de Torypartij te verbreken. Een uitnemende aanleiding hiertoe scheen hun het voorstel aan te bieden, door hen bij het parlement ingediend, dat elk ambtenaar, op straffe van ontzetting uit zijn ambt, den verbannen koning uitdrukkelijk en plechtig moest afzweren, en dat bovendien elk onderdaan, die door den vrederechter hiertoe opgeroepen werd, hiertoe verplicht zou wezen. Wie weigerde, zou zoo lang in de gevangenis worden geworpen, totdat hij het hoofd in den schoot had gelegd.

Zulk eene wet konden de Tories niet aannemen, dewijl velen hunner partijgenooten nog altijd heimelijk de zaak van Jacobus II waren toege-

daan. De Whigs hoopten, dat de weigering hunner tegenstanders eene klove tusschen deze en den koning graven zou, doch zij bedrogen zich: Willem III verklaarde nadrukkelijk, dat hij volstrekt niet gezind was om zijnen onderdanen een nieuwen eed op te leggen. Toen het voorstel met 192 tegen 165 stemmen verworpen was, legde hij daarover dan ook niet de minste verstoordheid aan den dag.

Intusschen had Willem III alle noodige maatregelen genomen om het bevel over de troepen in Ierland, die reeds aanzienlijk versterkt waren, op zich te nemen. Den 4en Juni vertrok hij naar Ierland; hij aanvaardde zijne reis op een noodlottig tijdstip, want meer dan een zware onweerswolk pakte zich op staatkundig gebied juist toen boven Engeland samen, en velen van 's konings ijverigste vrienden meenden, dat het niet verstandig van hem was, in zulk een hachelijk tijdsgewricht het land te verlaten en de regeering aan eene zwakke vrouw over te dragen. Doch hij bleef onverzettelijk bij zijn plan; in Ierland, verklaarde hij, moest de strijd voor de Engelsche vrijheid beslecht worden.

Inderdaad, de toestand des lands was bedenkelijk genoeg. Men had een complot ontdekt van vele invloedrijke edelen met Lodewijk XIV en Jacobus II. Een opstand der Jacobieten, zou plaats grijpen, zoodra Willem III vertrokken en het land van troepen ontbloot was. De samenzweerders hoopten op Fransche hulp. Graaf Clarendon, de naaste bloedverwant van koningin Maria, lord Darmouth, de vroegere admiraal, Penn, het hoofd der Engelsche kwakers, en andere invloedrijke mannen waren in het complot. Dewijl hunne plannen echter verraden waren, was het gevaar reeds voor een deel afgewend en de koningin meende, dat zij door de inhechtnisneming van enkelen hare veiligheid verzekeren kon.

Het volk nam de zaak echter zoo licht niet op; met bange bekommering blikte het in de toekomst en deze bezorgdheid werd weldra door ongunstige tijdingen van allerlei aard nog vermeerderd. Uit de Nederlanden kwamen berichten van overwinningen, door de Franschen behaald; doch nog erger scheen eene overwinning ter zee, welke de Fransche vloot onder den graaf van Tourville den 29en Juni op de Engelsch-Hollandsche vloot onder graaf Torrington op de hoogte van Beachy-Head bevochten had. Torrington moest zich na zware verliezen op de Theems terugtrekken, terwijl Tourville, na langen tijd in het kanaal gekruist te hebben, naar Torbay zeilde en in die haven het anker uitwierp. Hij maakte aanstalten tot eene landing en hoopte, dat thans de Jacobieten zich even spoedig bij de Fransche troepen zouden aansluiten als vroeger de tegenstanders van Jacobus II bij de Hollandsche.

Doch hij zag zich in zijne verwachtingen deerlijk bedrogen. Bijna alle partijen in Engeland, de dweepzieke Jacobieten alleen uitgezonderd, waren één in haat tegen de Franschen; allen hadden vast besloten tot den laatsten droppel bloeds tegen de nationale vijanden te strijden en hoe grooter, na de tegenspoeden in de Nederlanden en na de nederlaag bij Beachy-Head, het gevaar scheen, des te vuriger was ook de ijver voor de verdediging des lands.

Zoodra de Fransche vloot in de haven van Torbay verscheen, stegen van alle heuvelen vuurzuilen omhoog, de militie verzamelde zich, het geheele land stond eensklaps onder de wapenen. Tourville begreep, dat hij zich in de stemming der Engelschen schromelijk vergist had, de eenige heldendaad, welke hij verrichten kon, was de verwoesting van een onbeduidend

Engelsch dorp; daarop trok hij terug. Het gevaar eener vijandelijke landing was afgewend.

De blijdschap van het Engelsche volk was groot en zij werd nog verhoogd door gunstige tijdingen, die uit Ierland kwamen.

Nadat de grijze maarschalk Schomberg den oorlog in Ierland in het voorjaar weer had begonnen, was Willem III den 14en Juni te Carrickfergus geland en met uitbundige geestdrift door de protestanten begroet. Zijne komst schonk nieuw leven aan de krijgsverrichtingen. Misschien was Schomberg te voorzichtig geweest, misschien had hij al te zeer geschroomd, het lot van de Engelsche heerschappij in Ierland van de onzekere kansen van een enkelen slag afhankelijk te maken. Hierdoor had hij zijne troepen ontmoedigd. Willem III daarentegen volgde een geheel tegenovergesteld plan. Hij wilde een beslissenden slag uitlokken; toen Schomberg en eenige andere officieren hem tot omzichtigheid en uitstel rieden, antwoordde hij, dat hij niet naar Ierland overgekomen was, om gras onder zijne voeten te laten groeien; dat eene overwinning dringend noodig was om den moed der soldaten en van het zeer beangstigde Engelsche volk te doen herleven en zijn aanzien bij de natie te verhoogen. Zijne grootste zorg was, dat koning Jacobus II een beslissenden slag ontwijken zou. Dit was echter niet het geval: Jacobus meende, dat hij Dublin in geen geval zonder strijd prijs mocht geven.

Jacobus had het Iersche leger aan den zuidelijken oever van de Boyne in eene voordeelige stelling geplaatst. Zijn leger telde ongeveer 30.000 man en daaronder 7 tot 8000 man voortreflijke Fransche infanterie, welke Lodewijk XIV hem onder bevel van den hertog van Lauzun ter hulp gezonden had. Willem's krijgsmacht was een weinig sterker; hij had ongeveer 36.000 man bijeen, doch zijne stelling was veel minder goed, zoodat de grootere getalsterkte van zijn leger daardoor rijkelijk opgewogen werd.

Den 11en Juli had de beslissende slag plaats. Willem stelde zich daarbij aan de grootste gevaren bloot. Hoewel hij door een kanonskogel gekwetst was, bleef hij toch aan den strijd deel nemen; hij bezielde door zijn weergaloozen heldenmoed de Engelsche troepen. Even dapper streed ook de 82jarige maarschalk Schomberg, die zich in den beslissenden oogenblik, toen zijne manschappen teruggedreven werden en begonnen te wijken, aan hun hoofd stelde en in het slaggewoel viel. Tegen zulke vijanden was Jacobus II niet opgewassen. Had hij zich in vroeger jaren in den strijd moedig gedragen, sinds dien tijd was er eene groote verandering met hem voorgevallen, hij was vreesachtig en bezorgd voor zijn leven geworden. Toen hij zag, dat de Ieren begonnen te wijken, vreesde hij, dat de terugtocht hem zou worden afgesneden. Lafhartig en trouwloos verliet hij zijn leger, om zoo spoedig mogelijk naar Dublin terug te keeren. Zoo was hij geen getuige van de schitterende zegepraal, welke Willem III aan de Boyne bevocht.

De jammerlijke koning, die zelf zoo lafhartig gevlucht was, beklaagde zich te Dublin luide over het gebrek aan moed en aan geoefendheid, dat de Ieren in den oorlog aan den dag hadden gelegd. Hij verklaarde, dat hij nooit weer een Iersch leger wilde aanvoeren en dat hij thans voor zich zelven zorgen moest.

Zijn besluit was genomen, nog had hij niets verloren dan een enkelen slag, nog stond de geheele katholieke bevolking van Ierland voor hem onder de wapenen, nog mocht hij, zoo hij den strijd voortzette, op de krach-

tige hulp van Lodewijk XIV, op de vermeerdering van het aantal Fransche hulptroepen rekenen. Gelukte het hem in Ierland stand te houden, dan zouden ook zijne aanhangers in Engeland moed grijpen en kracht tot een opstand bezitten, dan zou ook in Schotland zijne partij met nieuw leven bezield worden. Doch al deze overwegingen werden overstemd door de lafhartige vrees, dat hij wellicht als gevangene in de handen van zijn schoonzoon vallen en dan het lot van zijn vader ondergaan zou. Hij dacht aan niets dan aan zijn leven; in aller ijl vluchtte hij uit Dublin, waar de vijand met elk oogenblik verwacht kon worden. In den vroegen morgen van den 13en Juli bereikte hij de haven van Waterford; van hier begaf hij zich over zee naar Kinsale, waar hij zich op een Fransch fregat inscheepte en naar Brest zeilde.

Willem III had door zijne overwinning het hoofddoel van zijn overtocht naar Ierland bereikt. Zijn leger was met nieuwen moed, het Engelsche volk met nieuw vertrouwen op zijn beleid bezield en Jacobus II was uit Ierland verdreven.

Al duurde, in weerwil van de vlucht des lafhartigen konings, de opstand nog altijd voort, al legden de Ieren eene groote dapperheid aan den dag, al verdedigden zij Limmerick zóó hardnekkig, dat Willem III het beleg van die stad opbreken moest, toch was de eindelijke onderdrukking van dien opstand slechts eene kwestie van tijd. Hij kon naar Engeland terugkeeren en het verder beleid van den oorlog aan den graaf van Marlborough (Churchill) overlaten, die met 10.000 man versche troepen in September naar Ierland overstak.

Marlborough nam Cork stormenderhand en Kinsale na eene korte belegering in; doch ook hem gelukte het in het jaar 1690 nog niet, den opstand volkomen te dempen, hoewel de Ieren geheel aan hunne eigene krachten waren overgelaten, want de hertog van Lauzun scheepte zich, aan de overwinning wanhopend, te Galway met de Fransche hulptroepen in.

Willem III vond, na zijne in Ierland behaalde overwinning, in Engeland eene luisterrijke ontvangst. Zoowel het parlement als het volk brachten hulde aan de schitterende hoedanigheden des konings, al konden zij hem ook niet beminnen. Het parlement stond hem met de grootste bereidwilligheid de noodige middelen toe, om den oorlog tegen Frankrijk voort te zetten. Het aantal der geregelde troepen werd voor het eerstvolgende jaar op 70.000 man, waaronder 12000 ruiters, vastgesteld; een zoo sterk leger was er tot dusver in Engeland nooit op de been gebracht; eene buitengewone bijdrage van 4 millioen werd toegestaan; op zulk eene mildheid van de zijde van het parlement had geen der vroegere koningen nog kunnen roemen. Thans zag Willem zijn troon steviger dan ooit bevestigd. Al woelden de Jacobieten ook voortdurend in het duister; al lieten zij zich ook telkens op nieuw met onzinnige samenzweringen in, waarvan er nog voor korten tijd eene ontdekt was; al nam, onder anderen aanzienlijke mannen, zelfs graaf Clarendon, de bloedverwant van koningin Maria, aan die plannen tot omverwerping van de regeering deel, toch geloofde Willem III dat de haat tegen den jammerlijken koning Jacobus te diep in het hart des volks geworteld was, dan dat zulke samenzweringen voor hem gevaarlijk konden worden. Over het geheel behandelde hij de Jacobieten met groote zachtmoedigheid. Slechts in enkele bijzonder zware gevallen van verraad liet hij het recht zijn loop. Hij achtte zich van het bezit der Engelsche kroon zoo zeker, dat hij meende de regeering voor eenigen tijd aan zijne

gemalin te kunnen overlaten, ten einde zich naar het vaste land te begeven, vooreerst, om den 5en Januari 1691 een vorstencongres in den Haag bij te wonen en vervolgens, om de krijgsverrichtingen tegen de Franschen te kunnen besturen. Gedurende de volgende jaren, zoolang de oorlog met Frankrijk duurde, bracht hij de zomermaanden in Holland en den winter in Engeland door.

De oorlog in Ierland werd gedurende Willem's afwezigheid in het jaar 1691 krachtig voortgezet. Godard van Ginkel voerde de uit troepen van de meest verschillende natiën samengestelde krijgsmacht met groot talent aan. Ballymore en Athlone werden veroverd, het nog altijd 26000 man sterke Iersche leger werd bij Aghrim verslagen en eindelijk zag ook de stad Limmerick, het laatste toevluchtsoord der opstandelingen, zich tot de overgave gedwongen.

Dewijl men de Engelsche troepen in de Nederlanden dringend noodig had, verkregen de Ieren bij de overgave van Limmerick zulke gunstige voorwaarden, als zij aan het eind van een oorlog, die van hunne zijde met de grootste wreedheid gevoerd was, slechts verlangen konden. Hun werd eene volledige amnestie, volle vrijheid tot uitoefening van den Roomsch-Katholieken eeredienst en het recht voor de katholieken om wapenen te dragen, toegestaan. Bovendien werd den Ieren vergund, het land te verlaten en vooraf hunne bezittingen te verkoopen. Van dit recht maakten zoovelen in de volle kracht des manlijken levens gebruik, dat weldra het groene eiland op eene schier onrustbarende wijze ontvolkt werd.

De oorlog in de Nederlanden nam voor Willem III niet zulk een gunstigen loop. De voordeelen, door Lodewijk XIV behaald, vooral de val van Mons (April 1691), schonk den op samenzweringen belusten Jacobieten nieuwen moed en versterkte hunne gelederen met mannen, wier medewerking voor hen van de hoogste waarde was, van mannen van hoog aanzienlijken stand, zooals Russell, Godolphin en Marlborough.

Russell was een misnoegde Whig, die boos was op Willem III, dewijl deze de partij, die hem ten troon verheven had, achteruit zette. In zijne ergernis daarover liet hij zich met onderhandelingen met de listige zendelingen van Jacobus II in, ja hij ging zoover, dat hij half beloofde, de aan zijne leiding toevertrouwde Engelsche vloot in het belang van Jacobus II en tegen Willem III te zullen gebruiken.

Nog trouwloozer dan Russell was Godolphin, een bevoorrecht minister van Willem III, hij onderhandelde insgelijks heimelijk met Jacobus II, in de hoop zich van diens gunst te zullen verzekeren, ingeval hij ooit in Engeland terugkeerde. Hij droeg vuur in de eene en water in de andere hand, om in elk geval van zijn zaak zeker te zijn.

De schandelijkste verrader van allen was echter de Graaf van Marlborough; hij ging zwanger van het plan om zoowel Jacobus als Willem om den tuin te leiden. Marlborough's gemalin was de meest vertrouwde vriendin van prinses Anna, de zuster der koningin. De verstandelijk zeer weinig ontwikkelde prinses liep zoo geheel aan den leiband van gravin Marlborough, dat zij slechts deed wat deze wilde en slechts dacht wat deze dacht. Indien Anna den troon beklom, zou zij wel is waar de kroon dragen, doch de eigenlijke koningin zou de gravin Marlborough zijn en door zijne gemalin hoopte de graaf dan te regeeren.

De stoutmoedige en gewetenlooze gelukzoeker wist te bewerken, dat Anna zich meer en meer van hare zuster Maria verwijderde, ja weldra

tegenover deze op een voet van weinig minder dan openbare vijandschap stond. Tegelijk wendde hij zich tot koning Jacobus II en liet hij dezen zijn berouw over het vroeger gebeurde betuigen.

Den trouwloozen Churchill, die de weldaden zijns meesters met het schandelijkst verraad vergolden had, haatte Jacobus II uit den grond zijns harten. Hij liet de gedachte aan eene toekomstige wraakoefening ook volstrekt niet varen, maar hij achtte het van te veel belang, Marlborough voor de Jacobietische partij te winnen, dan dat hij geaarzeld zou hebben zijn trouwloozen voormaligen gunsteling althans voor het uiterlijke vergiffenis te schenken. Hij stelde alleen als voorwaarde, dat Marlborough een waarborg zou leveren voor de oprechtheid zijner bedoelingen door hem inlichting te geven omtrent de sterkte en indeeling van het Engelsche leger en omtrent alles wat er in den geheimen Raad voorviel. Marlborough deed dit, hij speelde de lage rol van bespieder en verklikker, ja hij bood zelfs aan, de Engelsche troepen in de Nederlanden naar de Fransche legerplaats te voeren. Dit laatste aanbod volvoerde hij echter niet, hoewel het aangenomen werd; hij verontschuldigde zich daarover bij Jacobus II door te zeggen, dat hij een ander, voor hem voordeeliger plan had beraamd om hem op den Engelschen troon te herstellen; dat het Parlement zelf en het leger den wettigen koning terugroepen moesten.

Marlborough's plan was sluw overlegd. Hij bouwde het op den afkeer, welken alle klassen der bevolking tegen de door Willem III in vele opzichten bevoorrechte Hollanders koesterden. Wat was natuurlijker dan dat de koning, die zich aan alle zijden door verraders omringd wist, zijn vertrouwen schonk aan zijne oudste en meest beproefde vrienden, dat hij deze — allen Hollanders — tot de invloedrijkste betrekkingen riep, dewijl hij alleen op hunne onwankelbare trouw zich kon verlaten? Maar even natuurlijk was het ook, dat zulk eene begunstiging van de Hollanders deze bij het hof, bij het leger, ja zelfs bij het volk gehaat maakte; dit zou reeds zijn geschied, ook indien de oude nationale naijver hiertoe geene aanleiding gegeven had.

Marlborough, die met de grootste slimheid den haat van het Engelsche leger, bij hetwelk hij zeer geliefd was, tegen de Hollanders aanvuurde, had het plan opgevat om het misnoegen des volks door een trouwloozen kunstgreep tot eene uitbarsting te doen komen. Hij wilde door de beide Huizen van het parlement een adres tot den koning laten richten, houdende het verzoek, dat deze alle buitenlanders uit zijn dienst ontslaan zou. Hij wist, dat Willem III een dergelijk verzoek niet kon inwilligen, dat hieruit eene botsing ontstaan moest, waarbij het parlement en het leger als één man tegenover den koning zouden staan. Van dezen strijd hoopte Marlborough partij te trekken, om prinses Anna ten troon te verheffen. Ten einde de hulp van de Jacobietische partij te verkrijgen, spiegelde hij Jacobus II voor, dat de terugroeping van den wettigen koning het gevolg van den strijd zijn zou.

Doch Marlborough had zijn plan toch niet zoo fijn gesponnen, dat het niet doorzien werd en wel door zijne Jacobietische vrienden; deze verrieden zijn voornemen aan den meest vertrouwden gunsteling van Willem, den Hollander Bentinck, die door den koning tot graaf van Portland verheven was. Aan Marlborough werd ten gevolge van deze aanwijzing kennis gegeven, dat de koning zijne diensten niet meer noodig had en dat hij niet meer aan het hof mocht verschijnen.

Dewijl hij hierdoor van al zijn invloed beroofd werd en niet langer aan het hoofd van het leger stond, viel zijn sluw overlegd plan van zelf in duigen.

In weerwil hiervan bleef hij voor Jacobus II nog altijd een zeer gewenscht bondgenoot, wiens beteekenis des te grooter was, dewijl het bij de weinige ingenomenheid van een groot deel des adels met Willem III, te verwachten was, dat de koning bij het uitbreken van een Jacobietischen opstand vooral onder de katholieken van het Noorden een tal van aanhangers vinden zou. Tot het voorbereiden van zulk een opstand spanden zijne handlangers dan ook rusteloos al hunne krachten in. De katholieke edelen oefenden hunne pachters, stalknechts, jagers en verdere bedienden in den wapenhandel, zij richtten hunne burchten tot geheime bewaarplaatsen van wapenen in, ten einde strijdvaardig te zijn, zoodra koning Jacobus II aan het hoofd van een Fransch leger in Engeland landde.

Deze had langen tijd vruchtelooze pogingen aangewend om Lodewijk XIV tot eene tweede landing te bewegen. Op de kust van Normandië werd eindelijk eene legerplaats opgeslagen; hier werden de in Franschen dienst staande Iersche regimenten onder hun bekwamen aanvoerder Sarsfield bijeengetrokken; 10.000 man Fransche troepen zouden zich bij hen aansluiten. Eene prachtige vloot van 80 linieschepen was bestemd om de 300 transportschepen, waarop de troepen naar Engeland overgevoerd zouden worden, te begeleiden.

Jacobus II koesterde de beste verwachtingen voor de toekomst. De toebereidselen voor den tocht werden zoo snel en met zooveel overleg genomen, dat hij meende, de landing in Engeland te kunnen volbrengen, eer de Engelsche en Hollandsche vloten uitloopen en zich met elkaar vereenigen konden; hij rekende hierop des te vaster, dewijl de bevelhebber der Engelsche kanaalvloot, lord Russell, met hem onafgebroken in geheime verstandhouding stond. Russell had der Jacobietische partij meermalen de verzekering gegeven, dat hij zich geheel en al tot beschikking van den koning stelde en dat hij, zoo het hem ook misschien niet gelukte, de geheele vloot voor Jacobus II te winnen, toch ongetwijfeld wel in staat zou zijn om het daarheen te leiden, dat aan de Fransche expeditie geen hinderpaal in den weg werd gelegd. In Engeland zelf meende Jakobus II volgens de overdreven berichten, hem door zijne agenten toegezonden, met opene armen ontvangen te zullen worden.

Groot was inderdaad het gevaar, dat de heerschappij van Willem III bedreigde. De koning bevond zich op het vasteland, hij vermoedde evenmin als koningin Maria, dat Lodewijk XIV eene landing in Engeland op het oog had. Eerst in de laatste oogenblikken, toen alle maatregelen waren genomen, de troepen in de legerplaats bijeengetrokken waren en de Fransche vloot gereed lag om zee te kiezen, ontving men in Engeland bepaalde berichten omtrent des vijands plannen. Terstond werden krachtige verdedigingsmaatregelen genomen. Een zoo groot mogelijk aantal schepen werd bemand en in aller ijl uitgerust; de troepen werden bijeengetrokken; op de hoogvlakte van Portsmouth sloeg men een groot kamp op; de militie werd in het geheele rijk onder de wapenen geroepen en tegelijk liet de geheime Raad eenige bekende Jacobieten, zooals den graaf van Huntingdon, in de gevangenis werpen en alle wapenen, die men vond, in beslag nemen.

Door deze krachtige maatregelen was het Engelsche volk binnen korten tijd ten strijde toegerust, doch nog meer dan de regeering van Willem

III deed Jacobus II zelf, om het gevaar der op zoo grootsche schaal op touw gezette onderneming af te wenden. In de proclamatie, waarin hij zijnen onderdanen aankondigde, dat hij zijne rechten op den troon zijner vaderen wilde doen gelden, voer hij heftig uit over den boosaardigen laster, als welks slachtoffer hij gevallen was. Hij beloofde volstrekt niet, dat hij in 't vervolg zachtmoediger regeeren zou, hij trachtte zijn volk niet door zachtheid te winnen, maar het, integendeel, door bedreigingen schrik aan te jagen. Allen, die hem ooit beleedigd hadden, zouden daarvoor de welverdiende straf ontvangen, desgelijks alle rechters, sheriffs, gezworenen, enz. die ooit tot het straffen van Jacobietische samenzweerders meegewerkt hadden, en niet minder een ieder, die zich tegen zijn landing zou verzetten of weigeren zich voor hem te verklaren. Hoe kleingeestig zijne wraakzucht was, bleek het best daaruit, dat hij met eene bijzondere straf de schippers bedreigde, die hem op zijne eerste vlucht te Sheerness aangehouden en beleedigd hadden.

Deze dwaze proclamatie liet Jacobus II in duizenden exemplaren door alle graafschappen van Engeland verspreiden. Zij verwekte bij de Engelschen eene onuitsprekelijke verontwaardiging en schrikte zelfs hen af, die wellicht uit afkeer van Willem III geneigd zouden zijn geweest om voor Jacobus in opstand te komen, doch die vroeger tegenstanders van den verdreven koning waren geweest. Want er waren in geheel Engeland, met uitzondering van de kleine Katholiek-jacobietische partij, slechts weinige menschen, die zich niet door Jacobus' wraakzucht bedreigd zagen.

Koningin Maria en hare ministers begrepen volkomen, welk een goeden dienst Jacobus hun door zijne onzinnige proclamatie bewezen had; zij deden derhalve ook niets om hare verspreiding te beletten, maar bevorderden die integendeel naar hun beste vermogen.

Den ongunstigsten indruk maakte de proclamatie op lord Russell. Thans zag hij eensklaps in, waartoe het gelukken van Jacobus' landingsontwerp leiden moest. Al koesterde hij ook persoonlijk een diepen afkeer van Willem III, wien hij het bondgenootschap met de Torypartij niet vergeven kon, toch was hij een Whig in merg en been en juist zijne partij werd door de wraakzucht van den verdreven koning, zoo deze zegepraalde, het ernstigst bedreigd. „Laat den koning eene algemeene amnestie afkondigen," zeide Russell tot een handlanger van Jacobus, „dan zal ik zien wat ik voor hem doen kan." Zulk eene belofte kon de agent hem echter niet geven, maar wel zeide hij Russell zelven alle mogelijke eerbewijzen en belooningen toe; daarvan wilde Russell evenwel niets weten. Hij brak het gesprek eensklaps af met de woorden: „Ik zal niet dulden, dat de Franschen ons op onze eigene zee overwinnen; ik zal hun het hoofd bieden, ook al was Zijne Majesteit zelve aan boord."

Eene merkwaardige tegenstelling met de dwaze proclamatie van Jacobus II vormde de verstandige handelwijze van koningin Maria. Door zekere berichten had zij vernomen, dat vele officieren der vloot geheime aanhangers van Jacobus II waren; in plaats van de verdachten, wier diensten zij op dat tijdstip zoo dringend noodig had, gevangen te nemen of te ontslaan, liet de koningin de officieren bijeenroepen en hun een geschrift voorlezen, waarin zij verzekerde, dat zij geen woord geloofde van de schandelijke lasteringen, die ten aanzien van de officieren verbreid werden, maar dat zij een volkomen vertrouwen stelde in hunne eer. De officieren, getroffen door zulk een blijk van vertrouwen, onderteekenden terstond een

adres van hulde en trouw, en zij, wier trouw tot dusver gewankeld had, legden thans de grootste geestdrift voor de zaak der regeering aan den dag.

Het geluk had de koningin gediend. Door ongunstig weder was de vijandelijke vloot verhinderd geworden, zich zoo tijdig te verzamelen als men oorspronkelijk van plan was. Hierdoor was het den Engelschen niet alleen mogelijk, zich volkomen ten strijde toe te rusten, maar ook hunne eigene vloot met de Hollandsche, onder Almonde, te vereenigen. In Mei 1692 werd nog altijd een deel der Fransche vloot, het eskader van Toulon, door tegenwind belet uit te loopen, toen de admiraal Tourville uit de haven van Brest in zee stak. De vloot, die onder zijne bevelen stond, was slechts 44 linieschepen sterk. Den 29en Mei 1692 ontmoette Tourville op de hoogte van La Hogue de vereenigde Engelsch-Nederlandsche vloot, die ongeveer 80 zeilen telde. Toch nam hij den slag aan, in de hoop, dat vele Jacobietische kapiteins te midden van het gevecht, tot hem zouden overgaan. Doch geen hunner deed dit.

Een vreeselijke strijd begon. De Franschen legden een bewonderenswaardigen moed aan den dag, doch tegen de overmacht waren zij niet bestand; zij moesten terugtrekken in de bocht van La Hogue, waar 12 schepen strandden, en naar Cherbourg, werwaarts zij echter door den vijand vervolgd werden. De gestrande schepen werden in brand gestoken; andere liet men in de lucht vliegen. In den vijfdaagschen bloedigen strijd bleven de vereenigde Engelschen en Nederlanders op alle punten overwinnaars.

De overwinning bij La Hogue verloste de Engelschen wel van de pijnlijke vrees voor een Franschen inval, die nu voorloopig opgegeven moest worden, doch overigens droeg zij geene vruchten. Nog altijd begunstigde het krijgsgeluk Willem III evenmin te land als ter zee. In Vlaanderen streden de bondgenooten ongelukkig tegen Lodewijk XIV en ter zee trok de vloot zoo weinig partij van de behaalde overwinning, dat korten tijd daarna een groot aantal Fransche kapers op alle zeeën kruisen en den Engelschen handel groote schade toebrengen konden.

In den herfst van 1692 maakte vooral Jean Bart zich zeer beroemd door zijne stoute ondernemingen tegen de Engelsche handelsvloot. Hij was de schrik van alle Engelsche en Hollandsche kooplieden, die op de Oostzee handel dreven. Met de grootste vermetelheid, maar ook met groot beleid voerde hij zijn kaperschip tot dicht onder de Oostkust van Engeland, ja hij waagde het zelfs in Northumberland te landen en een aantal huizen uit te plunderen en in brand te steken. Eer de militie op de been was, had hij zijn werk volbracht: zijne met buit beladene manschappen scheepten zich weer in en gingen onder zeil.

Bij de tegenspoeden ter zee en te land, die den Engelschen handel groote schade berokkenden, kwamen in dien tijd andere rampen, zooals een mislukte oogst en eene aardbeving in de koloniën, het was derhalve zeer natuurlijk, dat het misnoegen over de regeering van Willem III, waaronder de Engelschen zoo veel te lijden hadden, bij het volk steeds aangroeide. Zij zou wellicht zelfs onrustbarend geworden zijn, indien niet Jacobus II zorg had gedragen, dat de geheele Whigpartij en zelfs een groot deel der protestantsche Tories hem vijandig gezind blijven moesten.

Dat hij na het mislukken van zijne voorgenomen landing in Engeland zich niet schaamde een moordenaar op zijn schoonzoon af te zenden, verwekte zelfs onder zijne vurigste aanhangers groote ergernis. Hij ontving te St. Germain een officier, Grandval genaamd, die er zich toe leenen

wilde, een aanslag op het leven van Willem III te doen. „Ik ben van uwe zaken onderricht," zeide Jacobus II tot Grandval. „Wanneer gij met uwe kameraden mij dezen dienst bewijst, zal het u nooit berouwen."

Grandval beloofde, dat hij zijn best zou doen; doch zijne poging mislukte: hij werd door zijne vrienden, met wier hulp hij Willem III vermoorden wou, verraden. Voor een krijgsraad gebracht, bekende hij zijne misdaad. Hij werd ter dood veroordeeld en onderging zijne straf. Doch zijne bekentenis, waaruit bleek, dat zoowel de Fransche regeering als Jacobus II van zijn aanslag geweten hadden, werd in verschillende talen bekend gemaakt en droeg er niet weinig toe bij om Jacobus II in Engeland nog meer veracht te maken dan vroeger.

Jacobus bezat een geheel eenig talent om ten allen tijde de minst gepaste maatregelen te nemen; dit bewees hij ook gedurende zijne ballingschap. In plaats van partij te trekken van de ongunstige stemming, welke in Engeland tegen Willem III heerschte, die het hem gemakkelijk gemaakt zou hebben, het getal zijner aanhangers te vergrooten en daartoe eene wijze verdraagzaamheid jegens die godsdienstige denkbeelden aan den dag te leggen, welke den Engelschen boven alles dierbaar waren, betoonde hij zich onverdraagzamer en strenger katholiek dan ooit. Aan zijn hof te St. Germain werden de ijverigste royalisten, die alles voor hun koning ten offer gebracht hadden, bijna met verachting behandeld, wanneer zij protestanten waren.

Te vergeefs rieden Jacobus' trouwste aanhangers hem tot wijze gematigdheid; te vergeefs verzekerden zij hem, dat er voor hem niet het minste uitzicht bestond om den troon van een land weer te bestijgen, waar 49/50 der bevolking protestantsch waren, indien hij voortging met het vervolgen van de volksgodsdienst der Engelschen; te vergeefs rieden zij hem, den prins van Wales in het protestantisme op te voeden, om daardoor zijnen zoon den Engelschen troon te verzekeren: Willem en Maria toch, die kinderloos waren, zouden in dat geval ongetwijfeld den jeugdigen prins als hun opvolger erkennen. Jacobus bleef doof voor allen goeden raad; hij hoopte door een Fransch leger op den troon hersteld te worden, zonder een enkelen eisch des volks in te willigen. Eerst toen ook Lodewijk XIV hem meer voorzichtigheid en gematigdheid aanried en hem ondubbelzinnig te kennen gaf, dat Frankrijk op dit tijdstip niet bij machte was om hem hulp te verleenen, zwichtte Jacobus. Hij vaardigde een proclamatie uit, welke alle denkbare beloften, ook die van eene amnestie, inhield; doch hij had weinig voorspoed met dit te laat verschenen stuk, want niemand geloofde hem. De Whigs en zelfs een groot deel der Tories waren wel ontevreden met Willem III, maar nog meer met den verdreven koning; slechts enkele intriganten, zooals Shrewsbury, Marlborough, Russell e. a., knoopten onderhandelingen met Jacobus aan en verzekerden hem, dat zij, even als te voren, zijne getrouwe aanhangers waren.

Ook de oorlog, die gedurende het jaar 1693 weinig bevredigende uitkomsten opleverde, bracht in deze verhouding geene verandering te weeg, dewijl Willem III besloot tot bevestiging van zijne regeering een nieuwen weg op het gebied der binnenlandsche staatkunde in te slaan. Tot heden had hij beproefd, zich boven de partijen te verheffen en zich noch bij de Whigs, noch bij de Tories aan te sluiten. Uit beide partijen had hij de bekwaamste en invloedrijkste mannen in zijn dienst genomen, doch hierdoor niets anders uitgewerkt dan dat in zijn uit leden der beide partijen samengesteld kabinet de verschillende ministers onophoudelijk elkander tegenwerkten,

ja tegen elkaar kuipten. Willem III begreep, dat hij, om een krachtig bewind te vormen, een homogeen ministerie hetwelk door de meerderheid van het parlement gesteund werd, aan het hoofd der staatszaken stellen moest. Wel sloot hij zich niet gaarne aan bij de Whigs, van wie hij een sterken afkeer gevoelde, doch dewijl zij zich langzamerhand de meerderheid in het parlement verworven hadden en dewijl hij ook op de Tories volstrekt niet onbepaald vertrouwen kon, bleef hem ter nauwernood eene keuze over. Op raad van graaf Sunderland, die onder Jacobus II katholiek geworden, doch vóór korten tijd tot de protestantsche kerk teruggekeerd was en zich dus bij de Jacobitische partij onmogelijk gemaakt had, verving Willem III langzamerhand de ministers, die tot de Tories behoorden, door Whigs. Zoo vormde hij in den loop der eerstvolgende jaren het eerste parlementaire ministerie. Daardoor is hij de grondlegger geworden van het regeeringsstelsel, dat nog heden in Engeland, gelijk in alle andere constitutioneele staten, wordt aangetroffen.

De Whigs beloonden Willem III voor zijne toenadering tot hunne partij, door hem krachtig in den oorlog tegen Frankrijk te ondersteunen. De koning wenschte het leger tot 94000 man uit te breiden. Hiertegen verzetten de Tories zich hevig en het gelukte hun dit cijfer tot 83000 man terug te brengen. Deze versterking van het leger en het toestaan van ruime geldmiddelen ten behoeve van leger en vloot wisten de Whigs in het parlement door te drijven.

Willem III hoopte, dat deze vermeerdering van zijne strijdkrachten te land en ter zee hem in den oorlog tegen Frankrijk belangrijker voordeelen zou doen behalen dan tot dusver het geval was geweest. Vooral verwachtte hij veel van een aanval op Brest, waarvoor een deel der vloot bestemd was; doch deze onderneming mislukte geheel en al. Marlborough deelde het plan daartoe en de sterkte der vloot en der manschappen aan Jacobus II mede en deze zond de ontvangen inlichtingen terstond aan de Fransche regeering, die naar aanleiding van deze waarschuwing hare maatregelen nam om den aanval krachtig af te slaan. Ook in den oorlog te land behaalde Willem III geene noemenswaardige voordeelen, doch hij leed ook geene belangrijke nederlagen, zoodat over het geheel de loop der krijgsgebeurtenissen van het jaar 1694 niet ongunstig mocht heeten. In weerwil hiervan echter werd dit zelfde jaar voor Willem III het treurigste van zijne gansche regeering, daar het hem, voordat het ten einde spoedde, den zwaarsten slag toebracht, dien hij ondergaan kon.

In December 1694 werd koningin Maria door de kinderpokken aangetast, een ziekte, die toen bijna nog meer gevreesd werd dan de pest en in Engeland jaarlijks een groot aantal slachtoffers velde. Willem III was buiten zich zelven van droefheid. Hij verpleegde zelf zijne gemalin; zonder eenige vrees voor de doodelijke besmetting bleef hij onafgebroken in hare nabijheid en toen zij eindelijk onder de vreeselijke ziekte bezweek, zonk hij schier bewusteloos ineen. Hij had eene trouwe, teederminnende levensgezellin verloren; met haren dood was zijn levensgeluk voor altijd verwoest. Eenzaam bleef hij achter op den troon, dien hij aan zijne gemalin dankte, en vreugdeloos snelden voor hem de jaren na den dood der dierbare heen.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Engeland. De macht van Willem III door den dood van Maria bevestigd. Plannen tot sluipmoord op Willem III beraamd. Verstandhouding der samenzweerders met Jacobus II. De legerplaats bij Calais. Pendergrap en zijne waarschuwing. Inhechtenisneming en proces der samenzweerders. Geestdrift van het parlement en het volk voor Willem III. Doodvonnissen. Fenwick's mededeelingen. Vrede van Rijswijk. Voortgezette partijtwisten. Het Engelsche leger afgedankt. Oppositie in het parlement. Ontbinding. Regeling van de troonsopvolging. Dood van Jacobus II. Jacobus III door Lodewijk XIV erkend. Geestdrift der Engelschen voor Willem III. Toestemming van het parlement tot een nieuwen oorlog tegen Frankrijk. Krijgstoerustingen. Ziekte en dood van Willem III.

De tijding van den dood van koningin Maria maakte niet alleen op het gansche Engelsche volk, maar ook aan alle Europeesche hoven een buitengewoon diepen indruk. Algemeen geloofde men, dat dit sterfgeval de belangrijkste staatkundige gevolgen hebben zou. De vijanden van Willem III juichten, zij hielden zich overtuigd, dat van nu af de dagen zijner heerschappij over Engeland geteld waren.

Jacobus II, de vader der overledene koningin, ging in zijn lagen partijhaat zóó ver, dat hij aan zijn hof te St. Germain elk teeken van droefheid over Maria's sterven verbood en dat hij ook Lodewijk XIV wist te bewegen om het dragen van zwart aan het Fransche hof te verbieden. De hovelingen mochten niet rouwen om een sterfgeval, dat zulk eene blijde hoop deed geboren worden. Hij meende, dat Willem III zich zonder den bijstand zijner gemalin niet langer op den troon zou kunnen handhaven, dat alleen de liefde, door Maria ingeboezemd, een tegenwicht was geweest tegen den afkeer, welken de Engelschen van Willem's persoon koesterden, dat het Engelsche volk alleen om harentwil de heerschappij van den vreemdeling verdragen had en zich nu zeker bij de eerste gelegenheid de beste van hem ontslaan zou. Zoo dacht Jacobus II, zoo dachten met hem de overige vorsten van Europa en de in Engeland nog altoos vrij talrijke Jacobieten. Deze zagen met groote voldoening, hoe Willem III na den dood zijner gemalin weken lang door de smart bijna verlamd was, hoe hij, ongeschikt voor eenige krachtsinspanning, de regeering geheel en al aan zijne ministers overliet. Hij zelf gevoelde — meenden de Jacobieten — dat hij zijn eenigen steun bij het volk verloren had, dat zijn val nabij was en wanhoopte aan het behoud van zijne kroon.

Doch al deze verwachtingen van Willem's vijanden bleken weldra ijdele luchtkasteelen te zijn. Maria's dood bevestigde de heerschappij van Willem

III, in plaats van die te ondermijnen. De aanhangers van prinses Anna, Maria's zuster, die vroeger Willem's vijanden waren geweest en menigmaal met de Jacobieten hadden samengespannen, kozen thans de zijde van den koning, wiens ziekelijkheid hun tot een waarborg was, dat Anna hem na weinige jaren in het bewind zou opvolgen. Zoolang koningin Maria leefde, waren Anna's aanhangers bevreesd, dat de koningin na den dood van Willem III op nieuw in het huwelijk treden, kinderen ter wereld brengen en daardoor hare zuster van den troon uitsluiten zou. Deze vrees was thans weggenomen. Anna was de natuurlijke erfgenaam der kroon; zij verzoende zich met haren zwager, met wien zij langen tijd in onmin geleefd had, en hare aanhangers, in de eerste plaats de arglistige Marlborough, braken alle verstandhouding met de Jacobieten af.

De aanhangers van Jacobus II zagen spoedig, dat de dood van Maria hunne kansen op eene omwenteling in Engeland niet vermeerderd had. Slechts ééne hoop koesterden zij nog, namelijk die op een plotselingen dood van Willem III en op eene daardoor veroorzaakte regeeringloosheid, waarvan men dan voor een opstand ten behoeve van Jacobus II partij zou kunnen trekken. De door de inblazingen van dweepzieke priesters verbitterde Jacobieten zagen er volstrekt geen kwaad in, de natuur een weinig vooruit te loopen en dien plotselingen dood van Willem III door een sluipmoord te veroorzaken. Reeds vroeger waren dergelijke plannen gesmeed, doch men had ze weer laten varen zoolang koningin Maria leefde, dewijl deze toch na den dood van haren gemaal in zijne plaats zou getreden zijn, voor wien zij buitendien reeds gedurende zijn verblijf op het oorlogstooneel het bewind voerde. Bood een op Willem III gepleegde moord den Jacobieten vroeger alzoo slechts een gering voordeel aan, thans kon den verdreven koning daardoor op nieuw de weg tot den troon gebaand worden.

Een aantal dweepzieke Jacobieten sloeg de handen ineen: Robert Charnock, George Porter, Cardell Goodman, Sir Willem Parkyns, Sir John Fenwick en anderen smeedden heimelijk een plan, volgens 't welk zij beproeven zouden, zich met geweld van den persoon van Willem III meester te maken en hem als gevangene naar Frankrijk te voeren; doch in geval hij tegenstand bood, dan was het niet onmogelijk, dat hij in dien strijd viel. De sluipmoordenaars vreesden hunne daad bij den rechten naam te noemen; zij zochten naar een voorwendsel en waagden het daarbij niet, op eigen gezag te handelen, maar verlangden eene volmacht van Jacobus II, wien zij hun plan mededeelden. Met deze onderhandelingen verliep er eenige tijd, en eer de saamgezworenen iets hadden kunnen verrichten verliet Willem III in Mei Engeland, om zich weer naar het oorlogstooneel in de Nederlanden te begeven. De volvoering van het plan moest dus tot zijne terugkomst worden verschoven.

De oorlog werd door de bondgenooten in het jaar 1695 een weinig voorspoediger dan vroeger gevoerd: het gelukte Willem III den Franschen Namen weer te ontweldigen; ook de Engelsche vloot beheerschte de zeeën en behaalde eenige voordeelen. Al bevocht men ook geene groote overwinningen, toch bleek het, dat Frankrijk door den langdurigen oorlog zeer verzwakt was; de hoop, dat de geestkracht en de volharding van Willem III eindelijk de zege op Lodewijk's veroveringszucht behalen zouden, verzoende in Engeland meer dan één vroegeren tegenstander des konings.

Toen Willem III in October 1695, zijn leger in de winterkwartieren achterlatend, naar Engeland terugkeerde, werd hij hier met eene onbe-

schrijfelijke geestdrift ontvangen. De stemming des volks was zoozeer te zijnen gunste omgeslagen, dat hij het wagen kon, nieuwe verkiezingen voor het parlement te doen plaats hebben; zulk eene nieuwe verkiezing moest toch volgens de nieuwe wetgeving het allerlaatst in het jaar 1696 plaats vinden. Willem III achtte het beter, haar terstond uit te schrijven, terwijl de geestdrift des volks over de bij den oorlog behaalde voordeelen nog niet bekoeld was. Weldra bleek het, dat zijne berekening zeer juist was geweest; de verkiezingen vielen, hoewel zij in volle vrijheid plaats hadden, zoo gelukkig uit, dat de regeering in het nieuwe parlement over eene vrij aanzienlijke meerderheid kon beschikken.

Intusschen hadden de Jacobieten niet stil gezeten. Terwijl de oorlog nog voortduurde, was Charnock naar het vasteland gereisd, om voor 't geval dat er in Engeland een Jacobietische opstand mocht uitbreken, van Frankrijk hulp te vragen. Hij had Jacobus II gesproken en diens volkomen goedkeuring op zijne plannen ontvangen, doch Lodewijk XIV had hem een corps hulptroepen van 10,000 man geweigerd, dewijl Frankrijk zijne geheele krijgsmacht voor den oorlog in de Nederlanden noodig had.

Anders stonden de zaken, toen de troepen de winterkwartieren betrokken hadden; thans kon Frankrijk wel een corps hulptroepen missen; het plan om een opstand in Engeland te verwekken en tegelijk Willem III te vermoorden, werd op nieuw opgevat. Bij Calais werden troepen bijeengetrokken, aan wier hoofd Jacobus II naar Engeland oversteken zou, zoodra daar de opstand was uitgebroken. De hertog van Berwick, een onwettige zoon van Jacobus II, reisde naar Engeland, om met den Jacobitieschen adel te onderhandelen en aan allen, die tot een opstand neigden, de vaste verzekering te geven, dat terstond na het uitbreken van de eerste onlusten, een Fransch leger van 12.000 man onder bevel zijns vaders landen zou.

Tegelijk met den hertog van Berwick kwam nog een andere Jacobietische zendeling, sir George Barclay, in Engeland aan. Hij had in last, met de Londensche samenzweerders het plan om Willem III te ontvoeren of te vermoorden, te bespreken. Hij was in het bezit van geld en van eene volmacht, die niet alleen het zegel en de handteekening van Jacobus II droeg, maar geheel door zijne hand geschreven was. Van een op Willem III te plegen moord stond in de in algemeene bewoordingen gestelde volmacht niets te lezen, doch deze bevatte de dubbelzinnige woorden, „dat de houder gemachtigd was om zulke vijandelijke stappen tegen den prins van Oranje en zijne aanhangers te doen, als aan de belangen des konings Jacobus II het meest bevorderlijk zouden zijn.”

Barclay kwam in Januari 1696 te Londen aan. Hij wendde zich tot Charnock en Parkyns en hunne vrienden, wien hij zijne volmacht vertoonde en de verzekering gaf, dat hij door haren inhoud tot een aanslag op den persoon van Willem III gemachtigd was, dat zijne majesteit koning Jacobus II dit plan volkomen goedkeurde.

Na deze verklaring van Barclay nam de samenzwering in uitgebreidheid en kracht toe; vele vastberadene mannen, dweepzieke katholieken en onverzoenlijke vijanden van Willem III, werden voor haar gewonnen en eindelijk werd een plan vastgesteld, dat groote kans van welslagen aanbood.

Willem III placht zich elken Zaterdag van Kensington naar het park van Richmond te begeven, om daar te jagen. Op de terugreis naar Kensington

zou de koninklijke koets op eene geschikte plaats, die nauwkeurig werd aangeduid, overvallen en de koning vermoord worden. Voor de uitvoering van het plan werd de 15e Februari vastgesteld. De hertog van Berwick, die inmiddels naar Frankrijk teruggekeerd was, omdat de Jacobietische edelen niets van een opstand wilden weten, voor dat een Fransch leger geland was, Jacobus II en Lodewijk XIV werden van het plan der saamgezworenen onderricht. Van het gelukken van den aanslag zou een op de klippen van Kent ontstoken vuur kennis geven aan Jacobus II die te Calais bij het daar verzamelde Fransche leger vertoefde. (*).

Alles was voor den sluipmoord in gereedheid gebracht, de samenzweerders waren vol hoop, zij meenden, dat hun stout, misdadig plan gelukken moest, toen het — in den laatsten oogenblik nog verraden werd.

Onder de saamgezworenen bevonden zich vele gelukzoekers, wien het uitsluitend te doen was om het loon, dat zij met den moord konden verdienen. Een hunner, Ficher genaamd, wendde zich tot Willem's trouwsten vriend, graaf Portland, en deelde hem het een en ander omtrent de samenzwering mede, in de hoop, door middel van dit verraad op veiliger wijze eenig voordeel te zullen behalen dan door het plegen van de daad zelf.

Valsche aangiften waren sinds de dagen van den beruchten Dr. Oates in Engeland zóó menigvuldig geworden, en Ficher boezemde om zijn verleden zoo weinig vertrouwen in, dat Portland op zijne mededeelingen weinig acht sloeg. Hij werd eerst van het werkelijk bestaan eener samenzwering overtuigd, toen een jeugdig katholiek heer, Pendergrap genaamd, hem in den avond van den 14en Februari bezocht en tot hem zeide: „Mijnheer, wanneer het leven van koning Willem u lief is, laat hem dan morgen niet op de jacht gaan. Hij is de vijand van mijne godsdienst, maar juist mijne godsdienst dwingt mij om u deze waarschuwing mede te deelen."

Pendergrap was een man van erkende rechtschapenheid; Portland kon des te minder aarzelen, aan zijne woorden geloof te slaan, dewijl de jonge man beslist weigerde, de namen der saamgezworenen te noemen. Hij verklaarde, dat één hunner zijn vriend en weldoener was, dien hij in geen geval zou verraden. Hij wilde een laaghartigen moord verhinderen, maar niet zijne geloofsgenooten op het schavot brengen.

Vruchteloos poogde Portland den jongen man tot het doen van verdere mededeelingen te bewegen; hij ontving telkens hetzelfde antwoord en zoo moest hij eindelijk besluiten, het weinige, dat hij vernomen had, aan den koning over te brengen, doch hij kon dezen slechts met moeite overhalen om de jachtpartij tegen den volgenden dag op te geven. Willem III toch meende, dat men ook hier weer te doen had met een dier valsche geruchten omtrent eene samenzwering, welke in den laatsten tijd zoo dikwerf in Engeland verbreid waren. Eindelijk zwichtte hij voor Portland's dringend verzoek; de jacht werd afgezegd.

De samenzweerders, die den 15en Februari stipt waren bijeengekomen, waren zeer onaangenaam verrast, toen zij vernamen, dat de koning niet uit jagen zou gaan, doch zij vermoedden niet, dat hun plan verraden was en stelden het slechts eene week uit. Eer deze week intusschen verloopen was, deed zich een derde verrader op, een Fransche gelukzoeker, de la

(*) Wij volgen bij dit verhaal de voorstelling van Macaulay, die overtuigend bewijst, dat Jacobus II van den aanslag geweten heeft, terwijl andere geschiedschrijvers dit ontkennen of althans onbewezen achten.

Rue genaamd, die aan Portland insgelijks zulke bepaalde inlichtingen gaf, dat ook Willem III thans van het bestaan eener samenzwering overtuigd werd.

Alles was er den koning aan gelegen, de waarheid te ontdekken. Van Ficher en de la Rue, twee gewetenlooze fortuinzoekers, die slechts op belooning vlamden en daardoor zeker geneigd waren om de zaken te overdrijven, vreesde hij valsche berichten te zullen vernemen. Derhalve ontbood hij Vrijdag den 21en Februari Pendergrap in zijn kabinet. Hij betuigde den jongen man zijn hartelijken dank: „Gij zijt iemand van ware rechtschapenheid en zuiver eergevoel," zeide hij, „ik ben u grootelijks verplicht; maar gij moet gevoelen, dat dezelfde overwegingen, die u genoopt hebben om zooveel te zeggen, u moeten nopen nog meer te zeggen. Uwe waarschuwing kan mij slechts wantrouwend maken jegens een elk, die mij nadert; zij is voldoende om mijn leven te verbitteren, maar niet om het te beveiligen. Ik bid u, noem mij de namen der samenzweerders."

Pendergrap weigerde lang, dit verzoek in te willigen. Eindelijk verklaarde hij op het aanhoudend en sterk aandringen des konings zich daartoe bereid, onder voorwaarde, dat zijne aanwijzingen wel gebruikt zouden worden om de misdaad te verhinderen; maar niet om de misdadigers te straffen.

„Ik geef u mijn woord van eer, dat uw getuigenis tegen niemand, zonder uwe eigene vrije toestemming, gebezigd zal worden," verklaarde Willem III en op deze verzekering schreef Pendergrap de namen der saamgezworenen op.

In den loop van Zaterdag en Zondag werden de schuldigen grootendeels in hechtenis genomen; slechts enkelen hunner, zoo als George Barclay, gelukte het te ontvluchten; ook Sir John Fenwick werd niet gevangen genomen, daar hij eene veilige schuilplaats gevonden had.

Des Maandags werd de militie der city onder de wapenen geroepen. Willem III begaf zich naar het Huis der lords, werwaarts ook de Gemeenten ontboden werden, en deelde aan het parlement het gelukkig verijdelde plan der samenzwering mede. Ter zelfder tijd echter stelde hij de in groote spanning gebrachte gemoederen gerust door de verzekering, dat hij reeds maatregelen genomen had om het uitbarsten van een opstand en de landing van een Fransch leger te beletten.

Het parlement, in welks boezem de oppositie gedurende de laatste weken het hoofd weder krachtiger dan ooit opgestoken had, legde in dat oogenblik des gevaars de trouwste gehechtheid aan den koning aan den dag. Het hief de Habeas corpus-acte voor de eerstvolgende maand op en machtigde den koning om alle verdachten gevangen te laten nemen en alle katholieken uit Londen te verbannen. Het bepaalde, dat het parlement in geval de koning kwam te overlijden, zich niet ontbinden en de regeling der erfopvolging van het jaar 1689 tegenover elk en een iegelijk handhaven zou.

Eene oorkonde werd opgesteld, waarbij de vertegenwoordigers des volks, elk voor zijn persoon, Willem III als wettig en rechtmatig koning erkenden en zich verbonden om hem tegen Jacobus II en diens aanhangers bij te staan. Deze oorkonde werd door bijna al de parlementsleden onderteekend en toen zij kort daarna in de graafschappen rondgezonden werd, vond zij daar duizenden onderteekenaars.

De geestdrift voor den koning was in die dagen grooter dan ooit.

De in hechtenis genomen samenzweerders werden den rechter overge-

leverd. Willem III hield zijn aan Pendergrap gegeven woord slechts gedeeltelijk. Hij vroeg diens getuigenis niet, ook liet hij Porter, dien Pendergrap als zijn weldoener had aangeduid, en Goodman als getuigen voor de kroon tegen de aangeklaagden optreden en bevrijdde hij hen daardoor van elke straf, maar op al de overigen werd de wet in hare volle gestrengheid toegepast: zij ondergingen den welverdienden dood op het schavot.

Ook Sir John Fenwick werd, toen hij zijne schuilplaats verliet om naar Frankrijk te vluchten, opgespoord en gevangen genomen. Intusschen kon men hem geen proces aandoen, dewijl hij een der kroongetuigen wist te bewegen om naar Frankrijk te vluchten en volgens de bestaande wetten eene veroordeeling wegens hoogverraad slechts kon plaats vinden, wanneer twee getuigen tegen den beschuldigde optraden.

De haat tegen den samenzweerder was intusschen te groot dan dat het parlement hem ongestraft had kunnen laten; het besloot, hem voor zijn rechterstoel te brengen; dit geschiedde en Fenwick werd door een parlementsbesluit ter dood veroordeeld. Met hem wordt de rij der slachtoffers gesloten, welke de partijhaat in Engeland door zulk eene onregelmatige en dikwijls onrechtvaardige handelwijze aan den dood gewijd had.

Fenwick had te vergeefs getracht, zijn leven door verraad te koopen. Hij had de hertogen van Sunderland en Shrewsbury, lord Godolphin, den admiraal Russel en den graaf van Marlborough van medeplichtigheid aan de samenzwering beschuldigd, doch zijne woorden hadden geen geloof gevonden. Wel wist Willem III vrij nauwkeurig, dat al deze heeren vroeger met Jacobus II in betrekking gestaan en zich in zoover aan verraad schuldig gemaakt hadden, doch aan de laatste samenzwering hadden zij geen deel genomen. Willem was een te verstandig man om wraak te nemen voor het verledene, en wees de verdachtmaking van de aanzienlijkste mannen des lands, van welke drie zijne ministers waren, met verachting af. Fenwick werd, even als de overige verraders, ter dood gebracht.

Door de ontdekking van de samenzwering was ook het plan tot eene landing in Engeland mislukt, want Lodewijk XIV begreep zeer goed, dat hij tegenover de geestdrift, welke zich in het geheele land voor Willem III lucht gaf, niets zou kunnen uitrichten en dat elke poging om een opstand te verwekken slechts op het verderf der opstandelingen uitloopen moest. Vruchteloos trachtte Jacobus II de hulp van Frankrijk tot eene landing in Engeland te verwerven. Hij moest de hoop hierop zelfs geheel opgeven, toen na een weinig beteekenenden veldtocht van het jaar 1696 en na langdurige onderhandelingen den 20en September 1697 tusschen de bondgenooten — Engeland, Holland en Spanje — en Frankrijk een vrede gesloten werd, waarbij Lodewijk XIV Willem III als koning van Engeland erkende en zich verbond om Jacobus II niet langer te ondersteunen.

Door dit vredesverdrag was Willem III voorloopig beveiligd tegen het gevaar, dat tot dusver zijne regeering onophoudelijk bedreigd had, dat Jacobus II, door vreemde hulp gesteund, een opstand der Jacobieten in Engeland verwekken zou. Tot rust en vrede in het binnenland kwam het echter niet, juist nu zijne regeering op hechter grondslagen dan ooit scheen te rusten, werd de strijd der partijen weer heviger en bitterder dan vroeger.

Gedurende de gansche regeering van Willem III merken wij aanhoudend op, hoe hetzelfde verschijnsel zich telkens en geregeld herhaalt. Zoodra zijne regeering bedreigd werd, schaarde het Engelsche volk zich als één man rondom hem, dan was het zelfs bereid om een groot deel zijner vrijheid

ten offer te brengen, ten einde den koning, dien het niet liefhad, maar in waarheid hoogachtte, in staat te stellen om in den strijd tegen zijne talrijke vijanden overwinnaar te blijven. Met de grootste geestdrift en zelfopoffering sloten alle voorstanders van eene waarlijk vrijzinnige regeering zich dan bij hem aan. Doch die geestdrift bekoelde en maakte plaats voor een groot misnoegen, ja menigmaal voor een ongerechtvaardigd wantrouwen, zoodra het gevaar voorbij was.

Willem slaagde er nooit in, zich de liefde zijns volks te verwerven. De Engelschen gevoelden zich afgestooten door zijne koelheid en afgetrokkenheid, door zijne voorliefde voor de Hollanders, door het gebrek aan vertrouwen, dat hij jegens hen aan den dag legde. De Tories haatten hem en de Whigs gingen steeds tot de heftigste oppositie over, zoodra dit geschieden kon, zonder de regeering zelve in gevaar te brengen.

Nauwelijks was de vrede van Rijswijk gesloten, of deze oppositie kwam weder op eene scherpe, voor Willem III zeer kwetsende wijze aan den dag.

De koning stelde geen vertrouwen in de duurzaamheid van den vrede. Zijn scherpe staatkundige blik deed hem inzien, dat Lodewijk XIV slechts door de uitputting van Frankrijk tot oogenblikkelijke toegevendheid genoopt was, doch dat de eerzuchtige vorst zijne plannen tot vestiging van eene wereldheerschappij volstrekt niet opgegeven had. Willem III begreep zeer goed, dat binnen een niet zeer verwijderd tijdsbestek de krijg op nieuw ontvlammen zou, en hij wenschte voor dit geval goed ten oorlog toegerust te blijven. Dit laatste echter was in strijd met de plannen van het parlement.

De ondervinding had den Engelschen geleerd, hoe gevaarlijk een groot staand leger voor de vrijheid was. Whigs en Tories beiden herinnerden zich maar al te goed den treurigen tijd, toen Engeland onder de dwingelandij van het leger zuchtte en de gewelddadige maatregelen, die Cromwell ongestraft had kunnen nemen, omdat hij door het leger werd gesteund. Voor den oorlog hadden de Whigs den koning ruimer hulpmiddelen verleend dan ooit een Engelschen vorst toegestaan waren, doch in vredestijd wilden zij geen groot staand leger dulden. Hevige geschillen ontstonden ten gevolge hiervan tusschen den koning en het parlement. Te vergeefs trachtte Willem III het wantrouwen, dat hij zich ooit van het leger tot onderdrukking van Engeland's vrijheid zou kunnen bedienen, weg te nemen. Hij kon den diepgewortelden afkeer van alle partijen tegen een talrijk leger in vredestijd niet overwinnen en moest besluiten, zelfs zijn Hollandsche garde weg te zenden en de Engelsche troepen, op 7000 man na, af te danken.

Ook aan den haat tegen de papisten, welke evenzeer onder de voorstanders der episcopale kerk als onder de presbyterianen heerschte, moest Willem III zeer tegen zijn zin meer dan een offer brengen. Hij moest zijne toestemming geven tot wetten, die hij zelf als onrechtvaardig beschouwde en die lijnrecht in strijd waren met zijn wensch naar godsdienstige verdraagzaamheid. Toen het parlement besloot, dat alle katholieke priesters verbannen zouden worden en dat de katholieke erfgenaam van een grondeigenaar ten behoeve van den naasten protestantschen erfgenaam voorbij gegaan zou worden, wanneer de eerste niet den eed van trouw, den supre-matie-eed en den test-eed, wilde afleggen, zag Willem III zich genoodzaakt om deze besluiten te bekrachtigen.

Vooral in het jaar 1699 werd de koning door het parlement diep gekrenkt. Velen zijner getrouwste aanhangers, o. a. de generaals, die hem trouw gediend hadden, had hij beloond door hun de goederen te schenken,

welke den Ierschen rebellen ontnomen waren. Hiertegen nu verhief het Lagerhuis zijne stem. Het verklaarde de ten nadeele van den staat aan 76 personen gedane schenkingen voor nul en van geener waarde en bepaalde, dat allen, die den koning door hunne raadgevingen hiertoe aangespoord hadden, gestraft moesten worden.

Willem III was diep verontwaardigd over dit besluit. Toen de bill hem ter hand gesteld werd, verdedigde hij krachtig en beslist zijn recht om over de goederen der rebellen, die aan de kroon vervallen waren, naar eigen goeddunken te beschikken. Doch hij schrikte hierdoor de leden van het Lagerhuis niet af. De Gemeenten verklaarden, dat zij die den koning zulk een antwoord hadden aangeraden, wantrouwen zaaiden tusschen vorst en volk. In plaats van toe te geven, zonden de Gemeenten 13 kommissarissen naar Ierland, om den verkoop der verbeurdverklaarde goederen te besturen.

Het wantrouwen en de oneenigheid tusschen het parlement en den koning waren zóó diep geworteld, dat Willem III besloot, tegen het eind van het jaar 1699 het parlement te ontbinden. Inderdaad vond hij ook bij het nieuw gekozen parlement meer voorkomendheid en toenadering. Op zijnen wensch werd in het jaar 1701 de troonsopvolging in dier voege geregeld, dat de kroon na Willem's dood op de zuster der overledene koningin Maria, prinses Anna en hare nakomelingen zou overgaan, doch met uitsluiting van hen, die te eeniger tijd de katholieke kerkleer omhelzen zouden. Als de naaste gerechtigden tot de erfopvolging werden de nakomelingen van den keurvorst Frederik V van de Paltz, den schoonzoon van wijlen Jacobus I, aangewezen.

Een dreigend onweer, dat kort daarop den staatkundigen gezichteinder verduisterde, versterkte op nieuw de overeenstemming tusschen koning en parlement, die weer door partijtwisten geschokt was. Koning Jacobus II stierf den 26en September 1701 in Frankrijk. Op zijn sterfbed ontving hij een bezoek van Lodewijk XIV, die hem gedurende zijn geheele verblijf in Frankrijk als een geëerden koninklijken gast, als den ongelukkigen vorst van een groot rijk behandeld had. Ook na den vrede van Rijswijk had Lodewijk het niet aan fijne oplettendheden voor den vluchteling laten ontbreken, al kon hij hem, volgens de bepalingen van het vredesverdrag, ook niet langer metterdaad ondersteunen, door hem de middelen te verschaffen om aan het hoofd van een leger naar Engeland terug te keeren.

Lodewijk XIV bracht den zieke eene tijding, welke zijn zwaren doodstrijd verlichten moest; hij beloofde hem, dat hij zijn zoon, terstond na zijns vaders overlijden, als koning Jacobus III van Engeland erkennen zou.

Niet zonder strijd was zulk een besluit in den boezem der Fransche regeering genomen. Lodewijk's ministers hielden hem voor, dat het erkennen van den pretendent, die buitendien weinig kans had om ooit den Engelschen troon te beklimmen, bijna hetzelfde was als het vredesverdrag van Rijswijk te verbreken, dat het de bedenkelijkste verwikkelingen met Engeland, misschien zelfs een oorlog na zich sleepen zou.

Doch al deze redeneeringen overtuigden den Franschen koning niet. Hij had eenmaal besloten eene openlijke hulde te brengen aan het beginsel van het wettige koningschap en zijn roem als edelmoedig beschermer van een verdreven wettigen koning te handhaven. Ongetwijfeld werd op zijn besluit ook een krachtige invloed uitgeoefend door de omstandigheid, dat Willem III volgens nauwkeurige berichten, van het Engel-

sche hof ontvangen, zeker niet lang meer leven kon. De gezondheid van den altijd ziekelijken koning was in den laatsten tijd erg achteruitgegaan. Alle geneesheeren waren eenstemmig van gevoelen, dat hij zijn overlijden met rassche schreden tegemoet ging, dat hij op zijn hoogst nog enkele maanden te leven had. Willem's erfgename zou de prinses Anna zijn, eene zwakke, onzelfstandige vrouw, wier vijandschap Lodewijk XIV volstrekt niet duchtte.

Of Jacobus II nog met bewustheid de belofte van de erkenning zijns zoons, welke Lodewijk XIV hem aan zijn ziekbed bracht, vernomen heeft, valt niet met zekerheid te bepalen, want hij bevond zich reeds in een ijlhoofdigen toestand en stierf kort daarop. De voortvluchtige Jacobieten daarentegen, die het bed van den stervenden koning omringden, ontvingen Lodewijk's belofte met dankbare blijdschap.

Lodewijk hield zijn woord. Nadat Jacobus II overleden was, riep een heraut voor het paleis van St. Germain in de Fransche, Latijnsche en Engelsche talen den zoon des overleden konings als koning Jacobus III van Engeland en Jacobus VIII van Schotland uit. De stad werd geïllumineerd en de burgers begroetten met een luid vreugdegejuich den nieuwen koning, die de hovelingen zijns vaders rondom zich verzamelde, van hen het zegel in ontvangst nam en aan eenige der trouwste Jacobieten den titel van pair verleende. Een wezenlijk voordeel verschafte deze verheffing den schijnkoning Jacobus III niet, want Lodewijk XIV liet door zijne ministers den Engelschen gezant uitdrukkelijk verzekeren, dat hij volstrekt niet van plan was, het verdrag van Rijswijk te schenden, dat hij zijne toestemming onthouden zou aan elke poging om de regeering van Willem III omver te werpen; dat zijne erkenning van Jacobus III niets anders dan eene onbeteekenende daad was, aan de nagedachtenis van den overleden koning verschuldigd.

Het Engelsche volk vatte de zaak zoo niet op. De Jacobieten juichten: eenige avontuurlijke aanhangers der verdrevene koninklijke familie gingen zóó ver, dat zij in herautsgewaad door Londen trokken en beproefden Jacobus III als koning uit te roepen. Doch deze poging droeg voor hen zeer wrange vruchten. Het woedende volk wierp hen met steenen en noodzaakte hen tot eene overhaastte vlucht.

De groote meerderheid van het Engelsche volk was diep verontwaardigd over de daad van Lodewijk XIV. Van alle zijden kwamen adressen bij Willem III in, die de krachtigste verzekeringen van trouw aan zijn persoon en scherpe beschuldigingen tegen Frankrijk bevatten. Toen Willem, die zich juist in den Haag bevond, naar Engeland terugkeerde, werd hij met zooveel blijdschap en geestdrift ontvangen, dat hij zich wel van de trouw des volks onder alle omstandigheden verzekerd mocht houden.

Het sterkst bewijs hiervoor werd hem geschonken door een nieuw parlement, hetwelk hij deed verkiezen; het stond hem voor een oorlog tegen Frankrijk met de grootste bereidvaardigheid alle gewenschte middelen toe. Met rusteloozen ijver nam Willem III, in weerwil van het zware lichaamslijden, dat hem folterde, alle maatregelen voor den oorlog; in persoon zorgde de koning voor de inscheping van de troepen naar de Nederlanden — het plan voor den veldtocht was reeds vastgesteld — toen hij in de uitvoering van zijne plannen onverwacht op de droevigste wijze verhinderd werd. Op de jacht stapte zijn paard in een molshoop; het stortte en wierp zijn berijder ter aarde. De koning was niet gevaarlijk gewond, alleen zijn

sleutelbeen was gebroken. Zijn door langdurige ziekte ondermijnd lichaam kon echter dezen laatsten schok geen weerstand bieden. Den 19en Maart 1702 stierf Willem III, nadat hij tot den laatsten ademtocht de regeeringszaken behartigd had. Toen zijne krachten reeds zoozeer afgenomen waren, dat hij zijn naam niet meer kon schrijven, liet hij een stempel vervaardigen, die in zijne tegenwoordigheid onder de regeeringsstukken gedrukt werd. Nog onmiddellijk vóór zijn dood schonk de stervende koning zijne goedkeuring aan twee belangrijke wetten van het parlement.

ZESDE HOOFDSTUK.

Engeland. Trap van beschaving. De kerkelijke partijen. Onverdraagzaamheid der puriteinen. De sekten. De kwakers. George Fox. William Penn. Ontaarding der Engelsche maatschappij onder de Stuarts. De lagere volksklasse. Rooversbenden. Whitefriars. Staatkundige trouwloosheid. Windhandel in actiën. Dichtkunst. John Milton. Samuel Butler. Davenant. John Dryden. Wetenschappelijke geschriften. Baco van Verulam. Thomas Hobbes. Filmer. Algeron Sidney. John Locke. Ontstaan van het rationalisme. Graaf Shaftesbury. Collins. John Toland. Isaäc Newton.

Wij hebben de geschiedenis van Engeland in de 17e eeuw met grooter uitvoerigheid verhaald dan wij aan de geschiedenis van andere landen wijden kunnen, omdat de Engelsche omwenteling den belangrijksten invloed op de staatkundige ontwikkeling van andere beschaafde landen uitoefenen zou. Met de omwenteling heeft Engeland eerst die gewichtige plaats in de rij der Europeesche staten ingenomen, waarop dit rijk zich, in weerwil van zijne afgezonderde ligging, in de volgende eeuwen handhaven zou. Daarom moeten wij nog een blik werpen op de zeer eigenaardige ontwikkeling welke het Engelsche volksleven in de 17e eeuw ondergaan heeft.

Een overwegenden invloed op deze ontwikkeling en op den loop der omwenteling, welke wij in de vorige hoofdstukken beschreven, oefende de godsdienstige beweging uit, welke in Engeland en Schotland, bijna nog sterker dan in de Nederlanden, in Duitschland en in Frankrijk, tot alle klassen der bevolking doorgedrongen was en den revolutionairen strijd te voorschijn riep. Uit de worsteling der verschillende kerkelijke partijen om de heerschappij op godsdienstig en staatkundig gebied ontstonden zoowel de eerste omwenteling als de restauratie en de tweede omwenteling. Door de heerschappij der verschillende partijen werd geheel het maatschappelijk leven der natie bepaald. Zoolang de puriteinen, — presbyterianen en independenten — in staatkundig opzicht de onderliggende partij vormden, waren zij het voorwerp van de liefde en de vereering der groote volksmenigte. Doch nauwelijks hadden de onderdrukten de heerschappij in handen gekregen, of zij verloren de liefde des volks weer,

tengevolge van de hatelijke, onverdraagzame wijze, waarop zij deze hunne macht misbruikten. Macaulay zegt:

„De puriteinen hadden in de dagen hunner macht hunne tegenstanders ontegenzeggelijk zwaar getergd. Zij hadden, indien al niet uit iets anders, dan toch uit hun eigene bezwaren, uit hun eigen strijd, uit hunne eigene overwinningen en uit den val van de trotsche hierarchie, die hen zoo zwaar verdrukt had, kunnen leeren, dat het in Engeland in de 17e eeuw niet in de macht der burgerlijke overheid stond, de gemoederen der menschen tot overeenstemming met haar eigen godgeleerd stelsel af te richten. Toch gedroegen zij zich even onverdraagzaam en aanmatigend als Laud ooit geweest was. Zij verboden, op straf van zware boeten, het gebruik van het algemeen gebedenboek, niet alleen in de kerken, maar zelfs in de huizen der burgers. Het was eene misdaad in een kind, wanneer het bij het ziekbed zijner ouders eenige van die schoone woorden las, welke den kommer van veertig christelijke geslachten verzacht hadden. Met strenge straf werd een ieder bedreigd, die zich durfde vermeten den calvinistischen vorm van eeredienst te berispen. Geestelijken van een achtenswaardig karakter werden niet alleen bij duizenden uit hunne parochies verdreven, maar waren meermalen aan de gewelddadigheden van een dweepzieken volkshoop blootgesteld. Kerken en graven, schoone voortbrengselen der kunst en merkwaardige overblijfsels der oudheid, werden op de ruwste wijze verminkt. Het parlement besloot, dat alle schilderijen in de koninklijke verzameling, die Jezus en de Moedermaagd voorstelden, verbrand moesten worden. De beeldhouwkunst wedervoer geen beter lot. Nymfen en gratiën, de werken van Ionische meesters, werden aan puriteinsche metselaars overgeleverd, om ze minder aanstootelijk te maken. Tegen de minder zware ondeugden voerde de heerschende partij oorlog met een ijver, die noch door menschelijkheid, noch door gezond verstand gematigd werd. Scherpe wetten werden tegen het aangaan van weddingschappen afgekondigd. Echtbreuk werd met den dood gestraft. Ongeoorloofde omgang tusschen de beide geslachten, zelfs wanneer er niet van geweld of van verleiding sprake kon zijn, geen openbare ergernis gegeven was en geene rechten van een echtgenoot geschonden waren, werd voor eene misdaad verklaard, waarvan de strafrechter kennis moest nemen. Openbare vermaken, van de maskerades af, die in de woningen der grooten dikwijls opgevoerd werden, tot het worstelen of potsenmaken om een prijs op landelijke grasperken, werden krachtig tegengegaan. Eene verordening bepaalde, dat alle meiboomen in geheel Engeland terstond omgehouwen moesten worden. Eene andere verbood alles wat naar eene tooneelvoorstelling zweemde; de schouwburgen moesten afgebroken, de toeschouwers beboet, de tooneelspelers gegeeseld worden. Koordedansen, de poppekast, kegelen en wedrennen werden met een allesbehalve vriendelijk oog aangezien. De beerenjachten, toen een lievelingsuitspanning van het hof en van de lagere volksklasse, waren de gruwel, die den toorn dier sombere dweepers het sterkst gaande maakte.

Wij moeten hier opmerken, dat hun afkeer van dit spel niets gemeen had met het gevoel, dat in onze dagen den wetgever bewogen heeft om tusschenbeiden te komen, ten einde de dieren tegen de moedwillige wreedheid der menschen te beschermen. De puriteinen haatten deze vertooningen, niet omdat zij den beer smart veroorzaakten, maar omdat zij den toeschouwers genoegen verschaften. Inderdaad, zij wisten in den

regel zich het dubbele genot te verschaffen zoowel de toeschouwers als den beer te kwellen.''

De onschuldigste genietingen waren den puriteinen een doorn in het oog, zij ijverden daartegen in lange predikaties, welke in die belachelijke tale Kanaän's gehouden werden, die zij tot hunne gewone taal hadden uitverkoren, en met het prediken alleen waren zij niet tevreden. Meermalen namen zij de toevlucht tot ruw geweld en tot strenge wetten, om vroolijke volksfeesten te storen of te verbieden. Natuurlijk brachten zij hierdoor onder het volk eene heftige verbittering teweeg. Zeer duidelijk kwam dit aan het licht bij het verbod omtrent het Kerstfeest, dat in Engeland van oudsher met eene bijzondere vroolijkheid gevierd was: „Het lange parlement bepaalde in het jaar 1644, dat den 25en December streng als een vastendag gevierd en door alle menschen in deemoedige klachten over de groote zonden des volks doorgebracht zou worden, welke zij en hunne vaderen zoo dikwijls gepleegd hadden door te dansen onder den misteltak, door het eten van wildezwijnskop en door het drinken van ale met gebradene appelen. Geen enkele maatregel van dien tijd schijnt de lagere volksklasse zoozeer ontstemd te hebben als deze. Bij den eerstvolgenden terugkeer van dien feestdag braken op verschillende plaatsen bedenkelijke oproeren uit. De konstabels ontmoetten tegenstand, de magistraatspersonen werden gehoond, de huizen van bekende ijveraars werden aangevallen en het verboden gebed voor dien dag werd openlijk in de kerken gelezen.

Zoo was de geest der strenge puriteinen, zoowel der presbyterianen als der independenten. Wel vond Olivier Cromwell weinig smaak in het vervolgen van andersdenkenden of in het ingrijpen in anderer godsdienstige overtuigingen. Maar Olivier, het hoofd van eene partij en tengevolge daarvan in groote mate de slaaf zijner partij, kon niet geheel volgens zijne eigene neigingen regeeren. Zelfs onder zijne regeering maakten vele magistraatspersonen zich binnen de grenzen van hun distrikt even gehaat als sir Hudibras, zij verstoorden alle uitspanningen van de bewoners der nabuurschap, dreven feestelijke bijeenkomsten uit elkaar en sloten vioolspelers in het blok. Nog meer te duchten was de ijver der soldaten. In elk dorp maakte hunne verschijning een einde aan dans, klokkengelui en oogstfeest. Te Londen stoorden zij meer dan eens tooneelvoorstellingen, welke de protector verstandig en goedhartig geweest was om door de vingers te zien. Met de vrees en den haat, die door zulk eene dwingelandij gewekt werden, ging eene groote mate van verachting gepaard. De eigenaardigheden van den puritein, zijn blik, zijn kleederdracht, zijne wijze van spreken, zijne bekrompenheid, waren reeds sinds de dagen van Elisabeth geliefkoosde voorwerpen van de spotlust der menigte geweest. Doch deze eigenaardigheden scheen bij eene partij, die een groot rijk regeerde, nog veel belachelijker dan bij eene in het duister schuilende en vervolgde sekte. Het koeterwaalsch, dat reeds een schaterend gelach gewekt had toen het op de planken uit den mond van Tribulation Wholsome en consorten was gehoord, was nog veel belachelijker, wanneer men het vernam van de lippen van generaals of van leden van den Staatsraad. Nog moet opgemerkt worden, dat gedurende de staatkundige onlusten meer dan ééne sekte ontstaan was, wier overdreven zonderlingheden alles overtroffen wat men tot hiertoe in Engeland gezien had. Een krankzinnige kleedermaker, Lodewijk Muggleton, trok van bierhuis tot bierhuis, ale

drinkend en eene eeuwige rampzaligheid allen aankondigend, die weigerden op zijn getuigenis te gelooven, dat het Hoogste Wezen slechts zes voet groot was en dat de zon juist vier mijlen van de aarde was verwijderd.”

Niet minder overdreven scheen eene andere sekte, die der kwakers, welke, schoon in den beginne streng vervolgd, zich spoedig sterk uitbreidde en die dan ook al de andere lang vergetene sekten overleefd heeft. De stichter van deze merkwaardige sekte was George Fox (geb. 1624). Macaulay schetst ons zijn karakter en zijne leer op de volgende meesterlijke wijze:

„Hij was toen een jongeling van reine zeden en van een ernstig karakter, met een stijf uiterlijk, met de beschaving van een handwerksman en met een denkvermogen, dat in den allerongelukkigsten toestand verkeerde, het was namelijk te veel gekrenkt om hem vrij onder de menschen te laten verkeeren en niet genoeg gekrenkt om hem in Bedlam op te sluiten. De omstandigheden, waarin hij verkeerde, waren van dien aard, dat ze niet missen konden, de ziekte, die in zijn gemoed sluimerde, in den sterksten vorm aan het licht te doen treden.”

In de dagen zijner ontwikkeling voerden episcopalen, presbyterianen, independenten en baptisten een hevigen strijd om de opperheerschappij. Zij weerlegden en smaadden elkander in elken hoek van het rijk. Hij trok van de eene gemeente naar de andere, hij hoorde priesters tegen puriteinen en puriteinen tegen priesters redeneeren en hij wendde zich vruchteloos tot de leeraars der beide partijen om geestelijk onderricht en vertroosting. Een lustige oude geestelijke van de Anglikaansche gemeente zeide tot hem, dat hij tabak rooken en psalmen zingen moest; een ander ried hem, heen te gaan en zich te doen aderlaten. De jeugdige onderzoeker keerde zich met walging van deze raadslieden af; hij wendde zich tot de dissenters en bemerkte, dat ook zij blinde leidslieden waren. Na eenigen tijd kwam hij tot de slotsom, dat geen menschelijk wezen bevoegd was om hem in goddelijke dingen te onderrichten en dat hem de waarheid door onmiddellijke ingeving uit den hemel meegedeeld was. Uit de omstandigheid, dat het verschil van talen te Babel begonnen was en dat de vervolgers van Christus op het kruis een opschrift in het Latijn, het Grieksch en het Hebreeuwsch hadden geplaatst, leidde hij af, dat alle taalkennis, vooral die van het Latijn, het Grieksch en het Hebreeuwsch, voor een christelijken geestelijke nutteloos moest zijn. Inderdaad was het er zoover af, dat hij verschillende talen verstaan zou, dat hij er geene enkele verstond. Zelfs de meest bedorven plaats uit een Hebreeuwsch geschrift kan voor den ongeletterde niet meer onverstaanbaar zijn dan zijn Engelsch dikwijls voor den scherpzinnigsten en opmerkzaamsten lezer is. Eene der kostelijkste waarheden, welke dezen nieuwen Apostel door goddelijke openbaring meegedeeld werden, was, dat het valschheid en vleierij was, den tweeden persoon meervoud in plaats van den tweeden persoon enkelvoud te gebruiken. Voorts beweerde hij, dat den naam van de maand Maart te noemen gelijk stond met het aanbidden van den bloeddorstigen god Mars, en te spreken van den Maandag hetzelfde was als de maan afgodische hulde te bewijzen. „Goeden morgen” of „goeden avond” te zeggen, was hoogst berispelijk, want in deze uitdrukkingen lag de onderstelling opgesloten, dat God ook slechte dagen en slechte nachten gemaakt had. Een christen was verplicht om liever den dood te trotseeren dan voor den aanzienlijkste der menschen naar den hoed te tasten. Toen van Fox geëischt werd, een schriftuurbewijs voor dit dogma bij te brengen, voerde hij de plaats aan, waar geschreven

staat, dat Sadrach, Mesach en Abed Nego met hunne hoeden in den gloeienden oven geworpen werden, en wanneer wij zijn eigen verhaal kunnen vertrouwen, was de opperrechter van Engeland buiten staat op dit beroep iets anders te antwoorden dan den uitroep: „Breng hem weg, cipier!” Fox hechtte ook veel waarde aan het niet minder gewichtige argument, dat de Turken nooit hunnen meerderen het bloote hoofd laten zien en hij vroeg met groote levendigheid, of zij, die den edelen christennaam dragen, de Turken niet in deugd moeten overtreffen. Eene buiging te maken verbood hij streng, ja hij scheen dit inderdaad als eene werking van satanischen invloed te beschouwen, dewijl, naar hij opmerkte, de vrouw in het evangelie, die een geest der krankheid had, tezamengebogen werd en ophield zich te buigen, zoodra goddelijke macht haar van de tyrannie van den booze ontslagen had. Zijne verklaringen van de heilige schrift hadden een zeer eigenaardig, ja zeer zonderling karakter. Plaatsen, die door alle lezers van de evangeliën gedurende zestien honderd jaren in overdrachtelijken zin verstaan waren, verklaarde hij letterlijk. Plaatsen, die geen menschelijk wezen vóór hem anders dan in letterlijken zin had opgevat, verklaarde hij figuurlijk. Zoo leidde hij uit de dichterlijke uitdrukkingen, waarin de plicht van het geduld bij het ondergaan van beleedigingen ingescherpt wordt, de leer af, dat zelfverdediging tegen zeeroovers en sluipmoordenaars ongeoorloofd was. Aan den anderen kant verklaarde hij de eenvoudige voorschriften om met water te doopen en ter gedachtenis van de verlossing der menschheid brood en wijn uit te deelen, allegorisch. Langen tijd trok hij het land door, deze zonderlinge godgeleerdheid predikend, in zijne oogenblikken van dweepzieke opwinding trillend als een eikenblad, in de kerken dringend, waaraan hij den spotnaam torenhuizen gaf, gebeden en predikaties door geschreeuw en gebaren verstorend en rectors en vrederechters kwellend met brieven, die treffend geleken op parodiën van de verhevene liederen, waarin de Hebreeuwsche profeten de rampen van Babylon en Tyrus aankondigden. Door dit alles verkreeg hij spoedig een zekeren naam. Zijn zonderling gelaat, zijn zonderling gezang, zijn onbewegelijke hoed en zijn lederen broek waren door het geheele land bekend, en hij beroemde zich er op, dat, wanneer het geroep gehoord werd: „De man met de lederen broek komt,” de huichelachtige leeraars van schrik werden bevangen en priesters, die niets dan huurlingen waren, zich haastten hem te ontloopen. Herhaaldelijk werd hij gevangen gezet en in den blok gesloten, somtijds terecht, dewijl hij den openbaren eeredienst verstoord had, en somtijds zonder reden, alleen omdat hij onzin verkondigd had. Weldra verzamelde hij eene schaar van leerlingen rondom zich, van welke eenigen hem nog in dwaasheid overtroffen. Hij heeft ons verhaald, dat een zijner vrienden naakt door Skipton liep, de waarheid uiteenzettend; en dat een ander uit goddelijke ingeving, jaren achtereen geheel ongekleed op de marktpleinen liep en de huizen van heeren en geestelijken binnendrong. Fox beklaagt zich bitter, wijl deze vrome, door den heiligen geest ingegeven daden door een wederspannig geslacht met stooten, steenworpen, houwen, zweep- en karwatsslagen vergolden werden. Doch hoewel hij aan den ijver dezer martelaars hulde bracht, ging hij toch niet zóóver als zij. Tusschenbeiden gevoelde hij een onwederstaanbaren drang om zich gedeeltelijk uit te kleeden. O. a. trok hij eens zijne schoenen uit en liep hij barvoets door Lichfield, roepend: „Wee der bloedstad!” doch het blijkt niet, dat hij het ooit als zijn plicht beschouwde, in het openbaar te ver-

schijnen zonder dat betamelijke kleedingstuk, waaraan zijn bijnaam onder het volk ontleend was."

Dat eene leer, door een zoo weinig ontwikkeld dweper als George Fox voorgedragen, aanhangers en wel van geestdrift blakende, tot elk offer vaardige aanhangers ook in de hoogste klassen der maatschappij vinden kon, doet ons de eigenaardige geestesrichting der Engelschen van die dagen kennen. Deze sekte zou echter ongetwijfeld, evenals zoo menige andere, ondergegaan zijn, indien niet tot de jongeren, welke Fox voor zijne denkbeelden won, eenige mannen behoord hadden, die hem verre in geestesgaven overtroffen. De invloedrijkste van deze waren Robert Barclay en bovenal William Penn, wien de kwakers het te danken hebben, dat hunne sekte tot op dezen dag bestaat. Barclay en Penn wisten de ruwe denkbeelden van Fox in een vorm te gieten, die voor het menschelijk verstand minder kwetsend was, en hun daardoor meer en meer ook bij de beschaafde klassen der maatschappij ingang te verschaffen.

Penn, een man van eene goede familie en van een groot vermogen, verwierf zich aan het hof na de restauratie grooten invloed. Tot voldoening van eene oude schuld, die hij van de kroon te vorderen had, ontving hij van Karel II eene uitgestrekte strook gronds in Noord-America. Derwaarts liet hij zijne vervolgde geloofsgenooten verhuizen. Hij trad weldra als hun wijze wetgever, als de stichter van een nieuwen staat op.

De volkplanting van Penn verkeerde nog in het eerste tijdperk harer ontwikkeling, toen Jacobus II den troon beklom; door hem, die alle andere sekten zoo streng vervolgde, werd Penn met gunstbewijzen overladen, wellicht omdat Jacobus eene sekte, die zich uit beginsel met de staatkunde niet inliet en den oorlog verafschuwde, niet voor gevaarlijk hield. Penn werd een hoveling, ja bijna een gunsteling des konings; hij haalde zich hierdoor vele verwijten, ook van leden zijner eigene sekte, op den hals, hoewel hij van de gunst, waarin hij aan het hof stond, juist te hunnen nutte partij trok. Men noemde hem een papist en een Jezuïet; doch hij liet zich door dergelijke scheldwoorden niet van zijn stuk brengen.

Geheel ongegrond waren echter de tegen hem ingebrachte beschuldigingen niet. Ten einde zijnen geloofsgenooten van dienst te zijn ging hij, in zijn ijver om de gunst des konings te behouden, dikwijls verder dan hij verantwoorden kon. Hij wendde tot bereiking van zijn doel middelen aan, die niet alleen door de strenge kwakers, maar door alle rechtschapen menschen veroordeeld moesten worden. Na Jacobus' verdrijving liet hij zich, geheel in strijd met de godsdienstige beginselen der kwakers, met samenzweringen tegen de regeering van Willem III in, en trachtte hij den door hen zoo verafschuwden oorlog te bevorderen door den verjaagden koning te ondersteunen.

Onder de regeering van het lange parlement en van Olivier Cromwell hadden de sektarissen en puriteinen het geheele volksleven beheerscht; de terugkeer van Karel II bracht echter in dit opzicht een plotselingen en volslagen ommekeer teweeg.

De hartstochten en neigingen, die onder de heerschappij der puriteinen met geweld onderdrukt en die òf in 't geheel niet òf in 't diepst geheim bevredigd waren, deden zich, zoodra die dwang opgeheven was, met onwederstaanbare kracht gelden. De menschen snelden naar lichtzinnige uitspanningen en zondige vermaken met al de begeerte, welke eene lang opgelegde onthouding natuurlijk doet ontstaan. De openbare meening legde

hun daarbij weinig of geene beperking op. Het volk toch, walgend van de taal der sektarissen, achterdochtig ten aanzien van alle aanspraken op heiligheid en nog altijd de naweeën gevoelend der jongste dwingelandij van heerschers, die streng van leefwijze en machtig in het gebed waren, zag een tijdlang met welgevallen op de zachter en vroolijker zonden neer. Nog minder beperking ondervond men van de zijde der regeering. Inderdaad, er was geene uitspatting, waartoe men niet door het weelderig en losbandig leven van den koning en zijne gunstelingen aangemoedigd werd. Enkele raadslieden van Karel, die niet jong meer waren, bewaarden nog den betamenden ernst, die vóór dertig jaar in Whitehall toon geweest was; o. a. Clarendon zelf en zijne vrienden Thomas Wriothesley, graaf van Southampton, lord-schatmeester, en Jacob Butler, hertog van Ormond, die, nadat hij onder vele lotswisselingen ridderlijk voor de koninklijke zaak in Ierland gestreden had, thans dit koninkrijk als lord-stadhouder regeerde. Maar noch de herinnering van de verdiensten dezer mannen, noch hun groote macht in den staat kon hen beschermen tegen de sarcasmen, welke de in de mode zijnde ondeugd naar de ouderwetsche deugd pleegt te slingeren. De lof van fijne beschaving en van een aangenamen omgang kon thans moeilijk op eene andere wijze verworven worden dan door het schenden van de wetten der betamelijkheid. — — — Alle minder ernstige takken der letterkunde waren in groote mate bezoedeld door de heerschende zedeloosheid. De dichtkunst verlaagde zich tot de rol van koppelaar: zij diende tot streeling van de laagste lusten. Het vernuft, in plaats van schuld en dwaling te doen blozen, richtte zijne geduchte pijlen op onschuld en waarheid. Wel streed de in haar rang en macht herstelde kerk tegen de heerschende onzedelijkheid, maar zij streed slechts zwak en met een verdeeld gemoed. Het was voor de waardigheid van haar karakter noodzakelijk, dat zij hare dwalende kinderen vermaande, doch hare vermaningen werden op eene eenigszins achtelooze wijze uitgedeeld. Hare aandacht was op gansch andere dingen gevestigd. Met hare geheele ziel was zij bezig de puriteinen te vernietigen en hare leden te leeren den keizer te geven wat des keizers is. Zij was door de partij, die eene strenge zedelijkheid predikte, beroofd en onderdrukt, zij was door wereldsche menschen in rijkdom en eere hersteld. Al waren ook de mannen van het zingenot en van de mode weinig geneigd om hun leven naar hare voorschriften in te richten, toch waren zij steeds bereid om voor hare kathedralen en paleizen, voor elken regel van hare kerkelijke voorschriften en voor elke draad van hare plechtgewaden tot aan de knieën door het bloed te waden. De losbandige cavalier mocht bordeelen en speelhuizen bezoeken, hij hield zich ten minste van de conventikelen verwijderd. Al opende hij nooit den mond zonder heiligschennende en lasterlijke taal te uiten, toch maakte hij dit weer eenigszins goed door den ijver, waarmee hij Baxter en How voor het houden van predikaties en het uitspreken van gebeden naar de gevangenis zond. Zoo bestreed de geestelijkheid een tijdlang alle sektarissen met zooveel kracht, dat zij slechts weinig tijd overhield om de ondeugd te bestrijden. De dubbelzinnigheden van Etherege en anderen werden in tegenwoordigheid en met bepaalde goedkeuring van het hoofd der kerk openlijk door vrouwelijke lippen voor vrouwelijke ooren uitgesproken, terwijl de schrijver van des pelgrims zwerftocht voor de misdaad dat hij den armen het evangelie verkondigd had, in een kerker zuchtte. Het is een ontwijfelbaar zeker en zeer leerrijk feit, dat de jaren, waarin de staatkundige macht van de

Anglikaansche hierarchie haar toppunt bereikt had, juist de jaren waren, waarin de deugd der natie op den allerlaagsten trap stond. — — — Teugellooze losbandigheid, het natuurlijk gevolg van overdreven gestrengheid, was thans de mode en de uitspatting had hare natuurlijke uitwerkselen teweeggebracht: de zedelijke en verstandelijke verlaging van het vrouwelijk geslacht. Wel was het toon, aan hare persoonlijke bekoorlijkheden eene onbeschaamde ja platte hulde te bewijzen, maar de bewondering en begeerte, welke zij inboezemden, waren zelden met achting, met genegenheid of met eenig ander ridderlijk gevoel gepaard. De eigenschappen, die de vrouw geschikt maken om de gezellin, de raadsvrouw en de vertrouwde vriendin des mans te zijn, schrikten de losbollen van Whitehall meer af dan dat zij hen aantrokken. Aan dit hof had eene jonkvrouw, die zich kleedde op eene wijze, welke aan een blanken boezem volle recht liet wedervaren, die veelbeteekenend met de oogen sprak, die wellustig danste, die nooit om een wederwoord op een geestigen zet verlegen was, die zich niet schaamde met kamerjonkers en officieren der lijfwacht bij de flesch te zitten, onkiesche liederen op eene onkiesche wijze te zingen of met het oog op een guitenstreek de kleederen van een page aan te trekken, meer uitzicht om aanhangers en bewonderaars te vinden, meer uitzicht om met de opmerkzaamheid des konings te worden vereerd, meer uitzicht om een rijken en hoogadellijken echtgenoot te krijgen, dan Johanna Grey of Lucie Hutchinson gehad zouden hebben. Onder zulke omstandigheden stond de ontwikkeling van het vrouwelijk geslacht noodwendig op een lagen trap en het was gevaarlijker boven dit peil zich te verheffen dan daar beneden te blijven. De grootste onwetendheid en lichtzinnigheid werden bij eene dame als minder ongepast beschouwd dan de lichtste zweem van pedanterie — — — De oorlog, door het vernuft aan het puritanisme verklaard, werd tot een oorlog tusschen vernuft en zedelijkheid. De vijandschap, door een bespottelijk karikatuur der deugd gewekt, spaarde de deugd zelve niet. Alles wat de bekrompen rondkop met eerbied beschouwd had, werd gehoond. Wat hij verafschuwd had, werd in bescherming genomen. Omdat hij zijne gebreken met het masker der vroomheid bedekt had, werden de menschen aangespoord om hunne meest aanstootelijke zonden met cynische ombeschaamdheid voor de oogen der menschen ten toon te dragen. Wijl hij ongeoorloofde liefde met barbaarsche gestrengheid gestraft had, werden jonkvrouwelijke kuischheid en huwelijkstrouw tot voorwerpen van onheiligen spot gemaakt. Voor dat schijnheilig koeterwaalsch, de tale Kanaän's, die zijn Shibboleth geweest was, werd een niet minder ongerijmd en nog veel hatelijker koeterwaalsch in de plaats gesteld. Dewijl hij zijnen mond niet anders opende dan tot het uitspreken van bijbelteksten, opende het nieuwe geslacht van spotvogels en hoogst beschaafde heertjes den mond niet zonder zulk eene vuile taal uit te slaan, dat een pakkedrager zich daarover heden ten dage zou schamen en zonder den Schepper aan te roepen om hen te vervloeken, te verderven, te vernietigen, te verdelgen en te verdoemen.

Van den dag af, waarop de schouwburgen weer werden geopend, werden zij de kweekplaatsen der ondeugd en dit kwaad nam aanhoudend in omvang toe. De zedeloosheid der voorstellingen schrikte rechtschapen menschen weldra af en de lichtzinnigen en losbandigen, die bleven, verlangden elk jaar sterker prikkels. Zoo bedierven de tooneelspelers de toeschouwers en de toeschouwers de tooneelspelers, totdat de schandelijkheid

der voorstellingen een trap bereikte, die allen ontsteld moet doen staan, die vergeten dat de grootst mogelijke zedelijke verslapping de natuurlijke vrucht van zedelijken dwang is, dat, volgens den natuurlijken loop der dingen, op een tijdperk van huichelarij een tijdperk van onbeschaamde zondenlust volgt.

Niets teekent dien tijd beter dan de zorgvuldigheid, waarmee de dichters al hunne loszinnigste verzen in den mond van vrouwen wisten te leggen. De dichtwerken, waarin men zich de meeste vrijheid veroorloofde, waren de epilogen. Deze werden bijna altijd door gevierde tooneelspeelsters voorgedragen en niets schonk den bedorven toehoorders meer genot, dan hoogst onbetamelijke regels door een schoon meisje te hooren opzeggen, van wie men mocht aannemen, dat zij hare onschuld nog niet verloren had."

Zoo schetst ons Macaulay met meesterlijke trekken de ontaarding der Engelsche maatschappij na den terugkeer van Karel Stuart.

Het kon niet missen, of de diepe zedeloosheid van de hoogste standen der maatschappij deed hare terugwerking op de lagere volksklasse en op den burgerstand gevoelen. Een langdurige burgeroorlog had buitendien reeds het zijne gedaan om de ruwheid en onbeschaamdheid, de minachting voor eens anderen eigendom, welke iedere oorlog steeds na zich sleepen moet, onder de groote volksmenigte te verbreiden. Nooit heeft de openbare straatroof in Engeland zoo gebloeid als kort na de restauratie, onder de regeering van Karel II en Jacobus II en zelfs nog in de dagen van Willem III. Macaulay zegt: „De bereden straatroover (highwayman), een aan ons geslacht slechts uit boeken bekend misdadiger, was op elken weg te vinden. De woeste streken, die langs de groote wegen in de nabijheid van Londen lagen, werden door roovers van dit slag bij voorkeur opgezocht. De heide van Hounslow aan den grooten westelijken weg, en de finchle-anger aan den grooten noordelijken weg, waren wellicht de meest beruchte punten van alle. De studenten van Cambridge sidderden, wanneer zij het Eppingforst naderden. Zeelieden, die kort geleden te Chattam waren afgemonsterd, werden menigmaal genoodzaakt om hun beurs af te staan bij denzelfden Gadshill, die honderd jaar vroeger door den grootsten der Engelsche dichters als het tooneel der rooverijen van Falstaff en anderen verheerlijkt was. De overheid schijnt menigmaal niet te hebben geweten, hoe zij met de roovers zou handelen. Nu eens werd in de Gazette aangekondigd, dat een aantal personen die sterk onder verdenking lagen, straatroovers te zijn, doch tegen wie geen voldingend getuigenis was ingebracht, te Newgate in ruiterkleeding ten toon gesteld zouden worden; dat ook hunne paarden vertoond zouden worden en dat alle heeren, die uitgeplunderd waren, verzocht werden, deze tentoonstelling in oogenschouw te nemen.

Een ander maal werd openlijk aan een roover genade aangeboden, wanneer hij eenige ongeslepene diamanten van onmetelijke waarde uitleverde, die hij had geroofd, toen hij de post op Harwich aanhield. Kort daarna verscheen eene andere bekendmaking, die de herbergiers waarschuwde, dat het oog der regeering op hen gevestigd was. Hunne strafbare medewerking, zoo werd verzekerd, stelde de bandieten in staat om ongestraft de wegen onveilig te maken. Dat deze verdenking niet ongegrond was, blijkt uit de laatste woorden van eenige berouwvolle roovers van dezen tijd, wien de herbergiers diensten schijnen bewezen te hebben, in vele opzichten gelijk aan die, welke Farguhars Bonifacius aan Gibbet bewees.

Het was voor het welslagen van den struikroover, ja zelfs voor zijne veiligheid dringend noodzakelijk, dat hij een stout en bekwaam ruiter was. Hij bekleedde dientengevolge een aristocratischen rang in het dievengemeenebest, vertoonde zich in druk bezochte koffie- en speelhuizen en wedde met mannen van geboorte op de renbaan. Somtijds was hij inderdaad een man van goede geboorte en familie. Van daar, dat over de geschiedenis van de vrijbuiters dezer klasse een zeker romantisch waas verspreid lag en misschien voor velen nog ligt. De lagere volksklasse luisterde gretig naar de verhalen van hunne wreedheid en stoutmoedigheid, van de staaltjes van edelmoedigheid en goedhartigheid door hen bij sommige gelegenheden aan den dag gelegd, van hun liefdesgeschiedenissen, hunne wonderbare reddingen, hunne wanhopige gevechten en hunne manlijke houding voor de balie en op de kar. Zoo verhaalde men van William Nierson, den grooten roover van Yorkshire, dat hij eene driemaandelijksche schatting van alle veedrijvers uit het Noorden hief, en hen daarvoor niet alleen zelf spaarde, maar hen ook tegen andere dieven beschermde; dat hij de beurs op de hoflijkste wijze afeischte, dat zijn leven door 's konings genade eenmaal verlengd werd, dat hij zijn geluk op nieuw beproefde en ten laatste in 1685 aan de galg van York stierf. Men verhaalde verder, hoe Claude Duval, de Fransche page van den hertog van Richmond, op den openbaren weg gevechten leverde, het hoofd van eene geduchte bende werd, en de eer genoot, in eene koninklijke proclamatie tegen bekende misdadigers als de eerste van allen genoemd te worden; hoe hij aan het hoofd zijner bende de koets eener lady aanhield, waarin een buit van 400 pond verborgen was; hoe hij niet meer dan 100 pond nam en de schoone bezitster het overige loskoopen liet door met hem een coranto op de heide te dansen; hoe zijne vroolijke galanterie de harten van alle vrouwen stal; hoe zijne bekwaamheid in het hanteeren van zwaard en pistolen hem tot den schrik van alle mannen maakte; hoe hij ten laatste in het jaar 1670, door den wijn bevangen, gegrepen werd; hoe dames van hoogen rang hem in de gevangenis bezochten en met tranen om zijn leven smeekten; hoe de koning hem vergiffenis zou geschonken hebben, indien niet de rechter Morton, de schrik der struikroovers, zich daartegen verzet, ja gedreigd had, dat hij zijn ambt zou nederleggen, wanneer aan het recht niet zijn volle loop gelaten werd; hoe eindelijk het lijk, na voltrekking van de doodstraf, op het praalbed lag, met allen mogelijken pronk van wapenschilden, zwarte behangsels en lijkbewakers, totdat dezelfde onbarmhartige rechter, die de genade des konings verijdeld had, beambten afzond, om de uitvaart te storen. In deze anecdoten heeft ongetwijfeld de verdichting de geschiedenis in groote mate opgesierd; toch zijn ze der vermelding overwaardig, want het is een even onomstootelijk als merkwaardig feit, dat zulke verhalen door onze voorvaderen gretig en geloovig werden aangehoord.

Even groot als de onveiligheid op de groote wegen was, even groot was zij in de steden, tot in de hoofdstad Londen toe. Bijna elken nacht vielen er inbraken voor, die met eene ongehoorde stoutmoedigheid gepleegd werden. Het dievengespuis vereenigde zich in de groote stad en vond daar eene schuilplaats in zijn eigen kwartier, in Whitefriars.

Aan de grenzen van de city en den tempel was in de 13e eeuw een klooster gesticht der karmelietermonniken, die zich door hunne witte pijen onderscheidden. Het gebied van dit gesticht was vóór de hervorming een asyl voor misdadigers geweest en bezat nog het recht om schuldenaars tegen

inhechtenisneming te mogen beveiligen. Lieden, buiten staat om hunne schulden te betalen, waren dan ook in elke woning, van den kelder tot den zolder te vinden. Een groot deel hunner waren schurken en woestaards, die door nog dieper gezonkene vrouwen naar hunne schuilplaats gevolgd werden. De overheid was buiten machte om orde te houden in een omtrek, die van zulke bewoners wemelde, en zoo werd Whitefriars de geliefkoosde verblijfplaats van allen, die zich van de banden der wet trachtten te ontslaan. Hoewel de vrijheden, volgens de wet aan deze plaats verbonden, zich alleen tot slechte betalers uitstrekte, vonden toch bedriegers, valsche getuigen, falsarissen en struikroovers hier een toevluchtsoord, want onder zulk eene wanhopige bevolking was het leven van geen enkel politiebeambte veilig. Op den kreet, „te hulp" schoten ijzervreters met zwaarden en stokken en strijdlustige feeksen met braadspeten en bezemstelen bij honderden toe en de indringer mocht zich gelukkig achten, wanneer hij heelshuids Fleetstreet bereikte, nadat hij van alle zijden gegooid, uitgekleed en onder de pomp gelegd was. Zelfs een bevel tot inhechtenisneming, door den opperrechter van Engeland uitgevaardigd, kon niet zonder den bijstand van eene afdeeling musketiers ten uitvoer gelegd worden.

Roofzucht, zedeloosheid, dorst naar genot, in deze drie woorden kunnen wij het karakter van alle standen der Engelsche maatschappij gedurende de eerste jaren na de restauratie samenvatten; deze eigenschappen bleven der natie nog langen tijd bij en waren de bron van die trouwloosheid en omkoopbaarheid, welke wij in de zoogenaamde „roemrijke" omwenteling bij den hoogen adel hebben opgemerkt. Onder de burgerklasse daarentegen verwekten zij eene vroeger ongekende begeerte naar gemakkelijk te verwerven rijkdommen, welke zich onder de regeering van Willem III voor het eerst openbaarde, en een windhandel in actiën van zulk een omvang, dat hij onze tegenwoordige beursspeculatiën ons voor den geest roept.

In het jaar 1688 vertoonden zich de eerste verschijnselen van deze ziekte, die zich met een ongeloofelijken spoed door Londen verspreidde.

In het korte tijdsbestek van vier jaren ontstond er eene menigte compagniën, die alle haren inschrijvers op den stelligsten toon de hoop op ongehoorde winsten voorspiegelden: de verzekeringscompagnie, de papiercompagnie, de paarlvisscherijcompagnie, de glazenflesschencompagnie, de aluincompagnie, de degenklingencompagnie, enz. Er was eene tapijtcompagnie, die binnen kort schoone tapijten voor al de salons der middelklasse en voor al de slaapkamers der hoogere klasse wilde leveren. Er was eene kopercompagnie, die de Engelsche mijnen wilde ontginnen en de hoop voorspiegelde, dat deze niet minder rijk zouden blijken als die van Potosi. Er was eene duikercompagnie, die zich tot taak stelde, kostbare voorwerpen uit verongelukte schepen boven water te brengen, en die aantoonde, dat zij een voorraad zonderlinge werktuigen bijeengebracht had, welke op volledige wapenrustingen geleken. Aan de voorzijde van den helm bevond zich een groot glazen oog aan dat van een cycloop gelijk, en uit den helm ging een pijp naar boven, waardoor de lucht toegelaten werd. De geheele wijze van handelen, die men hierbij volgde, werd op den Theems vertoond. Keurig gekleede heeren en dames werden tot bijwoning van het schouwspel uitgenoodigd en waren verrukt te zien, hoe de duikers in hunne uitrusting in de rivier doken en met oud ijzer en scheepsgereedschap terugkwamen. Er was eene Groenlandervaart-compagnie,

die niet missen kon de Hollandsche walvischvaarders en haringbuizen uit de Noordelijke IJszee te verdrijven. Er was eene looierij-compagnie, die beloofde voortreflijker leder te zullen leveren dan het beste, dat uit Turkije en Rusland werd aangevoerd. Er was eene maatschappij, die op zich nam, aan jonge heeren op zeer matige voorwaarden eene beschaafde, wetenschappelijke opvoeding te verschaffen, en die den naam van koninklijke akademie-compagnie aannam. In eene pralende aankondiging werd bericht, dat de bestuurders der koninklijke akademie-compagnie de beste onderwijzers in elk vak van wetenschap aan hunne instelling verbonden hadden en van plan waren 20.000 loten van 20 schellingen (*f* 12) het stuk uit te geven; het zou eene loterij zijn, waarin 2000 prijzen waren te trekken, en de gelukkige winner van een prijs zou op kosten der maatschappij onderwezen worden in Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Fransch, Spaansch, de kegelsnede, Trigonometrie, Heraldiek, Versterkingskunst, het boekhouden, en de kunst om op de Theorbe te spelen. Eenige dezer compagniën vestigden zich in groote gebouwen en drukten hare aankondigingen met vergulde letters; andere, minder pronkziek, vergenoegden zich met drukinkt en kwamen in koffiehuizen in de nabijheid der koninklijke beurs bijeen. In de koffiehuizen van Jonathan en Garraway heerschte eene onafgebroken drukte van makelaars, koopers, verkoopers, vergaderingen van het bestuur, vergaderingen der aandeelhouders. Koopen op tijd kwam weldra in de mode.

Uitgebreide verbintenissen werden aangegaan en de fabelachtigste sprookjes in omloop gebracht om den prijs der aandeelen te drukken of te doen stijgen. Ons vaderland was toen voor de eerste maal getuige van gebeurtenissen, waarmee eene langdurige ondervinding ons thans vertrouwd heeft gemaakt. Eene soort van waanzin maakte zich van het publiek meester. Een onstuimig verlangen naar rijkdom, eene diepe minachting voor die langzame, maar zekere winst, die de natuurlijke belooning van arbeidzaamheid, volharding en spaarzaamheid is, verbreidde zich meer en meer onder de geheele maatschappij. De geest der valsche spelers van Whitefriars maakte zich meester van de ernstige senatoren der city, van de opperhoofden der ambachten, de vertegenwoordigers der burgerij en de aldermen. Het was veel gemakkelijker en veel winstgevender een leugenachtig prospectus uit te geven, dat eene nieuwe naamlooze vennootschap aankondigde, onwetende lieden te overreden, dat de dividenden niet onder de 20% blijven konden, en 5000 pond van dezen denkbeeldigen rijkdom voor 10.000 wichtige guinjes uit te geven, dan een schip met eene goedgekozen lading voor Virginië of de Levant te bevrachten. Elken dag werd een nieuwe waterbel uitgeblazen; zij steeg lustig omhoog, schitterde prachtig, spatte uit elkaar en — was vergeten.

Deze maatschappelijke toestand van Engeland, zooals wij dien aan de hand van Macaulay geschetst hebben, spiegelt zich volkomen in de voortbrengselen der Engelsche dichtkunst van de 17de eeuw af.

In de dagen der omwenteling deden de grootsche gebeurtenissen en de heftige strijd op staatkundig en godsdienstig gebied een waarlijk groot dichter opstaan. John Milton (1608—1674) had, na eene grondige wetenschappelijke opvoeding te hebben genoten, Frankrijk en Italië doorreisd en zich na zijne terugkomst in de studie van de goddelijke werken van Dante, Petrarca en Homerus verdiept: zij strekten hem tot voorbeeld voor zijne eigene dichterlijke werken. Aan de omwenteling nam hij een werk-

zaam aandeel, met zijne machtige pen verdedigde hij de beginselen der vrijheid, zelfs den dood van koning Karel I. Later werd hij onder Cromwell staatssecretaris. Zelfs een groote ramp, die hem trof, stremde zijne werkzaamheid niet: hij werd blind. Maar rusteloos met den geest werkzaam, liet hij zich door zijne dochters voorlezen en in plaats van te schrijven, dikteerde hij voortaan. Zijn belangrijkste en onsterfelijke werk is het grootsche, godsdienstige epos: „Het verloren paradijs." Van minder beteekenis, hoewel toch ook vol dichterlijke schoonheden, is de tegenhanger van het eerste werk: „Het herwonnen paradijs."

John Milton is door zijne tijdgenooten niet zoo hoog geschat als hij verdiende. Slechts met moeite gelukte het hem, een uitgever te vinden, die hem 10 pond voor het „verloren paradijs" betaalde. Eerst het nageslacht heeft den grooten dichter recht doen wedervaren.

Als een tegenvoeter van Milton kan Samuël Butler (1612—1673) beschouwd worden; hij stelde zich tot taak de dwaasheden der puriteinen, hunne overdrevenheid, vroomheid, hunne onnatuurlijke wijze van spreken met scherpen spot te geeselen, ten einde daardoor de belangen der royalistische partij te bevorderen. Een meesterstuk in dit opzicht is zijn komiesch epos „Hudibras."

Na de restauratie treffen wij de schandelijke zedeloosheid van den teruggekeerden royalistischen adel ook in de dichtkunst aan. De navolging van Fransche voorbeelden, van Fransche lichtzinnigheid, gelijk zij aan het hof der Stuarts mode was, ging in de letterkunde over. De voornaamste vertegenwoordigers van deze richting waren sir William Dovenant (1605—1668) en voornamelijk John Dryden (1631—1701). Hoewel Dryden zich onderscheidde door een rijk en oorspronkelijk vernuft en eene groote heerschappij over den vorm, heeft hij toch niets groots geleverd, omdat hem de echte wijding des dichters, het ware genie en diepte van gemoedsleven, ontbrak. Zwak van karakter en trouwloos verlaagde Dryden zich, nadat hij tevergeefs getracht had Cromwell's gunst door een lofgedicht te winnen, tot den veilen, vleienden hofdichter der Stuarts. Zelfs ging hij ten gevalle van Jacobus II tot de katholieke kerk over en bestreed hij met zijne pen zijne voormalige geloofsgenooten.

Van veel grooter belang dan de poëzie is de wetenschappelijke letterkunde der Engelschen in de 17e eeuw.

Als de grondlegger van een nieuw tijdperk voor de wetenschap in Engeland mag Frans Baco, lord van Verulam (1561—1626) beschouwd worden. Hij heeft voor het wetenschappelijk onderzoek in zijn vaderland een baan gebroken. Zijn naam zou met den diepsten eerbied door iederen Engelschman worden uitgesproken, wanneer zijn karakter in overeenstemming was geweest met zijne buitengewone talenten en zijne grondige wetenschap. Doch dit was, helaas, niet het geval; de verdienstelijke geleerde heeft zich in het staatkundig leven met schande overladen. Baco stond bij koning Jacobus om zijne groote geleerdheid in hooge gunst en werd door zijn vorst tot de hoogste staatsambten en waardigheden verheven. Eerst werd hij advocaat der kroon, vervolgens lord-zegelbewaarder, en eindelijk lord-kanselier en burggraaf van Verulam. In deze hooge betrekkingen onderscheidde hij zich wel door werkzaamheid en scherpzinnigheid, maar hij misbruikte tegelijkertijd zijn invloed op de schandelijkste wijze tot zijn eigen voordeel. Zijne bekende omkoopbaarheid gaf het Lagerhuis aanleiding om in het jaar 1621 eene aanklacht tegen hem in te dienen.

Baco was te zeer van zijne schuld bewust om zich te verdedigen; hij smeekte om genade. Hij werd tot geldboete en gevangenisstraf veroordeeld, welke de koning hem intusschen bijna geheel kwijtschold. Baco's laatste levensjaren waren gewijd aan de laagste en volkomen vruchtelooze pogingen om de gunst des konings en zijne staatsambten te herwinnen.

Even laag als Baco van Verulam op staatkundig gebied staat, even helder schittert hij als een ster van de eerste grootte aan den wetenschappelijken hemel. Hij vernietigde door zijne geschriften in Engeland de geestdoodende scholastieke methode in de wijsbegeerte en in de overige wetenschappen. Zijne op waarneming en ervaring (inductie) gegronde empirische wijsbegeerte, welke hij in zijne hoofdwerken, encyclopaedie en methodiek (organon) der wetenschappen, blootlegde, bleef langen tijd de algemeen heerschende.

Door Baco's arbeid aangevuurd, werkte Thomas Hobbes (1588—1679) de op het lichamelijke, het met de zinnen waarneembare gerichte, materialistische wijsbegeerte verder uit. Hij haalde zich daardoor van meer dan eene zijde het verwijt van atheïsme op den hals, terwijl hij inderdaad niets anders beoogde dan het absolutisme op staatkundig gebied in bescherming te nemen. Hobbes was leermeester en opvoeder der kinderen van den royalistischen graaf van Devonshire: toen de strijd tusschen den koning en het parlement uitbrak, schaarde hij zich geheel aan de zijde des konings; hij gaf zijn eerste werk, „de cive", uit, waarin hij het beginsel uitsprak en verdedigde, dat het recht op de heerschappij den koning met de macht zelve verleend was en dat elk verdrag, hetwelk de koning omtrent regeeringszaken met het volk of met een deel daarvan sloot, op zich zelf nul en van geener waarde was. Later schreef Hobbes zijn beroemd boek Leviathan (1651), waarin hij uiteenzette, dat de geheele zedeleer tot de burgerlijke wetten en de maatschappelijke orde teruggebracht moest worden.

De door Hobbes voorgedragen denkbeelden werden nader verdedigd door Filmer, en later bestreden door Hamington, Algernon Sidney en vooral door John Locke.

John Locke (1632—1704) de vriend en vertrouweling van graaf Shaftesbury, leefde in het huis van zijn beschermer en ontving, toen deze aan het hoofd van het Cabalministerie kwam, een staatsambt. Met den graaf verliet hij Engeland; eerst met Willem van Oranje keerde hij naar zijn vaderland terug. Locke was op letterkundig gebied een der krachtigste kampioenen voor de volksvrijheid. Hij sprak de stelling uit, dat het recht op de regeering alleen bij de natie berustte, die haar wel aan enkele personen of aan vergaderingen opdragen, maar haar ook, ingeval van misbruik, weer terugnemen kon. Uit Locke's werken hebben later de Fransche revolutionaire schrijvers vele van hunne denkbeelden geput, zelfs Rousseau en Voltaire hebben veel aan hem te danken. Op godsdienstig gebied beval Locke algemeene verdraagzaamheid en menschenliefde aan; in de wijsbegeerte sloeg hij den door Baco aangewezen weg in, hoewel hij in sommige opzichten nog verder ging dan deze. Hij liet de vroegere bepalingen varen en vergenoegde zich met eenvoudige deductiën, terwijl hij meer en meer de praktische wijsbegeerte ontwikkelde.

Locke's godgeleerde geschriften legden den grond tot het rationalisme, en wekten een tal van schrijvers tot navolging op; wij noemen alleen den talentvollen en geestigen graaf Shaftesbury († 1713) den kleinzoon van den meergenoemden staatsman. In zijn werk „karakteristiek van menschen,

zeden en tijden" legde Shaftesbury de beginselen eener algemeene verstandelijke godsdienst bloot. Denzelfden weg bewandelde Locke's vriend, de geleerde Collins († 1729), van wiens „Redevoering over de vrijdenkers" en „Onderzoek van de bijbelsche profetieën" de latere rationalisten een vlijtig gebruik gemaakt hebben.

Als de meest besliste vrijdenker trad de Ier John Toland († 1722) op. Hij was de onwettige zoon van een katholiek priester. Door zijn vader verstooten vatte hij een doodelijken haat tegen de R.-Katholieke kerk op en weldra, nadat hij tot de protestantsche godsdienst was overgegaan, kwam hij tot de overtuiging, dat ook deze op dwaling berustte. Nu trad hij op als tegenstander van het christendom in het algemeen, vooreerst in zijne levensbeschrijving van Milton, vervolgens in zijn werk: „Het christendom geen mysterie". In deze en andere werken bestreed Toland de schrijvers van de boeken des Nieuwen Testaments. Hij verwierp het geloof aan een persoonlijken God en aan de onsterfelijkheid der ziel.

Zulke stellingen moesten natuurlijk in dien tijd aanleiding geven tot het verbod van Toland's geschriften en tot de vervolging van zijn persoon. Hij moest Engeland verlaten en zich geruimen tijd in het buitenland ophouden.

De roem van alle tot dusver door ons genoemde, jegens de wetenschap hoogst verdienstelijke mannen verbleekt echter bij den glans, die den naam van den onsterfelijken Isaäk Newton (1642—1727) omstraalt. Op de uitkomsten van Keppler's onderzoek verder bouwend, is hij door de belangrijkste ontdekkingen in zekeren zin de vader der nieuwere Physica geworden. Zijne ontdekkingen omtrent de wetten der zwaartekracht (gravitatie), van het licht, enz., hebben den grond gelegd tot de echt wetenschappelijke physica, optica, leer der kleuren enz.

Newton had het geluk, dat zijne uitnemende verdiensten niet alleen door het nageslacht, maar ook door zijne tijdgenooten erkend en gehuldigd werden. In de Westminster-abdij, waar Engelands koningen rusten, treft men ook het grafschrift van den koning der wetenschap, Newton, aan.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Spanje en Portugal. Philips III. Toestand van Spanje bij zijne komst aan de regeering. Karakter van Philips III. Macht zijner gunstelingen. De hertog van Lerma. Rodrigo Calderon. Het binnenlandsch bestuur. De Moriscoos uit Spanje verdreven. Treurige gevolgen dezer verdrijving. Toenemend verval van Spanje. Val van den hertog van Lerma. De hertog van Uzeda. Dood van Philips III.

Philips II liet, toen hij den 13en September 1598 stierf, het Spaansche rijk in den treurigsten toestand achter. De langdurige oorlog met de Nederlanders had de geldmiddelen van het rijk geheel uitgeput. De ze-

kerste inkomsten van den staat waren verpand, het volk was uitgezogen, zelfs de renten van de schulden, door den koning ten bedrage van 140 millioen dukaten in het buitenland aangegaan, kon men slechts met de grootste moeite bij elkaar brengen. Door dwaze regeeringsmaatregelen was het handelsverkeer tusschen Spanje en de koloniën zóó beperkt, dat de grootste winst van die volkplantingen door vreemde sluikhandelaars behaald werd. De opbrengst der Mexikaansche en Peruaansche mijnen was niet langer voldoende om in Spanje's geldelijken nood te voorzien. De Spaansche monarchie, die de schoonste, rijkste en vruchtbaarste landen der wereld omvatte, namelijk Spanje zelf, Portugal, de zuidelijke Nederlanden, Napels, Sicilië, Milaan en de overzeesche bezittingen, was geheel machteloos, van allen staatkundigen invloed beroofd en veracht door hare buitenlandsche vijanden. Dat was de invloed der regeering van een dweeper, gelijk Philips II was geweest.

Zonder van eenige zijde tegenstand te ontmoeten, beklom Philips' zoon uit zijn vierde huwelijk met Anna van Oostenrijk, Philips III (1598—1621), den troon, om de treurige nalatenschap zijns vaders te aanvaarden.

De jeugdige, 20jarige vorst bezat niet de hoedanigheden van een geboren heerscher, die hem wellicht in staat zouden hebben gesteld om de wonden te heelen, welke zijn vader het ongelukkige Spanje geslagen had. Van nature vadsig, had hij door eene kloosterachtige opvoeding alle geschiktheid verloren om zelfstandig te handelen, ja om zelfstandig te denken. Vóór zijne komst tot den troon had hij zijn vader slaafs gehoorzaamd; men verhaalt van hem, dat hij, toen hem de portretten van twee Fransche prinsessen werden voorgelegd, opdat hij zou kiezen welke van de twee zijne bruid zou worden, er op aangedrongen had, dat zijn vader voor hem eene keus zou doen. Even karakterloos en van wilskracht ontbloot betoonde Philips III zich na zijne troonsbeklimming. De regeeringszaken walgden hem, hij liet die aan zijn ministerie over; alleen in ijdele praal en in zingenot vond hij smaak. Zijn trage geest schuwde de inspanning van het denken, de vroomheid, die hem van zijne eerste kindsheid af ingeprent was, maakte hem derhalve tot een blind werktuig in de handen der priesters. Hij bezat niet eens het talent om een bekwaam staatsdienaar te kiezen, hij schonk eene onbeperkte macht aan zijn gunsteling, den markies Denia, dien hij tot hertog van Lerma verhief, een kleingeestig, hebzuchtig en verkwistend man, die geen enkele uitstekende hoedanigheid, maar alleen zekere hoflijke manieren en eene groote mate van hooghartigheid bezat.

Lerma werd de alvermogende beheerscher van Spanje; Philips III was zoo geheel van hem afhankelijk, dat hij bang was voor zijn minister, ja dat hij het slechts sidderend waagde, hem eens tegen te spreken. Te vergeefs wekte de koningin haren gemaal op, om een man te zijn en zelf te regeeren, zij werd hiervoor gestraft met zulk eene gestrenge bewaking en met zulk eene beperking van hare vrijheid, dat zij verklaarde, liever eene kloosterjuffer dan koningin van Spanje te willen zijn. Philips III was zoo zwak, dat hij zijn minister geregeld biechtte, wat hij gedurende den eenigen tijd, dat hij met zijne gemalin alleen was — in den nacht — met haar sprak. Ten einde den koning op den duur aan zich te boeien en onafgebroken te bewaken, bediende Lerma zich van een anderen, hem zeer genegen gunsteling, van Rodrigo Calderon, die van page des hertogs tot graaf van Oliva en markies van Iglesias verheven en met onmetelijke inkomsten begiftigd was.

Lerma trok van zijne macht in alle opzichten partij om zichzelven en zijne familie te bevoordeelen; de belangrijkste posten schonk hij aan zijne onderhoorigen en terwijl de geldelijke nood des lands steeds drukkender werd, verkwistte hij onnoemlijke sommen aan zijne gunstelingen. Tengevolge van zijn gebrek aan alle mogelijke kennis der beginselen van een goed geldelijk beheer, nam Lerma bij den steeds klimmenden nood des lands de toevlucht tot allerdwaaste maatregelen, die den toestand verergerden in plaats van dien te verbeteren. Hij verbood b. v. den uitvoer van edel metaal en richtte daardoor den handel te gronde; een andermaal stelde hij eensklaps de waarde van het kopergeld met die van het zilvergeld gelijk en bewerkte daardoor, dat de smokkelaars er zich op toelegden om het zilvergeld uit en het kopergeld in Spanje te voeren. Slechts in één opzicht verdient Lerma lof en dan nog met zekere beperking: hij was in zijn hart geen vriend van den oorlog en maakte aan den krijg tegen de oproerige Nederlanders voorloopig een einde (zie Dl. VIII blz. 208). Bovendien trachtte hij eene duurzame vriendschappelijke betrekking tusschen Spanje en Frankrijk tot stand te brengen en wel door eene dubbele huwelijksverbintenis, namelijk van Philips' dochter Anna met den jeugdigen koning Lodewijk XIII en van den Spaanschen troonopvolger met eene Fransche prinses (zie Dl. VIII blz. 328). Doch in weerwil van 's hertogs liefde tot den vrede bleef Spanje toch niet van buitenlandsche oorlogen bevrijd. In Italië mengde Lerma zich in een twist tusschen den hertog van Mantua en den hertog van Savoie, doch zonder hierdoor aan Spanje eenig voordeel te verschaffen.

De zwartste vlek op de regeering van Lerma en van den zwakken koning is de verdrijving van de Moriscoos uit Spanje. Nog altijd woonden in Spanje, vooral in Valencia, Castilië, Murcia, Andalusië, Catalonië en Arragon vele Mooren, die wel gedwongen het christendom aangenomen hadden, doch onder de verdenking lagen, dat zij nog tot de Mohammedaansche godsdienst behoorden. Met toestemming van den paus was der geestelijkheid eene belasting opgelegd, uit welker opbrengst scholen gesticht en geestelijken bezoldigd moesten worden, om de Moriscoos (zoo werden — gelijk we weten — de tot het christendom bekeerde Mooren genaamd) tot goede christenen te vormen.

De belasting was der geestelijkheid zeer lastig, zij scherpte den haat der priesters tegen de Moriscoos nog meer, die niet alleen van ketterij, maar ook van geheime verstandhouding met de Mooren in Africa beschuldigd werden. De geestelijkheid eischte, dat alle Moriscoos uit Spanje verdreven zouden worden, hoewel deze de nijverste landbouwers en de bekwaamste handwerkslieden waren, hoewel zij zich als de vreedzaamste burgers gedroegen en zich althans voor het uiterlijke aan de geboden der katholieke kerk onderwierpen.

Langen tijd sloeg de regeering geen acht op dit drijven der lagere geestelijkheid, totdat een hooggeplaatst kerkvorst, de aartsbisschop van Valencia, don Juan de Ribero, zich de zaak aantrok en nu ook van zijnen kant meer dan één vertoog tot den koning richtte. In deze geschriften zeide hij o. a.:

„Het doopen van kinderen, die later toch heimelijk Mohammedanen worden, bezwaart het geweten der geestelijkheid. Het is verkeerd, dat de koning zijne krachten inspant tot uitroeiing van de ketterij in vreemde landen, doch die in zijne eigene staten duldt, en het gebod, door God

aan de Joden gegeven, dat ook hier heilzaam en voor toepassing vatbaar is, om namelijk de ongeloovigen uit te roeien, niet opvolgt. In Frankrijk heeft men ondervonden wat het gevolg der overtreding van dit beginsel is! — De Mooren — zegt men — zijn vlijtig, arbeidzaam, bij uitstek spaarzaam. Des te erger! Want terwijl zij zich met eene kleinere winst dan de Spanjaarden vergenoegen, veel verzamelen en zich op eene verbazende wijze vermenigvuldigen, worden zij langzamerhand meesters van alle rijkdommen en goederen des koninkrijks. Dewijl zij intusschen vele handwerken drijven, welke den christenen onbekend zijn, mag men hen niet eensklaps verdrijven, maar moet men hen door zware schattingen drukken en jaarlijks eenige duizenden kinderen en jongelingen naar de mijnen of de galeien zenden, om hun aantal zoo spoedig mogelijk te verminderen. In die gewesten, waar de Mooren met de christenen vermengd wonen en hunne taal verstaan, zijn zij nog gevaarlijker en moeten zij daarom terstond zonder uitzondering verdreven worden. Deze straf is de zachtste, welke men met het oog op de gevaren, die het rijk bedreigen, toepassen kan; zij is nog een bewijs van genade, dewijl de koning allen als afvalligen ter dood kon doen brengen. Alleen de kinderen beneden de zeven jaar mag men achterhouden, in het christendom opvoeden en dan naar de mijnen zenden of ten bate der schatkist als slaven verkoopen. Hoe nu de uitdrijving aan te vangen? Hieromtrent zal God de dienaars des konings voorlichten; ik zelf moet gelooven, dat God zelf mij (een oud, in afzondering levend man) het plan ingegeven heeft."

Tegen de voorstellen van den aartsbisschop kwam de adel van Valencia en Arragon in verzet. De edelen verklaarden, dat de Moriscoos de vlijtigste en vreedzaamste burgers ter wereld waren, ja dat vele van hen ongetwijfeld goede christenen mochten heeten. Verdreef men hen — zoo spraken de edelen verder — dan zou Spanje ontvolkt en zoowel de landbouw als de nijverheid des lands te gronde gericht worden. Ook twee van des konings biechtvaders, Gaspar van Cordova en de kardinaal Xavierra, trokken zich het lot der bedreigde Moriscoos aan; zij verklaarden, dat zonder hunne arbeidzaamheid een groot deel van Spanje tot eene woestenij zou worden.

De aartsbisschop van Valencia liet zich door dezen tegenstand niet uit het veld slaan; hij diende een nieuw vertoog in en hij vond thans een machtigen bondgenoot in Lerma's broeder, aartsbisschop van Toledo en grootinquisiteur van Spanje. Deze verklaarde dat het beter was, alle kinderen der Moriscoos te gelijkertijd om te brengen dan door hen het Spaansche bloed te laten verontreinigen. Waren er ook al eenige goede christenen onder de ketters, die bijna allen huichelaars waren, dan moesten genen maar met dezen lijden. Het was beter iets te verliezen dan alles op het spel te zetten.

Op aansporing van Lerma reisde de grootinquisiteur naar Rome, om paus Paulus V tot het uitvaardigen van eene breve tegen de Moriscoos aan te sporen; doch hij miste zijn doel. De paus verklaarde zich ongezind om zulk eene breve uit te vaardigen. Wanneer de Mooren onbekeerlijke afvalligen waren — zeide hij — dan verdienden zij ongetwijfeld uitgeroeid te worden, dewijl zij echter door den doop christenen waren, moest men hen onderwijzen en in het christelijk geloof versterken.

Deze dubbelzinnige uitspraak des pausen voldeed den grootinquisiteur maar half, doch hij trok daarvan na zijne terugkomst uit Rome partij om

eene vergadering van vrome godgeleerden bijeen te roepen en dezen de vraag voor te leggen, hoe men over den doop der Moriscoos te oordeelen had. Hij ontving het door hem gewenschte antwoord, dat deze doop als nul en van geener waarde beschouwd moest worden.

Tot het jaar 1609 duurde deze strijd; toen echter besloot Philips III den wensch van den grootinquisiteur in te willigen. In September 1609 werd een bevel des konings van den volgenden inhoud uitgevaardigd:

„De Mooren zijn ketters, afvalligen, misdadigers en schuldig aan majesteitsschennis jegens God en den koning. Zij moeten zich op straffe des doods binnen drie dagen voorbereiden om zich in te schepen. Wie zich uit zijne woonplaats verwijdert, of daarin na dien tijd nog gevonden wordt, dien mag men grijpen, uitplunderen en, wanneer hij zich te weer stelt, dooden. Dezelfde straf treft een ieder, die zijne goederen verbergt, verbrandt, vernietigt of die meer meeneemt dan hij dragen kan. Is de vader een moor en de moeder eene christin, dan moet gene weg; doch aan allen wordt verlof gegeven om hunne kinderen beneden de vier jaar — alleen in Spanje achter te laten. Ook mogen van elke 100 familiën, naar de keus der heeren, zes familiën achterblijven, om de christenen in de hun onbekende bedrijven te onderrichten; eindelijk ook zij, die door het getuigenis van geestelijken kunnen bewijzen dat zij goede christenen zijn en het avondmaal hebben genoten."

Van de schandelijke en wreede wijze, waarop dit bevel van den vromen koning Philips III uitgevoerd werd, geeft von Raumer ons de volgende beschrijving:

„Door allen verlaten, zonder wapens of krijgsvoorraad en van rondom door Spaansche soldaten ingesloten, kwam het grootste deel der ongelukkige Mooren tot het besluit om zich in te schepen; verreweg het kleinste deel besloot, in het gebergte tegenstand te bieden. Geen enkel huisgezin, geen kind bleef naar aanleiding van des konings bovengemelde vergunning in Spanje achter; doch wel beschouwden vele christenen het als een goed werk, den Moorschen moeders hare kinderen te ontstelen of te doen ontstelen. Terwijl de edelen zoo edelmoedig waren, zich niet van de bezittingen der Mooren meester te maken, gelijk de koning veroorloofd had, gedroegen de beambten zich zóó streng, dat zij b. v. te Burgos 32 Mooren lieten ophangen, omdat men bij de ongelukkigen — hun eigen geld vond. Cottington, een Jezuïet, schrijft vol blijdschap: wij verdrijven de Mooren, zonder hun te vergunnen, goud of zilver in klinkende munt of papier mee te nemen.

De koning nam vooraf de helft van alle goud, alle zilver, alle edelgesteenten, alle paarlen, enz. voor zich in beslag en getuigschriften aangaande eene christelijke leefwijze beschermden (wegens voorgewende onzekerheid) niet langer de bezitters tegen de verbanning. Wie terugkeerde, kwam op de galeien, welke straf nog als zeer zacht beschouwd werd, daar allen, gelijk we boven reeds zeiden, als verraders en afvalligen het leven verbeurd hadden. Armen en ouden van dagen, die niet weg konden komen, werden eerst in de gevangenis geworpen en vervolgens op kosten der gemeenten naar de grenzen gebracht. Aanbrengers van Mooren, die zich verborgen hadden, ontvingen tien dukaten per hoofd, uit het vermogen dier ongelukkigen. Wie hen daarentegen in zijn huis opnam en verborg, verloor goed en ambt. Kinderen beneden de acht jaar, heette het later, mochten bij oude christenen achterblijven, wanneer zij

door deze tot hun twaalfde jaar voor niet opgevoed waren, moesten zij daarvoor hunne weldoeners twaalf jaar dienen.

Een groot deel der mooren leed schipbreuk; velen werden op de in der haast gehuurde schepen door de bemanning vermoord, vrouwen en kinderen levend in het water geworpen en de maagden vooraf verkracht. Dit alles kwam later bij den twist over den gemaakten buit aan het licht. Hen, die in Africa landden, wachtte geen beter lot. Zij vielen in de handen van roofzieke Bedouïenen of kwamen in de woestijn van honger en dorst om. Van 6000 Mooren, die uit Oran Algiers trachtten te bereiken, kwam slechts één enkele daar aan. Binnen drie maanden na hunne verdrijving uit Valencia (en hetzelfde geschiedde in de overige landschappen) zijn, naar men zegt, meer dan 100.000 menschen door den dood in de vreeselijkste gedaante weggemaaaid! Ook zij, die tegenstand boden, moesten ten slotte voor de overmacht zwichten. Sinds koning Philips een prijs gesteld had op het hoofd dergenen, die in de bosschen rondzwierven, werden zij opgejaagd en neergeschoten als wilde dieren. In plaats van hierover geroerd of verontwaardigd te zijn, meenden de geestelijken, dat men hierin Gods beschikking en eene hoogere goedkeuring van hunne denkbeelden en voorstellen moest zien. Spanje verloor op deze wijze zeker een half millioen zijner nuttigste inwoners; vele Spanjaarden, vooral de grondbezitters, kwamen daardoor tot den bedelstaf. Het verdrijven van de ongelukkigen kostte den koning ongeveer 100.000 dukaten, terwijl al het onrechtvaardig verworven goed op de schandelijkste wijze verkwist werd. O. a. werden den hertog van Lerma uit den buit 250.000 dukaten uitbetaald!"

De katholieke geschiedschrijvers van dien tijd kunnen geene woorden vinden, om de verdrijving van de Moriscoos uit Spanje te prijzen. Een hunner noemt die de gedenkwaardigste daad, een ander de grootste gebeurtenis, welke men in de geschiedenis kent en die tot de zeven wonderen der wereld gerekend moet worden. Maar de treurige waarheid achterhaalde ook hier spoedig de leugenachtige vleierij der geschiedschrijvers; reeds weinige jaren na de verdrijving van de Moriscoos verklaarde de hooge Raad van Castilië den koning, dat Spanje nog nooit zoo ontvolkt was geweest en dat, zoo God geene redding schonk, het rijk verloren was. Overal zag men puinhoopen van huizen en niemand was er, die ze opbouwde. Steden en dorpen waren verwoest, de landbouw en nijverheid verkeerden in het diepst verval.

En zoo was het inderdaad. Er kwamen handen te kort om de velden te bebouwen; de bevolking was buitendien te traag om te werken, zij liep liever in de kerken, om daar te bidden, dan de handen uit de mouw te steken. Handel en nijverheid waren bijna zonder uitzondering in handen van vreemden, terwijl het Spaansche volk in zijn domheid en traagheid al dieper en dieper zonk. Daar tegenover bezat Spanje echter 988 welbevolkte nonnenkloosters, en behalve een schier ontelbaar aantal van andere monniken en wereldlijke geestelijken zorgden alleen 32000 Dominikanen en Franciskanen voor het zielenheil der vromen! Zoo ver was het onder de regeering van een Philips II en Philips III met het schoone Spanje gekomen.

Niet beter werd de toestand, toen Philips III eindelijk in 1618, de ondragelijke heerschappij van Lerma moede, in diens plaats den hertog van Uzeda, Lerma's zoon, stelde, die zijn eigen vader den voet gelicht had. Uzeda was nog onbekwamer dan zijn vader; hij was een onwetend, niets-

beteekenend mensch, dik en traag, die dagelijks meer dan 10 uren sliep.

Philips III liet zich geheel door Uzeda, evenals vroeg door Lerma, beheerschen en het was derhalve een groot geluk voor Spanje, dat de koning den 31en Maart 1621 stierf. Men verhaalt, dat zijn sterven zijn leven waardig is geweest. Toen hij eens te dicht bij een bekken met vuur was gezeten, wachtte hij uit traagheid zoo lang totdat de beambte, wiens plicht het was, het weg te nemen, er bij kwam. Door de te groote verhitting haalde hij zich eene doodelijke ziekte op den hals. Voor zijn dood kwam hij echter tot het inzicht, welk een nietig leven hij geleid had. „O!” — riep hij op zijn sterfbed uit — „had ik maar nooit geregeerd! Was ik maar de geringste man geweest!”

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Spanje en Portugal. Philips IV. Vervolging van de gunstelingen van Philips III. Zijn slecht bestuur. Strenge etikette. Liefdesavonturen. Olivarez. Zijn karakter. Zijn bewind. Onafgebroken oorlog in de Nederlanden. Deelneming aan den dertigjarigen oorlog. De opstand der Veltliners door Spanje ondersteund. Oorlog tegen Frankrijk, Savoie en Venetië. Vrede te Monzon. Spanje's deelneming aan den strijd over de erfopvolging in Mantua. Opstand der Cataloniërs. Verstandhouding van Catalonië met Frankrijk. Langdurige worsteling. De opstand eindelijk onderdrukt. Opstand in Portugal. Treurige toestand der Portugeezen onder het Spaansche bewind. De landvoogdes Margaretha van Savoie. Hertog Jan van Braganza. Samenzwering der edelen. Gelukkig geslaagde omwenteling. De hertog van Braganza. Koning Jan IV. van Portugal. Zijne regeering.

Philips IV beklom na den dood zijns vaders als een jongeling van nauwelijks 16 jaar den troon. Hij boezemde zijnen onderdanen de schoonste verwachtingen in en deze schenen door zijne eerste regeeringsmaatregelen wel eenigszins gerechtvaardigd te worden; de jeugdige koning legde althans oogenblikkelijk meer geestkracht aan den dag dan zijn vader.

De algemeen gehate hertog van Uzeda werd van al zijne waardigheden beroofd en gevangen genomen, slechts door eene gelukkige vlucht ontging hij een nog erger lot. Den hertog van Lerma werd de toegang tot het hof ontzegd; de jaargelden, hem door Philips III toegelegd, werden ingetrokken. Aanzienlijke sommen — men spreekt van millioenen — vloeiden hierdoor in de schatkist. Lerma's lot zou nog treuriger zijn geweest, indien niet de kardinaalshoed, die hem geschonken was, hem tegen verdere vervolgingen had beschermd. Ook de andere gunstelingen van Philips III verloren hunne onrechtvaardig verworvene schatten. Het ergst van allen verging het don Rodrigo Calderon, die reeds in de laatste dagen van Philips III ten val gebracht en in staat van beschuldiging gesteld was. Hij eindigde zijn leven op het schavot.

Deze vervolging van de gunstelingen des overleden konings, van die

mannen, wier heerschzucht zoo lang als een looden last op het volk gedrukt had, werd door de Spanjaarden van elken rang en stand luide toegejuicht. Een niet minder gunstigen indruk maakte op het volk eene wet, waardoor het overgroot getal ambten verminderd, de rechtspleging vereenvoudigd, de overmatige weelde verboden, de stichting van scholen bevolen werd, enz.

Doch weldra zouden de overspannen verwachtingen, welke de eerste regeeringsdaden van den jeugdigen koning hadden doen ontstaan, op de droevigste wijze teleurgesteld worden. Weldra bleek het, dat het karakter van Philips IV weinig beter was dan dat van zijn vader, dat hij volstrekt niet van plan was, zelfstandig te regeeren, maar dat hij, evenals Philips III, de regeeringszaken aan zijne gunstelingen overliet. Slechts de personen, niet de beginselen werden veranderd. „Het is beter dat mijne ministers zich vergissen dan dat ik mij vergis," placht hij te zeggen, en overeenkomstig dit beginsel bekommerde hij zich over de regeeringszaken weinig of niets. Zijn hoogste doelwit was, den uiterlijken luister der kroon te handhaven; hiertoe werden de voorschriften der etikette, die buitendien aan het Spaansche hof reeds belachelijk streng waren, nog verscherpt. Philips IV zelf had altoos een ernstig en streng voorkomen. Hij lachte nooit, ternauwernood vloog nu en dan een flauw glimlachje over zijn gelaat. Ten einde ook in een gesprek der koninklijke waardigheid niet te kort te doen, sprak hij dikwijls dagen lang geen enkel woord. Doch deze uiterlijke gestrengheid en ingetogenheid belette Philips IV volstrekt niet, zich heimelijk aan verboden uitspanningen over te geven. Hij beminde de dichtkunst, de muziek, de schilderkunst, die hem tot verkwikking na zijne doorwaakte uren moesten dienen. Daarop had men echter niets kunnen aanmerken, maar wel op de bandelooze zinnelijkheid, waaraan hij zich overgaf en welker voorwerpen hij zelfs in de laagste volksklassen zocht. Uit zijne minnarijen met burgerlijke vrouwen en meisjes ontsproten niet minder dan 32 onwettige kinderen. Ook de dames van zijn hof liet Philips IV niet met rust en hij bracht zich zelven daardoor menigmaal in groote moeilijkheden. Zoo gaf hij eens bij het spel zijne kaarten aan den hertog van Albuquerque over, ten einde dezen aan de speeltafel te kluisteren, en in dien tusschentijd des hertogs gemalin te bezoeken. Het gelukte hem evenwel niet, den jaloerschen echtgenoot te misleiden; deze wendde eene plotselinge ongesteldheid voor, verliet de speeltafel en overviel den koning, die zich zoo spoedig mogelijk voor hem in het donker trachtte te verbergen. De hertog was te slim om te laten merken, dat hij den koning herkend had, hij vergenoegde zich met den onbekenden schelm in het duister eens duchtig af te rossen. Zoo werd de koninklijke waardigheid niet aangerand en had Philips IV toch zijne rechtmatige straf ontvangen.

Philips' eerste gunsteling was zijn voormalige opvoeder Balthasar van Zuniga, naast dezen stond zijn neef Gaspar Guzman, graaf van Olivarez, die hem spoedig in invloed overtrof, reeds in het jaar 1622 den hertogstitel en na Zuniga's dood de geheele leiding van de staatszaken verkreeg.

Olivarez overtrof, zoowel wat zijn karakter als wat zijne talenten aanging, verre een Lerma en een Uzeda. Zijn schoon indrukwekkend uiterlijk en zijn innemende houding en manieren maakten hem zeer geschikt voor een vertegenwoordiger des konings. Hij was werkzaam en voorzichtig, bovendien was hij vrij van de schandelijke hebzucht, waardoor Lerma en Uzeda zich zoo ongunstig onderscheiden hadden. Doch aan den anderen kant

bezielde hem eene brandende eerzucht, die hem aandreef om zich een grooten roem als heerscher te verwerven en in dit opzicht den kardinaal Richelieu te overschaduwen. Evenals Richelieu Frankrijk tot één groot rijk gemaakt had door de aanzienlijke edelen van hunne macht te berooven, zoo wilde Olivarez Spanje in eenen staat herscheppen, die één groot geheel uitmaakte, door alle eigenaardige instellingen, waardoor de verschillende gewesten zich tot dusver onderscheiden hadden, te vernietigen en allen aan de kroon van Spanje onderworpen landen dezelfde wetten te geven en dezelfde verplichtigen op te leggen.

Door dezen vruchteloozen strijd tegen diep ingewortelde gewoonten en gewaarborgde rechten gaf Olivarez aanleiding tot gevaarlijke opstanden.

Tegenover het buitenland poogde hij Spanje en het huis Habsburg in zijn rang als groote mogendheid te handhaven; hij wikkelde het land, welks geldmiddelen buitendien in zulk een allertreurigsten toestand verkeerden, in onafgebroken oorlogen en ten einde de daardoor veroorzaakte kosten goed te maken, moesten steeds nieuwe leeningen gesloten, kroondomeinen verkocht en den onderdanen belastingen opgelegd worden, wier druk ten laatste ondragelijk werd. In plaats van paal en perk te stellen aan de onbeteugelde verkwisting van het hof, nam Olivarez, ten einde den geldelijken toestand des lands te verbeteren, de toevlucht tot eene wetgeving, die handel en nijverheid nog meer dan vroeger kwijnen en de armoede des lands dieper gevoelen deed. Belemmeringen voor den handel, meer dan één verbod van uit- en invoer, weeldewetten en beperkingen van de nijverheid werden, volgens de in die dagen algemeen verbreide valsche staathuishoudkundige beginselen, ingevoerd en oefenden in Spanje denzelfden verderfelijken invloed uit, welken zij altijd en overal gehad hebben, waar zij in al hunne gestrengheid zijn toegepast.

Gedurende de 22 jaren van Olivarez's bewind voerde Spanje onophoudelijk oorlog; deels in Duitschland en de Nederlanden, deels in Frankrijk en Italië. De Spaansche troepen streden met afwisselend geluk. Die oorlogen maakten voor het uitgeputte land uitgaven noodzakelijk, welke het ter nauwernood kon bestrijden, en brachten het ten slotte niet het geringste voordeel aan.

Terstond na de troonsbestijging van Philips IV begon de oorlog tegen de oproerige Nederlanders op nieuw; wij zullen daarop later in de Nederlandsche geschiedenis terugkomen. Ook aan den dertigjarigen oorlog in Duitschland nam Spanje ten gunste van het Oostenrijksche keizershuis, gelijk we vroeger uitvoerig verhaald hebben, een werkzaam aandeel.

De verschillende wapenfeiten en veldslagen, de overwinningen en nederlagen der Spanjaarden in Italië en Frankrijk gedurende Olivarez's bewind uitvoerig te beschrijven, kan niet in ons plan liggen. Daartoe zijn zij voor de geschiedenis der wereld niet belangrijk genoeg. Wij willen derhalve slechts bij enkele der merkwaardigste voorvallen in deze oorlogen stilstaan.

In het jaar 1617 waren de katholieke inwoners van Veltlin tegen de Grauwbunders, onder wier heerschappij zij stonden, opgestaan, omdat zij door de protestantsche regeering van Grauwbunderland op godsdienstig gebied meer dan eens onderdrukt werden. Eene grootere uitbreiding verkreeg de opstand eerst in het jaar 1620: de Veltliners, ondersteund door een hoop bandieten, overvielen de protestanten in hunne valleien, vermoordden hen op de wreedste wijze en stelden eene eigene regeering aan. Tegelijk

riepen zij de hulp van de Spanjaarden te Milaan en van de Oostenrijkers in, welke hun met de meeste bereidwilligheid verleend werd, dewijl de Spanjaarden zich hierdoor de gelegenheid geschonken zagen om eene onbelemmerde gemeenschap met Tyrol en de Oostenrijksche Staten tot stand te brengen.

De Spaansche gouverneur van Milaan, Gomez Suarez, hertog van Feria, drong op het grondgebied van het eedgenootschap door en verwoestte het op de schandelijkste wijze; de protestantsche kantons. Frankrijk en Venetië trokken daarentegen voor Grauwbunderland partij en toen in 1622 de republiek genoodzaakt werd om Engadin aan Oostenrijk en Veltlin aan Spanje af te staan, sloten Frankrijk, Savoie en Venetië in 1623 een bondgenootschap tot herstelling van den vroegeren toestand; dit doel werd dan ook na menigen bloedigen strijd in het jaar 1626 bij den vrede van Monzon bereikt.

Over Spanje's inmenging in den strijd over de erfopvolging in Mantua (1627—1631) en over den oorlog met Frankrijk, die gedeeltelijk in Boven-Italië gevoerd werd, hebben wij reeds vroeger gesproken (zie Dl. VIII blz. 243); wij gaan de bijzonderheden van dien strijd daarom met stilzwijgen voorbij, om het oog te vestigen op de belangrijke gevolgen, welke hij voor Spanje's inwendigen toestand na zich sleepte.

Het plan van den hertog Olivarez om alle aan de Spaansche kroon onderworpen landen tot één nauw aaneengesloten geheel te vereenigen en de afzonderlijke nog geldige staatsregelingen en privilegiën op te heffen, ontmoette vooral in Catalonië een levendigen tegenstand. De Cataloniërs hadden hunne oude staatsregeling, die door den koning bezworen was, trouw bewaard; zoo bezaten zij hunne eigene wetgeving, hunne eigene vrij gekozen Cortez, en wanneer deze niet vergaderd waren, een Bewind, bestaande uit zes afgevaardigden der drie standen, op wie de plicht rustte om voor de handhaving van de staatsregeling en de wetten te waken, toezicht te houden op het bestuur, het belastingwezen te regelen en, zoo noodig, bij den koning en de regeering vertoogen in te dienen. Deze zes afgevaardigden vormden het hoogste regeeringslichaam des lands, dat zijn zetel had te Barealona.

Reeds in de jaren 1623, 1626, 1632 en 1634 hadden de afgevaardigden menigmaal bezwaarschriften bij den koning ingediend en hierdoor den op zijne macht naijverigen Olivarez beleedigd. Deze klachten werden luider en dringender, toen in het jaar 1638, gedurende den oorlog met Frankrijk, de prins van Condé een leger over de Bidassoa voerde, Irun innam en Fuentarabia belegerde. Natuurlijk leden de grensgewesten het meest onder den oorlog; in Catalonië werden Spaansche troepen in grooten getale ingekwartierd en de klachten over willekeurige en onwettige handelingen der troepen namen bij den dag toe.

In plaats van zich met de zes afgevaardigden op vriendelijke wijze te verstaan en hen van de noodzakelijkheid zijner maatregelen in het algemeen belang des lands te overtuigen, riep Philips IV eene vergadering van godgeleerden bijeen, wien hij de vraag voorlegde, of hij naar goddelijk recht de Cataloniërs kon dwingen om bij hen ingelegerde manschappen te onderhouden en te verplegen. Hij ontving natuurlijk het door hem gewenschte bevestigende antwoord, waaromtrent von Raumer ons het volgende mededeelt:

„Met dit antwoord zeer ontevreden, hielden de Cataloniërs den ko-

ning voor, welke zware lasten Catalonië als grensland in den laatste jaren reeds gedragen had. Zij voegden er bij: Wij meenden alzoo op eenige verlichting van die lasten te mogen rekenen; in plaats hiervan betrekken uwer majesteits troepen (tot schade voor alle vrijheid) nogmaals de winterkwartieren in ons land en zijn ze bovendien met eene gewone verpleging nooit tevreden. Ja, reeds menigmaal hebben er tooneelen van geweld, roof, moord, brand en andere vreeselijke misdaden plaats gegrepen en de inwoners zoozeer verbitterd, dat zij zich reeds meer dan eens te weer stelden en dat er spoedig nog grootere rampen te voorzien zijn. De afgevaardigden van Catalonië, ernstig bedacht op den dienst des konings en op het onderhoud van de krijgsmacht, maar aan den anderen kant door hunne ambtsplichten niet minder gehouden om voor de handhaving van 's lands vrijheden te waken, hebben omtrent dit alles juiste inlichtingen ingewonnen en deze aan den onderkoning Santa Coloma meegedeeld. Dewijl hij echter geene enkele poging aanwendt om deze uitspattingen te keer te gaan, nemen wij onze toevlucht tot uwe Majesteit en smeeken wij u, aan al dit kwaad zoo spoedig mogelijk paal en perk te stellen. Zulk een gunstbetoon zal ons dubbel aansporen om niets te verzuimen, waardoor wij ons nog grootere genadebewijzen zouden kunnen waardig maken."

Reeds voor de ontvangst van dit verzoekschrift had Olivarez den 14en Januari 1640 den onderkoning medegedeeld, dat er besloten was, een groot aantal Cataloniërs naar andere gewesten des rijks te verplaatsen. Daarop ging hij voort: „Wanneer de Cataloniërs de wereld zien, zullen zij beter hunne plichten leeren kennen; want thans leven zij op zulk een voet, dat zij der monarchie niet het geringste voordeel aanbrengen. Zij dienen den koning noch met hunnen persoon, noch met hunne goederen en geven den anderen gewesten slechts aanleiding tot klachten en tot onbetamelijke eischen."

Den 29en Februari, na de ontvangst van dat vertoog der Cataloniërs, schreef Olivarez aan Coloma: „Geen vorst in Europa heeft onderdanen gelijk de Cataloniërs! Zij willen wel een koning hebben, maar hem niet dienen, zelfs dan niet, wanneer het hun eigen behoud geldt. Hoe? Bezit een vorst niet de macht om in zijn land te bevelen wat hij wil? Of mag hij niet eens datgene doen, wat hij voor het welzijn zijner onderdanen goed en noodzakelijk acht? Moet de koning de Cataloniërs verdedigen zonder dat zij daaraan deelnemen en zonder dat zij daarvan eenigen last, hoe gering ook, ondervinden? Moet de krijgsmacht van andere gewesten den vijand uit Catalonië verdrijven, zonder dat zij daar zelfs den winter mag doorbrengen? Zelfs God kan geen maatregel verordenen, zoo onnatuurlijk als de Cataloniërs verlangen. De eerste en hoogste wet van een staat blijft zijn welzijn en zijn behoud, al het andere moet daarvoor wijken. Alle gewesten der monarchie, zelfs die, welke de grootste voorrechten en vrijheden bezitten, dragen gewillig de lasten der inlegering, wanneer hun behoud het vordert of de koning het beveelt. Moeten nu alle koninkrijken en gewesten zich door de Cataloniërs de wet laten voorschrijven of moet niet veeleer dit graafschap zich naar de andere richten? Ik herhaal: het is noodig dat de Cataloniërs andere landen dan het hunne te zien krijgen."

Toen dit laatste plan, evenals de wezenlijke inhoud der op de vertoogen gegevene antwoorden, den Barceloners bekend werd, verklaarden de leden van den Raad, dat het niet goed was aan de uitspanningen van het carnaval, maar alleen aan het ongeluk des vaderlands en aan het verlies

van hunne vrijheden te denken. In een nieuw, voor den onderkoning bestemd geschrift zetten zij nogmaals al hunne bezwaren uiteen. In zijn hier bijgevoegd bericht teekende Coloma aan, dat er, behalve edele beweegredenen ook eerzucht, begeerte naar verandering en andere hartstochten in het spel waren, doch hij voegde er bij : de armoede in de dorpen is zoo groot, dat het, zelfs volgens het getuigenis der bevelhebbers, den inwoners ook met den besten wil niet langer mogelijk is, de soldaten te voeden. Zij zullen alzoo buiten eenigen twijfel het land te gronde richten. In plaats van op deze omstandigheden naar behooren acht te slaan, vaardigde men het bevel uit, „dat men in elk dorp meer soldaten moest inlegeren dan er inwoners waren en dan op de inkomsten der ongehoorzamen beslag leggen, ja de hardnekkigen met den dood straffen."

Alle klachten der Cataloniërs over zulke onwettige maatregelen waren vruchteloos. Olivarez ging zelfs nog verder; ten einde de stenden van het indienen van andere bezwaarschriften af te schrikken, beval hij de hoofdaanvoerders der misnoegden in hechtenis te nemen. De onderkoning Santa Coloma moest dit bevel opvolgen, hoewel hij zelf het als onrechtvaardig en onverstandig beschouwde en dit ook aan Olivarez meedeelde.

Deze inhechtenisneming van de volksleiders, wel verre van schrik aan te jagen, maakte de hartstochten slechts te meer gaande; de boeren geraakten in geheel Catalonië in opstand; tusschen hen en de soldaten kwam het tot openlijke gevechten, waarbij de grootste gruwelen gepleegd werden. Den 22en Mei 1640 tastte een hoop oproerlingen zelfs de gevangenis te Barcelona aan en stelde de gevangen genomene volksleiders in vrijheid. De opstandelingen dachten in die dagen er nog niet aan, zich van Spanje los te scheuren. Zij toonden dit door na het bestormen van de gevangenis en na hunne overwinning uit te roepen: „Leve de koning en de rechtvaardigheid, weg met de ellendige regeering!"

De opstand, die weldra een gevaarlijk aanzien verkreeg, joeg Olivarez een grooten schrik aan; hij toonde zich bereid tot toegevendheid op meer dan één punt, doch het gelukte hem daardoor niet meer de verontwaardigde gemoederen tot rust te brengen; de opstand nam een steeds grooteren omvang aan.

Den 7en Juni 1640 drong een hoop oproerige boeren op nieuw Barcelona binnen, het tuighuis werd bestormd, vele huizen van aanzienlijke mannen, die als vijanden des volks werden beschouwd, werden geplunderd. Er stroomde ook bloed, want de woedende boeren pleegden meer dan één moord. De onderkoning, die buiten machte was om den oproerlingen het hoofd te bieden, vluchtte uit de stad, doch hij werd vervolgd, ingehaald en doodgeschoten. Eerst na eenige dagen verlieten de woedende boeren Barcelona weder.

Na deze daad van geweld gingen de Catalonische opstandelingen spoedig tot verdere stappen over, zij zetten alle magistraatspersonen af, droegen de regeering op aan een raad van 36 personen en wendden zich met eene bede om hulp tot Frankrijk. Richelieu willigde hun verzoek in, doch hij zond hun voorloopig slechts 5000 man, dewijl hij er terecht op rekende, dat de Cataloniërs, wanneer zij in nog hachelijker toestand verkeerden, zich geheel aan Frankrijk zouden aansluiten. Dit geschiedde dan ook. Toen de insurgenten tegenover de koninklijke troepen eenige nederlagen geleden hadden, besloten zij uit vrees voor de wraak van koning Philips IV zich geheel aan Frankrijk over te geven. Den 23en Januari

1641 kozen de stenden van Catalonië koning Lodewijk XIII tot graaf van Barcelona. Een lange, met afwisselend geluk gevoerde strijd tusschen de met Fransche troepen verbondene Cataloniërs en de koninklijke troepen was het gevolg van dit besluit. Een tijd lang scheen Catalonië voor de spaansche kroon verloren. De maarschalk Schomberg drong in het jaar 1648 aan het hoofd van een Fransch leger tot aan de Ebro door en veroverde zelfs Tortosa, de eenige stad, die aan koning Philips IV trouw gebleven was.

Doch de Franschen verstonden de kunst niet om met de bevolking van Catalonië in goede verstandhouding te leven; weldra wendden de Cataloniërs, ontevreden met de Fransche heerschappij, zich weder naar de Spaansche zijde en hierdoor gelukte het den Spanjaarden na een langdurigen strijd Catalonië te heroveren, nadat ook Barcelona, dat zich gedurende een beleg van 14 maanden dapper verdedigd had, tot de overgave gedwongen was. Eerst in het jaar 1652 keerden de Cataloniërs weer onder de Spaansche heerschappij terug; zij zagen zich in het bezit van al hunne vroegere rechten bevestigd en in zoover was hun bloedige opstand rijk aan gevolgen geweest.

Keerden de Cataloniërs eindelijk tot de gehoorzaamheid aan de Spaansche kroon terug, dit was niet het geval met de Portugeezen, die insgelijks tegen de Spaansche onderdrukking opstonden en hunne vrijheid veroverden en handhaafden.

De Spaansche koningen wisten zich de liefde hunner volken niet te verwerven. Noch Philips II, noch Philips III, noch Philips IV waren zelfs in hunne erflanden bij de bevolking bemind, doch in Portugal waren zij zelfs doodelijk gehaat. De Portugeezen konden het niet vergeten, dat hun land eenmaal veel rijker en machtiger was geweest dan het naburige Spanje; telkens vergeleken zij hun treurig heden met hun schitterend verleden. En zij hadden recht om zich bitter te beklagen. De Spaansche koningen bekommerden zich om het onderworpen land slechts in zoo ver als zij het als eene bron van inkomsten beschouwen konden; zij regeerden het door stadhouders, Philips IV had het niet der moeite waard geacht ook slechts eene enkele maal naar Lissabon te gaan. Zonder dat de stenden bijeen werden geroepen, werden den buitendien reeds zwaar gedrukten landen steeds nieuwe belastingen opgelegd; zelfs de alcavala, die den handel geheel en al verlamde, werd ingevoerd. De burgerlijke en kerkelijke ambten werden aan de meestbiedenden verkocht. De beste werkkrachten van het land werden ten offer gebracht in de oorlogen, die Spanje voerde en waarin de Portugeezen volstrekt geen belang stelden. Ongeveer 2000 stukken geschut en 300 schepen had Portugal in den loop van eenige jaren den Spanjaarden geleverd.

De bevolking verarmde meer en meer, de handel zonk al dieper en dieper, de vroeger zoo winstgevende volkplantingen in Oost-Indië werden allengskens een buit der Hollanders, dewijl de Portugeesche vloot ze niet langer beschermen kon. De adel gevoelde zich door den trots en de willekeur der Spaansche stadhouders en beambten diep gekrenkt. Zoo verdroegen alle standen des lands met morrend ongeduld de spaansche heerschappij en reeds meermalen, onder anderen in het jaar 1638, had de volkswoede zich in kleine, op zich zelf staande oproeren lucht gegeven, doch dewijl het den Portugeezen daarbij aan de noodige leiding ontbrak, waren zij zonder gevolg gebleven, spoedig onderdrukt en op wreede wijze gestraft.

Eene sterke gisting heerschte in geheel Portugal. De landvoogdes Margaretha van Savoie, de weduwe van hertog Frans van Mantua, eene kleindochter van Philips II, eene moedige en verstandige vrouw, was niet in staat om den diepen afkeer te overwinnen, dien de Portugeezen jegens alles wat Spaansch was koesterden, want zij was afhankelijk van de haar ter zijde gestelde raadslieden Diego Suarez en Vasconcellos, die beiden, en vooral de laatstgenoemde, door onbeschaamde willekeur en grove baatzucht adel en volk en zelfs de kerkvorsten diep krenkten. Toen de aartsbisschop van Braga eens vol verontwaardiging Vasconcellos vroeg, om welke reden en met welk recht hij een aanzienlijk man hoofdhaar en baard had laten afscheren en hem naar de galeien gezonden had, ontving hij het onbeschaamde antwoord: „Met hetzelfde recht, waarmee ik u uit de stad zal laten brengen, indien gij nog veel spreekt."

De boog was te sterk gespannen, hij moest eindelijk breken. De opstand in Catalonië gaf den Portugeezen een goed voorbeeld en toen eindelijk Olivarez tot eene nieuwe onderneming tegen Catalonië de Portugeesche krijgsmacht onder de wapenen riep, kwamen de edelste en aanzienlijkste mannen des lands, Michaël del Almeida, Antonius D'Almada, Petrus de Mendoza, Frans en George de Mello, Pinto Riberia en anderen bijeen, om over een opstand tegen de Spaansche heerschappij te beraadslagen; ook de aartsbisschop van Lissabon, Rodrigo da Cunha, nam aan de beraadslagingen deel.

Doch wat zou er geschieden, indien het volk er werkelijk in slaagde, zijne boeien af te werpen? Tegen het plan om eene republiek te vestigen, verzette de aartsbisschop zich met de grootste beslistheid. De samenzweerders wendden derhalve den blik naar den aanzienlijksten edele en rijksten grondeigenaar van Portugal, naar hertog Johan van Braganza; men besloot hem op den Portugeeschen troon te plaatsen.

De hertog van Braganza stamde van moeders zijde van Catharina de dochter van den jongsten zoon van koning Emmanuël van Portugal af' (zie Dl. VI. blz. 630); hij was de kleinzoon van dien hertog van Braganza, die reeds tegenover Philips II aanspraak op den troon gemaakt had (zie Dl. VI blz. 637). Noch de vader van Johan van Braganza, noch hij zelf hadden ooit van deze rechten afstand gedaan, laatstgenoemde had zich echter aan de spaansche heerschappij onderworpen, hij was een kalm en voorzichtig man, die zich niet licht door de eerzucht zou laten meesleepen. Hij wilde zijne rijkdommen — bijna het derde deel der landerijen in Portugal behoorde hem toe — niet door den hoogst onzekeren strijd om een kroon in de waagschaal stellen.

Toen de saamgezworenen den hertog hunne plannen meedeelden, was hij volstrekt niet gezind om zich aan hunne zijde te scharen. Eerst toen zijne stoutmoedige, begaafde en eerzuchtige gemalin, Louise hertogin van Medina Sidonia, een bloedverwante van Olivarez, tot hem zeide, dat hij geene andere keuze had dan te Lissabon als koning of te Madrid als misdadiger te sterven, dewijl de samenzweerders ook zonder zijne toestemming zouden handelen en Philips IV het hem nooit vergeven zou, dat het volk van Portugal er zelfs een oogenblik aan gedacht had hem op den troon te plaatsen, liet hij zich overhalen om zijne goedkeuring aan het plan te hechten.

Hoe geheim de samenzweerders hunne plannen ook hielden, toch konden zij niet verhinderen, dat er eenige verdenking tegen hen ontstond.

Olivarez vernam door vertrouwde spionnen, dat de hertog van Braganza op den troon verheven moest worden, doch hij kwam niet te weten wie de samengezworenen waren. Een rechtsgeding te beginnen was onmogelijk, dewijl de bewijzen geheel ontbraken. Olivarez moest derhalve beproeven den hertog op eene andere wijze onschadelijk te maken. Hij bood hem het stadhouderschap van Milaan aan, doch ontving een weigerend antwoord; desgelijks sloeg Braganza op hoflijken toon de uitnoodiging af om koning Philips IV op een tocht naar Catalonië te vergezellen. Toen hem echter de zorg voor de verdediging van Portugal tegen een mogelijken aanval van de Fransche vloot opgedragen werd, kon hij zich hieraan niet onttrekken.

Olivarez zond den hertog 40.000 dukaten toe als schadeloosstelling voor de reis, welke deze tot bezichtiging van de Portugeesche vestingen moest ondernemen, doch tegelijk was aan alle Spaansche vestingkommandanten het bevel gezonden om zich van den gevaarlijken man bij de eerste gelegenheid de beste meester te maken en hem gevankelijk naar Madrid op te zenden.

Het zoo sluw aangelegde plan mislukte evenwel, want Braganza was op zijne hoede; hij bezocht alle vestingen onder zulk eene sterke bedekking, dat de Spanjaarden niets tegen hem konden ondernemen. De reis door Portugal diende hem zelfs om zich een groot aantal aanhangers onder alle klassen des volks te verwerven door zijne mildheid en voorkomendheid.

Olivarez, die begreep, dat het gevaar dagelijks aangroeide, noodigde thans den hertog dringend uit om terstond naar Madrid te komen, ten einde met den koning over den stand der Portugeesche zaken te beraadslagen.

Het was voor Braganza even gevaarlijk, te gehoorzamen als ongehoorzaam te zijn. Te Madrid wachtte hem — dit wist hij — ongetwijfeld gevangenschap, wellicht zelfs de dood; gehoorzaamde hij niet, dan onthulde hij te vroeg de nauwelijks voor uitvoering rijpe plannen tot opstand. Hij maakte derhalve openlijk alle toebereidselen voor zijne reis naar Madrid, welke hij evenwel zoo lang mogelijk uitstelde, terwijl de samenzweerders inmiddels alles tot den opstand voorbereidden.

In den morgen van den 1en December 1640 brak dan ook de opstand uit. De Spaansche schildwachten te Lissabon werden zoo onverhoeds overvallen, dat zij bijna geen tegenstand konden bieden en zich ontwapenen lieten, het slot werd schier zonder bloedvergieten ingenomen. Alleen Vasconcellos, de meest gehate der Spaansche raadslieden, viel als slachtoffer van de woede des volks. Bij het uitbarsten van het oproer had hij zich verborgen, doch hij werd gevonden, neergestooten en uit het venster geworpen. Het volk, dat in den beginne niets van de samenzwering vermoed en de ontwapening van de Spaansche schildwachten in stomme verbazing aangezien had, juichte thans den samenzweerders toe; met de kreten: „Leve de vrijheid, leve de vrijheid! Leve koning Johan IV van Portugal!” trok het de straten van Lissabon door.

De landvoogdes Margaretha van Mantua ontving de bij haar binnenstormende samenzweerders met kalme waardigheid. Zij herinnerde hun eed en plicht, doch natuurlijk te vergeefs. Men eischte, dat zij zich vrijwillig terug zou trekken, dewijl men anders wel eens den eerbied jegens haar uit het oog zou kunnen verliezen. Toen zij dit weigerde en veront-

waardigd vroeg, wat men haar dan wel zou kunnen doen, ontving zij het koude en besliste antwoord: „Wanneer Uwe Hoogheid niet de deur wil uitgaan, zullen wij genoodzaakt zijn om haar uit het venster te werpen."

Dit bescheid liet aan duidelijkheid niets te wenschen over. Dewijl de hertogin verkoos de deur uit te gaan, werd zij van nu af met de grootste hoflijkheid behandeld: men liet haar rustig naar Spanje vertrekken. De omwenteling kreeg binnen een verwonderlijk korten tijd en zonder bloedvergieten haar beslag. In weinige dagen onderwierpen alle Portugeesche steden en landschappen, ook de Canarische eilanden en de koloniën, zich aan het nieuwe bewind. Alleen Ceuta bleef Spaansch.

Toen de hertog van Braganza, thans koning Johan IV van Portugal, den 6en December Lissabon binnentrok, werd hij met eene onbegrijpelijke geestdrift ontvangen; den 15en Januari 1641 werd hij als koning gehuldigd en den 26en Februari bevestigden de stenden des rijks zijne verheffing tot koning door de verklaring dat Johan IV met volle recht den troon bekleedde, waarvan Philips II en zijne opvolgers zich op eene onrechtmatige wijze meester gemaakt hadden.

Toen Olivarez de tijding van den opstand te Lissabon den 7en December 1640 ontving, spoedde hij zich terstond naar koning Philips IV. „Ik breng u goede tijding," zeide hij, „Uwe Majesteit heeft een groot hertogdom gewonnen, want de hertog van Braganza heeft het verbeurd en verloren, daar hij zich door zijne lieden en door het gemeen van Lissabon tot koning van Portugal heeft laten uitroepen!"

Wellicht geloofde Olivarez inderdaad, dat het hem gemakkelijk vallen zou, den nieuwen koning van den troon te stooten. Hij waagde hiertoe althans eene poging, door middel van eene samenzwering, welke hij op 't touw zette en waaraan de aartsbisschop van Braga, de grootinquisiteur en eenige ontevredene Spaanschgezinde edelen deel namen. Doch deze aanslag mislukte, de onderneming werd ontdekt, de schuldigen werden streng gestraft.

Het eerste werk van Johan IV was een leger en eene vloot te vormen en zich door de Europeesche staten te doen erkennen. Dit gelukte hem volkomen. Richelieu beloofde hem zijne krachtige hulp en later, na Richelieu's dood, trok Engeland zich de belangen van Portugal aan. Zonder buitengewone krachtsinspanning kon Johan IV zich in het bezit van de zonder moeite verworven kroon tegenover Spanje handhaven. Hij stierf den 16en November 1656, na eene zestienjarige regeering.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Spanje en Portugal. Kuiperijen aan het hof tegen Olivarez. Koningin Elizabeth. Olivarez' val. Don Louis de Haro, alvermogend minister. Zijn karakter. Oproeren in Napels en op Sicilië. Heerschappij van het gemeen te Palermo. Guiseppe da Lesi. Regeeringloosheid. Tegenomwenteling van den adel. Kardinaal Trivulzio. Amnestie. Herstelling van de Spaansche heerschappij. Drukkende belastingen te Napels. Masaniello. Het Mariafeest te Napels. Opstand. Regeering van Masaniello, zijne gestrengheid, zijne wetten. Onderhandelingen van Masaniello met den onderkoning. Trouweloosheid des onderkonings. Masaniello vermoord. Herstelling van de Spaansche heerschappij. Nieuwe omwenteling. De vorst van Massa Mapa. Regeeringloosheid te Napels. Don Juan d' Austria. Een storm der Spanjaarden op Napels afgeslagen. De vorst van Massa ter dood gebracht. Gennaro Annese. Onderhandelingen der opstandelingen met Frankrijk. Hendrik van Guise te Napels. Verdrijving van Guise. Napels onderworpen.

Philips IV had meer dan twintig jaren lang zijnen gunsteling en eersten minister Olivarez het meest onbepaald vertrouwen geschonken. De opstand in Catalonië, de afval van Portugal en de ongelukkige wending, welke de oorlog in Italië nam, brachten toch eindelijk het geloof des konings aan de onfeilbaarheid van zijn meest begunstigden raadsman aan het wankelen en boden aan, allen, wie Olivarez zich door zijn trots en zijne heerschzucht tot vijanden gemaakt had, de schoonste gelegenheid aan om tegen hem samen te spannen en hem lagen te leggen.

Aan het hoofd van 's ministers tegenstanders stond koningin Elisabeth, de dochter van koning Hendrik IV van Frankrijk. Haar vurigste wensch was, zelve haren geheel van wilskracht verstoken gemaal te beheerschen, ja in zijne plaats te regeeren; zij meende haar doel te kunnen bereiken, indien de machtige Olivarez slechts van het bewind verwijderd werd. Haar bondgenoot bij de kuiperijen, die tot den val van den minister gesmeed werden, was de markies Grana, de keizerlijke gezant te Madrid, die de verkeerde regeeringsbesluiten, in den laatsten tijd genomen, op rekening van Olivarez stelde en meende, dat Spanje onder eene betere leiding in staat zou zijn om den keizer krachtiger dan tot dusver in zijn strijd in Duitschland en Italië te ondersteunen. Eene derde in het verbond tegen Olivarez was de hertogin Margaretha van Mantua, de vroegere landvoogdes van Portugal, die zich ongetwijfeld met recht over den minister beklagen mocht, dewijl deze haar alle schuld van de Portugeesche omwenteling gegeven en hare verbanning van het hof bewerkt had.

De bondgenooten hadden geen gemakkelijk spel; de macht der ge-

woonte hield Philips IV aan Olivarez gekluisterd en lang bleef de koning doof voor alle inblazingen; toen echter Margaretha het waagde, Olivarez openlijk het hoofd te bieden, tegen zijn verbod naar Madrid te komen en zich bij Philips IV een gehoor te verschaffen, toen van alle zijden de klachten over den minister dagelijks luider werden en zelfs de oude voedster des konings, die door de bondgenooten gewonnen was en die op Philips nog een grooten invloed bezat, met haar gebabbel in de algemeene klachten instemde, toen gaf de zwakke, besluitelooze koning eindelijk toe. Olivarez ontving den 1en Januari 1643 zijn ontslag; te vergeefs had hij zich ten slotte tot smeekingen en beloften verlaagd ten einde zijn ambt maar te behouden. Hij werd ten val gebracht, juist op een tijdstip dat hij zich van de overwinning zekerder waande dan ooit, want eene maand te voren was zijn grootste tegenstander op staatkundig gebied, de kardinaal Richelieu, gestorven.

Groot was in geheel Spanje de blijdschap over den val van den gehaten man; men hoopte dat de koning nu zelfstandig regeeren en een anderen, beteren weg inslaan zou dan die, waarlangs Olivarez zooveel onheil had gesticht. Doch daarin bedroog men zich deerlijk. Philips IV was volkomen ongeschikt om zelfstandig te regeeren, op nieuw droeg hij het geheele bewind aan een anderen alvermogenden minister, don Louis de Haro op. De personen, niet het stelsel, waren verwisseld, want don Louis de Haro, hoewel zachter, bescheidener, minder trotsch en heerzuchtig en daarom meer bemind dan Olivarez, was niet in staat om de kwalen weg te nemen, waaraan de Spaansche staat leed; hij kon noch eensklaps een eind maken aan den oorlog, noch de belastingen verminderen, noch door éénen maatregel orde brengen in het verwaarloosde beheer. Alles bleef bij het oude en een nieuwe gevaarlijke opstand, die de Spaansche heerschappij ook in een derde land op hare grondslagen deed waggelen, toonde, dat niet Olivarez alleen de schuld van den opstand der Cataloniërs en Portugeezen dragen moest.

Van alle aan de Spaansche kroon onderworpen landen verkeerden Napels en Sicilië wellicht in den treurigsten toestand. Naar die afgelegene gewesten werden meestal slechts zulke stadhouders gezonden, die zich tot taak stelden zoovele belastingen te heffen als slechts mogelijk was, deels om zich zelven te verrijken, deels om aan het Spaansche hof bewijzen van ijver en bekwaamheid te geven. De stadhouder Emanuël de Guzman, die van 1631—37 over Napels regeerde, trok uit het reeds verarmde land in die zes jaren niet minder dan 44 millioen dukaten aan buitengewone belastingen, terwijl hij 54000 man en 8000 paarden voor het leger aanwierf. Maakte het bedrag der belastingen deze reeds bovenmate drukkend, volkomen ondragelijk werden zij tengevolge van de gebrekkige wijze, waarop zij verdeeld en geïnd werden. De ambtenaren en pachters der belastingen konden zich ongestraft aan de grootste oneerlijkheid schuldig maken; eene nieuwe verhooging van den aanslag was hiervan altijd weer het gevolg, en die verhoogde aanslag vloeide grootendeels weer in de zakken der bedriegers. Het volk werd diep verbitterd zoowel over de onmenschelijk harde wijze, waarop deze belastingen geheven werden, als over de omstandigheid, dat juist de armste volksklasse het zwaarst gedrukt werd door belastingen, die op de noodzakelijkste levensbehoeften waren gelegd. Het onvermijdelijk gevolg van zulk een treurig regeeringsstelsel was niet alleen eene heftige ontevredenheid, die zich van de gansche bevolking meester maakte,

maar alle maatschappelijke banden werden zelfs losgesnoerd. Duizenden inwoners verlieten hun land. Sommigen gingen zelfs naar Turkije, waar zij vrijer konden leven dan in Napels en Sicilië; anderen vluchtten naar het gebergte, ten einde als bandieten vrij te zijn van den druk der Spaansche heerschappij. Geheime samenzweringen tegen de regeering werden zoowel in de steden als op het platte land gesmeed; zij werden bevorderd door Fransche zendelingen, die al hun best deden om het volk tot een opstand aan te sporen. Kardinaal Mazarin spoorde zelfs prins Thomas van Savoie aan om zich eene partij in Napels te vormen en beloofde hem zijne hulp tot verovering van den Napolitaanschen troon. De onderneming mislukte wel, maar de hierdoor in het land teweeggebrachte gisting bleef aanhouden; zij gaf zich zoowel te Napels als op Sicilië in gevaarlijke oproeren lucht

Op Sicilië regeerde de onderkoning, markies de los Veles, op echt Spaansche wijze, hoewel hij noch een leger, noch eene vloot te zijner beschikking had, want beide had hij naar Spanje moeten zenden, waar zij tegen de Cataloniërs gebruikt werden. Hij stond bijna weerloos tegen het volk over, toen dit den 20en Mei 1647 te Palermo in opstand kwam, het huis van den burgemeester stormenderhand innam en uitplunderde, de gevangenissen opende en zich van de stad meester maakte. De onderkoning zag zich genoodzaakt om de belastingen op de eerste levensbehoeften af te schaffen, doch dewijl hij zijn hieromtrent gegeven woord niet houden kon, brak de opstand op nieuw uit, die ten slotte tot eene onbeperkte heerschappij van het gemeen te Palermo leidde. Ten einde de orde te herstellen vereenigden zich de burgers, zij vormden uit flinke handwerkslieden eene burgerwacht; doch zij deden dit volstrekt niet met het doel om de regeering te helpen, maar alleen om paal en perk te stellen aan het rooven en plunderen van bandieten. Van den onderkoning eischten zij, dat aan het volk een aandeel geschonken zou worden aan de regeering, welke tot dusver geheel in de handen van den adel berust had.

De regeering moest wel toegeven, daar zij van alle middelen tot tegenstand ontbloot was. Zij liet den 15en Augustus twee gildehoofden in het regeeringspaleis roepen, om met hen te onderhandelen; het volk bleef gedurende dien tijd op de straten van Palermo bijeen. De onderhandelingen duurden langer dan men verwacht had. Eensklaps ging uit den volksdrom een kreet op: „Verraad! De gildehoofden zijn vermoord.” Dit sprookje vond onder de buitendien reeds verbitterde volksmenigte aanstonds geloof.

Het volk plunderde de winkels der wapensmeden en het tuighuis; onder aanvoering van een gouddraadtrekker Guisseppe da Lesi, dien het tot zijn aanvoerder gekozen had, plantte het kanonnen voor de poorten van het regeeringspaleis en dreigde deze plat te schieten. De onderkoning, ziende dat elke tegenstand vruchteloos was, vluchtte op een in de haven liggend schip; alle Spaanschgezinde beambten werden uit Palermo verdreven.

Gedurende eenige dagen regeerde Guiseppe da Lesi als onbeperkt gebieder over Palermo; maar weldra kwam er een einde aan zijn bewind. Dewijl het gemeen op nieuw de overhand had gekregen, trachtte Giuseppe door het uitzetten van schildwachten het regeeringspaleis en andere openbare gebouwen tegen plundering te behoeden. Nu heette het, dat hij een verrader, een geheim aanhanger der regeering was. Het volk gehoorzaamde

zijnen bevelen niet langer, aan de gruwelijkste regeeringloosheid was de stad ter prooi.

De adel, die zich door deze heerschappij van het gemeen in zijn leven en zijne bezittingen bedreigd zag, sloeg thans de handen ineen. Hij verzamelde zich den 22en Augustus gewapend voor het regeeringspaleis en hier kwam het tot een bloedigen strijd, waarin Guiseppe da Lesi gedood werd. De edelen behaalden de overwinning en joegen het volk een onbeschrijfelijken schrik aan, door de gevangenen, ten getale van 13, zonder plichtplegingen te doen worgen. Met deze nederlaag was de kracht van het gemeen gebroken en het gelukte den kardinaal Trivulzio, die den inmiddels overleden onderkoning markies de los Velos verving, door het verleenen van eene algemeene amnestie het oude bewind te herstellen.

Van meer belang en tevens gevaarlijker voor de Spaansche kroon was de opstand te Napels. De hier regeerende onderkoning, Rodrigo Ponce de Leon, hertog van Arcos, verkeerde in dezelfde verlegenheid als de markies de los Velos: ook hem ontbrak het aan manschappen en aan schepen, ook hij kon nooit genoeg geld bijeenschrapen om de behoeften van Spanje met het oog op de onafgebroken oorlogen te bevredigen. Tot afwering van den aanval op Napels, waartoe Thomas van Savoie met Fransche hulp besloten had, was hem wel door de stenden een millioen dukaten toegestaan, doch dit geld moest opgebracht worden door middel van eene nieuwe belasting op de eerste levensbehoeften. Het volk had immers in de vergadering der stenden geene stem en de adel wentelde den druk der belastingen natuurlijk op zelfzuchtige wijze van zich af en legde dien op de schouders der buitendien reeds zoo zwaar lijdende mindere klasse.

Den 3en Januari 1647 werd het edict afgekondigd, hetwelk de nieuwe belasting op verschillende levensmiddelen tot wet verhief. Het bracht onder de lagere klasse te Napels eene groote opschudding teweeg, die nog toenam, toen men hoorde, dat te Palermo de bevolking den markies de los Veles gedwongen had om dergelijke besluiten in te trekken. Waar de hertog van Arcos zich op de straat vertoonde, zag hij zich omringd door dichte volksdrommen, die hem smeekten de ondragelijke belastingen op te heffen, ja die zelfs zeer duidelijke bedreigingen deden hooren.

De vijanden der Spaansche regeering trokken partij van de heerschende spanning, die zij heimelijk trachtten aan te wakkeren. Vooral onderscheidden zich in dit opzicht twee priesters, pater Genuino en de karmeliet Savino, die een geschikten helper vonden in een jongen koenen visscher uit Amalfi, Thomas Aniello, gewoonlijk Masaniello genaamd. Masaniello haatte de Spanjaarden met zijn geheele hart, hij dorstte naar wraak voor de mishandelingen, eens door tolbeambten zijner jonge vrouw aangedaan. Dewijl Masaniello wegens zijne natuurlijke welsprekendheid en onbaatzuchtigheid een grooten invloed op de lagere volksklasse bezat, was hij het meest geschikt werktuig voor de beide priesters om een opstand voor te bereiden. Vroeger dan deze zelven gedacht hadden, bood zich eene gelegenheid voor de uitbarsting aan.

Den 1en Juli 1647, terwijl de inwoners van Napels een Mariafeest vierden, ontstond eensklaps op een marktplein twist over de vraag, of de verkooper dan wel de kooper de op de levensmiddelen gelegde belasting betalen moest. De marktmeesters, die men er bij had geroepen, verklaarden dat de verkooper daartoe verplicht was.

Hierover ontstak een vijgenverkooper uit Puzzeoli, een bloedverwant van Masaniello, in heftigen toorn; hij verklaarde, dat hem, wanneer hij de belasting betalen moest, na alle kosten (de inkoopsprijs, de kosten van vervoer en de belasting) niets van den verkoop zijner vijgen overbleef. „God," riep hij woedend uit, „geeft overvloed, maar de ambtenaren der belasting veroorzaken duurte. Dewijl ik toch met leege handen naar huis ga, mogen allen van mijne waren genieten." Met deze woorden stiet hij den korf met vijgen om.

Terstond was er een geheele hoop knapen bij de hand, die de op den grond vallende vruchten gretig opraapten.... „Eet kinderen, en dan willen we heengaan en voor afschaffing van de belasting zorgen!" riep Masaniello hun toe, die in de nabijheid stond en gaarne van deze gunstige gelegenheid tot uitvoering van zijne plannen partij wilde trekken.

De knapen wierpen zich op de vruchten; niet tevreden met den buit van dezen éénen korf, stieten zij ook andere om en veroorzaakten hierdoor eene groote opschudding, die spoedig al verder en verder om zich greep. Het volk liep te hoop, wierp zich op de belastinggaarders, verjoeg hen en vernielde hunne gebouwen. De gevangenis werd opengebroken en met den uitroep: „Voor God en den koning! Weg met de slechte regeering!" trokken de oproerlingen op het paleis van den onderkoning aan.

De hertog van Arcos, wien het aan de middelen ontbrak om den opstandelingen met geweld het hoofd te bieden, verscheen op het balkon en trachtte door de schitterendste beloften de menigte tevreden te stellen, doch dit gelukte hem niet; men sloeg geen geloof aan zijne woorden, ja het woedende volk dreigde het paleis te zullen bestormen. Nu restte den hertog niets dan de vlucht. In een gesloten wagen reed hij naar het sterke, aan de haven gelegen Castel Nuovo, waar hij veilig geweest zou zijn; maar onderweg werd hij herkend, uit den wagen gehaald en naar de kerk van den heiligen Franciscus van Paula gesleept; hier moest hij zweeren, dat hij de gedane beloften vervullen zou. Wellicht zou hij in weerwil hiervan nog zwaar mishandeld zijn geworden, indien het niet den aartsbisschop Filomarino gelukt was, de woeste menigte eenigszins tot bedaren te brengen door de belofte, dat hij haar een document van den onderkoning omtrent de afschaffing van alle belastingen verschaffen zou. Thans gelukte het den hertog, zich eerst naar het kasteel St. Elmo en vervolgens naar het veilige Castel Nuovo te begeven; herwaarts volgden hem die edelen, die zich wegens hunne spaanschgezindheid in Napels niet veilig achtten.

De omwenteling had gezegepraald. Aan het hoofd des volks trad thans de visscher van Amalfi, Masaniello, die nadat het hem gelukt was, eenige tot ondersteuning van den landvoogd aanrukkende troepen terug te drijven, door het volk plechtig tot kapitein-generaal verkozen werd. Zijne bevelen werden zeer stipt uitgevoerd, hij gaf wetten en hield op het Toledoplein dagelijks terechtzittingen. Met vreeselijke strengheid strafte hij verraders of dezulken, die slechts van verraad verdacht waren, doch even gestreng ook de bandieten en roovers, die te Napels waren gekomen in de hoop, dat zij bij de bestaande regeeringloosheid naar hartelust zouden kunnen rooven en moorden. Meer dan één doodvonnis werd geveld en uitgevoerd; elk doodvonnis, dat Masaniello uitsprak, werd onmiddellijk voltrokken. Door zijne vreeselijke gestrengheid gelukte het den koenen visscher te midden der omwenteling de orde te handhaven. Van Masaniello's

wetten zijn ons enkele bewaard gebleven; twee daarvan willen wij meedeelen, omdat wij daaruit het karakter van den merkwaardigen man nauwkeurig leeren kennen. Zij werden den 10en en 11en Juli bij trommelslag en onder trompetgeschal in geheel Napels afgekondigd en aan de hoeken der straten aangeplakt. Zij luidden:

„In den naam van het allergetrouwste volk, van de allergetrouwste stad Napels en van allen, die hier het opperbevel voeren door de genade van onzen Heer Jezus Christus en zijner allerheiligste moeder, de Maagd Maria, wordt aan elk en een iegelijk, van welken stand of van welk beroep hij ook zij, op straffe des doods verboden, aan verkoopers van levensmiddelen of aan welke handelaars ook, hetzij bij dag of bij nacht eenig leed aan te doen, zoodat allen vrij en ongehinderd in deze allergetrouwste stad Napels waren inbrengen en de inwoners in hunne huizen en winkels veilig leven kunnen. Op dezelfde straffe des doods wordt den hoofdlieden der stadswijken bevolen hunne manschappen tot alle mogelijke diensten gereed te houden en hen op geenerlei wijze te laten rondloopen. Niet minder worden als rebellen tegen het allergetrouwste volk beschouwd en met den dood gestraft allen, die door brand of op eenige andere wijze huizen beschadigen. Gegeven te Napels in onze residentie van Santa Maria del Carmine den 10en Mei 1647. Het allergetrouwste volk van Napels, bij Secondino Roncagliolo, drukker van het allergetrouwste volk. Met bevel, dat geen andere drukker deze nadrukken mag."

Een tweede bevelschrift van den 11en Juli luidt als volgt: „Het allergetrouwste volk van Napels heeft vernomen, dat de oliehandelaars tot onmiskenbare schade der burgers de olie in groote hoeveelheden aan kloosters en rijke lieden verkoopen, dit wordt op straf van rebellie verboden; alleen door apothekers en andere handelaars, die de olie in het klein uitverkoopen, mag zij in het groot verkocht worden. Verder bevelen wij, onder bedreiging van dezelfde straf, den hoofdlieden, den noodigen krijgsvoorraad voor het geschut zich aan te schaffen. Voorts moet ieder inwoner, van welken stand of rang hij zij, zich van heden af een uur na zonsondergang in zijn huis bevinden. In geval iemand eene dringende reden heeft om uit te gaan, b. v. zoo hij een priester met het sacrament bij een stervende of de noodige hulp bij eene kraamvrouw moet halen, moet hij den hoofdman hiervan kennis geven, die hem terstond de noodige soldaten tot bedekking meegeven zal. Deze soldaten zijn hunnen officieren stipte gehoorzaamheid verschuldigd. Zij worden, zoo zij eenig misdrijf begaan, met de boeien of met den kerker gestraft. Op bevel van zijne excellentie en van het volk, Tomaso Aniello van Amalfi."

Masaniello's regeering over Napels scheen op zulke hechte grondslagen te rusten, dat de hertog van Arcos zich wel genoodzaakt zag om onderhandelingen met den visscher aan te knoopen. Den 12en Juli overhandigde de aartsbisschop Filomarino, overeenkomstig zijne belofte, te Santa Maria del Carmine aan Masaniello het bevelschrift omtrent de opheffing van de belastingen; tevens onderhandelde hij met hem over de uitlevering van een oorspronkelijken brief van Karel V, waarin der stad Napels groote voorrechten verzekerd waren. Toen Masaniello daarop in de Carmelieter kerk een dankstond hield en vol geestdrift het volk toesprak, drong eensklaps eene bende gehuurde bandieten het kerkgebouw binnen. Meer dan één schot werd op Masaniello afgevuurd, doch gelukkig werd hij niet getroffen. Het woedende volk wierp zich op de bandieten en scheurde hen in

stukken, slechts enkelen hunner werden gevangen genomen en ter dood gebracht. Vóór hun dood bekenden zij, dat zij door adellijke heeren gehuurd waren. Tegen deze keerde zich thans de woede des volks. Vele aanzienlijke edelen, o. a. een lid van het beroemde huis Caraffa, don Pepe, werden op één dag onthoofd en hunne hoofden op spietsen ten toon gesteld.

In weerwil van dezen moordaanslag op Masaniello gelukte het toch den aartsbisschop Filomarino, den volksleider tot verdere onderhandelingen met den hertog van Arcos te bewegen. De sluwe priester hoopte hierdoor het best Masaniello's macht te ondermijnen; hij haalde dezen tot een bezoek in het Castel Nuovo over, waarbij hij een kleed van zilverstof aantrekken moest, ten einde daar in een tooi, aan zijne waardigheid van hoofd des volks passend, te verschijnen.

Masaniello liet zich om den tuin leiden. Op een schoonen telganger gezeten, in een prachtig kleed gedost en door eene tallooze volksmenigte omringd, begaf hij zich naar het kasteel; eer hij binnen ging, liet hij de menigte een „Leve de koning van Spanje!'' aanheffen, doch tegelijk spoorde hij haar zeer voorzichtig aan om zijn dood te wreken, in geval hij in een half uur niet terugkeerde.

De onderkoning ontving Masaniello, die zich vol eerbied voor hem wilde nederwerpen, op de eervolste wijze, hij omarmde hem en knoopte eene langdurige onderhandeling met hem aan. Daarmee verliep er wel een uur en de volksmenigte daarbuiten werd ongeduldig. Zij vreesde, dat haren lieveling eenig onheil overkomen was, en een woest wraakgeschreeuw ging uit haar midden op. Nu trad Masaniello aan het venster; hij legde den vinger op den mond en dit enkele teeken was voldoende om de woelige menigte terstond weder tot rust te brengen; een diep stilzwijgen verving het woest geschreeuw.

Tegen een man, die zoo machtig was, dat hij door eene enkele beweging van zijn vinger de tallooze volksmenigte tot gehoorzaamheid bracht, durfde de onderkoning zich niet verzetten. Hij besloot zijn toevlucht te nemen tot het gemakkelijker en veiliger middel van sluipmoord, ten einde den gevaarlijken vijand te vernietigen, doch voorloopig zijnen zin te doen. Het verdrag, dat hij met Masaniello sloot, bepaalde, dat der bevolking van Napels geene hoogere belastingen opgelegd zouden worden dan zij ten tijde van Karel V betaald had, en dat de afgevaardigden van het volk en van het stedelijk bestuur gehoord moesten worden, zoo dikwijls er eene nieuwe belasting werd ingevoerd. De bevolking zou onder de wapenen blijven totdat dit verdrag door den koning van Spanje bekrachtigd was, ja zij zou het recht hebben om op nieuw in opstand te komen, wanneer het niet stipt werd nageleefd.

Masaniello en de onderkoning scheidden als de beste vrienden; de laatste bewees den visscher zelfs eene bijzondere eer; de hertogin van Arcos noodigde Masaniello's vrouw met zes van hare vrouwelijke bloedverwanten bij zich en overlaadde ze met geschenken.

De visscher van Amalfi stond op het toppunt zijner macht, die echter van dezen dag af spoedig begon te dalen. De aartsbisschop Filomarino had terecht op de veranderlijkheid der volksgunst gerekend; deze keerde zich van Masaniello af, sinds hij zoo eervol door den onderkoning was ontvangen. De nijd ontwaakte, sinds hij niet langer een eenvoudig visscherspak, maar een kleed van zilverstof droeg. Zijne vroegere

vrienden mompelden, dat hij omgekocht, ja een verrader was, en diegenen, die zooveel tot zijne verheffing hadden bijgedragen, omdat zij meenden hem te kunnen beheerschen, de priesters Genuino en Savino, trachtten hem thans ten val te brengen.

Wanneer wij op de niet geheel zuivere en geloofwaardige verhalen zijner tijdgenooten mogen afgaan, werkte Masaniello zelfs krachtig tot zijn val mede.

Reeds sinds den moordaanslag in de Carmelieterkerk was hij achterdochtiger en wreeder geworden dan vroeger, ook ging hij zich — naar men zeide — meermalen in wijn te buiten en gaf hij weldra blijken van volkomene verstandsverbijstering. Ja, zijne daden van geweld werden zoo onverdragelijk, dat zelfs zijne ijverigste aanhangers hem den rug toekeerden. Zeker is het, dat Masaniello wel gevoelde dat hij de volksgunst verloren had en dat zijn val onvermijdelijk was.

Nog altijd hoopte hij door zijne wegslepende welsprekendheid de genegenheid der zijnen te herwinnen; hij snelde naar de Carmelieter kerk, beklom den kansel en hield het volk voor, welke verdiensten hij zich omtrent de vrijheid verworven had.

Het was te laat! De kreet: „Weg met den tyran!" was het antwoord op zijne toespraak en toen hij wilde vluchten, werd hij neergestooten door moordenaars, die de hertog van Arcos op hem had afgezonden. Als teeken van het gelukken van den aanslag sneden de moordenaars het hoofd van het lijk af en brachten het, nadat zij het een tijd lang door de stad hadden rondgedragen, aan den onderkoning. De onthoofde romp werd door hetzelfde gemeen, dat nog weinige dagen te voren den „goddelijken visscher, den opvolger van Petrus" schier aangebeden had, door de straten van Napels gesleurd en op de schandelijkste wijze mishandeld.

Toen de onderkoning bericht kreeg van den gepleegden moord, meende hij, dat alle gevaar geweken was en dit scheen ook werkelijk zoo. Hij reed met den aartsbisschop Filomarino en met zijne raadslieden door de stad en overal weerklonk de kreet der wispelturige menigte: „Leve de koning van Spanje, leve de hertog van Arcos!" De laatste was zoo zeker van de overwinning, dat hij wapenen onder de burgers uitdeelen liet: niemand dacht er zelfs aan, het verminkte lijk van Masaniello ter aarde te bestellen.

Zoo was den 16en Juni 1647 na eene regeering van negen dagen de koene volksleider Masaniello ten val gebracht en vermoord; doch reeds den volgenden dag gevoelde de bevolking van Napels berouw over de schandelijke daad. De oude vrienden van den vermoorde vereenigden zich; zij riepen om wraak, overvielen de huizen der moordenaars, plunderden ze uit en staken ze in brand. Het lijk van Masaniello werd opgenomen, gereinigd, gezalfd en behoorlijk van kleederen voorzien. Ook het hoofd, dat de hertog in een gracht had laten werpen, werd gevonden en aan den romp genaaid. Vervolgens bracht men het lijk naar de kerk, bedekte het met bloemen, gaf den doode een veldheersstaf in de hand, legde een zwaard aan zijne zijde en plaatste een lauwerkrans op zijn hoofd.

Een schitterende uitvaart werd ter eere van den overledene gehouden. Onder begeleiding van 400 priesters en van een groot aantal gewapenden werd het lijk plechtig door de stad gedragen; ook de pages van den verachtelijken onderkoning volgden het in rouwgewaad; met de hoogste militaire eerbewijzen werd het ter aarde besteld. Het volk beschouwde Masa-

niello als een martelaar voor de vrijheid en verhaalde in allen gemoede een wonder, dat na zijn dood zou hebben plaats gehad. Het aangehechte hoofd zou zich namelijk van zelf weer met den romp vereenigd, de oogen opgeslagen en gesproken hebben. De vurigste vereerders van den volksleider beweerden dat hij weer uit zijn graf was opgestaan, dat hij in de straten van Napels rondwandelde en het volk opwekte om voor zijne vrijheid te kampen. Velen verzekerden zelfs, dat zij hem ontmoet hadden.

De hertog van Arcos sloeg geen acht op de teekenen dezer vijandige en gevaarlijke volksstemming. In de dwaze meening, dat hij eens en voor goed de overwinning behaald had, bekommerde hij zich volstrekt niet meer om het gesloten verdrag, hij liet meer dan één aanzienlijk burger gevangen nemen en de belastingen weer op de vroegere wijze heffen. De gevolgen van zulk eene dwaze handelwijze konden niet uitblijven. Het volk kwam opnieuw in opstand en dewijl de hertog te zwak was om het met geweld tot onderwerping te brengen, moest hij opnieuw naar het Castel Nuovo vluchten, dat door het volk belegerd werd. De vorst van Massa, een afstammeling uit het huis van Arragon, zag zich genoodzaakt om het ambt van kapitein-generaal en volksleider op zich te nemen.

Wel zwichtte de vorst van Massa voor den dwang hem aangedaan, doch heimelijk bleef hij den koning van Spanje getrouw. Hij sprak met den hertog van Arcos af, dat hij door allerlei nuttelooze ondernemingen de bevolking van Napels zoo lang zou bezig houden, totdat de hulp, welke de hertog dringend aangevraagd had en waarnaar hij vurig verlangde, uit Spanje aangekomen zou zijn. In dien tusschentijd moest men het volk maar zijn gang laten gaan. Dit geschiedde dan ook. De treurigste regeeringloosheid heerschte niet alleen in Napels zelf, maar ook op het land, waar de boeren tegen den adel opstonden, en in de naburige steden. Men besloot, de Spanjaarden uit het geheele land te verdrijven, dagelijks vielen er nieuwe oproeren voor. Eene aanschouwelijke voorstelling van die dagen schenkt ons een brief, den 3en Augustus 1647 geschreven, waarvan hier een kort uittreksel volge:

„Wee ons! Welke afschuwelijke tooneelen, welke verschrikkingen moeten wij aanschouwen! De onlusten nemen geen einde, dan ten hoogste voor een, twee dagen. De wapenen worden niet neergelegd dan om ze met vernieuwd geweld weer op te vatten. Laatstleden Woensdag werden ongeveer 20 huizen verbrand, gelden weggenomen onder het voorwendsel, dat het speelgeld (cose del gioco) was; den eigenaar, een edelman, sneden de roovers ten slotte den hals af. Dagelijks groeien de gewapende benden aan en aan de hoeken der straten leest men aankondigingen van den volgenden inhoud: „Weg met de Spanjaarden!" Men wil hen allen doodslaan en uit achterdocht verwisselen zelfs de aanvoerders dagelijks hunne beambten. De armen dreigen, dat zij de herberg van den heiligen Martiusn in brand zullen steken, wanneer men hun niet zekere aalmoezen uitbetaalt, zij dreigen den wijnkelder der Jezuïeten te zullen plunderen, omdat deze den wijn niet bij flesschen, maar bij vaten verkoopen. Alle betalingen worden gestaakt, de arme wil leven als de rijke en ternauwernood weet ik, hoe brood en kaas, ja hoe brood en water er uitziet. Allen zijn wij door waanzin aangetast en wanneer de sidderende Spanjaarden weggaan, moge God ons genadig zijn. Toen in het klooster der heilige Clara, tengevolge van het uitblijven van alle inkomsten, het eten ingekort werd, kwamen de nonnen en leekezusters in opstand, zoodat er een gevecht met

de Abdis voorviel en onder anderen der zuster van den hertog van Noja steenen naar het hoofd geworpen werden. Edelen durven zich niet te vertoonen, ja matrozen en dragers van draagstoelen kleeden zich als edellieden, om hen te bespotten. Te Capua ontwapende het volk de Duitschers, verbrandde de huizen van eenige edelen, beval elken in hechtenis genomen Spanjaard te onthoofden, stelde eene nieuwe regeering aan en berichtte daarop den hertog van Arcos, hoeveel het voor het behoud der vrijheid gedaan had. De markies van Camerota, tegen wien zijne onderhoorigen in opstand gekomen waren wegens de invordering van eenige belastingen, schreef naar Napels om kruit en lood te koopen. De brief en de gelden werden echter onderschept en de markies zag zich genoodzaakt om zich met de zijnen over te geven. Aan vijftien van zijne aanhangers sloeg men het hoofd af, hem zelven echter leverde men aan den stadhouder over, om hem ter dood te laten brengen. Het volk heeft — zeer verstandig! — allen handel met het buitenland verboden, waaruit gebrek aan arbeid en groote nood ontstaat, ook nemen, in weerwil van het vermelde vredesverdrag, de bloedige veeten tusschen de bevolking van Napels en de Spanjaarden geen einde."

Om zulke treurige toestanden althans eenigermate te verzachten, knoopte de hertog van Arcos op nieuw onderhandelingen met de opstandelingen aan; den 7en September sloot hij met hen een nieuw verdrag, hetwelk hij natuurlijk evenmin dacht na te leven als het vorige; hij wachtte integendeel slechts op de aankomst eener Spaansche vloot om zijn woord te breken en de opstandelingen met geweld uit elkander te jagen.

Zijn wensch werd spoedig vervuld. Den 1en October liep eene Spaansche vloot van 22 oorlogschepen en 40 transportschepen de haven van Napels binnen; zij werd aangevoerd door don Juan d'Austria, den onwettigen zoon van koning Philips IV en de schoone Maria Calderon.

Don Juan d'Austria, een beminlijk en schoon jongeling van 18 jaar, werd door de leidslieden des volks met de schoonste verwachtingen begroet. Het zou hem niet veel moeite gekost hebben, door middel van onderhandelingen de rust volkomen te herstellen, doch zoover liet de hertog van Arcos, wiens raad de onervaren jongeling opvolgen moest, het niet komen. De hertog drong op de grootst mogelijke strengheid jegens de opstandelingen aan en op zijnen raad verklaarde don Juan, dat hij niets van onderhandelingen wilde weten, voordat het volk de wapenen neergelegd en zich aan de genade des konings overgegeven had.

De volksleiders te Napels kenden de Spaansche genade te goed, om zulke voorwaarden aan te nemen, zij weigerden de wapens neer te leggen. Het volk echter smachtte naar den vrede; het versierde de straten met witte vlaggen ten teeken van onderwerping. Des te heftiger was dan ook zijne verontwaardiging, toen eensklaps den 15en October de kanonnen van de nog door de Spanjaarden bezette forten, zooals het Castel Nuovo en St. Elmo, benevens het geschut der in de haven liggende schepen hun vuur op de stad openden en deze met kogels en bommen overstelpten, toen tegelijk ook de Spaansche soldaten in de straten binnendrongen om Napels weer met geweld aan den koning te onderwerpen.

Slechts één oogenblik was het volk verschrikt; terstond daarop liep het te hoop. De stormklok werd geluid, de mannen grepen naar de wapens, de vrouwen droegen steenen, kokend water en kokende olie naar de

daken, alle straten werden versperd en een vreeselijke strijd, die dagen achtereen duurde, begon. Het volk bleef overwinnaar. Tevergeefs staken de Spanjaarden thans op hunne beurt witte vlaggen op en boden zij aan te onderhandelen. Het antwoord der Napolitanen bestond in het opsteken van zwarte vlaggen met de verklaring, dat de tijd voor bedriegelijke onderhandelingen thans voorbij was. Verslagen en vernederd moesten de Spanjaarden uit de meeste der door hen veroverde straten terugtrekken.

Natuurlijk werden het zelfvertrouwen en de vrijheidszucht, maar ook helaas! de bloeddorst en wraakzucht des volks door die overwinning krachtig versterkt.

Over den vorst van Massa, wiens verraad gedurende den strijd ontdekt was, werd een volksgericht gehouden; hij werd ter dood veroordeeld en den 22en October onthoofd; zijn lichaam hing men bij een been aan de galg op. Andere edelen trof een dergelijk lot. In de plaats van den vorst van Massa stelde het volk een buksenmaker Gennaro Annese aan, een man, die noch lezen noch schrijven kon, maar die zeer dapper had gevochten. Hij werd tot kapitein-generaal benoemd; men ruimde hem een sterken toren bij de Carmelieter-kerk tot woning in en vergunde hem, dezen door eene uit zijne aanhangers gevormde lijfwacht te laten bewaken.

Tot dusver was er bij den opstand nooit sprake van geweest, Napels van de Spaansche kroon los te scheuren, maar had het volk uitsluitend de opheffing van de drukkende verbruiksbelastingen en de handhaving van zijne vrijheid en zijne rechten beoogd. Doch het nieuwe, trouwlooze verraad van den hertog van Arcos bracht in den stand van zaken eene geheele verandering teweeg. De opstandelingen zochten hulp en bescherming tegen de Spaansche krijgsmacht, waaraan zij vreesden op den duur het hoofd niet te kunnen bieden, bij Spanje's grootsten vijand, bij Frankrijk. Nadat zij vruchteloos getracht hadden, paus Innocentius X over te halen om zich in hunne zaken te mengen, schreven zij den 24en October 1647 den volgenden karakteristieken brief aan koning Lodewijk XIV:

„Het allergetrouwste volk van Napels en zijne overheid (suo regno) smeekt uwe majesteit met bloedige tranen, dat zij ons allergenadigst de vrucht harer zachtmoedigheid te genieten geve, met hare vloot de ongelukkige stad te hulp kome en tegelijk die des vijands verbrande. Door Gods genade en door de waakzaamheid zoowel van den hoofdman van het geschut als van ons opperhoofd is de Spaansche trots en een aanval van 60.000 kogels afgeslagen en de vloot aanmerkelijk beschadigd door een kanon, hetwelk de eerste acht dagen lang onafgebroken vuurde. Het volk heeft uwe majesteit uitgeroepen (acclamato); moge zij derhalve niet met hare hulp toeven, waarop Gods zegen ruste. Wij buigen ons zoo diep mogelijk en kussen uwe koninklijke kleederen."

Ten einde des te zekerder de hulp van Frankrijk te winnen, wendden de opstandelingen zich door tusschenkomst van den Franschen gezant te Rome, markies van Fontenay, tot hertog Hendrik van Guise, dien zij naar Napels riepen.

Hertog Hendrik van Guise, een afstammeling van het huis van Lotharingen, dat nog van oudsher aanspraak op de kroon van Napels maakte, bevond zich juist te Rome, ten einde van den paus verlof te verwerven om zich van zijne gemalin te scheiden en zijne geliefde, eene jonkvrouw van Pons, te huwen. Hij was een op avonturen belust vorst, iemand van groote dapperheid, maar zonder oordeel. Geene moeilijkheden en ge-

varen, die hem ooit afschrikten. De verzoeking, die er voor hem lag opgesloten in de gedachte, dat er op zijn hoofd eene kroon rusten zou, was te groot om daaraan weerstand te bieden. Hoewel hij den Napolitanen noch eene vloot, noch een leger, noch zelfs geld aanbrengen kon, hoewel hij weten moest, dat hij moeilijk op krachtige hulp van den naijverigen kardinaal Mazarin zou kunnen rekenen, daar deze Napels wel gaarne voor Frankrijk, maar niet als een koninkrijk voor den hertog van Guise zou hebben veroverd, verliet hij toch Rome; den 15en November kwam hij gelukkig te Napels aan. Hoewel hij daar met blijdschap welkom werd geheeten, vond hij daar toch geene ontvangst, die met zijn fijnen smaak en zijne hoop op eene kroon in overeenstemming was.

„Den volgenden dag — verhaalt Raumer — werd hij door den raad benoemd tot opperbevelhebber met dezelfde rechten als de prins van Oranje in Holland bezat. De belofte van Fransche bescherming ontving het volk met groote blijdschap; het noemde Lodewijk XIV zijnen heer. Dewijl er geen beeld van hem in Napels was, vond Gennaro Annese er een van Lodewijk XIII of van een ander Fransch koning, waarvoor men vele deemoedige gebaren maakte, ja zelfs de knieën boog. Bovendien werd er een vlag met het Fransche wapen uitgestoken en den trommelslagers bevolen op Fransche wijze te trommelen. Onafgebroken riep het volk: „Leve de koning van Frankrijk, leve de allerdoorluchtigste republiek, leve de hertog van Guise, weg met het vervloekte Spaansche ras!" Eenigen uit het volk gingen nog verder: zij wierpen hunne mantels op de straat, opdat ze den hertog tot tapijt zouden strekken, of brandden te zijner eer wierook aan de vensters. Gennaro Annese eindelijk verlangde, dat de hertog bij hem zou wonen, totdat zijne woning in het Carmelieterklooster in gereedheid gebracht was, opdat de geheele wereld hunne eensgezindheid zou opmerken. Guise moest, hoe ongaarne ook, toegeven; want de kamer — zegt een berichtgever, geleek op eene spietsboevenherberg, waar zilverwerk en andere kostbare dingen zonder de minste orde op en onder elkander lagen. Gennaro en zijne vrouw maakten zelven hun eten klaar, uit vrees voor vergiftiging, en sliepen op matrassen, die op den grond lagen, te midden van stank en ongedierte, enz."

Guise verdroeg al deze onaangenaamheden, gesterkt door de hoop op eene koningskroon. Hij trok zich den opstand krachtig aan en het gelukte hem als generaal eenige voordeelen op de Spaansche troepen te behalen. Natuurlijk rees hierdoor zijn aanzien bij het volk. Doch niet lang duurde het, of zijne uitzichten werden beneveld.

Eene Fransche vloot verscheen den 18en December wel voor Napels, doch zij bracht geene wezenlijke hulp aan. De kardinaal Mazarin had namelijk den hertog van Richelieu, den opperbevelhebber der vloot, het bevel gegeven om de opstandelingen slechts in zooverre te ondersteunen, dat daardoor den Spanjaarden het voeren van den oorlog tegen Frankrijk moeilijk gemaakt werd, maar niet om Guise ten troon te verheffen. Overeenkomstig dit voorschrift leverde Richelieu den Spanjaarden een bloedig zeegevecht, waarin hij hun groote schade toebracht; vervolgens zeilde hij weg, zonder iets voor den hertog van Guise gedaan te hebben.

De hoop der opstandelingen op Fransche hulp werd door de houding van den Franschen vlootvoogd bitter teleurgesteld; hiermee daalde ook het aanzien van Hendrik van Guise, die van zijnen kant al het mogelijke deed om de volksgunst, die hij aanvankelijk genoten had, te verbeuren.

Door zijn trots beleedigde hij Gennaro Annese, met wien hij de heerschappij over Napels deelen moest. Door zijne lichtzinnigheid, zijn dorst naar genot en zijne liefdesavonturen maakte hij zich bij de beste klassen der bevolking veracht. Bovendien werd hij, hoe meer zijne uitzichten beneveld werden en zijne toekomst onzeker werd, des te heerschzuchtiger. O. a. zette hij het, in weerwil van de voorspraak van Gennaro Annese en andere volksleiders, door dat twee mannen, die hem in volksliederen bespot hadden, ter dood gebracht werden.

Reeds lang waren de Napolitanen de regeering van Guise moede. Hunne ontevredenheid werd aangevuurd door Gennaro Annese en andere vijanden van den trotschen Franschman.

In Januari 1648 legde de hertog van Arcos zijne waardigheid als onderkoning van Napels neder, kort daarna vertrok hij naar Spanje en don Juan d'Austria droeg voorloopig zijn ambt aan den graaf van Ognate, een oud en ervaren staatsman, op.

De bevolking van Napels had den hertog van Arcos een doodelijken haat toegedragen. Zoolang hij regeerde geloofde het niet aan een verdrag noch aan eenige belofte, dewijl de hertog door zijne trouwloosheid alle vertrouwen verbeurd had. Doch na zijn vertrek had er in de gevoelens der natie een groote ommekeer plaats. Toen don Juan d'Austria eene algemeene amnestie afkondigde en grootsche beloften aan het volk deed, knoopte Gennaro Annese met den graaf van Ognate geheime onderhandelingen over een vredesverdrag met Spanje aan. Van den hertog van Guise wilde Gennaro, het koste wat het wilde, ontslagen zijn; hij verbond zich met eenige andere volksleiders en den 10en Maart 1648 waagde hij eene poging om het huis van Guise te bestormen ten einde hem zelven gevangen te nemen, doch dit plan mislukte; Guise sloeg met ridderlijke dapperheid den aanval af.

Na het gebeurde kon Annese op geene vergiffenis van Guise's zijde rekenen. Hij wierp zich thans geheel in de armen der Spanjaarden, met wie hij voortdurend in geheime verstandhouding stond. Toen Guise aan het hoofd van 8000 man de stad verliet, om den Spanjaarden het eiland Nisida te ontrukken, trok Annese van deze gunstige gelegenheid partij. Volgens eene vooraf met Ognate gemaakte afspraak liet hij den Spanjaarden, die den 5en April een storm ondernamen, eene poort der stad en een sterken toren openen; weldra waren alle belangrijke punten door den vijand bezet en reeds den volgenden morgen was de geheele stad op nieuw aan den koning van Spanje onderworpen.

De hertog van Guise, die zich verraden zag, kon niet terugkeeren, want zijne troepen verlieten hem. Hij trachtte naar Rome te vluchten, doch werd onderweg te Capua gevangen genomen, naar Gaeta en vandaar naar Spanje gevoerd. Dit was het eind van zijn korten koningsdroom. Eerst in het jaar 1652 werd hij op nieuw in vrijheid gesteld.

Toen don Juan d'Austria en de graaf van Ognate Napels binnentrokken, werden zij ontvangen met den kreet: „Leve koning Philips!" Het gemeen begroette de Spanjaarden als zijne beste vrienden en bondgenooten en plunderde het paleis van den hertog van Guise. In de Carmelieterkerk zeide don Juan d'Austria het volk nog eens de vervulling van de gedane beloften toe. Zoo was dan de vrede gesloten, de kanonnen donderden, de klokken luidden ter eer van het verdrag. Doch hoe werd het gehouden? Met echt Spaansche trouw!

Gennaro Annese en eenige andere volksleiders werden ter dood veroordeeld en omgebracht. De verzekeringen, door Ognate schriftelijk en mondeling gegeven, werden evenzeer vergeten als de vroegere beloften van Arcos: het volk ontving niet het minste deel aan het bewind. Alleen daarvoor zorgde don Juan d'Austria stiptelijk, dat de Spaansche soldaten zich geene uitspattingen veroorloofden, niet roofden en plunderden, en dat de belastingen op vruchten en granen opgeheven bleven; daarentegen werden de directe belastingen verhoogd. In de hoofdzaak bleef alles bij het oude: Napels zuchtte evenals vroeger onder het jammerlijk bewind, waaronder het reeds zooveel geleden had.

TIENDE HOOFDSTUK.

Spanje en Portugal. Ongelukkige oorlog met de Nederlanden en Frankrijk. De vrede van Munster. De Pyreneesche vrede. Dood van don Louis de Haro. Alfonsus VI koning van Portugal. Regentschap van koningin Leonora. Regeering van graaf Castel-Melhor. 's Konings huwelijk. Val van graaf Castel-Melhor. Schandelijk echtscheidingsproces. Dom Pedro rijksbestierder. Koning Pedro II. Oorlog met Spanje. Beslissende zegepraal der Portugeezen te Villa Vicosa. Dood van koning Philips IV van Spanje. De vrede van Lissabon.

Was don Louis de Haro niet bij machte geweest om de omwenteling te Napels voor te komen, eerst na langdurige pogingen gelukte het hem den Spanjaarden den vrede met het buitenland op eervolle voorwaarden terug te schenken. De oorlog met Frankrijk duurde onafgebroken zoowel in de Nederlanden als in Italië voort, en de krijgskans keerde, nadat zij langen tijd geweifeld had, meer en meer ten gunste van Frankrijk. Meer dan één ongeluk der Spanjaarden, o. a. de nederlaag bij Rocroy, het onophoudelijk doordringen der Franschen in Vlaanderen en Henegouwen en het verlies van vele belangrijke steden noodzaakte de Spaansche regeering tot het opgeven van het plan om de afvallige Nederlanders weder aan de macht van Philips IV te onderwerpen en tot het aanknoopen van vredesonderhandelingen met de Staten-Generaal.

De Staten-Generaal, die Frankrijk's aangroeiende macht bijna nog meer vreesden dan de Spanjaarden en die begrepen, dat zij, na de verovering van de Spaansche Nederlanden door de Franschen, in deze hoogst gevaarlijke, en veroveringszuchtige naburen zouden hebben, toonden zich bereid om onderhandelingen aan te knoopen. Het duurde evenwel nog eenige jaren, eer deze door den vrede van Munster, 30 Januari 1648, ten einde gebracht waren. Door het verlies van de vereenigde Nederlanden, wier vrijheid bij den vrede van Munster uitdrukkelijk erkend werd, gelijk ook hun grondgebied in Europa, Azië, Africa en America werd omschreven, won Spanje alleen dit, dat het Frankrijk van een bondgenoot beroofd had en dus hopen mocht, dezen machtigen vijand met des te beter gevolg te

kunnen bestrijden. Doch deze verwachting bleek ijdel; want ook in het vervolg van den oorlog bleef het krijgsgeluk grootendeels den Franschen trouw.

Beide oorlogvoerende partijen smachtten naar den vrede en toch leidden langdurige onderhandelingen nog maar altijd niet tot het gewenschte doel. Don Louis de Haro achtte het beneden zich, Spanje's bondgenoot, den door Richelieu uit zijn land verdreven hertog van Lotharingen, prijs te geven en dit gewest, gelijk Mazarin wenschte, aan de Fransche veroveringszucht ter prooi te laten. Eerst den 7en November 1659 kwam eindelijk de lang gewenschte vrede, de Pyreneesche vrede genaamd, tot stand. Spanje moest besluiten, het grootste deel van Artois en eenige Vlaamsche streken aan Frankrijk af te staan; maar don Louis de Haro smaakte althans de voldoening, dat hertog Karel van Lotharingen in het bezit van zijn land hersteld werd.

Na den vrede met Frankrijk hoopte don Louis de Haro Portugal, waar de weduwe van koning Johan IV voor haren zwakhoofdigen zoon Alfonsus VI het bewind voerde, weer aan de Spaansche kroon te zullen hechten. Doch dit plan mislukte. Don Louis de Haro stierf in het jaar 1661, nadat hij 18 jaar lang het bewind had gevoerd. Het was hem niet gelukt, het doel, waarnaar hij met ernst en inspanning van alle krachten streefde, namelijk de herstelling van de Spaansche kroon en het bezit van alle haar vroeger onderworpen gewesten, te bereiken en evenmin was hij bij machte geweest, door zijn loflijke zorg voor handel, nijverheid en landbouw de wonden te heelen, welke de aanhoudende oorlogen, die hij voeren moest, het ongelukkige Spanje sloegen.

In Portugal waren na den dood van Johan IV (16 November 1656) de omstandigheden zóó ongunstig geworden, dat de hoop die don Louis de Haro op de herovering van het afgevallen land koesterde, op goede gronden scheen te rusten.

Alfonsus VI, de zoon van Johan IV, was 13 jaar oud, toen hij den troon beklom. De ongelukkige knaap was reeds in zijne vroegste kindsheid ten gevolge van eene zware, door onbekwame artsen verkeerd behandelde ziekte, zwak van hoofd geworden. Ten spijt van alle bemoeiingen zijner opvoeders leerde hij lezen noch schrijven, en evenmin leerde hij begrijpen, dat een koningszoon niet onder alle omstandigheden de waarheid zeggen mag, maar verplicht is om zijne denkbeelden en gevoelens menigmaal te verbergen. Bij de in Portugal zeer machtige Jezuïeten was Alfonsus VI, die zich niet ontzag, zijn afkeer van hen openlijk uit te spreken, zoo gehaat, dat zij reeds vóór den dood van Johan eene poging waagden, om hunnen gunsteling Pedro, 's konings jongeren zoon, ten troon te verheffen. De verandering in de troonsopvolging werd in den rijksdag ter sprake gebracht; doch tot een besluit kwam het niet, want men vreesde, dat daaruit een voor Spanje zeer gewenschte burgeroorlog ontstaan zou.

De Jezuïeten moesten zich daarmee tevreden stellen, dat de hun zeer toegenegene koningin Leonora de voogdijschap over hare jeugdige zonen met onbeperkte volmacht aanvaardde.

De Jezuïeten hebben zulk een machtigen invloed uitgeoefend op de geschiedschrijvers van dien tijd, dat wij gegronde reden hebben om de schilderingen van het leven en het karakter van den jeugdigen koning Alfonsus VI, die tot ons gekomen zijn, ernstig te wantrouwen. Wij kun-

nen het vermoeden niet van ons weren, dat hij een slachtoffer van priesterlijke wraakzucht geworden is. Aan den anderen kant is het ook waarschijnlijk, dat hij door menige dwaze handeling en door een losbandig leven het zijnen vijanden maar al te gemakkelijk gemaakt heeft, hem te belasteren. Zeker is het, dat hij meer dan eens zijn vertrouwen aan onwaardige gunstelingen weggeschonken, een losbandig leven geleid en zoowel daardoor als door de menigmaal aan den dag komende zwakheid zijner geestvermogens zijnen onverzoenlijken vijanden den Jezuïeten meer dan ééne kwetsbare plek aangeboden heeft, waarop deze niet verzuimden hunne pijlen te richten.

De Engelsche gezant aan het hof van Lissabon, Robert Southwell, die niet geheel ontoegankelijk was voor den invloed der Jezuïeten, geeft ons van den jeugdigen koning de volgende persoonsbeschrijving:

„Slechts eene enkele maal had hij heldere tijdperken, waarin een edel gemoed en een gekrenkt verstand zich openbaarden. Doch weldra behaalde weer de vroegere onmacht de overhand en wischte den vroegeren indruk uit. De deugden, welke hij in die oogenblikken ten toon spreidde, dienden dan gewoonlijk meer om de achting voor hem te ondermijnen dan de meeste zijner gebreken. Nooit wist de vorst wat vermomming was; wat naar zijn gevoelen met de waarheid overeenkwam, zeide hij een elk brutaal in het gezicht. Ook liet hij zich noch door tijd, noch door plaats, noch door personen van vrijmoedige uitlatingen terughouden. In zijne verontwaardiging deelde hij een ieder het goede en het kwade, wat hij ooit van hem had hooren zeggen, ronduit mede. Mild van nature verloor hij toch alle voordeelen van de hem aangeboren neiging tot edelmoedigheid, en nam zij het karakter van verkwisting aan, dewijl zijne genade aan onwaardige personen weggeschonken werd en verdienstelijke personen van zich stiet. Het ontbrak Alfonsus niet aan verhevenheid des geestes, maar dewijl zijne richting niet door bepaalde beginselen bestuurd werd, liet hij zich verleiden tot den waan, dat hij een krachtig mensch, ja een held was, en tot eene geringere waardeering van menschenlevens dan een koning van talent en menschlievendheid betaamt. Ook aan den wellust was hij te zeer verslaafd. De intrigen van een vormelijken harem, welken hij onderhield, hielden hem meer bezig dan de groote staatkundige toestanden, waarmeê Portugal's onafhankelijkheid en volksroem stonden of vielen."

Voor den 13jarigen koning voerde zijne moeder, koningin Leonora, het bewind. Zij bleek eene werkzame en bekwame vrouw te zijn, die echter haren jongeren zoon Pedro verre boven Alfonsus voortrok, en die al te zeer het oor leende aan de Jezuïeten. Men verwijt der koningin, hoewel misschien ten onrechte, dat zij de dwaasheden en uitspattingen van den minderjarigen koning aangemoedigd en met opzet openbaar gemaakt heeft, om Alfonsus bij het volk gehaat en Pedro daarentegen bemind te maken.

Een Genuees, Antonio Conti, een meester in het balspel en andere dergelijke kunsten, won het hart van den tot jongeling opgegroeiden koning. Hij werd van de eene waardigheid tot de andere verheven, totdat hij eindelijk door zijn invloed in de oogen der koningin gevaarlijk werd. Zij liet Conti en eenige andere deelgenooten der uitspattingen van haren zoon gevangen nemen en op een schip plaatsen, hetwelk de ballingen naar Brazilië overbracht; de 19jarige koning zelf ontving in tegenwoordigheid van het geheele hof een strenge terechtwijzing.

Deze vernedering versterkte Alfonsus in zijn sinds lang opgevat be-

sluit om eindelijk zichzelven de vrijheid te verschaffen; hij nam daartoe den graaf van Castel-Melhor, op wien hij rekenen konde, in den arm. Terwijl de graaf nog aarzelde, de wenschen des jongelings te vervullen, werd hij door eene bedreiging der koningin-weduwe tot een beslissenden stap gedrongen. Zij fluisterde hem toe, toen hij haar eens in het gezelschap van haren zoon bezocht: „Graaf, ik weet, welk onbepaald vertrouwen de koning in u stelt; zoo hij derhalve het geringste tegen mijn wil doet, zult gij daarvoor met uw hoofd boeten."

De graaf wist, dat de koningin haar woord houden zou en hem vroeger of later de gevolgen van hare gramschap zou doen gevoelen. Hij besloot, haar voor te komen door haar van het bewind te verwijderen. Op zijn raad vertrok Alfonsus VI naar Alcantara; hier riep hij den staatsraad en de grandes des rijks bijeen en verklaarde in hunne tegenwoordigheid, dat hij van nu af zelfstandig zou regeeren. Den 23en Juni 1668 moest de koningin-moeder in tegenwoordigheid van het geheele hof haren zoon de zegels des rijks overhandigen en zich van het hof verwijderen. Een jaar later stierf zij.

Graaf Castel-Melhor voerde van dezen dag af met schier onbeperkt gezag het bewind, dat Alfonsus VI hem volgaarne overliet. Hij legde evenveel werkzaamheid als bekwaamheid aan den dag, doch was daardoor evenmin in staat om de Jezuïeten als om hun lieveling, den infant Pedro tot verzoening te neigen. De afdwalingen van den jeugdigen koning trachtte hij voor het volk te verbergen; alles, wat hij zelf goeds deed, stelde hij voor als door den koning geschied. Toen hij in den oorlog tegen de Spanjaarden een tweetal overwinningen behaalde, schreef hij deze voordeelen toe aan de door den koning genomene maatregelen, die tengevolge hiervan den op hem alles behalve toepasselijken bijnaam „de zegevierende" ontving.

De graaf van Castel-Melhor zou zich zonder twijfel langen tijd in het bewind gehandhaafd hebben, indien hij niet, ten einde den koning van zijne zucht tot uitspattingen te genezen, op het denkbeeld gekomen was, hem in het huwelijk te doen treden. Hij deed eene ongelukkige keus. De Savoische prinses Maria, Francisca, Elizabeth van Nemours werd in 1666 koningin van Portugal.

De jeugdige koningin was eene hartstochtelijke vrouw, die in een huwelijk met den vroeg afgeleefden koning geene voldoening kon vinden; zij vatte eene gloeiende liefde voor den infant don Pedro op en deze beantwoordde de toegenegenheid zijner schoonzuster. Het waardige paar verbond zich in de eerste plaats om den graaf van Castel-Melhor en daarna den koning zelven ten val te brengen, en hun plan werd ondersteund door de Jezuïeten, die het verdwaasde volk van Lissabon tot opstand aanspoorden. Castel-Melhor miste den moed om aan zoo vele en zulke machtige vijanden het hoofd te bieden. Ten einde zijn leven te redden, verklaarde hij zich bereid om afstand te doen van het bewind. Den 15en September 1667 legde hij zijne ambten neder; weenend gaf Alfonsus hem zijn ontslag; de koning begreep zeer goed, dat zijn trouwste vriend en raadsman hem verlaten ging.

Dit eerste voordeel bevredigde intusschen den infant Pedro en de koningin niet. Den 21en November begaf de laatste zich in een nonnenklooster in de nabijheid van Lissabon, zij verklaarde, dat haar huwelijk met Alfonsus onwettig was, dat hij nooit in waarheid haar gemaal was geweest en dat zij nog altijd maagd was gebleven. Op grond daarvan drong zij bij het domkapittel op de ontbinding van haar huwelijk aan.

Na dit schandelijk voorval begaf de staatsraad, welks leden geheel door de Jezuïeten-partij gewonnen waren, zich tot den koning en eischte van dezen opheffing van de bezwaren der koningin en benoeming van den infant Pedro tot mederegent. Toen Alfonsus weigerde, verscheen de infant Pedro den 23en November 1667 aan het hoofd zijner aanhangers en van een joelenden en tierenden volkshoop in het paleis.

Alfonsus VI poogde te ontvluchten, doch toen hij alle uitgangen bezet vond, verloor hij allen moed tot tegenstand; hij willigde de eischen zijns broeders in. Nog denzelfden avond werd de infant Pedro als rijksbestierder, opperveldheer en hersteller der gerechtigheid, onder de toejuichingen des volks te Lissabon geproclameerd. In den loop van den nacht onderteekende Alfonsus VI de oorkonde, waarbij hij afstand deed van den troon. Hij werd als staatgevangene naar het eiland Terceira gevoerd; later stond Pedro, nadat zijne heerschappij tegen elken aanslag beveiligd scheen, zijnen broeder toe, in Portugal terug te keeren. Op een landgoed bij Cintra leefde Alfonsus van nu af in een geestdoodende rust. Hij stierf in het jaar 1683.

Pedro, die, nadat de echtscheiding zijns broeders ook door den paus uitgesproken was, de gescheidene koningin had gehuwd, regeerde eerst als rijksbestierder en na het overlijden zijns broeders als koning Pedro II tot aan zijn dood in het jaar 1706. Hoewel hij grootendeels voor zijn vermaak leefde, was toch zijne regeering niet gehaat, daar het hem gelukte bij een eervollen vrede met Spanje de onafhankelijkheid van Portugal te doen erkennen en terwijl bijna alle Europeesche landen door verderfelijke oorlogen geteisterd werden, de rust in het kleine land te bewaren. Ook met de Hollanders, die allengskens alle Portugeesche bezittingen in Oost-Indië veroverd hadden, sloot Pedro een vredesverdrag, waarbij ten minste Goa aan de Portugeezen bleef.

De belangrijkste gebeurtenis onder Pedro's regeering was het gelukkig ten einde brengen van den oorlog met Spanje. Nog gedurende het regentschap van koningin Leonora waren de Spanjaarden met alle troepen, welke de Pyreneesche vrede op nieuw tot hunne beschikking gesteld had, in Portugal gevallen. De Portugeezen streden niet ongelukkig; zij boden een krachtigen tegenstand en werden daarbij ondersteund door Mazarin, die, in strijd met de bepalingen van den Pyreneeschen vrede, hun niet alleen in alle opzichten hulp verleende, maar hun ook een voortreffelijk veldheer, den maarschalk Frederik van Schomberg, toezond. Ook van Karel II van Engeland ontvingen de Portugeezen hulptroepen. Eene minder gunstige wending nam de oorlog voor de Portugeezen, toen in het jaar 1663 don Juan d'Austria het opperbevel over de Spaansch-Italiaansche troepen ontving. Hij drong diep in Portugal door, en nam zelf Evora in; doch eene nederlaag, hem den 8sten Juni 1663 bij Almenial door den graaf Manoel van Villaflor toegebracht, maakte een einde aan zijne veroveringen. Hij werd van het opperbevel ontzet; doch zijn opvolger, de markies van Caracena, had niet meer voorspoed; ook hij leed meer dan ééne gevoelige nederlaag.

Eindelijk werd het lot van den oorlog beslist door eene volkomen nederlaag der Spanjaarden bij Villa Vicosa, den 17en Juni 1665. Toen koning Philips IV van Spanje de tijding van dezen harden slag ontving, viel hij met den uitroep: „Het is Gods wil!" in onmacht. Die gemoedsbeweging oefende op hem een zoo nadeeligen invloed uit, dat hij zich daarvan nooit geheel kon herstellen. Na eene ziekte van 3 maanden stierf

hij den 17den September 1665. Op zijn doodbed verordende hij nog 100,000 zielmissen voor zich zelven, met de bepaling, dat ze, zoo ze voor hem zelven wellicht niet noodig mochten zijn, zijnen ouders ten goede zouden komen.

Na den dood van Philips IV kwam door bemiddeling van Engeland de vrede tot stand; Spanje moest des te eerder tot het sluiten van den vrede overhellen, daar Schomberg zegevierend tot diep in Andalusië doordrong. De vrede van Lissabon, gesloten den 13en Februari 1668, maakte een einde aan den langdurigen strijd. Daarbij ontving Portugal zijne onafhankelijkheid en geheel zijn vroeger grondgebied terug; alleen Ceuta bleef Spaansch.

ELFDE HOOFDSTUK.

Spanje. Koning Karel II. Regentschap van koningin Maria Anna. De Jezuïet Neidhard. Zijn bewind, zijn val. Opstand te Madrid. Don Fernando Valenzuela. De koningin-moeder als regentes afgezet. Bewind en dood van don Juan d'Austria. Gunstelingenheerschappij. Aanspraak van Lodewijk XIV op de Nederlanden. Het devolutierecht. Oorlog met Frankrijk. De triple alliantie. Vrede van St. Germain en van Aken De triple alliantie ontbonden. Oorlog tusschen Holland en Frankrijk. Spanje's deelneming aan den oorlog. Opstand op Sicilië. Overwinning ter zee, door de Franschen behaald. De slag van Agosta. Vrede van Nijmegen. De derde oorlog met Frankrijk. De vrede met Rijswijk. Kuiperijen van Lodewijk XIV ter zake van de Spaansche troonsopvolging. Oostenrijksche en Fransche aanspraken op die erfopvolging. Verdeelingsverdragen. Kuiperijen van den graaf d'Harcourt. Kardinaal Portocarrero. Testament van koning Karel II. Dood des konings. Verval van Spanje. Priesterregeering. Verarming. Spaansche dichters. Vega. Eccilla. Cervantez. Mendoza. Ponce de Leon. Lopez de Vega. Calderon de la Barca.

Een onmondig kind, een knaap van 4 jaar, Karel II (1665—1700) de zoon van Philips IV, werd na diens dood op den Spaanschen troon verheven. Eene vrouw, de koningin-weduwe, Maria Anna van Oostenrijk, de tweede gemalin van Philips IV, voerde over den ziekelijken, zwakken knaap, overeenkomstig het testament van den overleden koning, het regentschap.

Maria Anna was geheel ongeschikt om over Spanje te regeeren. Zelfs in een beter geordenden staat zou het bewind dezer onverstandige vrouw, die geheel aan de inblazingen van hare gunstelingen gehoorzaamde en voor het wel of wee des volks geen gevoel bezat, niet tot zegen zijn geweest. In Spanje droeg hare regeering er slechts toe bij om het verval der macht van het vroegere wereldrijk te verhaasten en aan het licht te brengen.

In plaats van een in het geheele land geacht man aan het hoofd der regeering te roepen, maakte Maria Anna alle grooten des rijks tot hare vijanden door aan een Duitsch jezuïet, haren biechtvader Neidhard, het rijksbestuur op te dragen, en hem tot grootinquisiteur te benoemen,

hoewel hij volkomen ongeschikt was om deze gewichtige ambten te bekleeden.

Neidhard, een schijnheilige kwezelaar, die met eene gemaakte nederigheid te koop liep, legde toch zooveel eerzucht, heerschzucht en ijdelheid aan den dag, dat de geheele adel des lands hem doodelijk haatte. Toen een Castiliaansche grande van den eersten rang hem op zekeren dag trotsch tegemoet trad, riep de nederige pater toornig uit: „Bedenk wel, dat gij mij eerbied verschuldigd zijt, mij, die dagelijks mijnen God in de handen draag en onze koningin aan zijne voeten zie.''

Neidhard's hoogmoed kwetste de Spaansche edelen des te dieper, dewijl zijne volkomene onbekwaamheid in het regeeren dagelijks duidelijker aan het licht kwam. Het ontbrak hem zoowel aan de gave om de binnenlandsche aangelegenheden te overzien als aan de noodige staatkundige scherpzinnigheid tegenover het buitenland. Toen hij spoedig na den dood van Philips II, op het van Frankrijk's zijde dreigende gevaar opmerkzaam gemaakt werd, gaf hij ten antwoord: „Niet de schijn, maar het verstand beslist. Nu echter zou het een blijk van groot onverstand zijn, indien een allerchristelijkste koning, nadat hij den vrede bezworen had, den oorlog zou beginnen tegen eene bedroefde weduwe en een hem nog verwant kind." Met zulke nuchtere taal stelde Neidhard zich zelven gerust, hij vertrouwde de verzekeringen van Lodewijk XIV, die verklaarde, dat hij als beschermer van den jongen koning wilde optreden en hem alle bewijzen geven van teederheid en vriendschap, welke in zijne macht stonden. Zijn vertrouwen werd natuurlijk op de schandelijkste wijze te leur gesteld. Lodewijk XIV misbruikte het om door geheime kuiperijen aan het Spaansche hof de grandes tegen de regeering op te ruien, in Portugal Pedro II te ondersteunen en zich wederrechtelijk de Spaansche Nederlanden toe te eigenen.

Reeds na korten tijd geregeerd te hebben, werd Neidhard het voorwerp van den doodelijken haat der Spanjaarden. Het volk schreef hem alleen het verlies van Portugal en den vrede van Lissabon toe, een verlies, dat meer betreurd werd dan dat van een groot deel der Spaansche Nederlanden; want meer en meer kwamen de Spanjaarden tot de overtuiging, dat het behoud van die landen meer schade dan voordeel voor Spanje opleverde. Indien don Juan d'Austria het opperbevel over de Spaansche troepen in Portugal ontvangen had — meende het volk — zou de oorlog ongetwijfeld veel beter uitslag hebben gehad. Don Juan d'Austria werd de held der natie. Op hem richtten zich aller blikken; hem wenschte het volk aan het hoofd van den staat te zien.

Hoe hooger het aanzien van don Juan d'Austria steeg, des te gevaarlijker werd hij in de schatting van Maria Anna en haren gunsteling. Ten einde hem in Spanje onschadelijk te maken, wilde de koningin hem naar de Nederlanden zenden, doch hij ontdook dat bevel door zich ziek te houden.

Er valt niet aan te twijfelen, dat don Juan zwanger ging van het plan om het regentschap omver te werpen en zich zelven tot regent te verheffen, doch Neidhard trachtte hem voor te komen. Don Juan werd naar Conpiegra verbannen en wegens ketterij aangeklaagd. Zijn vertrouweling, don Jozef Mallodas, werd voor den rechter gedaagd, veroordeeld en ter dood gebracht. Ook don Juan zelf zou voor de rechtbank der inquisitie gedaagd worden en ongetwijfeld zou het met hem gedaan zijn ge-

weest, indien hij niet besloten had, thans openlijk tegen de koningin en den grootinquisiteur op te treden. Hij verzamelde in Arragon eenige troepen, om daarmee naar Madrid op te rukken. Tegelijkertijd schreef hij aan de koningin en eischte van haar, dat zij Neidhard van de regeering verwijderen zou, als het eenige middel om den vrede te herstellen.

Don Juan's eisch werd door de in opstand geraakte bevolking van Madrid met zulk eene onstuimige kracht ondersteund, dat de koningin wel genoodzaakt was om toe te geven. Weenend nam zij afscheid van haren gunsteling, die het land verliet, hetwelk hem, bij al den haat, dien het hem toedroeg, toch dit ter eere moest nageven, dat hij arm in Spanje was gekomen en arm weer vandaar ging.

Don Juan d'Austria had gehoopt, na Neidhard's verwijdering aan het hoofd der regeering te zullen komen, maar de koningin kon niet besluiten, hem, het voorwerp van haren haat, het staatsbestuur toe te vertrouwen. In Neidhard's plaats kwam een ander gunsteling, die niet meer bekwaamheid bezat om te regeeren dan zijn voorganger. Don Fernando Valenzuela, een weggejaagde page van den hertog van Infantado, een mensch van lagen stand en slechten naam, die zich door niets onderscheidde dan door zijne lichamelijke schoonheid, werd tot opperstalmeester benoemd. Weldra was hij de eerste raadsman der koningin, die met hem zulk eene openlijke liefdesbetrekking onderhield, ja zulk eene stuitende vertrouwelijkheid met hem aan den dag legde, dat de ergernis aan het hof zeer groot was. Alle regeeringszaken werden verwaarloosd, in alle takken van bestuur heerschte de grootst mogelijke verwarring.

De jeugdige koning was inmiddels 16 jaar oud geworden. Hij stelde een groot vertrouwen in don Juan d'Austria en koesterde een even diepen haat jegens den onwaardigen minnaar zijner moeder. Zoowel het een als het ander sprak hij openlijk uit. Tot straf hiervoor liet de koningin-weduwe hem in zijn paleis als een gevangene behandelen, dewijl zij vreesde dat hij anders met don Juan tegen haar samenspannen zou.

Hare bezorgdheid was niet ongegrond. Den 11den Januari 1677 gelukte het den koning het paleis te ontvluchten. Terstond riep hij don Juan d'Austria tot zich en in vereeniging met dezen nam hij krachtige maatregelen tegen zijne moeder, die zich spoedig, van al hare vroegere aanhangers verlaten, in een klooster nabij Toledo terugtrekken moest. Haar minnaar werd naar de Philippijnsche eilanden verbannen. Thans trad don Juan d'Austria aan het hoofd van het staatsbestuur. Het volk juichte hem toe, het geloofde, dat eindelijk betere dagen zouden aanbreken, doch ook de zoo geliefde prins was niet in staat om veel tot stand te brengen. De kwalen, waaraan de geheele Spaansche staat leed, lagen te diep, dan dat zij in een korten tijd genezen hadden kunnen worden. Bovendien ondervond don Juan schier overal tegenwerking. Het ontbrak hem aan geld om iets degelijks tot stand te brengen. De onafgebroken oorlogen met Frankrijk, die ons spoedig zullen bezig houden, verteerden het merg des volks. Ook bij den koning, die spoedig zijne voogdijschap moede was, vond don Juan weldra geen steun meer. Hij stierf na eene tweejarige regeering. Onder het volk fluisterde men elkander toe, dat hij door de koningin-moeder Maria Anna vergiftigd was.

Karel II toonde na den dood van don Juan, dat hij volkomen ongeschikt was om zelfstandig te regeeren. Zwak naar lichaam en geest, gewoon beheerscht te worden, onderwierp hij zich weldra geheel aan den

invloed van hen, die hem omringden. Nu eens regeerde voor hem zijne jeugdige gemalin Maria Louise, de dochter van den hertog Philips van Orleans of haar opperhofmeester, de hertog van Torrenuevo, dan zijn biechtvader, dan weer zijne moeder, die, aan het hof teruggekeerd, in graaf Melgar een nieuwen minnaar gevonden had. Karel II was niets dan de speelbal van hofintriges en deze duurden voort, toen de jeugdige koningin — naar men zegt, door de koningin-moeder vergiftigd — in 1689 kinderloos stierf.

Karel II trad voor de tweede maal in het huwelijk, en wel met de dochter van Philips Willem, keurvorst van de Paltz, doch ook deze echt bleef kinderloos en zoo kwam bij al de rampen, die het land teisterden, nog de bange zorg voor een successie-oorlog na den dood van den ziekelijken koning. Gedurende de geheele regeering van Karel II smaakte het ongelukkige Spaansche volk weinig of geen geluk. Het werd niet alleen door een slecht binnenlandsch bestuur geteisterd, maar bovendien door eindelooze buitenlandsche oorlogen onophoudelijk in spanning gehouden.

De Spaansche Nederlanden blonken den veroveringszuchtigen koning van Frankrijk steeds als lokaas in de oogen. Eene uitbreiding van grondgebied in deze richting opende voor Frankrijk hoopvolle uitzichten op verdere veroveringen in de toekomst, op de inlijving van Holland en de overige Nederlandsche gewesten.

Lodewijk XIV, die zich nooit de vervulling van een wensch ontzegde, doch ook bij de schandelijkste rechtsverkrachting gaarne den schijn van recht in acht nam, besloot de Spaansche Nederlanden te veroveren. Hij had door zijne bedriegelijke verzekeringen koningin Maria Anna en haren raadsman Neidhard zoo diep in slaap gewiegd, dat zij, in weerwil van het gevaar, dat van Frankrijk's zijde dreigde, er volstrekt niet aan gedacht hadden, de Belgische vestingen in goeden staat van tegenweer te brengen. De Fransche troepen zouden, bij een inval in het land, dus geen noemenswaardigen tegenstand ontmoeten.

Om den schijn des rechts te bewaren, vaardigde Lodewijk XIV, eer hij tot maatregelen van onbeschaamd geweld overging, een geschrift uit, waarin hij zijn recht op de Nederlanden betoogde. Hij verklaarde, dat hij, als gemaal der dochter van Philips IV uit diens eerste huwelijk, in hare rechten was getreden. Wel had zijne gemalin, bij het sluiten van dien echt uitdrukkelijk van alle aanspraken op de erfopvolging in de Nederlanden afstand gedaan, doch dezen afstand verklaarde de koning nul en van geener waarde. Hij beriep zich daarbij op het in eenige Nederlandsche gewesten (Brabant en Mechelen) geldige erfrecht, het devolutierecht, hetwelk bepaalde, dat bij een tweede huwelijk van den vader of de moeder de kinderen uit het eerste huwelijk alle grondbezittingen zouden erven, doch dat de overlevende vader of de overlevende moeder slechts het vruchtgebruik daarvan genieten zou. Volgens dit recht nu — verklaarde Lodewijk — was niet Karel II, de zoon van Philips IV uit diens tweede huwelijk, maar de koningin van Frankrijk, als dochter uit haars vaders eerste huwelijk, de wettige vorstin van Brabant, enz.

Deze opvatting van het recht ging in alle opzichten mank, want niet alleen had de koningin van Frankrijk van alle aanspraken op de Nederlanden afstand gedaan, maar het devolutierecht kon in dit geval niet worden ingeroepen, dewijl het louter een privaatrecht en bovendien niet op dochters, maar alleen op zoons van toepassing was.

Hoe nietig dit voorwendsel echter ook mocht zijn, toch was het voldoende voor den op veroveringen belusten koning, wien het immers alleen om een schijn van recht te doen was, ten einde zijne vroegere vriendschapsbetuigingen en beloften van hulp te kunnen schenden. Het schijnheilige woord bezegelde Lodewijk XIV door eene schandelijke daad. Terwijl hij gewapenderhand in België viel, zeide hij in de inleiding zijner proclamatie: „dat hij eene vurige liefde voor de rechtvaardigheid koesterde en liever den koninklijken titel dan den naam van een rechtvaardig koning verliezen wilde; dat het beter was, verstandig te regeeren dan zijne staten door middel van geweld te vergrooten en zijnen goeden naam daarbij in te boeten; dat hij de wapenen had opgevat tegen zijn zin en alleen om de Spanjaarden tot een verstandig vergelijk te bewegen; dat bovendien de gewapende inval in België geen vredebreuk was, dewijl hij zich eenvoudig in het bezit stelde van datgeen wat Spanje hem wederrechtelijk onthield; dat hij niet door geweld, maar, gelijk eene weldadige zon, door de stralen zijner zaligende liefde in de steden en huizen wenschte door te dringen enz."

In Mei van het jaar 1667 rukte een Fransch leger van 35000 man onder aanvoering van Turenne Vlaanderen binnen, kort daarop tastte een tweede leger onder Condé Franche Comté aan.

De Spaansche regeering was op een aanval volstrekt niet voorbereid. Zij had gebrek aan geld, aan wapens, aan manschappen, de vestingen verkeerden in den jammerlijksten toestand. De eenige wapenen, welke Maria Anna bezat, waren het goed recht van haren zoon, zij maakte daarvan gebruik om op de meest overtuigende wijze de nietigheid van Lodewijk's aanspraken in het licht te stellen. Doch met woorden en geschriften lieten de zegevierend voortrukkende Franschen zich niet uit het land verjagen. Door hunne overmacht verpletterden zij elken tegenstand en bijna zonder slag of stoot namen zij het grootste deel der Spaansche Nederlanden in bezit.

Waren de Spanjaarden aan hunne eigene krachten overgelaten, dan hadden zij ook het overschot hunner bezittingen niet tegen de Franschen kunnen verdedigen; doch zij vonden weldra hulp bij hunne vroegere vijanden.

De veroveringszucht van Lodewijk XIV vervulde de Nederlanders (*) met groote bezorgdheid. Gelukte het den gewetenloozen koning, de Spaansche Nederlanden geheel te bemachtigen, dan werd hij de gevaarlijkste nabuur, dien men zich denken kon, terwijl de nabuurschap der Spanjaarden langer niet de geringste vrees inboezemde. Wel was de oude vijandschap tegen de Spanjaarden in de Nederlandsche gewesten niet uitgestorven, doch zij verdween meer en meer bij het dreigen van een ander en grooter gevaar. De republiek sloot met Engeland en Zweden de zoogenaamde triple alliantie, die ten doel had, den vrede tusschen Frankrijk en Spanje te herstellen en, wanneer dit niet gelukte, Frankrijk ter zee en te land aan te vallen.

Zoovele vijanden tegelijk te bevechten, scheen Lodewijk XIV niet raadzaam; hij besloot voorshands zijne veroveringen niet voort te zetten, maar een voordeeligen vrede te sluiten, om dien dan op een gunstig tijdstip weer te verbreken en zoo toch zijn slag te slaan. De vrede met Spanje werd den 25en April 1668 te St. Germain, die met de drie staten

(*) Wij vergenoegen ons hier met eene zeer korte uiteenzetting van de staatkunde der Nederlanders, die ons spoedig weer bezig houden zal.

der triple alliantie den 2en Mei daaraanvolgende te Aken geteekend. Lodewijk XIV gaf aan Spanje de Franche Comté, met Cambrai, St. Omer en Aire terug; zijne andere veroveringen, 12 der aanzienlijkste steden met het daartoe behoorend grondgebied, waren voor Frankrijk de vrucht dezer schandelijke rechtsverkrachting.

Het kleine Nederland had zich vermeten, door het sluiten van de triple alliantie den roemzuchtigen koning Lodewijk XIV op zijne zegevierende loopbaan te stuiten. De Nederlanders hieven luide zegekreten over dit door hen behaalde voordeel aan, dagelijks kwetsten zij de ijdelheid des konings, wiens maîtressen-regeering zij in hunne dagbladen onbarmhartig geeselden. Gekwetste eigenliefde alzoo, aan veroveringszucht gepaard, spoorde Lodewijk XIV tot een oorlog tegen de republiek aan. Doch eer hij daartoe overging, bereidde hij zich daartoe voor door middel van de sluwste staatkundige kunstgrepen. Hij wist de triple alliantie te ontbinden, Engeland voor zich te winnen en daardoor Nederland van zijne bondgenooten af te zonderen.

Eerst den 7en April 1672 vaardigde Lodewijk XIV de lang voorbereide oorlogsverklaring uit, welke hij eenvoudig rechtvaardigde door te zeggen, dat zijne eer hem niet toeliet, het gedrag der geünieerde provinciën langer te dulden. Ook Spanje werd gedwongen om aan dezen oorlog deel te nemen; een Fransch leger trok, zonder vooraf gegane oorlogsverklaring, onder den hertog van Orleans in de Spaansche Nederlanden, ten einde alle vijandelijkheden van deze zijde voor te komen; een bondgenootschap tusschen Spanje en de vrije Nederlanden moest hiervan het gevolg zijn. Op nieuw was het reeds zoo verzwakte rijk genoodzaakt om deel te nemen aan een langdurigen oorlog, die niet alleen in de Nederlanden, maar ook in andere deelen van het Spaansche grondgebied gevoerd werd. Een Fransch leger toch rukte onder den maarschalk Noailles Roussillon binnen en trok de Pyreneeën over. Op Sicilië begunstigden de Franschen een gevaarlijken opstand.

In het jaar 1674 kwam de ontevredene stad Messina in opstand; de oproerlingen boden, nadat zij een aanval van Spaansche troepen afgeslagen hadden, het eiland Sicilië aan Lodewijk XIV aan. Deze zond hun herhaaldelijk eene Fransche vloot ter hulp, ten einde zich van Sicilië meester te maken en stelde den hertog van Vivonne tot onderkoning aan. Eene Nederlandsche vloot, onder bevel van den beroemden de Ruyter den Spanjaarden ter hulp gezonden, richtte niet veel uit, want in een bloedig treffen bij Agosta, den 22en April 1676 sneuvelde de Hollandsche admiraal en de vloot keerde, na een tweede treffen, waarin het voordeel aan de zijde der Franschen bleef, naar het vaderland terug. De Franschen hielden zich in Messina staande, zij veroverden bovendien Taormina en eenige andere plaatsen, doch zagen zich genoodzaakt om van verdere veroveringen af te zien, daar de bevolking van Sicilië zelve tegen hen in opstand kwam. Door hun overmoed en hunne uitspattingen hadden de overwinnaars het spoedig zoover gebracht, dat zij bij de Sicilianen nog veel meer gehaat waren dan de Spanjaarden. Evenals op Sicilië, zoo keerde ook op het noordelijke oorlogstooneel de krijgskans den Spanjaarden meestal den rug toe, die aan het einde van het jaar 1677 in België niets meer dan de steden Gent, Namen, Bergen, Ostende en Nieuwpoort bezet hielden. Toen in 1678 ook Gent viel en de Hollanders den 10en Augustus van dat jaar den vrede van Nijmegen sloten, zagen de Spanjaarden zich wel genoodzaakt om ook

tot dat verdrag toe te treden (17 September 1678). Als prijs voor den vrede ontving Frankrijk geheel Franche Comté en 16 versterkte plaatsen in de Spaansche Nederlanden, zoodat het overige gedeelte des lands van nu af weerloos voor de aanvallen van Frankrijk open lag. Eerst na den vrede van Nijmegen verlieten de Franschen Sicilië.

Ook dezen vrede had Lodewijk XIV alleen gesloten om hem te verbreken. Zijn onleschbare dorst naar veroveringen liet hem geen rust, onophoudelijk streefde hij naar verhooging van zijne macht en naar uitbreiding van Frankrijk's grondgebied. Tot bereiking van dit doel was ieder middel hem welkom. Door de onbeschaamde rechtsverkrachting, telkens door hem gepleegd, noopte hij de in hunne onafhankelijkheid bedreigde Duitsche staten om den 9en Juli 1686 te Augsburg een verbond ter handhaving van den vrede te sluiten, waartoe ook Spanje toetrad om den wil van die gedeelten van den Bourgondischen Kreis, die nog in zijn bezit waren gebleven. Toen nu in het jaar 1688 de oorlog op nieuw ontbrandde, werd ook Spanje natuurlijk daarin betrokken. Het ongelukkige land leed veel onder de rampen van den krijg. De hertog van Noailles drong in 1689 met een Fransch leger in Catalonië door, in het jaar 1694 veroverde hij Girona en drie jaar later maakte de hertog van Vendôme zich van Barcelona meester. Het krijgsgeluk had den Spanjaarden den rug toegekeerd, zij smachtten naar den vrede, waartoe eindelijk ook de uitputting van Frankrijk Lodewijk XIV noodzaakte. Den 20en September 1697 kwam hij dan ook te Rijswijk tot stand en hij viel gunstiger voor Spanje uit dan de ongelukkige loop van den oorlog had doen vermoeden. Lodewijk XIV gaf der Spaansche kroon zijne veroveringen in Catalonië en de Nederlanden terug, met uitzondering van eenige sterkten en landstreken, van welke hij beweerde, dat zij tot vroeger afgestaan grondgebied behoorden. Tot deze toegevendheid werd Lodewijk XIV zonder twijfel genoopt door het vooruitzicht, dat koning Karel II van Spanje kinderloos zou sterven en dat hem dan de schoonste gelegenheid zou worden aangeboden om het geheele Spaansche rijk aan de Fransche heerschappij te onderwerpen.

Reeds sinds vele jaren had de vraag, welke vorst den troon van Spanje beklimmen moest, wanneer Karel II kinderloos overleed, alle Europeesche hoven ernstig bezig gehouden. Bij Karel's groote lichaamszwakte toch kon men niet verwachten dat hij ooit een erfgenaam nalaten zou.

Zoowel het Oostenrijksche als het Fransche vorstenhuis maakte aanspraak op den Spaanschen troon. Het Oostenrijksche huis stamde af van Philips I den Schoonen, den zoon van Maximiliaan I en Johanna, de erfgename der Spaansche monarchie, en alzoo van de manlijke linie. Op dit laatste feit kon het echter zijne aanspraken moeielijk gronden, dewijl in Spanje zoowel de vrouwelijke als de manlijke linie tot de opvolging gerechtigd was; in de vrouwelijke linie nu kon het huis Oostenrijk zijne aanspraken slechts op de opvolging van jongere dochters bouwen, terwijl de aanspraken van het Fransche vorstenhuis steunden op de afstamming van oudere, meer tot de opvolging gerechtigde dochters. De moeder van keizer Leopold was namelijk eene jongere dochter van Philips III, zijne gemalin eene jongere dochter van Philips IV; daarentegen was de moeder van Lodewijk XIV de oudere dochter van Philips III en zijne gemalin de oudere dochter van Philips IV. Het meerdere recht, hetwelk het Fransche vorstenhuis hieraan kon ontleenen, werd echter geheel daardoor te niet gedaan, dat de beide in Frankrijk gehuwde oudere Fransche princessen — gelijk we boven reeds

zeiden — bij haar huwelijk van alle aanspraken op den Spaanschen troon afstand gedaan hadden, iets dat van de zijde harer jongere zusters niet geschied was. Tengevolge van dit alles hadden ongetwijfeld de meeste aanspraak op den Spaanschen troon de dochter en de kleinzoon van keizer Leopold, prins Jozef Ferdinand van Beieren. De keizer ontveinsde zich echter niet, dat hij deze aanspraken ongetwijfeld eens met het zwaard in de vuist tegen Frankrijk zou moeten verdedigen en hij liet zich door dit vooruitzicht verleiden om reeds in het jaar 1668 met Lodewijk XIV een verdeelingsverdrag te sluiten, waarbij hij den Franschen koning de Nederlanden, de beide Siciliën en een deel der koloniën afstond. Hij beging hierdoor een noodlottige fout, waarvan Lodewijk later op de sluwste wijze partij trok: de keizer gaf hierdoor namelijk stilzwijgend toe, dat de oudere zusters door haren afstand van het erfrecht Frankrijk niet van alle aanspraken op de erfopvolging beroofd hadden.

Het geheime verdeelingsverdrag had overigens geene verdere gevolgen. Karel II wenschte niets minder gaarne dan door een Franschen prins te worden opgevolgd; hij was jegens het Oostenrijksche vorstenhuis des te gunstiger gezind, daar zijne tweede gemalin, eene Duitsche prinses, hem in dien afkeer van Frankrijk versterkte. Doch juist hierdoor vond de gedachte, dat Spanje eens onder een vorst uit het Oostenrijksche huis zou komen, bij het Spaansche volk een alles behalve gunstig onthaal. De koningin maakte zich namelijk door haren trots, hare aanmatiging en hare hebzucht zeer gehaat en nog meer was dit het geval met haren hofstoet. Harer hofdame, eene gravin van Berlepsch, verweet men, dat zij met de staatsambten een vormelijken handel dreef, en desgelijks beschuldigde men den biechtvader der koningin, den capucijner Gabriël de la Chiusa, van het uitoefenen van een onbetamelijken invloed. Dewijl echter ook de aan het hof weder zeer machtige koningin-moeder de Oostenrijksche belangen voorstond, liet Karel II zich bewegen om een testament ten gunste van den prins van Beieren te maken en dit bleef ook na den dood zijner moeder (Mei 1696) onveranderd.

Frankrijk's uitzichten stonden in die dagen vrij slecht. Lodewijk XIV had zich schier alle Europeesche volken tot vijanden gemaakt; hij stond geheel alleen. Toch gaf hij de hoop niet op. Na het sluiten van den vrede van Rijswijk in 1697 zond hij een uiterst bekwaam afgezant, den graaf van Harcourt, tot behartiging van zijne belangen naar Madrid. In den beginne vond de graaf eene alles behalve vriendelijke ontvangst, doch weldra gelukte het hem met de hulp zijner zeer beminnelijke gemalin den na den laatsten oorlog tegen Frankrijk heerschenden afkeer te overwinnen. Hij wist zelfs den kardinaal Portocarrero, aartsbisschop van Toledo, toenmaals den machtigsten man in geheel Spanje, voor zich te winnen en door hem op den koning te werken.

Terwijl Harcourt te Madrid werkzaam was, kuipten andere onderhandelaars voor Lodewijk XIV in Engeland en Holland. Het kon voor de zeemogendheden niet gewenscht zijn, dat de geheele Spaansche monarchie ongedeeld met een anderen grooten staat verbonden zou worden. Engeland en Nederland waren derhalve zeer gunstig gestemd voor een verdeelingsverdrag en dit werd dan ook in October 1689 gesloten in dien geest, dat het Spaansche rijk tusschen drie erfgenamen: aartshertog Karel (den tweeden zoon van keizer Leopold), den prins van Beieren en Frankrijk verdeeld zou worden.

Met dit verdeelingsverdrag waren de keizer en koning Karel II even ontevreden. De laatste wilde op geene voorwaarden, hoe ook genaamd, eene verdeeling van het rijk toestaan. Den 14en November 1698 verklaarde hij in eene vergadering van zijnen raad, dat hij in zijn testament den prins van Beieren tot zijn opvolger benoemd had. Dit testament onderteekende hij in tegenwoordigheid zijner raadslieden. Doch dit stuk had evenmin eenige uitwerking als het verdeelingsverdrag, dewijl de benoemde opvolger, de keurprins van Beieren, onverwacht den 6en Februari 1699 te Brussel stierf.

Lodewijk XIV wist van dit gewenscht sterfgeval met de hem eigene sluwheid partij te trekken. Hij overlaadde Karel II met vriendschapsbetuigingen en de graaf van Harcourt verdubbelde zijne pogingen om hof en volk gunstig voor Frankrijk te stemmen. Dit viel hem niet zeer moeilijk, dewijl de keizerlijke gezant zich volstrekt niet bemind maakte en ook de kardinaal Portocarrero voor Frankrijk's belangen werkzaam was. Onderhandelingen, tegelijk met Engeland en Nederland gevoerd, hadden in Maart 1700 een nieuw verdeelingsverdrag ten gevolge, waarbij bepaald werd, dat de dauphin van Frankrijk de beide Siciliën, Guipuscoa en Lotharingen zou krijgen, dat de hertog van Lotharingen door Milaan schadeloos gesteld worden zou en dat de overige Spaansche landen aan hertog Karel ten deel zouden vallen. Indien deze niet binnen drie maanden tot deze overeenkomst toetrad, dan zou door de drie mogendheden Frankrijk, Engeland en Nederland anders over zijn erfdeel beschikt worden. Lodewijk XIV sloot dit verdrag in de zekere verwachting, dat het noch door den keizer, noch door koning Karel II aangenomen zou worden. Hij had zich niet bedrogen; de keizer trad niet tot de overeenkomst toe, dewijl hij aanspraak maakte op de geheele nalatenschap, en Karel II verwierp haar, omdat hij van eene verdeeling van het Spaansche rijk volstrekt niets wilde hooren. Slechts op dit ééne punt stond de ziekelijke koning vast op zijn stuk; overigens echter werd hij voortdurend heen en weer geslingerd, nu eens neigde hij meer naar de zijde van Oostenrijk, dan weder naar die van Frankrijk; ten slotte zou hij hoogst waarschijnlijk voor Oostenrijk partij gekozen hebben, indien de keizer had kunnen goedvinden, den aartshertog Karel naar Spanje te zenden. Dewijl dit echter niet geschiedde, dewijl de keizerlijke gezant buitendien volstrekt de kunst niet verstond om den koning voor zich in te nemen en de graaf van Harcourt daarentegen steeds de grootste voorkomendheid aan den dag legde, sloeg de weegschaal bij Karel meer en meer naar Frankrijk's zijde over. De weifelende koning ondervroeg een tal van rechtsgeleerden en godgeleerden, doch deze waren allen door Harcourt gewonnen en verklaarden zich dus voor de aanspraken van het huis Bourbon en tegen die van het huis Habsburg. Heimelijk zond hij den hertog van Uzeda tot paus Innocentius XII en ontving uit Rome hetzelfde antwoord. De kardinaal Portocarrero, zijn vertrouweling, werkte onafgebroken op hem ten gunste van Frankrijk — eindelijk kon de zwakke, bijna stervende man aan zooveel aandrang niet langer weerstand bieden. Hij riep den geheimen staatssekretaris Ubilla als notaris tot zich, om een testament te maken, dat in tegenwoordigheid van den kardinaal en van den president van den raad van Castilië, don Manuël Arias, voorgelezen en onderteekend werd. In dit stuk benoemde Karel II den hertog Philips van Anjou, den kleinzoon van Lodewijk XIV tot eenigen erfgenaam zijner staten. Weenend onderteekende hij de oorkonde, terwijl

hij uitriep: „God is het, die de koninkrijken wegschenkt, daar ze Hem toebehooren." Vier weken later, den 1en November 1700, stierf koning Karel II na eene lange, rampspoedige regeering, hij liet een uitgeput land en een ongelukkig volk na, dat hij door zijn testament op nieuw tot den speelbal van veroveringszuchtige vorsten gemaakt had.

Indien wij een blik achterwaarts werpen op den inwendigen toestand van Spanje onder zijne laatste koningen, dan doet zich een schouwspel aan ons voor van het treurigst verval, veroorzaakt deels door de onbekwaamheid, deels door de onzedelijkheid zijner vorsten. De natie, welke bij de stichting van de Spaansche wereldmonarchie zulk een hooge vlucht genomen had, was weer in eene diepe sluimering teruggezonken. Beheerscht door onbekwame vorsten, door den trotschen adel en de heerschzuchtige geestelijkheid, ontbrak haar de drang naar vooruitgang en ontwikkeling, waardoor juist in die dagen de meeste Europeesche volken zich onderscheidden. Landbouw, handel en nijverheid daalden na de verdrijving van de Moriscoos steeds dieper; het trage volk verarmde meer en meer en verzonk daarbij in eene geestelijke verstomping, die het natuurlijk gevolg der priesterregeering was. Voor het onderhoud van het weelderige hof en tot bekostiging van de onophoudelijke oorlogen met het buitenland werd aan het volk, in den vorm van belastingen, al zijn baar geld afgeperst, hetwelk vervolgens buitenslands gevoerd werd. Er was zulk een gebrek aan klinkende munt, dat eindelijk slechts nog kopergeld, hetwelk eene onnatuurlijke waarde verkreeg, voorhanden was, ja dat men zelfs niet overal dit kopergeld meer aantrof en tot een zeer lastigen ruilhandel de toevlucht moest nemen. De schatkist had evenmin geld als de burgerij, zij moest menigmaal tot leeningen overgaan, en daarvoor 15% rente betalen. Het uit de koloniën aangevoerde goud ging terstond weer naar het buitenland, ten einde slechts de drukkendste schulden af te doen. Tengevolge hiervan zonk ook de Spaansche krijgsmacht steeds dieper, want men had geen geld om de soldaten te bezoldigen en te voeden en om de door de vloot geledene verliezen te herstellen. De Spanjaarden moesten het zich laten welgevallen, dat hunne Americaansche koloniën door koene vrijbuiters overvallen en uitgeplunderd werden, want hunne zeemacht bevond zich ten slotte in zulk een treurigen toestand, dat zij niet langer geschikt was om den koloniën zelfs de allernoodigste bescherming te verleenen.

De zwakke regeering deed niets om in dezen toestand verbetering aan te brengen, zij was bijna uitsluitend in handen van trage, onwetende, hebzuchtige menschen. Bijna alle invloedrijke ambten werden door het hof verkocht en de koopers bezigden ze op hunne beurt natuurlijk om het volk uit te zuigen. Het gezag der regeering was bij het volk tengevolge van dit alles ondermijnd, de wetten werden òf slecht òf in het geheel niet nageleefd, vele misdaden bleven ongestraft. Indien, in weerwil van dit alles, niet overal in Spanje, maar alleen in enkele deelen van het uitgestrekte rijk de bevolking tegen de verachte regeering openlijk in opstand kwam, dan had deze de onderworpenheid der menigte slechts aan den invloed der priesters te danken, die geheel aan de zijde der regeering stonden. Een hoogst merkwaardig verschijnsel is het, dat in weerwil van dit diepe verval der natie, Spanje toch juist in dezen tijd zijne grootste dichters voortbracht.

De hooge vlucht, door Spanje op het eind der 15e en het begin der 16e eeuw genomen (de verdrijving der Mooren, de ontdekking van Ame-

rica, de regeering van Karel V) had eene krachtige opwekking der geesten ten gevolge, die in de dichterlijke gemoederen nog voortduurde, toen het grootste deel der natie reeds lang in doffe traagheid teruggezonken was. De dichters der 17e eeuw vormden zich nog altijd naar hunne groote voorgangers, die in de dagen van voorspoed en roem waren opgestaan. Garrilasso de la Vega van Toledo (1503—1536) heeft te midden van krijgsgewoel en wapengekletter zijne teedere, gevoelvolle elegieën, sonnetten, enz. gedicht, totdat hij eindelijk in den bloei zijns levens bij het bestormen van eene vesting sneuvelde. Eene merkwaardige tegenstelling met het ruwe krijgsmansleven, dat hij leidde, vormen zijne dichterlijke voorstellingen van een romantisch herdersleven. Ook Alonzo de Ercilla († op het einde der 16e eeuw) streed in Zuid-America tegen de Araucans; de gevechten, door hem bijgewoond, leverden hem de stof voor zijn gedicht Araucana. De grootste Spaansche romandichter, Miguel de Cervantes Saavedra (1547—1616) streed in den slag bij Lepanto en verloor bij die gelegenheid een arm; in zijn veelbewogen, aan avonturen rijk krijgsmansleven trof hem ook het ongeluk, dat hij jaren lang de slavenkluisters van een Algerijnschen kaper dragen moest. Van zijn beroemden roman, „Leven en daden van den edelen ridder don Quixote de la Mancha," verscheen het eerste deel in het jaar 1605, het tweede eerst in 1615. Cervantes heeft in zijn don Quixote eene onovertroffen satire op de dolende ridderschap geleverd. Zijn oorspronkelijke en gezonde humor verzekert aan dit werk een onvergankelijken roem. Nog heden ten dage wordt de don Quixote, die bijna in alle levende talen overgezet is, met dezelfde belangstelling gelezen als voor twee en eene halve eeuw. De overige werken van Cervantes zijn van minder beteekenis.

Reeds voor Cervantes had Diego Hurtado de Mendoza uit Granada († 1575) zich door zijn Lazarillo de Formes als romanschrijver beroemd gemaakt. Hij was ook een verdienstelijk staatsman, geschiedschrijver en lyrisch dichter.

Van de overige dichters dier dagen noemen wij: Louis Ponce de Leon († 1591), Montemayor († 1562), Manuel de Villegas († 1669), den inquisiteur-generaal Francisco de Rioja uit Sevilla († 1659), wiens teedere, innige minnedichten ons volstrekt niet aan zijn ambt doen denken.

Den hoogsten trap van volkomenheid bereikte in de 17e eeuw het Spaansche drama, in de eerste plaats door de ijverige pogingen van den inderdaad onuitputtelijken Lope de Vega (1552—1635), die op de Armada als soldaat diende en vervolgens tot den geestelijken stand overging. Men zegt, dat hij ongeveer 2000 stukken geschreven heeft; hij verwierf zich grooten roem, welke echter nog overschaduwd werd door dien van zijn opvolger, den onsterfelijken Pedro Calderon de la Barca (1600—1680).

Calderon, die uit een hoogadellijk geslacht gesproten was, nam deel aan den oorlog in Vlaanderen en Italië. Naar Spanje teruggekeerd, gaf hij zijne eerste dichtwerken in het licht, waarmee hij zulk een opgang maakte, dat Philips IV hem in 1636 aan zijn hof riep en hem tot ridder der orde van St. Jago benoemde. Calderon werd de lieveling niet alleen van het hof, maar van het geheele volk. Slechts weinige dichters zijn reeds tijdens hun leven zoo gevierd als hij. Na zijn dood is hem de hulde van alle beschaafde volken tot op dezen dag ten deel gevallen. Met den grootsten ijver zette hij zijn dichterlijken arbeid voort, ook nadat hij op zijn 52e jaar in den geestelijken stand was getreden; 120 dramatische werken

van allerlei soort, blijspelen, kluchten zelfs, geestelijke en wereldlijke treurspelen, heeft Calderon aan het nageslacht nagelaten. Overal komt hetzelfde talent, dezelfde meesterschap over de taal, in beelden, woordspelingen en geestige zetten, dezelfde scherpe, menschkundige karakterschildering aan het licht, al valt het ook niet te ontkennen, dat eene zekere gelijkvormigheid en een tal van herhalingen de lezing van Calderon's werken wel een weinig vermoeiend maken.

Nog heden ten dagen worden Calderon's dramaas op de tooneelen van bijna alle beschaafde volken opgevoerd. Als de meest bekende noemen wij: „Het leven een droom"; „De standvastige prins"; „Het openbare geheim".

Van de dichters, die zich naar Calderon vormden, is Moreto (†1669) door zijn onsterfelijk blijspel: „Donna Maria of trots en liefde" het meest bekend.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Duitschland. Vruchtelooze poging van Lodewijk XIV om zich tot keizer te doen verkiezen. Keizer Leopold I. Zijn karakter. Duitsche staatkunde. Omkoopbaarheid der Duitsche Vorsten. Duitschland's verhouding tot de veroveringsstaatkunde van Lodewijk XIV. Keurvorst Frederik Willem van Brandenburg. Oorlog van het Duitsche rijk met Frankrijk. Frederik Willem en de Zweden. Slag bij Fehrbellin. De oorlog in Pruisen. De oorlog aan den Rijn. Montecuculi. Moord- en plundertochten der Franschen. Vrede van Nijmegen en van St. Germain. De chambres de réunion. Verraderlijke inneming van Straatsburg door de Franschen.

Het vroeger zoo machtige Duitsche rijk verkeerde na den dertigjarigen oorlog in een toestand van de treurigste uitputting. Verdeeld in een onnoemlijk aantal kleine staten, welker vorsten, zonder het minste gevoel voor het welzijn van het gemeenschappelijk vaderland, slechts hunne eigene belangen te bevorderen, hunne eigene eerzucht te bevredigen poogden, en steeds gereed waren om zich met een buitenlandschen vijand te verbinden, indien zij daardoor slechts het geringste voordeel konden behalen, was Duitschland schier geheel tot onmacht gedoemd op een tijdstip, waarop Frankrijk tengevolge van Richelieu's genie en Mazarin's kuiperijen tot éénen grooten, nauw aaneengesloten staat gevormd was, en daardoor eene voor alle naburige volken hoogst gevaarlijke macht had verworven.

Met de nationale eenheid was in Frankrijk ook de nationale eerzucht, de vurige begeerte om de macht der groote natie door veroveringen uit te breiden, met kracht ontwaakt en deze eerzucht werd als het ware belichaamd in den jeugdigen koning Lodewijk XIV, die, als echte zoon van zijnen tijd en van zijn volk, slechts die droombeelden trachtte te verwezenlijken, welke de gansche natie bezig hielden.

De jeugdige koning Lodewijk XIV achtte zich geroepen tot de wereldheerschappij en hij werd door de slaafsche schrijvers der Franschen in dit zijn geloof versterkt, naardien zij hem den opvolger van Karel den Grooten noemden.

Het geheele Roomsch-Germaansche rijk, zooals het eens onder Karel den Grooten bestaan heeft, — zeide een Fransch schrijver — behoort den koning als zijn opvolger toe. Lodewijk koesterde dan ook het plan om niet alleen door kracht van wapenen een deel der Rijnstreken, de Spaansche Nederlanden en een stuk van de republiek der Vereenigde Nederlanden bij Frankrijk in te lijven, maar ook zich de onbeperkte heerschappij over Duitschland te verwerven, door zich de Duitsche keizerskroon op het hoofd te plaatsen.

Toen keizer Ferdinand III den 2en April 1657 stierf, stelde de koning van Frankrijk alle middelen in het werk om zelf tot Duitsch keizer verkozen te worden. Ferdinand had weten te bewerken, dat de Duitsche vorsten zijnen zoon Ferdinand tot Roomsch koning en tot opvolger zijns vaders benoemden. De jeugdige prins stierf echter aan de pokken en de pogingen des vaders om nu de Roomsche koningskroon voor zijn tweeden zoon Leopold te verwerven, leden schipbreuk op den tegenstand van vele Duitsche vorsten, die weigerden, aan het Oostenrijksche huis door de herhaalde verkiezing van een keizerszoon tot opvolger van zijn vader nieuwen luister bij te zetten.

De dood des keizers gaf den Franschen kuiperijen vrij spel. Fransche onderhandelaars begaven zich naar de Duitsche hoven, zij spaarden noch geld noch beloften, en de vorsten waren, helaas! maar al te toegankelijk voor omkooping. Eindelijk vermanden de keurvorsten zich toch; zij zagen in, hoe gevaarlijk het was, Frankrijk, dat door den Westfaalschen vrede toch reeds zoozeer aan macht had gewonnen, op nieuw te versterken door koning Lodewijk tot keizer te verkiezen. Hoewel vele vorsten vijandig gezind waren jegens het huis Oostenrijk, werd toch Leopold I den 18en Juli 1658 te Frankfort a/M. tot keizer verkozen.

Het was inderdaad een geluk voor Duitschland, dat de keuze niet op Lodewijk XIV was gevallen, doch evenzeer aan den anderen kant een ongeluk, dat Leopold I in dat moeilijk tijdsgewricht volstrekt niet de rechte man op de rechte plaats was.

De 18jarige jongeling van een zwak karakter, zonder veerkracht, zonder moed, een dweepziek katholiek, de gehoorzame kweekeling der Jezuïeten, opgevoed volgens stijve, Spaansche hofzeden, was niet opgewassen tegen den zwaren strijd, dien hij gedurende zijne gansche regeering te voeren zou hebben en waarin zulk een sluw vijand als Lodewijk XIV tegenover hem zou staan.

Ook aan binnenlandschen strijd ontbrak het gedurende de lange en zwakke regeering van Leopold I niet, aan bloedige veeten namelijk tusschen de verschillende rijksvorsten. Dewijl deze echter geen belangrijken invloed op Duitschland's ontwikkeling hebben uitgeoefend, gaan wij ze hier met stilzwijgen voorbij. Desgelijks zullen wij hier slechts in algemeene omtrekken de oorlogen schetsen, waarin Duitschland door Lodewijk's veroveringszucht gewikkeld werd, dewijl wij daarop later moeten terugkomen.

Toen Lodewijk XIV bij zijn eersten inval in de Spaansche Nederlanden zijne onrechtmatige aanspraken gelden deed, had het belang van het huis Oostenrijk meegebracht, met het verwante Spaansche huis tegen de aanmatigingen van den Franschen koning de handen ineen te slaan. Ook de Duitsche vorsten konden, zoo zij hunne belangen en die van hunne onderdanen wilden bevorderen, het aangroeien van Frankrijk's

macht niet onverschillig aanzien. Maar zij zagen het gevaar niet, of liever zij waren daarvoor willens blind.

Met aanzienlijke sommen waren zij omgekocht, ja Lodewijk XIV had zelfs, onder den naam van Rijnverbond, een afzonderlijk verdrag met eenige Duitsche vorsten gesloten. Dit Rijnverbond van Duitsche vorsten met Duitschland's erfvijand was niets dan een voorlooper van dat andere schandelijke Rijnverbond, hetwelk anderhalve eeuw later Duitschland onder de macht van Frankrijk brengen zou. Eerst toen Engeland, Zweden en Nederland zich in de zoogenaamde triple alliantie tegen Lodewijk vereenigden, zag hij zich genoodzaakt om den vrede van Aken (2 Mei 1668) te sluiten.

Onze lezers kennen de gevolgen van dezen voor Spanje zoo nadeeligen vrede.

Het naaste doelwit van Frankrijk's veroveringszucht was Nederland.

Nadat Lodewijk door sluwe maatregelen de triple alliantie vernietigd had, trachtte hij zich van het bondgenootschap of althans van de onzijdigheid der Duitsche vorsten te verzekeren. Hij wist zeer goed, op welke wijze deze altijd te winnen waren en hij spaarde het Fransche geld niet, dat zelfs aan het hof des keizers zijne uitwerking niet miste. Vorst Lobkowitz, de eerste minister van keizer Leopold, liet zich omkoopen en tot het sluiten van een geheim verdrag met Frankrijk overhalen. De keurvorst Maximiliaan Hendrik van Keulen, een prins uit het Beiersche huis, stond den Franschen troepen den doortocht door zijn land toe, opdat deze de Spaansche Nederlanden zouden kunnen vermijden. Ook de oorlogszuchtige bisschop van Munster, Barend van Galen, die den Nederlanders vijandig gezind was, zegde den Franschen hulp toe; hetzelfde deden de hertogen van Hannover en Mecklenburg-Schwerin, terwijl Brunswijk, Beieren, de Paltz en Wurtemberg beloofden zich onzijdig te zullen houden. De Duitsche vorsten waren kalme toeschouwers van den oorlog. Zij begrepen niet, welk gevaar Duitschland bedreigde, wanneer het Frankrijk gelukte Nederland te veroveren. Dat het thans reeds zoo gevaarlijke rijk, wanneer het ook ter zee de oppermacht verkregen had, den handel van Duitschland geheel zou vernietigen, zagen zij niet in. Slechts één vorst overzag met helderen blik den toestand, namelijk de keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, die dan ook door de aangroeiende macht van Frankrijk het ernstigst bedreigd werd; zijne Westfaalsche provinciën, het hertogdom Cleve en de graafschappen Mark en Ravensberg, die hij bij de beslechting van den strijd over de Guliksche erfopvolging verkregen had, lagen het eerst voor een aanval van Frankrijk bloot.

Frederik Willem bewees den Nederlanders krachtige hulp; hij zond hun niet alleen hulptroepen, maar wist ook den keizer te bewegen om een leger van 12.000 man onder den beroemden veldheer Montecuculi naar den Rijn te zenden.

Wel had de keizer nu bevel gegeven om aan de zijde van Nederland de Franschen te bestrijden, maar dit bevel was zeer tegen den zin van vorst Lobkowitz, den alvermogenden minister te Weenen. Door Fransch geld omgekocht, trachtte de vorst elken werkelijken aanval op de Franschen voor te komen. Montecuculi had heimelijk in last ontvangen, zoo weinig vijandelijkheden als mogelijk was tegen de Franschen te bedrijven. In overeenstemming hiermede trok zijn leger doelloos aan den Rijn heen en weer.

De keurvorst van Brandenburg, van alle hulp verstoken, moest vreezen zijne Westfaalsche landen geheel en al te zullen verliezen en zoo zag hij zich eindelijk genoodzaakt om met Frankrijk den 16en April 1673 den vrede van Vossem te sluiten.

Deze vrede en de aangroeiende overmoed der Franschen, die uit hunne diepe minachting van Duitschland's onmacht voortvloeide, openden eindelijk keizer Leopold de oogen en toonde hem het gevaar, waarin het rijk verkeerde. Met de grootste onbeschaamdheid toch hadden de Franschen het Duitsche rijksgebied geschonden; zij hadden de stad Trier na een veertiendaagsch beleg ingenomen en het aartsbisdom bezet, tien rijkssteden in den Elzas aan de Fransche heerschappij onderworpen, de vestingwerken van Colmar en Schlettstadt in de lucht doen springen en de Rijnbrug bij Straatsburg verbrand.

Onder deze omstandigheden moest de keizer zijne werkeloosheid wel laten varen en tot een ernstigen oorlog besluiten. Den 30en Augustus 1673 beloofde hij, den vereenigden Nederlanden een leger van 30.000 man te zenden. Op het bericht van dit bondgenootschap drong de beroemde Fransche veldheer Turenne Zuid-Duitschland binnen, alles in het rond verwoestend; doch de keizerlijke troepen onder de bekwame leiding van Montecuculi noodzaakten hem tot den terugtocht.

In het volgende jaar nam de oorlog nog grootere afmetingen aan. Had tot dusver alleen de keizer den oorlog gevoerd, den 28en Mei 1674 verklaarde ook het rijk na langdurige beraadslagingen den oorlog aan Lodewijk XIV. De bisschoppen van Munster en Keulen verzoenden zich met Nederland en ook Frederik Willem van Brandenburg greep thans weer met blijdschap naar de wapens, welke hij bij den vrede van Vossem had moeten neerleggen. Hij voerde den Nederlanders 16.000 man versche hulptroepen toe.

Alles was er Lodewijk XIV aan gelegen dezen gevaarlijken tegenstander onschadelijk te maken. Ten einde hem van den Rijn te verwijderen, bewoog de Fransche gezant te Stockholm het Zweedsche hof tot een inval in de Mark Brandenburg. Terwijl Frederik Wilhelm in den Elzas tegen Turenne streed, rukte in December 1674 een Zweedsch leger van 16.000 man onder den veldmaarschalk Wrangel — den broeder van den beroemden Zweedschen veldheer uit den dertigjarigen oorlog — de Marken en Achter-Pommeren binnen.

De groote keurvorst aarzelde in den beginne met zijn leger naar zijn land terug te keeren. Hij deed zijn best om den keizer, den Duitschen rijksdag, ja zelfs Denemarken tegen de Zweden onder de wapens te brengen, doch toen zijne pogingen vruchteloos bleven, durfde hij niet langer talmen, dewijl het gerucht van bedenkelijke veroveringen der Zweden reeds tot hem doordrong.

Met versnelde marschen keerde hij terug; met het voetvolk zou de tocht evenwel te langzaam zijn gegaan, daarom liet hij zijne ruiterij ten getale van 6000 man, opzitten en slechts 1200 musketiers op wagens naar Brandenburg voeren.

De Zweden vermoedden volstrekt niet, dat de keurvorst reeds in hunne nabijheid was, ze waanden hem nog in Frankenland. Eensklaps stond hij bij Maagdenburg aan de Elbe, tastte Rathenon aan, nam deze stad in en bereikte eindelijk den 25en Juni 1675 de Zweden onder Wrangel bij Fehrbellin.

Het Zweedsche leger, dat 11000 man telde, was bijna tweemaal zoo

sterk als dat van den keurvorst; doch dit schrikte den dapperen Frederik Willem niet af; hoewel zijne generaals hem den strijd ontrieden, ja hem smeekten, ten minste het voetvolk, dat spoedig aankomen zou, af te wachten, was in zijne schatting elk uur toevens een uur verloren en besloot hij tot een oogenblikkelijken aanval.

De prins van Hessen-Homburg wierp zich met 1500 ruiters op de Zweden; de keurvorst voerde in persoon zijn geschut naar een heuvel, die het slagveld geheel bestreek, en dewijl hij geen voetvolk had, liet hij een deel der ruiterij afzitten, om het geschut te dekken.

Te vergeefs trachtte Wrangel door een moorddadig kanonvuur het Brandenburgsche geschut tot zwijgen te brengen. Frederik Willem zelf stelde zich met waren heldenmoed aan het hoofd der zijnen. „Welaan, gij met mij ter overwinning of ik met u in den dood!" riep hij zijnen soldaten toe en in het wildste slaggewoel was hij overal te vinden waar de dood het vreeselijkst rondwaarde.

De Zweedsche schutters richtten hun vuur maar al te spoedig op den koenen veldheer, dien zij aan den schimmel, waarop hij reed, herkenden. De stalmeester Froben bood zijnen vorst daarom aan, met hem van paard te verwisselen.

Frederik Willem besteeg Froben's paard en deze des konings schimmel, en niet lang duurde het of de stalmeester stortte ter aarde, door een kanonskogel getroffen en vond alzoo den dood der zelfopoffering, dien hij zocht.

Zoo luidt de schier tot geschiedenis geworden overlevering die als historisch feit in de meeste geschiedkundige werken opgenomen is, doch niet op goede gronden rust. Een feit alleen is het, dat Froben gesneuveld en Frederik Willem, als door een wonder, aan de vele op hem gerichte kogels ontsnapt is.

Frederik Willem behaalde eene schitterende zegepraal, die den Brandenburgschen naam in geheel Europa beroemd maakte. Thans vond hij ook bondgenooten: de bisschop van Munster en de koning van Denemarken sloten zich bij hem in den oorlog tegen de Zweden aan. Deze werden uit de Mark verjaagd en Frederik Willem bracht in den herfst het grootste deel van Voor-Pommeren onder zijne heerschappij. De bondgenooten zetten ook in de volgende jaren den oorlog gelukkig voort; in het jaar 1678 waren de Zweden geheel uit Noord-Duitschland verdreven.

Reeds meende Frederik Willem den strijd voor goed ten einde gebracht te hebben, toen een inval van 16.000 Zweden onder Hendrik van Horn in het onbezette hertogdom Pruisen en de verovering van Tilsit en Insterburg door de Zweden hem eensklaps weer naar het Noorden riepen. Midden in den winter, den 10en Januari 1679, brak hij aan het hoofd van 9000 man uit de Mark op, met versnelde marschen trok hij naar Pruisen, en reeds den 20en Januari ging hij bij Marienwerder den Weichsel over. De Zweden, verschrikt door deze in hunne schatting onbegrijpelijke snelheid van beweging, durfden geen stand houden. Frederik Willem dreef hen voor zich uit naar Lijfland; slechts 3000 man onttrok Horn aan de woede van den grimmigen vervolger.

Zoo gelukkig als Frederik Willem in het Noorden van Duitschland tegen de Zweden vocht, streden de Duitsche troepen in het Westen niet tegen de Franschen. Toch gelukte het hun, in den met afwisselend geluk gevoerden oorlog meer dan één schitterend voordeel te behalen, vooral

nadat Montecuculi bij het aanvaarden van het opperbevel in 1675 de voorwaarde gesteld had, dat hij geheel onafhankelijk van den hoogen krijgsraad te Weenen den oorlog voeren mocht. Nadat Turenne, Frankrijk's grootste veldheer, den 27en Juli 1675 bij Sasbach, niet ver van Oppenheim, gesneuveld was, gelukte het den Duitschers de door den dood van hunnen aanvoerder ontmoedigde Franschen over den Rijn terug te drijven.

Montecuculi legde na dit behaalde voordeel het opperbevel neder, hetwelk in het jaar 1676 aan den jeugdigen hertog Karel van Lotharingen opgedragen werd. Wel nam deze den 17en September de vesting Philipsburg in, doch hij werd verhinderd verder voort te rukken, door de vreeselijke verwoestingen, welke de Franschen in de geheele Saarstreek aanrichtten, ten einde de Duitsche legers van een inval in Frankrijk zelf terug te houden. Over eene breedte van 14 mijlen werd het land zóó vreeselijk verwoest, als ternauwernood in den dertigjarigen oorlog geschied was. Alle steden en dorpen in deze landstreek werden platgebrand, het bloeiend oord werd in eene woestenij herschapen. Lodewijk XIV had, gelijk uit onderschepte brieven bleek, bevel gegeven om het geheele land tusschen Saar, Moezel en Rijn zoo te verwoesten, dat geen Duitsch leger zich daar zou kunnen ophouden. Zulk een bevel kon een vorst uitvaardigen, die zich trotsch het hoofd van de meest beschaafde natie der wereld noemde. Ook in de jaren 1677 en 1678 bleef de krijgskans weifelen, de strooptochten der Franschen duurden voort, de Duitsche grenslanden leden daaronder vreeselijk.

Lodewijk XIV verlangde intusschen zelf naar den vrede, om zich de voordeelen te kunnen verzekeren, welke hij met inspanning van al de krachten van Frankrijk behaald had, te meer, daar het Fransche volk reeds over de ongehoorde oorlogskosten begon te morren. De overwinning, door Frederik Willem van Brandenburg op de Zweden behaald, maakte den op veroveringen belusten koning bezorgd voor de toekomst. Indien Frederik Willem met zijne zegevierende troepen, over welke hij thans vrijelijk beschikken kon, aan den Rijn verscheen, wanneer de Deensche zeemacht zich met de Nederlandsche vloot vereenigde, wanneer, gelijk te vreezen stond, ook Engeland zich met de republiek verbond, — het Engelsche volk en parlement drongen luide op zulk een bondgenootschap aan, — dan kon ten slotte de overwinning van Frankrijk's vijanden niet uitblijven.

De vredesonderhandelingen hadden te Nijmegen plaats en gedurende haren loop legde Lodewijk op nieuw zijne onvergelijkelijke bekwaamheid in het smeden van staatkundige intriges aan den dag. Vereenigd konden zijne vijanden hem een vredesverdrag afpersen, dat voor Frankrijk zeer ongunstige voorwaarden bevatte, toch wist hij hen van elkander af te zonderen, ja tegen elkaar in het harnas te jagen. Juist de Nederlanders, in wier belang en tot wier bijstand de oorlog begonnen en voortgezet was, werden door Lodewijk het eerst van het verbond afgetrokken; hij stond hun veel gunstiger voorwaarden toe dan zij ooit verwacht hadden en bewoog hen daardoor tot een afzonderlijken vrede.

Dewijl ook Spanje een afzonderlijken vrede sloot, durfde keizer Leopold den oorlog niet langer voortzetten. Ook hij sloot den 5en Februari 1679 voor zich zelven en voor het rijk een vrede, waarbij hij Freiburg in Breisgau aan Frankrijk afstond en in naam van het rijk den afstand van Franche Comté aan Frankrijk goedkeurde. De keizer werd tot deze ongelukkige

toegevendheid, die bij vernieuwing een land van het Duitsche rijk afscheurde, gedreven door naijver op den keurvorst van Brandenburg. „Het bevalt zijne Majesteit niet, dat een nieuwe koning der Vandalen aan de Oostzee opstaat," zoo liet een keizerlijk minister zich uit.

Frederik Willem stond alleen; een Fransch leger drong verwoestend zijne Westfaalsche landen binnen; hij moest zich dus eindelijk in het onvermijdelijke schikken en bij het vredesverdrag, waartoe hij genoopt werd, het grootste deel zijner veroveringen in Pommeren weer aan Zweden afstaan. Den 29en Juni 1679 werd de vrede te St. Germain gesloten. Toen Frederik Willem dien onderteekende riep hij vol droefheid uit: „Moge er een wreker uit onze beenderen opstaan!"

Strekte reeds de uitslag van de Nijmeegsche vredesonderhandelingen het Duitsche volk niet tot eer, toch was de tijd, die daarop volgde, voor Duitschland nog oneindig vernederender, een tijd, waarin Lodewijk XIV met verkrachting van alle volkenrecht, ja van alle geschreven en ongeschreven wetten, zonder eenige oorlogsverklaring groote stukken van Duitsche gewesten afscheurde en zich toeëigende, zonder dat de Duitsche vorsten den moed hadden om zich tegen zulk eene gewetenlooze vredebreuk te verzetten.

Lodewijk XIV wist voor zijne veroveringen altijd het een of ander voorwendsel te vinden, hoe onhoudbaar het dan ook mocht zijn; een toeval gaf hem somtijds aanleiding om met schier belachelijke aanspraken op Duitsche landen op te treden; doch hoe belachelijk die aanspraken ook mochten zijn, een geducht leger ondersteunde ze tegen een land, welks vorsten hunne macht in kleingeestige staatkundige twisten verspilden en die slechts hoogst zelden, zelfs wanneer het grootst mogelijk gevaar van buiten dreigde, zich konden vereenigen tot verdediging van een land, dat van wege zijn innerlijken tweespalt een stoutmoedig en gewetenloos veroveraar tot eene lichte prooi worden moest.

Een parlementsraad, Roland de Revaulx, had te Metz van het parlement de opdracht ontvangen om het rechtsgebied van zijn gerechtshof vast te stellen en alle plaatsen aan te wijzen, die daartoe behoorden. Hij bestudeerde daarop vlijtig de oude oorkonden en bevond nu, dat eenige streken, die naar zijne meening tot het bisdom behoorden, nog in het bezit van Duitsche vorsten waren. Zijn onderzoek leidde hem tot het plan, nauwkeurig te onderzoeken, welke streken ooit tot de bisdommen Metz, Toul en Verdun behoord hadden, en hij vond een groot aantal tot Duitschland behoorende districten, waarop dit van toepassing was.

De parlementsraad kende het avontuurlijk en veroveringszuchtig karakter zijns konings; hij wendde zich derhalve met zijn werk tot den Franschen minister Louvois en deelde dezen de uitkomsten van zijn onderzoek mede. De minister lachte eerst hartelijk om den zonderlingen inval van zijn ondergeschikten ambtenaar. Doch zeer spoedig kwam hij tot andere gedachten. Hoe belachelijk ook in zijn oog de onderneming mocht wezen, in de grijze oudheid te gaan wroeten en aanspraak op Duitsch grondgebied te maken, omdat voor eeuwen een vlek of een dorp behoord had tot eene streek, die nu Fransch grondgebied was, toch wist hij, dat het den koning streelen zou, wanneer hij hem het werk van den parlementsraad voorlegde. Dit geschiedde en Lodewijk XIV zag daarin een uitnemend middel om zich onder een schijn van recht groote stukken Duitsch grondgebied toe te eigenen. Hij gaf terstond bevel tot de oprichting van vier chambres

de réunion (kamers van hereeniging). Dit waren eene soort van rechtbanken, die te Metz, Doornik, Breisach en Besançon werden opgericht en wier taak het was, op de nauwkeurigste wijze te onderzoeken, wat den Franschen koning nog aan land en lieden van het Duitsche grondgebied toekwam, want in het Westfaalsche vredesverdrag kwamen de woorden voor: „De Elzas en de andere gewesten met al hunne onderhoorigheden worden aan Frankrijk afgestaan" en onder onderhoorigheden moesten al die streken verstaan worden, die ooit tot het afgestane land hadden behoord.

De chambres de réunion handelden getrouw in den geest des konings, zij daagden de Duitsche vorsten voor hare vierschaar, zij gingen zeer ver in de oudheid terug, ja zij schroomden niet, aan koning Lodewijk landstreken toe te kennen, welke koning Dagobert eens in Duitschland zou hebben bezeten! Die uitspraken der hereenigingskamers nu legde Lodewijk XIV met kracht van wapenen ten uitvoer.

De rijksridders uit den Elzas werden gedwongen om den Franschen koning als hun leenheer te huldigen en, hiermede niet tevreden, wierp Lodewijk zijne begeerlijke blikken op de heerlijke rijksstad Straatsburg, ten einde door hare inneming de verovering van den geheelen Elzas te voltooien.

Het bezit van Straatsburg was voor den Duitschen keizer van even groot belang als voor den Franschen koning. Keizer Karel V had eens gezegd: „Indien Straatsburg door de Franschen en Weenen door de Turken aangevallen werd, dan zou ik het eerst naar Straatsburg snellen, om deze stad te redden."

Ook Lodewijk zag al het gewicht van het bezit dezer vesting zeer goed in en derhalve was ieder middel hem welkom, waardoor hij haar in zijne macht kon brengen.

In September 1681, terwijl de rijkste burgers zich juist op de Frankforter mis bevonden, verschenen eensklaps rondom de stad de Fransche regimenten, aangevoerd door den minister van oorlog Louvois, die de stad onder de vreeselijkste bedreigingen opeischte. Reeds vroeger had Lodewijk getracht, door omkooping op de burgers te werken, en inderdaad waren vele invloedrijke mannen in Straatsburg daardoor voor de Franschen gewonnen.

De stad bezat geene middelen van tegenweer; de aanval was zóó onverwacht, dat een strijd hoogst waarschijnlijk op de nederlaag der Straatsburgers moest uitloopen; hierbij kwam de stemming der omgekochte Franschgezinde partij binnen de veste; den 30en September 1681 werden de poorten voor de Franschen geopend. Juichend trokken deze de oud-Duitsche stad binnen; zij maakten zich meester van het tuighuis, ontwapenden de burgers, verdreven de protestanten uit den Dom en kort daarop hield Lodewijk XIV zijn zegevierenden intocht in de geroofde hoofdstad van den Elzas.

Trouweloos was de verovering van eene Duitsche stad in vollen vrede, schandelijk boven alle beschrijving was de rechtvaardiging van den roof, welke het Lodewijk XIV op eene vergadering te Frankfort a/M behaagde te geven. Hij beweerde, zonder de minste schaamte, dat bij den vrede van Munster de Elzas hem was afgestaan, waartoe ook Straatsburg behoorde, hoewel in het vredesverdrag uitdrukkelijk bepaald was, dat Straatsburg bij Duitschland zou blijven.

En al deze gruwelen der onrechtvaardigheid van de zijde des Franschen konings verdroegen de Duitsche rijksvorsten geduldig! Zij schaamden zich niet, met de Fransche gezanten te onderhandelen, hoewel zij door deze gedurende die onderhandelingen op de schandelijkste wijze gehoond werden.

De gezanten bedienden zich namelijk van de Fransche taal, en toen de Duitsche stenden daartegen bezwaar inbrachten, toen zij eischten, dat volgens overoude gewoonte de Latijnsche taal gebezigd zou worden, antwoordden de Franschen trotsch en koel: „Het is des konings bevel!'' Aan dat bevel van den Franschen koning gehoorzaamden de Duitsche vorsten.

Van dien tijd af is het Fransch de taal der diplomatie geworden.

Welk eene jammerlijke houding namen de Duitsche rijksvorsten op die vergadering te Frankfort aan! Hoewel het heil des vaderlands op het spel stond, keven en twistten zij zoo lang onder elkander over kleingeestige geschilpunten van titel, rang en etikette, dat de Franschen eindelijk in December 1682 het congres verlieten met de spottende verklaring, dat de Duitschers het niet eens konden worden wegens geschillen over excellenties en andere kleinigheden en dat de tegenwoordigheid der Fransche afgevaardigden daar dus overbodig was.

Dat was de treurige uitslag dier onderhandelingen! Slechts met de grootste moeite gelukte het eindelijk den keizer, een bondgenootschap met eenige Duitsche vorsten tot stand te brengen, om den oorlog tegen Frankrijk te voeren. Doch het was te laat. Juist in die dagen toch moest Duitschland al zijne krachten inspannen tot bestrijding van een anderen geduchten vijand, tegen de Turken, die, aangehitst door Lodewijk XIV, — wiens gezanten te Konstantinopel onophoudelijk bezig waren om den sultan tot een aanval in den rug van het Duitsche rijk aan te sporen — en te hulp geroepen door de Hongaren, met een talrijk leger op Weenen aanrukten.

DERTIENDE HOOFDSTUK.

Duitschland. De Turken in Hongarije. De hervorming in Hongarije. Onlusten in Zevenbergen. Oorlog des keizers tegen de Turken. Montecuculi. Slag bij de abdij van St. Gotthard. Vrede te Vasvar. Onderdrukking van de Hongaren. Vervolging van de protestanten. De Hongaarsche omwenteling onder Emmerich Tökeli. Hervatting van den oorlog met de Turken. Verbond van keizer Leopold met koning Johan Sobiesky van Polen. Verbond der Hongaren met de Turken. Weenen door de Turken onder Kara Mustapha belegerd. Weenen gered. Groote nederlaag der Turken. Slag bij Mohacz. Hongarije door Oostenrijk heroverd. Wreede regeering des keizers. De vleeschbank van Eperies. Invoering van het erfelijk koningschap in Hongarije. De oorlog tegen de Turken onder Karel van Lotharingen, Lodewijk van Baden en Eugenius van Savoie voortgezet. Vrede van Carlowitz.

Het koninkrijk Hongarije was eene bezitting, die aan het Oostenrijksche vorstenhuis over het geheel weinig vreugde verschaft had, die het veeleer telkens met ernstige gevaren had bedreigd. Geheel Neder-Hongarije

was door de Turken bezet; een Turksche pascha regeerde te Ofen; Zevenbergen was aan de Porte onderworpen, want al regeerde ook hier nog een inlandsch vorst, toch moest deze steeds den sultan naar de oogen zien, die zijne benoeming goedkeurde of verwierp. De macht van het Huis Oostenrijk was dus beperkt tot een klein westelijk deel van Hongarije en ook hier werd zij steeds in gevaar gebracht, deels door de naar uitbreiding van hunne veroveringen strevende Turken, deels door de Hongaren zelven, die bijna voortdurend tegen den keizer in verzet waren.

Ook in Hongarije had de hervorming bij het volk diepe wortelen geschoten en de hervormden waren steeds geneigd om tegen de katholieke vorsten op te staan en met het zwaard in de vuist hunne gewetensvrijheid te verdedigen. Zij vonden in dien strijd ook steun bij vele katholieke edelen, die elken Duitschen vorst haatten en het liefst een vrij Hongaarsch rijk gesticht zouden hebben. Ja, de revolutionaire Hongaren waren dikwijls geneigd om zich met de Turken tegen den keizer te verbinden.

Het gevaar, dat de Turken het Hongaarsche rijk geheel veroveren en dan met hunne zegevierende wapens tot in het hart van Duitschland doordringen zouden, werd nog ernstiger dan vroeger, toen binnenlandsche onlusten in Zevenbergen aanleiding gaven tot de tusschenkomst der Turken in de zaken van dat land.

Bethlen Gabor was door George Ragoczy en deze weder door zijn zoon George II Ragoczy als vorst van Zevenbergen opgevolgd. De laatste weigerde de bevelen van sultan Mohammed IV te gehoorzamen, doch hij werd daarvoor streng gestraft. Een Turksch leger drong, onder aanvoering van den grootvizier Mohammed Köprili, zegevierend Zevenbergen binnen en de stenden werden genoodzaakt om in Ragoczy's plaats den Hongaar Achatius Barcsai tot vorst te kiezen.

Ragoczy, die na den aftocht van het Turksche leger terugkeerde, was toch niet in staat om aan de macht der Turken het hoofd te bieden. Hij sneuvelde in een gevecht tegen een tweede Turksch leger den 22en Mei 1660 bij Gyalu, en evenmin gelukte dit zijnen opvolger, Johan Kemeny, dien de stenden tot vorst verkozen, hoewel hij de hulp der Oostenrijkers inriep: ook hij werd in den strijd gedood.

Over deze verwikkelingen ontstond een oorlog van Oostenrijk met de Turken, die des te gevaarlijker scheen, dewijl de Hongaren zich onwillig toonden om den keizer bij te staan, zij eischten zelfs, toen generaal Montecuculi met 20.000 man tot ondersteuning van Kemeny oprukte, de terugroeping van dit leger, dewijl volgens hunne staatsregeling geen vreemd krijgsvolk den Hongaarschen grond betreden mocht. De keizer zag zich genoodzaakt om bij de stenden van het Duitsche rijk hulp te zoeken, die hem dan ook in Januari 1663 op een rijksdag te Regensburg toegezegd werd.

De Turken hadden intusschen de vijandelijkheden geopend; zij hielden het geheele oostelijke deel van Hongarije met inbegrip van de hoofdstad Ofen-Pesth bezet en rukten, ongeveer 120.000 man sterk, onder aanvoering van den grootvizier Achmet Köprili, die zijn vader in deze waardigheid opgevolgd was, tegen Neuhäusel op; den 17en Augustus sloegen zij het beleg voor deze belangrijke vesting, die zich den 24en September overgaf. Het westelijk deel van Hongarije lag thans voor de Turken open, wien noch het zwakke leger onder Montecuculi, noch de Hongaarsche heerban onder graaf Zrini het hoofd vermocht te bieden. Ver buiten de Hongaarsche

grenzen, tot in den omtrek van Brünn en Olmütz liepen Turksche horden het land af.

Groot was het gevaar voor het Duitsche rijk en spoedige hulp dus dringend noodig. Zij gewerd keizer Leopold. De Duitsche rijkstroepen werden gelicht en rukten ter ondersteuning van het keizerlijke leger aan. Zelfs koning Lodewijk XIV van Frankrijk toonde zich bereid om hulp te verleenen, hoewel de Fransche gezanten door hunne kuiperijen er niet weinig toe hadden bijgedragen om den sultan tot den oorlog tegen Oostenrijk te bewegen. 6000 man werden door Lodewijk tot bestrijding van den erfvijand der christenheid afgezonden. In het voorjaar van 1664 kon Montecuculi met grootere kracht dan tot dusver den veldtocht tegen de Turken beginnen. Met 37.000 man nam hij, tot dekking van Opper-Hongarije, stelling achter de Raab.

De beslissende strijd had den 1en Augustus 1664 bij de Cisterciënser abdij St. Gotthard plaats. Lang weifelde de krijgskans, reeds scheen voor de christenen de slag verloren, toen Montecuculi besloot nog een geduchten aanval te ondernemen. Eer men hiertoe overging, knielde de generaal Spork — naar men verhaalt — blootshoofds voor het front neder en bad: „Almachtige Opperbevelhebber daar boven in den Hemel! Wanneer Gij ons, goede christenen, Uwe kinderen, heden niet helpen wilt, help dan ten minste de Turksche honden ook niet, maar laat ons alleen onzen strijd uitvechten en gij zult er genoegen van beleven!" (*) De aanval werd met een schitterenden uitslag bekroond, de Turken werden met groot verlies teruggeslagen, een panische schrik maakte zich van het Osmanische leger meester, dat in aller ijl op de vlucht ging. De vrucht van deze overwinning der christenen was een vredesverdrag, dat de grootvizier den 10en Augustus 1664 te Vasvar voor 20 jaren sloot. De door de Turken inmiddels aangestelde vorst van Zevenbergen, Michaël Abaffi, behield bij dit vredesverdrag zijne waardigheid.

Na het afwenden van dit dreigend gevaar had het Leopold's eerste werk moeten zijn, Hongarije tot een stevig bolwerk te maken voor zijne overige erfstaten tegen nieuwe aanvallen der Turken, die in het vervolg zeker niet zouden uitblijven. Hij had het Hongaarsche volk door een vrij en rechtvaardig bestuur, door handhaving van zijne gewaarborgde rechten aan zich moeten boeien; maar juist het tegendeel geschiedde.

De keizerlijke ambtenaren onderdrukten het volk; gesteund door de Duitsche troepen, die na den oorlog in het land waren achtergebleven en wien alle mogelijke uitspattingen veroorloofd werden, hielden zij huis als in een veroverd land. Zij behandelden de aanzienlijkste edelen met een kwetsenden overmoed en beschermden de Jezuïeten, die al hunne krachten inspanden om de Hongaarsche ketters door overreding of, waar dit niet gelukte, door vervolging weder in den schoot der katholieke kerk terug te brengen.

Weldra heerschte onder alle standen der bevolking de grootste ontevredenheid tegen de Oostenrijksche regeering; zij leidde tot eene samenzwering, waaraan velen der rijkste magnaten deelnamen, doch eer zij tot eene uitbarsting kon komen, werd alles ontdekt. De samenzweerders boetten grootendeels hun misdrijf met hun leven.

(*) Dergelijke gebeden voor het begin van den slag worden op verschillende tijdstippen van verschillende veldheeren verhaald; de geloofwaardigheid van dergelijke verhalen is derhalve niet boven bedenking verheven.

Vorst Lobkowitz, de eerste minister van keizer Leopold, had sinds lang den wensch gekoesterd om de Hongaarsche staatsregeling welke, in zijne schatting, der bevolking eene onbehoorlijke mate van vrijheid verzekerde, te vernietigen en de Hongaarsche kroon als eene erfelijke bezitting en met onbeperkte macht aan het Huis Oostenrijk te verzekeren. Hij besloot van deze gunstige gelegenheid partij te trekken. Dewijl het grootste deel van den Hongaarschen adel medeplichtig was aan de samenzwering, verklaarde hij, dat het geheele Hongaarsche volk schuldig was aan rebellie en daardoor al zijne rechten verbeurd had. Den 21en Maart 1671 vaardigde de minister een edikt uit, waarbij aan het Hongaarsche volk, tot straf voor zijn opstand, het onderhoud van een Duitsch leger van 30.000 man opgelegd werd en eene verordening van den 6en Juni verklaarde, dat de macht der kroon onbeperkt was.

Met deze willekeurige maatregelen, welke voornamelijk den bij de Hongaarsche staatsregeling zeer bevoorrechten adel door de vernietiging van zijne staatkundige rechten het zwaarste troffen, ging eene vervolging van de Hongaarsche protestanten gepaard, die bij het grootste deel der bevolking de heftigste verontwaardiging verwekte.

Keizer Leopold, de kweekeling der Jezuïeten, wilde niet rusten eer hij de ketterij in al zijne landen uitgeroeid had: hij liet de protestantsche predikers in Hongarije tot den brandstapel veroordeelen, doch verkocht dan de veroordeelden voor 50 kronen per stuk aan Spanje; zij werden als roeiers aan de Napolitaansche galeien gekluisterd. In alle protestantsche dorpen vierden de Duitsche soldaten den teugel aan hunne wreedheid en onbeschaamdheid, geen protestant was langer in Hongarije zijn leven en zijne bezittingen zeker.

De tot wanhoop gebrachte bevolking kwam in opstand en vond een bekwaam aanvoerder in den jongen edelman Emmerich Tökeli, die insgelijks onder de Oostenrijksche onderdrukking geleden had. Weldra stond Tökeli aan het hoofd van 20.000 gewapende opstandelingen; hij versloeg meer dan éène tegen hem afgezondene Oostenrijksche troepenafdeeling; dagelijks groeide zijne macht aan.

Tökeli wist zeer goed, dat hij zonder de hulp van bondgenooten toch eindelijk voor de macht des keizers zou moeten zwichten, al was deze ook voorshands niet in staat om een grooter leger naar Hongarije te zenden, dewijl de aan den Rijn en in de Nederlanden gevoerde oorlog al de strijdkrachten van Oostenrijk in beslag nam. Hij zocht en vond hulp in het buitenland: Lodewijk XIV ondersteunde den Hongaarschen opstand. Te Warschau wierf de Fransche gezant 6000 man hulptroepen voor de opstandelingen aan en te Constantinopel trachtte Lodewijk sultan Mohammed IV tot eene oorlogsverklaring aan Oostenrijk te bewegen. Zijne pogingen bleven niet zonder gevolg. Al was de 20jarige vrede van Vasvar niet ten einde, toch benoemde de sultan den 10 Augustus 1682 Emmerich Tökeli tot heer van Midden-Hongarije onder de opperheerschappij der Porte; tot ondersteuning van zijn vasal rustte hij tevens een leger uit.

Keizer Leopold had na den vrede van Nijmegen het grootste deel van zijn leger afgedankt, dewijl het hem aan geld ontbrak om verder de soldij te betalen; hij was dus op een oorlog met de Turken niet voorbereid. Met eene onvergeeflijke zorgeloosheid had hij alles gedaan om in Hongarije een opstand te weeg te brengen, zonder te berekenen welke gevolgen zijne handelingen konden hebben. Hij moest zich met de bede om hulp tot

de Duitsche rijksstenden wenden en vond bij hen meer voorkomendheid en hulpvaardigheid dan hij had durven hopen. Maximiliaan Emanuël, keurvorst van Beieren, en Johan George III van Saksen boden niet alleen aan, hunne troepen tegen de Turken te zenden, maar zelven die in het veld te brengen.

Nog een ander bondgenoot van meer belang wist keizer Leopold voor zich te winnen, namelijk den koning van Polen, Johannes Sobiesky.

Johannes Sobiesky was geen vriend des keizers. Zij hadden reeds menigmaal twist gehad en de Poolsche koning had tot dusver altoos de zijde van Frankrijk gehouden, totdat de trots en de overmoed van Lodewijk XIV ook hem diep beleedigden.

Sobiesky was, nog eer hij tot koning van Polen was gekozen, in het huwelijk getreden met eene Poolsche vrouw, de dochter van den markies d'Arquier, kapitein van Lodewijk's lijfwacht. Zijne gemalin wenschte, dat haar vader tot hertog en pair van Frankrijk benoemd zou worden, doch de trotsche Lodewijk XIV verklaarde, dat een edelman van lageren rang, ook al was hij de vader eener koningin, geen aanspraak mocht maken op een hertogstitel. Hij weigerde het tot hem gericht verzoek, in weerwil van de goede diensten, welke de koningin hem tot dusver bewezen had, en beleedigde Johannes Sobiesky daardoor zoozeer, dat deze besloot den keizer in den oorlog tegen de Turken krachtig ter zijde te staan.

Al was het den keizer ook gelukt bondgenooten te vinden, toch verzamelden hunne troepen zich slechts langzaam en Leopold kon ternauwernood 33000 man bijeen brengen onder den hertog Karel I van Lotharingen, die zich in den oorlog tegen Frankrijk reeds als veldheer onderscheiden had, om den eersten aanval der Turken af te slaan: 33000 man tegenover een leger van 300.000 Osmanen, dat de grootvizier Kara Mustapha den 3en Mei 1683 naar Belgrado voerde!

De Hongaren ontvingen de Turken met open armen als bondgenooten; de aanhangers van Mohammed waren veel minder onverdraagzaam dan de Jezuïeten. De Hongaarsche protestanten wisten, dat zij, beschermd door des sultans bevelen, hun geloof vrijelijk zouden mogen belijden, terwijl zij door keizer Leopold als ketters vervolgd werden.

Zonder den minsten tegenstand te ontmoeten rukte het geduchte Turksche leger voorwaarts. Had Kara Mustapha zich bepaald tot de verovering van geheel Hongarije, dan zou hij ongetwijfeld zijn doel bereikt hebben. Doch hiermee was zijne eerzucht niet tevreden; hij wilde in Oostenrijk zelf eene nieuwe Paschalie stichten en zijn zetel te Weenen, de keizerlijke hoofdstad, vestigen. Hoewel zijne Hongaarsche vrienden hem al het gevaar, aan die onderneming verbonden, voorspiegelden en hem smeekten, zich, voordat hij verder trok, eerst van het bezit van Hongarije te verzekeren, bleef Kara Mustapha onverzettelijk. Een deel van zijne troepen liet hij tot belegering van Raab achter, het bevel over eene tweede afdeeling droeg hij op aan Tökeli, die in last ontving, Presburg in te nemen; hij zelf rukte aan het hoofd van meer dan 200.000 man tegen Weenen op, zonder dat de hertog van Lotharingen bij machte was om hem tegen te houden, want het kleine keizerlijke leger mocht tegen zulk eene overmacht den strijd in het open veld niet wagen.

Toen de tijding van de nadering van het Turksche leger in de keizerlijke hoofdstad verbreid werd, maakte een onuitsprekelijke schrik zich van de bevolking meester. De ontsteltenis aan het keizerlijke hof was

zoo groot, dat geen der hoogere ambtenaren wist, wat hij doen moest.

De keizer zelf verloor den moed; hij vluchtte naar Linz, door het gansche hof en door vele aanzienlijke burgers gevolgd.

Hertog Karel van Lotharingen trok in aller ijl 12.000 man bijeen en het gelukte hem deze als bezetting in de stad te brengen, dewijl, tot geluk voor de Weeners, de Turken zich een weinig opgehouden hadden, om het rijke en vruchtbare land te plunderen.

De Poolsche koning Johannes Sobiesky had inmiddels de troepen, waarmee hij den in het nauw gebrachten keizer ter hulpe wilde komen, bijeengetrokken; hij zwoer het kruis tegen de Halve Maan te zullen verdedigen en rukte met een leger van ongeveer 18.000 man naar Weenen op.

Ook de Duitsche vorsten hadden zich onder den indruk van het gemeenschappelijk gevaar eindelijk vermand, een rijksleger werd veel spoediger dan gewoonlijk bijeengebracht. Bij de 20.000 man onder den hertog van Lotharingen voegden zich de keurvorst van Beieren en van Saksen, ieder ongeveer met 12.000 man en bovendien eenige andere vorsten met omstreeks 9000 man.

Den 14en Juli 1683 bereikten de Turken Weenen, zij legerden zich rondom de wallen en muren der stad, die in zulk een slechten toestand verkeerden, dat de burgerij, in weerwil van de geestdrift, waarmee zij besloten had den geduchten vijand te bestrijden, toch zeer weinig hoop op een goeden uitslag van dien strijd durfde koesteren.

Graaf Rudiger van Stahremberg, die het opperbevel voerde, had slechts ongeveer 22.000 man onder zijne bevelen, de gewapende burgerwacht daaronder begrepen. Een hevige, bloedige strijd begon er onder de muren van Weenen.

Zes uur rondom de stad sloeg het reusachtige Turksche leger zich neer; de grootvizier plantte zijn geschut in een wijden kring en opende het beleg volgens de toen geldende regelen, hij trachtte deels bres te schieten, deels door mijnen de batterijen en muren in de lucht te laten springen.

Met een onwrikbare, bewonderenswaardige volharding herstelden de Weeners des nachts alles wat in den loop van den dag door kanonvuur of mijnen vernield was. Dag op dag waagden de Turken een storm, en telkens werden zij teruggeworpen. Doch hoe dapper de verdedigers ook vochten, met elken dag maakten de Turken langzame maar zekere vorderingen. Tegen het einde van Augustus hadden zij zich reeds in de stadsgracht gevestigd. Den 4en September dreunde een vreeselijke donderslag door de stad, die de huizen deed schudden. Eene reusachtige mijn, onder de burgbatterij aangebracht, was gesprongen en had die wijd en zijd uit elkander geslagen; er vertoonde zich zulk eene groote opening, dat de Turken juichend kwamen aanstormen. Doch de bezetting streed met al den moed der wanhoop, de aanvallers, hoe talrijk hunne benden ook mochten zijn, werden door de met alle gevaren spottende verdedigers teruggeworpen. Dagelijks nieuwe aanvallen der Turken, dagelijks nieuwe nederlagen der bestormers. Den 10en September echter sprong er weer eene mijn onder het burgbastion en nu werd de opening zóó groot, dat gansche gelederen der belegeraars door de bres naar binnen konden trekken.

Eene diepe verslagenheid heerschte in de ongelukkige stad. Reeds hadden de honger en de dagelijks wederkeerende, schier bovenmenschelijke inspanning de krachten der verdedigers uitgeput; alle hoop op redding

was vervlogen, nog enkele dagen en de prachtige stad zou bestormd worden en welk lot dan de ongelukkige inwoners wachtte, wist iedereen vooruit. Men kendde den vreeselijken bloeddorst, de onmenschelijke wreedheid der Turken, die voor en gedurende het beleg niet minder dan 87.000 inwoners der Oostenrijksche landen deels vermoord, deels als slaven weggesleept hadden.

Doch toen de nood het hoogst was gestegen, was ook de hulp nabij! Den 11en September, des avonds te 5 uur, dreunden kanonschoten van den Kalen-Berg. Met eene onbeschrijfelijke blijdschap riepen de inwoners van Weenen elkander de vreugdetijding toe, dat een christenleger tot ontzet naderde. Zij zonden terstond een bode tot hertog Karel van Lotharingen, die den opperbevelhebber een briefje overhandigen moest, hetwelk de volgende korte maar veelbeteekenende woorden bevatte: „Geen tijd meer te verliezen, genadige heer! — Om Gods wil, verlies geen tijd meer.” Als een teeken van den hoogsten nood werden van den Stefanustoren vuurpijlen opgelaten. De Weeners wisten niet, of het christenleger sterk genoeg was om de Turken aan te vallen; toen echter, als antwoord op hun sein, uit de bevriende legerplaats insgelijks vuurpijlen opstegen, toen van den top van den Leopoldsberg een roode vlag wapperde, die hun redding scheen toe te wuiven, toen weerklonken eensklaps luide vreugdekreten door de straten van Weenen, toen verlieten oud en jong de huizen en snelden naar de wallen. Grijsaards en knapen grepen naar de wapenen, ja ook de vrouwen bleven in hare geestdrift niet achter, ook zij eischten een wapen, om aan den uitval deel te nemen. Menschen, die elkaar vroeger nooit gezien hadden, omarmden elkander juichend op de straten, vol geestdrift wilden zij ten strijde snellen.

De hulp was eindelijk opgedaagd. Johannes Sobiesky had zich met den hertog van Lotharingen, de keurvorsten van Saksen en Beieren en met vele andere Duitsche vorsten vereenigd, een leger van 46.000 man was bijeengebracht, om de zoozeer bedreigde stad te ontzetten. Inderdaad, nog een klein leger tegenover de 200.000 Turken!

De nacht viel in, een lange nacht, waarin zeker niemand, hetzij binnen Weenen hetzij in het christenleger, een oog luiken kon.

Met het krieken van den dag schaarden de christenstrijders zich in slagorde. Johannes Sobiesky, die zijn zoon bij zich had, ten einde hem in den strijd tegen de Turken tot een held te wijden, sloeg hem tot ridder, trad vervolgens voor het front zijner troepen en herinnerde hun in vurige taal hunnen plicht: „Niet voor mij strijdt gij, maar voor God! Slechts één bevel heb ik heden: volgt mijn voorbeeld!” Vijf kanonschoten donderden van den berg, dat was het teeken van het begin van den strijd, die van beide zijden met grooten heldenmoed en met eene onwrikbare volharding gevoerd werd. Het is niet waarschijnlijk, dat het christenleger, in weerwil van zijne dapperheid, de overwinning behaald zou hebben, had niet de grootvizier de noodlottige fout begaan, de stad te laten beschieten, terwijl hij zich tegen de Duitschers en Polen verdedigde, hij versnipperde daardoor zijne kracht en verlamde voor een deel de uitwerking van zijn geschut.

Toch stond meer dan eens de kans voor de christenen zeer hachelijk. De koning van Polen was van alle zijden door vijanden omringd; door zijne dapperheid te ver meegesleept, verkeerde hij in gevaar van gevangen genomen te worden, daar zijne Poolsche ruiters reeds begonnen te wijken;

doch nu snelden de Duitschers hem ter hulp; zij wierpen zich met onstuimige woede op den vijand en bevrijdden den koning. Toen nu ook de bezetting van Weenen de poorten uittrok, om aan den strijd deel te nemen, werden de Turken geslagen: in eene overhaaste vlucht poogden zij hunne legerplaats te bereiken.

De overwinning was bevochten, Weenen was ontzet. Toch scheen er nog niet veel gewonnen. Wanneer de 200.000 Turken zich verzamelden, scheen het kleine christenleger ter nauwernood in staat om aan die overmacht het hoofd te bieden. Reeds beraadslaagden de aanvoerders over hetgeen hun den volgenden dag te doen stond, toen zij eensklaps het schier ongeloofelijk bericht ontvingen, dat de Turken hunne eigene legerplaats in den steek gelaten hadden en in ordelooze vlucht wegsnelden, ja dat zij zelfs de grootste schatten het medenemen niet waard achtten, om slechts hun leven te redden.

Een onnoemlijke buit viel den overwinnaars in handen: 370 kanonnen, de tent van den grootvizier, die alleen op eene waarde van *f* 700.000 werd geschat, een krijgskas met *f* 3.500.000, in het geheel een buit, die volgens eene matige berekening ten minste 26 millioen gulden bedroeg.

Met het aanbreken van den dag snelden de Weeners juichend naar de tot dusver zoo gevreesde legerplaats.

Hier verkwikten zij zich eindelijk, na maanden van ontbering, met de kostelijke levensmiddelen, die er in overvloed voorhanden waren. Hier omhelsde de Poolsche koning den dapperen bevelhebber der stad, Rudiger von Stahremberg, met de woorden: „Wees welkom! Held en broeder.”

Hierop trokken de overwinnaars de ontzette stad langs bouwvallen en lijken binnen. Doch het volk dacht niet aan de jammeren, die het doorleefd had; het omarmde zijne dappere bevrijders en klemde zich aan de stijgbeugels van den heldenkoning Sobiesky vast. Het vreugdgejuich: „Leve de koning, onze redder!” de zegenbeden van hen, die hij uit de diepste vertwijfeling had opgebeurd, begeleidden den koning, die vol fiere blijdschap op het dankbare volk nederzag.

Met hoe meer blijdschap het volk Sobiesky begroette, des te stilzwijgender en koeler waren de keizerlijke ambtenaren, geen enkel priester verscheen, om den redder te begroeten en deze hief zelf den Ambrosiaanschen lofzang aan.

Des keizers naijver op den Poolschen koning was maar al te bekend en daarom was het bevel gegeven, dat de ambtenaren aan de begroeting van den koning geen deel zouden nemen.

Keizer Leopold kwam eerst den 14en en verkeerde in groote verlegenheid over de vraag, hoe hij zich tegenover den koning van Polen gedragen zou. Hij wilde aan de keizerlijke waardigheid niets te kort doen.

Johannes Sobiesky toch, die zijn titel en macht aan de keuze van het Poolsche volk dankte, was geen koning door Gods genade en Leopold mocht hem — zoo eischte het de strenge etikette, waarbij hij opgevoed was — dus niet met de hoogste eer ontvangen. Tevergeefs riep hertog Karel van Lotharingen op de vraag, hoe Leopold den koning ontvangen moest, schier verontwaardigd uit: „Met open armen, als den redder des rijks!” Leopold had geen besef van dankbaarheid, hij begroette den koning stijf op zijn paard zittend, en toen Sobiesky's zoon hem de hand kuste, achtte hij het zelfs beneden zich, den hoed af te nemen.

Ook de dappere Poolsche krijgers verwaardigde de keizer ter nauwer-

nood met een blik, toen zij aan hem voorgesteld werden. Zulk eene beleediging verbitterde de Polen; zij drongen bij hunnen koning er op aan, dat hij terstond dien ondankbare verlaten zou; doch Sobiesky was boven zulk eene wraak verheven; hij had gezworen, dat hij de Turken zou bestrijden, en dezen eed bleef hij getrouw. Hij zette den strijd ook in Hongarije voort en keerde eerst naar zijn vaderland terug, toen de overwinning ontwijfelbaar aan de zijde der christenen was.

Bij het afscheid nemen gaf hij den keizer nog den welgemeenden en wijzen raad, zich de Hongaren door eerbiediging van hunne rechten en vrijheden tot vrienden te maken.

Zes dagen na het ontzet van Weenen begonnen de koning van Polen en de hertog van Lotharingen de Turken te vervolgen. Zij behaalden den 10en October bij Parkany eene schitterende overwinning en namen de belangrijke stad Gran in.

Thans wierp de keizer een blik vol hoop in de toekomst. Hij liet allen Hongaarschen opstandelingen, die de wapenen wilden nederleggen, vergiffenis aanbieden. Hierdoor gelukte het hem, een groot aantal opstandelingen voor zich te winnen. Tökeli echter bleef de bondgenoot der Turken en behandelde een ieder, die zich aan den keizer onderwierp, als rebel.

Sultan Mohammed schreef den tegenspoed van het Turksche leger uitsluitend aan zijn grootvizier Kara Mustapha toe, die in Belgrado de winterkwartieren had betrokken; hij werd vervangen door Ibrahim, die den bijnaam Scheitan (duivel) droeg, en moest zijn tegenspoed met den dood bekoopen; den 25en December 1683 werd hij te Belgrado onthoofd. Zijn dood schonk den Turken echter het verloren geluk niet terug, de hertog van Lotharingen behaalde overwinning op overwinning; hij nam Pesth in en veroverde Neuhäusel stormenderhand (Augustus 1685). Uit Kaschan en Eperies werd Tökeli verjaagd en ook in Zevenbergen streden de Oostenrijkers onder graaf Caprara gelukkig tegen Michaël Abaffi, die in het jaar 1686 gedwongen werd om zich aan den keizer te onderwerpen. Johannes Sobiesky drong in Moldavië en Walachije door en ook de Venetianen, die zich insgelijks met den keizer verbonden hadden, bestreden met goed gevolg de Turken op Morea.

Steeds ongunstiger was de wending, die de oorlog voor de Osmanen nam, terwijl de macht des keizers met elk jaar aangroeide. Het Oostenrijksche leger alleen telde in 1686 reeds 60.000 man; hierbij kwamen 8000 Brandenburgers, 5000 Saksers en 8000 man, welke de stenden van den Frankischen en Zwabischen kreis op de been gebracht hadden. Met zulk eene macht, door een zoo bekwaam veldheer als Karel van Lotharingen aangevoerd, kon den 2en September 1686 ook Ofen stormenderhand ingenomen worden, hoewel de sterke vesting door de Turken met den moed der wanhoop verdedigd werd. Een onmetelijke buit viel in de handen van den overwinnaar, want in het als onneembaar beschouwde Ofen hadden de Turken den buit van al hunne strooptochten opgestapeld. De bezetting van Ofen werd tot den laatsten man toe over de kling gejaagd. Door niets teruggehouden drongen de Oostenrijkers thans verder door en den 12en Augustus 1687 behaalde hertog Karel van Lotharingen eene nieuwe schitterende zegepraal bij Mohacz op hetzelfde slagveld, waarop, 161 jaar vroeger, koning Lodewijk van Hongarije tegen de Turken slag en leven verloren had (zie Dl. VII blz. 123).

Het grootste deel van Hongarije was door Karel van Lotharingen weer aan de macht des keizers onderworpen, doch hiermee niet tevreden, wilde deze als onbeperkt gebieder over het heroverde land regeeren. De moed

van den Hongaarschen adel moest voor altijd gefnuikt, de protestantsche godsdienst met wortel en tak uitgeroeid worden. Elk middel tot bereiking van dit doel was den koning welkom.

Generaal Caraffa, die openlijk uitgesproken had, dat de Hongaarsche wetten hem niet meer waard waren dan een vuil ei, stelde hij aan het hoofd van het keizerlijk gerechtshof te Eperies, hetwelk door het volk de vleeschbank van Eperies genoemd werd, om de martelingen en doodvonnissen, welke Caraffa de gedaagden deed ondergaan. Al wie ooit met Tökeli in verbintenis gestaan had, ja wie slechts daarvan verdacht werd gehouden, werd eerst gefolterd en vervolgens aan het zwaard van den beul overgeleverd. Hetzelfde lot trof allen, die tot het protestantisme overhelden en eene vijandige houding tegen de Jezuïeten aangenomen hadden, allen, in één woord, bij wie slechts een zweem van vrijzinnige gevoelens aangetroffen werd.

De mannen uit het volk werden zonder genade gemarteld en geslacht en de keizer trok van zulk eene gunstige gelegenheid als de geheele onderwerping van Hongarije hem aanbood, partij, om het land van al zijne rechten te berooven.

Hij riep een rijksdag te Presburg bijeen; hier eischte hij van den adel, dat hij afstand zoude doen van het recht der Hongaren om hunne koningen te kiezen. Lang verzetten de fiere edelen zich daartegen, doch eindelijk gaven zij uit vrees voor den bloedraad te Eperies toe. Den 31en October 1687 verklaarden zij, dat voortaan de koninklijke waardigheid in de mannelijke linie van het Oostenrijksche Huis Habsburg erfelijk zou zijn.

Den 9en December 1687 werd Jozef, de negenjarige zoon des keizers, tot koning van Hongarije gekroond. Bij deze gelegenheid werd de rechtbank te Eperies opgeheven en eene algemeene amnestie afgekondigd, waarvan alleen Emmerich Tökeli uitgesloten was. Bovendien werd den protestanten vrijheid van eeredienst toegestaan.

De oorlog met de Turken duurde voort en ook verder bleef het geluk den Oostenrijkschen wapenen gunstig. Den 6en September 1688 werd zelfs Belgrado stormenderhand ingenomen en ook toen de markgraaf Lodewijk van Baden het opperbevel in plaats van hertog Karel van Lotharingen had aanvaard, behaalden de Oostenrijkers nieuwe overwinningen. Zij namen in 1689 Nissa en Widdin in.

In het volgende jaar, 1690, scheen voor een oogenblik de krijgskans te keeren. De grootvizier Mustapha Köprili heroverde Belgrado, en Tökeli, in de plaats van den overledenen Michaël Abaffi tot vorst van Zevenbergen benoemd, drong in dat land met 16.000 man binnen en versloeg de Oostenrijkers in een bloedig treffen den 21en Augustus 1690. Doch reeds in het volgende jaar werd hij door den markgraaf van Baden weer uit dat land verdreven. Ook aan de zegevierende loopbaan van Mustapha Köprili kwam spoedig een einde; hij verloor tegenover Lodewijk van Baden den 19en Augustus 1691, niet ver van Peterwardein, slag en leven.

Niet zoo gelukkig als Lodewijk van Baden, die geroepen werd om tegen de Franschen aan den Rijn te strijden, voerde zijn opvolger in het opperbevel, de keurvorst Frederik Augustus van Saksen, den oorlog, doch spoedig lachte de fortuin den Oostenrijkers weder toe, toen een der grootste veldheeren van zijnen tijd, prins Eugenius van Savoie, het opperbevel aanvaardde.

Prins Eugenius van Savoie, de „edele ridder”, wordt nog heden ten dage door het Duitsche volk in zijne liederen bezongen.

Hij stamde af uit een zijtak van dat oude vorstengeslacht. In zijne jeugd was hij voor den geestelijken stand bestemd, maar de levendige, krachtige geest des jongelings verzette zich tegen zulk een afgemeten en afgezonderd leven; hij brandde van begeerte om krijgsman te worden en zag zijn wensch vervuld.

Als twintigjarig jongeling bood hij koning Lodewijk van Frankrijk zijne diensten aan, doch deze wees zijn aanbod lachend af en ried hem geestelijke te worden, dewijl hij te klein was voor soldaat. Nu wendde Eugenius zich tot Oostenrijk en hier werd hij in dienst genomen.

Na de bevrijding van Weenen gaf de keizer hem het bevel over een regiment ruiterij en in de school van den dapperen hertog van Lotharingen ontwikkelde Eugenius zich tot een kweekeling, die zijn leermeester weldra verre overtrof.

In het jaar 1693 werd hij door den keizer tot veldmaarschalk benoemd. In dien tijd zou Lodewijk XIV hem wel gaarne in dienst genomen hebben, hij liet zelfs den prins aanbiedingen doen, zoo schitterend, dat hij zeker meende, Eugenius daardoor te zullen verlokken (hem werd niets minder dan de maarschalkstaf van Frankrijk en het stadhouderschap van Champagne toegezegd), maar Eugenius antwoordde lachend den onderhandelaar: „Zeg uwen koning, dat een keizerlijk veldmaarschalk juist zooveel waard is als een Fransche.”

Eugenius wist in den oorlog tegen de Turken de zege aan zijne vanen te kluisteren; waar hij verscheen, daar volgden de soldaten, die met hem dweepten, hem juichend en zeker van de overwinning, in den strijd.

Het was inderdaad een zonderling schouwspel, wanneer de kleine man, die bijna in eene reusachtige alongepruik verdween, op een hoog strijdros langs het front reed; menigmaal werd hij zelfs met een aap vergeleken, doch hoewel de soldaten nu en dan om hem lachten, zoodra het geschut begon te donderen, staarden zij met diepen eerbied op hunnen dapperen aanvoerder.

Den 11en September 1697 sloeg Eugenius sultan Mustapha II, die zelf het Turksche leger aanvoerde, bij Zenta in een schitterenden veldslag, waarin meer dan 25.000 Osmanen den dood vonden. Na dit treffen moesten de Turken alle hoop op de herovering van Hongarije opgeven. Michael Abaffi II, de zoon van den overleden vorst van Zevenbergen, onderwierp zich aan den keizer, wien hij in 1699 zijne waardigheid afstond. Zevenbergen werd met het koninkrijk Hongarije vereenigd, doch behield een afzonderlijk bestuur.

De Porte verloor den moed om den strijd voort te zetten. Den 26en Januari 1699 werd de vrede van Carlowitz gesloten, waarbij de keizer in het bezit van alle veroverde landen bleef. Tökeli moest afstand doen van Zevenbergen, sultan Mustapha II stelde hem schadeloos door bezittingen in Klein-Azië. De dappere Hongaar keerde niet naar zijn vaderland terug; hij stierf in het jaar 1705 te Constantinopel.

Zoo eindigde de lange bloedige oorlog, waardoor de macht der Osmanen gefnuikt en het gevaar, dat deze door hunne zegevierende wapenen den Islam verder naar het Westen uitbreiden zouden, afgewend werd.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.

Nieuwe inval van Lodewijk XIV in Duitschland. Luxemburg en Trier genomen. Wapenstilstand van het jaar 1684. Verlies van Straatsburg. Nieuwe »Hereenigingen". Aanspraken van Lodewijk XIV op de Paltz. Verbond van Berlijn en van Augsburg. Kuiperijen van Lodewijk XIV bij de verkiezing van een bisschop van Keulen. Begin van den oorlog. Bezetting van de Rijnpaltz. De Orleansche oorlog. Dood van Karel van Lotharingen. De vrede van Rijswijk. Bepalingen omtrent de godsdienst. Vestiging van de Fransche kolonie te Berlijn. Veranderingen in de Duitsche vorstenhuizen. Het keurvorstendom Hannover. Erfopvolging in Engeland. De keurvorst van Saksen wordt koning van Polen. Leefwijze aan het Saksische hof. Keurvorst Frederik III van Brandenburg wordt koning van Pruisen.

Terwijl Oostenrijk in het Oosten zegevierend de Turken bestreed, was Duitschland in het Westen op verre na niet zoo gelukkig in den sedert lang weer ontbranden oorlog tegen zijn erfvijand Frankrijk.

Lodewijk XIV, de vrome Katholiek, de allerchristelijkste koning, had overeenkomstig de gewetenlooze staatkunde, die hem kenmerkte, door middel zijner gezanten te Constantinopel zijn uiterste best gedaan om de Turken tot een oorlog aan te zetten, ten einde op die wijze het Duitsche rijk en vooral Oostenrijk in de engte te drijven. Zijn plan was, ten slotte als redder op te treden en zich hierdoor voor zijnen zoon van de Duitsche keizerskroon en alzoo van de wereldheerschappij te verzekeren. De vorst, die Frankrijk en Duitschland onder zijn schepter vereenigde, zou ongetwijfeld machtig genoeg zijn om der wereld de wet voor te schrijven.

De onverwachte zegepraal der Duitschers over de talrijke Osmanische legers, vooral de nederlaag der Turken voor Weenen en hun terugtocht, die weldra in een vlucht overging, had de verreikende plannen van Lodewijk XIV verijdeld. Deze besloot althans van de machteloosheid des Duitschen keizers, die nog altijd met den oorlog tegen de Turken de handen vol had, partij te trekken, om zich nieuwe Duitsche gewesten, Luxemburg en Trier, toe te eigenen. Zonder voorafgegane oorlogsverklaring rukten de Fransche troepen eerst de Spaansche Nederlanden binnen, vervolgens nam de maarschalk Crequi den 4en Juni 1684 Luxemburg en, na een kort beleg, den 15en daaraanvolgende de stad Trier in.

Met eene schaamteloosheid, waarop alleen de groote koning van Frankrijk, Lodewijk XIV zich verheffen durfde, werd na deze in vollen vrede

gepleegde roofzieke invallen aan het Duitsche rijk een wapenstilstand aangeboden, hoewel de oorlog nooit verklaard was.

Sinds 't jaar 1667 was de rijksdag te Regensburg permanent; ieder rijksvorst en elke rijksstad onderhield hier aanhoudend een gezant, men hoopte op deze wijze spoediger en beter dan vroeger besluiten te kunnen nemen. Voor Lodewijk XIV was deze instelling hoogst voordeelig; zijn geld, waarmee hij nooit spaarzaam was, kon gemakkelijker dan vroeger onder de op één punt vergaderde gezanten rondgestrooid worden en tengevolge hiervan gelukte het hem dan ook, te Regensburg al zijn plannen door te zetten.

De deels door geld omgekochte, deels door bedreigingen verschrikte gezanten verklaarden, dat zoolang de oorlog met de Turken duurde, een gelijktijdige oorlog met het machtige Frankrijk onvermijdelijk den ondergang van het rijk na zich sleepen moest. Den 18en Augustus 1684 werd een voor Duitschland vernederende wapenstilstand gesloten; de Duitsche rijksvorsten stonden toe, dat Frankrijk al de tot den 1en Augustus gemaakte veroveringen, de stad Straatsburg daaronder begrepen, tot aan het sluiten van een formeel vredesverdrag ongestoord bezitten zou.

Zoo ging het heerlijke Straatsburg, het bolwerk van Duitschland tegen Frankrijk, verloren. In dwaze verblinding werd de sterke stad den Franschen overgelaten, voor wie thans bij de telkens herhaalde vijandelijke invallen, geheel Duitschland openlag.

De kleine Duitsche vorsten, die naburen van den machtigen Franschen koning waren, zagen zich weerloos aan zijne willekeur prijs gegeven, en werden zelfs meer dan eens door vrees genoopt om een bondgenootschap met hem aan te gaan.

De geheele Elzas werd van dien tijd af Fransch, niet alleen in naam, maar in zeden, gewoonten en geestesrichting. Het was niets dan een armzalige uitvlucht der Duitsche vorsten, wanneer zij beweerden tot zulk een schandelijken wapenstilstand door den voortdurenden oorlog met de Turken gedwongen te zijn

Hoe voordeelig het bestand van Regensburg ook voor Lodewijk XIV was, toch dacht hij er geen oogenblik aan, het te eerbiedigen. Hij wist immers, dat hij gerust op de gewetenloosheid en de vrees der ellendige Duitsche vorsten bouwen kon en dat hij ongestraft elk middel, hoe laag ook, kon aanwenden tot bereiking van zijne oogmerken. Hij aarzelde geen oogenblik van Duitschland's zwakheid ten voordeele van Frankrijk partij te trekken.

De „kamers van hereeniging" togen op nieuw aan het werk; de bezittingen van de Duitsche orde in den Elzas en van de Freiburger en Straatsburger Hoogescholen werden in beslag genomen. Lodewijk XIV maakte zelfs aanspraak op een geheel Duitsch land, op de Paltz.

Keurvorst Karel Lodewijk van de Paltz was zonder manlijke erfgenamen overleden. Volgens de wetten op de erfopvolging moest de regeering op een zijtak, dien der Paltzgraven van Neuburg, overgaan.

Lodewijk daarentegen verklaarde zijne schoonzuster Elisabeth Charlotte, gemalin van zijn broeder, hertog Philips van Orleans, en zuster van den overleden keurvorst voor de erfgename van diens allodiën en hij maakte voor haar aanspraak op het bezit van het geheele land, tot tijd en wijle de paltzgraaf Philips Willem uitgewezen zou hebben welke landen, als zwaardleen, hem toekwamen.

De meeste Duitsche rijksvorsten waren of verstrikt door de Fransche kuiperijen òf gewonnen door Fransch geld en alzoo geneigd om zich naar deze nieuwe wenschen van den op uitbreiding van grondgebied belusten koning te voegen. Eén vorst slechts openbaarde den ernstigen wil om den schier almachtigen veroveraar moedig het hoofd te bieden, de keurvorst van Brandenburg, Frederik Willem, die in de geschiedenis den bijnaam de Groote keurvorst ontvangen heeft.

Hoewel hij met keizer Leopold in twist gewikkeld was over aanspraken op het erfrecht der Silezische hertogdommen Jägerndorf, Liegnitz, Brieg en Wohlau, liet hij dit geschil thans rusten. Den 8en Mei 1686 sloot hij te Berlijn een verbond voor den tijd van 20 jaren met den keizer tot handhaving van de rechten en vrijheden van alle Duitsche rijksstenden, voornamelijk echter van die der keurvorsten van de Paltz, tegenover alle gewelddadige aanrandingen. Steunende op dit verdrag van Berlijn was de keizer in staat om den 9en Juni 1686 te Augsburg een grooter bondgenootschap tot stand te brengen, dat ten doel had den Regensburger wapenstilstand te handhaven. Oostenrijk, Spanje, Zweden en vele Duitsche vorsten traden tot deze overeenkomst toe.

Lodewijk XIV bestreed dit bondgenootschap voorshands niet met kracht van wapenen, maar door middel van listige kuiperijen. Hij wist door te drijven, dat een zijner werktuigen, de kardinaal Furstenberg, vroeger bisschop van Straatsburg, tot aartsbisschop van Keulen verkozen werd, terwijl de minderheid hare stemmen op prins Clemens Jozef van Beieren uitbracht. Paus Innocentius XI bekrachtigde echter den laatste in de bovengenoemde waardigheid (1688). Lodewijk's hoop, om het aartsbisdom Keulen voor Frankrijk te winnen, werd hierdoor verijdeld. Dewijl ook de oorlog, door Oostenrijk tegen de Turken gevoerd, voor eerstgenoemd rijk eene steeds gunstiger wending nam, besloot de Fransche koning den krijg te beginnen, om Duitschland niet al te zeer tot nieuwe krachten te laten komen. In de oorlogsverklaring, welke hij den 24en September uitvaardigde, gaf hij voor, dat hij zoowel door het Augsburger bondgenootschap en de wederrechtelijke vervulling van den aartsbisschoppelijken zetel te Keulen als door het onrecht, jegens zijne schoonzuster gepleegd, die zich van haar wettig erfdeel verstoken zag, tegen zijn wil genoodzaakt werd om naar de wapenen te grijpen. Den 25en September, eer nog de oorlogsverklaring te Regensburg ontvangen was, rukte de dauphin aan het hoofd van 80000 man de Rijnpaltz binnen, die schier zonder slag of stoot veroverd werd.

Deze verovering bevredigde echter den Franschen koning niet. Hij kon berekenen, dat de oorlog spoedig een grooteren omvang zou aannemen. Ten einde nu de kracht des vijands te verlammen en Frankrijk zooveel mogelijk tegen een aanval van Duitsche zijde te beveiligen, besloot Lodewijk XIV op aansporing van zijn minister van oorlog, Louvois, het grensland tusschen Frankrijk en Duitschland in eene woestenij te herscheppen.

In het hart van den winter van 1688 op 1689 werd het bevel tot verwoesting van het heerlijke land gegeven. Rondom Heidelberg stak men acht dorpen in brand. De bewoners, die in de verte niet vermoedden, dat deze brandstichting door den koning bevolen was, snelden toe, om de vlammen te blusschen. Doch nu hieuwen de Fransche soldaten op de ongewapende dorpsbewoners in en vermoordden hen op de gruwelijkste wijze.

Nadat het werk der vernieling in den omtrek van Heidelberg vol-

bracht was, begon het in de stad zelve. Het prachtige slot liet men grootendeels door buskruit in de lucht springen, de stad stak men in brand. Slechts enkele huizen werden als door een toeval gered. En zoo ging het in het geheele land. Manheim, Worms, Spiers, Kreuznach, Bruchsal, Rastadt en vele andere steden deelden in het vreeselijk lot van Heidelberg. Zelfs het kleinste gehucht werd niet gespaard.

De ongelukkige inwoners der verwoeste plaatsen werden, van alles beroofd, daaruit verdreven; men vergunde hun niet, naar Duitschland te vluchten, waar zij bij hunne vrienden en broeders eene liefderijke ontvangst zouden hebben gevonden, maar dwong hen om op Fransch grondgebied de wijk te nemen.

Aan die onmenschelijke wreedheid paarden de Franschen gruwzame spotternij. In den dom te Spiers haalden zij de zilveren doodkisten uit de koninklijke grafstede; zij strooiden de beenderen der oude Duitsche vorsten in het rond en gebruikten de schedels als kegelballen.

Aan het hoofd der Fransche brandstichters en moordenaars stond de generaal Melac, die zich door zijne rooverijen een maar al te treurigen naam maakte. Ook de jeugdige hertog van Crequi onderscheidde zich door grooten ijver bij de verwoesting van het bloeiende land; toen men hem naar de reden van zulk eene vreeselijke gestrengheid vroeg, had hij slechts één antwoord: „De koning wil het."

De wil des konings alleen beschikte over het leven en de bezittingen van vele duizenden menschen. De hertog toonde zelfs eene opgave van 1200 steden en dorpen, welker verwoesting door den koning bevolen was,

Zoo was het schoone land herschapen in een reusachtig lijkenveld, waar hier en ginds de zwartgeblakerde puinhoopen van verbrande steden en dorpen eenzaam op dat werk der verwoesting neerzagen.

Dat was te veel! Zelfs het goud des Franschen konings kon de Duitsche vorsten niet langer bewegen om zulke gruwelen lijdelijk aan te zien. Tegen de oorlogsverklaring en de verwoesting van de Paltz had keizer Leopold slechts een weinig beteekenend protest kunnen over stellen, en tot den 14en Februari 1689 had het geduurd, eer te Regensburg het besluit genomen werd, hetwelk Lodewijk XIV tot een vijand des rijks en den oorlog tot een rijksoorlog verklaarde. De gruwelijke verwoesting van de Paltz riep toch eindelijk de Duitsche legers in het veld.

Ook de leden van het Augsburger Verbond, waartoe ook de Staten-Generaal, Willem de III van Engeland en Victor Emanuël van Savoie toetraden (1688 en 1689), aanvaardden den strijd tegen Lodewijk XIV en zoo ontbrandde de oorlog aan den Rijn, in de Nederlanden en in Italië.

In de lente van 1689 verschenen de Duitsche legers in het veld. Frederik III, de zoon en opvolger van den overleden grooten keurvorst van Brandenburg, tastte met een leger van 30.000 man de in het aartsbisdom Keulen binnengerukte Franschen aan. Johan George III, keurvorst van Saksen, en de overige rijksvorsten spanden al hunne krachten in om de verwoesting van de Paltz te wreken. Het opperbevel over de rijkstroepen werd opgedragen aan den hertog van Lotharingen, die zich door zijne overwinning op de Turken grooten roem verworven had. Het gelukte hem dan ook, Mainz op nieuw aan de Franschen te ontrukken, terwijl Frederik III van Brandenburg, door de Hollanders ondersteund, den Franschen generaal Louvois bij Neuss versloeg en Rhijnberg, Keizersweert en Bonn veroverde.

Hertog Karel van Lotharingen overleed echter reeds den 17en April 1690. Zijn opvolger, keurvorst Maximiliaan Emanuël van Beieren, was niet tegen de Fransche veldheeren opgewassen.

Tengevolge hiervan leverde het jaar 1690 den Duitschers geen voordeelen op. Evenmin was dit het geval in het jaar 1691, hoewel de Duitsche vorsten al hunne krachten inspanden om eene aanzienlijke krijgsmacht bijeen te brengen. Tusschen de verschillende aanvoerders der rijkstroepen heerschte zulk eene oneenigheid, dat er niets belangrijks ondernomen kon worden.

De ijver der Duitsche stenden begon onder deze ongunstige omstandigheden spoedig te verflauwen en toen in het jaar 1690 markgraaf Lodewijk van Baden, de overwinnaar van de Turken, naar den Rijn geroepen werd, om het opperbevel over het rijksleger te aanvaarden, kon hij niets anders doen dan een verder doordringen der Franschen in Duitschland beletten. Ongetwijfeld zouden de Duitschers in dezen ongelukkigen oorlog nog grootere verliezen hebben geleden, indien Lodewijk XIV niet gelukkiger wijze genoodzaakt was geweest om ook te gelijkertijd tegen Spanje, Engeland, Savoie en Holland te strijden.

Onder zulke omstandigheden gevoelde Lodewijk XIV zich des te eerder geneigd om vrede te sluiten, dewijl hij, gelijk onze lezers zich herinneren, het oog op den Spaanschen troon had laten vallen, en zijne krachten verzamelen wilde om zich daarvan meester te maken. Met zijne gewone sluwheid wist hij zijne tegenstanders van elkaar te verwijderen en zoo kwam den 20sten September 1697 de vrede van Rijswijk met Holland, Engeland en Spanje tot stand.

Had Duitschland in vereeniging met zijne bondgenooten geene overwinning, kunnen behalen, hoe zou het verzwakte rijk dan in staat zijn geweest om alleen aan Frankrijk's macht het hoofd te bieden? Wel protesteerde keizer Leopold tegen de trouwloosheid zijner bondgenooten, doch verder ging zijn verzet niet; ook het Duitsche rijk werd eindelijk genoodzaakt om den vrede van Rijswijk aan te nemen. Den 31en October 1697 zou de vredesoorkonde onderteekend worden; alle voorwaarden waren vooraf vastgesteld. Frankrijk zou in het bezit van Straatsburg bevestigd worden, maar daarvoor ook alle buiten den Elzas gemaakte veroveringen teruggeven, niet verder „hereenigen" en zoowel den hertog van Lotharingen als den paltzgraaf van Tweebruggen in het bezit van hunne landen herstellen, toen de Fransche gezant eensklaps aan den avond van den 29en October nog de toevoeging van eene slotbepaling eischte.

Lodewijk XIV had in alle veroverde protestantsche gewesten en steden terstond gelast, den Roomsch-Katholieken eeredienst weder in te voeren; thans eischte hij eensklaps, dat ook na den vrede en na de teruggave der bepaalde streken aan Duitschland in dezen stand van zaken, niets veranderd zou worden en dezen eisch — hoe onbillijk — moesten de protestantsche stenden wel inwilligen, daar de keizerlijke gezanten en de katholieke stenden verklaarden dat de oorlog, in geval van weigering, vernieuwd zou worden en zij hiertoe niet konden besluiten. De rijksdag te Regensburg ratificeerde het vredesverdrag den 26en November 1697 hoewel met de opmerking, dat de katholieke vorsten nooit van deze het rijk afgeperste clausule ten nadeele der protestanten gebruik zouden maken.

De protestanten in de Paltz vertrouwden echter niet op deze belof-

ten, vele verhuisden echter naar Noordduitschland, vooral naar de provincie Brandenburg; derwaarts weken ook vele Fransche protestanten uit, die hun vaderland wegens vervolging om der godsdienstwille verlieten.

Te Berlijn ontstond eene geheele Fransche stadswijk, eene Fransche volkplanting, wier leden een belangrijken invloed op de beschaving en ontwikkeling dezer stad uitoefenden, ten gevolge van hunne bedrevenheid in allerlei takken van nijverheid, hunne onvermoeide werkzaamheid en de vastheid hunner godsdienstige overtuiging.

Gedurende en kort na den oorlog waren er onder de Duitsche vorsten vele veranderingen voorgevallen, die op den staatkundigen toestand van het rijk niet zonder invloed bleven.

Het hertogelijke huis van Brunswijk-Lunenburg had den keizer groote diensten bewezen. Zoowel in den oorlog tegen de Turken als tegen Frankrijk was Brunswijk steeds bereid geweest om den keizer hulp te verleenen: tot belooning hiervan zou de hertog de keurvorstelijke waardigheid ontvangen.

Het collegie der keurvorsten aarzelde niet, dezen wensch des keizer in te willigen; de katholieke keurvorsten deden dit uit vriendschap voor den keizer, de protestanten daarentegen, omdat door de verheffing van den hertog van Brunswijk-Lunenburg tot keurvorst, de protestanten eene stem in het collegie wonnen; dit was van te meer belang, dewijl de stem van de Paltz, die vroeger protestantsch was geweest, nu katholiek was geworden.

Doch al hadden de keurvorsten geen bezwaar tegen deze verheffing van den Brunswijkschen hertog, bij de overige Duitsche vorsten verwekte zij een sterken naijver; zij protesteerden daartegen en bijzonder ijverig deed dit de hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel.

In weerwil van dezen tegenstand zette de keizer echter zijn wil door; in het jaar 1692 verleende hij aan hertog Ernst August van Brunswijk-Lunenburg de keurvorstelijke waardigheid, en daarmede was het vroeger reeds vermelde keurvorstendom Brunswijk onder den naam van keurvorstendom Hannover geschapen; deze beschikking werd in het jaar 1705 eindelijk door de overige vorsten van Duitschland bekrachtigd.

De nieuwe keurvorst moest vóór zijne benoeming de belofte afleggen, dat hij bij elke verkiezing van een keizer voor het huis Oostenrijk stemmen, den katholieken vrijheid van eeredienst in zijne landen verleenen en den keizer bij zijne oorlogen zoowel tegen Hongarije als tegen Frankrijk met eene bepaalde krijgsmacht ter zijde staan zou.

Het huis Hannover rees weldra nog hooger in macht en aanzien. Toen in het jaar 1714 koningin Anna van Engeland stierf, erfde keurvorst George Lodewijk van Hannover de Engelsche koningskroon.

Ook een ander Duitsch vorst beklom in die dagen een buiten Duitschland gelegen troon. Frederik Augustus de Sterke, keurvorst van Saksen, werd — gelijk we reeds vermeld hebben — koning van Polen. Hij had de steeds oneenige grooten des rijks omgekocht, om hem tot koning te verkiezen en ook den Duitschen keizer trachtte hij, de opvolger van den standvastigen belijder der evangelische godsdienst, keurvorst Johan Frederik, voor zich te winnen door tot het katholicisme over te gaan.

Het viel Augustus van Saksen echter alles behalve gemakkelijk, den keizer tot inwilliging van zijne wenschen te bewegen. De Jezuïeten, die aan het hof van Weenen grooten invloed bezaten, vertrouwden hem niet,

zij dachten allerlei middelen uit om het keizerlijke huis tegen den keurvorst in te nemen.

Een priester moest, als geest vermomd, den zoon des keizers, Jozef, verschijnen, om hem voor den keurvorst te waarschuwen. Doch Augustus, die van het spook gehoord had, greep den priester, terwijl hij zijne rol speelde, aan en wierp hem uit het venster in den tuin, waar hij den nek brak.

Ten koste van aanzienlijke geldsommen verkreeg de keurvorst eindelijk de toestemming des keizers.

Den Duitschen landen strekte deze verheffing van hunne vorsten niet tot voordeel. Had vroeger hun hofstoet reeds aanmerkelijke sommen verslonden, nu zij eene koninklijke kroon droegen, legden zij hunnen onderdanen nog drukkender lasten op.

Te Hannover bleef het keurvorstelijke hof op het slot vertoeven, alsof de keurvorst nog tegenwoordig was. De vorstelijke stallen werden, evenals voorheen, met de beste paarden des lands gevuld en de adel, die aan het hof bijeenkwam, vierde dagelijks zijn willekeur en zijn trots meer en meer den vrijen teugel.

Nog erger bijna ging het in Saksen; hier werden de inwoners tot op het hemd uitgeschud, opdat men altijd weer nieuwe sommen den in Polen vertoevenden koning zou kunnen toezenden.

Augustus trachtte door middel van de alchimistery of kunst om goud te maken zich het noodige geld te verschaffen, hetwelk zijn land hem niet meer opleveren kon. Bij deze gelegenheid vond een der goudmakers, Böttger, die op den Königstein gevangen was gezet, omdat zijne proeven niet gelukken wilden, de vervaardiging van het porcelein uit.

Toen de alchimistery den koning geen goud opleverde, werd hij valsche munter. Hij liet valsch geld maken en verergerde hierdoor den treurigen toestand van zijn land.

Van veel grooter gewicht voor Duitschland was echter de verheffing van een ander vorst.

Frederik III een ijdel en eerzuchtig man, de zoon en opvolger van den grooten keurvorst van Brandenburg, wenschte insgelijks de koningskroon te dragen.

Het keurvorstendom, de mark Brandenburg, tot een koninkrijk te verheffen was onmogelijk; daarom besloot hij zijn hertogdom Pruisen in een koninkrijk te herscheppen: Pruisen was reeds in het jaar 1618, na den dood van hertog Albrecht Frederik, aan den keurvorst Johan Sigismund van Brandenburg overgegaan. De groote keurvorst had het juk der leenroerigheid aan Polen afgeworpen en Pruisen onder de souvereine heerschappij der Hohenzollerns gebracht. Van dit hertogdom meende de keurvorst een koninkrijk te kunnen maken en hij werd door een gunsteling in de volvoering van dit plan ondersteund.

De voortreflijke minister zijns vaders, Danckelmann, was op aansporing van dezen gunsteling — een zekere Kolbe — ontslagen en als gevangene in den kerker van Spandau geworpen. Kolbe beheerschte den keurvorst onbepaald; zijne beeldschoone vrouw was de bijzit zijns vorsten; uit dankbaarheid hiervoor ontving Kolbe den titel van graaf van Wartenberg en werd hij alvermogend minister.

Ten einde de gunst zijns meesters te behouden, spande de minister al zijne krachten in om hem den koninklijken titel te doen verwerven.

Bijna elf millioen gulden, waarvan de Jezuïeten alleen drie en een halve ton gouds ontvingen, werden tot omkooping gebezigd, en daardoor slaagde men er eindelijk in, den keizer tot toegevendheid te stemmen, in weerwil van den tegenstand van scherpzinnige hovelingen, die van oordeel waren, dat het Pruisische koningshuis eens voor het Oostenrijksche keizershuis gevaarlijk zou kunnen worden.

Prins Eugenius zeide hoofdschuddend, met een juisten blik in de toekomst: „De keizerlijke ministers, die den koning van Pruisen erkend hebben, verdienen opgehangen te worden.”

Ook Frederik moest, ten einde 's keizers toestemming te verkrijgen, de belofte afleggen, dat hij bij elke verkiezing van een keizer voor het huis Oostenrijk stemmen zou.

Den 18en Januari 1701 zette de keurvorst te Koningsbergen zich met eigen hand de kroon op het hoofd, daarop kroonde hij zijne voor hem nederknielende gemalin. Zijn zoon en zijne broeders brachten hem hunne hulde en als koning Frederik I regeerde hij van nu af over Pruisen.

Wat de ijdelheid van dezen weinig beteekenenden vorst uitgewerkt had, zou weldra den gewichtigsten invloed op de ontwikkeling van Noord-Duitschland uitoefenen. Frederik vermoedde weinig, dat zijn groote kleinzoon Frederik II aan den uiterlijken luister van den koninklijken titel ook de macht eens konings bijzetten en een rijk stichten zou, dat het brandpunt van Noord-Duitsche beschaving en ontwikkeling zou worden.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.

Duitschland. De letterkunde. De Hoogduitsche taal door vreemde woorden ontsierd De Duitsch-Fransche modegeest. Geleerde vereenigingen tot zuivering van de taal. De Silezische dichterschool. Opitz, vrijheer van Boberfeld en zijne opvolgers. De tweede Silezische school. Geringe waarde van beider werken. Godsdienstige liederen. Paul Gerhard. Het proza. De avontuurlijke Simplicius Simplicissimus. Philander van Siltewalt. Wetenschappelijke werken. Leibnitz. Thomasius. De Hoogeschool te Halle gesticht. Thomasius' strijd tegen de heksenprocessen en de pijnbank. Puffendorf. De godgeleerden Spener, Franke, Arnold en de Piëtisten.

Leert de geschiedenis van Duitschland gedurende de tweede helft der 17e eeuw, welke wij onzen lezers in de voorgaande hoofdstukken verhaald hebben, dat het volk zich gedurende dat tijdperk niet tot een hoogen trap van geestelijke ontwikkeling verheffen kon, zijne letterkunde legt van die waarheid het ondubbelzinnigst getuigenis af.

De met vreemde woorden doorspekte Duitsche taal had den eenvoud en de kracht, welke Luther haar gegeven had, verloren; het zoogenaamde Hoogduitsch was een afschuwelijk mengelmoes van woorden uit alle talen geworden en bij de zucht tot navolging, waardoor de aanzienlijke Duit-

schers van die dagen zich zeer ongunstig onderscheidden, werden ook na den dertigjarigen oorlog altijd nog veel vreemde, vooral Fransche woorden in de taal opgenomen. De Duitschers, die onophoudelijk met de Franschen in oorlog waren en zooveel van hen te lijden hadden, ontzagen zich toch niet, hunne vijanden na te apen, hunne zeden en gewoonten over te nemen en hunne eigene taal, om haar sierlijker te maken (!), door Fransche woorden en volzinnen te misvormen.

Wel kwamen tegen dit misbruik vele met een echt Duitschen geest bezielde mannen in verzet, doch zonder goed gevolg, want de zucht tot navolging en de ingenomenheid met alles wat Fransch heette, was reeds te diep tot alle standen des volks doorgedrongen; de mannen, die tegen deze zucht tot navolging waarschuwden en het opnemen van Fransche woorden in de Duitsche taal scherp hekelden, waren gedeeltelijk reeds zelven door den verkeerden volksgeest aangetast en gebruikten, zonder het te weten, in hunne dorre en droge geschriften een aantal vreemde woorden of zij vervingen deze — wat bijna nog erger was — door zulke dwaze overzettingen, dat zij zich daardoor slechts belachelijk maakten. In het jaar 1689 verscheen b. v. onder den titel: „De Duitsch-Fransche modegeest, elk verstaat het die het leest," een geschrift, dat ons een diepen blik in het Duitsche volksleven der 17e eeuw vergunt en ons tevens toont, met welke zwakke wapens de strijd tegen den Duitsch-Franschen modegeest gevoerd werd. Eenige karakteristieke plaatsen uit dat geschrift mogen deze bewering staven:

„Vroeger werden de Franschen bij de Duitschers niet geëstimeerd, nu kunnen wij niet zonder hen leven; alles moet Fransch zijn: Fransche taal, Fransche kleederen, Fransche spijzen, Fransch huisraad, Fransche dansen, Fransche ziekten en ik vrees, dat daarop ook een Fransche dood zal volgen, dewijl immers de ten gevolge van dit alles gepleegde zonden geene andere prognosticatie aan de hand doen. — — — De meeste Duitsche hoven zijn op Fransche leest geschoeid en wie tegenwoordig daar eene plaats wil bekleeden, moet Fransch kennen en vooraf Parijs, die hoogeschool der lichtzinnigheid, bezocht hebben; is dit niet het geval, dan behoeft hij niet op eenige gunst van het hof te rekenen. Daarom zegt het rijmpje:

Kunt gij geen Fransch verstaan,
Kom dan bij 't hof niet aan.

Intusschen kon men dit nog door de vingers zien, dewijl men zich aan de hoven nog eerder om de taal, de zeden en gebruiken van andere landen moet bekommeren, opdat men, indien te eeniger tijd vreemde heeren daar verschijnen, in staat zij om met hen te spreken en hen volgens de wijze van hun land te bedienen. Doch dit is ook tot bijzondere personen, ja tot het gepeupel doorgedrongen en men behoeft slechts in de steden een blik om zich heen te werpen, om te zien dat alles Fransch geworden is.

Wanneer de kinderen — zegt de zedemeester in zijne eigenaardige taal — nauwelijks uit den dop gekropen zijn en slechts 4 of 5 jaar doorleefd hebben, dan worden zij terstond aan den Franschen Moloch geofferd en op de Fransche galanterieën afgericht. Wanneer een kind om zoo te zeggen, nauwelijks ter wereld gekomen is en men bemerkt heeft of het een meisje of een jongen is, dan zijn de ouders reeds bedacht op het nemen van een Franschen taal- en dansmeester. In Frankrijk spreekt

niemand Duitsch, behalve de Duitschers onder elkaar, die zich daar wellicht ophouden, doch bij ons Duitschers is de Fransche taal zoo algemeen geworden, dat op vele plaatsen reeds schoenmakers, kleermakers, kinderen en dienstboden haar plegen te spreken. — — — Wil een jonkman tegenwoordig bij eene jonkvrouw succes hebben, dan moet hij komen met een Franschen hoed, een Fransch vest en galante Fransche kousen. Is dit het geval, dan mag hij overigens een krommen haviksneus, kalfsoogen, een bochel (of — gelijk anderen, die affectie voor dergelijke personen koesteren, het noemen — hooge schouders) kromme beenen, enz. hebben, men vraagt niet daarnaar. Genoeg, dat hij zich na langdurige studie geheel à la mode de France vertoonen kan. Men houdt hem voor een zeer beschaafd man, al heeft hij overigens niet meer geleerdheid dan een vleermuis en in plaats van hersens haksel in zijn hoofd. Hij is en blijft monsieur, indien hij maar aardig parleeren kan. — — Alzoo is de Fransche taal zoozeer tot ons doorgedrongen, dat bijna niemand haar ontberen kan, die onder de menschen vooruitkomen wil. Want indien een studiosus eene conditië of informatie tracht te verkrijgen, dan wordt hem terstond gevraagd, of hij parleeren kan, zoo niet, dan is het voor hem vergeefsche moeite daarnaar te dingen. Ik herinner mij hierbij, dat onlangs, toen een praeceptor zijn ambt neerlegde, die geroepen was om met een aanzienlijk heer vreemde landen te bezoeken, te gelijk een ander naar de plaats dong, die goed gestudeerd had en in de wijsbegeerte, de godgeleerdheid en de letteren wel bedreven was. Terstond werd hem echter gevraagd, of hij Fransch en Italiaansch verstond; zoo niet, dan zou men hem ditmaal niet kunnen gebruiken, dewijl de knaap reeds drie jaar oud en het dus hoog noodig was, dat hij op dien leeftijd in de genoemde talen onderwezen werd, terwijl toch de bengel nog geen woord Duitsch spreken, zelfs geen gebod of geen artikel uit den kleinen catechismus opzeggen kon, waarop toch zijne zaligheid berust. Wie ziet niet hieruit, dat zulke lieden daarmede te kennen geven, dat zij geene christenen, maar anti-christenen zijn, die zich niet ontzien de kleinen te ergeren en de hierop gedreigde straf in den wind te slaan. Moeten wij ons derhalve niet op de volgende wijze beklagen:

De Duitsche taal verdwijnt, eene andre dringt zich in,
Hij die geen Fransch meespreekt, is zeker stomp van zin?"

Die „Duitsch-Fransche modegeest" ontmoette niet alleen in geschriften als het boven door ons aangehaalde, een heftigen tegenstand, maar bovendien vormde zich tot zuivering en ontwikkeling van de Duitsche taal een tal van geleerde genootschappen, die ten deele reeds gedurende den dertigjarigen oorlog ontstonden en hunne werkzaamheid ook na dien tijd voortzetten, doch zonder eenige noemenswaardige vruchten voort te brengen, dewijl hun arbeid een bekrompen geest ademde. Wij noemen van zulke genootschappen: Het Duitsch-gezinde genootschap (gesticht in 1643), dat zich door de onzinnigste vertaling van vreemde woorden onderscheidde; de Pegnitzer Bloemenorde, (gesticht in 1644) wier leden zich de namen van herders gaven en op de wijze van sentimenteele herders dweepten.

Het ijverigst streden voor de zuiverheid der Duitsche taal de leden der zoogenaamde Silezische dichterschool (Zie Dl. VIII blz. 319), waarvan wij reeds vroeger gesproken hebben. Inderdaad lag de eenige verdienste dezer school in haar echt Duitsch karakter, want hare overige voortbreng-

selen zijn niet waard dat men harer gedenke. Gesticht door den Silezier Martinus Opitz, vrijheer van Boberfeld, en voortgezet door zijne navolgers Paulus Fleming, Simon Dach, Philippus van Zesen en Johann Rist ging de Silezische dichterschool, vooral onder laatstgenoemden, den weg van oppervlakkige en platte rijmelarij op.

Niet veel hooger waarde bezaten de werken van de door Andreas Gryphius uit Glogau gestichte tweede Silezische school, als wier leerlingen wij Caspar Lohenstein, Christiaan Weise en Christiaan Hoffmann van Hoffmannswaldau noemen. Al deze dichters lijden aan gezwollenheid, overdrijving en gekunsteldheid en hunne werken zijn daarom sinds lang vergeten of althans slechts hun bekend, die zich in 't bijzonder met de beoefening van de geschiedenis der letterkunde bezig houden. Van al de dichtstukken van dien tijd zijn slechts een aantal kernachtige godsdienstige liederen, die nog altijd in het volksgezang voortleven, voor ons bewaard. De meestbekende van deze dichters is de uit Berlijn verdreven prediker Paul Gerhard, wiens aangrijpende gedichten nog tegenwoordig tot de schoonste uit de gezangboeken der Evangelische gemeenten behooren (b. v. „Beveel gerust uw wegen", enz.).

Eene veel hoogere vlucht dan de poëzie nam het proza, vooral de wetenschappelijke letterkunde, na den dertigjarigen oorlog. De aan avonturen rijke Simplicius Simplicissimus van Christoffel van Grimmelshausen is een „schelmen-roman", even schitterend van verdichting als boeiend van inhoud, een meesterstuk, waardoor wij het soldaten- en volksleven gedurende den dertigjarigen oorlog op de meest aanschouwelijke wijze leeren kennen. Ook de „wonderlijke en waarachtige geschiedenis van Philander van Siltewald" door Joh. Mechmoscharosch, laat ons een diepen blik in de gebreken van dien tijd slaan.

In de wetenschappelijke letterkunde van Duitschland heeft juist de 17e eeuw eene ster van de eerste grootte voortgebracht: Godfried Wilhelm Leibnitz (1646—1716).

Leibnitz behoort tot de meest veelzijdig ontwikkelde geleerden en de scherpzinnigste denkers van alle eeuwen. Begaafd met een onvergelijkelijk trouw geheugen, met eene inderdaad verwonderlijke vlugheid van bevatting, eene snijdende scherpte van oordeel en een merkwaardig fijn gevoel, trok Leibnitz van al deze geestesgaven met een stalen vlijt en eene rustelooze werkzaamheid partij. Hierdoor gelukte het hem, in bijna alle wetenschappen den hoogsten trap van kennis te bereiken. Men heeft Leibnitz dikwijls met Alexander von Humboldt vergeleken, en inderdaad hebben deze twee geleerden vele hoedanigheden met elkaar gemeen; welk een groot verschil er overigens ook tusschen beider richting en streven bestaan heeft, beiden hebben bovendien het geluk gesmaakt, dat zij hunne verdiensten reeds tijdens hun leven door hunne tijdgenooten op de streelendste wijze gehuldigd zagen. Leibnitz, de stichter van de Berlijnsche hoogeschool, werd door verscheidene Duitsche vorsten met geldelijke toelagen, titels en allerlei eerbewijzen begiftigd en door den Duitschen keizer tot rijksvrijheer verheven. Alle geleerde genootschappen, zoowel in het binnen- als in het buitenland, achtten het eene eer, hem onder hunne leden te tellen. In de rechtsgeleerdheid blonk Leibnitz uit door zijne onderzoekingen omtrent het staats- en volkenrecht, in de geschiedenis door zijne trouwe studie, over de geschiedenis van het huis Brunswijk en zijne, helaas! niet voltooide annalen van het Duitsche rijk; in de wis- en natuurkunde door meer dan éene

uitvinding en ontdekking (b. v. van de differentiaalrekening); in de godgeleerdheid en wijsbegeerte eindelijk door zijn beroemd, hoewel thans verouderd werk, de Theodicee, en vele andere geschriften, door welke hij een nieuw wijsgeerig stelsel trachtte te grondvesten. Leibnitz stond in betrekking tot alle Europeesche geleerden van naam, o. a. tot den beroemden Hollander Huijgens, den uitvinder van de slingeruurwerken en vooral tot den beroemden Engelschman Isaäc Newton (Zie Dl. IX, blz. 60), die met hem in uitvindingen wedijverde en hem omtrent meer dan ééne den voorrang betwistte. Inderdaad zijn deze twee groote geleerden meer dan eens langs verschillende wegen tot dezelfde slotsommen gekomen.

Naast Leibnitz hebben wij als een uitstekend Duitsch geleerde der 17e eeuw Christiaan Thomasius (1655—1728) te noemen. Thomasius heeft zich onderscheiden door de stoutmoedigheid en de geestkracht, waarmee hij alle verouderde vooroordeelen van zijnen tijd bestreed. Als privaat-docent te Leipzig sprong hij voor het gebruik van de Duitsche taal in de wetenschap in de bres, hij hield zijne wijsgeerige voorlezingen in het Duitsch, in tegenstelling met de overige docenten, die zich nog altijd van een afschuwelijk, tot taal der wetenschap geijkt kerkelijk Latijn bedienden. Dewijl Thomasius te Leipzig met kracht het vrije wijsgeerig onderzoek verdedigde en zich daarbij niet onthield van heftige aanvallen op de rechtzinnige Leipziger godgeleerden, werd hij door deze op zijne beurt heftig vervolgd. De kampioen der vrijheid moest in den ongelijken strijd tegen zijne even talrijke als machtige tegenpartij eindelijk het onderspit delven. Als dwaalleeraar werd hij uit Leipzig verbannen, en toen hij in 1690 de poort uitging, luidde men, om hem te beschimpen, het „arme-zondaarsklokje". Maar die smaad verkeerde voor hem in eere. Meer dan honderd zijner leerlingen vergezelden hem naar Halle, waar hem met de meeste bereidwilligheid eene gehoorzaal ingeruimd werd. Te Halle zette hij zijn arbeid in denzelfden geest voort. Evenals vroeger hield hij voorlezingen over natuurrecht, zedekunde en logica in de Duitsche taal. Toen kort daarop te Halle eene nieuwe hoogeschool werd gesticht, werd hem het hoogleeraarsambt in de rechten opgedragen en hij kon nu met veel grooter nadruk dan voorheen zijne vrije overtuiging uitspreken; later werd hij zelfs rector der hoogeschool.

Eene onsterfelijke verdienste heeft Thomasius zich verworven door zijn onvermoeiden strijd tegen verouderde instellingen. Waren in Holland de heksenprocessen, die afschuwelijke vrucht van bijgeloof en dweepzucht, van het godgeleerde standpunt aangevallen, Thomasius verzette zich als jurist daartegen met zulk een schitterend gevolg, dat de meeste rechtbanken het voortaan niet waagden, een veroordeelend vonnis uit te spreken en dat de heksenprocessen spoedig verdwenen. Ook tegen de pijnbank richtte Thomasius zijne wapenen, doch deze barbaarsche instelling af te schaffen, gelukte hem niet. Nog langen tijd werd zij zelfs door verlichte juristen beschouwd als het eenige middel om hardnekkige misdadigers tot bekentenis te nopen.

Naast Thomasius moet nog een andere beroemde rechtsgeleerde van dien tijd genoemd worden, namelijk Samuel von Puffendorf (1632—1694), die over natuur- en volkenrecht een belangrijk werk geschreven en ook als historieschrijver door zijne geschriften over de daden van den grooten keurvorst veel naam gemaakt heeft.

Op het gebied der godgeleerdheid ontstond in de tweede helft der

17e eeuw een heftige strijd tegen den dooden letter- en vormendienst, die in de orthodox-Luthersche kerk steeds dieper wortel schoot. Philip Jacob Spener (1635—1705) was de voornaamste tegenstander van die richting, zijn hoofdbeginsel was, dat de ware vroomheid het geheele leven doordringen en zich daarin openbaren moet. Spener trachtte door middel van een beter en grondiger onderzoek van den bijbel een werkdadig christendom aan te kweeken. Geen wonder, dat hij ten gevolge van dit alles de heftigste aanvallen van de zijde der orthodoxen te verduren had, doch dewijl hij door zijn gansche leven toonde, dat hij van de waarheid zijner eigene leer diep doordrongen was, werd hij als een vader der armen, als streng zedelijk prediker en als de trouwste vriend en huisvader door allen, die hem kenden, hoog vereerd.

Spener's leerlingen, onder wie vooral Herman Franke († 1727), de stichter van het weeshuis te Halle, en Godfried Arnold (1666—1714) zich onderscheidden, gingen in hun streven om hun christelijken zin in hun levenswandel ten toon te spreiden wel eens de grenzen eener gezonde zedeleer te buiten. Zij ijverden niet alleen tegen alles wat naar losbandigheid en uitspatting zweemde, maar ook tegen zeer onschuldige vermaken en daar zij in hunne taal, hunne kleeding en hunne spreekwijze groote overeenkomst vertoonden met de Engelsche Puriteinen, schonken zij hunnen tegenstanders menigmaal rijke stof tot niet altijd ongegronde aanvallen. Zoo kregen zij den in menig opzicht juisten naam van piëtisten. In den aanvang was het piëtisme, zooals Spener het opvatte, een verblijdend verschijnsel in de protestantsche kerk, doch later ontaardde het in eene vertooning makende, vaak gehuichelde vroomheid, die de scherpst mogelijke tegenstelling vormt met de door Spener gepredikte opvatting van godsdienst en christendom.

ZESTIENDE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Lodewijk XIV na den dood van Mazarin. »L'état c'est moi." Lodewijk's gebrekkige opvoeding. Zijn haat tegen de volksvrijheid. Zijne zelfzucht. Zijne zelfvergoding. Zijne beminlijkheid in den omgang Frankrijk's binnenlandsche toestand bij het optreden van Lodewijk als zelfstandig regent. De ministers. Fouquet, zijne macht, zijne talenten, zijn rijkdom, zijn bewind. Trouwloosheid van Lodewijk XIV tegenover Fouquet. Hij wordt gevangen genomen en veroordeeld. Colbert. Zijn beheer van de geldmiddelen. Zijn handelsstelsel en de daaruit voortvloeiende verderfelijke gevolgen. Colbert bij de natie niet bemind. Zijn dood. Louvois. Zijn karakter; zijn bewind; zijne verhouding tot Lodewijk XIV.

Den 9en Maart 1661 was de kardinaal Mazarin gestorven (Zie Dl. VIII, blz. 397). Lodewijk XIV, de jeugdige koning, die den kardinaal de zorg voor de regeering tot dusver geheel had overgelaten, zou thans zelfstandig de teugels des bewinds voeren. Sinds de laatste 40 jaren was in Frankrijk de opperste leiding van de staatszaken altijd aan een eersten minister toever-

trouwd geweest. De hovelingen geloofden des te vaster, dat dit ook in het vervolg het geval zou zijn, dewijl de jeugdige koning in hunne schatting noch den lust noch de bekwaamheid bezat om zelfstandig te regeeren. Het was bij hen niet de vraag, of er wel een eerste minister benoemd zou worden, maar alleen wien Lodewijk XIV tot deze waardigheid verheffen zou. Groot was derhalve hunne verbazing, toen de koning onmiddellijk na den dood van Mazarin den opperintendant der finantiën, den kanselier en de staats-secretarissen ontbood en hun verklaarde, dat hij voortaan zelfstandig regeeren zou; dat alleen de achting voor den overleden kardinaal hem teruggehouden had van zijn plan om dit reeds eerder te doen; dat in 't vervolg echter niets zonder zijne bijzondere toestemming geschieden, niet eens een pas uitgereikt worden mocht, en dat alle verzoeken om gunstbewijzen, enz. aan hem persoonlijk gericht moesten worden. Dezelfde verklaring herhaalde Lodewijk XIV den volgenden dag te Parijs voor de aanzienlijkste heeren van het hof. Deze hechtten niet veel geloof aan zulk eene verzekering, doch weldra zouden zij tot hunne groote verwondering overtuigd worden, dat de jonge koning zijn besluit inderdaad wist uit te voeren.

Lodewijk XIV regeerde na den dood van Mazarin zelfstandig; meer dan eenig ander vorst maakte hij zich tot het brand- en middenpunt van het staatkundig leven. Zijn beroemd of liever berucht geworden woord „L'état c'est moi" (De staat ben ik) bevat, hoe grenzenloos aanmatigend het klinke, toch volle, treurige waarheid. Waar de persoon van een vorst het middenpunt van het leven eener groote en machtige natie wordt, daar verkrijgt zijn karakter, daar verkrijgen zelfs zijne zeden en gewoonten eene geschiedkundige beteekenis, dewijl zij een overwegenden invloed op de lotgevallen zijns volks uitoefenen. Bij Lodewijk XIV was dit in de hoogste mate het geval, dewijl een groot aantal Europeesche vorsten zich naar zijn voorbeeld vormden, dewijl zijn wil schier voor de eerstvolgende halve eeuw over den vrede van Europa en het lot der volken besliste. Wij moeten derhalve aan den persoon en de leefwijze van dezen koning eene meer dan gewone aandacht wijden.

Lodewijk XIV had geene goede opvoeding genoten. Zijne moeder, Anna van Oostenrijk, had zich te midden van de onlusten der Fronde te weinig daarmede kunnen bemoeien en ten gevolge hiervan was zijne ontwikkeling naar den geest hoogst gebrekkig gebleven, terwijl hij zich eene groote bedrevenheid in alle lichaamsoefeningen verworven had; alleen op het uitwendige, niet op de vorming van het verstand en het hart haars zoons had Anna van Oostenrijk hare aandacht gevestigd. Haar was het genoeg, dat de schoone knaap eene koninklijke waardigheid en eene betooverende beminlijkheid in den omgang ten toon spreidde. Zij was er op gesteld, dat hij zich sierlijk uitdrukte, dat hij zich van het toen bij velen in zwang zijnde godslasterlijke vloeken onthield, en dat hij eene vormelijke vroomheid ten toon spreidde, gelijk die in dien tijd als een vereischte werd beschouwd. Voor het overige liet zij echter zijne opvoeders hunnen gang gaan en deze waren veel te zwak om den koninklijken knaap te leiden. Zoo dankte Lodewijk XIV zijne opvoeding grootendeels aan zich zelven en aan de gewichtige gebeurtenissen, waarvan hij reeds als knaap getuige was. Zijne kennis bleef zeer middelmatig, doch zijn helder oordeel en zijne scherpe opmerkingsgave stelden hem in staat om uit hetgeen hij doorleefd had besluiten te trekken, waarnaar hij geheel zijn volgend leven regelen zou.

De uitspattingen der Fronde had hem een diep ingewortelden haat

tegen elke uiting van den volkswil, tegen alle volksvrijheid ingeboezemd en hem de overtuiging geschonken, dat de groote hoop alleen door dwang tot gehoorzaamheid kon gedwongen worden. „Wie als onderdaan geboren is, heeft niets anders te doen dan te gehoorzamen," zeide hij zelf en in deze woorden, evenals in dat andere: „l'état c'est moi", is zijn geheele begrip omtrent de verhouding tusschen den vorst en het volk samengevat.

De meest in het oog vallende karaktertrek van Lodewijk XIV was eene alle perken te buiten gaande zelfzucht. Zijn eigen Ik was zijn afgod. Aan zijn lust, aan zijn wil bracht hij de heiligste belangen zijns volks ten offer, tot bevrediging van zijne eerzucht voerde hij de bloedigste oorlogen. Hij vergat geene enkele beleediging, ja nam daarvoor nog na jaren wraak; daarentegen beloonde hij elke vleierij, zelfs de kruipendste en onwaardigste, op koninklijke wijze. Uit deze zijne eerzucht en zelfvergoding vloeide van zelf de staatkunde voort, door hem in zijne regeering gevolgd; te vergeefs zoekt men daarin naar een hooger, geestelijk, zedelijk beginsel; overal komt, wanneer men scherper navorscht, zelfs daar, waar Lodewijk den schijn aanneemt van edelmoedig te zijn, de meest onbeschaamde zelfzucht duidelijk aan den dag.

Lodewijk schepte er behagen in, zich als den beminlijksten vorst ter wereld voor te doen. Ranke zegt van hem:

„Hij was in den omgang vol oplettendheden, vooral jegens de dames, zelfs jegens de vrouwen van lager afkomst; beleefd, ook jegens hen, wien hij iets weigerde; vindingrijk om eene gunst, welke hij bewees, door kleine oplettendheden nog aangenamer te maken. Nooit veroorloofde hij zich een ongepaste scherts, veel minder zou hij die een ander hebben veroorloofd. Merkte hij iets onbetamelijks op, dan was hij niet gewoon daarop terstond eene aanmerking te maken, maar deed hij liever hem, die zich daaraan schuldig had gemaakt, naderhand eene waarschuwing toekomen. Hij was onwederstaanbaar en wegsleepend, wanneer hij het wilde zijn, doch in dezelfde mate vreeselijk om aan te zien, wanneer hij toornig was, gelijk men het uitdrukte, met den bliksem gewapend.

Men staart hem vol bewondering aan — zegt Bossuet — en gevoelt zich tot hem aangetrokken; men bemint hem en vreest hem te gelijk. Eene hooge gestalte van die schoonheid, welke in de evenredigheid van alle ledematen bestaat en een ieder in het oog valt; de bruine, bijna bronzen kleur van zijn gelaat, hetwelk door kinderpokken, waarvan het de sporen droeg, toch niet misvormd was, waren in overeenstemming met de uitdrukking van kracht, welke zijn geheele wezen ademde.

Begaafd met eene schoone, majestueuze houding, met een gezond en krachtig lichaam, met een scherp verstand en een vasten wil, met eene brandende eerzucht, eene onverzadigbare zelfzucht en eene alle voorschriften van het recht verachtende gewetenloosheid, daarbij toegerust met eene zeldzame beminlijkheid en met de gave om aan alles wat hij deed een glans van koninklijke waardigheid bij te zetten, was Lodewijk XIV meer dan eenig ander vorst geschikt om het lichtzinnige, al te vaak aan den uiterlijken schijn zich vergapende Fransche volk te regeeren en de schitterende uiterlijke voordeelen te behalen, die hem bij zijne kruipende tijdgenooten den bijnaam „de Groote" hebben geschonken, een bijnaam, welken de nakomelingschap hem echter en met volle recht weer ontnomen heeft."

Toen Lodewijk XIV als zelfstandig regent optrad, behoefde hij, ten einde zich van de onbeperkte heerschappij meester te maken, slechts te

voltooien wat Hendrik IV, Richelieu en Mazarin begonnen hadden. De macht des adels was gefnuikt; de groote heeren, die vroeger als gouverneurs der provinciën aanspraak gemaakt hadden op een onafhankelijk standpunt in het rijk, gehoorzaamden thans aan de kroon en aan de alvermogende ministers; in de onlusten der Fronde hadden zij hun invloed en gedeeltelijk ook hun vermogen ingeboet. Den lageren adel kon Lodewijk XIV, terwijl hij hem aan zijn luisterrijk hof lokte, door gunstbewijzen voor zich winnen en van hunne krachten tot bevrediging van zijne eerzucht partij trekken, door hen tot officieren te benoemen.

Nog zwaarder dan de adel was de burgerij door de twisten der Fronde geteisterd. De steden hadden hare voorrechten verloren; de parlementen waagden nog slechts zelden rechtstreeks eenigen tegenstand tegen de koninklijke bevelen en konden licht tot gehoorzaamheid gedwongen worden. Het landvolk was geheel aan den adel en de geestelijkheid ondergeschikt, zoodat alle standen bereid waren zich te onderwerpen aan een koning, die hen met krachtige hand regeerde.

Toen Lodewijk XIV na den dood van Mazarin de regeering aanvaardde, bracht hij in den beginne niet veel verandering in het personeel van de hoogste staatsambtenaren. Hij behield de ministers, die den kardinaal trouw gediend hadden: den staatssecretaris Le Tellier, die de oorlogszaken bestuurde en ook met de binnenlandsche zaken vertrouwd was, den diplomaat Hugo van Lionne, die onder Mazarin zijne geschiktheid voor het behandelen van de buitenlandsche zaken aan den dag had gelegd, en den opperintendant der finantiën, Nicolaas Fouquet, burggraaf van Melun en Vaux.

Mazarin had zijnen ministers niet veel speelruimte voor zelfstandige werkzaamheid gelaten, zij waren niets dan zijne werktuigen. Slechts één hunner bezat een hoogeren, meer zelfstandigen werkkring, waardoor hij het den kardinaal dikwijls vrij lastig gemaakt had. Fouquet, namelijk, de opperintendant der finantiën, was te gelijk procureur-generaal en bezat daardoor in het parlement een zekeren steun.

Fouquet had dit meer onafhankelijk standpunt ingenomen, door zich bij den kardinaal onontbeerlijk te maken, want in de dagen van den hoogst geklommen geldelijken nood was het hem toch altijd gelukt, de noodige middelen tot dekking van de uitgaven voor den staat en voor het hof bijeen te brengen. Hij maakte gebruik van zijn eigen crediet, om geld te verschaffen, zoo werd hij te gelijk opperintendant der finantiën en bankier van den staat en in deze dubbele verhouding liet hij meer dan eens de staatskas en zijne bijzondere kas ineenvloeien. Gelijk hij uit zijne eigene middelen in de behoeften van den staat voorzag, gebruikte hij ook de staatsgelden voor zijne eigene uitgaven, tot onderhoud van een hofstaat, welke in pracht voor dien des konings niet behoefde te wijken. Hij alleen bepaalde de voordeelen, welke de pachters der finantiën trokken uit de zaken, die zij met den staat deden; geheel de zwerm der ambtenaren en pachters hing aan zijne wenken; hij stond jaargelden en geschenken toe en hierdoor had hij de invloedrijkste personen aan het hof, de gouverneurs der vestingen, de hoogste beambten en de leden van het parlement, voor zich gewonnen. Fouquet was naast Mazarin de machtigste man in geheel Frankrijk en bijna zelfs nog machtiger dan de kardinaal, die zich wel gaarne van den opperintendant ontslagen zou hebben, doch het niet waagde hem den voet te lichten.

„Fouquet was een man, wien alles voor den wind ging, die tot een schitterende loopbaan bestemd scheen en derhalve ook meende onder een gelukkig gesternte geboren te zijn. Gelukkig te zijn, beschouwde hij, evenals Mazarin, bijna als eene zedelijke hoedanigheid. Wanneer hij bij het spel verloor, gevoelde hij zich minder in zijne geldzucht dan wel in zijne eerzucht gekrenkt, ja beschaamd tegenover zijn medespeler; hij gaf het spel niet op, voordat de kans keerde en zijn tegenstander het onderspit delfde. Dan schertste hij over diens verliezen en zijn goede luim keerde terug. Zijne kenspreuk leert ons, dat er niets zoo hoog was, waartoe hij niet hoopte zich te verheffen. Doch niet door verdienste en krachtsinspanning wilde hij dit doel bereiken, maar door met sluw overleg partij te trekken van de omstandigheden onder het onafgebroken najagen van allerlei uitspanningen. Het verhaal, dat hij alleen bij nacht of met neergelaten gordijnen en bij kunstlicht werken kon, kenschetst hem geheel; het daglicht toch leidde hem te veel af. Hij was van een verliefd gestel en trachtte het zoet der liefde te genieten. Wie kent de verzen niet, waarin de satyrikus dier dagen voor zijne gemakkelijk behaalde veroveringen een gedenkteeken van geestige spotternij heeft opgericht? Gelukkig, dat Fouquet ook smaak had voor geestelijke genietingen. In deze jaren, waarin de Fransche letterkunde zich in hare volle kracht en oorspronkelijkheid ontwikkelde, zorgde hij met het beste, dat zij voortbracht, kennis te maken. Hij heeft Corneille aan het tooneel teruggegeven, Molière in de samenleving der hoofdstad binnengeleid en hem daardoor de ware schouwplaats voor zijn talent geopend. Den goeden Lafontaine, een dichter recht naar zijnen zin, heeft hij de gelegenheid tot ongestoorde beoefening der dichtkunst geschonken, welke deze zich zelven niet wist te verschaffen. In een bevallig gedicht heeft hij onder anderen Fouquet's verblijf op het land te Vaux verheerlijkt, waar de kunsten in een edelen wedstrijd elkaar den palm der zegepraal betwistten. Le Brun schilderde daar in de schoone vertrekken van het slot de zolderingen, en werd beloond zooals tot dusver nog geen schilder in Frankrijk beloond was. Le Nôtre legde den tuin aan: hij liet, gelijk een Venetiaan zegt, heuvels verdwijnen, die het uitzicht belemmerden en andere oprijzen, om aan het spel der wateren ruimte te verschaffen. Hoe gelukkig voelde zich dan de eigenaar, wanneer de jeugdige koning een feest bezocht, waarbij Fouquet te midden van zijne landelijke schepping eene oogverblindende pracht ten toon spreidde. Fouquet's geestelijke horizont was alles behalve begrensd; met zijne zeevaartkundige ondernemingen, waaraan hij — evenals zijn vader onder Richelieu — de grootste zorg besteedde, verbond hij tevens zorg voor de belangen der wetenschap. Zijne schepen, die naar de beide Indiën zeilden, brachten niet alleen koopwaren, maar ook zeldzame planten mede, welke de kruidkundigen naar zijne tuinen lokten. Uit Egypte bracht men — gelijk men toen zeide — de goden van Cleopatra in zijne paleizen. Ook vele nederig verscholen en miskende verdiensten heeft hij geschat en gesteund; de smeekstem der ongelukkigen vond bij hem een willig oor. Zijn edelmoedig hart — zegt een zijner vrienden — omvatte alles, vroomheid en talent, dapperheid en wetenschap. In deze kringen heeft hij zich een onvergankelijk gedenkteeken gesticht en zijne beste vrienden gewonnen."

Zoo schetst Ranke ons den opperintendant der finantiën, die na Mazarin's dood met zekerheid er op rekende, zijn opvolger in het

staatsbewind te worden; weinig vermoedde hij, dat de kardinaal nog op zijn ziekbed den koning voor den al te machtigen minister van finantiën gewaarschuwd, hem op alle gebreken in het bestuur opmerkzaam gemaakt en hem geraden had zich van Fouquet te ontdoen, doch daarbij met de grootste voorzichtigheid te werk te gaan. Zelfs de benoeming van Colbert tot controleur der finantiën opende den bedreigden staatsman de oogen niet, hoewel hij sinds lang wist, dat deze Colbert, een bekwaam beambte van Mazarin, door wien hij aan den koning bijzonder was aanbevolen, zijn doodvijand was.

Lodewijk XIV had besloten den raad van Mazarin op te volgen en den veel te machtigen opperintendant der finantiën te ontslaan. Doch hij kon dit niet op eens doen, wanneer hij het crediet van den staat niet te gelijk aan het wankelen wilde brengen; hij moest tot den herfst wachten, dewijl eerst na den oogsttijd de belastingen regelmatig betaald werden en hij zoo lang gebruik moest maken van het persoonlijk crediet, dat Fouquet bij alle geldmannen bezat.

In den loop van de lente en den zomer overlaadde Lodewijk XIV Fouquet met bewijzen van zijne gunst en zijn vertrouwen; hij was diens gast bij prachtige feesten en verzekerde hem van zijne welwillendheid. Doch te gelijk bereidde hij den val van den niets kwaads vermoedenden man voor, ja hij wist hem te bewegen om vrijwillig zijn ambt als procureur-generaal neer te leggen en zich zelf daardoor te berooven van den steun, dien hij in het parlement had kunnen vinden.

Met die arglist en trouwloosheid, waarvan Lodewijk XIV zich zoo meesterlijk wist te bedienen, wanneer zijn belang het meebracht, wachtte hij op een gunstig tijdstip, terwijl hij alle mogelijke maatregelen nam om den opperintendant van elk middel tot verzet te berooven. Eindelijk, in het begin van den herfst van 1661 achtte de koning zich van zijne overwinning zeker, doch met een schier al te groote omzichtigheid besloot hij, Fouquet niet in het midden zijner vrienden te doen gevangen nemen; hij noodigde den opperintendant uit om hem op eene reis naar Nantes te vergezellen, ten einde eene vergadering der stenden van Bretagne bij te wonen.

Den 15en September 1661, op den geboortedag des konings, had deze te Nantes met Fouquet een langdurig onderhoud, hetwelk met opzet gehouden werd, opdat inmiddels alle maatregelen voor eene onverwachte gevangenneming genomen zouden worden. Lodewijk was bij uitstek beminlijk en genadig; eindelijk ontsloeg hij den minister die, toen hij het slot verliet, door een hoofdman der lijfwacht gevangen genomen en onder bedekking van 100 musketiers eerst naar Angers, vervolgens naar Vincennes gevoerd werd. Hier werd hij streng bewaakt.

Het proces van den ongelukkigen Fouquet werpt een schril licht op het karakter van den koning, die wegens zijne edelmoedigheid door vleiende geschiedschrijvers zoo hemelhoog verheven is, doch wiens trouwloosheid, huichelarij, onrechtvaardigheid, wreedheid en wraakzucht juist aan den dag gekomen zijn in dit proces, dat daardoor eene zekere geschiedkundige vermaardheid gekregen heeft.

De koning benoemde uit leden van verschillende parlementen eene bijzondere commissie van onderzoek; om van de veroordeeling van den aangeklaagde zeker te zijn koos hij Fouquet's verklaarde vijanden tot diens rechters en spoorde hen aan om een doodvonnis wegens hoogverraad over

hem uit te spreken. In den procureur-generaal Talon vond hij een gedwee werktuig, doch niet in den Maître des Requêtes, Lefiore d'Ormesson, die, toen Lodewijk XIV hem aanspoorde om te zorgen, dat Fouquet ter dood veroordeeld werd, antwoordde, dat hij naar plicht en geweten handelen zou, en die daarop krachtig voor Fouquet in de bres sprong.

Fouquet had wel lichtzinnig en verkwistend geleefd en zich aan meer dan eene onregelmatigheid in het beheer, maar niet aan eenige misdaad schuldig gemaakt; zelfs zijne verbitterde vijanden durfden hem niet ter dood veroordeelen. Ten einde den koning toch eenigermate tevreden te stellen, veroordeelde de commissie Fouquet tot de lichtste straf, verbanning, en werden zijne goederen door haar verbeurd verklaard.

Lodewijk XIV was over zulk een zacht vonnis hoogst verbolgen. Willekeurig veranderde hij de ballingschap in levenslange gevangenisstraf. Fouquet werd naar de citadel van Pignerol gebracht en daar als gevangene met groote gestrengheid behandeld; eerst in het jaar voor zijnen dood, die in 1680 plaats greep, ontvingen zijne vrouw en kinderen verlof om in zijne nabijheid te wonen.

Onmiddellijk na de gevangenneming van Fouquet vaardigde Lodewijk XIV eene koninklijke verordening uit, waarbij in het beheer der geldmiddelen eene volkomen wijziging gebracht werd. Het ambt van opperintendant der finantiën werd afgeschaft, de koning behield zich de daaraan verbonden werkzaamheden zelven voor, daarentegen benoemde hij Fouquet's bittersten vijand Colbert, tot controleur-generaal en droeg hem het geldelijk beheer en het toezicht over den handel op. Weldra verkreeg Colbert ook nog andere invloedrijke ambten, die hem in staat stelden om een schier onbegrensden invloed op het binnenlandsch bestuur van Frankrijk uit te oefenen.

Jean Baptiste Colbert, geboren in 1619 te Rheims, was de zoon van een koopman. Nadat hij zelf eerst koopman en daarna vele jaren schrijver bij een notaris geweest was, trad hij in dienst bij den staatssecretaris Le Tellier en later bij den kardinaal Mazarin. Deze merkte zijne buitengewone bekwaamheid op, belastte hem met gewichtige werkzaamheden en beval hem op zijn sterfbed in de gunst des konings, wiens vertrouwen hij in de hoogste mate verwierf en door wien hij niet alleen tot de invloedrijkste ambten, maar ook tot markies van Seignelac verheven werd.

Colbert was geen hoveling, zelfs scheen hij, zijn karakter in aanmerking genomen, weinig geschikt om een jeugdigen, op vermaken verzotten koning te behagen. Stroef en ernstig, bezat hij volstrekt geen smaak in uiterlijke genietingen, maar hij was een onvermoeid arbeider. Groote scherpzinnigheid, een buitengewoon sterk geheugen, een rustelooze vlijt, eene onuitputtelijke kracht om te arbeiden en eene stalen veerkracht vereenigden zich in hem en stelden hem in staat om zijne moeilijke ambten met zulk een goed gevolg waar te nemen, dat hij door velen als de grootste minister van finantiën beschouwd werd, dien Frankrijk ooit heeft bezeten. Deze roem komt hem echter niet toe, want het finantieele stelsel, door hem ingevoerd, heeft, schoon het in den beginne schitterende uitkomsten opleverde, toch ten slotte hoogst nadeelig op de ontwikkeling der Fransche maatschappij gewerkt.

Colbert's eerste zorg was, orde te brengen in de verwarde geldzaken van zijn land; de staatsuitgaven te verminderen en de inkomsten te ver-

hoogen. Dit was volstrekt geen lichte taak, doch Colbert volbracht haar met de grootste geestkracht, zonder terug te deinzen voor middelen, die niet altijd in overeenstemming waren met de rechtvaardigheid. Hij stelde een gerechtshof in, om de oneerlijke handelingen van ambtenaren en pachters te onderzoeken en zonder genade werden allen gestraft, die zich aan eenig bedrog, hoe ook genaamd, schuldig gemaakt hadden. Zij werden bovendien genoodzaakt om het geroofde terug te geven. Meer dan 70 millioen werden alleen in de beide jaren 1662 en 1663 weer aan ontrouwe pachters der geldmiddelen afgenomen.

Even doortastend ging Colbert te werk bij het afschaffen van nuttelooze ambten, welke door hen, die ze bekleedden, voor baar geld gekocht waren, bij de terugvordering van staatsdomeinen, die tegen een onvoldoenden prijs in bijzonderen eigendom veranderd waren, en bij het verlagen van de renten, hoewel dit laatste zeer nabij een staatsbankroet kwam.

Om de billijkheid, zelfs om het recht bekommerde Colbert zich bij al deze maatregelen volstrekt niet; het was hem onverschillig, of hij daardoor een groot aantal rijke financiers tot den bedelstaf bracht; hij had geld noodig en hij wist het te verschaffen.

Ten einde echter ook voor 't vervolg de finantiëele krachten des lands te verhoogen, moesten voor alle dingen Frankrijk's handel en nijverheid tot een hoogeren trap van bloei opgevoerd en alzoo de rijkdom des lands vermeerderd worden, want alleen een rijk volk kon op den duur de zware lasten dragen, hem door de regeering van een verkwistend, prachtlievend, veroveringzuchtig vorst opgelegd. Met een schijnbaar schitterenden uitslag was Colbert tot bereiking van dit doel werkzaam. Om den handel te bevorderen en te beschermen, sloot hij handelsverdragen met de Nederlanders, Denen en Zweden en verklaarde hij Duinkerken (dat hij van Karel II van Engeland kocht) en Marseille tot vrijhavens. Het gelukte hem, deze beide havens tot middelpunten van den handel op het Noorden en op den Levant te verheffen. Een groot kanaal werd gegraven, dat van Celte naar de Garonne liep en de Middellandsche Zee met den Atlantischen Oceaan verbond; de havens van Celte en Rochefort werden aangelegd. Voor den trans-atlantischen handel zorgde Colbert door het stichten van de Fransche koloniën Cayenne en Madagascar en door het oprichten van handelsvereenigingen voor Oost- en West-Indië.

Doch nog grooter zorg dan aan den handel besteedde Colbert aan de ontwikkeling van fabrieken en trafieken. Hij ging uit van het beginsel, dat een land, waarin de landbouw zijne eigene voortbrengselen verteert en het overschot gebruikt om zich de voortbrengselen der nijverheid van andere volken te verschaffen, steeds arm blijven moet, doch dat het rijk wordt, indien men er in slaagt door den verkoop van gefabriceerde voorwerpen vreemd geld in het land te brengen. Uitgaande van dit eenzijdig standpunt schiep Colbert zijn handelsstelsel, het zoogenaamde mercantiele systeem, waardoor hij eene kunstmatige, ongezonde ontwikkeling in het leven riep, die eerst schitterende vruchten opleverde, doch in 't vervolg groote schade aanrichten zou.

Alle fabrieken en trafieken werden met aanzienlijke sommen ondersteund; de oprichting van nieuwe fabrieken werd begunstigd en met zooveel ijver en met zulk een goeden uitslag deed Colbert dit, dat de Fransche nijverheid met eene ongeloofelijke snelheid tot grooten bloei geraakte. Ter be-

vordering van de binnenlandsche nijverheid werd de invoer van vreemde voortbrengselen en waren òf geheel verboden òf door buitensporig hooge invoerrechten onmogelijk gemaakt; buitendien droeg Colbert zorg, dat de Fransche fabrieken over goedkoope arbeidskrachten konden beschikken, daar hij door allerlei kunstmiddelen den prijs der levensmiddelen drukte. De uitvoer van graan werd op straffe des doods verboden; de geheele graanhandel werd door lastige bepalingen aan banden gelegd, opdat het koren niet een handelsartikel en alzoo, tengevolge der speculatie, duurder worden zou. Den boeren was het verboden, meer dan de helft van het geoogste graan te bewaren; de andere helft moesten zij verkoopen.

Door deze en vele andere despotieke maatregelen wist Colbert wel is waar den stand der arbeidsloonen te drukken, doch aan den anderen kant ondermijnde hij daardoor den landbouw, die niet langer eenige winst opleverde. De gevolgen van het verwaarloozen van den landbouw kwamen niet zoo spoedig aan den dag, als die van de bevordering der nijverheid; de uitkomsten van Colbert's stelsel schenen dus zeer schitterend. Eerst de hongersnood, die door het onbebouwd liggen der akkers veroorzaakt werd, leverde na jaren het bewijs voor den verderfelijken invloed van het mercantiel systeem.

Indien Colbert met zijn finantiëel en industriëel stelsel een verkeerden weg bewandelde, dan mag men hem hiervan tot op zekere hoogte geen verwijt maken. Hij dwaalde te goeder trouw; zonder eenig eigenbelang handelde hij volgens zijne innige overtuiging tot welzijn des volks, en ten voordeele van den koning; dit bewees hij ook door de grondige hervorming van de rechtspleging, welke hij invoerde. Dank voor zijne zelfopofferende werkzaamheid oogstte hij ten slotte noch van den koning, noch van het volk in.

Lodewijk XIV had onnoemlijk groote sommen noodig voor zijn schitterend hof, voor zijne prachtige bouwwerken, voor de kwistige uitdeeling van jaargelden aan zijne gunstelingen, vreemde gezanten en vleiende schrijvers en voor het voeren van zijne veroveringsoorlogen. Colbert verschafte ze hem, maar hij kon dit alleen doen door de belastingen te verhoogen en door het volk zulke ondragelijke lasten op te leggen, dat eindelijk in meer dan ééne plaats oproeren ontstonden. Deze onlusten werden met geweld onderdrukt en de oproerlingen gestraft, doch de lagere volksklasse verarmde meer en meer en de bronnen van inkomsten begonnen allengs minder ruim te vloeien. Niet aan den koning, dien het verafgoodde, maar aan Colbert gaf het Fransche volk de schuld van zijne jammeren. Het haatte en verwenschte hem, en ook Lodewijk XIV was ten slotte niet langer te vreden met zijn minister van finantiën, die hem menigmaal de waarheid zei.

Colbert gevoelde zich dan ook gedurende den laatsten tijd zijns levens recht ongelukkig. Hij stierf den 6en September 1683. Toen men hem op zijn sterfbed een brief van Lodewijk XIV bracht, riep hij misnoegd uit: „Hij moet mij met rust laten, ik wil niets meer van hem hooren. Ik zou tienmaal verlost zijn, indien ik voor God dat gedaan had wat ik voor hem heb gedaan." Na Colbert's dood gaf de haat, die het volk jegens hem gekoesterd had, zich op zeer krachtige wijze lucht. De gewapende macht moest opgeroepen worden, om het lijk bij de begrafenis tegen beschimping en mishandeling te beschermen.

Eerst na zijn dood leerde het Fransche volk zijne verdiensten op den

rechten prijs schatten, doch ook toen eerst openbaarden de nadeelige gevolgen van het mercantiel systeem zich in hun vollen omvang.

Colbert's opvolgers bezaten niet zijn talent om op het rechte tijdstip de rechte middelen aan te grijpen ter genezing van pijnlijke kwalen. Zij bleven aan zijn verderfelijk finantiëel stelsel trouw, omdat zij daarin het middel zagen tot het verkrijgen van ruimer inkomsten, en deze hadden zij noodig om de buitensporige verkwisting des konings te bestrijden en zijne telkens herhaalde eischen om geld, ter bekostiging van zijne veroveringsoorlogen, te vervullen. Al hunne kunst als financiers bestond in de bekwaamheid om het meer en meer verarmende volk zooveel geld als mogelijk was in den vorm van belastingen af te persen. In- en uitvoerrechten zoowel als belastingen op het binnenlandsch verkeer belemmerden de ontwikkeling van den handel en drukten den landbouw in zulk eene mate, dat de natuurlijke schatten van den grond niet ontgonnen konden worden, en dat de groote meerderheid des volks in de diepste armoede leefde, terwijl slechts eenige weinige bevoorrechten in weelde zwelgden.

Naast Colbert, die door zijn broeder Croissy Colbert en zijn zoon, den markies van Seignelac, — ook leden van het kabinet — ondersteund werd, onderscheidde zich in het staatsbestuur de zoon van Le Tellier, de markies van Louvois, als minister van oorlog. Aan hem dankte Lodewijk XIV die voortreflijke legerorganisatie, welke hem in staat stelde om langen tijd den vorsten van Europa door zegevierende oorlogen de wet voor te schrijven. Leopold Ranke levert ons de volgende karakterschets van dezen beroemden man:

„Achter Louvois had niemand, die hem zag, de hoedanigheden van een werkzamen eersten minister gezocht. Eene zwaarlijvige, zelfs eenigszins logge gestalte, grove, niet zeer sprekende gelaatstrekken en eene ruwe, vaak heftige wijze van spreken — zoodat men, wanneer het niet zeer noodzakelijk was, maar liever niet met hem in aanraking kwam — deden den oppervlakkigen beschouwer in hem noch geestkracht, noch talent, noch grondige menschenkennis verwachten. Doch zoodra men nader met hem in aanraking kwam, merkte men toch vele buitengewone gaven in hem op. Niemand kon ijveriger en onvermoeider werken dan hij; nadat hij den geheelen dag aan zijn schrijftafel gezeten en, gelijk men zeide, de pennen zijner secretarissen afgemat had, om de noodige verordeningen en instructiën op te stellen, nam hij postpaarden, ten einde zich in persoon naar de eene of andere plaats te begeven en daar de leiding en het toezicht op de uitvoering van zijne beschikkingen op zich te nemen. Hij kon 36 uur onafgebroken doorwerken, doch dan herstelde hij zijne krachten door een slaap, die insgelijks een etmaal duurde. In vroegere jaren was hij onder het oog zijns vaders bij het ministerie van oorlog werkzaam geweest en dus als 't ware in de daar voorkomende zaken langzamerhand ingegroeid. Geen wonder, dat niemand ten slotte zich daar zoo thuis gevoelde als hij. Bovendien verstond hij meesterlijk de kunst om den rechten man steeds op de rechte plaats te stellen, ten einde hem bij zijn werk te ondersteunen; slechts enkelen schonk hij zijn vertrouwen, doch deze hechtte hij dan ook door welwillendheid en vriendelijkheid met onverbrekelijke banden aan zijn persoon. Dewijl hij van ieders bijzondere gaven steeds uitnemend partij wist te trekken, gingen in zijn ministerie werkzaamheid en ijver met regelmaat en stiptheid gepaard. Ook zij, die niet van hem hielden, bewonder-

den zijne uitstekende bekwaamheid, die uit de vereeniging van een scherp en veelomvattend oordeel met een ten allen tijde vastberaden wil voortvloeide. De juistheid zijner oordeelvellingen leed niet onder de vaardigheid, waarmee hij ze uitsprak; nooit liet hij zich door den stroom zijner bezigheden overstelpen; in de behandeling zijner zaken wist hij altijd eene onberispelijke orde te bewaren. De kring zijner werkzaamheden omvatte zoowel de eerste oefening van de rekruten als het plan en de leiding van een veldtocht, zoowel de beweging der verschillende legerafdeelingen als de middelen, daartoe vereischt, zoowel de aanwijzing van de kwartieren als de marschroute der troepen, zoowel het aanvullen van de magazijnen als de zorg voor de proviand der troepen, zoowel den bouw van nieuwe vestingen als het vervoer van het geschut, zoowel de handhaving van de tucht in elk onderdeel des legers als het toezicht op den dienst der generaals. Hij was eenige jaren jonger dan de koning en met dezen opgevoed, de koning beweerde hem tot zijne bestemming gevormd te hebben. Dewijl Louvois zich in het vertrouwen des konings verheugde, bekommerde hij zich ook om niemand anders; door iemands hooge geboorte of hoogen rang aan het hof liet hij zich niet weerhouden, op stipte plichtsvervulling aan te dringen.

Louvois was echter niet alleen minister van oorlog, maar hij nam ook als lid van den Raad aan alle beraadslagingen over de algemeene zaken een belangrijk aandeel. Velen achtten het twijfelachtig, of hij daartoe wel bekwaam was, dewijl hij voor de leiding van de staatszaken niet koelbloedig genoeg was en altijd meer op het doel dan op de middelen zijne aandacht vestigde. Bovendien koesterde hij van de macht van Frankrijk tegenover de Europeesche staten de hoogst mogelijke gedachten. Juist dit was, gelijk een Venetiaan zegt, de oorzaak zijner aan het vermetele grenzende oprechtheid. Hij hield alles voor mogelijk en uitvoerbaar en was altijd voor het aanwenden van gewelddadige maatregelen."

Louvois was het, die in den oorlog tot de onmenschelijkste wreedheden aanspoorde, die Lodewijk XIV aanhitste tot die roof- en plundertochten in de Nederlanden en vooral in de Paltz, welke een onuitwischbare smet op zijne nagedachtenis geworpen hebben. Steeds wendde hij bij voorkeur de hardste middelen tot bereiking van zijn oogmerk aan; hij droeg de schuld van de meeste gruwelen, waaraan de Fransche geschiedenis van die dagen zoo rijk is.

„Dewijl hij, even als de koning, altijd valschen roem voor den waren hield, moest hij voor slechte doeleinden ook tot slechte middelen de toevlucht nemen; recht, wet, verdragen, eeden, alles was in zijn oog eene kleinigheid, welke een groot vorst naar believen eerbiedigde of met voeten trad. Zoo lang het geluk den koning en zijn visier getrouw bleef, keurden alle ijdele en lafhartige lieden elk onrecht goed, wisten zij voor elke misdaad eene verontschuldiging uit te denken en achtten zij geene vleierij, hoe kruipend ook, te laag om de gunst van den geduchten Louvois te verwerven. Aan het hof — schrijft mevrouw de Sévigné — verdringt men zich om mevrouw van Fresnoy. Niets belangrijks gebeurt er in den staat, waaraan zij geen deel heeft. Deze Fresnoy was slechts de vrouw van een ondergeschikt beambte van het ministerie van oorlog, maar de bijzit van Louvois. Doch de algemeen gevreesde en benijde minister werd nog veel vroeger dan de koning door de Nemesis achterhaald. Hij stierf den 16en Juli 1691, nadat hij de gunst van Lodewijk

verbeurd en zich den haat van Frankrijk, ja van geheel Europa op den hals gehaald had."

Zoo luidt Raumer's oordeel over Louvois.

Zoolang Colbert ter eener en Louvois ter andere zijde aan het hoofd der staatszaken stonden, de een het krijgswezen en de andere de geldmiddelen bestuurde en beiden in hun wederzijdschen naijver al hunne krachten inspanden om hunnen koning te dienen, moest zulk eene regeering schitterende uitkomsten opleveren. Lodewijk XIV wist meesterlijk van de talenten zijner ministers partij te trekken. Hij liet aan ieders eerzucht vrij spel, doch slechts zoolang als dat geschieden kon zonder den eerzuchtige overmoedig te maken. Hij stond toe, dat twee families, de Le Telliers en de Colberts, in zekere mate de regeeringszaken met elkaar deelden, doch aan geen van beiden verleende hij een overwegenden invloed. Zoo bleef hij zelf altijd hun heer en meester. Zijne ministers wisten dat ook zeer goed. Le Tellier zegt daarvan zelfs het volgende:

„Wij zijn zeker, dat van 20 zaken, die wij den koning voorleggen, 19 naar onzen zin uitvallen en dat de 20ste op eene tegenovergestelde wijze beslist wordt. De koning behoudt zich dat voor, om ons te laten gevoelen, dat hij de meester is en dat hij regeert. Daarna echter, tevreden wijl hij ons getoond heeft, dat wij niets zijn en spijt gevoelende wijl hij ons bedroefd heeft, wordt hij buigzaam en toegevend, zoodat dan weer de tijd komt, waarin wij alles doen wat wij willen."

In Colbert en daarna in Louvois verloor Lodewijk XIV zijne beste dienaars, hij zelf gevoelde dat verlies niet zeer diep; beiden waren hem in verloop van tijd zelfs lastig geworden, want al te schitterende verdiensten werden door den ijdelen koning zijnen dienaars bijna als fouten toegerekend; hij trachtte de overledenen dan ook door jongere krachten, door gedweeë hovelingen te vervangen, die zich geheel en al op zijn inzicht en zijne ervaring in de staatkunde verlieten. Het spreekt van zelf, dat zulk eene handelwijze een zeer nadeeligen invloed op den gang der zaken uitoefenen moest; de gevolgen daarvan komen dan ook in de laatste, minder schitterende regeeringsjaren van Lodewijk XIV duidelijk aan den dag.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Lodewijk XIV en zijn hof. Onzedelijkheid van den adel. Strenge hofetikette. Lichtzinnigheid van het hof. Verderfelijke invloed van het hof op het volk. Ninon de l'Enclos. De markiezin van Brinvilliers. Prachtige hoffeesten. Verkwisting. Prachtige bouwwerken. De tuin van Versailles. Lodewijk XIV en zijne Gemalin. 's Konings bijzitten. De hertogin de la Vallière. De markiezin de Montespan. De drie koninginnen. De hertogin de Fontanges. Mevrouw de Maintenon. Verandering in de leefwijze van het hof. Huichelarij en zedeloosheid. Het opvoedingsgesticht te St. Cyr.

De regeering van Lodewijk XIV is meermalen Frankrijk's gouden eeuw genoemd, en zij, die meenen, dat het geluk van een volk in eene

schitterende, roemrijke regeering bestaat, hebben wel recht om van de gouden eeuw van Lodewijk XIV te spreken. Dit is dan ook het geval met de katholieke schrijvers, die in de onderdrukking van de Hugenooten de roemrijkste daad van Lodewijk XIV zien. Inderdaad was de regeering van Lodewijk XIV voor het uiterlijk zeer schitterend en rijk aan ijdelen roem. Het Fransche hof was het voorbeeld, waarnaar andere vorstenhoven van Europa zich vormden. Kunsten en wetenschappen bloeiden zoo als nooit te voren; gelukkig gevoerde oorlogen breidden de grenzen des lands uit. Frankrijk werd door den roemrijken koning tot de eerste natie der wereld verheven en eindelijk gelukte hem, wat geen zijner voorgangers noch gelukt was, der katholieke kerk op nieuw de alleenheerschappij in den staat te verzekeren. Uit al deze oogpunten zullen wij de regeering van Lodewijk XIV beschouwen.

In de eerste plaats zal het schitterende hof ons bezig houden, dat door de geheele wereld bewonderd en door een veile schaar van dichters bezongen werd, ja dat nog heden ten dage den romanschrijvers de meest geliefkoosde stof voor vele hunner scheppingen aanbiedt, dit hof vol uiterlijken glans en innerlijk bedrog, dat door zijne kunstig verniste en verleidelijke zedeloosheid zulk een verderfelijken invloed heeft uitgeoefend in de eerste plaats op het Fransche volk, maar bovendien, ten gevolge van de zucht tot navolging van alle Europeesche vorsten dier dagen, ook op alle andere volken van Europa.

IJdelheid en roemzucht, deze beide meest in het oog vallende karaktertrekken van Lodewijk XIV, dreven hem aan om een hof rondom zich te verzamelen, op welks luister alle overige vorsten van Europa een blik vol afgunst zouden werpen; doch niet alleen zijne ijdelheid, ook staatkundige beweegredenen bewogen den koning daartoe. Zijn hof zou de verzamelplaats van den geheelen Franschen adel zijn; door de prachtige feesten, die elkander in eene bonte reeks opvolgden, hield hij de vroeger zoozeer tot opstand geneigde edelen bezig, hij boeide hen daardoor aan zijn persoon en terwijl hij hen in een tooverkring van vermaken rondvoerde, verlamde hij ongemerkt de vroeger zoo menigmaal tegen de kroon gerichte kracht des adels. Een op vermaken beluste hofadel, die in de weelde, welke de residentie aanbiedt, zijne inkomsten verkwist, is voor een vorst nooit gevaarlijk; zij hangt ten slotte van de weldaden des vorsten af en ziet zich wel genoodzaakt om naar ambten en eereposten te jagen. Door dit hofleven vernietigde Lodewijk XIV de zelfstandigheid van den eens zoo moedigen Franschen adel. De edelen, die vroeger hunne hoogste eer gezocht hadden in dappere gevechten voor en ook tegen den koning, werden slaafsche vorstendienaars, die elkaar rondom den grooten koning verdrongen om één zonnestraaltje zijner gunst op te vangen, en het als de eervolste levenstaak beschouwden, hem de laagste slavendiensten te bewijzen. Elk oogenblik moest deze dienstwillige adel gevoelen, dat de koning even ver boven hen stond als een God boven de menschen. Met dit doel werd de uit Spanje naar het fransche hof overgebrachte etikette met de grootste, ja somtijds met belachelijke gestrengheid gehandhaafd. Elke wandeling, elke maaltijd had zijne bepaalde wetten, die dikwijls eene ernstige studie vereischten om ze aan te leeren, en aan de inachtneming van deze wetten hechtte Lodewijk XIV het hoogste gewicht. Van zijn opstaan tot zijn naar bed gaan was de koning door de voornaamste heeren van het hof omringd, die hem op bepaalde uren hunne opwach-

ting moesten maken. Ook zich zelven legde hij den lastigen dwang der etikette op, waarbij hij slechts nu en dan, wellicht alleen uit lichtzinnige scherts zondigde, doch daarentegen eischte hij denzelfden dwang van allen, die hem omringden. De aanzienlijke edelen moesten dagelijks bij hem verschijnen, om in de voorkamers uren lang op een enkelen genadigen blik van hem te wachten. Waagde iemand het, weg te blijven, dan kon hij van de ongenade des konings verzekerd zijn. Elke zonde tegen de wetten van het hof sleepte vroeger of later hare straf na zich, want Lodewijk XIV bezat voor alle ware of vermeende beleedigingen een voortreffelijk geheugen.

Had aan het Spaansche hof de strenge etikette ten minste dit goede gevolg gehad, dat een wel is waar stijve maar toch betamelijke toon in den omgang heerschte, aan het Fransche hof was dit volstrekt niet het geval. De Fransche levendigheid en de Fransche lichtzinnigheid lieten zich zelfs door de ijzeren boeien der etikette niet geheel kluisteren, zij kwamen bij elke gelegenheid en dikwijls op eene zeer onwaardige wijze aan den dag. Von Raumer zegt:

„Aan den anderen kant was dit hofleven alles behalve uit één stuk en aan zich zelf gelijk, maar naast de belachelijkste nauwgezetheid en de kleingeestigste, vaak zelfs hartstochtelijke aanmatiging stond dikwijls onverschilligheid omtrent de belangrijkste zaken en naast de strengste regels de meest onbetamelijke willekeur. Zoo ontstond er b. v. een ernstige twist over de vraag, wie den koning bij het aderlaten het vest moest aantrekken; of, wanneer hij purgeerde — en dit gebeurde alle maanden — de kamerheer of de arts hem het drankje zou toereiken, welke dame d'atour der overleden dauphine het doodhemd aantrekken moest, enz., enz. Terwel de koning pruik en baard in orde maken liet, maakten de voornaamste edelen hem hunne opwachting, ja, hij en de hertog van Bourgogne hadden, gelijk de hertogin van Orleans verhaalt, gezelschap, zelfs damesgezelschap bij zich, om met hen te praten, wanneer zij op den nachtstoel zaten. Daarentegen nam Lodelijk het zeer kwalijk, wanneer zijne schoonzuster den wensch uitte om in tegenwoordigheid der koningin op een leuningstoel te zitten en zijne ministers moesten ook bij de langdurigste beraadslagingen onophoudelijk staan. Ja, toen Chamillart dit ten gevolge van lichaamszwakte niet kon uithouden, gaf men hem geen stoel, maar moest hij wegblijven. Zoo hield de etikette ten slotte den koning zelven in eene soort van kunstmatige gevangenschap en de beslechting van de vele hieruit voortspruitende twistvragen kostte hem onuitsprekelijk veel moeite en tijd. En toch waren al deze zorgvuldigheid en nauwgezetheid niet eens voldoende om geheel onwaardige personen van het hof verwijderd te houden, die (zooals Pomenars, Charnace, e. a.), als onderhoudende praters overal in de hoogste kringen opgenomen en daar met zekere onderscheiding behandeld werden, ofschoon zij wegens diefstal, vervalsching of andere misdrijven voor de rechtbank gedaagd waren.

Wanneer de dauphin (volgens het getuigenis zijner tante) de gewoonte had om, zoodra de dames zich wilden neerzetten, zijn vuist met uitgestoken duim op haar stoel te houden en over 't algemeen, gelijk zij zich uitdrukt, de lompste gezel uit het geheele koninkrijk was, dan moeten wij dit op rekening stellen van zijne persoonlijkheid en als eene uitzondering beschouwen. Doch daarbij vernemen wij niet minder bedenkelijke berichten van meer algemeenen aard. De prinsen en prinsessen speelden niet

alleen komedie, maar stelden ook op gemaskerde bals narren voor en dansten te Marli met opera-dansers en danseressen. De hertogin van Bourgogne en haar overmoedig gevolg bedolven de hertogin van Harcourt, tot haar groot verdriet, in haar bed onder de sneeuw. De geliefde van Monsieur, mevrouw de Grancay, rookte tabak; de dochters des konings lieten zich tot tijdverdrijf pijpen uit het vertrek der wacht halen; niet zelden eindelijk dronken (om van andere onbetamelijkheden te zwijgen) de dames te veel wijn. Hoe eenzaam, zou men wellicht denken, stond daar de koning in zijne waardigheid en hoe noodig was het, dat hij onafgebroken een wakend oog over alles liet gaan. En toch wordt o. a. ook van hem verhaald: hij liet tot zijn vermaak voor eenige dames haren in de boter doen en in de koeken bakken; wanneer zij dan, dit bemerkend, schreeuwden, onpasselijk werden en braakten, dan lachte hij hartelijk."

Naast zulke kleine, minder betamelijke tooneelen, die de gestrengheid der etikette een weinig afwisselden, heerschte aan het hof een lichtzinnige toon, die zijn invloed op het geheele leven der hovelingen deed gevoelen. De losheid van zeden was zoo groot, dat huwelijkstrouw en huiselijke deugden bijna als belachelijk beschouwd werden, dat niemand, hetzij vrouw of man, er aan dacht, van zijne zedelooze minnarijen een geheim te maken. De „chronique scandaleuse" werd dagelijks uitgebreid door verhalen van schandelijke liefdesgeschiedenissen, die aan iedereen bekend waren; de aanzienlijkste dames van het hof legden zich openlijk op de kunsten en het bedrijf van lichtekooien toe, zonder daardoor iets van haar aanzien of haren invloed te verliezen. Zij volgden immers slechts het voorbeeld van de maîtressen des konings, van wie wij straks spreken zullen. Van het hof sloeg het zedebederf naar het volk over, eerst in de aanzienlijke standen en daarna ook in de burgerhuisgezinnen. Het werd mogelijk dat eene Ninon de l'Enclos zich inderdaad een beroemden naam verwierf, dat zij de aanzienlijkste mannen van het hof en het parlement rondom zich verzamelde, hen door hare schoonheid en hare talenten in onverbrekelijke kluisters sloeg, en dat zij deze toovermacht door de kunstmiddelen van het toilet tot in zeer hoogen ouderdom wist te bewaren.

De zedeloosheid voerde tot de schromelijkste uitspattingen en deze weder tot een zedebederf, dat op zijne beurt de bron werd van de afgrijselijkste misdaden. Het was geen geheim, dat de dood van menig rijk man, die voor zijne onder zware schulden zuchtende erfgenamen juist ter rechter tijd stierf, bespoedigd was door misdadige middelen; „erfenispoeder" noemde de onbeschaamde geestigheid dier dagen het vergif, dat toen zulk eene groote rol speelde. Eerst toen de markiezin de Brinvilliers, eene schoone jonge vrouw, het bedrijf van giftmengster al te openlijk dreef, toen zij haren echtgenoot, hare ouders, bloedverwanten, vrienden en dienaars bijna alleen uit lust tot moorden vergiftigde en het aantal harer misdrijven tot eene onrustbarende hoogte opdreef, werd een afzonderlijk gerechtshof, de chambre Ardente, tot vervolging van de giftmengers opgericht en een niet onaanzienlijk aantal hunner stierf op het schavot. Het proces tegen anderen werd echter gesmoord, dewijl zij te hoog stonden dan dat men hen durfde veroordeelen.

Ook tegen de overdreven weelde en tegen de speelwoede, die van het hof tot het volk waren doorgedrongen, werden gestrenge wetten uitgevaardigd. Doch het was zeer natuurlijk, dat deze wetten geene vrucht droegen, daar de koning zelf en zijne gunstelingen daarop niet de minste acht sloegen.

De weelde, die aan het hof heerschte, en de pracht der koninklijke feesten gingen alle beschrijving te boven, zij kostten het land onnoemlijke sommen, want Lodewijk XIV vroeg in zijne ijskoude zelfzucht nooit naar de offers, welke het volk tot bevrediging van zijne buitensporige wenschen brengen moest. Gelijk hij zichzelven als de verpersoonlijking van den staat beschouwde, zoo zag hij in de groote, belasting betalende menigte slechts een middel tot bevrediging van zijne zucht naar genot, zijne hartstochten, zijne ijdelheid en zijne eerzucht. In dagen van de grootste geldverlegenheid, terwijl in de provinciën het tot wanhoop gebrachte volk door kracht van wapenen tot het betalen van de belastingen gedwongen worden moest, verkwistte hij millioenen bij millioenen aan prachtige feesten of schitterende bouwwerken, die geen andere bestemming hadden dan hem tot lustverblijven te dienen. Men berekent, dat van 1674 tot 1690 alleen ongeveer 150 millioen livres aan het bouwen van koninklijke sloten besteed zijn, een som, die bij het geldgebrek dier dagen ongehoord groot heeten mag.

Dewijl de koning zulke middelen aanwendde en bovendien ook geene menschenlevens spaarde — de soldaten, die bij dezen arbeid gebruikt werden, liet hij menigmaal tot zulk eene krachtsinspanning aansporen, dat velen het bestierven — kon natuurlijk veel groots en schoons tot stand gebracht worden, en de vleiende geschiedschrijvers hebben in zoover gelijk, als zij de bouwwerken van den kunstlievenden koning, vol geestdrift, der wereld als ware wonderen van smaak en ondernemingsgeest afschilderen. De tuin te Versailles met zijne grotten, fonteinen, standbeelden en prachtige lanen was een meesterstuk, geschapen door den beroemden le Nôtre, die als de eerste aanlegger van lusthoven in geheel Europa beschouwd werd. De pracht van het koninklijke slot overtrof alles wat men tot dusver aan koninklijke hoven aanschouwd had. Versailles en Parijs, de residenties van den koning, werden door de aanzienlijke wereld in geheel Europa als de middenpunten der beschaving beschouwd. Van hier uit plantte de mode, die langen tijd hare wetten van het Fransche hof ontving, zich naar alle landen voort, doch van hier uit verbreidde zich ook het diepe zedenbederf, de vloek van dien tijd, door de geheele wereld.

Lodewijk XIV gaf, gelijk we reeds met een woord zeiden, ook in dit opzicht aan zijn hof en zijn volk het treurigst voorbeeld.

Zijn huwelijk met Maria Theresia, de dochter van Philips IV van Spanje, was slechts de vrucht van staatkundige berekeningen geweest. Nooit gelukte het zijne gemalin, zijn hart te winnen, hoewel zij zelve hem hartelijk liefhad. Ongelukkig was zij echter noch schoon, noch verstandig genoeg om den verwenden koning in eenig opzicht aan zich te boeien. Dit laatste verwondert ons zeker niet, wanneer de beschrijving van de koningin, ons door de hertogin van Orleans nagelaten, ook maar in de verte der waarheid nabij komt. De hertogin zegt: „De koningin is de beste en deugdzaamste vrouw ter wereld, maar dood eenvoudig, zij gelooft alles wat de koning haar zegt, goed en kwaad. Zij speelt zeer gaarne, heeft leelijke, afgebrokkelde, zwarte tanden en eet dikwijls veel knoflook.”

Lodewijk XIV erkende de goede eigenschappen zijner gemalin in menig opzicht en hij was er zeer op gesteld, dat haar de eerbiedigste hulde bewezen werd, hij zelf betoonde haar voor het uiterlijk al de opmerkzaamheid, die haar als koningin toekwam; doch daarmee dacht hij ook zijn plicht jegens haar volkomen vervuld te hebben.

Reeds kort na de bruiloft gaf hij zijne gemalin rechtmatige aanleiding tot naijver, zij beklaagde zich daarover, doch te vergeefs, en vreezende, dat zij de liefde van haren gemaal geheel en al verliezen zou, schikte zij zich in het onveranderlijke, ja zij besloot zelfs de openlijk erkende maîtressen van haren gemaal op eervolle wijze aan haar hof te ontvangen.

Van de tallooze minnarijen van Lodewijk XIV trok allereerst die met eene hofdame der hertogin van Orleans des te meer de algemeene aandacht, omdat men hem tot dusver verdacht had, dat hij jegens de gemalin zijns broeders eene meer innige genegenheid koesterde dan die, welke tusschen aanverwanten pleegt te bestaan.

Louise Françoise de la Baume le Blanc, jonkvrouw de la Vallière, was aan het hof bekend als eene zeer zedige en schuchtere maagd. Zij mocht ter nauwernood schoon heeten. Indien ook de frischheid van hare 18 jaren, haar prachtig blond haar en hare levendige bruine oogen haar nu en dan eene groote bekoorlijkheid bijzetten, toch miste zij alle schitterende gaven van lichaam en geest en niemand zou juist haar in staat geacht hebben om de liefde des konings te verwerven.

En toch gebeurde dit. Zij had meermalen met bewondering over de schoonheid en de talenten des konings gesproken en zelfs gezegd, dat zij hem zou kunnen beminnen, indien hij geen vorst was. Dit woord werd aan Lodewijk XIV overgebracht, het streelde zijne ijdelheid en vestigde zijne aandacht op het jonge meisje, dat hij tot dusver geheel over het hoofd had gezien. La Vallière's zachtheid en bescheidenheid, hoedanigheden, die onder de dames van het hof zeer zeldzaam waren, betooverden den koning, en toen het jonge meisje, van wie hij toch wist, dat zij hem liefhad, aan zijne pogingen tot verleiding aanvankelijk een krachtigen tegenstand bood, werd zijne begeerte naar haar bezit slechts te sterker geprikkeld.

Verschrikt door de spottende aanmerkingen, welke zij in den kring der op haar geluk naijverige hofdames hooren moest, en over de kuiperijen om hare gunst, waardoor zij zich van alle zijden omringd zag, — de kruipende hovelingen toch keerden zich allen naar de opgaande zon — verliet la Vallière het hof om hare deugd te redden, en zocht eene schuilplaats in het klooster Chaillot. Doch de koning snelde haar na en ontrukte haar met geweld aan deze wijkplaats. Toen hij haar aan het hof teruggebracht had, overlaadde hij haar met geschenken en benoemde haar tot hertogin.

Als zijne erkende maîtresse werd zij van nu af door het hofgespuis met eerbewijzen overladen en bijna met grooter eerbied behandeld dan de koningin zelve.

La Vallière bleef ook na haren val even bescheiden als te voren. Al hare tijdgenooten roemen het in haar, dat zij nooit beproefd heeft, den invloed, welken zij op den koning uitoefende, te misbruiken om zelfzuchtige oogmerken te bereiken of zich in staatkundige zaken te mengen. Tevreden met het bezit van 's konings liefde, gedroeg zij zich onderdanig jegens de koningin en bescheiden jegens de hovelingen en hierdoor slaagde zij er in, zich de algemeene liefde te verwerven. Doch het gelukte haar niet, den wuften en veranderlijken koning, die haar moede werd nadat zij hem twee kinderen geschonken had, voortdurend te boeien.

Athenaïs de Mortemars, de jonge en schoone gemalin van den markies de Montespan, trok Lodewijk's opmerkzaamheid en zij kwam zijne

wenschen met zooveel bereidvaardigheid tegemoet, dat weldra de geheele wereld van deze nieuwe liefdesbetrekking sprak. La Vallière beklaagde zich daarover bij den koning, doch zij ontving op al hare onder een stroom van tranen geslaakte beden slechts ten antwoord: „Waarom zou ik niet twee vrouwen kunnen beminnen? Op mijne vriendschap kunt gij steeds rekenen, stel u tevreden met hetgeen ik voor u doe. Gij weet immers bij ondervinding, dat ik mij niet gaarne de wet laat stellen."

Evenmin als la Vallière was de markies de Montespan, de echtgenoot der schoone, eerzuchtige vrouw, met hare betrekking tot den koning ingenomen. Hij had geen gevoel voor de hooge eer, die hem daardoor te beurt viel, dat de groote koning zijne vrouw verleidde. Tot straf hiervoor liet Lodewijk XIV hem in de Bastille zetten; later verbande hij hem naar Guienne.

Montespan werd thans de erkende maîtresse des konings, doch ook la Vallière, aan wie de koning nog altijd door den band der gewoonte gehecht was, bleef aan het hof, en zoo was dit getuige van het zonderlinge schouwspel, dat de koning terzelfder tijd twee erkende maîtressen had. Beiden vergezelden hem op zijne reizen, naar het kamp en naar het leger; beiden namen menigmaal plaats in de koets der koningin, en het volk snelde toe, om — gelijk het zeide — de drie koninginnen te zien.

La Vallière was op den duur niet in staat om zulk eene vernedering te verdragen; in het jaar 1674 trok zij zich van het hof terug. Zij ging in een der strengste kloosters, dat der Carmelieternonnen in de straat St. Jacques te Parijs; hier leefde zij onder het bedrijven van zware boete tot het jaar 1710.

Montespan, thans de onbeperkt gebiedende maîtresse des konings, was van een geheel ander karakter dan de zachte en bescheidene la Vallière. Uit eerzucht, niet uit liefde, had zij zich aan den koning prijs gegeven en zij was er op uit om van de macht, die hare plaats aan het hof haar verschafte, zooveel mogelijk partij te trekken. Onder hare luimen hadden de aanzienlijkste waardigheidsbekleeders, de ministers en de veldheeren, dikwijls veel te lijden. De scherpe pijlen van haar vernuft konden iemand dikwijls pijnlijke wonden toebrengen, en hare wraakzucht trof allen, die zij voor hare vijanden hield.

Hoe schoon en geestig Montespan ook was, toch slaagde ook zij er niet in, den wispelturigen koning voortdurend te boeien; zij was intusschen verstandig genoeg om hem slechts zelden zijne ontrouw te verwijten, want het was haar niet om de liefde van Lodewijk, maar alleen om de macht te doen, welke zij tengevolge van hare betrekking tot hem bezat. De hertogin van Orleans verhaalt: „Alles was goed in 's konings oogen, wanneer het slechts vrouwspersonen waren, boerinnen, tuinmansdochters, kamermeisjes, dames van hoogen stand, enz., zoodra zij zich maar hielden alsof zij op den koning doodelijk verliefd waren." De meest beroemde der maîtressen, die een tijd lang naast de Montespan eene plaats innamen, was de schoone jonkvrouw de Fontanges. Deze Fontanges, die door den koning tot hertogin verheven werd, zou wellicht de Montespan verdrongen hebben, indien zij niet spoedig na hare verheffing gestorven was.

Dat sterfgeval schonk echter aan de Montespan den reeds half verloren invloed slechts voor een korten tijd terug; zij werd verdrongen door een gunstelinge, die zij zelve tot den koning had gebracht en die zij beschouwd had als te onbeduidend om haar gevaarlijk te kunnen worden.

Françoise d'Aubigné, de dochter van een Fransch officier, was in het jaar 1635 te Niors geboren. Na den dood van hare protestantsche ouders, die haar in zeer behoeftige omstandigheden achterlieten, hadden bloedverwanten, te Parijs woonachtig, zich harer aangetrokken en haar bewogen om tot de katholieke kerk over te gaan. Te Parijs leerde het jonge meisje de beruchte Ninon de l'Enclos kennen, in wier kring zij, — waarlijk niet ten voordeele van haren goeden naam — opgenomen werd. Vervolgens werd zij gezelschapsjufvrouw van eene rijke, trotsche dame. De afhankelijke toestand, waarin zij zich geplaatst zag, behaagde haar echter zoo weinig, dat zij het huwelijksaanzoek van een veel ouderen man, den beroemden, geestigen dichter Scarron, in het jaar 1657 aannam, hoewel hij door de jicht verlamd en misvormd was. Als gade van Scarron maakte Françoise zich weldra in aanzienlijke kringen beroemd door haren geest, die aan de bijeenkomsten te haren huize eene buitengewone aantrekkelijkheid bijzetten. Vele edelen bezochten het huis des dichters, wiens jonge vrouw de aanzoeken harer vele aanbidders — gelijk sommigen beweren — niet onverhoord liet. Van eene andere zijde wordt daarentegen verzekerd, dat zij haren goeden naam als echtgenoot onbevlekt bewaard heeft.

Na Scarron's dood (1660) leefde zijne weduwe van een klein jaarlijksch inkomen. In het huis van den maarschalk d'Albret maakte zij kennis met de markiezin de Montespan en deze bewoog Lodewijk XIV om haar de opvoeding van den zoon, dien Montespan den koning in het jaar 1669 geschonken had, op te dragen.

In den beginne behaagde de stille, teruggetrokkene vrouw den koning niet, doch spoedig wijzigde hij zijn oordeel. De liefderijke zorg, welke zij aan haren kweekeling wijdde, maakte een gunstigen indruk op hem en toen hij zich nu meermalen met haar in gesprek begaf, wist zij hem door hare zachtmoedigheid en bescheidenheid geheel voor zich te winnen en hem door haar geestig onderhoud te boeien. Montespan was zeer in haren schik, dat Lodewijk XIV zich gaarne met de weduwe Scarron onderhield, want zij geloofde, dat deze, die ouder dan de koning en volstrekt niet schoon meer was, haar niet gevaarlijk kon worden. Zij vermoedde niet, dat er tusschen beiden weldra eene geheime verstandhouding geboren werd, dat de koning zich bij Mevrouw Scarron over de luimen zijner maîtresse beklaagde en door haar op het onhoudbare van zulk eene betrekking opmerkzaam gemaakt werd.

De weduwe Scarron, of mevrouw de Maintenon — gelijk zij zich naar eene in 1679 gekochte bezitting noemde — was bijna vijftig jaar oud, toen zij tot den koning in eene meer vertrouwelijke betrekking kwam te staan. Hoewel hare eerzucht haar deed wenschen, de plaats van heerschende maîtresse te bekleeden, was zij toch verstandig genoeg, om te weten, dat zij niet in staat was om door lichamelijke bekoorlijkheden den zinlijken koning te boeien. Zij streefde naar een hooger standpunt dan dat, hetwelk la Vallière, de Fontanges en Montespan hadden ingenomen. Hadden deze door onkuischheid gedurende enkele jaren den koning aan hare macht onderworpen, zij wilde hem door geestelijke banden voortdurend aan zich hechten, door reinheid van zeden wilde zij zich niet zijne zinlijke genegenheid, maar zijne hoogachting verwerven, en zich door haar geestigen en degelijken omgang hem onontbeerlijk maken. Lodewijk XIV kwam haar bij de uitvoering van deze eerzuchtige plannen halverwege tegemoet.

De jaren waren voor den koning niet voorbijgegaan zonder hun invloed

te doen gevoelen. Een leven vol zinnelijke uitspattingen, zooals hij tot dusver geleid had, bevredigde hem niet meer, de schitterende feesten waren hem niet langer een bron van genot. Even als alle wellustelingen gevoelde hij bij het klimmen van zijne jaren eene zekere leegte, onvoldaanheid en moedeloosheid, welke hem des te sterker aangrepen, hoe meer hij, zijne oude gewoonte volgend, zich aan zijne uitspattingen overgaf. De omgang met eene vrouw van strenge zeden — want zoo deed mevrouw de Maintenon zich aan hem voor — was iets nieuws voor hem en bezat eene eigenaardige toovermacht, waaraan hij zich niet kon onttrekken. Menigmaal kwelde hem het berouw over zijn vervlogen leven en de Maintenon wist, in vereeniging met 's konings biechtvader, daarvan voor haar doel partij te trekken. Terwijl zij het godsdienstig gevoel in zijn hart deed ontwaken en hem van zijne vroegere leefwijze trachtte terug te brengen, zag zij haren invloed op hem met den dag aangroeien. Dit geschiedde, zonder dat hij zelf het bemerkte; wellicht zou hij zich anders aan dien invloed onttrokken hebben, doch hij kon onmogelijk gelooven, dat eene vrouw, die het nooit waagde, hem tegen te spreken, voor wie elk zijner woorden en elk zijner wenschen een wet was, die, vol bescheidenheid en zedige ingetogenheid, vol van christelijke zachtmoedigheid en nederigheid, geene eerzuchtige gedachte scheen te koesteren, er naar streefde om hem te beheerschen. Hij volgde vrijwillig hare wenken, die hem aanspoorden om zich meer aan zijne gemalin aan te sluiten en de koningin smaakte de vreugde, dat haar gemaal haar tot haren dood, die den 30en Juli 1683 voorviel, vriendelijker en liefderijker behandelde dan ooit te voren.

Naarmate Lodewijk XIV de koningin beter behandelde en daarbij toch immer vaster door de Maintenon geboeid werd, verloor Montespan allengskens meer van haren invloed. Wel bleef zij nog eenigen tijd aan het hof, doch dewijl zij inzag, dat hare macht onherstelbaar verloren was, trok zij zich eindelijk terug, tot groot genoegen van Lodewijk XIV, die haar gaarne een jaargeld van 12.000 louis d'or toelegde: even als hare voorgangster en latere mededingster la Vallière bracht de Montespan hare overige levensdagen in strenge boetedoeningen door. Zij stierf in het jaar 1707.

Na den dood der koningin werd de betrekking tusschen Lodewijk en de Maintenon nog inniger dan vroeger. De eerzuchtige vrouw kon thans het oog vestigen op eene eereplaats, welke geene van hare voorgangsters bekleed had; zij wilde koningin van Frankrijk worden. Zij verklaarde, dat haar goede naam leed onder de innige betrekking, waarin zij tot den koning stond, en dat haar geweten verontrust was. Door zulke klachten wist zij Lodewijk tot het besluit te brengen om haar zijne hand aan te bieden.

Toen Lodewijk den minister Louvois zijn besluit mededeelde, geraakte deze geheel buiten zich zelven; hij wierp zich voor 's konings voeten en riep uit: „Hoe, Sire, gij, de grootste koning op aarde, wilt de weduwe Scarron huwen! Al ontnaamt gij mij mijne goederen, mijne vrijheid, mijn leven, dan zou ik toch nog zeggen, dat gij u onteert!"

„Zijt ge zinneloos? Sta op!" antwoordde de koning koeltjes. Hij stoorde zich niet aan de tegenwerpingen van zijn minister en deze, wien de Maintenon nooit zijne tegenkanting tegen haren dierbaarsten wensch vergeven kon, verloor sinds dien tijd meer en meer des konings gunst.

Het huwelijk werd in 1685 in de slotkapel van Versailles, in tegenwoordigheid van enkele vertrouwden, heimelijk door den aartsbisschop van Parijs voltrokken. De Maintenon was wel des konings gemalin, doch daarom

nog niet koningin van Frankrijk. Deze wensch werd niet vervuld; hoe groot ook haar invloed op Lodewijk XIV was, nog grooter was de macht der etikette, onder welke hij zich slaafs boog en die hem niet veroorloofde, de weduwe Scarron openlijk als koningin van Frankrijk te erkennen; slechts in hare eigene vertrekken werd zij door hare vertrouwde bedienden als koningin aangesproken, doch voor het overige bleef hare plaats aan het hof dezelfde.

De koning bracht meestal den geheelen namiddag in hare vertrekken door; hier ontving hij de ministers en werkte met hen, terwijl zij las of zich met eenig vrouwelijk handwerk bezig hield. Nooit waagde zij het, zich rechtstreeks in de staatkundige beraadslagingen te mengen, doch Lodewijk XIV vermoedde niet, dat zijne ministers reeds vroeger met haar over de zaken gesproken hadden en dat zij hem niets voorstelden zonder hare goedkeuring. Terwijl hij meende, volkomen zelfstandig te handelen, was hij als kneedbare was in de handen der sluwe vrouw.

De Maintenon oefende zoowel op de regeering als op het hofleven een zeer ongunstigen invloed uit. Zij versterkte den koning in zijne neiging tot kwezelarij en juist omdat zij vroeger protestantsch geweest was, trachtte zij dit door gestrengheid jegens de ketters te doen vergeten; de vervolging van de protestanten, waarvan wij weldra zullen spreken, was voor een goed deel hare schuld. Zij zelve huichelde eene strenge vroomheid en zij eischte, dat het geheele hof haar voorbeeld volgen zou. Het lichtzinnige en losbandige leven, dat vroeger openlijk aan het hof geheerscht had, moest thans ophouden, of liever men moest het nu slechts in het geheim leiden. Onder het masker der vroomheid was de zedeloosheid aan het hof grooter dan ooit en juist ten gevolge van die huichelarij nog afschuwelijker dan te voren.

Menigmaal wordt Maintenon ter eere nagegeven, dat zij althans haren invloed niet misbruikt heeft om het land uit te zuigen, doch ook deze eer komt haar niet toe. Zij had van den koning niet alleen groote sommen verkregen voor hare bloedverwanten en vooral voor haren losbandigen broeder, die, dewijl hij maar al te goed met haar verleden bekend was, alles van haar verkrijgen kon wat hij wilde, doch bovendien zelfs in dagen van het grootste geldgebrek, op de meest verkwistende wijze voor hare liefhebberijen gezorgd. Een opvoedingsgesticht voor 250 jonge meisjes, dochters van arme edelen, werd te St. Cyr opgericht en op eene zeer weelderige leest geschoeid. Bij deze en andere inrichtingen ging de Maintenon op eene zeer verkwistende wijze te werk.

Met groote slimheid wist de Maintenon zich op den duur op haar moeilijk standpunt te handhaven. Haar invloed op den koning bleef onverzwakt; toch gevoelde zij zich niet gelukkig en menigmaal beklaagde zij zich tegenover hare vertrouwden over haar vreugdeloos leven en over de doodelijke verveling, die haar pijnigde. Zij bleef steeds op denzelfden vertrouwelijken voet met den koning, dien zij overleefde; na zijn dood trok zij zich in hare stichting St. Cyr terug.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Bevordering van kunst en wetenschap. De beeldende kunsten. Bouwwerken van Lodewijk XIV. De schilders van dezen tijd. De letterkunde. Slaafsche vleierij der schrijvers. Bescherming en belooning, aan de vleiers verleend. De akademie als rechtbank over taal en smaak. Pierre Corneille. De wet der drie dramatische eenheden. Thomas Corneille. Jean Racine. Molière. Scarron. Regnard. Lulli. Boileau. Zijne vleiende hofpoëzie. Jean Baptist Rousseau. La Fontaine. Fénélon. Wetenschappelijke letterkunde. Cartesius. Gassendi. Malebranche. Bayle en de absolute critiek. Staatkundige dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften. Bossuet en zijne medestanders. De geschiedenis. Mezeray. De gedenkschriften (mémoires).

De regeering van Lodewijk XIV wordt door de Franschen geroemd als de gouden eeuw van kunst, wetenschap en letterkunde; en dat niet ten onrechte. Inderdaad nam Frankrijk in de tweede helft der 17de eeuw eene hooge vlucht en de schitterende regeering van Lodewijk XIV droeg daartoe ongetwijfeld krachtig bij, al kan zij ook niet als de eenige oorzaak van dit verschijnsel beschouwd worden.

Na een langdurig tijdperk van binnenlandsche onlusten was onder de regeering van Lodewijk XIV weer een tijd van rust en kalmte aangebroken en thans kon het zaad, dat reeds door Richelieu uitgestrooid was, doch welks ontwikkeling door de burgeroorlogen der Fronde was belemmerd, voorspoedig ontkiemen. Lodewijk XIV spande, op aansporing van Colbert, al zijne krachten in om deze ontwikkeling te bevorderen. Hij stichtte akademies voor wetenschappen, muziek, schilderkunst, bouwkunst en oudheden; hij bouwde eene sterrewacht, verfraaide Parijs, ondersteunde geleerden en kunstenaars en stond zelfs aan vreemde geleerden aanzienlijke jaargelden toe. Hij deed veel, doch wat hij deed, moest slechts dienen tot bevrediging van zijne zelfzucht, zijne ijdelheid en zijn dorst naar roem. Hij wilde als de grootste vorst van Europa geprezen worden en daarvoor bracht hij gaarne iets ten offer. De met jaargelden bedachte geleerden en schrijvers in het binnen- en buitenland verhieven zijn naam tot de wolken als dien van een beschermer van kunst en wetenschap. Allen vloeiden over van zijn lof. Dat Lodewijk van de waarde eener wetenschappelijke ontwikkeling zijns volks volstrekt geen begrip had, blijkt ten duidelijkste uit het feit, dat voor het eigenlijke volk niets hoegenaamd gedaan werd. Ook zijne hooggeroemde mildheid jegens geleerden en kunstenaars

is dikwijls overdreven. De grootste som, welke hij voor jaargelden, ondersteuning van de wetenschap en instandhouding van de akademiën uitgaf, ging nooit de 100.000 francs te boven. Het onderhoud van eene enkele maîtresse kostte den koning altijd veel meer.

De aan het hof heerschende weelde en de bouwlust van Lodewijk XIV moesten natuurlijk een zeer voordeeligen invloed uitoefenen op de beeldende kunsten. Duizenden bekwame bouwkundigen zagen zich de gelegenheid tot winstgevenden arbeid geopend, doch iets werkelijk groots en uitstekend hebben zij niet voortgebracht. Nergens braken zij een nieuw denkbeeld baan; al hunne bouwwerken zijn slechts navolgingen en ten deele niet eens goede navolgingen van Italiaansche modellen of de vrucht van pogingen om de reeds gezonkene Italiaansche kunst verder te ontwikkelen. Alle, ook de meest beroemde bouwwerken van Lodewijk XIV missen oorspronkelijkheid van vinding, zuiverheid van smaak en waardigen eenvoud. Geen daarvan verheft zich tot het volmaakt schoone, en alleen door hun omvang en de kostbaarheid van hunnen aanleg maken deze bouwwerken (b. v. die van Versailles) indruk. Dat zij, in weerwil hiervan, dikwijls als meesterstukken beschouwd zijn, heeft er veel toe bijgedragen om den smaak van tijdgenoot en nakomelingschap te bederven.

In het nauwste verband met de bouwkunst stond de beeldhouwkunst, die zich nog verder van waardigen eenvoud en ware schoonheid verwijderde.

Een hoogeren rang namen de Fransche schilders van dien tijd in: wellicht omdat zij zich naar waardiger voorbeelden richtten; hunne werken worden nog heden ten dage hoog geschat. Zij hadden grootendeels in Italië hunne opleiding ontvangen en daar korter of langer tijd doorgebracht. Nicolaas Poussin en le Sueur volgden Raphaël na, Le Brun daarentegen de school der Caracci. Claude Lorrain (1600—1682) was als landschapschilder beroemd; zijne schilderijen worden nog heden hoog geacht.

Niet alleen de beeldende kunsten, ook de letterkunde wilde Lodewijk XIV maken tot een middel ter verhooging van zijn roem, tot streeling van zijne ijdelheid. Voor zoover de dichters en schrijvers als zijne vleiers optraden, ondersteunde hij hen; daarentegen vervolgde hij hen op de wreedste wijze, indien zij het waagden, zich tegen hem te verzetten. De bastille heeft binnen hare kerkermuren een aantal ongelukkige mannen jaren lang gehuivest, alleen omdat zij in een overmoedige luim een spotdicht op eene der koninklijke bijzitten gemaakt hadden. Een Hollandsch dagbladschrijver, die tegen hem en de Maintenon geschreven had, werd op Fransch grondgebied gelokt en gedurende 23 jaar gevangen gehouden. De vleierij daarentegen werd door den koning beloond en wel met des te milder hand, naarmate zij slaafscher was. Alles wat hij deed en wenschte, moest in gedicht of tooneelstuk verheerlijkt worden; het liefst zag hij zich met een God of met de zon vergeleken; de hem toegebrachte hulde kon niet kruipend genoeg zijn.

Onder deze omstandigheden moest de letterkunde van dien tijd wel een hoofsch karakter dragen. Jammer maar, dat ook de grootste dichters van Frankrijk, een Racine en Molière, daaraan het hunne hebben toegebracht. Geen vorst ter wereld is ooit op zulk een slaafsche en tevens talentvolle wijze gevleid, als Lodewijk XIV.

Dit hoofsch karakter had de Fransche poëzie reeds ten tijde van den grooten kardinaal aangenomen. De dichtkunst was reeds toen op de schandelijkste wijze misbruikt om Richelieu en den koning te vleien. De door

Richelieu gestichte Fransche akademie was een oppergerechtshof van taal en smaak geworden, dewijl dit gerechtshof onder de bescherming des konings stond, nam de dichtkunst in Frankrijk steeds een meer hoofschen tint aan. Groote meesterstukken konden onder het toezicht der akademie niet gewrocht worden, toch oefende zij geen onvoordeeligen invloed op de Fransche letterkunde uit; zij zuiverde de taal en stelde de tot op dien tijd tamelijk willekeurige regels der spraakkunst vast; haar oordeel gold als wet ten aanzien van de vormen der kunst. Terwijl zij de vroegere onbeschaafdheid van den stijl bestreed, bereidde zij het schitterendste tijdperk van de Fransche letterkunde voor; zij schiep die bevalligheid van vormen en die gemakkelijkheid van uitdrukking, waardoor de Fransche taal zich weldra aan alle hoven van Europa, ja zelfs in de beschaafde familiën van den middenstand gedurende langen tijd het burgerrecht verwerven zou.

De eerste Fransche dichter van eenige beteekenis in de 17e eeuw was Pierre Corneille (1606—1684). Met zijn eerste treurspel, Medea, hetwelk hij naar dat van Seneca gevormd had, verwierf hij zich een grooten roem, doch nog grooteren door zijn Cid, welks stof hij aan de Spanjaarden ontleend had. Corneille bracht den Cid in het jaar 1636 zonder toestemming van kardinaal Richelieu en van de akademie op het tooneel; hij werd daarom door de aanhangers van den kardinaal heftig aangevallen, doch hij behaalde in weerwil daarvan grooten bijval, die hem aanspoorde om op den ingeslagen weg voort te gaan en den Cid door de Horatiërs en den Cinna te doen volgen. Door deze en een aantal andere stukken werd Corneille de schepper van het Fransche drama, zijn voorbeeld werd door latere dichters trouw gevolgd.

Even als Corneille ontleenden ook zijne opvolgers met bijzondere voorliefde hunne stof aan de oudheid en ten gevolge van eene onjuiste opvatting van Aristoteles' leer over de dichtkunst, pastten zij de wet der drie dramatische eenheden (tijd, plaats en handeling), volgens welke de handeling op dezelfde plaats binnen het tijdsverloop van één dag moest afloopen, met slaafsche nauwgezetheid op hunne scheppingen toe, zonder zich te bekommeren om de onwaarschijnlijkheden, welke daarvan het gevolg moesten zijn. Ook Corneille's gewoonte om de deugden en gebreken zijner personen door eene scherpe teekening zeer helder in het oog te doen springen, welke meermalen tot overdrijving en valsch gevoel leidde, werd door zijne opvolgers trouw nagevolgd. Corneille heeft 33 treurspelen nagelaten, van welke wel de latere bij de eerste verre achterstaan, doch die zich grootendeels op het Fransche tooneel gehandhaafd hebben en die wegens hunne gekuischte taal voor altijd eene eervolle plaats in de Fransche letterkunde zullen bekleeden.

Tot de opvolgers van Pierre Corneille behoort in de eerste plaats zijn broeder Thomas Corneille, die een groot aantal stukken en daaronder enkele verdienstelijke nagelaten heeft. Doch ver boven dezen staat Jean Racine (1639—99) de grootste treurspeldichter van Frankrijk, wiens roem zelfs dien van Pierre Corneille verduistert. In het jaar 1664 werd Racine's eerste stuk, de Thebaïden, of de vijandige broeders opgevoerd. In dit stuk, zoowel als in den Alexander treedt hij op als navolger van Corneille, doch in zijne latere stukken sloeg hij een zelfstandigen weg in. Van zijne meest beroemde stukken noemen wij: Andromache, Brittannicus, Phaedra, Berenice en Athalia.

Racine onderscheidt zich vooral door eene onovertrefbare schoone taal

en door allerbevalligste vormen, in scherpte en waarheid van karakterteekening, overtreft hij Corneille, al staat hij bij dezen ook in vindingskracht ten achter.

Het is te bejammeren, dat Racine zijn buitengewoon talent zoozeer in den dienst van het hof gesteld heeft. Zijne Berenice bevat eene fijne vleierij van Lodewijk's eerste geliefde; ter eere van mevrouw de Maintenon schreef hij zijn Esther en Athalia. De Esther was zelfs voor het opvoedingsgesticht te St. Cyr bestemd. Tot belooning voor zijne vaderlandslievende gezindheid — het schoone woord: „vaderlandsliefde" wordt immers aan de vorstelijke hoven altijd in plaats van het juistere „vorstendienst" gebruikt — werd Racine in 1673 tot lid der akademie en kort daarop tot geschiedschrijver des konings benoemd. Doch deze gunst was niet van eeuwigen duur. Toen Racine zich vermande en het waagde, aan mevrouw de Maintenon een geschrift te overhandigen, waarin hij sprak over de middelen om Frankrijk te verlossen van de jammeren, door Lodewijk's eeuwige veroveringsoorlogen te weeg gebracht, viel hij in ongenade. Hij was, helaas! zoo gewoon zich in de stralen der hofzon te koesteren, dat verdriet over het verlies van de koninklijke gunst ongetwijfeld mede eene der oorzaken is geweest van de ziekte, welke in het jaar 1699 een einde maakte aan zijn leven.

Wat Racine voor het Fransche treurspel had gedaan, dat deed terzelfder tijd Jean Baptiste Poquelin de Molière voor het Fransche blijspel.

Vóór Molière was het Fransche blijspel bijna niets anders dan een navolging van Spaansche intriguestukken geweest. Eenige welgeslaagde proeven in deze dichtsoort had de geestige Scarron, de eerste gemaal der latere mevrouw de Maintenon geleverd, doch oorspronkelijke Fransche treurspelen van eenige waarde werden het eerst door Molière geschapen.

Molière (1620—73), de zoon van een koninklijk kamerdienaar, had in zijne aan avonturen rijke jeugd gelegenheid gehad om de zeden en leefwijze van de lagere volksklasse en den middenstand nauwkeurig te leeren kennen, later vergunden zijne omstandigheden hem ook diepe blikken in het hofleven; hij verwierf zich eene diepe menschenkennis, waarvan hij als dichter op meesterlijke wijze partij trok. Zelf tooneelspeler en later directeur van een schouwburg, bezat Molière eene grondige kennis van het tooneel; hierdoor gelukte het hem, zich tegelijk grooten roem als tooneelspeler en als dichter te verwerven. Hij werd directeur van den hoftroep van hertog Philips van Orleans en in het jaar 1665 trad hij in 's konings dienst.

Onder Molière's werken zijn zijne vluchtig ontworpene en vaak luchtig bearbeide gelegenheidsstukken wel te onderscheiden van die, waaraan hij grootere zorg besteedde. Ook de gelegenheidsstukken zijn altijd met veel overleg op tooneeleffekt berekend, doch hun ontbreekt die diepte en die zorgvuldige bewerking van de stof, waardoor de overige stukken van Molière zich onderscheiden.

In de meeste blijspelen stelt Molière zich tot taak, de heerschende gebreken van zijn tijd door scherpe karakterteekening en geestigen spot te brandmerken. In dit opzicht heeft hij veel uitstekends geleverd, al zag hij zich ook nu en dan genoodzaakt om in de karakterteekening de grenzen der karikatuur te naderen. Dergelijke stukken zijn: Les Précieuses ridicules, l'École des maris, l'École des femmes, l'Avare en bovenal Molieres

meesterstuk, de Tartuffe, waarin hij de pogingen van schijnheilige lieden om hunne nietswaardigheid en zedeloosheid achter het masker van vroomheid te verbergen op zoo meesterlijke wijze schilderde, dat nog heden ten dage de naam Tartuffe bij alle beschaafde volken gebruikt wordt om huichelarij op godsdienstig gebied te brandmerken. Molière trof in dit blijspel de aan het hof van Lodewijk XIV zeer machtige en door geheel Frankrijk — evenals in dezen tijd — in grooten getale verspreide huichelaars op zulk eene gevoelige wijze, dat zijn werk onder hen een storm van verontwaardiging deed opsteken en slechts zelden opgevoerd mocht worden.

Molière's verdiensten omtrent het blijspel waren zóó groot, dat hij het zijnen opvolgers onmogelijk maakte, hem zelfs in de verte nabij te komen. Van deze noemen wij alleen Regnard (1647—1709), die eenige geestige stukken geschreven heeft.

Te gelijk met Molière en Racine werkte voor het tooneel Jean Baptist Lulli (1633—1687), de talentvolle musicus en componist, die als de grondlegger van de groote Fransche opera beschouwd kan worden.

Wenden wij den blik van het drama af, om dien op de overige letterkunde in de dagen van Lodewijk XIV te vestigen, dan hebben wij onder de dichters dier dagen in de eerste plaats te noemen: Boileau (Despré aux 1636—1711), die door zijne art poétique gedurende vele jaren de wetgever op dichterlijk gebied niet alleen voor Frankrijk, maar voor geheel Europa geweest is. De Fransche kunstrechters noemen hem den vader van den goeden smaak en van den schoonheidszin in hunne nationale letterkunde. In Boileau's werken spiegelt de geest der dichterlijke letterkunde zijner dagen zich zeer getrouw af. Zij onderscheiden zich door goeden versbouw, keurigheid van uitdrukking en zuiverheid van taal, doch openbaren aan den anderen kant bijna overal het lage, slaafsche karakter des dichters. Terwijl Boileau in zijne gedeeltelijk zeer verdienstelijke satyren de huichelarij en aanmatiging der Jezuïeten met groote vrijmoedigheid schildert en met bijtenden spot de gebreken van zijn tijd aantast, doet hij zich aan den anderen kant in zijne brieven en oden als den laagsten, kruipendsten vleier van Lodewijk XIV voor, als een dichter, die zijne gaven tot den schandelijksten vorstendienst misbruikt.

Van een geheel anderen aard zijn de oden en geestelijke liederen van den uit Frankrijk verdreven dichter Jean Baptist Rousseau († 1741), hoewel zij, grootendeels koel en wrevelig van toon, geen hooge, dichterlijke vlucht nemen.

Als een uitstekend dichter van dien tijd, wiens werken nog heden onder het volk voortleven, behoort La Fontaine (1621—1695) genoemd te worden. Zijne bevallige verhaaltjes en fabelen zijn tot op dezen dag in aller handen en verdienen dit ook om hun kinderlijken eenvoud, hun vloeienden stijl en hun schilderachtige wijze van voorstellen. De fabelen van La Fontaine treft men nog in elke school en in ieder kinderboek aan en hebben allen lateren fabeldichters tot voorbeeld gediend. In zijne verhalen, welke hij aan Boccacio en de oudere Provençaalsche dichters ontleend heeft, schept hij dikwijls behagen in onkiesche en weelderige voorstellingen.

Als episch dichter mogen wij Fénélon noemen, wiens in dichterlijk proza geschreven werk, de avonturen van Telemachus, den overgang tot de prozaletterkunde van dien tijd vormt.

François de Polignac de la Motte Fénélon (1651—1715), aartsbisschop

van Kamerijk, was de opvoeder van den hertog van Bourgogne, den kleinzoon van Lodewijk XIV. Hij trachtte zijn kweekeling, den toekomstigen koning van Frankrijk, een denkbeeld te geven van zijne verplichting als regent en om dit op eene boeiende wijze te doen, schreef hij zijn Telemachus. Het was zijn doel, zijn leerling af te houden van de doolwegen, waarop Lodewijk XIV, in de strikken van eer- en roemzucht gevangen, zijn volk door zijne veroveringstochten leidde. Een boek, dat zulk eene bedoeling maar al te duidelijk verried, moest natuurlijk den ijdelen, op roem verzotten koning beleedigen. Fénélon viel in ongenade, de druk van den Telemachus, waarmede reeds een aanvang gemaakt was, mocht niet worden voortgezet. Eerst na des konings dood mocht dit werk geheel uitgegeven worden. Het is daarna in alle talen overgezet en nog heden ten dage een der meest bekende werken van de Fransche letterkunde.

In de wetenschappelijke letterkunde der Franschen neemt in de 17e eeuw den eersten rang in René Des Cartes (Cartesius 1569—1656), de wereldberoemde wiskunstenaar en wijsgeer. Des Cartes had zich in zijne jeugd met onverzadelijke weetgierigheid op alle mogelijke vakken van wetenschap geworpen, vervolgens een aan avonturen rijk krijgsmansleven geleid, om zich eindelijk op nieuw aan de wetenschap te wijden. Hij heeft zijne meeste werken in Holland geschreven, dewijl hij in Frankrijk een godloochenaar werd gescholden en aan de vervolgingen der geestelijkheid bloot stond. In de wiskunde is hij de uitvinder der analytische geometrie, in de wijsbegeerte de grondlegger van het op vrij nadenken en op het recht der persoonlijkheid berustend systeem van het idealisme. De heftigste tegenstander van dit stelsel was de als wiskunstenaar en natuurvorscher beroemde professor in de wijsbegeerte te Aix en later te Parijs, Petrus Gassendi (1592—1656). Het vond daarentegen een krachtig verdediger in den priester van het Oratoire Nicolaas Malebranche (1638—1715), die de wijsbegeerte zijns meesters naar hare godsdienstige zijde ontwikkelde.

Door het voorbeeld van Des Cartes aangevuurd, sloeg Petrus Bayle (1647—1706) een nieuwen weg van onderzoek in. Bayle behoorde tot de Hervormde kerk, hij was hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de protestantsche Hoogeschool te Sedan, na welker opheffing in 1681 hij naar Rotterdam vluchtte, ten einde de vervolgingen van de Hugenooten, waarvan wij weldra spreken zullen, te ontgaan. In de Nederlanden, waar een vrijere geest heerschte dan in Frankrijk, kon Bayle als leeraar in de geschiedenis en wijsbegeerte zonder gevaar stellingen verkondigen, die door de katholieke en zelfs door de rechtzinnige protestantsche geleerden als het kortbegrip van alle ketterij beschouwd werden.

Bayle ging uit van de stelling, dat het menschelijk verstand wel in staat is om dwalingen op te sporen, doch dat het niet sterk genoeg is om de waarheid uit te vorschen. Door dit beginsel in zijne uiterste gevolgtrekkingen toe te passen, werd hij de schepper van de absolute of onbeperkte kritiek, die wel ontleden, ontbinden en vernietigen, maar nooit samenstellen en opbouwen kan. Een wetenschappelijk stelsel heeft Bayle derhalve niet gevormd, doch wel den weg gebaand voor eene nieuwe wijze van onderzoek, die op de geestelijke ontwikkeling des menschdoms den krachtigsten invloed heeft uitgeoefend. Terwijl hij alle vooroordeelen in staat, kerk, wetenschap en leven, alle denkbeelden en zeden, elke staatsregeling en iedere kerkinrichting aan zijne ontledende kritiek onderwierp, werd hij de natuurlijke voorvechter van eene onbepaalde vrijheid van gelooven en denken. Begaafd

met veel scherpzinnigheïd en geestigheid en met het talent om zelfs geleerde verhandelingen zóó boeiend te maken, dat zij ook leeken in de wetenschap belangstelling inboezemden, oefende hij een des te grooter invloed op alle beschaafde kringen uit, dewijl hij in het Fransch schreef en hierdoor zijn werk voor alle volken toegankelijk maakte. Bayle's hoofdwerk is zijn historisch en critisch woordenboek; zeer beroemd is ook zijn boekje over de godsdienstige verdraagzaamheid; doch den meest uitgebreiden invloed oefende Bayle uit door een tijdschrift, waarin hij met bijtende scherpte op eene voor allen verstaanbare wijze tegen de vijanden der geloofs- en gewetensvrijheid te velde trok.

Reeds tegen het einde der 16e eeuw had men pogingen aangewend om staatkundige tijdschriften uit te geven, doch tot het eerste wetenschappelijke tijdschrift werd door een Fransch parlementslid in het jaar 1665 de grond gelegd. Uit dit tijdschrift ontstond later het aan de belangen van het hof en van de katholieke geestelijkheid dienstbare en door Lodewijk XIV beschermde Journal des Savans, hetwelk door geheel Europa ijverig gelezen werd. Tegen dit monarchaal-katholieke tijdschrift voerden de door het saksische hof ondersteunde Acta Eruditorum slechts eene onvoldoende oppositie. Bayle besloot daarom, naast de vele staatkundige tijdschriften nog een populair wetenschappelijk tijdschrift uit te geven; hij noemde het: Nouvelles de la république des lettres en voerde daarin, ondersteund door zijn bekwamen medewerker Leclerc (Clericus), met goeden uitslag een heftigen strijd tegen de vijanden des lichts.

Tegen de gevaarlijke leerstellingen van den ketterschen Bayle streden in Frankrijk vele begaafde kanselredenaars en bekwame geleerden. De meest beroemde van dezen was Jacques Bénigne Bossuet (1627—1704) de door zijne bekeering van ketters bekende bisschop van Meaux, een man van schitterende talenten. Bossuet, een eerzuchtig en geslepen prelaat, streefde vóór alle dingen naar de gunst van het hof en hij wist zich deze in niet mindere mate te verwerven dan de vereering zijner katholieke geloofsgenooten. Door met veel tact geschreven vertoogen trachtte hij de protestanten weder in den schoot der katholieke kerk terug te voeren. Intusschen heeft hij zich ook als geschiedschrijver beroemd gemaakt en wel door een werk over de wereldgeschiedenis, hetwelk hij oorspronkelijk voor den dauphin had geschreven. In den geest van Bossuet werkten aan de uitroeiing van de ketterij ook de schitterende kanselredenaars der katholieke kerk Louis Bourdaloue (1632—1704), Esprit Fléchier (1632—1701) en later Johan Baptist Massillon († 1742).

Zetten wij onze beschouwing van de prozaletterkunde in Frankrijk voort, dan hebben wij in de eerste plaats onze aandacht te vestigen op een belangrijk geschiedkundig werk, de geschiedenis van Frankrijk van Mezeray. Mezeray († 1683), die in zijn tijd een aanhanger van de Fronde geweest was, schreef zijne zeer grondige geschiedenis onder den invloed van zijne vroegere staatkundige denkbeelden. Hoewel het geld hem niet onverschillig was en hij zich bereid verklaarde om op aansporing van Colbert veel te veranderen of weg te laten, was zijn werk in de oogen van Lodewijk XIV toch zoo onvaderlandslievend, dat Mezeray daarom zijne plaats en zijn jaargeld als koninklijk geschiedschrijver verloor. Dit voorval doet ons een diepen blik slaan in het karakter van Lodewijk XIV, hetwelk echter eerst voor ons in het rechte licht verschijnt, wanneer men de opdracht leest, welke Mezeray voor zijne verkorte geschiedenis plaatste

en die toch aan het hof als niet eerbiedig genoeg jegens den koning beschouwd werd. Zij luidt:

„Aan het nageslacht, tot eeuwigen roem der zegevierende regeering van Lodewijk den Grooten, allerchristelijkst, altijd doorluchtig koning, die begonnen is te overwinnen zoodra hij begon te regeeren, die door zijne goedertierenheid de rust aan Frankrijk weergegeven heeft en door zijne rechtvaardigheid den vrede aan geheel Europa wil schenken; die door den schrik zijner wapenen de ontrouwen uit de christenheid verjaagd en overal, ter zee en te land, de vijanden van zijn rijk en van zijn roem overwonnen heeft; die door zijne wijsheid de orde in de politie, in de geldmiddelen en in de wetten hersteld en door zijne milddadigheid de schoone kunsten en wetenschappen tot volkomenheid gebracht heeft. Geve de hemel, dat zijne veroveringen even ver mogen gaan als zijn roem, dat het getal zijner jaren dat zijner overwinningen evenare en dat het geluk van zijn rijk het heil van alle volkeren der aarde zij!"

Minder belangrijk dan de geschiedenis van Mezeray, maar toch gewichtig voor de kennis van dien tijd zijn eenige andere geschiedkundige werken van St. Real en anderen, die evenwel zoozeer met romantische verhalen vermengd zijn, dat zij niet langer op geloofwaardigheid aanspraak kunnen maken. Hetzelfde is het geval met de gedenkschriften, van welke wij hier alleen noemen het hoogst merkwaardig werk eener Duitsche vrouw, de hertogin van Orleans, Elizabeth Charlotte van de Paltz, die ons allerbelangrijkste inlichtingen omtrent het hof van Lodewijk XIV geeft.

Ten slotte moeten wij onze lezers nog opmerkzaam maken op eenige werken in proza, wier roem zich tot op onzen tijd staande gehouden heeft, op de door losheid en bevalligheid van stijl zoo bekoorlijke brieven van mevrouw de Sevigné, op de bevallige karakterteekening van La Bruyère en op de door hun schitterenden stijl uitmuntende Maximes et réflexions van Larochefoucould.

NEGENTIENDE HOOFDSTUK.

Frankrijk. De kerkelijke toestand. Uiterlijk vertoon van vroomheid van Lodewijk XIV. Zijne verhouding tot den paus en de geestelijkheid. De Fransche gezant te Rome. Twist der Franschen te Rome met de Corsicaansche lijfwacht. Onbeschaamde bedreiging van Lodewijk XIV tegen paus Alexander VII. Verootmoediging van den paus. Het pauselijk recht der suprematie door Lodewijk XIV gekrenkt. Eene algemeene Fransche kerkvergadering door Lodewijk bijeengeroepen. De vier artikelen. 's Pausen overwinning. De vier artikelen ingetrokken. Twist over de kwartiervrijheid. Lodewijk's schijnvroomheid. Hij trekt partij voor de Jezuïeten. Ontaarding van de Jezuïetenorde. Jezuïetische grondbeginselen op zedelijk gebied. De leer van het geestelijk voorbehoud en het probabilisme. Twist tusschen de Dominicanen en Jezuïeten. Overwinning der Jezuïeten. Cornelis Janse en zijn werk. Jean du Verger, abt van het klooster St. Cyran. De Jansenisten. Angelica Arnaud en de nonnen van Port-Royal. De geleerden van Port-Royal. De Jansenistische geschriften door paus Innocentius X veroordeeld. De Jansenistische strijd. Arnaud, d'Andilly en Blaise Pascal. Lodewijk's vijandschap tegen de Jansenisten. Quesnel. Zegepraal der Jezuïeten. De Jansenisten veroordeeld door de bul Unigenitus. Het Jansenisme in Frankrijk en Nederland.

Van nog grooter beteekenis dan voor wetenschap, kunst en letterkunde was de regeering van Lodewijk XIV voor de ontwikkeling der kerkelijke toestanden in Frankrijk.

Lodewijk XIV was een geloovig katholiek, een vijand van alle ketters, maar in weerwil hiervan dacht hij er niet aan, zich aan de kerk als gehoorzaam dienaar te onderwerpen. De kerk moest hem, den koning, dienen, hij wilde haar macht gebruiken als een middel tot uitbreiding van zijne onbeperkte heerschappij; daarvoor schonk hij haar gaarne eenige uiterlijke eerbewijzen, doch nooit wilde hij zijne rechten als vorst haar ten offer brengen. Zijne uiterlijke gehechtheid aan de kerk verhinderde hem niet, tegenover den paus zijne voor niets terugdeinzende heerschzucht even onbeschaamd ten toon te spreiden, als hij die jegens de wereldlijke vorsten aan den dag legde en den Franschen bisschoppen evenzeer zijne macht als koning te doen gevoelen als den adel en de burgerij.

Reeds spoedig na het aanvaarden van zijne zelfstandige regeering toonde Lodewijk XIV door eene daad van onbeschaamd geweld, hoe weinig hij geneigd was om voor de wereldlijke macht des pausen te zwichten.

Had kardinaal Richelieu reeds tegenover de Fransche geestelijkheid de rechten van den staat krachtig gehandhaafd, had hij het geestelijk rechts-

gebied beperkt en sommige priesters door wereldlijke rechtbanken laten veroordeelen, nog eer zij van hunne waardigheid ontzet waren, denzelfden weg sloeg ook Lodewijk XIV in, zonder zich om de klachten en tegenwerpingen van den pauselijken nuntius te bekommeren. De Fransche gezant te Rome, de hertog van Crequi, beantwoordde de vermaningen des pausen slechts met eene trotsche weigering en gedroeg zich over het algemeen te Rome zóó hooghartig, dat zijne houding scherp werd afgekeurd.

Zijne lieden veroorloofden zich allerlei daden van aanmatiging en geweld. Wanneer zij, gelijk dikwijls het geval was, door hunne vermetelheid met de Corsicaansche lijfwacht des pausen in botsing geraakten, hield hij hun altijd de hand boven het hoofd, ook al hadden zij het grootste ongelijk.

Mario Chigi, de broeder van paus Alexander VII, was verontwaardigd over de aanmatiging van den vermetelen Franschman; niet alleen hij, de generaal der pauselijke troepen, maar ook de kardinaal Imperiali, de gouverneur van Rome, gevoelde zich beleedigd, dewijl zijne lieden ongestraft door de Franschen mishandeld werden, en hij gaf hun verlof, zich bij de eerste gelegenheid de beste te wreken. Deze gelegenheid deed zich den 20en Augustus 1662 op. Ten gevolge van een twist tusschen eenige bedienden des hertogs en een groot aantal pauselijke soldaten, ontstond een groot tumult; de lieden van den hertog snelden toe, om hunne vrienden te helpen, desgelijks kwamen van alle zijden pauselijke soldaten toeloopen, die zich thans niet meer vergenoegden met het terugdrijven van de Fransche bedienden, maar zelfs aan hunne woede tegen den gezant bot vierden. Zij bestormden zijne woning in het paleis Farnèse, schoten op zijne vensters en bedreigden zelfs zijne gemalin. Een hardnekkig gevecht had er plaats, vele Franschen werden gewond, één hunner sneuvelde.

Paus Alexander VII beijverde zich om zich bij Lodewijk XIV over dit hem zeer onaangename voorval te verontschuldigen, doch te vergeefs: Lodewijk had besloten deze gunstige gelegenheid om den paus zijne overmacht te doen gevoelen, niet ongebruikt te laten voorbijgaan. De hertog van Crequi moest terstond Rome verlaten en de pauselijke gezant te Parijs werd genoodzaakt om te vertrekken; tegelijk eischte Lodewijk van den koning van Spanje en den hertog van Savoie de vergunning om een Fransch leger van 18000 man over hun grondgebied te doen trekken.

Paus Alexander VII bevond zich in een zeer treurigen toestand. Hij zelf was tot den oorlog niet toegerust en noch Spanje, noch Oostenrijk, zijne natuurlijke bondgenooten, toonden zich geneigd om de wapens voor hem op te vatten. Hij bood de eervolste voldoening wegens het gebeurde aan, doch Lodewijk XIV eischte niets minder dan de afzetting en verbanning van Mario Chigi en den kardinaal Imperiali. Toen Alexander VII aarzelde dit in te willigen, toen hij slechts een onderzoek tegen hen, die aan den oploop hadden deelgenomen, instellen en twee van hen ter dood brengen liet, beval de koning dat de stad Avignon, die nog altoos den paus toebehoorde, en het landschap Venaissin met de kroon van Frankrijk vereenigd worden zouden, en liet hij tegelijk een Fransch leger tegen Italië oprukken.

De paus, die zich zonder eenige hulp aan den aanval van den machtigen koning prijs gegeven zag, moest eindelijk wel elke voorwaarde aannemen, welke men hem stelde; den 12en Februari 1663 werd te Pisa de vrede gesloten. Mario Chigi en kardinaal Imperiali moesten op hun eerewoord verzekeren, dat zij geen aandeel aan den aanslag op den Franschen gezant gehad hadden, toch werden zij bestraft en twee neven des pausen

moesten in het openbaar om vergeving smeeken voor de beleediging, Frankrijk aangedaan. De Corsicaansche bevolking, waaruit het pauselijke leger toen was aangeworven, werd ongeschikt verklaard om ooit weer in den kerkelijken staat te dienen; voor de Corsicaansche hoofdwacht te Rome moest eene schandzuil opgericht worden, waarop dit besluit te lezen stond. Tegen vervulling van deze voorwaarden ontving de paus Avignon en Venaissin terug.

Lodewijk XIV had op paus Alexander VII eene schitterende overwinning behaald; hij aarzelde niet daarvan partij te trekken en de zwakheid van Alexander en van diens beide opvolgers op den pauselijken zetel, Clemens IX en Clemens X, te doen strekken tot verheffing van de wereldlijke tegenover de geestelijke macht, door inbreuk te maken op het recht van suprematie, hetwelk de pausen tot dusver over de Fransche kerk bezeten hadden. De Fransche dioceesen werden met jaargelden ten behoeve van een aantal personen uit den krijgsmansstand bezwaard. Het recht der zoogenaamde regalia, volgens hetwelk de koning in eenige provinciën, zoolang de bisschopszetel ledig stond, de inkomsten van het bisdom beheeren en een aantal lagere geestelijken aanstellen mocht, werd willekeurig over het geheele land uitgebreid, en over het algemeen poogde Lodewijk XIV bij elke gelegenheid, zonder naar recht of wet te vragen, de koninklijke macht boven de pauselijke te verheffen.

Paus Innocentius XI (1676—1689), die na Clemens XI den pauselijken stoel beklom, had vast besloten, zulk eene handelwijs niet te dulden; hij vermaande den koning, de vrijheid der kerk niet aan te tasten, opdat de bronnen der goddelijke genade voor zijn rijk niet zouden opdrogen, doch deze vermaning bleef zonder gevolg, dewijl Lodewijk XIV meende, zich bij elken twist met den paus op de Fransche geestelijkheid te kunnen verlaten. De bisschoppen behoorden bijna allen tot den kring van den hofadel, zij waren onvoorwaardelijk den koning getrouw en bereid om hem te steunen, zelfs tegen hun geestelijk opperhoofd, den paus.

De twist tusschen Innocentius XI en Lodewijk XIV nam spoedig een grooteren omvang aan en werd dagelijks heftiger. Ten einde den paus met zijne eigene wapens te overwinnen, beriep Lodewijk XIV eene algemeene Fransche kerkvergadering; hij droeg daarbij evenwel zorg, dat daarin alleen zulke geestelijken zitting namen, die hem onbepaald gehoorzaamden. Tegen alle priesters, die het waagden, de onafhankelijkheid der kerk te verdedigen, ging de regeering met onbarmhartige gestrengheid te werk; zoo werden in éene diocese meer dan 80 geestelijken afgezet, gevangen genomen of tot de vlucht genoodzaakt.

Den 30en October 1681 opende Bossuet de zoogenaamd algemeene, doch inderdaad zeer beperkte Fransche kerkvergadering; te vergeefs spande hij al zijne krachten in om de rechten van den koning, den paus en de bisschoppen met elkaar te verzoenen; zulk eene onderneming moest wel mislukken, en daarom drong Colbert er op aan, algemeene beginselen vast te stellen, volgens welke de rechten der kerk zouden omschreven worden. Hij wordt gehouden voor den ontwerper van de beroemde vier artikelen, die aldus luiden:

1. „De geestelijke macht strekt zich alleen tot geestelijke, niet tot wereldlijke zaken uit; derhalve kan men den koning niet afzetten en zijne onderdanen niet ontslaan van den eed van trouw.

2. De pauselijke macht staat niet boven de besluiten eener algemeene kerkvergadering.

3. De pauselijke macht wordt door algemeene kerkelijke wetten geregeld en de rechten en gewoonten der Fransche kerk moeten van kracht blijven.

4. De beslissingen van den paus, voornamelijk in geloofszaken, binden de geloovigen; in weerwil hiervan staan deze beslissingen eerst voor goed vast, wanneer de kerk ze aangenomen heeft.

Den 19en Maart 1682 namen 34 bisschoppen en 34 afgevaardigden de vier artikelen aan. Lodewijk XIV bekrachtigde het daartoe strekkend besluit terstond en beval, dat elk geestelijke die vier artikelen onderteekenen en zich in zijne prediking daarnaar gedragen zou. Allen, die in 't vervolg licentiaten of doctoren wilden worden, moesten ze bezweren. Aan Bossuet werd de vervaardiging van een verdedigingsgeschrift der vier artikelen opgedragen; de kerkvergadering echter werd door den koning ontbonden; zij had haren plicht gedaan en kon uiteengaan. Hij vreesde, dat zij, indien zij langer bijeenbleef, zich weder toegevend jegens den paus betoonen en alzoo bederven zou wat zij door de vier artikelen goed gemaakt had.

De vaststelling van de vier artikelen maakte op de katholieke geestelijkheid van alle landen een zeer diepen indruk. De ultramontaansche bisschoppen spraken luide een veroordeelend vonnis daarover uit; o. a. noemde de bisschop van Gran ze: „kwetsend voor christelijke ooren, laag, afschuwelijk, uitgedacht door de dienaren des satans en er op aangelegd om onder het voorwendsel van vroomheid het vergif van de gruwelijkste scheuring te verspreiden.”

En niet alleen in het buitenland openbaarde zich zulk eene stemming; ook in Frankrijk zelf waren er velen van dat gevoelen. Fénélon zegt: „De vrijheid der kerk is eene ware slavernij. Wel gaat het hof van Rome te ver in zijne aanspraken, maar nog meer ducht ik de wereldlijke macht en eene scheuring der kerk.”

Indien het Lodewijk XIV gelukt was, de vier artikelen ten uitvoer te leggen, dan zou hij zich zeer verdienstelijk hebben gemaakt, door niet alleen Frankrijk, maar geheel Europa van de pauselijke heerschappij te verlossen; menige twistvraag, die nog heden ten dage aanleiding geeft tot den heftigsten strijd, zou dan toen reeds opgelost zijn. Doch om die overwinning te kunnen behalen, had Lodewijk zelf diep doordrongen moeten zijn van zijn goed recht, hij had boven de verouderde kerkelijke begrippen moeten staan, dan alleen zou hij in staat zijn geweest om aan alle gevolgen van zijn strijd met den paus het hoofd te bieden.

Doch dit was niet het geval. Hij bezat wel den moed om onbeschaamd geweld tegen het hoofd der kerk te bezigen, wanneer hij zich in zijne eigenliefde gekwetst voelde, en den paus persoonlijk te trotseeren; doch verder ging zijne vastberadenheid niet; aan het taai geduld, waarmede de opvolgers van Petrus het recht der kerk handhaafden, kon hij geen weerstand bieden.

In den beginne scheen het, dat Lodewijk XIV in den ontbranden strijd overwinnaar blijven zou. Paus Innocentius XI had tegen het geweld slechts geestelijke wapenen over te stellen; hij onthield den door den koning benoemden bisschoppen de kerkelijke wijding en stelde hen daardoor buiten staat om eenige aan hun ambt verbonden handeling te verrichten.

In denzelfden geest handelden ook Innocentius' opvolgers, Alexander VIII (1689—91) en Innocentius XII, hoewel deze onder Franschen in-

vloed gekozen waren. Beiden hadden vast besloten, de rechten en waardigheden van den pauselijken stoel te verdedigen en te handhaven: 37 bisschoppen konden hun ambt niet meer vervullen, de Fransche geestelijkheid was als verlamd en verlangde vurig naar verzoening met haar kerkelijk opperhoofd. Innocentius XII eischte, dat elk lid der kerkvergadering en ieder sinds dien tijd benoemd aartsbisschop en bisschop hem een berouwvollen brief zou schrijven en hij wist het zoo ver te brengen, dat de Fransche prelaten dezen eisch inwilligden en hem den 14en September uitdrukkelijk schreven, dat alles wat over de geestelijke macht gesproken en besloten was, als niet besloten beschouwd moest worden.

Verlaten door de Fransche geestelijkheid en gedrongen door zijne verhouding tot de overige katholieke mogendheden van Europa, had ook Lodewijk XIV niet langer den moed om de vier artikelen te handhaven. Den 14en November 1693 schreef hij aan den paus: „Het is mij zeer aangenaam, Uwe Heiligheid te kunnen berichten, dat volgens de door mij gegevene bevelen de beginselen der Fransche geestelijkheid, welke ik — door de toenmalige omstandigheden gedrongen — in Maart 1682 bekrachtigde, niet meer opgevolgd zullen worden."

Een even jammerlijk einde nam een andere strijd, welken Lodewijk terzelfder tijd met den paus voerde.

Sinds overoude tijden bestond te Rome de gewoonte, dat de gezanten der vreemde mogendheden niet alleen in hunne woningen, maar op het geheele daartoe behoorende grondgebied de rechtsbedeeling bezaten. Hiervan was het treurig gevolg, dat allerlei misdadigers, ten einde den arm der pauselijke gerechtigheid te ontgaan, op de erven der gezanten eene veilige schuilplaats zochten en vonden. Bezaten zulke misdadigers geld of invloed genoeg om de ondergeschikte beambten der gezantschappen om te koopen, dan gelukte het hun zonder moeite, zich aan de straf voor hunne misdaden te onttrekken. Paus Innocentius XII besloot, deze zoogenaamde kwartiervrijheid der gezanten, waardoor alle regelmatige rechtsbedeeling binnen Rome onmogelijk gemaakt werd, op te heffen. Hij wendde zich tot verschillende staten, die gezanten te Rome onderhielden, en hield hun voor, hoe noodig het was, aan zulk een misbruik een einde te maken. De keizer, de koningen van Spanje, Engeland en Polen en de republiek Venetië leenden den paus terstond een gunstig oor. Dit was echter niet het geval met Lodewijk XIV, die, toen de pauselijke nuntius te Parijs hem op het voorbeeld der overige Europeesche vorsten wees, met zijn gewonen ondragelijken trots antwoordde: „Ik heb wel andere voorbeelden, maar ik richt mij niet naar het voorbeeld van anderen." Innocentius XI ontleende aan dit antwoord aanleiding om, toen de Fransche gezant te Rome stierf, te verklaren, dat hij geen nieuwen gezant van Frankrijk aan zijn hof toelaten zou, voordat de koning van de kwartiervrijheid afstand gedaan had.

Met zijn gewonen overmoed bekommerde Lodewijk XIV zich volstrekt niet om deze verklaring: hij benoemde in het jaar 1687 den markies de Lavardin tot gezant te Rome. Deze trok met een geleide van ongeveer 1000 gewapende mannen de pauselijke hoofdstad binnen, bezette het paleis Farnèse en het daarbij behoorend erf en gedroeg zich hier alsof hij heer en meester was.

Innocentius XI was niet in staat om zulk eene onbeschaamdheid met geweld te keer te gaan, maar kon alleen over geestelijke wapens beschik-

ken. Hij verleende den markies geen gehoor, legde hem kerkelijke straffen op en verbood den kardinalen en den Romeinschen adel allen omgang met den uit de kerk uitgesloten man. Toen de Lavardin in weerwil hiervan met zijn gewapend gevolg de St. Pieterskerk binnendrong, om aan de godsdienstoefening deel te nemen, verlieten al de geestelijken het kerkgebouw.

Lodewijk XIV geraakte over deze beleediging buiten zich zelven van woede. Hij liet op nieuw Avignon en Venaissin bezetten en dreigde den paus met de bijeenroeping van eene algemeene kerkvergadering. Doch Innocentius XI zwichtte niet voor deze bedreigingen, met groote standvastigheid handhaafde hij zijn recht, en dewijl ook zijn opvolger, Alexander VIII, zijn voorbeeld volgde, moest Lodewijk XIV eindelijk wel van zijn onbillijken eisch afzien.

In weerwil van de ernstige botsingen, die er tusschen Lodewijk XIV en het opperhoofd der katholieke kerk ontstonden, wordt hij toch door de katholieke geschiedschrijvers als de beschermer der kerk beschouwd. Hij dankt dezen roem aan eene uiterlijke, ziellooze vroomheid, welke hij in zijn bijzonder leven gaarne ten toon spreidde, en meer nog aan de verbitterde vijandschap, welke hij jegens alle zoogenaamde dwaalleeraars koesterde en die hij in de uitroeiing van de ketterij in Frankrijk aan den dag legde.

Dewijl Lodewijk XIV Jezuïeten tot zijne biechtvaders nam — de paters La Chaise en Le Tellier — dewijl hij vlijtig de mis hoorde en den grootsten ijver voor de zuiverheid van het katholiek geloof en de uitroeiing van de ketterij aan den dag legde, dewijl hij er eindelijk op gesteld was, dat ook zijne ministers en hovelingen alle door de kerk voorgeschrevene gebruiken met kleingeestige stiptheid in acht namen, gaf hij der katholieke kerk zulk een schitterend getuigenis van zijne vroomheid, dat men hem zelfs zijne onbeschaamdheid tegen den paus vergaf, dewijl hij zich toch ten slotte verootmoedigde en vooral in de laatste jaren zijner regeering, onder den invloed van mevrouw de Maintenon, eene buitengewoon strenge uiterlijke vroomheid aan den dag legde.

De hertog van St. Simon zegt van hem: „Lodewijk wist niets van de godsdienst en vleide zich zijn gansche leven door, dat hij op dèn rug van anderen boete kon doen." Nog scherper laat de geestige hertogin van Orleans zich over hem uit:

„Men kan in de godsdienst niet dommer zijn dan de koning was. Wat de priesters zeiden, dat geloofde hij even vast alsof God zelf het had gesproken. Nooit had hij een woord van den bijbel gelezen en hij wist niets dan hetgeen zijn biechtvader hem zeide. Zij hadden hem tot de overtuiging gebracht, dat het niet geoorloofd was, in geloofszaken te redeneeren, dat men het verstand gevangen moest nemen, om zalig te worden."

Dewijl Lodewijk's biechtvaders Jezuïeten waren, werd hij natuurlijk gedwongen om in den strijd tusschen de Jezuïeten en Jansenisten de partij der eerstgenoemden te kiezen. Geen zelfstandig nadenken, maar een gedachteloos napraten van de hem door zijne biechtvaders ingeprente denkbeelden, gepaard aan een ingeschapen afkeer van alles wat naar verzet tegen de bestaande machten zweemde, maakte hem tot een verbitterd tegenstander van de Jansenisten, die toen in Frankrijk eene belangrijke rol speelden. Wij willen den strijd tusschen de Jezuïeten en Jansenisten met weinige woorden schetsen.

De orde der Jezuïeten had, sedert zij in alle landen der beschaafde wereld verbreid en zoowel in geestelijke als in wereldlijke macht grootelijks toegenomen was, veel in tucht en zedelijkheid verloren. Het eenig doel der Jezuïeten was niet langer, gelijk voorheen, de katholieke kerk en de pauselijke macht tegen alle binnen- en buitenlandsche vijanden te verdedigen; de toegenomen invloed der orde en de uiterlijke voordeelen, daaraan verbonden, verlokten haar om zich hoe langer zoo meer op de behartiging van wereldsche belangen toe te leggen. Als biechtvaders van vele vorsten oefenden zij een belangrijken invloed uit, welken zij trachtten te behouden en te vermeerderen, door ook in hunne leer de wereldsche belangen der vorsten te bevorderen. Van de vroegere strengheid van geloof en zeden was bij hen weinig meer te ontdekken. Zij predikten eene zedeleer, die voor de grooten der aarde uiterst gemakkelijk was, dewijl zij hun inderdaad alle mogelijke zonden veroorloofden, en daarvoor altijd eene goede verontschuldiging aan de hand deed.

De Jezuïeten leerden, dat de zonde eene vrijwillige afwijking van Gods geboden was; wie van Gods gebod afweek, zonder een volkomen helder inzicht in den aard van zijn misstap en zonder het doel om te zondigen, die zondigde niet. Zulk eene stelling klonk niet alleen redelijk, maar was ook bijzonder aangenaam en gemakkelijk, want de biechtvader kon daarmede licht zijnen biechtelingen vergiffenis schenken voor elke overtreding, dewijl deze gemakkelijk kon verontschuldigd worden met de bewering, dat de zondaar volstrekt niet had willen zondigen en geen volkomen inzicht in den aard en de zondigheid zijner daad had gehad. Uit deze verklaring omtrent de zonde ontspon zich een weefsel van huichelarij en sophistiek. De leer van het geestelijk voorbehoud (reservatio mentalis) en van de door het doel geheiligde middelen werd nog uitgebreid in de leer van het probabilisme, volgens welke men in een twijfelachtig of dubbelzinnig geval even goed aan de waarschijnlijk valsche als aan de waarschijnlijk juiste bepaling eener zaak mag vasthouden.

Zulke stellingen, die alle grondslagen der zedelijkheid ondermijnen, moesten natuurlijk een heftigen tegenstand ontmoeten bij mannen, die, met een diep en teeder godsdienstig gevoel bezield, ook in de katholieke kerk eene zuiver christelijke leer verkondigden. Voor een deel waren zij ook reeds bestreden door de Dominicanen, de oude tegenstanders der Jezuïeten, die over de betrekking van den mensch tot God een langdurigen strijd met de Jezuïeten gevoerd hadden.

De strijd tusschen de beide orden werd zóó hevig, dat paus Clemens VIII in het jaar 1598 eene congregatie van geestelijken bijeenriep en hun een onderzoek naar de rechtzinnigheid van de leer der Jezuïeten opdroeg.

De Jezuïetenorde verkeerde in die dagen in een dreigend gevaar, dewijl dat onderzoek volstrekt niet in haar voordeel uitviel. Reeds had paus Paulus V eene bul gereed gemaakt, waarin 40 stellingen uit de geschriften van den Jezuïet Molina als ketters veroordeeld werden, toen de sluwe vaders van het gezelschap van Jezus zich jegens den paus, bij gelegenheid van een tusschen hem en de republiek Venetië uitgebarsten twist, zoo verdienstelijk wisten te maken, dat de bul onderdrukt, de congregatie in het jaar 1611 ontbonden en aan beide partijen een eeuwigdurend stilzwijgen over de twistpunten opgelegd werd.

Zulk een gebod was echter niet bij machte om den tegenstand te fnuiken, welken de leer der Jezuïeten juist bij de vroomste en strengste

katholieken vond. Nieuwe vijanden stonden tegen de orde op. Twee mannen van groote geleerdheid en smettelooze vroomheid, die te zamen aan de Hoogeschool te Leuven gestudeerd hadden, Cornelis Janse (Jansenius) en Jean de Verger uit Gascogne, waren het voornamelijk, die den strijd tegen de leer der Jezuïeten aanvaardden en met kracht doorzetten.

Jansenius (1585—1638) werd, nadat hij langen tijd te Parijs en te Bayonne onderwijs gegeven had, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de hoogeschool te Leuven beroepen; in het jaar 1636 werd hij bisschop van Yperen. Hij was een ijverig tegenstander van de onzedelijke drogredenen der Jezuïeten, welker onjuistheid hij uit de leer van den heiligen Augustinus trachtte te bewijzen. Hoewel hij een verbitterd vijand van alle ketters was, grondde hij toch zijne redeneeringen op dezelfde leer van Augustinus, welke de ketters Luther, Melanchton e. a. aan hunne werkzaamheid als hervormers ten grondslag hadden gelegd. Na een arbeid van vele jaren voltooide hij kort voor zijn dood zijn beroemd werk: „Augustinus". Jansenius beweerde, dat het ware geloof alleen uit den bijbel en de eerste kerkvaders geput kon worden; aan het verstand en de wijsbegeerte mocht men daarbij volstrekt geene stem verleenen, dewijl juist daaruit alle ketterijen waren voortgekomen. Men kon het christendom niet uit wijsgeerige stellingen afleiden of met wijsgeerige bewijsgronden staven; men moest het aan den bijbel ontleenen, in het hart inprenten en in het leven opnemen.

Gelijk Jansenius door zijn geschrift, zoo werkte zijn vriend du Verger, die abt van het klooster St. Cyran in Berry geworden was, door middel van het woord. Beiden verkondigden eene gestrenge, ascetische, kloosterachtige zedeleer, beiden waren verbitterde vijanden van alle ketterij. Zoo nam b. v. de vrome abt van St. Cyran nooit een protestantsch boek in handen, zonder vooraf de formule der duivelverbanning uitgesproken te hebben, want hij was overtuigd, dat de duivel daarin school.

De leer van Jansenius en de prediking van du Verger maakten een ongehoord diepen indruk. Hoewel in den strijd over de vrije zelfbepaling des menschen, welke de Jezuïeten leerden, en de leer van Augustinus, door de Jansenisten voorgestaan, het gezond verstand aan de zijde der Jezuïeten was, hoewel de hoogste gezagvoerders der kerk zich aan hunne zijde schaarden, groeide het getal der aanhangers van Jansenius en du Verger met den dag aan, en juist de vroomste katholieken kozen voor hen partij en veroordeelden de bedriegelijke zedeleer der Jezuïeten. De nonnen van het klooster Port-Royal bij Parijs werden ijverige volgeressen van du Verger; de vrome abdis Angelica Arnauld voerde daar weder de strengste kloostertucht en zelfkastijding in, en toch had het klooster zulk een grooten toeloop, dat de bestaande ruimte niet langer voldoende was en de nonnen naar grootere gebouwen in de voorstad St. Jacques te Parijs verhuizen moesten. In hare plaats namen ijverige aanhangers van Jansenius, beroemde geleerden, de cellen van Port-Royal in, en verbreidden van hieruit de Jansenistische leer met goed gevolg.

De invloed der Jansenisten nam zoozeer toe, dat zij reeds den kardinaal de Richelieu bezorgdheid inboezemden. Hij vreesde dat deze partij, die zoo spoedig zulk eene groote macht op de gemoederen verworven had, zich tot stappen zou laten verleiden, die gevaarlijk waren voor de rust van den staat. Op grond hiervan liet hij hun hoofd, den abt van St. Cyran, gevangen nemen. Eerst na den dood van Lodewijk XIII werd du Verger uit de gevangenis ontslagen, doch niet lang mocht hij het genot

der herkregen vrijheid smaken: hij stierf den 11en October 1643.

Na du Verger's dood zetten zijne leerlingen hun werk onvermoeid en krachtig voort, bij monde en geschrifte. De strijd tegen de Jezuïeten nam in hevigheid toe, en dat des te meer, dewijl de Jezuïeten thans ook het opperhoofd der christelijke kerk voor zich wisten te winnen. Paus Innocentius X, wien de vaders van het gezelschap van Jezus poogden te bewijzen, dat in het werk van Jansenius ook de onfeilbaarheid der uitspraken van de Roomsche Curie aangevochten werd, sprak in het jaar 1653 over vijf uit zijne werken getrokken stellingen het vonnis der veroordeeling uit. Doch hij gaf hierdoor slechts het sein tot een nieuwen strijd, daar de Jansenisten beweerden, dat die veroordeelde stellingen volstrekt niet in het werk van Janse werden aangetroffen. Nog krachtiger dan te voren bestreden zij de leer der Jezuïeten met geleerde en populaire geschriften en waagden het eindelijk zelfs, de onfeilbaarheid van den paus aan te tasten. Tegenover het pauselijk gezag plaatsten zij de hoogere macht van God, gelijk Hij zich in de Heilige schriften openbaarde.

De mannen van Port Royal waren grondige geleerden en talentvolle, geestige schrijvers; men treft onder hen zelfs beroemde namen aan. Zij stonden met de eerste geesten van dien tijd in betrekking, hunne in voortreflijk proza geschreven werken, zoowel de godgeleerde als de wijsgeerige, werden door alle beschaafde Franschen gelezen. Arnauld, d'Andilly en Blaise Pascal, die als wijsgeer en wiskunstenaar evenzeer beroemd was, de voornaamste hoofden der Jansenisten, genoten zulk eene algemeene achting, dat zelfs de leden der hoogste adellijke familiën het niet beneden zich achtten, zich door hen te laten onderwijzen.

Lodewijk XIV, die alles haatte wat naar vrijheid en ontwikkeling zweemde, was natuurlijk zeer vijandig jegens de Jansenisten gestemd. Nooit schonk hij één hunner een ambt. Voor de kennis van het karakter van den grooten koning is het volgend voorval van het grootste belang. Eens had Lodewijk iemand, die door den hertog van Orleans aanbevolen was, afgewezen, dewijl hij verdacht werd van jansenistische gevoelens. De hertog verklaarde daarop, dat de man volstrekt geen Jansenist was, daar hij volstrekt niet aan een God geloofde. „Wanneer dat zoo is, dan heeft het niets te beteekenen," riep nu de koning gerustgesteld uit.

In het laatste gedeelte der 17e eeuw nam de Jansenistische strijd in hevigheid toe, toen de Jansenist Quesnel zedekundige bespiegelingen over het Nieuwe Testament uitgaf, hetwelk spoedig een algemeen geliefd stichtelijk boek werd, waaraan zelfs de aartsbisschop van Parijs zijn bijval schonk. Steeds dreigender werd het gevaar, dat den Jezuïeten boven het hoofd hing; zij spanden derhalve al hunne krachten in om hunne tegenstanders een doodelijken slag toe te brengen. Door Lodewijk XIV ondersteund wisten zij te bewerken, dat Paus Clemens XI (1700—1721) het boek van Quesnel en de stellingen der Jansenisten veroordeelde en in 1708 de opheffing van het klooster Port-Royal, als een broeinest der ketters, gebood. De nonnen werden naar afgelegene kloosters gebracht, de gebouwen en kerken werden geslecht, ja het werd nog als een bewijs van genade aangemerkt, dat de grond niet met zout bestrooid, maar met graan bezaaid werd. De bulle Unigenistus bekrachtigde in het jaar 1713 de veroordeeling van een aantal jansenistische stellingen, grootendeels dezulke, die de leer over de genade Gods en de menschelijke vrijheid betroffen.

In weerwil van al deze veroordeelingen en vervolgingen hield het

Jansenisme zich toch staande, als eene bijzondere richting in de Fransch-katholieke kerk bij een niet onaanzienlijk deel der Fransche geestelijkheid. De kerk der oud-bisschoppelijke Clerezie in Nederland, gewoonlijk het Jansenisten-kerkgenootschap genoemd, draagt dien naam ten onrechte en heeft dien alleen aan de lasteringen van zijne vijanden, de Jezuïeten, te danken.

TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Bekrachtiging van de rechten der Hugenooten en van het edict van Nantes bij de troonsbestijging van Lodewijk XIV. Kleingeestige vervolging van de Hugenooten. Colbert's welwillende gezindheid jegens hen. Bondgenootschap van Louvois, La Chaise en de Maintenon tegen de ketters. Bossuet en de pogingen tot bekeering van de ketters. Turenne's bekeering. De Dragonades. Wreedheden jegens de ketters en de nieuwbekeerden gepleegd. Opheffing van het edict van Nantes. Verdere vervolging van de ketters. Uitwijking van de Fransche Hugenooten. Oordeel der tijdgenooten over de vervolging van de Hugenooten. De ketterjagers Basville en Montrevel. Godsdienstoorlog in de Cevennen. De abt Frans van Chaila vermoord. De dwepers der Cevennen in hun godsdienstigen waanzin. Montrevel's wijze van oorlogvoeren. Cavalier. De zwarte en de witte Camisards. Verwoesting van het land. De opstand door de maarschalken Villeroi en Berwick gedempt.

Heeft Lodewijk XIV zich bij de Jezuïeten en hunne vrienden grooten roem verworven door zijne vijandschap tegen de Jansenisten, toch is deze roem in de geheele katholieke wereld nog zeer verhoogd door zijne vervolging van de Hugenooten, vooral door de opheffing van het edict van Nantes, die Frankrijk weer tot één schier uitsluitend katholieken staat gemaakt heeft. Voor deze verdienste hebben de onverdraagzame ultramontanen den vromen koning al zijne zonden, zelfs zijn onbeschaamd geweld tegen het opperhoofd der kerk vergeven.

De toestand der Hugenooten was gedurende de gansche regeering van Lodewijk XIV alles behalve benijdenswaardig. Wel had de jeugdige koning bij zijne troonsbestijging hunne rechten en het edict van Nantes bekrachtigd, maar in weerwil hiervan werden zij gedurende Mazarin's regentschap meermalen door kleingeestige inbreuk op hunne rechten en door vervolging gekrenkt.

Een weinig beter werd hun toestand, toen zij gedurende de onlusten der Fronde groote trouw aan de kroon aan den dag legden; toen en nog menig jaar daarna liet Lodewijk XIV zich zeer gunstig over hunne houding uit. Von Raumer verhaalt:

„Tegenover Karel II van Engeland beroemde Lodewijk XIV zich, dat hij (evenals andere katholieke vorsten!) met groote zachtheid en gematigdheid jegens zijne onderdanen van eene andere geloofsbelijdenis te werk ging. Den hertog van Beauvilliers schreef hij den 11en April 1666: „Dewijl de Hugenooten mij niet minder trouw zijn dan mijne andere onderdanen,

behoort men hen ook met niet minder achting en goedheid te behandelen. In geval gij echter onder hen iets mocht opmerken, dat niet geduld worden kan, moet gij u wel wachten, daarvan eene algemeene aangelegenheid te maken en u vergenoegen met het nemen van voorzichtigheidsmaatregelen ten aanzien van die bijzondere personen.” In hetzelfde jaar, in September 1666, schreef hij aan den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg: „Lasteraars strooien uit, dat men er aan denkt, de bekrachtigde rechten en wetten niet te eerbiedigen. Ik draag veeleer zorg, dat de Hugenooten op denzelfden voet behandeld worden als mijne overige onderdanen en ben zoowel hiertoe als tot de handhaving van hunne rechten door mijn koninklijk woord verplicht.”

Deze gunstige stemming jegens de Hugenooten, welke Lodewijk XIV echter meer in woorden dan in daden openbaarde, was niet duurzaam. Weldra stond hij zijnen ministers toe, zich bij de geestelijkheid bemind te maken door de ketters op de kleingeestigste wijze te vervolgen, met het doel om deze weer in den schoot der katholieke kerk terug te voeren. Zij werden van vele ambten, zelfs van gilden en bedrijven uitgesloten en menigmaal in hunne rechten gekrenkt. In de jaren 1669 en 1673 werden zelfs de Chambres miparties opgeheven, de voor de ééne helft met hervormde raadsleden bezette kamers der parlementen, die, bij klachten van katholieken tegen Hugenooten in de laatste instantie moesten recht spreken. De steun, welken de Hugenooten tot dusver tegenover de aanmatigingen en onrechtvaardige handelingen der katholieken genoten hadden, werd hun thans ontnomen.

Van alle ministers van Lodewijk XIV was het alleen Colbert, die zich de Hugenooten aantrok; hij achtte hen wegens hunne arbeidzaamheid en bedrevenheid in vele vakken van nijverheid, die zoo bevorderlijk waren voor zijn mercantiel stelsel. De fabrieken en trafieken van ijzer, leder, zijde en wol waren grootendeels in hunne handen en werden door hen voortreflijk bestuurd. Juist onder den nijveren en welvarenden handwerksstand telden de Hugenooten de meeste aanhangers en daarom hield Colbert hun de hand boven het hoofd. Doch juist omdat hij hen beschermde, werd zijn tegenstander en mededinger Louvois hun verbitterde vijand.

Louvois vond bondgenooten in den Jezuïetischen biechtvader des konings, La Chaise, en in de bijgeloovige mevrouw de Maintenon, die vroeger zelve eene Calviniste geweest was, doch zich juist hierdoor des te meer genoopt voelde om bewijzen voor hare rechtzinnigheid te leveren en daarom de vervolging van de ketters aanmoedigde.

Het viel niet moeilijk, Lodewijk XIV te bewijzen, dat hij zich den hoogsten roem bij de geheele katholieke wereld, bij tijdgenoot en nakomelingschap, verwerven zou, indien hij bewerkte wat aan al zijne voorgangers op den troon niet gelukt was, namelijk de geheele Fransche natie weer in het ééne alleenzaligmakende katholiek geloof te vereenigen en alle ketterij uit te roeien. Lodewijk geloofde in zijne zelfvergoding gaarne, dat alle Hugenooten niets anders waren dan rebellen, dewijl zij het geloof, waartoe hij behoorde, voor valsch verklaarden; eene partij, die zich het recht aanmatigde om eene andere godsdienst te hebben dan de koning, verdiende geene verschooning. Het tot hunne bescherming uitgevaardigde edict van Nantes was in der tijd den koning slechts afgedwongen.

In het eerst gingen de vrome ketterjagers nog met zekere matiging te werk. Niet door geweld, door zachtheid wilden zij hun doel bereiken.

De bisschoppen, met den beroemden Bossuet aan het hoofd, legden een geweldigen bekeeringsijver aan den dag. Waar woorden niet baatten, trachtten zij door stoffelijke middelen, door beloften en zelfs door geschenken in geld werkzaam te zijn. De uitslag beantwoordde aan de verwachting. De adellijke Hugenooten brachten grootendeels hun geloof aan de hofgunst ten offer; zelfs de beroemde maarschalk van Frankrijk, de held Turenne, zwichtte voor Bossuet's welsprekendheid en werd katholiek. Ook uit de lagere volksklasse lieten velen zich door geld overhalen om de mis te bezoeken. Het aantal bekeerde ketters was zeer groot, doch juist de welvarende burgerstand, de eigenlijke kern van de partij der Hugenooten, wist van wankelen noch wijken.

Tegen deze wederspannige ketters, die noch voor overreding, noch voor omkooping vatbaar waren, vond Louvois een meer doeltreffend middel uit, de „Dragonades". Geene geestelijken, maar dragonders moesten de ketters bekeeren en in den schoot der heilige kerk terugvoeren. Hij ontving van den koning verlof om bij alle weerspannige, welvarende Hugenooten dragonders in te kwartieren en dezen soldaten gaf hij de volgende aanwijzing mede: „De koning wil, dat men met de grootste gestrengheid allen behandelen zal, die zijne godsdienst niet willen aannemen en zij, die naar den dwazen roem streven, daarbij aan het laatste woord te blijven, moeten tot het uiterste gedreven worden."

Met zulk eene aanwijzing voorzien, trokken de dragonders van de éene provincie naar de andere. Zij werden bij de hervormden ingekwartierd, somwijlen ten getale van 100 man tegelijk, en lieten den welvarenden Hugenoot, die hen huisvesten en onderhouden moest, en dien zij op hunne wijze bekeeren, d. i. door kwellingen en mishandelingen van allerlei aard tot wanhoop drijven moesten, opdat hij eindelijk tot verzaking van zijn geloof genoopt worden zou, dag noch nacht rust.

Wee hem, die over de ondervonden rechtsverkrachting durfde klagen of het waagde, zich te weer te stellen, wanneer de mishandelingen der soldaten zijn geduld hadden uitgeput; hij onderging de strengste straffen. Alle Hugenooten waren vogelvrij en weerloos prijs gegeven aan het geweld en de roofzucht der dragonders, die bij hen erger huis hielden dan in 's vijands land. Er was geene hulp, geene bescherming voor deze ongelukkigen te vinden, die het moesten aanzien, hoe hunne bezittingen geroofd, hunne vrouwen en dochters onteerd werden en wien de minste tegenstand als eene misdaad aangerekend werd. Mannen en vrouwen werden dikwijls ter dood toe mishandeld; den vrouwen, die het waagden, calvinistische liederen te zingen, sneed men het haar af; vele hervormde geestelijken werden onder nietige voorwendsels aangeklaagd en geradbraakt. Men ontroofde den ouders hunne kinderen en bracht hen naar katholieke opvoedingsgestichten. Geen ander middel bestond er om zich aan zulke vervolgingen te onttrekken dan de overgang tot de katholieke kerk, en waar het den soldaten niet gelukte, dit doel door de gewone middelen van bedreiging en mishandeling te bereiken, daar sleepten zij hunne slachtoffers met geweld naar de kerk en dwongen hen om het avondmaal op katholieke wijze te gebruiken.

De dragonades werden met een schitterend gevolg bekroond; bij duizenden werden de ketters bekeerd. Toen de dragonders eens eene kleine stad binnenrukten, verklaarden de hervormde inwoners terstond, dat zij bereid waren om zich te bekeeren; woedend schreef de officier, die zich

alzoo zijn buit ontgaan zag, aan zijn bevelhebber: „Generaal, deze schurken hebben u bij den neus; geen van hen heeft ons zelfs den tijd gelaten om hen te onderrichten."

Louvois en de hovelingen van Lodewijk XIV juichten om het even snel als schitterend gevolg der dragonades. De bekeering van de ketters maakte het geliefkoosd gesprek aan het hof uit, luid roemde men de officieren, die de schandelijkste daden van geweld pleegden en daardoor het grootste aantal bekeeringen bewerkten.

Ernstiger beschouwde Fénélon deze ongelukkige wijze om nieuwe leden aan de katholieke kerk toe te voegen. Hij schreef: „De overblijfselen dezer partij geraken langzamerhand in zulk eene onverschillige stemming omtrent de godsdienst en alle uiterlijke godsvereering, dat men er van huiveren moet. Wilde men er hen toe brengen om het christendom af te zweren en den Koran aan te nemen, dan behoefde men hen slechts dragonders te laten zien. Ter nauwernood van een enkelen kan men verwachten of vermoeden, dat zijne bekeering waarachtig en oprecht is." Doch hieraan was den bekeerders niets gelegen, noch den dragonders, die de schandelijke werktuigen, noch een Louvois of de Maintenon, die de aanleggers van deze lage onderneming waren. Hoe de wegens hare vroomheid zoo hoog geroemde mevrouw de Maintenon de bekeering van ketters opvatte, toonde zij duidelijk, door aan een met haar verwanten Hugenoot, den heer de Villette, te schrijven:

„Bekeer u, gelijk zoovele anderen! Bekeer u met Gods hulp, bekeer u — zooals het u behaagt, — maar in elk geval, bekeer u!"

Het kon niet anders, of van hen, die met geweld naar de altaren gesleept waren of uit vrees voor den dood hun geloof verzaakt hadden, werden velen weer afvallig. Deze werden op de wreedste wijze gestraft. Zoo iemand der nieuw bekeerden het waagde, weder eene godsdienstoefening der hervormden bij te wonen, dan moest hij deze „godslastering" met de galeien of met den dood boeten.

Een onbeschrijfelijke ontzetting greep de Fransche Hugenooten aan, slechts op weinige plaatsen poogden zij geweld met geweld te keeren, bijna overal zwichtten zij voor de overmacht of trachtten zij te ontvluchten. De landverhuizing nam hand over hand toe, doch de regeering duldde haar niet, aan de bevelhebbers van alle havens en grenssteden werd het strenge bevel gegeven, dat niemand zonder een getuigschrift van zijn bisschop de grenzen overschrijden mocht.

Hoe schitterender de gevolgen van deze gewelddadige ketterbekeering waren, des te verder dreven Louvois, de kanselier Le Tellier, mevrouw de Maintenon en Père La Chaise den verblinden koning, wien zij voorspiegelden, dat de wereld met bewondering op dit grootsch bekeeringswerk staarde, hetwelk hem tot onsterfelijken roem verstrekken zou.

Nog altijd bezat het edict van Nantes kracht van wet; al werd het ook dagelijks op de schandelijkste wijs geschonden, toch konden de Hugenooten zich nog altijd daarop beroepen, dewijl het immers door den koning vroeger uitdrukkelijk bekrachtigd was. Niet eerder kon men Frankrijk beschouwen als geheel aan de katholieke kerk teruggegeven, voordat dit gehate kettersche edict uit den weg was geruimd.

Louvois en La Chaise hielden den koning voor, dat dit edict geen verdrag met de Hugenooten was, maar eene wet, welke koning Hendrik IV uitgevaardigd had, welke Lodewijk XIV dus even goed kon intrekken.

Van zijn welbehagen — zeiden zij verder — hing het af, het edict te bekrachtigen of te vernietigen, hem kwam het recht van genade of ongenade toe; doch genade te bewijzen aan ketters, aan eene partij, die zich vermetel tegen de godsdienst des konings aankantte, zou een onrecht jegens God en jegens de getrouwe onderdanen Zijner Majesteit zijn. Bovendien was reeds thans de groote meerderheid der Hugenooten tot het ware geloof teruggekeerd en daarom het edict overbodig: de nog weerstand biedende minderheid zou zich na de intrekking van het edict ongetwijfeld bekeeren.

Aan zulke inblazingen leende Lodewijk XIV een maar al te bereidwillig oor. Den 17en October 1685 onderteekende hij het besluit, waarbij het edict van Nantes herroepen werd.

Het door het parlement zonder de minste tegenspraak ingeschreven besluit luidde in hoofdzaak aldus: De koningen Hendrik IV en Lodewijk XIII koesterden steeds het heilzame plan om de eenheid der kerk te herstellen, doch werden door velerlei oorzaken, vooral door oorlogen, in de uitvoering daarvan belemmerd. Thans echter, in dagen van rust en voorspoed, na het sluiten van den wapenstilstand van 1684, is het des te meer plicht, uit dankbaarheid jegens God dit voornemen te volbrengen, dewijl de meeste Hugenooten reeds tot de ware kerk overgegaan zijn. Het edict van Nantes is alzoo overbodig en wordt opgeheven, om alle aandenken aan vroegere onlusten en aan het onheil eener valsche godsdienst geheel uit te roeien. Diensvolgens houdt alle eeredienst der hervormden in het rijk op, en evenmin mogen vergaderingen tot godsdienstige doeleinden in burgerwoningen plaats vinden. De scholen worden gesloten, de kinderen evenals die der katholieken opgevoed en uitwijking naar een ander land met veroordeeling tot de galeien en verbeurdverklaring van goederen gestraft. Zij, die van zulk eene uitwijking aan de overheid kennis geven, ontvangen de helft van deze goederen. Geestelijken, die zich terstond bekeeren, ontvangen een jaargeld, een derde hooger dan dat, hetwelk zij thans genieten; alle niet bekeerden verlaten binnen veertien dagen het rijk.

De opheffing van het edict van Nantes vernietigde alle hoop der Hugenooten op het staken der vervolgingen. Deze werden thans integendeel met nog grooter wreedheid voortgezet en Lodewijk XIV, de groote, roemruchtige, om zijne edelmoedigheid zoo hoog geprezen vorst, liet zich niet van dien weg van bloeddorst en geweld afbrengen, hoewel vele Europeesche vorsten, zooals de keurvorst Frederik Willem van Brandenburg en de koningin Christina van Zweden, voor de ongelukkige Hugenooten in de bres sprongen, hoewel zelfs paus Innocentius had gezegd: „Zulk eene wijze om de menschen te bekeeren heeft Christus niet gevolgd; men moet de ongeloovigen in de tempels voeren, niet hen met geweld daarin sleepen.

De dragonades werden met vernieuwde woede voortgezet, de gevangenissen werden overvol en veel onschuldig bloed werd door beulshanden vergoten.

„Wij grijpen”, schrijft een geestelijke, „de Hugenooten bij den snavel, gelijk de snippen, en zenden hen voor het gewijde woord naar Rochefort in de gevangenis.” In een dagorder, welke de bevelhebber van Languedoc, de markies de Latrousse gaf, heet het: In naam des konings moeten binnen 24 uur de nauwkeurigste huiszoekingen gedaan, en bijbels, gezangboeken, godsdienstige geschriften en alle andere verboden voorwerpen weggenomen en verbrand worden. Wie niet naar de mis gaat of zijne kinderen niet naar de katholieke school zendt, krijgt eene twee- of drievoudige

inkwartiering. Helpt dit niet, dan wordt hij gevangen gezet. Vergaderingen van Hugenooten moet men met soldaten overvallen. Gelukt dit, dan zal het niet ongepast (pas mal à propos) zijn, een deel op sabelhouwen te onthalen, doch de overigen gevangen te nemen en eenigen van hen, die men met de wapens in de vuist grijpt, op te hangen."

Op deze wijze woedde de oorlog tegen vreedzame onderdanen jaren achtereen voort en Lodewijk XIV rekende het aan zich zelven en aan zijne eer verplicht te zijn, noch aan hunne smeekgebeden, noch aan de vertoogen van vreemde mogendheden het oor te leenen. Toen de Engelsche gezant op de invrijheidstelling van vele op de galeien zuchtende Hugenooten aandrong, gaf Lodewijk ten antwoord: „Wat zou de koning van Engeland zeggen, wanneer ik om de loslating van de gevangenen van Newgate vroeg?" „Hij zou — antwoordde de gezant — dien wensch vervullen, wanneer Uwe Majesteit hen als hare broeders opeischte." Later smeekte zelfs de pauselijke nuntius Jacobus II, dat hij zou trachten, Lodewijk XIV tot eene zachte behandeling van de Hugenooten over te halen; doch men bewees de gepastheid der genomen maatregelen uit twee brieven van den heiligen Augustinus over de Donatisten.

Alle uitzicht op redding was den rampzaligen Hugenooten ontnomen. Toch waren er onder hen velen, die niet wanhoopten, maar besloten hun vaderland te verlaten, ten einde trouw te kunnen blijven aan hunne godsdienstige overtuiging. Hoewel de grenzen zoo streng mogelijk bewaakt werden, hoewel verbeurdverklaring van goederen, levenslange galeistraf, ja zelfs de dood een ieder bedreigde, die het waagde, het verbod van landverhuizing te trotseeren, kwamen toch de moed en de list der met een vurigen geloofsijver bezielde Hugenooten alle hinderpalen en gevaren te boven; meer dan vijftigduizend huisgezinnen hebben, na de herroeping van het edict van Nantes, Frankrijk verlaten en eene gastvrije ontvangst genoten in de protestantsche landen, werwaarts zij de Fransche nijverheid overbrachten. De keurvorst Frederik Willem van Brandenburg nam in de Mark meer dan 20.000 voortvluchtige Hugenooten op, die hem hunne dankbaarheid betoonden door het invoeren van een nieuwen tak van nijverheid in het op dit punt nog vrij achterlijke landje. De prins van Oranje en de hertog van Savoie richtten uit hen geheele regimenten op, die des te dapperder tegen Lodewijk XIV streden, naarmate zij hem als den beul van hunne geloofsgenooten en betrekkingen inniger verafschuwden.

Dank zij de vervolgingszucht van zijn dweepzieken koning, werd Frankrijk van zijne beste, zedelijkste en nijverste burgers beroofd, de handel en de nijverheid des lands leden daaronder zeer, doch de groote koning smaakte toch de zoete voldoening, dat alle vrome katholieken hem toejuichten, ja dat zelfs kunstenaars hunne kunst, schrijvers hunne pen misbruikten om de schandelijke uitroeiïng van de Hugenooten te verheerlijken. Het werpt een helder, maar alles behalve gunstig licht op den aard van het Fransche volk in die dagen, dat de grootste geesten geen woord van afkeuring vonden, maar instemden met de lage vleitaal, waarmee Lodewijk als de hersteller van de katholieke kerk in Frankrijk begroet werd. Hooren wij het getuigenis van von Raumer, die de oordeelvellingen der meest geëerde en beroemde mannen van dien tijd over de vervolging van de Hugenooten bijeenverzameld heeft.

„Kunstenaars beeldden den koning af met een stervende Hydra onder zijne voeten, en van Besturen, Akademiën, Universiteiten enz. kwamen

brieven in, vol van overdreven loftuigingen op den nieuwen Constantijn en Theodosius. Choisy schrijft: „De aangewende middelen waren zacht en gaven blijk van eene diepe wijsheid; alleen ging de koning te langzaam te werk. Varillas roept uit: „Lodewijk's verdiensten overtreffen op dit punt de daden van Hercules.” Uit naam der geestelijkheid zeide de bisschop van Valence tot den koning: „Dit alles is geschied zonder geweld, zonder wapens en veel minder door de kracht uwer wetten, dan door uwe voorbeeldige vroomheid.” Brueys keurt in een geschrift tegen de Hugenooten alle genomen maatregelen goed en noemt ze reeds daarom alleen lofwaardig en christelijk, dewijl een rijk, dat in zichzelf verdeeld is, te gronde moet gaan. Boileau zong: „L'Univers sous ton règne a t-il des malheureux? (Heeft het heelal ongelukkigen onder uwe regeering?)” Mevrouw de Sévigné schrijft: „Niets is zoo schoon als deze geheele inhoud der nieuwe wet en nooit heeft een koning iets gedaan of zal hij iets doen, dat gedenkwaardiger is. De vroegere oorlogen en de bloedbruiloften hebben de sekte slechts uitgebreid en haar nieuwe kracht geschonken; de koning daarentegen heeft haar langzamerhand ondermijnd en het besluit tot herroeping, ondersteund door de dragonders en Bourdaloue's, is de laatste genadeslag.”

De kardinaal de Noailles beweerde, dat de geringste schijn van verdraagzaamheid en toegevendheid alles te gronde richtte. Arnauld (die als Jansenist toch zelf bij ondervinding wist wat vervolging was), verklaarde: „Het edict van Nantes is eene beschikking, die men in het belang van het algemeen welzijn genomen heeft en die men opheffen kan zoodra het belang van 't algemeen dit vordert. Men heeft wel een weinig strenge middelen aangewend, doch ik houd ze niet voor onrechtvaardig, veeleer rechtvaardigt het voorbeeld der Donatisten, dat men den Hugenooten door inkwartiering tijdelijke schade toegebracht en hunne geestelijken verbannen heeft.” Bossuet eindelijk, de zoogenaamde kampioen voor de vrijheid der kerk, roept uit: „Dat ons hart kloppe van bewondering voor Lodewijk's vroomheid! Laat onze toejuichingen tot in den hemel weerklinken. Zeggen wij tot dezen nieuwen Constantijn, dezen nieuwen Theodosius, dezen nieuwen Marcianus, dezen nieuwen Karel den Grooten, wat de 130 kerkvaders eens op het concilie van Chalcedon zeiden: „Gij hebt het geloof bevestigd, gij hebt de ketters uitgeroeid, dit is het heerlijkste werk uwer regeering, dit uw eigenaardig karakter. Koning des Hemels, behoed den koning der aarde! dit is het gebed der kerk, het gebed der bisschoppen.”

In dezen toon voortgaande, zeide de Fransche geestelijkheid tot den koning: „Indien uwe vroegere daden uwen naam tot de uiterste grenzen der aarde gedragen hebben, deze daad zal hem ten hemel verheffen en u een roem verwerven, die nog voortduren zal na den ondergang van het heelal.”!!!

Zulke schaamtelooze vleierij, die Lodewijk XIV van alle zijden voor de vervolging van de ketters toegezwaaid werd, drong hem om zonder mededoogen op den eenmaal ingeslagen weg voort te gaan. De volledige uitroeiing van de Hugenooten in Frankrijk was het doel, dat hij onwrikbaar in het oog hield. Wel werd met schijnbare edelmoedigheid in het jaar 1699 den uitgeweken protestanten vergund, ongestraft naar Frankrijk terug te keeren, doch aan deze vergunning werd de voorwaarde vastgeknoopt, dat de terugkeerenden in de grensplaats hun geloof zouden afzweren.

Vaderlandsliefde is van oudsher bij de Franschen eene algemeene

deugd geweest. Vele uitgewekenen konden niet ver van het schoone Frankrijk leven, zij kwamen terug en zwoeren hun geloof af. Doch weldra hadden zij hierover diep berouw; zij werden aanhoudend door spionnen op de lastigste wijze bewaakt; elke nieuw bekeerde was een voorwerp van argwaan. Binnen drie jaren mochten zij hunne goederen niet verkoopen; verdacht men hen van het voornemen om op nieuw uit te wijken, dan verloren zij hun geheele vermogen en werden zij naar de galeien gezonden. Galeien en gevangenissen werden gevuld met afvallige nieuwbekeerden. Werden er Calvinistische vergaderingen opgespoord, dan ontvingen de dragonders bevel, zonder omwegen op de biddenden in te houwen en daarbij noch vrouwen noch kinderen te sparen. De hervormde geestelijken, die bij zulk eene gelegenheid gevangen werden genomen, werden grootendeels ter dood gebracht.

De annalen van dien tijd noemen ons de namen van een aantal mannen, die zich bij de vervolging van de Hugenooten door hun bloeddorst bijzonder berucht gemaakt hebben: hiertoe behoorden in de eerste plaats de intendant Basville en de maarschalk Montrevel.

Basville verwierf zich door zijne rustelooze werkzaamheid de hoogste dankbaarheid van het hof. Hij verstond de kunst, de rechters zoo te kiezen, dat alle aangeklaagden binnen een paar uren tot de galeien, den schandpaal, het tuchthuis, de geeselroe of zelfs tot de galg veroordeeld werden, en als deze rechtsgedingen hem te langzaam gingen, dan wist hij het daarheen te leiden, dat hun het verlof werd geschonken om de rebellen — zoo betitelde men de Hugenooten — zonder vorm van proces op te hangen.

Nog wreeder was de maarschalk Montrevel, een zedelooze woesteling, die een welbehagen schepte in het moorden.

Vele jaren achtereen lieten de arme Hugenooten in stomme wanhoop den storm der vervolging over hun hoofd heenvaren. De moed, waarmee zij nog in de dagen van den grooten kardinaal met het zwaard in de vuist voor hun geloof gestreden hadden, was gefnuikt. Alleen bij de landelijke bevolking in de gebergten der Cevennen smeulde de vonk van den tegenstand nog onder de asch en hier kwam het volk dan ook eindelijk in opstand. Het kwam tot een godsdienstoorlog, die een hoogst merkwaardig gedeelte van de Fransche geschiedenis uitmaakt.

In de Cevennen leefden nog de afstammelingen der oude Waldensen, die in weerwil van alle vervolgingen heimelijk hun geloof trouw waren gebleven en, dewijl zij in de leer van Calvijn eene groote overeenkomst met hunne overgeleverde begrippen hadden opgemerkt, die hadden overgenomen.

Ook in de afgelegene dalen der Cevennen drongen de vervolgers van de Hugenooten door, de abt en aartspriester Frans van Chaila nam de taak op zich om de Hugenooten der Cevennen tot de heilige moederkerk terug te brengen. Hij ging geheel op de toen gebruikelijke wijze te werk. Alle ontdekte Hugenooten werden naar de gevangenis gesleept en daar op de vreeselijkste wijze gefolterd, totdat zij zich bekeerden en hunne geloofsgenooten, de geheime Hugenooten, verrieden. Velen kwamen onder de folteringen om; anderen, die aan rebellie schuldig werden bevonden, liet Chaila ter dood brengen.

Tot het jaar 1702 lieten de Hugenooten zich deze vervolging zonder verzet aanleunen, doch toen Chaila in Juli 1702 op nieuw een aantal ketters grijpen en in de gevangenis werpen liet, was het geduld der vervolgden uitgeput.

Het volk liep te hoop, de gevangenis werd opengebroken en toen men ontdekte, welke gruwelijke mishandelingen de thans bevrijde gevangenen reeds ondergaan hadden, keerde de woede der menigte zich tegen den abt Chaila, die als slachtoffer van de wraakzucht des volks viel.

De dood van Chaila was het sein tot een algemeenen opstand der Hugenooten in de Cevennen, die met de zonderlingste verschijnselen gepaard ging. De woede tegen de vervolgers en de geestdrift om het geloof te verdedigen, verwekte onder de eenvoudige landlieden eene spanning, die soms in godsdienstigen waanzin ontaardde. Mannen, vrouwen en kinderen begonnen te prediken en te profeteeren. De geest Gods kwam over allen: zoodra een lid der gemeente door dezen geest werd aangegrepen, werd zijn lichaam door vreeselijke kramptrekkingen geteisterd, hij knarste op de tanden, het schuim kwam hem op den mond. Daarbij zongen en predikten zulke ongelukkigen, zij spraken wonderbare voorspellingen uit en de geloovige menigte vertrouwde op hunne woorden, welke zij als goddelijke ingevingen beschouwde.

Indien wij aan de overgeleverde berichten geloof mogen slaan, dan moeten wij het er voor houden, dat inderdaad vele der helderziende dwepers de gave bezeten hebben om in de toekomst te zien, want zonder twijfel kwam meer dan ééne van hunne voorspellingen uit. Doch deze berichten, geschreven door menschen, die tot geloof aan wonderen geneigd waren, vermelden natuurlijk de vele valsche voorspellingen niet; alleen de weinige, die door een spel des toevals, wellicht ook nu en dan ten gevolge van eene onbewuste of scherpzinnige berekening uitgekomen zijn, stellen zij in het licht. Elke door de uitkomst bevestigde voorspelling verhoogde natuurlijk het wondergeloof der menigte en deed nieuwe profeten opstaan. Hoe harder deze, wanneer zij gegrepen werden, te lijden hadden — meestal ondergingen zij de doodstraf — des te meer profeten traden er op. De opgewonden dwepers der Cevennen vreesden den dood niet, integendeel, zij zochten hem op en streden met woeste vermetelheid tegen de vijanden van hun geloof.

Met gewone middelen kon de opstand niet meer gedempt worden; eene grootere krijgsmacht moest aangevoerd worden tegen de rebellen, die door den maarschalk Montrevel met onmenschelijke wreedheid vervolgd werden. De dweepzucht der Camisards, — zoo noemde men de opstandelingen naar de linnen kielen, die zij droegen — werd hierdoor slechts te meer geprikkeld.

Omtrent de wijze, waarop Montrevel in de Cevennen huis hield, deelt von Raumer ons het volgende mede:

„Kort na zijne aankomst te Nîmes (in Februari 1703) liet Montrevel het volgende bevel des konings afkondigen: „Allen, die te midden van benden (parmi les attroupes) of met de wapens in de hand gegrepen worden, ondergaan zonder vorm van proces den dood. Hunne huizen worden geslecht en hunne goederen verbeurd verklaard. Op dezelfde wijze gaat men te werk met de gebouwen, waarin zij bijeen plachten te komen."

De groote overmacht, waarover de maarschalk te beschikken had, maakte terstond een einde aan den eigenlijken oorlog. Des te woedender was hij, dat eenige honderden Hugenooten des Zondags in eene woestijn nabij Nîmes durfden bijeenkomen, om godsdienstoefening te houden. Hij stelde zich aan het hoofd zijner manschappen, overviel de ongewapende menigte, doodde van haar ongeveer 50 personen, dreef de overigen uiteen en ver-

brandde het gebouw! Eene vrouw had met twee dochtertjes van elf en twaalf jaar op het veld boonen geplukt. In de onderstelling, dat zij deze boonen aan de Camisards wilde brengen, veroordeelde hij haar ter dood. Alleen de moeder? vroeg de officier, wien de last daartoe was opgedragen. Neen, antwoordde de maarschalk, ook de kinderen, want men moet dit onverbeterlijk ras geheel en al uitroeien.

De oud-katholieken stelde hij onder de hoede der nieuw-katholieken, met dien verstande, dat wanneer den eersten eenig ongeval overkwam, de huizen der laatsten zonder verder onderzoek verbrand werden. Hetzelfde geschiedde met allen, die Camisards voortgeholpen, beschermd, gehuisvest of verborgen hadden. Gevangenen, wier bewaking moeite scheen te veroorzaken, werden kortweg omgebracht, en Montrevel stelde voor, dat men voor elken gedooden oud-katholiek twee Camisards zou ophangen. Zelfs den intendant Basville kwam dit toch wat al te sterk voor.

Zulk eene wreedheid dreef de Camisards tot nieuwe krachtsinspanning aan. Zij wilden zich niet weerloos laten slachten, maar brandden van begeerte om zich te wreken.

In groote benden samengeschoold, streden zij tegen de soldaten van Montrevel en onder bekwame, van geestdrift blakende aanvoerders bevochten zij menige zegepraal. Een nauwelijks twintigjarig aanvoerder, Cavalier genaamd, onderscheidde zich weldra door zijn schitterend veldheerstalent. Onder de moeielijkste omstandigheden wist hij de door hem aangevoerde bende, hoe ordeloos en slecht gewapend zij ook was, met goeden uitslag tegen de geoefende soldaten van Montrevel aan te voeren en meer dan ééne afdeeling van het Fransche leger in de pan te hakken.

Cavalier verwierf zich grooten roem en hij bezoedelde dien niet door onnoodige wreedheid, terwijl de overige aanvoerders der Camisards geene genade kenden, de gevangenen koelbloedig over de kling joegen en de katholieken deden boeten voor de mishandelingen, die Montrevel den Hugenooten aandeed. De zwarte Camisards — eene woeste rooverbende — zwierven door het land rond en pleegden in de algemeene verwarring allerlei misdaden, onder voorwendsel van zich op de katholieken te willen wreken; zij maakten zich aan zooveel euveldaden schuldig, dat Cavalier zelf hen vervolgde en strafte. Tegenover de zwarte Camisards vormde zich eene bende witte Camisards; zij bestond uit katholieken, die op hunne kielen een wit kruis als onderscheidingsteeken droegen. De witte Camisards waren volstrekt niet beter dan de zwarte, zij legden evenveel roofzucht en wreedheid aan den dag. Dewijl zij, waar zij geloofden, dit ongestraft te kunnen doen, niet alleen de Hugenooten, maar ook vele katholieken uitplunderden, moest Montrevel besluiten, een deel zijner manschappen tegen hen af te zenden.

Plundering, roof en moord holden als ontboeide furiën door de Cevennen. Ten einde de orde te herstellen, sloeg de intendant Basville den koning voor, 400 dorpen en vlekken geheel te verwoesten en hunne bevolking naar andere streken te verplaatsen, voor zoover zij niet wegens rebellie de gevangenis of den dood verdiend had. „Het plan" — schrijft bisschop Fléchier den 1en October 1703 — „is streng, maar zonder twijfel nuttig, want het vernietigt de schuilplaatsen der opstandelingen."

Wel had Lodewijk XIV er geene gewetenszaak van gemaakt, geheele Duitsche landstreken op dergelijke wijze te verwoesten, maar in Frankrijk kwam zulk eene handelwijze hem bedenkelijk voor. Slechts schoorvoetend

schonk hij zijne toestemming; ongeveer 400 dorpen, vlekken en burchten der Camisards gingen in vlammen op. Toch droeg deze wreede maatregel geene noemenswaardige vruchten, want de van have en dak beroofde inwoners vluchtten naar de wouden en bergen en vergrootten zoo het aantal van hen, die tegen Montrevel's soldaten streden.

Dewijl Montrevel niets tegen de opstandelingen kon uitrichten, werd de maarschalk Villeroi in zijn plaats tot opperbevelhebber in de Cevennen benoemd. Hij gedroeg zich niet zoo wreed als zijn voorganger, en reeds hierdoor gelukte het hem, eenige bekwame aanvoerders der Hugenooten de wapenen te doen neerleggen. Cavalier, die inzag, dat eene voortzetting van dezen ongelukkigen oorlog het land geheel in 't verderf storten zou, liet zich, toen Villeroi zijnen manschappen gewetensvrijheid beloofde, tot een verdrag overhalen. Hij trad in dienst van den koning en richtte voor dezen uit zijne beste soldaten een regiment op. Later echter verliet hij Frankrijk om in Engelschen dienst te treden: hij is als Engelsch generaal-majoor gestorven.

Andere aanvoerders der Camisards onderwierp Villeroi door kracht van wapenen; toch was hij niet in staat om het vuur van den opstand, dat op nieuw opflikkerde, geheel te onderdrukken. Dit gelukte eerst in het jaar 1705 den maarschalk Berwick, die zich zachtmoediger betoonde dan zijne voorgangers.

Eindelijk werd de rust hersteld, nadat de opstand in de Cevennen meer dan 100.000 menschenlevens gekost had. Ongeveer 10.000 menschen zijn — naar men verhaalt — geradbraakt en verbrand, alles ter eere van God en tot roem van den grooten koning Lodewijk XIV, die, nadat hij het land in eene ontvolkte woestenij herschapen had, bevel gaf om de verbrande dorpen weder op te bouwen.

EEN EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Lodewijk's staatkunde. Vrede in Europa. Twist over de etikette met Spanje. Lodewijk's overmoed. Toegevendheid van Philips IV. Toebereidselen tot den oorlog. Bondgenootschappen. Het Rijnverbond. Het devolutierecht. Inval in de Nederlanden. De Triple Alliantie. Vrede van Aken. Veroveringszucht van Lodewijk XIV. Redenen van zijne vijandschap tegen de Nederlandsche republiek. Ontbinding van de Triple Alliantie. Diplomatieke onderhandelingen. Inval der Franschen in Lotharingen. Verbond der Nederlanders met Frederik Willem van Brandenburg Begin van den oorlog. Holland in last. Tegenspoed der Engelsche vloot. De redding aanbrengende omwenteling in Holland. De dijken doorgestoken. Aanrukkende buitenlandsche hulp. Frederik Willem en Montecuculi. Veldtocht van het jaar 1673. Vrede van Vossem. Verbond der republiek met Spanje en den keizer. Gunstige wending van den oorlog te land voor de Nederlanders. De oorlog ter zee. Verbond der republiek met het Duitsche rijk. Veldtocht van het jaar 1674. Oneenigheid der bondgenooten. Trouweloosheid der keizerlijken. Veldtocht van het jaar 1675. Turenne en Montecuculi. Dood van Turenne. Veldtocht van de jaren 1676, 1677 en 1678. Luxemburg. Karel van Lotharingen en de prins van Oranje. Vredesonderhandelingen te Nijmegen. Afzonderlijke vrede met de Nederlanders. Vredesverdragen van Nijmegen en St. Germain.

Wij hebben Lodewijk XIV gadegeslagen te midden van zijn hof, wij hebben het oog gevestigd op zijn binnenlandsch bestuur, thans moeten wij zijne veldtochten en zijne verhouding tot de overige vorsten van Europa verhalen, om een volledig beeld van zijne regeering te ontwerpen. Wij mogen ons daarbij echter op beknoptheid toeleggen en vele bijzonderheden met stilzwijgen voorbijgaan, dewijl wij bij het verhalen van de Engelsche, Spaansche en Duitsche geschiedenis ons reeds meer dan eens met de door Lodewijk XIV gevoerde oorlogen bezig hielden, en dewijl inderdaad voor den loop der wereldgebeurtenissen de bijzonderheden van dezen veldslag of dat beleg tamelijk onverschillig zijn. Een algemeen overzicht van Lodewijk's veldtochten, waarbij wij echter hier en daar het reeds vermelde kortelijk zullen herhalen, zal dus voor ons doel kunnen volstaan.

Toen Lodewijk XIV na den dood van Mazarin zelf de teugels van het bewind in handen nam, was Europa na lange, vernielende oorlogen eindelijk tot rust gekomen. Alle Europeesche volken wenschten niets vuriger dan het behoud van den vrede, om de wonden te heelen, hun door den onophoudelijken strijd van eene halve eeuw geslagen. Een vredelievend vorst zou in Frankrijk de schoone roeping hebben gehad om de zegeningen des vredes ook

aan de naburige natiën te schenken. De veeten tusschen Rusland, Polen en Denemarken, waarover wij weldra zullen te spreken hebben, waren door verschillende vredesverdragen uit den weg geruimd, de Westfaalsche vrede had aan midden-Europa de rust teruggeschonken, de Pyreneesche vrede had een eind gemaakt aan den krijg tusschen Spanje en Frankrijk en in Engeland had de herstelling der Stuarts door de troonsbeklimming van Karel II de omwenteling vernietigd en den weg tot eene vriendschappelijke verhouding tusschen de Engelsche en de Fransche kroon gebaand.

Lodewijk XIV had al zijne kracht aan de innerlijke ontwikkeling van Frankrijk kunnen wijden, doch zulk eene vreedzame werkzaamheid bevredigde zijne brandende eerzucht, zijne onbegrensde zelfzucht niet. Zijn onleschbare dorst naar uiterlijken roem voerde hem op andere wegen, hij wilde de eerste vorst, de gebieder van Europa zijn en Frankrijk tot de mogendheid maken, die de gansche wereld beheerschte. Dit was het doel, waarnaar hij streefde, om dit te bereiken achtte hij geen offer te zwaar of te bloedig.

Reeds in het jaar 1661 toonde hij, dat hij bereid was om den oorlog tegen Spanje te hernieuwen, alleen om een nietigen twist over een punt van etikette.

Sinds meer dan eene eeuw hadden aan de Europeesche hoven de Spaansche gezanten — die ten tijde van Karel V tegelijk keizerlijke gezanten waren — den voorrang boven die der overige natiën gehad. In weerwil van dit algemeen erkende recht beproefde de Fransche gezant aan het Engelsche hof, graaf d'Estrades, bij de aankomst van een Zweedsch zaakgelastigde, zich vóor den Spaanschen gezant te dringen. Dewijl de Spanjaard dit niet wilde dulden, kwam het tot dadelijkheden tusschen de dienaars der beide heeren; de bevolking van Londen, die den trotschen Franschman haatte, trok partij voor de Spanjaarden; zij verbrijzelde de koets van den graaf, doodde de paarden en wondde meer dan een zijner bedienden.

In plaats van zijn gezant te berispen, greep Lodewijk XIV deze gelegenheid aan, om den Spaanschen koning eene voor de Fransche ijdelheid streelende inwilliging af te persen. Hij beval den Spaanschen gezant Parijs te verlaten en schreef aan zijn schoonvader, Philips IV, dat hij onmiddellijk den oorlog hervatten zou, indien Spanje niet terstond aan den Franschen gezant het recht op den voorrang afstond.

Philips IV wilde niet om een twist over de etikette Spanje op nieuw in een bloedigen oorlog wikkelen; hij willigde den onrechtvaardigen eisch in en Lodewijk XIV kon thans aan zijn hof en aan de vreemde gezanten op zegevierenden toon meedeelen, dat voortaan bij alle gelegenheden zijne gezanten den voorrang zouden hebben boven die van Spanje.

Hoe Lodewijk XIV op eene schier nog onbeschaamder wijze den paus de overmacht van Frankrijk gevoelen deed, hebben wij reeds verhaald.

Niet alleen de overmoed en zelfverheffing, welke Lodewijk XIV bij deze gelegenheid aan den dag legde, maar ook de trouwloosheid, waarmee hij, in weerwil der bepalingen van den Pyreneeschen vrede, de Portugeezen tegen Spanje ondersteunde, toonde duidelijk, dat hij de wapenen niet lang zou laten rusten. Nog sterker bewijs hiervoor leverden de staatkundige kuiperijen, waardoor hij bondgenooten zocht voor een oorlog, welks uitbarsting alleen van de omstandigheden afhangen zou.

Hij had vast besloten, het Fransche grondgebied door veroveringen

ten koste van Spanje uit te breiden, en in de eerste plaats den begeerigen blik op de schoone Spaansche Nederlanden gevestigd. Tot bereiking van dit doel had hij, om den keizer te beletten zijn bloedverwant in Spanje hulp te bieden, met vele on-Duitsche vorsten van Duitschland — de geestelijke keurvorsten, den bisschop van Munster, den hertog van Brunswijk-Luneburg, den landgraaf van Hessen en eenige andere stenden — het voor Duitschland zoo vernederend en verderfelijk Rijnverbond gesloten. Met dit doel ondersteunde hij ook met 3000 man den keurvorst van Mainz in een onrechtvaardigen strijd tegen de stad Erfurt. In het jaar 1662 sloot Lodewijk XIV een verdrag met den hertog van Lotharingen, waarbij deze in strijd met de wet en zonder acht te slaan op de rechten zijner bloedverwanten zijn land na zijn overlijden aan Frankrijk afstond; ter zelfder tijd onderhandelde de koning met de Nederlanders, om deze ingeval van een oorlog met Spanje tot een bondgenootschap over te halen.

Met deze toebereidselen voor den oorlog verliep de tijd tot den dood van koning Philips IV. Eerst toen deze in het jaar 1665 stierf, kwam Lodewijk XIV openlijk voor den dag met de aanspraken, welke hij, als gemaal van Philips' dochter uit diens eerste huwelijk, op den Spaanschen troon maakte, hoewel zijne echtgenoot bij haar huwelijk van al die aanspraken afstand had gedaan.

Wij hebben op eene andere plaats reeds gesproken van de bedriegelijke toepassing, door Lodewijk aan het devolutierecht gegeven, en van den uitslag van den krijg, en herhalen hier slechts om den wil van den samenhang, dat Turenne in Mei 1667 met 35000 man Vlaanderen binnenrukte, terwijl Condé Franche Comté aantastte en dat het den sterken Franschen legers niet moeilijk viel, tegenover het niet ten oorlog toegeruste Spanje, bijna zonder slag of stoot de aangevallen gewesten te veroveren.

Lodewijk XIV, die zelf in het veld verschenen was, om met zijn schitterend gevolg zonder moeite de vestingen als overwinnaar binnen te trekken, kon naar Parijs terugkeeren en zich daar door zijne slaafsche vleiers als zegevierend held laten huldigen.

De Franschen zouden hunne veroveringen nog verder hebben voortgezet, indien niet de Nederlanders, die zeer goed inzagen welk een dreigend gevaar voor hen uit de aangroeiende macht en veroveringszucht van den Franschen koning ontstond, onder leiding van de beide uitstekende staatslieden Jan de Witt en William Temple, in den Haag dat verbond tusschen Engeland, de Nederlanden en Zweden tot stand gebracht hadden, hetwelk in de geschiedenis onder den naam van Triple Alliantie bekend is en ten doel had de handhaving van de Spaansche heerschappij over Vlaanderen en Brabant.

Dewijl de minister van oorlog, Louvois, naijverig was op Turenne, wiens aanzien bij den koning door nieuwe overwinningen nog zou rijzen, wendde hij al zijn invloed aan om te betoogen, dat de vrede noodzakelijk was, nadat Spanje ten gevolge van de Triple Alliantie zulke machtige bondgenooten had gekregen. Zijne pogingen gelukten: den 2en Mei 1668 werd de vrede van Aken gesloten, waarbij Frankrijk zijne veroveringen in de Spaansche Nederlanden en 12 belangrijke steden met het daarbij behoorend grondgebied behield.

Deze eerste, met zulk een gelukkig gevolg bekroonde veroveringskrijg van Lodewijk XIV was slechts het voorspel eener lange reeks van bloedige oorlogen. Des konings veroveringszucht was door dezen goeden uitslag ge-

prikkeld, zij moest en zou bevredigd worden en haar naaste doelwit was de republiek der Vereenigde Nederlanden.

De kleine republiek had de vermetelheid gehad, den trotschen koning op zijne zegevierende loopbaan te stuiten, zij had de Triple Alliantie in het leven geroepen, zij verleende eene veilige schuilplaats aan alle staatkundige en godsdienstige tegenstanders des konings, aan alle slachtoffers van zijne vervolgingszucht, de vrije Nederlandsche pers spotte met den grooten koning en met de maîtressen heerschappij aan het Fransche hof; in de Nederlanden was een gedenkpenning geslagen, met het beeld van Jozua, die de zon, het zinnebeeld van Lodewijk, gebood stil te staan. Dit alles waren beleedigingen, welke Lodewijk XIV niet kon vergeven. Wraakzucht aan den eenen en veroveringszucht aan den anderen kant dreven Lodewijk XIV tot den oorlog tegen de Nederlanden aan.

De verovering van Holland moest inderdaad een zeer verlokkend doel zijn voor de eerzucht van een vorst, die naar de wereldheerschappij streefde. Gelukte het den koning, de Nederlanden met hunne zeemacht en hunne rijke koloniën bij Frankrijk in te lijven, dan moesten de Spaansche Nederlanden van zelf in zijne macht geraken, dan zou het verder niet moeilijk zijn, de grenzen van Frankrijk ook naar het Oosten, ten koste van Duitschland, uit te breiden en den Rijn tot Frankrijk's grens te maken.

Nog andere staatkundige redenen maakten eene verovering van de Vereenigde provinciën zeer gewenscht; op alle punten toch was dit land Frankrijk's tegenvoeter. Hier bestond de monarchie, het strengste katholicisme en het mercantiel stelsel van Colbert; daar, in Nederland, de republiek, de protestantsche verdraagzaamheid en eene voor die dagen vrij groote handelsvrijheid. Het bestaan van de republiek was in zekeren zin eene bedreiging van het onbeperkte koningschap, dat Lodewijk XIV in Frankrijk had gevestigd, door de vrije Nederlandsche pers werden de onrustige geesten in Frankrijk telkens op nieuw tot verzet geprikkeld.

De verovering van de Nederlanden werd door Lodewijk XIV onherroepelijk vastgesteld; omtrent den uitslag kon ter nauwernood eenige twijfel bestaan, wanneer het slechts gelukte, de Triple Alliantie te ontbinden en de Vereenigde gewesten van hunne machtige bondgenooten af te zonderen. Met dit doel spreidde de koning eene buitengewone diplomatieke bekwaamheid ten toon, gepaard aan eene onbeschaamde trouwloosheid, welke in die dagen den grondslag der algemeen gehuldigde staatkunde uitmaakte. Het viel niet moeielijk Zweden van de Triple Alliantie af te trekken; zelfs beloofde dit rijk, tegen een jaarlijkschen onderstand van ruim een millioen gulden, een leger van 16000 man in Pommeren en Bremen gereed te houden ter bestrijding van den eersten Duitschen vorst den besten, die het wagen zou, de Nederlanders te ondersteunen.

Niet meer moeite kostte het Lodewijk, Engeland voor zich te winnen. Karel II liet zich spoedig omkoopen, hij beloofde zijne hulp tegen de belofte, dat de provincie Zeeland hem zou worden afgestaan en dat hij eene tegemoetkoming van 350.000 pond zou ontvangen. Spanje liet zich door diplomatieke onderhandelingen blinddoeken en in Duitschland speelde het Fransche geld zulk eene belangrijke rol, dat zelfs de eerste minister des keizers, vorst Lobkowitz, zich omkoopen liet. De Duitsche vorsten zeiden òf hunne hulp toe, zooals keurvorst Maximiliaan Hendrik van Keulen — die door zijn omgekochten raadsman Willem van Tusschenberg geheel voor Frankrijk gewonnen was — de bisschop van Munster, Barend van Galen, en

de hertogen van Hannover en Mecklenburg Schwerin, òf zij beloofden onzijdig te zullen blijven, zooals de vorsten van Beieren, Brunswijk, de Paltz en Wurtemberg, die aan deze belofte getrouw bleven, zelfs toen Lodewijk XIV in vollen vrede eensklaps Lotharingen overvallen en bezetten liet (Augustus en September 1670).

Van alle Duitsche vorsten was slechts één vaderlandslievend en verstandig genoeg om aan de verleidingen der Fransche diplomaten weerstand te bieden: namelijk Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg. Te vergeefs werd hem van Fransche zijde als aandeel in den buit bij de verdeeling van de Nederlanden het aan zijne Cleefsche landen grenzende gewest Gelderland met het graafschap Zutfen toegezegd. Hij wees alle voorstellen tot het sluiten van een bondgenootschap met Frankrijk van de hand, terwijl hij verstandig genoeg was om in te zien, dat Lodewijk XIV na de verovering van de Nederlanden ongetwijfeld zijne veroveringen op kosten van Duitschland verder uitbreiden zou. Wat meer zegt, Frederik Willem nam het kloeke besluit om zich met de republiek tegen den overmachtigen vijand te verbinden en haar 20.000 man hulptroepen te zenden. Het verdrag werd den 26en April 1672 te Berlijn geteekend.

Op zulk eene weinig beteekenende en bovendien nog door een grooten afstand van haar gescheiden hulp moest de kleine republiek zich verlaten, zij, die tegen de reusachtige Fransche legers niet meer dan ongeveer 20.000 man ongeoefende troepen overstellen kon. Het ontbrak haar zelfs aan een bekwaam veldheer, want de 21jarige prins Willem van Oranje bezat nog niet de minste ervaring op krijgskundig gebied en was bovendien volstrekt niet vrij in zijne wijze van handelen ten aanzien der troepen, dewijl de partijtwisten in de Nederlanden, die ons weldra zullen bezig houden, hem een tal van moeilijkheden berokkenden. Alleen in hare vloot bezat de republiek inderdaad eene macht.

Zoo ongelukkig was de stand van zaken voor de Nederlanders, zoo gelukkig daarentegen voor Lodewijk XIV, toen deze den 6en April 1672 zijne oorlogsverklaring uitvaardigde, nadat die van Engeland reeds den 29en Maart vorafgegaan was.

Zeker van de overwinning opende Lodewijk XIV in persoon den veldtocht. Door zijn broeder en de voornaamste edelen van zijn hof vergezeld, begaf hij zich aan het hoofd zijner schitterende garde naar het leger. In zijn gevolg bevond zich ook de geschiedschrijver Pelisson, die in last had, de heldendaden des konings voor het nageslacht te boeken. Het was een voortreffelijk uitgerust leger van 112.000 man, dat de van de overwinning zoo gewisse koning tegen de kleine republiek aanvoerde, een leger, waarin de meest beroemde aanvoerders het bevel voerden. Louvois, de minister van oorlog, zorgde met zijne gewone werkzaamheid en bekwaamheid voor de algemeene leiding van de zaken; Condé en Turenne, de meest beroemde maarschalken van Frankrijk, stonden aan het hoofd der troepen; Vauban, de groote vestingbouwkundige, en Martinet, de beroemde artillerist, moesten de belegering van de Nederlandsche vestingen besturen.

Over het grondgebied der zoo weinig vaderlandslievende Duitsche vorsten, door het Keulsche, trokken zij, met 20.000 man Duitsche troepen versterkt, naar den Rijn op; den 12en Juni stak Lodewijk deze rivier bij het Tolhuis (in de nabijheid van Elten) over en in een snellen, door niets gestuiten zegetocht drong hij binnen korten tijd tot het hart der Nederlanden door. Het kleine Nederlandsche leger toch was niet in staat

om eenigen noemenswaardigen tegenstand te bieden. Reeds den 20en Juni viel Utrecht, onmiddellijk daarop volgden andere versterkte plaatsen, onophoudelijk drong de vijand verder, reeds had hij de provincie Holland, het laatste bolwerk van de vrijheid der republiek, bereikt.

Toen was Holland in last! Uit dien tijd is dit, ook onzen Duitschen naburen bekende spreekwoord afkomstig. Eene diepe moedeloosheid had zich meester gemaakt van het volk, dat ten ondergang scheen gedoemd; de regenten — zóó luidt eene uitdrukking uit die dagen — waren redeloos, het volk was radeloos, het land reddeloos. De menigte verdrong zich in de kerken, om de hulp des hemels af te smeeken. Vele rijke kooplieden vluchtten in hunne vertwijfeling, om slechts hun leven en een deel hunner bezittingen te redden, naar Zeeland, Hamburg en Denemarken. Anderen beschuldigden de regeering van zwakheid en verraad; overal heerschte de overtuiging, dat de republiek reddeloos verloren was.

En zij zou verloren geweest zijn, indien Lodewijk XIV den raad van Condé had opgevolgd. In den herfst konden de Franschen niet meer met zulk een onstuimigen spoed voorwaarts dringen als in het begin, dewijl het hoofdleger verzwakt was door de afdeelingen, die men in de ingenomen vestingen had moeten achterlaten. Condé ried deze vestingen te slechten en zonder verwijl op Amsterdam aan te rukken. Louvois echter was tegen dit plan. Hij achtte zich zoo zeker van de overwinning, dat hij het niet noodig keurde vestingen te slechten, die men later toch weer zou moeten opbouwen. De koning volgde zijne zienswijze en werkelijk scheen het, dat ook zonder zulk een maatregel, die in 't vervolg groote onkosten na zich sleepen zou, Holland verloren was.

Reeds stroopten de Fransche dragonders tot op korten afstand van Amsterdam; toen vier hunner voor de poorten van Muijden verschenen en de stad opeischten, gaf de beangstigde magistraat hun laf de sleutels der belangrijke stad over. Lachende reden de dragonders weg; de sleutels wierpen zij als blijk van minachting voor zooveel lafheid, in de stadsgracht. Weinig vermoedden zij, dat zij met die sleutels de overwinning uit de hand wierpen.

Met het bezit van Muijden zouden de Franschen meester geweest zijn van de sluizen, door middel waarvan men het water van de Vecht ophouden en over het land jagen kon; van hoeveel belang de inneming van Muijden geweest zou zijn, bleek kort daarop, toen Johan Maurits van Nassau tot bescherming van de stad toesnelde, er eene bezetting in legde, de sluizen sloot en den geheelen omtrek in eene zee herschiep. Wel trachtten de Franschen nu nog eens Muijden in te nemen, maar het was te laat.

In weerwil hiervan scheen de ondergang der republiek onvermijdelijk, en zij zou ook niet afgewend zijn, indien de Engelschen ter zee even gelukkig waren geweest als de Franschen te land, wanneer zij, gelijk van Engelsche zijde beloofd was, den aanval op Zeeland ondernomen hadden. Dit werd haar echter door de Nederlandsche vloot belet. Deze had den 7en Juni bij Soulsbay met de grootste dapperheid tegen de vereenigde Fransche en Engelsche vloten gestreden. Al was het de Ruijter, den Nederlandschen vlootvoogd, die slechts 91 schepen tegen 130 vijandelijke vaartuigen kon overstellen, niet mogelijk eene beslissende zegepraal te behalen, toch had hij zijnen vereenigden vijanden zulke zware verliezen toegebracht, dat hunne vloot gedurende de eerste weken bijna geheel buiten

gevecht gesteld was en eerst in Juli, 90 schepen sterk, weer tot den aanval kon overgaan. Prins Robert poogde den 14en Juli 1672 bij Texel te landen, doch eene buitengewoon langdurige ebbe verhinderde dat plan en een vreeselijke storm, die kort daarna losbarstte, dwong hem om spoedig weer het ruime sop te kiezen en de Engelsche havens op te zoeken.

De Staten-Generaal hadden inmiddels gepoogd, met den vijand in onderhandeling te treden, doch hunne aanzoeken om vrede waren uit de hoogte van de hand gewezen en beantwoord met eischen, welker inwilliging den ondergang der republiek ten gevolge hebben zou. Lodewijk XIV achtte zich van de overwinning, van de eindelijke verovering van het land zóó zeker, dat hij volstrekt geene reden had om toegevend te zijn.

De vruchtelooze uitslag der vredesonderhandelingen, de tegenspoeden in het oorlogsveld en de bijna zekere ondergang der republiek brachten het volk tot wanhoop en verleidden het tot eene daad van afschuwelijk geweld, die wij hier slechts vluchtig vermelden, doch waarover wij weldra uitvoeriger spreken zullen.

Willem III van Oranje werd den 6en Juli tot erfelijk stadhouder, kapitein, generaal en admiraal van Holland en Zeeland benoemd en de gebroeders de Witt, de hoofden der anti-stadhouderlijke partij, werden den 20en Augustus te 's Gravenhage op de vreeselijkste wijze door het grauw vermoord.

Hoe afschuwelijk deze door moord bevlekte omwenteling uit een oogpunt van menschelijkheid ook was, toch droeg zij voor de republiek de zegenrijkste vruchten; zij stelde de teugels van het door partijschap tot dusver zoo verslapte bewind in handen van een man met eene stalen wilskracht, die vast besloten had, den strijd tegen Frankrijk door te zetten en de republiek tot den laatsten droppel bloeds te verdedigen.

Terwijl Lodewijk XIV naar Versailles terug was gekeerd, om zich daar op schitterende hoffeesten als zegevierend held te laten bewierooken, vatten de Hollanders, door een nieuwen geest van zelfopoffering en doodsverachting bezield, naar de wapenen tot een laatsten beslissenden strijd. Alle dijken werden doorgestoken; het geheele land werd onder water gezet, zoodat slechts vijf gemeenschapswegen, welke de troepen der republiek zonder moeiten bezetten konden, open bleven. De hoop der Nederlanders herleefde, want thans eindelijk genaakte ook buitenlandsche hulp.

De groote keurvorst Frederik Willem van Brandenburg had alle krachten ingespannen, om keizer Leopold tot deelneming aan den oorlog tegen Frankrijk over te halen en hij had het zoo ver gebracht, dat Leopold werkelijk 12.000 man onder den graaf Montecuculi „tot bescherming van de vrijheid des rijks en der Nederlandsche republiek" bij het Brandenburgsche leger voegde. De keurvorst vermoedde niet, dat de door Fransch geld omgekochte minister des keizers, vorst Lobkowitz, zorg had gedragen dat deze hulptroepen den Nederlanders meer schade dan voordeel zouden aanbrengen, daar hij Montecuculi den geheimen last had meegegeven zich niet in een gevecht met de Franschen te wikkelen.

De keurvorst zag zich overal door Montecuculi in zijne bewegingen belemmerd; hij moest nutteloos heen en weer trekken en het duurde lang, eer hij eindelijk aan den Nederrijn aankwam; toch was zijne verschijning in deze streken den Nederlanders van groot nut; zij noopte de Franschen om hunne macht te verdeelen, dewijl Turenne met 20.000 man den keurvorst over Wesel tegemoet trekken moest.

Stonden de uitzichten der republiek tegen het eind van het jaar 1672 alzoo een weinig gunstiger, op nieuw werd zij door een ernstig gevaar bedreigd, toen de invallende vorst haar van haar natuurlijk verdedigingsmiddel, het water, beroofde. Een vaste ijskorst bedekte de zee, waarin het doorsteken van de dijken het land herschapen had, Holland lag alzoo op nieuw voor de invallen van den vijand open.

De maarschalk van Luxemburg, de beroemde Fransche veldheer, besloot van deze gunstige gelegenheid partij te trekken; hij liet zijne soldaten van schaatsen voorzien, den 20en December zouden Leiden en den Haag aangevallen worden. Doch eer de Franschen nog halverwege waren gekomen, dwong de plotseling invallende dooi hen tot het aanvaarden van den terugtocht. Door het verbranden van vele rijke dorpen en het vermoorden van honderden ongelukkige boeren, nam Luxemburg wraak voor de verijdeling zijner plannen door de krachten der natuur.

Nog krachtiger dan bij den aanvang van den oorlog ten strijde toegerust, begon Lodewijk den veldtocht van het jaar 1673. Hij sloot zich in persoon bij het door Condé aangevoerde leger aan, hetwelk de belegering van Maastricht ondernam. Turenne ontving in last, den keurvorst van Brandenburg te bevechten. De hertog van Orleans moest zonder voorafgegane oorlogsverklaring in de Spaansche Nederlanden vallen, dewijl Lodewijk XIV zich overtuigd hield, dat hem van daar vroeger of later een aanval dreigde.

Het geluk begunstigde in de eerste helft van het jaar 1673 op nieuw de Franschen. De keurvorst, die tot dusver vergeefs beproefd had, den keizer tot krachtig handelen te bewegen en Spanje voor eene vaste verbintenis met de republiek te winnen, stond thans, ontbloot van geldmiddelen, alleen tegenover een machtigen vijand. Hij vreesde, zoo hij den oorlog langer voortzette, zijne Westfaalsche landen te zullen verliezen, en besloot met Frankrijk vrede te sluiten. Den 16en Juni 1673 kwam deze vrede te Vossem bij Leuven tot stand.

Het verlies van dezen bondgenoot was een zware slag voor de republiek, die ook in den val van Maastricht, den 30en Juni, een gevoelig verlies leed; doch spoedig verkeerden de omstandigheden weder in haar voordeel.

Wat Frederik Willem van Brandenburg door zijne smeekingen en vertoogen niet had kunnen tot stand brengen — een verbond van keizer Leopold en van den koning van Spanje met de republiek — dat bewerkte Lodewijk XIV zelf door zijne onbegrensde onbeschaamdheid.

De verovering van België door den hertog van Orleans bewoog den koning van Spanje om den 30en Augustus 1673 met de republiek in den Haag een bondgenootschap aan te gaan en tot hetzelfde besluit zag keizer Leopold zich genoopt door de schending van het grondgebied des rijks, waaraan de Fransche troepen zich onophoudelijk schuldig maakten. Hij mocht het niet langer werkeloos aanzien, dat deze het aartsbisdom Trier bezetten, tien Duitsche rijkssteden in den Elzas zonder omwegen innamen en andere daden van geweld pleegden.

Na het sluiten van het bondgenootschap tusschen den keizer en de republiek drong Turenne moordend en blakerend in Zuid-Duitschland door, doch het gelukte Montecuculi, hem tot den terugtocht over Tauber, Neckar en Rijn te noodzaken. Een nog grooter voordeel behaalde prins Willem van Oranje, die het stoute plan opvatte en volvoerde om zijn vaderland te verlaten, zich in Vlaanderen met de Spaansche troepen onder den

graaf Monterey te vereenigen en met hem bij Venlo de Maas over te trekken, om zich bij Montecuculi aan te sluiten.

Door dezen met groot beleid uitgevoerden tocht bezaten de bondgenooten thans een leger van 50.000 man, waarmee zij Bonn belegeren en den Franschen den terugtocht door het Keulsche afsnijden konden. Condé zag zich hierdoor genoodzaakt om Holland in allerijl te ontruimen, alleen in Maastricht liet hij eene bezetting achter. Zijn terugtocht geschiedde met zooveel spoed, dat hij zelfs 25.000 Hollandsche krijgsgevangenen voor 6 livres per hoofd vrij liet, omdat hij hen niet kon medenemen.

Had de oorlog te land in het jaar 1673 alzoo onverwachts eene voor de republiek gunstige wending genomen, ook ter zee had deze meer dan één voordeel behaald. Den 7den Juni had de Nederlandsche vloot onder de Ruyter en Cornelis Tromp met goed gevolg het hoofd geboden aan eene veel sterkere Engelsch-Fransche scheepsmacht en bij een tweede treffen op de Zeeuwsche kusten werden de Engelschen genoodzaakt om zich op de Theems terug te trekken. Te vergeefs waagde koning Robert kort daarop eene poging om bij Scheveningen te landen. De Ruyter belette dit, hij vervolgde de Noordwaarts zeilende Engelsch-Fransche vloot, bereikte haar den 21en Augustus 1673 bij den Helder en bracht haar eene gevoelige nederlaag toe.

De voordeelen, door de republiek in het jaar 1673 zoowel te land als ter zee behaald, misten hunne uitwerking niet. Zij maakte de Engelschen, die toch reeds weinig ingenomen waren met het Fransche bondgenootschap, nog minder genegen om den oorlog voort te zetten. Koning Karel II werd gedwongen om den 10en Februari vrede te sluiten, ook Munster en Keulen zagen zich hiertoe genoodzaakt, dewijl hun grondgebied onmiddellijk door den prins van Oranje bedreigd werd. Dewijl de keizer zich reeds met Frankrijk in oorlog bevond en de krijg op Duitsch rijksgebied gevoerd werd, moesten eindelijk de Duitsche rijksstenden, ofschoon voor een deel zeer tegen hun zin, besluiten tot de oorlogsverklaring, die den 28sten Mei 1674 uitgevaardigd werd. Nu kon ook keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, in weerwil van den te Vossem gesloten vrede, op nieuw de wapenen opvatten en 16.000 man versche troepen, met wier onderhoud Holland en Spanje zich belastten, naar het oorlogstooneel voeren. Zeer bedenkelijk scheen alzoo de staat van zaken voor Frankrijk in het jaar 1674; doch Lodewijk XIV wist zeer goed, dat zijne vijanden, hoe groot ook in aantal, niet zeer te vreezen waren. Alleen prins Willem van Oranje en den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg was het ernst met den oorlog, doch met de overige Duitsche vorsten was dit volstrekt niet het geval en allerminst met den keizerlijken veldheer, die van het omgekochte Weener hof steeds geheime bevelen ontving, welke iederen krachtigen stap beletten.

Met volle kracht hervatte Lodewijk XIV den oorlog in het jaar 1674. Drie Fransche legers rukten te gelijkertijd in het veld. Het éene, door Lodewijk XIV zelven aangevoerd, zou Franche Comté aantasten; het tweede, onder Turenne, had in last, den oorlog tegen Duitschland te voeren; het derde, onder Condé, moest tegen de Nederlanden oprukken.

Het eerste legercorps volbracht zijne taak, zonder groote bezwaren te ontmoeten, binnen den tijd van zes weken; de beide andere legers daarentegen hadden hevige gevechten te leveren.

Turenne drong, alles weer te vuur en te zwaard verwoestend, in de

Paltz door en versloeg hertog Karel van Lotharingen, die eenige duizenden manschappen aangeworven en zich met den bevelhebber der Duitsche rijkstroepen, generaal Caprara, vereenigd had, den 16en Juni 1674 bij Sinzheim. Hierop werd hij echter door den keizerlijken generaal Bournonville, die de geslagene troepen van den hertog van Lotharingen met zijn eigen, 30.000 man sterk leger vereenigd had, gedwongen om zich uit de Paltz terug te trekken.

Turenne's toestand werd bedenkelijk, want de keurvorst van Brandenburg was met 20.000 man in aantocht; generaal Bournonville wachtte echter de vereeniging der beide legers niet af, alleen vervolgde hij de Franschen en den 4en October offerde hij door een vergeefschen aanval tusschen Holzheim en Ensisheim eenige duizenden manschappen nutteloos op. Was deze ramp een gevolg van des aanvoerders onbekwaamheid of van een door hem gepleegd verraad? De Brandenburgers geloofden het laatste en daarvoor getuigde ook Bournonville's geheele houding, nadat het Brandenburgsche leger met het zijne vereenigd was. Met de overmacht, waarover hij thans kon beschikken, had hij Turenne zonder moeite kunnen overwinnen; Frederik Willem drong dan ook, hoewel te vergeefs, ernstig op het ondernemen van een aanval aan. Tweespalt en wantrouwen heerschten in de legerplaats der bondgenooten en schonken Turenne gelegenheid om hun in twee gevechten, den 29en December 1674 en den 5en Januari 1675 bij Mühlhausen en bij Tirkheim zulk eene gevoelige nederlaag toe te brengen, dat zij over den Rijn werden teruggedrongen.

In de Nederlanden speelde de keizerlijke generaal, graaf des Souches, tegenover Condé bijna dezelfde rol als Bournonville tegenover Turenne. Ook hij volgde de geheime bevelen van vorst Lobkowitz, die een krachtig doorzetten van den oorlog onmogelijk maakten. Het vereenigde leger der Nederlanders, Spanjaarden en Duitschers telde 60.000 man; het was sterk genoeg om daarmee — gelijk de prins van Oranje wilde — met goed gevolg een inval in Frankrijk te doen en zoo den oorlog in 's vijands land over te brengen. De graaf des Souches liet zich hiertoe echter niet overhalen.

Toen Condé den 10en Augustus 1674 bij het dorp Senef een onstuimigen aanval op den prins van Oranje waagde, nadat hij de Spanjaarden reeds afzonderlijk geslagen had, kwam des Souches den aangevallene niet ter hulp. Aan zijn lot overgelaten, kon de prins natuurlijk geene overwinning behalen: de slag bleef onbeslist. De prins belegerde daarop Oudenaarden, doch zag zich genoodzaakt om dit beleg op te breken, dewijl des Souches weigerde, den onder Condé tot ontzet aanrukkende Franschen slag te leveren. Indien de prins, in weerwil hiervan, in November 1674 Grave, Huy en Dinant veroverde, kwam hem alleen de eer van deze behaalde voordeelen toe.

De oorlog der laatstverloopen jaren had van alle staten, die daaraan deel genomen hadden, zware offers in geld en menschen gevorderd. Ook voor Frankrijk waren zij zóó groot geweest, dat men bij de lichting van nieuwe troepen baardelooze jongelingen in de gelederen opnemen moest. *)

*) Boileau antwoordde eens op de tot hem gerichte vraag, hoe hij over het leger van den prins van Condé dacht, droogjes: »Het zal zeer goed zijn, zoodra het meerderjarig is."

De wensch naar vrede werd steeds luider en luider uitgesproken, doch Lodewijk XIV was daartoe niet te bewegen; hij hoopte, dat de veldtocht van het jaar 1675 even groote voordeelen opleveren zou, als die welke Turenne in den laatsten tijd behaald had. Hij was namelijk van meening, dat hij door zijne diplomatieke onderhandelingen het aantal en de macht zijner vijanden zeer verminderd had.

Het was hem eindelijk ten koste van groote geldelijke opofferingen gelukt, de Zweden te bewegen om hunne vroeger aangegane verplichting te vervullen. Een Zweedsch leger drong plunderend in het land van den keurvorst van Brandenburg binnen. Hoewel deze in den aanvang aarzelde, zijne bondgenooten te verlaten, moest hij toch eindelijk wel zijn ernstig bedreigd land ter hulp snellen. Hoe hij in Juni 1675 opbrak, met ongeloofelijken spoed naar de mark Brandenburg oprukte, de Zweden bij Fehrbellin versloeg en hen verder ook gelukkig bestreed, hebben wij reeds vroeger verhaald.

Ook de keizer was niet in staat om al zijne kracht aan den oorlog tegen Frankrijk te wijden. Onlusten in Hongarije hielden hem bezig en insgelijks werd Spanje door een opstand, ten jare 1674 te Messina uitgebroken, belet al zijne macht tegenover Frankrijk te ontwikkelen.

Zoo gunstig was voor Frankrijk de stand van zaken, toen Lodewijk XIV in het jaar 1675 den veldtocht in de Nederlanden in persoon opende. Hij schepte er genoegen in, zich den roem toe te eigen van overwinningen, welke Condé voor hem behaald had. Doch spoedig werd hij het leven in de legerplaats moede en keerde hij naar zijn hof te Versailles terug.

In de Nederlanden was de krijgskans den Franschen grootendeels gunstig. Condé, Créqui en Humières veroverden Luik, Huy, Dinant en Limburg; daarentegen gelukte het den hertog van Lotharingen den 11en Augustus den maarschalk Crequi bij Consarbrück te verslaan en hem zelfs den 6en September in Trier tot de overgave te noodzaken.

Een veel grooter ramp had de Franschen reeds vroeger getroffen. Montecuculi, die van Bournonville het opperbevel over de keizerlijke troepen overgenomen en daarbij als voorwaarde gesteld had, dat hij van den hofrijksraad te Weenen volkomen onafhankelijk zou zijn, was tegen Turenne opgerukt. Montecuculi en Turenne werden beschouwd als de uitstekendste veldheeren van hunnen tijd. Zij legden beiden evenveel bekwaamheid aan den dag, om den vijand door marschen en tegenmarschen te vermoeien en het juiste tijdstip voor een veldslag af te wachten.

Bij het dorp Sasbach, niet ver van Offenburg, kwam het den 27en Juli 1675 tot een beslissenden slag tusschen de beide machtige tegenstanders. Reeds in den aanvang van het gevecht sneuvelde Turenne, door een kanonskogel getroffen. Zijn dood bracht onder zijne troepen eene onbeschrijfelijke verslagenheid te weeg, zij gaven alle hoop op eene overwinning tegenover den geduchten Montecuculi op en beproefden ter nauwernood nog een ernstigen aanval op den vijand. Met zware verliezen trokken de Franschen naar den Rijn terug.

Turenne's dood was de zwaarste slag, welke Frankrijk in die dagen treffen kon. Lodewijk XIV zelf riep bij het ontvangen van het doodsbericht uit: „Wij verliezen alles, Turenne is dood!” Nog heden wordt de groote veldheer, die in zijn 64e jaar — hij was den 11en September 1611 geboren — een eervollen dood op het slagveld stierf, door de Franschen in hooge eere gehouden, hoewel zijn karakter alles behalve smetteloos was.

Evenals zijn oudere broeder, de hertog van Bouillon, was Turenne in het hervormde geloof opgevoed, doch om zich bij den koning aangenaam te maken — zijne vereerders zeggen, overtuigd door Bossuet's welsprekendheid — ging hij nog op zijn 50ste jaar tot het katholicisme over. Van zijn eenvoud, zijne beminnelijkheid en goedhartigheid verhaalt men nog thans vele staaltjes. Dat hij deze goede hoedanigheden inderdaad in zijn bijzonder leven aan den dag gelegd heeft, kan na de eenparige getuigenis zijner tijdgenooten niet betwijfeld worden, doch als veldheer maakte hij zich door het verwoesten van Duitsche gewesten, waarbij hij de bevelen van Louvois al te stipt opvolgde, aan gruwelijke wreedheden schuldig. De onmenschelijke verwoesting van de Paltz heeft op zijn naam een onuitwischbare smet geworpen. Turenne wordt als een der grondleggers van de nieuwere krijgskunst vereerd, men bewondert hem om de uitstekende wijze, waarop hij zijne grootsche en geniale plannen wist te verwezenlijken.

Na Turenne's dood poogde Condé, die uit de Nederlanden geroepen was, om zich in zijne plaats met het opperbevel te belasten, te vergeefs den oorlog eene gunstiger wending te doen nemen. Alleen gelukte het hem den vijand tot het opbreken van het beleg van Hagenau en Zabern te noodzaken; doch hij slaagde er niet in, hem over den Rijn terug te dringen. Misnoegd over den ongelukkigen uitslag zijner pogingen, legde Condé het opperbevel neder, naar het heet, vrijwillig, doch waarschijnlijk wel omdat hij niet onder de bevelen van Louvois wilde staan. Hij trok zich naar zijn kasteel Chantilly terug, hier leefde hij in stille afzondering en bij het hof schier geheel vergeten, tot de dood hem in het jaar 1686 wegnam.

Verloren de Franschen in Turenne en Condé ten jare 1675 twee hunner grootste veldheeren, ook de Duitschers hadden een dergelijk verlies te betreuren. Montecuculi legde na den afloop van den veldtocht het opperbevel neder en hertog Karel van Lotharingen stierf den 17den September 1675; zijn neef en erfgenaam, hertog Karel V van Lotharingen, trad in zijne plaats.

In plaats van Condé ontving de maarschalk van Luxembourg in het jaar 1676 het bevel aan den Boven-Rijn. Hij werd na Turenne en Condé als de beste veldheer der Franschen beschouwd, doch zijne vadsigheid en zucht naar vermaak belemmerden hem dikwijls in zijne werkzaamheid, en tegen hertog Karel V van Lotharingen was hij niet opgewassen. Dezen gelukte het, de sterke vesting Philipsburg den 17en September 1676 in te nemen en zijn toestand werd zoo gevaarlijk voor Frankrijk, dat zelfs Louvois voor een inval des vijands beducht was. Om zulk eene onderneming van vijand's zijde voor te komen en te beletten, beval Lodewijk XIV, dat het geheele land tusschen Saar, Moezel en Rijn in eene woestenij herschapen moest worden, en dit bevel voerden de Fransche legerhoofden uit, voor zoover zij daartoe in staat waren. In weerwil hiervan drong de hertog van Lotharingen in de lente van het jaar 1677 over de Saar, doch dewijl hij door de rijkstroepen niet genoeg ondersteund werd, moest hij weer terugtrekken en kon hij niet verhinderen, dat Freiburg den 17en November 1677 verloren ging. Aan den Boven-Rijn bleven de Franschen ook gedurende het jaar 1678 in het voordeel, zij veroverden Landau en Kehl.

Niet gelukkiger waren de bondgenooten in de Nederlanden. De prins van Oranje was niet in staat om op de overmacht des vijands eene enkele overwinning te behalen; het hoogste, waartoe hij in staat was, bestond hierin, dat hij met taaie volharding den strijd voortzette. In weerwil hier-

van ging de eene versterkte stad voor, de andere na in de veldtochten van de jaren 1676, 77 en 78 verloren. Lodewijk XIV plukte in dezen strijd zeer goedkoope lauweren; wanneer hij zich in persoon bij het leger bevond, liet hij zijne veldheeren vechten, doch hij maakte aanspraak op den roem der behaalde overwinningen. Den laatsten slag in dezen veldtocht leverde de maarschalk van Luxembourg den prins van Oranje den 14en Augustus 1678. Beide veldheeren wisten niet, dat reeds vier dagen te voren de vrede gesloten was.

Reeds van het jaar 1676 af werden te Nijmegen vredesonderhandelingen gevoerd, waarbij Lodewijk XIV zich zulk een meester toonde in staatkundige kunstgrepen, dat men hem zou moeten bewonderen, indien hij uit een edeler beginsel en tot bereiking van een edeler doel gehandeld had.

Lodewijk XIV wenschte naar den vrede; wel had hij in den langdurigen strijd nu en dan eenige voordeelen behaald, doch hij kon zich niet ontveinzen, dat hij, zoo de oorlog langer werd voortgezet, gevaar liep, die weer alle te verliezen. Frankrijk was uitgeput, de natie morde over de haar opgelegde oorlogslasten; Colbert, de minister van financiën, spoorde ernstig tot vrede aan. Het viel niet te ontkennen, dat de vijand, hoewel de krijgskans meestal den Franschen toegelachen had, toch in kracht niet was verminderd. De Nederlandsche zeemacht bleef nog altijd even gevaarlijk, hoewel de republiek in den dood van de Ruyter, die den 29en April 1676 na zijne verwonding in den slag bij Agosta te Syracuse gestorven was, een zwaar verlies had geleden. Indien de Nederlandsche vloot zich met de Deensche vereenigde, indien er — erger nog! — een verbond tusschen Engeland en de republiek tot stand kwam, dan zou de Nederlandsche vloot een onwederstaanbare vijand worden. En hierop bestond inderdaad een maar al te gegrond uitzicht, daar het Engelsche volk en parlement luide op een oorlog tegen Frankrijk aandrongen en de prins van Oranje naar de hand der nicht van koning Karel II dong.

De Nederlanders waren door den oorlog wel vermoeid, doch gevoelden zijne lasten niet onmiddellijk, dewijl hun grondgebied door de Franschen ontruimd was, zij waren bij machte om telkens op nieuw de noodige gelden voor den oorlog te verschaffen en dewijl het zeer waarschijnlijk was, dat de groote keurvorst spoedig weer zijn leger, waarmee hij op de Zweden meer dan ééne schitterende overwinning behaald had, naar den Rijn voeren zou, dreigde ook hier de oorlog eene voor Frankrijk bedenkelijke wending te nemen.

Doch al wenschte Lodewijk XIV onder deze omstandigheden naar vrede, toch was hij volstrekt niet geneigd om dien op nadeelige voorwaarden te sluiten; daarom zette hij den oorlog gedurende de onderhandelingen met allen nadruk voort en de voordeelen, door de Fransche wapenen gedurende dien tijd behaald, kwamen natuurlijk den Franschen koning ten goede.

Zijn oorspronkelijk plan, om namelijk al de Nederlandsche gewesten met Frankrijk te vereenigen, had Lodewijk als voorloopig onuitvoerbaar opgegeven. Juist tot de Nederlanders, in wier belang de geheele oorlog gevoerd was, wendde hij zich in de eerste plaats met zijn aanbod om vrede te sluiten, hen poogde hij aan het algemeene bondgenootschap te onttrekken en dit gelukte hem, dewijl hij hun voordeelen aanbood, die zij niet konden verwachten. De republiek zou geen enkel dorp verliezen en al hare bezittingen behouden, ja Lodewijk XIV bood zelfs den prins van Oranje aan, hem zijn vorstendom Oranje, dat sinds het jaar 1660 bij het Fransche grond-

gebied ingelijfd was, terug te geven. Meer dan dit konden de Nederlanders door het voortzetten van den oorlog niet winnen; zij sloten derhalve den vrede te Nijmegen den 10en Augustus 1678, hoewel de prins van Oranje al zijne krachten inspande om het sluiten van zulk een afzonderlijken vrede voor te komen, en ofschoon vele achtenswaardige mannen er op wezen, welk een schande de republiek op zich laadde, wanneer zij in lagen eigenbaat de bondgenooten, die tot hare redding de wapenen hadden opgevat, in den steek liet.

Nadat Nederland van het bondgenootschap was afgevallen, moesten ook Spanje, de keizer en het rijk wel tot het sluiten van den vrede overgaan en daarvoor zware offers brengen, welke onze lezers reeds uit eene vroegere afdeeling der geschiedenis kennen.

Zoo bleef alleen de keurvorst van Brandenburg over, die tegen Frankrijk's bondgenooten, de Zweden, den strijd nog voortzette. Ook hij werd door den inval van een Fransch leger in zijne Westfaalsche gewesten gedwongen tot den vernederenden vrede van St. Germain, waarbij hij al de voordeelen weder verloor, welke hij door zijne schitterende dapperheid in den strijd verworven had.

TWEE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Lodewijk's krijgsroem en invloed op Europa. Colbert Croissy. Uitwerkselen van het Fransche geld. Veroveringen in vredestijd. »Hereenigingskamers." Roof van Straatsburg. De beruchte wapenstilstand van Regensburg. Lodewijk's verdrag met den hertog van Mantua. De man met het ijzeren masker. Casale bezet. Bombardement van Genua. Aanval van de Fransche vloot op Algiers, Tunis en Tripoli. Het verbond van Berlijn en van Augsburg. Hervatting van den oorlog. Voordeelen, door Lodewijk XIV in Duitschland en de Nederlanden behaald. Overwinningen van Luxemburg. Catinat in Italië. Lodewijk's zegepralen op het gebied der diplomatie. Het algemeen bondgenootschap ontbonden. Vredesonderhandelingen te Rijswijk. Voordeelen, door Lodewijk gedurende die onderhandelingen behaald. Vrede van Rijswijk.

De oorlog was geëindigd; Lodewijk XIV trad als overwinnaar uit het worstelperk en werd door de op krijgsroem beluste Franschen als de stichter van de Fransche wereldheerschappij, als zegevierend held gehuldigd. De vorsten van Europa bogen voor hem, hij had het bewijs geleverd, dat hij in staat was om aan het bondgenootschap der machtigste Europeesche vorsten het hoofd te bieden. Lodewijk XIV werd beschouwd als de eerste vorst van de beschaafde wereld; hem te vleien, hem te gehoorzamen was geene schande, hem na te apen, de zeden van zijn hof in te voeren was in het oog der meeste vorsten de roeping van elk gekroond hoofd, dat aanspraak maakte op den eeretitel: voorstander van de beschaving. Even-

als Lodewijk de Europeesche vorsten zijn staatkundig overwicht had doen voelen, zoo had hij hen ook geestelijk onder het juk gebracht.

Welke schitterende voordeelen Lodewijk XIV ook in den oorlog behaald had, toch was hij volstrekt niet van plan, zich daarmede tevreden te stellen. Den vrede van Nijmegen beschouwde hij zelf niet anders dan als een voordeeligen wapenstilstand, dien hij gesloten had om Frankrijk eenige jaren van rust te gunnen. Terstond na het sluiten van den vrede bereidde hij zich tot nieuwe oorlogen voor. Leger en vloot werden versterkt, het eerste met meer dan 100.000 man; de vloot werd op ongeveer 100 linieschepen, 50 fregatten en een aantal kleinere vaartuigen gebracht. De beroemde Vauban bouwde een gordel van sterke vestingen langs de Fransche grenzen.

Niet alleen aan toebereidselen tot den oorlog besteedde Lodewijk den thans aangebroken vredestijd, neen, hij trachtte, evenals vroeger door middel van geweld, thans door middel van omkooping en kuiperijen de vorsten van Europa aan zijne macht te onderwerpen. Hij werd hierbij ondersteund door zijne bekwame ministers, die even gewetenloos waren als hij zelf.

De minister van buitenlandsche zaken, markies de Lionne, was in deze betrekking door den heer de Pomponne opgevolgd, doch Lodewijk XIV ontsloeg hem, „omdat het hem," gelijk de koning zelf zeide, „ontbrak aan die grootsche wijze om de zaken op te vatten en aan die geestkracht, welke men bezitten moet om de bevelen van een koning van Frankrijk uit te voeren, die niet ongelukkig is." Dat wil zeggen, in eenvoudiger, minder schelklinkende woorden overgezet, dat Pomponne ontslagen werd, omdat deze minister nog een zweem van gevoel voor recht en billijkheid bewaard had en afkeerig was van veroveringsoorlogen. In zijne plaats kwam de broeder van Colbert, den minister van finantiën, Colbert Croissy, die bij de vredesonderhandelingen te Nijmegen, in vereeniging met de twee andere Fransche onderhandelaars, de graven d'Estrades en d'Avaux, voldoende bewezen had, dat het hem aan „geestkracht en grootschheid van opvatting," doch vooral aan gewetenloosheid niet ontbrak. Hij behandelde de zaken geheel in den geest van Lodewijk XIV.

In Engeland verwierf de Fransche koning zich ten koste van groote geldelijke offers een ver reikenden invloed. Zoowel Karel II als een aantal zijner ministers en vele parlementsleden lieten zich zonder schaamte omkoopen. Ditzelfde stelsel van omkooping wendde Lodewijk XIV met den besten uitslag ook in Duitschland ten opzichte van vorsten, staatslieden en geleerden aan. Hoeveel hij in Duitschland door middel van geld uitwerken kon, had hij reeds gedurende den oorlog ondervonden. Montecuculi toch klaagde terecht, dat de plannen en bevelen van den hoogen krijgsraad te Weenen spoediger en nauwkeuriger te Versailles dan in zijn hoofdkwartier bekend waren. Door zijn geld bracht Lodewijk XIV het zoo ver, dat hij door Duitsche staatsmannen en geleerden als de eerste en grootste vorst der wereld geprezen werd, in dezelfde dagen, waarin hij met driesten overmoed Duitschland's rechten op de schromelijkste wijze krenkte.

Eene niet minder krachtige uitwerking had het Fransche geld in Polen, Hongarije en Turkije, waar Lodewijk's diplomaten op de listigste wijze in het verborgene werkzaam waren, om de macht van Oostenrijk en Rusland te ondermijnen. Door al deze middelen gelukte het hem, het Duitsche rijk zoozeer van zijne macht te berooven, dat hij in vollen vrede nieuwe veroveringen beproeven kon, zonder dat hij voor het uitbarsten van nieuwe gevaarlijke oorlogen behoefde te vreezen.

De oprichting van de beruchte, onzen lezers uit de geschiedenis van Duitschland reeds bekende „hereenigingskamers" was het middel om in vredestijd veroveringen te maken. Geheel Zweibrücken, Saarbrücken, Veldenz, Spanheim, Mumpelgard, Lauterburg, Germersheim, Bitsch en vele andere steden en landstreken waren voor Lodewijk XIV de vrucht van de schandelijkste rechtsverkrachting, tengevolge van de jammerlijke zwakheid van het Duitsche rijk, welke hem zelfs veroorloofde in vollen vrede door overrompeling de stad Straatsburg te bemachtigen, in October 1683 een inval in de Spaansche Nederlanden te doen, aldaar Kortrijk, Dixmuiden en Luxemburg in bezit te nemen, en in 1684 het aartsbisdom Trier met de hoofdstad te bezetten. Ja, deze vernederende, door de oneenigheid en de omkoopbaarheid der Duitsche vorsten veroorzaakte zwakheid van het Duitsche rijk maakte het mogelijk, dat Duitschland, na zulke roofzieke en verraderlijke aanvallen den 15en Augustus 1684 te Regensburg met Lodewijk XIV den beruchten wapenstilstand sloot, waarbij den roover, tot aan het sluiten van een beslissenden vrede, het bezit van zijn buit verzekerd werd.

Op dezelfde wijze als ten aanzien van Duitschland ging Lodewijk XIV ook ten opzichte van Italië te werk. Ten einde te ieder uur het hertogdom Milaan en in het algemeen geheel Boven-Italië te kunnen bedreigen, trachtte hij zich van de vesting Casale in Montferrat meester te maken. Tot bereiking van dit doel sloot hij een verbond met den gewetenloozen hertog Ferdinand Karel IV van Mantua.

De onderhandelingen over dit verdrag zijn daardoor vooral van gewicht geworden voor de geschiedenis, dat zij Lodewijk XIV aanleiding hebben gegeven tot een schandelijke inbreuk op het volkenrecht.

Graaf Mattioli, de secretaris van den hertog van Mantua, was door dezen belast met het sluiten van het verdrag; waarschijnlijk heeft hij bij deze gelegenheid eene dubbelzinnige rol gespeeld en de geheime onderhandelingen aan Savoie en daardoor aan Oostenrijk en Spanje verraden; dit werd hem althans door den gezant aan het hof van Turijn, graaf d'Estrades, voor de voeten geworpen. Zeker is het in elk geval, dat de Fransche soldaten, die onder het bevel van Catinat over het Piemonteesche grondgebied sluipen wilden, om Casale te bezetten, door samenrottende boeren aangevallen en teruggedreven werden en dat de hoven van Oostenrijk en Spanje bij den hertog van Mantua ernstige vertoogen over zijne verhouding tot Lodewijk XIV indienden.

Lodewijk XIV besloot zich op den verrader te wreken. Hij liet den graaf Mattioli onder het een of ander voorwendsel op Fransch grondgebied lokken en hier onverhoeds gevangen nemen. De gevangene werd eerst naar Pignerol, vervolgens naar het eiland Marguerite en eindelijk naar de bastille gebracht, waar hij tot zijn dood in hechtenis gehouden werd. Verschillende nieuwere geschiedschrijvers beweren — en zij voeren voor hunne meening alles, behalve verwerpelijke bewijsgronden aan — dat de gevangene der bastille, die onder den naam Macchioli bekend was en bij het volk den naam: „de man met het ijzeren masker" droeg, niemand anders dan graaf Mattioli geweest is. Geschiedkundig zeker is het, dat de gouverneur van Pignerol, de heer van St. Mars, bij zijne verplaatsing naar het eiland Marguerite en later naar de bastille een gevangene met zich gevoerd heeft, wiens gelaat op reis steeds met een zwart, van buiten met fluweel overtrokken masker bedekt was, en dat hij steeds alle mogelijke voorzor-

gen nam om dezen gevangene van alle verkeer met de buitenwereld af te snijden.

Deze „man met het ijzeren masker" heeft aanleiding gegeven tot een tal van gissingen en onderstellingen zoowel in geschiedkundige als in romantische werken. Voltaire hield hem voor een onechten zoon van koningin Anna van Oostenrijk en dus voor een halfbroeder van Lodewijk XIV. Onder het volk wilde men weten, dat hij zelfs de wettige tweelingbroeder des konings was, op wien hij sprekend geleek, en dat hij daarom alleen tot levenslange gevangenschap en tot het dragen van het ijzeren masker veroordeeld was, dewijl Lodewijk vreesde, dat zijn tweelingbroeder, die zeer licht met hem verwisseld worden kon, zich, zonder dat het hof het bemerkte, van den troon zou meester maken. Tegen deze op geen enkelen grond steunende anecdote stellen, gelijk wij reeds zeiden, nieuwere geschiedschrijvers de wel niet bewezene, maar doch door logische gevolgtrekkingen waarschijnlijk gemaakte onderstelling over, dat graaf Mattioli die beroemde gevangene is geweest. *)

In weerwil van Mattioli's verraad gelukte het Lodewijk XIV Casale te bezetten; de hertog van Mantua verkocht zijne toestemming voor 50.000 ducaten in klinkende munt en eene rente van 600.000 livres en het Piemonteesche hof gaf zijne toestemming tot den doortocht van Fransche troepen. Op denzelfden 30en September 1681, waarop Louvois Straatsburg bezette, trokken 1200 man Franschen onder Catinal Casale binnen.

Wist Lodewijk XIV door middel van zijn goud Casale te koopen, door eene daad van onbeschaamd geweld trachtte hij zich de republiek Genua te onderwerpen. Dewijl de republiek met Spanje verbonden was en zelfs in den oorlog vier galeien voor de Spaansche vloot uitgerust had, trok Lodewijk XIV partij van de gunstige gelegenheid, dat de Genueezen het vervoer van zout over hun grondgebied naar de vesting Casale niet wilden toestaan, om eene vloot naar Genua te zenden. De markies de Seignelac, Colbert's zoon, en Duquesne, de Fransche gevolmachtigden, verlangden op last des konings van den doge de inwilliging van den doorvoer van zout, de uitlevering van de vier galeien en het maken van ootmoedige verontschuldigingen door een naar Versailles te zenden gezantschap. Toen de Genueezen zich niet terstond aan zulke vernederende eischen wilden onderwerpen, bombardeerde de Fransche vloot de stad en terzelfder tijd landden eenige duizenden manschappen, die de bloeiende zeestad San Pietro d'Arena eerst uitplunderden en vervolgens in de asch legden.

Eerst nadat Genua bijna geheel in een rookenden puinhoop was herschapen en de vloot geene munitie meer had, zeilde zij weg.

De kleine republiek, die geene bondgenooten bezat, waagde het niet, zich ten tweeden male aan een dergelijken aanval bloot te stellen. In het jaar 1685 onderwierp zij zich aan de eischen des konings, alleen de uitlevering van de vier galeien werd haar kwijtgescholden. Een gezantschap, uit den doge Francesco Maria Degli Imperiali en vier senatoren bestaande, reisde naar Versailles en smeekte den grooten koning ootmoedig om vergiffenis voor de republiek, die het gewaagd had, zijn misnoegen gaande te maken.

Overlaadde de Fransche vloot zich met smaad door het bombardement

*) Het is ons niet mogelijk alle gevoelens der verschillende schrijvers over den man met het ijzeren masker mee te deelen. Zekerheid is tot dus ver op dit punt niet verkregen.

van Genua, toch had zij aan den anderen kant in de jongst verloopen jaren welverdiende lauweren geplukt door ondernemingen, welke aan de handeldrijvende natiën belangrijke diensten hadden bewezen.

Van Algiers, Tunis en Tripoli uit werden de zeelieden van alle natiën aanhoudend bedreigd door zeeroovers, die in deze havens eene veilige schuilplaats en een goede markt voor hun roof vonden. Een tallooze menigte Europeesche slaven, die op zulke rooftochten gevangen waren genomen, werden in de Noord-Africaansche kustprovinciën voor den zwaarsten en meest vernederenden arbeid gebruikt.

In de jaren 1682 en 1683 zond Lodewijk XIV zijne vloot onder den admiraal Duquesne naar Algiers, om door een bombardement van deze roofstad den dey tot onderwerping te brengen en tot het verbieden van den schandelijken slavenhandel te nopen. Deze onderneming werd met den meest gewenschten uitslag bekroond. De dey van Algiers moest om genade smeeken, alle Fransche gevangenen zonder losgeld ontslaan en voortaan den Franschen koning gehoorzaamheid beloven. Ook Tunis en Tripoli werden kort daarna op dezelfde wijze getuchtigd. Ten gevolge van deze voordeelen, door de Fransche vloot op de roofsteden behaald, werd de zeeroof op de Middellandsche zee alhoewel niet geheel uitgeroeid, toch zeer verminderd.

Lodewijk's voortdurende krijgstoerustingen, de overmoed en zelfverheffing, welke hij jegens alle Europeesche vorsten aan den dag legde, de met alle recht strijdende „hereenigingen" in den Elzas, die in weerwil van den Regensburger wapenstilstand geen einde namen, de aanspraken, die hij, na den dood van keurvorst Karel van de Paltz, voor zijne schoonzuster Elisabeth Charlotte op de nalatenschap van den overleden vorst deed gelden, overtuigden eindelijk ook die Europeesche vorsten, die tot dusver het geduldigst den overmoed van den Franschen koning verdragen hadden, dat de plicht van het zelfbehoud hun gebood, zich met elkaar te verbinden tegen een monarch, die geen zweem van gevoel voor recht en billijkheid bezat en van wiens zijde zij dagelijks nieuwe aanvallen moesten verwachten. Lodewijk XIV zelf maakte het zijn heftigsten vijanden, den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg en prins Willem van Oranje, mogelijk, een groot statenverbond tegen Frankrijk tot stand te brengen, in de eerste plaats dat van Berlijn (8 Mei 1686) en vervolgens het bekende verbond van Augsburg (9 Juli 1686), dat tot handhaving van den vrede en van den Regensburger wapenstilstand gesloten werd en derhalve inderdaad een aanvallend en verdedigend verbond tegen de veroveringszucht van Lodewijk XIV zijn moest. Tot de vestiging en de latere uitbreiding van dit bondgenootschap droeg de vervolging van de protestanten in Frankrijk en de daardoor gewekte vrees der protestantsche vorsten voor de onderdrukking van hunne godsdienst niet weinig bij. Het verbond van Augsburg werd aanvankelijk tusschen Oostenrijk, Spanje, Zweden en eenige Duitsche vorsten gesloten, later traden de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en Engeland toe, nadat prins Willem van Oranje een einde gemaakt had aan het treurig bewind van Jacobus II; in het jaar 1690 verklaarde ook hertog Victor Amadeus van Savoie, die door Lodewijk XIV beleedigd was, zich voor het verbond met Spanje en Oostenrijk.

Lodewijk XIV zag het verbond van Augsburg volstrekt niet met leede oogen aan, het verschafte hem eene zeer welkome aanleiding om den oorlog te hervatten, waarin hij nieuwen roem te behalen en nieuwe veroveringen te maken dacht. Thans kon hij zich den schijn geven, als zag hij zich

door de samenspanning zijner vijanden bedreigd, als moest hij om den wil zijner eigene veiligheid naar de wapenen grijpen.

Nadat hij nog eene vruchtelooze poging aangewend had om zijn werktuig, den bisschop van Straatsburg, kardinaal van Furstenberg, tot aartsbisschop van Keulen te doen verheffen, besloot hij tot den oorlog. Het tijdstip scheen hem des te meer geschikt om dien aan te vangen, dewijl Oostenrijk door den oorlog tegen de Turken bezig gehouden werd. Door een plotselingen aanval in het Westen kon de koning zijn bondgenoot, den sultan, vrij spel schenken.

De oorlogsverklaring, die de dagteekening droeg van 24 Sept. 1688, werd naar Regensburg verzonden, doch voordat zij daar was aangekomen, stelde de dauphyn zich reeds den 25en September aan het hoofd van een leger van 80.000 man en rukte hij de Rijnpaltz binnen.

De bondgenooten, die zeer goed op het onverwachte begin van den oorlog voorbereid hadden kunnen zijn, dewijl zij immers wisten, dat Lodewijk XIV nooit schroomde, den strijd zonder oorlogsverklaring te aanvaarden, waren toch niet volkomen tot den oorlog toegerust en Oostenrijk werd bovendien door den oorlog tegen de Turken bezig gehouden. Op den Duitschen rijksdag werd zelfs in deze omstandigheden de vraag, of de oorlog als een rijksoorlog beschouwd moest worden, zoo lang besproken, dat het besluit om den koning van Frankrijk tot vijand van het rijk en den oorlog tot een rijksoorlog te verklaren, eerst den 14en Februari 1689 tot stand kwam.

Dewijl Lodewijk XIV bovendien vele Duitsche vorsten tot geheime of openbare bondgenooten had, — o. a. den verraderlijken keurvorst van Mainz, die reeds den 17en October 1688 deze belangrijke vesting had laten overgeven, en den keurvorst van Keulen, die Fransch garnizoen in Bonn, Kaiserswerth en Rheinberg innam, — kon het niet missen, of de krijgskans moest zich in de eerste jaren van den oorlog doorgaans ten gunste van Frankrijk keeren, hoewel Lodewijk XIV bijna alleen tegenover het tegen hem verbonden Europa stond.

De veldtocht werd geopend door de vreeselijke verwoesting van de Paltz, welke alle gruwelen van den dertigjarigen oorlog nog verre achter zich liet. Wel gelukte het den hertog van Lotharingen Mainz te heroveren en behaalde de keurvorst Frederik III van Brandenburg, door de Nederlanders ondersteund, bij Neuss eene overwinning, die de overgave van Rheinberg, Kaiserswerth en Bonn tengevolge had, maar dit waren slechts voorbijgaande voordeelen. De Fransche troepen konden niet uit het land verdreven worden. Tot ongeluk voor Duitschland stierf de bekwaamste Duitsche veldheer, hertog Karel van Lotharingen, den 17en April 1690; keurvorst Maximiliaan Emanuël van Beieren, die hem opvolgde, was niet in staat om tegen de overmacht der Franschen veel uit te richten; Fransche troepen sloegen in het Badensche en in Breisgau hunne winterkwartieren op.

Nog grooter voordeelen behaalden de Franschen in de Nederlanden. Had in den beginne vorst George Frederik van Waldeck tamelijk gelukkig tegen den maarschalk d'Humières gestreden, weldra keerde het geluk den Duitschers den rug toe, toen de maaarschalk Luxemburg het opperbevel over de Fransche troepen ontving. Thans, gelijk bij menige andere gelegenheid, bleek het, dat hij zijne zucht naar liefdesavonturen (*) en zijne wellustige

(*) Luxemburg was mismaakt en afschuwelijk leelijk en, in weerwil hiervan, toch een lieveling van de galante vrouwen, die zijne leelijkheid om den wil zijner geestigheid vergaten.

vadsigheid zeer goed overwinnen kon, wanneer het er op aan kwam door snel en kloek beraad de overwinning te behalen. Den 1en Juli 1690 behaalde hij bij het dorp Fleurus in het graafschap Namen eene overwinning op den vorst van Waldeck, die het alleen aan de onwrikbare dapperheid van zijn voetvolk te danken had, dat hij een geregelden terugtocht kon aannemen.

Ook in Italië ontbrandde de strijd. Hier blonk Catinat, de gouverneur van Casale, als legerhoofd uit. Catinat, die vroeger advokaat geweest was, had zijne krijgskundige loopbaan als gewoon soldaat begonnen; als generaal verwierf hij zich weldra een roem, die hem met Condé en Turenne op één lijn plaatste. Bij de abdij Staffarda, niet ver van Saluzzo, overwon hij den 18en Augustus 1690 het vereenigde Savooisch-Spaansch-Duitsche leger onder hertog Victor Amadeüs van Savoie.

Het geluk scheen in het jaar 1690 de Franschen overal, ook ter zee, te begunstigen. Het gelukte den admiraal Tourville in een treffen met de vereenigde Engelsche en Nederlandsche vloten, de laatste in weerwil van hare dappere verdediging den 10en Juli 1690 op de hoogte van Bevezier, geheel te verslaan, dewijl de Engelschen bijna geheel werkelooze toeschouwers van den strijd bleven.

Niet gelukkiger werd ook in de volgende jaren de oorlog door de bondgenooten gevoerd. Op het Duitsche oorlogstooneel konden zij niets uitrichten, dewijl tusschen den bevelhebber der keizerlijke troepen, graaf Caprara, en den aanvoerder van het rijksleger voortdurend de grootste oneenigheid heerschte; en ook nadat de bekwaamste leerling van Karel van Lotharingen, de markgraaf Lodewijk van Baden, uit Hongarije teruggeroepen en met het opperbevel aan den Rijn bekleed werd, was hij evenmin in staat om den Franschen het verder doordringen te beletten.

Koning Willem van Engeland, die in de Nederlanden meestal het opperbevel voerde, slaagde er ook al niet in, zich met de lauweren van een overwinnaar te tooien. Hij kon niet beletten, dat de Franschen Bergen (1691), Namen (1692) en vele andere steden innamen. De maarschalk Luxemburg was Willem's meest geduchte tegenstander; hij behield tegenover den koning meer dan eens het veld; b. v. bij Steenkerken (3 Augustus 1692) en bij Neerwinden (29 Juli 1693), waar de geheele legerplaats der bondgenooten met al hun geschut den vijand in handen viel en koning Willem ongeveer 12.000 man aan dooden en gekwetsten verloor.

In Italië overwon Catinat twee maanden na den slag bij Neerwinden de bondgenooten bij Marsagha en ook in Spanje streden de Franschen niet ongelukkig, al behaalden zij geene schitterende overwinningen. Alleen ter zee leden zij in dezen tijd eene geduchte nederlaag. Op de hoogte van La Hogue werd de Fransche vloot onder Tourville door de vereenigde Nederlandsche en Engelsche scheepsmacht onder Almonde en Russel den 29en Mei 1692 verslagen; doch zelfs deze nederlaag, die met het verlies van vele schepen gepaard ging, droeg er toe bij om den roem der Franschen te verhoogen, want zij hadden langen tijd den strijd tegen eene tweemaal sterker macht volgehouden en eene schitterende dapperheid aan den dag gelegd.

Hoe gelukkig de oorlog over het algemeen ook door Frankrijk gevoerd werd, toch kostte hij onnoemlijke offers. De finantiëele kracht des lands werd uitgeput en ook in het voeren van den krijg deed die uitputting van het land zich merkbaar gevoelen, toen Lodewijk's bekwaamste veldheer, de maarschalk van Luxemburg, kort na den slag bij Neerwinden, het opperbevel nederlegde en den 4en Januari 1695 stierf.

Lodewijk XIV haakte onder deze omstandigheden des te meer naar vrede, — gelijk wij reeds vroeger verhaalden — dewijl hij reeds op nieuw eerzuchtige plannen ten aanzien der Spaansche erfopvolging koesterde. Met groot beleid trachtte hij, terwijl hij gedurende de volgende jaren den strijd krachtig doorzette, door onderhandelingen en door het scheiden van zijne bondgenooten van elkander, de gunstigste vredesvoorwaarden te bedingen.

In de eerste plaats wist hij den hertog van Savoie tot het verlaten van het algemeene bondgenootschap over te halen; hij deed hem de schitterendste beloften. Het kostte niet veel moeite, hem te winnen; sinds lang was hij den oorlog en het bondgenootschap met de Duitschers, welke beide zaken in Savoie zeer gehaat waren, moede geworden. Op aandrang van Lodewijk XIV eischte hij van Spanje en Oostenrijk de onzijdigverklaring van Italië en daar deze hem geweigerd werd, sloot hij reeds den 29en Juni 1696 een verbond met Frankrijk, dat eerst in September openbaar gemaakt werd. Lodewijk XIV gaf hem als belooning hiervoor alle gemaakte veroveringen terug, zelfs Casale en Pignerol, op voorwaarde dat de vestingwerken geslecht zouden worden.

Zoo was een lid van het algemeene bondgenootschap tegen Frankrijk afgescheurd en Lodewijk XIV aarzelde nu niet, bij de vredesonderhandelingen, die in April 1697 te Rijswijk met de overige bondgenooten geopend werden, zich van de bemiddeling van Zweden te bedienen, om, evenals dit te Nijmegen geschied was, het bondgenootschap verder te ontbinden en zijne vijanden een voor een tot het sluiten van een vredesverdrag te bewegen. Tegelijk poogde hij echter door vernieuwde krachtsinspanning op het oorlogstooneel voordeelen te behalen, welke zijne tegenstanders tot vrede zouden doen neigen.

Het geluk begunstigde hem, de overwinning kroonde zijne wapenen. In Spanje werd Barcelona door den hertog van Vendôme veroverd; in de Nederlanden bevocht Catinat belangrijke voordeelen en ook de vloot behaalde eene groote overwinning, door het wegnemen van eene Nederlandsche koopvaardijvloot met de haar escorteerende oorlogschepen.

Tengevolge van dit alles waren de bondgenooten volstrekt niet afkeerig van den vrede.

Lodewijk XIV wist de Nederlanders te winnen door de belofte, dat zij voortaan in Frankrijk op denzelfden voet handel mochten drijven als de Franschen zelven, koning Willem van Engeland, door hem als koning te erkennen en door te beloven, dat hij Jacobus II niet langer ondersteunen zou, Spanje door het teruggeven van bijna alle veroverde gewesten in de Spaansche Nederlanden en Catalonië. Op deze wijze bracht hij het zoo ver, dat de vrede met deze drie staten den 20en September 1697 geteekend werd en dat de keizer en het Duitsche rijk, die thans van bondgenooten verstoken waren, zich insgelijks genoodzaakt zagen om tot den vrede van Rijswijk toe te treden. Al verkreeg Frankrijk door dezen vrede ook geene belangrijke uitbreiding van grondgebied, al waren zelfs, dank zij het staatkundig beleid van zijn grootsten tegenstander, Willem III van Engeland, ten tweeden male zijne pogingen tot stichting van een wereldrijk mislukt, toch valt het aan den anderen kant niet te ontkennen, dat Frankrijk's overwicht op de mogendheden van het vasteland niet alleen niet verminderd, maar helderder dan ooit aan het licht gekomen was. Negen jaren lang hadden de machtigste vorsten van Europa met vereende krachten het van alle bondgenooten beroofde Frankrijk bestreden, zonder dat het hun

gelukt was iets te veranderen in den toestand, dien de vrede van Nijmegen had in het leven geroepen.

DRIE EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk en de Spaansche Successie-oorlog. Dood van koning Karel II van Spanje. Zijn testament Het testament door Lodewijk XIV aangenomen. Hertog Philips van Anjou als koning Philips V van Spanje uitgeroepen. Ontvangst van Philips V in Spanje. Philips V door de Staten-Generaal en door Engeland erkend. Keizer Leopold rust zich ten oorlog toe. Bondgenootschap van Lodewijk XIV met de hertogen van Savoie en Mantua. Philips V te Milaan, te Napels en op Sicilië erkend Lodewijk's bondgenootschap met de keurvorsten van Beieren en Keulen en met den hertog van Brunswijk. Verbond van keizer Leopold met den keurvorst van Hannover en koning Frederik I van Pruisen. Begin van den successie-oorlog. Prins Eugenius trekt over de Alpen naar Italie. Overwinning, door Eugenius bij Carpi op Catinat en bij Chiari op Villeroi behaald. Het groote bondgenootschap. De pretendent Jacobus III door Lodewijk XIV als koning van Engeland erkend. Marlborough naar de Nederlanden gezonden. Dood van koning Willem III van Engeland De oorlog verklaard aan Lodewijk XIV door Engeland en Nederland. Pruisen en andere Duitsche staten treden tot het groote bondgenootschap toe. Begin van den oorlog in Duitschland. Veldtocht van het jaar 1702.

Niet te vergeefs had Lodewijk XIV aan het Spaansche hof door zijn listigen gezant, den graaf d'Harcourt, allerlei kuiperijen in het werk laten stellen, om voor zijn huis de erfopvolging in Spanje te verkrijgen. Toen koning Karel II van Spanje den 1en November 1700 stierf, liet hij een testament na, welks inhoud, naar men beweert, aan geen der Europeesche vorsten vóór de opening bekend was. Het bepaalde, dat hertog Philips van Anjou, kleinzoon van Lodewijk XIV een tweede zoon van den daufyn van Frankrijk, de universeele erfgenaam was van het Spaansche rijk, hetwelk onder geene voorwaarde, hoe ook genaamd, verdeeld mocht worden. In het testament werd voorts de wensch uitgesproken, dat de jeugdige koning eene aartshertogin huwen zou en tegelijk de bepaling gemaakt, dat nooit een vorst, die met ketterij besmet was, den troon van Spanje mocht beklimmen, dat de inquisitie in eere gehouden en dat voor den bloei der katholieke godsdienst al het overige ten offer gebracht worden moest.

Een renbode bracht het testament aan den Spaanschen gezant te Parijs, Castel dos Rios, over, om het aan Lodewijk XIV voor te leggen. Hij had in last om, ingeval de koning weigerde het aan te nemen, terstond naar Weenen door te reizen, ten einde aan aartshertog Karel de onverdeelde en ondeelbare Spaansche monarchie aan te bieden.

Het is mogelijk, dat Lodewijk XIV, gelijk men beweert, den letterlijken inhoud van het testament niet kende, doch ongetwijfeld was hij met den hoofdinhoud bekend. Hij had veel te lang aan het hof van Madrid

gekuipt, om datgeen te bewerken, wat nu in het testament bepaald werd, om nog een oogenblik omtrent de aanneming in twijfel te kunnen staan en het was niets anders dan laf komediespel, dat hij den ministerraad bijeenriep, om te beslissen, of een vroeger met de Europeesche mogendheden gesloten verdrag tot verdeeling van Spanje, dan wel het tegenwoordige testament van kracht moest zijn; laf komediespel was het ook, dat Lodewijk XIV eerst den 16en November, nadat zeer gunstige berichten over de stemming van het Spaansche volk ten aanzien van de Fransche erfopvolging ingekomen waren, openlijk verklaarde, met de bepalingen van het testament genoegen te nemen. Heimelijk toch had hij reeds sinds lang een dergelijk besluit genomen en reeds den 7den November den keurvorst van Beieren, Maximiliaan Emanuël, den stadhouder der Spaansche Nederlanden, ten einde hem als bondgenoot te winnen, beloofd, dat de Nederlanden aan hem als erfelijke bezitting zouden verblijven. Ook den broeder van Maximiliaan, Jozef Clemens, keurvorst van Keulen, had Lodewijk reeds door andere beloften voor zich gewonnen.

Den 16en November 1700 begroette Lodewijk XIV zijn zeventienjarigen kleinzoon, den hertog van Anjou, als koning Philips V van Spanje. Von Raumer verhaalt ons:

„Intusschen waren uit Spanje zulke bevredigende berichten omtrent de tevredenheid des volks en de toestemming der aanzienlijken ingekomen, dat Lodewijk XIV niet langer aarzelde, maar openlijk het testament van Karel II aanvaardde en zijn kleinzoon Philips, den 16en November 1700 voor de verzamelde hovelingen als koning van Spanje begroette. „Zijne geboorte," sprak hij, „roept hem tot den troon en het geheele Spaansche volk wenscht hem tot koning. Ik heb met genoegen dezen wensch ingewilligd en zie in dit alles eene beschikking des hemels." Vervolgens, zich tot Philips keerend, voegde hij (grooter dan Napoleon in dergelijke omstandigheden) er bij: „Uw eerste plicht is, van nu af een goed Spanjaard te zijn; vergeet echter nooit, dat gij een geboren Franschman zijt en dat van de eensgezindheid van beide kronen het geluk der beide volken en het behoud van den vrede afhangt."

Bij het feestmaal zeide Lodewijk tot den Spaanschen gezant: „Nog geloof ik, dat alles een droom is." Toen de zeventienjarige koning op een schommel ging zitten, verbood Lodewijk XIV dit, uit vrees, dat de touwen verrot zouden zijn. Hierop, zich tot den Spaanschen gezant wendende, zeide hij: „Dit is de eenige gelegenheid, waarbij ik mij van mijn gezag bedienen wil, in andere gevallen zal ik slechts raad geven." „De koning van Spanje", zeide zijn grootvader „moet Spaansch leeren." „De Spanjaarden", antwoordde de gezant, „moeten fransch leeren." Alle besturen, parlementen, academiën, hoogescholen enz. boden hunne gelukwenschen aan, het volk riep: leve de koning! en de hovelingen, alle andere zaken op hunne wijze ter zijde stellende, twistten lang en ernstig over de vraag, of de bedienden van den nieuwen koning blauwe dan wel geele rokken zouden krijgen, hoe men het wapenschild samenstellen, waar men de kroon plaatsen zou, enz.

In de maand December 1700 verliet de jeugdige koning Parijs. Bij zijn intocht in Madrid stond (gelijk de Engelsche zaakgelastigde Schonenberg ons bericht) een met schilderijen, standbeelden en opschriften versierde triomfboog aan den ingang van een op dezelfde wijze versierde galerij. Toch was alles slechts van hout en papier. De huizen en de straten, waar

de koning langs trok, prijkten met uitgehangen tapijten en de winkels der goudsmeden met gouden en zilveren voorwerpen. Het koninklijk gevolg deed zich zeer schitterend voor. Het bestond uit ongeveer 150 ruiters. De koning reed onder een baldakijn, gedragen door de in goudstof gekleede magistraatspersonen van Madrid; koning Philips was in een Spaansch gewaad gekleed en goed bereden. Alleen in vergelijking met andere dergelijke plechtigheden scheen alles slechts zeer middelmatig.

In een ander bericht schrijft Aglionby, een ander Engelsch gezant: „Het regende sterk en de koning scheen zeer slecht gemutst te zijn. De dragers van het baldakijn vielen daarmee in het slijk; zoo ging het ook met het Spaansche wapen en met de kroon van den raad van Indië.”

Bij die kunstmatige pracht was de armoede zoo groot, dat men de Spanjaarden, die tot dienaars van den koning bestemd waren, niet betalen kon, en leger, vloot en vestingen bleven in den reeds meermalen beschreven erbarmelijken toestand.

Al was het ook geen schitterende kroon, welke op het hoofd van den jeugdigen koning rustte, toch was het altijd eene koningskroon en wel eene, die hem van alle kanten benijd werd. Thans was het de vraag, welke houding de Europeesche vorsten tegenover deze troonsbeklimming zouden aannemen, of zij in vrede haar beslag zou krijgen, dan wel of eerst door een nieuwen bloedigen oorlog de Spaansche erfopvolging geregeld worden zou.

Dat de keizer de uitsluiting van zijn huis van den Spaanschen troon, de miskenning van zijne rechten op de erfopvolging zich niet zonder tegenstand zou laten aanleunen, was boven allen twijfel verheven, doch zijn leger en zijne geldmiddelen verkeerden in den allertreurigsten toestand. De aanhoudende ontevredenheid der Hongaren dwong hem om steeds een leger gereed te houden, tot onderdrukking van een mogelijken opstand. De Duitsche vorsten waren afkeerig van den oorlog en stonden voor een deel zelfs heimelijk met Frankrijk in betrekking. De keizer alleen was dus geen gevreesd tegenstander, indien het Lodewijk slechts gelukte, de overige Europeesche mogendheden van inmenging in den strijd terug te houden en hierop scheen alle uitzicht te bestaan.

De keurvorst Maximiliaan van Beieren, de stadhouder der Spaansche Nederlanden liet toe, dat Fransche troepen in alle stilte het land binnenrukten en die vestingen bezetten, waarin de Staten-Generaal voor hunne veiligheid tot dusver garnizoen gelegd hadden. De Nederlandsche troepen werden gevangen genomen; Lodewijk XIV stond hun eerst vrijen aftocht toe, nadat de Staten-Generaal Philips V als koning van Spanje erkend hadden. Wel gingen de Staten-Generaal hiertoe over, maar heimelijk rustten zij zich ten strijde toe.

Nog gunstiger voor Lodewijk XIV scheen de stand van zaken in Engeland. Wel was koning Willem III niet zeer ingenomen met de opvolging van een Franschen prins in Spanje, wel had hij daaromtrent zijn gevoelen in sterke bewoordingen aan den raadpensionaris Heinsius kenbaar gemaakt, doch de Engelsche natie was op dit punt vrij onverschillig. Dit blijkt uit genoemd schrijven, hetwelk aldus luidde:

„Men is hier algemeen van gevoelen, dat het testament voor Engeland en Europa voordeeliger is dan het verdeelingsverdrag en dat wel in de onderstelling, dat de hertog van Anjou (als een kind, dat uitsluitend in Spanje opgevoed moest worden) Spaansche beginselen aannemen en zonder

zich aan Frankrijk te storen, den raad van Spaansche staatslieden opvolgen zal. Naar mijn gevoelen zullen deze onderstellingen ijdel blijken en zal het tegendeel daarvan maar al te spoedig ondervonden worden. Voor wij een vast besluit nemen, moeten wij weten wat de keizer doet. Mijn grootste zorg is, te verhoeden, dat de Spaansche Nederlanden in Fransche handen vallen. Gij kunt licht denken, hoezeer deze zaak mij ter harte gaat; want men zal mij verwijten, dat ik op de beloften der Franschen vertrouwd heb, in weerwil van zoo menige ondervinding, dat zij zich nooit door een verdrag gebonden achten. Het is in mijn oog eene straf des hemels, dat het Engelsche volk zoo onverschillig is omtrent alles, wat op het vasteland voorvalt, hoewel wij dezelfde belangen en zorgen moesten hebben."

Deze onverschilligheid van het Engelsche volk, waarover koning Willem klaagde, scheen voor Lodewijk XIV de beste waarborg voor de verwezenlijking van zijne plannen. Het Engelsche volk wenschte naar vrede en koning Willem moest in zoover althans dien wensch eerbiedigen, dat ook hij Philips V als koning van Spanje erkende. Doch hij deed het slechts om tijd te winnen; in stilte bereidde hij zich insgelijks op den oorlog tegen Frankrijk voor. Hij koesterde, evenals de Nederlanders, de geheime hoop, dat meer dan eene overzeesche bezitting van Spanje, die nu slechts door een zeer lossen band met het moederland verbonden was, daarvan losgerukt worden en als goede buit in de handen der overige zeemogendheden vallen kon.

Lodewijk XIV, die zich zeer goed bewust was van de groote uitputting van Frankrijk tengevolge van de aanhoudende, ter nauwernood geëindigde oorlogen, wenschte den vrede en het zou hem, bij de heerschende stemming der Engelsche natie en der Duitsche vorsten wellicht gelukt zijn, den oorlog af te wenden (want zonder bondgenooten durfde de keizer zich zeker niet in een oorlog met Frankrijk wikkelen), indien het hem slechts mogelijk was geweest, zijne eerzucht en zijn overmoed te beteugelen. Hiertoe was hij echter niet in staat. Hij was zoo gewoon, zijn wil als de eenige algemeen geldige wet te beschouwen, dat hij dit zonder omzien ook op een tijdstip deed, waarop de wijsheid hem zou geboden hebben, zijne eerzuchtige plannen ten minste gedurende korten tijd geheim te houden.

Den 1en December 1700 vaardigde Lodewijk XIV eene verklaring uit, dat zijn kleinzoon Philips V al de rechten, hem door zijne geboorte geschonken, even goed behouden had, alsof hij nog in Frankrijk verblijf hield. In deze verklaring lag de ernstigste bedreiging voor het staatkundig evenwicht van Europa opgesloten, want zij wees de vorsten op de mogelijkheid, dat een Fransch vorst eens de kronen van Frankrijk en Spanje op zijn hoofd zou vereenigen. De bezorgdheid voor zulk eene gebeurtenis moest de Europeesche vorsten wel tot een bondgenootschap met den keizer doen overhellen; hun aller belang toch bracht mede, de reeds zoo buitengewoon groote macht van Frankrijk niet nog meer en op nog dreigender wijze te doen aangroeien.

Terwijl Lodewijk XIV den vrede wilde, maar dien door zijne dwaze eerzucht in gevaar bracht, was keizer Leopold I vast tot den oorlog besloten, in weerwil van den ontredderden toestand zijner geldmiddelen. Met dit doel spande hij al zijne krachten in, om een leger van 70.000 man in het veld te brengen. Alles was er den keizer natuurlijk aan gelegen, in dezen strijd bondgenooten te vinden, doch zijne pogingen in dit opzicht werden aanvankelijk slechts met weinig belangrijke gevolgen bekroond.

Lodewijk XIV was hem reeds voorgekomen en had reeds meer dan één der kleine vorsten voor zich gewonnen.

De hertog van Savoie gevoelde zich gestreeld door de gedachte, dat eene zijner dochters als gemalin van Philips V koningin van Spanje en hij zelf opperbevelhebber der Fransch-Spaansche troepen in Italië worden zou. Hij verbond zich met Lodewijk XIV en hetzelfde deed de hertog van Mantua. De stadhouder van Milaan, de prins de Vaudemont, erkende Philips V als koning van Spanje en ook in Napels en op Sicilië bleef die erkenning niet achter. Een opstand in Napels ten gunste des keizers werd met geweld onderdrukt.

In Duitschland sloot de keurvorst van Beieren den 9en Maart 1701 een geheim verbond met Frankrijk, terwijl hij openlijk verklaarde, dat hij onzijdig wilde blijven. De keurvorst van Keulen had reeds den 13en Februari 1701 insgelijks een geheim verdrag met Lodewijk XIV gesloten en zich bereid verklaard om Fransche troepen in zijne steden en vestingen op te nemen. De hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel beloofde bij verdrag van den 1en Mei 1701 den koning van Frankrijk tegen betaling van eene zekere som hulptroepen te zullen leveren.

Ook die Duitsche vorsten, die zich met den vijand des lands, den koning van Frankrijk, niet rechtstreeks verbonden, waren toch voor verreweg het grootste deel volstrekt niet geneigd om de zijde des keizers te kiezen. Zij wenschten den vrede te bewaren of althans zich onzijdig te houden, en tot bereiking van dit doel sloten de stenden van de Frankische, Zwabensche, Beiersche en de beide Rijn-Kreitsen zich bij elkander aan. Bij een verdrag van den 31en Augustus 1701 verbonden zij zich om elken vijand van hunne grenzen te weeren, doch een bondgenootschap met den keizer wezen zij van de hand.

Slechts twee Duitsche vorsten, die beiden wegens rangsverhooging verplichting hadden jegens den keizer, legden in dit hachelijk tijdsgewricht hunne dankbaarheid aan den dag door het sluiten van een vast verbond, namelijk de keurvorst van Hannover en koning Frederik I van Pruisen, vroeger als keurvorst van Brandenburg Frederik III geheeten. Uit dankbaarheid voor het verlof, hem door keizer Leopold gegeven, om den koninklijken titel aan te nemen, nam Frederik niet alleen de verplichting op zich om 10.000 man hulptroepen beschikbaar te stellen, maar hij deed nog veel meer dan hij beloofd had.

In weerwil van de zwakke ondersteuning, welke de keizer bij de Duitsche vorsten vond, stond zijn besluit toch vast om den oorlog te beginnen en wel in Italië. Bij Roveredo verzamelde hij in Maart 1701 een leger, hetwelk hij stelde onder de bevelen van prins Eugenius van Savoie, den voortreflijken veldheer, die zich in den oorlog tegen de Turken reeds zoo roemrijk onderscheiden had. Eugenius ontving in last, in Boven-Italië door te dringen: eene zware taak, want de Franschen hielden al de zuidelijke Alpenpassen bezet en werden aangevoerd door Catinat, Frankrijk's besten veldheer.

Eugenius had bij zijn tocht over de Alpen en bij zijne ontmoetingen met den vijand dit eene in zijn voordeel, dat de Fransche troepen, die tegenover hem stonden, in den treurigsten toestand verkeerden. Toen Catinat het bevel over hen aanvaardde, trof hij hen aan in versleten uniformen en slecht gewapend; sommigen zelfs bezaten in 't geheel geene wapenen. Het viel hem zwaar, hen zelfs eenigszins strijdvaardig te maken.

Eugenius trok op meesterlijke wijze van de zwakheid des vijands partij. Met koene vastberadenheid drong hij over de bergen voorwaarts langs wegen, waarover het onmogelijk was het geschut en de bagage te vervoeren, en waar hij zelfs zulke wegen niet vond, daar maakte hij ze, door de rotsen te doen springen. Waar de Franschen een onneembaren pas bezet hielden, trok hij dien om; eensklaps stond hij aan de zuidzijde der Alpen, nog eer Catinat het mogelijk achtte, dat hij zoo ver doorgedrongen was. Met onwederstaanbare kracht drong hij de Franschen terug; nadat hij de vlakte van Verona tot aan de Etsch bezet had (28 Mei tot 5 Juni 1701), dwong hij Catinat, na een zegevierend gevecht bij Carpi (9 Juni 1701), om over den Mincio en den Oglio terug te trekken. Eugenius zelf verschanste zich bij Chiari.

Deze nederlagen der Franschen werden aan het hof van Versailles niet toegeschreven aan den slechten toestand van het Fransche leger, waarmede zelfs de beste veldheer, zooals Turenne of Condé, geene overwinning had kunnen behalen, maar aan de misslagen van Catinat, die geen gunsteling was van mevrouw de Maintenon. Catinat was onbekwaam, ongodsdienstig en een slecht christen, — beweerde mevrouw de Maintenon — daarom kon hij geene overwinning behalen. Zij wist het door te drijven, dat haar lieveling, de maarschalk de Villeroi, naar Italië gezonden werd, om Catinat te vervangen.

Villeroi was een voortreflijk hoveling; hij bezat alle hoedanigheden, die hem bij jeugdige en bejaarde hofdames bemind konden maken en bovendien ontbrak het hem niet aan persoonlijke dapperheid, doch hij miste het noodige beleid en de noodige krijgskundige kennis. In één woord, een veldheer was hij niet.

Toen Villeroi in Augustus 1701 Catinat verving, waarschuwde deze zijn opvolger, dat hij prins Eugenius in zijne voordeelige stelling bij Chiari niet moest aanvallen. Doch in zijn overmoed antwoordde Villeroi honend: „Wij leven niet meer in den tijd, waarin beleid alles vermag! Bovendien ontbreekt mij de zoo hoog geroemde deugd der voorzichtigheid; vooral, wanneer ik sterker ben dan de vijand." Hij beroemde zich, dat hij de keizerlijken spoediger weer uit Italië verdrijven zou dan zij er in waren gekomen. Doch toen hij de daad bij het woord wilde voegen en den 17en September prins Eugenius in zijne verschanste legerplaats bij Chiari aantastte, werd hij met zulk een groot verlies teruggeslagen, dat hij verder van elken aanval moest afzien. Eugenius hield zijne stellingen bezet en het gelukte hem zelfs in den loop des winters (1 Februari 1702) bij een onverhoedschen aanval op Cremona den bluffenden maarschalk de Villeroi gevangen te nemen. De stad Cremona kon hij echter niet houden; zij werd op nieuw door de Franschen bezet.

Terwijl in Italië de oorlog reeds was ontbrand, was de keizer ijverig in de weer met het werven van bondgenooten. De stemming der zeemogendheden, Engeland en de Nederlanden, was na de onvoorzichtige verklaring van Lodewijk omtrent de rechten van zijn kleinzoon, zeer gunstig. In Engeland vooral ontwaakte onder het volk, hoewel in den eersten tijd nog niet bij het parlement, meer en meer de overtuiging, dat een oorlog met Frankrijk niet te vermijden was.

In de lente van 1701 poogden de Engelsche en Nederlandsche gezanten nog in vereeniging met elkander den vrede te bewaren; zij drongen er op aan, dat Lodewijk XIV den keizer eene billijke schadeloosstelling geven

en beloven zou, dat geen deel van het Spaansche rijk ooit met Frankrijk vereenigd zou worden. Doch deze en eenige andere eischen, hoe rechtmatig ook, wilde Lodewijk XIV niet inwilligen; hij was immers niet gewoon, dat hem voorwaarden werden gesteld, integendeel, tot dusver had hij zelf ze altijd voorgeschreven. Zijn gezant, graaf d'Avaux hernam, toen deze voorwaarden hem meegedeeld werden, dat men na vier gewonnen veldslagen niet meer verlangen kon en dat de groote koning zulke voorwaarden nooit zou aannemen.

De trotsche weigering van deze voorstellen dreef Engeland en de republiek verder op den eenmaal ingeslagen weg. Beide mogendheden sloten den 7den September 1701 met den keizer het zoogenaamde Groote Verbond, welks bepalingen aldus luidden:

„1. Men zal, zoo mogelijk langs vreedzamen weg, den keizer eene billijke en voldoende schadeloosstelling voor zijne aanspraken op den Spaanschen troon, den koning van Engeland en den Staten-Generaal daarentegen eene voldoende veiligheid voor hunne landen en voor handel en scheepvaart verzekeren.

2. Mocht dit niet gelukken, dan zal men trachten de Spaansche Nederlanden, Milaan, Napels en Sicilië met de bezittingen op de kust van Toscane te veroveren en de eeuwigdurende scheiding van de Spaansche en Fransche kronen te bewerken.

3. De zeemogendheden behouden wat zij in Indië veroveren en worden in hunne vrijheden en handelsvoorrechten nergens beperkt, terwijl die van Frankrijk daarentegen op geenerlei wijze worden uitgebreid.

4. Ingeval het tot een oorlog komt, is het sluiten van een afzonderlijken vrede verboden."

Het groote verbond, dat gesloten werd terwijl prins Eugenius in Italië reeds zijne overwinningen behaalde, leverde een doorslaand bewijs voor de gezindheid des keizers om een billijken vrede te sluiten. Tot dusver had hij tegen elke verdeeling van de Spaansche monarchie zich krachtig verzet, thans verklaarde hij zich bereid om daartoe mede te werken, mits hem eene billijke schadevergoeding geschonken werd.

Geen der Europeesche staten wenschte den krijg, want alle waren in meerdere of mindere mate door vroegere oorlogen uitgeput. Het meest was dit met Frankrijk het geval, en toch was het juist Lodewijk XIV, die door zijn overmoed en zijne woordbreuk alle hoop op het behoud des vredes den bodem insloeg.

Bij den vrede van Rijswijk had hij uitdrukkelijk op zijne eer en op zijn woord als koning beloofd, noch middellijk, noch onmiddellijk aan eenigen vijand van Willem III hulp te zullen verleenen. In weerwil hiervan erkende hij, toen in September de verjaagde koning Jacobus II stierf, diens zoon Jacobus III als koning (Dl. IX blz. 44). Werd hij hiertoe wellicht bewogen door zijne ijdelheid, door den wensch om als beschermer van een van zijne rechten beroofd vorst geprezen te worden, toch dreven zeker ook andere beweegredenen hem hiertoe aan. Wellicht hoopte hij Willem III vrees aan te jagen, de partij der Stuarts met nieuw leven te bezielen en op het eiland weder revolutionaire bewegingen te verwekken.

Zoo hij dit echter beoogde, had hij een verkeerd middel gekozen, want in plaats van Willem III te verzwakken en te beangstigen, versterkte hij hem en dwong hij hem tot het nemen van krachtige maatregelen. Willem kon een nieuw parlement bijeenroepen en de over de erken-

ning van Jacobus III diep verontwaardigde Gemeenten stonden hem thans bereidvaardig de middelen toe om den oorlog met kracht te voeren. Een Engelsch leger werd naar de Nederlanden gezonden, onder bevel van John Churchill, graaf en later hertog van Marlborough, die zich evenzeer door zijn schitterend veldheerstalent als door zijn laag, hebzuchtig en trouweloos karakter onderscheidde. Ook de kort daarop gevolgde dood van Willem III bracht in den stand van zaken niet de minste verandering; zijne opvolgster, koningin Anna, dochter van Jacobus II en gemalin van den Deenschen prins George, kwam er voor uit dat zij geheel volgens de beginselen van den overledene regeeren zou. In Mei 1702 verklaarden de beide zeemogendheden, Engeland en de Nederlanden, aan Frankrijk den oorlog.

Eigenlijk was de oorlog reeds begonnen, voordat hij verklaard was en het verbond tegen Frankrijk had eene aanmerkelijke uitbreiding gekregen. Pruisen trad tot het groote bondgenootschap toe en zond hulptroepen, die zich met Marlborough's leger vereenigden. Onder de Duitsche stenden volgden zoowel de Zwabensche, Frankische en de beide Rijn-Kreitsen als de keurvorst van Trier dit voorbeeld. Hoewel het rijk als zoodanig den oorlog nog niet verklaard had, omdat vele Duitsche vorsten nog altijd weifelend en aarzelend bleven, neigde toch de stemming in geheel Duitschland meer en meer tot een oorlog tegen Frankrijk. Algemeen verheugde men zich er over, dat Nederlandsche en Pruisische troepen het grondgebied van den verraderlijken keurvorst van Keulen binnenrukten en de stad Kaiserswerth innamen en dat de hertogen van Brunswijk door Hannoversche troepen getuchtigd werden. Deze zoo ongunstige stemming jegens Lodewijk's bondgenooten nam nog toe, toen keurvorst Maximiliaan Emanuel van Beieren, in weerwil van zijne belofte om onzijdig te blijven, den 8en September 1702 de rijksstad Ulm door list overrompelde en innam. De algemeene verontwaardiging over zulk eene trouwloosheid dwong de Duitsche rijksvorsten eindelijk tot handelen. Den 6en October 1702 werd de oorlogsverklaring van het Duitsche rijk aan Frankrijk uitgevaardigd. De Fransche gezant ontving in last, binnen drie dagen Regensburg te verlaten.

Zoo was dan eene groote coalitie tegen Lodewijk XIV gevormd; doch bijna scheen het, dat zij op nieuw, evenals bij vroegere gelegenheden, weinig beteekenende voordeelen behalen zou. Belangrijke overwinningen werden in het jaar 1702 niet bevochten. In Italië stond na Villeroi, den onbekwamen veldheer, de hertog van Vendôme aan het hoofd der aanzienlijk versterkte Fransche troepen, die thans de macht van prins Eugenius verre in aantal overtroffen. Vendôme was een waardig tegenstander voor prins Eugenius, die met een juisten blik op den stand der zaken besloot, niet aanvallenderwijze te werk te gaan. Slechts eens kwam het tot een ernstig treffen, den 13en Augustus 1702 bij Luzzarra.

Aan den Rijn streed het Duitsche rijksleger onder prins Lodewijk van Baden tegen de Franschen onder maarschalk de Villars. Deze behaalde een aantal kleine voordeelen; o. a. nam hij den 9en September de vesting Landau in; doch het gelukte hem niet, zich met den keurvorst van Beieren te vereenigen, hij moest, nadat hij reeds den Rijn over was getrokken, weer op den linker Rijnoever teruggaan.

In de Nederlanden behaalden de bondgenooten grootere voordeelen. De hertog van Bourgogne had bij het openen van den veldtocht op bluf-

fenden toon aan koning Philips V van Spanje geschreven: „Ik zal mijn best doen, de Hollanders te laten gevoelen, dat zij niets zijn dan oproerige onderdanen en hoe groot hunne vermetelheid is, hun wettigen koning aan te vallen,” doch hij had deze grootspraak niet met der daad bevestigd; hij moest, zonder iets te hebben uitgericht, naar Parijs terugkeeren. Evenmin gelukte het den maarschalk Bouflers aan Marlborough eenig nadeel toe te brengen; hij kon niet verhinderen, dat Venlo, Roermond en Luik door de bondgenooten genomen werden.

De belangrijkste voordeelen behaalden de bondgenooten door middel van hunne vloot, onder bevel van den hertog van Ormond. In October 1702 nam de hertog in de haven van Vigo (in Galicië) de Spaansche zilvervloot weg; een groot deel der Spaansche schepen werd in den grond geboord.

VIER EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk en de Spaansche successieoorlog. Het jaar 1703. Portugal en Savoie treden tot het groote bondgenootschap toe. Savoie door de Franschen veroverd. De oorlog in Duitschland. Tocht van hertog Maximiliaan Emanuel van Beieren naar Tirol. Opstand der Tirolers. Terugtocht der Beieren. Veldtocht aan den Rijn en in de Nederlanden. Marlborough's veroveringen. Vergeefsche onderhandelingen van den keizer met den keurvorst van Beieren. Het jaar 1704. Vereeniging van prins Eugenius, prins Lodewijk van Baden en van den hertog van Marlborough. Samenkomst te Heilbronn. Gevecht bij Schellenberg. Luisterrijke overwinning, door Marlborough en prins Eugenius bij Höchstädt behaald. Verdrijving van den keurvorst van Beieren. Het jaar 1705. Weinig beteekenende voorvallen. Dood van keizer Leopold. Keizer Jozef I. Oproeren in Beieren. De oorlog in Italië. Slag bij Cassano. Oorlog aan den Rijn en in de Nederlanden. Het jaar 1706. De keurvorsten van Beieren en van Keulen in den rijksban gedaan. Geringe sterkte van het Duitsche rijksleger. Marlborough's schitterende zegepraal bij Ramillies. De Spaansche Nederlanden door Marlborough veroverd. Prins Eugenius in Italië. Eugenius' overwinning bij Turin. Herovering van Savoie. Verootmoediging van Lodewijk XIV. Vruchtelooze vredesonderhandelingen. Het jaar 1707. Verovering van het koninkrijk Napels door Daun voor Karel III. Mislukte aanval der bondgenooten op Toulon. De strijd in Duitschland en de Nederlanden onbeslist.

Het jaar 1703 leverde voor de bondgenooten geene grootere voordeelen op, al gelukte het hun ook, zich door de toetreding van nieuwe bondgenooten te versterken. Koning Pedro II van Portugal liet zich door de belofte, dat hem eenige Spaansche steden afgestaan zouden worden, indien het aartshertog Karel gelukte, zich van Spanje meester te maken, bewegen om tot het algemeene bondgenootschap tegen Lodewijk XIV toe te treden, terwijl één van de weinige bondgenooten van Lodewijk, hertog

Victor Amadeus van Savoie, hem ontrouw werd. Verleid door de schitterende beloften, hem in naam des keizers gedaan, liet hij zich des te eerder overhalen om den 25en October 1703 vormelijk tot het groote bondgenootschap toe te treden, daar hij zich door den overmoed der Fransche generaals beleedigd voelde.

Nog ter rechter tijd werd Lodewijk XIV van het voornemen des hertogs onderricht. Reeds in September liet hij de Savooische manschappen, die in het Fransche leger dienden, gevangen nemen en aan den hertog schreef hij: „Dewijl het schijnt, dat godsdienst, eer, belang, verbintenissen en zelfs uwe eigene handteekening geene duurzame verstandhouding tusschen ons kunnen vestigen, zal de hertog van Vendôme aan het hoofd van mijn leger u mijne plannen mededeelen.”

Vendôme deed dit dan ook zeer nadrukkelijk. Het ongelukkige land des hertogs moest voor de trouwloosheid van zijn meester boeten, de Franschen plunderden en verwoestten het op de wreedste wijze. Van de zijde der bondgenooten kon den hertog geene hulp verschaft worden. Prins Eugenius was naar Weenen geroepen, om een opstand te dempen, die onder de leiding van vorst Frans Ragoczy uitgebarsten was. Zijn plaatsvervanger, de graaf van Stahremberg, kon tegen de veel grootere Fransche krijgsmacht niet aanvallender wijze te werk gaan, maar moest zich uitsluitend tot verdediging bepalen.

Krachtiger, maar daarom niet gelukkiger dan in Italië werd de oorlog gedurende het jaar 1703 in Duitschland gevoerd. Vruchteloos vielen twee keizerlijke legers den keurvorst van Beieren aan; zij werden teruggeslagen en het gelukte den keurvorst, zich met het Fransche leger onder den maarschalk Villars te vereenigen (12 Mei).

Groot was het gevaar, dat de bondgenooten bedreigde. Tot geluk voor den keizer kregen echter de keurvorst en de maarschalk twist over het gezamenlijk te volgen plan van den veldtocht. Villars wilde, dat de beide legers onmiddellijk op Weenen zouden aanrukken; de keurvorst daarentegen, die gaarne Tirol voor zich veroverd had, meende, dat men in Tirol doordringen, de passen bezetten, zich met den uit het Zuiden optrekkenden Vendôme vereenigen en dan gezamenlijk met het zwaard in de vuist de Oostenrijksche stamlanden binnentrekken moest. Dewijl Lodewijk XIV, wien men de beslissing overliet, het plan van den keurvorst goedkeurde, moest de maarschalk Villars zich onderwerpen. Terwijl Maximiliaan Emanuël met 16.000 man in Tirol binnenrukte, bleef Villars tot dekking van Beieren en van een mogelijken terugtocht achter.

De aanvang van den tocht voorspelde den keurvorst veel geluk. Kufstein, de belangrijke vesting, die het Inndal beheerschte, werd genomen en haar val verbreidde door geheel Tirol zulk een schrik, dat de overige steden aan de Inn, zooals Rattenberg, Hall en ook de hoofdstad van Tirol, Innsbrück, zich overgaven; zelfs de Ehrenberger kluis werd gelukkig veroverd.

Zoo waren de Beieren zegevierend tot in het hart van Tirol doorgedrongen, doch juist toen zij zich van de overwinning zeker waanden en nauwelijks meer eenigen noemenswaardigen tegenstand verwachtten, keerde het geluk hun den rug toe. Een vreeselijke storm brak over hun hoofd los, daar het volk in opstand kwam.

Met die gloeiende vaderlandsliefde, waardoor de Tirolers zich te allen tijde onderscheiden hebben, wierpen zij zich van alle kanten op den

vijand van hun land, want als zoodanig waren zij sinds jaren gewoon de roofzieke Beieren te beschouwen.

Op alle bergtoppen flikkerden seinvuren en uit de meest verwijderde zijdalen kwamen de boeren met hunne nooit falende buksen aansnellen. De wakkere landsrechter Martijn Sterzinger van Landeck voerde hen aan en bestuurde hunne bewegingen; ondersteund door een klein Oostenrijksch leger onder generaal Guttenstein, bezetten zij alle passen. Kleinere benden beklommen de rotsen, die den heirweg omzoomden; uit hunne veilige schuilplaatsen schoten zij op de aanrukkende Beieren, die zich weldra overal bedreigd zagen. Zij waren omringd door onzichtbare vijanden, uit elke rotsspleet donderde de knal der Tiroler buksen hun te gemoet, van de bergen rolden reusachtige rotsblokken naar beneden en verpletterden geheele gelederen. Van alle zijden werden zij aangevallen en weerloos stonden zij tegenover dezen vijand, dien zij niet aan het lijf konden komen en tegen wien hun geschut geheel machteloos was.

Verder voorwaarts te dringen was voor het Beiersche leger hetzelfde als een zekeren dood in de kaken te loopen. Met woede in het hart besloot de keurvorst tot den terugtocht; zijne nederlaag wreekte hij op de steden en dorpen, welke hij doortrok. De mannen bevonden zich bijna zonder uitzondering in de bergen en zij konden derhalve niet gestraft worden, doch wel de vrouwen en kinderen, aan wie de Beieren hunne barbaarsche woede botvierden. Uit wraak hiervoor spaarden de Tirolers van hunne zijde geen achtergebleven of gevangen vijand; met onbeschrijfelijke woede vervolgden zij de terugtrekkende Beieren, van welke ter nauwernood de helft de Tirolsche grenzen gelukkig bereikte. De keurvorst moest alle veroverde steden, tot Kufstein toe, weer verlaten; in Augustus kwam hij met oneer beladen in Beieren aan. Zijne onderneming was op de treurigste wijze mislukt, want ook de hertog van Vendôme, die hem tot Trente te gemoet getrokken was, durfde thans niet verder doordringen, dewijl hij vreezen moest van de Beieren afgesneden te zullen worden.

In vereeniging met den maarschalk Villars overwon Maximiliaan Emanuël den Oostenrijkschen generaal Styrum den 20en September tusschen Oberklau en Höchstädt; doch alle verdere gemeenschappelijke ondernemingen der Fransche en Beiersche legers werden onmogelijk gemaakt door de aanhoudende twisten tusschen den keurvorst en Villars. Eerst toen de laatste door den graaf de Marsin vervangen was, moest Augsburg zich in December aan de Beieren en Franschen overgeven.

Ook aan den Rijn streden de hertog van Bourgogne en maarschalk de Tallard over het geheel gelukkig voor de Franschen. Alleen in het Keulsche en in de Nederlanden was de krijgskans hun gedurende het jaar 1703 ongunstig. Daar stond ook een Marlborough tegenover een Villeroi, die door den invloed van mevrouw de Maintenon uit zijne gevangenschap ontslagen was. Villeroi, die tegenover prins Eugenius door zijn onbekookten aanval zoo ongelukkig gestreden had, verviel hier in de tegenovergestelde fout. Hij vermeed elk treffen. Zulk een tegenstander was niet in staat den hertog van Marlborough, wien het te doen was, om een aantal vaste plaatsen in de Spaansche Nederlanden en in het Keulsche voor de bondgenooten te veroveren, in de uitvoering van zijne plannen te verhinderen. Marlborough belegerde en veroverde in 1703 Bonn, Huy, Limburg, Geldern en andere plaatsen.

Door de vereeniging van de Franschen en Beieren was het zwaarte-

punt van den oorlog naar Duitschland verplaatst; in het hart van Duitschland moest hij beslist worden. Dit begreep men aan het hof te Weenen ook zeker goed, en daarom besloot men de hoofdmacht der bondgenooten op Duitsch grondgebied bijeen te trekken en de beste, bekwaamste veldheeren hier tegen den vijand over te plaatsen. Ook den weg van onderhandeling sloeg men in; men poogde den keurvorst Maximiliaan Emanuël van het Fransche bondgenootschap af te trekken, maar deze moeite was vruchteloos.

De keurvorst had zijn ongelukkigen tocht naar Tirol spoedig vergeten; dewijl hij gesteund werd door een groot Fransch leger, aan welks hoofd de graaf de Marsin stond, dewijl hem bovendien, voordat hij in Januari 1704 de winterkwartieren betrok, de inneming van Passau gelukt was, waardoor Oostenrijk voor een inval van zijne zijde openlag, meende hij, dat alleen de vrees den keizer tot het aanknoopen van die onderhandelingen bewoog. Op trotschen toon gaf hij ten antwoord, dat Oostenrijk en Duitschland, niet Beieren en Frankrijk, behoefte hadden aan vrede; dat hij des te minder reden had om zijn bondgenoot, koning Lodewijk XIV, over wien hij zich volstrekt niet te beklagen had, in den steek te laten, dewijl men hem niet eens toe wilde staan, onzijdig te blijven en het gewis de grootst mogelijke onbillijkheid was, te verlangen, dat hij tegen het goed recht van zijn neef Philips oorlog zou voeren, met het eenige doel om het huis Oostenrijk in Duitschland oppermachtig te maken.

Dewijl onderhandelingen niet baatten, was het van het hoogste belang, al de strijdkrachten der bondgenooten tegen den keurvorst van Beieren te vereenigen. Prins Eugenius ontving daarom in het jaar 1704 in last, zich insgelijks naar het Duitsche oorlogstooneel te begeven en met prins Lodewijk van Baden en Marlborough daar de vereenigde Franschen en Beieren te bestrijden.

Aan de verwezenlijking van dit plan, waarmee Marlborough zich geheel vereenigde, stonden echter gewichtige bezwaren in den weg. Den Nederlanders kon het niet onverschillig zijn, dat de veldheer, die de overwinning aan zijne vanen gehecht scheen te hebben, zich van hunne zuidelijke grenzen verwijderde. Zelfs uit Engeland had Marlborough moeielijkheden te duchten; zijne vijanden, de Tories, benijdden hem zijne overwinningen, zij wilden hem geene verdere gelegenheid gunnen om zijn roem als veldheer nog te vermeerderen en wisten het daarom door te drijven, dat hem door het Engelsche kabinet op het hart werd gedrukt, zich niet met te gevaarlijke krijgskundige plannen in te laten.

Marlborough vond eene dergelijke beperking van zijne vrijheid van handelen, waardoor zijne gloeiende eerzucht aan banden gelegd werd, alles behalve aangenaam. Hij stelde kuiperij tegen kuiperij, list tegen list over. Den Staten-Generaal vroeg hij verlof om tot de Moezel te mogen voortrukken en hij verkreeg dat, hoewel eerst na een sterken tegenstand overwonnen te hebben.

De kuiperijen, waaraan Marlborough zoowel in Engeland als in Nederland blootstond, waren hem van groot nut; zij maakten hem de verwezenlijking van een stout en geniaal plan mogelijk. Aan het hof van Versailles was men er nauwkeurig van onderricht, dat de hertog niet vrij was in zijne bewegingen en slechts tot de Moezel mocht doordringen. Zonder groote bezorgdheid vernam men het daar, dat hij in de lente van 1704 zijn leger bij Maastricht samentrok en hiermede naar Keulen, den Rijn

langs naar Coblenz en eindelijk langs de Moezel naar Trier trok. Deze geheele marsch was echter niets dan eene met het grootste beleid uitgevoerde schijnbeweging, waardoor Marlborough zijne werkelijke plannen voorbereidde. Eensklaps wendde hij zich naar Maintz en eer de vijand het vermoedde, stond hij na een met schitterend beleid bestuurden marsch aan den Neckar; zijne verbinding met prins Eugenius en met Lodewijk van Baden was tot stand gebracht.

Bij Heilbronn kwamen de drie beroemde veldheeren in Juni 1704 bijeen; zij zeiden elkaar wederkeerig veel vleiends. Lodewijk van Baden noemde den hertog den redder van Duitschland; deze gaf het compliment terug, zij sloten een verbond van innige vriendschap. Toch schenen zij van de hechtheid dier vriendschap niet zeer vast overtuigd, want toen zij besloten, dat Eugenius aan den Rijn de liniën van Stollhof zou verdedigen, terwijl Lodewijk en Marlborough gezamenlijk in Beieren zouden doordringen, werd er bepaald, dat tot voorkoming van onderlingen naijver geen van beiden voortdurend het opperbevel voeren, maar dat dit dagelijks tusschen hen afwisselen zou.

Het ontworpen plan voor den veldtocht werd uitgevoerd. Lodewijk van Baden en Marlborough vereenigden hunne legers en rukten gezamenlijk op tegen de Franschen en Beieren, die tusschen Dillingen en Laungen eene versterke legerplaats betrokken hadden. Bij den Schellenberg, in de nabijheid van Donauwerth, waarop de Beieren zich insgelijks verschansen wilden, kwam het, eer zij dit doel bereikt hadden, den 2en Juli 1704 tot een bloedigen slag, waarin Marlborough het opperbevel voerde. De Beieren leden eene zware nederlaag, zij verloren hunne geheele bagage en de goedgevulde magazijnen van Donauwerth.

Marlborough hoopte na deze overwinning den keurvorst van Beieren meer dan vroeger geneigd te vinden tot den vrede; er werden dan ook op nieuw onderhandelingen met hem aangeknoopt. Men bood Maximiliaan Emanuël de Boven-Paltz, het hertogdom Neuburg, het stadhouderschap der Nederlanden, benevens eene geldelijke toelage en vrijen aftocht voor de Franschen en andere voordeelen aan. Om hem tot toegevendheid te nopen, werd Beieren op de vreeselijkste wijze verwoest.

Van alle zijden werd Maximiliaan Emanuël aangezocht om het onzalige bondgenootschap met Frankrijk te verbreken. Zelfs de keurvorstin smeekte hem onder tranen, dit te doen. Reeds weifelde hij; reeds had hij de pen in de hand, om het verdrag met den keizer te onderteekenen, toen hij een brief van den Franschen maarschalk Tallard ontving, die hem binnen kort de krachtigste hulp beloofde. „Mijne eer verbiedt mij, met Frankrijk te breken," riep hij uit; — hij wierp de pen weg en besliste daardoor zijn lot.

Maarschalk Tallard hield woord; hij kwam inderdaad met een aanzienlijk leger aanrukken en vereenigde zich den 3en Augustus met de Beieren, zoodat het Fransch-Beiersche leger veel sterker was dan dat, hetwelk door Marlborough werd aangevoerd; want deze had, ten einde zich van zijn lastigen mededinger, den hem veel te bedachtzamen prins Lodewijk van Baden, te ontslaan, dezen aangespoord om aan zijne liefhebberij voor belegeringen den teugel te vieren en Ingolstadt in te sluiten.

Alleen zou Marlborough te zwak geweest zijn, om met goed gevolg de Franschen en Beieren te bevechten, maar hij ontving eene zeer gewenschte versterking van prins Eugenius, die hem van den Rijn 18.000 man toe-

voerde. Hoewel zelfs nu hun leger in getalsterkte nog bij dat des vijands achter stond, en hoewel deze eene uitnemende stelling in de nabijheid van Höchstädt had ingenomen, besloten beide veldheeren toch, hem den 13en Augustus een slag te leveren, die niet alleen het lot van dezen veldtocht, maar van den geheelen oorlog beslissen zou. Het was een vreeselijke strijd, die met de schitterendste overwinning voor de beide beroemde veldheeren eindigde. Marlborough stond tegenover de Franschen, Eugenius tegenover de Beieren. 20.000 Franschen en Beieren bedekten aan den avond van dien dag, dood of gewond, het slagveld; meer dan 15.000 man werden gevangen genomen en daaronder de maarschalk Tallard met bijna 1000 officieren. De krijgskas en de geheele krijgsvoorraad der vijanden vielen den veroveraars in handen. Het Fransche leger was bijna geheel vernietigd, Beieren en Zwaben konden in zeer korten tijd door de keizerlijken bezet worden.

Dit waren de vruchten van den slag bij Höchstädt, waardoor de hertog van Marlborough zich een onsterfelijken roem verworven heeft. De keizer benoemde hem tot rijksvorst, hij liet tot aandenken van den roemrijken dag op het slagveld eene eerzuil oprichten, welker opschrift met de volgende woorden sloot: „Mogen de vorsten leeren, dat samenzweringen met den vijand des vaderlands zelden ongestraft blijven, en Lodewijk XIV erkennen, dat men niemand vóór zijn dood gelukkig of groot noemen moet."

Reeds dit opschrift duidt het lot van den keurvorst van Beieren aan, wiens geheele land door de keizerlijken bezet en met de grootste hardheid behandeld werd; de ongelukkige boeren en burgers moesten de straf voor het landverraad van hunnen vorst dragen. Den keurvorst werd alleen de stad met het rent-ambt Munchen gelaten, het overige land kwam onder het bewind van een keizerlijk stadhouder. Maximiliaan Emanuël was een vluchteling, zijn gezant te Regensburg ontving bevel om binnen drie dagen de stad te verlaten.

De slag bij Höchstädt was het keerpunt der fortuin van Lodewijk XIV. Doch hoe belangrijk dit treffen ook was, toch was de macht van Frankrijk daardoor niet gefnuikt. Dit bleek in het jaar 1705, waarin de bondgenooten weinig belangrijke voordeelen behaalden, hoewel keizer Jozef I, die zijn den 5en Mei 1705 overleden vader opvolgde, beval den oorlog zoo krachtig mogelijk voort te zetten. De bondgenooten behielden in dit jaar wel alles wat zij in bezit hadden, maar zij waren niet in staat om verdere veroveringen te maken, ja zij zagen op meer dan één punt van het uitgestrekte oorlogstooneel, b. v. in Beieren, de vrucht hunner overwinningen in de waagschaal gesteld. Slechts met groote moeite werd in Beieren door de keizerlijken een opstand der boeren onderdrukt en een aanslag op Munchen verijdeld. Doch zelfs herhaalde doodvonnissen aan de hoofden van den opstand voltrokken, waren niet in staat om den afkeer der Beieren van de Oostenrijksche heerschappij te onderdrukken, telkens weer werden er samenzweringen gesmeed, die wel niets anders uitwerkten dan den ondergang van hen, die daaraan hadden deelgenomen, doch die in het land eene aanhoudende onrust onderhielden, welke tot het eind van den oorlog voortduurde.

In Italië had prins Eugenius in het jaar 1705 het opperbevel weer aanvaard. Hoewel hij door den keizer met eene onbeperkte volmacht bekleed was, gelukte het hem niet, verder tot de Adda door te dringen,

dewijl hij een veel sterker Fransch leger onder de voortreflijke aanvoering van Vendôme tegenover zich zag. Een treffen bij Cassano, den 16en Augustus 1705, bracht den oorlog in Italië niet tot beslissing.

Ook aan den Rijn, waar Marlborough en prins Lodewijk van Baden de verbondene legers aanvoerden, gelukte het dezen niet, den maarschalk Villars terug te drijven. De voornaamste schuld hiervan lag bij den ouden en al te bedachtzamen prins van Baden, die uit naijver op Marlborough's uitstekende talenten niet besluiten kon, zijn leger met dat van den hertog te vereenigen en het zoo dezen onmogelijk maakte, de Franschen krachtig aan te vallen. Marlborough zag zich hierdoor genoopt om naar de Nederlanden terug te keeren en toen de marschalk Villars zich met graaf Marsin vereenigde, was het verzwakte rijksleger niet in staat om zijne liniën bij Kroon-Weissenburg te blijven bezetten: het moest terugtrekken.

In de Nederlanden streed Marlborough aanvankelijk gelukkig tegen den met den keurvorst van Beieren vereenigden Villeroi. Hij verdreef de Franschen uit Luik en ontnam hun het ter nauwernood veroverde Huy weder; den 18 Juli 1705 nam hij Tirlemont stormenderhand in en dreef hij de Franschen tot Leuven terug. De naijver der Nederlandsche officieren belette hem zijne overwinning voort te zetten; o. a. liet de generaal Slangenburg zich niet overhalen om zijne regimenten tegen den onder de muren van Leuven gelegerden vijand aan te voeren. Marlborough's bezwaren, hierover bij de Staten-Generaal ingediend, waren vruchteloos, want eer hij antwoord ontving, had de vijand zich zoo sterk verschanst, dat er aan een aanval niet meer gedacht kon worden.

Met het begin van het jaar 1706 werden de uitzichten op het gebied van den oorlog voor Duitschland weer ongunstiger.

Keizer Jozef I, diep verontwaardigd over de samenzweringen en oproeren in Beieren, die hij aan den invloed van den verdreven keurvorst en zijne aanhangers toeschreef, besloot den ban van het heilige Roomsche rijk tegen Maximiliaan Emanuël en zijn broeder Jozef Clemens van Keulen te slingeren. Doch tegen zulk een stap verzetten zich vele der Duitsche rijksvorsten. Zulk een middeneeuwsche rijksban was in hunne oogen niet langer in overeenstemming met den geest des tijds. Sinds de verhouding tusschen den keizer en de verschillende vorsten, die aanspraak maakten op volle souvereiniteit, zoo geheel veranderd was, bestond er voor het uitvaardigen van den rijksban geen gegronde reden meer. De rijksvorsten konden zich niet ontveinzen, dat er spoedig een tijd komen kon, waarin zij in dezelfde verhouding tot den keizer zouden staan als thans Maximiliaan Emanuel.

Jozef I bekommerde zich evenwel volstrekt niet om den tegenstand, dien hij vond; hij liet door een keizerlijk heraut den rijksban in het voorjaar van 1706 te Weenen en Munchen afkondigen en tegelijk nam hij andere maatregelen van geweld tegen de keurvorsten. Een deel der keurvorstelijke landen schonk hij weg, o. a. de tot een vorstendom verheven heerlijkheid Mindelheim aan Marlborough, de Boven-Paltz aan den keurvorst Johan Willem van de Paltz en de kleinere heerlijkheden aan verschillende hovelingen. Voor zich behield hij de streek tusschen Passau en Salzburg.

Deze handelwijze des keizers was in het oog der Duitsche rijksvorsten uiterst bedenkelijk. Zij beschouwden zich allen als vorsten door Gods genade, die op éene lijn stonden met den keizer, en deze waagde het thans,

een van hen buiten de wet te plaatsen en hem van alle bescherming en van alle rechten te berooven, zoodat iedereen zich ongestraft aan zijn ongelukkig lichaam vergrijpen mocht. Al waagden de Duitsche vorsten het ook niet, openlijk tegen deze handelwijze des keizers op te komen, toch wilden zij ook volstrekt zijne macht niet stijven. Zij hielden hunne oorlogsbijdragen terug en talmden met het leveren van hunne manschappen voor het rijksleger; reeds was de zomer van 1706 gekomen en nog was het vijfde deel der rijkstroepen niet bijeen.

Het zou den vijand niet moeielijk gevallen zijn, het zwakke rijksleger te overwinnen en in Duitschland door te dringen, indien niet de maarschalk Villars, de Fransche bevelhebber op dit gedeelte van het oorlogstooneel, insgelijks gebrek aan krijgsvolk gehad had; hij was namelijk genoodzaakt om een groot deel zijner troepen naar de Nederlanden te zenden, waar Marlborough nieuwe schitterende voordeelen behaalde.

Het was den even listigen als dapperen hertog gelukt, den dwazen maarschalk Villeroi uit zijne sterke verschansingen voor Leuven te lokken en hem tot het aannemen van een slag te dwingen.

Den 23en Mei had bij het dorp Ramillies een bloedig gevecht plaats, bijna op dezelfde plek, waar de Franschen ruim eene eeuw later den slag van Waterloo zouden verliezen. Villeroi had zijne troepen met zoo weinig overleg in slagorde gesteld, dat het grootste deel daarvan werkeloos moest blijven. En zulk een veldheer stond tegenover een Marlborough! De gevolgen hiervan konden niet uitblijven. Hoewel Marlborough's! leger 8000 man minder telde dan dat van Villeroi, behaalde hij toch na een moorddadig gevecht eene schitterende overwinning. De Franschen verloren meer dan 20.000 man aan dooden, gewonden en gevangenen, al hun geschut, hunne bagage en hun krijgskas. In ongeregelde vlucht werd het geslagene leger verstrooid en vele weken duurde het, eer het weer verzameld kon worden.

Krachtig vervolgde Marlborough de behaalde overwinning. Hij dreef de beide vijandelijke bevelhebbers, Villeroi en den keurvorst van Beieren, voor zich uit naar Leuven, vervolgens naar Brussel en ten slotte nog verder terug over de Schelde. Onwederstaanbaar drong hij voorwaarts; de steden van Brabant en Vlaanderen gaven zich deels zonder slag of stoot deels na een korten strijd over. Zoo werden Leuven, Mechelen, Brussel, Gent, Antwerpen, Brugge, Oudenaarden, Ostende, Dendermonde en andere steden binnen een ongeloofelijk korten tijd genomen. Te Brussel werd voor Karel III, den Spaanschen koning van Oostenrijksche zijde, een staatsraad opgericht. Brabant, Vlaanderen en Henegouwen moesten koning Karel III trouw zweren, nadat zij tot dusver Philips V als heer hadden erkend.

Niet minder schitterend dan Marlborough in de Nederlanden, streed op het Italiaansche oorlogstooneel prins Eugenius in het jaar 1706 tegen de Franschen.

Prins Eugenius had den winter te Weenen doorgebracht; hij nam in April 1706 het opperbevel in Italië weder op zich en dat wel onder alles behalve vroolijke vooruitzichten, want zijn voorganger, graaf Reventlow, was den 19en April bij Calcinato door den maarschalk Vendôme geslagen en over de Etsch teruggedrongen. Eugenius' eerste werk in Italië was, zijne krijgsmacht op nieuw te regelen. Aan een aanval op den veel sterkeren en door Vendôme met het grootste beleid aangevoerden vijand kon hij voorloopig niet denken. Hij moest zich er toe bepalen, bij San

Martino, niet ver van Verona, een verschanste legerplaats te betrekken en hier toevoer van Duitsche hulptroepen af te wachten.

Doch weldra kwam er verandering in den staat van zaken, ten gevolge van de overwinningen, door Marlborough in de Nederlanden behaald. De bekwame Vendôme werd weggeroepen, om den onbekwamen Villeroi in de Nederlanden te vervangen; de hertog van Orleans en de graaf de Marsin ontvingen in het oostelijk gedeelte van het Italiaansche oorlogstooneel het opperbevel, terwijl de hertog de la Feuillade in Savoie het bevel voerde en met 38.000 man Turin, de laatste groote stad van het hertogdom, belegerde.

Deze verandering in het opperbevel schonk prins Eugenius den moed tot eene stoute, ja bijna vermetele onderneming, welke hij nooit had durven volvoeren, indien de bekwame Vendôme nog tegenover hem had gestaan.

Met zijn legertje van 24.000 man trok Eugenius van de grenzen van Tirol 50 mijlen ver door een land, dat door een overmachtigen vijand bezet was, naar Turin. Eer de Franschen hiervan iets vermoedden, stond hij den 1en September 1706 eensklaps in Piemont. Hier vereenigde hij zich met den hertog van Savoie, die hem slechts 13.000 man toevoerde. Vervolgens rukten beiden op de door la Feuillade belegerde en door den keizerlijken veldheer von Daun verdedigde hoofdstad aan.

Had Eugenius het eerste gedeelte van zijn schier roekeloos plan op de schitterendste wijze volvoerd, ja schier het onmogelijke mogelijk gemaakt, het moeilijkste en gevaarlijkste gedeelte zijner onderneming wachtte hem nog. Na zijne vereeniging met den hertog van Savoie had hij niet meer dan 37.000 man onder zijne bevelen; het leger van la Feuillade alleen telde 38.000 man — gelijk we reeds zeiden — en met deze macht vereenigden thans ook de hertog van Orleans en de graaf de Marsin hunne troepen. Hoe kon dan het ontzet van Turin tegenover zulk eene geduchte overmacht gelukken?

De Franschen beschouwden het als onmogelijk, dat Eugenius waanzinnig genoeg zou zijn om hen aan te vallen, ja zij achtten het niet eens der moeite waard, zich krachtig ter verdediging toe te rusten. Van deze zorgeloosheid trok Eugenius partij. Toen hij in den vroegen morgen van den 7en September 1706 de Fransche troepen van een hoogte bespiedde, zeide hij lachend tot den hertog van Savoie: „Deze menschen zijn reeds half geslagen.”

En zoo was het! Toen vorst Leopold van Anhalt-Dessau, de onder den naam „de oude Dessauer” zoo beroemde aanvoerder der Pruisische hulptroepen, tegen hen oprukte en na tweemaal teruggeworpen te zijn, op nieuw weer op hen instormde, toen te gelijker tijd de veldmaarschalk Daun met 12 bataillons een uitval uit Turin deed, konden de Franschen, in weerwil van hunne overmacht en van de dapperheid, waarmee zij streden, dien dubbelen schok geen weerstand bieden. Het Fransche leger, 80.000 man sterk, werd geheel en al uit elkaar gejaagd. Onder de gewonden bevond zich ook de graaf de Marsin, die gevankelijk naar Turin gebracht werd en hier den volgenden dag stierf. Bij hem vond men een verzegelden brief, waarin hem gelast werd, de stad Turin, nadat zij veroverd was, den soldaten ter plundering prijs te geven.

Voor dit vreeselijk lot was de stad thans gelukkig bewaard, geen vijand bedreigde haar langer, want het ontbonden Fransche leger vluchtte naar Frankrijk. De hertog van Savoie, die reeds zijn geheele land ver-

loren had, kwam thans, dank zij het roemrijk wapenfeit van Eugenius, weer in het bezit van geheel zijn grondgebied.

Het geluk was van de Franschen geweken. Lodewijk XIV kon zich dit niet langer ontveinzen en was thans aan diepe moedeloosheid ter prooi. Overal zegepraalden de bondgenooten; hierbij kwam de opstand in Frankrijk zelf, de strijd tegen de Camisards, geldgebrek en het treurig uitzicht, dat bij de groote uitputting van de Fransche schatkist de uitrusting van een nieuw leger bijna onmogelijk moest heeten.

De vroeger zoo overmoedige en van de overwinning zekere koning haakte naar den vrede en besloot, tot bereiking van dit doel offers te brengen, welke hij zich nog voor korten tijd nooit getroost hebben zou. Hij liet in October 1706 den bondgenooten door tusschenkomst van den keurvorst van Beieren vredesvoorstellen doen. Den keizer bood hij voor zijn broeder Karel III Spanje en Indië, den Nederlanders de Spaansche Nederlanden aan, met het recht om deze insgelijks aan Karel III af te staan, den Engelschen eindelijk de erkenning van koningin Anna en voordeelige handelsverdragen. Voor zijn kleinzoon Philips verlangde Lodewijk XIV alleen Napels en Sicilië. Wat de koning aanbood was veel meer dan hetgeen zijne vijanden bij het sluiten van het „groote bondgenootschap” en bij het begin van den oorlog geëischt hadden; thans echter bevredigden deze aanbiedingen de overwinnaars niet meer. Alleen de Nederlanders zouden op zulke voorwaarden gaarne vrede hebben gesloten; doch ook zij lieten zich bepraten, toen Marlborough, die nog meer lauweren wenschte te plukken, in vereeniging met den keizerlijken gezant hun voorhield, dat de vredesvoorstellen van Lodewijk XIV niets waren dan een zijner gewone bedriegelijke diplomatieke kunstgrepen, er op aan gelegd om de bondgenooten van elkaar te scheiden; dat een duurzame vrede eerst dan tot stand komen kon, wanneer Frankrijk's macht geheel gefnuikt was; dat, eindelijk, de geheele Spaansche monarchie naar recht en billijkheid voor Oostenrijk veroverd worden moest en dat de bezittingen van de keurvorsten van Beieren en van Keulen tot straf voor hun landverraad moesten worden in beslag genomen.

De vredesvoorstellen werden verworpen, de oorlog moest worden voortgezet; door zijne onderhandelingen bewerkte Lodewijk XIV niets dan eene zoogenaamde generale capitulatie, die den 13en Maart 1707 gesloten werd. Volgens dit verdrag ontvingen alle Fransche troepen, die nog plaatsen in Lombardije bezet hielden, het recht van vrijen aftocht. Den keizer leverde deze overeenkomst het voordeel op, dat eene reeks van vestingen hem zonder slag of stoot ingeruimd werd. Toch was het grootste voordeel weer aan de zijde van den Franschen koning, die thans in staat was om zijn zoo gedund leger te versterken met de bezetting van afgesneden vestingen, welke buitendien toch niet te houden waren.

Na de mislukte vredesonderhandelingen begon in het jaar 1707 de oorlog op nieuw, doch niet met zulk een gelukkigen uitslag voor de bondgenooten, als zij na de veel belovende gebeurtenissen van het jaar 1706 hadden mogen verwachten.

Wel gelukte het den veldmaarschalk von Daun, den Franschen koning van Spanje, Philips V, eene nieuwe provincie, namelijk Napels, te ontnemen, doch dit was geen groot voordeel, want die verovering gelukte zonder slag of stoot. Het volk van Napels haatte de Franschen, juichend wierp het een ruiterstandbeeld van Philips V omver en terwijl het bereid-

vaardig de rechten van Karel III erkende, legde het zijne trouw aan dezen koning op de gewone wijze der Napolitanen aan den dag, door namelijk de huizen der Fransche kooplieden te plunderen.

Met 8000 man voltooide Daun de verovering van het geheele koninkrijk Napels; reeds den 7en Juli 1707 kon hij zijn zegevierenden intocht in de hoofdstad houden.

Niet zoo gelukkig liep eene poging der zeëmogendheden af om de Fransche havens aan de Middellandsche zee te veroveren, hoewel de aanval der vloot door prins Eugenius en den hertog van Savoie te land met een leger ondersteund werd. Het beleg van Toulon en de aanval op die vesting van de zeezijde door de verbondene vloten mislukte. Prins Eugenius, die vreesde, dat een sterk Fransch leger onder den maarschalk Tessé hem den terugtocht afsnijden zou, achtte het geraden den 22en Augustus het beleg op te breken en naar Italië terug te keeren. De eenige vrucht der geheele onderneming was de verovering van de vesting Susa (3 October 1707), die in zoo ver van belang was, dat van nu af een inval in Piemont voor de Franschen veel bezwaarlijker was dan vroeger.

Ook in de Nederlanden behaalden de wapenen der bondgenooten in het jaar 1707 geene voordeelen. De maarschalk Vendôme was een ander tegenstander als Villeroi, hij wist met veel beleid alle groote ondernemingen te verijdelen.

Het treurigst zag het er gedurende het jaar 1707 voor de bondgenooten op het Duitsche oorlogstooneel uit. Na den dood van prins Lodewijk van Baden (4 Januari 1707) had hier de besluitelooze en onbekwame oude markgraaf Christiaan Ernst van Baireuth het bevel over het geheel aan tucht ontwende, ja half ontbonden rijksleger op zich genomen.

Den maarschalk Villars kostte het tegenover zulk een tegenstander niet veel moeite, de Stollhofer linie te nemen, in Frankenland en Zwaben te vallen en in de ongelukkige landen op de gewone Fransche wijze huis te houden. Eerst toen tegen het eind van September 1707 de keurvorst George Lodewijk van Hannover den onbekwamen markgraaf van Baireuth in het opperbevel verving en eene strengere tucht onder de bandelooze rijkstroepen invoerde, werd Villars gedwongen om over den Rijn terug te trekken.

VIJF EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk, Spanje en de Spaansche successieoorlog. Erkenning van Philips V in Spanje. Karakter van Philips V. Invloed der koningin. De prinses Orsini; haar invloed. Ontevredenheid in Catalonië. Vergeefsche aanval der bondgenooten op Cadix. De zilvervloot in de haven van Vigo genomen. Geldgebrek aan het hof van Philips V. Karel III in Portugal. Begin van den successieoorlog in Spanje. Gibraltar door de Engelschen veroverd. Opstand der Cataloniërs. Catalonië, Valencia en Arragon verklaren zich voor Karel III. Madrid door de bondgenooten veroverd. Werkeloosheid der bondgenooten. Madrid door Philips V heroverd. Wreedheden, door de Franschen in Spanje gepleegd. Overwinning, door den hertog van Berwick in de vlakte van Almanza op de bondgenooten behaald. Bevestiging van Philips' heerschappij over Spanje.

Terwijl de oorlog over de erfopvolging in Spanje reeds in de Nederlanden, in Duitschland en in Italië heftig ontbrand was, had Spanje zelf aanvankelijk nog weinig daarvan te lijden.

Philips V was in het geheele land als koning erkend, hij was zijn mededinger Karel voorgekomen en voor den Oostenrijkschen aartshertog, die zich op verren afstand bevond, gingen derhalve slechts enkele stemmen op, welke in de menigte van die, welke Philips V als koning huldigden, geheel verloren gingen.

Was Philips V een bekwaam en schrander vorst geweest, had hij de kunst verstaan om de gunstige stemming van het volk jegens zijn persoon te bestendigen, zich met de Spaansche zeden en gewoonten vertrouwd te maken, orde in de verwarde geldmiddelen des lands te brengen en de teugels des bewinds met kracht en klem te voeren, dan zou hij zonder eenige moeite zijne zoo gemakkelijk verworvene heerschappij op hechte grondslagen gevestigd hebben. Het was zijne eigene schuld, dat hem dit niet spoedig gelukte.

Raumer geeft ons de volgende beschrijving van den persoon des jeugdigen konings:

„Philips V bezat hetgeen men een goed hart pleegt te noemen; doch deze lof duidde — gelijk zoo menigmaal het geval — slechts het gemis van zekere berispelijke hoedanigheden aan. Daarentegen ontbraken hem, den grof gebouwden en gebochelden man, alle uiterlijke gaven om als koning vertooning en indruk te maken. Hij kon wel aardig spreken, maar hij sprak niet, omdat de geringste inspanning hem vermoeide en hij bij een overigens slechts zeer middelmatig verstand, eene vadsigheid en traagheid van geest

bezat, welke door geene opwekking en door geen plichtgevoel overwonnen kon worden. Ten gevolge van dit gebrek aan geestkracht verviel hij licht tot zwaarmoedigheid en waar hij moed aan den dag meende te leggen, openbaarde hij ten slotte slechts trots, eigenzinnigheid en hardnekkigheid. Of waar hij zich nu en dan tot zekere vroolijkheid opwond, geschiedde dit slechts, om de belachelijke zijden van anderen op te merken, terwijl zijne eigene dwaasheden hem verborgen bleven. In den staatsraad kwam hij alleen, wanneer hij moest; hij vergat wat hij hoorde, opende de belangrijkste brieven, las de dringendste staatsstukken niet en liet (terwijl hij als heer eener halve wereld zich vreeselijk verveelde) toch zijne ministers, als gewone hovelingen, uren lang op zich wachten. Indien men het in hem wilde prijzen, dat hij geen vriend was van kleingeestige hofgebruiken, weinig smaak in stierengevechten vond, auto's-da-fé verafschuwde en eenige uitgaven van het hof beperkte, toch kan het niet ontkend worden, dat hij, als vorst, aan den anderen kant verplicht was om overoude gewoonten te ontzien, den schijn te vermijden, alsof hij den spot dreef met de neigingen des volks en de vooroordeelen der geestelijkheid, en dat hij, terwijl hij eenige kamerheeren ontsloeg, zijner voedster geen span van 8 paarden toestaan moest.

Philips was geboren niet om te heerschen, maar om geleid en beheerscht te worden. Ook de godsdienst kon hem niet tot grooter vrijheid opleiden, daar hij haar waren aard volstrekt niet kende en haar wezen slechts in uiterlijke vormen, kleingeestige overleggingen, angstige twijfelingen, enz. zocht en vond. Tegen den hieruit geboren invloed van zijn biechtvader woog alleen de invloed der koningin op."

Deze invloed der koningin, Maria Louize Gabriëlle, dochter van hertog Victor Amadeüs van Savoie, met wie Philips sedert den 11en September 1701 gehuwd was, vloeide voort uit de onbeteugelde zinlijkheid des jeugdigen konings. Wanneer de koningin hem stug behandelde en zijne liefkozingen afwees, maakte zij hem bijna waanzinnig, ja wist zij hem zoo ver te brengen, dat hij alles deed wat zij verlangde, om hare liefde weer te winnen. (*)

De koningin was geene vriendin van Frankrijk; de afhankelijke toestand, waarin haar gemaal aanhoudend door zijnen grootvader, Lodewijk XIV, gehouden werd, krenkte haar en zij trachtte te bewerken, dat Philips zich daaraan onttrok en zelfs de goede lessen van zijn grootvader niet opvolgde.

Te vergeefs ried de Fransche koning zijnen kleinzoon, dat hij zijn best zou doen om de Spanjaarden voor zich te winnen; te vergeefs spoorde hij hem aan tot eene krachtige en werkzame regeering met de woorden: „Wanneer gij gemeend hebt, dat het zeer gemakkelijk en zeer aangenaam is, koning te zijn, dan hebt gij u deerlijk vergist; niet alleen in den oorlog, maar ook bij het behandelen van de zaken behoort men geestkracht en moed aan den dag te leggen. Uw grootste vijand is uw vadsigheid; wanneer gij die niet overwint, zullen uwe zaken en uw goede naam te gronde gaan."

(*) Het is een merkwaardig zielkundig verschijnsel, dat Philips V zich zoo geheel en al door zijne gemalin beheerschen liet, dewijl zijn hart geheel vreemd was aan zijne genegenheid. Toen de koningin in het jaar 1714 stierf, was Philips gedurende hare begrafenis op de jacht; hij ontmoette den lijkstoet, zag dien een oogenblik na en — ging voort met jagen!

Dewijl zulke goede lessen weinig vrucht droegen en de koningin haren afkeer van den Franschen invloed tamelijk onverholen te kennen gaf, kwam men aan het Fransche hof op de gedachte, door eene bekwame hofmeesteres op de koningin en door deze weder op den koning te werken. Hiertoe koos men eene dame uit het beroemde huis La Tremouille, de prinses Orsini, die met den kardinaal Portocarrero in eene zeer vertrouwelijke betrekking stond en zich zeer in de gunst van mevrouw de Maintenon had weten te dringen.

Prinses Orsini was eene vrouw van groote geestesgaven en van een vast karakter. Door hare groote persoonlijke beminlijkheid, door hare bereidvaardigheid om den koning en de koningin zelfs de geringste diensten te bewijzen, wist zij binnen korten tijd beider vertrouwen te winnen. Zij achtte het niet beneden zich, der koningin de voeten te wasschen en den koning de nachtkaars en andere benoodigdheden in zijne slaapkamer na te dragen. Vol schijnbare bescheidenheid, was zij toch in de hoogste mate heerschzuchtig en nadat het haar eerst gelukt was, zich aan het hof in het vertrouwen van den koning en de koningin in te dringen, beheerschte zij beiden ten slotte geheel en al. Haar woord gold meer dan dat der aanzienlijkste Spaansche Grandes, die zich door deze vrouwenregeering aan het hof weldra diep beleedigd gevoelden.

Dewijl ook buiten prinses Orsini vele Franschen eervolle en invloedrijke ambten ontvingen — o. a. kreeg de Fransche gezant zitting in den staatsraad —, dewijl aan den anderen kant van de Spanjaarden de Castilianen door den koning het meest begunstigd werden, openbaarde zich weldra in Catalonië een groote ontevredenheid, die slechts voor een korten tijd gestild werd, toen Philips V zich in persoon naar Barcelona begaf en daar de rechten des lands bezwoer. Het misnoegen duurde voort, de Cataloniërs beschouwden den koning als een vorst, die hun door de Castilianen en de Franschen opgedrongen was. Nog grooter werd de ontevredenheid, toen de stadhouder, graaf van Palma, broeder van kardinaal Portocarrero, zich door wreedheid en willekeur zeer gehaat maakte; zij deelde zich ook aan andere gewesten mede, dewijl het hof de aanzienlijkste Spanjaarden met weinig onderscheiding behandelde en daardoor vele grandes noopte om naar Portugal te gaan en van hier uit onderhandelingen met aartshertog Karel aan te knoopen, wien zij beloofden, dat hij, ingeval hij in het land kwam, om zijn recht op den troon te doen gelden, door de vele ontevredenen met opene armen ontvangen worden zou.

Het was in dezen tijd, dat de Spanjaarden het eerst hun deel kregen aan de jammeren van den Europeeschen oorlog, welken de Spaansche erfopvolging veroorzaakt had. Den 22en Augustus 1702 verscheen eene sterke Engelsch-Nederlandsche vloot in het gezicht der Spaansche kust. Wel gelukte het haar niet, het plan der vlootvoogden tot verovering van Cadix te verwezenlijken, doch zij maakte zich in de haven van Vigo van de uit America teruggekeerde zilvervloot meester en vernielde het grootste deel der Spaansche zeemacht. Dit verlies was voor de Spanjaarden des te grooter, dewijl buitendien de hulpbronnen des lands bijna opgedroogd waren en Philips V zich bij voortduring in de pijnlijkste geldverlegenheid bevond.

Grenzenloos was de verwarring aan het Spaansche hof en in de Spaansche regeering. De zwakke koning deed volstrekt niets, hij was een speelbal in de handen dergenen, die hem beheerschten, en dewijl deze zelven het

onderling oneens waren, was hij gelijk aan een riet, dat door den wind heen en weer bewogen wordt. Prinses Orsini, die te heerschzuchtig was om onbepaald de bevelen van Lodewijk XIV op te volgen, werd door dezen voor eenigen tijd van het hof verwijderd, doch later weer in hare vroegere waardigheid hersteld. De Fransche gezanten, de ministers en zelfs de generaals wisselden elkander onophoudelijk af en daarmee wisselden ook de besluiten van den altijd weifelenden koning, die in het land meer en meer alle achting verloor. Hij zou hoogst waarschijnlijk onttroond zijn geworden, indien niet de bondgenooten op andere punten van het uitgestrekte oorlogstooneel de handen te vol gehad hadden, om eene aanzienlijke krijgsmacht in Spanje zelf bijeen te trekken.

Bedenkelijk voor de heerschappij van Philips V werd de successieoorlog eerst, toen ook Portugal tot het groote bondgenootschap toetrad en aartshertog Karel eindelijk aanstalten maakte om in persoon voor zijn recht in de bres te springen. In September 1703 verliet de aartshertog Weenen, na een vrij langdurig verblijf in Engeland en in Nederland landde hij in April 1704 aan de Portugeesche kust; hij bracht een leger van 12.000 man Engelschen en Hollanders mede; met deze krijgsmacht, versterkt door het Portugeesche leger onder koning Pedro II, wilde Karel zich den Spaanschen troon veroveren.

Zoo begon in het jaar 1704 de successieoorlog ook in Spanje, zonder dat bij den aanvang de eene of de andere partij groote voordeelen behaalde: een oorlog die des te treuriger was, dewijl volstrekt geene schitterende wapenfeiten der aanvoerders tegen de wreede wijze van oorlogvoeren konden opwegen. Noch Karel, noch Pedro waren helden. Het eenige, door de bondgenooten behaalde voordeel was de verovering van Gibraltar door de Engelschen (4 Augustus 1704). Een zeegevecht bij Malaga (24 Augustus 1704) bleef wel onbeslist, doch had evenwel dit gevolg, dat de Franschen deze wateren verlaten moesten.

Belangrijker voordeelen behaalden de bondgenooten in het jaar 1705. De sinds lang reeds ontevredene Cataloniërs kwamen in opstand voor Karel III, gelijk aartshertog Karel zich als koning van Spanje noemde. Een Valenciër, Basset genaamd, liet Karel III als koning van Spanje en zich zelven als onderkoning uitroepen, met groote bekwaamheid bestreed hij Philips V en het gelukte hem, nadat den 9en October 1705 Barcelona, hoofdzakelijk door den moed en het beleid van den Engelschen aanvoerder, lord Peterborough, voor den aanval der Engelsche vloot bezweken was, bijna geheel Catalonië, Valencia, Arragon voor Karel III te winnen.

Steeds donkerder werden de uitzichten van Philips V. Reeds had een groot deel des lands zich voor zijn tegenstander verklaard en hij bezat volstrekt niet de middelen om de oproerlingen — zoo noemden zijne aanhangers natuurlijk alle Spanjaarden, die Karel III als koning erkenden — uit elkaar te drijven. Te vergeefs beproefde hij in Mei 1706 de herovering van Barcelona; na groote verliezen geleden te hebben, moest hij het beleg opbreken.

Op treuriger wijze is zeker een strijd om eene kroon nooit door twee vorsten gevoerd dan die tusschen de beide mededingers naar de Spaansche kroon, Philips V en Karel III, die zich beiden evenzeer door gebrek aan verstand, geestkracht en veldheerstalent onderscheidden en die derhalve geen van beiden tot eene flinke daad in staat waren. Bovendien werden beiden door hunne eigene bondgenooten in elke krachtige handeling belemmerd:

Philips V door den Franschen gezant, die van hem verlangde, dat hij zich geheel naar de bevelen van het hof van Versailles schikken zou, en Karel III door de oneenigheid der verschillende bevelhebbers in zijn leger. Geen van allen wilde aan gegevene bevelen gehoorzamen; elk hunner meende het aan de waardigheid zijner natie verschuldigd te zijn, zijne zelfstandigheid te handhaven. Vooral weigerde lord Peterborough, de bevelhebber der Engelsche land- en zeemacht, meermalen alle gehoorzaamheid.

Onder zulke omstandigheden werd de oorlog van geen van beide zijden met schitterend gevolg gevoerd, doch in plaats daarvan, met des te gruwzamer wreedheid. Partijhaat, geloofshaat en volkshaat verleidden de strijdenden tot de schandelijkste daden. De aanhangers der beide koningen beschouwden elkander wederkeerig als oproerlingen en landverraders, die lijf en goed verbeurd hadden. Engelschen, Nederlanders en Duitschers, de bondgenooten van Karel III, werden door de Franschen en Spanjaarden, die de zijde van Philips V hielden, als verdoemlijke ketters beschouwd, wier uitroeiing een verdienstelijk werk zou zijn. De Castilianen stonden tegen de Cataloniërs en Arragoneezen, hoewel zonen van hetzelfde volk, als doodvijanden over. Het kon niet anders, of deze wederzijdsche verbittering moest tot de grootste wreedheden aanleiding geven.

In het jaar 1706 scheen de oorlog voor de bondgenooten, die meer dan vroeger hunne krachten inspanden, eene gunstiger wending te nemen. Terwijl Karel III met het Engelsche leger onder Peterborough bij Saragossa stond, rukte in Mei 1706 een leger van 30.000 Portugeezen onder den markies Las Minas en van 12000 Engelschen en Nederlanders onder graaf Galloway, Estramadura binnen. Zegevierend drongen de bondgenooten tot voor de poorten van Madrid door.

Philips V was te zwak om aan zulk een leger het hoofd te bieden. Ook den hertog van Berwick, den onwettigen zoon van wijlen den verdreven koning Jakobus II van Engeland, gelukte het niet de hoofdstad te beveiligen. De koningin vluchtte in allerijl met haren hofstoet naar Burgos, de voornaamste leden der regeering volgden haar, bijna de geheele Castiliaansche adel verliet Madrid; de Spaansche kroon scheen voor Philips V verloren en zij zou het geweest zijn, indien een ander vijand als Karel III tegenover hem had gestaan.

Den 27en Juni 1706 trokken de markies las Minas en graaf Galloway aan het hoofd hunner troepen de hoofdstad van Spanje binnen, zij lieten Karel III als koning uitroepen en het volk zag dit lijdelijk aan. Wel haatten de burgers van Madrid de Portugeezen en de kettersche Engelschen, maar zij hielden evenmin van de Franschen en dachten er niet aan, voor den vadsigen koning Philips V een opstand te beproeven.

De Spaansche troon scheen voor Philips V verloren. De Franschen zelven geloofden dit, gelijk blijkt uit een brief van maarschalk Tessé, die in die dagen zijne verontwaardiging over 's konings traagheid in de volgende bewoordingen lucht geeft:

„De koning legt de grootste vadsigheid, onzekerheid en besluiteloosheid aan den dag. Hij wordt geheel door de koningin beheerscht, die wel veel scherpzinnigheid, maar geene kennis van zaken bezit en deze ook nooit verkrijgen zal. Zij werd opgevoed in haat tegen Frankrijk en zou gaarne zien, dat men deze mogendheid volstrekt niet meer noodig had. Van alle moeite en alle aanhoudende inspanning heeft zij van nature een afkeer; toch wil zij van alles onderricht worden en zij zou het

zeer kwalijk nemen, wanneer iets werd afgedaan zonder hare medewerking. De koning denkt alleen aan zijne vrouw en is verrukt, wanneer zij hem eene, dikwijls opzettelijk onthoudene gunst toestaat. De president van Castilië beveelt menigmaal het tegenovergestelde van den geheimen raad of verijdelt zijne besluiten. Overal ontbreken werkzaamheid, orde, eenheid en samenhang. De koning is blijde, wanneer de klok slaat en de zittingen afgeloopen zijn, en toch is hij zeer eigenzinnig. Nemen de zaken geen anderen keer, dan wordt Frankrijk door Spanje te gronde gericht. In Madrid is iedereen onverschillig, of Philips dan wel Karel koning is, op voorwaarde dat hij maar doet wat zij willen. In den loop van drie maanden werd bij het ministerie van oorlog geene enkele beschikking genomen. Eigenlijk zou men in elk Spaansch gewest een afzonderlijk leger noodig hebben; doch ik wil liever, aan de galeibanken gekluisterd, den roeiriem hanteeren dan in Spanje opperbevelhebber zijn."

Indien de bondgenooten onder zulke omstandigheden slechts eenige veerkracht en eenig beleid aan den dag gelegd hadden, indien zij het zwakke leger van Philips V slechts krachtig aangetast hadden, dan zou het hun niet moeilijk gevallen zijn, den koning met zijn aanhang en zijne niet zeer talrijke hulptroepen uit het land te jagen. Zij vergenoegden zich met het zenden van renboden (die onderweg door den vijand gevangen werden genomen) naar Saragossa, tot Karel III, ten einde hem kennis te geven van de inneming van Madrid en hem uit te noodigen om in de hoofdstad zijne kroon in bezit te nemen.

Geen enkele renbode kwam te Saragossa aan; Karel bleef met zijn leger werkeloos in het veld liggen, terwijl de bondgenooten te Madrid evenmin iets uitrichtten. Alleen deden de Portugeezen door hunne uitspattingen den haat des volks tegen hen dagelijks aangroeien en die haat trof natuurlijk ook hun beschermeling, koning Karel III.

Toen deze eindelijk de inneming van Madrid vernam en met het leger van graaf Peterborough naar Madrid oprukte, was het te laat. De hertog van Berwick had versterking gekregen en terwijl de markies las Minas Madrid verliet, waar hij meer dan 1000 man aan ziekte verloren had, gelukte het Berwick, door een met beleid uitgevoerden marsch de Portugeezen geheel van de hoofdstad af te snijden. Zoo ging Madrid den 3en Augustus weer voor de bondgenooten verloren.

Den 22en September kon Philips weer in zijne hoofdstad terugkeeren. Het volk ontving hem met groote vreugdeblijken; het was de heerschappij der gehate Portugeezen zoo hartelijk moede, dat het die van Philips met geestdrift begroette. De edelen en burgers, die in den laatsten tijd de zijde van Karel III gekozen hadden, werden streng gestraft. Philips beroofde hen van al hunne bezittingen; dit was de gemakkelijkste wijze om zich het noodige geld tot voortzetting van den oorlog te verschaffen.

Met de inneming van Madrid door Berwick, keerde de fortuin den bondgenooten voor goed den rug toe.

Karel III waagde geen nieuwen aanval op de hoofdstad. Hij trok eerst naar Valencia, vervolgens naar Barcelona terug; door zijne werkeloosheid had hij zijne bondgenooten zoo verbitterd, dat graaf Peterborough volstrekt niets meer van hem weten wilde. „Zulk een vorst," — schreef de graaf naar Engeland —, „kan de kroon niet meer verwerven." Hij verzocht derhalve verlof om naar Engeland terug te keeren, en verkreeg het.

Nog noodlottiger dan het jaar 1706 waren de volgende jaren voor de

bondgenooten. Lodewijk XIV spande al zijne krachten in, om in Spanje het lot des oorlogs te beslissen. Hij zond zijnen kleinzoon nieuwe hulptroepen, die in last ontvingen de oproerlingen door vrees tot onderwerping te brengen. De steden, welke door de Franschen veroverd werden, moesten voor haren tegenstand tegen de heerschappij van Philips V op de vreeselijkste wijze boeten. Eenige steden werden door den markies de Saluzzo uitgeplunderd en daarna met den grond gelijk gemaakt. Alle manlijke inwoners werden vermoord.

Het lot van den veldtocht van 1707 werd eindelijk door den maarschalk van Berwick beslist. Deze, die door den hertog van Orleans vervangen zou worden, wilde vooraf nog door eene overwinning toonen, dat Philips V aan hem alleen zijne kroon te danken had. Hierom trachtte hij den vijand tot een slag te noodzaken. De vijandelijke bevelhebbers, las Minas en Galloway, hoopten insgelijks door een treffen de krijgskans ten gunste der bondgenooten te doen keeren; zij kwamen derhalve Berwick's wenschen te gemoet.

In de vlakte van Almanza ontmoetten den 25en April 1707 de beide vijandelijke legers elkander; na een langen en hardnekkigen strijd behaalde Berwick een schitterende overwinning, het leger der bondgenooten werd bijna geheel vernietigd. De slag van Almanza besliste het lot van Spanje en bevestigde de heerschappij van Philips V. Na de zware verliezen, hier geleden, konden de bondgenooten zich ook in Valencia, Arragon en Catalonië niet langer staande houden. De steden van Valencia werden grootendeels zonder slag of stoot hernomen; slechts in enkele plaatsen, zooals te Cativa, verdedigden de inwoners zich met schitterende dapperheid. Zij moesten daarvoor vreeselijk boeten; de overwinnaars hieuwen zelfs ongewapenden neer; een deel der overwonnenen beroofde zich met eigen hand van het leven. De geheele stad werd in een zwart geblakerden puinhoop herschapen. Zulke staaltjes van wreedheid stonden helaas! niet alleen. Overal, waar de overwinnaars den minsten tegenstand ontmoetten, gingen zij op dezelfde wijze te werk. Hoewel Philips V niet wreed van aard was, moest hij toch toelaten wat hij niet veranderen kon, ja hij vernam niet eens, welke schandelijke daden men in zijnen naam gepleegd had. Zijne bevelhebbers konden ongestraft alle mogelijke misdaden tegen de menschelijkheid begaan. O. a. liet de ridder Asfeld, die reeds te Cativa en in andere steden de grootste wreedheden gepleegd had, een onnoemelijk aantal doodvonnissen voltrekken, om geene andere reden dan wijl bij de ter dood gebrachten een dolk of ander wapentuig gevonden was, nadat hij bevolen had, dat geen inwoner van Valencia meer de wapenen mocht voeren. De klachten der mishandelde overwonnelingen drongen niet tot den troon door.

Steeds verder rukten de overwinnaars voorwaarts. Saragossa en Lerida gaven zich in November 1707 over. Alle voorrechten der provinciën Valencia, Arragon en Catalonië werden thans ingetrokken en door de Castiliaansche wetten vervangen. Dit was de straf voor het misdrijf dezer gewesten, in de huldiging van koning Karel III gepleegd. Zoo eindigde het jaar 1707 met de zegepraal van Philips V. Terwijl terzelfder tijd op de overige punten van het groote oorlogstooneel de bondgenooten overal overwinnaars gebleven waren, behield in Spanje, het brand- en middenpunt van den geheelen oorlog, de kleinzoon van Lodewijk XIV het veld.

ZES EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK

Frankrijk en de Spaansche successie-oorlog. Het jaar 1708. Krijgstoerustingen in Frankrijk. Uitputting van het land. De hertogen van Bourgogne en Vendôme in de Nederlanden. Overwinning van Eugenius en Marlborough bij Oudenaarden. Schitterende terugtocht van Vendôme. Het jaar 1709. De strenge winter. Vrede tot elken prijs. Onderhandelingen in den Haag. Overmoed der bondgenooten. De markies de Torcy in den Haag. Pogingen van Lodewijk XIV om het groote bondgenootschap te ontbinden. Weigering der Nederlanders om een afzonderlijken vrede te sluiten. Uiterste toegevendheid van Lodewijk XIV. De 40 vredesartikelen. Eisch, tot Philips V gericht, om afstand te doen van den Spaanschen troon. Zijne weigering. De vredesonderhandelingen afgebroken. Proclamatie van Lodewijk XIV aan zijn volk. Krijgstoerustingen in Frankrijk.

De overwinning bij Almanza en de verdere voordeelen, door de Fransche wapens in Spanje behaald, hieven den diepgezonken moed van Lodewijk XIV weer op. Zij bezielden hem met de hoop, dat hij in het jaar 1708 ook op het overige gedeelte van het oorlogstooneel weer overwinnaar blijven zou. Hij spande dus al de kracht zijns volks tot nieuwe krijgstoerustingen in, doch reeds viel het hem uiterst moeielijk, een krachtig leger tegen den vijand in het veld te brengen.

Het Fransche volk was bijna uitgeput. Het was schier onmogelijk, manschappen te werven, om de vele gesneuvelde of gevangen genomene soldaten te vervangen; er was gebrek zoowel aan menschen als aan geld. Slechts ten koste van de grootste offers gelukte het, een leger van ongeveer 100,000 man aan de grenzen van Vlaanderen bijeen te brengen en ook dit zou niet mogelijk zijn geweest, indien Lodewijk niet door de generale capitulatie de Italiaansche troepen vrij gemaakt had. Thans kon hij de hoofdmacht van Frankrijk tegen de Vlaamsche vestingen aanwenden; in Vlaanderen hoopte hij eene gelukkige wending aan den oorlog te geven en zoo tot zijn doel, het sluiten van een eervollen vrede, te geraken.

Het opperbevel over het voortreflijk uitgeruste, voor een inval in Vlaanderen bestemde leger droeg de koning aan zijn kleinzoon, den hertog van Bourgogne, op, wien hij als raadsman den ervaren veldheer Vendôme ter zijde stelde. Hij had geen ongelukkiger keus kunnen doen, want de goede hoedanigheden dezer beide veldheeren kwamen met elkaar in botsing, in plaats van elkander aan te vullen, en moesten alzoo aanleiding geven tot de grootste oneenigheid. Terwijl de hertog van Bourgogne eene groote, ja eene bijna al te groote mate van voorzichtigheid bezat, was

de hertog van Vendôme, de kleinzoon van Hendrik IV, dapper tot vermetelheid toe. Bourgogne zocht elk treffen te vermijden, ook dan wanneer hij sterker was dan de vijand, Vendôme drong op den aanval aan, zelfs wanneer hij een overmachtigen vijand tegenover zich had.

Bij de uit deze tegenstrijdige hoedanigheden voortgevloeide botsingen meende de hertog van Bourgogne als kleinzoon des konings en als eigenlijk opperbevelhebber, zijn wil te moeten doorzetten, terwijl de hertog van Vendôme zijne grootere ervaring en zijn roem als veldheer in de schaal legde.

In den aanvang van den veldtocht van het jaar 1708 kwamen de nadeelen van dat dubbel opperbevel nog niet scherp aan het licht. Het Fransche leger behaalde in Vlaanderen een tal van voordeelen en Marlborough was niet bij machte om dit te verhinderen, dewijl hij alleen veel te zwak was om een beslissenden strijd tegen het veel sterkere Fransche leger te ondernemen. De Franschen drongen zegevierend voorwaarts. Gent, Brugge en de vesting Plassendaal werden in het begin van 1708 genomen en Oudenaarden door het leger van Vendôme berend.

In Vlaanderen zag het er bedenkelijk voor de bondgenooten uit, doch reeds was de hulp nabij. Prins Eugenius, die na de generale capitulatie in Italië niets meer te doen had, was bevelhebber van het Moezelleger. Hij kwam hiermee te rechter tijd aan om een deel zijner troepen, tot ontzet van Oudenaarden, met Marlborough en de Nederlanders, onder generaal Ouwerkerk, te vereenigen.

Nog altijd waren de Franschen sterker dan de vijand. Door een stouten aanval, waarop Vendôme met kracht aandrong, zou het hun mogelijk zijn geweest, den bondgenooten den overtocht over de Schelde te beletten, doch de hertog van Bourgogne weigerde een slag te leveren, waartoe hij toch, nadat de vijand de Schelde was overgegaan, onder veel ongunstiger omstandigheden genoodzaakt werd.

Den 11en Juli 1708 had de slag bij Oudenaarden plaats. De Franschen streden dapper, doch zelfs gedurende het gevecht konden hunne aanvoerders het niet eens worden. De bevelen der beide hertogen weerspraken elkander, vele regimenten stonden werkeloos, want de kolonels, die tegenstrijdige bevelen ontvingen, wisten niet wat te doen. Van dezen stand van zaken trokken Eugenius en Marlborough, die steeds één waren in hunne plannen, op meesterlijke wijze partij. Zij versloegen het veel sterkere Fransche leger, dat meer dan 2000 dooden en 6000 gevangenen verloor. Alleen aan de bekwame leiding van Vendôme dankten de Franschen het, dat hun terugtocht achter het kanaal tusschen Gent en Brugge zonder zware verliezen gelukte.

De nederlaag bij Oudenaarden verhinderde den Franschen verder in Vlaanderen door te dringen, en toen Eugenius vervolgens na eene kloeke belegering de Fransche vesting Rijssel innam, toen eindelijk in December 1708 Brugge en Gent weer den bondgenooten in handen vielen, zou het dezen mogelijk zijn geweest in het hart van Frankrijk door te dringen. Doch tot zulk een gewaagde onderneming durfden zij niet besluiten, zij stelden zich met de in Vlaanderen behaalde voordeelen tevreden.

Ook op de overige gedeelten van het oorlogstooneel — Spanje uitgezonderd — behaalden de Franschen in het jaar 1708 niet de gehoopte overwinningen. Aan den Rijn, waar de keurvorst van Beieren, dien de hertog van Berwick ter zijde stond, de Fransche troepen aanvoerde, werd

van weerszijden geene enkele groote onderneming behaald, de beide vijandelijke legers hielden elkaar in het oog.

Tegenover den hertog van Savoie, die van plan was in Dauphiné binnen te dringen, stond de maarschalk Villars, die den overmachtigen vijand niet beletten kon, eenige kleine vestingen te veroveren.

In het Zuiden gelukte het eene Engelsche vloot de eilanden Sardinië en Minorca aan Philips V te ontrukken, terwijl de poging van Lodewijk XIV om in Schotland een opstand ten gunste van den zoon van Jacobus II te verwekken, geheel en al mislukte.

Het geluk had den Franschen koning verlaten, zelfs de natuur scheen met den vijand in verbond getreden; een winter, zoo gestreng als zelfs de oudste lieden zich niet herinnerden, viel in het begin van het jaar 1709 in. Het wild bevroor in de bosschen, de vogels vielen verstijfd van de boomen. Wijnstokken, vruchtboomen en veldgewassen werden door de koude vernield en de Fransche soldaten in de winterkwartieren leden ontzettend; het leger onderging ten gevolge van allerlei ziekten grootere verliezen dan in menigen bloedigen slag.

Zoo treurig was de toestand der soldaten, dat de maarschalk Villars, wiens zelfvertrouwen wel eens tot overmoed klom, verklaarde, dat er met zulke troepen geen oorlog gevoerd kon worden en dat er vrede gesloten worden moest tot elken prijs. Dezelfde verklaring gaven de Fransche ministers; het ontbrak hun immers aan alles wat noodig was om een nieuw leger uit te rusten, aan menschen, geld, krijgsvoorraad en levensmiddelen. Vrede tot elken prijs eischten de ministers en Lodewijk XIV, die zich tot heden als den beheerscher der wereld beschouwd had, moest voor hun aandrang zwichten. Wel vergoot hij in de vertrekken van mevrouw de Maintenon tranen van woede en schaamte over zijne vernedering, doch hij kon zich daaraan niet onttrekken, hij moest bij zijne vijanden om vrede bedelen.

Eerst beproefde hij zijn vroeger zoo vaak gelukt spel te spelen, namelijk de bondgenooten te scheiden; doch dit mislukte. Zijne geheime onderhandelaars, die hij tot de Nederlanders gezonden had met de voordeeligste aanbiedingen, werden afgewezen met het antwoord, dat de bondgenooten slechts gemeenschappelijk onderhandelen wilden met een gevolmachtigde des konings, niet met geheime handlangers, in wie men geen vertrouwen konde stellen.

Lodewijk XIV moest dezen eisch inwilligen. In Maart 1709 zond hij den president Bouillé als gevolmachtigde naar Holland met den last om den bondgenooten zoo veel mogelijk te gemoet te komen. De koning verklaarde zich bereid om van de geheele Spaansche erfenis afstand te doen, wanneer zijn kleinzoon slechts Napels en Sicilië behield en wanneer de keurvorst van Beieren, de trouwe bondgenoot van Frankrijk, in zijne waardigheid hersteld werd.

Zulke voorwaarden hadden de bondgenooten nog voor korten tijd niet durven stellen, doch thans voldeden zij hun niet meer. Toen gedurende de vredesonderhandelingen in April 1709 prins Eugenius en Marlborough in den Haag verschenen, verklaarden beiden, dat men zulke voorstellen niet aannemen mocht. Prins Eugenius verzekerde, dat de keizer geen vrede sluiten zou, wanneer niet de geheele Spaansche erfenis tot het laatste dorp hem afgestaan werd en wanneer Frankrijk niet teruggebracht werd tot de grenzen, welke het bij den Westfaalschen vrede verkregen had.

Ook de Nederlanders ondersteunden thans deze eischen, tot welker inwilliging Bouillé geene volmacht bezat, en zoo werden de onderhandelingen gerekt zonder eenige vrucht te dragen.

De vrede kwam niet tot stand, en toch verklaarden de Fransche ministers, dat hij tot stand moest komen tot elken prijs, daar het uitgeputte land, volgens de verzekering van den minister van finantiën, de kosten van een nieuwen veldtocht niet meer dragen kon. Vol vertwijfeling gaf Lodewijk XIV toe; hij keurde het goed, dat zijn minister van buitenlandsche zaken, de markies de Torcy, naar den Haag reisde, om in persoon de onderhandelingen te besturen en alles in te willigen wat hij behoudens Frankrijk's eer inwilligen kon.

Behoudens Frankrijk's eer.... welk een rekbare uitdrukking, welk een onbepaald denkbeeld! De afstand van het kleinste dorp, de vrucht van vroegere veroveringen, kon met de eer van Frankrijk onbestaanbaar verklaard worden, gelijk dit ook menigmaal in der daad geschied is; maar in dezen noodlottigen tijd nam zelf een Lodewijk XIV het zoo nauw niet met de eer.

Zonder dat de bondgenooten hierop in 't minst gerekend hadden, kwam de markies de Torcy in Mei 1709 plotseling in den Haag aan. De raadspensionaris Heinsius was niet weinig verwonderd, toen hij in een heer, die bij hem werd aangediend, den Franschen minister van buitenlandsche zaken herkende en toen hij uit den mond des dienaars van den trotschen koning op nieuw de dringendste bede om vrede vernam.

Torcy verklaarde onbewimpeld, dat Frankrijk behoefte had aan vrede, dat het bereid was om de zwaarste offers te brengen, zoowel aan grondgebied als aan macht, mits zijne eer maar ongekrenkt bleef. Hij voegde er bij, dat men bedenken moest, dat slechts een op billijke voorwaarden gesloten vrede duurzaam zou zijn en dat men niet alleen op den tegenwoordigen oogenblik, maar ook op de toekomst het oog moest vestigen.

Naar de met de vredesonderhandelingen belaste Nederlandsche gevolmachtigden verwezen, beproefde Torcy eerst de oude Fransche list: hij poogde de Nederlanders van het algemeen bondgenootschap af te trekken, door hun grootere voordeelen te beloven dan zij zelven verlangden. Doch zijne pogingen bleven vruchteloos; de afgevaardigden verklaarden bepaald, dat zij zonder hunne bondgenooten geen vrede wilden sluiten.

De toeleg om het bondgenootschap te ontbinden was weer mislukt. De algemeene onderhandelingen, waaraan Marlborough en prins Eugenius, die zich in allerijl naar den Haag begeven hadden, op nieuw deelnamen, werden geopend. De markies de Torcy legde het ernstig streven aan den dag om door de zwaarste offers aan Frankrijk den vrede terug te schenken, doch hij had thans te strijden tegen een overmoed, bijna nog grooter dan die, welken Frankrijk bij vroegere vredesonderhandelingen aan den dag gelegd had. Op elke inwilliging van Torcy volgden nieuwe en grootere eischen.

Aan alle bondgenooten werden voordeelen aangeboden, zoo groot als zij vroeger niet hadden durven verwachten. Torcy verklaarde zelfs, dat Frankrijk van de geheele Spaansche monarchie afstand doen en den keizer den Elzas teruggeven, kortom alles toestaan wilde wat men maar met eere verlangen kon. Doch in weerwil van deze toegevendheid gelukte het hem niet, den vrede tot stand te brengen. De onderhandelingen voerden niet tot het doel.

Eindelijk wanhoopte Torcy zelf aan het volvoeren van de hem opgedragen taak. Hij besloot nog ééne poging te wagen en stelde voor, dat de bondgenooten al hunne eischen voor goed vaststellen en in schrift brengen zouden, opdat Lodewijk XIV zelf in staat gesteld zou worden om het geheel te overzien. De bondgenooten vereenigden zich met dit denkbeeld en den 28en Mei 1709 reikten zij den markies hunne in 40 artikels vervatte eischen over, wier hoofdinhoud hierop nederkwam, dat Lodewijk XIV koning Karel III als heer der geheele Spaansche monarchie erkennen en van alle aanspraak op den Spaanschen troon afstand doen moest, hij moest zich voorts verbinden om, wanneer Philips V niet binnen twee maanden afstand deed van zijne waardigheid, de hand te leenen om hem daartoe met geweld te noodzaken.

Buitendien moest Lodewijk XIV Straatsburg, den Elzas en alle sinds den Westfaalschen vrede gemaakte veroveringen teruggeven, een aantal vestingen deels slechten, deels aan den hertog van Savoie of de Nederlanders inruimen en eindelijk de beslissing van het lot van zijn trouwsten bondgenoot, den keurvorst van Beieren, aan keizer en rijk overlaten.

Tot het aannemen van zulke voorwaarden achtte de markies de Torcy zich evenwel niet gerechtigd; hij verklaarde, dat hij de beslissing aan zijn koning overlaten moest; doch dezen ried hij in een brief de artikelen te verwerpen, welker aanneming een onuitwischbare smet op Frankrijk werpen zou.

Lodewijk XIV stond voor eene hoogst moeilijke beslissing. Hij besloot, elk offer van macht en grondgebied te brengen; slechts tegen twee artikelen protesteerde hij; hij wilde zijn bondgenoot, den keurvorst van Beieren, niet verlaten en evenmin tegen zijn eigen kleinzoon, dien hij zelf op den Spaanschen troon verheven had, de wapenen opvatten, ten einde dezen tot de vervulling van de vredesvoorwaarden te dwingen. En dit had hij toch moeten doen, want Philips V weigerde van den Spaanschen troon afstand te doen.

Door tegenspoed in het nauw gebracht, had Lodewijk zijn kleinzoon in ernstige bewoordingen gewezen op zijne verplichting om afstand te doen van den Spaanschen troon. De hertog van Bourgogne had insgelijks aan zijn jongeren broeder geschreven en hem zijn plicht onder het oog gebracht om zijne kroon aan den vrede van Frankrijk, zijn vaderland, ten offer te brengen. Mevrouw de Maintenon had zich bij eene dergelijke aansporing van hare zijde beroepen op de beschikkingen des hemels, waaraan ook de koningen zich moesten onderwerpen. Doch deze vertoogen, beden en godsdienstige vermaningen waren alle even vruchteloos gebleven.

De koningin van Spanje, door prinses Orsini aangehitst, had al haren invloed op haren gemaal aangewend, om hem in dezen tot eene bepaalde verklaring van zijnen wil aan te sporen. Zij zeide, dat men tot het uiterste tegenstand bieden moest en wees hem op de stemming des volks, dat hem in den strijd zeker krachtig ter zijde staan zou. Ten gevolge van deze vermaningen had Philips V met grooter vastheid dan men van hem verwacht had zijnen grootvader verklaard, dat hij nooit in zijn leven van de Spaansche kroon afstand doen zou.

Na deze weigering van zijn kleinzoon bleef voor Lodewijk XIV slechts de keus over om òf de vredesvoorwaarden te verwerpen òf in vereeniging met de bondgenooten de wapens tegen Philips V op te vatten. Het laatste wilde en kon hij niet; doch daar zijne bondgenooten juist op deze voorwaarde

bleven staan en haar zelfs niet lieten varen, toen Lodewijk XIV verklaarde, dat hij den keurvorst van Beieren aan zijn lot overliet, bleef den Franschen koning ten slotte niets meer over dan de voortzetting van den oorlog, dien hij zoo gaarne zou geëindigd hebben.

In eene proclamatie *aan zijn volk* wierp Lodewijk XIV de verantwoordelijkheid voor de voortzetting van den oorlog van zich af, hij zette uiteen, dat hij de grenzen van billijke toegevendheid reeds bijna overschreden had, ten einde den vrede tot stand te brengen. „Wanneer ik echter eenmaal strijden moet" — voegde hij er bij — „dan wil ik liever tegen mijne vijanden dan tegen mijne kinderen oorlog voeren."

Hij spoorde het volk aan om de tot voortzetting van den strijd noodige offers te brengen en hij vond werkelijk bij zijne onderdanen eene grootere bereidvaardigheid om hem te steunen dan hij had durven verwachten. De overmoed der overwinnaars, hunne alle grenzen van recht en billijkheid overschrijdende eischen verbitterden de Franschen zoo zeer, dat ze onder zulke voorwaarden niets van een vrede wilden weten.

ZEVEN EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk en de Spaansche Successieoorlog. Hongersnood in Frankrijk. Vervalsching van de munt. Veldtocht van het jaar 1709. Jammerlijke wijze van oorlogvoeren in Duitschland. Bloedige zegepraal, door Eugenius en Marlborough bij Malplaquet op Villars behaald. Wanhopige toestand van Lodewijk XIV. Vernieuwde pogingen om vrede te sluiten. Samenkomsten te Geertruidenberg. Diepste vernedering van Lodewijk XIV. Overmoed der bondgenooten. Hunne onvervulbare eischen. Hervatting van den oorlog. Het jaar 1710. Voordeelen, door de bondgenooten in Spanje behaald. Philips V bij Almenara en Saragossa geslagen. Zegevierende intocht van Karel III in Madrid. Toppunt van Lodewijk's tegenspoed. Haat der Spanjaarden jegens Karel III. Vendôme naar Spanje gezonden. Karel III moet Madrid verlaten. De slag bij Villa viciosa. Groote verliezen der bondgenooten. Verandering van ministerie in Engeland. Vredesaanbod van Engelsche zijde. Vredespreliminairen ontworpen. Dood van keizer Jozef I. Veranderde staatkunde der Europeesche mogendheden. Karel III als Karel IV Roomsch koning en Duitsch keizer. De preliminairen van den vrede met Engeland onderteekend. Oorlog van het jaar 1711.

De oorlog moest dus hervat worden; Frankrijk spande zijne laatste krachten in om zich op nieuw ten strijde toe te rusten. Aan menschen ontbrak het ditmaal minder dan in de laatste jaren, want boeren en handwerkslieden schaarden zich in grooten getale onder 's konings vanen, niet zoozeer uit vaderlandsliefde als wel om den hongerdood te ontgaan, welks slachtoffers zij vreesden te worden, dewijl in Frankrijk inderdaad hongersnood het gevolg van den buitengewoon strengen winter was geweest. Doch al had men menschen genoeg, om het leger voltallig te

maken, het ontbrak aan geld, om hen te wapenen. Tot de onnatuurlijkste, voor de nationale welvaart allerverderfelijkste middelen moest Lodewijk XIV derhalve zijn toevlucht nemen, om althans in de dringendste behoeften te voorzien. Al zond de koning zijn eigen gouden huisraad naar de munt, al volgden eenige vaderlandslievende edelen, zooals de hertog de Grammont en zijn schoonzoon Boufflers, dit voorbeeld des konings ten aanzien van hun zilverwerk, toch hadden deze offers niet meer uitwerking dan een droppel water op een gloeienden steen: de waarde dezer voorwerpen toch was niet hooger dan drie millioen francs en den koning bleef dus niets anders over dan zijn toevlucht te nemen tot dat middel, hetwelk bij met geldgebrek kampende vorsten steeds zoo hoog in eere was, namelijk eene verzwakking van de munt. Eene algemeene versmelting van de munt werd gelast en uitgevoerd. Door deze en andere kunstgrepen op geldelijk gebied, die al weinig minder treurig waren, gelukte het hem, den maarschalk Villars in de Nederlanden aan het hoofd van 110,000 man te stellen, doch de toestand dezer troepen was allertreurigst.

Het ontbrak hun aan alles, aan kleeding, aan voedsel en aan wapens. Zoo groot was de honger onder de ongelukkige soldaten, dat zij menigmaal niet schroomden, hunne wapens voor brood te verkoopen.

Evenzoo zag het er bij de andere Fransche legers uit; in den minst jammerlijken toestand verkeerde nog het leger, dat onder den maarschalk Harcourt ten getale van ongeveer 40.000 man tegen Duitschland was afgezonden, dewijl het gelegenheid vond om in 's vijands land te plunderen. Het ellendige Duitsche rijksleger, dat tegenover de Franschen stond, werd zoo slecht aangevoerd, dat het niets kon uitrichten; doch ook het Fransche leger was niet sterk genoeg om iets van belang te ondernemen en zoo bepaalde de veldtocht in Duitschland gedurende het jaar 1709 zich tot onbeduidende gevechten. Niet anders was het gesteld aan de grenzen van Dauphiné, waar de maarschalk Berwick tegenover den hertog van Savoie stond. De laatste zette den oorlog slechts traag en tegen zijn zin voort, dewijl meer dan ééne belofte, hem door den keizer gedaan, niet vervuld was.

Van meer belang waren de krijgsgebeurtenissen gedurende het jaar 1707 alleen in de Nederlanden. Hier stonden 110.000 Franschen onder den maarschalk Villars tegenover ongeveer 120.000 bondgenooten onder Eugenius en Marlborough, een zwakker, door nederlagen ontmoedigd, half verhongerd en slecht gewapend leger tegenover een sterkere, door de meest beroemde veldheeren van dien tijd aangevoerde, van wapens, geschut en krijgsvoorraad rijk voorziene armee. De uitslag van den strijd tusschen die beide legermachten kon ter nauwernood twijfelachtig zijn. De bondgenooten namen het belangrijke Doornik (3 September) en maakten zich tot een aanval op Bergen gereed.

Villars had zijn leger eene versterkte stelling tusschen de dorpen Malplaquet en Blangies doen betrekken, ten einde Bergen te dekken. Onder bescherming van voortreflijk aangelegde schansen wachtte hij den aanval des vijands af.

Het was schier eene dolzinnige onderneming, de Franschen in hunne voordeelige stellingen aan te vallen; toch besloten Eugenius en Marlborough, beiden gewoon te overwinnen, tot dezen vermetelen aanval over te gaan. Den 11en September, des morgens te 8 uur, begon de slag van Malplaquet, die als een der bloedigste gevechten van de 18e eeuw bekend

is geworden. Na eene lange en vreeselijke worsteling, waarin vooral de Nederlanders zich onderscheidden, doch ook zware verliezen leden, behaalden Eugenius en Marlborough de overwinning. Villars was gewond van het slagveld gedragen; Eugenius had insgelijks een schampschot aan het hoofd gekregen, maar in weerwil hiervan den strijd toch voortgezet. De bondgenooten moesten deze overwinning echter duur betalen: zij verloren ongeveer 20.000 — de Franschen slechts 12.000 man aan dooden en gewonden — en waren door hunne zware verliezen zóó uitgeput, dat zij den door maarschalk Boufflers met groot beleid bestuurden terugtocht des vijands op Valenciennes niet konden verhinderen. Toch kwamen zij door deze overwinning in het bezit van de sterke vesting Bergen, die zich den 21en October 1709 overgaf.

Na den slag van Malplaquet was Lodewijk's toestand letterlijk hopeloos! Het Fransche volk was geheel ontmoedigd, alle hoop op eene eindelijke zegepraal, alle vertrouwen op het leger en zijne aanvoerders had het verloren. Tegen veldheeren als Eugenius en Marlborough den strijd te willen voortzetten, scheen bijna eene waanzinnige onderneming. De Fransche natie zelve beschouwde Frankrijk als reddeloos verloren, deze stemming van het volk vond zelfs weerklank bij het leger.

De ongelukkige, van alles ontbloote soldaten, die zelfs in een bevriend land moesten plunderen, om niet van honger om te komen, morden luid en verklaarden, dat zij de wapens zouden nederleggen, wanneer de vijand kwam opdagen, dewijl het immers toch onmogelijk was, hem te overwinnen; de officieren hadden den moed evenzeer verloren als hunne minderen, ook zij geloofden niet meer aan de mogelijkheid der overwinning.

Hoe wanhopig de toestand van Lodewijk XIV ook was, toch had zijn ongeluk in den herfst van 1709 zijn toppunt nog niet bereikt, hij begreep dat nog zwaardere slagen hem boven het hoofd konden hangen en daarom besloot hij op nieuw een poging tot het aanknoopen van vredesonderhandelingen te wagen; op nieuw verklaarde hij, dat hij bereid was om zich de zwaarste offers te getroosten, ten einde nu toch den vrede tot stand te brengen.

Ook thans trachtte de koning de Nederlanders tot een afzonderlijken vrede te bewegen, doch ook thans waren zijne pogingen vruchteloos. De Nederlanders bleven hunnen bondgenooten getrouw, ja zij betoonden zich zoo terughoudend en zoo afkeerig van den vrede, dat de eigenlijke, algemeene vredesonderhandelingen eerst in de lente van 1710 te Geertruidenberg beginnen konden. Bij deze onderhandelingen bleek het spoedig, dat men het evenmin eens zou worden als vroeger.

De behaalde voordeelen hadden de bondgenooten met zulk een berispelijken overmoed vervuld, dat elke inwilliging van Lodewijk's zijde aanleiding gaf tot nieuwe en grootere eischen. Duitschland had door een eervollen vrede al de in den laatsten tijd door de Franschen geroofde gewesten terug kunnen krijgen; het huis Oostenrijk had in het bezit kunnen geraken van de geheele Spaansche monarchie, alle bondgenooten hadden voordeelen kunnen verkrijgen, waarvan zij vroeger nooit gedroomd hadden, doch dit alles was hun niet genoeg. Lodewijk XIV bood aan, alle in de 40 artikelen gestelde eischen, ja nog meer dan deze in te willigen; één ding slechts kon hij niet: gewapenderhand zijn eigen kleinzoon aanvallen. Eindelijk bood hij zelfs aan, den bondgenooten voor den oorlog tegen Spanje een geldelijken onderstand ten bedrage van een millioen francs 's maands te verstrekken, indien hij slechts zijn kleinzoon niet behoefde te beoorlogen.

Deze ongeloofelijke toegevendheid van den vroeger zoo trotschen en thans zoo diep vernederden koning prikkelde slechts de zelfverheffing en den overmoed der bondgenooten en deed hen telkens met nieuwe eischen voor den dag komen. Zij verlangden thans niet alleen, dat Lodewijk XIV al hunne eischen vervullen, dat hij tegen zijn kleinzoon oorlog voeren zou, maar dat hij binnen twee maanden aan alle vredesvoorwaarden gevolg zou geven; bleef hij in gebreke, dan zou de oorlog terstond zonder omwegen worden voortgezet.

Men verlangde het onmogelijke! Al had Lodewijk XIV deze voorwaarden willen vervullen, dan zou hij daartoe toch niet bij machte zijn geweest. Binnen twee maanden toch zou Philips V, die weigerde afstand te doen van den Spaanschen troon, zich niet tot gehoorzaamheid laten dwingen. Onder zulke omstandigheden moesten de vredesonderhandelingen wel op nieuw afspringen. Eer dit nog geschiedde, hadden Eugenius en Marlborough den oorlog reeds hervat, en weldra ontbrandde hij op nieuw over geheel het uitgestrekte oorlogstooneel.

Aan den Rijn en aan de Savooische grenzen viel in het jaar 1710 niets belangrijks voor, doch in de Nederlanden streden Eugenius en Marlborough weer met goed gevolg tegen Villars, die te zwak was om hunne ondernemingen te kunnen beletten. Zij veroverden een aantal steden, zooals Douay, Bethure, e. a.

De onrustbarendste berichten ontving Lodewijk XIV intusschen uit Spanje, het eenige land, waar de Fransche wapenen tot dusver door het geluk begunstigd waren. Hij had gedurende de vredesonderhandelingen, om te toonen, dat hij inderdaad van plan was zijne beloften te houden, de Fransche troepen uit Spanje teruggeroepen en zijnen onderdanen verboden in Spaanschen dienst te treden. Hierdoor was het leger van Philips V zeer verzwakt, terwijl Karel III aanzienlijke versterkingen ontvangen had. Uit Oostenrijk waren reeds in het jaar 1708 versche troepen gekomen, die door een bekwaam generaal, den dapperen Stahremberg, aangevoerd werden; het bevel over de Engelschen was overgegaan op lord Stanhope en toen in het jaar 1710 nog 6000 man Engelsche hulptroepen op Spaansch grondgebied aankwamen, stond Karel III weer aan het hoofd van een aanzienlijk leger.

Philips V, die zich in persoon aan het hoofd zijner troepen gesteld had, leed den 27en Juli 1710 aan de Noguera, niet ver van het dorp Almenara, eene gevoelige nederlaag, en den 20en Augustus werden aan zijn leger bij Saragossa nog zwaarder verliezen toegebracht. De bondgenooten rukten tegen Madrid op en wederom moest Philips V zijne hoofdstad verlaten. Den 21en September trokken de bondgenooten Madrid binnen en den 28en September 1710 hield Karel III zijn plechtigen intocht.

Zoo was dan ook in Spanje de gelukster van Frankrijk ondergegaan. Alles scheen voor Lodewijk XIV verloren, doch zijn ongeluk had thans het hoogste punt bereikt; het geluk begon hem op nieuw toe te lachen, en wel het allereerst in Spanje.

De zegepraal van Karel III en zijn intocht in Madrid verwekten bij de Spanjaarden eene onbeschrijfelijke woede. Men sloeg een penning met het hoonende opschrift: „Karel, door de genade der ketters katholiek koning;” vele aanzienlijke families verlieten Madrid, om Karel III maar niet te huldigen. Geen man van eenig aanzien ging in geheel Castilië tot ’s konings partij over en alom gaf het volk openlijk aan zijn haat tegen

den „ketterkoning" lucht, wien 't het niet vergeven kon, dat hij over Spanje wilde regeeren, steunende op de wapens der protestantsche Engelschen en Nederlanders.

Karel III zag zich in Castilië van alle zijden door verbitterde vijanden omringd; de boeren verlieten hunne dorpen en vernielden liever hun voorraad dan die den soldaten van den „ketterkoning" in handen te laten vallen.

Philips V verklaarde, dat hij, steunend op deze gehechtheid der Spanjaarden, welke hij niet verdiende, doch waarover hij zich zeer verblijdde, nooit een volk verlaten zou, welks ijver en gehechtheid bij elke nieuwe ramp slechts toenamen. Op zijn verzoek zond Lodewijk XIV den hertog van Vendôme naar Spanje en deze voortreflijke veldheer organiseerde in een ongeloofelijk korten tijd een leger van 25,000 man, terwijl de bondgenooten door hitte, ziekten en onophoudelijke schermutselingen met de boeren verzwakt werden.

Door zijne krijgsmacht bij Almaraz aan de Taag met groot beleid in slagorde te scharen, belette Vendôme de vereeniging der Portugeesche troepen met die van Karel III, en toen nu ook de maarschalk de Noailles een Fransch legercorps van Roussillon naar Catalonië voerde, zagen de bondgenooten zich tot den terugtocht genoodzaakt. De klokken werden geluid en het volk juichte, toen Karel III Madrid weer verlaten moest en nog grooter was de blijdschap, toen Philips V den 7en December 1710 op nieuw zijne hoofdstad binnentrok. Vendôme volgde de terugtrekkende bondgenooten; door eene met groot beleid uitgevoerde beweging gelukte het hem, de Engelschen onder Stanhope van de overigen af te snijden, hen den 9en December 1710 afzonderlijk aan te tasten en te verslaan, en Stanhope gevangen te nemen. Den volgenden dag stiet hij bij Villa Viciosa op de Duitschers onder Staremberg; deze behaalden wel is waar de overwinning na een heftigen strijd, doch die zegepraal stond in hare gevolgen met een nederlaag gelijk, want Staremberg's verliezen waren zóó groot, dat hij zich genoodzaakt zag om in allerijl, met achterlating van zijn geschut, naar Arragon terug te trekken.

Thans volgde voor de Franschen het eene voordeel spoedig op het andere. Den 25en Januari 1711 viel Girona, en thans moesten de bondgenooten, wier leger voor korten tijd nog 23,000 man geteld had, doch door tal van grootere en kleinere verliezen tot op 7000 man was versmolten, op Barcelona terugtrekken. Deze stad en Tarragona waren bijna de eenige steunpunten van Karel III in Catalonië.

Boezemde reeds de wending der krijgskans in Spanje Lodewijk XIV moed in, weldra zou hij nog meer worden opgebeurd, want dagelijks namen ook elders de zaken voor hem een beteren keer. Eindelijk opende zich het uitzicht, dat het hem gelukken zou, het Groote bondgenootschap der Europeesche mogendheden te ontbinden en door het sluiten van afzonderlijke vredesverdragen zijne diep geschokte macht te herstellen.

In Engeland had reeds in de lente van 1710 eene ministerieëele crisis plaats gevonden. Kleine oorzaken, o. a. schandelijke hofintriges, hadden eene groote uitwerking gehad. Koningin Anna had twist gekregen met hare vriendin, de hertogin van Marlborough, het met haar nauw verbonden ministerie was gevallen en de nieuwe ministers hadden het wel is waar nog niet gewaagd, den hertog van Marlborough, jegens wien zij zeer vijandig gezind waren, van het tooneel zijner overwinningen terug te roepen, doch

zij hadden zijne volmacht zeer beperkt en waren vast besloten, nog verder te gaan. Marlborough was de meest besliste tegenstander van den vrede met Frankrijk; juist daarom waren de nieuwe ministers hiertoe zeer geneigd. Zij wenschten den veldheer, die zich door zijne overwinningen zulk een hoogen roem verworven had, overbodig te maken en dit kon alleen geschieden door het sluiten van den vrede. In het begin van het jaar 1711 werd derhalve een bekwaam onderhandelaar, een Fransch geestelijke, Gauthier genaamd, door het Engelsche ministerie naar Parijs gezonden met den last om den markies de Torcy mee te deelen, dat Engeland geneigd was om vrede te sluiten, doch wenschte, dat de onderhandelingen voorloopig geheim gehouden en zoo mogelijk in de eerste plaats met de Nederlanders weer aangeknoopt werden.

Niets kon Lodewijk XIV meer gewenscht zijn dan zulk een voorslag, en toch nam hij dien niet terstond en onvoorwaardelijk aan. Hij antwoordde den Engelschen gezant, dat eene onderhandeling met de Nederlanders, na de ervaring door hem opgedaan, geen uitzicht op welslagen opende, doch dat hij volgaarne bereid was om met Engeland te onderhandelen en den Engelschen alle billijke eischen toe te staan. Wanneer het hem gelukte, de Engelschen van het bondgenootschap los te maken, moesten de Nederlanders spoedig volgen: dit wist hij, en tot bereiking van dit doel spande hij al zijne krachten in.

De stemming van het Engelsche ministerie was hem bijzonder gunstig. Niet alleen ten einde Marlborough's invloed te fnuiken, maar ook omdat de geheel veranderde stemming der Engelsche natie dit medebracht, was het ministerie alles aan het tot stand komen van den vrede gelegen, want de meening, dat het hoog tijd was om een eind te maken aan een oorlog, die Engeland onnoemlijke offers kostte, den handel afbreuk deed en toch eigenlijk slechts in het belang van andere mogendheden — Oostenrijk, Duitschland en Nederland — gevoerd werd, was onder het Engelsche volk algemeen verbreid. Dat de bondgenooten tegenover elkaar de verplichting op zich genomen hadden om met den gemeenschappelijken vijand geen afzonderlijke vredesonderhandelingen aan te gaan, dat de Nederlanders deze verplichting steeds met de grootste nauwgezetheid waren nagekomen en van hunnen kant standvastig het voordeeligste afzonderlijke vredesverdrag geweigerd hadden, werd door het vredelievend kabinet niet in aanmerking genomen; zij willigden den wensch van Lodewijk XIV in en reeds in Apri 1710 kwam een ontwerp van vredespreliminairen tot stand, waarin Lodewijk XIV zich verbond om den Engelschen vrijheid van handel op Spanje, Indië en de havens der Middellandsche Zee te waarborgen en ook den Nederlanders volkomen handelsvrijheid en tot verzekering van hunne veiligheid eene barrière van vestingen beloofde, welke met goedkeuring van de Engelsche kroon vastgesteld worden zou. Nog voegde de koning er bij, dat hij zijn best zou doen om ook Engeland's overige bondgenooten voldoening te verschaffen en zich met hen over de regeling van de Spaansche erfopvolging te verstaan.

Dit ontwerp, zoo hemelsbreed verschillend van de voordeelen, welke Lodewijk XIV nog voor korten tijd had willen toestaan, werd door de Engelsche ministers den Nederlanders vertrouwelijk meegedeeld. Het verwekte bij hen natuurlijk eene hevige verbittering, doch deed hen tegelijk den wensch koesteren om thans ook van hunne zijde door een afzonderlijken vrede zoo veel te verkrijgen als slechts eenigszins mogelijk was. Te

vergeefs beproefden zij de Engelschen van hun voornemen om op de gestelde voorwaarden vrede te sluiten, af te brengen, en evenmin gelukte het hun, met den markies de Torcy afzonderlijke onderhandelingen aan te knoopen. Torcy verklaarde den 15en Juli 1711, dat de koning te veel redenen van ontevredenheid op de Staten-Generaal had, dan dat hij lust gevoelen zou om zich verder met hen in te laten; dat hij alleen over een algemeenen vrede met hen onderhandelen kon. Noch de markies de Torcy, noch Lodewijk XIV hadden de vernedering vergeten, hun kort geleden door de Staten-Generaal aangedaan; dewijl zij van Engeland's gezindheid zeker waren, voerden zij thans weer dezelfde trotsche taal als vroeger.

Dit streven des Franschen konings om de eendracht tusschen zijne vijanden te verstoren, werd door eene onvoorziene gebeurtenis begunstigd. Den 17en April 1711 stierf keizer Jozef I aan de kinderpokken; dewijl hij geen zoon naliet, was zijn broeder, aartshertog Karel, die zich als koning van Spanje Karel III noemde, de erfgenaam van zijne landen.

Dit sterfgeval bracht in de staatkunde der Europeesche mogendheden natuurlijk eene groote verandering te weeg. Scheen het vroeger zaak, dat de geheele Spaansche erfenis — Spanje met de Italiaansche bezittingen, de Zuidelijke Nederlanden en de goudlanden Mexico en Peru — aan een van Frankrijk onafhankelijk vorst kwam, ten einde het zoogenaamde Europeesche evenwicht te handhaven, zeker was het met het oog hierop niet geraden, dat de bezitter van Oostenrijk, Hongarije en Boheme, de vorst, die de meeste aanspraken op de Duitsche keizerskroon had, thans ook al de Spaansche landen met zijn gebied vereenigde. Indien door de erkenning van Philips V als heer van alle Spaansche landen, Frankrijk onder de Europeesche staten een al te hooge plaats innam, zou dit aan den anderen kant ongetwijfeld het geval zijn door de erkenning van Karel III.

Lodewijk XIV zou Karel gaarne van den Duitschen keizerstroon hebben uitgesloten. Zeer zou hij het hebben toegejuicht, indien koning Frederik I van Pruisen als mededinger naar de keizerskroon opgetreden was, dewijl hierdoor de Duitsche vorsten, die het toch altijd zoo moeilijk eens konden worden, zich zekerlijk in twee partijen gesplitst zouden hebben; doch 's konings kuiperijen, tot bereiking van dit doel in het werk gesteld, mislukten. Dewijl ook de zeemogendheden de verkiezing van Karel tot Duitsch keizer bevorderden, gevoelden de keurvorsten zich niet gedrongen om het huis Oostenrijk ontrouw te worden. Den 12en October 1711 werd Karel, onder den naam Karel VI tot Roomsch koning en toekomstig keizer gekozen. Ter bevordering van deze zijne verkiezing had hij reeds tegen het eind van September Spanje verlaten; den 19en December hield hij zijn intocht in Frankfort en den 22en December werd hij met de gebruikelijke plechtigheden gekroond.

De zekerheid, dat Karel tot keizer gekozen worden zou, was wel is waar eene verijdeling van Lodewijk's plannen, doch zij bracht hem in een ander opzicht groote voordeelen aan; thans kon er geen sprake meer zijn van de vernederende vredesvoorwaarden, welke de bondgenooten hem ten vorigen jare gesteld hadden. De Engelsche ministers, die buitendien reeds den vrede tot elken prijs wilden sluiten, zouden nooit hunne toestemming gegeven hebben tot zulk eene buitengewone uitbreiding van de macht van het huis Oostenrijk. Reeds voordat de verkiezing van een keizer haar beslag gekregen had, voerden zij de vredesonderhandelingen

met grooter ijver dan ooit te voren, en zoo gelukte het Lodewijk XIV te bewerken, dat reeds den 8en October 1711 de vredespreliminairen, die zeer voordeelig voor Engeland waren, te Londen onderteekend werden.

Lodewijk XIV verbond zich om de Stuarts niet langer te ondersteunen en de regeling van de Engelsche troonsopvolging te erkennen, een voordeelig handelsverdrag met Engeland te sluiten, dezen het recht tot het drijven van handel, ook in negerslaven, in Spaansch-America te waarborgen, den afstand van Gibraltar, Port Mahon, New-Foundland en de Hudsonsbaai goed te keuren en ook de vestingwerken van Duinkerken te slechten.

Door deze vredespreliminairen was Engeland geheel in het belang van Frankrijk gewonnen; dit gaf de Engelsche gezant, graaf Strafford, dan ook in tamelijk harde bewoordingen den Nederlanders te kennen, terwijl hij hen ernstig aanspoorde om zich niet langer te verzetten tegen het sluiten van den vrede, daar Engeland zich anders genoopt zou zien om zich van het groote bondgenootschap los te scheuren.

Met deze verklaring was voor Lodewijk XIV het grootste gevaar tegen het einde van het jaar 1711 afgewend. Een jaar vroeger zou hij den vrede tot elken prijs gesloten hebben, de overmacht en de overmoed van Frankrijk waren voor altijd gefnuikt geweest, Duitschland had alle de geroofde gewesten en steden o. a. de sterke vesting Straatsburg met den Elzas terugontvangen en de Nederlanders hadden zich door een gordel van hun ingeruimde vestingen beschermd gezien. Doch de overmoed en onrechtvaardigheid der overwinnaars had het sluiten van dien voordeeligen vrede verijdeld. Thans was de gunstige tijd voorbij, het groote bondgenootschap was op losse schroeven gezet en dreigde weldra geheel ontbonden te worden. Lodewijk XIV kon weder een blik vol hoop in de toekomst werpen, dewijl ook de oorlog, die gedurende de onderhandelingen van het jaar 1711 voortgezet werd, den bondgenooten geene noemenswaarde voordeelen aangebracht had.

Wel had Marlborough met goeden uitslag tegen Villars gestreden; hij had o. a. den 13 September Bouhain genomen; doch aan den Rijn stond prins Eugenius, die de keurvorstenvergadering in Frankfort, tot verkiezing van een keizer bijeengekomen, beschermen moest, tamelijk werkeloos tegenover het Fransche leger onder Harcourt. Evenmin behaalde de hertog van Savoie eenig voordeel op Berwick. Ook in Spanje, werwaarts thans slechts zeer onbeduidende Engelsche versterkingen gezonden werden, kon des te minder iets van belang worden uitgericht, dewijl koning Karel, gelijk wij verhaald hebben, reeds in September naar Duitschland teruggekeerd was. Wel liet hij zijne gemalin als regentes achter, doch deze moest reeds tevreden zijn, dat de hertog van Vendôme wegens gebrek aan geld en levensmiddelen geen partij kon trekken van de zwakheid der bondgenooten.

ACHT EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk en de Spaansche Successieoorlog. Terugroeping en val van Marlborough. Eugenius' vruchtelooze pogingen om te Londen den vrede tegen te werken. Eugenius en de hertog van Ormond in de Nederlanden. Overwinningen door maarschalk Villars behaald. Philips V doet afstand van den Franschen troon. Overmoed van Lodewijk XIV. De vrede van Utrecht. De keizer weigert het vredesverdrag te teekenen.

De vrede zou gesloten worden! Het Engelsche ministerie wilde het; het verlangde dat in Januari 1712 een vredescongres bijeenkomen zou, als plaats der onderhandeling werd door de Nederlanders, die zich zeer tegen hun zin naar Engeland's eischen voegden, Utrecht aangewezen. De oorlog zou gedurende de onderhandelingen voortgezet worden, doch dewijl het Engelsche kabinet volstrekt niet wenschte, dat de bondgenooten ten gevolge van nieuwe overwinningen eischen zouden doen, die het sluiten van den vrede op nieuw in de waagschaal konden stellen, droeg het zorg, den overwinnaar in zoovele veldslagen, den hertog van Marlborough, terug te roepen.

Marlborough's vijanden hadden reeds sinds lang allerlei kuiperijen tegen hem in het werk gesteld; thans trokken zij dan ook ijverig partij van deze gunstige gelegenheid om hem ten val te brengen. Zoo lang Engeland den grooten veldheer noodig had, was het niet mogelijk geweest, met goed gevolg hem aan te klagen; hoewel hij daartoe groote aanleiding gegeven had door den eigenbaat, welken hij steeds aan den dag legde. Doch thans werden eensklaps van alle kanten allerlei beschuldigingen tegen hem ingebracht. Zijne vijanden beweerden, dat hij zich aan zware afpersingen en grove bedriegerijen had schuldig gemaakt, en het viel hun niet moeilijk hunne beschuldigingen door bewijzen te staven, want de groote veldheer was een kleingeestig, gewetenloos mensch, die in de meening, dat nooit eenige straf hem treffen kon, bij leveringscontracten enz. zich de schandelijkste voordeelen bedongen had. Te vergeefs trachtte hij zich te verdedigen. Het Lagerhuis besloot in Januari 1712 met eene meerderheid van 100 stemmen, dat zijn gedrag onverantwoordelijk en in strijd met de wet was, en dat hij, opdat het gerechtelijk onderzoek dat men tegen hem wilde instellen, des te beter zou voortgaan, van al zijne ambten ontzet worden zou.

Ten gevolge van dit besluit verloor Marlborough het opperbevel in de Nederlanden; in zijne plaats trad de hertog van Ormond.

De terugroeping van Marlborough en de eisch van Engeland, dat de vredesonderhandelingen te Utrecht een aanvang zouden nemen, waren een zware slag voor prins Eugenius, die steeds uit alle macht voor de voortzetting van den oorlog geijverd had. Hij wilde het uiterste beproeven om het sluiten van den vrede voor te komen en met dit doel reisde hij in Januari naar Londen. Aan het Engelsche hof vond hij eene zeer koele ontvangst. Wel overlaadde men hem met allerlei eerbewijzen, doch hij bereikte zijn oogmerk niet. Het gelukte hem evenmin iets voor zijn vriend Marlborough uit te richten als de samenkomst van het vredescongres te verhinderen.

Mistroostig verliet hij Londen. Zijne eenige hoop was nu, dat het hem gelukken zou, gedurende de zittingen van het vredescongres, die den 29en Januari 1712 te Utrecht geopend werden, door schitterende overwinningen op de Franschen den bondgenooten het recht tot het stellen van veel omvattende eischen te verschaffen. Doch ook deze hoop werd niet verwezenlijkt.

In Mei 1712 vereenigde Eugenius zijn leger met dat van den hertog van Ormond; hij had een uitstekend plan voor den aanstaanden veldtocht ontworpen en achtte zich reeds zeker van de overwinning. Het leger van den maarschalk Villars moest door een stouten aanval geheel vernietigd worden. Tot uitvoering van dit plan behoefde Eugenius de medewerking van den hertog van Ormond, doch deze weigerde haar juist in den beslissenden oogenblik.

De hertog van Ormond had heimelijk in last, niets beslissend tegen de Franschen te ondernemen. Toen Eugenius bij hem aandrong, verklaarde hij, dat hij bevel ontvangen had tot het sluiten van een wapenstilstand, en dat Eugenius wel zou doen, tot deze overeenkomst toe te treden.

Diep verontwaardigd scheidde Eugenius, die bevel voerde over de Nederlandsche troepen, zich van de trouwlooze Engelschen, die zich niet ontzagen, in allerijl naar Gent en Brugge op te rukken, om in deze belangrijke steden ten behoeve van Frankrijk Engelsche bezetting te leggen.

Nadat Eugenius zich van de Engelschen gescheiden had, was zijn leger op verre na niet zoo sterk meer als dat van den tegen hem overstaanden maarschalk Villars. Toch verloor hij den moed niet. Nadat hij den 4en Juni 1712 Quesnoi ingenomen had, sloot hij den 17en Juli Landrecy in. Hij liet alle toegangen tot deze stad door schansen versperren en eene versterkte linie opwerpen van het dorp Denain aan de Schelde, nabij Valenciennes, tot de stad Marchiennes aan de Scarpe, waar zijne magazijnen zich bevonden. Gelukte het hem, gelijk hij hoopte, Landrecy spoedig te veroveren, dan lag de weg naar Parijs voor hem open.

Doch zijn stout plan mislukte; Villars tastte den 24en Juli de verschansingen en het dorp Denain aan, zes dagen later nam hij de stad Marchiennes met al de daar opgestapelde levensmiddelen en krijgsbehoeften in. Eugenius, die in deze gevechten 9000 man en al zijn voorraad verloren had, kon thans er niet langer aan denken, tegen Parijs op te rukken; hij moest het beleg van Landrecy opbreken, ja hij moest gedoogen dat Villars in September Douai en in October Quesnoi en Bouhain heroverde, en dat de Franschen zegevierend in de Nederlanden binnendrongen. Zijn plan om door roemrijke wapenfeiten invloed op de onderhandelingen van het Utrechtsche vredescongres uit te oefenen, was ten gevolge van het verraad der Engelschen geheel mislukt.

Den 29en Januari was het congres te Utrecht geopend. Niet dan schoorvoetend hadden de bondgenooten in het houden dier bijeenkomst toegestemd, doch dewijl Pruisen, Portugal en Savoie daartoe op het voorbeeld der Nederlanders besloten, moest ook de keizer toegeven.

De bondgenooten begrepen wel, dat Lodewijk XIV na de houding van Engeland niet langer geneigd zou zijn om op de vroegere voorwaarden den vrede te koopen. In deze verwachting zagen zij zich weldra bevestigd, want toen aan den Franschen gezant gevraagd werd, dat hij de vredesvoorwaarden van zijnen koning zou mededeelen, reikte hij het congres een geschrift over, dat bijna geen van de vroegere concessiën bevatte, zoodat het bij alle gezanten eene groote verontwaardiging te weeg bracht. Zij antwoordden daarop met tegenvoorstellen, die op de vroegere gestelde eischen gegrond waren; zoo eischte o. a. de keizer de geheele Spaansche monarchie en teruggave aan het huis Oostenrijk en het Duitsche rijk, van alles wat bij de vredesverdragen van Munster, Nijmegen en Rijswijk aan Frankrijk was afgestaan.

Dewijl de voorwaarden, waarop de verschillende strijdende partijen vrede wenschten te sluiten, zoo ver uit elkander liepen, dewijl Lodewijk XIV meer en meer ongezind bleek om eischen van eenig belang in te willigen, viel het den Engelschen gezant alles behalve gemakkelijk, als bemiddelaar op te treden.

Toen Engeland in April verklaarde, er in toe te stemmen, dat Philips V Spanje behield, doch als voorwaarde stelde, dat nooit de kronen van Spanje en Frankrijk vereenigd mochten worden, en dat Philips V alzoo van de Fransche erfopvolging afstand moest doen, antwoordde Lodewijk XIV, dat zulk een eisch in strijd was met de Fransche wetten. Hij gaf eerst toe, toen de Engelschen uitdrukkelijk verklaarden, dat ingeval hij in die weigering volhardde, het sluiten van den vrede volstrekt onmogelijk zou zijn. Slechts door middel van rechtstreeksche onderhandelingen, die tijdens het congres, doch buiten die vergadering om, door Frankrijk en Engeland gevoerd werden, bereikte laatstgenoemde mogendheid dit doel. Ook Philips V nam, ten einde Spanje te behouden, deze voorwaarde aan; hij zond zijnen grootvader de afstandsoorkonde toe.

Op het congres te Utrecht legden de Fransche gezanten weer hun ouden overmoed aan den dag, die nog toenam, nadat Villars Douai had hernomen. Dewijl een dienaar van den Nederlandschen gezant een der dienaars van den Franschen gevolmachtigde een oorveeg gegeven had, braken zij alle onderhandelingen met de Nederlanders op uitdrukkelijk bevel van Lodewijk XIV zoolang af, totdat de Staten-Generaal door hunne gevolmachtigden in een groot, daartoe uitgenoodigd gezelschap den Franschen ministers de verzekering gegeven hadden, dat zij het gebeurde afkeurden en dat zij het nooit aan den verschuldigden eerbied jegens zijne majesteit den koning van Frankrijk wilden laten ontbreken.

Gedurende bijna een half jaar werden de onderhandelingen door dezen armzaligen twist opgehouden en hierdoor werden de Nederlanders inderdaad genoodzaakt om minder gunstige voorwaarden aan te nemen dan zij anders zouden verkregen hebben, maar de Engelschen drongen toornig op het sluiten van den vrede aan en de Nederlanders moesten zich naar dezen eisch schikken.

Den 11en April 1713 kwam na lang talmen eindelijk de beroemde vrede van Utrecht tot stand. Hij werd onderteekend door Frankrijk, En-

geland, Savoie, Portugal, Pruisen en de republiek der vereenigde Nederlanden. De keizer en het Duitsche rijk gaven de voorkeur aan het voortzetten van den oorlog boven het sluiten van een vrede, waarbij a. hunne eischen onvervuld bleven.

De hoofdinhoud van het Utrechtsche vredesverdrag, waarbij Engeland de grootste voordeelen had weten te bedingen en van een vrede, den 13en Juli 1713 afzonderlijk tusschen Engeland en Spanje gesloten, was de volgende.

Frankrijk erkende de regeling van de Engelsche troonsopvolging; „dewijl de persoon, die bij het leven van Jacobus II den titel van prins van Wales en naderhand dien van koning van Groot-Brittanie voerde, zich uit eigen beweging uit Frankrijk verwijderd had," verbond Lodewijk XIV zich om dezen persoon nooit weer in Frankrijk te laten terugkeeren. Hij beloofde, de vestingwerken van Duinkerken op de Fransche kust te slechten en de haven te dempen; voorts stond hij aan Engeland de Hudsonsbaai, Nieuw-Schotland of Acadië en New-Foundland af en sloot hij met deze mogendheid een hoogst voordeelig handelsverdrag. Bij den vrede met Spanje verkreeg Engeland Gibraltar en het eiland Minorca en eindelijk bij een bijzonder Assiento of negerhandel-tractaat het recht om jaarlijks, tegen eene geringe tegemoetkoming 4000 negerslaven in de Spaansche Indiën te verkoopen.

Philips V behield Spanje met zijne overzeesche bezittingen. Lodewijk XIV bekrachtigde Philips' afstand van den Spaanschen troon, gelijk dien der hertogen van Berry en Orleans op de Spaansche erfopvolging. Spanje en Frankrijk zouden dus voor goed gescheiden blijven.

Aan Portugal stond Frankrijk al zijne rechten op de Zuid-Amerikaansche kust af.

Pruisen ontving Spaansch-Gelderland en de erkenning van de koninklijke waardigheid van zijn vorst met de souvereiniteit over Neuchâtel en Velengin. Het stond daarentegen aan Frankrijk zijne aanspraken op het vorstendom Oranje af.

Savoie werd bijzonder bevoorrecht; behalve eene barrière van vestingen naar de zijde van Frankrijk en eenige Milaneesche districten, verkreeg de hertog het eiland Sicilië in volle souvereiniteit met aanspraak op de Spaansche erfopvolging, ingeval Philips V zonder manlijk oir overleed. (*)

Het slechtst voeren de Nederlanders bij den vrede van Utrecht. Der republiek kon Lodewijk XIV het zeker 't allerminst vergeven, dat zij hem zoo diep vernederd had. Ook de overige bondgenooten lieten de republiek bij hare eischen in den steek en zoo moesten de Staten-Generaal zich ten slotte wel met weinig tevreden stellen. De sterkste der door hen veroverde vestingen moesten zij ontruimen, zij behielden alleen het recht om een bezetting te leggen in Knocke, Yperen, Meenen, Doornik, Bergen, Charleroi, Namen en eenige andere plaatsen, die hun tot eene barrière tegen Frankrijk's aanvallen moesten dienen, doch hun in de gevolgen van weinig nut bleken. Het eenige werkelijke voordeel, door de Nederlanders behaald, was een handelsverdrag met zeer gunstige bepalingen.

(*) Wij stippen hier ter loops aan, dat de hertog van Savoie zeven jaar later Sicilië voor Sardinië verruilen moest en dat van dien tijd af de hertogen van Piemont en Savoie den titel »koning van Sardinië" voerden.

NEGEN EN TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk en de Spaansche successieoorlog. Voortzetting van den oorlog door keizer en rijk. Schandelijke zelfzucht der Duitsche vorsten. Zwakheid van het rijksleger. Voordeelen, door Villars op Eugenius behaald. Vredesonderhandelingen te Rastadt tusschen Villars en Eugenius. Overmoed van Lodewijk XIV. De onderhandelingen afgebroken en hervat. De vrede van Rastadt. De vrede van Baden. De Cataloniërs door den hertog van Berwick overwonnen. Laatste regeeringsjaren van Lodewijk XIV. Treurige toestand van Frankrijk na den oorlog. Uitspanningen van den ouden koning. Het spionnenstelsel. Schending van het geheim der brieven. Het gezantschap. Sterfgevallen in de familie van Lodewijk XIV. De hertog van Orleans in verdenking. Het testament van Lodewijk XIV. Zijne laatste ziekte. Gevoelloosheid van mevrouw de Maintenon. 's Konings dood. Uitbarsting van den haat des volks.

Keizer Karel VI beging een noodlottigen misslag, toen hij weigerde, den vrede van Utrecht te teekenen. Te Utrecht had hij wellicht voor zich en voor het rijk nog gunstige voorwaarden kunnen bedingen, doch het was hoogst twijfelachtig, of het hem gelukken zou, door het voortzetten van den oorlog meer te verkrijgen. Hij moest de zelfzucht der Duitsche vorsten kennen; hij moest weten, hoe weinig hij op hun bijstand rekenen kon. Reeds gedurende den oorlog der laatst verloopene jaren hadden de Duitsche rijkstroepen zeer weinig uitgericht, en thans kon Lodewijk XIV al zijne strijdkrachten tegen hen alleen in het veld brengen. Na den vrede van Utrecht waren de Franschen zóó overmoedig, dat zelfs het talent en de dapperheid van een prins Eugenius niet bij machte waren om de zegepraal aan de Duitsche wapenen te kluisteren. Wat baatte het al, dat de Duitsche vorsten te Regensburg beloofden, hunne contingenten aan het rijksleger ook in 't vervolg te zullen blijven leveren? Zij hielden toch hun woord niet, of vervulden hunne belofte zoo traag en langzaam, dat hunne troepen te laat aankwamen.

De zelfzucht en het gebrek aan vaderlandsliefde, waardoor de Duitsche vorsten zich reeds zoo menigmaal onderscheiden hadden, kwamen nu na den vrede van Utrecht weer op de schandelijkste wijze aan het licht. Elk dier vorsten wilde in den oorlog bijzondere voordeelen behalen, geen hunner dacht er aan, dat hij voor het gemeenschappelijke Duitsche vaderland een offer brengen moest, dat het belang van Duitschland eischte, door een krachtig doorzetten van den oorlog Lodewijk XIV tot teruggave van Straatsburg en den Elzas te noodzaken.

Hadden de Duitsche vorsten als één man al hunne krachten tot ondersteuning van den keizer ingespannen, dan was Duitschland ook zonder bondgenooten sterk genoeg geweest om het zoo verzwakte Frankrijk te overwinnen, want de Duitsche landen hadden op verre na niet zoo veel geleden in den langdurigen oorlog als Frankrijk. Doch tot krachtig en eendrachtig handelen waren de baatzuchtige Duitsche vorsten niet te bewegen. Eenigen hadden geheime onderhandelingen met Frankrijk aangeknoopt en verrieden zonder schroom hun vaderland; anderen wilden zich niet onder het opperbevel van Eugenius voegen; weder anderen weigerden hunne troepen naar den Rijn te laten oprukken of deden dit alleen, wanneer hun door den keizer aanzienlijke toelagen tot betaling van de soldij toegezegd werden; eenigen, eindelijk, lieten niets van zich hooren!

Hoe kon het onder zulke omstandigheden prins Eugenius gelukken, aan het geduchte Fransche leger, dat maarschalk Villars op den linker Rijnoever bijeentrok, het hoofd te bieden? Met wanhoop en machtelooze woede in het hart moest hij het aanzien, dat Villars den 20en Augustus 1713 Landau innam, dat hij Spiers, Worms, Kaiserslautern en andere steden brandschatte, dat hij den Rijn overtrok, den rechter Rijnoever verwoestte en eindelijk zelfs Freiburg belegerde en tot de overgave dwong (16 November 1713).

Tot zijne diepe droefheid zag Eugenius in, dat ook de toekomst hem geene betere uitzichten op overwinning opende. Ook keizer Karel VI kon zich dit niet ontveinzen en het was hem derhalve niet ongevallig, dat maarschalk Villars gedurende het beleg van Freiburg aan prins Eugenius mededeelen liet, dat hij niet ongeneigd was om met hem over den vrede te onderhandelen.

Eugenius ontving van den keizer, Villars van Lodewijk XIV de noodige volmacht en zoo kwamen de beide veldheeren den 26en November 1713 in het kasteel te Rastadt bijeen, om over de vredesvoorwaarden te onderhandelen. De gevoelens liepen ver uiteen; Lodewijk XIV was na de laatste overwinningen en nadat hij van zijne overige vijanden ontslagen was, volstrekt niet langer tot het brengen van noemenswaardige offers geneigd. Slechts ten opzichte van de Spaansche erfenis gaf hij in zoo ver toe, als hij dit den zeemogendheden, Engeland en de Nederlanden, bij den vrede van Utrecht beloofd had, dewijl hij anders eene hervatting van den krijg met deze mogendheden en de vorming van een nieuw groot bondgenootschap moest duchten. Van het teruggeven van Straatsburg en den Elzas was volstrekt geene sprake meer, Lodewijk XIV eischte zelfs, dat de vesting Landau in zijn bezit zou blijven. Ook den wensch des keizers dat de hem trouw geblevene Cataloniërs, die in Spanje nog altijd den strijd voor hem voortzetten, volle vergiffenis en de bevestiging van hunne oude vrijheden en rechten zouden ontvangen, willigde Lodewijk XIV niet in, hoewel hij zelf onverbiddelijk eischte, dat de keurvorst van Beieren in al zijne waardigheden hersteld zou worden.

Het was voor de twee onderhandelende veldheeren niet gemakkelijk, het eens te worden; toch geschiedde dit na twee maanden over en weder praten, dewijl Eugenius op alle punten toegaf. Alle eischen van Lodewijk XIV werden ingewilligd, terwijl de keizer de zijne opgaf; een vredesverdrag werd ontworpen; beide veldheeren zonden het naar hunne meesters, in de vaste overtuiging, dat het ten spoedigste goedgekeurd en door een formeelen vrede gevolgd zou worden. Doch zij bedrogen zich; Lodewijk

XIV, wiens oude zelfverheffing met de overwinningen zijner troepen teruggekeerd was, weigerde het ontwerp aan te nemen. Hij stelde een aantal onaanneemlijke eischen, welker inwilliging in het ontwerp-verdrag opgenomen moest worden.

Diep verontwaardigd over zulk eene trouwelooze handelwijze, weigerde Eugenius alle verdere onderhandelingen, dewijl de voortzetting van den oorlog boven zulk een vrede te verkiezen was. Den 7en Februari 1714 verliet hij Rastadt.

Ook de maarschalk Villars was over dezen loop der zaken zeer verstoord; hij spoedde zich tot Lodewijk XIV en drong bij hem ernstig op de goedkeuring van het ontwerp aan. Hij bracht hem de noodzakelijkheid van den vrede en het voordeelige der bepalingen onder het oog; bovenal wees hij op het gevaar dat bij eene voortzetting van den oorlog de krijgskans weer zou kunnen keeren, wanneer het den keizer gelukte, op nieuw een verbond met Engeland te sluiten, en dit gevaar was alles behalve hersenschimmig, want het was te verwachten, dat koningin Anna van Engeland niet lang meer zou leven en dat na haren dood de oorlogszuchtige partij der Whigs, die zeer vijandig jegens Frankrijk gezind was, zoowel in het kabinet als in het parlement weder aan het roer komen zou.

Lodewijk XIV leende het oor aan de vertoogen van Villars; hij trok zijne nieuwe eischen, met uitzondering van eenige onbelangrijke bijzaken, in en hierdoor liet prins Eugenius zich bewegen om te Rastadt de onderhandelingen te hervatten. Na enkele dagen kwam eene overeenkomst tot stand en den 7en Maart 1714 onderteekenden de beide gevolmachtigde veldheeren de vredesoorkonde.

Bij den vrede van Rastadt ontving de keizer de Spaansche Nederlanden, Napels, Milaan, Sardinië, hetwelk hij later tegen Sicilië verwisselde, Mantua, welks hertog in 1708 gestorven was, en de Toscaansche zeehavens aan de Westkust van Italië. Lodewijk XIV gaf de veroverde steden in de Rijnstreken op Landau na terug en erkende den keurvorst van Hannover in zijne waardigheid; daarentegen werden de keurvorsten van Beieren en Keulen in het volle bezit van hunne waardigheden hersteld. Op deze wijze zorgde de Fransche koning voor zijne trouwe bondgenooten; zelfs had hij den keurvorst van Beieren bij een geheim verdrag beloofd, al zijne krachten te zullen inspannen om te bewerken, dat bij het overlijden van den tegenwoordigen keizer de kroon van Duitschland aan Beieren komen zou.

Dewijl de vrede van Rastadt persoonlijk tusschen Lodewijk XIV en den keizer, maar niet met het Duitsche rijk gesloten was, kwamen te Baden in Aargau op nieuw de onderhandelaars bijeen; nog eens waagde de keizer bij deze gelegenheid eene poging om zijnen getrouwen Cataloniërs hunne oude vrijheden en voorrechten te waarborgen, doch dit gelukte hem niet. De Fransche onderhandelaars verklaarden en niet geheel ten onrechte, dat hier geene sprake was van Spanje, maar van het ten einde brengen van den oorlog met het rijk, en dat de Cataloniërs hiermede niets te maken hadden.

Den 7en September 1714 werd de vrede van Baden geteekend, die in de hoofdzaak slechts eene bekrachtiging van den vrede van Rastadt was.

Zoo was er een eind gekomen aan den Spaanschen successieoorlog; alleen in Spanje, en wel in Catalonië, bleef hij nog woeden. Hoewel van alle hulp verstoken, ofschoon zelfs verlaten door den keizer, die zijne

troepen uit Spanje teruggetrokken had, zetten de Cataloniërs den strijd tegen Philips V toch voort. Zoolang deze alleen Spaansche troepen tegen hen in 't veld bracht, bestond er voor hen nog hoop op overwinning, doch toen Lodewijk XIV, op verzoek van zijn kleinzoon, een leger van 20.000 man onder den hertog van Berwick tegen hen afzond, was het alleen de wanhoop, welke hen tot verderen tegenstand aanspoorde.

Barcelona werd door het overmachtige Spaansch-Fransche leger omsingeld; Berwick eischte de stad op en bood den inwoners lijfsbehoud aan, doch zij eischten niets minder dan de handhaving van de staatkundige rechten en vrijheden van Catalonië. Met bewonderenswaardige dapperheid streden de burgers van Barcelona; zelfs toen den 11en September 1714 de hertog van Berwick reeds de wallen stormenderhand genomen had, zetten zij in de straten den wanhopigen strijd nog voort, doch eindelijk moesten zij voor de overmacht zwichten.

Barcelona viel en hetzelfde lot trof ook de andere steden der provincie. Philips V wreekte zich op de Cataloniërs, die zoolang zijnen tegenstander trouw waren gebleven, door hen van al hunne rechten en vrijheden te berooven. Te vergeefs sprong zelfs de Engelsche gezant Lexington voor hen in de bres. Als uit éénen mond antwoordden Philips V en zijne gemalin: „Sir Lexington, gij zult bij ons de meeste bereidwilligheid aantreffen ten opzichte van alles wat de belangen van Engeland's koningin en volk betreft, doch aan dit canaille, aan deze schurken zal men nooit eenige rechten toestaan. De koning zou geen koning zijn, indien hij dit deed, alleen uit bijzondere achting voor de koningin van Engeland schenken wij den overwonnen rebellen goed en leven."

Bij dit antwoord bleef het. Catalonië, de eenige provincie welke nog staatkundige rechten en vrijheden bezat, verloor die nu ook.

De oorlog was geëindigd en een vrede gesloten, dien Lodewijk XIV na zoo menigen verloren slag inderdaad wel voordeelig mocht noemen, want hij was ten slotte toch in het ongestoord bezit gebleven van alle door hem geroofde landen en zijn kleinzoon Philips V had Spanje met de koloniën behouden. Doch tot welk een prijs was deze uitkomst verkregen!

Het eind van eene bijna tweeenzeventigjarige regeering had Frankrijk, het rijke en bloeiende land, dat in 't begin zulk een hoogen trap van macht en luister bereikt had, in een poel van ellende gedompeld. Een schuldenlast van meer dan 1000 millioen, voor dien tijd eene ongehoorde som, was opgestapeld; ten einde alleen de renten dezer schuld te kunnen betalen, moesten belastingen opgebracht worden, die de krachten des lands verre overschreden. Gedurende den oorlog had men de toevlucht moeten nemen tot muntverzwakking en tot de uitgifte van papierengeld; hierdoor was een kunstmatige stijging der waarde van gemunt geld ontstaan, die verlammend werkte op handel en verkeer en waaronder alle klassen der maatschappij evenzeer leden. Armoede en gebrek heerschten in het geheele land onder het grootste gedeelte der bevolking, terwijl enkelen daarentegen zich in weelde baadden. Het arme volk kwam van honger en ellende om. Frankrijk was ontvolkt zoowel tengevolge van Lodewijk's oorlogen, als van de vervolgingen, in naam der godsdienst tegen de hervormden ingesteld. De nijverheid stond stil en de handel kwijnde, het zeewezen en de koloniën gingen hun ondergang te gemoet, nadat zij eens zulke grootsche verwachtingen gewekt hadden, dewijl de Engelschen zich van de heerschappij ter zee meester hadden ge-

maakt. Het volk was gedemoraliseerd van den hoogsten tot den laagsten stand. De door mevrouw de Maintenon aan het hof ingevoerde uiterlijke vroomheid was niets dan een walgelijke dekmantel voor de daaronder verborgene zedelijke verbastering der groote wereld.

Dit waren de vruchten eener bijna 72jarige regeering, van de schandelijke zucht naar roem en veroveringen, van de onafgebroken oorlogen eens konings, die zich zoo gaarne den vleienden bijnaam „de Groote'' zag geschonken.

En toch, hoe klein was hij, de hooggeprezen held! Hoe kwam zijn gebrek aan zielegrootheid juist in het laatste gedeelte zijner regeering aan het licht! Door eene oude, dweepzieke en bijgeloovige vrouw, mevrouw de Maintenon, liet hij zich bijna blindelings beheerschen, aan haren leiband liep hij, daar zij met groote slimheid aan zijne luimen, zijne dwaze ijdelheid en zelfs aan zijne schandelijkste liefhebberijen den teugel vierde.

Evenals vroeger was ook in zijn hoogen ouderdom zijn eigen ik het middenpunt van zijn denken en willen. Aan zijne lusten, zijne uitspanningen bracht Lodewijk XIV, in strijd met recht en zedelijkheid, zonder schroom alles, hoe ook genaamd, ten offer. Zin voor geestelijken arbeid had hem altijd ontbroken. Wetenschap en kunst had hij alleen uit zucht naar roem bevorderd, waarachtige belangstelling daarin had hij nooit gekoesterd; het genoegen, dat schitterende hoffeesten hem vroeger opleverden, was thans voor hem verloren, doch zijn smaak voor schandelijke verhaaltjes was hem bijgebleven. Om dezen smaak te bevredigen bezoldigde de Maintenon een aantal spionnen, die zich in de huisgezinnen indrongen, om familiegeheimen uit te vorschen en deze den ouden koning getrouwelijk over te brengen, ook de politie werd met dat doel in den arm genomen, zelfs op de post werden de ingekomen brieven geopend en, wanneer zij iets belangrijks bevatten, hetzij in afschrift, hetzij in 't oorspronkelijke aan den koning voorgelegd.

Met eene onreine en kinderachtige nieuwsgierigheid verdiepte de koning zich in de meest gewone familiegeheimen; meer dan eens bracht zijn laaghartig spionnenstelsel groote ellende te weeg in kringen, die met het hof niet in de minste betrekking stonden; niet zelden gebeurde het, dat verdienstelijke beambten eensklaps achteruitgezet en slecht behandeld werden, omdat hunne tegenstanders door vervalschte brieven of onjuiste politieberichten, die zij heimelijk den koning in handen speelden, zijn wantrouwen hadden gaande gemaakt. De schending van het geheim der brieven bracht stoornis in den handel te weeg en ondermijnde het openbaar vertrouwen; doch het vermaakte den koning, en dit was genoeg om op dien weg voort te gaan.

Vermaakt moest de groote koning immers onder alle omstandigheden worden; tot bereiking van dit doel namen de Maintenon en hare handlangers hun toevlucht tot de schandelijkste middelen. Zoo werd eens bij Lodewijk XIV een Perzisch gezantschap aangemeld, dat de Schah van Perzië, naar het heette bewogen door den roem des grooten konings en bezield door den wensch om een verbond van vriendschap met hem te sluiten, tot hem zond.

Lodewijk XIV voelde zich ten hoogste gevleid door de gedachte, dat de roem zijns naams zelfs tot het verwijderde Perzië doorgedrongen was; hij ontving de gezanten met groote onderscheiding en gaf hun aanzienlijke geschenken, om, als eene rechtmatige straf voor zijne ijdelheid, later te

vernemen, dat hij door een bedrieger — waarschijnlijk een Portugeeschen Jezuïet, die door zijne ordebroeders hiertoe was aangezet — voor den gek gehouden was.

Omringd door een schitterend hof, door dienaars, die den minste zijner luimen als eene wet beschouwden, gevoelde de oude koning zich toch volstrekt niet gelukkig. Verveling kwelde hem en deze liet zich evenmin verdrijven door de verstrooiingen, welke men voor hem uitdacht, als door de godsdienstige oefeningen, waartoe mevrouw de Maintenon hem aanspoorde.

Ook het hart des konings vond geene bevrediging; niet de liefde, alleen de kracht der gewoonte kluisterde hem aan mevrouw de Maintenon, en bij kinderen en kleinkinderen kon Lodewijk geene vergoeding vinden voor het gemis eener trouwe, liefhebbende gade, want hij had het ongeluk gehad, bijna zijne gansche nakomelingschap in het graf te zien dalen.

Zijn oudste zoon, de dauphyn Lodewijk, was op den leeftijd van bijna 50 jaar aan de pokken gestorven (14 April 1711); zijn dood was voor Frankrijk geen groot verlies geweest, want de dauphyn was een zeer middelmatig mensch, zonder eenigen buitengewonen aanleg, wien ook de zorgvuldigste opvoeding door de meest beroemde geleerden geen smaak voor wetenschap en kunst had kunnen inboezemen.

Grootere verwachtingen bouwde men op den zoon van den overleden dauphyn, den hertog van Bourgogne, den kweekeling van Fénélon; ook zijne gemalin, eene talentvolle, beminnelijke prinses, die door hare nu en dan wellicht wat al te levendige vroolijkheid aan het doodsche hof van den ouden koning een weinig leven en aantrekkelijkheid bijzette, was bij het volk bemind, en groot was de algemeene droefheid, toen de vorstin door de mazelen aangetast werd en den 12en Februari 1712 overleed. Haar gemaal, de hertog van Bourgogne, volgde haar reeds den 18en Februari 1712 in het graf als slachtoffer van dezelfde ziekte, en den 8en Maart stierf ook hun oudste zoon, Lodewijk, hertog van Bretagne. Ook de tweede zoon van den hertog van Bourgogne, thans de dauphyn, werd door de ziekte aangetast, doch herstelde.

Eindelijk stierf den 4en Mei 1714 ook Lodewijk's jongste kleinzoon, de hertog van Berry, nadat hij eenige dagen te voren door een hevigen stoot tegen den zadelknop zich eene bloedspuwing berokkend had.

Reeds toen de hertogin van Bourgogne en kort daarop de hertogen van Bourgogne en Bretagne overleden waren, hadden deze elkaar zoo schielijk opvolgende sterfgevallen in de koninklijke familie aanleiding gegeven tot duistere geruchten, die van mond tot mond gingen. Het vermoeden, dat er vergiftiging had plaats gehad, won veld en werd door eenige geneesheeren bevestigd. Alleen de beroemde Maréchal verklaarde bepaald, dat de overledenen een natuurlijken dood gestorven waren.

Doch wat beteekende de uitspraak van een man, die tot het hof in zulk eene nauwe betrekking stond als Maréchal? Het was immers een openbaar geheim, dat vergif — het beruchte erfenispoeder — onder de hoogste familiën des lands een tal van slachtoffers gemaakt had. De verdenking nam weldra een bepaalden vorm aan en keerde zich tegen hertog Philips van Orleans.

Ongetwijfeld werden de belangen van dezen hertog zeer gediend door het uitsterven van de wettige nakomelingschap van Lodewijk XIV. Hier-

door toch opende zich voor hem het uitzicht op de erfopvolging. Hij stond bovendien bekend als een door en door zedeloos mensch; men wist, dat hij zich bij voorkeur met scheikundige proefnemingen bezig hield, men achtte hem tot elke misdaad in staat. Wat was derhalve natuurlijker dan dat men hem als den giftmenger aanduidde?

De hertog was over het tegen hem gerezen vermoeden diep verontwaardigd. Hij smeekte Lodewijk XIV een gestreng onderzoek in te stellen, hij wilde zelfs naar de Bastille gaan en al zijne dienaars mochten gevangen worden gehouden, totdat de zaak opgehelderd was. Doch Lodewijk XIV sloeg dit aanbod in zeer koele en ernstige bewoordingen af, zonder zich uit te laten over de begeerte des hertogs, dat hem gerechtigheid wedervaren zou. Deze handelwijze des konings droeg er toe bij om het volk in zijn vermoeden te versterken, en toen nu zelfs ook de jeugdige hertog van Berry stierf, geloofde iedereen, dat ook hij vergiftigd was op bevel van den hertog van Orleans, van wien het geheele hof zich schuw terugtrok.

Zulk eene verdenking scheen ook maar al te gegrond, dewijl al deze sterfgevallen onmiddellijk tot de opvolging gerechtigde afstammelingen des konings getroffen hadden, met uitzondering van zijn tweeden achterkleinzoon, een zwakken knaap van vier jaren, van wien het nauwelijks te verwachten was, dat hij in 't leven zou blijven. De eenige overgebleven kleinzoon van Lodewijk, Philips V, had immers voor zich en zijne nakomelingen afstand gedaan van den Franschen troon!

Waarschijnlijk geloofde de koning zelf ook aan vergiftiging; dit schijnt althans te blijken uit een testament, hetwelk hij, op aansporing van mevrouw de Maintenon, maakte ten gunste van zijn natuurlijken zoon, haren vroegeren kweekeling, den hertog van Maine, oudsten zoon van mevrouw de Montespan.

In dit testament benoemde Lodewijk XIV wel den hertog van Orleans tot lid van een raad van regentschap, die voor den koninklijken knaap regeeren moest, doch tevens bepaalde hij uitdrukkelijk, dat de hertog nooit zelfstandig, buiten zijne medeleden van den raad om, handelen mocht. Den hertog van Maine echter droeg hij de taak op om toezicht te houden over de veiligheid, het onderhoud en de opvoeding van den jeugdigen koning en aan alle officieren der koninklijke garde en van het koninklijk huis legde hij de verplichting op om den hertog van Maine te gehoorzamen in alles, wat deze ten aanzien van den persoon en het welzijn des jeugdigen konings bevelen zou.

In weerwil van zijn hoogen ouderdom en van zijne zinlijke uitspattingen had Lodewijk XIV tot dusver eene ongestoorde gezondheid genoten en zich onafgebroken aan de staatszaken kunnen wijden. In Augustus 1715 werd hij echter ziek, en weldra bleek het, dat dit ziekbed zijn sterfbed zou worden. Hij zelf gevoelde zijn einde naderen, kalmer dan men met het oog op zijn vervlogen leven had mogen verwachten, zag hij den dood onder de oogen. Was hij op den troon steeds een tooneelspeler geweest, dit bleef hij ook op zijn sterfbed: alles wat hij sprak, was er op berekend om indruk te maken op de nakomelingschap, hij wilde den roem van zielegrootheid, die zich in de stervensure in ootmoed openbaart, op zijn ziekbed zich verwerven. Nadat hij het laatste oliesel ontvangen had, liet hij de prinsen en den dauphyn aan zijn bed komen; tot den dauphyn, een knaapje, dat geheel buiten staat was om zijne woorden te begrijpen, richtte

hij hoogst treffende vermaningen, ten aanzien van zijne toekomstige regeering; hij waarschuwde hem voor oorlogszuchtige neigingen, voor verkwisting en zedeloosheid. Vervolgens vroeg hij zijnen hovelingen vergeving voor het slechte voorbeeld, dat hij hun gegeven had. Hij bleef een tooneelspeler tot zijn laatsten ademtocht.

Voor zijn heengaan zou hij diep gegriefd worden van eene zijde, van waar hij dit — en terecht — nooit had verwacht. De vrouw, die hij als 't ware uit het slijk op zijnen troon omhoog geheven had, toonde hem thans, nu hij haar geen voordeel meer kon aanbrengen, hare ware gezindheid: zij verliet hem. Mevrouw de Maintenon stelde geen vertrouwen in het testament van Lodewijk XIV; zij vreesde, dat de hertog van Orleans het ter zijde stellen en zich van het regentschap meester maken zou. De hertog was haar bitterste vijand, zij duchtte zijne wraak; daarom verliet zij den koning in zijne laatste oogenblikken, eer hij nog de oogen voor goed gesloten had; zij vluchtte naar St. Cyr.

Rusteloos woelde de stervende koning op zijn ziekbed om; hij vroeg zóó dikwijls en zóó dringend naar mevrouw de Maintenon, dat de hovelingen de vluchteling terug lieten halen; zij kwam, maar zij durfde niet blijven. In den avond van den 30en Augustus vluchtte zij andermaal, om niet terug te keeren. Den 1en September 1715, in den morgenstond, stierf Lodewijk XIV, verlaten door zijne geliefde, verlaten zelfs door zijn begunstigden biechtvader Le Tellier, die zich boos van hem afgewend had, wijl de stervende hem niet de verdeeling van zekere prebenden wilde toestaan.

Groot was de blijdschap van het geheele Fransche volk, toen de tijding van het sterven des „grooten" konings door het land verbreid werd. Het gemeen dreigde den lijkstoet op den weg naar St. Denys met smaadwoorden, ja met daden van geweld te vervolgen. Men moest derhalve zijwegen inslaan. De koning, dien het volk bij zijn leven als een god vereerd had, werd na zijn dood als de bewerker van de diepste ellende zijns volks vervloekt. Niet aan de geschiedenis werd de taak opgedragen om zijn leven en zijne werkzaamheid te veroordeelen. Zijn eigen volk richtte Lodewijk XIV onmiddellijk na zijn dood.

Si la France au moment que ta course est finie,
Ne pleure point, Louis, ne t'en étonne pas.
Ses yeux, baignés de pleurs pendant toute ta vie,
Se trouvent épuisés au jour de ton trépas,

riep een dichter bij den dood des konings uit en hij sprak de waarheid. Gedurende zijne lange regeering had hij zijn volk te veel bittere tranen ontperst, dan dat het hem bij zijn dood had kunnen beweenen.

DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. De wapenstilstand. De staatsregeling. De Staten der Gewesten. De Staten-Generaal. De stadhouder. De raad van State. Holland. Oldenbarneveld. Tweespalt tusschen prins Maurits en Oldenbarneveld. De godsdiensttwisten. Arminius en Gomarus. De leer der voorbeschikking. Godsdienstig-staatkundige partijen. Verhouding van prins Maurits en Oldenbarneveld tegenover de partijen. Hugo de Groot en Hoogerbeets. Vervolging om den wil der godsdienst. Remonstranten en Contra-remonstranten. De Haagsche conferentie. De »scherpe resolutie." De waardgelders. Verzet van den prins en van den raad van State tegen de scherpe resolutie. De algemeene synode te Dordrecht bijeengeroepen. Reis van prins Maurits door het land. Afdanking van de waardgelders. De regeering der stad Utrecht veranderd. Oldenbarneveld, Hoogerbeets, de Groot en Ledenberg gevangen genomen. De Hollandsche vroedschap met geweld door prins Maurits veranderd. Een buitengewoon gerechtshof bijeengeroepen. Zelfmoord van Ledenberg. Veroordeeling van Oldenbarneveld en zijne vrienden. Oldenbarneveld ter dood gebracht. Lotgevallen van Hoogerbeets en de Groot. Merkwaardige ontsnapping van de Groot.

Bij het bestand van 9 April 1609 (zie Dl. VIII blz. 208) was de jeugdige republiek der Vereenigde Nederlanden, zij het dan ook stilzwijgend, als een onafhankelijke staat erkend. Hare deelneming aan de groote oorlogen, welke in de 17de eeuw Europa teisterden, hebben wij bij het verhalen der geschiedenis van Duitschland, Engeland, Spanje en Frankrijk meer dan eens vermeld, en wij kunnen derhalve thans volstaan met het verhalen van de inwendige geschiedenis der republiek.

Reeds gedurende den vrijheidsoorlog, sinds het jaar 1588, was de regeeringsvorm der republiek voor goed gevestigd, voornamelijk door toedoen van den grooten staatsman, wien de Nederlanders zoo onuitsprekelijk veel te danken hadden, den raadpensionaris van Holland, later landsadvokaat Johan van Oldenbarneveld.

De wetgevende en souvereine macht berustte bij elke provincie in het bijzonder, nl. bij het lichaam van de edelen en de vroedschappen der steden, die de afgevaardigden ter staten-vergadering benoemden. Dit was althans de regel.

Bij de vestiging van de jeugdige republiek was men er evenwel ernstig op bedacht geweest, de eeuwenoude rechten en eigenaardigheden van elke provincie te ontzien en hiervan was dan ook het gevolg, dat in sommige provinciën de ridderschap en steden te zamen het souvereiniteitsrecht uit-

oefenden, terwijl in Groningen en Friesland ook niet-adellijke grondbezitters, in Utrecht daartegen ook acht geëligeerden, door de edelen en kleine steden op eene voordracht van de vroedschap van Utrecht verkozen, zitting hadden in de Staten van het gewest.

Verreweg de machtigste en invloedrijkste provincie was Holland, alleen reeds dewijl door dit gewest meer dan de helft der gemeenschappelijke uitgaven gedragen werd. Zoo overwegend was de invloed van Holland, dat menigmaal in geschiedkundige werken de Vereenigde Nederlanden met den naam van deze ééne provincie worden aangeduid, en deze invloed nam nog toe door de werkzaamheid van den man, die gedurende vele jaren (1586—1619) de hoogste plaats in de Staten van Holland, die van raadpensionaris, innam, Johan van Oldenbarneveld. Oldenbarneveld ontbrak nooit onder de afgevaardigden van Holland bij de Staten-Generaal, hij was steeds lid van den Raad van State en zonder twijfel na den stadhouder de hoogste ambtenaar en de invloedrijkste man in de Nederlanden.

De voornaamste zaken, die tot de onderwerpen van beraadslaging der Staten-Generaal — een lichaam uit afgevaardigden (doorgaans 50) van de staten der provinciën samengesteld — behoorden, waren:

1. Het verklaren van oorlog en het sluiten van vrede en verdere verdragen.
2. Alles wat tot het krijgswezen behoorde.
3. Het oppergezag over de collegiën der admiraliteit.
4. Het oppertoezicht over de inkomsten en uitgaven.
5. De benoeming van een kapitein-generaal, veldmaarschalk en andere ambtenaren, enz.

De stadhouder of gouverneur werd door de afzonderlijke gewesten benoemd. Zoo had Friesland altijd, Groningen meestal een anderen stadhouder dan de overige gewesten. Hij benoemde de voorzitters in de meeste gerechtshoven, oefende op de keuze der vroedschappen een grooten invloed uit en bezat het recht tot bezetting van vele ambten, enz. Meestal was de waardigheid van kapitein-generaal en admiraal met het stadhouderschap verbonden.

Reeds gedurende den oorlog was er — gelijk we reeds vroeger verhaalden — eene minder vriendschappelijke, ja eene schier vijandige verhouding tusschen den stadhouder Maurits van Nassau en Oldenbarneveld ontstaan. Prins Maurits kon het Oldenbarneveld niet vergeven, dat deze zoo krachtig eerst voor het sluiten van den vrede en daarna voor het bestand geijverd had, nadat hij vroeger den gevaarlijken tocht naar Vlaanderen tegen des stadhouders zin had doorgezet. Oldenbarneveld van zijnen kant koesterde een zeker wantrouwen jegens den prins; hij vreesde, dat Maurits, steunend op de vereering der groote menigte, zich te eeniger tijd zou laten verleiden tot eerzuchtige ontwerpen ter uitbreiding van zijne macht.

Zoolang beiden eensgezind gestreefd hadden naar hetzelfde doel, de verdediging van de republiek tegen de Spanjaarden, waren beiden door hechte vriendschapsbanden omsnoerd geweest, doch na het sluiten van het bestand stonden beiden schier vijandig tegenover elkander en het was slechts eene kwestie van tijd, wanneer deze vijandschap tot eene openlijke uitbarsting komen zou. Een hevige godsdiensttwist, die in de Nederlanden ontbrandde, gaf daartoe aanleiding.

Het vraagstuk omtrent de voorbeschikking en den vrijen wil des menschen, dat sinds den strijd tusschen Augustinus en Pelagius zoo me-

nigmaal de christelijke kerk in beroering gebracht had en zoowel in de katholieke als in de protestantsche kerk nog altijd tot de brandende vragen behoorde, deed ook in de Nederlanden heftige geschillen ontstaan.

Aan de hoogeschool te Leiden waren in die dagen twee hoogleeraren in de godgeleerdheid verbonden, Jacobus Hermansz, gewoonlijk Arminius genaamd, en Franciscus Gomarus.

Gomarus was een vurig aanhanger der leer van Calvijn en van het Augustiniaansche leerstuk der voorbeschikking, volgens hetwelk het naar Gods eeuwig raadsbesluit vooraf bepaald was, welke menschen zalig zouden worden en welke tot de helsche straffen veroordeeld waren, dat God zijne uitverkorenen niet liet vallen, zonder hen door wonderbare beschikkingen tot bekeering te voeren, dat Hij daarentegen de verdoemden in hunne zonden sterven liet, en dat Christus derhalve niet voor allen, maar alleen voor de uitverkorenen gestorven was.

Hoe vele bezwaren ook het eenvoudigst menschenverstand tegen zulk eene leer heeft in te brengen, toch telde zij in de Nederlanden, vooral onder de lagere volksklasse, een tal van aanhangers, dewijl zij door vele uit de school van Genève afkomstige predikanten verkondigd werd.

Tegen deze leer der voorbeschikking gingen intusschen ook krachtige stemmen op. Arminius beweerde, dat Christus voor alle menschen gestorven was, doch dat alleen de geloovigen der door Hem aangebrachte verlossing deelachtig werden. Hun, die in Christus geloofden en in geloof en gehoorzaamheid volhardden, schonk God de eeuwige zaligheid, terwijl Hij de ongeloovigen en onboetvaardigen verdoemde.

De twist tusschen de beide Leidsche hoogleeraren verbreidde zich over het geheele land; ook toen Arminius reeds in 1609 stierf, duurde hij voort, want zijne leerlingen werkten ijverig in zijnen geest. De strijd werd van des te meer beteekenis, toen hij zich ook op staatkundig gebied overplantte. De Arminianen toch kenden aan den staat zekere rechten ten aanzien van de kerkinrichting en zelfs van de geloofsleer toe, terwijl de Gomaristen de onafhankelijkheid der kerk zoo stipt mogelijk gehandhaafd wilden zien.

Voor den uitslag van den strijd hing veel, zoo niet alles, af van de houding, welke de invloedrijkste mannen in den staat tegenover dit vraagstuk aannamen. De stadhouder bekommerde zich daarom weinig of niet; openlijk sprak hij het uit, dat hij van de zaak niets begreep, dat hij niet wist, of de praedestinatie grijs of blauw was.

Anders oordeelde Oldenbarneveld. Al heeft men ook ten onrechte beweerd, dat hij tot de denkbeelden van Arminius overhelde, toch nam hij de Arminianen in bescherming, omdat hij den staatkundigen bloei der republiek door de van geloofsijver blakende Gomaristen bedreigd achtte. Met Oldenbarneveld verklaarden vele mannen van naam en invloed zich voor de Arminianen, o. a. Hugo de Groot, pensionaris van Rotterdam, gewoonlijk Grotius genaamd, een uitstekend geleerde, Hoogerbeets, pensionaris van Leiden, en anderen. De groote meerderheid des volks stond daarentegen aan de zijde van Gomarus en bij dezen sloot ook weldra prins Maurits zich aan, dewijl deze twist hem eene gewenschte gelegenheid aanbood om de macht van zijn tegenstander Oldenbarneveld te fnuiken.

Na den wapenstilstand verkreeg de strijd een veel grooter omvang en beteekenis dan vroeger; hij gaf weldra aanleiding tot heftige tooneelen en zelfs tot vervolgingen om de godsdienst, in de eerste plaats in Friesland

en Utrecht. De Arminianen wendden zich derhalve in 1610 tot de Staten van Holland en reikten hun een vertoog (remonstrantie) over, waarin zij verzochten, dat hunnen tegenstanders het stilzwijgen zou worden opgelegd. De Gomaristen stelden een tegen-vertoog (contra remonstrantie) op en de beide partijen ontvingen naar aanleiding daarvan de namen Remonstranten en Contra-remonstranten.

De remonstrantie en contra-remonstrantie voerden evenmin tot het beoogde doel, als een twistgesprek, door de regeering verordend (de Haagsche conferentie); nog heftiger werd integendeel de strijd, en toen in het jaar 1614 de Staten van Holland een edict uitvaardigden, waarin zij den predikanten gelastten, over het leerstuk der voorbeschikking te zwijgen en het geschil in der minne bij te leggen, schreeuwden de contra-remonstranten over verdrukking van de godsdienst en drongen zij op het bijeenroepen van eene algemeene synode, ter beslechting van het vraagstuk aan. Op verschillende plaatsen vielen ongeregeldheden voor; de Gomaristen drongen de kerken der remonstranten binnen en verstoorden de godsdienstoefening. Beide partijen misbruikten hunne macht, daar waar zij de overhand hadden, om de predikanten der tegenpartij af te zetten. De meeste nadeelen werden in dezen verbitterden geloofsstrijd geleden door de remonstranten, dewijl zij op verre na niet zoo talrijk waren als de contra-remonstranten.

Ten einde aan zulk een treurigen staat van zaken een eind te maken, liet Oldenbarneveld, gedreven door zijne voorliefde voor de Arminianen, zich tot een maatregel verleiden, die treurige gevolgen voor de rust der republiek na zich slepen zou. Op zijne aansporing vaardigden de Staten van Holland den 4en Augustus 1617 de zoogenaamde „scherpe resolutie" uit, volgens welke den magistraatspersonen der verschillende steden vergund werd, stedelijke krijgslieden (waardgelders) in dienst te nemen, die slechts aan de stedelijke overheid en aan de Staten van Holland gehoorzaamheid schuldig zouden zijn.

Dit besluit der Staten van Holland was zonder twijfel een inbreuk op de rechten van den stadhouder, die volgens de staatsregeling de bevelhebber van de geheele Nederlandsche krijgsmacht was. Meer dan één vriend van Oldenbarneveld had hem gewaarschuwd, dat hij niet zoo ver zou gaan, dat hij zich niet de vijandschap van prins Maurits op den hals halen moest door zijne rechten te krenken. Doch Oldenbarneveld meende de Arminianen te moeten beschermen tegen de Gomaristen, die door de toetreding des prinsen tot hunne partij buitendien nog machtiger waren geworden dan vroeger. De „scherpe resolutie" was op zijne aansporing genomen, hij moest dus ook alle krachten inspannen om haar te doen uitvoeren. In verscheidene steden, waar de remonstranten de overmacht hadden, werden waardgelders aangesteld.

De „scherpe resolutie" was oorzaak, dat de beide groote partijen, waarin de Nederlanders gesplitst waren, thans gewapenderhand tegen elkander over stonden; schijnbaar bewogen deze beide partijen zich slechts op godsdienstig gebied, doch in den grond der zaak waren zij nog veel scherper dan door den twist over de voorbeschikking, door verschil van staatkundige denkbeelden gescheiden.

De remonstranten, als wier eerste voorvechter Oldenbarneveld beschouwd werd, waren hevige republikeinen, doch voorstanders van eene op wettige grondslagen rustende republiek, waarin zij evenmin de heerschappij van den

grooten hoop als die van een enkel persoon wilden dulden. Zij waren derhalve de natuurlijke tegenstanders van prins Maurits, wiens eerzuchtig streven naar vorstelijke alleenheerschappij zij duchtten. Velen der aanzienlijkste mannen, o. a. een groot deel der stedelijke aristocratie, behoorden tot de remonstranten, die wel in aantal bij de contra-remonstranten achter stonden, maar hen in staatkundige bekwaamheid en in invloed verre overtroffen.

De contra remonstranten zochten hun steun bij de groote menigte, die door hare predikanten met een aan dweepzucht grenzenden ijver voor de in hare oogen rechtzinnige leer bezield was en in Maurits den met lauweren gekroonden held en den natuurlijken beschermer van het volk begroette, zonder zich om zijne eerzuchtige plannen te bekommeren; bij dat in alle republieken steeds aanwezige en zoo gevaarlijke bestanddeel der bevolking, dat, vol nijd jegens de door vermogen en beschaving meer bevoorrechte klassen der maatschappij, altijd bereid is om den strijd tegen deze te aanvaarden en dat, van alle inzicht in staatkundige dingen verstoken, gaarne de eerzuchtige plannen van een enkel man, die hen te vleien weet, in de hand werkt, om eene zoogenaamde aristocratie te bestrijden.

Op deze groote menigte des volks steunde prins Maurits, toen de „scherpe resolutie" hem de gewenschte gelegenheid aanbood om thans met kracht en klem tegen Oldenbarneveld en zijne overige staatkundige tegenstanders op te treden. Hij deed dit onder voorwendsel, dat de „scherpe resolutie" op de gemeenschappelijke staatsregeling der vereenigde Nederlanden inbreuk maakte en de Staten van Holland zich door haar uit te vaardigen, aan misbruik van macht schuldig gemaakt hadden. Tegen de resolutie protesteerden niet alleen verschillende aanzienlijke steden, zooals b. v. Amsterdam, maar ook de Raad van State besloot, dat zij niet ten uitvoer gelegd zou worden.

Maurits trok met het grootste beleid partij van de gunstige gelegenheid, hem aangeboden. In de eerste plaats wist hij het door te zetten, dat in de Staten-Generaal besloten werd tot het bijeenroepen van eene nationale synode te Dordrecht, om de godsdiensttwisten te beslechten. Daarop reisde hij het land rond, en dankte overal de waardgelders af. Te Utrecht geschiedde dit, hoewel de Staten van Holland, om dit te verhinderen, opzettelijk Hoogerbeets en de Groot derwaarts gezonden hadden. Maurits schroomde bij deze gelegenheid niet, ook willekeurige maatregelen te nemen; zoo veranderde hij te Utrecht op eigen gezag de regeering en stelde hij eene vroedschap aan, die tot zijne partij behoorde.

Maurits was met groot beleid te werk gegaan en in al zijne pogingen geslaagd. Het was hem gelukt, de macht der remonstranten te fnuiken en hij kon er zeker van zijn, dat ook de beslissing der synode van Dordrecht ten gunste van zijne partij zou uitvallen. Maar aan den anderen kant was het evenzeer ontwijfelbaar zeker, dat Oldenbarneveld, zoolang hij zijn invloedrijk ambt behield, ook zijn onverzoenlijke tegenstander zou blijven en dat de invloed van den beroemden staatsman door de beslissing eener synode niet vernietigd worden zou. Alleen door den ondergang van Oldenbarneveld en zijne uitstekendste vrienden kon Maurits de macht der aristocratisch-republikeinsche partij geheel fnuiken en zich een onbepaalden invloed op de regeering der republiek verschaffen. Hij aarzelde niet, de banden van dankbaarheid, die hem aan zijn vroegeren vriend, wien hij zijne verheffing tot stadhouder verschuldigd was, hadden moeten hechten, te verscheuren

ten einde zich van den thans zoo gevaarlijken tegenstander op staatkundig gebied te ontdoen.

Oldenbarneveld bevond zich in Augustus 1618 in den Haag, om eene vergadering der Staten-Generaal bij te wonen, vele zijner vrienden, die van 's prinsen aanhangers gehoord hadden, dat deze van plan was tot gewelddadige stappen tegen Oldenbarneveld over te gaan, waarschuwden hem en rieden hem aan zich in veiligheid te stellen. Hiertoe was hij echter niet te bewegen, hoewel hij zelf ook niet zonder bezorgdheid was. Nog aan den morgen van den 29en Augustus werd hem door een vertrouwden vriend meegedeeld, dat de prins van plan was hem in hechtenis te laten nemen; hij dankte voor de waarschuwing, doch weigerde te vluchten, daar zijne ambtsplichten hem geboden te blijven.

Toen hij zich naar de zitting wilde begeven, werd hem meegedeeld, dat de prins hem verlangde te spreken; hij begaf zich naar het vertrek, waar zulk een onderhoud meestal placht plaats te grijpen, doch in plaats van den prins vond hij een luitenant van diens lijfwacht, die hem in naam der Staten Generaal gevangen nam. Op dezelfde wijze werden ook Hoogerbeets en de Groot bij den prins ontboden en insgelijks gevangen genomen.

Vele andere aanhangers van Oldenbarneveld werden nog bijtijds onderricht van het lot, dat hen wachtte, en namen de vlucht. De secretaris der Staten van Utrecht, Ledenberg, die met Oldenbarneveld op een zeer vertrouwelijken voet stond, werd echter insgelijks gevangen gezet.

Prins Maurits speelde een gewaagd spel. Verloor hij het, dan kon het hem zijn hoofd kosten. Zonder voorkennis van de Staten-Generaal, slechts in geheime verstandhouding met eenige vertrouwde vrienden, had hij de hand geslagen aan den grootsten staatsman van Holland en aan de pensionarissen van Rotterdam en Leiden. Een kreet van verontwaardiging over zulk een daad van willekeur ging in alle remonstrantschgezinde steden van Holland op. Indien Maurits den remonstranten tijd gelaten had, dan zouden zij ongetwijfeld gewapenderhand voor hunne verdienstelijke en vereerde leiders in de bres gesprongen zijn en hen bevrijd hebben.

Doch Maurits liet hun geen tijd. Het met geweld begonnen werk werd ook met geweld en met goed gevolg doorgezet. Vergezeld door eene bende krijgsvolk, die niet groot genoeg was om bij de vrienden der republiek bezorgdheid voor een staatsgreep te verwekken, en toch talrijk genoeg om in de verschillende steden elke poging tot verzet te onderdrukken, trok prins Maurits Holland rond; in alle steden verving hij de remonstrantschgezinde regenten door zijne aanhangers, willekeurig veranderde hij den regeeringsvorm in zijn belang en zoo wist hij binnen korten tijd te bewerken, dat de Staten van Holland, die grootendeels uit afgevaardigden der steden bestonden, geheel anders als vroeger samengesteld werden. Hadden zij eerst tegen Oldenbarneveld's gevangenneming geprotesteerd, toen de prins van zijne rondreis in den Haag teruggekeerd was, dankten zij hem voor het door hem verrichte, waardoor hij op nieuw bewezen had, dat hij, zonder gevaren of moeilijkheden te ontzien, aan het land zijne trouwste zorgen wijdde. Zij lieten de beslissing van het lot der gevangenen aan de Staten-Generaal over.

's Prinsen pogingen waren met zulk een goeden uitslag bekroond, dat ook thans de Staten-Generaal geheel overeenkomstig zijnen wensch waren samengesteld. Hij kon hun derhalve rustig de beslissing van het lot zijner vijanden overlaten Eene commissie van 24 rechters, die voor een

deel persoonlijke vijanden van Oldenbarneveld en zijne lotgenooten, voor een deel ijverige aanhangers van Maurits en alzoo bereid waren om elk vonnis te *vellen, dat hij verlangde, werd als gerechtshof* aangesteld. Tegenover deze rechtbank moesten Oldenbarneveld, Hoogerbeets, de Groot en Ledenberg zich verantwoorden op de beschuldiging, dat zij de openbare rust verstoord, scheiding tusschen de vereenigde gewesten bevorderd, de wet verkracht, de rechten en het aanzien van den prins aangerand, geschenken in geld van buitenlandsche mogendheden aangenomen hadden, enz.

De gevangenen werden zeer streng behandeld. Men bedreigde hen zelfs met de pijnbank en bracht daardoor Ledenberg tot zulk een trap van wanhoop, dat hij zich in de gevangenis met een broodmes van het leven beroofde. In een door hem nagelaten brief verklaarde hij, dat hij zich gedood had om de pijnbank en een smadelijk vonnis, waardoor ook zijne familie van haar vermogen beroofd zou worden, te ontgaan.

De zelfmoord van Ledenberg heeft — naar men zegt — een ongunstigen invloed uitgeoefend op het lot der overige beschuldigden, tegen wie men nu nog zwaarder verdenking koesterde. Intusschen is het niet waarschijnlijk, dat dit werkelijk van invloed op den afloop van Oldenbarneveld's zaak is geweest. Het gansche rechtsgeding tegen den beroemden staatsman en zijne vrienden toch was niets dan een ijdele vorm, niets dan een middel om onder den schijn van eerbied voor recht en wet een staatkundigen moord te begaan. Oldenbarneveld moest sterven, want alleen zijn dood kon prins Maurits van alle vrees voor wedervergelding ontheffen. Hij werd dan ook ter dood veroordeeld, terwijl de commissie zich bij de Groot en Hoogerbeets met eene veroordeeling tot levenslange gevangenschap en verbeurdverklaring van goederen vergenoegde. Ook over Ledenberg werd, hoewel hij reeds dood was, een vonnis geveld. Zijn lijk werd tot de galg verwezen en zijn vermogen verbeurd verklaard.

Zou het vonnis aan Oldenbarneveld en zijne vrienden voltrokken worden? Maurits had de macht om het te verhinderen, zijn invloed was in de Vereenigde Nederlanden schier onbeperkt, één woord van hem kon den grooten staatsman, den medegrondlegger der Nederlandsche vrijheid, het leven redden. Tot Maurits wendden zich dan ook alle vrienden van den advokaat en smeekten voor hem om genade; zelfs meer dan een zijner vroegere tegenstanders deed dit. Doch Maurits bleef onverbiddelijk. „Het ongeluk van Oldenbarneveld doet mij leed" — zoo luidde zijn antwoord — „ik heb hem altoos liefgehad en hem vermaand om anders te handelen. Wat hij mij gedaan heeft, vergeef ik hem, doch daardoor dat hij gepoogd heeft een anderen regeeringsvorm in te voeren, die staat en kerk in het verderf zou hebben gestort, heeft hij mij genoodzaakt om als zijn tegenstander op te treden; wat zijne kinderen betreft, hun zal ik welwillend gezind zijn, indien zij zich goed gedragen."

Wellicht zou Maurits echter den grijzen staatsman genade hebben geschonken, indien deze, of ook maar zijne familie zich had laten bewegen om genade te smeeken. Doch Oldenbarneveld verklaarde, dat hij niets misdaan had en geene genade wilde, en hetzelfde fiere antwoord gaven zijne verwanten. Te vergeefs deden Maurits' stiefmoeder, Louise de Coligny, en graaf Willem Lodewijk hun best om Oldenbarneveld's familie tot een verzoek om gratie te bewegen. Zij werden afgewezen, en geen anderen uitslag hadden hunne pogingen bij de moedige gade van de Groot, Maria van Reigersbergen, die hun kortweg antwoordde: „Ik doe het niet; heeft hij

het verdiend, dan mag men hem het hoofd afslaan." Het vonnis werd ten uitvoer gelegd. Oldenbarneveld, de 72jarige grijsaard, bereidde zich kalm en waardig ter dood. Aan den avond voor zijne terechtstelling schreef hij aan zijne familie den volgenden schoonen brief:

Zeer beminde huisvrouw, kinderen, zwagers en kleinkinderen! Ik groet u allen zeer vriendelijk. Ik ontvang, op dit oogenblik, eene zeer onaangename en droevige tijding, dat ik, oude man, voor al mijne diensten, het vaderland, zoo vele jaren, altijd oprecht en getrouw bewezen heb, nadat ik zijne prinselijke excellentie met oprechte toegenegenheid, zoo vele jaren, bij alle mogelijke goede diensten (zooveel als mijne ambten, diensten en betrekkingen hebben toegelaten) ootmoedige diensten heb bewezen, vele menschen alle soort van vriendschap bewezen, en niemand, bij mijn weten, verongelijkt heb, mij moet voorbereiden, om morgen te sterven. Ik troost mij in God, den Heer, die een kenner der harten is, en die alle menschen oordeelen zal. Ik bid u te zamen hetzelfde te doen. Ik heb de Staten van Holland en West-Friesland, de edelen en steden van deze landen, oprecht, vroom en getrouw gediend: insgelijks de Staten van Utrecht, als hooge overheid van mijn vaderland, op hun verzoek oprecht en trouw geraden, om ze te bevrijden van allen oproer des volks, en van al het bloedvergieten, waarmede zij sedert lang bedreigd zijn. Dezelfde inzichten heb ik gehad voor de steden van Holland, opdat iedereen beschermd en niemand benadeeld zoude worden. Leeft met elkander in liefde en vrede. Bid voor mij God den Heer almachtig, die ons allen met zijne heilige bescherming genadig bewaren zal.

Van mijne kamer der droefheid, den 12en Mei 1619.

Uw zeer lieve man, vader, schoonvader
en grootvader
JOHAN VAN OLDENBARNEVELD.

Den 13en Mei 1619 volgde Oldenbarneveld met onwrikbaren moed de wacht, die hem ter dood leidde. Steunend op zijn stokje betrad hij het schavot. Nog een paar woorden sprak hij tot het volk: „Mannen, gelooft niet, dat ik een landverrader ben. Ik heb oprecht en vroom als een goed patriot gehandeld en die wil ik sterven." Tot den beul richtte hij het verzoek: „maak het kort." Toen knielde hij voor den zandhoop op de planken neder — men had vergeten daar een kussen neer te leggen — trok eene fluweelen muts over de oogen, en hief de handen op in zijn jongste gebed. De bijl viel en het hoofd van een der grootste mannen, die Nederland ooit bezeten heeft, rolde in het zand.

Neusdoeken, in het bloed van den martelaar voor de Nederlandsche vrijheid gedoopt, en zand, dat met zijn bloed was doortrokken, werden nog jaren daarna als gedachtenis van den edelen Oldenbarneveld bewaard.

Een beter lot trof Oldenbarneveld's beide vrienden; Hoogerbeets werd in het jaar 1626 uit de gevangenschap ontslagen, doch stierf kort daarop.

Aan de Groot, die evenals Hoogerbeets, te Loevestein gevangen was gezet, hadden de Staten vergunning verleend om zich met wetenschappelijke studiën bezig te houden en daartoe van tijd tot tijd een koffer met boeken te ontvangen en te verzenden.

Aanvankelijk opende de gouverneur van het slot telkens den koffer, wanneer deze binnengebracht of verzonden werd; toen hij echter op den duur daarin nooit iets anders vond dan geleerde boeken, werd hij

zorgeloozer en liet hij den koffer ongeopend doorgaan. Hierop bouwde Maria van Reigersbergen, de Groot's kloeke echtgenoot, die zijne gevangenschap deelde, met de hulp van hare dienstmaagd, Elsje van Houweningen, een slim uitgedacht plan van ontvluchting. Nadat zij met eenige vrienden van haren echtgenoot buiten het fort de noodige afspraak gemaakt had, vroeg zij verlof om weder een koffer met boeken af te zenden; dit werd haar zonder aarzelen verleend.

In plaats van de boeken werd de Groot in den koffer gesloten. Hij had juist zooveel ruimte, dat hij in een gekromde houding daarin liggen kon, want de koffer was niet langer dan vier voet en alleen door het sleutelgat kreeg hij een weinig licht en lucht.

Alles was gereed, de Groot lag in den koffer opgesloten. Maria riep de mannen, die de boeken zouden wegbrengen. Eén hunner verbaasde zich over de bijzondere zwaarte der kist en vroeg wantrouwend: „zit de Arminiaan zelf er ook in?"

„Zeker, het zijn immers Arminiaansche boeken," antwoordde Maria terstond zeer gevat, op luchtigen toon. Haar schielijk en geestig antwoord nam alle wantrouwen weg, de koffer werd onder geleide der dienstmaagd weggebracht; de Groot was gered! Toen zijne vlucht ontdekt werd, bevond hij zich reeds door de hulp van trouwe vrienden in veiligheid. Zijne vrouw werd nog eenigen tijd te Loevestein gevangen gehouden, doch eindelijk ontslagen. Tevreden over hare welgeslaagde list, zag zij zich met haren echtgenoot vereenigd.

De Groot vluchtte naar Frankrijk, waar hij zijn beroemd werk over het recht van oorlog en vrede schreef. Later ging hij naar Zweden en werd Zweedsch gezant te Parijs. Hij heeft zich als staatsman en geleerde grooten roem verworven; de naam van Hugo Grotius neemt een hoogst eervolle plaats in de geschiedenis der wetenschap in. Niet alleen de rechtsgeleerdheid, neen, ook de godgeleerdheid, de geschiedenis en de dichtkunst zijn door hem met vaak schitterenden uitslag beoefend. In 1645 is hij te Rostock gestorven.

Eer wij dit hoofdstuk sluiten, moeten wij nog met enkele woorden terugkomen op de treurige rol, welke prins Maurits bij het proces tegen Oldenbarneveld gespeeld heeft. Vele Nederlandsche geschiedschrijvers hebben, gedreven door hunne ingenomenheid met den held, die zich zulke schitterende verdiensten jegens hun vaderland heeft verworven, al het mogelijke gedaan om 's prinsen houding tegenover Oldenbarneveld te rechtvaardigen, doch de onpartijdige geschiedenis wijst zulke pogingen onverbiddelijk af.

Al is ook de bewering der tegenpartij, dat Maurits getuige van de terechtstelling is geweest en zich over den dood zijns grijzen tegenstanders verheugd heeft, van allen grond ontbloot; al heeft hij zelfs bevolen, dat alle vensters van zijn paleis, die op de gerechtsplaats uitzagen, gesloten moesten worden — zeker is het, dat een enkel woord van hem voldoende zou zijn geweest om het leven van Oldenbarneveld te redden en dat hij — hierin zeer ongelijk aan zijn vader tegenover oneindig gevaarlijker en laaghartiger tegenstanders, gelijk b. v. Jean Jaureguy — geweigerd heeft dit woord te spreken; zeker is het, dat Oldenbarneveld het slachtoffer van een even sluw beraamden als krachtig uitgevoerden staatsgreep is geworden en dat zijne terechtstelling niets anders is geweest dan een staatkundige moord, waardoor prins Maurits een onuitwischbare smet op zijn anders zoo roemrijken naam heeft geworpen.

EEN EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. De Synode te Dordrecht. Uitsluiting van de remonstranten. De besluiten der synode. Vervolging van de Arminianen. Bloei der Nederlanden. De koloniën. Batavia gesticht door Jan Pietersz. Koen. Handelsverdrag met Japan. Stichting van de West-Indische compagnie. Verdragen met de Porte, Zweden en de Hanzesteden. Walvischvangst. Buitenlandsche staatkunde. Einde van het bestand. Hervatting van den oorlog met Spanje. De Nederlanden in den 30jarigen oorlog. Voordeelen, door de Spanjaarden behaald. Samenzwering van Oldenbarneveld's zonen. De heer van Groeneveld ter dood gebracht. Laatste levensdagen en dood van prins Maurits.

Nog voor dat het lot van Oldenbarneveld en zijne medestanders was beslist, was reeds den 13en November 1618 de algemeene synode, die den strijd tusschen de remonstranten en contra-remonstranten beslechten zou, te Dordrecht bijeengekomen. Zij bestond uit 58 Nederlandsche hoogleeraren, predikanten en ouderlingen en 28 buitenlandsche godgeleerden uit Zwitserland, Duitschland en Engeland.

Tot secretaris der synode koos men Daniël Heinsius, een uitstekend philoloog, en tot voorzitter den predikant Johannes Bogerman uit Leeuwarden, een man van niet meer dan hoogst middelmatige kennis, die zich alleen door zijn doodelijken haat tegen de Arminianen onderscheidde en de onverdraagzaamheid zóó ver dreef, dat hij een werk schreef, waarin hij het recht om ketters met den dood te straffen, in allen ernst handhaafde.

De verkiezingen voor de synode hadden plaats gehad, toen de contraremonstranten reeds zeker waren van hunne volkomen zegepraal op hunne tegenstanders. De synode was derhalve bijna geheel uit contra-remonstranten samengesteld. Hare leden stelden zich volstrekt niet tot taak, een vergelijk met de tegenpartij te treffen; de remonstranten werden niet toegelaten als stemgerechtigde leden, maar als aangeklaagden, die zich slechts te verdedigen hadden. De synode was derhalve niets anders dan een machtig werktuig van de partij der Gomaristen, en als zoodanig gedroeg zij zich ook van het begin tot het einde.

Vijftien vertegenwoordigers der remonstranten verschenen; aan hun hoofd stond de beroemde Episcopius, de opvolger van Arminius te Leiden. Bogerman verklaarde terstond, dat het de taak der synode was, hen te richten, en niet, met hen te onderhandelen.

De remonstranten verdedigden hun recht en hunne leer even krachtig als grondig. Op onwederlegbare wijze betoogden zij, dat eene protestantsche kerkvergadering nooit aanspraak kon maken op onfeilbaarheid en op het recht om gewetensdwang te oefenen, dewijl anders de kerkvergadering van

Trente, welker besluiten door de protestanten verworpen waren, veel grooter aanspraak op onfeilbaarheid kon doen gelden.

Het verzet der remonstranten was vruchteloos en moest wel vruchteloos zijn, dewijl de synode volkomen onvatbaar was voor overtuiging. Als orgaan van de partij der contra-remonstranten zou en wilde zij niets dan de tegenpartij vernietigen. Den 19en Januari 1619 verklaarde de voorzitter Bogerman dan ook rondweg aan de remonstranten, dat ze wel naar huis konden gaan, dewijl men hunne leer genoegzaam uit hunne boeken kende, en men hen niet meer behoefde te hooren.

Zulk eene houding, hoe hard en onrechtvaardig ook in ons oog, was in de schatting der contra-remonstranten volkomen juist en verstandig, daar zij alle volkomen nuttelooze beraadslagingen afsneed. De remonstranten zouden en moesten veroordeeld worden, ook al hadden zij met engelentongen gesproken en al was het hun gelukt, hunne leer, die meer dan ééne tastbare leemte had, boven alle bedenking te verheffen. In die omstandigheden waren alle onderhandelingen nutteloos en niets dan eene verspilling van den kostelijken tijd.

De veroordeeling volgde dan ook spoedig. De Arminianen werden voor scheurmakers en nieuwigheidszoekers, hunne leerstellingen voor valsch verklaard. Daartegenover gaf de synode eene verklaring der leer aangaande de voorbeschikking, die als de geloofsbelijdenis der Hervormde kerk beschouwd moest worden.

Den 9en Mei 1619 hield de synode hare laatste, 154ste zitting. Tot besluit der zittingen vereenigden de afgevaardigden zich aan een groot feestmaal, waarmee de schitterende zegepraal der contra-remonstranten gevierd werd.

Het is hier de plaats niet om uitspraak te doen over de meerdere of mindere juistheid van de leerstukken der beide partijen, uit een wijsgeerig en godsdienstig oogpunt beschouwd, maar te ontkennen valt het niet, dat de besluiten der Dordtsche synode in onverzoenlijken strijd waren met het levensbeginsel der protestantsche kerk, vrijheid van onderzoek en geweten.

Tengevolge van de synodale besluiten werden 200 Arminiaansche predikanten en onderwijzers afgezet. Zij, die zich verbonden om niet meer te prediken, kregen een jaargeld; doch zij, die zich op hun goed recht beriepen, meer dan 80 in getal, werden met de grootste strengheid behandeld, in de gevangenis geworpen of uit het land gebannen, met de bedreiging, dat zij levenslang gevangen zouden gezet worden, indien zij het waagden naar hun vaderland terug te keeren. Het drukken en verkoopen van Arminiaansche geschriften werd streng gestraft, alle geheime of openbare vergaderingen tot het houden van godsdienstoefening werden streng verboden en met groote wreedheid werd dit verbod gehandhaafd.

Niet overal lieten de Arminianen zich de verdrijving van hunne predikanten en het sluiten van hunne kerkgebouwen rustig welgevallen. Het kwam tot onlusten, b. v. te Rotterdam, Hoorn en Gouda, doch zij werden door kracht van wapenen onderdrukt en de wederspannige steden met zware inkwartiering gestraft. Ook de geheime samenkomsten, waarvan de Arminianen zich in hun geloofsijver niet lieten terughouden, werden met geweld verstoord. O. a. werden te Rotterdam bij eene dergelijke gelegenheid twee personen gedood en velen gewond. Den verbitterden soldaten gaf men verlof om de deelnemers aan de vergaderingen uit te plunderen. Dergelijke tooneelen vielen ook op andere plaatsen voor.

Dit waren de vruchten van de Dordtsche synode en toch werd zij door de dweepzieke Calvinisten hoog geprezen en zelfs heden ten dage beweren vele Nederlanders, die met hunne overtuiging op het standpunt der Dordtsche besluiten staan, dat zij op de eervolste wijze het ware christendom tegen den aanval der Arminianen verdedigd, ja van den ondergang gered heeft.

De onpartijdige geschiedschrijver daarentegen moet het vonnis der veroordeeling vellen over eene protestantsche synode, die door hare laakbare bekrompenheid en onverdraagzaamheid de ontwikkeling van het protestantisme belemmerd en door hare schandelijke ketterjacht der R. Katholieke kerk het volle recht gegeven heeft om het verwijt van onverdraagzaamheid, althans tot op zekere hoogte, op de protestantsche kerk terug te werpen.

Na de overwinning, door de contra-remonstranten met prins Maurits aan het hoofd op Oldenbarneveld en de voorstanders der aristocratische republiek behaald, verwachtten des prinsen tegenstanders, dat hij beslist en openlijk naar de grafelijke waardigheid streven zou. Doch zij bedrogen zich. Maurits was veel te slim en te voorzichtig om de kortelings verworven macht in de waagschaal te stellen door eene poging om haar uit te breiden. Hij zag zeer goed in, dat de Arminianen wel overwonnen, maar niet vernietigd waren, en dat zelfs onder de Gomaristen de gegoede burgerij volstrekt niet gunstig gestemd was voor de invoering van een eenhoofdig bewind. Zoolang de godgeleerde strijd geduurd had, was de partij der contra-remonstranten prinsgezind geweest, doch na de te Dordrecht behaalde overwinning verloor zij meer en meer haar staatkundig karakter. De Gomaristen, die de Arminianen in alle gewichtige posten vervingen, handelden geheel in republikeinschen geest; de personen waren veranderd, maar de regeering was volkomen dezelfde gebleven. Voor Maurits was het niet geraden, zich nieuwe vijanden te verwekken, want hij wist, dat alle Arminianen hem een doodelijken haat toedroegen, ja dat velen hunner hem wraak gezworen hadden, en hij zag zich voortdurend genoodzaakt om kleine pogingen tot opstand met geweld te onderdrukken. Met groote wijsheid en bezonnenheid smoorde Maurits alle wenschen naar uitbreiding van zijne macht, hij ging voort als stadhouder binnen de door de wet bepaalde grenzen te regeeren. Hierdoor verhoedde hij wijselijk, dat behalve de godsdienstige oneenigheden ook staatkundige onlusten den vrede der republiek verstoorden, en zoo konden de Nederlanden zich gedurende het bestand met Spanje binnen korten tijd tot een hoogen trap van uiterlijke welvaart verheffen.

Handel en nijverheid namen eene ongekende vlucht. Vooral ontwikkelde de overzeesche handel der Nederlanders zich tot eene ongekende hoogte. De Oostindische Compagnie (zie Dl. VIII, blz. 203), breidde hare handelsbetrekkingen meer en meer uit, nieuwe koloniën werden in het verre Oosten gesticht of veroverd in den strijd met de inlanders, de Portugeezen en Engelschen, een strijd welke in die verre gewesten woedde, ook al waren die staten in Europa met elkander niet in oorlog.

De gouverneur-generaal der Oostindische Compagnie en vlootvoogd Jan Pieterszoon Koen veroverde de stad Jacatra en stichtte op hare grondslagen Batavia, tot op dezen dag het middenpunt van Neerland's overzeesche bezittingen en de residentie van den gouverneur-generaal.

Reeds vroeger — in het jaar 1610 — was er een handelsverdrag tus-

schen de Nederlanders en den keizer van Japan gesloten, waarbij den Nederlanders het uitsluitend recht op den handel met Japan en het verlof tot oprichting van eene factorij op het eiland Decima verleend werd.

In het jaar 1621 werd op het voorbeeld der Oostindische Compagnie ook eene Westindische Compagnie met een kapitaal van zeven millioen gesticht.

Ook de Europeesche zeehandel der Nederlanders nam gedurende den wapenstilstand in bloei toe. Zij sloten verdragen met de Porte, met Zweden en met de Hansesteden. Hollandsche zeelieden drongen in de noordelijke zeeën door en de walvischvangst werd een nieuwe tak van nijverheid en eene nieuwe bron van rijkdom. Deze buitengewone ontwikkeling is des te opmerkelijker, dewijl met de uitbreiding van de handelsscheepvaart de vergrooting en vermeerdering der tot bescherming van de koopvaardijvloot toen meer dan nu onontbeerlijke zeemacht volstrekt geen gelijken tred hield. De collegiën der admiraliteit waren voor een deel zeer zuinig, zoodat de Nederlandsche koopvaarders niet alleen in verwijderde streken, maar ook op de Europeesche zeeën vaak van alle bescherming verstoken waren. Zij hadden veel te lijden van Algerijnsche zeeroovers, die in het tijdsbestek van een enkel jaar niet minder dan 143 Nederlandsche schepen, ter waarde van 30 millioen, wegkaapten.

De republiek der vereenigde Nederlanden hield zich gedurende het bestand te zeer met hare godsdiensttwisten en met de zorg voor hare handelsbelangen bezig, om zich veel met de buitenlandsche staatkunde in te laten. Hoewel Maurits den zoon zijner zuster, Frederik V van de Paltz, den bekenden winterkoning (zie Dl. VIII, blz. 223), schoon zonder gevolg ondersteunde, en Frederik V vervolgens in de Nederlanden eene schuilplaats vond, hoewel de Staten-Generaal in den strijd over de Gulik-Cleefsche erfopvolging (zie Dl. VIII, blz. 211) partij kozen, toch werd hierdoor de ontwikkeling van de hulpbronnen des lands niet belemmerd en voorloopig geen belangrijke en kostbare oorlog te weeg gebracht.

Zoo stonden de zaken, toen in het jaar 1621 de wapenstilstand met Spanje ten einde liep. De Nederlanders zouden wel gaarne het bestand op de vroegere voorwaarden verlengd hebben, doch prins Maurits verlangde dit niet. In den oorlog hoopte hij nieuwe gelegenheid te vinden om zijn invloed te verhoogen en zijn neef Frederik te ondersteunen; hij ried derhalve den oorlog aan, doch zou ongetwijfeld zijn doel niet bereikt hebben indien de Spaansche staatkunde zijne wenschen niet bevorderd had.

Spanje rekende op de toenmalige overmacht van het huis Oostenrijk; de Spaansche ijveraars predikten op nieuw de uitroeiing van de Nederlandsche ketters, met wie men niet, tot schade der kerk, een duurzamen vrede sluiten mocht, zij hoopten nog altijd door kracht van wapenen de afvallige provinciën weer tot haren schoot terug te voeren.

Zoo begon in Augustus 1621 de oorlog op nieuw. Prins Maurits had al het mogelijke gedaan om zich krachtig ten strijde toe te rusten, doch zijne pogingen waren niet met goed gevolg bekroond; thans moest hij zwaar voor zijne vroegere handelwijze boeten. In vroegere dagen was hem, dank zij de onbekrompen zienswijze van Oldenbarneveld en zijne vrienden, de krachtigste ondersteuning verleend, doch thans waren de bekwaamste en wakkerste mannen bijna overal uit het bewind verdrongen en vervangen door kleingeestige en zelfzuchtige cijferaars, onbekwaam tot het koesteren van eene grootsche gedachte en tot het brengen van een veelbeteekenend

offer. Zij stonden evenmin vóór den oorlog de noodige middelen toe, om het land krachtig ten strijde toe te rusten, als zij gedurende den strijd Maurits de gevraagde ondersteuning verleenden.

Het sprak van zelf, dat de prins onder zulke omstandigheden geene lauweren plukken kon. Met een nieuw, in den oorlog niet geoefend en veel te zwak leger moest hij den strijd aanvaarden tegen de Spanjaarden, die juist in den laatsten tijd schitterende voordeelen behaald hadden en die door een veldheer als Spinola aangevoerd werden. Het was een geluk voor de Nederlanders, dat in den dertigjarigen oorlog, waaraan zij thans moesten deelnemen, Duitschland natuurlijk het hoofdtooneel van den krijg was en dat de geheele kracht des vijands niet tegen hun land aangewend kon worden.

De strijd begon, doch leidde niet tot de overwinning.

Het geluk was van prins Maurits geweken, wellicht ook zijn zelfvertrouwen, omdat hij te zwak ondersteund werd. Hij durfde niet aanvallenderwijs te werk te gaan. Hij, de oude stedendwinger, moest zich tot een verdedigingsoorlog bepalen en ook hierin was hij niet altijd gelukkig. Spinola ontnam b. v. den Nederlanders de door hen bezette vesting Gulik; slechts met moeite werd Bergen-op-Zoom uit hunne macht gered en alle pogingen om het door Spinola belegerde Breda te ontzetten, mislukten (1624).

Maurits zag zijn roem als krijgsman verbleeken. Een bijna vierjarige oorlog had hem nog geene enkele gelegenheid verschaft om eene belangrijke onderneming uit te voeren. Hij was ontevreden op zijne partij, die hem niet voldoende ondersteunde, ontevreden op zich zelven bovendien. Zijne sombere stemming werd nog verergerd door eene samenspanning tegen zijn leven, die in het jaar 1623 ontdekt was en wier medeplichtigen hij op wreede wijze had laten straffen; die samenzwering toch had hem het bewijs geleverd, dat de leiders der Arminianen onverzoenlijk waren.

Aan het hoofd der samenzwering stonden twee zonen van den ter dood gebrachten Oldenbarneveld, Reinier, heer van Groeneveld, en Willem, heer van Stoutenburg, die beiden van verlangen brandden om den dood huns vaders op den prins te wreken.

Zij zwoeren met eenige vrienden samen, om Maurits te vermoorden.

Het was een schandelijk komplot, eene onderneming den zonen van zulk een edelen vader onwaardig, daar zij niets dan een laaghartigen sluipmoord ten doel had: door gehuurde moordenaars zou de prins bij het uitstappen uit zijne karos omgebracht worden.

De samenzwering werd door ondergeschikte deelnemers verraden, eer men tot de uitvoering kon overgaan. De samenzweerders zouden gevat worden, doch de meesten hadden reeds de lucht gekregen van het verraad en hun heil in de vlucht gezocht. Slechts weinigen gelukte het echter, zich in veiligheid te stellen. Tot hen behoorde de heer van Stoutenburg; hij vond eene gastvrije ontvangst te Brussel, aan het hof der aartshertogin. Later is hij tot de roomsch-katholieke kerk overgegaan en heeft hij den naam, dien hij droeg, nog meer geschandvlekt door de wapenen tegen zijn vaderland te voeren.

Groeneveld, die insgelijks gevlucht was, werd door de speurhonden van den prins op het eiland Vlieland opgespoord en in weerwil van het visschersgewaad, waarin hij zich vermomd had, herkend. Men bracht hem gevankelijk naar den Haag terug en stelde zoowel hem, als de overige

deelnemers aan de samenzwering, die grootendeels op de vlucht achterhaald en gegrepen waren, voor den rechter.

Welk een vonnis hier geveld worden zou, was niet twijfelachtig; de schuld der aangeklaagden werd zonneklaar bewezen, ook ontkenden de meesten niet, dat zij den prins hadden willen vermoorden. Zij werden allen ter dood veroordeeld.

Wat Oldenbarneveld's gade niet voor haren onschuldigen echtgenoot had willen doen, dat deed zij voor haren schuldigen zoon. Met hare schoondochter en hare kleindochter verscheen zij voor prins Maurits, ten einde hem voor Groeneveld om genade te smeeken; doch hare bede vond geen gehoor. Maurits kende geene genade, ook thans niet, nu de zaak hem persoonlijk betrof. Den vader had hij haar niet uit eigen beweging willen schenken, den zoon weigerde hij haar.

Groeneveld zag den dood moedig onder de oogen. Edeler gezind dan Stoutenburg, was hij in de gevangenis tot het inzicht gekomen, hoe schandelijk de wraak, hoe laag de beraamde sluipmoord was. Hij had oprecht berouw over zijne deelneming aan de samenzwering. Niet voor de straf duchtte hij, niet voor den vreeselijken dood door het zwaard deinsde hij terug, maar hij betreurde het diep, dat hij zich had laten overhalen om met sluipmoordenaars gemeene zaak te maken.

Vóórdat hij ter dood gebracht werd, sprak hij tot het volk: „Wraakzucht en slechte raadgevingen hebben mij zoover gebracht. Heb ik iemand onrecht gedaan, vergeef het mij dan om Christus' wil." Toen men hem het noodlottige kapje over de oogen trok, hoorde men hem mompelen: „O God! wie ben ik geweest en wie ben ik nu!"

Zijn hoofd viel. Had prins Maurits hem het leven al niet geschonken, toch verleende hij den achterblijvenden ééne gunst: het lijk werd niet verminkt, maar in hetzelfde graf neergelegd, waarin het gebeente van Oldenbarneveld rustte.

De overige samenzweerders werden na de onthoofding gevierendeeld en hunne hoofden werden tot waarschuwing van het volk op pieken ten toon gesteld. Zelfs de wapens, waarmee de sluipmoord gepleegd zou zijn, werden vernietigd.

Al was de samenzwering door den dood der medeplichtigen verijdeld, toch oefende zij voortdurend op Maurits een hoogst treurigen invloed uit. Zij versterkte de neiging tot zwaarmoedigheid, waaraan hij leed.

Alles mislukte hem; in den oorlog kon hij zich geen roem verwerven; hij zag zich omringd door mannen, die hij grootendeels noch achtte, noch liefhad; hij wist, dat zijne vijanden zich over zijn onspoed verheugden, dat hij bij een groot deel des volks gehaat was. Ook zijne gezondheid begon te wankelen, een hevige leverkwaal folterde hem in den winter van 1624 op 1625.

Ziek, neerslachtig, ontevreden met zich zelven en met de wereld trok hij zich van het oorlogstooneel terug, om zich uitsluitend aan de staatszaken te wijden. Zijne ziekte verergerde, eene hevige koorts tastte hem aan. „Weg! neemt dat hoofd weg!" riep hij in zijn ijlen; men zegt, dat hij in de hitte der koorts het bebloede hoofd van Oldenbarneveld voor zich zag.

Den 23en April 1625 stierf Maurits in den ouderdom van 58 jaren. De Nederlanders houden zijne nagedachtenis in dankbaar aandenken, want veel, zeer veel heeft hij voor de bevestiging van hunne vrijheid gedaan. Al kan de onpartijdige geschiedenis hem niet den naam van een in alle

opzichten groot en edel vorst schenken, al stelt zij hem, wat onbaatzuchtigheid en verdraagzaamheid betreft verre beneden zijnen vader, toch vereert zij in hem een der grootste veldheeren van zijn tijd. Raynal zegt van hem:

„Zijn leven was eene schier onafgebroken reeks van rustelooze gevechten, belegeringen en overwinningen. Evenals Montecuculi verstond hij de kunst der marschen, evenals Vauban de versterkingskunst; evenals Eugenius wist hij de middelen te vinden om een leger in uitgeputte streken te onderhouden; evenals Vendôme bezat hij de vaardigheid om zijne soldaten tot elke onderneming, hoe hachelijk, aan te sporen; evenals Condé, een onbedriegelijk juist overzicht van het geheel der dingen, evenals Karel XII, het vermogen om zijne troepen tot het verduren van onuitsprekelijke bezwaren te harden, en evenals Turenne, de niet minder groote kunst om in den strijd menschenlevens te sparen."

TWEE EN DERTIGSTE HOOFDSTUK

De Nederlanden. Prins Frederik Hendrik. Zijn stadhouderschap. Zijne staatkunde. De stadhouderlijke en staatsgezinde partijen. Des prinsen buitenlandsche staatkunde. Zijn verbond met Richelieu. Beleg van La Rochelle. Verbond met Frankrijk. De titel Hoogheid. Erfelijkheid van het stadhouderschap. Verbintenis van Frederik Hendrik met Karel I van Engeland. Zijn zoon Willem huwt eene Engelsche vorstin. De gelukkigste tijd der Nederlandsche republiek. Frederik Hendrik als veldheer. Verlies van Breda. Inneming van 's Hertogenbosch. Oorlog van het jaar 1632. Inneming van Maastricht. Verovering van Limburg. De uitoefening van den katholieken eeredienst daar toegestaan. Verbond met Frankrijk. Herovering van Breda. Ondernemingen ter zee. Veroveringen in Brazilië. Piet Hein verovert de Spaansche zilvervloot. Voordeelen, door de Oostindische compagnie behaald. Graaf Johan Maurits van Nassau, gouverneur-generaal van Brazilië. Zijne werkzaamheid. Zijne terugroeping. Verval van de Braziliaansche koloniën. De koloniën in Oostindië. De Engelschen op Amboina ter dood gebracht. De zeeroovers van Duinkerken. Tromp, de Witt, Bankert, enz. De groote overwinning ter zee bij Duins.

Maurits van Nassau was nooit gehuwd geweest; hij liet slechts onwettige kinderen na, van welke twee zonen, Willem en Lodewijk, later naam gemaakt hebben. De erfgenaam van zijne aanspraken op de hoogste plaats in de regeering der republiek was derhalve zijn broeder Frederik Hendrik, de zoon van Willem van Oranje en van Louise de Châtillon, dochter van den admiraal de Coligny.

Duidelijk spreekt de geest, welke in die dagen de republiek bezielde, uit het feit, dat niemand er aan dacht den een of anderen bekwamen veldheer aan het hoofd der krijgsmacht en daardoor aan het hoofd van den

staat te stellen. Men beschouwde het als iets, dat van zelf sprak, dat alleen een afstammeling uit het Huis Oranje-Nassau de hoogste waardigheid in den staat bekleedde. Zelfs de vurigste republikeinen waren toen in zeker opzicht monarchaal gezind. Zeker is het, dat deze hunne gezindheid voedsel vond in de groote bekwaamheden van den man, die als erfgenaam van prins Maurits op het stadhouderschap ook de meeste aanspraak had.

Prins Frederik Hendrik werd reeds den dag na den dood zijns broeders tot kapitein-generaal en admiraal der zeven provinciën benoemd. Kort daarop kozen Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland en Overijssel hem tot stadhouder, terwijl Groningen en Drenthe den stadhouder van Friesland, graaf Ernst Casimir van Nassau, tot die waardigheid verhieven.

Frederik Hendrik was 41 jaar oud, toen hij de leiding van de zaken der republiek op zich nam. Reeds tijdens het leven zijns broeders had hij zich als een degelijk krijgsman doen kennen, ja zich door zijne schitterende dapperheid beroemd gemaakt. Tevens was hij om zijn zachtmoedigen en minzamen aard zeer bemind. De remonstranten, jegens wie hij steeds eene groote zachtheid aan den dag had gelegd, hoopten van hem, dat hij terstond alle harde maatregelen, waaronder zij gebukt gingen, opheffen zou. De republikeinen vertrouwden hem, dewijl hij altijd eene groote mate van eerbied voor de wetten aan den dag had gelegd.

Frederik Hendrik beantwoordde volkomen aan de omtrent hem gekoesterde verwachtingen, doch hij ging daarbij langzaam en voorzichtig te werk. Aan een onbesuisd ingrijpen in de bestaande orde van zaken dacht hij niet. Hij was er op uit, de partijen te verzoenen, en door vriendelijke voorkomendheid voor zich te winnen, geene harer wilde hij geheel van zich vervreemden en allerminst zich blootstellen aan het verwijt, dat hij op regelmatige wijze tot stand gekomene wetten verkracht had. Daarom gedroeg hij zich zeer zachtmoedig jegens de remonstranten, hij wist te bewerken, dat de gevangenen uit hunnen kerker ontslagen werden, dat de vervolgingen gestaakt werden en dat de ballingen, wanneer zij niet bij een rechterlijk vonnis verdreven waren, terugkeeren mochten. Gaarne liet hij toe, dat hun in eenige steden b. v. te Amsterdam, vergunning tot het houden van hunne godsdienstoefeningen en tot het bouwen van eene kerk verleend werd. Hij trachtte den ijver der contra-remonstrantsche predikers te matigen, doch verder ging hij niet.

Hij veroorloofde zelfs Hugo de Groot, dien hij zeer hoogachtte, niet, zijn verblijf weder in de Nederlanden te vestigen, dewijl naar zijne overtuiging de rechterlijke uitspraak geëerbiedigd worden moest. Dezelfde nauwgezetheid ten aanzien van de wetten des lands legde Frederik Hendrik ook in het binnenlandsch bestuur aan den dag. Hij was niet minder eerzuchtig dan zijn overleden broeder; evenals deze streefde hij naar eene vorstelijke heerschappij, naar eene kroon, die hij zijnen zoon zou kunnen nalaten. Doch nooit wendde hij tot bereiking van dit doel gewelddadige middelen aan. Bij strenge inachtneming van de door de Unie voorgeschreven rechtsvormen, trachtte hij zijn invloed te vermeerderen, door zich door schitterende heldenfeiten onontbeerlijk te maken en den bloei van handel en nijverheid te bevorderen, door de hoogste ambten aan zijne aanhangers te schenken en zich in alle standen door zijne zachtmoedigheid en beminlijkheid vrienden te maken. Door dit alles werkte hij meer uit dan door het

plegen van geweld of door een openlijk streven naar vorstelijke macht.

Hij aanvaardde het stadhouderschap op een moeilijk tijdstip. De Nederlanders waren op nieuw in een gevaarlijken oorlog gewikkeld en het ontbrak hun aan kracht om iets van belang op het slagveld uit te richten, dewijl twee partijen vijandig tegenover elkander stonden, die elkaar heimelijk bestreden en verhinderden, dat al de krachten des lands tegen den buitenlandschen vijand aangewend werden. Het wantrouwen, hetwelk Maurits door zijn openlijk streven naar de vorstelijke heerschappij, door de onderdrukking van de remonstranten, door het ter dood brengen van Oldenbarneveld en door andere maatregelen gewekt had, was zoo groot geworden, dat het hem van alle krachtige ondersteuning tot het doorzetten van den krijg beroofd had.

De half-godsdienstige, half-staatkundige partijen waren langzamerhand zuiver staatkundige facties geworden, ze waren in eene stadhouderlijke en eene staatsgezinde partij overgegaan. Tot de laatste behoorden de oude remonstranten, doch ook vele aanzienlijke mannen onder de contra-remonstranten, die den republikeinschen regeeringsvorm krachtig handhaafden en steeds er op uit waren den overwegenden invloed van den stadhouder te beperken. Tot de stadhouderlijke partij behoorde, behalve een deel des adels, die het schitterende leven aan een vorstelijk hof en al de voorrechten, aan zijn stand in een monarchie verleend, terugwenschte, ook de groote onontwikkelde hoop der contra-remonstranten. Frederik Hendrik begunstigde natuurlijk de stadhouderlijke partij, welker invloedrijkste leden hij overal in de belangrijkste ambten wist te plaatsen, doch zonder de staatsgezinde partij in hare rechten te krenken of haar voor het hoofd te stooten. Hij wist het door zijne te gelijk zachte en verstandige maatregelen zoover te brengen, dat hij, terwijl hij zich schijnbaar altijd naar den wil der Staten-Generaal schikte, toch over het geheel eene onafhankelijke staatkunde volgde en daarbij voor zich zelven en zijne nakomelingen meer en meer den weg naar de koninklijke heerschappij baande. In het veld liet hij zich door afgevaardigden van de Staten-Generaal vergezellen; hij hoorde hunne raadgevingen aan, doch wist hen altijd te overtuigen, dat hetgeen hij deed, goed was. In de leiding van de buitenlandsche staatkunde volgde hij insgelijks meestal zijn eigen wil; doch zoodra hij zag, dat hij daardoor in eene ernstige botsing met de volksmeening zou komen, wist hij steeds op eene zeer verstandige wijze toe te geven. Dit toonde hij zonneklaar in zijne verhouding tegenover Frankrijk.

Door zijne opvoeding, zijne belangen en zijne neigingen helde Frederik Hendrik naar de zijde van Frankrijk over; hij beschouwde dit land als den natuurlijken voormuur der Nederlanden tegen Spanje; doch dit zijn gevoelen stond lijnrecht tegenover dat van vele aanzienlijke mannen der republiek, die de Fransche staatkunde ten sterkste wantrouwden. Vooral de ijverige Calvinistische predikanten haatten het katholieke land, waarin de Hugenooten zoo bloedig werden vervolgd. In weerwil hiervan zette Frederik Hendrik, door staatkundige beweegredenen gedrongen, het door, dat eene Nederlandsche vloot afgezonden werd om aan de belegering van La Rochelle deel te nemen; toen echter daarover in het geheele land een kreet van verontwaardiging opging, toen de predikanten de bestuurders der republiek openlijk beschuldigden, dat zij hunne eigene geloofsgenooten bestreden en toen de Staten-Generaal zich hierdoor genoodzaakt zagen om de Nederlandsche flotille terug te roepen, verzette hij zich daar-

tegen niet, maar toch wist hij het zoover te brengen, dat in het jaar 1635 tusschen Frankrijk en de Nederlanden een aanvallend en verdedigend verbond gesloten werd. Uit dankbaarheid hiervoor verleende Lodewijk XIII hem den titel van »Hoogheid" in plaats van den vroegeren lageren titel van Excellentie of „Doorluchtigheid!" Ook de Staten-Generaal, welker leden allen tot de stadhouderlijke partij behoorden, besloten Frederik Hendrik voortaan „zijne Hoogheid" te noemen. Deze alles behalve republikeinsche titel voerde Frederik Hendrik verder op den weg naar de vorstenkroon, welke hij zoo al niet voor zich zelven, dan toch voor zijn zoon begeerde, dien hij geheel tot een toekomstigen monarch opvoeden liet. Inderdaad had hij recht om de schitterendste verwachtingen te koesteren, want alles ging naar zijnen wensch. Het gelukte hem zelfs, eene bepaalde belofte omtrent de opvolging van zijnen zoon in het stadhouderschap te verkrijgen. Daarmede was deze waardigheid reeds tot op zekere hoogte erfelijk verklaard.

Uit Frederik Hendrik's neiging tot de vorstelijke waardigheid vloeide nog eene andere verbintenis voort, welke hij met Karel I van Engeland sloot. In het jaar 1641 huwde hij zijn zoon Willem, toen 15 jaar oud, aan Maria, des konings oudste dochter, uit. Ongetwijfeld zou hij Karel in zijn strijd met het oproerige parlement zeer gaarne krachtig ondersteund hebben, doch dit kon hij niet, of althans slechts in zoover dat hij hem geld en wapens zond; want de Nederlandsche natie was sterk op de hand van hare geloofsgenooten, de rondkoppen, en hij kon derhalve niets meer bewerken dan dat de Staten-Generaal het verzoek van een afgezant van het Engelsche parlement om ondersteuning in den strijd tegen den koning afsloegen en zich bepaalden tot de belofte eener stipte onzijdigheid, terwijl de opstandelingen, van Holland en Zeeland uit, meermalen krachtig ondersteund werden.

Deze houding van Frederik Hendrik kwam den Nederlanders in lateren tijd op bloedige en kostbare oorlogen te staan. De wijsheid des stadhouders wist deze echter gedurende zijne eigene regeering te vermijden. Gedurende zijn bewind heerschte er zulk een vrede van binnen en zooveel voorspoed tegenover den vijand, dat het menigmaal het gelukkigst tijdperk der Nederlandsche republiek genoemd wordt.

De jeugdige republiek nam in deze dagen voor het eerst eene belangrijke plaats onder de Europeesche Mogendheden in en oefende door hare deelneming aan den dertigjarigen oorlog ook een zekeren invloed op den loop der geschiedenis van Europa uit.

Frederik Hendrik, die in de school van zijn als veldheer zoo uitstekenden broeder Maurits gevormd was, betoonde zich, zoodra hij zelf den veldheerstaf in handen nam, insgelijks een voortreffelijk legerhoofd, die de Nederlandsche legers weldra met beter gevolg aanvoerde dan Maurits in den laatsten tijd gedaan had, dewijl hij niet, gelijk deze, met den onwil der Staten te kampen had, maar de bereidwilligste en krachtigste ondersteuning vond bij het geheele volk, dat gaarne alle noodige offers bracht om den oorlog met kracht door te zetten.

In den eersten tijd na het aanvaarden van het stadhouderschap was Frederik Hendrik nog niet bij machte om veelbeteekenende voordeelen te behalen. De beroemde Spinola stond tegenover hem en deze liet zich niet licht overrompelen of overwinnen. Te vergeefs trachtte Frederik Hendrik hem tot het opbreken van het beleg van Breda te noodzaken door tot twee

maal toe tegen Antwerpen op te trekken: Breda viel tot zijne groote smart.

In het jaar 1629 werd Spinola naar Spanje teruggeroepen en thans kreeg Frederik Hendrik de handen vrij. Hij had besloten, de Nederlanders voor het verlies van Breda schadeloos te stellen door een schitterend wapenfeit, door de inneming van 's Hertogenbosch. Om deze vesting ontbrandde een strijd, die in de krijgsgeschiedenis vermaard geworden is. Tegenover den prins stond de graaf van den Berg, een bekwaam veldheer, die tot ontzet der belangrijke vesting was opgerukt.

Wij kunnen tot onzen spijt ons niet inlaten met de bijzonderheden van dit belangwekkend beleg en bepalen ons tot de mededeeling, dat het ook een groot staatkundig gewicht had; het hield de Spaansche krijgsmacht in de Nederlanden vast en maakte daardoor den Zweedschen koning Gustaaf Adolf zijne ondernemingen gemakkelijker.

Een der voornaamste steunpunten der keizerlijke en Spaansche legers was de vesting Wezel, waar de krijgskas en de krijgsvoorraad zich bevonden. Terwijl de keizerlijken een strooptocht op de Veluwe ondernamen, om den prins van 's Hertogenbosch af te trekken, en de Staten Generaal hem reeds door hunne afgevaardigden aanspoorden om het beleg op te breken, liet Frederik Hendrik, als eenig antwoord op die beweging des vijands en op die vermaning van de Staten, door Otto van Gent, heer van Dieden, Wezel door middel van een handgreep bemachtigen.

Hierdoor werd ook het lot van 's Hertogenbosch beslist. Van den Berg moest terugtrekken. Anton Schets, heer van Grobbendonck, de dappere bevelhebber der bezetting, was zonder hulp van buiten niet in staat om de verdediging voort te zetten. Den 14en September 1629 gaf de sterke vesting, waarvoor zelfs Maurits vroeger het hoofd gestooten had, zich over.

Gedurende de eerstvolgende jaren waren de krijgsgebeurtenissen van weinig beteekenis. Eerst in het jaar 1632 werden zij op nieuw van meer belang. Frederik Hendrik trok met een leger de Maas langs, nam Venlo, Roermond en Stralen in en sloeg het beleg voor Maastricht. Hij verschanste zijn leger zoo goed, dat de markies de Santa Croce, de Spaansche bevelhebber, met zijne 14 tot 15000 man evenmin iets tegen hem kon uitrichten als het leger van 20.000 man, dat onder den generaal Gonsalez de Cordova uit Duitschland tot ontzet der stad afgezonden was. Beide Spaansche veldheeren waagden niet eens een ernstigen aanval.

De infante Isabella, de landvoogdes der Spaansche Nederlanden, zag naar meer hulp om, ten einde de belangrijke vesting voor Spanje te behouden. De beroemde Pappenheim zou haar die aanbrengen; hij trok naar de Nederlanden en verzekerde reeds vooraf op hoogen toon, dat hij de stad ongetwijfeld ontzetten zou. Doch ook hij slaagde niet, wellicht omdat hij door de Spanjaarden, die hij door zijn snoevende grootspraak beleedigd had, niet voldoende ondersteund werd. Te vergeefs deed hij den 7en Augustus 1632 zijne steeds zegevierende troepen tegen de schansen van 's prinsen legerplaats oprukken, tot twee maal toe werd hij teruggeslagen.

Den 31en Augustus gaf Maastricht zich na een beleg van 69 dagen over aan Frederik Hendrik, wiens roem door deze verovering wijd en zijd verbreid werd; de inneming van deze sterke vesting was dan ook inderdaad een schitterend wapenfeit. De stad gaf zich over in het gezicht van

twee tot ontzet aangerukte legers, dat van Cordova en van Pappenheim, terwijl de krijgsmacht van den prins niet talrijker was dan die van elk zijner tegenstanders.

Het geheele hertogdom Limburg viel den overwinnaar in handen. Dewijl de bevolking katholiek was, besloten de Staten-Generaal op aanraden van Frederik Hendrik tot een veelbeteekenenden stap. Hadden zij tot dusver, in weerwil der vertoogen van den Franschen koning, in de Brabantsche steden de uitoefening van den katholieken eeredienst geweigerd, thans besloten zij haar toe te staan. Het gevolg van dezen verstandigen maatregel was, dat vele Belgische edelen, onder anderen ook de beroemde graaf van den Berg, tot de Nederlanders overgingen. Onder de aanzienlijken des lands vormde zich zelfs eene samenzwering, met het doel om geheel België weder met de vrije Nederlanden te vereenigen. Dewijl deze samenzwering te vroeg ontdekt werd, had zij echter geen verder gevolg.

De republiek had zich door de overwinningen van haren stadhouder en door de schitterende voordeelen, ter zee door haar behaald, waarop wij spoedig terugkomen, zulk een aanzien verworven, dat Frankrijk haar vurig tot bondgenoot begeerde. Hoewel vele Nederlanders zulk een bondgenootschap niet gaarne zagen, wist Frederik Hendrik toch — gelijk wij reeds verhaald hebben — in het jaar 1635 een aanvallend en verdedigend verbond voor den tijd van zeven jaar tot stand te brengen. De Franschen verbonden zich tot het betalen van een geldelijken onderstand ten bedrage van een millioen en tot het leveren van hulptroepen; de Nederlanders beloofden van hunne zijde, dat zij alleen in overeenstemming met Frankrijk vrede zouden sluiten. Een Fransch leger onder de maarschalken Brezé en Châtillon vereenigde zich met de Nederlandsche troepen onder Frederik Hendrik, onder wiens opperbevel — zeldzaam voorbeeld van onderdrukking der Fransche ijdelheid! — de beide maarschalken zich moesten stellen.

Belangrijke voordeelen leverde dit verbond met Frankrijk den Nederlanders echter niet op; de vereenigde legers behaalden op de Spanjaarden, die thans door den bekwamen kardinaal-infant Ferdinand aangevoerd werden, slechts geringe voordeelen. In het jaar 1637 trokken zij te vergeefs tegen Duinkerken op, om deze schuilplaats van zeeroovers, die den Nederlandschen handel onnoemlijke schade toebrachten, te veroveren; met verlies teruggeslagen, moesten zij de onderneming opgeven.

Gelukkiger was Frederik Hendrik in eene zelfstandige onderneming, waardoor hij zich weder grooten roem verwierf. Hij trok tegen Breda op en belegerde deze stad van Juli tot October. Hoewel de kardinaal-infant Ferdinand alle krachten inspande om Breda te ontzetten, moest het zich toch den 7en October 1637 overgeven en prins Frederik Hendrik werd hierdoor weder heer zijner baronie, die hij, evenals voorheen zijn broeder, met het zwaard in de vuist had moeten heroveren.

Gedurende de volgende jaren werd de oorlog te land door de Nederlanders niet met groote kracht doorgezet. Zij besteedden hunne hulpmiddelen liever aan ondernemingen ter zee; en zij deden daaraan wel, want de laatste jaren hadden het bewijs geleverd, dat de Nederlanders geroepen waren om aan Spanje en Portugal de aangematigde alleenheerschappij over de transatlantische volkplantingen te ontrukken.

Van groot belang voor de uitbreiding van de macht der Nederlanden als koloniale mogendheid waren gedurende het stadhouderschap van Fre-

derik Hendrik de voordeelen, door de Westindische Compagnie in Brazilië behaald.

Reeds in het jaar 1624 had de admiraal Jacobs Willekens de toenmalige hoofdstad San Salvador (Bahia) veroverd. Deze verovering was echter weer verloren gegaan; daarentegen nestelden de Nederlanders zich, na de inneming van Olinda in Fernambuco door den admiraal Loncq, te Recife, dat van nu af de hoofd-wapenplaats der Nederlanders in Brazilië werd.

Een der grootste zeehelden in die wateren was Piet Hein. In het jaar 1627 bracht hij aan eene Spaansche vloot in de Allerheiligen-baai niet ver van San Salvador, eene zware nederlaag toe, en een nog schitterender voordeel behaalde hij een jaar later in de baai van Matanzas op de noordkust van Cuba, door de verovering van de Spaansche zilvervloot. (*) Het was toen een tijd van voorspoed voor de Westindische Compagnie. In een tijdverloop van 13 jaren, 1623—1636, rustte zij meer dan 800 schepen uit, bemand met ruim 67000 koppen; zij breidde hare bezittingen in Brazilië met onwederstaanbare kracht uit en ontrukte den Portugeezen de eene provincie na de andere.

In het jaar 1636 werd een neef van den stadhouder Frederik Hendrik, graaf Johan Maurits van Nassau, een kleinzoon van Willem's broeder Jan, tot gouverneur generaal van Brazilië benoemd. Hij trof reeds een zeer aanzienlijk rijk met eene land- en zeemacht van meer dan 60.000 man, maar overigens een zeer verwarden staat van zaken aan. Met kracht en klem voerde hij het bewind, hij herstelde de orde, deed de wet eerbiedigen, regelde de rechtspleging en stelde bestuurslichamen aan, bovendien stichtte hij kerken en scholen. Tevens was hij ernstig op uitbreiding van het Nederlandsche grondgebied bedacht en over het geheel slaagde hij hierin niet ongelukkig, al gelukte het hem ook niet San Salvador te heroveren.

In het jaar 1640 herwon Portugal zijne onafhankelijkheid. Hierdoor kwam er in de verhouding van dit land tot de republiek eene groote verandering. De Staten-Generaal ondersteunden thans de Portugeezen met eene scheepsmacht tegen de Spanjaarden, en natuurlijk kwam hierdoor aan de veroveringen der Nederlanders in Brazilië ook een eind.

Het was te voorzien, dat de Portugeezen zouden trachten hunne verloren koloniën te herwinnen, zoodra zij zich daartoe machtig genoeg gevoelden. Graaf Johan Maurits begreep dit zeer goed; hij stelde geen vertrouwen in de door den nood afgeperste belofte van koning Joao IV van Portugal, dat de Nederlanders de tot dusver gemaakte veroveringen behouden mochten, en verzocht dringend om eene aanzienlijke versterking van zijne strijdkrachten. Zij werd hem niet gezonden, kleingeestige overleggingen waren zelfs in het jaar 1643 oorzaak van zijne terugroeping.

Van dit tijdstip dagteekent het verval der Nederlandsch-Braziliaansche

(*) De buit, door de koene zeelieden behaald, uit goud, zilver, paarlen, edelgesteenten en reukwerken bestaande, werd op niet minder dan 11½ millioen geschat. Een in den boezem des volks ontstaan versje leeft nog heden ten dage in den mond van alle Nederlanders:

Piet Hein,
Zijn naam is klein,
Zijn daad is groot,
Hij heeft gewonnen de zilvervloot

kolonie. Johan Maurits had zijn best gedaan om een rijk te stichten, waarin wet en recht geëerbiedigd werden, en had tot bereiking van dit doel geene geldelijke offers ontzien, maar de schraapzuchtige kooplieden, in wier handen thans het bewind over de veroverde gewesten kwam, kenden geen ander doel dan de stelselmatige uitzuiging van de Portugeesche volkplantingen. Hieruit vloeiden natuurlijk opstanden voort, die heimelijk door de Portugeesche regeering ondersteund werden (*).

In Oost-Indië, waar onder het stadhouderschap van Frederik Hendrik de Nederlandsche kolonisatie insgelijks groote vorderingen maakte (in het jaar 1641 veroverden de Nederlanders Malacca) waren de beambten der Oost-Indische Compagnie evenmin geliefd als die der West-Indische in Brazilië. Al valt het niet te ontkennen, dat de Nederlanders in hunne bezittingen een beter geregeld bestuur invoerden dan de Spanjaarden en Portugeezen en dat zij over het geheel de inboorlingen veel menschelijker behandelden dan deze, aan den anderen kant legden zij toch tegenover de vreemde Europeesche kolonisten eene onverbiddelijke gestrengheid aan den dag. O. a. liet de bevelhebber van eene Nederlandsche factorij op Amboina een groot aantal Engelsche kooplieden ter dood brengen, omdat hij hen beschuldigde van eene samenzwering met de Japaneezen, die ten doel had de Nederlanders te vermoorden en de vesting in te nemen. Hij liet, gelijk later beweerd en bijna genoegzaam bewezen is, het doodvonnis uitvoeren, hoewel hij van de onschuld der aangeklaagden volkomen overtuigd was geworden.

Deze gruweldaad verwekte in Engeland, waar toch reeds een sterke naijver op de Nederlanders wegens de uitbreiding hunner overzeesche bezittingen heerschte, eene heftige verbittering, die door andere dergelijke voorvallen nog versterkt werd. In die verre gewesten heerschte toenmaals onder de Europeanen een onafgebroken, door wederzijdschen naijver veroorzaakte strijd, die ook dan niet rustte, wanneer de staten in Europa in vrede met elkander leefden, ja elkanders bondgenooten waren.

Evenals in de verre wateren behaalden de Nederlanders ook op de Europeesche zeeën gedurende het stadhouderschap van Frederik Hendrik menige schitterende zegepraal, die ruimschoots tegen enkele kleinere verliezen opwoog.

In het jaar 1629 sneuvelde Piet Hein in een zeegevecht tegen de zeeroovers van Duinkerken, die in de laatste jaren den Nederlandschen handel onberekenbare schade hadden toegebracht. In het jaar 1625 b. v. lag eene zeerooversvloot voor Texel en nam alle schepen, die in- en uitliepen; zoo verloor Enkhuizen alleen ongeveer 100 haringbuizen. Deze toestand werd zóó onhoudbaar, dat de Staten-Generaal elk middel tot beteugeling van deze plaag geoorloofd achtten; zij bevalen, dat elke Nederlandsche zeekapitein een eed zou afleggen, dat hij nooit een gevangen

(*) Wij willen het tijdperk, dat ons thans bezighoudt, een weinig overschrijdend, hier ter loops aanteekenen, dat de Portugeezen voortaan gelukkig slaagden in hunne pogingen om het Nederlandsch gezag in die streken te vernietigen. Het eene gewest voor, het andere na ging voor de Compagnie verloren. In het jaar 1654 viel Recife, in weerwil van eene dappere verdediging. Ook toen in het jaar 1657 de Staten-Generaal aan Portugal den oorlog verklaarden, bracht dit in den toestand geene verandering te weeg. De Nederlandsch-Braziliaansche bezittingen waren reddeloos verloren en met haar eene niet hoog genoeg te waardeeren bron van rijkdom voor het moederland.

zeeroover het leven schenken, maar hen allen zonder omwegen over boord werpen zou.

Een gevaarlijken vijand vonden de Duinkerker kapers in Maarten Harpertszoon Tromp, die zijne heldenloopbaan met hunne uitroeiing begon en zich hierdoor reeds zeer verdienstelijk jegens zijn vaderland maakte. Eindelijk zette hij de kroon op zijne verdiensten, door eene overwinning ter zee, in het jaar 1639 behaald, die tot de schitterendste feiten der roemrijke Nederlandsche geschiedenis behoorde.

In het jaar 1639 hadden de Spanjaarden eene sterke vloot uitgerust onder bevel van den admiraal don Antonio d'Oquendo, een zeer kundig vlootvoogd, die in last had, troepen naar Vlaanderen over te brengen. De vloot bestond uit 67 zware schepen; zij voerde niet minder dan 1700 stukken geschut en had 24.000 man aan boord.

Prins Frederik Hendrik had zoowel van kardinaal de Richelieu als van andere zijden de mededeeling ontvangen, dat eene groote Spaansche vloot zou uitloopen; derhalve gaf hij Tromp bevel om met een eskader van 13 schepen in het kanaal te kruisen. De Hollandsche vice-admiraal Witte Corneliszoon de With en de Zeeuwsche kommandeur Joost Bankert, die de haven van Duinkerken bezet hield, werden aangewezen om Tromp, zoo noodig, ter hulp te komen.

Den 15en September ontdekte Tromp de vijandelijke vloot onder volle zeilen bij Bevezier (Beachy); hij zond dadelijk twee kleine schepen af, om de With en Bankert te ontbieden; den eersten gelukte het dan ook, zich den volgenden dag met den admiraal te vereenigen, wien hij vijf schepen aanbracht.

De With was een onversaagd, krijgshaftig man, die van zijne matrozen den veelbeteekenenden bijnaam: „Vechtgraag" ontvangen had. Toen Tromp hem vroeg, wat men tegen „dien berg van metaal", — zoo noemde de admiraal terecht de vijandelijke vloot — uitrichten zou, drong hij op het aanvaarden van den strijd aan, hoewel men schier geene hoop op overwinning kon koesteren; wat beteekenden 18 betrekkelijk kleine Nederlandsche schepen tegenover 67 der zwaarste Spaansche galeien? Zoo oordeelde ook de bij al zijne dapperheid steeds voorzichtige Tromp, maar de stoutmoedige de With wilde niets van een terugtocht weten en de andere scheepsbevelhebbers, die tot een krijgsraad bijeengeroepen waren, deelden zijn gevoelen: zij hunkerden naar den strijd en ook Tromp besloot den aanval te wagen.

De vijandelijke vloot kwam inmiddels aanzeilen. De Spaansche admiraal meende het kleine eskader gemakkelijk uit elkaar te kunnen drijven, doch tot zijne verbazing en schrik zag hij zich deerlijk bedrogen. In plaats van te vluchten, wendden de Nederlanders den steven en wierpen zij zich woedend op den vijand. Zij streden met zulk eene schitterende dapperheid en brachten den Spanjaarden zulk eene groote schade toe, dat dezen de lust verging om den strijd voort te zetten: d'Oquendo gaf het bevel tot den terugtocht.

Tromp was niet sterk genoeg om den vijand tot het voortzetten van den slag te dwingen, maar hij volgde hem en tastte hem gedurende de eerstvolgende dagen, nadat ook Bankert zich met 12 schepen bij hem gevoegd had, meermalen met goed gevolg aan, totdat d'Oquendo zich eindelijk onder de bescherming der kanonnen van het Engelsche kasteel van Duins terugtrok en hier, steunende op Engeland's onzijdigheid, zijne

vloot tegen verdere aanvallen beveiligde. Tromp zeilde naar Calais, liet zijne schepen in allerijl kalefateren en ging niet ver van Duins ten anker. Hij bewaakte de Spanjaarden, die hij niet wilde laten ontsnappen, doch die hij onder het vuur der Engelsche kanonnen niet aanvallen kon.

Karel I had in dien tijd met Spanje vrede gesloten, en was gunstiger jegens de Spanjaarden dan jegens de Nederlanders gezind. Het was derhalve te verwachten, dat de Engelschen geen inbreuk op hunne onzijdigheid dulden zouden. Dit liet de koning dan ook door zijn gezant den Staten-Generaal verklaren; eene sterke Engelsche vloot werd bij Duins verzameld, met den last om die partij te bestrijden, welke op de reede van Duins, en dus op onzijdig grondgebied, den strijd beginnen zou.

Intusschen was de With, wiens schip in die gevechten veel geleden had, naar de Nederlanden teruggekeerd; hij had den Staten-Generaal den schitterenden uitslag van den laatsten strijd meegedeeld en verhaald, dat Tromp de geheele vijandelijke vloot bij Duins ingesloten hield.

Deze belangrijke tijding verwekte, toen zij in het land bekend werd, eene voorbeeldelooze geestdrift. De Staten Generaal gaven terstond last om ter ondersteuning van Tromp een groot aantal schepen uit te rusten. Het gold hier de vernietiging van eene groote vijandelijke vloot en tot bereiking van dit doel moest elk offer gebracht worden. De Oost- en Westindische compagniën werden aangespoord om al hare beschikbare schepen in oorlogschepen te herscheppen en naar Duins te zenden; dezelfde oproeping werd gericht tot de reeders, die koopvaardijschepen bezaten, en met de meeste bereidwilligheid voldeden zij aan dien last. Matrozen en manschappen werden aangeworven, branders werden gebouwd en overal werd krijgsvoorraad bijeengebracht.

Een geschiedschrijver van dien tijd verhaalt ons schier ongeloofelijke dingen omtrent den ijver, die het geheele volk bezielde. „De schepen" — zegt hij, „werden niet gebouwd, zij groeiden van zelf in de havens; de matrozen werden niet aangeworven, zij vielen van zelf in de schepen en bemanden ze. Iedereen zocht te helpen waar hij helpen kon. Naar Duins! was de leus en naar Duins zeilden de schepen, zoodra zij klaar waren. Alleen deze algemeene geestdrift maakte het mogelijk, dat binnen den tijd van vier weken, tot verbazing van geheel Europa, Tromp's eskader bij Duins tot eene vloot van 96 oorlogschepen en 11 branders aangegroeid was.

Tromp hield zich, nadat zijne macht zoo aanzienlijk was versterkt, verzekerd van de overwinning; toch aarzelde hij, den vijand op de reede van Duins aan te tasten, dewijl hem was meegedeeld, dat in dit geval de in de nabijheid geankerde vloot der Engelschen deze inbreuk op de onzijdigheid zou beschouwen als een uitdaging om aan den strijd deel te nemen. Hij wenschte niets vuriger, dan dat de Spanjaarden de reede van Duins verlaten en een slag in volle zee aannemen zouden. Hiertoe daagde hij den Spaanschen admiraal dan ook uit. Deze antwoordde echter, dat hij niet kon uitzeilen, dewijl hem eenige masten en raas ontbraken, die te Dover voor hem gereed lagen. Terstond zond Tromp een zijner schepen naar Dover, liet de masten en raas halen en bij den Spaanschen admiraal aan boord brengen.

De masten waren er, doch thans ontbrak het der Spaansche vloot, gelijk de admiraal beweerde, aan buskruit. Tromp belegde terstond krijgsraad en deze besloot, den vijand eenige duizende ponden buskruit te leveren, om hem tot den strijd in staat te stellen.

In weerwil van deze voorkomendheid of wellicht juist omdat hij hieruit afleidde, hoe zeker de Nederlanders zich van de overwinning gevoelden, liet d'Oquendo zich niet bewegen om het onzijdig grondgebied te verlaten. Thans verloor de wakkere Tromp zijn geduld, hij besloot van een gunstigen noordwesten wind, die in den nacht van den 20en op den 21en October opstak, partij te trekken om den vijand aan te vallen, en hij deed dit met een schitterenden uitslag. In het aangezicht der Engelsche vloot vernietigde hij de Spaansche; van de 67 prachtige schepen wisten ter nauwernood 18 te ontkomen, de overige werden deels in den zeeslag zelven, deels gedurende de vervolging in den grond geboord of genomen door de Nederlanders, die deze schitterende overwinning bijna zonder eenig verlies behaald hadden.

Eene onuitsprekelijke blijdschap heerschte er in het land, toen de tijding van de vernietiging der Spaansche vloot daar aankwam. Tromp was de held van den dag; bij zijne terugkomst was zijne reis naar 's Gravenhage een ware zegetocht. Inderdaad verdiende hij de hulde, die hem van alle zijden gebracht werd; van den dag zijner overwinning af werden de Nederlanders als de machtigste zeemogendheid door al de vorsten van Europa erkend en geacht. De jeugdige republiek had zich eene eervolle plaats onder de Europeesche staten veroverd.

DRIE EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. Vredelievende stemming. Vredesonderhandelingen te Munster. De Westfaalsche vrede. Voordeelige vredesvoorwaarden. Uitbreiding van het Nederlandsche grondgebied. De Generaliteitslanden. Terugblik op het tijdperk van den tachtigjarigen oorlog. Bloeiende toestand van het land. De indijkingen. De landbouw. De transatlantische en Europeesche handel. De handel op den Levant. De consuls. Handel met het Noorden. De Sondtol. De vrachtvaart. De binnenlandsche handel. Welvaart van Amsterdam. De bank. Het stadhuis. Vestiging van vluchtelingen in de Nederlanden. Zware belastingen. Groote mate van persoonlijke vrijheid en godsdienstige verdraagzaamheid in die dagen. De secten in de Nederlanden. De gouden eeuw van kunst en wetenschap. Stichting van hooge scholen. De academische gymnasiën, de Latijnsche school en de volksschool. Letterkunde. St. Aldegonde. Coornhert. Spiegel. Brederode. Coster. Stichting van het Amsterdamsch tooneel. Hooft, Vondel, Cats en Huijgens, het beroemde viertal. Van der Does, Hugo de Groot. De Amsterdamsche en de Dordtsche school. Gerard Brandt. Schilderkunst. De Vlaamsche school. Rubbens, van Dijk. De Hollandsche school. Rembrandt, Frans Hals, van der Helst, Bakhuijsen, van de Velde, Jan Steen, Gerard Dou, Frans van Mieris, Paulus Potter, J. Ruijsdael, Philip Wouwerman.

De tachtigjarige oorlog had alle staten van Europa uitgeput. De wensch naar vrede was algemeen, en alleen de eerzucht en het eigenbelang der Europeesche vorsten vertraagde, na de opening der eerste onderhandelingen, nog jaren lang het tot stand komen van het vredesverdrag.

Al had de republiek van alle staten van Europa wellicht het minste geleden onder de rampen van den oorlog, die op vreemd grondgebied gevoerd was, toch koesterden ook de Nederlanders den wensch om eindelijk vrede te sluiten en zoo in rust en vrede het genot der duur gekochte onafhankelijkheid te smaken. De Staten-Generaal waren dan ook volkomen bereid om acht gevolmachtigden, twee uit Holland en een uit elk der overige gewesten, tot het voeren van de onderhandelingen naar Munster te zenden.

Reeds vroeger (zie Dl. VIII bl. 212 enz.) hebben wij de geschiedenis van den Westfaalschen vrede uitvoeriger verhaald. Hier houden wij ons dus uitsluitend bezig met die punten, welke in 't bijzonder de Nederlanden betreffen.

Was het geene gemakkelijke zaak de tegenstrijdige belangen der onderhandelende partijen met elkaar te verzoenen, dubbel moeilijk werd dit ten gevolge van Frankrijk's arglistige pogingen om telkens nieuwe geschilpunten op te werpen. In den beginne waren de Nederlanders van oordeel, dat zij, getrouw aan het in het jaar 1635 gesloten en later verlengde verdrag met Frankrijk, zich van afzonderlijke vredesonderhandelingen met Spanje onthouden moesten, doch weldra leerden zij inzien, dat Frankrijk bijna nog gevaarlijker was als vriend dan Spanje als vijand. De kardinaal Mazarin gaf zoovele bewijzen van zijn arglist, Frankrijk's zucht om zich ten koste van de Nederlanden te vergrooten bleek zoo zonneklaar, reeds gedurende de laatste jaren van den oorlog was het zoo duidelijk aan het licht gekomen, dat van eene oprechte verstandhouding tusschen de Nederlandsche republiek en de Fransche monarchie volstrekt geene sprake meer kon zijn, dat ten slotte zelfs prins Frederik Hendrik, die vroeger altijd voor de instandhouding van het Fransche bondgenootschap en tegen het sluiten van den vrede geweest was, den Staten-Generaal de handen geheel vrij liet tot het voeren van zelfstandige onderhandelingen met Spanje. Van het jaar 1646 af hadden deze dan ook plaats en zij leidden, in weerwil van al het verzet van Frankrijk, voor de republiek tot een zeer gunstige uitkomst. Den Spanjaarden toch was er alles aan gelegen, van een vijand ontslagen te worden, die hunne koloniën veroverde, hunne vloten vernietigde en hun handel te gronde richtte, en wien zij van hunnen kant — gelijk de ervaring geleerd had — slechts zeer weinig schade konden toebrengen.

Zoo kwam te Munster de Westfaalsche vrede tusschen de Nederlanden en Spanje tot stand. Hij werd den 30en Januari 1648 onderteekend; het was een vrede, zoo voordeelig voor de republiek als zij maar wenschen kon. De Nederlanden werden als een vrije onafhankelijke staat erkend, zij behielden hunne veroveringen zoowel in Brabant, Limburg en Vlaanderen als in Oost- en West-Indië. Spanje verbond zich zelfs om zijne bezittingen in Oost-Indië niet verder uit te breiden, ja de Staten-Generaal verkregen het recht om de Schelde en de met deze rivier in gemeenschap staande kanalen te sluiten. Het huis van Oranje werd eindelijk in het bezit van al zijne verschillende goederen bevestigd.

Door dezen voordeeligen vrede had de republiek haar gebied aanmerkelijk uitgebreid; doch deze pas aangewonnen landen strekten inderdaad om de buitendien reeds vrij verwarde staatsregeling, welke in de toekomst aanleiding zou geven tot binnenlandsche onlusten, nog meer verward te maken. Het stuitte den trots der Nederlanden, die in den reuzenstrijd tegen Spanje hunne vrijheid veroverd hadden, den steden en gewesten, welke in hun vrijheidsoorlog vijandig tegenover hen gestaan hadden en die zij hadden moeten veroveren, te doen deelen in het genot van hunne ten koste van zulke offers verworven onafhankelijkheid. De veroverde steden en gewesten werden derhalve niet ingelijfd bij de zeven provinciën, zij mochten niet mee regeeren, maar zouden geregeerd worden; als generaliteitslanden stonden zij onder het bewind van de Staten Generaal, deze gaven hun wetten en legden belastingen op, ja oefenden alle souvereiniteitsrechten uit. Een verzoek van Brabant om als achtste provincie in de Unie opgenomen te worden, werd herhaaldelijk van de hand gewezen.

De Westfaalsche vrede maakte een einde aan den krijg, die met de korte tusschenpoos van het twaalfjarig bestand, van het jaar 1568 af en

dus gedurende 80 jaar gewoed had. Onnoemlijke sommen had hij verslonden, Holland alleen ging gebukt onder een schuldenlast van 120 millioen gulden, een groot aantal steden was verwoest, geheele provinciën waren òf door den vijand plat getreden òf in de verdediging des lands door overstrooming geteisterd, en in weerwil van dit alles treffen wij, bij het sluiten van den vrede, in de Nederlanden zoowel den handel als de nijverheid en de algemeene volkswelvaart op een hoogen trap van bloei aan.

Terwijl aan het eind van den dertigjarigen oorlog alle Europeesche landen, maar vooral Duitschland, meer of min in een treurigen toestand van kwijning verkeerden, ten gevolge van de gruwelen van den krijg, traden de Nederlanders rijker en bloeiender dan ooit uit de worsteling te voorschijn. Zij mochten met rechtmatigen trots op hun land als het best geregeerde, nijverste en welvarendste land van Europa wijzen, zij hadden deze voorrechten alleen te danken aan zich zelven, aan hun onvermoeide vlijt, aan de voor niets terugdeinzende en door niets te verlammen geestkracht, die zij in de hachelijkste tijden aan den dag hadden gelegd, aan de zedelijke kracht, welke de liefde tot de vrijheid den moedigen kampioenen voor het recht ingeboezemd had.

Terwijl in den bloedigen strijd het bestaan des lands zelf op het spel stond, waren de vlijtige handen toch nooit werkeloos geweest. Geheele stroken lands waren door indijking aan de zee ontwoekerd en in vruchtbare akkers herschapen. Onder de namen van hen, die zich in dit opzicht verdienstelijk maakten, behoort vooral die van Jacob Cats te worden genoemd. Alles wat het besproeien of het droogleggen van het land betrof, stond onder een afzonderlijk beheer. Het land was verdeeld in districten, polders of waterschappen genoemd, aan welker hoofd een dijkgraaf stond, wien een aantal bijzitters of assessoren ter zijde stonden.

Bij bijzonder gewichtige beraadslagingen werden ook de aanzienlijkste en hoogst aangeslagene grondeigenaars gehoord.

Het op het water veroverde land werd op eene voortreffelijke wijze bebouwd, de landbouw stond in de Nederlanden op zulk een trap van bloei, dat het daarom reeds toen in geheel Europa beroemd was. Doch nog hooger stonden in Europa's schatting de Nederlandsche handel en scheepvaart, en inderdaad hadden de Nederlanders in dit opzicht alle Europeesche natiën in de schaduw gesteld.

Wij hebben reeds verhaald, welk eene hooge vlucht de transatlantische handel genomen had ten gevolge van den aanleg der Oost- en West-Indische volkplantingen, welnu de handel op de Europeesche zeeën was evenmin als die op het vasteland daarbij achter gebleven. De handel op den Levant, die eens Venetië zoo groot gemaakt had, was langzamerhand op de Nederlanders overgegaan. Hij was zoo belangrijk geworden, dat de Staten-Generaal in het jaar 1624 te Amsterdam een bijzonder collegie oprichtten, waaraan zij het toezicht op alles wat den handel en de scheepvaart op den Levant en de Middellandsche zee betrof, opdroegen. Buitendien werden er consuls aangesteld, die in de voornaamste handelssteden van den Levant gevestigd waren. In vredestijd voeren jaarlijks drie à vier handelsvloten onder het geleide van eenige oorlogschepen, die wegens de Algerijnsche zeeroovers noodig waren, naar de Middellandsche zee: Smyrna, Caïro, Alexandrië, Constantinopel, Venetië, Rome enz. waren de havens, die deze vloot achtereenvolgens aandeed.

Niet minder belangrijk was de handel met het Noorden, met Rusland, Polen, Zweden, Noorwegen, Denemarken en de Duitsche Oostzeehavens. Rusland en Polen waren de graanschuren der Nederlanders, uit de Oostzeehavens werden de beste benoodigdheden voor den scheepsbouw gehaald en de Nederlanders hadden bijna geheel den ruilhandel van de voortbrengselen uit het Noorden en het Zuiden in hunne handen. Jaarlijks werd de Oostzee door 4000 Nederlandsche schepen bevaren en de ijver der Nederlandsche koopvaarders werd niet verkoeld door den Sondtol, dien zij te Helsingör betalen moesten en die in 1645 bij het verdrag van Christianopel geregeld werd.

Gewichtig was ook de handel met Spanje, Portugal en Engeland, hoewel de betrekkingen met het laatste land reeds minder vriendschappelijk waren dan vroeger, daar de Engelschen van naijver op de Nederlanders gloeiden. Zij begonnen zware belastingen op den invoer van eenige waren te leggen en andere artikelen geheel te verbieden.

Ook de handel met de zuidelijke Nederlanden, met Frankrijk, Duitschland en Zwitserland was van veel beteekenis. Alleen de waarde der koopmansgoederen, die jaarlijks langs den Rijn verscheept werden, werd op 100 millioen geschat.

Buitendien hielden de Nederlanders zich ook bezig met vrachtvaart voor andere volken; vooral door Engelschen en Franschen, maar ook door kooplieden van andere natiën werden Nederlandsche schepen gehuurd. Deze schepen noemde men dikbuiken; zij waren op eene eigenaardige wijze gebouwd. Wegens hun ronden vorm en geringen diepgang, konden zij veel laden en hadden zij slechts eene geringe bemanning noodig. Hierdoor konden de prijzen voor de vrachtvaart laag gesteld worden, en de Nederlanders werden de vrachtschippers voor geheel Europa. Het aantal dezer vrachtschepen was zoo groot, dat de koopvaardijvloot van het kleine land meer schepen bevatte dan alle volken van Europa te zamen bezaten.

Dat de binnenlandsche handel der Nederlanders met zulk een uitgebreid verkeer met andere volken in overeenstemming was, spreekt van zelf. De hoofdzetel van den handel was de stad Amsterdam, waar de schatten der geheele wereld samenvloeiden, hier was de hoofdmarkt voor alle landen van Europa. De bank van Amsterdam, die in het jaar 1609 was opgericht, genoot het meest onbepaald en algemeen vertrouwen. Amsterdam was eene stad van handelsvorsten, versierd met huizen als paleizen. Het nieuwe stadhuis, in het jaar 1648 begonnen en in 1655 voltooid naar de plannen van den bouwmeester Jacob van Campen, werd 's werelds achtste wonder genoemd.

Al kon ook geene van de overige steden des lands met Amsterdam wedijveren, dewijl al de verschillende vertakkingen van den stroom des handels hier uitliepen, toch legde men zich in de meeste steden van eenig belang op den een of anderen tak van handel toe. Zoo was Vlissingen de hoofdstapelplaats der West-Indische, Middelburg die der Oost-Indische Compagnie en van Fransche waren, Dordrecht van Engelsche waren en Rijnwijnen, Leiden van laken en zijde, Enkhuizen en Vlaardingen van visch, enz.

De buitengewone vlucht, welke handel, scheepvaart en nijverheid in de Nederlanden genomen hadden, werd onder anderen ook veroorzaakt door de omstandigheid, dat uit bijna alle Europeesche landen, in de eerste plaats uit de zuidelijke Nederlanden, daarna uit Frankrijk, Duitschland,

Spanje, Portugal, Engeland, enz. een groot aantal vluchtelingen, om de geloofsvervolging in hun vaderland te ontgaan, in de Nederlanden eene schuilplaats zochten en vonden, en dat zij herwaarts hun vermogen en hunne arbeidskrachten overbrachten. Zelfs de buitengewoon hooge belasting, waaraan alle Nederlanders zich tot bestrijding van de oorlogskosten moesten onderwerpen — men zei, dat in Holland zelfs de lucht, die men inademde, belast was — schrikte de vreemdelingen niet af, de republiek als schuilplaats te verkiezen; voor de hooge belastingen toch, van hen geëischt, werden zij schadeloos gesteld door het genot van eene persoonlijke vrijheid, welke geen enkel land van Europa hun toen in die mate aanbood.

Wanneer wij van persoonlijke vrijheid spreken, dan behoeft het echter geen betoog, dat wij den toestand dier dagen niet mogen meten met den maatstaf onzer tegenwoordige denkbeelden en beginselen; volgens onze begrippen toch was de persoonlijke vrijheid toen in de Nederlanden nog uiterst beperkt. Nu eens in deze, dan weer in gene provincie werden er b. v. aanhoudend verbodsbepalingen tegen boeken uitgevaardigd.

Van vrijheid van drukpers was er alzoo geen sprake. In weerwil hiervan werd alles gedrukt en dit was mogelijk, dewijl elke provincie haar eigene regeering had; ten gevolge hiervan was op de eene plaats geoorloofd wat elders verboden was. Evenmin was de godsdienstvrijheid zóó onbepaald als wij haar heden ten dage zouden verlangen; de vervolging van de remonstranten heeft ons daarvan een voldingend bewijs geleverd. De gereformeerde Nederlanders handhaafden de rechten hunner staatskerk uit alle macht. Zij duldden niet, dat iemand, die tot een ander dan het hervormde kerkgenootschap behoorde, eenig ambt aanvaardde, ja in sommige provinciën werd zelfs elke andere eeredienst, ook al werd hij in bijzondere woningen gehouden, streng verboden. Doch zulke maatregelen werden in dien tijd van geloofsvervolging, waarin de brandstapels der inquisitie nog rookten en de dragonnades Frankrijk ontvolkten, als zeer natuurlijk beschouwd en men roemde het reeds als een blijk van groote verdraagzaamheid in de Nederlanders, dat zij andersdenkenden veroorloofden in hun land te wonen en te gelooven wat zij wilden, al stonden zij hun ook geene vrijheid van eeredienst toe.

Om deze redenen wendden zij, die wegens de godsdienst vervolgd werden, zich bij voorkeur naar de Nederlanden; hier vonden tegen het eind der 16e eeuw duizende, uit Portugal gevluchte Joden, die voor een deel groote schatten aanbrachten, een veilig toevluchtsoord. De Nederlanden vormden eene verzamelplaats van alle mogelijke godsdienstsekten. Katholieken, Lutheranen, Gereformeerden, Remonstranten en Doopsgezinden, Joden en Christenen leefden hier in eene bonte mengeling naast en onder elkander. Doch alleen de gereformeerden, de leden der staatskerk, genoten staatkundige rechten, de overigen werden slechts geduld en niet altijd in dezelfde mate, dewijl de verdraagzaamheid zeer verschillend was, naar gelang van de staatkundige omstandigheden, waarin men verkeerde en zelfs in de éene provincie veel ruimer dan in de andere werd toegepast.

Even als handel en nijverheid, zoo hadden ook gedurende den tachtigjarigen oorlog wetenschap en kunst in de Nederlanden eene hooge vlucht genomen. Deze van liefde voor de vrijheid gloeiende republikeinen, die den volken van Europa eene nieuwe baan op staatkundig gebied wezen, gingen hun ook in liefde tot waarachtige ontwikkeling en beschaving voor.

Dezelfde tijd, waarin de Duitschers achteruit gingen, waarin het geestesleven bij hen kwijnde tot verstervens toe, was voor de Nederlanders de gouden eeuw van kunst en wetenschap.

In het geheele land heerschte naast de zucht om door handel of nijverheid rijkdommen te verwerven, toch ook het streven naar andere en hoogere schatten. Dit zien wij uit de stichting van een aantal Hoogescholen, die voor een deel juist in de dagen van den hachelijksten strijd werden opgericht.

In het jaar 1575 verrees — gelijk wij reeds verhaald hebben — de universiteit van Leiden (zie Dl. VIII, blz. 108), in 1585 het Atheneüm te Franeker, in 1600 de Geldersche Hoogeschool te Harderwijk, in 1614 de Hoogeschool te Groningen, in 1632 het Atheneüm te Amsterdam en in 1636 de Hoogeschool te Utrecht.

Behalve deze hoogescholen vond men eenige akademische gymnasiën, die tusschen de Universiteit en de Latijnsche school in stonden, een groot aantal Latijnsche scholen en bijna op elk dorp eene volksschool. De laatste was naar onze tegenwoordige eischen zeker alles behalve goed, men nam de onderwijzers waar men ze maar vinden kon en durfde daarbij natuurlijk geen aanspraak maken op bijzondere geleerdheid, doch voor die dagen was zij voortreffelijk, want Hugo de Groot verzekert ons, dat in zijn tijd elk Nederlander, ook van den laagsten stand, zijne kinderen voor 't minst lezen en schrijven liet leeren.

Het beste bewijs voor de liefde tot wetenschap en kunst, welke in die dagen de Nederlanders bezielde, levert ons de letterkunde. Wij moeten ons bepalen tot het noemen der namen van eenige der meest beroemde schrijvers.

In de eerste plaats noemen wij Philips van Marnix van St. Aldegonde, die èn als prozaschrijver èn als staatsman even beroemd was, Dirk Coornhert, die grootendeels godgeleerde strijdschriften schreef en Hendrik Spiegel, wiens hoofdwerk een leerdicht was, getiteld: Hartspiegel.

Op hen volgde een aantal dichters van groote beteekenis. Brederode schreef zeer luimige blijspelen, o. a. het Moortje en de Spaansche Brabander. Samuël Coster, geneesheer te Amsterdam, schreef tooneelstukken en stichtte in 1617 te Amsterdam den eersten schouwburg, onder den naam Coster's akademie bekend, waaruit het nationaal tooneel dier stad ontstaan is.

Aan de bovengenoemden sluiten zich vier mannen aan, die als de vertegenwoordigers van de gouden eeuw der letterkunde — zoo wordt de regeering van Frederik Hendrik genoemd — beschouwd kunnen worden: Hooft, Vondel, Cats en Huygens.

Staat Hooft reeds hoog als dichter, voornamelijk als minnedichter om het zoetvloeiende zijner verzen, nog meer beteekent hij als geschiedschrijver. Bekend zijn zijne Nederlandsche Historiën, waarin hij den opstand tegen Spanje van het jaar 1555 tot 1587 behandelt, die eene hoofdbron voor de geschiedenis van zijnen tijd uitmaken. Hooft was niet alleen een groot bewonderaar van den Latijnschen geschiedschrijver Tacitus, maar heeft ook het pittige, op menige plaats ook het gewrongene van diens stijl in zijne geschriften nagevolgd. Hij wordt, en niet ten onrechte, als de eerste Nederlandsche geschiedschrijver beschouwd.

Na Hooft verdienen als geschiedschrijvers genoemd te worden, van der Does en Hugo de Groot; dewijl beiden zich echter meestal van de Latijn-

sche taal bedienden, verhoogden zij den bloei der Nederlandsche letterkunde niet.

De vorst der Nederlandsche dichters, de meest beroemde van het beroemde viertal, was Joost van den Vondel (1587—1679), die bijna in alle dichtsoorten evenzeer uitblonk. Hooft en Vondel stichtten de Amsterdamsche school. Het nageslacht heeft Vondel's groote verdiensten erkend. Zijne werken zijn in den laatsten tijd herhaaldelijk op nieuw uitgegeven en in Amsterdam heeft men in het jaar 1867 in het naar hem genoemde Vondelspark een standbeeld te zijner eere opgericht.

Jacob Cats († 1660), de lierdichter bij uitnemendheid, was om zijne practische, in een voor elk verstaanbaren vorm gegoten levenswijsheid langen tijd de lieveling van het Nederlandsche volk, dat hem met der daad boven Vondel stelde, tot wiens hoogte het zich niet opheffen kon. In onzen tijd echter is men van dat onbillijk oordeel teruggekomen en heeft men Cats, al ontzegt men hem niet alle verdiensten, de plaats aangewezen, die hem toekomt. Cats werd beschouwd als het hoofd der zoogenaamde Dordtsche school.

Als vierden dichter noemen wij eindelijk Constantijn Huijgens, den secretaris van Frederik Hendrik en later van zijn opvolgers. Een overgroote rijkdom van beelden, aan al te gedwongen kortheid van uitdrukking en vreemde zinwendingen gepaard, maken zijne verzen vaak moeilijk verstaanbaar. Eene verzameling zijner gedichten is onder den titel „Korenbloemen" verschenen.

Ten slotte willen wij nog een schrijver van den tweeden rang noemen: Gerard Brandt, remonstrantsch predikant te Amsterdam, die een leven van de Ruijter en eene Historie der reformatie in proza geschreven heeft.

Tegelijk met de letterkunde bloeiden ook de kunsten, en voornamelijk de schilderkunst. De schilders der republiek wedijverden met die van België. Terwijl de meeste Vlaamsche en Brabantsche schilders, een Rubens (1577—1640) en zijn leerling van Dijk († 1641), de oude meesters tot voorbeeld kozen en zich naar de Italiaansche school vormden, ontwikkelde de vorst der Nederlandsche schilders, Rembrandt (1606—1674) zich op geheel onafhankelijke wijze. Zijne kunst is geheel oorspronkelijk en eigenaardig. Hij was zijn eigen leermeester of liever de kunst was zijne leermeesteres. Te Amsterdam, waar hij het grootste gedeelte zijner heerlijke gewrochten heeft voortgebracht, is voor hem in het jaar 1852 een standbeeld opgericht. Frans Hals en van der Helst waren beroemd als portretschilders, Bakhuizen en van de Velde schilderden zeestukken, Jan Steen en Gerard Dou genrestukken, tafereeltjes uit het huiselijke leven. Buiten hen noemen wij onder meer nog Frans van Mieris, Paulus Potter, J. Ruijsdaal († 1681), den beroemden landschapschilder, en Ph. Wouwerman († 1668), uit Haarlem, die in het schilderen van paarden en veldslagen uitmuntte.

VIER EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. Dood van prins Frederik Hendrik. Prins Willem II. Zijn karakter. Zijn streven naar vorstelijke macht. Partijtwisten. De houding der Staten van Holland. Twist over de afdanking van het leger. Misbruik van macht van verschillende zijden. Besluit der Staten-Generaal van 5 Juni 1650. De bijzondere deputatie. Hare onaangename ontvangst in de Hollandsche steden. 's Prinsen mislukte aanslag op Amsterdam. De zes Hollandsche gedeputeerden gevangen genomen. Vergelijk. Overwinning van den prins. Willem's geheime onderhandelingen met Lodewijk XIV. Dood van Willem II.

Prins Frederik Hendrik had het sluiten van den Munsterschen vrede niet beleefd. Na eene langdurige ziekte was hij reeds den 14en Maart 1647 op den leeftijd van 63 jaar overleden. Zijn zoon, prins Willem II van Oranje, volgde hem in al zijne ambten en waardigheden op, gelijk dit zijnen vader reeds vooraf beloofd was.

Willem II was een talentvol jongeling van 21 jaar, vol geestkracht en dapperheid; was hij als erfgenaam eener koningskroon geboren, dan zou hij zeker zijn volk de schoonste verwachtingen ingeboezemd hebben, doch hij was slechts bestemd om de eerste ambtenaar eener republiek, de dienaar eener vrije natie te zijn, en hiertoe was hij niet geschikt.

Hij had eene koninklijke opvoeding genoten; zijn vader had in den jeugdigen prins, die bestemd was om aan het hoofd der Nederlanden te staan, den toekomstigen koning gezien en al zijn best gedaan om eene monarchale regeering in deze gewesten voor te bereiden; zijne gemalin, de Engelsche prinses Maria, dochter van Karel I, had Willem II doen deelen in de monarchale neigingen, welke aan het Huis Stuart eigen waren. Aan den eenen kant getuige van den luister, waarmee het koningschap in Frankrijk was omstraald, aan den anderen kant van de vernederingen, den Engelschen koning, zijnen schoonvader, door het parlement aangedaan, daarbij stoutmoedig en eerzuchtig, brandend van begeerte om zich een koninkrijk te vestigen, moest hij weldra in botsing komen met de strenge republikeinen, die voornamelijk in Holland aan het hoofd der regeering stonden. Er bestond trouwens genoeg aanleiding tot oneenigheid.

Staande de vredesonderhandelingen had de jeugdige prins zich luide en krachtig verklaard voor het voortzetten van den oorlog, waarin hij lauweren hoopte te plukken. Dit was hem door de Staten van Holland zeer kwalijk genomen en het wantrouwen jegens hem werd nog grooter, toen hij al zijn best deed om de Nederlanders in den strijd tusschen Karel I en het parlement voor zijn schoonvader partij te doen kiezen. Ook de

vervulling van dezen wensch werd hem ontzegd; de republikeinschgezinde Nederlanders voelden niet de minste roeping om voor een koning in de bres te springen en zoo het Engelsche volk, dat toch reeds naijverig was op den bloei van den Nederlandschen handel, door een vijandigen stap tegen het parlement nog meer te verbitteren.

Die kiemen van binnenlandsche onlusten in de republiek, die wellicht ook na den vrede uitgebroken zouden zijn, indien Frederik Hendrik het sluiten van den vrede overleefd had, lagen bovendien in de staatsregeling der republiek zelve en in de bestaande verhouding der partijen.

Bij de algemeene staatsregeling, de Unie van Utrecht, waren aan de afzonderlijke provinciën eigene rechten gewaarborgd; de souvereiniteit berustte in elke provincie bij hare Staten, aan de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden waren alleen de algemeene maatregelen voorbehouden. De grenslijn echter tusschen de rechten van de provincie, de Staten en de Staten Generaal was zeer moeilijk te trekken. Hierbij kwam, dat eene der zeven provinciën, Holland, van oudsher een billijk overwicht bezeten had, want het was niet meer dan natuurlijk, dat die provincie, welke tot alle oorlogslasten meer bijdroeg dan alle overige provinciën te zamen, die verreweg de rijkste en machtigste van alle was, een zekeren voorrang bekleedde, daargelaten nog, dat van de provincie Holland, hare krachtige houding en hare zelfopoffering in het hachelijkst tijdsgewricht de redding des lands was uitgegaan. Wanneer de Hollanders zich in weerwil hiervan tot dusver meestal aan de Staten-Generaal onderworpen hadden, dan beschouwden zij deze hunne inschikkelijkheid als een offer van hunne rechten, in het algemeen belang gebracht. Van de souvereiniteit in hun eigen gewest, van hunne aloude rechten hadden zij nooit afstand gedaan. In oorlogstijd was wellicht eene zekere éénheid, ook met tijdelijke opheffing van bijzondere rechten noodzakelijk, maar in vredestijd moesten de rechten der verschillende provinciën onverkort gehandhaafd worden. Dit beginsel droeg er veel toe bij om den strijd der partijen heftiger te maken.

Het lag voor de hand, dat de sinds lang bestaande stadhouderlijke partij, aan welker hoofd de jeugdige prins Willem II van Oranje stond, eene sterke centralisatie van de staatsmacht, eene beperking van de souvereiniteit der verschillende gewesten en, zoo mogelijk, eene hervorming van den statenbond in een door algemeene wetten bestuurden staat beoogde, terwijl daarentegen de staatsgezinde partij den oorspronkelijken bondstaat met handhaving van de rechten der verschillende provinciën voorstond. De Staten Generaal stonden bij dezen strijd der meeningen aan de zijde van den prins, terwijl de republikeinschgezinde Staten van Holland ijverig voor de rechten der verschillende gewesten in de bres sprongen.

De oorzaak, welke aan dien strijd eene hoogst onaangename wending gaf, was op zich zelf tamelijk onbeduidend.

De Staten van Holland drongen na het sluiten van den vrede op eene vermindering van de staande krijgsmacht aan, deels wijl zij de lasten des lands wilden verlagen, deels ook wijl zij prins Willem II wantrouwden en vreesden, dat hij het zeer aan hem gehechte leger tot verwezenlijking van zijne eerzuchtige plannen aanwenden zou. Willem II verzette zich wel aanvankelijk tegen elke vermindering van het leger, doch toen de Staten Generaal haar ook noodig achtten, gaf hij toe; alleen over de vraag, hoe groot het aantal der af te danken soldaten zijn en welke troepen ontslagen zouden worden, bleef verschil van meening bestaan. De Staten van Hol-

land wilden de vreemde krijgsbenden — Franschen, Engelschen, Schotten en Duitschers — afdanken, die in het jaar 1628 oorspronkelijk slechts voor den tijd van zes maanden aangeworven, maar na dien tijd aanhoudend in dienst gebleven waren en door Holland betaald werden. De prins en de Staten Generaal daarentegen wilden op alle regimenten eene gelijkmatige vermindering toepassen en meer soldaten in dienst houden.

Holland wilde niet zwichten. Men nam daar een besluit, waartoe men met het oog op de Unie niet volkomen gerechtigd was; de Staten van Holland verklaarden namelijk, dat zij tot Juli 1650 elke compagnie op de vastgestelde wijze inkrimpen en voor een grooter aantal soldaten geene soldij meer betalen zouden. Zij achtten zich tot zulk een forschen maatregel des te eerder gerechtigd, dewijl prins Willem II bij meer dan ééne gelegenheid getoond had, dat hij maar al te zeer geneigd was om de bij de staatsregeling hem toegekende macht te overschrijden. Te Nijmegen had hij eigendunkelijk den magistraat afgezet en eene nieuwe vroedschap naar zijn welgevallen aangesteld en even eigendunkelijk had hij zich jegens den beroemden admiraal de With gedragen.

De With was door de Westindische compagnie uitgezonden om Brazilië te heroveren, maar zoo slecht ondersteund, dat hij niets uitrichten kon. Hierover verstoord was hij in April 1650 teruggekeerd, zonder hiertoe bevel te hebben ontvangen. Op 'sprinsen last werd hij daarom te 's Gravenhage gevangen gezet en de Staten-Generaal lieten bovendien eenige zijner kapiteins te Amsterdam en te Rotterdam gevangen zetten.

Het is aan billijken twijfel onderhevig, of de Staten-Generaal tot zulk een stap gerechtigd waren. De Staten van Holland ontkenden dit althans en verklaarden, dat die inhechtenisneming eene schending van hun grondgebied en een inbreuk op hun souvereiniteitsrecht was. De magistraat van Amsterdam ging nog verder: nadat hij vruchteloos op de invrijheidstelling van de gevangenen aangedrongen had, liet hij met geweld hunne kerkerdeuren openen en de gevangenen in vrijheid stellen.

Dit alles had de tweespalt tusschen de Staten van Holland ter eene, en de Staten-Generaal met den prins ter andere zijde zoozeer verergerd, dat zij niet licht langs vreedzamen weg vereffend zou kunnen worden, bovenal daar de Staten-Generaal in een bijzonder schrijven den bevelhebbers der troepen verboden, den Staten van Holland te gehoorzamen en deze daarop werkelijk de betaling van soldij staakten. Eindelijk moest geweld beslissen; de eerste stap hiertoe ging van den prins en de Staten-Generaal uit.

Den 5en Juni 1650 besloten de Staten Generaal aan alle leden der Staten van Holland eene bijzondere deputatie te zenden, om deze te bewegen om van het afdanken der troepen af te zien. De wijze, waarop deze deputatie zou worden afgezonden, zou aan de beslissing van zijne hoogheid den prins worden overgelaten; eindelijk werd den prins verzocht, alle maatregelen te nemen, opdat de rust bewaard en de Unie in stand gehouden worden mocht.

Dit besluit was voor meer dan éene uitlegging vatbaar, dit wisten de leden der Staten-Generaal, die er voor gestemd hadden, ook zeer goed. Zij wilden niet tot eene openlijke oorlogsverklaring tegen de Staten van Holland, zelfs tot geene dwangmaatregelen besluiten, maar de verantwoordelijkheid voor eene mogelijke botsing op de schouders van den prins van Oranje laden.

Reeds in de eerste stad, welke de deputatie bezocht, te Dordrecht,

werd zij door den burgemeester, Jacob de Witt, alles behalve voorkomend ontvangen: zij moest onverrichter zake terugkeeren en zoo ging het haar bijna overal. Eenige steden sloten voor haar zelfs de poorten. De stad Amsterdam liet den prins weten, dat hij wel als stadhouder van Holland, maar niet als gezant der Staten-Generaal ontvangen zou worden.

Al deze voorvallen zetten de gemoederen nog meer in vlam en prins Willem II deed het zijne om het vuur der tweespalt nog meer aan te blazen; door geschriften, die hij in druk verspreiden liet, trachtte hij de lagere volksklasse, die zeer aan hem gehecht was, tegen de rijke, aristocratische leden der Staten van Holland op te hitsen, de predikanten der gereformeerde kerk, die zijne zijde hielden, predikten van de kansels tegen de Staten en noemden hen oproerlingen tegen de Staten-Generaal en den prins, hunne door God aangestelde overheid.

Nadat Willem II op deze wijze op de stemming des volks gewerkt had, ging hij verder. Hij nam maatregelen om door eene daad van geweld zich van de stad Amsterdam meester te maken. Onder begunstiging van den nacht zouden van verschillende zijden afdeelingen voetvolk en ruiterij tegen de stad oprukken; men had zorg gedragen, dat de poorten voor de troepen geopend zouden worden. Tegelijk liet Willem II eenige leden der Staten van Holland en wel dezulken, wier steden hem het slechtst ontvangen hadden, tot een onderhoud uitnoodigen. Het voorbeeld, dat zijn oom Maurits hem tegenover Oldenbarneveld gegeven had, volgend, liet hij de gedeputeerden bij hunne aankomst in den Haag gevangen nemen en gevankelijk naar het slot Loevestein voeren. Het waren zes der aanzienlijkste en meest geachte mannen uit Holland; ook de oud-burgemeester van Dordrecht, Jacob de Witt, bevond zich onder hen. De burgemeester Bicker van Amsterdam, die ook ontboden was, ontging dat lot, dewijl hij nog ter rechter tijd voor eene daad van geweld van des prinsen zijde gewaarschuwd was. Nadat de inhechtenisneming geschied was, deelde de prins den Staten-Generaal mede, dat hij die leden uit de Staten van Holland, die het op het verbreken van de eenheid der republiek toegelegd hadden, gevangen had laten nemen, en dat de stadhouder van Friesland in last had om met eene legerafdeeling Amsterdam te bezetten. Door het besluit der Staten Generaal van den 5en Juni geloofde de prins tot al deze maatregelen gerechtigd te zijn.

Toen Willem II deze mededeeling aan de Staten-Generaal deed, meende hij, dat Amsterdam reeds in zijne macht was, doch hij bedroog zich; eene onvoorziene, schijnbaar weinig beteekenende omstandigheid had zijn plan verijdeld. Een deel der tegen de stad afgezondene troepen was in de duisternis van den nacht verdwaald geraakt. Zij waren ingehaald door den Hamburger postbode, die het bericht in de stad bracht, dat eene talrijke ruiterbende op de Hilversumsche heide rondzwierf en zeker tegen de stad oprukken zou. De burgemeester Bicker nam terstond zulke krachtige maatregelen van tegenweer, dat er aan eene overrompeling niet meer te denken viel. Niet alleen waren de poorten gesloten en de wallen gewapend, maar zelfs had men eenige sluizen open en daardoor een gedeelte van den omtrek onder water gezet. Verder was men voorshands nog niet gegaan; een voorstel, door eenige der heftigste tegenstanders van den stadhouder in de vergadering van de vroedschap gedaan, om door het openen van alle sluizen en het doorsteken van alle dijken het geheele leger van den prins te verdrinken, werd voorloopig afgestemd.

Willem II schuimbekte van woede, toen hij hoorde dat zijn plan verijdeld was. Het liefst zou hij de stad stormenderhand genomen hebben, doch hij moest wel gehoor geven aan de inspraak van het gezond verstand, toen men hem er opmerkzaam op maakte, dat zijn geheele leger vernietigd worden zou, indien de dijken werden doorgestoken. Thans bewerkte hij zelf, dat de Staten-Generaal hem terugriepen van het leger, waarheen hij zich begeven had, en dat zij onderhandelingen openden om het geschil met de stad Amsterdam en de Staten van Holland uit den weg te ruimen; nadat de Staten-Generaal het besluit van den 5en Juni ingetrokken hadden, verklaarden die van Holland zich bereid om vrede te maken, dewijl zij beducht waren voor een opstand van het door de predikanten opgeruide gemeen ten gunste van den prins. Holland gaf op alle hoofdpunten toe, de stad Amsterdam ontzette zelfs burgemeester Bicker van zijn ambt; de zes gevangenen van Loevestein werden wel in vrijheid gesteld, doch zij moesten insgelijks hun ambt nederleggen.

De prins had gezegevierd, doch het was zeer de vraag, of in die overwinning niet de kiem eener toekomstige nederlaag verborgen lag. Wel ontving hij van alle zijden gelukwenschen en dankbetuigingen voor de betoonde geestkracht, doch de oude republikeinen waren nog meer verstoord op hem dan vroeger, wantrouwender dan ooit bespiedden zij elke zijner handelingen en zij gordden zich ten strijde tegen hem en het geheele huis van Oranje, indien hij het ooit wagen mocht, van zijne overwinning gebruik te maken tot het verkrijgen van eene onafhankelijke vorstelijke macht.

Of de prins juist in die dagen zulke plannen koesterde, valt moeilijk te beslissen; zeker is het dat hij van gewichtige en verreikende staatkundige plannen zwanger ging.

Met koning Lodewijk XIV voerde hij geheime onderhandelingen, die door den listigen graaf d'Estrades geleid werden. Een bondgenootschap tusschen Frankrijk en de Nederlanden, waarbij de verdeeling van België en de herstelling van de Stuarts op den Engelschen troon beoogd werd en waardoor de Nederlanden in een dubbelen oorlog met Spanje en met Engeland gewikkeld worden zouden, werd ijverig besproken en was op het punt van gesloten te worden, toen Willem II in den herfst van het jaar 1650 op een jachtslot in Gelderland, waar hij zich juist ophield, ziek werd; hij reisde naar den Haag en stierf hier den 6en November in den jeugdigen leeftijd van 24 jaar.

De aanhangers van de stadhouderlijke partij, de voorstanders van den monarchalen regeeringsvorm, droegen met hem grootsche verwachtingen ten grave; de vurige republikeinen daarentegen haalden ruimer adem, toen het bericht van zijn dood bekend werd, want met Willem II verdween een groot gevaar voor het bestaan der Nederlandsche republiek.

VIJF EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. Tweespalt in den boezem der stadhouderlijke partij na den dood van Willem II. De Loevensteinsche factie. De steden onafhankelijk verklaard in het kiezen van hare overheden. Prins Willem Hendrik geboren. Voogdij. Graaf Willem Frederik stadhouder van Groningen en Drenthe. De groote vergadering. Hare republikeinsche besluiten. Onderhandelingen met Engeland. Cromwell's plan tot stichting van eene Engelsch-Nederlandsche republiek. Slechte ontvangst van de Engelsche gezanten door het Nederlandsche volk. De acte van navigatie. Vruchtelooze onderhandelingen. Begin van den eersten Engelschen oorlog. De Ruijter. Krijgsbedrijven ter zee. Dood van Tromp. Groote nood in de Nederlanden. Onlusten. De stadhouderlijke partij steekt het hoofd op. Johan de Witt. Zijne staatkundige denkbeelden. Vrede van Westminster. De acte van seclusie.

De dood van prins Willem II plaatste de Nederlanders in een toestand, waarin zij tot dusver nog nooit verkeerd hadden. Willem II was gestorven, zonder een zoon of een broeder na te laten. Wie zou hem dus opvolgen in de stadhouderlijke waardigheid, welker erfelijk karakter in de schatting der Nederlanders, ten minste der zeer machtige en talrijke stadhouderlijke partij, bijna van zelf sprak?

Naar veler gevoelen had graaf Willem Frederik van Nassau, de naaste bloedverwant van den overleden prins, het meeste recht op de erfopvolging en de graaf was van dezelfde meening. Anderen daarentegen meenden, dat men geen inbreuk mocht maken op de rechten van een nog ongeboren kind.

De weduwe van Willem II zag binnen korten tijd hare bevalling te gemoet. Bracht zij eenen zoon ter wereld, dan was deze de natuurlijke erfgenaam zijns vaders, dan moest de stadhouderlijke waardigheid hem opgedragen en gedurende zijne onmondigheid door een plaatsvervanger bekleed worden. De voorstanders van dat gevoelen waren de in de Nederlanden nog altijd vrij talrijke aanhangers der monarchie, die het beginsel der erfelijkheid onbepaald handhaven en op de waardigheid van eersten beambte der republiek toepassen wilden. Het overige deel der stadhouderlijke partij verklaarde het voor onzin, het invloedrijkste van alle ambten, hetwelk de volle kracht van den mannelijken geest vereischte, aan een kind op te dragen.

Deze tweespalt in den boezem der stadhouderlijke partij schonk der in aantal geringere, doch door invloedrijke en talentvolle staatsmannen aangevoerde partij der staatsgezinden — ook wel de Loevensteinsche factie genoemd, naar de zes leden uit de Staten van Holland, die Willem II

te Loevenstein gevangen had gezet — de gelegenheid om door snelle en krachtige maatregelen hare macht uit te breiden.

De Loevensteinsche factie had de meerderheid in de Staten van Holland; zij had zich slechts schoorvoetend aan den prins onderworpen en trad terstond na zijnen dood meer onbewimpeld dan ooit met hare eischen op. Zij verlangde, dat in 't vervolg in vredestijd volstrekt geen stadhouder en geen kapitein-generaal der geheele Unie verkozen zou worden. In oorlogstijd was het wel noodig de geheele krijgsmacht onder het bevel van een enkel man te stellen, maar in vredestijd niet. De afzonderlijke provinciën konden een stadhouder kiezen, zoo zij dit goedvonden, maar de republiek als geheel, had daaraan geene behoefte. De macht, aan de waardigheid van stadhouder en kapitein-generaal verbonden, was voor dezen slechts eene verzoeking om naar de alleenheerschappij te streven.

Met het uitspreken van zulke algemeene wenschen stelde de Loevensteinsche factie zich intusschen niet tevreden. Zij wist al spoedig na 's prinsen dood te bewerken, dat bijna alle tegen haar gerichte maatregelen, door Willem II genomen, ingetrokken werden. Te Dordrecht herstelde men terstond den oud-burgemeester Jacob de Witt in al zijne ambten en waardigheden. Ook de andere gevangenen van Loevenstein werden te Delft, Haarlem en Medemblik weer tot hunne vroegere ambten geroepen. Hetzelfde geschiedde te Amsterdam met den burgemeester Bicker. Tot dusver hadden alleen de steden, welke reeds onder de graven van Holland in de statenvergadering vertegenwoordigd waren, het recht bezeten om zelfstandig hare overheid te verkiezen. De meeste kleine steden moesten den graaf en ook zijn opvolger, den stadhouder, een naamlijst voorleggen der tot schepen en burgemeester benoembare burgers, waaruit deze dan hem welgevallige personen koos. Deze invloed op de verkiezing van den stedelijken magistraat had natuurlijk de macht van den stadhouder zeer verhoogd. De Staten van Holland vaardigden derhalve eene wet uit, waarbij dit voorrecht den stadhouder ontnomen werd: noch de stadhouder noch de Staten-Generaal zouden zich in 't vervolg in de stedelijke verkiezingen mogen mengen.

De staatsgezinde partij in Holland wenschte in de eerste plaats aan de verschillende provinciën zooveel zelfstandigheid tegenover den stadhouder — ingeval er ooit weer een stadhouder aan de regeering kwam — en ook tegenover de Staten-Generaal te verleenen, als dit in een bondstaat mogelijk was. Doch Holland kon hierin niets doen zonder de medewerking der overige provinciën. De Hollandsche Staten wendden zich derhalve tot de Staten-Generaal met den eisch, dat deze eene algemeene vergadering van afgevaardigden uit alle provinciën bijeen zouden roepen. In hun vertoog verzekerden zij, om alle wantrouwen weg te nemen, dat zij oprecht wenschten dat de Unie in stand gehouden, de godsdienst alleen volgens de besluiten der Dordsche Synode uitgeoefend en ook in de besluiten omtrent den krijgsdienst niets veranderd worden zou. Aan den anderen kant beweerden zij — en zeker niet ten onrechte — dat het na een tachtigjarigen oorlog noodig was, aan de republiek een vasten regeeringsvorm te geven.

Het voorstel van Holland werd door de Staten-Generaal goed opgenomen. Ook de gezantschappen, welke door de Staten van Holland aan alle overige provinciën gezonden werden, om deze tot hunne denkbeelden over te halen, vonden overal eene vriendelijke ontvangst.

Terwijl deze onderhandelingen gevoerd werden, bracht de prinses-

weduwe, acht dagen na den dood van Willem II, den 14en November 1650 een zoon ter wereld, die bij den doop de namen Willem Hendrik ontving. De vreugde over de geboorte van dezen prins, den later zoo beroemden Willem III, was bij een deel der stadhouderlijke partij zeer groot; de klokken in den Haag werden geluid; vele predikanten dankten God, wijl Willem II een opvolger gekregen had. De aanhangers van graaf Willem Frederik echter scheidden zich thans van de stadhouderlijke partij af en begunstigden de pogingen der Staten van Holland. Dit deed ook de veldmaarschalk Brederode, die nog met het Huis van Oranje verzwagerd was. Toen de grootmoeder van den jongen prins, de weduwe van Frederik Hendrik (Amalia van Solms) aan de Staten der provinciën schreef, om hen te verzoeken, dat zij bij het beraadslagen over een stadhouder haren kleinzoon niet vergeten zouden, vond zij bijna nergens een geopend oor.

Eene belangrijke vraag was het, wie met de voogdij over den jongen prins bekleed zou worden. Zoowel de grootmoeder als de moeder van den pasgeboren knaap maakten daar aanspraak op. De grootmoeder meende, dat hare schoondochter wegens haren jeugdigen leeftijd zelf nog een voogd noodig had, en duchtte, dat zij de bezittingen van haren jongen zoon wegschenken zou, om haren broeder, Karel II, tegen het parlement te ondersteunen. Eindelijk kwam men overeen, dat moeder en grootmoeder gemeenschappelijk de voogdij zouden uitoefenen.

Intusschen bereidde men zich in de provinciën op de samenkomst der Algemeene Staten voor. De Staten van Holland hadden gewenscht, dat er door de provinciën niets besloten zou worden, waardoor men de besluiten der algemeene vergadering vooruitloopen kon. Toen echter in Groningen en Drenthe graaf Willem Frederik tot stadhouder benoemd werd, namen ook die van Holland zeer belangrijke besluiten. Zij behielden zich namelijk het recht ter benoeming tot alle hooge waardigheden bij het leger, voor zoo ver zij die betaalden, en insgelijks het recht van gratie voor. Aan de bereden lijfwacht van den prins gaven zij den naam lijfwacht der Staten van Holland, ook het recht om den rector der Leidsche hoogeschool te benoemen, trokken zij aan zich.

De 18e Januari 1651, de dag, waarop de algemeene landdag, die in de geschiedenis den naam van „Groote vergadering" ontvangen heeft, gehouden zou worden, was eindelijk gekomen. Driehonderd afgevaardigden uit de verschillende provinciën waren in den Haag bijeen: Pibo van Donia, afgevaardigde van Friesland, opende met eene korte aanspraak de vergadering; vervolgens nam de raadpensionaris Cats het woord. In naam der Staten van Holland verklaarde hij, dat de benoeming van een nieuwen stadhouder en kapitein-generaal onraadzaam was, dat de republiek niet beter kon doen dan naar het voorbeeld der oude Hebreeën slechts in tijd van oorlog een veldoverste benoemen. Hij verzekerde voorts, dat Holland vasthield aan de Unie en aan den door de Dordtsche Synode vastgestelden godsdienst; wat de regeling van de krijgszaken betrof, vorderde het, dat de troepen voortaan niet zonder toestemming der provinciën konden verplaatst worden, dat zij garnizoen zouden houden in die provincie, door welke zij betaald werden en aan welke ook het recht tot het begeven van alle hoogere militaire posten toekomen zou, en dat zij eindelijk den eed van trouw niet alleen aan de generaliteit maar ook aan de provinciën zouden afleggen.

In de groote vergadering werd meer dan één heftig woord gesproken.

Eindelijk werd men het eens, en Holland zag zijne wenschen bijna alle vervuld. Een verzoek van de grootmoeder van den jongen prins, die haren kleinzoon aan de Algemeene Staten aanbeval, kwam niet eens in behandeling, het werd eenvoudig voor kennisgeving aangenomen. In de groote vergadering kwamen de gevolgen der pogingen van Willem II om zich eene vorstelijke macht te verwerven, duidelijk aan het licht. Nog was er geen jaar na zijnen dood verloopen, of reeds behaalde de partij, welke hij gepoogd had te vernietigen, op alle belangrijke punten de overwinning: zoo werd zijne nagedachtenis reeds gesmaad. De Groote vergadering stelde namelijk een onderzoek in naar het door prins Willem II uitgelokte besluit der Staten-Generaal van den 5en Juni 1650, naar de gevangenneming van de zes gedeputeerden en naar den aanslag op Amsterdam. De vergadering zag in al deze zaken eene poging om de vrijheid, hoogheid en souvereiniteit der provinciën aan te tasten, zij riep de deelnemers aan den aanslag, de officieren, die de tegen Amsterdam afgezondene troepen aangevoerd hadden, ter verantwoording. Eenige der wraakzuchtigste leden der Loevensteinsche factie drongen wel op eene strenge straf voor de beschuldigden aan, doch de gematigde meerderheid der republikeinsche partij vergenoegde zich met de verklaring, dat de stap des prinsen eene wederrechtelijke daad was geweest en met het intrekken van de dankbetuiging, welke men toen om zijne houding tot hem gericht had. Zij verlangden geen straf voor de ondergeschikte werktuigen, tot uitvoering van de afkeurenswaardige daad gebezigd, nadat de hoofdaanlegger door den dood aan alle straf onttrokken was en stonden toe, dat eene algemeene amnestie afgekondigd werd. De stad Amsterdam ontving eene bijzondere voldoening in den dank voor haren moedigen tegenstand, haar door de Staten van Holland gebracht, en in de vergoeding van de kosten harer verdediging, haar door de provincie geschonken.

Nadat alles wat de groote vergadering besloten had voor grondwet van den Staat verklaard was, werd zij den 21en Augustus 1651 door den raadpensionaris Cats gesloten.

De binnenlandsche strijd was door deze besluiten voorloopig bijgelegd; daarvoor was het dan ook hoog tijd, want reeds werd de republiek bedreigd met een buitenlandschen oorlog, waarop zij juist toen zeer slecht voorbereid was en welken de staatsgezinde partij gaarne vermijden wilde, dewijl hij gevoerd moest worden tegen een zuster-republiek, tegen Engeland, welks regeering hoogst vijandig tegen de stadhouderlijke partij en de Nederlanden over stond.

In de geschiedenis der Engelsche omwenteling (Zie Dl. VIII blz. 569) hebben wij reeds verhaald, hoe na de onthoofding van Karel I de vroeger zoo vriendschappelijke betrekkingen tusschen Engeland en de Nederlanden verkoeld waren. In die dagen had de stadhouderlijke partij in de Nederlanden de macht in handen; tot haar behoorde ook het grootste deel van de lagere volksklasse en voornamelijk het grootste deel der predikanten. Deze geheele partij schaarde zich als één man rondom haar hoofd, prins Willem II, en verklaarde zich heftig tegen de Engelsche koningsmoordenaars. De gevluchte Engelsche royalisten met Karel II, den zoon des overleden konings, aan het hoofd, vonden niet alleen bij den stadhouder, maar ook bij een groot deel der Nederlandsche natie gastvrijheid en bescherming. De moord, ongestraft op Dorislaus gepleegd, (Zie Dl. VIII blz. 550) legde getuigenis af van den geest, die de stadhouderlijke partij be-

zielde, terwijl aan den anderen kant de in Holland zoo machtige Staatsche partij op de erkenning van de Engelsche republiek aandrong, gelijk zij reeds vroeger, tot groote ontevredenheid van Willem II, het Engelsche parlement door het leveren van wapens en krijgsvoorraad ondersteund had.

Toen Cromwell, vertoornd over de houding der Nederlandsche regeering, den gezant Joachimi niet langer wilde erkennen, hadden de Staten van Holland reeds in het voorjaar van 1650 een eigen gezant naar Londen gezonden, met den last om het parlement te erkennen en een verbond van vriendschap tusschen de Engelsche republiek en Holland voor te bereiden. Deze stap had den haat, welken Willem II den Staten van Holland toedroeg, niet weinig doen aangroeien.

Steunend op de vriendschap der Staatsgezinde partij meende Cromwell, dat de Nederlandsche regeering na den dood van Willem II eene andere staatkunde volgen zou. In Maart 1651 zond hij een gezantschap naar de Nederlanden; zijn plan strekte om eene volkomen vereeniging van de Engelsche en Nederlandsche republieken tot stand te brengen en beide in ééne groote republiek op te lossen.

Wel genoten de Engelsche gezanten van de zijde der Hollandsche regenten eene zeer vriendelijke ontvangst; wel werden zij op stadskosten door de regeering van Amsterdam onderhouden, maar de stadhouderlijke partij toonde hun openlijk haren haat, hare verachting (Zie Dl. VIII blz. 569). De gezanten zagen zich dagelijks blootgesteld aan beleedigingen van de zijde der voortvluchtige royalisten en van de prinsgezinde menigte. Weldra moesten zij zelve inzien, dat hunne zending mislukt was, dewijl ook de vurigste vrienden van Engeland, de Staten van Holland, toch Cromwell's plan tot vereeniging van de beide republieken afkeurden. Terecht verklaarden zij dat eene ineensmelting van een kleinen met een grooten staat altoos ten nadeele van eerstgenoemden strekte.

De Engelsche gezanten moesten onverrichter zake terugkeeren en Cromwell besloot thans, den naijver te bevredigen, dien het Engelsche volk den Nederlanders om den rang, welken dezen als zeemogendheid bekleedden toedroeg, door openlijk tot een vijandigen stap tegen de Nederlanders over te gaan. De bekende acte van navigatie, van Whitehalle uitgegaan, werd den 9en October 1651 tot wet verheven (Zie Dl. VIII blz. 569).

De acte van navigatie had ten doel, zoowel den door de Hollanders gedreven handel tusschen Engeland, de koloniën en de Europeesche Staten te vernietigen als den verkoop van den door de Nederlanders gevangen zeevisch in Engeland te verhinderen. Zij bepaalde, dat voortbrengselen van buiten Europa gelegen landen slechts op Engelsche schepen, en voortbrengselen van Europeesche landen slechts op vaartuigen der landen, waaruit zij afkomstig waren, of op Engelsche schepen naar Engeland gevoerd zouden worden. Zeevisch eindelijk mocht alleen onder Engelsche vlag worden ingevoerd.

De acte van navigatie was bestemd om der Nederlandsche vrachtvaart, bijna het meest winstgevend deel van den Nederlandschen handel, een onherstelbaren slag toe te brengen; meer dan 11000 Nederlandsche vrachtschepen waren in het jaar 1651 in de vaart en een groot deel daarvan moest ten gevolge der acte van navigatie stil gaan liggen. De Nederlanders besloten derhalve eene poging te wagen om de wet te doen intrekken; zij zonden gezanten naar Engeland, doch deze moesten weldra tot de overtuiging komen, dat daar tegen de Nederlanders de meest vijandige stem-

ming heerschte. Dat Engeland den oorlog wilde, bleek uit de eischen, die den gezanten werden gesteld. De Nederlanders moesten de uitsluitende heerschappij van Engeland in de Britsche wateren en Engeland's recht tot het onderzoeken van Nederlandsche schepen in volle zee erkennen en bovendien voldoening geven voor het ter dood brengen van Engelsche kooplieden op Amboina, waarvan wij vroeger reeds gesproken hebben.

De Nederlanders zouden gaarne een oorlog met Engeland, waarop zij niet voorbereid waren, vermeden hebben, daar hunne oorlogsvloot, hoe groot het aantal hunner koopvaardijschepen ook was, zich noch in aantal, noch in zwaarte der vaartuigen met die van Engeland kon meten. Bovendien ontbrak der Nederlandsche vloot op dat tijdstip een éénhoofdig opperbevel, dewijl het ambt van admiraal-generaal voorloopig afgeschaft was. De gezanten deden daarom al het mogelijke om eene vreedzame oplossing van de bestaande geschillen te bewerken; doch staande de onderhandelingen was de oorlog reeds begonnen.

Op de hoogte van Dover had eene Nederlandsche vloot onder Tromp eene Engelsche onder Blake aangetroffen, een twist over een punt van etiquette, namelijk over het salueeren van de vlag, had den 29en Mei 1652 een hevig zeegevecht ten gevolge.

Beide volken beschuldigden elkander van vredebreuk, de onderhandelingen konden nu niet langer tot een goed einde voeren en de eerste zeeoorlog tusschen Engeland en de Nederlanden, die beiden Staten zware offers zou kosten, begon.

Wij kunnen alle zeegevechten, die binnen den tijd van 15 maanden ten getale van niet minder dan tien geleverd werden, hoe belangwekkend zij ook zijn, niet in alle bijzonderheden beschrijven. Wij bepalen ons tot het leveren van een algemeen overzicht van dezen gedenkwaardigen strijd, waarin zoowel de Engelschen als de Nederlanders bewijzen van de schitterendste dapperheid gaven. De eerste groote overwinning ter zee werd behaald door Michiel Adriaanszoon de Ruijter, die vroeger touwslagersleerling was geweest en zich door zijne dapperheid en bekwaamheid tot admiraal had weten te verheffen; hij versloeg de Engelsche vloot onder Ascue, in Augustus bij Plymouth. Daarentegen mislukte een aanval, door hem den 8en October in vereeniging met de With op de Vlaamsche kusten tegen de Engelschen onder Blake ondernomen. Gelukkiger was Tromp in October, toen hij Blake naar de Theems terugdreef; in het volgende jaar, in Februari 1653, leed hij echter op zijne beurt op de hoogte van Portland in een driedaagschen zeeslag zware verliezen. Wel behaalden de Nederlanders onder van Galen in de Middellandsche zee bij Livorno eene overwinning ter zee, doch den 12en en 13en Juni streden zij onder Tromp bij Newport weder niet gelukkig; met zwaar verlies zagen zij zich genoodzaakt om op de Schelde bij Vlissingen eene schuilplaats te zoeken. Ook een later gevecht 11 Augustus 1653 bij Scheveningen liep niet gelukkig voor de Nederlanders af; hun zeeheld Tromp verloor in dien slag het leven.

De Nederlanders hadden niet alleen in den strijd eene schitterende dapperheid aan den dag gelegd, maar ook alle krachten ingespannen om de overwinning te behalen. Toch gelukte dit hun niet; meer en meer moesten zij tot het inzicht komen, dat zij niet in staat waren om aan de stijgende macht van Engeland het hoofd te bieden, en dat te minder, wanneer de Zweden, gelijk men meende, geneigd waren om een bondgenootschap met Engeland aan te gaan.

Reeds had de oorlog den Nederlanders zware offers gekost. De handel, de slagader van Nederland's volksbestaan, kwijnde. Geen schip kon meer het kanaal doorzeilen; de walvischvangst was geheel gestaakt; meer dan 1600 Nederlandsche schepen waren door Engelsche kapers opgebracht. In de vroeger zoo rijke en bloeiende steden heerschte de grootste nood; want met den handel waren ook alle bedrijven tot stilstand gedoemd. Te Amsterdam stonden 3000 huizen te huur, het gras groeide op de eenzame straten. Holland moest, evenals bij de vroegere oorlogen, zoo ook nu de zwaarste lasten dragen. Wat was derhalve natuurlijker dan dat hier de wensch naar vrede het eerst krachtig gevoeld en uitgesproken werd en dat te meer, dewijl de oorlog de macht der stadhouderlijke partij scheen te verhoogen.

De lagere volksklasse gaf de schuld van den oorlog aan de Staatsgezinde partij, de vijanden van het huis van Oranje; naar hare meening was gemis van een stadhouder en admiraal-generaal alleen de oorzaak, dat de Nederlanders geene schitterende overwinningen behaalden. Hier en daar braken in de verschillende steden onlusten uit, die door kracht van wapenen onderdrukt moesten worden. Hoe hooger de nood tengevolge van den oorlog steeg, des te luider en heftiger weerklonk de kreet: „Leve de prins!" De eisch, dat de jonge prins Willem Hendrik tot stadhouder en kapitein-generaal en graaf Willem Frederik tot zijn plaatsvervanger benoemd moest worden, werd steeds krachtiger herhaald. Zelfs in Holland was de stad Leiden met het grootste deel der ridderschap prinsgezind.

Onder deze omstandigheden moesten de Staatsgezinden er wel op uit zijn, een eind te maken aan een oorlog, die hun geen voordeel aanbracht, doch hen wel bedreigde met het gevaar, dat de stadhouderlijke partij op nieuw aan het bewind zou komen.

De ziel der vredesonderhandelingen was Jan de Witt, de tweede zoon van den ons reeds bekenden Jacob de Witt. Jan de Witt had eerst te Leiden in de rechtsgeleerdheid gestudeerd, maar zich ook met grooten ijver op andere vakken toegelegd; o. a. was hij een uitstekend wiskunstenaar. In het jaar 1650 was hij pensionaris van Dordrecht geworden, doch weldra had hij zich een grooten invloed verworven, hij werd het eigenlijk hoofd der Staatsgezinde partij. In weerwil van zijn jeugdigen leeftijd — hij was eerst 28 jaar oud — had hij zich door zijne kunde, zijne scherpzinnigheid, zijne vastheid van karakter en zijne rechtschapenheid de hoogste achting verworven; in Februari 1653 werd hij door de Staten van Holland voorloopig en vijf maanden later voor goed tot raadpensionaris van Holland aangesteld en hierdoor aan het hoofd van het Nederlandsche staatsbestuur geplaatst.

Jan de Witt gloeide van geestdrift voor de republiek. Zijne tegenstanders verhaalden, dat zijn haat tegen het Huis van Oranje de voornaamste drijfveer van al zijne handelingen geweest is, dat zijn vader, Jacob de Witt, hem bij elke gelegenheid had toegeroepen: „Denk aan Loevenstein!" Het is inderdaad mogelijk, dat de jeugdige raadpensionaris zich meer dan eens door dit gevoel van haat en bitterheid heeft laten besturen, doch zeker is het, dat deze gezindheid, zoo zij werkelijk bij hem bestond, veel meer haren oorsprong had in de vaste overtuiging, dat de eerzucht der leden van het Huis van Oranje gevaarlijk was voor de vrijheid der republiek, dan in de herinnering der beleediging, die de overleden prins Willem II eens zijnen vader had aangedaan. Jan de Witt had de geschie-

denis der oudheid vlijtig beoefend. De aristocratische republiek van het oude Rome was het voorbeeld, waarnaar hij den nieuweren staat wilde vormen. Hij achtte het behoud van eene republiek met een doorluchtig vorstelijk persoon aan het hoofd op den duur onmogelijk en beschouwde daarom de uitsluiting van het Huis van Oranje van de regeering als een door de noodzakelijkheid geboden maatregel, als de onmisbare voorwaarde voor het bestaan der republiek. Uit deze overtuiging vloeide zijn hardnekkige en vaak heftige strijd tegen het Huis van Oranje voort. Evenals in heoude Rome de stad van dien naam een natuurlijk overwicht op verschiltlende met haar verbonden gewesten had bezeten, zoo moest ook in de nieuwe republiek der vereenigde Nederlanden Holland een natuurlijk overwicht op de andere verbonden provinciën bezitten. Volgens dit beginsel ging Jan de Witt te werk, waar hij zijn steeds aangroeienden invloed bij de beraadslagingen der Staten-Generaal in de schaal wierp.

Daar de macht van het Huis van Oranje gedurende den oorlog telkens aangroeide, was Jan de Witt natuurlijk zeer voor den vrede gestemd. Hetzelfde was ook met Cromwell het geval. De protector was volstrekt niet afkeerig van den vrede, wanneer deze op eervolle voorwaarden gesloten kon worden. Niet zoozeer de nadeelen, welke de oorlog ook den Engelschen handel berokkende, als wel de toenemende gehechtheid van het Nederlandsche volk aan het Huis van Oranje en de steeds luider uitgesproken wensch naar de verheffing van den jongen prins tot stadhouder, deed Cromwell tot den vrede overhellen. Niets toch kon voor dezen gevaarlijker zijn dan dat het Huis van Oranje, dat in nauwe familiebetrekking tot Karel II stond en aan zijne vijandschap tegen Cromwell en het parlement vaak zoo luide en krachtig had lucht gegeven, in de Nederlanden op nieuw tot macht en aanzien geraakte. Met de republiek kon Cromwell vrede, wellicht zelfs een verbond van vriendschap sluiten, doch met het Huis van Oranje kon daarvan nooit sprake zijn. Zoowel in zijn belang als in dat der Staatsgezinden in Holland was het, de verheffing van prins Willem tot stadhouder te verhinderen. En dit gevaar was inderdaad ver van hersenschimmig. Reeds hadden de Staten van Zeeland, gehoor gevend aan den wensch der lagere volksklasse, zich in November 1652 tot die van Holland gewend met het voorstel om den jongen prins tot stadhouder en kapitein-generaal te verkiezen. Wel was dit voorstel verworpen, wel had Holland integendeel besloten zich door niets hoegenaamd tot de verkiezing van een kapitein-generaal te laten bewegen; maar het was reeds erg genoeg, dat zulk een voorstel in allen ernst gedaan kon worden en om den wil der heerschende stemming dès volks in overweging genomen worden moest.

Jan de Witt wist zeer goed, dat zoowel Cromwell als de overige invloedrijke republikeinen in Engeland volstrekt niet afkeerig waren van den vrede. Hij wist te bewerken, dat er een gezantschap tot het aanknoopen van vredesonderhandelingen naar Londen afgevaardigd werd. De onderhandelingen stuitten echter op grooter moeilijkheden dan Jan de Witt zelf gedacht had, want de Engelschen stelden onvervulbare eischen, zij vroegen niet alleen vergoeding van alle oorlogskosten, maar drongen andermaal op eene vereeniging van de beide republieken aan. Zulke vredesvoorslagen konden de Nederlanders niet aannemen, indien zij niet hunne onafhankelijkheid voor altoos wilden prijsgeven.

Gedurende deze onderhandelingen werd de stemming des volks in de Nederlanden steeds gunstiger voor het Huis van Oranje. In vele

steden stak men de Oranjevaan uit; Zeeland drong er andermaal op aan, dat men den jongen prins tot kapitein-generaal en graaf Willem Frederik tot zijn plaatsvervanger benoemen zou. Slechts met moeite gelukte het Jan de Witt, te verhinderen dat dit voorstel ernstig in overweging genomen werd, door te betoogen, dat elke beslissing in dezen een nadeeligen invloed op de vredesonderhandelingen zou uitoefenen.

Eerst na de verheffing van Cromwell tot Lord-Protector der republiek werden de onderhandelingen krachtig doorgezet en leidden zij tot een goed einde. Ten einde den vrede tot stand te brengen, liet Cromwell zijn lievelingsdenkbeeld, de vereeniging van de beide republieken, varen, doch hij eischte de uitsluiting van den prins van Oranje en zijne nakomelingen van de waardigheid van stadhouder en kapitein-generaal.

Hoewel de Staten-Generaal geneigd waren om menige harde voorwaarde aan te nemen en menig offer voor den vrede te brengen, konden zij toch niet besluiten tot het goedkeuren van deze bepaling, welke zij onbestaanbaar achtten met de eer der republiek. Jan de Witt vond eindelijk een uitweg. Cromwell ontving heimelijk de verzekering, dat Holland, de rijkste en machtigste provincie, zich verbond om eene acte van uitsluiting, gelijk hij dat wenschte, op te stellen, terwijl de Staten Generaal alleen besluiten zouden, dat elke te benoemen stadhouder en kapitein generaal verplicht zou zijn om het vredesverdrag met Engeland te bezweren.

Op grond van deze overeenkomst werd de vrede van Westminster den 15en April 1654 gesloten. Van de zijde der Nederlanders geschiedde dit schoorvoetend, want het verdrag bevatte nog menige lastige, ja bijna vernederende bepaling. Een millioen gulden moest als vergoeding van oorlogskosten worden opgebracht. De Nederlanders verbonden zich om in de Britsche wateren voor de Engelsche oorlogsschepen de vlag te strijken, de voortvluchtige koninklijke familie van Engeland niet langer te ondersteunen en bovendien voldoening te geven voor het ter dood brengen van Engelsche kooplieden op Amboina. De onaangenaamste en meest vernederende vredesvoorwaarde bevatte echter het met Holland gesloten geheim verdrag, volgens hetwelk de Staten van Holland zich verbonden om noch zelven den prins van Oranje of een zijner nakomelingen tot stadhouder en kapitein-generaal te verkiezen, noch te dulden, zooveel zij konden, dat hij tot stadhouder en kapitein-generaal der Unie verheven zou worden.

Toen dit geheim verdrag bekend werd, maakte het den toorn der geheele stadhouderlijke partij in hooge mate gaande. Wel schreef Jan de Witt eene meesterlijke verdediging van het recht der Staten van Holland om zulk een verdrag te sluiten, maar het verwijt, dat daardoor aan een vreemden staat het voor Holland zoo vernederende recht verleend was om zich in de inwendige aangelegenheden der republiek te mengen, kon hij toch niet ontzenuwen. Wellicht niet ten onrechte wierp men hem voor de voeten, dat zijn haat tegen het Huis van Oranje hem en de Staten van Holland bewogen had om deze vernederende voorwaarde aan te nemen, ja dat de Witt zelf misschien den protector tot het stellen van dien eisch aangespoord had.

Van dit tijdstip af waren alle aanhangers van het Huis van Oranje met een doodelijken haat en eene onverzoenlijke wraakzucht tegen den raadpensionaris de Witt bezield, die naar hunne meening al de schuld van deze schandelijke vredesvoorwaarde moest dragen.

ZES EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. Zegenrijk bewind van Jan de Witt. Verbeterde toestand der geldmiddelen. De aristocratische republiek. Vermindering van het leger en uitbreiding van de zeemacht. Twist met Frankrijk wegens de Fransche zeeroovers. Deelneming aan den Noordschen oorlog. Wassenaer. De vloot in de Oostzee. Het ontzet van Dantzig. Het verdrag van Elbing. Verbond met koning Frederik III van Denemarken. Schitterende overwinning bij Kronenburg. Dood van de With. Verdediging van Kopenhagen. Het Haagsche verdrag. Oorlog op Funen. Inneming van Nyborg. Vrede van Oliva en Kopenhagen. Binnenlandsche twisten. Coccejanen en Voltianen. Vrede met Portugal. Brazilië afgestaan. Verdrag met Frankrijk. Schandelijke toegeeflijkheid jegens koning Karel II van Engeland. Verdrag met Engeland. Wederkeerige haat der Engelschen en Nederlanders. De vrede door de Africaansche compagnie verbroken. Verovering van de Africaansche en Noord-Americaansche coloniën door Sir Robert Holmes. De Smyrnasche vloot door de Engelschen aangevallen. Tweede zeeoorlog met Engeland. Ongelukkige slag bij Lowestoft. Dood van Wassenaer. Cornelis Tromp. Onlusten, door de prinsgezinden verwekt. Oorlog te land met den bisschop van Munster, Barend van Galen. Prins Willem tot Kind van staat verklaard. Vrede van Cleve. Vierdaagsche slag bij Foreland. Schitterende overwinning van de Ruijter. Ongelukkige slag van Duinkerken. Gevolgen van den slag. Tromp afgezet. Vredesonderhandelingen. De Quadruple Alliantie. Cornelis de Witt en de tocht naar Chatham. Vrede van Breda. Verlies van Nieuw-Nederland.

Na het sluiten van den vrede namen in de Nederlanden handel en verkeer spoedig een nieuwe vlucht. Al was er in de provinciën nog menige aanleiding tot onlusten, zij werden toch langzamerhand gestild; de rust keerde in het land terug en zelfs de bitterste vijanden van Jan de Witt moesten bekennen, dat hem boven alle andere Nederlandsche staatslieden de verdienste toekwam, de Nederlanden na den zwaren oorlog binnen een ongeloofelijk korten tijd weer tot een hoogen trap van bloei en welvaart te hebben verheven. Zijne voornaamste zorg wijdde hij natuurlijk aan de provincie Holland; hier werden zijne verdiensten dan ook het meest erkend; doch ook de overige provinciën waren onuitsprekelijk veel aan hem verplicht.

In de eerste plaats was de Witt bedacht op het stellen van orde op de geldmiddelen. Door wijze spaarzaamheid en een geregeld geldelijk beheer bracht hij het spoedig zoo ver, dat het krediet des lands hecht genoeg werd om een belangrijken finantieelen regel te kunnen toe-

kunnen toepassen, Holland ging ten gevolge van de groote uitgaven, door den oorlog geëischt, onder een zware schuld gebukt. De renten dezer schuld verslonden een groot deel der inkomsten. Jan de Witt bewerkte, dat de rente van 5% op 4% teruggebracht werd, en dat die schuldeischers van den staat, die hiermee geen genoegen namen, hun geld terug konden ontvangen. Deze maatregel schonk aan Holland eene besparing op de jaarlijksche uitgaven ten bedrage van f. 1,400000. Dezelfde maatregel werd later ook op alle schulden toegepast, welke de vereenigde Nederlanden aangegaan hadden, en het crediet van den staat werd daardoor zoo verhoogd, dat het later niet de minste zwarigheid inhad, geld voor de kostbaarste oorlogen op te nemen.

Met onvermoeiden ijver legde Jan de Witt zich toe zoowel op de verbetering van het binnenlandsch bestuur der republiek en van de rechtspleging, als op het handhaven van orde en rust. Hij was uit volle overtuiging een warm republikein, doch alles behalve een democraat. Eenigen invloed op de regeering gunde de door en door aristocratische staatsman aan de lagere volksklasse volstrekt niet, slechts mannen uit aanzienlijke geslachten werden tot de ambten toegelaten; hij trachtte in de Nederlanden het ideaal eener aristocratische republiek te verwezenlijken en daarom was hij steeds zeer weinig bemind bij de lagere volksklasse, al toonde deze in de eerstvolgende jaren haren afkeer van hem ook niet zoo duidelijk als zij dit later gedaan heeft.

Jan de Witt was overtuigd, dat de Nederlanden als landmogendheid nooit een grooten invloed op de Europeesche staten zouden uitoefenen, doch dat het hunne roeping was, zich de heerschappij ter zee te verwerven. Als landmogendheid waren zij genoodzaakt om in oorlogen van eenig belang op de hulp van machtige bondgenooten te steunen, maar zonder vreemde hulp konden ze vloten bouwen, waarmee zij de zee beheerschten. Van dit beginsel uitgaande, trachtte de Witt de uitgaven voor een staand leger te verminderen en toen de veldmaarschalk Brederode stierf, wist hij het daarheen te leiden, dat dit ambt in vredestijd niet langer bezet werd; daarentegen kende hij geene spaarzaamheid, waar het er op aankwam de Nederlandsche zeemacht uit te breiden, en de vrucht zijner werkzaamheid was, dat Nederland weldra weder een groot aanzien als mogendheid van den eersten rang genoot. Nooit was de Nederlandsche vloot in die dagen werkeloos; in alle zeeën der wereld moesten Nederlandsche oorlogschepen kruisen, om de eer van hun vaderland en zijne vlag te handhaven; meestal, doch niet altoos, geschiedde dit met goed gevolg. Onder anderen was hij niet in staat om te verhinderen dat de Braziliaansche veroveringen — gelijk we reeds verhaalden — weer verloren gingen.

Welk een onwankelbaar vertrouwen de Witt in de Nederlandsche zeemacht stelde, bewijst de bijna uitdagende standvastigheid, welke hij tegenover Frankrijk aan den dag legde.

Reeds sinds lang hadden Fransche zeeroovers den Nederlandschen handel in de Middellandsche zee groote schade toegebracht; zij werden door de Nederlandsche koopvaarders weinig minder gevreesd dan de kapers der Barbarijsche kust. Alle klachten, hierover bij de Fransche regeering ingediend, waren vruchteloos. Men verhaalde zelfs in Holland, dat de Fransche zeeschuimers in nauwe betrekking stonden tot hooge staatsbeambten aan het hof, dat ze door deze beschermd werden, en dat de benadeelden daarom bij den kardinaal Mazarin geen recht tegen hen verkrijgen konden. De

staten besloten derhalve zich zelven recht te verschaffen. De Ruijter, die in de Middellandsche zee tegen de Barbarijsche zeeroovers kruiste, ontving bevel om alle Fransche kapers zonder omwegen aan te tasten. Hij volgde dit bevel op en nam twee Fransche oorlogsschepen, die zich aan zeeroof schuldig gemaakt hadden (1657).

Het Fransche hof beschouwde deze stoutmoedige daad van zelfverdediging als een vredebreuk; het liet op alle Nederlandsche schepen en alle Nederlandsche goederen in geheel Frankrijk beslag leggen. De Staten-Generaal gaven hunnen gezant Boreel in last om zich hierover bij den koning te beklagen.

Boreel verkreeg bij den jeugdigen koning een gehoor, waarbij de kardinaal Mazarin tegenwoordig was, en diende zijne klacht in. Mazarin wilde hem daarbij in de rede vallen, doch hij riep den trotschen priester toe: „Ik heb de eer, tot den koning te spreken!" Hierdoor maakte hij Mazarin tot zijn verbitterden vijand.

De Fransche gezant in den Haag, de Thou, eischte, dat Boreel teruggeroepen, de Ruijter gestraft en de genomen schepen uitgeleverd zouden worden.

Het antwoord der Staten-Generaal op dezen eisch bestond in het bevel om op alle Fransche bezittingen in de Nederlanden beslag te leggen.

Toch wilden de Staten-Generaal en Jan de Witt het om de genomene kaperschepen niet tot een oorlog met Frankrijk laten komen. Zij waren tevreden, wijl den Franschen zeeroovers een heilzame schrik ingeboezemd was, en toen Mazarin, van alle verdere eischen afziende, slechts de uitlevering van de beide genomen schepen vorderde, willigde hij dit verlangen om des vredes wille in.

Veel belangrijker voordeelen behaalden de Nederlanders omstreeks dezen tijd in de Noordsche zeeën door deelneming aan den Noordschen oorlog, waarmede wij ons weldra uitvoeriger zullen bezighouden. Karel Gustaaf was sinds het jaar 1655 gewikkeld in een oorlog met Polen. De Nederlanders hadden zich in dezen strijd onzijdig gehouden en slechts hunne oorlogsvloot, die de koopvaarders in de Oostzee beschermen moest, versterkt.

Toen Karel Gustaaf echter Danzig, de korenschuur der Nederlanden, met een beleg bedreigde, meenden zij niet langer te kunnen stilzitten.

Jacob van Wassenaer, heer van Obdam, een voormalig kolonel der ruiterij, die na den dood van Tromp, met voorbijgang van de With, de Ruijter en andere zeehelden, tot luitenant-admiraal van Holland benoemd was, werd met eene vloot naar Danzig gezonden en deed zich daar zoo krachtig gelden, dat koning Karel Gustaaf zich na het ontzet van Danzig genoopt voelde om den 25en September 1656 met de Nederlanders het verdrag van Elbing te sluiten. Wassenaer keerde naar de Nederlanden terug.

De vrede was intusschen niet van langen duur; weldra zagen de Nederlanders zich geroepen om op nieuw aan den Noordschen oorlog deel te nemen, toen de Zweden groote voordeelen op de Denen behaalden. De Staten-Generaal waren, en niet ten onrechte, beducht, dat hun Noordsche handel door de uitbreiding der Zweedsche macht bedreigd en dat de Oostzee geheel voor de Nederlandsche kooplieden gesloten zou worden. Zij haastten zich den koning Frederik III van Denemarken hulp te zenden en wel eene vloot van 35 schepen en landingstroepen; het geheel stond onder opperbevel van Wassenaer, die in 1658 naar Kopenhagen zeilde; ook de moedige de With bevond zich op de vloot.

De Zweden hielden in de Sond eene scherpe wacht. Eene vloot van 45 schepen onder graaf Karel Gustaaf Wrangel werd aan den eenen kant gesteund door het Zweedsche kasteel Helsingborg en aan den anderen kant door het kasteel Kronenburg, dat door de Zweden veroverd was.

Het was een gevaarlijk en moeilijk werk, den doortocht door de Sond te dwingen; de wakkere Nederlandsche zeelieden duchtten echter het gevaar niet, den 9en November 1658 tastten zij bij den eersten gunstigen wind de Zweedsche vloot aan en het gelukte hun, bij Kronenburg eene schitterende overwinning te behalen. De Nederlandsche vloot verloor niet meer dan één schip, de Zweedsche daarentegen zeven schepen, van welke de Nederlanders er drie als zegeteekenen medevoerden. Toch was de overwinning duur gekocht, want de dappere de With was in den strijd gevallen. Zijn lijk werd te Helsingör aan wal gebracht en door de Zweden, die in den dapperen vijand zich zelven eerden, met groote statie ter aarde besteld.

Voor Denemarken bezat de hulp der Nederlanders de hoogste waarde; toen in Februari 1659 de Zweden een aanval op Kopenhagen ondernamen, streden Nederlandsche zeelieden mede op de wallen en hielpen den storm afslaan.

In Mei 1659 zonden de Staten-Generaal eene nieuwe vloot onder de Ruijter ter versterking van de scheepsmacht onder Wassenaer's bevel. Dewijl echter den 21en Mei in den Haag een verdrag tusschen Engeland, Frankrijk en de Nederlanden gesloten was, met het doel om den vrede in het Noorden te herstellen, moest de vloot gedurende de vredesonderhandelingen werkeloos blijven.

De koning van Denemarken betoonde zich niet afkeerig van den vrede; niet alzoo de Zweedsche koning; er werd derhalve besloten, tot krachtige maatregelen tegen hem over te gaan. Wassenaer keerde wegens ziekte naar het vaderland terug; de Ruijter nam het opperbevel der geheele vloot op zich, welke hij tegen het door de Zweden bezette eiland Funen aanvoerde.

Het Nederlandsche krijgsvolk landde op Funen, vereenigde zich hier met de keizerlijke, Brandenburgsche en Poolsche hulptroepen en overwon met hen de Zweden, die den 24en November 1659 genoodzaakt werden om naar Nyborg te vluchten. Hier werden zij echter door de Ruijter op nieuw aangevallen. Door een vreeselijk geschutvuur bracht de vlootvoogd de forten van Nyborg tot zwijgen en noodzaakte eindelijk de stad en al de derwaarts gevluchte Zweedsche troepen om zich op genade of ongenade over te geven.

De deelneming der Nederlanders aan den Noordschen oorlog droeg niet weinig er toe bij om den vrede van Oliva en Kopenhagen, die na den dood van den Zweedschen koning in 1660 gesloten werd, tot stand te brengen, al namen de Staten-Generaal aan de daarover gevoerde onderhandelingen ook niet rechtstreeks deel.

De Nederlandsche vloot had zich in dezen oorlog opnieuw grooten roem verworven. De Ruijter werd door den dankbaren koning van Denemarken als erkenning van zijne schitterende verdiensten in den adelstand verheven en met een aanzienlijk jaargeld begiftigd.

Na het einde van den Noordschen oorlog was Jan de Witt, door wiens invloed de Nederlandsche staatkunde geleid werd, nog meer dan vroeger er op bedacht, de Nederlanders door verbintenissen tegen een nieuwen oorlog te beveiligen. Met zijn scherpen staatkundigen blik be-

merkte hij duidelijk het gevaar, dat de republiek voortdurend bedreigde. In het binnenland stak de prinsgezinde partij het hoofd telkens weer op; zij had in den laatsten tijd een nieuwen steun ontvangen in eene godsdienstige partij. Sinds het jaar 1658 was er een nieuwe godsdiensttwist ontstaan tusschen de Coccejanen, de aanhangers van den Leidschen hoogleeraar Coccejus, en de Voetianen, de volgelingen van den Utrechtschen hoogleeraar Voetius. De Voetianen ijverden sterk voor eene strenge viering van den zondag en voor de onafhankelijkheid der kerk van den staat, terwijl de Coccejanen de handhaving van de staatsmacht over de kerk en eene meer vrije en milde viering van den zondag voorstonden. De ijverigste Voetianen waren tegelijk besliste aanhangers van den prins, daar toen, evenals thans, godsdienstige geschillen steeds spoedig eene staatkundige kleur aannamen. De Staten van Holland trachtten een einde te maken aan den strijd door beiden partijen het stilzwijgen over de twistpunten op te leggen, doch het gelukte hun niet, hierdoor de opgeruide gemoederen tot rust te brengen. Daarom achtte Jan de Witt zich des te meer gedrongen om den vrede met het buitenland te bewaren, dewijl elke oorlog de der republiek vijandige partij versterken moest.

Toch was het hoogst moeielijk den vrede te bewaren, want de jonge republiek had weinig vrienden en vele vijanden. In de eerste plaats werd de vrede met Portugal gesloten. Tegen eene schadeloosstelling van 8 millioen gulden deden de Nederlanders afstand van Brazilië, op welk land hun overigens de vrije handel voorbehouden bleef.

Moeilijker was het, de goede verstandhouding met Frankrijk te bewaren. Jan de Witt doorzag de Fransche staatkunde volkomen; hij begreep dat de veroveringszucht van den Franschen koning maar al te spoedig België — zoo zullen wij kortheidshalve de Spaansche Nederlanden in het vervolg noemen — ter prooi zou kiezen en dat dan ook na een korten tijd de republiek in gevaar zou komen. Dat de Nederlanden op den duur geen vrede met Frankrijk zou kunnen houden, wist de Witt zeer goed, maar hij deed zijn best om dien ten minste voorshands te bewaren, en hij wist het werkelijk zoo ver te brengen, dat in 1662 een 25jarig verdrag tusschen Frankrijk en de Nederlanden gesloten werd, waarbij de beide staten zich verbonden om elkander in geval van oorlog bij te staan.

Nog moeilijker was de taak om den vrede met Engeland in stand te houden, sinds op de Britsche eilanden de republiek weer door de monarchie was vervangen en koning Karel II op nieuw den troon beklommen had.

Karel II haatte van ganscher harte de Nederlandsche republikeinen. Hij kon het hun niet vergeven, dat zij hem eens op Cromwell's aandringen het verblijf in het land ontzegd hadden, bovendien duidde hij het hun euvel, dat zij zijnen neef, den jeugdigen prins van Oranje, geen koninklijke rechten wilden verleenen. Hij werd zelfs niet verzoend door de welwillendheid, welke de Nederlanders hem betoonden.

Gedurende de onderhandelingen, welke de erkenning van Karel II als koning van Engeland door het parlement voorafgingen, had hij zich in Breda opgehouden; vandaar had hij zich naar den Haag en vervolgens naar Scheveningen begeven, om van hier naar Engeland over te steken (zie Dl. VIII blz. 625). Hij was door de Staten met groote eerbewijzen ontvangen en met rijke geschenken begiftigd. Voor zijn vertrek had hij hun zijne zuster en zijn neef, prins Willem Hendrik, met warmte aanbevolen. In weerwil van al deze wederzijdsche vriendschapsbetuigingen was

en bleef Karel II echter — dit wist de Witt maar al te goed — de onverzoenlijke vijand der Nederlandsche republiek.

Om den vrede met Engeland te verzekeren, besloten de Staten van Holland tot het nemen van maatregelen, die verder gingen dan met de eer des lands bestaanbaar was. Zij hieven niet alleen de op Cromwell's aansporing in 1654 uitgevaardigde acte van uitsluiting op, maar aarzelden niet, drie der rechters van Karel I, die te Delft eene schuilplaats gezocht hadden, gevangen te nemen en aan den koning uit te leveren; de koningsmoordenaars werden in Engeland voor het gericht gedaagd en ter dood gebracht.

Door zulk eene vernederende toegeeflijkheid gelukte het de Witt wel den 14en September 1662 een verbond met Karel II tot stand te brengen, doch dit was slechts eene zeer schrale vrucht van zooveel opofferingen; reeds toen het verdrag gesloten werd, kon geen der beide partijen zich ontveinzen, dat het slechts een schijnverdrag was, hetwelk binnen zeer korten tijd weer verbroken zou worden. De beide volken, die op grond van gemeenschappelijke afkomst, op grond van overeenstemming op godsdienstig gebied, ja van tallooze belangen, nauwer dan andere natiën verbonden hadden moeten zijn, waren in naijver op elkander ontvlamd, dewijl beiden hunne macht op dezelfde grondslagen — den handel en de heerschappij ter zee — wilden vestigen. De haat des konings tegen de Nederlandsche republikeinen werd gevoed door den volkshaat zijner onderdanen. Slechts van een samenloop van onvoorziene omstandigheden hing het af, wanneer deze haat tot een bloedigen oorlog zou leiden.

De Engelschen hadden op de kust van Guinea verschillende kleine nederzettingen aangelegd en in Engeland eene Africaansche compagnie opgericht, ten einde den handel daarop te bevorderen. Hierdoor waren reeds vele geschillen tusschen de Engelsche en Hollandsche volkplanters op de Africaansche kust ontstaan. De Africaansche compagnie besloot eindelijk in het jaar 1664 tot eene daad van onbeschaamd geweld. Zonder zich te storen aan het in 1662 gesloten verbond, rustte zij in vollen vrede eenige oorlogsschepen uit, deze overvielen zoowel de Nederlandsche forten aan de Africaansche kust als een aantal Nederlandsche schepen en namen ze weg; en hiermede nog niet tevreden stak de Engelsche bevelhebber, Sir Robert Holmes, den oceaan over, om ook met goed gevolg de Nederlandsche bezittingen in Noord-America aan te tasten. Aan de hoofdstad van het veroverde land, welke tot dusver Nieuw-Amsterdam genoemd was, gaf hij den naam New-York.

Alle klachten, over deze daad van geweld bij het Engelsche hof ingediend, bleven vruchteloos. Koning Karel II beweerde, dat hij van de geheele zaak niets wist; tegelijk vernam men in de Nederlanden, dat in alle Engelsche havens groote toerustingen gemaakt werden. Er viel niet aan te twijfelen, of Karel II rustte zich heimelijk tot een oorlog toe.

Jan de Witt nam in deze omstandigheden een kort en kloek besluit. In geheime verstandhouding met de meeste leden der Staten-Generaal, gaf hij aan de Ruijter, die in de Middellandsche zee kruiste, bevel om de Africaansche forten te hernemen; de Ruijter kweet zich van die taak met zijne gewone dapperheid en zijn gewoon beleid. De Staten-Generaal verboden tevens den invoer van alle Engelsche zijden en wollen stoffen en droegen zorg, dat zij zich behoorlijk toerustten tot den oorlog, die niet meer te vermijden scheen.

Nog altijd was de oorlog niet verklaard, toen Karel II nu rechtstreeks bevel gaf tot een nieuwe, trouwlooze vredebreuk. Hij vernam dat de rijkbeladene Nederlandsche vloot uit Smyrna, onder bedekking van slechts drie oorlogsschepen, op de thuisreis was. De commodore Allen ontving bevel om haar met zijn eskader te overvallen en te nemen. Doch deze zeerooversdaad gelukte niet volkomen, de Nederlandsche koopvaarders boden den Engelschen oorlogsschepen zóó moedig het hoofd, dat deze slechts drie schepen konden nemen; de overige ontkwamen, 27 in getal.

Na deze schandelijke vredebreuk gaven de Staten bevel, dat alle Britsche schepen als goede prijs beschouwd moesten worden; daarmede was de oorlog feitelijk verklaard. De vormelijke oorlogsverklaring volgde thans ook van de zijde van Karel II, die eindelijk (in 1665) het masker afwierp.

De beide vijandige staten hadden zich met grooten ijver ten strijde toegerust. De Engelsche vloot bevond zich in een uitmuntenden toestand. Gedreven door eene groote liefde voor de zeemacht, had Karel II zorg gedragen, dat bij de uitrusting van de vloot niets verzuimd was. Zijn broeder Jacobus, hertog van York, voerde als groot-admiraal des rijks het opperbevel en brandde van begeerte om de Nederlanders te verslaan. Hij, de katholiekgezinde prins met zijne liefde voor het onbeperkte koningschap, haatte de bakermat van het protestantisme en van den republikeinschen regeeringsvorm nog meer dan Karel II zelf.

Doch ook de Nederlanders hadden niet stil gezeten. Jan de Witt had in de laatste jaren al zijne aandacht gewijd aan verbeteringen in het zeewezen, aan uitbreiding van de vloot en aan eene voortreflijke uitrusting van de oorlogsschepen. De vloot was zijne vreugde en zijn trots. Zij bestond, toen zij bij den aanvang van den tweeden Engelschen oorlog onder bevel van Wassenaer in zee stak, uit 103 prachtige schepen, gewapend met bijna 5000 stukken geschut en bemand met 20000 koppen.

De Nederlanders hadden in de laatste jaren ter zee altijd zóó gelukkig gestreden, dat zij hunne schepen met de vaste hoop op schitterende overwinningen zagen uitzeilen; zij werden zelfs ongeduldig, toen er eenige dagen verliepen, zonder dat het bericht van eene overwinning tot hen kwam. Ook de Staten van Holland deelden in dit ziekelijk ongeduld; zij gaven aan Wassenaer, die door tegenwind genoodzaakt was geweest om in de nabijheid der Nederlandsche kust te blijven, hun misnoegen daarover te kennen.

Wassenaer, terecht verstoord over dit onbillijk verwijt, besloot tot elken prijs zoo spoedig mogelijk tot een gevecht over te gaan. Hij zocht de Engelsche vloot op, die nagenoeg even sterk was als de Nederlandsche en trof haar in de nabijheid der Engelsche kuststad Lowestoft aan. Hij zou ongetwijfeld beter hebben gedaan, een gevecht te ontwijken, doch het ontvangen verwijt spoorde hem aan om den strijd te wagen.

Met het aanbreken van den dag (13 Juni 1665) begon de bloedige slag, die reeds vier uren later beslist werd door een ontzettende ramp, die de Nederlanders trof. Het admiraalschip, waarop Wassenaer zich met 500 man bevond, vloog in de lucht. Dewijl ook de admiraal Kortenaer, de bekwaamste onderbevelhebber van Wassenaer, reeds vroeger door een kanonkogel doodelijk was getroffen, bestond er bij de Nederlanders niet langer een hoofd, dat de bewegingen der vloot kon besturen.

Eene diepe verslagenheid maakte zich van de Nederlandsche zeelieden meester, en toen nu zelfs de eerlooze stuurman van het schip, dat Kortenaer's lijk droeg, den steven wendde en op de vlucht ging, meenden vele scheepskapiteins, die het admiraalschip zagen vluchten, dit voorbeeld te moeten volgen. Een tegenbevel kon niet gegeven worden, want niemand wist, wie te bevelen, wie te gehoorzamen had.

Op den terugtocht gingen 16 der beste Nederlandsche schepen verloren. Ja het verlies zou nog grooter zijn geweest, zoo niet Cornelis Tromp, de zoon van den overleden beroemden zeeheld, met eenige weinige schepen moedig den terugtocht gedekt en den vervolgenden vijand krachtig tegengehouden had. Hieraan was de redding van het grootste deel der vloot te danken.

Eene onbeschrijfelijke verontwaardiging maakte zich van het Nederlandsche volk meester, toen het de tijding van deze smadelijke nederlaag ontving; het schreeuwde verraad! De predikanten verkondigden op de kansels, dat deze nederlaag eene rechtvaardige straf des hemels was, dewijl het land nog altijd den prins niet in zijne rechten hersteld had, dat den Nederlanders niets ontbrak dan een stadhouder en kapitein-generaal. Het gemeen beschimpte de verdienstelijkste scheepsbevelhebbers als lafaards en verraders.

De regeering bevond zich onder deze omstandigheden in de grootste verlegenheid, doch de Witt verloor den moed niet; met onvermoeiden ijver was hij werkzaam om aan den éénen kant door het uitrusten van nieuwe schepen de geleden schade te herstellen en aan den anderen kant de prinsgezinde woelingen in de kiem te verstikken. Hij wist te beloonen en te straffen.

Voor de gesneuvelde helden, Wassenaer en Kortenaer werden te 's Gravenhage en te Rotterdam praalgraven opgericht; ook werd aan hunne nagedachtenis uit naam des vaderlands een welverdiende hulde en dankbetuiging gebracht. Tromp en eenige andere bevelhebbers, die zich wakker gedragen hadden, werden geprezen; daarentegen werd een streng gericht gehouden over allen, die op de vlucht waren gegaan. Drie hunner werden ter dood gebracht, zes anderen zagen hun degen voor hunne oogen verbrijzelen en werden vervolgens eerloos verklaard en verbannen.

Al schonk de Witt, die de spil der regeering was, op deze wijze voldoening aan den volksgeest, al herstelde hij bovendien binnen korten tijd overal de rust, toch kon hij niet verhinderen, dat vele scheepskapiteins verklaarden, niet weer te willen vechten, indien het niet in de schaduw der prinsenvlag geschiedde, dat ook de matrozen op het schip van den prinsgezinden Tromp eene dergelijke verklaring aflegden, ja dat in verschillende steden stemmen opgingen, die uitspraken, dat de regeering niets beters kon doen, dan den prins in de rechten zijner voorvaderen te herstellen, dewijl dan de vrede met koning Karel II van zelf hersteld worden zou.

Terwijl Jan de Witt al zijne krachten inspande, om de vloot zoo spoedig mogelijk weer zeilree te maken, werd er in de Staten Generaal beraadslaagd over de vraag, wien het opperbevel over de scheepsmacht opgedragen moest worden. Was de Ruijter in het land geweest, dan zou men geen oogenblik hebben geaarzeld, want men stelde zoowel in zijne bekwaamheid als in zijne staatkundige gevoelens het volste vertrouwen; maar hij bevond zich op verren afstand en men kon niet op zijne terugkomst

wachten. Op de Ruijter volgde Tromp; hij stond reeds bekend als een ervaren zeeman en een dapper bevelhebber, die door zijne kapiteins en matrozen bijna afgodisch vereerd werd. Maar Tromp was prinsgezind en stak dit zijn gevoelen niet onder stoelen of banken, men vreesde derhalve, dat hij zijne macht ten gunste van den prins misbruiken zou. Toch bleef er geene keus over en Tromp werd in weerwil van zijne prinsgezinde gevoelens tot opperbevelhebber benoemd. Nauwelijks was dit gebeurd, of daar keerde, tot ieders verrassing, de Ruijter naar de Nederlanden terug. Met evenveel beleid als dapperheid had hij eene taak volbracht, die men voor onmogelijk had gehouden; hij was namelijk de veel sterker Engelsche vloot, die op hem loerde, ontzeild en bracht zijn eskader behouden en wel in de haven van Delfzijl binnen.

De Ruijter's terugkomst veranderde den stand der zaken geheel en al. De Staten-Generaal trokken het besluit, waarbij het opperbevel aan Tromp opgedragen was, weder in en benoemden de Ruijter tot oppervlootvoogd. Natuurlijk weigerde de heethoofdige Tromp, die over deze achteruitzetting ten hoogste verstoord was, onder bevel van zijn mededinger in zee te gaan. Eindelijk echter liet hij zich daartoe bewegen en beloofde hij in dienst te zullen blijven.

De vloot was inmiddels, dank zij de ijverige bemoeiingen van de Witt, binnen den ongeloofelijk korten tijd van acht weken op nieuw bemand en uitgerust. Zij telde thans 93 schepen. De raadpensionaris had in persoon de schepen uit de Zuiderzee tusschen Holland en Texel door in de Noordzee gebracht en daarmee het bewijs geleverd, dat deze doorvaart, welke men bij de heerschende windrichting onmogelijk achtte, zeer goed mogelijk was.

In de Nederlanden verwachtte men, dat de Ruijter spoedig door eene schitterende overwinning de door de republiek geleden nederlaag uitwisschen zou, doch dit geschiedde voorloopig niet; tot een grooten zeeslag kwam het in het jaar 1665 niet meer, slechts kleine, weinig beteekenende gevechten werden er geleverd en reeds in September zagen de beide vijandelijke vloten zich door een hevigen storm genoodzaakt om zich in de havens te bergen.

Intusschen zag de republiek zich ook te land bedreigd. De bisschop van Munster, Barend van Galen, die reeds lang tegenover de Nederlanders eene vijandige houding aangenomen had, verklaarde den oorlog. Waarschijnlijk was hij opgestookt door de arglistige Fransche regeering, die de Staten-Generaal wilde dwingen om zich vast bij haar aan te sluiten en hare geheime plannen omtrent België in de hand te werken. De bisschop deed met zijne benden in de eerste plaats een inval in het graafschap Zutfen en veroverde binnen korten tijd een groot aantal steden, dewijl de republiek op een oorlog te land volstrekt niet voorbereid was. Jan de Witt had al de kracht van den Staat tot verbetering van de zeemacht aangewend, doch de bewaking van de grenzen veronachtzaamd.

Van deze omstandigheid trok de bisschop van Munster partij; tegelijk hoopte hij de prinsgezinde partij voor zich te winnen, daarom spaarde hij overal de bezittingen van den prins en zijne aanhangers en verklaarde hij, dat hij niet een vijand van het land, maar alleen van de heerschende partij en voornamelijk van Jan de Witt was.

Het plan van den bisschop scheen te zullen gelukken, het volk schimpte meer dan ooit op den raadpensionaris, hem weet het zoowel den oorlog met

Engeland als dien met Munster; men zei, dat hij het goed en bloed des volks aan zijne eerzucht ten offer bracht, omdat hij den wensch des volks, die in zoovele steden uitgesproken werd, niet inwilligen en den prins niet tot kapitein-generaal benoemen wilde. Van alle zijden, inzonderheid in Zeeland, drong men op de verheffing van den jongen prins aan.

Jan de Witt en de Staatsgezinde partij moesten ten slotte de eischen der prinsgezinden althans voor een deel inwilligen, ten einde zich eenigermate tegen de kuiperijen hunner tegenstanders te beveiligen. De Staten-Generaal verklaarden den jongen prins Willem tot kind van staat, wiens opleiding tot krijgskundige en staatkundige betrekkingen voortaan van staatswege bekostigd zouden worden. Ten gevolge van dit besluit werd de prins tot zijn groote droefheid van den omgang met zijne trouwste vrienden beroofd en omringd door mannen, hiertoe van staatswege aangewezen.

Tegelijk had Jan de Witt maatregelen genomen om den bisschop van Munster het hoofd te bieden. Frankrijk had, hiertoe door eene verbintenis met den keurvorst van Brandenburg verplicht, 6000 man hulptroepen gezonden. Ook met Zweden en Denemarken waren verdragen gesloten en de bisschop zag zich zoowel hierdoor als door zijn eigen geldgebrek genoodzaakt om den vrede van Cleve te sluiten, waarbij hij van al de door hem veroverde steden afstand moest doen (18 April 1666).

Had de lente van 1666 den oorlog te land zien eindigen, zij bracht ook een blij vooruitzicht omtrent het eind van den zeeoorlog aan. Lodewijk XIV had aan Engeland den oorlog verklaard en Jan de Witt had gedurende de verloopen maanden volstrekt niet stil gezeten. De vloot bevond zich thans in een uitnemenden toestand en werd door den zeeheld de Ruijter aangevoerd. Zij bestond uit 85 oorlogsschepen, 8 adviesjachten en 9 branders; zij was met 20000 matrozen en 2000 soldaten bemand en voerde 4600 stukken geschut.

Den 11en Juni 1666 ontmoette de Ruijter bij Foreland, ten N. O. van Dover, de sterke Engelsche vloot, die door Monk, hertog van Albemarle aangevoerd werd. Het was een geluk voor de Nederlanders, dat Monk ongeveer 29 schepen afgezonden had, om de Fransche vloot onder den hertog Beaufort te verhinderen, zich met de Nederlanders te vereenigen. Een woedende strijd, een vierdaagsche zeeslag begon. Den vierden dag kwam het door Monk afgezonden eskader wel terug, om deel aan het gevecht te nemen, maar het kon de overwinning niet meer aan de Nederlanders ontrukken. De Engelsche vloot moest na zware verliezen te hebben geleden haar heil in de vlucht zoeken en alleen een dichte nevel, die kwam opzetten en alle verdere vervolging onmogelijk maakte, behoedde haar voor geheelen ondergang. 5000 à 6000 Engelschen waren in den slag gebleven; 23 hunner schepen waren deels gezonken, deels verbrand, deels door de Nederlanders genomen. Vondel heeft deze schitterende overwinning, dezen vierdaagschen slag bij Foreland vereeuwigd in twee gedichten: „Zegezang" en „Zeetriomf der vrije Nederlanden."

De zegepraal was schitterend, maar had ook zware offers gekost; 800 man waren gesneuveld, 1450 man gewond. Bijna alle schepen waren in het woedende gevecht zwaar beschadigd. Met den grootsten ijver werd deze schade hersteld en reeds drie weken later kon de Nederlandsche vloot, thans 88 oorlogschepen, 10 adviesjachten en 19 branders sterk, weer in zee steken. Eenige weken later liep de Engelsche vloot, die insgelijks in

allerijl weer slagvaardig gemaakt was, 90 schepen sterk, weder uit. Op nieuw werd zij door Monk, hertog van Albemarle aangevoerd.

Den 5en Augustus had niet ver van Duinkerken de tweede groote zeeslag van het jaar 1666 plaats; zij liep zeer ongelukkig voor de Nederlanders af, met welk eene bewonderenswaardige dapperheid zij ook streden. De Ruijter moest terugtrekken en deed dit dan ook op meesterlijke wijze, omdat hij niet ter rechter tijd door Cornelis Tromp, den bevelhebber van het eene gedeelte der vloot, ondersteund was. Het doordringen der Engelschen tot de Hollandsche kust en in het Vlie, waar zij ongeveer 180 koopvaardijschepen verbrandden en eene schade van meer dan 32 millioen gulden aanrichtten, waren het gevolg van dezen ongelukkigen slag.

De schuld van dezen tegenspoed werd door de Ruijter en door de geheele staatsgezinde partij aan Tromp, den prinsgezinden admiraal, gegeven. De Ruijter verweet hem in scherpe bewoordingen in tegenwoordigheid van het verzamelde scheepsvolk, dat hij zijn plicht verzaakt en de vloot in den steek gelaten had. Ook in meer dan een geschiedkundig werk treft men deze bewering aan en wordt Tromp beschuldigd, dat hij met opzet de Ruijter in den steek zou hebben gelaten, om hem in het verderf te storten. Doch hiertegen pleit geheel zijn vroeger leven en ook de schitterende dapperheid, door hem nog kort te voren in den vierdaagschen zeeslag aan den dag gelegd.

Wel was Tromp niet, gelijk de Ruijter verwacht had, ter rechter tijd tot zijne ondersteuning opgedaagd, doch alleen, omdat hij zich in een zegevierend gevecht met een veel sterker Engelsch smaldeel te ver verwijderd en niets vermoed had van den ongunstigen afloop van het gevecht. Hij meende rechtmatige aanspraak op dankbaarheid en hulde te bezitten en nu werd hij ontvangen met bittere verwijten, hem voor het verzamelde scheepsvolk naar het hoofd geworpen. In zijne diepe en zeer verklaarbare verontwaardiging schreef hij aan de Staten Generaal en aan de Staten van Holland scherpe brieven: hij eindigde met de verklaring dat hij zijn ontslag vroeg, nu hij na zooveel trouwe diensten voor een schelm werd uitgemaakt, dewijl de tijden er niet naar waren om schelmen te kunnen gebruiken.

Spoedig echter bedwong hij zich en verklaarde hij, gelijk hij reeds eenmaal gedaan had, dat hij in dienst blijven en de Ruijter trouw ter zijde staan wilde. Zijn aanbod werd echter niet aangenomen, hetzij omdat men hem, den vurigen aanhanger van den prins, niet vertrouwde, hetzij omdat men vreesde, dat er nieuwe oneenigheden zouden ontstaan tusschen hem en de Ruijter, wiens onschatbare diensten men niet gaarne ontberen wilde. Daar men vreesde voor een opstand onder het scheepsvolk, dat hem vergoodde, verbood men hem zelfs, zich weer naar de vloot te begeven.

In weerwil van de door Monk behaalde overwinning, viel toch de oorlog met de Nederlanders hoe langer zoo minder in den geest van het Engelsche volk, hij kostte veel geld en veroorzaakte zware lasten, en oefende vooral een hoogst nadeeligen invloed op den handel uit. Een brand, die vijf dagen achtereen in Londen woedde (12—17 Sept.) en een groot deel der stad in de asch legde, deed de Engelschen nog sterker naar den vrede verlangen. Ook de Nederlanders waren den oorlog moede en namen derhalve Zweden's aanbod om als bemiddelaar van den vrede op te treden, gaarne aan. Jan de Witt was daartoe ook zeer geneigd,

dewijl hij zich niet ontveinzen kon, dat op den zeeoorlog met Engeland wellicht spoedig een oorlog te land met Frankrijk kon volgen, want het was zoo klaar als de dag, dat Lodewijk XIV meer dan ooit op de verovering van België belust was. Op grond hiervan sloten dan ook de Nederlanders den 25en October met Denemarken, Brandenburg en Luneburg een verbond, de Quadruple Alliantie genaamd.

De vredesonderhandelingen werden te Breda gevoerd; ook Frankrijk, Denemarken en Zweden zonden hunne gezanten derwaarts en deze stelden voor, met het sluiten van een wapenstilstand te beginnen. Hiertoe was Jan de Witt echter niet te bewegen. Hij had gezorgd, dat de Nederlandsche vloot zich weer in den besten toestand bevond, terwijl koning Karel II de scheepsmacht een weinig had verwaarloosd; van deze omstandigheid wilde Jan de Witt partij trekken, ten einde door nieuwe overwinningen ter zee een gunstigen invloed op de vredesonderhandelingen uit te oefenen.

Onder aanvoering van de Ruijter verscheen in Juni 1667 eene sterke Nederlandsche vloot, waarop Cornelis de Witt, de broeder van den raadpensionaris, zich als afgevaardigde der Staten bevond, voor den mond van de Theems. Op raad van de Witt zeilde een deel der vloot de Theems op, tot Gravesend en Upner Castle. Alle versperringen, landbatterijen en forten werden weggeruimd of tot zwijgen gebracht; een sterke over de rivier gelegde ketting werd doorgezeild en het gelukte den tot vermetelheid toe dapperen Nederlanders, acht der grootste Engelsche schepen te nemen. Vele andere vaartuigen werden in brand gestoken en vernietigd.

De „tocht naar Chattam" — onder dezen naam is de vermetele onderneming in de geschiedenis bekend — heeft zijnen ontwerper, Cornelis de Witt, en kapitein van Brakel, die de ketting doorzeilde, grooten roem verschaft.

Vondel heeft ook dit feit vereeuwigd in twee gedichten „De zeeleeuw op de Theems" en „Het zegevuur der vrije Nederlanden op de Theems" getiteld.

De tocht naar Chattam, die in geheel Engeland grooten schrik verwekte, de voortdurende blokkade van de Theems door de Nederlandsche vloot, en de groote schade, hierdoor aan den handel toegebracht, dit alles droeg krachtig bij om de vredesonderhandelingen te Breda te bespoedigen. Dewijl beide partijen den vrede wenschten, werd deze dan ook den 31en Juli 1667 gesloten (zie Dl. VIII blz. 636). De Engelschen behielden Nieuw-Nederland, de in het begin van den krijg door hen veroverde Nederlandsche volkplanting, maar het insgelijks door hen veroverde Suriname stonden zij af. De acte van navigatie werd beperkt door de bepaling, dat zij niet toegepast zou worden op Duitsche voortbrengselen, die in Holland ingevoerd en vandaar naar Engeland gebracht werden.

ZEVEN EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. Toebereidselen tot den oorlog met Frankrijk. Het eeuwig edict. De Triple alliantie. Haat des volks tegen Jan de Witt. Aangroeiende macht van prins Willem van Oranje. De acte van Harmonie. Geheim verbond tusschen Engeland en Frankrijk. Prins Willem tot kapitein-generaal verheven. Aanval der Engelschen op de Smyrnaasche vloot. Oorlogsverklaring der koningen van Frankrijk en Engeland. Ongelukkige oorlog tegen Frankrijk. Onderhandelingen. Onaanneemlijke vredesvoorwaarden Moordaanslag op Jan de Witt. Van de Graaf ter dood gebracht. Zeeslag bij Soulsbay. De prinsgezinden steken het hoofd op. Opstand te Dordrecht. Het eeuwig edict ingetrokken. Prins Willem III tot stadhouder en kapitein-generaal benoemd. Ontslag van Jan de Witt. Tichelaar. Valsche aanklacht tegen Cornelis de Witt, zijne pijniging en veroordeeling. De gebroeders de Witt vermoord. De moordenaars door Willem III beloond.

Nog voordat de vrede van Breda was gesloten, was er voor de Nederlanders eene van dreigend oorlogsgevaar zwangere onweerswolk aan den gezichteinder opgerezen. Lodewijk XIV had, gelijk we reeds op eene andere plaats verhaald hebben, (zie Dl. IX blz. 97 en 187) na den dood van koning Philips IV van Spanje, steunend op het gewaande devolutierecht, zijne aanspraken op de Spaansche Nederlanden doen gelden en deze door zijn schandelijke vredebreuk in Mei 1667 gewapenderhand ondersteund.

Hoezeer Jan de Witt ook geneigd was om den vrede met Frankrijk te bewaren, toch zag hij zeer goed het gevaar in, dat de republiek bedreigde, wanneer het Lodewijk XIV gelukte, zich van België meester te maken; hij begreep dat het dringend noodzakelijk was, zich op de tot heden te veel verwaarloosde uitrusting van het leger toe te leggen en zich op een oorlog met Frankrijk voor te bereiden.

Bij de beraadslagingen, welke hierover in de Staten-Generaal gevoerd werden, werd ook de vraag geopperd, wie aan het hoofd van het leger moest worden geplaatst. Holland stelde bij deze gelegenheid, in Juli 1667, voor, dat men eenige veldmaarschalken benoemen en tegelijk den prins van Oranje zitting in den Raad van State verleenen zou, ten einde op die wijs de prinsgezinde partij tevreden te stellen, doch daarbij tevens te bepalen, dat wie ook tot kapitein-generaal en admiraal benoemd mocht worden, deze nooit stadhouder van eene provincie blijven kon. De Hollandsche republikeinen achtten het hun heiligsten plicht te zorgen, dat de jonge prins van Oranje niet de hoogste waardigheden in zijn persoon vereenigde en daardoor eene macht verwierf, die het bestaan der republiek in de waagschaal

stellen kon. Dit gevaar scheen des te grooter, dewijl de prins thans tot een 17jarig jongeling was opgegroeid en alzoo de tijd niet ver meer verwijderd was, waarop hij geroepen zou worden om een staatkundige rol te spelen.

De bezorgdheid der republikeinen was niet geheel ongegrond, doch hunne maatregelen konden op den duur geen doel treffen; hunne leiders vergaten dat er eene wet is, die wij overal in de geschiedenis opmerken, nl. dat ten slotte slechts het geweld over het bezit der hoogste macht beslist. Zij meenden door wettelijke bepalingen, door staatsbesluiten de toekomst te kunnen vooruitloopen, terwijl zoowel Engeland's voorbeeld als hunne eigene ondervinding hen had moeten leeren, dat al dergelijke bepalingen en voorschriften slechts gemaakt worden om op het geschikte tijdstip te worden verbroken, dat hij, die in het bezit is van stoffelijke macht zich nooit door wetten van de uitoefening dier macht laat terughouden, ja dat zelfs de sterkst bindende eeden slechts zoolang gehouden worden als de staatkunde dit gebiedt.

In de Staten-Generaal werd er op de wenschen van Holland geen acht geslagen. De Staten van Holland besloten derhalve wat hun gebied betrof eene wet uit te vaardigen, die de Nederlanders tegen eene al te groote uitbreiding van de vorstelijke macht beschermen moest. Zij noemden haar het „eeuwig edict," een naam die bijna belachelijk klinkt, wanneer wij bedenken, hoe kort deze „eeuwigheid" geduurd heeft. Den 8sten Augustus 1667 werd besloten, dat het stadhouderschap in Holland afgeschaft werd en dat de Hollanders steeds al hunne krachten zouden inspannen om te bewerken, dat het stadhouderschap van de waardigheid van kapitein-generaal der Unie gescheiden bleef.

Jan de Witt meende door dit eeuwig edict de republiek beveiligd te hebben; hij kon derhalve zijne pogingen om de eerzuchtige plannen van Lodewijk XIV tegen te werken, rustiger voortzetten. Het gelukte hem dan ook, in vereeniging met den Engelschen staatsman William Temple, de bekende Triple Alliantie of het drievoudig verbond, tusschen de Nederlanden, Engeland en Zweden tot stand te brengen (zie Dl. IX blz. 187), waarbij deze mogendheden zich verbonden om den vrede tusschen Frankrijk en Spanje te herstellen. Daardoor echter haalde de Witt zijnen landgenooten de onverzoenlijke vijandschap van den in zijne veroveringsplannen gedwarsboomden koning op den hals.

Lodewijk's besluit stond vast om zich over de Triple Alliantie op de Nederlanders te wreken, doch hij ging daarbij kalmer en bedachtzamer te werk dan anders zijne gewoonte was. De slag, dien hij wilde toebrengen, moest verpletterend zijn, daarom wachtte hij jaren lang, eer hij hem toebracht. Ten einde zich daarop goed voor te bereiden, trachtte hij de republiek van al hare bondgenooten te berooven en haar tevens door het aanblazen van het vuur der staatkundige partijschap inwendig te verzwakken: zoowel in het een als in het ander slaagde hij volkomen naar wensch. Hoe hij Zweden en Engeland van de Triple Alliantie wist af te trekken, terwijl hij zelf zich tot den voorgenomen oorlog met Engeland verbond, hebben wij reeds vroeger verhaald, ook voor het aanmoedigen van de tweespalt in den boezem der republiek zag hij zich de gunstigste gelegenheid geschonken; het viel zijnen agenten volstrekt niet moeilijk, het vuur van den wederzijdschen haat bij de vijandige partijen aan te blazen.

Al was Jan de Witt ook zonder eenige tegenspraak de invloedrijkste

man der republiek, al bestuurde hij zoowel de binnen- als de buitenlandsche staatkunde, al was zijn wil in bijna alle aangelegenheden wet, toch was hij niet bemind. Integendeel, het volk haatte hem als een stug republikein en aristocraat en was geheel op de hand van den prins, wiens aanhang in het land dagelijks aangroeide. Ook de staatkundige invloed van dezen nam dag aan dag toe. In Zeeland werd hij in het jaar 1668 geroepen om als eerste edele zitting te nemen in de Staten; in de overige gewesten eischte het volk, door de predikanten aangespoord, dat eindelijk de doorluchtige afstammeling van het edele Huis van Oranje tot de hoogste waardigheden zou worden verheven.

Jan de Witt kon zich niet verhelen, dat zijne partij steeds zwakker werd en dat hij de verheffing van den prins tot kapitein-generaal, bij het uitbarsten van een oorlog met Frankrijk, die steeds waarschijnlijker werd, niet meer zou kunnen verhinderen. Hij stelde zich derhalve tevreden met het tot stand brengen van de zoogenaamde Acte van Harmonie of overeenstemming, waarbij de Staten-Generaal besloten, dat in 't vervolg de waardigheid van kapitein-generaal van het stadhouderschap zou gescheiden zijn. (1670).

In het jaar 1671 werd het gevaar van een oorlog met Frankrijk steeds dreigender. Lodewijk XIV verheelde zijne vijandschap tegen de republiek volstrekt niet meer, hij nam zelfs een aantal maatregelen, waardoor de Nederlandsche handel belemmerd werd. Jan de Witt was hierover met reden zeer bezorgd. Hij poogde zich krachtig tot den oorlog toe te rusten, meer dan 60 oorlogsschepen en branders werden in het voorjaar van 1671 uitgerust en ook tot het aanwerven van troepen werd besloten. Hiermede vorderde men echter slechts langzaam, dewijl telkens weer geschillen rezen over de vraag, welke waardigheden men den prins zou opdragen.

Tegen de verheffing van den prins tot kapitein-generaal pleitten bij Jan de Witt behalve de redenen uit zijne staatkundige beginselen voortgevloeid, ook nog andere overwegingen. Hij had namelijk gewenscht, den oorlog met Frankrijk, zoo mogelijk, te vermijden en ten gevolge hiervan was hij in zijn streven om Lodewijk XIV geene aanleiding tot ontevredenheid te geven, nu en dan bijna te ver gegaan.

De Fransche koning was alles behalve gunstig gezind jegens den prins, die zijn trots voor een korten tijd diep gekrenkt had, want eene beleediging vergat of vergaf hij nooit. Hij had namelijk den jongeling de hand der prinses Conti, zijne onwettige dochter, laten aanbieden, doch daarop dit hooghartig antwoord ontvangen: „De prinsen van Oranje zijn van oudsher gewoon zich met de dochters van koningen, doch niet met bastaardkinderen te verbinden; ik zal niet de eerste zijn, die dit doet." Deze beleediging kon Lodewijk XIV niet vergeven; de verheffing van den prins tot kapitein-generaal hield derhalve eene beleediging voor den Franschen koning in, al zou zij ook van den anderen kant een middel zijn om Karel II van Engeland gunstiger jegens de Nederlanders te stemmen. Zoolang Jan de Witt geloofde, den vrede met Frankrijk te kunnen bewaren, moest hij dus trachten de verheffing van den prins te verhinderen; toen echter het uitzicht op vrede meer en meer verdween, was het in het oog van den sluwen staatsman van het grootste belang, den Engelschen koning voor de Nederlanders te winnen. Hij wist nog niet, dat Karel II met zijne gewone trouwloosheid reeds het geheime tractaat van Dover met Lodewijk XIV tegen de Nederlanders gesloten had; ja hij koesterde nog eene flauwe hoop, dat hij door de verheffing van prins Willem den ko-

ning van Engeland als bondgenoot tegen Frankrijk zou kunnen winnen.

Jan de Witt stelde zelf in de Staten-Generaal de benoeming van den prins tot kapitein generaal voor, en zijn voorstel werd in Februari 1672 aangenomen, hoewel de macht van den nieuwen kapitein-generaal zeer beperkt werd. Niet voor altoos, slechts voor éénen veldtocht was de prins tot die waardigheid benoemd, hij ontving niet het recht om de officiersplaatsen weg te schenken, bovendien zouden afgevaardigden der Staten hem in het veld vergezellen en zijne handelingen gadeslaan.

Deze besnoeiing van de macht des prinsen verwekte groot misnoegen onder zijne partij.

Spoedig bleek het bovendien, dat de hoop, dat de Engelsche koning zich door de verheffing van den prins tot bondgenoot zou laten winnen, ijdel was. Alleen de hulp van den keurvorst van Brandenburg, die een verdrag met de republiek sloot (zie Dl. IX blz. 199), verkreeg men. Karel II daarentegen gaf een ondubbelzinnig blijk van zijne vijandige gezindheid. Hoewel er nog geene oorlogsverklaring uitgevaardigd was, gaf hij denzelfden Robert Holmes, die de aanleiding tot den eersten zeeoorlog gegeven had, bevel om de terugkeerende Smyrnaasche vloot der Nederlanders te overvallen en op te brengen. Deze trouwlooze zeerooversstreek gelukte intusschen evenmin als de vroegere, want de Nederlandsche koopvaarders verdedigden zich zoo dapper tegen de Engelsche oorlogsschepen, dat het dezen slechts gelukte drie of vier daarvan te nemen, de overige kwamen gelkukig in het vaderland aan en oogstten grooten roem in voor hun wakkeren tegenstand.

Eenige dagen later volgde de oorlogsverklaring van de beide koningen en de oorlog begon (zie Dl. IX blz. 189). Wij hebben boven reeds omstandig verhaald, hoe ongelukkig de oorlog te land door de Nederlanders gevoerd werd, hoe weinig de jeugdige prins, die nog geene ervaring als veldheer bezat, die bovendien door gedeputeerden van de Staten-Generaal in zijne bewegingen belemmerd werd en slechts een klein, tegen de Fransche overmacht volstrekt niet opgewassen leger aanvoerde, in staat was om het voorwaarts dringen van den vijand te beletten, en hoe de republiek reddeloos verloren scheen (zie Dl. IX blz. 190).

Ook Jan de Witt was bijna radeloos; alleen door het sluiten van den vrede meende hij zijn vaderland te kunnen redden. Hij wilde daartoe zware offers brengen, doch wat Lodewijk XIV en Karel II eischten, kon niet worden toegestaan. De Fransche koning eischte de generaliteitslanden en een deel van Gelderland, afschaffing van alle bepalingen, die den Franschen handel drukten, volle vrijheid van eeredienst voor de katholieken, 16 millioen oorlogskosten en de belofte van de zijde der republiek, dat zij hem telken jare een gezantschap zenden zou, om hem voor zijne genade te danken. De Engelsche monarch verlangde erkenning van Engeland's heerschappij ter zee, zoodat eene geheele Nederlandsche vloot in 't vervolg de vlag voor een enkel Britsch oorlogschip zou strijken, een half millioen pond sterling voor oorlogskosten, afstand van de steden Vlissingen, den Briel en Sluis, als onderpand en erkenning van den prins van Oranje als stadhouder en kapitein generaal.

Met het aannemen van zulke voorwaarden zou de republiek haar eigen doodvonnis geveld hebben. Jan de Witt wees ze dan ook beslist van de hand; in weerwil hiervan werd hem door de prinsgezinde partij verweten, dat hij heimelijk in Fransche soldij stond.

De haat tegen den raadpensionaris was onder de lagere volksklasse en ook bij een groot deel der prinsgezinde burgerij tot eene onbeschrijfelijke hoogte gestegen. Hem gaf men de schuld van de vreeselijke ramp, welke de Nederlanden getroffen had, hem en zijnen vrienden alleen. Wanneer de prins in het veld niets kon uitrichten, dan lag de schuld daarvan niet bij hem, maar alleen bij Jan de Witt, dewijl deze, in zijn naijver op den prins, hem niet genoegzaam ondersteunde, hem niet de noodige macht gegeven had om den vijand uit het land te jagen. Jan de Witt en alle staatsgezinden waren als laaghartige verraders, als vrienden van Frankrijk verdacht.

De volkshaat gaf zich lucht in eene schandelijke daad van geweld. In den nacht van den 21en Juni 1672 verliet de raadspensionaris het gebouw der Staten van Holland, om naar huis te gaan; een dienaar met een fakkel lichtte hem voor. Eensklaps vielen vier jongelieden op hem aan. Een hunner sloeg den dienaar de fakkel uit de hand en bluschte die uit; de anderen stortten zich op de Witt, wierpen hem ter aarde en gaven hem een aantal steken in borst en schouders.

De moordenaars, die meenden, dat zij hun slachtoffer gedood hadden, gingen op de vlucht. Doch Jan de Witt was niet dood, maar slechts gewond.

Van de moordenaars werd er één gevat, een Leidsch student, Jacob van de Graaf genaamd, zoon van den raadsheer van dien naam. Hij bekende zijne schuld en werd door het hof van Holland wegens majesteitsschennis ter dood veroordeeld. Het vonnis werd den 29en Juni voltrokken: de haat tegen de Witt groeide hierdoor nog meer aan, want deze, die zoo hij het gewild had, zeer goed genade voor den jongen man had kunnen verwerven, weigerde dit; hij liet het recht zijn loop. Van de Graaf werd derhalve door de prinsgezinden als een martelaar voor hunne zaak beschouwd.

Al waren de aan de Witt toegebrachte wonden ook niet ernstig, toch beletten zij hem uit te gaan en deel te nemen aan de behandeling van de staatszaken en dat wel in een tijd, waarin zijne medewerking onontbeerlijker was dan ooit, dewijl de partijen met de grootste verbittering tegen elkander over stonden. Schotschriften van allerlei aard verschenen tegen hem en zijn broeder Cornelis, den burgemeester van Dordrecht, die hem ten allen tijde trouw ter zijde gestaan en zich nog in den laatsten tijd zeer verdienstelijk jegens de republiek gemaakt had. Cornelis de Witt bevond zich met de Ruijter in volle zee; hij was als gemachtigde der Staten aan de vloot toegevoegd en had deel genomen aan een zeeslag in de Southwoldbaai (tusschen Harwich en Yarmouth). (Zie Dl. IX blz. 190). Met niet meer dan 91 schepen hadden de Ruijter en Cornelis de Witt de Fransch-Engelsche vloot van 131 schepen onder den hertog van York een geheelen dag lang zoo krachtig bestreden, dat zij zware verliezen leed en langen tijd niet in staat was om een nieuwen strijd te wagen.

Juist tegen Cornelis de Witt, die nog op zee was, barstte de volkswoede het eerst los. Een troep Zuid-Hollandsche boeren trok het land rond met het luide uitgesproken doel om hem op te zoeken en dood te slaan. Te Dordrecht drong een hoop volks het raadhuis binnen, sneed het portret van Cornelis de Witt uit de schilderij, die den tocht naar Chattam voorstelde, en spijkerde het aan de galg.

De macht der gebroeders de Witt moest gefnuikt worden, het kostte wat het wilde; hierover was de prinsgezinde partij het eens, zij was be-

sloten, tot bereiking van dit doel elk middel aan te wenden en thans zou het blijken, hoe krachteloos al de wetten waren, welke Jan de Witt had doen uitvaardigen, om den prins van Oranje in zijne macht te beperken, namelijk: het eeuwig edict en de acte van Harmonie.

In verschillende steden kwam het volk in opstand en perste den magistraat de belofte af, dat het stadhouderschap den prins zou worden aangeboden; dit geschiedde ook den 29en Juni te Dordrecht, waar de magistraat een geschrift onderteekenen moest, waarbij het eeuwig edict teruggenomen werd. Prins Willem, dien het volk uit de legerplaats derwaarts gevoerd had, was getuige van dit oproer.

Cornelis de Witt was inmiddels van zijn zeetocht teruggekeerd; hij lag ziek te bed, toen de boven beschreven gebeurtenissen in Dordrecht voorvielen. Een stadssecretaris bracht hem het geschrift van den magistraat met het verzoek om het insgelijks te onderteekenen; hij voegde er bij, dat gewapende burgers het huis omsingeld hielden en hem zouden vermoorden, indien hij weigerde.

Cornelis zwichtte voor het geweld, doch schreef achter zijnen naam de letters V. C., dat is Vi coactus (door geweld gedwongen), welke echter door zijne bezorgde echtgenoot weer doorgehaald werden.

De beweging greep met elken dag wijder om zich, de prinsgezinde partij bleek zoo machtig, dat de overheden haar niet langer het hoofd durfden bieden. Den 2en Juli 1672 benoemden de Staten van Zeeland, en in den nacht van den 3en op den 4en Juli die van Holland, nadat zij het eeuwig edict teruggenomen hadden, prins Willem III tot stadhouder. Terzelfder tijd benoemden de Staten-Generaal hem tot kapitein-generaal en admiraal der Unie, met al de rechten, die steeds aan die ambten verbonden waren geweest.

Deze ommekeer had plaats, terwijl Jan de Witt door zijne wonden aan zijne woning gekluisterd was; hij begreep, dat zijne rol afgespeeld was. Als onverzettelijk republikein wilde hij niet onder den prins dienen en evenmin zijn ambt als raadpensionaris in een tijd, waarin de republiek zulk eene dringende behoefte aan eendracht had, misbruiken om den prins te bestrijden en alzoo de regeering, die krachtig zijn moest, te verzwakken. Hij verzocht en verkreeg zijn ontslag den 6en Augustus; daarbij werd hem het recht toegekend om de zittingen van den Raad van State bij te wonen.

De partij des prinsen was met deze overwinning niet tevreden. Zoolang de gebroeders de Witt leefden, bleven zij de gevaarlijkste vijanden van den prins; evenals deze door middel eener omwenteling gezegevierd had, konden ook zij door hunne aanhangers weer aan het roer van staat gebracht worden. De gebroeders de Witt moesten sterven, eerst dan was de macht van den prins voor goed gevestigd. Evenals vroeger Oldenbarneveld, zoo moesten zij thans als offers vallen.

De eerste aanval gold den minst machtige der beide broeders, Cornelis de Witt. Een nietswaardig mensch deed zich op, die bereid was om der prinsgezinde partij als werktuig te dienen. Een barbier Willem Tichelaer, verklaarde dat Cornelis de Witt hem had willen omkoopen om een aanslag op het leven van den prins te wagen.

De aanklager was een bekende schurk, die reeds eenmaal veroordeeld was, toch was zijne aanklacht voldoende om een man van het achtenswaardigst karakter en van een onbevlekten naam, die het land de grootste

diensten had bewezen en de billijkste aanspraken op de dankbaarheid der natie bezat, in staat van beschuldiging te stellen. Op bevel van het hof van Holland werd Cornelis de Witt gevankelijk naar den Haag gebracht en op de pijnbank gelegd, om hem eene bekentenis af te persen.

Vergeefsche moeite! Geene folteringen waren in staat om inbreuk te maken op zijne vastheid van karakter, om hem ontrouw te doen worden aan zich zelven. Onder de pijniging zeide hij eenige schoone verzen van Horatius op, waarin het beeld van den rechtvaardigen en standvastigen man te midden van den rampspoed geteekend wordt, die volkomen op zijn toestand van toepassing waren.

Onder deze omstandigheden durfden zelfs zijne partijdige rechters hem niet ter dood veroordeelen. Toch werd hij door hun vonnis uit Holland verbannen en van al zijne ambten ontzet.

Den 20en Augustus werd dit vonnis uitgesproken. Zoodra Jan de Witt dit vernam, snelde hij naar de gevangenpoort, om zijn broeder, die nog ziek was, af te halen. Doch terwijl hij zich bij Cornelis bevond, schoolde eene talrijke menigte voor de gevangenis bijeen.

Tichelaer had zijn werk er van gemaakt, den volke te verkondigen, dat Cornelis de Witt door den invloed zijner vrienden met eene veel te lichte straf vrij gekomen was. De woedende menigte eischte den dood des verraders.

De schutterij werd door den magistraat onder de wapenen geroepen en schaarde zich rondom de gevangenis. Ook drie afdeelingen ruiterij kregen bevel om zich tot bescherming van de gebroeders de Witt derwaarts te begeven, want reeds bleek het, dat de schutters niet gezind waren om hen tegen het woedende grauw te beveiligen. Uit hunne gelederen toch gingen genoeg kreten op, waaruit men kon opmaken, dat ook zij den dood der gehate broeders eischten.

Zoolang de ruiterij de gevangenis bewaakte, durfde noch het volk, noch de schutterij een daad van geweld plegen; doch eensklaps ontving de ruiterij het zonderling bevel om af te trekken; dit bevel had, naar men zegt, zijn grond in een valsch bericht, dat troepen gewapende boeren naar den Haag in aantocht waren. Anderen meenen, dat men in sommige hooge kringen niet ongaarne zag, dat de gebroeders de Witt aan hun lot overgelaten werden, dewijl men dan van alle verantwoordelijkheid voor hen ontslagen was.

Toen graaf Tilly, de bevelhebber der ruiterij, de order tot den aftocht ontving, zeide hij, de schouders ophalend: „Ik moet gehoorzamen, doch nu zijn de de Witten doode lieden."

Hij had gelijk. Nauwelijks waren de ruiters afgetrokken, of het volk en de schutterij drongen de gevangenis binnen en haalden de beide broeders er uit, om hen op de afgrijselijkste wijze te vermoorden en zich daarop nog uren lang, van des namiddags 5 uur tot in den laten avond, in het verminken van de lijken te verlustigen.

Het ergste van deze gruweldaad was, dat zij niet uitging van een hoop ruw gemeen, maar van de burgerij, dat vele fatsoenlijke lieden daaraan deelnamen, of althans dat schouwspel met genoegen aanstaarden, o. a. de admiraal Tromp, de verbitterde vijand der de Witten, de Haagsche predikant Simonides, enz. Simonides rechtvaardigde den moord later zelfs van den preekstoel, als een Gode welgevallig, vaderlandslievend werk. Gedurende den moord en de verminking hief het volk kreten aan ter eere

van den prins en van Tromp, zij trok het huis van den raadsheer van de Graaf voorbij en riep zijne vrouw, die voor het venster stond, juichend toe: »Zie mevrouw, we hebben den dood van uwen zoon gewroken."

Eerst tegen middernacht keerde de kalmte in den Haag terug. De lijken werden weggehaald en in alle stilte begraven. Daags daarop kwam prins Willem, die door de staten van Holland van het gebeurde onderricht was, in den Haag aan. Hij zeide, dat de daad evenzeer zijn afschuw als dien der geheele wereld waardig was, doch toen de Staten verlangden, dat de moordenaars gestraft zouden worden, gaf hij als zijne meening te kennen, dat het beter was, geen nader onderzoek in te stellen, maar de zaak te laten rusten, dewijl de misdaad niet door een enkelen booswicht, maar door de geheele fatsoenlijke burgerij bedreven was.

Doch met deze zachtmoedigheid stelde de prins zich niet tevreden: hij deed meer. Tichelaer, de valsche getuige, de aanstoker van den geheelen oploop, ontving van hem een jaargeld; ook andere raddraaiers werden door hem beloond. Hieruit blijkt met bijna ontwijfelbare zekerheid, dat prins Willem aan de afschuwelijke daad niet geheel vreemd is geweest. Zij werpt een donkere vlek op het anders zoo schitterend en eerbiedwaardig beeld van een man, die tot de grootste vorsten van alle tijden behoort, doch die zich helaas! niet hoog genoeg boven den heilloozen invloed der partijschap verheffen kon, om zich in deze zaak vrij te houden van elken blaam.

Het verschaft eene zekere voldoening aan ons zedelijk gevoel, te vernemen, dat al de aanleggers van den moord, toen na 's prinsen dood hun jaargeld ophield, tot de grootste ellende vervallen zijn. Tichelaer stierf als een grijze bedelaar, hij was een voorwerp van den algemeenen afschuw; op zijn sterfbed bekende hij, dat wraakzucht en hoop op eene rijke belooning hem tot de valsche aanklacht tegen Cornelis de Witt hadden aangespoord. Zijne nakomelingen schaamden zich den naam Tichelaer en legden dien af.

ACHT EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Nederlanden. Verdiensten van Jan de Witt. Karakter van Willem III. Gaspar Fagel. Eenheid in het staatsbestuur. Onderdrukking van de partijtwisten. Wending der krijgskans. Vrede van Westminster. Herstelling van de Unie. Beperking van de rechten der provinciën. Een nieuw eeuwig edict. Erfelijkheid der waardigheden van stadhouder en kapitein-generaal. De prins tot hertog van Gelre benoemd. Hij wijst dezen titel af. 's Prinsen huwelijk. Vrede van Nijmegen. Geweld, door Lodewijk XIV in vredestijd gepleegd. Zijne vijandschap tegen de Staten-Generaal en den prins. Geschil tusschen den prins en de stad Amsterdam. Opheffing van het edict van Nantes. Ontvangst van de voortvluchtige Hugenooten in de Nederlanden. Haat der protestantsche Nederlanders tegen Lodewijk XIV en Jacobus II. Willem's staatkunde tegenover Engeland. Zijne geheime toerusting. Zijn tocht naar Engeland. Willem III koning van Engeland. Oorlog met Frankrijk. Vrede van Rijswijk. Nadeelen der Vereeniging met Engeland. Willem III, stadhouder van Engeland en koning der Nederlanden. Zijn dood.

Jan de Witt was dood; in zijne plaats zou de jeugdige prins van Oranje, ondersteund door den innig aan hem gehechten raadspensionaris Gaspar Fagel, dien de Staten van Holland tot deze waardigheid verheven hadden, het bewind aanvaarden. Het was ongetwijfeld eene zware taak, de opvolger te zijn van een man, die zich jegens de republiek zoo verdienstelijk gemaakt had als Jan de Witt.

Onder de leiding van den grooten staatsman hadden de Nederlanden zich verheven tot eene der eerste mogendheden van Europa, die geroepen was om op het staatkundig tooneel eene belangrijke rol te spelen. Al konden de Nederlanders te land ten gevolge van hunne geringe krijgsmacht ook geen overwegenden invloed uitoefenen, door hunne vloot waren zij ter zee zelfs tegen den machtigsten vijand opgewassen; dit hadden de oorlogen met Engeland bewezen, en den roem, door deze vloot aan hun land verschaft, dankten zij met hun uitgebreiden handel en hunne rijkdommen aan niemand dan aan Jan de Witt. Hij was de schepper van de bloeiende geldmiddelen van den staat, en terwijl hij voor zijn volk schatten vergaderde, had hij toch nooit voor zich zelven gezorgd. Onomkoopbaar, met een buitengewoon fijn gevoel van eer begaafd, had hij nooit zijn eigen voordeel maar altijd het heil van zijn vaderland beoogd. Toen na zijn dood zijne papieren door commissarissen van wege de Staten onderzocht werden en men hun vroeg, wat zij gevonden hadden, luidde hun veelbeteekenend antwoord: „Wat zouden wij anders gevonden hebben dan eerlijkheid."

Deze groote staatsman, die na het welgelukken van zoovele po-

gingen door Engeland's verraad in de grootste moeilijkheden gewikkeld was, moest vervangen worden door een jeugdig vorst zonder ervaring, zonder verleden. Ja op hem rustte de taak om de Nederlanders uit den grootsten nood te verlossen, want hij nam het roer van staat in handen in een tijd, toen de republiek bijna reddeloos verloren scheen. Nog had Willem III niets gedaan om het vertrouwen te rechtvaardigen, waarmee de stadhouderlijke partij hem zoo bereidvaardig te gemoet kwam, hij had zich noch als staatsman, noch als veldheer kunnen onderscheiden en toch was het een geluk voor de republiek, dat in de plaats van den grooten staatsman deze onervaren jongeling trad.

In dien tijd van den uitersten nood hadden de Nederlanders in de eerste plaats behoefte aan een alles beheerschend hoofd en aan rust van binnen, ten einde al de krachten der natie tegen den buitenlandschen vijand te kunnen aanwenden, zij hadden behoefte aan een leidsman, die zich door geen tegenspoed ontmoedigen liet, die met onwrikbare standvastigheid zijn doel, de verlossing van de republiek uit de klauwen van haren gevaarlijksten vijand, Lodewijk XIV, voor oogen hield. En zulk een man was de jeugdige prins Willem III van Oranje.

Hij was geen uitstekend veldheer (zie Dl. VIII blz. 669); in zijne aan daden overrijke loopbaan als krijgsman heeft hij veel meer veldslagen verloren dan gewonnen, doch nooit liet hij zich door eene nederlaag ontmoedigen, met onwrikbare standvastigheid zette hij den strijd voort, om ten slotte toch de overwinning te behalen. Door zijn persoonlijken moed, die des te meer bewondering verdiende, omdat zijn ziekelijk lichaam hem voor zware krachtsinspanning ongeschikt scheen te maken, won hij de harten der soldaten, door zijn beleid het vertrouwen der officieren, dat zelfs door den tegenspoed, die hem vaak op het slagveld trof, niet aan het wankelen gebracht kon worden. Hij wist zijn leger te bezielen met dezelfde standvastigheid die hem zelven onderscheidde.

Van zijne vroegste kindsheid af gewoon met tegenspoeden van allerlei aard te strijden en elk zijner woorden te wikken en te wegen, was eene volkomen zelfbeheersching hem tot eene tweede natuur geworden. — Hij wist beter dan vele andere vorsten te rechter tijd toe te geven, terwijl hij met onverzettelijke kracht zijn wil doorzette, wanneer dit mogelijk was. Doch ook wanneer hij toegaf, hield hij toch altijd het doel, waarnaar hij streefde, voor oogen.

Willem III was eerzuchtig, evenals alle Oranjes, doch zijne eerzucht was van een edeler aard dan die van vele andere vorsten. Al beoogde hij ook de uitbreiding van zijn eigene macht, toch vergat hij daarom de plichten niet, hem door zijne waardigheid opgelegd; hij zou wel gaarne een onbeperkt vorst, maar nooit een dwingeland zijn geweest.

Hij kende zijn tijd en zijn volk en daarom ging hij in zijn streven naar vorstelijke macht niet verder dan met den geest der Nederlanders strookte.

De verhooging van zijne eigene macht was niet zijn eenig, zelfs niet zijn voornaamste oogwit; hij had nog een ander, hooger, edeler doel, dat hij van den dag af, waarop hij het eerst in het bezit der macht geraakte, tot zijn jongsten ademtocht toe onwrikbaar voor oogen heeft gehouden: de vernietiging der overmacht van Lodewijk XIV.

Lodewijk XIV wilde het katholieke Frankrijk tot die mogendheid verheffen, welke de geheele beschaafde wereld beheerschte; dat dit hem niet gelukt is, dat de vrijheid van Europa niet is ondergegaan, dankt

ons werelddeel voornamelijk aan den taaien tegenstand, dien Willem III hem eerst als stadhouder der Nederlanden en vervolgens als koning van Engeland geboden heeft. Willem III was geroepen om de beschermer van de staatkundige en godsdienstige vrijheid van Europa te zijn. Van die reuzentaak kon alleen een man van zijne gaven en karakter zich met goed gevolg kwijten.

De verdiensten van dezen grooten vorst worden door het nageslacht ten volle erkend, ja door dezen en genen zelfs overschat. Dewijl hij in de Nederlanden de republiek niet vernietigde en in een erfelijk koningschap herschiep, dewijl hij in Engeland de grondslagen van den constitutioneelen staat gelegd heeft, wordt hij meermalen als een kampioen der volksvrijheid beschouwd en voorgesteld. Dit was hij echter niet. Zoowel in de Nederlanden als in Engeland heeft hij zijne macht zoover uitgebreid als hij dit zonder gevaar doen kon en het volk slechts zooveel vrijheid gelaten als hij het toestaan moest, indien hij niet zijn hooger doel, de fnuiking van Frankrijk's overmacht, missen wilde. Doch dit reeds, dat hij aan zulk een doel zijne persoonlijke eerzucht ondergeschikt kon maken, legt aangaande de zuiverheid zijner beginselen en aangaande de vastheid van zijn wil een hoogst eervol getuigenis af.

Dit was het karakter van den man, die van nu af geroepen zou worden om op het wereldtooneel eene hoogst belangrijke rol te spelen en die reeds als jong man van 23 jaar, zoodra hij de plaats van Jan de Witt had ingenomen, blijken gaf van de grootste geestkracht.

Zijne eerste zorg was, eenheid te brengen in het bestuur des lands. Hiertoe stelden de Staten van Holland hem in de gelegenheid, door hem den 27en Augustus te machtigen om overal, waar hij dit noodig keurde, de regeering te veranderen. Hij maakte van dit recht een zeer ruim gebruik. De aanhangers der staatsgezinde partij werden niet zonder hardheid van hunne ambten ontzet. In hunne plaats kwamen beproefde aanhangers der stadhouderlijke partij. Dewijl ook de raadpensionaris Gaspar Fagel, die vroeger een vriend van Jan de Witt was geweest, zich thans aan den prins had aangesloten en geheel zijne inzichten volgde, kwam er spoedig de noodige eenheid in het staatsbestuur. Al werd de geest van partijschap ook niet geheel uitgebannen, hij werd toch onderdrukt en onschadelijk gemaakt.

Deze maatregelen droegen weldra goede vrucht. Ter zee wedijverden de Ruijter en Cornelis Tromp, die door den prins weer in al zijne waardigheden hersteld was, hunne oude vijandschap vergetende, wie van beiden het vaderland de schitterendste diensten zou bewijzen; ook te land nam de oorlog een weinig tijds daarna eene gunstiger wending. Wij kunnen de krijgsgebeurtenissen hier niet in alle bijzonderheden beschrijven, dewijl wij ze onzen lezers reeds zoo uitvoerig als dit in eene wereldgeschiedenis plaats hebben kan, verhaald hebben (zie Dl. IX blz. 191 enz.). Wij vermelden dus alleen, dat het den prins gelukte, het Nederlandsche grondgebied van den vijand te bevrijden, bondgenooten in den strijd tegen Frankrijk te werven en met Engeland den 19en Februari 1674 den vrede van Westminster te sluiten, zoodat de oorlog van nu af alleen tegen Frankrijk behoefde gevoerd te worden.

Inderdaad, dit waren belangrijke voordeelen! Al waren zij ook niet uitsluitend te danken aan den prins, die niet bijzonder gelukkig gestreden had, maar aan de geweldige krachtsinspanning der geheele natie en

bovenal aan de schitterende wapenfeiten der vloot, toch kon het niet ontkend worden, dat het bezweren van den partijgeest de voornaamste oorzaak van dezen gelukkigen omkeer was, en dat de prins als uitstekend veldheer van de gunstige wending der omstandigheden op eene voortreflijke wijze partij had getrokken. Zijn aanzien bij het volk steeg hierdoor meer en meer.

Na de bevrijding van het grondgebied van den ingedrongen vijand moest in de Staten-Generaal eene zeer eigenaardige vraag besproken en beslist worden. Evenals in alle vroegere oorlogen had Holland ook nu de zwaarste offers voor de republiek gebracht en alleen aan deze offers was het te danken, dat de door den vijand reeds veroverde gewesten — alleen Holland en Zeeland waren niet geheel door Fransche troepen overstroomd — heroverd konden worden. In het oog van vele leden der Staten van Holland was het onbillijk, dat de heroverde gewesten weer onvoorwaardelijk op den ouden voet in de Unie zouden worden opgenomen; zij meenden, dat deze als veroverde landen beschouwd en op dezelfde wijze als de Generaliteitslanden bestuurd moesten worden. Deze bekrompen beschouwing won echter geen veld, al oefende zij in de vergadering der Staten-Generaal ook eenigen invloed uit. Men nam namelijk die provinciën wel weer in de Unie op, maar met eenige beperking van hunne rechten, en met verlies van meer dan een vroeger privilegie, o. a. van de vrijheid om zelve de regenten te mogen kiezen. In Utrecht werd niet alleen dit recht, maar zelfs dat tot benoeming van afgevaardigden ter Staten-Generaal den stadhouder toegekend.

Ook eene andere wijziging in de staatsregeling had in dezen tijd plaats. Door een nieuw „eeuwig edict", dat even weinig dien naam verdienen zou als het vroegere, hadden de Staten van Holland en Zeeland de stadhouderlijke waardigheid erfelijk verklaard in de manlijke linie van de nakomelingen der prinsen van Oranje. De Staten-Generaal deden hetzelfde met betrekking tot het ambt van kapitein-generaal en admiraal. Utrecht en Overijssel volgden in 1674, Gelderland in 1675 dit voorbeeld. Groningen droeg in 1674 het erfstadhouderschap en Drenthe het stadhouderschap aan den aanverwant van het Huis van Oranje, Hendrik Casimir II van Nassau op.

Een erfstadhouderschap zonder erfgenamen beteekende evenwel niets. De Staten van Holland gaven derhalve aan Willem III den wensch te kennen, dat hij in het huwelijk treden zou; ten einde hem dit gemakkelijker te maken, stonden zij hem met groote mildheid de middelen tot het onderhouden van een vorstelijken hofstoet toe. De stad Amsterdam en de Oost-Indische compagnie droegen hiertoe rijkelijk van het hunne bij.

Al deze onderscheidingen bevredigden intusschen den monarchaal gezinden Gelderschen adel nog niet. Hij wist te bewerken, dat de Staten van Gelderland den prins den titel „hertog van Gelre en graaf van Zutfen" aanboden.

Het aannemen van dezen titel zou de eerste stap tot omverwerping van de republikeinsche staatsregeling geweest zijn. De jeugdige prins zou het natuurlijk gaarne gedaan hebben, doch hij toonde bij deze gelegenheid, hoe uitstekend hij de zoo moeilijke kunst der zelfbeheersching verstond en hoe goed hij zich de vervulling van zijne liefste wenschen wist te ontzeggen, wanneer de staatkunde dit gebood. Willem III raadpleegde de Staten der verschillende gewesten over den stap, door Gelderland

gedaan. De antwoorden, welke hij ontving, openbaarden ten duidelijkste de stemming, die er in de Nederlanden heerschte.

Het bleek hem, dat zelfs de toen zoo machtige stadhouderlijke partij volstrekt niet absoluut monarchaal gezind was, maar dat zij bijna zonder uitzondering den republikeinschen regeeringsvorm gehandhaafd wilde zien. De Staten van Holland, die zich door trouw en genegenheid jegens den prins onderscheiden hadden, verklaarden, dat in eene monarchie de handel nooit zoo bloeien zou als in eene republiek. Wel mocht men vertrouwen, dat Willem III nooit zijne vorstelijke plichten jegens zijn volk verwaarloozen of de volksvrijheden aanranden zou, maar men kon niet weten, of zijne nakomelingen ook de deugden hunner voorvaderen zouden erven. Om deze verstandige redenen, die hen echter ook hadden moeten weerhouden, het erfstadhouderschap aan te nemen, verklaarden zij zich tegen het aanvaarden van den hertogstitel en dergelijke antwoorden kwamen van alle zijden in. Willem III begreep, dat de vervulling van zijn wensch vele vrienden hem ontrouw maken en een herleving van de partijschappen ten gevolge hebben zou. Hij gaf een eerbiedwekkend voorbeeld van zelfverloochening door den hem aangeboden titel af te wijzen.

De oorlog met Frankrijk duurde intusschen onafgebroken voort. Eerst in het jaar 1676 begonnen de ons bekende vredesonderhandelingen te Nijmegen (zie Dl. IX blz. 197). Gedurende deze onderhandelingen sloot Willem III, ten einde de republiek vaster met Engeland te verbinden, zijn voor de geschiedenis zoo belangrijk huwelijk met zijne nicht Maria, oudste dochter van Jacobus, hertog van York, den broeder en erfgenaam van koning Karel II van Engeland (zie Dl. VIII blz. 640). Inmiddels duurde de oorlog voort. Willem III zou den strijd gaarne nog verder voortgezet en de vredesonderhandelingen afgebroken hebben. Hij achtte het der republiek onwaardig, de bondgenooten in den steek te laten en afzonderlijk met Frankrijk vrede te sluiten, ten einde daardoor voordeelen te verwerven ten koste van eer en goede trouw. Dit zijn gevoelen werd echter door de Staten-Generaal niet gedeeld. Men was in de Nederlanden den oorlog zoo zeer moede, dat men zich door de arglistige Fransche onderhandelaars gaarne tot een afzonderlijken vrede liet overhalen en dat zelfs op de anders zoo invloedrijke meening van den prins, die tegen den stroom niet oproeien kon, geen acht werd geslagen. In den nacht van den 10en op den 11en Augustus 1678 kwam de vrede van Nijmegen tusschen Frankrijk en de republiek tot stand (zie Dl. VIII blz. 611 en Dl. IX blz. 198), een vrede die schijnbaar zeer voordeelig voor de Nederlanders was, daar zij, in weerwil van de schitterende overwinningen, door Frankrijk vooral in het begin van den oorlog behaald, geen duimbreed van hun grondgebied verloren, doch die inderdaad niets anders dan een wapenstilstand voor eenige jaren was. Frankrijk toch had alleen vrede gesloten, om ook zijne overige vijanden tot vrede te dwingen en zich krachtig voor verdere veroveringstochten toe te rusten.

De hulpbronnen, waarover de republiek in de zesjarigen oorlog had beschikt, en het machtig bondgenootschap, dat Willem III tegen Frankrijk tot stand gebracht had, maakten het voor Lodewijk XIV wenschelijk, de Staten-Generaal en den prins op zijne hand te krijgen. Hij liet den Staten-Generaal een voordeelig aanvallend en verdedigend verbond aanbieden; hij bood later den prins van Oranje den rang van maarschalk van Frankrijk en zijne hulp tot het verwerven van eene onbeperkte heerschappij

in de Nederlanden aan, doch zoowel het een als het ander bleef zonder eenig gevolg. De prins was en bleef Lodewijk's onverzoenlijke tegenstander en ook de Staten-Generaal zagen maar al te goed in, dat de koning met zijn aanbod niets anders beoogde dan eerst met de hulp der republiek een groot deel van België te veroveren en dan gelegenheid te vinden om zich op de Nederlanden te werpen en hunne onafhankelijkheid te vernietigen. De plannen van Lodewijk XIV waren trouwens voor niemand ter wereld een geheim; hij had ze door zijne daden van geweld, door zijne veroveringen in vredestijd, door de werkzaamheid der „hereenigingskamers" (zie Dl. IX blz. 112), door zijn roofzieken inval in België (zie Dl. IX blz. 200), in het helderste licht gesteld. Den prins van Oranje deed hij gevoelen, hoe gevaarlijk het was, zijne vriendschap te versmaden. Hij ontnam hem het vorstendom Oranje en liet alle overige bezittingen des stadhouders in Frankrijk in beslag nemen.

„De koning van Frankrijk zal eens inzien, wat het zegt, den prins van Oranje beleedigd te hebben," zeide prins Willem III, die van nu af aan niet alleen door staatkundige beweegredenen, maar ook door persoonlijke vijandschap tot den strijd tegen Lodewijk XIV gedreven werd. Hij was de ziel van alle plannen, door de vorsten van Europa tegen Frankrijk's overmacht beraamd. Niet alleen door onderhandelingen met vreemde vorsten, maar ook door het ondersteunen van Lodewijk's tegenstanders wenschte Willem III werkzaam te zijn. Hij trachtte derhalve in het jaar 1684, ten einde Spanje in den strijd met Frankrijk bij te staan, eene versterking van de krijgsmacht der republiek met 16000 man te verkrijgen. Het gelukte hem ook, de meerderheid der stemmen voor een dergelijk besluit te verwerven, doch hij verwekte hierdoor een sterken tegenstand in het geheele land en vooral in de machtige stad Amsterdam.

De rijke kooplieden waren het eeuwig oorlogvoeren moede, zij wilden eindelijk in alle kalmte partij trekken van den pas gesloten vrede; bovendien vreesde de te Amsterdam nog altijd talrijke staatsgezinde partij, dat de uitbreiding van het leger den prins de middelen zou verschaffen om zijne macht nog verder uit te breiden. Deze bezorgdheid was niet onnatuurlijk, daar Willem III bij verschillende gelegenheden getoond had, dat hij zich om de rechten der verschillende steden en provinciën niet bijzonder veel bekommerde, wanneer het er op aankwam, aan zijne partij de heerschappij te verzekeren, ja, dat hij zich in zulke gevallen niet ontzag, de wet te verkrachten. De stad Amsterdam verzette zich krachtig tegen de uitbreiding van het leger en liet zich daarvan zelfs niet door de persoonlijke tusschenkomst van den prins terugbrengen. Ja zij ging zoo ver, dat zij te dezer zaak rechtstreeks met den Franschen gezant d'Avaux onderhandelde en dat zij, toen hare briefwisseling aan Willem III werd meegedeeld, durfde beweren, dat het eene stad als Amsterdam vrij moest staan, in 't belang van haren handel, betrekkingen met het buitenland te onderhouden. Dit geschil met de stad Amsterdam werd de bron van vele oneenigheden, die later tusschen haar en den prins ontstonden. Dewijl ook van andere zijden krachtige stemmen tegen een nieuwen oorlog opgingen en in dien tijd de beruchte wapenstilstand van Regensburg gesloten werd, (zie Dl. IX blz. 200) bleef de vrede voorloopig bewaard; Lodewijk XIV zelf zorgde echter in de eerstvolgende jaren beter dan prins Willem III had kunnen doen dat de lust tot een nieuwen oorlog met Frankrijk zelfs bij de meest vredelievende Nederlanders op nieuw ontwaakte.

De dragonades (zie Dl. IX blz. 177), de opheffing van het edict van Nantes (zie Dl. IX blz. 178) en de vervolging van de Fransche Hugenooten maakten Lodewijk XIV in de Nederlanden meer gehaat dan ooit een vorst, Philips II alleen uitgezonderd, geweest was. De Nederlanders waren fier op den roem, dat hun land de bakermat der vrijheid was, zij ontvingen de uit Frankrijk gevluchte Hugenooten met geestdrift en verleenden hun allen mogelijken onderstand. In verscheidene steden ruimde men hun eigene kerken in, de Staten van Holland legden den Franschen predikanten jaargelden toe; door het geheele land werden gelden ingezameld, om den nood der verdrevenen, der réfugiés, te lenigen. Naar de Nederlanden, waar zij zulk een krachtige bescherming, zulk eene welwillende hulp vonden, begaven zich derhalve vele voortvluchtige Hugenooten, waaronder een niet gering getal uitstekende geleerden, bemiddelde kooplieden en fabrikanten en bekwame handwerkslieden zich bevond. Deze réfugiés brachten in het land den schat hunner kennis en hunner bekwaamheden, en werden daardoor hunnen weldoeners van groot nut.

Door deze vluchtelingen werd de haat tegen Lodewijk XIV in wijden kring verbreid; eenige nieuwe maatregelen des konings tegen de ook bij hem gehate Hollandsche republikeinen en ketters verhinderden dat die haat weder insluimerde. Zonder zich om bestaande verdragen te bekommeren, verhoogde Lodewijk XIV de invoerrechten op Hollandsche waren zoo zeer, dat meer dan één tak van den Nederlandschen handel b. v. die in lakens en haring zeer gedrukt werd. Goederen, die aan Nederlandsche kooplieden toebehoorden, doch bij Fransche hervormden werden aangetroffen, werden zonder omwegen verbeurd verklaard. Vele Nederlanders, die zich in vertrouwen op de bescherming der wetten in Frankrijk ophielden, werden om hunne godsdienst vervolgd en naar de galeien gezonden, wanneer zij niet tot de katholieke kerk wilden overgaan. Vooral geschiedde dit meermalen met Hollandsche matrozen, die op Fransche schepen dienst hadden genomen.

Te vergeefs waarschuwde d'Avaux, de Fransche gezant in den Haag, den koning, te vergeefs hield hij hem voor, dat zulke maatregelen in strijd waren met de bepalingen van den Nijmeegschen vrede, dat daardoor de haat tegen Frankrijk versterkt en de macht van den prins van Oranje verhoogd werd. De verblinde koning voegde in zijn haat tegen de republiek telkens weer nieuwe beleedigingen bij de oude; zonder het te willen, werkte hij hierdoor Willem III in de hand. Tegen dezen vorst, die zich aan zoo menige willekeurige handeling schuldig had gemaakt, jegens wien de staatsgezinde partij nog altijd een geheimen wrok koesterde, ja nu en dan openlijk haar misnoegen betoonde, zou de stemming des volks zich reeds lang gekeerd hebben, indien de groote menigte hem niet beschouwd had als den natuurlijken voorvechter van het protestantisme, als den onverzoenlijken vijand van Lodewijk XIV en als den wreker der beleedigingen, door den overmoedigen koning der republiek herhaaldelijk aangedaan.

Behalve Lodewijk XIV haalde nog een ander vorst in dien tijd zich den haat der vurige protestanten in de Nederlanden op den hals, namelijk koning Jacobus II van Engeland, die door zijne begunstiging van het katholicisme de vrees deed ontstaan, dat in Engeland de protestanten weldra aan dezelfde vervolgingen zouden blootstaan als in Frankrijk.

Willem III was Jacobus' schoonzoon en zijne gemalin Maria 's konings

oudste dochter, de erfgename der Engelsche kroon, ingeval den koning geen zoon geboren werd. In de geschiedenis van Engeland hebben wij reeds verhaald, welke groote omzichtigheid door deze betrekking aan Willem III, die de staatkunde van Jacobus volstrekt niet goedkeurde, werd opgelegd. Wel ontving hij de Engelsche vluchtelingen vriendelijk aan zijn hof, doch hij ondersteunde hen niet bij hunne pogingen tot opstand. Hij sprak, in overeenstemming zoowel met zijne eigene beginselen als met den volksgeest der Nederlanders, wel zijne afkeuring uit over de maatregelen zijns schoonvaders, maar hij wachtte zich wel aan ondernemingen als de opstand van Monmouth (zie Dl. VIII, blz. 653), waardoor ten slotte op het recht zijner gemalin inbreuk gemaakt zou worden, zijne ondersteuning te schenken.

Eerst toen door de geboorte van een prins van Wales (zie Dl. VIII, blz. 668) het uitzicht, dat Maria koningin van Engeland worden zou, zeer beneveld was, wijzigde hij zijne staatkunde ten aanzien van Engeland (zie Dl. VIII, blz. 670). Overtuigd dat zijn schoonvader door zijn dwaas en gewetenloos bestuur het volk vroeger of later tot opstand drijven zou, besloot hij, zich zelf aan het hoofd der omwenteling te plaatsen en de Engelsche kroon voor zijne echtgenoote Maria te behouden. Hij stond in onafgebrokene briefwisseling met de uitstekendste leiders der Engelsche oppositie, hij kende de verhouding der verschillende partijen in het rijk nauwkeurig en derhalve mocht hij zich vleien met de hoop, dat het hem gelukken zou, de gehate regeering van Jacobus II omver te werpen, zoodra hij aan het hoofd van een flink leger op de Engelsche kust verscheen. Ten einde echter zulk een leger te verzamelen behoefde hij de ondersteuning der Nederlanders.

Met de vereeniging van Engeland en de Nederlanden onder één bestuur waren de Nederlanders nooit zeer ingenomen geweest. Wij herinneren ons, met hoeveel afkeer eens dit lievelingsplan van Cromwell door de republiek van de hand was gewezen. Doch in weerwil van dit alles wist Willem III door meesterlijke geheime onderhandelingen met de afzonderlijke leden der Staten-Generaal, ja zelfs met de burgemeesters van Amsterdam, hunne toestemming tot uitrusting van een leger en tot een tocht naar Engeland te verwerven.

Nog eene andere, niet minder groote moeilijkheid had hij te overwinnen. Wanneer het hem al gelukte de toestemming der Staten-Generaal tot het uitrusten van een leger te verwerven, mocht het doel van zijne krijgstoerustingen toch niet bekend worden.

Zeer gelukkig was het voor Willem III, dat juist toen, door den dood van den keurvorst Maximiliaan Hendrik van Keulen, de vraag, wie zijn opvolger zou zijn, eene hevige spanning deed ontstaan, dat Frankrijk troepen afzond, om het keurvorstendom te bezetten, en dat hierdoor ook de Nederlanders gereede aanleiding hadden om zich krachtig ten strijde toe te rusten.

Met groot beleid wist Willem III langen tijd het eigenlijke doel zijner krijgstoerustingen zoo geheim te houden, dat zelfs de Fransche spionnen in den Haag niets van des prinsen plannen vermoedden. Dit was des te opmerkelijker, dewijl hij zijn geheim natuurlijk aan een tal van personen had moeten mededeelen, ten einde hunne ondersteuning te verkrijgen. Wel hadden alle in het geheim ingewijde personen den eed van geheimhouding moeten afleggen, doch wij weten maar al te goed, hoe licht zulk een eed

verbroken wordt en het legt een schitterend getuigenis af voor de nauwgezetheid der Nederlandsche magistraatspersonen, dat zij zóó lang het stilzwijgen bewaarden.

Den Franschen gezant d'Avaux kon het ten slotte toch niet verborgen blijven, dat de groote toerustingen des prinsen tegen Engeland waren gericht. Hij deelde zijn vermoeden aan Lodewijk XIV mede en deze waarschuwde koning Jacobus II. Deze achtte het echter onmogelijk, dat zijn eigen schoonzoon zich tegen hem wapenen zou; hij sloeg de waarschuwing in den wind en weigerde het aanbod van Fransche hulp. In weerwil hiervan verklaarde de Fransche gezant d'Avaux den Staten-Generaal, den 9en September 1688, in naam zijns konings, dat deze, in geval de krijgstoerustingen eene onderneming tegen Engeland ten doel hadden, dit als eene oorlogsverklaring aan Frankrijk beschouwd zou worden.

Thans was geene geheimhouding langer mogelijk en evenmin noodzakelijk. De Staten-Generaal besloten kort daarop en bijna eenparig, den prins te zullen ondersteunen. Nu kwam het er slechts op aan, zoo snel mogelijk te handelen, want een Europeesche oorlog, waarin de Nederlanders zonder twijfel gewikkeld zouden worden, dreigde in het verschiet. Den 24en September 1688 verklaarde Lodewijk XIV den keizer den oorlog en reeds den dag daarop rukte een Fransch leger den Rijnpaltz binnen (zie Dl. IX blz. 203). In de Fransche havens werden de Nederlandsche schepen in beslag genomen en hunne bemanning op de schandelijkste wijze als gevangenen behandeld; kortom, de oorlog was voor de Nederlanders eigenlijk reeds ontbrand en het kwam er nu maar op aan, te zorgen, dat de onderneming tegen Engeland snel en gelukkig ten einde gebracht werd, want alleen hierdoor werd een innig bondgenootschap tusschen de republiek en Engeland gewaarborgd.

Den uitslag dezer onderneming, den val van Jacobus II en de verheffing van Willem en Maria tot koning en koningin van Engeland, kennen onze lezers uit de Engelsche geschiedenis (zie Dl. VIII blz. 674 vv.) gelijk de uitkomsten van den langdurigen oorlog, die thans een begin nam en waaraan de vrede van Rijswijk, den 26en September 1697, een einde maakte, hun uit de Fransche geschiedenis bekend zijn (zie Dl. IX blz. 205). Hier is het alleen onze taak, kortelijk mee te deelen, welken invloed de vereeniging van Engeland en de republiek onder een gemeenschappelijk hoofd op de Nederlanden heeft uitgeoefend.

Voor het voeren van den oorlog was het natuurlijk een groot voordeel, dat de Nederlandsche en Engelsche troepen onder denzelfden bevelhebber stonden, dat er geene aanleiding meer was voor de vrees, dat de eene mogendheid door het ontijdig sluiten van een afzonderlijken vrede de andere in den steek zou laten. Geheel anders was het echter ten aanzien van het binnenlandsch beheer gesteld. Hier kwam het duidelijk aan het licht, met hoeveel recht men vroeger de plannen van Cromwell afgewezen had.

De republiek trok van die vereeniging met het koninkrijk niet het geringste voordeel, zelfs niet dat, waarop de Nederlandsche kooplieden met zekerheid gerekend hadden, dat de gehate navigatie-acte ingetrokken werd. Alle belemmeringen voor den Nederlandschen handel bleven bestaan; ook de naijver der Engelschen op de Nederlandsche kooplieden bleef even sterk als te voren. Ja de wederzijdsche afkeer der beide natiën nam nog meer toe, ten gevolge van hunne nauwe en onnatuurlijke verbintenis, gelijk men dit in het dagelijksche leven tusschen echtgenooten aan-

schouwt, die in hun huwelijk niet gelukkig zijn. De Engelschen konden het Willem III nooit vergeven, dat hij naar geboorte, zeden en denkbeelden in merg en been een Nederlander was en bleef, en dat hij zijne trouwe Nederlandsche vrienden tot hooge waardigheden in Engeland verhief; zoo benoemde hij zijn boezemvriend Willem Bentinck tot graaf van Portland, Godard van Rheede Ginkel tot graaf van Athlone, den heer van Zuylestein tot graaf van Rochester. De naijver, welken alle Engelschen op de Nederlanders koesterden, maakte het Willem III geheel onmogelijk, zelfs indien hij dit gewild had, met goed gevolg de opheffing van de navigatie-acte te beproeven; hij zou eerder eene nieuwe omwenteling veroorzaakt dan hiertoe de toestemming van het parlement verkregen hebben.

Een zeer nadeeligen invloed oefende het op de Nederlanders uit, dat Willem III, wanneer hij zich in Engeland bevond, toch al de rechten, aan zijn stadhouderschap verbonden, wilde doen gelden, ja dat hij in zijn vaderland veel meer geneigdheid betoonde om zich eene zuivere koninklijke macht aan te matigen dan in Engeland; er lag veel waarheid in het spottend gezegde zijner tegenstanders, dat hij „stadhouder van Engeland en koning van Holland" was. Hij liet de verschillende steden, ook het machtige Amsterdam, bij meer dan eene gelegenheid den druk zijner heerschappij gevoelen en het kon niet missen, of hij moest zich hierdoor een groot aantal tegenstanders verwerven. Koning Willem was niet langer de vroeger door het volk vergode prins; zelfs vele zijner voormalige aanhangers vielen van hem af en gingen tot de staatsgezinde partij over. Zij begonnen in te zien, dat een erfelijk stadhouderschap, met de erfelijke waardigheid van kapitein-generaal verbonden, niet goed te vereenigen was met eene republiek en dat zulk eene groote macht onvermijdelijk de heerschzucht van haren bezitter prikkelen moest. Was Willem III alzoo veel minder bemind dan vroeger, omdat de Nederlanders zich onder zijne regeering achteruit gezet, ja in hunne vrijheden bedreigd en beperkt zagen, nauwelijks ontstond er gevaar voor een oorlog met Frankrijk, of ieder richtte op nieuw de oogen vol vertrouwen op den grooten vorst, dien zij wel moesten hoogachten en bewonderen.

De Spaansche erfopvolging dreigde een nieuwen Europeeschen oorlog te doen ontbranden.

Weder was Willem III de ziel van alle onderhandelingen, die ten doel hadden deze erfopvolging zoo te regelen, dat niet een enkele staat door zijne groote macht het evenwicht van geheel Europa verbreken zou.

De oorlog moest ontbranden; hieromtrent kon niet de geringste twijfel meer bestaan. Doch Willem III was niet bestemd om hem te besturen: hij stierf reeds den 19en Maart 1702 ten gevolge van een val met zijn paard (zie Dl. IX. blz. 46). Zijn dood was op dat tijdstip de zwaarste slag, die de tegen Frankrijk verbondene mogendheden kon treffen, hij werd daarom ook door vele Nederlanders diep betreurd. De staatsgezinde partij echter verheugde zich, dewijl de republiek van den gevaarlijksten vijand van hare vrijheid ontslagen was en zij deed volstrekt geene moeite om die blijdschap te verbergen.

NEGEN EN DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Onveranderde buitenlandsche staatkunde in Engeland en de Nederlanden na den dood van Willem III. Marlborough. Heinsius. Vruchtelooze poging van Lodewijk XIV om een afzonderlijk bondgenootschap met de Nederlanders te sluiten. De Spaansche successie-oorlog. Veranderde binnenlandsche staatkunde in de Nederlanden. Joan Willem Friso. Testament van Willem III. Wijziging van den regeeringsvorm in republikeinschen geest. Oneenigheid. Toenemende macht der aristocratie. Lotgevallen van Joan Willem Friso. Zijn vroege dood. Geboorte van prins Willem Karel Hendrik Friso. Gelukkige loop der krijgsgebeurtenissen. De vrede van Utrecht. Het Barrière-tractaat. Gevolgen van den oorlog. Treurige toestand der Nederlandsche zeemacht, van handel en nijverheid. Belastingen. Duurte der levensmiddelen. Beursspeculatiën. Uitbreiding van de koloniën in Oost-Indië en aan de kaap de Goede Hoop. Letterkunde, kunsten en wetenschappen.

De dood van Willem III, van hoeveel gewicht ook voor den verderen loop der staatkundige gebeurtenissen in Europa, bracht toch voorshands geene verandering in de buitenlandsche staatkunde der beide natiën, waarover de overleden vorst als koning of als stadhouder geregeerd had.

Zijn geest leefde voort in de staatsmannen en veldheeren, die onder zijne leiding gevormd waren. In Engeland stond de schoonzuster en opvolgster van Willem III, koningin Anna, geheel onder den invloed van den man, wien de overleden koning het opperbevel over het Engelsch-Nederlandsche leger toevertrouwd had, den beroemden Marlborough. Deze wenschte niets vuriger dan zich in een oorlog tegen Frankrijk geld en roem te verwerven, hij had besloten de plannen van Willem III tot verootmoediging van Frankrijk ten uitvoer te leggen en hij zag zich hiertoe ook de gelegenheid geschonken, daar koningin Anna hem in al zijne waardigheden bevestigde (zie Dl. IX. blz. 203).

In Holland stond aan het hoofd van den staat de raadpensionaris Antonie Heinsius, die na den dood van Fagel, in het jaar 1689, dezen in zijn ambt opgevolgd was. Heinsius had, hoewel hij wat zijne staatkundige beginselen betrof, meer tot de staatsgezinde partij behoorde, toch gedurende Willem's regeering zich zijn trouwsten vriend en dienaar betoond, want hooger dan partijbelang stond bij hem het welzijn van den staat. De uitstekende staatsman had zich gewillig met de tweede plaats in den staat vergenoegd en daar zijne veelomvattende kennis, zijn ijver en onvermoeide werkzaamheid ten nutte van zijn vaderland ten toon gespreid. Ook na des stadhouders dood handhaafde Heinsius, door de

Staten-Generaal ondersteund, de buitenlandsche staatkunde van den overleden vorst.

Lodewijk XIV dacht, dat na het overlijden van den grooten man, die zijn onverzoenlijke en onoverwinlijke vijand was geweest, de Nederlanders tegen zijne verleidingskunst niet bestand zouden wezen. Hij liet hun een afzonderlijk verdrag aanbieden, dat zeer voordeelige bepalingen bevatte en maakte hen opmerkzaam, dat, nu door den dood van Willem III de persoonlijke vereeniging tusschen Engeland en de Nederlanden was verbroken, de laatstgenoemde staat volkomen vrij was in zijne handelingen en met niets anders dan met het algemeene welzijn te rade behoefde te gaan. Hij ontving een fier en waardig antwoord.

De Staten-Generaal lieten zich niet door de voorspiegeling van oogenblikkelijke voordeelen begoochelen. Zij begrepen, dat niets gevaarlijker voor de vrijheid der Nederlanden was dan de vestiging van Frankrijk's heerschappij in België, en dat de plicht hun gebood aan het gesloten bondgenootschap trouw te blijven. Den 30en Maart 1702 besloten zij, het aanbod van Lodewijk XIV van de hand te wijzen. Zij antwoordden den koning, dat hij, uit onbekendheid met de Nederlandsche staatsregeling, in dwaling verkeerde; dat de Staten-Generaal, ook tijdens het leven des stadhouders, de vrijheid hadden bezeten om alles te besluiten wat het belang van den staat vereischte; dat zij overtuigd waren, dat de overleden koning niets anders had beoogd dan de vrijheid en de godsdienst te beschermen en dat zij daarom hunne vroegere besluiten volvoeren en de gesloten verbintenissen nakomen wilden. De oorlogsverklaring, welke den 8en Mei 1702 volgde, was niets dan het onmiddellijk gevolg van dit antwoord. De geschiedenis van den oorlog zelven kan ons hier niet bezig houden, dewijl wij haar onzen lezers reeds op eene andere plaats uitvoerig hebben medegedeeld (zie Dl. IX. blz. 213 enz.).

Terwijl de raadpensionaris Hensius en de Staten-Generaal na den dood van Willem III aan de staatkunde van den grooten man getrouw bleven, sloeg zij daarentegen in de binnenlandsche staatkunde een geheel anderen weg in. Dit kon des te lichter geschieden, dewijl Willem III stierf, zonder wettige erfgenamen na te laten; hierdoor toch was het besluit, volgens hetwelk de stadhouderlijke waardigheid erfelijk zou zijn onder zijne manlijke nakomelingen, van zelf vervallen.

Willem III was er gedurende zijne gansche regeering onophoudelijk op uit geweest, eene koninklijke heerschappij onder republikeinsche vormen te vestigen. Had hij dit doel, voor zoover het zijn persoon betrof, ook bijna bereikt, op één punt waren echter zijne wenschen niet vervuld. Het was hem niet gelukt, de erfelijke stadhouderlijke waardigheid aan zijn geheele geslacht, tot de meest verwijderde linie, te doen toekennen. Zoo veel republikeinsche geest was er toch zelfs in de stadhouderlijke partij nog blijven wonen, dat zij niet onvoorwaardelijk een geheel vorstenhuis tot de heerschappij over de republiek wilde roepen.

De naaste manlijke bloedverwant van Willem III was de jonge vorst van Nassau, Joan Willem Friso, een knaap van 15 jaar, die zijn vader, Hendrik Casimir II, als erfstadhouder van Friesland, onder de voogdij zijner moeder, eene vorstin van Anhalt-Dessau, was opgevolgd. Met zijn neef Hendrik Casimir II had Willem III niet in eene vriendschappelijke verhouding gestaan; in weerwil hiervan had hij, getrouw aan zijne monarchale beginselen, zijn best gedaan om Joan Willem Friso tot zijn opvolger

in al zijne ambten en waardigheden in de Nederlanden te doen benoemen. Dit was — gelijk we weten — hem echter mislukt. Op dit ééne punt bogen de Staten der verschillende gewesten niet voor hem; de tegenstand, dien zijn plan hier vond, was zóó groot, dat de altijd wijze en voorzichtige man niet verder ging, maar zich er toe bepaalde, Joan Willem Friso tot erfgenaam van zijne bezittingen te benoemen, in de hoop, dat hierdoor zijn invloed in den staat hem van zelf tot de hoogste waardigheden verheffen zou. De uitvoering van zijne uiterste wilsbeschikking had hij aan de Staten-Generaal opgedragen.

Doch ook dit testament werd niet geheel gevolgd, zooals de overleden koning het had gewenscht, want een machtig tegenstander, koning Frederik I van Pruisen, maakte aanspraak op de nalatenschap van Willem III. Hij beriep zich zoowel op een ouder testament, volgens hetwelk de goederen in het vorstendom Oranje hem ten deel moesten vallen, als op den uitersten wil van Frederik Hendrik, die bepaald had, dat zijne bezittingen, ingeval zijn zoon voor hem stierf, aan zijne dochter Louize Henriette, de moeder van Frederik I, zouden komen. Dit geschil over de erflating zou door het hof van Holland beslecht worden, maar Frederik I liep reeds de beslissing van deze rechtbank vooruit en stelde zich, voor zoover hij dit kon doen, in het bezit van de nalatenschap, b. v. van de graafschappen Meurs en Lingen.

Gelukte het Joan Willem Friso niet eens, in het ongestoord bezit der nagelaten goederen van zijn bloedverwant te geraken, nog veel minder hoop bestond er voor hem op het verkrijgen der waardigheden van erfstadhouder en kapitein-generaal, met andere woorden, van de vorstelijke heerschappij in de Nederlanden. Reeds terstond na den dood van Willem III toch bleek het, dat de schijnbaar vernietigde republikeinsche partij in de Nederlanden veel talrijker en machtiger was dan Willem III zelf vermoed had, ja dat zij juist tengevolge der houding van den overleden vorst grootelijks in aantal en invloed was toegenomen.

Nauwelijks had Willem III de oogen gesloten, of de republikeinen trachtten van de omstandigheden partij te trekken. Er was op dat tijdstip geen wettige stadhouder en kapitein-generaal, en de staatsgezinde partij dreef het door, dat er ook geen benoemd werd, maar dat men de staatsregeling zoo hervormde als dit ten jare 1651 geschied was. De hoogste macht in den staat werd derhalve op nieuw opgedragen aan de Staten-Generaal en de staatkundige leiding van de zaken aan den raadpensionaris, den beroemden Heinsius, van wien elkeen vertrouwde, dat hij zich op schitterende wijze van die taak kwijten zou.

Doch met deze besluiten stelden de republikeinen zich niet tevreden. Zij trachtten zich thans in alle provinciën weder tot regeerende partij te verheffen en dit kon in de verschillende gewesten en steden alleen gebeuren door het afzetten van de overheden, die Willem III deels in strijd, deels in overeenstemming met de wet aangesteld had. De benoeming van den stedelijken magistraat zou voortaan weder geheel vrij zijn. Over de vraag echter, door wie deze bewindslieden in 't vervolg benoemd zouden worden, en over de afzetting van de oude overheid vielen er in verschillende gewesten heftige oneenigheden voor, die hier en daar tot volksoploopen en gevechten, tot ban- en doodvonnissen leidden. Hier wilde men, dat de benoeming van den magistraat aan het volk zelf zou worden opgedragen; daar eischte de aristocratie, dat hij door de Staten der

gewesten benoemd zou worden of dat de magistraat zich zelven door nieuwe verkiezingen telkens aanvullen zou. Er heerschten veel twist en tweedracht, eer er orde op deze zaken was gesteld overeenkomstig de rechten en gewoonten der verschillende provinciën en steden. De uitslag van den strijd was grootendeels in het nadeel van het volk; de aristocratie wist zich bijna overal zulk een invloed op de verkiezingen te verwerven, dat de teugels des bewinds uitsluitend in hare handen bleven.

Ook de vraag, welke plaats Joan Willem Friso in den staat innemen zou, bleef lang onbeslist. Juist bij het begin van den Spaanschen successie-oorlog eischten de Staten van Friesland, dat hun erfstadhouder ten minste tot generaal van het voetvolk benoemd zou worden. Hiervan wilden echter de andere Staten niets weten, dewijl zij in deze benoeming niets anders zagen dan den eersten stap tot de opdracht der waardigheid van kapitein-generaal. Om alle geschil te vermijden, werd er bepaald, dat de prins wel dien titel voeren, maar voor zijn twintigste jaar niet den rang en de waardigheid van generaal bekleeden zou.

In het jaar 1707 bereikte prins Joan Willem Friso den leeftijd van 20 jaar: de hem toegezegde generaalsrang kon hem dus niet langer onthouden worden, doch des te meer waren de republikeinen thans beducht, dat hij zich tot eene macht verheffen zou, die de republikeinsche vrijheid in gevaar kon brengen, dewijl hem als stadhouder van Friesland het recht toekwam om zitting te nemen in den Raad van State.

Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel bewerkten, dat dit recht hem ontnomen werd, door te bepalen, dat de stadhouder eener provincie, zoolang de overige provinciën geen stadhouder hadden, niet in den Raad van State zitting mocht nemen, opdat niet eene enkele provincie eenige overmacht in de Unie zou bezitten. Het liefst zouden de stadhouderlooze provinciën nog verder zijn gegaan; hadden zij eens het besluit genomen om het stadhouderschap voor altijd af te schaffen, gaarne zouden zij een nieuw eeuwig edict, gelijk aan het harmonie-edict, tot stand gebracht hebben. Doch op dit punt kon men in de Staten-Generaal niet tot eenstemmigheid geraken.

In het jaar 1709 ging men nog verder in het besnoeien van de macht des prinsen. Op aansporing van Holland besloten de Staten-Generaal, dat de Staten bij het aanstellen van een nieuwen stadhouder steeds het recht zouden hebben, om hem nieuwe instructies te geven, zonder door vroegere verordeningen gebonden te zijn. Joan Willem Friso moest zich al deze maatregelen laten welgevallen, die uitsluitend strekten om zijne macht te beperken en hem menig recht te ontnemen, dat zijn vader als stadhouder bezeten had.

Of Joan Willem Friso nog meer beperkingen van zijne macht geduldig zou hebben verdragen, dan wel of het eindelijk tusschen hem en de republikeinsche partij tot eene botsing gekomen zou zijn, weten we niet, dewijl zijn vroegtijdige dood die vraag onbeantwoord liet. Hij had zich als krijgsman door dapperheid en veldheerstalent onderscheiden, hij was bij zijn volk algemeen bemind en zijne soldaten vergoodden hem; de verzoeking om naar uitbreiding van zijne macht te streven, was voor hem derhalve ongetwijfeld zeer groot. Om deze reden was het een geluk voor de eendracht in den boezem der republiek, dat een noodlottig toeval hem plotseling wegrukte.

De Staten hadden hem uit de legerplaats naar den Haag geroepen, tot het houden van eene bijeenkomst met den koning van Pruisen, ten einde de nog altijd hangende geschillen omtrent de nalatenschap van Willem III uit den weg te ruimen. Op reis naar den Haag verdronk Joan Willem Friso onder het oversteken van het Hollandsche diep, bij den Moerdijk, ten gevolge van het omslaan van het vaartuig. Hij kwam den 14en Juli 1711 om, eerst 24 jaar oud. Zes weken na zijn dood, den 1en September 1711, bracht zijne weduwe, Maria Louize, dochter van den landgraaf van Hessen-Cassel, een zoon ter wereld, die de namen Willem Carel Hendrik Friso ontving.

Terwijl de republiek, in weerwil van vele inwendige beroerten, in de Nederlanden op steeds hechter grondslagen gevestigd werd, duurde de oorlog bijna onafgebroken voort. De Nederlandsche legers behaalden in vereeniging met die der bondgenooten de schitterende overwinningen, waarvan wij reeds vroeger hebben gesproken, die Lodewijk XIV noodzaakten om bijna deemoedig den vrede af te smeeken. Wij weten, dat de bondgenooten door het stellen van onbillijke en voor den koning onvervulbare eischen zelven oorzaak waren, dat Lodewijk XIV, nadat Engeland van het bondgenootschap afgevallen was, bij den vrede van Utrecht (zie Dl. IX blz.,) veel gunstiger voorwaarden wist te bedingen dan hij eenigen tijd te voren had kunnen verwachten, en dat de Nederlanders een schitterend blijk gaven van trouw aan het eens gegeven woord door hunne weigering om een afzonderlijken vrede te sluiten, hoe voordeelig die voor hen ook wezen mocht.

Toch waren de vredesvoorwaarden voor de Nederlanders nog tamelijk gunstig. Zij hadden den oorlog voornamelijk ondernomen met het doel om België uit de klauwen van den Franschen veroveraar te redden en dit doel werd volkomen bereikt, want de zuidelijke Nederlanden kwamen aan Oostenrijk. Ook een gunstig handelsverdrag, waarbij o. a. de invoer van haring in Frankrijk werd vrijgesteld, werd hun met eenige andere kleine voordeelen geschonken.

Tot verzekering van deze voordeelen moest een verdrag dienen, dat den 15en November 1715 met Engeland gesloten werd en dat den naam Barrière-tractaat verkreeg. Daarbij werd aan de republiek het recht verleend om in verschillende steden zooals o. a. in Namen, Doornik, Meenen, IJperen enz. garnizoen te leggen en Dendermonde gemeenschappelijk met Oostenrijk te bezetten. Voorts werd bepaald, dat zij jaarlijks van den keizer de som van 125000 gulden tot onderhoud van de troepen ontvangen zou. Eindelijk werden haar enkele districten tot vergrooting van de Generaliteitslanden afgestaan.

De vrede van Utrecht en het Barrière-tractaat droegen echter in hunnen schoot de kiemen van latere oneenigheden, die zich maar al te spoedig krachtig zouden ontwikkelen. De behaalde voordeelen waren evenmin het bloed waard, dat daarvoor in den langdurigen oorlog vergoten was, als het geld, dat in den krijg was verkwist.

Wel was België aan Frankrijk ontrukt, maar de Nederlanders zagen zich door het Barrière-tractaat verplicht om dit land voor den keizer te bewaren en het was licht te voorzien, dat hierdoor maar al te spoedig nieuwe twisten met het op den Belgischen buit beluste Frankrijk zouden ontstaan.

Hoe groot waren, in vergelijking met deze kleine voordeelen, de offers geweest die de Nederlanders voor den langdurigen roemrijken oorlog gebracht hadden. Waarlijk, die roem was duur betaald!

De schuld der republiek was met 350 millioen vermeerderd, de belastingen, die door het volk opgebracht moesten worden, waren schier ondragelijk zwaar en bovendien waren de eerste levensbehoeften zóó duur geworden, dat de arme volksklasse bitter gebrek leed en dat — hetgeen op den handel en de nijverheid der Nederlanden den noodlottigsten invloed uitoefende — de republiek wegens den hoogen prijs der arbeidskrachten niet langer de mededinging kon volhouden met andere landen, die in dit opzicht in een gunstiger toestand verkeerden.

De regeering van Willem III en de nauwe vereeniging van Nederland met Engeland waren voor de republiek zeer schadelijk geweest. Zoolang Jan de Witt geleefd en al de kracht van den staat tot versterking van de zeemacht aangewend had, was Nederland de eerste zeemogendheid van Europa gebleven; na dien tijd echter had Engeland de Nederlanden als zeemogendheid overvleugeld, zij moesten het zich getroosten de tweede rol te spelen.

Ook de binnenlandsche en Europeesche handel bloeide niet meer zoo sterk als vroeger. De oorlog had daaraan veel schade toegebracht, de acte van navigatie in Engeland, ongunstige wetten in Frankrijk en de ijverige pogingen der Duitschers te Hamburg en te Bremen om den Noordschen handel tot zich te trekken, hadden de Nederlanders grootelijks benadeeld. Men had de kwijning van al deze handelstakken niet kunnen voorkomen en indien, in plaats van den warenhandel, de handel in geldswaardig papier in de republiek tot een hoogen trap van bloei gekomen was, dan moest dit als een hoogst twijfelachtige aanwinst beschouwd worden.

In het begin der 17e eeuw nam deze handel in de Nederlanden steeds grootere afmetingen aan. Actiën, staatspapieren, schuldbrieven maakten zijne voorwerpen uit. De speculatie, die vroeger grootsche ondernemingen tot stand gebracht en daardoor weldadig op de algemeene welvaart gewerkt had, ontaardde thans in de hevigste speelwoede, die in beursspel hare bevrediging vond. Men hield zich niet op met werkelijken verkoop en inkoop van bestaande waarden, maar legde zich, evenals in deze dagen, toe op het verkoopen in schijn en op tijd, op die beurszaken, welke niets anders zijn dan een reusachtig en onzedelijk hazardspel, op windhandel in één woord. De zucht om zonder inspanning door de gunst der fortuin veel te winnen, om in één oogenblik de vruchten te plukken, welke anders slechts een zware arbeid van vele jaren schenken kan, maakte zich van den handelsstand meester en drong steeds verder in alle standen door. Zij verlamde den arbeid, de nijverheid en zelfs den solieden warenhandel.

Zoo vervielen de haringvisscherij en de walvischvangst, zoo gingen de fabrieken achteruit, zoo kwijnde de handel, terwijl te midden van dat alles de weelde op ongehoorde wijze toenam, want het geld, op de gemakkelijkste wijze in beursspeculaties verdiend, werd ook lichtzinnig verkwist.

In weerwil van dezen onloochenbaren en treurigen achteruitgang, bleven toch, in vergelijking met andere Europeesche staten, handel en verkeer nog hoogst belangrijk. Vooral de overzeesche handel had een omvang, die de overige natiën met naijver vervulde. In het laatste tiental jaren der 18e eeuw berekende men de vrachten, welke door Nederlandsche schepen tusschen de verschillende havens der wereld vervoerd werden, op 16 millioen centenaars, terwijl de Engelsche handel slechts 10 millioen centenaars vervoerde. Ook het verlies van de Amerikaansche kolonie „Nieuw-Nederland” bracht geene vermindering van dezen handel te weeg, dewijl het vergoed werd door groote

veroveringen in Oost-Indië, namelijk van het grootste deel van het eiland Java, van een deel van Celebes (Macassar), van de Westkust van Sumatra en door de cijnsbaarmaking van Ternate. De Oost-Indische compagnie behaalde groote voordeelen. Wij noemen van de mannen, die zich door uitbreiding van de Nederlandsche macht bijzonder verdienstelijk jegens haar gemaakt hebben, Johan Maatsuiker (1653—78), Rijklof van Goens, Cornelis Speelman, Johannes Camphuis, Abraham van Reebeek, Hendrik Zwaardekroon (1718—25). Eene volkplanting aan de kaap de Goede Hoop werd door Johan van Reebeek gesticht (1625) en breidde zich onder den gouverneur Simon van der Stel verder uit.

Niet alleen in handel en nijverheid, ook in kunst en letteren gingen de Nederlanders na de dagen van Jan de Witt achteruit. Wel telden zij nog groote dichters, schrijvers en kunstenaars, maar de tijd van den hoogsten bloei, de gouden eeuw was voorbij. Gebrek aan kracht en oorspronkelijkheid deed zich hoe langer zoo sterker gevoelen. Van de opvolgers van Vondel en het beroemde viertal noemen wij Antonides van der Goes, Jan Luijken († 1712), Pieter Langendijk (blijspeldichter † 1756) en Justus van Effen († 1735).

Tot een hoogeren trap van bloei dan de letterkunde verhief zich in dezen tijd onder de Nederlanders de wetenschap. Onder de natuurvorschers en artsen muntten uit Christiaan Huijgens, Frederik Ruijsch, Leeuwenhoek en Herman Boerhave, onder de rechtsgeleerden Ulrich Huber en Cornelis van Bijnkershoek. Door grondige kennis van de oude letterkunde maakten Perizonius en Drakenborch zich beroemd. Ten slotte vermelden wij nog den grootsten Nederlandschen geleerde van dien tijd, den beroemden wijsgeer Baruch Spinoza (1632—1677). Deze Nederlandsche Jood van Portugeesche afkomst (hij was de zoon van een Portugeeschen Jood, die naar Amsterdam was uitgeweken), behoort tot de heroën der nieuwere wijsbegeerte. Om zijne gevoelens werd hij door zijne geloofsgenooten, de Joden, in den ban gedaan, omdat zij hem een christen noemden; de dweepzieke christenen daarentegen haatten hem, dewijl zij in hem een godloochenaar zagen.

VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordelijke staten. Zweden. Zweden door Gustaaf Adolf tot den rang van groote mogendheid verheven. Armoede des lands. Voorrechten van den adel. Machteloosheid der stenden. De Rijksraad. Dood van Gustaaf Adolf. Koningin Christina. Het regentschap. Macht der familie Oxenstierna. De kanselier Axel Oxenstierna. Manlijke opvoeding, aan Christina gegeven. Hare zelfstandige regeering. Haar streven naar eene onbeperkte macht. Christina's liefde voor wetenschap en letteren. Hare lichtzinnigheid. Ergerlijke feesten aan het hof; aanstootelijke leefwijze der koningin. Dolzinnige verkwisting. Christina's afkeer van het huwelijk. Karel Gustaaf tot haar opvolger benoemd. Overhelling der koningin tot het Katholicisme. De Jezuïeten te Stockholm. Christina doet afstand van den troon. Haar later leven. Haar overgang tot de R. K. kerk. Monaldeschi ter dood gebracht. Hare vruchtelooze pogingen om zich op nieuw van de regeering meester te maken. Christina's dood. Oordeel, door von Raumer over haar geveld.

Gedurende de 17e en in het begin der 18e eeuw woedde bijna in geheel Europa een bloedige krijg, door de veroveringszucht en den dorst naar roem der vorsten van groote rijken veroorzaakt. In midden-Europa poogde Frankrijk zich van het overwicht op de overige volken meester te maken; in het Noorden was het Zweden, dat zich ten koste van Rusland, Polen, Duitschland en Denemarken trachtte uit te breiden, ten einde hier de alleenheerschappij te verkrijgen.

Gustaaf Adolf, de geduchte krijgsheld, was in zijne veelomvattende plannen ongetwijfeld nog verder gegaan. Toen hij het Zweedsche leger naar Duitschland voerde en deel nam aan den dertigjarigen oorlog, toen hij met schitterend veldheerstalent en met niet minder buitengewoon geluk de katholieke vorsten van Duitschland bestreed, beoogde hij zeker niets minder dan aan het protestantsche Zweden, ook in midden-Europa, de hoogste macht te verschaffen, wellicht zelfs, de Duitsche keizerskroon op zijn eigen hoofd te plaatsen. Zijn vroege dood (zie Dl. VIII blz. 280) verijdelde de uitvoering van zijne reusachtige plannen. Toch had hij den grond gelegd tot eene buitengewone vermeerdering van Zweden's macht.

De grenzen van het rijk waren ontzaglijk uitgebreid. De geheele oostkust van de Oostzee was aan Zweden onderworpen. Finland, Karelië, Ingermanland en Esthland stonden onder Zweedsche heerschappij; ook Lijfland kwam na den wapenstilstand met Polen van 1629, die in 1635 vernieuwd werd, onder Zweedsch gezag. De Zweedsche legers hadden zich in Duitschland onsterflijken roem verworven. Keizer en rijk sidderden voor hen. Zweden

dankte aan zijn grooten koning een invloed op de beslissing van Europa's lot, zooals niemand het eenige jaren vroeger had durven toezeggen.

Deze groote macht van Zweden wekt des te meer onze bewondering, dewijl de hulpbronnen des lands daarmede niet in overeenstemming waren. Zweden was nog altoos een arm, schraal bevolkt land. Zijne geldelijke hulpmiddelen waren gering en door de oorlogen van Gustaaf Adolf zeer verminderd. Zij zouden geheel uitgeput zijn geweest, indien de koning niet Wallenstein's beginsel in toepassing had gebracht, „dat de oorlog den oorlog moet voeden."

Indien Gustaaf Adolf alléén op Zweden had moeten steunen, dan zou hij den krijg niet jaren achtereen zoo krachtig hebben doorgezet. Niet slechts de armoede, maar ook de staatsregeling des lands zou hem dit spoedig belet hebben. Juist de stand toch, die in Zweden uitsluitend in het bezit van aanzienlijke hulpmiddelen was, de adel, genoot volledigen vrijdom van belastingen; de boeren en burgers moesten alle onkosten der huishouding van den staat bestrijden.

Zelfs een man als Gustaaf Adolf had de rechten van den Zweedschen adel niet kunnen beperken; ook hij was genoodzaakt geweest om zijne voorrechten te bekrachtigen (zie Dl. VII blz. 531) en hij durfde het gedurende zijne gansche regeering niet wagen, deze aan te tasten, hoewel hij — en met goed gevolg — de macht der kroon zocht uit te breiden.

Alle invloedrijke en eervolle ambten waren in Zweden in handen van den adel. Deze was zoo scherp van de overige standen gescheiden, dat hij tegenover hen eene afgesloten kaste vormde. Ten einde voor altoos eene vermenging van den adel met den boeren- en burgerstand voor te komen, was het den edelen verboden, eene niet-adellijke vrouw te huwen. De overtreding van dit voorschrift werd met verlies van den adeldom gestraft.

Door de verordening van het Ridderhuis (1626) was de adel in drie klassen verdeeld: 1o. graven en vrijheeren; 2o. familiën, wier voorvaderen onafgebroken in den rijksraad hadden gezeten; 3o. de overige lagere adel. Alle leden van den adelstand waren, ook wanneer zij in de steden gevestigd waren, vrij van alle belastingen. Zelfs de belastingen, welke hunne boeren betaalden, mochten alleen door hen zelven en niet door de beambten der kroon geheven worden. De kroon mocht geene adellijke goederen aankoopen, maar wel kroongoederen, hetzij door verkoop, hetzij door schenking, in de handen des adels doen overgaan. Over zijne onderhoorigen oefende de adel eene schier onbeperkte heerschappij uit; hij behandelde hen met hardheid en willekeur en legde hun heerediensten en schattingen op.

Ook de vrije boeren, op wier werkzaamheid de welvaart van den staat rustte, — de landbouw toch was de voornaamste bron van bestaan des lands — zuchtten onder zware lasten, zij moesten belastingen opbrengen, welke hunne krachten bijna te boven gingen, zij moesten alle doortrekkende troepen huisvesten en voeden, en zelfs aan reizende edellieden en hun gevolg om niet voertuigen en levensmiddelen verschaffen.

Weinig baatte het den boeren, dat zij tot deelneming aan den rijksdag werden geroepen, want de macht der stenden was gering en de boeren werden bovendien steeds overstemd. In het jaar 1611 werden in den rijksdag geroepen de graven, vrijheeren en edellieden (*), alle bisschoppen,

(*) Wel moesten de edellieden, overeenkomstig de verordening van het Ridderhuis in persoon op den rijksdag verschijnen, doch zij hadden niet allen zitting en stem

eenige leden der domkapittels, en uit elk stift twee geestelijken, de burgemeesters en een lid van elke gemeente en eindelijk twee boeren uit elk tot eene rechtbank behoorend district. Dewijl de koning het recht bezat om den landmaarschalk, van wien de geheele regeling van den rijksdag afhing, te verkiezen; dewijl de stenden geen recht hadden om voorstellen ter tafel te brengen, maar alleen over de aan de orde gestelde zaken beraadslagen mochten; dewijl elke stand op zich zelf beraadslaagde en er alleen ten slotte in eene gemeenschappelijke vergadering eene poging gedaan werd om tot eenheid te geraken; dewijl voorts, wanneer deze poging mislukte, den koning de beslissing toekwam; dewijl eindelijk de stenden alleen bij bijzonder gewichtige gelegenheden samengeroepen werden, maar de kroon overigens slechts eene door haar zelve naar willekeur verkozene commissie uit den rijksdag, eene vergadering van notabelen, bijeenriep, beteekenden de den boeren toegekende rechten weinig of niets. Dit was nog des te minder het geval, omdat hunne vertegenwoordigers òf door braspartijen òf, wanneer dit niet baatte, door bedreigingen werden overgehaald om zoo te stemmen als de koning en de adel wenschten.

Eene verbetering van den toestand der lagere volksklasse en eene beperking van de macht en de rechten des adels, kon dus nooit van den rijksdag uitgaan, dewijl de voorrechten des adels krachtig verdedigd werden door den rijksraad, dien de koning uit de aanzienlijkste edelen samenstelde.

Steunde de rijksraad aan den éénen kant de kroon tegenover de boeren en burgers, aan den anderen kant werd hare macht door dit lichaam weder zeer beperkt. Het aantal zijner leden werd, bij eene door Gustaaf Adolf ontworpen, doch eerst na zijn dood, den 29en Juli 1634 door de stenden aangenomen wet, op 25 bepaald.

Het bericht van Gustaaf Adolf's heldendood bracht in Zweden eene algemeene verslagenheid te weeg. Het land was in een bloedigen oorlog gewikkeld, zijn leger streed op verren afstand in Duitschland, al zijne hulpbronnen waren uitgeput, de geldelijke nood was nijpend. In deze hachelijke omstandigheden stierf de koning zonder een opvolger na te laten, die bekwaam was om de teugels des bewinds te voeren. Zijne erfgename toch was zijne zesjarige dochter Christina. Het was ongetwijfeld een groot geluk voor Zweden, dat op zulk een hachelijk tijdstip geene enkele krachtige partij voor den eenen of anderen mededinger naar de kroon opstaan kon, maar dat de stenden des rijks in Maart 1633 zonder den minsten tegenstand Christina als opvolgster haars vaders erkenden, alleen onder voorbehoud, dat zij, zoodra zij meerderjarig werd, volgens het voorbeeld van hare voorvaderen, de rechten der stenden erkennen en waarborgen zou. Intusschen werd een raad van regentschap aangesteld, die naast den rijksraad gedurende Christina's minderjarigheid het bewind zou voeren.

Aan het hoofd van het regentschap stond Axel Oxenstierna, Gustaaf Adolf's trouwe vriend en dienaar (zie Dl. VII blz. 331 en Dl. VIII blz. 283). Hij werd ter zijde gestaan door zijn jongeren broeder, den rijksdrost Gabriël Oxenstierna, den rijksmaarschalk Jacob de la Gardie, den rijksadmiraal Karel Karelszoon Gyllenhielm en den rijksschatmeester Ga-

---

Elk geslacht moest een familiehoofd tot spreker verkiezen, de overigen waren slechts toehoorders.

briël Bengtson Oxenstierna, een neef des kanseliers. Axel Oxenstierna was zóó diep in de plannen van Gustaaf Adolf ingewijd, dat het hem niet moeilijk viel, in den geest van den gesneuvelden koning den oorlog in Duitschland voort te zetten. In het verhaal van den dertigjarigen oorlog hebben wij reeds meegedeeld, met welk een schitterenden uitslag de Zweedsche veldheeren Banner, Torstenson, Gustaaf Wrangel en anderen gedurende de minderjarigheid en de eerste regeeringsjaren van Christina in Duitschland streden, hoe zij Denemarken tot den vrede van Brömsebro noodzaakten en hoe eindelijk bij den vrede van Westfalen, Zweden door het bezit van Voor-Pommeren en het hertogdom Bremen ten koste van Duitschland vergroot en in staat gesteld werd om langen tijd een machtigen invloed op de lotgevallen van Europa uit te oefenen (zie Dl. VIII blz. 306—315).

Axel Oxenstierna was gedurende de minderjarigheid der jeugdige koningin, de invloedrijkste man in geheel Zweden; zijne familie beheerschte het geheele land, drie harer leden hadden in den rijksraad en zes in den rijksdag zitting. Axel leidde de staatszaken met groot beleid en ook zijne bloedverwanten waren allen degelijke mannen. In weerwil hiervan leed het volk toch zwaar onder het regentschap, want zijne leden trokken van hunne macht partij om zich zelven en hunne ambtgenooten in den rijksraad te verrijken. De heerschende aristocratie bekreunde zich niet om den geldelijken nood, die in het land heerschte, om den druk, waaronder burgers en boeren zuchtten. Zij liet zich uit de schatkist vorstelijke jaarwedden betalen, die de inkomsten van Zweden verre te boven gingen. Ook de overigens zoo omzichtige en verdienstelijke Axel Oxenstierna haalde zich zoowel hierdoor als door zijne hardheid jegens zijne boeren rechtmatige verwijten op den hals.

De kanselier droeg zorg, dat de jeugdige koningin eene flinke opvoeding ontving. Zij werd door de beste leermeesters in alle vakken van wetenschap onderwezen. Zij zou eenmaal de koninklijke waardigheid bekleeden en als toekomstig koning werd zij ook opgevoed. Eén ding vergat echter de kanselier, namelijk dat zij eens eene vrouw zou worden. Weldra kwamen de vruchten van deze manlijke opvoeding aan het licht. Christina, die buitendien toch reeds een karakter bezat, dat licht tot uitersten verviel en daarbij zeer onstuimig, eigenzinnig en opvliegend was, verloor ten slotte alle vrouwelijke eigenschappen. Zij leerde met verbazingwekkende vlugheid, haar weetlust was niet te bevredigen. Zij verachtte vrouwelijken opschik en vrouwelijke bezigheden, slechts in den omgang met mannen schepte zij behagen, het liefst droeg zij zelfs mannenkleeren. Al hare neigingen en liefhebberijen droegen een manlijk karakter, van de vrouw behield zij alleen de zinlijkheid en luimigheid.

Reeds op haar 14de jaar begon Christina zich met de ernstigste staatszaken bezig te houden. Twee jaren later werd zij door Oxenstierna in den rijksraad binnengeleid. Zij nam deel aan zijne werkzaamheden en legde daarbij eene bewonderenswaardige rijpheid van oordeel aan den dag. Geen besluit mocht genomen worden, voordat zij haar gevoelen daarover uitgesproken had. In December 1644 trad de 18jarige vorstin eindelijk als zelfstandige heerscheresse op, nadat zij den eed als koningin had afgelegd. Zij liet Oxenstierna en zijne invloedrijke ambtgenooten hunne waardigheden behouden, doch in plaats van zich door deze raadslieden te laten leiden, voerde zij het bewind met eene zelfstandigheid, welke in eene zoo jeugdige jonkvrouw inderdaad bewonderenswaardig was.

Het kon niet missen, of de mannen, die gedurende de dagen van het regentschap geheel willekeurig geregeerd hadden, moesten zich teruggezet gevoelen, en zij deden dus al hun best om hun invloed ook verder te blijven uitoefenen. Doch dit duldde Christina niet. In de gewichtigste aangelegenheden zette zij steeds haren eigen wil door, ja zij poogde zich zelfs van de haar zeer ongevallige heerschappij der aristocratie te bevrijden, door ook mannen uit lageren stand tot staatsambten te bevorderen, door in den loop van hare regeering ongeveer 500 burgers tot den adelstand te verheffen, door den edelen te verbieden hunne boeren van de hofsteden te verdrijven, door aan de bezittingen der geestelijkheid dezelfde rechten te schenken, welke aan de adellijke goederen verbonden waren en eindelijk, door het aantal der leden van den rijksraad tot 40 te verhoogen, terwijl zij de nieuwe plaatsen bezette met mannen, die haar met hart en ziel toegedaan waren.

Tegen Christina's streven naar eene onbeperkte macht verzette zich Axel Oxenstierna, de kanselier, die zich jegens zijn land zulke schitterende verdiensten verworven had, dat hij niet ter zijde gezet kon worden. Doch ook zijn invloed was gefnuikt, sinds Christina als zelfstandige heerscheres opgetreden was. Had hij vroeger geheel alleen alle diplomatieke onderhandelingen gevoerd, thans stelde Christina hem den geslepen diplomaat Johan Adler Salvius, den zoon van een burger uit Strengnås, ter zijde. Overeenkomstig hare begeerte werd de Westfaalsche vrede gesloten, hoewel Oxenstierna, die den oorlog gaarne zou hebben voortgezet, daartegen was. De kanselier zag zich bij verschillende gelegenheden zoo achteruitgezet, dat hij zijn ontslag verzocht. Dit verleende de koningin hem echter niet; zij wilde zich wel niet door hem laten beheerschen, maar toch evenmin zijne goede diensten verliezen.

Wijdde Christina zich met den grootsten ijver aan de regeeringszaken, met niet minder vlijt legde zij zich op de beoefening van de wetenschap toe. Zij bezat eene veelomvattende kennis en trachtte die onophoudelijk te vermeerderen. Met de grootste geleerden van het buitenland stond zij in briefwisseling en een groot aantal uitstekende mannen van allerlei natiën wist zij door schitterende beloften naar Zweden te lokken. Aan haar hof leefden de Franschman Cartesius (Des Cartes), de grootste denker van zijnen tijd, de taalgeleerde Isaäc Vossius, de beroemde Hollanders Hugo Grotius en Nicolaas Heinsius, de zoon van Daniël Heinsius, de beroemde oudheidkundigen Claudius Salmasius (Saumaise) uit Frankrijk en Freinsheim uit Straatsburg, e. a.

Christina's werkzaamheid op wetenschappelijk gebied had evenzeer als hare pogingen om de macht der aristocratie te fnuiken, haar land grootelijks tot nut kunnen strekken, indien de jeugdige koningin bezield was geweest met oprechten zedelijken ernst, indien zij niet al te dikwerf op de allerlichtzinnigste wijze aan hare luimen bot had gevierd. Bij het verheffen van lieden uit de burgerklasse tot den adelstand, lette zij niet altijd op verdienste en kunde, maar volgde zij den luim van het oogenblik; zoo bevond zich onder den door haar geschapen nieuwbakken adel ook haar lijfkleedermaker Holm, wien zij den wijdschen naam Löwenkron gaf. Door dergelijke benoemingen en niet minder door vele overijlde regeeringsmaatregelen, de vrucht van oogenblikkelijke invallen, kwetste zij niet alleen den op zijne voorrechten naijverigen adel, maar ook vele uitstekende staatslieden, die zich beleedigd van het hof terug-

trokken. Oxenstierna bleef alleen op zijn post, omdat hij dacht: „Christina is en blijft toch de dochter van Gustaaf Adolf."

Zelfs in den omgang met hare geleerden kon Christina hare lichtzinnigheid en wispelturigheid niet altijd in toom houden; daardoor vernederde zij menigmaal de mannen, die geen karakter genoeg bezaten om hare eerbewijzen te versmaden, tot slaafsche hovelingen. Zij gaf zich geheel over aan de invallen en grillen, welke haar gunsteling en lijfarts, de geestige Franschman Bourdelot, bij haar wist op te wekken. Zoo beval zij eens den beiden geleerden Meiboom en Noudé, waarvan de een over de muziek en de ander over den dans der ouden geschreven had, op de wijze der ouden te zingen en te dansen. Beiden moesten gehoorzamen in weerwil van de spotternijen, waarmede het hof hen overstelpte. Meiboom wreekte zich, door den aanlegger van de onbetamelijke grap, Bourdelot, een duchtigen oorveeg te geven.

Bij zulke aanstootelijke tooneelen bleef het niet. De schitterende feesten, welke Christina gaf, kenmerkten zich meermalen door alles behalve kiesche voorstellingen, die den zonderlingen smaak der jeugdige koningin weinig eer aandeden en in het geheele land groote ergernis gaven. Bovendien gaf Christina's levenswandel billijke aanleiding tot strenge afkeuring. Al was zij ook tegen het huwelijk; het genot der liefde versmaadde zij niet. Magnus de la Gardie, Bourdelot en de Spaansche gezant don Antonio Pimentel, die weken lang in het landhuis der koningin en ook des nachts in haar gezelschap vertoefde, werden onder meer als de minnaars der koningin genoemd. Toen Christina's moeder haar eens haren onbetamelijken levenswandel verweet en daarbij voegde, dat Gustaaf Adolf, indien hij leefde, zulke zaken niet dulden zou, antwoordde de gevoellooze dochter koeltjes: „Dan heeft hij wèl gedaan te sterven." Omtrent hare moeder verklaarde zij toornig, dat deze de bekrompenste vrouw was, die zij ooit gekend had, en dat zij het betreurde, de dochter van zulk eene moeder te zijn.

De weelderige feesten, welke Christina gaf, de jaargelden, welke zij aan de geleerden van haar hof uitbetaalde, de groote sommen, die zij aan verzamelingen van oudheden, boeken en kunstwerken besteedde, en de geschenken, waarmee zij hare gunstelingen overlaadde, gingen hare geldmiddelen ver te boven en noodzaakten haar om de kroongoederen aan den adel te verkoopen.

De buitendien reeds hachelijke geldelijke omstandigheden, waarin het rijk verkeerde, werden door deze onzinnige verkwisting nog treuriger.

De rijksraad en de stenden spoorden Christina meer dan eens tot een huwelijk aan; aan den eenen kant, ten einde de opvolging te verzekeren, aan den anderen kant, in de hoop, dat de koningin na haar huwelijk een kalmer en betamelijker leven leiden zou. Christina was hiertoe echter niet te bewegen, hoewel zij eenen neef, die ernstig naar hare hand dong, Karel Gustaaf, overigens zeer vriendelijk behandelde. Karel Gustaaf was de zoon eener zuster van Gustaaf Adolf, die met den paltsgraaf Johan Casimir van Tweebruggen en Kleeburg gehuwd was geweest. Hij was een flink en beminlijk vorst, die zich in den laatsten tijd van den dertigjarigen oorlog met roem bedekt had. Hij deed meer dan éene poging om Christina's hand te verkrijgen, maar werd steeds afgewezen, hoewel Christina in het jaar 1647 den stenden verklaard had, dat, ingeval zij in het huwelijk wilde treden, niemand anders dan Karel Gustaaf haar gemaal zou zijn.

Ten einde den aandrang tot het sluiten van een huwelijk voor goed te ontgaan, verklaarde Christina in het jaar 1649 Karel Gustaaf tot haren opvolger en deze beschikking werd den 10en November 1649 na eenigen tegenstand, door de stenden bekrachtigd.

De regeling van de opvolging maakte intusschen geen eind aan de klachten, welke door het geheele land over Christina's regeering opgingen; integendeel, zij werden telkens luider aangeheven en drongen eindelijk ook tot haar zelve door. De gelden voor schitterende hoffeesten, voor verzamelingen van allerlei aard en voor het bezoldigen van vreemde geleerden begonnen spaarzamer te vloeien. De koningin werd soms door geldgebrek gepijnigd en kon niet langer het oor sluiten voor de verwijten van den Rijksraad en den kanselier.

De luimige koningin werd het hofleven moede, zij haatte de terughouding, welke het haar, in weerwil van hare verachting van alle vormen, toch altijd nog oplegde; zij voelde den vurigen wensch ontwaken om vrij in de wereld te kunnen rondzwerven, geheel voor wetenschap en kunst te leven en de kluisters, door de koninklijke waardigheid haar aangelegd, geheel af te werpen.

In het jaar 1651 deelde zij den rijksraad haar voornemen mede om afstand te doen van de regeering. Dit besluit joeg den rijksraden schrik aan, dewijl zij vreesden, dat haar opvolger, Karel Gustaaf, nog krachtiger dan zij de aristocratie bestrijden zou. Oxenstierna wist door zijne welsprekende taal de koningin over te halen om voorloopig van de volvoering van haar plan af te zien. Dat zij het niet geheel opgaf, maar ten slotte toch ten uitvoer legde, werd veroorzaakt door eene merkwaardige ommekeer in hare godsdienstige denkbeelden. Evenals in de wetenschap, zoo haatte Christina ook in de godsdienst alle pedanterie. De vermaningen van hare Luthersche predikanten stuitten haar tegen de borst, eene romantische en phantastische neiging trok haar tot het katholicisme heen en deze werd nog versterkt door haren lijfarts Bourdelot en door eenige harer meest vertrouwde geleerden.

De dochter van Gustaaf Adolf, den held der hervorming, de koningin van het protestantsche Zweden in den schoot der alleenzaligmakende kerk terug te voeren, dat was een al te heerlijk doel dan dat de Jezuïeten niet alle krachten ingespannen zouden hebben om het te bereiken.

In Januari 1652 verschenen twee Italiaansche edellieden aan het hof van Stockholm; het waren twee Jezuïeten, die door de orde afgezonden waren om Christina te bekeeren; zij vonden bij deze des te meer een geopend oor, omdat zij haar slechts ter loops over eenige kleine zonden berispten en omdat de minnaar der koningin, don Pimentel, alles deed om hun bekeeringswerk te ondersteunen.

Indien Christina openlijk tot de R. Katholieke kerk overging, kon zij geene koningin van het streng Luthersche Zweedsche volk blijven. Zij vroeg derhalve haren leermeesters, of de paus haar zou toestaan, althans eenmaal 's jaars het avondmaal volgens de gewoonte der Luthersche kerk te vieren. Het antwoord luidde ontkennend. „Dan is er geene andere uitkomst mogelijk; ik moet afstand doen van den troon," hernam Christina, en zij voegde de daad bij het woord. Hoewel de rijksraad haar dringend verzocht, de kroon niet neer te leggen, hoewel Karel Gustaaf zijne beden bij die van den rijksraad voegden, droeg zij den 16en Juli 1654 de regeering aan Karel Gustaaf Adolf over; zij behield voor zich

niets dan het onmiddellijk gezag over hare huisbedienden en de inkomsten van verscheidene kroongoederen, uitmakende eene jaarlijksche rente van ongeveer *f* 360.000. Nog denzelfden dag werd Karel X Gustaaf als koning van Zweden gekroond; Christina reisde in mannenkleederen door Denemarken naar Hamburg.

Van den dag van haren troonsafstand leidde Christina een vreemd, avontuurlijk leven. Zij ging thans openlijk tot het katholicisme over, doch zonder ooit eene goede, vrome katholicke te worden. Zij reisde van land tot land; in den beginne werd zij in alle katholieke landen met blijdschap begroet, doch weldra vervreemdde zij hare vrienden van zich door haar zonderling karakter en hare neiging om altijd anders te handelen als andere menschen. Later had zij spijt, dat zij van de regeering afstand had gedaan (*). Zij deed meer dan ééne poging om dien stap ongedaan te maken, b. v. na den dood van Karel X Gustaaf, doch alles was vergeefsch. Eene katholieke koningin duldden de Zweden niet. Na meer dan ééne grievende beleediging ondergaan te hebben, moest zij het land weer verlaten. Den 19en April 1689 eindigde zij te Rome haar avontuurlijk, aan afdwalingen zoo rijk leven. Zij ligt in de St. Pieterskerk begraven.

Het eigenaardige, aan tegenstrijdigheden zoo rijke karakter van koningin Christina van Zweden heeft zeer verschillende beoordeelingen van de zijde der geschiedschrijvers uitgelokt. Wij kunnen ons niet weerhouden, onzen lezers de boeiende karakterschets mee te deelen, welke von Raumer van deze merkwaardige vrouw gegeven heeft. Zij luidt:

„De geloofsverandering der dochter van Gustaaf Adolf verwekte in dien tijd de grootste verbazing en werd door de protestanten als een verfoeilijken afval, door de katholieken als eene schitterende zegepraal van hun waar geloof beschouwd. Doch Christina's besluit rustte in die dagen zeker niet op een der door beide partijen onderstelde gronden. Aanvankelijk was zij eene ijverige Lutherane en ried zij prins Frederik van Hessen af, zijne geloofsbelijdenis te verzaken, omdat zulk een stap gewoonlijk slechts verachting na zich sleepte. Later werd zij onder den invloed van Bourdelot onverschillig omtrent alle godsdienstvormen en wees, naar hare eigene woorden, vele dwaze en buitensporige denkbeelden der godgeleerden af. Het uitzicht op eene inniger vriendschap met de zuidelijke, katholieke mogendheden en op een aangenamer leven in het heerlijke Italië had ongetwijfeld op haar besluit een nog grooter invloed dan de vertoogen der Jezuïeten. De berispingen, die na haren troonsafstand telkens luider werden uitgesproken, kwamen ten minste grootendeels van katholieke zijde. Zij leidt (dit werd b. v. verhaald) uitsluitend met mannen een vroolijk leventje, geeft zich aan alle mogelijke verstrooiingen over en slaat elk voorschrift der zedelijkheid in den wind. Schilderijen, tooneelvoorstellingen en andere ijdelheden maken haar grootst genoegen uit, terwijl zij van alle

(*) Hoe zwaar het Christina viel, niet langer regeerende koningin te zijn, toonde zij in Frankrijk door eene daad van schandelijke wreedheid. Toen zij bemerkte, dat haar stalmeester, Marchese Monaldeschi, geheimen, die hem toevertrouwd waren, had verraden, of, volgens anderen, dat hij roem gedragen had op de gunsten, hem door Christina verleend, liet zij hem zonder omwegen in een vertrek van haar slot onthoofden. Deze moord — want een anderen naam verdient hare daad niet — veroorzaakte in Frankrijk zulk een misnoegen, dat Christina in aller ijl het land verlaten moest.

geestelijke zaken den grootsten afkeer aan den dag legt. Toen een Luthersch predikant haar eens vroeg: „Wat heeft Uwe Majesteit bewogen om katholiek te worden," gaf zij ten antwoord: „Uwe vervelende preeken." Dat de monniken en R. K. geestelijken haar evenwel nog minder bevielen, blijkt duidelijk uit hare brieven. „Hier te Rome" (schrijft zij) „treft men slechts standbeelden, obelisken en prachtige paleizen, maar geene mannen aan. In plaats van hen vindt men slechts schurken, schelmen, potsenmakers, narren, lastige en boosaardige bedelaars en losbollen. De kerk wordt zonder twijfel onmiddellijk door God bestuurd, want ik heb te Rome vier pausen leeren kennen, van wie geen enkele gezond menschenverstand bezat." Op eene andere plaats spreekt zij van de kuiperijen en van het arglistig gespuis der monniken en keurt zij het scherp af, dat Lodewijk XIV zich tot daden van onverdraagzaamheid medeslepen en door Jezuïeten regeeren liet, die zich in alles mengden en alle zaken vergiftigden, waarin zij zich mengden. Uit dit alles blijkt, dat Christina eene opvatting van de godsdienst voorstond, welke met die van geene enkele in die dagen erkende gezinte overeenstemde; of zij het evenwel verder gebracht heeft dan tot het inzicht van het onjuiste en eenzijdige van menige voorstelling en alzoo gekomen is tot eene diepere opvatting van het christendom, mag terecht betwijfeld worden.

Want hoewel men aan de berichten van ongunstig jegens haar gestemde personen over haar uiterlijk en hare leefwijze geen onbepaald vertrouwen schenken mag, stemmen zij toch op zoovele punten met elkander overeen, dat de waarheid daarin wel niet geheel en al gemist zal worden. „Zij kleedt zich" (zegt de een) „als een man, heeft eene manlijke stem en gedraagt zich in alle opzichten als een man. Te Hamburg liep zij in een langen mansrok met pruik, hoed en degen rond. Zij is (zegt een ander) zeer ontwikkeld en geestig, maar vloekt elk oogenblik als een soldaat en overschrijdt alle grenzen der welvoegelijkheid. Zij kamt zich (zegt een derde) alle veertien dagen slechts eens; haar hemd en mouwen zijn niet zelden vol inktvlakken of zelfs vol scheuren. Zij dwong hare eenige vriendin, jonkvrouw Sparre, uit het boek, getiteld: Moyens de parvenir, schandelijke dingen voor te lezen en prees van alle classieke schrijvers het meest Petronius. Madame Christine (verhaalt de hertogin van Orleans op hare onbewimpelde wijze) was eene galante dame, hoewel zeer forsch en gezet. De groote mademoiselle heeft mij verhaald, dat zij, dewijl zij zeer blank was, zich moedernaakt op een zwart fluweelen bed had uitgestrekt, om zich zoo door hare Amants te laten bewonderen. Zij was zeer vindicatief, op alle punten gedébaucheerd en sprak van zaken, waarvan slechts de grootste débauchés spreken kunnen."

EEN EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Zweden en Polen. Karel X Gustaaf. Zijn verleden. Ingenomenheid der legers met hem. Zijne verhouding tot den adel. Groote geldelijke nood in Zweden. Aanspraak van koning Johan Casimir van Polen op de Zweedsche kroon. Verraad van Radziejowski. Geschiedenis van Polen. Rijksdag tot verkiezing van een koning na den dood van Sigismund III. Wladislaw IV. Gelukkige oorlog met Rusland. Vrede van Wjäsma. Onderdrukking van de Kozakken. Bogdan Chmielnicki. Opstand der Kozakken. Verbintenis met Islam Gerai. Dood van Wladislaw IV. Verkiezingsstrijd. Koning Johan Casimir. Vredesonderhandelingen met de Kozakken. Verraad van vorst Jeremias Wicniowecki. Overwinning der Kozakken. Vrede en nieuwe oorlog. Verbond der Kozakken en Russen. Verlies van Smolensko en Kiew. Oorlog met Zweden. Schitterende overwinningen der Zweden. Warschau ingenomen. Slag bij Czernowa. Vlucht van Johan Casimir naar Silezië.

Karel Gustaaf was 32 jaar oud, toen hij door Christina's troonsafstand geroepen werd om haar op te volgen. Zijn ouders hadden in Zweden eenvoudig en sober geleefd. Zijn vader had meer dan eens aan verdenking, ja zelfs aan vervolgingen van de zijde der regeering blootgestaan en daarom getracht door eene eenvoudige leefwijze het vermoeden, dat hij eerzuchtige plannen koesterde, weg te nemen. Hun zoon had eene voortreflijke opvoeding genoten. Onder Torstenton had hij in den dertigjarigen oorlog zijne loopbaan als krijgsman begonnen en tegen het einde van den krijg de Zweedsche troepen in Duitschland als opperbevelhebber aangevoerd. Sinds dien tijd was hij bij het leger zeer bemind, dewijl hij zich niet slechts als veldheer onderscheidde, maar ook de ontberingen en bezwaren van den oorlog bereidwillig met zijne soldaten gedeeld had. Zijn grootste gebrek, verslaafdheid aan den drank, werd hem door het krijgsvolk gaarne vergeven. Bij al zijne gestrengheid voorkomend, vriendelijk en goedhartig, wist Karel X Gustaaf spoedig de harten van allen, die met hem in aanraking kwamen, te winnen. Slechts de aanzienlijke Zweedsche adel was hem niet genegen, want de zoo bovenmate bevoorrechte edelen vreesden, dat de jeugdige, krachtige vorst hunne macht beperken en daartoe wellicht zijn steun bij het volk zoeken zou. Dit scheen reeds te blijken uit het voorstel, dat hij op den eersten rijksdag indiende, om alle door Christina weggeschonkene kroongoederen op nieuw aan de kroon terug te brengen, want deze verkwiste kroongoederen bevonden zich grootendeels in het bezit van aanzienlijke edelen.

Toen Karel X Gustaaf de regeering aanvaardde, zag hij spoedig in, dat de toestand, waarin hij het rijk aantrof, op den duur onhoudbaar was. De boeren beklaagden zich op elken rijksdag over de niet langer te dra-

gen lasten, welke nog verzwaard werden door de heerediensten, waartoe de overmoedige adel hen dwong; en toch konden de belastingen niet verminderd worden, zonder een staatsbankroet teweeg te brengen, want het leger moest betaald worden en het raderwerk van het staatsbestuur, welks onkosten ten gevolge van de vorstelijke bezoldiging der rijksraden buitensporig hoog waren, kon niet stil staan. Bezuinigingen konden evenmin worden ingevoerd als het mogelijk was, de lasten der boeren te verminderen, zonder den machtigen adel doodelijk te beleedigen.

Eén middel slechts bestond er om noodlottige binnenlandsche onlusten te vermijden: er moest een roemrijke oorlog worden gevoerd. Tot aanwending van dit middel werd Karel X Gustaaf niet alleen door zijne eigene eerzucht, maar inderdaad door den schier wanhopigen toestand van Zweden's geldmiddelen genoopt.

Het klinkt zonderling, wanneer we zeggen, dat een oorlog den geldelijken nood van Zweden lenigen moest, dewijl in den regel oorlogen de geldmiddelen van een staat plegen te ondermijnen, in plaats van die te doen bloeien, doch in Zweden was toen inderdaad een oorlog het eenige middel om een staatsbankroet voor te komen. In den oorlog, die immers niet op Zweedsch grondgebied gevoerd zou worden, moest het vijandelijke land het leger voeden; na het behalen van eene overwinning kon men bovendien oorlogsschattingen heffen en zoo de uitgeputte Zweedsche schatkist weder vullen.

Een vorst, die oorlog voeren wil, vindt daartoe altijd wel het een of ander voorwendsel. Ook Karel X Gustaaf zocht daarnaar niet te vergeefs; hij behoefde daartoe slechts het oog op Polen te vestigen. Eenige ingebeelde beleedigingen, die hij van de zijde van den Poolschen koning ondergaan heette te hebben, schonken hem een schijn van recht om den tusschen Polen en Zweden bestaanden wapenstilstand te verbreken.

De Poolsche gezant aan het Zweedsche hof had reeds vóór Karel Gustaaf's troonsbeklimming verklaard, dat zijn meester, koning Johan Casimir van Polen, wien als den eenigen wettigen afstammeling uit het huis Wasa, de Zweedsche koningskroon toekwam, niet dulden zou, dat zij in een vreemd vorstenhuis overging. Hierop had Karel Gustaaf den gezant het korte antwoord gegeven, dat hij zijne kroon zou weten te verdedigen. In weerwil van deze onbewimpelde bedreiging protesteerde de Poolsche gezant tegen de troonsbestijging van Karel X Gustaaf, ja koning Johan Casimir van Polen nam zelfs den titel van koning van Zweden aan.

Had deze daad van aanmatiging den krijgslustigen Karel Gustaaf reeds kunnen bewegen om het zwaard te trekken, nog sterker gevoelde hij zich daartoe gedrongen, toen een Poolsch vluchteling, de magnaat en vicekanselier Hieronymus Radziejowski, hem mededeelde, dat het Poolsche rijk op dit tijdstip volstrekt niet in staat was om met goeden uitslag een eenigszins belangrijken oorlog te voeren.

Radziejowski was door zijn koning diep beleedigd. Zijne vrouw, die in eene ongeoorloofde liefdesbetrekking met Johan Casimir leefde, had een eisch tot echtscheiding tegen hem ingesteld en, steunend op de bescherming des konings, het zelfs gewaagd, zich met geweld van zijn paleis meester te maken. Te vergeefs had Radziejowski geëischt, dat hem recht zou geschieden, en toen hij eindelijk geweld met geweld keerde, werd hij ter dood veroordeeld met verbeurdverklaring van zijne goederen. In Zweden, waarheen hij gevlucht was, vond hij eene veilige schuilplaats, en hier nam

hij wraak op Johan Casimir, door Karel X Gustaaf tot den oorlog tegen Polen aan te zetten.

Radziejowski had gelijk: het koninkrijk Polen verkeerde in die dagen in een toestand, die alles behalve geschikt was om met goed gevolg oorlog te voeren, integendeel het bevond zich in zeer hachelijke omstandigheden. Wij moeten, om deze te begrijpen, hier een blik achterwaarts werpen op de geschiedenis van Polen, sedert den dood van koning Sigismund III (zie Dl. VII blz. 548).

Sigismund III liet een aantal zonen na; maar het Poolsche rijk was, gelijk we weten, een kiesrijk en daarom was het toch twijfelachtig, of Wladislaw, de oudste zoon van den overleden koning, wel zijne kroon erven zou, te meer, omdat Gustaaf Adolf, de Zweedsche heldenkoning, reeds vroeger, bij een valsch gerucht van Sigismund's dood, als mededinger naar de Poolsche kroon was opgetreden. Men vreesde vooral, dat Christoffel Radziwill en Raphaël Lezcynski, de hoofden der Poolsche protestanten, de zijde van Gustaaf Adolf zouden kiezen. Toen Wladislaw hun echter de verzekering gaf, dat hij zich van alle geloofsvervolging zou onthouden, besloten ook zij, geen vreemdeling op den troon te plaatsen.

Den 27en September 1632 kwam de rijksdag tot verkiezing van een koning bijeen. De vergadering was buitengewoon talrijk. Men vreesde voor bloedige tooneelen, daar Radziwill en Leczynski met 5000 man en de katholieke edelen met eene driemaal sterker macht verschenen waren. Meer dan één heftige twist viel er voor, doch eindelijk zegepraalde het gezond verstand over den hartstocht. Beide partijen begrepen, dat het haar plicht jegens den staat was de wapenen te laten rusten, en toen Wladislaw nogmaals uitdrukkelijk beloofde, dat hij zoowel de protestanten als de katholieken tevreden stellen, alle voorrechten zijner onderdanen eerbiedigen en alles doen zou om de verlorene Poolsche gewesten te herwinnen, werd hij den 8en November 1632 met eenparige stemmen gekozen.

Wladislaw IV (1632—1648) was, toen hij de regeering aanvaardde, een krachtig man van 36 jaar, niet onervaren in staatszaken en wel het vertrouwen waardig, hetwelk de adel, blijkens zijne eenparige verkiezing, in hem gesteld had. Terstond na zijne troonsbeklimming had hij een oorlog met Rusland te voeren, waarin hij zich ook als een bekwaam veldheer kennen deed.

De Russen wilden de hun door Polen ontrukte gewesten heroveren en deden daartoe een aanval op Smolensko; doch koning Wladislaw dwong hen niet alleen om dien aanval op te geven, maar het gelukte hem zelfs, een Russisch leger van 20.000 man zóó te omsingelen, dat het den 26en Maart 1634 kapituleeren moest. De officieren moesten den koning knielend beloven, dat zij vier maanden lang de wapenen niet tegen Polen zouden voeren. Na dit voordeel rukte de koning verder tegen Moskou op, hij veroverde Kulaga en Mozaysk.

De czaar Michaël Feodorowitsch Romanow achtte het in deze omstandigheden ongeraden, den oorlog voort te zetten. Er werden onderhandelingen aangeknoopt en de vrede kwam in Juli 1631 te Wjäsma tot stand (zie Dl. VII bl. 571). Bij dit verdrag deed de czaar afstand van Smolensko, en gaf hij zijne aanspraken op de Oostzeeprovinciën op. Daarentegen deed Wladislaw afstand van den keizerlijken titel, dien hij tot dusver gevoerd had en waardoor hij zijn recht op den Russischen troon had gehandhaafd.

Grootere gevaren, dan waarmee de oorlog van Rusland het Poolsche

rijk bedreigd had, vloeiden voor dien staat uit een opstand der Kozakken voort. Orde en rust onder hen te handhaven scheen bijna onmogelijk, zoolang zij het recht hadden om hunne eigene aanvoerders of hetmans te kiezen. De in het jaar 1638 te Warschau vergaderde rijksdag besloot derhalve, den Kozakken dit recht te ontnemen en hun land door Poolsche commissarissen te laten besturen. Dit was een alles behalve gelukkig besluit, want het verwekte in de Ukraine slechts nieuwe beroeringen.

De Poolsche commissarissen maakten zich bij de Kozakken doodelijk gehaat, zij misbruikten tot hun eigen belang de groote macht, waarmee zij in het steeds tot oproer geneigde land bekleed moesten zijn, zouden zij in staat zijn om onlusten te dempen. Tegenover hun willekeur en hunne roofzucht konden de onderdrukten geen recht verkrijgen. Onder anderen ontnam de onder-starost Czaplicki wederrechtelijk een Lithauwschen edelmán Bogdan Chmielnicki, die een klein riddergoed bezat, deze bezittingen. Ja hij weigerde zelfs den beroofde zijne vrouw terug te geven en liet Bogdan's zoon in het jaar 1646 in het openbaar op de markt stokslagen toedienen.

Te vergeefs poogde Chmielnicki recht tegen den onder-starost te verkrijgen, hij werd door de rechtbanken afgewezen. Alleen eene schadeloosstelling van 50 gulden voor de op het landgoed staande gebouwen werd hem toegekend.

Zulke rechtsverkrachtingen kwamen in dien tijd menigvuldig voor en zij gingen steeds zonder verdere gevolgen voorbij, doch in dit geval had de kleine oorzaak eene groote uitwerking.

Chmielnicki stond in groot aanzien bij de Kozakken, hij was met hunne invloedrijke aanvoerders bevriend en hij gebruikte de macht, welke hij bezat, om zich op de Poolsche regeering te wreken. Hij zelf had vroeger in Poolschen dienst dapper tegen de Tartaren gestreden; thans deed hij zijn best om met deze een bondgenootschap tegen de Polen te sluiten en in het jaar 1647 gelukte hem dit. De khan Islam Gerai beloofde hem zijne ondersteuning. Ook de Russische landlieden in de verarmde provinciën verklaarden zich volgaarne bereid om naar de wapenen te grijpen; zij werden daartoe krachtig aangespoord door de Grieksche geestelijkheid, die der R. katholieke kerk een doodelijken haat toedroeg. In een ongeloofelijk korten tijd stond Chmielnicki aan het hoofd van een aanzienlijk leger, hij versloeg meer dan ééne Poolsche troepen-afdeeling en nam bijna zonder slag of stoot de gansche Ukraine in bezit. Hiermee wilde hij zich tevreden stellen. Hij was niet van plan, de zaken tot het uiterste te drijven, maar wenschte met den koning vrede te sluiten. Met dit doel schreef hij een brief aan Wladislaw IV, waarin hij hem zulke gematigde eischen stelde, dat hij meende met zekerheid op hunne inwilliging te mogen rekenen.

Doch de brief kwam niet in handen van hem, voor wien hij bestemd was. Koning Wladislaw IV was reeds den 20en Mei 1648 gestorven en alzoo stond de troon in zulk een hachelijk tijdsgewricht weder ledig.

Chmielnicki wachtte rustig den uitslag van zijn stap af, doch deze gematigdheid, in plaats van de Poolsche regeering te verzoenen, noopte haar om den oproerlingen harde voorwaarden te stellen. De Kozakken moesten alle gevangenen in vrijheid stellen, het bondgenootschap met de Tartaren laten varen, hunne aanvoerders uitleveren en vervolgens afwachten, welk vonnis over hem geveld zou worden. De overwinnaars moesten zich dus, in één woord, op genade of ongenade overgeven, niets meer en niets minder eischten de mannen, die tot aan de verkiezing van een koning de teugels des bewinds in handen hadden.

Het ontbrak der Poolsche regeering echter aan macht om door middel van het zwaard aan die trotsche eischen kracht en klem bij te zetten. Chmielnicki wist dit zeer goed, hij greep op nieuw naar de wapenen en drong voorwaarts. Hij rukte, onderweg het land te vuur en te zwaard verwoestend, naar Lemberg, dat zich vrijkocht, en vervolgens naar Zamosc. Hier staakte hij op nieuw zijn marsch, om den uitslag der verkiezing van een koning af te wachten, in de hoop dat de verkozen koning billijker voorwaarden stellen zou.

Het gevaar, waarmede de Kozakken-opstand den staat bedreigde, had de edelen tot eensgezindheid en tot eene spoedige beslissing omtrent de hangende verkiezing moeten nopen. De rijksdag was echter even oneenig als altijd, de partijen bestreden elkaar weken lang met de grootste woede. Eén der mededingers naar de kroon was vorst Ragoczy van Zevenbergen; doch tegen zijne verkiezing verzetten zich de Poolsche patriotten, die geen vreemdeling, maar een der broeders van den overleden vorst als koning begeerden. Zij bepaalden hunne keus op den jongeren broeder van Wladislaw IV, Johan Casimir. Tegen dezen hadden echter de protestanten groot bezwaar, want Johan Casimir was voor den geestelijken stand opgeleid en bij den dood zijns broeders kardinaal-diaken. Ook vele leden van den krijgshaftigen adel meenden, dat niet een priester, maar een flink krijgsman op den troon geplaatst moest worden.

Eindelijk behaalde na een langdurigen strijd de partij van Johan Casimir den 20en November 1648 de overwinning; deze werd tot koning verkozen.

Johan Casimir (1648—1668), die den 16en Januari 1649 gekroond werd, beschouwde het als zijn eersten plicht, met Bogdan Chmielnicki onderhandelingen over het herstellen van den vrede aan te knoopen. Deze poging zou zeker met een goeden uitslag zijn bekroond, indien zij niet door eene verraderlijke daad van vorst Jeremias Wisniowecki verijdeld ware. Deze vorst, een verbitterd vijand van de Grieksch-katholieken, overviel eensklaps de legerplaats der Kozakken, die zich gedurende de onderhandelingen veilig waanden; hij richtte onder hen een vreeselijk bloedbad aan, in de hoop, door vrees en schrik de Kozakken tot onvoorwaardelijke onderwerping te zullen dwingen.

Deze gruweldaad had echter juist eene tegenovergestelde uitwerking. De Kozakken dorstten naar wraak en waren besloten, den strijd thans tot het uiterste voort te zetten. Chmielnicki bracht, in vereeniging met Islam Gerai, een leger van eenige honderdduizenden manschappen op de been, en het gelukte hem, in de vlakte van Zborow koning Johan Casimir met het kleine Poolsche leger te omsingelen en hem te dwingen tot een vrede, waarbij den Kozakken al hunne vroegere vrijheden teruggegeven werden, Chmielnicki als hetman der Kozakken erkend werd en de Kozakken o. a. de belofte ontvingen, dat de Jezuïeten nooit in de Ukraine verblijf zouden mogen houden.

De vrede was evenwel niet van langen duur, want de katholieke bisschoppen droegen zorg, dat het verdrag van Poolsche zijde geschonden werd. Op nieuw ontbrandde de krijg; bloedige gevechten werden geleverd, doch de overwinning lachte thans den Polen toe. Chmielnicki werd in September 1651 genoodzaakt tot het sluiten van een nadeeligen vrede, die echter inderdaad niets meer dan een korte wapenstilstand was, want ditmaal schonden de Kozakken de vredesvoorwaarden en gaven daardoor aanleiding tot het hervatten van den krijg.

Bogdan Chmielnicki had tot dusver geen plan gehad, om zich geheel aan de Poolsche heerschappij te onttrekken. Hij wilde de waardigheid van hetman in zijn geslacht erfelijk maken en den Kozakken hunne oude vrijheden en rechten terugschenken. Dewijl echter de oorlog voor de Kozakken eene ongunstige wending nam en hij vreezen moest, bij een beslissende overwinning der Polen alles te zullen verliezen, zag hij zich eindelijk genoodzaakt om zich geheel in de armen van Rusland te werpen.

De Russische czaar ontving met groote blijdschap het aanbod van Chmielnicki. Hij beloofde, dat de Kozakken al hunne oude vrijheden zouden behouden, dat zij door hunne eigene opperhoofden en volgens hunne eigene wetten geregeerd zouden worden, dat zij zelven steeds hun hetman zouden mogen verkiezen en dat zij nooit schatting zouden betalen, maar op voorwaarde, dat 60,000 Kozakken bij Rusland in dienst zouden treden tegen eene jaarlijksche soldij van drie roebels. Dit verdrag sloot de czaar in Januari 1654 en tegelijk zond hij drie sterke Russische troepenafdeelingen ter hulp.

De oorlog nam hierdoor eene andere wending. De Russen belegerden Smolensko en namen deze vesting in September 1654 in. Het grootste deel van Litthauen viel in hunne macht, ook Kiew werd door hen veroverd.

In dezen hachelijken toestand verkeerde het Poolsche rijk, toen de koning van Zweden, Karel X Gustaaf, aangehitst door den Poolschen vluchteling Radziejowski, tot een aanval op Polen besloot en tegen alle pogingen van Johan Casimir om den vrede te bewaren een hardnekkig „neen” overstelde.

Bij het in Zweden heerschend geldgebrek viel het niet gemakkelijk de noodige toebereidselen tot den krijg te maken, doch Karel Gustaaf zette zijn wil door en in Juli 1655 begon de oorlog, daar de gouverneur van Zweedsch-Pommeren, de veldmaarschalk graaf van Wittenberg, met 17.000 man Groot-Polen binnenrukte. Tot volvoering van dit plan had de graaf zich aan een vredebreuk tegenover den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg moeten schuldig maken, want de Zweedsche troepen waren in de noodzakelijkheid geweest om over Brandenburgsch grondgebied te trekken.

De keurvorst had hieruit aanleiding kunnen nemen om van zijnen kant den oorlog te verklaren; hij achtte het echter beter voorloopig te zwijgen.

Bijna zonder slag of stoot, in een enkelen veldtocht, veel spoediger dan hij zelf het had durven hopen, maakte Karel X Gustaaf zich van het geheele Poolsche rijk meester. Krachtigen tegenstand vond hij bijna nergens. De Poolsche legers gaven zich bijna over zonder een schot te lossen. De Poolsche adel was ontevreden over meer dan éene eigendunkelijke handeling van Johan Casimir en de protestanten beschouwden de Zweden als hunne vrienden en geloofsgenooten, die zij met opene armen ontvingen.

Posen en Kalisch stelden zich, toen graaf Wittenberg naderde, onder Zweedsche bescherming. Johan Casimir moest terugtrekken, toen Karel X Gustaaf zelf aan het hoofd van een Zweedsch leger kwam aanrukken, hij gaf zelfs Warschau prijs. Bij Czernowa poogde hij den 6en September den vijand het hoofd te bieden, maar hij werd verslagen en tot den terugtocht naar Krakau genoodzaakt. Toen hij zich ook hier bedreigd zag, verliet hij na weinig beteekenende gevechten het grondgebied des rijks. Op zijne bezittingen in Silezië stelde hij zich onder bescherming van keizer Ferdinand III.

TWEE EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Zweden en Polen. Geheel Polen door Karel X Gustaaf veroverd. Onderhandelingen van den Zweedschen koning met den Grooten keurvorst. Trouwloosheid van Frederik Willem. Verovering van Pruisen door de Zweden. Opstand der Polen. Confederatie der edelen. Buitenlandsche bondgenooten van Johan Casimir. Zijne terugkomst. Polen aan de jonkvrouw Maria gewijd. Vervolging van de Joden en Arianen. Tegenspoeden der Zweden. Verbond van Mariënburg tusschen Karel X Gustaaf en den keurvorst van Brandenburg Dappere verdediging van Danzig. Driedaagsche slag van Praga. Warschau veroverd en geplunderd. Inval der Russen in Lijfland. Verdrag van Labiau. Frederik Wilhelm als souverein hertog van Pruisen erkend. Voortzetting van den oorlog. Verovering van Bczecz. Karel X Gustaaf verlaat Polen.

Even ongelukkig als tegen de Zweden streden de Polen ook tegen hunne overige vijanden. Vorst Janus Radziwill, die Litthauen tegen de Russen verdedigen moest, doch hiertoe niet in staat was, onderwierp zich aan de Zweden, in plaats van zich aan de Russen over te geven. Bij de capitulatie van 31 Juli 1655 werd Karel X Gustaaf als grootvorst van Litthauen erkend. Ook de Poolsche troepen, die ongelukkig tegen den op Lublin aanrukkenden Chmielnicki gestreden hadden, zwoeren den Zweedschen koning trouw. Zoo was Karel X Gustaaf meester van geheel Polen. Slechts Poolsch-Pruisen, dat, in onderscheiding van het hertogdom Pruisen, Koninklijk-Pruisen genoemd werd, bood nog tegenstand. Hier echter hoopte hij ook weldra te zegevieren. Of had niet Oxenstierna reeds voor twintig jaren Pruisen een gemakkelijk te veroveren buit voor Zweden genoemd? Hoe zeker Karel X Gustaaf zich achtte van de overwinning, toonde hij bij gelegenheid van een bezoek in de hoofdkerk van Krakau.

De domheer Simon Starowolski wees hem het grafgesteente van koning Wladislaw, Ellenlang bijgenaamd (zie Dl. V blz. 492). „Driemaal heeft deze koning zijn rijk moeten verlaten," zeide de domheer, „driemaal is hij genoodzaakt om te vluchten en driemaal is hij op den troon teruggekeerd."

Spottend antwoordde de Zweedsche vorst: „Uw Johan Casimir is slechts eens verdreven, maar hij zal niet terugkeeren."

De grijze priester liet zich door des konings spotternij geen vrees aanjagen; met kalme waardigheid antwoordde hij: „Wie weet? God is almachtig en het geluk der menschen wisselvallig."

Karel Gustaaf hoorde die woorden zwijgend aan; hij was edel genoeg om daarom op den ouden man niet toornig te worden.

Ten einde ook Koninklijk-Pruisen, het laatste overschot van het Poolsche rijk, te veroveren, scheen het Karel Gustaaf geraden zich te verbinden met den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, die als hertog van Pruisen vasal was der Poolsche kroon. Doch den prijs, welken de keurvorst voor dit bondgenootschap vroeg, de erkenning van zijne volle souvereiniteit over het hertogdom Pruisen, wilde hij niet betalen, dewijl hij beweerde, dat hij door de verovering van Polen ook in het bezit van alle rechten der Poolsche kroon was getreden, en dat Frederik Willem derhalve als hertog van Pruisen voortaan Zweedsch vasal was.

De keurvorst had daarom nog geen verbond met Karel Gustaaf gesloten; aan het hoofd van 8000 man was hij naar Koningsbergen gesneld, en van hier uit zocht hij verbintenissen aan te knoopen, want hij had vast besloten, van den oorlog tusschen Polen en Zweden in zijn eigen belang partij te trekken en zich van de lastige leenroerigheid te ontslaan. Voorloopig kuipte hij tegen den Zweedschen koning, doch alleen met het doel om dezen te nopen tot het betalen van een hoogen prijs voor het Brandenburgsche bondgenootschap.

Frederik Willem, de groote keurvorst (zie Dl. VIII blz. 323), gelijk hij door de Pruisische geschiedschrijvers steeds genoemd wordt, was ongetwijfeld een hoogst bekwaam en scherpzinnig regent, wien zijn volk veel te danken had, doch in trouwloosheid is hij zeker niet licht door andere vorsten overtroffen: nooit schroomde hij, zijn woord of een verdrag te schenden, wanneer hij daarin voordeel zag, ja hij sloot menigmaal verdragen, alleen met het doel om ze te verbreken, nadat hij zijnen tegenstander daardoor eerst de handen gebonden had. Dit deed hij ook, toen Karel X Gustaaf den strijd tegen Poolsch-Pruisen begon. Wel had hij te Mariënburg een verdrag met de stenden van dit land gesloten en hun zijne hulp tegen de Zweden beloofd, doch hij kwam zijne verplichting niet na, maar bepaalde zich uitsluitend tot verdediging van zijne eigene belangen. Rustig bleef hij toezien, toen Karel X Gustaaf zijn door Poolsche huurtroepen, de zoogenaamde Quartianen, versterkt leger in Poolsch Pruisen voerde, toen Thorn den 25en November, Elbing den 10en December voor den vijand, dien de protestantsche burgerij als haren vriend begroette, de poorten opende, en toen hierdoor geheel het Koninklijke Pruisen, met uitzondering alleen van Dantzig, door de Zweden bezet werd, ja hij schroomde niet, thans zelfs met den Zweedschen koning een verdrag te sluiten (17 Januari 1656), waarin hij erkende, de vasal van Zweden te zijn, terwijl Karel X Gustaaf hem als veroveraar van Polen het bisdom Ermeland afstond.

Het Poolsche rijk scheen reddeloos verloren, doch juist toen het water aan de lippen was gestegen, was de redding nabij. De Poolsche adel schaamde zich over de jammerlijke rol, welke hij in dezen oorlog gespeeld had; de katholieke geestelijkheid zette in het geheim de boeren tegen den ketterschen koning van Zweden op, en zij behoefde daartoe niet veel moeite aan te wenden, want het geheele volk was reeds in dien korten tijd de Zweedsche overheersching van harte moede geworden, zelfs de protestanten hielden niet veel van hunne Zweedsche geloofsgenooten, die als oude krijgers uit den 30jarigen oorlog gewoon waren katholieken en protestanten zonder onderscheid uit te plunderen.

Johan Casimir ontving te Oppeln, waar hij verblijf hield, het troostrijke bericht, dat door het geheele land het volk bereid was om voor hem de

wapenen op te vatten, dat zelfs in de laatste dagen van December eene confederatie der aanzienlijkste Poolsche edelen gevormd was, om hem op den troon te herstellen. Ook uit het buitenland ontving Johan Casimir gunstige tijdingen: keizer Ferdinand III beloofde hem heimelijk zijne hulp, de Russische czaar onderhandelde over een wapenstilstand en was volstrekt niet ongeneigd om het zwaard tegen de Zweden te trekken. Mohammed Gerai, de broeder en opvolger van Islam Gerai, scheurde zich met zijne Tartaren van de Kozakken los en beloofde deze in toom te zullen houden.

Johan Casimir haalde weder adem. Dewijl het Poolsche volk overal, waar het slechts een weinig de handen vrij had, in den rug der Zweden opstond, besloot hij naar zijn rijk terug te keeren en zich aan het hoofd van den adel te stellen. Hij trok over de Karpathen naar Lemberg, waar de rijkskleinodiën in veiligheid waren gebracht, en hier wijdde hij in April 1656 het geheele rijk plechtig aan de heilige jonkvrouw Maria, opdat zij het genadig in hare bescherming zou nemen. Als blijk van zijne toewijding aan de gebenedijde moeder Gods, de genadige koningin des hemels, begon Johan Casimir terstond met eene vervolging van de Joden en Arianen, waardoor hij zich hoogen roem bij de geestelijkheid en de dweepzieke volksmenigte verwierf.

De terugkeer des konings zette aan den opstand der Polen nog grooter kracht bij; het geheele land greep als één man naar de wapenen, afzonderlijke afdeelingen van het Zweedsche leger en de bezettingen van kleinere steden werden overvallen en afgemaakt.

Nog altijd droomde Karel X Gustaaf niet, dat hem een ernstig gevaar boven het hoofd hing; hij meende, dat eenige krachtig toegebrachte slagen voldoende zouden zijn om den opstand te dempen. Het door hem begonnen beleg van Danzig brak hij op, hij trok zijn leger bijeen en voerde het uit Pruisen naar Gallicië. Waar hij verscheen, dreef hij den vijand voor zich uit, hij overwon de Polen in meer dan één treffen, doch nauwelijks waren zij overwonnen, of zij stonden achter zijn rug weder op en krachtiger dan ooit flikkerde het vuur van den opstand omhoog.

Aan alle zijden was het Zweedsche leger door vijanden omringd, elke overwinning verzwakte het, want ook de Poolsche Quartianen, die in Zweedschen dienst waren overgegaan, liepen, zoodra zij slechts de kans schoon zagen, bij geheele benden tot den vijand over. Het had gebrek aan levensmiddelen, allerlei ziekten rukten in de moerassige, ongebaande streken, waar elke marsch ongehoorde krachtsinspanning vorderde, een groot deel der Zweedsche manschappen weg, en Karel X Gustaaf zag zich ten gevolge van dit alles genoodzaakt den terugtocht aan te nemen. Met groot verlies van manschappen, paarden, geschut en bagage bereikte hij Poolsch Pruisen weder. Deze veldtocht, waarin hij geene enkele nederlaag ondergaan en toch zulke zware offers gebracht had, leverde hem het bewijs, dat het hem onmogelijk zijn zou, alleen met de Zweedsche krijgsmacht het onderworpene Poolsche rijk in toom te houden, hoewel hij tot bereiking van dit doel zelfs de toevlucht nam tot maatregelen, die zijnen roem zeer deden tanen. Zoo vaardigde hij, om den wispelturigen Poolschen adel te straffen, die zich eerst aan hem onderworpen had en nu tegen hem streed, een bevel uit, dat elke lijfeigene, die een afvalligen edelman gevangen nam of doodde, de vrijheid en andere voorrechten zou erlangen.

Doch zulke maatregelen waren niet voldoende om den opstand te dempen. Karel Gustaaf moest besluiten, naar bondgenooten om te zien en

met hen het Poolsche rijk, dat hij alleen niet in bedwang houden kon, te deelen. Litthauen en Klein Polen wilde hij aan de Kozakken en aan vorst Ragoczy van Zevenbergen afstaan, Groot Polen aan den keurvorst van Brandenburg, wien hij ook, in ruil voor eene krachtige ondersteuning, belangrijke veranderingen in diens betrekking als vasal aanbood.

Onder deze omstandigheden was Frederik Willem van harte bereid om een bondgenootschap aan te gaan, dat den 25en Juni 1656 te Mariënburg onderteekend werd.

Geheel Polen en Litthauen waren inmiddels weder in opstand. Overal hadden adel en volk zich met den besten uitslag tegen de Zweedsche heerschappij verzet; zelfs was het den Polen reeds den 21en Juni gelukt, de zwakke Zweedsche bezetting van Warschau tot eene capitulatie te noodzaken. Den officieren en soldaten had men vrijen aftocht beloofd, doch deze belofte was niet vervuld: het garnizoen werd bij zijn aftocht verraderlijk overvallen en voor een deel neergehouwen. De bevelhebber werd slechts met moeite gered en gevankelijk weggevoerd.

Ook in Pruisen keerde de fortuin den Zweden den rug toe; Danzig, door de Nederlanders ondersteund, bood met zijne bezetting van 8000 man hardnekkig en zegevierend het hoofd aan alle aanvallen van Karel X Gustaaf.

Zoodra het bondgenootschap tusschen den Zweedschen koning en Frederik Willem van Brandenburg gesloten was, rukten beide vorsten tegen Warschau op. De tijding van de capitulatie was nog niet tot Karel Gustaaf doorgedrongen, doch ook toen zij hem bereikte en hij vernam, dat het niet meer mogelijk was, zijne landgenooten te ontzetten, keerde hij niet terug; thans moest hij beproeven de stad te heroveren.

Johan Casimir, die nu met de Tartaren verbonden was, had een leger van ongeveer 60.000 man verzameld, waarmede hij de aanrukkende Zweden en Brandenburgers bij Praga opwachtte, om hun den weg naar Warschau te versperren. Hij achtte zich zoo zeker van de overwinning, dat hij het aanbod van Karel X Gustaaf tot het aanknoopen van onderhandelingen op minachtenden toon afwees. Met één slag meende hij de vijanden, die slechts half zoo sterk waren als hij, te kunnen vernietigen.

Het leger der bondgenooten bestond wel is waar slechts uit 14000 Zweden en 16000 Brandenburgers, doch het werd aangevoerd door twee der grootste veldheeren van dien tijd, door Karel Gustaaf van Zweden en Frederik Willem van Brandenburg, den grooten keurvorst, die in de school der prinsen van Oranje gevormd was. Wel had de keurvorst nog geene gelegenheid gehad om zijn veldheerstalent aan den dag te leggen, doch thans was het tijdstip daarvoor gekomen.

De Polen, die dubbel zoo sterk waren als de bondgenooten, waren in een goed verschanst kamp gelegerd. Toch besloot Karel X Gustaaf hen aan te vallen, drie dagen achtereen — van 18 tot 20 Juli 1656 — duurde de vreeselijke slag, doch toen behaalden de Zweden eene schitterende zegepraal. Het Poolsche leger sloeg in de grootste wanorde op de vlucht, Johan Casimir vond te Lublin eene schuilplaats, Warschau werd in den steek gelaten en door de Zweden en Brandenburgers geplunderd.

Doch hoe schitterend de zegepraal der bondgenooten ook was, hare vruchten waren gering. Karel Gustaaf wilde den vijand met kracht vervolgen, doch hij vond een onverwachten tegenstand bij zijne bondgenooten. Frederik Willem verklaarde, dat zijne tegenwoordigheid in Pruisen onvermijdelijk noodzakelijk was, en dat hij derhalve naar zijn land moest

terugkeeren. Dit was echter niets dan eene uitvlucht; hij wilde den Zweedschen koning niet al te machtig maken of althans zijne verdere hulp duur verkoopen, daarom verlamde hij door zijne weigering de kracht van zijnen bondgenoot, tegen wien bovendien spoedig van alle zijden nieuwe vijanden opstonden. Keizer Ferdinand III nam eene dreigende houding aan, de Nederlanders verklaarden zich bereid om Polen krachtig te ondersteunen en de Russische czaar viel in Lijfland en verwoestte dit gewest met zijne barbaarsche benden. Hij verscheen voor Riga en poogde deze belangrijke stad te veroveren. Karel Gustaaf moest derhalve een deel zijner krijgsmacht naar Lijfland zenden.

Het gevaarlijkst was in des konings schatting de trouwloosheid van den keurvorst, die op eene voor Zweden even ergerlijke als zorgwekkende wijze met keizer Ferdinand III en met de Polen onderhandelde. Hem van afval terug te houden, moest Karel Gustaafs eerste en voornaamste zorg zijn en hij bracht tot bereiking van dit doel een niet onbeduidend offer, door den vurigsten wensch van Frederik Willem te vervullen; den 20en November 1656 sloot hij te Labiau een nieuw verdrag met den keurvorst, waarbij hij dezen als souverein hertog van Pruisen en Ermeland erkende.

Door dit verdrag werd Frederik Willem wel teruggehouden van onmiddellijke verstandhouding met de Polen, doch tot eene ernstig gemeende ondersteuning van de Zweden liet hij zich evenwel niet bewegen; hierdoor gelukte het dan ook Karel X Gustaaf niet, in weerwil van de ongeloofelijkste krachtsinspanning, Danzig te veroveren, dewijl deze stad nu van de zeezijde door de Nederlanders krachtig ondersteund werd.

In de lente van 1657 waagde de Zweedsche vorst eene nieuwe poging om de weerbarstige Polen tot gehoorzaamheid te dwingen. Bij Sandomir vereenigde hij zich met de benden van vorst Ragoczy van Zevenbergen en veroverde den 23en Mei Bczesc; eensklaps ontving hij echter de tijding, dat de Denen het hertogdom Bremen aangevallen hadden en, terstond besloten, verliet hij het Poolsche oorlogstooneel, om al zijn kracht tegen Denemarken aan te wenden.

Eer wij de gebeurtenissen van dezen oorlog schetsen, moeten wij een blik op de geschiedenis van Denemarken werpen.

DRIE EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Denemarken. De laatste regeeringsdagen van Christiaan IV. De macht des adels. Christiaan IV en Christina Munk. De schoonzoons des konings. Hannibal Schestädt en Corfitz Uhlefeld. Uhlefeld rijkshofmeester. Zijn overmoed. Vrede van Brömesbro. Dood van Christiaan IV. Frederik III tot koning verkozen. Het verkiezingsverdrag. Beperking van de koninklijke macht. Karakter des konings. De koningin Sophia Amalia. Vijandschap der koningin tegen Corfitz Uhlefeld. Hij wordt aangeklaagd en vrijgesproken. Zijne vlucht naar Zweden. Vervolging van de familie Munk. Uhlefeld's kuiperijen aan het Zweedsche hof. Frederik III besluit tot den oorlog tegen Zweden. Eene Deensche vloot naar Danzig gezonden. Aanval op het hertogdom Bremen.

Christiaan IV, die 60 jaar lang (1588—1648) over Denemarken regeerde (zie Dl. VII blz. 491, enz.) en tot de meest belangwekkende Deensche vorsten behoort, had gedurende zijne lange regeering aanhoudend tegen de macht des adels te strijden, zonder dat het hem toch gelukt was haar te fnuiken. Zijn steun te zoeken bij het volk en met zijne hulp de macht des adels te vernietigen, durfde hij niet, en slechts door gewelddadige middelen kon de Deensche aristocratie, die in het bezit van alle staatsambten en kroongoederen was en bovendien door haren rijkdom het geheele volk van zich afhankelijk gemaakt had, overwonnen worden.

In de laatste helft zijner regeering werkte Christiaan IV, al was het ook tegen zijn wil, zelf mede om de macht van den Deenschen adel nog te verhoogen, daar hij uit zwakheid jegens zijne onwettige kinderen den echtgenooten zijner dochters al te groote voorrechten verleende en zich reeds daarom ook jegens andere aanzienlijke edelen toegevend gedragen moest. Hij legde daardoor de kiem voor ernstige verwikkelingen, die later het land zouden teisteren.

Christiaan IV was met zijne geliefde, Christina Munk, met de linkerhand gehuwd. Hij hield zooveel van de kinderen, die zij hem geschonken had, dat hij hen zeer gaarne met zijne wettige kinderen gelijk gesteld zou hebben. Derhalve verklaarde hij niet alleen in een brief van 23 Augustus 1615, dat hij met Christina Munk wettig gehuwd was, doch erkende hij ook in een laten brief van 9 September 1629 de kinderen, die hij bij Christina verwekt had, als zijn wettig kroost. Hare dochters huwde hij aan aanzienlijke Deensche edelen uit, op wier hoofd hij vervolgens alle gunsten uitstortte, welke hij slechts bij mogelijkheid bewijzen kon. Zoo maakte hij zijn schoonzoon Hannibal Schestädt tot onderkoning van Noorwegen, Christiaan Perz ontving eene schier onbeperkte macht in Holstein, ook Johan Lindenow en Ebbo Uhlefeld werden zeer begunstigd,

doch boven allen onderscheidde de koning Corfitz Uhlefeld, den talentvolste en eerzuchtigste van zijn schoonzoons.

Corfitz Uhlefeld stamde af uit een aanzienlijk geslacht. Zijn vader, Jacob Uhlefeld, had onder Christiaan IV langen tijd het ambt van rijkskanselier bekleed. Na eene aan avonturen rijke jeugd, nadat hij aan verschillende hoven van Europa geleefd had, was Corfitz naar Denemarken teruggekeerd en hier had hij zich bij Christiaan IV zoo bemind gemaakt, dat deze hem eene zijner dochters tot gemalin gaf en hem vervolgens van den éénen eerepost tot den anderen deed opklimmen. In 1641 wist de koning te bewerken dat Corfitz door den keizer tot Duitsch rijksgraaf werd benoemd; in 1643 schonk hij hem de waardigheid van rijkshofmeester, de hoogste betrekking in het geheele rijk, welke niet onder die van den rijkskanselier, den rijksmaarschalk en den rijksadmiraal stond.

Thans was Corfitz de aanzienlijkste, rijkste en machtigste man in het geheele land, en hij misbruikte deze zijne macht op zulk eene overmoedige wijze, dat hij zich de vijandschap van den geheelen adel, zelfs die van zijne zwagers, de echtgenooten der overige dochters van Christina Munk, op den hals haalde. Die haat, welken des konings schoonzonen elkander toedroegen, kwam reeds aan het licht op het eind der regeering van Christiaan IV. Toen deze Christina Munk openlijk wegens echtbreuk aanklagen liet, trad Hannibal Schestädt als haar beschuldiger op, terwijl Corfitz Uhlefeld zijne schoonmoeder verdedigde en later voor deze vervolging wraak nam op Wybeke, de jongere minnares des konings, die hem tot deze aanklacht aangespoord had.

Deze overmoed en de alle perken te buiten gaande verkwisting van Christiaan's schoonzonen was oorzaak, dat niet alleen de Deensche geldmiddelen in een treurigen toestand verkeerden, maar dat ook de adel, uit wantrouwen tegen den koning, dien men verdacht van het voornemen om zijne onwettige kinderen ten koste der wettige te bevoordeelen, de middelen weigerde om de vestingen in goeden staat te houden en het leger zoo uit te rusten als gedurende den 30jarigen oorlog de plicht van zelf benoud allen Europeeschen staten gebood. Hierdoor alleen was het den Zweed Torstenson mogelijk, bij zijn inval in Denemarken het land bijna zonder slag of stoot te veroveren; hierdoor werd Christiaan IV in 1645 genoodzaakt om den vernederenden vrede van Brömsebo (zie Dl. VIII blz. 308) te sluiten.

Den 28en Februari 1648 stierf Christiaan IV. Terstond na zijnen dood waagde Corfitz Uhlefeld eene poging om den echt des konings met Christina Munk, op grond der nagelatene papieren, voor wettig te doen verklaren, doch hij werd door den rijksraad met verontwaardiging afgewezen en laadde hierdoor de verdenking op zich, dat hij van plan was zich van de kroon meester te maken. Nog altijd hadden de Deensche edelen zich het recht tot verkiezing van een koning voorbehouden en thans juist waren zij in de gelegenheid om het uit te oefenen, daar de oudste zoon van Christiaan IV, dien deze reeds vroeger tot zijn opvolger had laten verkiezen, reeds vóór zijn vader gestorven was.

Indien Corfitz Uhlefeld inderdaad de hoop gekoesterd had, dat de keuze op hem vallen zou, moest hij weldra inzien, dat hij zich deerlijk had bedrogen. Zijne eigene zwagers en voornamelijk de onderkoning van Noorwegen, Hannibal Schestädt, werkten hem krachtig tegen en ijverden voor den tweeden zoon van Christiaan IV, prins Frederik III. Deze werd

dan ook gekozen, maar Corfitz Uhlefeld wist te bewerken, dat hij een verkiezingsverdrag onderteekenen moest, hetwelk van de koninklijke macht weinig meer dan een schaduw overliet. In dit verdrag werd de koning verplicht om alle rechten der stenden, maar vooral die van den adel, wien hij goederen schenken en aan wiens achterblijvende betrekkingen hij jaargelden verleenen moest, te eerbiedigen. De rijksraad zou slechts 23 leden tellen; zoodra een hunner stierf, zou de rijksraad zelf de opengevallen plaats uit de door den adel voorgedragene candidaten aanvullen. Om vrede te sluiten, verbintenissen aan te gaan, een oorlog te beginnen, ja zelfs om eene buitenlandsche reis te doen, had de koning de toestemming van den rijksraad noodig, welks besluiten ook zonder 's konings toestemming geldig zouden zijn en die het recht van voordracht voor alle hooge staatsambten zou bezitten. Ten slotte bepaalde het verkiezingsverdrag, dat de rijksraad, wanneer de koning deze overeenkomst schond, gerechtigd was om vrijelijk volgens de wetten en rechten des lands te werk te gaan.

Frederik III nam dit verdrag aan; of hij van plan was het te houden, is aan twijfel onderhevig. Het is zeer goed mogelijk, dat hij hiertoe gezind was, want hij was een kalm, welmeenend man, die slechts weinig persoonlijke eerzucht bezat. Doch des te eerzuchtiger was de woelzieke koningin Sophia Amalia, de dochter van hertog George van Luneburg. In hare schatting waren deze beperkingen van de koninklijke macht bijna ondragelijk. Met haar geheele hart haatte zij die aanmatigende en heerschzuchtige Deensche edelen, en bovenal de schoonzoons des konings en Christina Munk zelve met hare nakomelingschap. Het voorwerp van haren doodelijksten haat was echter de trotsche en overmoedige Corfitz Uhlefeld.

De koningin bezat een overwegenden invloed op haren gemaal. Zij werd ter zijde gestaan door twee bekwame, in alle hofintrigen en rechtsgeleerde spitsvondigheden volleerde Duitsche raadslieden, Gabel en Lenthe, en dewijl zij nooit kieskeurig was ten aanzien der middelen, die tot bereiking van haar doel konden dienen, was zij eene zeer gevaarlijke vijandin voor Corfitz Uhlefeld.

Zij wist te bewerken, dat Uhlefeld door den koning in het jaar 1649 naar den Haag gezonden werd, om met de Nederlanders een verdrag aangaande den Sondtol te sluiten. Toen hij terugkeerde, ontving Frederik III, door zijne gemalin aangehitst, hem hoogst onvriendelijk, ja, zelfs verweet hij den afgezant, dat deze de belangen van den staat niet naar vermogen had behartigd.

Was Uhlefeld's macht hierdoor reeds ondermijnd, zij moest geheel gefnuikt worden. De koningin bewoog daarom haren gemaal om van den rijkshofmeester rekening en verantwoording te eischen van zijn beheer gedurende de regeering van Christiaan IV. Op dezen eisch volgde bijna onmiddellijk eene schandelijke aanklacht, die door een gemeen vrouwspersoon, Dina Windhofver, werd ingesteld, dat Corfitz van plan was om den koning te vergiftigen. Of Frederik III en of de koningin in deze aanklacht betrokken waren, of beiden, dan wel een van hen de vrouw daartoe aangespoord had, weten we niet; zeker is het, dat Uhlefeld meende, dat de koning elk middel tot zijn verderf wenschte aan te grijpen. Krachtig verdedigde hij zich tegen de aanklacht, welker valschheid hij in het licht stelde; doch, hiermede niet tevreden, wist hij te bewerken, dat

de aanklaagster wegens hare valsche beschuldiging op een vonnis van den rijksraad ter dood gebracht werd. Toch achtte hij zich in Denemarken niet langer veilig. Nog had hij geene volledige rekenschap van zijn beheer afgelegd en het was hem ook niet mogelijk dit zoo te doen, dat kwaadwilligheid daarin geen grond tot eene aanklacht en eene partijdige rechtbank geen grond tot veroordeeling had kunnen vinden. Niet zonder reden vreesde hij, dat de tegen hem bestaande haat het der koningin gemakkelijk zou maken, hem in 't verderf te storten en dat dit het voornemen des vorsten was, hadden de jongst verloopene dagen hem geleerd.

Hij besloot zich door de vlucht aan verdere vervolging te onttrekken. Met zijne geheele familie en zijn dienarenstoet scheepte hij zich des nachts in; hij zeilde naar Amsterdam (1651) en vandaar naar Zweden, waar hij aan het hof van koningin Christina met de meeste onderscheiding ontvangen werd. Dat hij verstandig gedaan had te vluchten, bleek uit een proces, dat terstond na zijn vertrek uit Denemarken tegen hem ingesteld en met de grootste partijdigheid gevoerd werd. Hij werd van zijn ambt en van de waardigheid van rijksraad ontzet en zijn geheele vermogen werd verbeurd verklaard. Een dergelijk lot trof zijn broeder Ebbo, die insgelijks eene dochter van Christina Munk tot vrouw had, en die den kerker, ja wellicht den dood alleen ontging, door ook naar Zweden te vluchten.

Tegen alle leden der familie Munk, zelfs tegen Hannibal Schestädt, die toch zooveel tot de verkiezing van Frederik III had bijgedragen, werden aanklachten ingediend; allen moesten om hunne vrijheid en om hun leven te redden, uit Denemarken vluchten.

Corfitz Uhlefeld leefde aan het Zweedsche hof. Toen Karel X Gustaaf de regeering aanvaardde, poogde hij den oorlogszuchtigen en op verovering belusten vorst tot eene oorlogsverklaring tegen koning Frederik III van Denemarken over te halen, ja, hij bood zelfs aan, in persoon een deel der oorlogskosten te dragen. Nauwkeurig bekend met den toestand van Denemarken, met de geringheid van de hulpbronnen, waarover het rijk kon beschikken, en met de slechte uitrusting van vloot en leger, schilderde hij den Zweedschen koning den oorlog tegen Denemarken als een hoogst gemakkelijke onderneming af.

Het was een merkwaardige samenloop van omstandigheden, dat tegelijkertijd twee aanzienlijke vluchtelingen, een Deen en een Pool, zich aan het Zweedsche hof bevonden, die beiden hun best deden om den krijgslustigen koning van Zweden tot een oorlog tegen hun vaderland over te halen. Op dat tijdstip behield de Pool de overhand, doch ook de woorden van den Deen werden door Karel X Gustaaf niet in den wind geslagen.

Koning Frederik III had den strijd tusschen de Zweden en Polen met opmerkzamen blik gadegeslagen. Hijzelf was geen krijgshaftig vorst, maar zijne raadslieden drongen bij hem er op aan, dat hij in dien strijd tegen Zweden partij zou kiezen. Inderdaad scheen het onmogelijk, een tijdstip te kiezen, dat hiertoe beter geschikt was dan de lente van het jaar 1657. Karel Gustaaf had in Polen de handen vol werks, ja menig zwaar verlies geleden. De Russen waren in zijn land gevallen. Nederland en Oostenrijk hadden den Polen hunne ondersteuning toegezegd, en dat Frederik Willem van Brandenburg van zijn bondgenoot afvallen zou, zoodra hij hierin voordeel zag, liet zich uit het karakter van dezen vorst gemakkelijk opmaken. Karel X Gustaaf scheen verloren, wanneer ook Frederik III van Denemarken zich bij zijne vijanden aansloot. De koning

zwichtte derhalve voor den aandrang zijner raadslieden en hoewel hij niet de noodige middelen tot het voeren van den oorlog bezat, hoewel de Deensche vestingen verwaarloosd waren en ook het leger en de vloot zich in den treurigsten toestand bevonden, ja het den Denen zelfs aan bekwame bevelhebbers ontbrak, besloot de koning toch tot den krijg. Eene Deensche vloot werd tot ondersteuning van Dantzig afgezonden en Deensche troepen vielen het hertogdom Bremen aan.

VIER EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Denemarken, Polen en Zweden. Stoute marsch van Karel X Gustaaf van Thorn naar Holstein. Wrangel verjaagt de Denen uit het hertogdom Bremen. Overwinningen der Zweden op Jutland. Verbond van Johan Casimir van Polen met Frederik III van Denemarken, keizer Leopold I en Frederik Willem van Brandenburg. Het verdrag van Wehlau. Zweedsch Pommeren door de Polen onder Czarnecki aangetast. Strenge winter. Vermetele tocht der Zweden over den Kleinen Belt naar Funen. Verovering van Funen. Tocht over de bevroren zee naar Seeland. Vruchtelooze vredesonderhandelingen te Wordingburg. Vrede van Roeskilde.

Karel X Gustaaf ontving de tijding, dat de Denen de vijandelijkheden geopend hadden, in Lithauen, toen hij in Juni 1657 juist Bczesc veroverd had. Terstond nam hij een koen besluit. „Ik twijfel er niet aan, dat God ons helpt, indien wij ons zelven slechts helpen willen,” zeide hij, en overeenkomstig dit beginsel hielp hij zich zelven. Het opperbevel in Polen droeg hij op aan zijnen broeder Adolf Johan, hij zelf besloot aan het hoofd van 6000 man naar Denemarken te trekken. Het was eene gewaagde, bijna dolzinnige onderneming, doch juist daarom viel zij het meest in den smaak van den op avonturen belusten koning. Hij kende zijne troepen, die overwinnaars in ontelbare gevechten, die veteranen uit den 30jarigen oorlog; hij wist dat zij, hoe gering in aantal, hoe slecht gekleed en gewapend, toch het Deensche krijgsvolk verre overtroffen, dat hij met hen de stoutste ondernemingen wagen kon.

Den 22en Juni 1657 brak Karel Gustaaf uit Thorn op en den 18en Juli stond hij, tot verbazing van geheel Europa, reeds aan de Holsteinsche grenzen. Met versnelde marschen was hij over Stettin naar Hamburg gerukt. Bij het doortrekken van het Brandenburgsche grondgebied hadden zijne soldaten met de Brandenburgers alles behalve vriendschappelijk omgesprongen, ja zich bijna gedragen alsof zij zich in vijandelijk land bevonden. Te Hamburg liet de koning zijne in lompen gehulde soldaten op kosten der burgerij kleeden; vervolgens trok hij op Jutland aan, terwijl zijn veldmaarschalk, Karel Gustaaf Wrangel, zonder eenige moeite de slechte Deensche soldaten binnen 14 dagen uit het hertogdom Bremen verjoeg.

Karel X Gustaaf vond nergens eenigen noemenswaardigen tegenstand, want Frederik III had niet aan de mogelijkheid gedacht, dat de Zweden hem te land zouden aanvallen. Hij was met zijne vloot naar Danzig gezeild, in de overtuiging, dat de Zweedsche koning een deel van zijn leger zou inschepen en dat het dus tot een zeegevecht komen zou.

Jutland was in een ommezien in de macht der zegevierend voorwaarts dringende Zweden. Zelfs de vesting Fridericia, welke door 6000 man Denen verdedigd werd, nam Wrangel door een stouten aanval in, hoewel hij niet meer dan 4000 man onder zijne bevelen had.

Terwijl Karel X Gustaaf in den zomer en den herfst van 1657 zulke schitterende voordeelen in Jutland behaalde, pakte op eene andere plaats een dreigend onweder zich boven zijn hoofd te zamen. Koning Frederik III had den 28en Juli 1657 een verbond met Polen gesloten, volgens hetwelk het geen der beide partijen vrijstaan zou, binnen drie jaar zonder voorkennis der andere partij een vrede of wapenstilstand met Zweden te sluiten. Ook Leopold I van Oostenrijk, de opvolger van den overleden keizer Ferdinand III, had het bondgenootschap met de Polen ernstig opgevat en in vereeniging met hen Krakau heroverd.

Eene zaak van het grootste gewicht was het voor de vijanden van Karel X Gustaaf geweest, den keurvorst van Brandenburg als bondgenoot te winnen. Leopold I had daartoe zijne bemiddeling aangeboden en het was hem niet zwaar gevallen, den trouwloozen vorst weer van het ter nauwernood gesloten verbond met Zweden af te trekken. Frederik Willem stelde slechts ééne voorwaarde, namelijk dat de Poolsche kroon van hare leenheerlijke rechten op het hertogdom Pruisen afstand doen en hem als souverein hertog erkennen zou. Wat Karel Gustaaf hem als veroveraar eigenmachtig had toegestaan, moest de koning van Polen als wettig leenheer hem insgelijks schenken. Hoewel Polen tot zulk een stap niet gemakkelijk te bewegen was, liet dit rijk zich door des keizers bemiddeling toch eindelijk daartoe overhalen, dewijl op geene andere voorwaarde het bondgenootschap van Brandenburg te verkrijgen was. Den 19en September 1657 erkende Polen bij het verdrag van Wehlau de onafhankelijkheid van het hertogdom Pruisen en nu sloot Frederik Willem met het Poolsche rijk volgaarne een dier vele „eeuwige" aanvallende en verdedigende verbonden, waarvan de geschiedenis spreekt. Hij ondersteunde Polen ook met geld, hetwelk hij echter al zeer voordeelig uitzette, dewijl hij hun hiervoor Lauenburg en Bütow in Poolsch Pommeren en de stad en het ambt Elbing, welke echter eerst den Zweden ontrukt moesten worden, afkocht. Voor Zweden poogde Frederik Willem met zijne gewone trouwloosheid zijn afval zoolang te verbergen, totdat het hem gelukt zou zijn met Nederland, Denemarken en den keizer een vast verbond tegen dezen staat te sluiten, doch hij kon zijne veinzerij toch niet zóó lang volhouden en daarom sloot hij den 10en November 1657 een aanvallend en verdedigend verbond met Denemarken.

Het getal van Zweden's vijanden groeide derhalve met elken dag aan en zij werden zóó gevaarlijk, dat de Polen het zelfs wagen konden den oorlog naar Zweedsch grondgebied over te brengen. In October 1657 viel eene Poolsche ruiterbende onder Czarnecki in Zweedsch Pommeren en verwoestte dit ongelukkige land op eene vreeselijke wijze, ja zij drong zelfs tot Holstein door en bedreigde de Zweden in den rug. Nadat Wrangel Fridericia ingenomen had, trok zij echter terug, omdat Czarnecki vreesde, afgesneden te zullen worden.

Karel X Gustaaf verloor zelfs tegenover zoovele vijanden den moed niet. Eerst beproefde hij door bemiddeling van Frankrijk en Engeland zijne verschillende tegenstanders tot het sluiten van een afzonderlijken vrede over te halen; toen dit hem echter niet gelukte, besloot hij, volgens het beginsel: „de aanval is de beste verdediging", Denemarken in het hart aan te tasten. Hij liet eene Zweedsche vloot uitloopen, doch deze werd in een gevecht met de Denen bij Falstube zoo zwaar geteisterd, dat zij eene haven opzoeken moest.

Kort daarop zag Karel X Gustaaf zich bij zijne plannen tot aanval echter weer door het geluk begunstigd. Een van 's konings diplomaten, Ehrensten, zegt: „God legde in Januari 1658 voor koning Karel X Gustaaf en de Zweedsche armee een brug over de zee." En zoo was het inderdaad! Een geduchte vorst sloeg een ijskorst over de beide Belten, die op de meeste plaatsen sterk genoeg was om den overtocht van een leger toe te laten. Met eene onvergelijkelijke, aan vermetelheid grenzende dapperheid besloot de Zweedsche koning van dezen gelukkigen loop der zaken partij te trekken, ten einde de Deensche eilanden aan te vallen en te veroveren.

Toch verloor Karel X Gustaaf daarbij de noodige voorzichtigheid niet uit het oog. Eer hij het leven zijner soldaten aan het bedriegelijke ijs toevertrouwde, liet hij zijne sterkte door een uitstekend ingenieur, Dalberg genaamd, nauwkeurig onderzoeken, ja hij vergenoegde zich niet met de gunstige mededeelingen hem hieromtrent gedaan, maar stelde in persoon met Wrangel een dergelijk onderzoek in.

Hij overtuigde zich, dat de overtocht wel hoogst gevaarlijk — op éène plaats was de zee nog open — maar toch mogelijk was. Den 30en Januari 1658 werd het waagstuk ondernomen. Over den kleinen Belt trok het Zweedsche leger met ruiterij en geschut, onder het nemen van groote veiligheidsmaatregelen, naar het door 5000 Denen bezette eiland Funen. Twee escadrons ruiterij vielen door het ijs; Karel Gustaaf zelf verkeerde meer dan eens in dreigend levensgevaar, vooral op het eind van den tocht, toen de strijd met de Denen begon, doch het waagstuk gelukte, het eiland werd veroverd, nadat de Deensche bezetting op het ijs nabij de kust verslagen was.

De Fransche gezant te Kopenhagen vervoegde zich na dit schitterend voordeel, door de Zweden behaald, tot Karel X Gustaaf, om zijne bemiddeling tot herstel van den vrede aan te bieden, doch de eischen des konings, onder wiens vertrouwde raadslieden de wraakzuchtige Corfitz Uhlefeld zich bevond, waren zoo hard, dat zij onmogelijk ingewilligd konden worden. Zoo volgde dan op het eerste waagstuk een ander, dat nog grooter en vermeteler was. Karel X Gustaaf besloot over de toegevroren zee zijn leger naar Seeland, tegen de Deensche hoofdstad Kopenhagen, te doen oprukken. Op Uhlefeld's raad koos hij niet den kortsten, maar den langeren en veiligen weg, over de eilanden Laaland en Falster.

Den 5en Februari 1658 werd de tocht aanvaard. De onderneming grensde schier aan het dolzinnige, want de dooi was ingevallen en op het ijs stond het water meer dan een voet hoog; elk oogenblik stond het te vreezen, dat men eene geheele legerafdeeling in eene onzichtbare opening zou zien wegzinken.

Het geluk begunstigde den koninklijken waaghals: de marsch over het ijs, die zes uren duurde, werd gelukkig volbracht, Laaland werd

bereikt en de stad Naskow, waarin eene Deensche bezetting lag, gaf zich zonder slag of stoot over.

Al verder ging de tocht na de hoognoodige rust! Den 12en Februari 1658 bereikte het Zweedsche leger gelukkig de Zuidkust van Seeland in de nabijheid van Wordingburg.

De tijding, dat de Zweden over de toegevroren zee kwamen aanrukken, verwekte in Kopenhagen een in waarheid panischen schrik. Koning Frederik III was radeloos. Hem ontbrak alles om zijne hoofdstad tegen den zegevierend voorwaarts rukkenden vijand te verdedigen. Met slechts ongeveer 3000, aan alle krijgstucht vreemde soldaten en 1000 zeelieden, welke zijne geheele krijgsmacht uitmaakten, kon hij het niet wagen, den veteranen van Karel X Gustaaf een slag aan te bieden. Hierbij kwamen binnenlandsche onlusten, geschillen tusschen den overmoedigen, heerschzuchtigen adel en de burgerij van Kopenhagen, die door de kuiperijen der koningin nog werden aangevuurd.

Nergens zag Frederik III uitkomst, want van het machtige bondgenootschap, dat zich tot zijne verdediging gevormd had, ontving hij niet de minste tijding. De Zweedsche koning toch had het verkeer met Kopenhagen van alle zijden afgesneden. Frederik wanhoopte aan de mogelijkheid om den machtigen vijand het hoofd te kunnen bieden; hij wilde vrede sluiten tot elken prijs en zond alzoo twee rijksraden naar Wordingburg, om met den overwinnaar te onderhandelen.

Het was eene diepe vernedering voor de trotsche Deensche heeren, toen Karel Gustaaf tot zijn gevolmachtigde, behalve den Zweed Sten Bjelke, ook graaf Corfitz Uhlefeld benoemde, toen de rijksraden zich genoodzaakt zagen om met dezen man, dien zij een verrader van hun vaderland noemden, te onderhandelen en hem den vrede af te smeeken.

Corfitz had den koning gewaarschuwd, geen vrede te sluiten, voordat hij Kopenhagen ingenomen had, doch deze raad was in den wind geslagen, dewijl alle overige raadslieden van Karel X Gustaaf zich daartegen verklaard en als hunne meening te kennen gegeven hadden, dat het, nu zoo vele en zoo machtige vijanden zich tegen Zweden ten strijde rustten, geraden was van de gunstige gelegenheid tot het sluiten van een voordeeligen vrede partij te trekken. Men kon niet weten, hoe lang Kopenhagen weerstand bieden zou en al gelukte het ook, de hoofdstad in korten tijd te veroveren, dan zou het den Zweden toch moeielijk vallen zich in haar bezit te handhaven. Thans kon men de vredesvoorwaarden voorschrijven; later zou men dit wellicht niet meer kunnen doen.

De Zweedsche koning, die in den beginne niet ongeneigd was om aan den raad van graaf Uhlefeld het oor te leenen, zwichtte voor den aandrang zijner overige raadslieden; hij liet de vredesonderhandelingen openen. Doch de eischen, welke hij door Uhlefeld stelde, waren zoo buitensporig, dat de Deensche rijksraden die niet durfden aannemen. Zij keerden naar Kopenhagen terug, om nieuwe instructies te vragen en het Zweedsche leger rukte op tot Tostrup, twee mijlen van Kopenhagen.

Wat zou koning Frederik III beginnen? Slechts enkele dagen meende hij zijne hoofdstad, die aan de landzijde zwak bevestigd was, te kunnen verdedigen; de tijd om hulp uit het buitenland af te wachten, ontbrak hem, want Karel Gustaaf drong gebiedend op eene onverwijlde beslissing aan. Slechts de vrede kon Denemarken van den ondergang redden en Frederik III moest daartoe besluiten, hoe vernederend hij ook was, en

hoewel hij daardoor het woord brak, dat hij bij het verdrag van 28 Juli 1657 den Polen gegeven had. Hij zond nieuwe onderhandelaars naar Tostrup met den last om alle eischen des vijands in te willigen. De vredespreliminairen werden den 18en Februari 1658, de eigenlijke vrede werd acht dagen later te Roeskilde gesloten.

Het was een vrede, zoo voordeelig voor Zweden, zoo drukkend en vernederend voor Denemarken als eenig verdrag ter wereld slechts kon zijn. Denemarken moest de provinciën Schonen en Blekingen met de omliggende eilanden, de Noorweegsche provincie Bahus en het stift Drontheim en het eiland Bornholm aan Zweden afstaan en bovendien afzien van alle aanspraken op Halland. Het vernederendst van alles was voor koning Frederik III de verplichting, welke hij op zich nemen moest om den verraders van hun vaderland, Ebbo en Corfitz Uhlefeld, al hunne verbeurd verklaarde goederen terug te geven. De Zweedsche koning verbond zich alleen om terstond na het sluiten van den vrede zijne troepen te doen aftrekken.

VIJF EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Denemarken en Zweden. Veroveringsstaatkunde van Karel X Gustaaf. Krijgstoerustingen in Zweden. De vredebreuk. Landing van Karel X Gustaaf te Korsoër. Schrik te Kopenhagen. Geestdrift der burgerij. Verovering van Kronenburg. Belegering van Kopenhagen. Dappere verdediging. Christoffel Gabel. Staatkunde der Nederlandsche republiek. Hulp der Nederlanders. Voordeelen, door de Denen in Drontheim en op Bornholm behaald. Strijd der bondgenooten tegen Zweden. De Zweden van het Deensche vasteland verdreven. De oorlog in Zweedsch-Pommeren. Funen door de bondgenooten veroverd. Weifelende houding der Nederlanders. Tegenspoeden der Zweden. Dood van Karel X Gustaaf. Vredesonderhandelingen. De vrede van Kopenhagen. Laatste lotgevallen en dood van Corfitz Uhlefeld.

De vrede van Roeskilde was het schitterendst feit in het veelbewogen leven van Karel X Gustaaf. Hij stond thans op het toppunt zijner macht. Zweden dankte hem het bezit van een grondgebied, dat één geheel vormde en door natuurlijke grenzen beschermd werd.

Voor Zweden was het verdrag van Roeskilde zoo voordeelig, dat voortaan eenig gevaar van de zijde van Denemarken bijna ondenkbaar was en toch was deze vrede voor Karel Gustaaf niets meer dan een wapenstilstand, welks bepalingen hij bijna terstond weer schond, in den beginne alleen om zich tegen schending der vredesvoorwaarden van Deensche zijde te beveiligen. Hij vreesde, dat de Denen bij de overgave van de bij den vrede van Roeskilde afgestane gewesten zwarigheden zouden opwerpen en daarom liet hij slechts Seeland door de Zweedsche troepen ontruimen, doch hen op Fünen, in Jutland en in de hertogdommen blijven, zelfs lang nadat de Denen alle vredesvoorwaarden stipt vervuld hadden.

Of Karel Gustaaf reeds terstond na den vrede van Roeskilde het plan gevormd heeft om den vrede te verbreken en na krachtige krijgstoerustingen een nieuwen oorlog met Denemarken te beginnen, kan niet met zekerheid bepaald worden. Carlson, de dwepende lofredenaar van den Zweedschen koning, bestrijdt dat gevoelen en beweert, dat zijn held het oprechte voornemen heeft gekoesterd om niet alleen den vrede te eerbiedigen, maar ook een vast bondgenootschap tusschen Zweden en Denemarken tot stand te brengen. Onderhandelingen in dien geest werden inderdaad gevoerd, maar leidden niet tot het beoogde doel; integendeel brachten zij aan het licht, dat er in de beide staten maar al te veel kiemen van wederzijdschen haat sluimerden.

Het doel, waarnaar de eerzuchtige en krijgshaftige koning van Zweden streefde, was de vestiging van een groot Noordsch rijk, dat in het bezit zou zijn van de onbeperkte heerschappij over de Oostzee. Met dit doel had Karel Gustaaf den oorlog tegen Polen ondernomen en streed hij in Koerland en Lijfland; doch de uitkomst had hem geleerd, dat hij gemakkelijker door de vernietiging van de Deensche macht dan door het voortzetten van den gevaarlijken Poolschen oorlog zijn doel bereiken kon. Hij was daarom geneigd om zijne plannen tot verovering van Polen op te geven, ten einde de macht van Zweden over Jutland en de Deensche eilanden uit te breiden. Een rijk, waarvan Schonen het middenpunt vormde, hield den ingang der Oostzee zoo vast omsloten, dat de heerschappij over deze zee het niet ontgaan kon.

Hadden de onderhandelingen tot eenige uitkomst geleid, had dit rijk zich door de Zweedsche staatkunde op het sleeptouw laten nemen, dan zou Karel Gustaaf wellicht aan een bondgenootschap boven een vredebreuk de voorkeur hebben gegeven, maar de onderhandelingen liepen te niet; eenige eischen, waarmee Karel Gustaaf nog achteraan kwam, zooals de afstand van het eiland Ilween, hetwelk volgens de Zweden tot Schonen behoorde, werden door de Denen afgewezen, dewijl dit eiland een deel van de provincie Seeland uitmaakte.

Wanneer Karel X Gustaaf tot het besluit kwam om den oorlog met Denemarken te hervatten, weten wij niet. Zeker is het, dat hij zich reeds in het voorjaar van 1658, nadat hij in Maart de Zweedsche stenden te Gothenburg bijeengeroepen had, zich krachtig ten strijde toerustte, zoo het heette, om de troepen, die in Pruisen streden, te versterken. Alle schepen uit Jutland, Wismar en Holstein werden te Kiel vereenigd, zoo het wederom heette, om Zweedsche troepen naar Pruisen over te voeren. Doch deze uitrustingen wekten toch achterdocht en noopten den Franschen gezant, Terlon, om koning Frederik III een vriendschappelijken wenk te geven, dat hij een vredebreuk van Zweedsche zijde duchtte.

En inderdaad, deze vredebreuk volgde! Zonder oorlogsverklaring viel Karel X Gustaaf op nieuw in Denemarken. Den 8en Augustus 1658 landde hij aan de westkust van Seeland bij Korsoër.

Zulke geschiedschrijvers, die de grootheid van een vorst alleen naar schitterende heldendaden afmeten, en wier held bij uitnemendheid Karel X Gustaaf dan ook natuurlijk is, hebben geen woord van afkeuring over voor deze schandelijke vredebreuk en voor het beginsel, volgens hetwelk Karel Gustaaf zelf haar trachtte te rechtvaardigen. Toen hem gevraagd werd, welk recht hij tot een inval in Denemarken had, antwoordde hij hoonend: „Eerst zal ik het land veroveren en dan zonder moeite mijn

recht bewijzen. Een groot koning moet oorlogvoeren om zijne onderdanen bezig te houden, zich gevreesd te maken bij zijne naburen en zijn rijk uit te breiden. Zoodra er een vorst en een rijk worden aangetroffen, die niet in staat zijn om zich te verdedigen, is er steeds eene rechtmatige aanleiding tot oorlog; dewijl toch God de misdaden der vorsten niet onmiddellijk straft, is de zwakheid van een vorst een teeken, dat het eene goddelijke roeping is, den te overwinnen heerscher de goddelijke wraak te doen ondervinden." Dit waren de beginselen van een vorst, wiens karakter de Zweedsche geschiedschrijver Carlson ons op de volgende wijze schetst:

„Eene ongeveinsde godsvrucht woonde in het binnenste zijner ziel. Op al zijne krijgstochten en reizen nam hij zijnen Bijbel mede; deze was het eerste, dat op zijne tafel gelegd werd, wanneer hij in eene nieuwe verblijfplaats aankwam. Elke dag werd met gebed begonnen en geëindigd en wanneer er iets groots ondernomen werd, maakte zijne Majesteit daarmee een aanvang door aanroeping van den Allerhoogste.

Uit die godsvrucht vloeide de gelijkmatige zielsrust voort, waarmede hij aan alle stormen van het lot het hoofd bood. Boven argwaan en list, boven vrees en smart, boven de wellust en de vleierij der wereld hield zijne edele ziel zich steeds verheven. Hij was in den voorspoed niet vermetel, in den tegenspoed versaagde hij niet. Wanneer eenig moeilijk werk ter hand genomen moest worden, kreeg zijne Majesteit nieuwen moed, nieuwen lust en nieuwe vroolijkheid."

Niets scheen gemakkelijker dan de uitvoering van het trouwlooze plan, dat Karel Gustaaf gevormd had: geheel Denemarken lag bijna weerloos aan zijne voeten. Jutland, Funen en de hertogdommen waren nog door Zweedsche troepen bezet. De toestand der hoofdstad Kopenhagen scheen hopeloos. Carlson zegt:

„Op Zondag den 8en Augustus kwam juist onder de godsdienstoefening de eerste tijding van het aanrukken der Zweden te Kopenhagen aan; weldra was de stad opgevuld met vluchtelingen. De verdedigingswerken verkeerden in den treurigsten toestand, op meer dan ééne plaats kon men te paard over den wal de stad binnenrijden, de borstweringen waren nauwelijks eene el hoog, de op grootsche schaal aangelegde buitenwerken waren vervallen. Slechts 400 man krijgsvolk bevond zich in de stad.

Eerst was men diep verslagen. Men ried den koning naar Noorwegen te vluchten, de burgerij pakte hare bezittingen in. Doch weldra keerden de kalmte en de moed terug, een nieuwe geest ontwaakte, een nieuw leven verbrak de windselen der vroegere onverschilligheid en strekte tot vasten waarborg voor eene aanstaande redding. Koning Frederik III weigerde te vluchten; „ik wil," zeide hij, „sterven, gelijk de vogel in zijn nest." De burgerij greep moed. Den 9en Augustus kwamen ten gevolge van de oproeping des konings, de magistraat, de geestelijkheid en de hoogleeraars aan de universiteit op het slot te Kopenhagen bijeen. De koning vraagde hun, of zij goed en bloed voor de verdediging van hun vaderland over hadden; eenparig luidde hun antwoord: ja! De alarmtrom werd geroerd; 1200 soldaten verzamelden zich, 800 studenten gordden de wapenen aan. De hoogstgeplaatste mannen in den staat grepen naar de spade, om aan de wallen te arbeiden, men zag vrouwen kruiwagens voortduwen en hare mannen aanmoedigen. Een inwendige ommekeer had er plaats: Kopenhagen verkreeg nieuwe vrijheden, zijne burgers gelijke voorrechten met den adel.

Den 11en Augustus werden de buitenwerken opgegeven en de voorsteden in brand gestoken."

Indien Karel X Gustaaf, in plaats van te Korsoër te landen, zijn aanval onmiddellijk op Kopenhagen gericht had, dan zou hij de Deensche hoofdstad ongetwijfeld zonder moeite ingenomen hebben. Nu had Frederik III drie dagen tijd om ten minste de eerste toebereidselen voor eene verdediging te maken. Het Zweedsche leger verscheen eerst in de nabijheid van Kopenhagen, toen de voorsteden reeds brandden.

Karel Gustaaf was van plan, terstond tot de bestorming over te gaan; hij belegde een krijgsraad. Dalberg ried tot stormen, doch Wrangel, wiens dapperheid boven allen twijfel verheven was, bracht in het midden, dat een afgeslagen storm gelijk stond met het mislukken van de gansche onderneming, dewijl het Zweedsche leger te zwak was om, na eenmaal afgeslagen te zijn, nog iets te ondernemen. Men moest, naar zijn gevoelen, Kopenhagen belegeren en in de eerste plaats Kronenburg nemen, opdat de Nederlanders zich niet van deze belangrijke plaats zouden meester maken.

Karel Gustaaf gaf aan dezen raad gehoor. Wrangel rukte met 3000 man naar Kronenburg op, om het te belegeren, en daarmede was het lot van den oorlog beslist. De koning had thans niet langer de noodige manschappen te zijner beschikking om een storm te kunnen beproeven, en al gelukte het Wrangel ook, na eene korte belegering, den 6en September Kronenburg te veroveren, toch was deze tijd voldoende om Kopenhagen in staat van tegenweer te brengen.

Frederik III wendde de juiste middelen aan om de burgerij der hoofdstad tot eene krachtige verdediging aan te vuren. Hij breidde de voorrechten der stad uit, aan de grondbezittingen der burgers verbond hij adellijke voorrechten, den dappersten strijders werd verheffing in den adelstand, den lijfeigenen vrijheid, allen Noorwegers, die aan den strijd deelnamen, een vrije boerenhofstede in hun vaderland toegezegd. Hans Nansen, de burgemeester van Kopenhagen, riep de burgers op om voor den koning, het vaderland en de vrijheid te strijden; in den bevelhebber Hans Schack vonden de verdedigers een bekwamen aanvoerder en dewijl ook Frederik III en de onverschrokken koningin, die zich zonder vrees aan de vijandelijke kogels blootstelde, in alle gevaren der verdediging deelden, werd deze met de vurigste geestdrift door de bezetting en de burgerij van Kopenhagen voortgezet.

De vijand had het rechte tijdstip voor eene bestorming verzuimd en dit verzuim liet zich niet weder inhalen. Van week tot week werden de belegerden sterker en eindelijk ontvingen zij ook buitenlandsche hulp. Wat Frederik III, die in Kopenhagen ingesloten was, niet kon doen, dat had een ijverig ambtenaar voor hem gedaan. De geheimsecretaris Christoffel Gabel, die zich te Hamburg bevond, toen de Zweden naar Seeland zeilden, was naar de Nederlanden gesneld, om op eigen gezag eene nieuwe verbintenis met de republiek te sluiten.

In de Nederlanden werd, gelijk dat bij alle handeldrijvende natiën ten allen tijde het geval is geweest, de staatkunde beheerscht door het handelsbelang. De geschiedschrijvers hebben op die staatkunde menigmaal met minachting neergezien en haar met den scheldnaam kramerpolitiek bestempeld. Om de belangen eener dynastie bekommerden de Nederlandsche staatslieden, met Jan de Witt aan het hoofd, zich evenmin als het hun

om krijgsroem of uitbreiding van grondgebied in Europa te doen was. Het was hun volkomen onverschillig of de koning van Denemarken dan wel die van Zweden bij den door hen gevoerden oorlog gelijk had, doch van het grootste belang was het voor hen, dat noch Zweden, noch Denemarken uitsluitend de alleenheerschappij over de Oostzee zouden bezitten. De zoo belangrijke Noordsche handel der Nederlanders toch zou in gevaar komen, wanneer één dier beide staten den sleutel van de Oostzee in bezit had en daarom gebood de zoo menigmaal heftig aangevallene kramerpolitiek der Nederlanders hun te waken, dat Denemarken niet door Karel X Gustaaf veroverd werd. Gabel's bemoeiingen werden dan ook met den besten uitslag bekroond. De Staten-Generaal besloten eene leening van drie millioen gulden, door Denemarken aangegaan, te waarborgen en bovendien eene vloot ter ondersteuning van den koning van Denemarken naar Kopenhagen te zenden.

In de Nederlandsche geschiedenis hebben wij reeds verhaald, dat deze vloot zich onder Wassenaar met geweld een doortocht door den Sond baande, dat zij (in November 1658) gelukkig voor Kopenhagen aankwam en den belegerden de vurig gewenschte levensmiddelen, krijgsvoorraad en versterkingen aanbracht.

Ook van eene andere zijde werden de Zweden in het nauw gebracht. Zij werden uit Drontheim door een paar Deensche oorlogschepen verjaagd en op het eiland Bornholm kwam de uit visschers en boeren bestaande bevolking in opstand en maakte een einde aan de korte Zweedsche heerschappij.

De koning van Polen, de keurvorst van Brandenburg en keizer Leopold, besloten ook, hun ernstig bedreigden bondgenoot, den koning van Denemarken, in allerijl ter hulp te snellen. Frederik Willem voerde in persoon een leger van 16000 Brandenburgers, de graaf van York 11000 Oostenrijkers en de Poolsche vorst Czarnecki 5000 ruiters naar Holstein.

Tegen zulk eene overmacht waren de Zweedsche troepen in Jutland niet opgewassen. Zij werden overal teruggeworpen, het eiland Alsen werd hun ontrukt en zelfs de vesting Fridericia moesten zij opgeven. Van het vasteland waren de Zweden binnen korten tijd verdreven, doch het eiland Funen konden de bondgenooten niet bereiken, dewijl de winter inviel en de koude wel streng genoeg was om alle scheepvaart te beletten, doch niet om eene ijsbrug te bouwen.

Eindelijk kwam het voorjaar; met de hulp der Nederlandsche vloot hoopten de bondgenooten Funen te veroveren, doch zij werden tot hunne onaangename verrassing teruggeslagen, dewijl de bevelhebber der Nederlandsche vloot zijne medewerking weigerde.

De Nederlanders hadden met Engeland een verdrag gesloten, waarbij deze Staten zich verbonden hadden om den vrede tusschen Zweden en Denemarken tot stand te brengen; daar Frederik III echter geweigerd had, de hem voorgeschrevene voorwaarden aan te nemen, bracht het belang der Nederlanders volstrekt niet mede, hem al te krachtig tegenover zijn vijand te ondersteunen. Zij hadden zich dan ook wel gewacht, de Zweedsche vloot te vernietigen, wat hun volstrekt niet onmogelijk zou zijn geweest, maar zich vergenoegd met haar in Landskrona te bewaken.

Eerst nadat de keurvorst, den oorlog in Jutland moede, met het grootste deel zijner troepen en een deel der Oostenrijkers naar Zweedsch Pommeren getrokken was, mocht de Ruijter de bondgenooten naar Funen

overvoeren (November 1659). De nederlaag der Zweden op Funen en de inneming van Nyborg, welke wij in de Nederlandsche geschiedenis reeds verhaald hebben, was het gevolg van deze maatregelen. Naar Seeland voerde de vloot de overwinnaars echter niet. De Nederlanders wilden de vernietiging van Denemarken verhinderen, doch niet Frederik III tot overwinnaar van Karel X Gustaaf verheffen en dit laatste zou waarschijnlijk het gevolg van eene al te krachtige ondersteuning der Denen zijn geweest. Waren de bondgenooten naar Seeland overgestoken, dan zouden zij ongetwijfeld Kopenhagen ontzet en Karel Gustaaf tot een hoogst gevaarlijken terugtocht genoodzaakt hebben.

Het geluk scheen in dien tijd den Zweden den rug te hebben toegekeerd. Het beleg van Kopenhagen vorderde niet en ook in Zweedsch Pommeren behaalden de bondgenooten groote voordeelen. Alleen voor Stettin, dat door den bevelhebber Paul Würtz dapper verdedigd werd, stieten zij het hoofd.

Met den aanvang van het jaar 1660 scheen het eind van den oorlog nog verre, want de pogingen tot herstel van den vrede, door Engeland, Frankrijk en Nederland aangewend, leidden niet tot het doel, dewijl de bemiddelaars daarbij veel meer hun eigen voordeel dan dat der beide vijandelijke partijen in het oog hielden.

Karel X Gustaaf wenschte thans zelf den vrede, doch hij was te ver gegaan om terug te treden: zijn roem als krijgsman stond op het spel, indien het hem niet gelukte, zijn zwakken vijand ten onder te brengen.

Het was in Februari van het jaar 1660 dat Karel X Gustaaf, die zich te Gothenburg bevond, door eene koorts werd aangetast, welke in den beginne van weinig beteekenis scheen, doch spoedig een kwaadaardig karakter aannam. De koning voelde zijn einde naderen; hij droeg zijne gemalin op, na zijnen dood zoo spoedig mogelijk een eervollen vrede te sluiten en overleed den 23en Februari. Carlson wijdt aan zijne nagedachtenis de volgende woorden:

„Weinige vorsten hebben in een zoo korten tijd van hunne regeering de wereld zoo in rep en roer gebracht. Gedurende weinig meer dan vijf jaren regeerde Karel X Gustaaf over Zweden en er was geene mogendheid in Europa, van Rusland tot Portugal, van Engeland tot Turkije, die niet den invloed zijner staatkunde ondervonden had. Zijn naam vloog de wereld rond, met een ongewonen glans omhuld. Tal van vijanden berispten heftig zijne handelwijze. Het geschiedkundig onderzoek, evenmin door den roem als door den laster op een dwaalspoor gebracht, zocht onder beide zijne ware beeltenis en vond haar in zijne daden uitgedrukt. In den dood neemt de aan elke nasporing ontsnappende menschelijke geest eene zichtbare gestalte aan en wordt een openbaar geheim, aanschouwelijk voor tijdgenoot en nageslacht."

Terecht zegt Carlson: „uit zijne daden leeren wij Karel X Gustaaf kennen", en de onpartijdige geschiedschrijver zal uit de daden van dezen vorst eene geheel andere slotsom trekken dan de lofredenaar van den beroemden held.

De dood van den eerzuchtigen, op veroveringen belusten koning maakte de vredesonderhandelingen gemakkelijker, ja deze zouden zeker spoedig met een goed gevolg zijn bekroond, indien niet de gezanten der als bemiddelaars opgetreden staten door hunne afzonderlijke eischen en kuiperijen een belemmerenden invloed op het werk des vredes hadden uitgeoefend.

De onderhandelingen schenen, in plaats van tot vrede te leiden, steeds nieuwe zwarigheden te doen ontstaan, toen Hannibal Schestädt, die na zijne vlucht naar het buitenland in Denemarken teruggekeerd en uit aanmerking van zijne vroeger bewezen goede diensten weer in genade aangenomen was, met een krachtig en verstandig woord tusschen beiden trad.

Hij vermaande de Deensche en Zweedsche gevolmachtigden om aan de eer hunner natie te denken en zich niet door vreemdelingen de wet te laten voorschrijven. Zonder tusschenkomst der Engelschen, Franschen en Nederlanders moesten zij over den vrede onderhandelen en een zelfstandig besluit nemen, dan zou de vrede zeker tot stand komen.

Dit geschiedde! Den 6en Juni 1660 werd de vrede te Kopenhagen gesloten. Alle bepalingen van het verdrag van Roeskilde werden gehandhaafd, alleen Drontheim en Bornholm kwamen aan Denemarken terug. Zelfs de verplichtingen, welke Denemarken ten gunste van graaf Corfitz Uhlefeld op zich genomen had, bleven in stand, doch zij brachten den graaf geen voordeel aan.

Uhlefeld, die zich niet ontzien had, zijn vaderland aan de Zweden te verraden, was ook den Zweden niet trouw gebleven, maar had gedurende den oorlog verbintenissen in Denemarken aangeknoopt. Toen hij deswege voor het gericht werd gedaagd en gevangen zou worden genomen, gelukte het hem naar Kopenhagen te ontvluchten, doch hier werd hij ook terstond in hechtenis genomen en alleen vrijgelaten, nadat hij beloofd had, afstand te zullen doen van alle vergoeding, welke voor hem uit de verdragen van Roeskilde en van Kopenhagen konden voortvloeien. Hij ging naar de Nederlanden. Terwijl hij zich daar bevond, werd hij in Kopenhagen op nieuw aangeklaagd van landverraad en ter dood veroordeeld, dewijl hij van nieuwe wraakplannen tegen zijn vaderland beschuldigd werd. De koning eischte de uitlevering van den ter dood veroordeelde; de Staten-Generaal zouden hieraan ongetwijfeld voldaan hebben, indien Uhlefeld niet bijtijds gevlucht was. Als een ellendige vluchteling, verlaten door zijne standgenooten, veracht door zijne vroegere vrienden stierf graaf Corfitz Uhlefeld in het jaar 1664 in de nabijheid van Bazel.

ZES EN VEERTIGSSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Denemarken. Treurige toestand des lands. Misbruik van de voorrechten des adels. Liefde, den koning en der koningin toegedragen. Zelfzucht des adels. Algemeene rijksdag te Kopenhagen. Verbond van burgerij en geestelijkheid tegen den adel. Johan Svane en Hans Nansen. Otto Krag. Hannibal Schestädt. Hendrik Bjelke en Hans Schack. Twisten tusschen adel, geestelijkheid en burgerij over de belastingen. Geheime verbintenis der koningin met de leiders der geestelijkheid en der burgers. Toebereidselen voor eene omwenteling. Toegevendheid des adels. Erkenning van de erfelijkheid der kroon. Beraadslagingen der commissie voor de staatsregeling. Opheffing van het verkiezingsverdrag. Herstelling van de onbeperkte koninklijke macht. De volksstemming. De lijfeigenschap in stand gehouden. Gematigdheid van Frederik III. Bevordering van handel, wetenschap en kunst. De koningswet, de grondwet van het absolutisme Dood van Frederik III.

Denemarken verkeerde na den vrede van Kopenhagen in den treurigsten toestand; het rijk had meer dan eene zijner beste provinciën verloren, het leger was bijna geheel ontbonden, de vloot bevond zich in den slechtst mogelijken staat, de handel was bijna vernietigd, het land verwoest, de schatkist leeg. Bovendien ontbrak het aan alle middelen om de wonden, welke de oorlog geslagen had, te heelen.

Wie moest de schuld van dezen treurigen toestand dragen? De adel, de adel alleen. Daarover dachten het hof, de geestelijkheid, de burgers en de boeren eenstemmig.

De adel had door zijn schandelijke hebzucht het land in 't verderf gestort. Zelfs in den oogenblik van den hoogst geklommen nood en van het dreigendst gevaar had hij niet van zich kunnen verkrijgen, een enkel offer te brengen. Uitsluitend in het bezit van de grootste rijkdommen had hij, steunend op zijn aangematigd recht op vrijdom van belastingen, zich niet verwaardigd om de middelen tot verbetering van het leger en van de vloot te verschaffen; zelfs toen het er op aankwam, Kopenhagen tegen den binnengedrongen vijand te verdedigen, waren het de burgers der stad geweest, die naar de wapenen gegrepen en het vaderland gered hadden.

Aan het hoofd der burgerij had koning Frederik III zich geplaatst. In tegenstelling met den adel, dien men terecht van zelfzucht en zelfs van lafhartigheid beschuldigde, hadden de koning en de koningin in alle gevaren gedeeld, aan alle gevechten deel genomen. Dag en nacht waren beiden op de wallen geweest om de soldaten en burgers tot moed en volharding aan te sporen. Het gemeenschappelijk doorgestaan gevaar had tus-

schen het koninklijk paar en de burgerij eene bijzonder vertrouwelijke verhouding doen ontstaan. Frederik III en zijne gemalin waren bij het volk zoo bemind geworden als slechts zelden vorsten zijn, terwijl jegens den adel een algemeen misnoegen, ja eene algemeene minachting zich openbaarde. De burgers vroegen zich af, met welk recht toch deze stand, die niets voor het vaderland deed, op het merg des volks teerde en aanspraak maakte op de heerschappij.

Deze stemming omtrent den adel was in het land zóó algemeen, dat Frederik III thans de gelegenheid zeer geschikt rekende, om zich te ontslaan van de lastige voogdij, waaronder de machtige adel hem geplaatst had. Of de koning deze gunstige gelegenheid aangegrepen zou hebben, indien hij alleen gestaan had, betwijfelen wij, want hij was geen man van rasse en koene besluiten; doch hij stond geheel onder den invloed der eerzuchtige koningin, die den trotschen adel haatte en vast besloten had zijne macht te fnuiken. Thans was het slechts de zaak eene geschikte aanleiding te vinden om krachtige stappen tegen den adel te doen; deze zelf zorgde, dat die aanleiding niet ontbrak.

Na den oorlog was het onvermijdelijk noodzakelijk, nieuwe middelen tot onderhoud van den staat uit te denken, want de inkomsten des rijks waren verminderd, de schuldenlast was vergroot en de schatkist was ledig. De koning wendde zich daarom reeds in Juni 1660 tot den rijksraad met verzoek om een antwoord op de vraag: „Hoe het crediet van den staat hersteld en de schuldenlast gedelgd worden kon? Vanwaar de middelen moesten komen om de tot verdediging van Denemarken noodzakelijke zee- en landmacht te versterken.”

Het antwoord van den rijksraad stelde op nieuw de zelfzucht des adels in het helderste licht; hij stelde namelijk voor, dat de koning het overschot der kroongoederen tot betaling van de schuld verpanden zou. Het grootste deel dezer goederen bevond zich reeds tegen eene geringe pachtsom in het bezit des adels, die daaruit zijn rijkdom putte, thans wilde hij van den nood des lands gebruik maken om ook de rest aan zich te trekken.

Zulk een voorstel nam Frederik III niet aan; hij verklaarde, dat hij een algemeenen rijksdag bijeen zou roepen, om orde te brengen in den verwarden toestand. Daarvan wilde de adel niets weten, ten hoogste keurde hij het samenroepen van eene vergadering van edelen te Odensee goed. Eindelijk moest hij toch toegeven, dewijl de nood des rijks met elken dag klom. De algemeene rijksdag, de laatste, dien Denemarken gedurende langen tijd zou aanschouwen, werd den 8en September 1660 te Kopenhagen bijeengeroepen, aan deze vergadering zouden de adel, de geestelijkheid en de burgerstand, maar niet de boeren deelnemen, dewijl de laatsten grootendeels onvrijen, lijfeigenen des adels, waren en geene burgerschapsrechten bezaten. Alle rijksraden, de adellijke grondbezitters, twee proosten uit elk der 7 kerkelijke districten, vijf afgevaardigden voor Kopenhagen, twee afgevaardigden uit elke groote, een afgevaardigde uit elke middelbare stad en insgelijks een afgevaardigde voor elk tweetal kleine steden werden tot het bijwonen van den rijksdag opgeroepen.

Zoodra de leden te Kopenhagen aankwamen, sloten reeds voor de opening der vergadering de geestelijkheid en de burgerij een nauw bondgenootschap tegen den adel. Zij spraken af, geen besluit te nemen, waarover zij niet vooraf te zamen beraadslaagd hadden.

Bij de opening van den rijksdag, den 10en September 1660, begaven deze beide standen zich in plechtigen optocht naar het slot te Kopenhagen; als teeken van de onder hen heerschende eendracht ging elk geestelijke met een burger arm in arm. Deze eendracht was van des te grooter beteekenis, dewijl aan het hoofd der beide standen talentvolle mannen stonden, die in volkomen overeenstemming met de koningin en hare staatslieden handelden. Aan het hoofd der geestelijkheid stond de bisschop van Seeland, Johan Svane, een uitstekend redenaar, die door zijne wegslepende taal zijne toehoorders geheel wist te overmeesteren, met zijnen ijverigen medestander den proost Villadsen van Slagelse. Aan het hoofd van den burgerstand stond de burgemeester van Kopenhagen, Hans Nansen, een even verstandig als moedig man, die zich bij de verdediging van Kopenhagen groote verdiensten jegens zijn vaderland en de algemeene achting des volks verworven had.

Svane en Nansen stonden in zeer nauwe betrekking met den schrijver der kamer van finantiën, Christoffel Gabel, den vertrouweling der koningin, die haar tot geheim onderhandelaar diende.

Van veel belang voor de aanstaande beraadslagingen van den rijksdag was het, dat de edelen onderling volstrekt niet eensgezind waren. Al hield de minderheid ook de zijde van den trotschen rijksraad Otto Krag, die de voorrechten des adels in hun wijdsten omvang wilde handhaven, toch werden er onder de edelen ook menschen gevonden, die hun fortuin trachtten te maken door over te gaan tot de hofpartij en derhalve, in de hoop op toekomstige belooning, in den geest der koningin werkzaam waren. De invloedrijkste van deze was graaf Hannibal Schestädt, die zich buitendien op vele oude vijanden wreken wilde. Aan zijne zijde stond de rijksraad, Hendrik Bjelke en de dappere gouverneur van Kopenhagen Hans Schack.

De rijksdag begon zijnen arbeid. Er werd besloten, dat de standen niet gemeenschappelijk, maar elk op zich zelf vergaderen zouden. Daarover was men het eens, dat er nieuwe middelen gevonden moesten worden om de huishouding van den staat te bekostigen en ook, dat — gelijk de koning liet voorstellen — eene belasting op sommige levensbehoeften gelegd worden moest. De adel wilde die belasting echter slechts voor drie jaren toestaan en verklaarde, met beroep op zijn recht op vrijdom van alle belastingen, dat hij de belasting slechts betalen wilde voor bier, wijn en andere waren, welke hij in de steden inkocht, maar dat hij op zijne goederen vrij wilde blijven van de opbrengst, die van meel, mout, vet, enz. geheven worden zou. Daarentegen verlangden de geestelijkheid en de burgers, dat de leenen en kroongoederen, welke den adel voor geringe pandsommen waren overgegeven, weder ingelost en vervolgens aan de meestbiedenden gegund zouden worden.

De gevoelens stonden scherp tegenover elkaar; een heftige strijd ontbrandde er tusschen de burgers en den adel en hoewel deze zich niet ongeneigd betoonde om van een deel zijner voorrechten afstand te doen, legden aan den anderen kant de heethoofden in zijn midden zulk een trots en zulk eene zelfverheffing aan den dag, dat hierdoor de haat tegen den adel dagelijks aangroeide. De kamerheer en rijksraad Otto Krag riep bij een dergelijke redetwist den burgemeester Nansen eens woedend toe: „U, lageren standen, komt het niet toe, zulke dingen te willen regelen, òf gij kent den vrijdom van belastingen en de voorrechten des adels niet òf

gij wilt ze niet kennen. Gij stelt u aan, alsof gij niet wist dat de adel vrij is, maar gij onvrijen zijt." (*)

Een andermaal ontmoetten Svane en Nansen den trotschen rijksraad. Er ontstond weder een hevige twist. In den loop der woordenwisseling wees Krag op de openbare gevangenis en vraagde hoonend: „Kent gij die plaats?" Kalm antwoordde Nansen: „Ja! maar weet gij wel wat daarboven hangt?" Daarbij wees hij op de stormklok, door welker geluid men de burgers placht samen te roepen.

Zulke botsingen moesten de tweespalt wel verergeren. De burgerij en de geestelijkheid sloten zich derhalve steeds nauwer bij den koning aan en den 28en September dienden zij in persoon hunne voorstellen bij hem in. Frederik III ontving hen bij uitstek vriendelijk, hij dankte hun voor de genomen moeite, maar verklaarde tevens dat zijn verkiezingsverdrag hem verbood, iets zonder toestemming van den rijksraad te doen.

Dit schijnbaar zoo bescheiden antwoord, en de nauwgezetheid, welke daaruit sprak, had ten doel, de geestelijkheid en de burgers te doen begrijpen, dat hunne wenschen slechts vervuld konden worden door vernietiging van het verkiezingsverdrag, dat de macht des konings in zoo groote mate beperkte, en door uitbreiding van de rechten der kroon. De haat tegen den adel was zoo groot, dat de beide standen zich geen oogenblik bedachten. Zonder zich er om te bekommeren, dat elke uitbreiding van de koninklijke macht even gevaarlijk was voor de vrijheid des volks als voor de heerschappij des adels, dat zij door het herstellen van de erfelijke absolute monarchie slechts de willekeurige heerschappij des adels met die des konings zouden verwisselen, gaven de leiders der partijen aan de inblazingen van Christoffel Gabel gehoor. Zij bereidden alles voor tot een opstand tegen den adel. De uit burgers bestaande wachtposten werden verdubbeld en alle soldaten, die niet tot de bezetting behoorden, ontvingen bevel om Kopenhagen te verlaten. Terwijl dit plaats had, stelden Svane en Nansen eene oorkonde op, waarbij de erfelijke regeering in mannelijke en vrouwelijke linie aan den koning werd opgedragen.

Den 8en October werd dit stuk door Nansen in de vergadering der burgerij, door Svane in die der geestelijkheid ter tafel gebracht. Beide standen aarzelden niet het goed te keuren en te onderteekenen. Nog denzelfden avond werd het den rijkshofmeester Gersdorf ter hand gesteld met het verzoek om het den rijksraad en den adel voor te leggen.

De adel was over zulk een besluit diep verontwaardigd. De verklaring, dat de kroon erfelijk was, moest zijne macht voor goed fnuiken, want deze was geheel en al gegrond op het recht om den koning vóór zijne verkiezing in een verkiezingsverdrag bepaalde voorwaarden voor te schrijven.

Heftige, ja onstuimige tooneelen vielen er voor, de afgevaardigden van de burgerij drongen de vergaderzaal des adels binnen, om zijne beslissing te vernemen. Den 10en September werd dit besluit kenbaar gemaakt; het luidde natuurlijk afwijzend. Doch hierin berustten de beide standen niet. Zij begaven zich naar het slot, tot den koning, door wien

(*) De juistheid van dit gezegde is betwijfeld. Het is ook wel mogelijk, dat het, wat de gebezigde woorden aangaat, niet volkomen getrouw is overgebracht, maar wat den zin betreft, heeft hij zeker iets dergelijks gezegd.

zij op de meest voorkomende wijze werden ontvangen. Niets was natuurlijker; de koningin en de leiders der partijen speelden immers heimelijk één spel? De groote meerderheid der afgevaardigden liet zich zonder nadenken leiden en de koning deed wat zijne gemalin eischte.

Hij bedankte de standen en beloofde hun, het voorstel aan den rijksraad voor te leggen. Hiermede zou men echter weinig hebben gewonnen, indien men niet te gelijker tijd maatregelen genomen had om den adel zijne toestemming af te persen. Deze maatregelen werden tusschen Christoffel Gabel, den vertrouweling der koningin, — Frederik III hield zich bij deze kuiperijen zooveel mogelijk onzijdig — den veldmaarschalk Hans Schack, en den burgemeester Nansen afgesproken. De troepen, op wier trouw Schack rekenen kon, de studenten en de burgers, waren bereid om gewapenderhand een staatsgreep te ondersteunen.

Het kon voor den adel geen geheim blijven, dat hij gedwongen zou worden om de erfelijkheid der kroon te erkennen. Ten einde dien dwang te ontgaan en den rijksdag buiten staat te stellen tot het nemen van doortastende maatregelen, besloot hij Kopenhagen te verlaten. Doch eer dit geschieden kon, namen de voorzichtige leiders der tegenpartij, in overeenstemming met de koningin, hunne maatregelen.

De poorten werden gesloten. Niemand mocht zonder paspoort de stad verlaten, de gemeenschap ter zee werd afgebroken, de gewapende burgers ontvingen bevel om op de loopplaats te verschijnen, zoodra de stormklok zou worden geluid.

Toen de adel deze krachtige maatregelen zag, verloren de trotsche heeren den moed. Zij achtten hun leven, of althans hunne vrijheid in gevaar, zij lieten in wanhoop elke gedachte aan tegenstand varen en leenden het oor aan Hannibal Schestädt, die hen tot toegevendheid aanspoorde. De Deensche adel van die dagen bewees door zijne lafhartige zwakheid, dat hij wel trotsch en overmoedig zijn kon, wanneer hem geen gevaar bedreigde, maar dat hij niet in staat was een offer voor zijne vermeende rechten te brengen. Hij verdiende het lot, dat hem trof.

Door vrees overmand erkenden de rijksraad en adel de erfelijkheid der kroon, eerst alleen in de mannelijke linie, doch daarna, toen dit de beide andere standen niet bevredigde, ook in de vrouwelijke linie. Het was slechts eene jammerlijke, niets beteekenende verdediging van zijn recht, toen de rijksraad bij zijne toestemming de verklaring voegde, dat hierdoor de privilegiën van den rijksraad en van de stenden niet mochten worden gekrenkt.

Den 13en October werd de oorkonde, waarbij de kroon erfelijk werd verklaard, den koning plechtig door de vertegenwoordigers van de drie standen overgereikt. Dit was de eerste stap tot herstelling van de absolute monarchie in Denemarken; de overigen zouden weldra volgen.

Nog bezat het oude verkiezingsverdrag, waardoor Frederik III de voorrechten des adels had bekrachtigd, kracht van wet, het moest ter zijde gesteld en door andere wetten, tot regeling van den regeeringsvorm, vervangen worden. Frederik III aarzelde echter, hiertoe over te gaan; hij vreesde voor een opstand des adels en zeide tot Christoffel Gabel, dat hij zich liever met zijne oude rechten tevreden stellen, dan de nieuwe weer op eene vernederende wijze verliezen wilde. Doch de koningin was niet zoo bescheiden en ook niet zoo vervaard. Zij wist, hoe jammerlijk lafhartig de vijand was, dien zij te bestrijden had, zij kende de macht en

de trouw harer aanhangers. Frederik III gaf aan hare vermaningen gehoor. Nog aan den avond van den 13en October benoemde hij eene commissie, om hem omtrent de voortaan te volgen regeeringsbeginselen voor te lichten. Zij bestond uit vier rijksraden, vier edelen en twaalf geestelijken en burgers. Ook de hoogleeraar aan de universiteit, Willem Lange, werd tot lid benoemd.

De koningin en hare werktuigen Svane, Nansen, Bjelke enz. waren het heimelijk daarover eens, dat der commissie geene andere taak opgedragen was dan de absolute monarchie te herstellen. Toen zij echter op Zondagmorgen, den 14en October bijeenkwam, hield de hoogleeraar Willem Lange eene doorwrochte redevoering, ten betooge, dat elke welgeordende staat in Europa zijne staatsregeling en zijne grondwet bezat, dat volgens zulk eene wet, en niet naar willekeur, de regeering gevoerd moest worden, en dat het derhalve de taak der commissie was, bij de tegenwoordige verandering van regeering zulk eene grondwet voor Denemarken te ontwerpen.

De rede van den hoogleeraar maakte een diepen indruk en de commissie was niet ongeneigd om overeenkomstig zijn raad te handelen; doch dit was niet naar den zin van de voorstanders der onbeperkte koninklijke macht. Svane brak de onderhandelingen af met de opmerking, dat het tijd was om de godsdienstoefening te gaan bijwonen; daarna kon men de beraadslagingen voortzetten. De heeren volgden dien vromen wenk, en toen zij na kerktijd weder bijeenkwamen, ontbrak Willem Lange. De constitutioneelgezinde hoogleeraar had intusschen van den koning bevel ontvangen om niet verder aan de beraadslagingen der commissie deel te nemen.

Bij het benoemen van hare leden had men gezorgd, dat daarin de trouwste aanhangers van de koningin eene plaats vonden. In weerwil hiervan viel er toch, ook na de verwijdering van Lange, nog meer dan éene onstuimige beraadslaging voor en alleen door Svane's schitterende welsprekendheid en Nansen's onwrikbare volharding werd het doel, de herstelling van de onbeperkte koninklijke macht, bereikt.

Tot de vernietiging van het oude verkiezingsverdrag, door Svane voorgesteld, werd spoedig besloten; door de vroegere verklaring was zij eigenlijk reeds van zelf vervallen; doch niet alleen de edelen, ook meer dan één vertegenwoordiger van den burgerstand was van oordeel, dat men den koning de regeering niet onvoorwaardelijk behoorde op te dragen, maar dat er eene staatsregeling moest worden vastgesteld, waardoor de rechten en vrijheden van den adel en van den burgerstand gewaarborgd werden.

Te vergeefs beweerde Svane, dat men niet in denzelfden oogenblik de éene hand des konings vrijmaken en de andere binden mocht; te vergeefs wekte hij op tot vertrouwen. De tegenstanders van de onbeperkte heerschappij wonnen aanhoudend veld, het gezond verstand, dat tegen haar pleitte, kreeg onder de burgers meer en meer de overhand, toen Nansen de sluwe vraag opwierp, welke rechten en vrijheden de adel zich bij die staatsregeling dan wel gewaarborgd wilde zien.

Wat Nansen verwacht had, gebeurde. In plaats van op verstandige wijze de omstandigheden in aanmerking te nemen, kwamen de edelen voor den dag met eischen, welke den burgerstand moesten verbitteren, geen enkel hunner oude voorrechten wilden zij laten varen, alle zonder onderscheid moesten hun in de nieuwe staatsregeling worden gewaarborgd, zij wilden

in het rijk de eenige vrijen zijn, zij wilden heerschen gelijk te voren.

Er ontstond een hevige strijd, die bijna niet alleen met woorden beslecht ware, want een der burgers sloeg op zijn zwaard en beschuldigde den adel van lafhartigheid, door de bewering dat de burgers bij de verdediging van Kopenhagen getoond hadden, dat zij het zwaard beter wisten te voeren dan de edellieden.

Deze overmoedige eischen van den adel dreven de burgers weder in de armen van de voorstanders der absolute heerschappij en toen Svane nu, de zaak op een ander gebied overbrengend, een beroep deed op hunne vroomheid, toen hij verklaarde, dat men den koning geene enkele voorwaarde, die zijne macht beperkte, mocht opleggen behalve deze, dat Gods woord en de Augsburgsche geloofsbelijdenis gehandhaafd zouden worden, toen de rijksraad Bjelkee en de veldmaarschalk Schack hem bijvielen, toen lieten de geestelijke en burgerlijke leden der commissie zich overhalen om zijne voorstellen aan te nemen. De edelen durfden geen weerstand meer bieden; de commissie ontwierp eene verklaring, welke door alle leden onderteekend werd, waarbij het verkiezingsverdrag en de eed, waarmee de koning het bekrachtigd had, werden opgeheven en den koning verzocht werd zulke maatregelen te nemen als het meest tot heil van hem zelven, van het rijk en van elken stand zouden strekken.

Twee dagen later, den 16en October, hechtte de rijksdag zijn zegel aan deze verklaring en weder twee dagen later werd Frederik III plechtig als erfelijk vorst zonder eenige beperkende voorwaarde gehuldigd. Nu liet de vorst de tot hiertoe steeds geslotene poorten van Kopenhagen weder openen en den leden van den rijksdag aanzeggen, dat zij huns weegs konden gaan. De rijksdag had gedaan wat men van hem gewild had; de koning had zijne diensten niet langer noodig en ontsloeg hem, om hem nooit weder samen te roepen. Hij had door eene vreedzame omwenteling de heerschappij des adels in Denemarken vernietigd en de onbeperkte koninklijke heerschappij gevestigd.

Het is een belangwekkend feit, dat Frederik III toen op een denkbeeld gekomen is, dat ook door een ander absoluut vorst in onze dagen weer is toegepast, namelijk om zijne heerschappij te steunen door eene algemeene volksstemming. Bij de huldiging toch hadden alleen de aanwezenden den eed kunnen afleggen; den boeren was hun gevoelen zelfs niet gevraagd. Dit verzuim herstelde de koning door in November weder een tweede huldiging te doen plaats hebben, waaraan ook de boeren deelnamen. Hierdoor vatten zij moed om den koning een verzoekschrift te overhandigen, waarin zij hunne rechtmatige bezwaren over de dwingelandij des adels uiteenzetten. Doch zij werden niet gehoord; de lijfeigenschap bleef, evenals te voren, in stand.

Ook deze tweede huldiging bevredigde den koning nog niet; om elken twijfel over zijn recht als onbeperkt heerscher te vernietigen, liet hij den 10en Januari 1661 eene verklaring opstellen, waarin hem het erfrecht, de souvereiniteit en de onbeperkte heerschappij met het recht om later zelf den regeeringsvorm vast te stellen, toegekend werden. Deze verklaring moest door elken edelman, door iederen geestelijke en door de meeste burgers van Denemarken onderteekend worden.

Eene dergelijke verklaring werd in hetzelfde jaar in Noorwegen en in het volgende jaar op IJsland en de Faroër opgesteld.

De omwenteling had haar beslag; dat zij niet de vrucht was van va-

derlandsliefde, maar van de lage zelfzucht van enkele personen, bewijzen de rijke belooningen, waarop de werktuigen der koningin aanspraak maakten en die hun ook ten deel vielen. Graaf Hannibal Schestädt werd rijksschatmeester, Christoffel Gabel stadhouder van Kopenhagen en voorzitter van het collegie van finantiën, Nansen president van Kopenhagen en lid van den staatsraad, Svane aartsbisschop. Bovendien werd de reeds zoozeer uitgeputte schatkist ten behoeve dezer mannen geplunderd. Nansen ontving *f* 35.000, Svane *f* 52.000 en Hannibal Schestädt, naar men zegt, *f* 350.000.

Thans moest het Frederik's eerste werk zijn, orde en vastheid te brengen in het staatsbestuur. Het moet tot zijne eer gezegd worden, dat hij daarbij minder willekeurig te werk ging dan vele andere vorsten in zijne plaats zouden gedaan hebben. Al verdient hij ook niet den lof van onkrenkbare rechtvaardigheid en beminlijke zachtmoedigheid, door vele geschiedschrijvers hem op de kwistigste wijze toegezwaaid, — de vervolging van Corfitz Uhlefeld en van de kinderen van Christina Munk bewijzen met vele andere daden van willekeur en onrechtvaardigheid, voldingend het ongegronde van zulk eene hooggestemde lofspraak — toch legde hij over het algemeen eene groote gematigdheid en welwillendheid aan den dag. Hij schonk den standen „hunne oude privilegiën", uit bijzondere koninklijke gunst en alleen voor zoo ver zij „niet tot nadeel konden strekken van des konings rechten of het algemeen belang." De rijksraad bleef in stand, doch slechts als een raadgevend lichaam, door welks meening de koning in geen geval gebonden was. Om zijn invloed te verzwakken en dien van den burgerstand te vermeerderen, werden er zes collegies ingesteld, het staatscollegie, het schatkistcollegie, het oorlogscollegie, het admiraliteitscollegie, het justitiecollegie en de kanselarij. De president en eenige leden der collegies vormden te zamen den geheimen staatsraad. De belastingen werden hervormd, een nieuw wetboek werd ontworpen en een staand leger van 24.000 man opgericht. Ook voor wetenschap en kunst deed Frederik III veel. Hij stichtte de groote koninklijke bibliotheek en legde den grond tot een kunst museum en een kabinet van natuurlijke historie. De handel verhief zich onder zijne regeering tot een hoogen trap van bloei en de vloot werd onder leiding van Kort Adelaer uit Noorwegen in een goeden toestand gebracht.

Ten einde de staatsregeling ook voor de toekomst op hechte grondslagen te vestigen, liet Frederik III de zoogenaamde koningswet (lex regia) opstellen. De weinig benijdenswaardige roem, deze wet, die geheel en al den geest van het absolutisme ademt, vervaardigd te hebben, komt toe aan een talentvol gunsteling des Deenschen konings, die zich door zijne schitterende, maar korte en treurig geëindigde loopbaan een naam heeft gemaakt, een zekeren Schumacher, later graaf Griffenfeldt. De beruchte koningswet werd den 14en November 1665 door Frederik III onderteekend, doch tot zijn dood geheim gehouden en eerst bij de kroning van zijn opvolger Christiaan V voorgelezen en in 1709 door den druk openbaar gemaakt.

Deze wet, de grondwet van het absolutisme, regelde zoowel de erfopvolging als de regeering gedurende de minderjarigheid eens konings, die met zijn 13e jaar een einde nam. Zij stelde het beginsel op den voorgrond, dat de koning alleen de wetgevende, rechterlijke en uitvoerende macht bezat, dat hij boven alle wetten verheven en alleen aan God rekenschap ver-

schuldigd was. Slechts op drie punten legde zij den wil des konings aan banden: hij mocht namelijk het rijk niet verdeelen, moest in het land verblijf houden en tot de Protestantsche kerk volgens de Augsburgsche geloofsbelijdenis behooren.

Den 9en Februari 1670 stierf Frederik III na eene 22jarige, in vele opzichten belangrijke regeering. De aanhangers der absolute monarchie wijden hem eene geloovige vereering. Met zekeren schijn van recht wijzen zij er op, dat Denemarken een bewijs voor de voortreflijkheid der vorstelijke alleenheerschappij mag heeten. Vóór hare invoering waren de Denen aan de drukkendste dwingelandij prijs gegeven, terwijl zij onder den alleenheerscher vrij en gelukkig hebben geleefd. Doch zij verzwijgen, dat sedert de invoering der absolute monarchie het Deensche volk meer en meer alle belangstelling in de openbare aangelegenheid verloren heeft, zoodat het zich uitsluitend met zijne bijzondere zaken bezig hield en zich ten slotte om het wel of wee van den staat niet langer bekommerde. De ware vaderlandsliefde sluimerde allengs geheel en al in en eerst de vrijheidszucht van latere tijden heeft haar weer gewekt.

ZEVEN EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Denemarken. Christiaan V. Zijn karakter. Peter Schumacher, Graaf van Griffenfeldt, de alvermogende gunsteling. Schepping van een nieuwen adel. Buitenlandsche staatkunde. Denemarken's verhouding tot de hertogdommen. Sleeswijk en Holstein. De Oldenburgsche erfopvolging. Verbond van Denemarken met Frederik Willem van Brandenburg. Oorlog met Zweden. Verraad door Christiaan V jegens Christiaan Albrecht van Holstein gepleegd. De overeenkomst van Rendsburg. Gelukkige oorlog tegen de Zweden. Niels Joel en de overwinning in de Frögerbocht. Vrede van Fontainebleau en Lund. Val van Griffenfeldt. Verbond van Denemarken met Frankrijk. Vergelijk van Altona. Vruchtelooze pogingen van Christiaan V om zich van Hamburg meester te maken. Vergelijk van Pinneberg. Mislukte belegering van Hamburg. Treurig binnenlandsch bestuur. Verdrijving van de Fransche Hervormden uit Denemarken. Dood van Christiaan V.

Christiaan V, de zoon van Frederik III, beklom na zijns vaders dood den Deenschen troon, zonder den minsten tegenstand te ontmoeten, Von Raumer schetst ons het karakter van den jongen koning met de vol gende woorden: „Gedurende zijne jeugd was Christiaan V geheel van zijne moeder afhankelijk; hij leerde weinig en plukte van zijne reizen naar Frankrijk, Engeland en de Nederlanden niet meer vrucht dan de meeste prinsen. Dewijl er na den dood van Frederik III van eenige handeling der stenden of zelfs van gelukwenschen geene sprake meer kon zijn, voerde Gabel namens de ambtenaren op de onlangs in den smaak gekomen wijze het woord; en sprak tot den 24jarigen koning: „Wij allen, aanzienlijken en geringen, zijn nu buiten dienst en het staat aan uwe majesteit over ons naar goed-

dunken te besluiten." Christiaan antwoordde, dat hij allen in zijn dienst hield, die trouwe dienaars van zijn vader geweest waren. Weinige weken later werd Gabel echter overeenkomstig de door hem zelven zoo hoog geprezene onbeperkte koninklijke macht, na een dertigjarigen diensttijd, zonder opgave van redenen weggezonden.

De zachte en verstandige koningin, Charlotta Amalia van Hessen, overschreed de grenzen van den kring der vrouwelijke werkzaamheid niet. De koningin-moeder, Sophia Amalia, behield daarentegen tot haren dood (in 1685) steeds een overwegenden invloed en Christiaan's halfbroeder Guldenlöwe was overal regelend en besturend werkzaam, waar er van rijden, jagen, feesten en minnarijen sprake was. De koning leefde meer met zijne bijzit, een jonkvrouw Most (later gravin Namsoe), en hare kinderen dan met zijne gemalin en zijne wettige nakomelingen. Ook kostten de eersten hem vrij wat meer dan de laatsten. Zoo gingen bij nuttelooze pracht en verkwisting van allerlei aard de uitgaven weldra het bedrag der inkomsten te boven, het werd een ieder duidelijk, dat iemand zich met het regeeringsbeleid, in de ernstige beteekenis van het woord, belasten moest.

Gedurende Christiaan's geheele regeering bleek de noodzakelijkheid om vreemde krachten aan te wenden tot het voeren van eene regeering, waartoe hij zelf niet in staat was, en bijzonder duidelijk kwam die noodzakelijkheid kort na 's vorsten troonsbestijging aan het licht. Hiervan was het gevolg, dat in de eerstvolgende jaren Peter Schumacher, de alvermogende gunsteling, veel meer koning was dan Christiaan V zelf.

Schumacher, de zoon van een kruidenier te Kopenhagen, had reeds onder koning Frederik III eene veelbeteekenende rol gespeeld. Deze had den talentvollen en kundigen man een onbepaald vertrouwen geschonken en hem uit dankbaarheid voor het ontwerpen van de beruchte koningswet tot eervolle en invloedrijke ambten verheven. Christiaan V ging nog verder. Hij verhief hem tot graaf van Griffenfeldt, maakte hem in 1673 kanselier en benoemde hem een jaar later tot voorzitter van den geheimen raad. Griffenfeldt voerde gedurende eenige jaren bijna zelfstandig het bewind, waarom de jonge, slechts in nietige uitspanningen belangstellende koning zich niet bekommerde.

Griffenfeldt, de voorvechter van het absolutisme, was het, die in Denemarken in de plaats van den ouden, van zijne macht beroofden adel een nieuwen adel schiep en dezen vele belangrijke voorrechten verleende. Een absoluut vorst, — dacht Griffenfeldt en Christiaan V, die vol bewondering op het hof van Lodewijk XIV van Frankrijk staarde, stemde hem dit gereedelijk toe — moet omringd zijn door een schitterenden hofadel. Graven- en baronnentitels werden nu met milde hand weggeschonken en hierdoor werden de oude en de nieuwe adel uitgelokt om aan het hof te verschijnen. De nieuwbakken edelen ontvingen voor hunne landgoederen, wanneer deze eene zekere grootte hadden, bijna nog grooter voorrechten dan die, welke de oude adel eenmaal bezeten had, als vrijdom van belastingen, jachtrecht, patronaatsrecht, strandrecht, recht op de mijnwerken, recht over leven en dood hunner boeren enz. Door deze begunstiging van den nieuwen adel ging het eenige voordeel, dat het Deensche volk uit de herstelling van de absolute monarchie getrokken had, weder te loor (*).

(*) In verband met deze maatregelen stond de stichting van de Danebrog- en de Olifantsorde.

In het binnenlandsch bestuur was Griffenfeldt bijna alvermogend; in de buitenlandsche staatkunde echter dreef zijn wil niet altijd boven. Juist bij eenige hoogst gewichtige zaken volgde Christiaan V Griffenfeldt's raad niet, daar deze den vrede wenschte te bewaren en de koning door eerzucht en lust tot veroveringen tot den oorlog geprikkeld werd. Griffenfeldt wilde dat Denemarken de begeerte om de bij den vrede van Roeskilde en Kopenhagen verlorene provinciën te heroveren zou onderdrukken; dat het met Zweden vrede houden en zich nauw aan Frankrijk aansluiten zou. Deze staatkunde was echter in strijd met de wenschen des konings, die van begeerte brandde om zich op de Zweden te wreken en niet zachter werd gestemd, toen Zweden in zekere geschillen, die over Sleeswijk en Holstein rezen, natuurlijk tegen Denemarken partij trok.

De hertogdommen Sleeswijk en Holstein stonden tot het Deensche rijk in eene betrekking, die aanleiding kon geven tot allerlei geschil en misverstand.

Toen koning Frederik I in het jaar 1533 gestorven was (zie Dl. VII blz. 486) had hij wel aan zijn jongeren zoon Adolf, den stamvader van het huis Holstein-Gottorp, Holstein en een deel van Sleeswijk nagelaten, doch volstrekt niet als onafhankelijk rijk. In alle belangrijke regeeringszaken, als oorlog, belastingen, rechtspleging, enz. bleef Holstein van den Deenschen koning afhankelijk; ook de deelen van Sleeswijk, die aan Holstein-Gottorp waren gekomen, werden als leenen van Denemarken beschouwd.

Langen tijd, meer dan eene eeuw, bestond deze betrekking; kleine geschillen werden bij onderlinge overeenkomst bijgelegd; toen echter koning Karel X Gustaaf van Zweden, de schoonzoon van hertog Frederik van Holstein, met Denemarken in oorlog gewikkeld werd, sloot Frederik, in de hoop dat hij zich van Denemarken onafhankelijk zou kunnen maken, zich bij Zweden aan en bij de vredesverdragen van Roeskilde en Kopenhagen moest Denemarken dan ook toestaan, dat het leenverband van Sleeswijk met de Deensche kroon en haar toezicht op de regeering van Holstein opgeheven werd. Intusschen werd daarbij bepaald, dat de oude verdragen en gewoonten in stand zouden blijven.

Over deze laatste bepaling was meer dan één twist ontstaan. Toen echter koning Frederik III zijne dochter Frederika Amalia aan hertog Christiaan Albert van Holstein-Gottorp ten huwelijk gaf, werd er eene betere verstandhouding geboren.

Aanleiding tot een nieuwen twist gaf de erflating van den in het jaar 1667 overleden graaf Anton Gunther van Oldenburg en Delmenhorst, die zijne bezittingen naliet aan den koning van Denemarken en aan den hertog van Holstein-Gottorp, in de onderstelling, dat zij de naaste erfgenamen waren. Kort na de troonsbestijging van Christiaan V trad evenwel de hertog Ernst van Ploen met aanspraken op de erfenis op, die op zulke goede gronden rustten, dat zij door het keizerlijk gerechtshof als geldig erkend moesten worden. Griffenfeldt, die den afloop van het proces voorzag, liet zich in onderhandelingen met den hertog van Ploen in; hij noodigde ook hertog Christiaan Albrecht uit om daaraan deel te nemen, toen deze echter, steunend op zijn vermeend erfrecht, dit weigerde, zette hij alleen de onderhandelingen voort en hij bracht het zoo ver, dat de hertog van Ploen tegen eene schadeloosstelling van zijne aanspraken ten behoeve van den koning van Denemarken afstand deed. Zoo kwam Dene-

marken, nadat het keizerlijk hofgericht ten gunste van den hertog van Ploen uitspraak gedaan had, in het uitsluitend bezit van de graafschappen. Christiaan Albert, die hierover hevig vertoornd was, sloot een verbond met Zweden.

Juist in dezen tijd voerde Lodewijk XIV oorlog tegen de Nederlanders; hij had met Zweden een verbond gesloten, opdat deze den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg zouden beletten in het belang der Nederlanders een werkzaam aandeel aan den oorlog te nemen.

Griffenfeldt ried den koning, onzijdig te blijven of, zoo hij dit niet wilde, zich insgelijks met Frankrijk te verbinden, opdat hij niet in een nieuwen oorlog met Zweden gewikkeld zou worden. Zijn raad werd echter niet gevolgd. Christiaan V brandde van begeerte om de provinciën, welke Denemarken in den laatsten oorlog aan Zweden had moeten afstaan, te heroveren en hij liet zich door den keurvorst zonder moeite overhalen om met hem een verbond te sluiten en Zweden den oorlog te verklaren (1675). Voor den gelukkigen afloop van den oorlog was het eene zaak van het grootste belang, dat Denemarken zich beveiligde tegen elken aanval van de zijde van hertog Christiaan Albrecht, den bondgenoot der Zweden. Christiaan V verlaagde zich, tot bereiking van dit doel, tot een schurkenstreek, die zijn naam voor eeuwig geschandvlekt heeft. Het doet er niets toe of de aansporing tot het schandelijk verraad, waaraan de Deensche koning zich schuldig maakte, gelijk sommigen beweren, van Griffenfeldt, of, gelijk andere meer te vertrouwen bronnen verzekeren, van den keurvorst van Brandenburg is uitgegaan. De schande der daad rust in elk geval op den koning, die haar beging.

Terwijl de hertog van Holstein een bezoek te Kopenhagen aflegde, onderhandelde Christiaan V met hertog Christiaan Albrecht, om dezen tot deelneming aan den oorlog tegen de Zweden over te halen. Hij bezocht zijn zwager te Gottorp, liet zich door hem vriendschappelijk onthalen en noodigde hem uit om tot voortzetting van de onderhandelingen te Rendsburg te komen. Toen Christiaan Albrecht zonder iets kwaads te vermoeden aan die uitnoodiging gehoor gegeven had, eischte de koning van hem, dat hij zijne vestingen en zijne soldaten tot beschikking van Denemarken zou stellen, en toen de hertog dit weigerde, liet Christiaan V de poorten van Rendsburg sluiten en maakte hij zijn gast tot zijn gevangene.

Gedurende eenige dagen bleef de hertog bij zijne weigering, dewijl hij echter meende voor verdere daden van geweld beducht te moeten zijn, besloot hij al de eischen des konings in te willigen. Bij het Rendsburger vergelijk deed hij den 10en Juli 1675 afstand van al de voordeelen, welke de vredesverdragen van Roeskilde en Kopenhagen hem aangebracht hadden, met name van de souvereiniteit, hij stelde bovendien zijn leger en zijne vestingen ter beschikking van Denemarken.

Na deze daad van geweld, waartegen de hertog, die zich na zijne invrijheidstelling naar Hamburg begeven had, terstond protesteerde, kon er van vrede tusschen hen niet langer sprake zijn. Griffenfeldt ried, den oorlog te beginnen met een inval in Schonen, waar de bevolking nog van oudsher goed Deenschgezind was, maar zijn invloed op Christiaan V was reeds ondermijnd, de vertoogen der Brandenburgsche gezanten legden meer gewicht in de schaal dan de zijne en de Deensche wapenen werden tegen de Zweedsche bezittingen in Duitschland gekeerd.

Wismar werd belegerd en na eene hardnekkige verdediging van de

zijde der Zweedsche bezetting veroverd (13 December 1673), vervolgens werd op Griffenfeldt's aandrang de aanval op Schonen ondernomen, en wel aanvankelijk met goed gevolg, want het gelukte den Denen, het grootste deel van Schonen en Blekingen weer in bezit te nemen. Doch deze voorspoed was niet van langen duur. Na meer dan één gevecht, waarin de beide koningen Christiaan V van Denemarken en Karel XI van Zweden groote persoonlijke dapperheid aan den dag legden, gingen deze veroveringen weer voor de Denen verloren. Alleen in den oorlog ter zee bleef het geluk den Denen trouw. Niels Juel, de Deensche zeeheld, versloeg de Zweden in meer dan één treffen, voornamelijk in de Fjögerbocht (1 Juli 1677).

Hoewel Denemarken in dezen krijg over het geheel de overhand behouden had, vloeiden daaruit voor het land toch niets dan nadeelen voort. Lodewijk XIV ondersteunde zijne bondgenooten, de Zweden; Fransche troepen bezetten Oldenburg en Delmenhorst, Christiaan V moest besluiten, den 10en Augustus 1679 te Fontainebleau met Frankrijk en den 26en September daaraanvolgende te Lund met Zweden vrede te maken. Denemarken won daarbij geen duimbreed gronds, maar moest zich integendeel verbinden om den hertog van Holstein-Gottorp in alle rechten te herstellen, die hij vóór het Rendsburger vergelijk bezeten had. Tot bevestiging van de goede verstandhouding met Zweden werd een huwelijk tusschen de zuster van Christiaan V, Ulrica Eleonora, en den Zweedschen koning Karel XI tot stand gebracht.

Wellicht zouden deze voorwaarden voor Denemarken een weinig minder hard zijn geweest, indien de vrede tot stand was gekomen met medewerking van den staatsman, die vroeger de buitenlandsche staatkunde van Denemarken had geleid. Griffenfeldt had de kunst verstaan om betrekkingen aan alle Europeesche hoven aan te knoopen, ook aan het Fransche hof genoot hij een groot aanzien en hij zou ongetwijfeld bij de onderhandelingen menig voordeel voor zijn land bedongen hebben, indien het hem vergund was geweest, daaraan deel te nemen.

Doch dit was niet het geval. Reeds sinds een drietal jaren stond Griffenfeldt niet meer aan het hoofd der Deensche regeering, als een ellendige gevangene zuchtte hij tusschen de kille kerkermuren der vesting Mumcholm bij Drontheim.

De kuiperijen zijner vijanden hadden den machtigen man ten val gebracht. De trouwste dienaar der onbeperkte koninklijke macht, de vervaardiger van de koningswet was gevallen als het slachtoffer van het absolutisme, en het was ongetwijfeld een merkwaardige en tragische loop der omstandigheden, dat zijn val veroorzaakt werd door zijn streven om zijn land en zijnen koning waarlijk goede diensten te bewijzen. Hij was zoo hoog in macht en aanzien gestegen, omdat hij zijne gaven misbruikt had ter vernietiging van alle volksvrijheid, tot vestiging van de onbeperkte monarchie; hij viel, omdat hij zich aankantte tegen den invloed van onwaardige gunstelingen des konings, omdat hij diens losbandig leven afkeurde, omdat hij poogde Denemarken van het overheerschend Duitsche element te bevrijden, den vrede met Frankrijk en Zweden te herstellen en het land door aansluiting aan Frankrijk voor verdere oorlogsstormen te behoeden.

Christiaan's halfbroeder Guldenlöwe haatte graaf Griffenfeldt, omdat deze den koning menigmaal voor zijn broeder gewaarschuwd en het scherp afgekeurd had, dat beiden des nachts verkleed de herbergen bezochten.

Des konings bijzit, jonkvrouw Most haatte hem, dewijl hij haar en hare familie niet genoeg eerde; de edelen aan het hof bogen voor den machtigen man, doch achter zijn rug spanden zij samen tegen den trotschen en overmoedigen gunsteling der fortuin, dien zij vreesden en benijdden tevens. Hertog Ernst Gunther von Augustenburg sloeg met Guldenlöwe de handen tot zijn val inéén, dewijl deze een huwelijk met zijne dochter geweigerd had. De aan het Deensche hof veel vermogende Brandenburgsche gezant Brandt was de meest besliste vijand van Griffenfeldt, omdat deze tegen den oorlog en voor aansluiting aan Frankrijk was. Dankbaarheid is bij despoten eene zeldzame deugd. Ook Christiaan V kende haar niet, hij vergat de belangrijke diensten, welke Griffenfeldt hem bewezen had; dewijl deze zich ook jegens hem somtijds hooghartig en eigenzinnig gedroeg en hem hierdoor lastig werd, stemde hij in den val van zijn getrouwsten en besten raadsman toe.

Den 11en Maart 1676 werd Griffenfeldt eensklaps gevangen genomen en aangeklaagd van simonie, knevelarij, ontrouw in zijn beheer, meineed, verraad en majesteitsschennis; al zijne papieren werden in beslag genomen. De aanklacht vloeide over van de meest ongerijmde beschuldigingen en bij het proces werden de rechtsvormen en wetten des lands meer dan eens verkracht. Men stond den aangeklaagde niet eens toe, zijne papieren in te zien, alleen met de hulp van zijn geheugen mocht hij zich verdedigen.

Het besluit tot zijne veroordeeling stond reeds vooraf vast; hij moest veroordeeld worden, het kostte wat het wilde, daar zijne vrijspraak hetzelfde zou zijn als de val zijner machtige en talrijke tegenstanders. Zijn vonnis luidde dan ook „Des doods schuldig!” Wel had de koning besloten, hem het leven te laten, maar men dreef de wreedheid zoover, dat men hem het schavot beklimmen liet en hem de ontvangen genade eerst aankondigde, toen de beul het zwaard reeds over zijn hoofd gezwaaid had.

Bovendien was de genade, welke Christiaan V zijn vroegeren gunsteling schonk, van een zeer jammerlijken aard. Griffenfeldt werd naar de vesting Mumcholm gevoerd; hier zat hij bijna 23 jaar gevangen. Eerst in het jaar 1698 ontving hij verlof om zich in Drontheim zelf te vestigen, waar hij een jaar later stierf. Christiaan V betreurde het later dikwijls, dat hij zich had laten bewegen om zich van zijn trouwen raadsman te ontslaan; zuchtend zeide hij, dat zijn geheele raad thans niet zooveel van de zaken wist als Griffenfeldt alleen; en hij had gelijk, want de onbekwame staatslieden, die in de plaats van den gevallene traden, konden hem op verre na niet vervangen.

Bij de verdragen van Fontainebleau en Lund was hertog Christiaan Albrecht van Holstein-Gottorp in zijne vroegere rechten hersteld. Christiaan V was echter volstrekt niet van plan, de vredesvoorwaarden te vervullen. Hij trok partij van nieuwe oneenigheden, welke uit de bepalingen omtrent de gemeenschappelijke regeering en omtrent de oorlogskosten ontstonden, om in het jaar 1684 het hertogelijke deel van Sleeswijk te doen bezetten; doch hij was niet in staat om deze gedragslijn ten einde toe te volgen.

Door een verbond met Frankrijk, in het jaar 1682 tot stand gebracht, had Christiaan V gehoopt, de macht tot bevrediging van zijne veroveringszucht te zullen verkrijgen. Toen echter Engeland, Nederland, Zweden, Brandenburg en de Brunswijksche hertogen zich aan de zijde van

Christiaan Albrecht schaarden en door krijgstoerustingen aan hunne verklaring kracht en klem bijzetten, zag de koning zich genoodzaakt om in 1689 met zijn zwager het vergelijk van Altona te treffen, waarbij de rechten des hertogs weder erkend werden.

Tot den dood van Christiaan Albrecht toe bleef de vrede onverstoord (1694). Doch toen zijn zoon en opvolger Frederik IV een verbond met Zweden sloot, Zweedsche troepen tot verdediging van zijne vestingen innam en de zuster van den Zweedschen koning Karel XII huwde, ontstonden er nieuwe verwikkelingen, waardoor een oorlog teweeg werd gebracht, dien Christiaan V echter niet meer beleefde.

Steunend op het Fransche bondgenootschap trachtte Christiaan V ook nog in eene andere richting zijne macht uit te breiden. Reeds in het jaar 1679 had hij te vergeefs gepoogd, zich van de stad Hamburg meester te maken, doch zich toen bij het vergelijk van Pinneberg met de uitbetaling van eene som van 220,000 rijksdaalders vergenoegd, dewijl de keurvorst van Brandenburg en de hertogen van Brunswijk Luneburg zich de zaak der stad aantrokken.

Inwendige onlusten, veroorzaakt door een strijd tusschen de lagere volksklassen en de regeerende geslachten, o. a. met den burgemeester Meurer, gaven Christiaan V aanleiding om in 1686 op nieuw den begeerigen blik op Hamburg te richten. Hij knoopte betrekkingen aan met de leiders der volkspartij, die hem beloofden hem de stad in handen te spelen. In Augustus 1686 verscheen hij met een leger van 16000 man voor hare poorten; hij eischte niet alleen de uitbetaling van eene aanzienlijke geldsom, maar ook dat de vrije rijksstad hem als haren erfelijken vorst huldigen zou.

De burgers verdedigden zich dapper. Te vergeefs poogde Christiaan V eene schans stormenderhand in te nemen, en toen nu de keurvorst van Brandenburg verklaarde, dat het voortzetten der belegering van Hamburg in zijne schatting gelijk zou staan met een aanval op Berlijn, achtte de Deensche koning het toch niet raadzaam, den strijd voort te zetten. Hij trok met zijn leger af en gebruikte het alleen tot het plegen van weinig beteekenende daden van geweld tegen eenige kleine Noord-Duitsche vorsten, die hij tot het betalen van eene oorlogsschatting dwong.

Evenals Christiaan V gedurende zijne gansche regeering vruchtelooze pogingen aanwendde om de macht van Denemarken naar buiten uit te breiden, zoo was hij ook niet in staat om in het inwendig beheer van zijn land iets belangrijks en duurzaams tot stand te brengen. Al het goede, dat onder zijn bewind geschiedde, zooals het uitvaardigen van de nog heden geldende landswet, was reeds onder de regeering van Frederik IV voorbereid.

De kostbare hofhouding en de oorlogskosten richtten het land meer en meer te gronde. Hoewel de koning de toevlucht nam tot allerlei finantieele kunstgrepen, onder anderen tot het verhuren van Deensche soldaten aan vreemde regeeringen, liet hij toch eene schuld van 11 tonnen gouds achter. De boerenstand was nooit meer gedrukt dan onder zijne regeering; de landerijen daalden in prijs.

Wetenschap en kunst konden zich onder eene regeering, die er op uit was om elke vrije uiting der gedachten te smoren, niet ontwikkelen.

Christiaan V was, evenals de meeste despoten, voor het uiterlijk een vroom man. Hij vastte elken Zondag, bracht het aantal jaarlijksche

feestdagen op 150 en gaf onbepaald gehoor aan de lessen van zijn hofprediker Masius, die wist te bewerken, dat de uit Frankrijk verdrevene hervormden, die in grooten getale naar Denemarken gevlucht waren, zoo spoedig mogelijk weer uit het land werden verwezen. Aan de geschriften van alle geleerden, die niet de heerschende godsdienstrichting huldigden, werd de oorlog verklaard. Zoo werden de werken van den geleerden Thomasius uit Halle te Kopenhagen verbrand! Na eene 33jarige regeering stierf Christiaan V in 1609, op den leeftijd van 53 jaar.

ACHT EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Zweden. De rijksdag te Gothenburg. Ongelukkige oorlog met Polen. Het testament van Karel X Gustaaf. Karel XI. Voogdijschap. Vrede van Oliva en Kardis. Rijksdag te Stockholm. Het koninklijk testament nietig verklaard. Raad van regentschap. De rijkskanselier de la Gardie. Heerschappij des adels. Oorlog met Bremen. Heerschappij der Fransche staatkunde. Opvoeding van Karel XI. Zijne zelfstandige regeering. Ongelukkige oorlog met Denemarken en Brandenburg. Fehrbellin. Dapperheid des jongen konings. Vredesverdragen van St. Germain en Laye, Fontainebleau en Lund. Gyllenstierna. Rijksdag van 't jaar 1680. De reductie. Vertoog der drie standen. Onstuimige beraadslaging in het ridderhuis. De absolute monarchie, door de drie standen hersteld. Lafhartige toegevendheid van den adel. Rijksdag van 1682. Onderzoek naar de handelingen van het regentschap. Willekeurige regeering van Karel XI. Strenge doorzetting van de reductie. Woelingen van den Lijflandschen adel. Vlucht van Patkul. Vredelievendheid en uitmuntend binnenlandsch bestuur van Karel XI. De Zweedsche landweer opgericht. Dood van Karel XI.

De Zweedsche stenden waren te Gothenburg vereenigd, om den koning nieuwe middelen tot voortzetting van den oorlog met Denemarken te verschaffen, toen Karel X Gustaaf den 23en Februari 1660 stierf. Eene algemeene verslagenheid maakte zich van de vergadering meester, toen de doodstijding bekend werd. De rijksdag liet de stadspoorten sluiten, eene commissie uit de stenden werd benoemd om te beslissen wat er te doen stond in den hachelijken toestand, waarin Zweden zich bevond.

Tegen twee vijanden moest Zweden zich in dien tijd verdedigen; de oorlog met Polen en zijne bondgenooten en die tegen Denemarken vorderden de inspanning van al de krachten der natie, en toch waren zelfs het schitterend veldheerstalent en de onversaagde moed van een koning als Karel X Gustaaf niet voldoende geweest om de zegepraal voortdurend aan de Zweedsche wapenen te kluisteren. Zelfs eenen Karel Gustaaf was het niet gelukt, Kopenhagen te veroveren en in Polen had, na des konings vertrek van het oorlogstooneel, de krijg eene hoogst ongunstige wending genomen.

Zweden's bondgenoot, vorst Ragoczy van Zevenbergen, had alle pogingen tot verovering van Poolsch grondgebied opgegeven en zijn heil in een snelle vlucht gezocht; de Zweden waren weer uit de meeste veroverde steden verdreven; Bogdan Chmielnicki was gestorven en George Chmielnicki, die slechts door een deel der Kozakken als opperhoofd erkend werd, had zich in de armen van Rusland geworpen, terwijl de aan deze zijde van den Dnieper wonende stammen onder Wikowski te Hadzeacz een verdrag met Johan Casimir van Polen hadden gesloten, waarbij hun volle vrijheid op godsdienstig en staatkundig gebied was toegezegd. De Polen, van hunne gevaarlijkste vijanden ontslagen, hadden er zelfs aan kunnen denken, Denemarken — gelijk wij verhaald hebben — in den oorlog tegen Zweden te ondersteunen.

Reeds Karel X Gustaaf had onder die omstandigheden ernstig aan vrede met Polen gedacht en met dit doel onderhandelingen aangeknoopt, die echter niet tot het doel geleid hadden. Na den dood des konings was de vrede noodzakelijker dan ooit, dewijl het licht te voorzien was, dat binnenlandsche staatkundige geschillen over de regeering in den eerstvolgenden tijd Zweden's macht naar buiten verzwakken zouden.

Karel X Gustaaf liet een zoon na, Karel XI (1660—1667), een kind van 5 jaar, voor hetwelk een raad van voogdij en een regentschap moesten worden ingesteld. Omtrent deze voogdij had de koning eenige bepalingen gemaakt in een door hem nagelaten testament, volgens welke de vijf hoogste rijksbeambten, waartoe ook de broeder van den overleden koning, de paltsgraaf Adolf Johan, als rijksmaarschalk behoorde, een raad van voogdij zouden uitmaken. Het bewind moest gevoerd worden door de koningin-weduwe Hedwig Eleonore, de dochter van den hertog van Holstein, in vereeniging met den raad van voogdij, waarin zij twee stemmen zou uitbrengen.

Nauwelijks had Karel Gustaaf de oogen gesloten, of reeds openbaarde zich in den rijksraad verzet tegen dezen uitersten wil. De paltsgraaf Adolf Johan was bij den adel alles behalve bemind. Zijne trotsche en grove manieren bevielen den edelen volstrekt niet en zij vreesden zijne heerschzucht des te meer, omdat de koningin-weduwe algemeen bekend stond als eene zwakke, weinig ontwikkelde vrouw, zonder staatkundig doorzicht. De rijksraad verklaarde, dat de overleden koning geen recht had gehad om bij testament de voogdij en het regentschap te regelen, dat dit testament bovendien door den koning op zijn ziekbed was opgesteld, toen hij niet meer volkomen meester was van zijne vermogens. Ten gevolge hiervan wenschte de rijksraad het testament ter zijde te zetten en de adel keurde dit denkbeeld goed. Hiertegen verhief zich echter onder de overige standen een onstuimige tegenstand. Opdat er niet te midden van een buitenlandschen oorlog binnenlandsche geschillen ontstaan zouden, kwam men eindelijk overeen, voorshands geene verdere stappen te doen, maar in de eerste plaats een einde te maken aan den krijg.

Hoe de vrede met Denemarken tot stand kwam, hebben wij boven reeds verhaald. Reeds vroeger, den 3en Mei 1660, was te Oliva de vrede met Polen gesloten, waarin ook de keizer en de keurvorst van Brandenburg betrokken waren. Johan Casimir gaf daarbij voor zich zelven en zijne nakomelingen alle aanspraken op, welke hij als afstammeling van het huis Wasa op de Zweedsche kroon zou kunnen maken. Hij stond Lijfland vooaltoos aan Zweden af en stond tevens toe, dat Esthland bij dat rijk inge-

lijfd werd, waartegen Zweden weder Koerland ontruimen en den door Karel Gustaaf gevangen hertog van Koerland in vrijheid stellen moest. Brandenburg leverde den Zweden alle in Pommeren bezette plaatsen uit; zij deden op hunne beurt afstand van alle voordeelen, die voor hen uit de verdragen van Koningsbergen, Mariënburg en Labiau voortvloeiden. Wel bracht de vrede van Oliva Zweden geene groote voordeelen aan, doch zij leden daarbij ook geene schade en dit was na een in den laatsten tijd zeer ongelukkig gevoerden oorlog reeds een zeer gunstige uitkomst. Met Rusland werd een jaar later de vrede van Kardis gesloten, waarbij alles op den vroegeren voet werd teruggebracht.

Na den vrede van Oliva en Kopenhagen kwam de rijksraad weer op de nietigverklaring van 's konings testament terug. Een rijksdag werd in September 1660 te Stockholm bijeengeroepen.

Onstuimig waren hier de beraadslagingen. De adel wilde het testament vernietigen, de burgers en boeren wilden het handhaven. Indien de paltsgraaf Adolf Johan zijn recht krachtig verdedigd had, dan zou hij het wellicht met de hulp der burgers en boeren staande hebben gehouden. Doch hij nam geene krachtige houding aan en hierdoor gelukte het den adel, het testament nietig te verklaren, omdat het in strijd was met de Zweedsche wetten en zonder toestemming van den rijksraad en de stenden ontworpen was, en ook dewijl de opvoeding van een koning en de leiding van de regeeringszaken niet aan een vreemden vorst mochten worden toevertrouwd. Toen Adolf Johan later zijn recht handhaven wilde, was het te laat; hij werd gevangen genomen en moest zijne aanspraken opgeven. Evenmin gelukte het koningin Christina, die naar Zweden terugkeerde, zich weder eenigen invloed te verschaffen. Door haren overgang tot het katholicisme had zij alle kans, om ooit weer den troon van Zweden te beklimmen, voor goed opgegeven. Zij moest haar vaderland, waaraan zij vreemd geworden was, weer verlaten.

Na menigen hevigen strijd werd de regeering op zulk eene wijze geregeld, dat de waardigheid van rijksmaarschalk, in het testament van Karel Gustaaf aan den paltsgraaf Adolf Johan toegekend, aan graaf Lars Kagge werd opgedragen. De regeering zou gevoerd worden door de koningin-weduwe Hedwig Eleonore en een raad van voogdij, bestaande uit den rijksvorst Peter Brahé, den rijksadmiraal Karel Gustaaf Wrangel, den rijkskanselier graaf Magnus Gabriël de la Gardie en den rijksschatmeester Gustaaf Bonde. De ziel der regeering was de rijkskanselier de la Gardie, een trotsch en verkwistend man, die als aanverwant van het koninklijke huis meende een koninklijken luister ten toon te moeten spreiden.

Dewijl de koningin eene zwakke en onbekwame vrouw was, berustte de regeering voortaan geheel in handen van den in den raad van voogdij en in den rijksraad vertegenwoordigden hoogen adel; die zijne macht misbruikte om al zijne bloedverwanten, tot in den versten graad, en zijne werktuigen te verrijken. Hij liet leger en vloot vervallen en het land verarmen, terwijl hijzelf schatten op schatten stapelde.

Ook de staatkundige belangen des lands werden aan de bijzondere belangen van den hoogen adel ten offer gebracht. Zoo werd een oorlog tegen de vrije rijksstad Bremen in 1665 met geen ander doel ondernomen dan om den rijksadmiraal Wrangel, van wien de graaf de la Gardie zich ontslaan wilde, in Duitschland bezig te houden. Deze oorlog kostte het reeds zoozeer verarmde land groote sommen, doch leidde tot geen uitkomst,

dewijl de keizer en de naburige rijksvorsten voor Bremen partij kozen.

De omkoopbaarheid van den regeerenden adel bood koning Lodewijk XIV de beste gelegenheid aan om door middel van zijn geld Zweden op het sleeptouw der Fransche staatkunde te nemen. Der anti-Franschgezinde partij gelukte het in het jaar 1668 slechts voor een korten tijd, de bovenhand te verkrijgen en te bewerken, dat Zweden met Engeland en de Nederlanden de beroemde Triple Alliantie sloot (zie Dl. IX blz. 187), welke den vrede van Aken ten gevolge had. Door middel van zijne kuiperijen en vooral van zijn geld, slaagde de Fransche koning er evenwel al te spoedig in, den Franschen invloed in Zweden te herstellen en een bondgenootschap te doen sluiten, welke het land in een oorlog met Brandenburg, Denemarken en de Nederlanden wikkelde (zie Dl. IX blz. 188 enz.)

De jonge koning Karel XI had intusschen den leeftijd van 17 jaar bereikt en daardoor den 18den December 1672 het recht erlangd om zelf als regeerend vorst op te treden. Hiertoe scheen hij echter volstrekt niet voorbereid. Zijne opvoeding was hoogst gebrekkig geweest, zoo gebrekkig, dat later het vermoeden meer dan eens is uitgesproken, dat de regenten haar met opzet hadden verwaarloosd, ten einde den koninklijken knaap onbekwaam voor eene zelfstandige regeering en zichzelven zoo voor altoos onontbeerlijk te maken. Ook de zwakke en bekrompene koningin-moeder had niets gedaan om haren zoon eene vorming te verschaffen, eenen toekomstigen koning waardig; zij liet den knaap zijne neigingen vrijelijk bot vieren, terwijl zij zeide: „mijne broeders hebben ook niets geleerd en zijn toch voortreflijke prinsen." Rijden, vechten en schieten verstond de knaap in den grond. Hij kon Zweedsch, Duitsch en ook een weinig Fransch lezen en schrijven, maar overigens wist hij niets. Hij hield veel van dansen en ook van drinken met vroolijke makkers, in wier midden hij zich weinig om stand of rang bekommerde. Van koninklijke pracht en kostbare uitspanningen had hij een beslisten afkeer. Van de staatszaken verstond hij minder dan niets.

Niets was dan ook natuurlijker, dan dat de jonge vorst in den beginne niets dan een ledepop op den troon was, dat ook na zijn optreden als koning het bewind op de vroegere wijze werd voortgezet, ja dat de graaf de la Gardie wellicht nog meer macht bezat dan vroeger. Dit scheen des te noodzakelijker, omdat de oorlog was ontbrand, waarin Zweden door Lodewijk XIV gewikkeld was.

In dezen oorlog bleek het zonneklaar, op welk eene schandelijke wijze de heerschende adel de macht des lands ondermijnd had.

De Zweedsche troepen toonden daarin, dat zij wel nog even goed konden rooven en plunderen als de oude strijders uit den dertigjarigen oorlog, doch dat zij één ding verleerd hadden — namelijk te vechten. In Duitschland verloren de Zweden in den slag bij Fehrbellin (zie Dl. IX blz. 108) en later in de gevechten in Pruisen tegen den grooten keurvorst hun ouden oorlogsroem; van alle zijden stonden vijanden tegen Zweden op.

Karel XI greep zelf naar het zwaard. Dapper nam hij aan den strijd tegen Denemarken deel en hoewel hij geene voordeelen behaalde, betoonde hij zich toch een flink soldaat, wien de algemeene vereering van het leger ten deel viel.

Zweden leed in die ongelukkige oorlogen zware verliezen. Zijne vloot werd vernietigd, de belangrijkste steden in Pommeren werden door de Brandenburgers veroverd, Schonen, die bloeiende provincie, werd door den inval

der Denen in eene woestenij herschapen. Een smadelijke vrede had het eind van dezen krijg moeten zijn, indien niet Lodewijk XIV een getrouw bondgenoot was geweest. Hem dankten de Zweden het, dat zij bij de vredesverdragen van St. Germain en Laye, Fontainebleau en Lund (1679) alles terugkregen, wat hun gedurende den oorlog door Denemarken, Brunswijk en Brandenburg ontnomen was.

Karel XI keerde uit het leger terug als een krachtig man van een ernstig en vast karakter en een onbuigzamen wil. Nooit was hij den in Zweden heerschenden adel genegen geweest, doch de uitkomsten van den oorlog hadden hem het bewijs geleverd, dat die heerschappij des adels het land te gronde richtte. Reeds gedurende den oorlog had hij aan een bekwaam staatsman, Johan Gyllenstierna, een vijand van den adel, zijn vertrouwen geschonken en zijne raadgevingen ter harte genomen. De koning vergat die niet, ook niet toen Gyllenstierna reeds voor het eind van den oorlog stierf.

Karel XI doorzag met helderen blik de vreeselijke gevolgen, welke de oorlogen der laatste jaren voor het land na zich hadden gesleept, den nood des volks, de uitputting der geldmiddelen, welke zoo groot was, dat het voor het sluiten van den vrede niet mogelijk was geweest, de soldaten af te danken, dat zelfs de jaarwedden der Zweedsche gezanten niet waren uitbetaald. Hij had vast besloten de macht des adels te fnuiken en hij gevoelde de kracht daartoe, want hij wist, dat de burgers en boeren hem ondersteunen zouden en dat hij zich kon verlaten op het leger, hetwelk hem vergoodde.

Op een rijksdag, die den 8en October 1680 geopend werd, zou de monarchale omwenteling tegen de heerschappij des adels haar beslag krijgen. De geestelijkheid, de burgers en de boeren leenden daartoe bereidvaardig de hand.

De bron van de macht des adels was gelegen in den rijkdom en het aanzien, welke hij verkregen had door het bezit van de kroongoederen, die hem in den loop der jaren geschonken, verpand of voor een spotprijs verkocht waren.

Werden deze kroongoederen hem ontnomen, dan stortte het gebouw zijner macht van zelf ineén. Reeds meer dan eens was er onder vorige regeeringen op de reductie of het wettelijk terugnemen van de bezittingen en inkomsten der kroon aangedrongen, doch deze eisch was nooit krachtig doorgezet, daar de ondergang van vele adellijke familiën hiervan het gevolg moest zijn. Gedurende het regentschap was de rest der kroongoederen zelfs door den rijksraad vervreemd.

Op den rijksdag van het jaar 1680 was de reductie der kroongoederen en renten weder een der eerste eischen van de geestelijkheid, de burgers en de boeren. Deze drie standen besloten den koning een vertoog aan te bieden, waarin zij uiteenzetten, dat bij den in het land heerschenden nood het opleggen van nieuwe belastingen niet kon baten, dat het eenig redmiddel gelegen was in de door de wet en de gerechtigheid, ja zelfs door den bijbel voorgeschrevene reductie.

Toen het in het ridderhuis bekend werd, dat dit vertoog der drie standen den koning overhandigd was, stak er onder de edelen een storm van verontwaardiging op. Stoelen en banken werden in de verwarring over elkander geworpen. De adel gevoelde zich in zijn bestaan bedreigd; hij begaf zich terstond naar het slot en vroeg gehoor bij den koning. Wel

werd hij eerst afgewezen, doch den daaropvolgenden dag toegelaten. De ontvangst, welke de adellijke heeren hier vonden, was niet zeer geruststellend. „Het verwondert mij," zeide de koning, „dat gij eene zaak afkeurt, welke de drie andere standen aanbevelen, doch ik zal hun uw antwoord op hun voorstel mededeelen."

Karel XI had besloten, met alle mogelijke kalmte en voorzichtigheid, maar ook met onwrikbare volharding de omwenteling tegen de heerschappij des adels tot stand te brengen. De kanselier Magnus de la Gardie en andere voorvechters van den adel werden uit hunne ambten ontzet en door Bengt Oxenstierna en andere vertrouwde aanhangers van den koning vervangen. Tegelijk liet Karel XI het ridderhuis door soldaten omsingelen, naar hij zeide, om den adel eene eerewacht te geven.

Steeds heftiger werden de twisten in den rijksdag. De drie lagere standen werden door de gevolgen van hun eerste voorstel tot meer doortastende besluiten gedrongen. Wat 20 jaar geleden in Denemarken gebeurd was, werd thans in Zweden herhaald. De haat tegen den adel verleidde de burgers en boeren om hunne eigene rechten over het hoofd te zien en den koning eene onbeperkte heerschappij op te dragen. Den 9en December 1680 besloten zij, op eene vraag des konings naar de grenzen zijner rechten, dat de koning door de gedurende zijne minderjarigheid gemaakte bepalingen niet gebonden, maar, evenals zijne voorvaderen, door niets in zijne macht beperkt en alleen aan God verantwoordelijk was. Het stond hem vrij, den rijksraad deze of gene zaak voor te leggen en het oordeel der leden te vragen, maar in alles had hij zelf te beslissen.

Den 10en December antwoordde de koning, dat hij zich met dit besluit vereenigde en hij voegde er bij: „Alle regeeringsvormen kunnen verder niet als voor ons verbindend beschouwd worden, veeleer staat het ons vrij, deze naar ons eigen goeddunken zoo te veranderen als ons zelven het beste voorkomt. Met den rijksraad zullen wij naar believen beraadslagen en alleen aan God zijn wij voor onze daden verantwoordelijk."

De verklaring verwekte wel bij dèn adel bittere klachten, doch dewijl vele edelen geloofden, dat alle verzet tegen den koning en de drie standen toch vruchteloos zijn, en slechts tot nog grooter verlies van hunne adellijke rechten voeren zou, verklaarden de adel en de rijksraad zich aan dat besluit te onderwerpen. Zoo werd de rijksraad niets anders dan een zuiver raadgevend lichaam, een staatsraad, en de monarchale omwenteling was, even als in Denemarken, zoo ook in Zweden zonder bloedvergieten tot stand gebracht, dewijl de adel het niet waagde, met het zwaard in de vuist zijne rechten te verdedigen.

Een tweede rijksdag, die van October 1682 tot Januari 1683 bijeen bleef, voltooide het begonnen werk. De adel gedroeg zich daarop, uit vrees voor nog scherpere tegen hem gerichte maatregelen, zoo gedwee, dat hij de onbeperkte macht des konings in nog wijderen omvang dan ten jare 1680 erkende.

Toen heer Lilliehöck met het oog op de reductie en de daarbij te nemen maatregelen verklaarde, dat in Zweden alleen datgene wet was, wat met toestemming der stenden was aangenomen, dewijl deze inderdaad deel moesten nemen aan de wetgevende macht, riep de koning de beslissing des adels over dit twistpunt in. Het antwoord luidde: „De koning heeft de macht om te bevelen; de onderdanen hebben niets te doen dan te gehoorzamen. Alleen de koning bezit het recht om ons wetten te geven en

verordeningen uit te vaardigen; het is hoogst ongerijmd, hem te willen verplichten om eerst het goedvinden der stenden in te roepen. De stenden mogen den koning niet voorschrijven, wanneer hij hen raadplegen wil, maar moeten afwachten, of Zijne Majesteit dit goed acht."

Ook de drie andere standen hechtten aan deze verklaring hun zegel en zeiden, dat zij de vermetelheid van Lilliehöck ten sterkste verfoeiden, dewijl de regeering des rijks alleen bij den koning berustte. Lilliehöck werd gedwongen om in het ridderhuis vergiffenis te vragen en den koning te danken, dat deze de verdiende doodstraf niet aan hem voltrekken liet.

Met dit besluit hadden de stenden ook van den laatsten schijn hunner rechten afstand gedaan; het was voortaan een bewijs van des konings gunst, wanneer hij hen bijeenriep, om hen te hooren.

Ook tot een ander hoogst gewichtig besluit verleenden de stenden hunne toestemming, namelijk, dat alle leden van het regentschap, die aan het geldelijk beheer hadden deelgenomen, verplicht zouden zijn om de schade te vergoeden, welke het land onder hun bestuur geleden had. Zoowel door dit besluit als door de reductie werden alle adellijke familiën geheel en al prijs gegeven aan de willekeur des konings, die het in zijne macht had, haar van haar vermogen te berooven. Want er was nauwelijks eene enkele adellijke familie in het geheele land, die niet òf aan het geldelijk beheer had deelgenomen, òf kroongoederen in haar bezit had.

Karel XI was door de besluiten van den rijksdag in het volle bezit gekomen der onbeperkte koninklijke macht en hij gebruikte haar met eene voor niets terugdeinzende geestkracht. Indien hij de stenden nog opriep, dan deed hij dit uit staatkundig overleg, omdat hij toch wist, dat zij zich tegen zijn wil niet durfden verzetten. Elke twijfeling omtrent zijne onbeperkte macht strafte hij met de grootste gestrengheid. Een proost, Boethues, die een vertoog tegen het absolutisme ontwierp, werd ter dood veroordeeld en, als blijk van 's konings genade, levenslang gevangen gezet. De rijksfiskaal had hem niet alleen leven en goed, maar zelfs de eeuwige zaligheid wegens zulk een misdadig denkbeeld ontzegd!

De reductie der kroongoederen werd met de grootste gestrengheid toegepast op alle goederen, die van het jaar 1632 af verkocht, verpand, weggeschonken of vervreemd waren. Door een besluit der stenden van het jaar 1682 werd zij ook op de overzeesche provinciën, Esthland met Riga, Bremen en Verden met Staden, Voor-Pommeren en Rugen met Stettin van toepassing verklaard. In Lijfland lokten deze en andere strenge maatregelen des konings een heftig verzet van den adel uit, naar aanleiding waarvan door de Zweedsche rechtbanken een scherp onderzoek werd ingesteld. De voornaamste leiders der adellijke partij werden ter dood veroordeeld en slechts door 's konings bijzondere genade met levenslange gevangenschap gestraft. De stoutmoedigste woordvoerder van den Lijflandschen adel, Patkul, onttrok zich aan dit lot door eene tijdige vlucht.

Door de reductie werd de macht van den Zweedschen adel voor goed gefnuikt. Juist de rijkste en aanzienlijkste geslachten, de Brahé's en Oxenstierna's uitgezonderd, verarmden, hunne afstammelingen zagen zich genoodzaakt om in de gunst des konings hunne eenige toevlucht te zoeken. Karel XI kende geene genade. Met hardheid en geweld, ja menigmaal met wreedheid zette hij de reductie en alle overige maatregelen door, welke hij noodzakelijk achtte om de koninklijke macht te schragen. Hij was een onbeperkt heerscher, een despoot in den vollen zin des woords. Wanneer

onpartijdige geschiedschrijvers in weerwil hiervan zijne nagedachtenis eeren, dan geschiedt dit, omdat hij niet uit lage zelfzucht zoo handelde, maar in de overtuiging, dat zijne strenge maatregelen door het wezenlijk belang des lands geëischt werden.

Doch zelfs de reductie was niet voldoende om de geheel in wanorde geraakte finantiën van Zweden te herstellen. Karel XI nam dus de toevlucht tot maatregelen, die met eerlijkheid en goede trouw kwalijk te rijmen zijn. Hij verminderde de waarde der munt, en betaalde de met goed geld verstrekte leeningen met slecht geld terug. Elke kunstgreep, die slechts geld opleverde, was hem welkom. Alle staatsambtenaren werden zoo slecht betaald, dat zij bijna gebrek leden. Hij zelf lachte daarom en zeide: „Ik weet niet of mijne lieden zalig zullen worden, maar rijk worden zij zeker niet.”

Had Karel XI de op zulk eene wijze bijeengeschraapte gelden voor zijne persoonlijke liefhebberijen, voor het onderhoud van een schitterend hof, voor prachtige feesten of voor een tal van bijzitten gebruikt, naar het voorbeeld van Lodewijk XIV en andere vorsten, dan zou hij evenmin als deze het streng afkeurend oordeel der onpartijdige geschiedenis kunnen ontgaan. Doch tot zijne verontschuldiging kan worden aangevoerd, dat hij voor zijn persoon en zijne familie uiterst spaarzaam was, dat hij de door hem geopende bronnen van staatsinkomsten alleen deed vloeien om de staatsschulden te betalen, om de mijnwerken, het fabriekwezen en den handel tot nieuwen bloei te verheffen, om de vernietigde vloot te herstellen en ook het krijgswezen te verbeteren.

Karel XI voerde in Zweden een landweer in. Een deel der aan de kroon teruggebrachte goederen werd tot dit doel aangewend. Officieren en manschappen ontvingen landgoederen tot hun onderhoud. Aan de landweer was de verdediging van het vaderland opgedragen, terwijl het eigenlijke staande leger in de overzeesche provinciën ingekwartierd werd. Door het invoeren van de landweer bracht Karel XI het zoo ver, dat de Zweedsche krijgsmacht niet langer uit lage huurlingen gevormd werd, maar uit het volk zelf voortkwam. Hij bracht het leger op eene sterkte van 17.000 ruiters, 38.000 man voetvolk en 2000 man van de garde; hierbij kwamen nog 6000 man, die in de Duitsche provinciën lagen.

Karel XI rustte zich tot den oorlog toe, om den vrede te bewaren, en dit is de grootste verdienste, welke hij zich jegens zijn vaderland verworven heeft. Hoewel zelf een flink soldaat, was hij overtuigd, dat vrede de dringendste behoefte was voor het door langdurige oorlogen zoo zwaar geteisterde land. Zijne eerzucht spoorde hem niet aan om nieuwe gewesten te veroveren, maar om de oude inwendig te versterken.

Karel XI was een despoot, maar hij was een ijverig, werkzaam, spaarzaam, nauwgezet regent, die, toen hij den 15en April 1697 stierf, het land, dat bij het begin zijner zelfstandige regeering in den toestand der diepste ellende verkeerde, op een hoogen trap van bloei aan zijn opvolger, Karel XII, naliet.

NEGEN EN VEERTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Polen. Oorlog met Rusland. Wapenstilstand van Andrussow. Binnenlandsche geschillen. Opstand van vorst Lubomicski. De landdagen. Het »liberum veto." Johan Casimir doet afstand van de regeering. Laatste levensdagen en dood des konings. Ongelukkige toestand van Polen. Merkwaardige voorspelling van Johan Casimir. Mededingers naar de kroon. De kiesvergadering Kuiperijen van den bisschop van Beziers voor Condé. Condé's aanhangers. Omkoopbaarheid der rijksgrooten. Condé van de mededinging uitgesloten. Groote verwarring. Verkiezing van vorst Michaël Korybut Wisniowecki tot koning. Armoede des konings. Michaël's karakter. Zijn huwelijk. Zijne vijanden. Opstand der Kozakken onder Doroszencko. Innerlijke tweedracht. Oorlog met de Turken. Aanhoudend voorwaartsrukken der Turken. Inneming van de vesting Kaminiec. Dood van koning Michaël.

Na den vrede van Oliva was het Poolsche rijk van een machtigen vijand verlost en het kon dus met grooteren nadruk den oorlog tegen Rusland voeren, een strijd, die nog 7 jaren lang duurde, doch eindelijk voorloopig door een wapenstilstand gestaakt werd, dewijl zoowel Rusland als Polen moesten vreezen, in een krijg met de Turken, de nooit rustende, maar steeds naar uitbreiding van hun grondgebied en hun geloof strevende aanhangers van Mohammed, gewikkeld te zullen worden.

Bij den voor 13 jaren gesloten wapenstilstand van Andrussow werd het land der Kozakken tusschen Rusland en Polen zoo verdeeld, dat de Dnieper de grensscheiding zou vormen. Ook Smolensko moest worden teruggegeven.

Al was door den wapenstilstand van Andrussow een einde gemaakt aan den oorlog, daarom keerde toch de rust niet in den Poolschen staat terug, de binnenlandsche geschillen, die niet eens gedurende den strijd met den buitenlandschen vijand ter zijde gesteld waren, duurden voort.

Gedurende de gansche regeering van Johan Casimir werd de staat door inwendige tweespalt verscheurd. Een deel van de schuld van dit treurig verschijnsel moest de koning zelf dragen, die zich meer dan eens tot daden van onrechtvaardigheid en willekeur meesleepen liet. In plaats van wijsheid te leeren uit de vreeselijke gevolgen, welke zijne wreede handelwijze jegens Radziejowski eens na zich gesleept had, maakte hij zich aan eene dergelijke schanddaad jegens een der machtigste en aanzienlijkste edelen, vorst George Lubomicski, schuldig. Dewijl deze zich verzette tegen het plan der koningin om den prins van Condé nog bij het leven des konings tot zijn opvolger te doen verkiezen, en zich hierdoor den haat der vorstin

op den hals haalde, werd hij beschuldigd van plannen tot omverwerping van de bestaande orde van zaken.

Wel gelukte het hem, zich door de vlucht naar Breslau aan de vervolging te onttrekken, doch hij werd van al zijne waardigheden beroofd. Zijne aanhangers staken de hoofden bijeen. Tweemaal kwam het tot een openbaren strijd; den 19en Juli 1666 werd de koning door Lubomicski overwonnen en hij kon alleen den vrede verwerven door de belofte, dat hij niemand in het verkrijgen van het recht op de troonopvolging behulpzaam zou zijn.

Buiten dezen openlijken tegenstand der edelen had Johan Casimir gedurende zijne gansche regeering te strijden tegen de kuiperijen, welke nu van deze, dan van gene zijde tegen hem gesmeed werden. Hij zag, hoe de macht van Polen al dieper en dieper daalde, en hij was toch buiten staat om iets tot redding van zijn land te doen, want de partijen stonden met de grootste verbittering tegenover elkander en de eigenaardige regeeringsvorm van den staat maakte elken krachtigen stap onmogelijk.

Alleen in vereeniging met den landdag had de koning krachtige maatregelen tot bestrijding van de inwendige tweespalt en tot onderdrukking van de partijschap kunnen nemen. De oude, dwaze gewoonte van het „liberum veto," het eenvoudige: „ik wil niet", belette echter, dat op de landdagen doortastende besluiten genomen werden. Een enkel Poolsch edelman toch, die zijn „veto" uitsprak, kon het nemen van een besluit onmogelijk maken.

Wel troffen steeds een ieder, die gebruik maakte van het „veto" de verwijten der natie, doch in weerwil hiervan gebeurde het juist onder de regeering van Johan Casimir maar al te dikwijls, dat door het onzinnige veto alle werkzaamheid der landdagen verlamd werd. In elk bijzonder geval veroordeelde de geheele natie en zelfs de adel het gebruik van het veto, maar toch wilde geen enkele der adellijke heeren zich een recht laten ontnemen, dat hem eene zoo onbeperkte macht verleende en alzoo bleef het veto in stand.

Johan Casimir werd eindelijk dat eeuwig, onvruchtbaar twisten moede. Al zijne neigingen lokten hem tot een vroolijk, zorgeloos leven; het leven vol allerlei onaangenaamheden, dat hij op den troon leidde, walgde hem. „Wanneer mijne regeering u verveelt, dan verveelt het mij nog veel meer, over u te regeeren," zeide hij eens tot een edele, dien hij als zijn tegenstander kende en hij volgde deze inspraak van zijn gevoel, toen hij besloot, de kroon neder te leggen en tot het ambteloos leven terug te keeren.

In September 1668 deed hij afstand van den troon, zonder zich door de ernstigste vertoogen van zijn plan te laten afbrengen. Een priester was hij geweest, eer hij koning werd, een priester werd hij op nieuw na zijn troonsafstand. Hij ging naar Frankrijk en werd abt van het klooster St. Martin te Nevers. Zijn geestelijk ambt verhinderde hem echter niet, het leven te genieten. Eene schoone, gewezene waschvrouw, Marie Mignot, vervroolijkte zijne eenzaamheid. Hij stierf in het jaar 1672.

Het rijk, dat Johan Casimir na eene 20jarige ongelukkige regeering achterliet, bevond zich in de diepste ellende. Alle sporen van vroegere welvaart en grootheid waren uitgewischt. De landbouw werd verwaarloosd, vele velden lagen braak. Vele dorpen waren geheel ontvolkt en ook vele steden, waar handel en nijverheid kwijnden, vielen langzamerhand in puin. Wetenschap en kunst konden in het ongelukkige land geene kweek-

plaats vinden. Men zegt, dat Polen in dit tijdsverloop meer dan 3 millioen inwoners verloren heeft, ja dat alleen de Tartaren en Kozakken ongeveer 800,000 menschen weggesleept hebben.

Na dezen treurigen tijd heeft het Poolsche rijk zich nooit weder hersteld, verdween ook de oude roem der Poolsche dapperheid en ging het rijk, al heeft de geschiedenis ook op enkele korte tijdperken van vluchtigen bloei te wijzen, al sneller en sneller zijn ondergang te gemoet. Dien ondergang had Johan Casimir reeds den 4en Juni 1661 op eene merkwaardige wijze voorspeld. Nadat hij vergeefs gepoogd had den adel tot het verkiezen van een opvolger te bewegen, riep hij vol diepe smart uit: „O mocht ik een valsch profeet zijn! doch zeker is het, dat zonder zulk eene verkiezing de staat door vreemde volken vanéén gescheurd worden zal. De Moscovieten en Russen begeeren de landen waarin hunne taal gesproken wordt, en zullen zich van Litthauen meester maken. Voor den Brandenburger zal Groot Polen open liggen en hij zal zich met de Zweden en Pruisen verstaan, of het tot het strijdperk zijner wapenen maken. Het Huis Oostenrijk, al zijn zijne bedoelingen ook de beste, zal zich bij zulk eene verbrokkeling de stad Krakau niet laten ontgaan, want elk zal liever een deel des rijks door kracht van wapenen bemachtigen dan het geheel bezitten met zulke vrijheden, die het gezag van den vorst beperken."

Na den afstand van Johan Casimir verliep er een geruime tijd, eer men tot de verkiezing van een nieuwen koning kon besluiten. Er waren verschillende mededingers naar den troon en voor elk hunner zocht zijne partij aanhangers te werven. In de eerste plaats kwam in aanmerking Condé, de grootste krijgsheld van Frankrijk, voor wiens verkiezing de Fransche gezant Pierre de Bonzy, bisschop van Beziers, ijverig werkzaam was; vervolgens had men den paltsgraaf Philips Willem van Neuburg, die door Zweden en Brandenburg gesteund werd, Karel, prins van Lotharingen, den candidaat van Oostenrijk, en Fedor, den zoon van den Russischen czaar Alexei.

Eerst den 12en Mei 1669 schreef de aartsbisschop van Gnesen den verkiezingsrijksdag uit, doch de partijen waren het in dien tijd nog niet eens geworden en onstuimige beraadslagingen zouden er nog plaats hebben, eer men zoo ver kwam. De Fransche gezant berichtte in dien tijd aan zijne regeering: „De Polen zullen zich scharen aan de zijde van hem, die hen het best betaalt. Een gulden, heden ontvangen, om te kunnen drinken, is hun liever dan 1000 gulden, die men hun over eene maand belooft. Geen sterveling kan voor den uitslag instaan. De aanzienlijken hebben en toonen weinig moed en de lagere adel schijnt het overwicht te verkrijgen. Noch de maatregelen der mogendheden, noch de onderhandelingen der gezanten zullen een koning van Polen op den troon plaatsen, maar toeval en koppigheid."

Zoo oordeelde de bisschop, die de Polen door en door kende, en die aanzienlijke sommen besteed had om den grooten Condé tot koning van Polen te verheffen. Hij had inderdaad vele en machtige aanhangers voor hem gewonnen, onder anderen de gebroeders Pac, van welke de een onderkanselier, de ander onderbevelhebber van Lithauen was. Des bisschops invloedrijkste bondgenoot was Johan Sobieski, grootveldheer der kroon en grootmaarschalk, die voor korten tijd eerst een nieuwen opstand der Kozakken gedempt had en nu met een leger van 12000 man opgedaagd was

om voor Condé te werken. Sobieski's gemalin, Maria Casimira de la Grange d'Arquien, was van fransche afkomst. Haar invloed en de schatten en eereposten, welke de bisschop van Beziers hem voorspiegelde, hadden Sobieski voor Condé gewonnen.

De beide partijen bestreden elkander met de grootste verbittering. Eene duidelijke voorstelling van dien strijd te geven is niet mogelijk, de verwarring was zoo groot, dat zelfs zij, die in de geheimen van den partijstrijd ingewijd waren, menigmaal het spoor bijster raakten.

Aanvankelijk scheen het, dat Condé, voor wien de meeste en invloedrijkste stemmen zich verhieven, in dezen verkiezingsstrijd de overwinning zou behalen, hoewel tegen hem tal van schotschriften verschenen. Doch. eensklaps kwam er verandering in den staat van zaken. Op aandrang van vele leden der ridderschap werd Condé geheel van de mededinging uitgesloten. Ook Sobieski werd genoodzaakt om dezen maatregel goed te keuren Hij liet zich hiertoe niet ongaarne dwingen, want het schijnt dat zijne eischen door den bisschop van Beziers niet alle ingewilligd waren. Zeker is het althans, dat Maria Casimira in overleg trad met den Oostenrijkschen onderhandelaar, wien zij de ondersteuning van haren echtgenoot zoo duur mogelijk trachtte te verkoopen.

Steeds heftiger en verbitterder werd de verkiezingsstrijd, ja hij dreigde werkelijk in een bloedigen kamp met stoffelijke wapenen te ontaarden. Men meende te Warschau zich in eene door den vijand veroverde stad te bevinden, want de burgers hielden zich schuil, zij verborgen hunne kostbaarste bezittingen in de kerken en begroeven hun geld, daar zij vreesden dat de verkiezingsrijksdag op een bloedigen slag en op de plundering van Warschau uitloopen zou.

Zooveel onrust om den wil van vreemde vorsten! Een edelman maakte in den rijksdag zijne medeleden er opmerkzaam op, hoe dwaas het was, om vreemde, machtelooze mededingers naar den troon bloed te vergieten, en dat men liever een geboren Pool, een der Piasten, kiezen moest. Met groot gejuich begroette de adel dit voorstel. Johan Sobieski wilde in moedeloosheid de kampplaats verlaten, doch men zond hem een ruiter na, die hem inhaalde en hem terugbracht. De kanselier Pac nam het woord en wilde ten gunste van den prins spreken, maar een kogel, die door zijne kleederen drong, leerde hem, hoe gevaarlijk het was, tegen den stroom te willen oproeien. Hij zweeg, want een tweede kogel zou wellicht beter hebben getroffen.

Een hevige schrik maakte zich van de edelen meester; zij dachten niet aan verzet. Op eens riep Opalinski, de woiwode van Kalisch, den naam van Wisniowecki, waaraan niemand gedacht had, en juichend werd hij door den adel herhaald. Met luide kreten van bijval, zonder verder op de voor eene verkiezing voorgeschreven vormen acht te slaan, plaatste men vorst Michaël Korybut Wisniowecki op den Poolschen troon (19 Juni 1689). Deze nam, hoewel schijnbaar tegenstrevend, naar men zegt zelfs met tranen in de oogen, de verkiezing aan, en tegen wil en dank proclameerde de aartsbisschop hem tot koning.

Michaël Korybut Wisniowecki was de zoon van vorst Jeremias Wisniowecki, die in den oorlog met de Kozakken zijn geheele vermogen verloren had; hij was zoo arm, dat hij leefde van een klein jaargeld, hem door de overleden koningin toegekend. Hij bezat zelfs geen eigen rijtuig, maar moest, nadat hij tot koning was uitgeroepen, in de koets van den

aartsbisschop naar Warschau rijden en zoo zijn intocht in het slot houden.

Michaël was op dit tijdstip een man van 31 jaar; men roemt hem als een welonderwezen, dapper en bekwaam vorst. Had hij in een rustiger tijd de teugels des bewinds aanvaard, dan zou hij die wellicht tot zegen van zijn land gevoerd hebben, doch tegen den bajert van verwarring, waarin het lot hem geworpen had, was hij niet opgewassen.

De juichtonen, waarmede de adel zijne verhooging begroet had, verstomden spoedig en de vijanden des nieuwen konings zagen zich weldra in staat om hem overal den voet dwars te zetten. Aan hun hoofd stonden de primaat en de grootmaarschalk Sobieski, die buitendien jegens Michaël niet welgezind waren, doch die zich terstond tegen hem verbonden toen hij, in plaats van overeenkomstig hunnen wensch eene Fransche vrouw te nemen, Eleonora, de dochter van keizer Leopold, huwde.

Michaël deed de treurige ervaring op dat de kroon, die hij verworven had, wel eene doornen kroon mocht heeten. Zelfs in zijn huis was hij ongelukkig, want zijne gemalin had hem slechts gedwongen hare hand gereikt; in haar hart droeg zij prins Karel van Lotharingen eene vurige liefde toe. Ja zij verbond zich zelfs met de vijanden des konings, o. a. met den primaat. Zij hoopte dat haar gehate gemaal afgezet en Karel van Lotharingen in zijne plaats koning van Polen worden zou, en dat zij dan door middel eener gemakkelijk tot stand te brengen echtscheiding de gade van haren geliefde zou worden.

Van binnen werd het land door aanhoudende tweespalt verscheurd en van buiten dreigden ernstige gevaren. De Kozakken waren op nieuw opgestaan; hun hoofdman Dorozensko had zich aan de Osmanen onderworpen. Een oorlog met de Turken was onvermijdelijk en dat wel in een tijd, waarin het Poolsche rijk, door tweedracht verscheurd, allerminst in staat was tot eene krachtige verdediging.

Vier rijksdagen gingen achtereenvolgens uiteen, zonder een besluit omtrent de verdediging des lands genomen te hebben, en elke partij verweet der andere, dat zij de schuld der bestaande oneenigheid was.

In Augustus 1672 trokken de legers van sultan Mohammed IV den Dniester over; nergens vonden zij tegenstand. Alleen de vesting Kaminiec, die men als onneembaar beschouwde, opende hun hare poorten niet; toen echter ten gevolge van onvoorzichtigheid het kruitmagazijn in de lucht was gevlogen, moest zij zich na eene kortstondige belegering overgeven. Zegevierend drongen de Turken tot Lemberg door.

Deze rampen, welke een voor Polen weinig roemrijken vrede onvermijdelijk maakten, deden toch eindelijk de vaderlandsliefde der Polen ontwaken. Thans rustten zij zich krachtig ten strijde toe. De kleinoodiën der kroon werden met dit doel verpand.

Koning Michaël zelf begaf zich naar het leger, doch het was hem niet beschoren, zich door deelneming aan den roemrijken strijd te onderscheiden. Nauwelijks was hij in de legerplaats aangekomen, of hij werd ziek; hij moest naar Lemberg terugkeeren en stierf daar den 10en November 1673, eerst 35 jaar oud.

VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Polen. Schitterende overwinning van Sobieski bij Choczim. Verkiezingsrijksdag. Kuiperijen van Maria Sobieski. Johan Sobieski tot koning verkozen. Koning Johan III. Zijn verleden, zijn karakter. De oorlog met de Turken. Vrede. Sobieski's buitenlandsche staatkunde. Onderhandelingen met Oostenrijk en Frankrijk. Hoogmoed van keizer Leopold. Overmoed van Lodewijk XIV. »Eeuwig" verbond van Oostenrijk en Polen tegen de Turken. De Turken voor Weenen. Sobieski's heldendaden. Voortdurende oorlog met de Turken. Verbond met Rusland Sobieski's tocht naar Jasky. Ongelukkige binnenlandsche regeering. Sobieski's vijanden. De Pac's en Sapieha's. Onstuimige beraadslagingen in den rijksdag. Gevolgen van het veto. Vruchtelooze pogingen van Sobieski om de kroon erfelijk te maken. Ongunstige invloed der koningin. Hare omkoopbaarheid. Sobieski's gouddorst. Een godloochenaar ter dood gebracht. Ongelukkig leven en dood van Johan Sobieski. Schandelijke twist van koningin Maria Casimira en prins Jacob om de schatten van den overledene.

Terwijl koning Michaël op het ziekbed lag, stond zijn vijand Johan Sobieski tegenover de Turken en den dag na des konings dood, den 11en November 1673, behaalde hij bij Choczim op den seraskier Hussein eene schitterende overwinning. Met een leger van slechts 30.000 man tastte hij de 60.000 man sterke krijgsmacht der Turken in hunne welverschanste legerplaats aan; met de sabel in de hand bestormde hij, zijne dapperen voor-uitsnellend, de wallen der legerplaats; hij was het, die den Turkschen vaandeldrager de groene vaan van Hussein ontrukte. Hussein viel door de hand van vorst Michael Radziwill; bijna het geheele Turksche leger werd vernietigd, slechts enkele vluchtelingen ontkwamen.

De bij Choczim behaalde roem, die de kroon zette op de lange reeks van Sobieski's heldendaden, baande den overwinnaar den weg tot den troon. Wel werden op den verkiezingsrijksdag weder vele buitenlandsche vorsten als mededingers naar de kroon genoemd; wel bevond zich onder hen ook weder Karel van Lotharingen, voor wiens verkiezing de koningin-weduwe, die hem gaarne hare hand wilde reiken, sterk ijverde, maar juist omdat het aantal mededingers zoo groot was, had geen hunner eene sterke partij voor zich.

Maria Casimira, Sobieski's gemalin, brandde van begeerte om koningin te worden; zij spaarde den sinds lang bijeengeschraapten inhoud harer beurs niet en omkoopbaar waren immers alle Poolsche edelen, omkoopbaar voor geld en voor beloften, welke Maria Sobieska hun in de ruimste mate schonk.

Met groote sluwheid werkte zij in stilte voor haren gemaal; zij had een heftigen tegenstand te overwinnen, vooral dien der in Litthauen schier alvermogende gebroeders Pac; toch behaalde zij de zegepraal. Den 21en Mei 1674 werd Johan Sobieski tot koning verkozen en als Johan III met groote geestdrift begroet.

Johan Sobieski was, toen hij het toppunt zijner eerzuchtige wenschen bereikt zag, een krachtig en schoon man van 45 jaar. Hij stamde af uit een beroemd geslacht, velen zijner voorvaderen hadden zich door schitterende wapenfeiten onderscheiden. Zijne opvoeding was voortreflijk geweest, hij sprak verschillende talen en was ook overigens goed ontwikkeld, niet het minst door de reizen, welke hij in vreemde landen had gedaan. In zijn bijzonder leven stond hij te goeder naam en faam. Hij was beminlijk, vroolijk, een trouw vriend en een aangenaam man in den omgang. Aan den anderen kant was hij ernstig en afgemeten bij beraadslagingen. Als veldheer had hij jegens zijne ondergeschikten steeds de rechtvaardigheid betracht; hij wist ter rechter tijd zachtmoedig of gestreng te zijn, doch wreed was hij nooit. Zijne dapperheid en zijn veldheerstalent waren boven elken twijfel verheven en dit wierp in dien tijd in Polen het zwaarste gewicht in de schaal, want boven alle dingen scheen het noodig, dat de koning zegevierend het zwaard wist te voeren tot verdediging van den van verschillende zijden bedreigden staat. Om den wil van al deze hoedanigheden vergaf men Sobieski het dan ook gaarne, wanneer zijne vijanden fluisterden, dat hij toegankelijker was voor goud dan geoorloofd mocht heeten, dat hij bij de vroegere verkiezing zich had laten omkoopen; ook anderen hadden dit immers gedaan, omkoopbaarheid werd in Polen niet als een bijzonder groot gebrek beschouwd.

Meer geschikt om de kroon te dragen dan Johan Sobieski was zeker geen Poolsch edelman; groote verwachtingen werden dan ook op deze verkiezing gebouwd. Zij werden in zoo ver vervuld als Johan III der Poolsche natie op nieuw eenigen luister en roem bijzette, maar het inwendig bederf, dat den Poolschen staat ten ondergang voerde, kon ook hij niet stuiten.

Reeds terstond na zijne verkiezing moest Sobieski den strijd tegen de Turken hervatten en gedurende de eerstvolgende jaren moest hij bijna al zijne macht tegen deze vijanden aanwenden. Hij streed met de grootste dapperheid, hij gaf nieuwe bewijzen van zijn veldheerstalent, hij behaalde aan het hoofd van zijn legertje schitterende overwinningen, maar toch was hij niet bij machte om de eerst door Achmed Koprili en later door Ibrahim Scheitan aangevoerde Turken zoo te slaan, dat zij tot een voor Polen voordeeligen vrede genoodzaakt werden. Na elke nederlaag toch werden hunne gelederen weder aangevuld, terwijl Sobieski niet dan met de grootste moeite een weerbaar leger tot bescherming van zijn rijk op de been kon houden.

Zijne vijanden, voornamelijk de Litthauwsche edelen met de gebroeders Pac aan het hoofd, legden hem overal moeilijkheden in den weg, zij verhinderden, dat het besluit des rijksdags om het leger op 108.000 man te brengen ten uitvoer werd gelegd, ja zij verwekten zelfs muiterij onder de geringe krijgsmacht, die onder Sobieski's bevelen stond.

Alleen aan een veldheer van zulk een buitengewoon talent als het zijne, kon het gelukken zich tegenover de vijandelijke overmacht staande te houden. Hij maakte zijnen naam bij de Turken zoo geducht, dat deze besloten een vredesverdrag te sluiten, waarbij drie vierden der Ukraine aan Polen werden teruggegeven, doch de vesting Kaminiec in het bezit der

Turken bleef (27 October 1676). Door dezen vrede was wel voorloopig het dreigendste gevaar afgewend, doch het kon niet twijfelachtig zijn, dat het zwaard spoedig weer de schede zou verlaten. Polen mocht niet alleen den machtigen vijand afwachten, het moest zich aan eene der grootere Europeesche mogendheden aansluiten, hetzij aan Oostenrijk, hetzij aan Frankrijk, want de strijd om de opperheerschappij tusschen de Huizen Habsburg en Bourbon was het middenpunt, waarom de Europeesche staatkunde in die dagen draaide.

Tot een bondgenootschap met Oostenrijk werd Sobieski gedreven door vrees voor den gemeenschappelijken vijand, want Oostenrijk werd niet minder ernstig dan Polen door de Turken bedreigd. Tot Frankrijk trokken hem zijne eigene persoonlijke neigingen en bovendien de sympathie zijner gemalin Maria Casimira, die uit een Fransch geslacht afkomstig en nog in merg en been eene Fransche vrouw was.

Tegen eene verbintenis met Oostenrijk sprak de zwakheid van dezen staat, die ter nauwernood bij machte was om zich zelven te verdedigen en er dus niet aan denken kon, een bondgenoot hulp te verschaffen, indien Rusland en Zweden te eeniger tijd de gunstige gelegenheid aangrepen om zich met Polen's vijanden te verbinden. Bovendien werd Sobieski van een verbond met den keizer afgeschrikt door Leopold's hoogmoed. Deze weigerde namelijk den Poolschen vorst, die geen koning door Gods genade, maar alleen koning door de keuze des adels was, den titel majesteit te verleenen, hoewel hij liet doorschemeren dat hij het erfelijk maken van de Poolsche kroon en een huwelijk van Sobieski's zoon met eene Oostenrijksche aartshertogin toestaan wilde.

Meer en meer helde Sobieski tot de Fransche staatkunde over. Toen de Hongaren onder Tökeli tegen de Oostenrijksche onderdrukking opstonden (zie Dl. IX blz. 116), stond de koning toe, dat de Fransche gezant, de markies de Bethune, hun uit Warschau geld en zelfs hulptroepen toezond.

Wellicht ware Johan III nog verder gegaan, wellicht had hij de Hongaarsche opstandelingen nog krachtiger ondersteund en den keizer geheel in den steek gelaten, toen de Turken tegen dezen al hun macht in het veld brachten, indien niet de goede verstandhouding tusschen Sobieski en Lodewijk XIV, tot geluk voor het Huis Oosterrijk, door den overmoed van den Franschen koning verstoord was.

Reeds vroeger hebben wij verhaald (zie Dl. IX blz. 117), dat Maria Casimira wenschte, dat Lodewijk XIV haren vader tot hertog en pair van Frankrijk benoemen zou; dat Lodewijk XIV in ijdelen overmoed de vervulling van dezen wensch weigerde, met de verklaring, dat een eenvoudig edelman van lageren rang, ook al was hij de vader eener koningin van Polen, geen recht had op zulk eene verheffing en dat hij hierdoor koningin Maria, die vroeger met den meesten ijver voor hem werkzaam was geweest, diep beleedigde. Ook de voorspraak van Johan Sobieski zelven voor zijnen schoonvader was vruchteloos. Toen nu ook de markies de Bethune zich te Warschau zeer onbetamelijk gedroeg, toen hij tegen den koning met diens vijanden samenspande en pogingen deed om den rijksdag door middel van het veto te doen ontbinden, zag de koning zich genoopt om een verbond met Oostenrijk aan te gaan juist in een tijd, waarin zijn bijstand voor den keizer van het hoogste belang was, dewijl Oostenrijk toen door de Turken ernstiger bedreigd werd dan ooit.

Paus Innocentius XI, die jegens keizer Leopold zeer gunstig gezind was, spande al zijne krachten in om een bondgenootschap tegen de Mohammedanen tot stand te brengen. Pallavicini, de pauselijke nuntius te Warschau, wendde hiertoe al zijnen invloed aan en hij bereikte inderdaad zijn doel: het sluiten van een „eeuwig" verbond tusschen Oostenrijk en Polen tegen de invallen der Osmanen.

Nog in den uitersten oogenblik, toen het Turksche leger reeds op marsch was naar Weenen, was dit verbond bijna vernietigd. Het schijnt bijna ongeloofelijk en toch is het geschiedkundig waar, dat op dit tijdstip, toen de keizer zich met een bijna onvermijdelijken ondergang bedreigd zag, toch aan het Oostenrijksche hof te Weenen ernstige bedenkingen werden geopperd over de vraag, of men aan den Poolschen staat de benaming „doorluchtig" en aan den koning den titel „majesteit" toekennen mocht.

Johan Sobieski, door zooveel minachting diep gekrenkt, aarzelde den keizer ter hulp te snellen; op zekeren dag echter kwamen in de voorzaal van zijn slot de keizerlijke gezant, graaf Wiczek, en de pauselijke nuntius, Pallavicini hem te gemoet, zij wierpen zich voor hem op de knieën en smeekten hem weenend om hulp.

„Red, heer en koning, red Weenen!" riep de gezant: „Red de christenheid!" smeekte de nuntius en Johan Sobieski gaf toe. Hij trok aan het hoofd zijner Polen op, om het bedreigde Weenen te ontzetten. Hoe hij daar door zijne dapperheid de schitterendste overwinning op de Turken behaalde, hoe hij met den schandelijksten ondank beloond werd, maar toch den oorlog tegen de Turken voortzette, dit alles hebben wij reeds vroeger verhaald (zie Dl. IX blz. 117). Hoe zegevierend deze oorlog ook werd gevoerd, met welk een luister hij ook den Poolschen naam deed schitteren, toch was hij voor den staat zelven hoogst nadeelig, dewijl hij tot eindelooze gevechten met de Turken aanleiding gaf.

Slecht door zijne bondgenooten ondersteund, in zijne werkzaamheid belemmerd door zijne binnenlandsche vijanden, die hem zijn roem benijdden, streed Johan Sobieski wel dapper doch zonder groote voordeelen te behalen op den veel sterkeren vijand, dien hij wel het maken van groote veroveringen belette, maar dien hij niet terugwerpen kon. Ook met Rusland dreigden, na afloop van den wapenstilstand van Andrussow, nieuwe verwikkelingen, die slechts voorgekomen konden worden door het sluiten van een vrede; waarbij Smolensko en Kiew met de heerschappij over de Zaporogische kozakken aan Rusland werden afgestaan, waartegen Rusland hulp tegen de Turken beloofde en toetrad tot het groote bondgenootschap, dat Oostenrijk, Venetië en Polen tegen de Porte gesloten hadden.

Steunend op dit bondgenootschap ondernam Johan Sobieski in het jaar 1686 een tocht naar Moldavië, zegevierend drong hij tot Jassy door, de hospodar van Wallachije moest naar de Turksche legerplaats vluchten en de vorst van Moldavië werd tot onderwerping gedwongen.

De gloeiende zonnewarmte en de ongeloofelijke dorheid van den grond beletten het Poolsche leger zich van de Pruth te verwijderen. Johan Sobieski moest alle pogingen om verder door te dringen opgeven, hij wachtte te vergeefs op de beloofde ondersteuning der Oostenrijkers en Russen.

Alleen was hij niet opgewassen tegen het veel sterkere Turksche leger, dat tegen hem oprukte en Galatz ingenomen had, hij moest den terugtocht aanvaarden, die zijn leger op zware offers kwam te staan.

Niet gelukkiger werd de oorlog tegen de Turken gedurende de eerstvolgende jaren gevoerd. Wel was deze oorlog voordeelig voor Oostenrijk, dewijl hierdoor een deel der Turksche strijdkrachten bezig gehouden werd, doch niet voor den Poolschen staat, die veel onder de aanhoudende, nooit tot een beslissenden uitslag leidende gevechten te lijden had. Waar Sobieski zelf aan het hoofd zijner Polen stond, overdekten zij zich altijd met roem, doch de vrede werd hierdoor niet verhaast, en wanneer — gelijk thans menigmaal geschiedde, dewijl de koning oud en ziekelijk werd — andere veldheeren de Poolsche troepen aanvoerden, leden zij menigmaal zware verliezen.

De schuld van dezen treurigen toestand lag in de inwendige tweespalt, die gedurende Sobieski's geheele regeering in den staat heerschte en den dapperen koning bij al zijne ondernemingen de handen bond.

Johan Sobieski had van het begin zijner regeering af vele vijanden gehad, die hem zijne verheffing benijdden en hem het regeeren moeilijk maakten. Elke zijner regeeringsdaden werd naijverig bespied; zijne tegenstanders vreesden, dat hij beproeven zou de vrijheid des adels aan banden te leggen en de koninklijke macht te verhoogen. De koningen van Frankrijk, Zweden en Denemarken hadden door het vestigen van eene onbeperkte koninklijke macht den Europeeschen vorsten een zeer slecht voorbeeld gegeven; de vrees, dat ook Sobieski hen navolgen zou, vervulde den op zijne vrijheden naijverigen adel met een sterk wantrouwen, dat des konings tegenstanders aanhoudend voedden.

In den beginne waren het vooral de gebroeders Pac in Litthauen, die eene vijandige houding tegen Johan Sobieski aannamen, later was het de familie Sapieha, die hijzelf, om den invloed der Pac's te fnuiken, in aanzien verheven had.

Met elk jaar van Sobieski's regeering groeide het aantal zijner vijanden aan, en daardoor werd de op de rijksdagen heerschende verwarring steeds grooter, te meer, daar de vreemde gezanten er steeds op uit waren dit twistvuur aan te stoken. Sinds Johan III zich van de Fransche staatkunde losgemaakt had, kuipte de Fransche gezant tegen hem, en de Oostenrijksche maakte het niet beter. Beiden wisten zich door geld aanhangers te verschaffen en wanneer op een rijksdag besluiten genomen moesten worden, welke der eene of der andere mogendheid niet aangenaam waren, wisten de gezanten door middel van omkooping wel den eenen of anderen edele te vinden, die door zijn noodlottig „veto" de vergadering uit elkander deed gaan.

De edelen twistten op de Poolsche rijksdagen op eene wijze zooals men die van de heffe des volks gewoon is. Zelfs den koning spaarden zij hunne beleedigingen niet. Men schroomde niet, hem de hatelijkste verwijten voor de voeten te werpen, ja zelfs hem aan te raden om de kroon neer te leggen. Onder anderen riep de bisschop Opalinski hem eens toe: „Heersch rechtvaardig of houd op te heerschen."

Zulke beleedigingen werden onophoudelijk herhaald, en in de laatste jaren van Sobieski's regeering werden de zittingen van den rijksdag zoo stormachtig, dat ter nauwernood een enkele op vreedzame wijze afliep, maar dat zij bijna alle door het veto van dezen of genen edele opgeheven werden.

In het begin was Sobieski bezield geweest met den welgemeenden wensch om een geregeld bestuur in te voeren, de ingeslopen misbruiken te verbeteren, handel en verkeer te bevorderen en den staat zoowel in- als

uitwendig tot een hoogen trap van macht te verheffen. Hij wilde het leger hervormen, den soldaten eene vaste soldij geven, ten einde bij het dreigen van gevaar tegenover de vele vijanden van den staat ten strijde toegerust te zijn. Doch spoedig bemerkte hij, dat al zijne pogingen vruchteloos waren, dat zelfs, indien het hem gelukte, door een rijksdag na de onstuimigste beraadslagingen een zijner voorstellen te doen goedkeuren, reeds de eerstvolgende rijksdag op dat besluit terugkwam, zoodat de trage onderhandelingen op nieuw hervat moesten worden.

Het mislukken van al deze pogingen verkoelde eindelijk den ijver des konings, die bovendien ouder en meer op zijn gemak gesteld werd dan voorheen; hij werd ten slotte nalatiger in zijn streven om het welzijn van den staat te behartigen.

Intusschen kunnen wij Johan Sobieski niet van alle schuld vrijpleiten. Het verwijt, dat hij met eerzuchtige bedoelingen naar vermeerdering van de koninklijke macht streefde, was niet geheel ongegrond. Met vreemde vorsten onderhandelde hij over de middelen om de koninklijke waardigheid erfelijk te maken in zijn geslacht, en hij zou voorzeker niet zijn teruggedeinsd voor het nemen van maatregelen van geweld, ten einde dit zijn doelwit te treffen, indien hij hiertoe slechts in staat was geweest. Juist de meermalen door Sobieski geuite wensch om zijnen zoon de kroon na te laten, joeg den Poolschen adel het meest tegen hem in het harnas, want het recht op de vrije koningskeuze was voor den adel het kostbaarste dat hij bezat. Hierdoor lonkte elken edelman de hoop toe, dat hij, of althans een lid van zijn geslacht, eens den troon van Polen zou beklimmen.

Dat Johan Sobieski zoo spoedig de liefde der natie verloor, was grootendeels het gevolg van de houding zijner gemalin, jegens wie de anders zoo krachtige man zich steeds al te zwak en toegevend betoonde. Maria Casimira misbruikte hare verhevene stelling als koningin op de schandelijkste wijze. Veile dienaars omringden haar, menschen die voor geld tot alles in staat waren. Alle ambtenaren, die de koningin omringden, waren omkoopbaar, maar — wat nog veel erger was — zij zelve was het evenzeer. Wie een aanzienlijk ambt in den staat begeerde, moest op de eene of andere wijze Maria Casimira omkoopen.

Toen het bisdom van Krakau vacant was, wendde de koningin zich tot Johannes Malachowski en zeide tot hem, dat ze wel om *f* 90.000 met hem wilde wedden, dat hij het bisdom krijgen zou. Natuurlijk betaalde hij na zijne benoeming volgaarne de weddingschap.

Zaluski, de bisschop van Plock, verhaalt ons, dat hij gepoogd had de gunst der koningin door een kostbaar geschenk te winnen; dit was echter niet genoeg; eerst veel kostbaarder geschenken maakten hem tot kanselier der koningin en openden hem den weg tot alle hooge geestelijke ambten.

Johan Sobieski vergunde niet alleen zijne gemalin zulk een lagen handel in ambten te drijven, hij maakte zich zelfs menigmaal tot haren medeplichtige. Vooral in zijne laatste levensjaren werd hij geheel beheerscht door liefde tot het geld en door de zucht om schatten te vergaderen en de macht van zijn Huis te bestendigen.

Terecht verwijt men hem, dat hij zich te veel voegde naar den wil zijner gemalin, die aanhoudend intrigeerde, doch ook in andere opzichten legde Sobieski niet zooveel wilskracht aan den dag als men den dapperen soldaat zou hebben toegeschreven. Hij verhinderde menigmaal ongerechtigheden

niet, waar dit in zijne macht stond. Onder anderen verlaagde hij zich eens tot het onderteekenen en doen voltrekken van een doodvonnis, van welks onrechtvaardigheid hij overtuigd was.

Op den rijksdag van 1689 werd Casimir Lyszczynski als godloochenaar aangeklaagd, veroordeeld en te Warschau verbrand. Sprekend over een Calvinistisch werk van Altstadt, wiens bewijsvoering voor het bestaan van God hij berispte, had hij gezegd: „Uit hetgeen Altstadt daar zegt, zou men eerder kunnen besluiten, dat er geen God is.” Deze oordeelvelling was zijne eenige misdaad, doch hij bezat vele en machtige vijanden, die zijn verdediger omkochten, en zoo werd hij veroordeeld. Sobieski liet het vonnis voltrekken. Men zegt evenwel, dat hij zich daarover later bittere verwijten heeft gedaan.

Zulk eene buigzaamheid voor den wil van eene listige vrouw en van vervolgzieke vijanden eens onschuldigen is bij een koning een misdaad, die niet door schitterende wapenfeiten uitgewischt worden kan.

Johan Sobieski verdiende het, het was zijne rechtmatige straf, dat hij als koning een hoogst ongelukkig leven leidde. Geen zijner wenschen zag hij vervuld. Hij kon zijn plan niet doorzetten om zijn zoon tot zijn opvolger te doen benoemen en alzoo de kroon in zijn geslacht erfelijk te maken. Zelfs in zijn huis heerschte geen vrede. Zijn oudste zoon was hem eene voortdurende oorzaak van verdriet en zorg; ook Maria Casimira was met dezen in een aanhoudenden twist gewikkeld, dewijl zij haren tweeden zoon begunstigde. Met den Poolschen adel stond de koning op een uiterst gespannen voet, hij werd op den rijksdag door de edelen — gelijk wij gezien hebben — zelfs beschimpt, zonder dat hij de macht bezat om zulke beleedigingen te straffen. De veldheer Sapieha noemde openlijk des konings kabinet „het graf der vrijheid”, en ook dat moest Sobieski zich laten welgevallen. Machteloos tegenover deze binnenlandsche geschillen, kon de koning ook tegenover het buitenland niet meer zoo krachtig zich doen gelden als vroeger. Hij zag zijn roem tanen. De overwinnaar van Choczim en Weenen was niet langer in staat om den oorlog tegen de Turken tot een goed einde te brengen.

Omringd door openbare vijanden en valsche vrienden, in twist met zijne familie gewikkeld, als koning van alle macht beroofd, gevoelde hij zich zóó ongelukkig, dat hij meer dan eens op het punt stond de kroon neer te leggen, slechts met moeite hield de koningin hem hiervan terug.

Hij had veel te lijden van de gebreken des ouderdoms, van podagra, waterzucht en graveel. Hij voelde zijn einde naderen. Toen zijne vrienden hem aanspoorden om een testament te maken, weigerde hij dit misnoegd, met de woorden: „Men gehoorzaamt den levende niet, veel minder zal men den doode gehoorzamen.”

Den 27en Juni 1696 werd hij door den dood uit zijn langdurig lijden verlost. Doch nauwelijks had hij zijne oogen gesloten, of er ontstond tusschen Maria Casimira en haren oudsten zoon, prins Jacob, een laaghartige twist over de nalatenschap van den overledene. Jacob wilde zich van zijns vaders schatten meester maken. Terstond na den dood des konings begaf hij zich met zijne gemalin naar het slot, en slechts met moeite liet hij zich bewegen om de tentoonstelling van het lijk in het slot toe te staan, dewijl hij vreesde, dat zijne moeder bij die gelegenheid de schatten zijns vaders in bezit nemen zou. Tegenover den bisschop van Plock, Zaluski, verdedigde hij zich door de bewering, dat hij wel wist dat zijne moeder hem van de nalatenschap wilde uitsluiten.

Tusschen moeder en zoon vielen de ergerlijkste tooneelen voor. Beiden betwistten elkaar de bewaking van het lijk, of liever van de door den overledene nagelaten bezittingen op eene wijze, die èn hen zelven èn den doode onteerde. Maria Casimira liet het lijk een muts opzetten in plaats van de kroon, dewijl zij vreesde, dat prins Jacob de laatste wegnemen zou. Eerst toen Jacob zijn woord van eer gaf, dat hij dit niet doen zou, tooide de primaat het voorhoofd van den ontslapene met den diamanten diadeem.

Zoo vergezelden twist en tweedracht onder zijne eigene familieleden Johannes Sobieski in het graf. Hij werd met grooten luister begraven. De roem zijner luisterrijke wapenfeiten straalde helderder op den doode dan op den levende af. Doch zijne regeering levert ons een nieuw bewijs voor de stelling, dat het geluk eens volks niet door schitterende wapenfeiten, maar door vreedzame ontwikkeling het meest bevorderd wordt.

EEN EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

Rusland. Czaar Alexei Michaëlowitsch. Zijn zacht karakter. Voordeelen in het buitenland behaald. Inwendige hervormingen. Het strafwetboek. Bloei des handels. Vreemdelingen naar Rusland geroepen. De grondslagen van eene handelsvloot gelegd. Hervorming van het krijgswezen. Dood van Alexei. Feodor III, Alexejewitsch Gelukkige oorlog tegen de Turken. Russische rangorde. De Rosradboeken. Hervorming van de rangorde. De Rosradboeken door Feodor III verbrand. Dood van Feodor III. Het Russische volk in de 17e eeuw. Onbeperkte heerschappij van den czaar. De dienstadel. Afhankelijkheid der grondeigenaars van den czaar door de dienstgoederen. Invloed van den czaar op handel en nijverheid. Oneerlijkheid der Russen. Ontaarding der Russische geestelijkheid. Hunne vervolgingszucht. Het huiselijk en maatschappelijk leven. Aantal misdaden Omkoopbaarheid der rechters. Maatschappelijk en huiselijk leven. Aziatische afzondering der aanzienlijke vrouwen. Invloed der vrouwen. Onbeschaafd leven der lagere volksklasse. Ontucht en onmatigheid.

De eerste czaar uit het huis Romanow, Michaël Feodorowitsch, had in Rusland door zijne wijsheid en zachtmoedigheid zijne heerschappij op zulke hechte grondslagen gevestigd, dat bij zijnen dood in het jaar 1645 (zie Dl. VII, blz. 571), zijn 15jarige zoon Alexei Michaëlowitsch (1645—1676) hem zonder den minsten tegenstand opvolgde.

Alexei verwierf zich in den loop zijner 31jarige regeering groote verdiensten jegens zijn land. Volgens het eenparig getuigenis zijner tijdgenooten was hij, evenals zijn vader, zachtmoedig, vergevend, welwillend, weldadig en daarenboven matig ten aanzien van zijn zinnelijke genietingen. Nooit misbruikte hij zijne onbeperkte macht om zijne onderdanen van hunne eer, hunne goederen of hun leven te berooven. Hij behandelde allen, die hem

omringden, met beminlijke zachtmoedigheid en geraakte hij eene enkele maal in toorn, dan liet hij het — gelijk zijn biograaf met onverholen bewondering in vollen ernst verklaart — „bij vuistslagen en schoppen blijven." Dit was volgens de in dien tijd in Rusland heerschende begrippen een blijk van bewonderenswaardige zelfbeheersching. Over vuistslagen en schoppen beklaagde zich toen geen enkele Rus, van welk eene hooge geboorte hij ook mocht zijn; ook Alexei's schoonvader, die daarop, evenals ieder ander, onthaald werd, was daarmede wel tevreden.

In de buitenlandsche staatkunde legde Alexei zoowel geestkracht als gematigdheid aan den dag. Hij voerde de door ons reeds vermelde oorlogen met Zweden en Polen en het gelukte hem daardoor bij den wapenstilstand van Andrussow een deel der door Polen veroverde landen aan Rusland terug te brengen.

Doch van veel meer beteekenis was Alexei's binnenlandsch bestuur voor het Russische rijk. Met grooten ijver legde hij zich toe op het invoeren van hervormingen, waardoor de reusachtige schepping van zijn zoon Peter voorbereid werd. Bovenal wijdde Alexei zijne aandacht aan de rechtspleging en het strafrecht. Hij vaardigde een strafwetboek uit, aan welks naleving hij met gestrengheid de hand hield. Een blik, in dit wetboek en op de daarin voorgeschreven straffen geworpen, doet ons des te duidelijker de barbaarsche rechtsbegrippen van dien tijd kennen, dewijl we weten dat deze straffen bepaald zijn door een vorst, die voor hoogst zachtmoedig en welwillend bekend stond; als proeven mogen enkele bepalingen dienen.

Den valschen munter moest gesmolten metaal in den mond gegoten worden. De eerste diefstal had het verlies van het linker, de tweede dat van het rechter oor, de derde dat van het leven ten gevolge. Had eene vrouw gepoogd haren man om te brengen, dan werd de schuldige met op den rug gebonden handen tot aan de heupen in den grond gegraven; in die houding liet men haar dan van gebrek omkomen. De invoer van den bij de rechtzinnige Russen zeer gehaten, doch bij velen reeds zeer geliefden tabak werd, al naar de herhaling van het misdrijf, met knoetslagen, de pijnbank, het openscheuren der neusgaten of met het verlies van den neus gestraft.

Ook aan de verbetering van het krijgswezen wijdde Alexei zijne beste krachten. Zonder het corps der Strelitzen te ontbinden (zie Dl. VII blz. 554), gaf hij toch aan de drie wapens, infanterie, cavalerie en artillerie, eene bijzondere inrichting volgens Europeesch model; met dat doel liet hij vele vreemde officieren naar Rusland komen. Ook tot ontginning van de mijnen en tot opbeuring van het fabriekswezen en van den handel trachtte hij bekwame vreemdelingen naar zijn land te lokken, opdat zij de leermeesters van zijne Russen zouden worden. Hij legde den grond voor eene Russische handelsvloot en liet door een klein eskader de noordkust van Siberië onderzoeken. Na eene voorspoedige en zegenrijke regeering stierf Alexei in het jaar 1676. Hij had zijn gezag zoo stevig gegrondvest, dat ook zijn 19jarige oudste zoon Feodor III Alexejewitsch (1676—1682) bij zijne troonsbestijging geen tegenstand ontmoette.

Gedurende Feodor's korte regeering voerde Rusland een gelukkigen oorlog met de Porte, die veroorzaakt was doordien de kozakkenhoofdman Doroszenko zich aan den czaar onderwierp. Bij een wapenstilstand, die voorloopig een eind maakte aan den strijd, deed de Porte afstand van de heerschappij over Doroszenko's stam.

Van groot gewicht voor de ontwikkeling der Russische natie was de regeering van Feodor III door eene diep ingrijpende hervorming, welke den grond voor volgende hervormingsmaatregelen heeft gelegd.

Van oudsher bestond er onder de Russen eene scherpe afscheiding tusschen de verschillende standen en klassen der maatschappij, welke ook de czaar, in weerwil van zijne onbeperkte heerschappij, niet uit het oog durfde verliezen. Hieruit vloeiden langzamerhand de grootste misbruiken voort, zij maakte een geregeld bestuur bijna onmogelijk; ook in het leger was zij doorgedrongen en had zij in vele gevallen hoogst ongunstig gewerkt. Ja, het bewijs kon geleverd worden, dat de in menigen veldtocht geleden nederlagen hoofdzakelijk daardoor veroorzaakt waren.

In bijzondere boeken, de Rosradboeken, werden de diensten en eerbewijzen, waarop elke familie aanspraak maken mocht, opgeschreven; zoodra er een twist over den rang ontstond, hetgeen dikwijls geschiedde, nam men de toevlucht tot deze boeken en een bijzonder lichaam was belast met de taak om de geschillen omtrent den rang te beslechten.

De meeste geschillen vloeiden voort uit het algemeen als wet aangenomen, hoewel nooit als wet uitgevaardigd beginsel, dat men van den zoon eens beambten van hoogeren rang niet vergen kon te dienen onder iemand, wiens vader een lageren rang bekleed had dan de vader van den ondergeschikte. Hiervan was het gevolg, dat telkens zonen van hoogere beambten weigerden onder mannen te dienen, die boven hen geplaatst doch jegens wie zij niet welgezind waren. Zelfs midden in den oorlog kwamen dergelijke zaken voor en deze geschillen over den rang dienden menig maal tot voorwendsel voor insubordinatie.

Feodor III maakte zich door het afschaffen van dit diep ingewortelde misbruik hoogst verdienstelijk jegens den staat. Op raad van zijn minister, vorst Galitzin, riep hij eene vergadering van prelaten en leeken bijeen; hij hield hun voor, dat onder deze uit het verschil van rang voortvloeiende misbruiken de geheele staatsdienst, vooral in oorlogstijd, zeer leed, en zijn indrukwekkend woord had ten gevolge, dat de vergadering eenparig verklaarde, dat zulk een verderfelijk vooroordeel uitgeroeid moest worden.

Feodor wist zeer goed, dat door een eenvoudig besluit van zulk eene vergadering en zelfs door eene kerkelijke verordening eene overoude, ingewortelde gewoonte niet licht uitgeroeid kon worden, indien hij niet tegelijk aan alle toekomstige geschillen over den rang elken rechtsgrond ontnam. Hij liet daarom al de Rosradboeken, waarin de oude oorkonden en privilegiën van den adel vervat waren, bij elkaar brengen en wierp ze met eigen hand in het vuur, met de verklaring dat voortaan in Rusland alle ambten en bevelhebbersplaatsen in het leger niet langer volgens de verdiensten der voorvaderen, maar volgens de verdiensten van hen, die er naar dongen, weggeschonken zouden worden.

Ongetwijfeld zou Feodor III op den weg der hervorming nog verder voortgegaan zijn, indien hij niet na eene zesjarige regeering reeds op jeugdigen leeftijd den 27en April 1682 gestorven was, zonder een zoon na te laten. Voor zijn opvolger was het weggelegd, het Russische rijk volkomen te herscheppen; wij achten het daarom niet ongepast, hier een blik te werpen op den toestand, waarin het Russische rijk bij den dood van Feodor III verkeerde. Een verkwikkend schouwspel levert het ons niet op.

Het Russische volk stond in dien tijd nog op den laagsten trap van

beschaving; het was eene barbaarsche natie, bijna zonder kunst of wetenschap en van zeer ruwe zeden. Onbekwaam om zich zelf te regeeren, had het behoefte aan de tuchtroede van een onbeperkt heerscher en aan een strafwetboek, zooals czaar Alexei nagelaten had.

Aan het hoofd van den staat stond als onbeperkt heer en gebieder de czaar, in wiens persoon alle macht vereenigd was: zijn wil was de bron van alle wetgeving en hoewel hij somtijds de prelaten en den hoogen adel tot een rijksdag bijeenriep, was hij toch aan hunne raadgeving niet gebonden. Het is niet noodig, dat wij uitvoerig spreken over de verschillende staatsinstellingen en de inrichting van het bestuur, dewijl de wil van den alleenheerscher voldoende was om ze naar zijn goeddunken te veranderen.

De absolute monarchie had in Rusland zulk eene hoogte van ontwikkeling bereikt, omdat tegen den monarch noch een rijke, machtige adel, als een op zichzelf staande en nauw aaneen gesloten kaste, noch een vrije, van zijne waarde bewuste burger- en boerenstand overstond.

De adel beteekende alleen iets door den rang, welken hij in dienst van den czaar bekleedde; zijne goederen waren bijna alle dienstgoederen, d. i. zulke, die in plaats van eene bezoldiging voor aan den staat bewezen diensten verleend werden. Wel was het bezit van deze dienstgoederen erfelijk, maar het was geen vrije eigendom; deze goederen mochten niet verkocht, verpand of weggeschonken worden. Hunne opbrengsten dienden altijd in zekeren zin als pensioen voor de achterblijvenden of als bezoldiging voor de diensten, welke de erfgenaam dier goederen weder aan den staat bewijzen moest. Hierdoor was de klasse der grondeigenaars voortdurend in zekere mate afhankelijk van den czaar, die hun vermogen naar willekeur verminderen of vermeerderen kon, en dewijl de boeren na de invoering van de lijfeigenschap geheel en al van de grondeigenaars afhingen (zie Dl. VII blz. 564), was het geheele grondbezit aan de willekeur van één enkelen man, den czaar, onderworpen.

Ook over handel en nijverheid voerde de czaar onbeperkt gebied. Geen vreemd koopman mocht zijne waren aan anderen verkoopen, wanneer de czaar verklaarde, dat hij ze koopen wilde; hij liet waren, bestemd voor den uitvoer, opkoopen, hij bepaalde ook den prijs van het ingevoerde; zijn voordeel moest overal behartigd worden, hij nam allerlei maatregelen naar eigen goeddunken en hij liet ook voor zijne eigene rekening groot- en kleinhandel drijven, ja zelfs vleesch en andere eetwaren in zijnen naam te koop bieden. Andere verkoopers mochten hunne waren dan eerst venten, wanneer die van den czaar verkocht waren. Zij, die in dienst van den czaar voor dezen den verkoop van de waren dreven, ontvingen lof en belooning, zoo dikwijls zij goede zaken maakten; was daarentegen de winst kleiner dan zij volgens de opbrengst van het vorige jaar wezen moest, dan werd de koopman, wien dit aanging, gedwongen om de schade uit zijn eigen vermogen te dekken; dikwijls werd hij bovendien met den knoet gestraft.

Ten gevolge van deze eigenaardige verhouding waren alle handelaars en alle beoefenaars van een vak van nijverheid, evenals alle grondeigenaars, met al hunne belangen geheel van den czaar afhankelijk; hunne bezittingen waren in zijne handen, zelfs wanneer zij voor hunne eigene rekening arbeidden. Beide klassen der bevolking verloren alle gevoel van zelfstandigheid; bij de kooplieden had dit — gelijk Mayerberg op grond van eigen

waarneming verhaalt — ten gevolge, dat zij eerlijkheid voor domheid, bedrog voor schranderheid aanzagen. Het eenige middel om in den handel met de Russen niet bedrogen te worden, bestond hierin, zich de gekochte waar op staanden voet te doen leveren, want op een gegeven woord kon men niet vertrouwen.

Dit gebrek aan rechtschapenheid, dat allen Russischen kooplieden eigen was, vertoont zich in het algemeen als een karaktertrek van het Russische volk; het ging bij alle standen gepaard met onbeschofte ruwheid, met eene overheerschende zucht naar uitspanningen of met onmatigheid en zinnelijken lust. Ook de geestelijkheid maakte op dezen regel geene uitzondering.

Dikwijls zag men popen (priesters) en monniken dronken op de straat liggen, de monniken gaven zich aan de grofste uitspattingen over en de nonnenkloosters waren kweekplaatsen der ontucht. Juist onder de geestelijkheid vielen zeer vele misdrijven voor, die door den wereldlijken rechter, zonder verschooning voor het geestelijk ambt der daders, gestraft werden. Onder het waarnemen van zijne ambtsplichten werd de pope als een geheiligd persoon beschouwd. Zoolang hij het gewijde kapje op het hoofd droeg, mocht niemand zich aan hem vergrijpen. Daarom placht men hem het eerwaardige kapje met diepen eerbied van het hoofd te nemen; daarop echter ontving hij zijne knoetslagen even goed als iedere andere Rus.

De ontaarde Russische geestelijkheid onderscheidde zich evenzeer door hare onwetendheid en door haren onzedelijken levenswandel als door hare godsdienstige onverdraagzaamheid. Alle leden van Russische secten werden met groote ruwheid behandeld; ten einde de mogelijkheid van eene verschillende uitlegging der heilige schrift af te snijden, werd zelfs den geestelijken het prediken verboden, hierdoor nam de godsdienstoefening meer en meer het karakter van een ledigen vorm aan, waarin de Russische kerk het dan ook tot eene ongekende hoogte gebracht heeft.

Van oprechte godsvrucht en zedelijkheid wisten de geestelijken zelven niets, zij waren derhalve ook niet in staat om het volk te onderwijzen, dit groeide op in ruwe ongebondenheid, zonder schoolonderwijs of opvoeding, en het gevolg hiervan was natuurlijk, dat de misdaden hand over hand toenamen en een zoo vreeselijk streng wetboek van strafrecht als dat van czaar Alexei noodzakelijk maakten.

De reizigers, die in dien tijd Rusland bezochten, verhalen eenstemmig, dat er in de groote steden geen nacht voorbijging, waarin geene menschen beroofd of vermoord werden. De wachten op de straten stonden òf in verstandhouding met de boosdoeners, òf hielden zich uit vreeze schuil. Een allerongunstigsten invloed oefende de omkoopbaarheid der rechters uit; in weerwil van de gestrengheid der wetten kon elke misdadiger op vrijspraak rekenen, indien het hem slechts mogelijk was, eene voldoende som den rechter in handen te spelen. Aanzienlijke en rijke lieden waren dan ook zeker van straffeloosheid. De rechters werkten bij deze zelf het omkoopen van valsche getuigen in de hand, dewijl dan hun vonnis althans een schijn van rechtvaardigheid verkreeg.

Met dezen treurigen toestand was het huiselijk en maatschappelijk leven maar al te zeer in overeenstemming. De vader was de onbeperkte heerscher in het gezin, wien vrouw en kinderen slaafs moesten gehoorzamen. Zijne vrouw beschouwde hij niet als zijne levensgezellin, maar als zijne slavin, die hij naar goedvinden kon tuchtigen. Als zinnebeeld van

deze macht des echtgenoots zonden de Russen van lageren stand hunne bruid onder andere geschenken steeds een nieuwen zweep. In de hoogere standen leefden de vrouwen op Aziatische wijze zeer afgezonderd, zij mochten zich slechts zelden ongesluierd vertoonen. Deze afzondering belette echter niet, dat de dames der aanzienlijke standen zich, zoodra zij er kans toe zagen, aan hare zinlijke lusten overgaven. In de hoogste kringen werd de afzondering van de vrouw bijna zoo ver gedreven als te Constantinopel. Zelfs voor de hofbedienden mochten de gemalin en de dochters van den czaar zich niet vertoonen. Zoo mocht b. v. de geneesheer, die de zieke gemalin van Alexei behandelen zou, eerst haar vertrek binnentreden, nadat het door het hangen van gordijnen voor de vensters geheel donker was gemaakt. De arm der zieke was met een dunnen wollen doek omwonden, want het zou ongehoord geweest zijn, indien de arts bij het voelen van den pols het bloote vleesch aangeraakt had.

Alleen bij gastmalen was het de gewoonte, dat de vrouw des huizes door de gasten begroet werd; na afloop van deze plichtplegingen trok zij zich echter weer in hare vertrekken terug.

In weerwil van deze afzondering der vrouwen was toch haar invloed op het maatschappelijk leven zeer groot en alles behalve gunstig. Evenals in Constantinopel zeer dikwijls het wel of wee van den staat in den harem beslist werd, zoo waren ook in Rusland de vrouwenvertrekken het tooneel van allerlei kuiperijen, die des te schadelijker werkten, naarmate het moeilijker was de draden van dat weefsel op te sporen. De vrouwen der bojaren reikten der czarin verzoekschriften over, de czarin ondersteunde die bij den czaar en menigmaal had dit zoowel het schenken van onverdiende gunstbewijzen aan onwaardige personen als het vervolgen van verdienstelijke mannen ten gevolge, die niet vermoedden, welke de vijanden waren, tegen wie zij niet in staat waren zich te verdedigen.

In de lagere volksklasse daarentegen kende men de afzondering der vrouw niet. Hermann *) verhaalt:

„De openbare baden, waarvan de beide seksen der lagere volksklasse gebruik maakten, waren wel door balken van elkander afgescheiden, doch de baden der vrouwen en meisjes hadden met die der mannen en jongelingen gemeenschappelijke in- en uitgangen. Personen van beiderlei kunnen ontmoetten elkander menigmaal, wanneer zij zich reeds uitgekleed hadden, of uit het bad terugkwamen, spraken en schertsten met elkaar en koelden zich in dezelfde stroomen of op dezelfde weiden rondwandelende af. Ja, vrouwen en meisjes schaamden zich niet, zich geheel ontkleed aan de oogen van vreemdelingen te vertoonen en hun een blos op de wangen te jagen."

Niet minder ruw en losbandig dan ten aanzien van den omgang der beide seksen gedroegen de Russen zich in het brassen en drinken. Zelfs bij de gastmalen, die de czaars ter eere van vreemde gezanten gaven, aten de bojaren niet, maar verslonden zij met walgelijke drift de slecht toebereide spijzen en men zag hen zich zoowel tot onpasselijkheid toe verzadigen als tot waanzinnigheid toe bedrinken. Dronkenschap was het algemeen gebrek van alle standen, zoowel van de vrouwen als van de mannen. Het ergst was dit op de feestdagen, want de Russen meenden dat zij zulk een dag niet op waardige wijze konden vieren, indien zij zich niet

*) Geschiedenis van den Russischen staat door Dr. Ernst Hermann.

een behoorlijken roes aandronken. In de zoogenaamde stille week en in de Paaschweek scheen het, gelijk alle reizigers eenparig verzekeren, dat de geheele natie op eens met het gezond verstand ook alle gevoel van schaamte, zedelijkheid en deugd had uitgeschud. Nooit zag men door de straten der steden zoovele hoopen dronken en brullende menschen trekken als in deze heilige weken en nooit zoo vele dronken mannen en vrouwen op de straten liggen. Onder Alexei Michaëlowitch leverde het brandewijn-monopolie zulke groote voordeelen op, dat men er niet meer aan dacht, aan het zwelgen van den gemeenen man paal en perk te stellen ten koste van de keizerlijke schatkist.

Het verbod om tabak te rooken bleef ook onder Alexei nog van kracht, doch de Russen lieten zich zelfs door de strengste straffen dit genot des te minder ontnemen, dewijl voor hen het rooken een nog krachtiger middel was om zich te bedwelmen dan de brandewijn.

De wijze, waarop de Russen aten en dronken, was even walgelijk als hunne spijzen en dranken. De tafels waren in die dagen òf in 't geheel niet òf met een zoo grof en smerig tafellaken bedekt, dat men ter nauwernood zijn oorspronkelijke kleur kon ontdekken. Zelfs aan het hof van Alexei verstrekte men borden en servetten, messen en vorken alleen aan de aanzienlijkste gasten. Men nam de spijzen met de vingers uit de schotels, wierp de afgeknaagde beenderen weer daarin en met die beenderen dikwijls de met speeksel vermengde brokken, die aan de vingers waren blijven hangen.

Wij mogen ons ontslagen rekenen van de taak, nog meer bijzonderheden omtrent de onzindelijkheid der Russen mee te deelen. Waar de zeden en gebruiken eener natie in alle standen nog ruw zijn, kan er ook geen sprake zijn van opvoeding in den schoot van het huisgezin. Zelfs bij de czarewitschen was de opvoeding slechts tot de allereerste beginselen van onderricht beperkt. „Wanneer de tijd gekomen is," heet het bij Kotoschichin, „dat de czarewitsch lezen en schrijven leeren moet, geeft men hem onderwijzers, die bedaard van karakter en geene brassers zijn. Tot onderwijzers in het schrijven kiest men gezantschapsschrijvers. Talen worden, behalve de Russische, niet geleerd, noch de Latijnsche, noch de Grieksche, noch de Duitsche." Over het algemeen was het met de beschaving nog zoo slecht gesteld, dat Kotoschichin zich aldus uitlaat: „De Russen zijn van nature opgeblazen en onervaren in alle dingen, dewijl hun alle goed onderricht ontbreekt en zij, in plaats hiervan, slechts opgeblazenheid, schaamteloosheid en onrecht leeren." Zoo was het met het Russische volk gesteld, toen Feodor III stierf en den troon naliet aan een vorst, die geroepen zou worden om door zijn krachtig ingrijpen zoowel in de staatsinstellingen als in de zeden der natie, voor Rusland een nieuw tijdperk te openen.

TWEE EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Rusland. Iwan ziet van de troonsopvolging af. Peter tot czaar verkozen. Regentschap der keizerin Natalia Narischkin. De Milolawski's en Narischkin's. Prinses Sophia. Opstand der Strelitzen. De Narischkin's vermoord. Iwan tot mederegent en Sophia tot regentes verheven. De pope Nikita ter dood gebracht. Vervolging van de oud-geloovigen. Sophia in het klooster Trozkoi. Vorst Chowanski ter dood gebracht. Onderdrukking van den opstand der Strelitzen. Slechts 30 doodvonnissen uitgevoerd. Regeering van Sophia. Verdiensten van vorst Galitzin. Oorlog tegen de Tartaren van de Krim. Huwelijk van czaar Peter met Eudoxia Lapuchin. Vijandschap tusschen Sophia en Peter. Peter's vlucht naar Trozkoi. Sophia afgezet en naar het klooster verbannen. Peter's alleenheerschappij.

Feodor III liet bij zijn dood geene kinderen, maar wel een tal van broeders en zusters na. Zijn vader Alexei was tweemaal gehuwd geweest. Uit zijn eerste huwelijk met Maria Milolawski waren twee zonen, Feodor en Iwan (Johan), en eenige dochters, gesproten, van wie Sophia het meest beroemd geworden is. Zijne tweede gemalin Natalia Narischkin had hem éénen zoon, Peter (geboren 10 Juni 1672) en twee dochters geschonken.

De natuurlijke erfgenaam van Feodor III was zijn oudste broeder Iwan, doch deze, bij den dood van Feodor een 16jarig jongeling, was door zijne zwakke geestvermogens en door zijne lichaamsgebreken buiten staat om te regeeren. Hij kon ter nauwernood gaan, bijna in 't geheel niet zien en slechts stamelend spreken.

Onmiddellijk na den dood van Feodor kwamen de rijksgrooten, de geestelijkheid, de hooge ambtenaren, het krijgsvolk en de burgers in en voor het kremlin bijeen, om den nieuwen heerscher te huldigen. De patriarch legde den beiden grootvorsten, den 16jarigen Iwan en den 10jarigen Peter de vraag voor, wie van beiden het bewind wilde aanvaarden. Iwan verklaarde bescheiden, dat hij van de regeering afstand deed ten behoeve van zijn broeder Peter. Op deze verklaring werd Peter Alexejewitsch zonder tegenstand tot czaar uitgeroepen. De rijksgrooten kusten den knaap de hand en nog denzelfden dag zwoeren ook de Strelitzen hem den eed van trouw. Peter's moeder, de keizerin Natalia Narischkin, werd gedurende Peter's minderjarigheid als regentes erkend.

De verkiezing van Peter tot czaar en van zijne moeder tot regentes verwekte onder de aanzienlijke geslachten groot misnoegen; bovenal was prinses Sophia, Iwan's volle zuster, in hare verwachtingen bitter teleurgesteld. Zij had gehoopt, voor haren weinig ontwikkelden broeder het

bewind te zullen voeren en thans zag hij zich van allen invloed op de regeering verstoken, want tusschen haar en de keizerin-weduwe bestond eene alles behalve vriendschappelijke verstandhouding. Reeds bij het leven van Alexei en Feodor hadden de geslachten Milolawski en Narischkin vijandig tegenover elkander gestaan, door het regentschap der keizerin verkreeg haar geslacht natuurlijk een zeer groot overwicht; dit bleek terstond uit de omstandigheid, dat de keizerin haren broeder aanzienlijke ambten opdroeg, welke zij eerst aan aanhangers der familie Milolawski had ontnomen.

Prinses Sophia was eene vrouw van groote geestesgaven, van manlijke vastberadenheid en bezield met eene gloeiende heerschzucht. Schoon was zij niet, „daar zij eene donkere gelaatskleur en een dik, vet aangezicht had," gelijk de Zweedsche gezant verhaalde, maar door haren geest wist zij de mannen aan te trekken en te beheerschen.

Sophia was vast besloten, zich van de heerschappij meester te maken en ten aanzien van de keus der middelen tot bereiking van dit doel was zij niet schroomvallig. Door hare bloedverwanten, de Milolawski's, gelukte het haar, zich invloed te verwerven op de steeds strijdlustige soldaten, de Strelitzen; zij liet onder hen geld uitdeelen en hun wijs maken, dat de Narischkin's van plan waren den wettigen czaar Iwan te vermoorden.

Den 15en Mei 1682, des morgens te 10 uur, reden onbekende mannen dat gedeelte der stad door, waarin de Strelitzen ten getale van 20.000 man ingekwartierd lagen; zij riepen met luider stem uit, dat de grootvorst Iwan door de Narischkin's vermoord was.

Oogenblikkelijk vlogen de Strelitzen te wapen; met slaande trom rukten zij, voorzien van geschut, tegen het kremlin op; zij eischten de uitlevering van de Narischkin's, die den grootvorst Iwan vermoord hadden. Keizerin Natalia trad, vergezeld door den patriarch, hun tegemoet en bracht de beide zonen van Alexei, Iwan en Peter, tot hen.

Toen de Strelitzen Iwan levend voor hunne oogen zagen staan, waren zij tevreden gesteld en wilden zij terugtrekken. Doch handlangers van prinses Sophia spoorden hen aan om te blijven en op de uitlevering van de Narischkin's aan te dringen, dewijl deze, zoo men hen spaarde, bloedige wraak op de Strelitzen nemen zouden. Deze raad vond ingang; met woest getier eischten de Strelitzen, dat Iwan Narischkin, een broeder der keizerin, hun uitgeleverd zou worden.

Twee raadslieden der keizerin, de bojaar Matwejew en vorst Dolgoruki, vermaanden de oproerlingen op ernstigen toon tot gehoorzaamheid en orde: zij moesten deze koene daad met den dood bekoopen. Zij werden gegrepen, van de trappen in de spietsen der beneden wachtende soldaten geworpen en in stukken gehouwen.

Nadat er eenmaal bloed gestroomd had, waren alle banden van tucht en gehoorzaamheid ontsnoerd. De woeste hoop drong de keizerlijke vertrekken binnen, om hier hunne verborgen vermeende vijanden op te zoeken. Vele hovelingen werden gegrepen en vermoord, zij waren allen vijanden van prinses Sophia en van de Milolawski's; hunne namen waren door de prinses op eene lijst van vogelvrijverklaarden aangeduid. Onder de slachtoffers telde men ook een broeder der keizerin, Atanassei Narischkin, die zich in de kerk der opstanding verborgen had, maar door de woedende Strelitzen uit het heiligdom te voorschijn gehaald en op de wreedste wijze vermoord werd.

Ook de beide volgende dagen, den 16en en 17en Mei duurde de gruwel voort. De Strelitzen zochten in de geheele stad naar vermeende vijanden, zij pleegden meer dan één schandelijken moord, doch juist hen, op wie zij het gemunt hadden, vonden zij niet. De jongere broeders der keizerin waren uit Moskou gevlucht en haar oudste, meest gehate broeder Iwan was in eene veilige schuilplaats wél verborgen. Ook hij zou zeker gered zijn geworden, indien niet prinses Sophia zijne uitlevering van de keizerin geëischt had met de opmerking, dat eene weigering Natalia zelve en haren zoon Peter in het verderf storten zou.

De keizerin gaf toe, zij leverde haren broeder uit, doch smeekte voor hem bij de Strelitzen om genade. Vergeefsche poging! De woeste soldaten grepen den ongelukkige bij zijn lange haren, sleepten hem naar de Constantinowsche folterkamer en doorstaken hem, nadat zij hem hier op de afschuwelijkste wijze gemarteld hadden, op de markt met hunne spietsen. Zelfs zijn lijk werd verminkt en eindelijk gevierendeeld.

Na den dood van Iwan Narischkin gingen de saamgezworenen, die den geheelen Strelitzen-opstand verwekt hadden, nog een stap verder. Thans eischten zij dat de grootvorst Iwan tot mederegent benoemd zou worden en dat prinses Sophia voor Iwan en Peter het bewind zou voeren. Ook deze eisch moest ingewilligd worden; den 23en Juni 1682 werden Iwan en Peter gemeenschappelijk gekroond, doch voor hen regeerde met onbeperkte macht prinses Sophia.

Sophia's eerste werk was hen te beloonen, wien zij hare verheffing dankte. De Strelitzen ontvingen den eernaam „infanterie van het hof"; op het marktplein werd een steenen zuil opgericht, waarin men de namen dergenen, die door de Strelitzen vermoord waren, met vermelding van de hun toegedichte misdaden beitelde, en den moord, door de dappere soldaten op hen gepleegd, verheerlijkte. Vorst Iwan Chowanski, die bij de Strelitzen zeer bemind was, werd tot hun bevelhebber benoemd en ontving in last, de verbeurd verklaarde goederen der vermoorden onder de Strelitzen te verdeelen. Weldra zou prinses Sophia ondervinden, dat de werktuigen, waarvan zij zich tot hare verheffing bediend had, haar zelve gevaarlijk konden worden.

Vorst Chowanski was zich bewust van zijne macht. Hij voerde de trouw aan hem gehechte Strelitzen aan, door hen had hij de prinses verheven, door hen kon hij haar ook weer ten val brengen. Men zegt, dat hij het plan gevormd had, zichzelven op den troon te plaatsen na de geheele keizerlijke familie en hare aanhangers te hebben uitgeroeid. Deze beschuldiging is echter niet bewezen; alleen is het zeker, dat Chowanski zijn aanhang onophoudelijk trachtte te vergrooten, dat hij de prinses en haar hof met spionnen omringde en dat hij zijnen invloed vaak op zeer aanmatigende, voor de regentes hoogst lastige wijze deed gelden.

Vooral werd Chowanski's macht daardoor gevaarlijk, dat hij zich ook onder het volk vrienden trachtte te verwerven. Hij begunstigde de nog altijd zeer talrijke, hoewel ook onderdrukte sekte der oud-geloovigen, waartoe ook vele Strelitzen behoorden, en wist zelfs te bewerken, dat er een godsdienstgesprek gehouden werd tusschen den leider der oud-geloovigen, den pope Nikita, en den patriarch met zijne metropoliten, waarbij het tot grove dadelijkheden kwam.

Prinses Sophie was volstrekt niet geneigd om zich hare macht te laten ontnemen of die zelfs te laten beperken. Zij besloot terstond tot krach-

tige maatregelen over te gaan. Zij maakte een begin met het uitroeien van de oud-geloovigen. Den pope Nikita liet zij in hechtenis nemen en zonder vorm van proces ter dood brengen, de overige leiders der oud-geloovigen werden, na met den knoet gestraft te zijn, in de gevangenis geworpen. Zoo was de secte van hare leiders beroofd en onschadelijk gemaakt.

Tegenover de Strelitzen moest de vorstin een weinig voorzichtiger te werk gaan. Met het geheele hof en de keizerlijke familie verliet zij de hoofdstad Moskou, waar zij zich in de macht der Strelitzen bevond, en trok zich naar het klooster Trozkoi terug. Hier verzamelde zij hare aanhangers, die het bevel ontvingen om gewapend naar het klooster te komen en die zich daar in grooten getale lieten vinden.

Nog liet Sophia vorst Iwan Chowanski niet vermoeden, dat zij een vijandigen stap tegen hem in den zin had. Zij zond hem integendeel een brief vol loftuitingen over zijne trouwe diensten en noodigde hem uit om naar Trozkoi te komen, ten einde daar over dienstzaken te spreken.

Chowanski liet zich om den tuin leiden; met één zijner zonen maakte hij zich op naar het klooster, doch eer hij hier aangekomen was, werd hij met zijn zoon gevangen genomen. Sophia sprak over beiden zonder nader gerechtelijk onderzoek het doodvonnis uit. Zij werden onthoofd en in hun lot deelden 37 hunner aanhangers, Strelitzen en spionnen, die Chowanski aan het hof had aangesteld.

Toen de tijding van de inhechtenisneming des vorsten te Moskou aankwam, riep Iwan, een der jongere zonen van den vermoorde, die nog niets vermoedde van den dood zijns vaders, de Strelitzen op om de gevangenen te bevrijden. Terstond werd de stormklok geluid en het tuighuis geplunderd. De kreet „naar Trozkoi!" werd door duizend keelen herhaald.

Intusschen vernamen de Strelitzen, dat de patriarch een brief van het hof ontvangen had. Zij dwongen hem om dien met luider stem voor te lezen en thans werden zij gewaar, dat Chowanski ter dood was gebracht. Hunne woede kende geene palen, zij wilden eene bloedige wraak nemen, door allen neer te houwen, die aan het ter dood brengen van den vorst hadden deelgenomen.

Eer zij echter dit plan konden volvoeren, werden zij onderricht, dat er in het klooster eene macht vereenigd was, veel sterker dan de hunne, dat daar de trouwe troepen en de gewapende adel, wel 100,000 man sterk, te zamen gestroomd waren, en dat de vorstin de Strelitzen afwachtte om hun aanval af te slaan en dan den opstand vreeselijk te straffen.

Op dit bericht maakte eensklaps een panische schrik zich van de tot dusver zoo moedige Strelitzen meester, lafhartige moedeloosheid verving bij hen den woedenden moordlust. Zij wierpen de wapens weg en snelden naar de kerk, waar zij den patriarch smeekten, voor hen als voorspraak bij de prinses op te treden, en de patriarch beloofde dit. Nadat de Strelitzen alle hun opgelegde voorwaarden vervuld, de wapenen neergelegd en de schuldigste raddraaiers uitgeleverd hadden, trokken 2 tot 3000 hunner als berouwvolle, om genade smeekende zondaars naar het klooster Trozkoi; zij brachten zelven de werktuigen voor de terechtstelling van hunne makkers, blokken, bijlen en strikken, daarheen. Toen zij het klooster naderden, hieven zij een weemoedig klaaggeschrei aan

De patriarch hield zijn woord; hij smeekte voor hen om genade en

de vorstin stond zijn verzoek op hare wijze toe: zij liet slechts ongeveer 30 der schuldigsten ter dood brengen. Slechts dertig doodvonnissen! Dit was volgens de toen in Rusland heerschende begrippen, eene daad van onbegrijpelijke zachtmoedigheid.

Zoo werd de merkwaardige opstand der Strelitzen onderdrukt. Volgens andere minder geloofwaardige berichten, zouden de Strelitzen na Chowanski's dood tot het klooster doorgedrongen zijn en zelfs het leven van den jeugdigen czaar Peter bedreigd hebben. Men verhaalt zelfs, dat een Strelitze reeds het mes tegen Peter getrokken had en den knaap gedood zou hebben, indien deze niet bij het altaar gestaan had en een makker den woedende had teruggehouden met de woorden: „Niet hier, bij het altaar, broeder. Hij kan ons immers toch niet ontsnappen.”

Nadat Sophia den vrede hersteld en zich van de gehoorzaamheid der Strelitzen verzekerd had door een harer getrouwen, Feodor Schachlowitoi tot opperbevelhebber van dit gevaarlijke corps te benoemen, regeerde zij gedurende de eerstvolgende jaren, zonder hare macht bedreigd te zien. Zij werd ter zijde gestaan door haren vertrouweling en — gelijk men algemeen zeide — haren minnaar, vorst Wazelei Galitzin, een staatsman van groote talenten en van eene in Rusland buitengewone kennis, die zich niets minder ten doel stelde dan de Russische natie eene plaats in de rij der beschaafde volken van Europa te doen innemen. Daarom poogde hij vriendschappelijke betrekkingen met de Europeesche hoven te onderhouden en, voor zoover de barbaarsche volkszeden dit veroorloofden, den maatschappelijken toestand des rijks te hervormen. Indien prinses Sophia den naam van eene bekwame en scherpzinnige heerscheres verworven heeft, dan dankt zij dien grootendeels aan den verstandigen raad van vorst Galitzin. Hij bewerkte, dat gedurende Sophia's regentschap de vrede met Zweden bestendigd werd, en dat zij met keizer Leopold en met Johan Sobieski, nadat de vrede met Polen hersteld was, een bondgenootschap tot bestrijding van de Turken aanging.

Tegen de Tartaren in de Krim ondernam Galitzin twee veldtochten. Gaarne zou hij het beleid daarvan aan anderen hebben overgelaten, want hij gevoelde wel, dat hij geen bijzonder veldheerstalent bezat, doch hij durfde het opperbevel niet van zich afschuiven, om zijn invloed niet in de waagschaal te stellen. Hoewel hij geene schitterende voordeelen behaalde, werd hij bij zijne terugkomst toch als overwinnaar ingehaald; hierdoor werd de nijd, dien de Russische grooten buitendien reeds tegen hem koesterden, nog meer aangewakkerd en zag zijn gevaarlijkste vijand, de jeugdige czaar Peter, zich de gelegenheid geschonken om hem ten val te brengen.

Peter had reeds sinds zijn 14e jaar in den rijksdag zitting genomen en daar meermalen getoond, dat hij alles behalve een onkundige, blindelings gehoorzamende knaap was, maar dat hij wel degelijk zijne eigene meening had, en volstrekt niet schroomde, de regentes krachtig tegen te spreken.

Sophia was van haren kant volstrekt niet voornemens, haren broeder het hem toekomend aandeel af te staan in de regeering, welke zij met vaste hand voerde. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat zij zwanger ging van het plan om den jongen czaar geheel van den troon te verdringen en daarop — naar men althans beweert — haren gunsteling Galitzin te verheffen. Dit plan is, zegt men, bij haar gerijpt, nadat haar broeder

Iwan, dien zij in het huwelijk had doen treden, in de hoop, dat uit zijn echt een troonopvolger geboren zou worden, kinderloos gebleven was.

Gedurende Galitzin's afwezigheid in de Krim dreef de keizerin-weduwe Natalia het door, dat haar zoon Peter in het huwelijk trad met eene Russin uit een oud en aanzienlijk geslacht, met Eudoxia Feodorowna Lapuchin (29 Januari 1689). Hierdoor bewerkte zij, dat een groot deel van den hoogsten adel zich om Peter schaarde, zoodat de jonge czaar thans krachtiger dan vroeger optreden kon tegen zijne zuster, die zich in de laatste jaren geheel als eene zelfstandige heerscheres gedragen had.

Bij een openlijken optocht (28 Juni 1689) wilde Peter niet dulden, dat Sophia daaraan als regentes en heerscheres deelnam, en toen zij het toch deed, trok hij zich met zijne vertrouwden, waartoe ook een neef van vorst Galitzin, Boris Galitzin, behoorde, naar zijn landgoed Preobraschenskoi bij Moskou terug.

Vorst Galitzin vond, toen hij uit de Krim terugkeerde, den stand van zaken te Moskou op eene voor hem alles behalve aangename wijze veranderd. Er heerschte eene sterke gisting. Reeds was het aanzien der regentes zeer gedaald en dat van den jeugdigen czaar Peter zeer gestegen. Een duidelijk bewijs hiervoor leverden de eerstvolgende dagen. Sophia wilde Galitzin en andere gunstelingen voor hunne diensten in den mislukten veldtocht rijkelijk beloonen, doch Peter verzette zich hiertegen. Hij eischte, dat er een scherp onderzoek naar de bewezen diensten zoude worden ingesteld en dat men de belooningen alleen volgens de werkelijke verdiensten, en niet naar willekeur of gunst uitdeelen zou.

Sophia zag thans zeer goed in, dat zij verloren was, wanneer zij geene krachtige maatregelen nam: zij moest òf het bewind neerleggen òf haren broeder voor goed onschadelijk maken. Natuurlijk koos eene vrouw als zij het laatste, hoewel de altoos voorzichtige Galitzin haar waarschuwde, niet tot het uiterste over te gaan.

Feodor Schachlowitoi verzamelde in het kremlin 600 getrouwe Strelitzen en las hun een schriftelijk bevel der regentes voor, luidende: „dat de czaar Peter, omdat hij Duitsche zeden invoerde, het geloof ondermijnde en de trouwste zonen des vaderlands in het verderf wilde storten, tegelijk met zijne aanhangers uitgeroeid moest worden." Schachlowitoi stelde zich aan het hoofd der Strelitzen en er werd besloten, des nachts naar Preobraschenskoi op te rukken en Peter te vermoorden.

Doch het plan werd verraden; twee Strelitzen snelden naar het landgoed en waarschuwden Peter, wien het nog in tijds gelukte met zijne moeder, zijne gemalin en eenige vertrouwelingen naar het klooster Trozkoi te vluchten. Toen Schachlowitoi te Preobraschenskoi aankwam, was het te laat: Peter bevond zich reeds in veiligheid.

De oorlog tusschen den broeder en de zuster was thans verklaard. Peter klaagde Sophia openlijk van verraad aan en riep zijne getrouwe Russen te Trozkoi bijeen. In grooten getale volgden zij zijne roepstem, hoewel de regentes in naam van den czaar Iwan, haren broeder, op straffe des doods, een iegelijk verbood, Moskou te verlaten. Onophoudelijk groeide het getal van Peter's aanhangers aan, steeds werd dat van Sophia's medestanders kleiner. Zelfs de Strelitzen begaven zich naar Trozkoi.

Niets bleef der regentes over dan met haren broeder te onderhandelen en toen hij van haar de uitlevering eischte van allen, die tot zijnen

ondergang hadden samengezworen, moest zij wel gehoorzamen. Teodor Schachlowitoi en andere in den moordaanslag op Peter betrokkene Strelitzen, officieren en minderen, zelfs vorst Wasilei Galitzin, werden uitgeleverd.

Vorst Galitzin werd op voorspraak van zijn neef Boris tot verbanning naar Siberië en tot verbeurdverklaring van zijne goederen veroordeeld. De overigen werden grootendeels op eene onmenschelijke wreede wijze ter dood gebracht. Zij werden, na de noodige knoetslagen ontvangen te hebben, onthoofd en geradbraakt. Eenigen sneed men de tong uit den mond en zond hen zoo naar Siberië.

Sophia die allen moed tot tegenstand had verloren, wilde naar Polen vluchten, doch haar plan werd verijdeld; zij moest zich in een nonnenklooster binnen Moskou terugtrekken, waar zij aanvankelijk wel met verschooning behandeld, maar tevens streng bewaakt werd.

Twee dagen later, den 9en September 1689 hield de jonge czaar Peter zijn intocht binnen Moskou. Hij monsterde 18000 Strelitzen, die thans alleen aan zijne bevelen gehoorzaamden en geleidde onder de toejuichingen des volks zijne moeder en gemalin naar het kremlin. Op de trappen van het gebouw kwam zijn broeder Iwan hem tegen. De broeders omarmden elkaar voor aller oog. Peter verzocht Iwan om zijne vriendschap en deze — of liever zijn gevolmachtigde, dewijl hij zelf te slecht spreken kon — gaf de bondigste verzekeringen van zijne vriendschappelijke gezindheid.

Van dezen dag af was Peter de alleenheerscher der Russen. Wel bleef zijn broeder Iwan tot aan diens dood, in het jaar 1696, den titel van czaar voeren, doch aan de regeering nam de in verstandelijk opzicht zeer gebrekkig ontwikkelde man geen deel.

Met de regeering van Peter I, die in de geschiedenis den bijnaam „de groote” heeft ontvangen, begint voor Rusland een nieuw ontwikkelingstijdperk.

DRIE EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. Waardeering der verdiensten van Peter den Grooten. Zijn leven te Preobraschenskoi. Zijne opvoeding. Lefort. De Poteschnie. Timmermann. Invloed der Narischkin's. De keizerin Eudoxia verstooten. Anna Mons. Generaal Gordon. Peter's poging om de land- en zeemacht uit te breiden. Carsten Brandt. Oorlogen met de Turken. Verovering van Azof. Peter's verwaarloozing van de oud-Russische zeden. De groote samenzwering en hare ontdekking. Straf van de samenzweerders.

Peter de Groote! Met welk eene innige bewondering is de naam van dezen machtigen man door zijne tijdgenooten uitgesproken! Nog heden ten dage wordt hij met bewondering genoemd, hoewel de stralenkrans, waarmee vleiende geschiedschrijvers het hoofd van den meest beroemden

der Russische vorsten omringd heeft, op verre na niet zoo helder meer schittert als vroeger.

De verblindende glans van Peter's geduchte daden heeft de vroegere geschiedschrijvers op een dwaalspoor gebracht en eerst in den jongsten tijd heeft eene billijke waardeering van zijne verdiensten de plaats van afgodische vereering ingenomen. Doch zelfs heden ten dage nog wagen de geloovige aanbidders van den alleenheerscher het, een vorst, die zich door onmenschelijke wreedheid, door onbeschaamdheid en door eene echt Russische losbandigheid evenzeer als door schitterende geestesgaven onderscheidde, op de meest overdreven wijze den wierook hunner hulde toe te zwaaien. Zoo noemt Ustrialow hem onder anderen: „een der schoonste sieraden van het menschelijk geslacht."

Nog voor weinige jaren zou de geschiedschrijver, die vermetel genoeg was geweest om den geringsten twijfel aangaande den zegenrijken invloed van Peter's hervormingen op het Russische rijk en volk te koesteren, verketterd, wellicht scherp veroordeeld zijn geworden. Doch dit dwepen met de uitkomst, zonder te letten op de middelen, waardoor zij tot stand is gebracht, heeft thans gelukkig plaats gemaakt voor eene billijker beschouwing en daarmede heeft het oordeel der geschiedenis over Peter den Grooten eene geheele wijziging ondergaan.

Nooit is er een monarch geweest, begaafd met grooter geestkracht en onvermoeider werkzaamheid, nooit een, die gedurende eene betrekkelijk niet zeer lange regeering, zich op belangrijker gevolgen zijner maatregelen mocht beroemen dan Peter de Groote. Onbetwistbaar zeker is het, dat Rusland zijne plaats onder de groote mogendheden van Europa aan dezen vorst verschuldigd is, onbetwistbaar, dat hij het Russische volk op de baan eener vroeger ongekende, in vele opzichten bewonderenswaardige ontwikkeling gevoerd heeft, doch in allen ernst mag men vragen of deze ontwikkeling voor Rusland zelf en voor het menschdom een zegen is geweest.

Zou het Russische volk zich niet, evenals andere natiën, opgeheven hebben uit den staat van Aziatische barbaarschheid, waarin het bij de troonsbeklimming van Peter verzonken lag, zonder zijne geweldige maatregelen, waarbij schier al het bestaande omvergeworpen werd? Zou het zaad der beschaving, door Alexei en Feodor III uitgestrooid, niet ontkiemd zijn en betere vruchten gedragen hebben, zonder Peter's ingrijpen in den toestand der natie? Zou het Russische volk bij eene gelijkmatige, natuurlijke ontwikkeling met behoud van zijne eigenaardigheden, niet, evenals de overige volken van Europa, rijp geworden zijn voor de vrijheid, terwijl het in weerwil of liever juist ten gevolge van Peter's hervormingen thans nog behoefte heeft aan dezelfde despotische regeering als voor tweehonderd jaar?

Peter de Groote, die voor de hoogere staatkundige en geestelijke ontwikkeling eener natie oog noch hart had, zocht zelf de beschaving alleen in de uiterlijke vaardigheid en de bloot verstandelijke kennis der beschaafde volken, wier hooger geestelijk leven hij geheel en al over het hoofd zag, en het kon derhalve niet bij hem opkomen, zulk een leven bij het Russische volk te willen opwekken. Zelf een door ongebreidelde hartstochten beheerscht barbaar, een echte zoon zijns volks, was hij niet in staat om de echt-menschelijke, zoowel het hart als het verstand veredelende beschaving in zich op te nemen. Een scherpzinnig verstand en

een heete dorst naar kennis maakten het hem mogelijk, zich eene uitgebreide wetenschap en eene groote vaardigheid in allerlei zaken eigen te maken, doch, evenals zijne eigene beschaving eene uiterlijke en oppervlakkige bleef, zoo raakte ook de beschaving, welke hij aan de Russische natie opdrong, slechts de oppervlakte van het volksleven. Indien nog heden ten dage in Rusland veel barbaarschheid heerscht, slechts zwak door een vernis van beschaafde vormen voor het oog bedekt, dan is dit grootendeels de schuld van Peter den Grooten, in wiens geest zijne meeste opvolgers hebben geregeerd. Hij is de schepper van de Russische staatkunde, wier eenig doel niet de zedelijke verheffing van de natie, maar het bevestigen en uitbreiden van Rusland's macht als groote mogendheid is.

Peter was gedurende de regeering van zijne zuster Sophia onder de leiding zijner moeder opgevoed. Hij had met haar en zijne speelmakkers op het schoone landgoed Preobraschenskoi gewoond en hier, verwijderd van het Russische hof, eene zeer bijzondere opleiding ontvangen. Reeds van zijne vroegste kindsheid af had hij een onleschbaren dorst naar kennis aan den dag gelegd, hij wilde alles leeren, alles weten, alles kunnen. Deze leergierigheid werd nog geprikkeld door zijn leermeester, een Genèver, Lefort genaamd, die in den loop van zijn avontuurlijk leven, nadat hij eerst in Frankrijk en in de Nederlanden zijn geluk als krijgsman beproefd had, aan het Russische hof was aangeland. Hij werd de leermeester van den jongen czaar, zijn verklaarde gunsteling en onafscheidelijke metgezel; hij onderwees Peter in de Nederlandsche taal, in de Duitsche krijgskunst, doch tegelijk ook in ongeoorloofde uitspattingen, waartoe de knaap buitendien reeds door zijne krachtige, zinlijke natuur gedreven werd. Uit de verhalen van Lefort leerde Peter het leven der beschaafde natiën kennen, hun burgerlijke en huiselijke instellingen, hun wijze van oorlogvoeren, enz. De begeerte om die vreemde volken na te volgen, ontwaakte in de ziel van den jongen czaar; voorloopig bevredigde hij haar door soldaatje spelen, dat echter spoedig in ernstige krijgshaftige oefeningen overging.

Peter vormde uit zijne speelmakkers — de Poteschnie — eerst eene compagnie van 50 kleine soldaten, die door Lefort op Duitsche wijze geoefend werden, aan welker oefeningen Peter in den beginne, naar men verhaalt, als trommelslager deelnam. Deze 50 man bevredigden echter spoedig den vurigen knaap niet meer; hij breidde het getal zijner Poteschnie uit, de bojarenzonen betwistten elkaar de eer om in de compagnie ingelijfd en speelmakkers van hunnen jeugdigen vorst te worden, en zij werden gaarne aangenomen, doch met hen ook valkenjongens en stalknechts, want Peter bekommerde zich weinig om rang of afkomst. Al wie in zijne compagnie goed diende, was hem welkom. De compagnie werd op Duitsche wijze gekleed en geoefend, ook eenige bekwame Strelitzen nam Lefort daarin op. Weldra breidde zij zich zoo uit, dat Preobraschenskoi geen ruimte genoeg voor haar had en dat zij gesplitst moest worden. De eene helft werd in het naburige dorp Semenowsky ingekwartierd en naar deze beide plaatsen ontvingen de beide compagniën der Poteschnie en later twee daaruit gevormde regimenten hunnen naam, dien zij tot in den jongsten tijd gevoerd hebben.

Vormde Peter zich alzoo onder Lefort's leiding tot soldaat, een luitenant uit Straatsburg, Timmermann genaamd, onderwees hem in de artillerie, de versterkingskunst en de wiskunde.

Peter's soldaatje spelen had gewichtige gevolgen; steunend op zijne Poteschnie kon hij het wagen, zich krachtig tegenover zijne zuster Sophia te doen gelden en haar eindelijk het gezag te ontwringen.

In den eersten tijd zijner zelfstandige regeering legde Peter nog niet die krachtige hervormende werkzaamheid aan den dag, welke hij later zou ontwikkelen. In den beginne liet hij de zaken grootendeels aan zijne bloedverwanten, de Narischkin's, over, die tot hooge eerambten verheven werden, ook Boris Galitzin ontving menige eervolle en invloedrijke betrekking, doch hij kon zich, dewijl hij zeer onbekwaam en daarbij een onverbeterlijke dronkaard was, op dat standpunt niet lang handhaven.

Uit de keuze zijner raadslieden, de Narischkin's, meende meer dan één bojaar te mogen opmaken, dat Peter geheel op oud-Russische wijze regeeren zou, want de bloedverwanten van den czaar behoorden geheel tot de oude school. Zij haatten de vreemdelingen, die aan het hof onder bescherming van den verbannen vorst Galitzin zich grooten invloed hadden verworven, zij vervolgden andersdenkenden en trachtten alle maatregelen te doen herroepen, welke Galitzin in het belang des lands genomen had.

Een tijdlang liet Peter zijne bloedverwanten rustig hun gang gaan; hij hield zich uitsluitend bezig met zijne plannen tot herschepping van het Russische leger en gaf zich daarbij aan losbandig zingenot over. Lefort verleende hem hierbij gewillig zijne medewerking. Hij was oorzaak, dat Peter meer en meer van zijne gemalin vervreemd werd en haar eindelijk geheel verstiet, en dat hij zich schadeloos stelde door den omgang met de schoonheden der stad, die zijn gedienstige onderhandelaar tot hem voerde. Later stond de beeldschoone Anna Mons, de dochter van een wijnhandelaar, bij den czaar in blakende gunst.

Lefort en generaal Gordon waren Peter's voornaamste helpers bij de hervorming van het leger; het aantal der Poteschnie werd zeer uitgebreid, de knapste Strelitzen werden in hunne gelederen opgenomen, vele buitenlanders werden daarbij ingelijfd en tot officieren benoemd. Reeds den 19en Februari 1690 na de geboorte van den troonopvolger Alexei Petrowitsch ontving Lefort den rang van generaal-majoor en twee jaar later dien van luitenant-generaal; in die betrekking vormde hij een corps van 12000 man voor den krijgsdienst.

Bij die zorg voor de hervorming van het leger ging de jeugdige czaar zwanger van het plan om Rusland tot eene zeemogendheid te verheffen. Reeds de czaar Alexei had ingezien, van hoeveel belang het was, in Rusland den scheepsbouw te bevorderen, hij had uit Holland bekwame scheepsbouwmeesters ontboden. Eén hunner, Carsten Brandt, leefde nog half vergeten te Moskou, doch de door hem aangelegde scheepstimmerwerven stonden sinds lang ledig.

Bij het bezoeken van een magazijn vond Peter toevallig een oude boot, die in haren bouw geheel van de Russische booten afweek en daardoor de opmerkzaamheid van den czaar trok. Op zijne hierover tot Timmermann gerichte vragen ontving hij ten antwoord, dat deze boot van Hollandsch maaksel en door haren vorm bijzonder geschikt was om bij tegenwind te zeilen. Peter beval terstond, dat de boot weer in goeden staat gebracht zou worden. De oude Brandt werd uit zijne afzondering te voorschijn geroepen en nadat nu eenmaal de opmerkzaamheid van den czaar op den scheepsbouw gevestigd was, legde hij zich met gloeienden ijver op het bestudeeren van dezen tak der volkswelvaart toe.

Uit Holland werden bekwame scheepstimmerlieden tegen hoog loon ontboden; nieuwe werven werden aangelegd en Peter arbeidde hier om het hardst met de Hollanders. Hij liet zich door hen gaarne „Piet de timmerman" noemen, sprak met hen in hunne moedertaal en overlaadde hen met gunstbewijzen. Reeds in Mei 1692 kon hij op meer dan een nieuw gebouwd vaartuig een tochtje op het meer Pereslaw maken. Het scheppen van eene groote zeemacht! Dit was thans het ideaal, dat den vurigen jongen vorst voor den geest zweefde. Hij reisde naar Archangel; hier zag hij voor het eerst de groote schepen van vreemde natiën, voornamelijk van de Hollanders. Hij verkeerde veel met Hollandsche kooplieden, die hij met groote onderscheiding behandelde. Naar alles wat hij zag, deed hij onderzoek. Alles wilde hij weten, alles zelf leeren doen. Bij een tweede bezoek in Archangel liet hij zich door een Hollandsch scheepskapitein alle verrichtingen der matrozen toonen en uitleggen; hij speelde zelf voor scheepsjongen en matroos, op kommando klauterde hij in den mast, waar hij de gevaarlijkste werkzaamheden met even veel moed als bekwaamheid verrichtte.

Eene zeemogendheid wilde Peter van Rusland maken; hiertoe had hij echter in de eerste plaats voor de scheepvaart geschikte kusten noodig en deze ontbraken geheel; want sinds Zweden de Oostzeekust in bezit had, was Rusland een groot binnenland geworden. De kusten van de Witte zee toch, die een groot deel des jaars met ijs bedekt waren, konden volstrekt niet dienen om de zee voor Rusland te ontsluiten.

Met scherpen blik zag de jonge czaar in, dat het verkrijgen van toegankelijke kusten en bruikbare havens voor de uitbreiding van Rusland's macht eene levensvraag was; dit kon echter alleen door middel van veroveringen geschieden. Hoe wenschelijk ook voor Rusland's macht het bezit van de kusten der Oostzee mocht zijn, toch scheen een strijd met het om zijne dapperheid beroemde Zweedsche leger hem op dit tijdstip nog bedenkelijk. Daarom vestigde hij in de eerste plaats het oog op de Zwarte zee, die in het bezit der Turken was. Met de Turken was Rusland in oorlog. Peter stelde zich derhalve tot taak, hun de stad Asof, den sleutel der monding van den Don, een der grootste Russische rivieren, te ontweldigen. Een in het jaar 1695 ondernomen veldtocht werd niet met den gewenschten uitslag bekroond, doch Peter gaf daarom zijn plan niet op. Hij vroeg en verkreeg van den keizer, van den keurvorst van Brandenburg en van de Staten-Generaal der vereenigde Nederlanden ingenieurs en officieren, die in de belegeringskunst ervaren waren; eene kleine vloot was reeds gebouwd. Ter zee en te land kon Asof in het jaar 1696 andermaal en thans met goeden uitslag worden aangevallen. De belangrijke stad werd den 18en Juni 1696 veroverd, den 30en September hield Peter in Moskou zijn pralenden zegetocht.

Door de vele vreemde scheepsbouwmeesters en officieren, die Peter naar Rusland had ontboden, was het hem eerst recht duidelijk geworden, hoever Rusland bij de beschaafde natiën ten achter stond. Vast besloten om Rusland op de hoogte der Europeesche beschaving te brengen, wilde hij deze eerst bij de voornaamste volken met eigen oogen gadeslaan, eene groote reis door Duitschland, Nederland, Frankrijk en Engeland maken, daar alles met eigen oogen opmerken en zich zoo tot het invoeren van de noodige hervormingen in Rusland in staat te stellen.

Het was een stout besluit, want Peter kon zich niet ontveinzen, dat

hij zich door de tot dusver ingevoerde nieuwigheden vele verbitterde vijanden onder de aan hunne voorvaderlijke zeden gehechte Russen gemaakt had.

Onder alle standen openbaarde zich afkeer en onwil jegens de richting, welke de czaar had ingeslagen. Dit was ook zeer natuurlijk, daar Peter er zich nooit om bekommerd had, of zijne daden met den volksgeest zijner natie al dan niet in overeenstemming waren; zelfs door bijtenden spot had hij de zeer aan hunne oude zeden, kleeding en gebruiken gehechte Russen van den hoogsten en van den laagsten stand beleedigd. O. a. verhaalt ons Heimann: „Bij een driedaagsch feest, dat onder tenten bij Preobraschenskoi, bij gelegenheid der bruiloft van Peter's hofnar Turgenow gevierd werd, moesten de aanzienlijksten der residentie in hunne ouderwetsche fluweelen kleederen verschijnen, de overige gasten daarentegen in een boerenrok met hermelijnstaarten en kalfspooten behangen, met laarzen van stroo, met handschoenen van muizenvellen, met mutsen van lindebast, op ossen, geitebokken, varkens en honden rijden. Het drinken ging tot vermaak der buitenlanders alle paal en perk te buiten. Zoo liet Peter op zekeren dag (den 18en Febr. 1693) in het huis van het Zweedsche gezantschap een groot gezelschap aandienen, tot het houden van een bal; de resident von Kochen moest die ongenoode gasten tegen zijn zin ontvangen. Peter zelf ging, dewijl hij nog aan een vuurwerk wilde arbeiden, vóór middernacht naar huis, doch op zijn bevel moest Lefort de overigen tot het aanbreken van den dag terughouden. De gastheer beklaagde zich in een brief aan den gouverneur-generaal van Riga met een beklemd hart over de onbetamelijke dingen, die bij dit feest waren voorgevallen. Want ook in tegenwoordigheid van den czaar waren de Russen niet in staat om eene aan hunne zeden vreemde betamelijkheid in het oog te houden. Een Lapuchin ontving een slag in het aangezicht van de hand des czaars, dewijl hij tegen Lefort, toen bij dezen een maaltijd werd gehouden (26 Febr. 1698), smadelijke woorden uitte en hem de pruik van het hoofd rukte.

Gevoelden de Russen zich reeds beleedigd door het kwetsen van de oude zeden, nog meer was dit het geval ten gevolge van den voorkeur, door Peter geschonken aan de vreemdelingen, die aan zijn hof tot de hoogste eerambten verheven werden. Tot dusver hadden alle Oud-Russen met verachting op de overige volken neergezien en gemeend, dat zij, gelijk hunne priesters hun leerden, het uitverkoren volk Gods waren. Thans moesten zij eensklaps in die vreemde volken hun voorbeeld zien en het zich laten welgevallen, dat vreemde fortuinzoekers als toonbeelden van volmaaktheid boven hen geplaatst werden.

De bojaren en prelaten morden bovendien over Peter's verklaring, dat zij de kosten voor het bouwen van eene nieuwe oorlogsvloot moesten opbrengen; alle standen, zonder uitzondering, klaagden over verhoogde belastingen en over de nieuwigheden, welke de Russen met geweld uit den kring hunner oude, geliefde gewoonten trokken.

Het meest ontevreden waren de Strelitzen, die door de vorming van een leger, uit soldaten bestaande, die op Europeesche wijze geoefend waren, hunne macht meer en meer zagen verdwijnen. Tot dusver hadden zij het fier bewustzijn gekoesterd, dat de heerschappij van den czaar afhing van hunne trouw, thans zagen zij zich eensklaps door vreemdelingen verdrongen. De door zijne Poteschnie omringde czaar stond onafhankelijk tegenover hen.

Zoo hadden ontevredenheid en moedeloosheid zich onder alle standen van het Russische volk verbreid, en toen Peter den Raad van bojaren zijn voornemen mededeelde, om een reis door de landen van Europa te ondernemen, om de zeden dier volken, hunne wetten en instellingen, hun legerinrichting en hun zeewezen te bestudeeren, toen hij terzelfder tijd een aantal jonge mannen uit den hoogsten stand bestemde, om hem op die reis te vergezellen, werd zijn plan algemeen afgekeurd. De geestelijkheid betoogde op grond der Heilige Schrift, dat het Gods uitverkoren volk niet geoorloofd was, met de vijanden van zijn geloof te verkeeren; de bojaren vreesden, dat hunne zonen, evenals de czaar zelf, door de begeerte naar nieuwigheden aangegrepen zouden worden, wanneer zij met hem de Europeesche hoven bezochten, de Strelitzen eindelijk zagen eene geheele hervorming van het leger, volgens Europeesch model, als vrucht dezer reis te gemoet.

Den czaar van een eenmaal genomen besluit af te brengen, was onmogelijk. De ontevredenen besloten derhalve Peter te vermoorden, de in het klooster opgeslotene vorstin Sophia te bevrijden en haar de regeering weder op te dragen. Er ontstond eene samenzwering, waarin vele Russische grooten en vele officieren der Strelitzen betrokken waren, en aan wier hoofd de staatsraad Sokownin stond.

Peter had de loflijke gewoonte, zoo dikwijls er in Moskou brand ontstond, dadelijk naar de plaats van het onheil te snellen en met eigene hand krachtig tot blussching en redding mede te werken. Op deze gewoonte bouwden de samenzweerders hun plan.

In den nacht van den 2en Februari 1697 zouden twee huizen in het midden der stad in brand gestoken worden, de Strelitzen zouden toesnellen, om te blusschen en bij deze gelegenheid Peter omsingelen en vermoorden. Alle maatregelen waren op doeltreffende wijze genomen. Ten einde nog de laatste afspraken te maken en elkander tot het uitvoeren van den moordaanslag te bemoedigen, kwamen de saamgezworenen op den bepaalden dag bij den staatsraad Sokownin ter maaltijd. Na het eten bleven ze bijeen, om al drinkend den nacht af te wachten.

Reeds was het 's avonds acht uur geworden, toen twee der samenzweerders door vrees en gewetensangst overvallen werden. Zij begaven zich eerst naar de aan het gebouw grenzende plaats, deelden elkaar hunne bezwaren en gedachten mede en besloten eindelijk, zich onder eenig voorwendsel uit het gezelschap te verwijderen en den czaar te waarschuwen. Zij stelden hunne medeplichtigen voor, het drinken te staken, eenige uren naar huis te gaan en dan tegen middernacht weer bijeen te komen. Dit werd aangenomen; men ontsloeg hen, die zich verwijderen wilden, nadat zij op handslag beloofd hadden, terug te zullen komen. Thans spoedden de beide berouwvolle samenzweerders zich naar Preobraschenskoi, waar de czaar verblijf hield.

Peter bevond zich juist in een vroolijk gezelschap van dames en officieren in het huis van zijn gunsteling Lefort, hij was op het punt om zich aan den avondmaaltijd neer te zetten, toen hem medegedeeld werd, dat er iemand was, die dringend wenschte, hem in het geheim te spreken. Eerst wilde hij den onwelkomen verstoorder van zijn genoegen de deur wijzen, doch nieuwsgierigheid bewoog hem toch om dat bezoek te ontvangen. Hij ontving de beide officieren; zij deelden hem het plan der samenzweerders tot in de kleinste bijzonderheden mede. Terstond besloten,

hield Peter de beide aanbrengers gevangen. Daarop deelde hij aan den hoofdman zijner garde, Lapuchin, het schriftelijk bevel mede, om in alle stilte met zijne compagnie op te breken, tegen 11 uur voor middernacht het huis van Sokownin te omsingelen, het met het slaan van 11 uur te bezetten en allen, die zich daarin bevonden, gevangen te nemen. Zijn bevel werd letterlijk uitgevoerd. Over tienen beklom Peter zijn wagen en reed regelrecht naar het huis des verraders; hij vergiste zich echter in den tijd, meenende, dat hij den gardeofficier te 10 in plaats van 11 uur daar bescheiden had. Hij was ook niet weinig verwonderd, toen hij nergens schildwachten ontdekte. Dewijl hij echter meende, dat deze in het binnenste van het huis verspreid zouden zijn, trad hij, slechts door een man vergezeld, de zaal, waar de Strelitzen bijeen waren, binnen.

Stom van verbazing rezen deze van hunne zitplaatsen op en groetten hunnen heer met den meesten eerbied. Zonder de minste verlegenheid te toonen, zeide Peter hierop tot Sokownin, dat hij in het voorbijrijden nog licht bij hem had gezien, daaruit het besluit getrokken, dat hij gezelschap bij zich had, en nu kwam om een glaasje met hem te drinken. Door deze taal gerustgesteld, plaatsten de saamgezworenen zich rondom hem, terwijl hij ging zitten, en dronken dapper op zijne gezondheid. De czaar deed hen trouw bescheid. In stilte echter was hij woedend op den officier, die, naar hij meende, niet op zijn tijd gepast had. Thans trad een der Strelitzen tot Sokownin nader en fluisterde hem met een geheimzinnigen wenk toe: „Het is tijd, broeder!" Met een even geheimzinnigen wenk antwoordde deze: „Nog niet." Nu sprong Peter eensklaps op. Met één vuistslag wierp hij Sokownin ter aarde, terwijl hij met donderende stem uitriep: „Zoo het voor u nog geen tijd is, dan is het tijd voor mij. Op, bindt elkander de handen." Als oproerigen slaven ontzonk den samenzweerders de moed bij den aanblik van hun toornigen gebieder, geen hunner durfde een vingertop verroeren. „Bindt elkander!" gebood de czaar weder, en zij gehoorzaamden. De klok sloeg juist elf, de garde-officier met zijne manschappen trad binnen. Hij werd door den czaar wegens zijne vermeende nalatigheid met een oorvijg ontvangen. Dewijl hij echter het geschreven bevel vertoonde en zich hierdoor volkomen rechtvaardigde, kuste Peter hem op het voorhoofd, verklaarde dat hij een wakker officier was, en leverde hem de gebonden misdadigers over.

Peter keerde nu rechtstreeks naar Preobraschenskoi en tot het bij Lefort vereenigde gezelschap terug. Hij was zoo vroolijk en opgeruimd, dat men aan hem niets bespeurde van hetgeen er geschied was, totdat hij zelf het verhaalde.

De misdadigers ondergingen eene vreeselijk strenge straf. Peter liet hen naar Preobraschenskoi voeren, waar hun door middel van de wreedste folteringen eene volledige bekentenis en de mededeeling van de namen van al hunne medeplichtigen afgeperst werd. Tijdens het onderzoek werd de czaar ziek. Van deze gelegenheid wilden de geestelijken en de vrienden der gevangenen partij trekken om voor hen genade te vragen. Zij smeekten Peter de straf der misdadigers te verzachten, opdat hunne gebeden zijne genezing zouden bewerken. Doch de jonge vorst antwoordde spottend: „Meent gij, dat God de gebeden van zulke schurken verhooren zou? Ik zou, zoo ik hun genade schonk, Zijn toorn en niet Zijn gunst verdienen."

Volgens dit beginsel handelde Peter. Den 5en Maart 1697 werd aan de hoofdschuldigen het over hen uitgesproken vonnis voltrokken. Hun werden eerst armen en beenen, daarna het hoofd afgeslagen. De afzonderlijke ledematen werden op het voornaamste plein van Moskou aan hooge balken bevestigd en daar tentoongesteld, totdat ze geheel vergaan waren. Zij, die minder schuldig waren, kwamen er af met verbanning naar Siberië. Prinses Sophia, wier medeplichtigheid men zelfs op de pijnbank den saamgezworenen niet had kunnen ontwringen, bleef in het klooster, maar zij werd nog strenger dan te voren bewaakt en behandeld.

VIER EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. Peter's eerste reis. Het groote gezantschap. Peter incognito te Riga en Koningsbergen. Staaltjes van zijne barbaarschheid. Peter's wellust. Zijn verblijf in Holland en Engeland. Vruchten van deze reis. Zijne terugkomst. Bijeenkomst van Peter met koning Augustus den Sterken. Opstand der Strelitzen. Slag bij het klooster Woskresewsk. Onderdrukking van den opstand. Strijd tegen de oud-Russische baarden. Peter's onmenschelijke wreedheid jegens de overwonnen opstandelingen. Vernietiging van de Strelitzen. Hervorming van het leger. Dood van Lefort en Gordon. Peter's pogingen om zijn volk te beschaven. Zijne trouwlooze staatkunde. Wapenstilstand en vrede met de Turken te Carlowitz en te Constantinopel. De oorlog aan Zweden verklaard.

Peter liet zich door deze samenzwering niet van zijn reisplan afbrengen. Hij nam alle noodige maatregelen, opdat tijdens zijne afwezigheid de rust en orde in zijn rijk niet verstoord zouden worden. Vorst Feodor Romodanowski benoemde hij tot regent, schertsenderwijze gaf hij hem zelfs den titel van Majesteit gedurende den tijd zijner regeering; eenige andere edelen werden hem als raadslieden ter zijde gesteld. Vier dagen na de voltrekking van het doodvonnis, den 9en Mei 1697, ving Peter zijne eerste beroemde buitenlandsche reis aan.

Peter stelde zich met die reis een dubbel doel voor oogen. Hij wilde diplomatieke betrekkingen tot bevordering van zijne geheime eerzuchtige plannen met de Europeesche vorsten aanknoopen en bovendien het leven van beschaafde volken leeren kennen, hij wilde uit eigene oogen zien, zijn onleschbaren dorst naar kennis bevredigen en zelf zich bekwamen in alle dingen, waarin hij zijne Russen wilde onderwijzen.

Beide doeleinden meende hij het best te zullen bereiken, wanneer hij een groot gezantschap naar de Europeesche hoven afvaardigde, en zelf onder een aangenomen naam zich daarbij aansloot. Hij wilde niet als vorst, maar als bijzonder persoon reizen. Slechts hierdoor kon hij een tal van lastige vormen vermijden en toch overal daar, waar hij dit nuttig achtte, met de vreemde vorsten als czaar van Rusland omgaan, door slechts voor korten tijd zijn incognito af te leggen.

Tot hoofd van het gezantschap werd Lefort benoemd; hij werd ter zijde gestaan door een aantal officieren, ambtenaars, soldaten en bedienden; zelfs potsenmakers en dwergen trof men onder de gezanten aan en bovendien vele jongelieden uit de aanzienlijkste geslachten des lands. Het geheele gevolg van het gezantschap, 270 personen sterk, werd met de grootste pracht uitgerust, daardoor moest men aan het Westen een denkbeeld geven van Rusland's macht en rijkdom. Peter had zich bij het gezantschap aangesloten onder den naam van Peter Michaëlow, opperkommandeur.

Het gezantschap bezocht in de eerste plaats Riga; zijne komst was den Zweedschen gouverneur-generaal vooraf aangekondigd, doch in weerwil hiervan had deze geene voldoende maatregelen tot zijne ontvangst genomen. Was Peter hierover reeds zeer ontstemd, nog hooger klom zijn toorn, toen hij zelf zich door den schildwacht met geweld verhinderd zag, de vestingwerken te onderzoeken en de stadsgracht te meten. Toornig zeide hij tot Lefort: „Men wil mij de vestingwerken van Riga niet in oogenschouw laten nemen, ik hoop ze echter eens met minder moeite te zien en den koning van Zweden te weigeren wat mij heden door zijn dienaar geweigerd wordt." Peter deed later dit woord gestand.

Na een verblijf van 14 dagen verliet Peter Riga, om zich over Mitau naar Koningsbergen te begeven, waar het gezantschap een luisterrijken intocht hield. Het werd door den keurvorst Frederik III van Brandenburg (later koning Frederik I van Pruisen) op de meest gastvrije en eervolle wijze ontvangen en niet lang bleef het een geheim, dat de czaar zelf zich onder het gevolg der gezanten bevond.

Peter was reeds toen voor de Europeesche vorsten een zeer belangwekkend persoon. Zijne regeering had hiertoe in hooge mate de opmerkzaamheid van Europa tot zich getrokken, zijn reisplan had de nieuwsgierigheid zeer geprikkeld. Des te meer verbaasd was men, toen men bespeurde, dat Peter in ruwheid zijnen Russen niets toegaf; dat de vorst, wiens toeleg het was, zijn volk te beschaven, zelf van alle beschaving ontbloot was, dat hij geen begrip van de wellevende vormen des gezelligen levens en geen gevoel voor wet en recht had, kortom, dat hij een ruwe, onbeschaamde barbaar was, die in denkbeelden, neigingen en zeden lager stond dan een Duitsche boer.

Bij een feest, dat de czaar ter eere van den minister Dankelmann gaf, ontstak Peter zonder eenige aanleiding in zulk een hevige woede, dat hij zelfs tegen zijn gunsteling Lefort den degen trok. Toen hij kort daarna bij den keurvorst zelven ter maaltijd genoodigd was en een dienaar een porceleinen bord vallen liet, sprong de door het gedruisch verschrikte czaar op en trok de sabel, in den waan, dat men een verraderlijken aanslag in den zin had. Slechts met moeite bracht men hem tot kalmte door de belofte, dat de misdadiger voorbeeldig gestraft zou worden! Men liet een ter dood veroordeelden dief uit de gevangenis halen en in tegenwoordigheid van den czaar onthoofden, onder voorgeven dat deze de misdadige bediende was. Een andermaal nam Peter aan tafel de prachtige pruik van den opperceremoniemeester af, bekeek haar nauwkeurig en wierp haar toen spottend weg.

Het beste bewijs, dat Peter, wat zijne denkbeelden betreft, nog geheel en al een Aziatisch barbaar was, leverde hij, toen hij een onderzoek instelde naar de verschillende wijzen om de doodstraf te voltrekken,

welke in Duitschland in zwang waren. Men verhaalde hem, dat de straffen zwaarder waren naar gelang van het misdrijf, dat de veroordeelden òf opgehangen òf onthoofd òf geradbraakt werden.

Hangen en onthoofden kende de czaar, maar het radbraken was voor hem iets nieuws. Hij verzocht, dat de keurvorst, om zijne weetgierigheid te bevredigen, toch binnen kort iemand zou laten radbraken en hij begreep er niets van, toen men hem mededeelde, dat dit onmogelijk was, dewijl men op dat tijdstip geen misdadiger had, die veroordeeld was om geradbraakt te worden. Met groote voorkomendheid bood hij een der bedienden van het gezantschap aan, om hem eene dergelijke strafoefening te doen ondergaan, doch ook dat voorstel wilden de Pruisen tot zijne verbazing niet aannemen.

Bij deze ruwheid en wreedheid legde Peter echter reeds te Koningsbergen die bewonderenswaardige weetgierigheid aan den dag, welke hem zoo beroemd gemaakt heeft. Hij zag alles, onderzocht alles en deed zijn best om zich met de zeden des lands van nabij bekend te maken, opdat hij ze zijnen Russen zou kunnen mededeelen. Hoewel hij b.v. zelf bekende weinig smaak voor de muziek te bezitten, liet hij toch eenige jonge Russen daarin door den hofkapelmeester onderwijs geven.

Het voornaamste doel van 's keizers reis was Nederland. Daar was de scheepsbouw tot den hoogsten trap van volkomenheid gebracht, daar stond het zeewezen op den hoogsten trap van bloei, daar vond men voortreflijke handwerkslieden. Nederland was derhalve het doel van zijne vurigste wenschen. Derwaarts richtte hij den tocht, zich onder weg slechts zoolang ophoudend als tot het bezichtigen van de voornaamste merkwaardigheden en tot het aanknoopen van diplomatieke onderhandelingen noodig was. Hij ging in de eerste plaats naar Amsterdam en vandaar, na een kort oponthoud, naar het om zijn scheepsbouw zoo beroemde dorp Zaandam.

Het was zijn plan te Zaandam den scheepsbouw grondig van de eerste beginselen af te leeren beoefenen, daarom stelde hij zich aan een scheepsbouwmeester voor als den Russischen timmerman Peter Michaïlow, die bij hem in de leer wilde komen. Hij was dan ook, evenals een arbeider, in een linnen broek en een kort rood overhemd gekleed. Als timmerman werkte Peter en als timmerman leefde hij eenige dagen op den voet van volkomen gelijkheid met de overige arbeiders. Zijne ledige uren besteedde hij om de Zaandammer fabrieken, de olie-, zaag- en papiermolens, de zeilmakerijen, enz. nauwkeurig te bezichtigen en overal, waar dit mogelijk was, zelf een handje mede uit te steken. Lang kon Peter zijn incognito echter niet bewaren. Een brief uit Rusland kwam te Zaandam aan; daarin werd meegedeeld, dat de czaar zich bij het groote gezantschap bevond en dat hij waarschijnlijk Zaandam zou bezoeken; bovendien bevatte de brief eene nauwkeurige persoonsbeschrijving.

De schoone, forsche jonkman, met de fonkelende donkere oogen en de kleine wrat op de rechterwang, die daarbij de eigenaardige gewoonte had, met het hoofd en den rechterarm te schudden, was na die persoonsbeschrijving lichtelijk te herkennen. Peter had ten gevolge van dit alles, hoewel hij vlijtig als Peter Michaïlow voortwerkte, veel last van de nieuwsgierigheid des volks. Hij vertoefde nu bij afwisseling te Zaandam en te Amsterdam, waar hij insgelijks op de werven arbeidde en tegelijk wiskunde en natuurkunde bestudeerde. Naast den scheepsbouw boezemden de geheele werktuigkunde, het fabriekwezen en de nijverheid en van de natuurwetenschappen in de eerste plaats de ontleedkunde hem de grootste belangstelling in.

Nu eens zat hij zelf voor een weefgetouw, dan weer voerde hij met eigen hand den smidshamer of de bijl, een andermaal het ontleedmes onder leiding van den beroemden hoogleeraar Ruysch. Doch terwijl hij zich op deze wijze onafgebroken trachtte te ontwikkelen, bleef hij toch altijd de ruwe, van echt-menschelijke beschaving verstoken barbaar, die zijne Russen, zelfs al waren ze van de hoogste geboorte en al stonden zij bij hem in blakende gunst, als zijne slaven behandelde.

Toen hij eens, bij een bezoek in de anatomische gehoorzaal te Leiden, waar de beroemde Boerhave hem binnenleidde, opmerkte, dat de Russen, die hem vergezelden, hun afschuw van een lijk, dat juist ontleed werd, niet konden onderdrukken, beval hij hun, een gedeelte van het vleesch met de tanden van het doode lichaam los te scheuren, en zij moesten gehoorzamen. Een ander maal liet hij zich door een kiezentrekker in zijne kunst onderwijzen; hij leerde terstond de noodige handgrepen en om zich te oefenen, trok hij zijnen lieden eerst de zieke en daarna ook de gezonde kiezen uit.

Niet alleen tot zelfonderricht en tot het aanknoopen van diplomatieke betrekkingen, neen, ook tot een ander doel gebruikte Peter zijn verblijf in Holland. Hij wierf hier een groot aantal zeelieden, officieren, kunstenaars en handwerkslieden aan. De aangeworvenen werden naar Rusland gezonden op een galjoot, aan welker bouw hij zelf deel had genomen en die hij van de stad Amsterdam ten geschenke ontvangen had.

Reeds in Nederland was Peter met koning Willem III van Engeland bekend geworden. Hij vergezelde hem in Januari 1698 naar Engeland. Ook hier leefde hij, evenals in de Nederlanden, zooveel mogelijk incognito en deed hij zijn best om op elk gebied zooveel te zien en te leeren als hij maar kon. Het grootste genoegen smaakte hij, toen koning Willem III te zijner eer bij Spithead een spiegelgevecht door de Engelsche vloot liet houden. Men zegt, dat hij later zijnen vrienden heeft verzekerd, dat hij het een grooter geluk achtte, admiraal in Engeland dan czaar in Rusland te zijn.

Ook in Engeland zette Peter zijne wervingen met goed gevolg voort. Vele zeeofficieren, loodsen, heelmeesters, geleerden, kunstenaars en handwerkslieden traden in zijn dienst, verlokt door het uitzicht op schitterende eerbewijzen en hoog loon, hetwelk Peter hun voorspiegelde.

Over Holland reisde Peter uit Engeland naar Dresden en Weenen. Onderweg bestudeerde hij overal de Duitsche legerinrichting en overal knoopte hij tevens staatkundige betrekkingen aan. Van Weenen wilde hij zijne reis naar Italië, voornamelijk naar Rome en Venetië voortzetten, toen hij de tijding ontving, dat in Rusland op nieuw een opstand onder de Strelitzen uitgebarsten was. Hij begreep thans, dat het beter was een einde aan zijne reis te maken en naar Rusland terug te keeren.

Op de thuisreis, welke Peter over Polen nam, had hij te Kawa eene bijeenkomst met den opvolger van Johan Sobieski, koning Augustus II, die om zijne buitengewone lichaamskracht in de geschiedenis den bijnaam „de Sterke" ontvangen heeft. Augustus II gaf den czaar eene proeve van zijne lichaamskracht, waardoor hij zich meer beroemd heeft gemaakt dan door zijne werkzaamheid als koning: hij sloeg met één sabelhouw eenen os den kop af. Peter verzocht de sabel als een aandenken te mogen behouden. „Ik wil" — zeide hij — „uwe kunst op de koppen der Russen beproeven." Met dit ernstig gemeende voornemen keerde Peter naar zijn vaderland terug.

De nog altijd zeer talrijke partij der Oud-Russen had, terwijl Peter zich in het buitenland bevond, op nieuw het hoofd opgestoken. Zij rekende op de krachtige ondersteuning van prinses Sophia; tot hare werktuigen had zij de Strelitzen gekozen, die hoogst ontevreden waren over de vorming van eene nieuwe krijgsmacht. De priesters deden al hun best om het vuur der ontevredenheid aan te blazen: zij verkondigden, dat de czaar met een buitenlandsch leger in aantocht was, om in strijd met alle gezond verstand en met de inspraak des gewetens, de Russen tot het aannemen van eene vreemde kleederdracht, tot het afscheren van den baard en tot het tabakrooken te dwingen en zoo de eerwaardige oude zeden met geweld uit te roeien.

Er ontstond eene samenzwering, waaraan bijna alle Strelitzen deel namen. Het plan der saamgezworenen was, de Romodanowski's, waarvan de een, vorst Feodor, regent en de ander, vorst Michaël, bevelhebber der troepen aan de Poolsche grenzen was, met andere, den czaar trouw toegedane bojaren te vermoorden, alle vreemdelingen en aanhangers van den czaar neer te houwen, Moskou te plunderen, Peter's zoon, den czarewitsch Alexei, tot czaar uit te roepen en gedurende zijne minderjarigheid prinses Sophia tot regentes te benoemen.

De eerste poging tot uitvoering van dit plan waagden de aan de Poolsche grenzen gelegerde Strelitzen-regimenten. 8000 man gingen, zonder dat de opperbevelhebber, Michaël Romodanowski, dit verhinderen kon, nadat zij hunne officieren weggejaagd en andere gekozen hadden, naar Moskou op marsch.

De opstand scheen gevaarlijk genoeg, doch hij werd, eer hij zich verder over het geheele land verbreiden kon, door een trouw dienaar van den czaar onderdrukt. Generaal Patrick Gordon rukte met een legertje van 3000 man voetvolk en 27 stukken geschut tegen de rebellen op. Hij bereikte het slechts 46 wersten van Moskou verwijderde klooster Woskresenik nog tijdig genoeg om het te kunnen bezetten. Vervolgens reed hij, slechts door enkele officieren vergezeld, den aanrukkenden Strelitzen tegemoet en vermaande hen, de wapenen neer te leggen, terwijl hij hun beloofde voor hen bij den czaar genade te zullen verwerven. Toen zij weigerden, gaf Gordon den zijnen bevel tot den aanval.

Na een kort, maar bloedig gevecht behaalde Gordon door middel zijner artillerie de overwinning; 4000 Strelitzen werden gevangen genomen, nadat de bloeddorst der overwinnaars gelescht was (28 Juni 1698).

Met deze ééne overwinning was de opstand gefnuikt, de saamgezworenen waagden geen verdere stappen. De hooge adel te Moskou wilde terstond een bloedig gericht houden en alle gevangenen laten ombrengen, doch Gordon weigerde dit. De czaar, die spoedig terug zou komen, moest hierin beslissen, zeide de generaal, en alzoo werden de gevangenen alleen gespaard om een nog erger lot dan een eenvoudige doodstraf te ondergaan. Men pijnigde hen, om tot bekentenissen te dwingen; velen bezweken voor de afschuwelijke martelingen, anderen bleven in weerwil daarvan zwijgen als het graf, doch allen ontkenden, dat prinses Sophia aan den opstand medeplichtig was. Volgens hunne verzekering had men haar willen verzoeken, het regentschap voor Alexei op zich te nemen, maar had zij zelve van het plan niets geweten.

Den 25en Augustus 1698 kwam czaar Peter weer te Moskou aan; hij begaf zich terstond naar zijn geliefkoosd-verblijf Preobraschenskoi. Vaster

dan ooit stond zijn besluit om zijne stoute hervormingsplannen met geweld door te zetten, zonder zich te storen aan den tegenstand, dien hij vinden zou. Reeds den eersten dag na zijne terugkomst leverde hij hiervan het bewijs. Toen de rijksgrooten voor hem verschenen en zich volgens de slaafsche gewoonte der Aziaten voor hem ter aarde wierpen, om hem te begroeten, hief hij hen wel vriendelijk van den grond op, maar hij beval hun tevens, hun schoonste en liefste sieraad, hunne lange baarden, die allen oud-Russen zeer ter harte gingen, af te scheren. Alleen de boeren en de priesters benevens de grijsaards uit andere standen mochten den baard laten groeien.

De meeste aanzienlijke heeren schikten zich in hun lot en verschenen aan den maaltijd zonder baard; hun echter, die nog met een baard verschenen, werd hij afgeknipt door een potsenmaker van den czaar, die met eene schaar tusschen de gasten rondliep.

Jegens de gevangen rebellen legde Peter een onverzoenlijken haat aan den dag. Hij liet hen dagelijks pijnigen, ten einde zoo een bewijs in handen te krijgen voor de medeplichtigheid zijner zuster Sophia. Maar al deze moeite was vruchteloos. Velen stonden zelfs de onbeschrijfelijke martelingen door, zonder hunne eigene schuld bekend te hebben.

De folteringen, den ongelukkigen aangedaan, waren zoo afschuwelijk, dat de patriarch meende, zich hun lot te moeten aantrekken. Met het beeld der heilige maagd trad hij voor den czaar en smeekte hem om genade.

„Wat moet dat beeld?” riep Peter toornig uit, „breng het naar zijne plaats. God en zijne moeder vereer ik misschien trouwer dan gij. Maar het beste bewijs mijner vroomheid is de vervulling van mijne plichten jegens mijn volk en het strengelijk straffen van de tot zijn verderf beraamde aanslagen.”

Alle aangeklaagden werden ter dood veroordeeld; geen enkele, die boven de 18 jaar oud was, zou genade ontvangen. Slechts 500 Strelitzen werden gespaard, dat wil zeggen, niet ter dood gebracht, maar alleen gebrandmerkt en naar Siberië verbannen. Ook prinses Sophia ontging, hoewel men haar niets ten laste leggen kon, toch het doodvonnis niet. Aan Lefort's tusschenkomst had zij het te danken, dat haar eene wreede barmhartigheid bewezen werd: zij werd levenslang opgesloten in het klooster, waarin zij ten jare 1704 overleed.

Zelfs Peter's gemalin, Eudoxia Feodorowna, voor wie hij overigens reeds sinds lang afkeer in plaats van genegenheid koesterde, werd in het rechtsgeding gewikkeld. Zij was eene ijverige voorstandster van oud Russische zeden, doch in de samenzwering was zij niet betrokken geweest. Toch werd haar in het klooster de sluier opgedrongen; onder den naam Helena zou zij als non haar leven eindigen.

Intusschen had men met het uitvoeren van de doodvonnissen een begin gemaakt. De gevangenen werden deels onthoofd, deels opgehangen. Voor het klooster, waarin Sophia gevangen zat, liet Peter een aantal galgen oprichten en daaraan 230 Strelitzen opknoopen. De drie, van wie het bewezen was, dat zij de vorstin hadden willen uitnoodigen om het bewind te aanvaarden, werden zóó dicht voor het eenige venster, waarvan Sophia's gevangenis lucht en licht ontving opgeknoopt, dat de ongelukkige vrouw geen enkelen blik naar buiten werpen kon, zonder die rottende lichamen te zien. Eén hunner had men het gevonden verzoekschrift in de verstijfde hand bevestigd.

Met vindingrijke wreedheid wist Peter aan den wellust van het moorden telkens nieuwe prikkels bij te zetten. Hij was niet alleen in persoon meermalen getuige van de strafoefeningen, maar hij dwong ook zijne bojaren en hooge beambten om daarbij als beulen werkzaam te zijn, voornamelijk hen, die bij hem onder verdenking lagen, dat zij wel gaarne aan de samenzwering zouden hebben deelgenomen. De aanzienlijke heeren volgden allen zonder tegenspreken het bevel van den alleenheerscher op, zij verrichtten het afschuwelijke beulenwerk. Alleen Lefort was daartoe niet te bewegen. „Zoo iets" — zeide hij — „is in mijn vaderland geen gebruik." Peter zelf vervulde overigens de belofte, welke hij Augustus den Sterke had gedaan; niet slechts met de koninklijke sabel, ook met de gewone bijl des beuls sloeg hij eigenhandig vele Russische koppen af.

Het bloedig drama werd in de eerste dagen der maand Februari 1699 besloten door eene strafoefening op reusachtige schaal. Het was te lastig, voor elken ter dood veroordeelde een blok aan te schaffen en daarom gebruikte men lange balken, waarop de Strelitzen bij geheele rijen het hoofd moesten neerleggen. Met welk eene gevoelloosheid overigens de veroordeelden den dood tegemoet gingen, blijkt uit het voorbeeld van een hunner, die den czaar, die hem in den weg stond, kalm ter zijde schoof met de woorden: „Weg, heer, hier is mijne plaats," en voor den balk neerknielde om den doodelijken slag te ontvangen.

Meer dan 5000 menschen vielen in die dagen als slachtoffers van de wraak des mans, dien de geschiedschrijvers op snoevenden toon den apostel der beschaving genoemd hebben. Met een huiveringwekkende wreedheid, met een afschuwelijken bloeddorst woedde Peter onder de schuldige Strelitzen. Nooit kan zijne onmenschelijke deelneming aan de strafoefeningen gerechtvaardigd worden, al moeten wij ook erkennen, dat hem voor het doorzetten van de grootsche plannen, die hij in zich omdroeg, geen ander middel overbleef dan het uitroeien der Strelitzen en dat de bijna dierlijke ruwheid, welke Peter bij het uitvoeren van deze maatregelen aan den dag legde, niet alleen hem eigen was, maar behoorde tot het karakter van het Russische volk, welks zoon de czaar in alle opzichten moest heeten.

Zoolang de oud-Russische partij gesteund werd door de Strelitzen, viel er voor Peter niet te denken aan het doorzetten van de reusachtige hervormingsplannen, wier verwezenlijking hij tot zijn levenstaak gekozen had, en evenmin was het mogelijk met goed gevolg de machtigste mogendheid van het Noorden, Zweden, te beoorlogen met een leger, welks kern gevormd werd door de steeds tot oproer geneigde Strelitzen, die zich nooit aan de Europeesche krijgstucht wilden onderwerpen. Voor de Strelitzen was er geene plaats in de nieuwe legerinrichting, welke Peter in 't leven wilde roepen en dus moest hij hen vernietigen. Hij deed dit dan ook zonder aarzelen. Hoewel slechts vier Strelitzen-regimenten aan den opstand deelgenomen hadden, werd toch het geheele corps ontbonden. Zij, die niet ter dood gebracht of verbannen waren, werden in de verschillende steden en dorpen van geheel het uitgestrekte Russische rijk verstrooid en daardoor onschadelijk gemaakt.

In de plaats van het ontbonden corps der Strelitzen werd door eene regelmatige lichting van rekruten een nieuw staand leger geschapen. De geestelijkheid en de adel moesten uit hunne lijfeigenen de rekruten leveren, en wel naar verhouding van hunne bezittingen. Voor een bepaald aantal hofsteden een man te voet en een te paard. Zulke edelen, die niet

genoeg hofsteden bezaten, om tot het leveren van een rekruut verplicht te zijn, moesten in persoon dienen, indien zij zich niet voor eene som gelds loskochten.

Het nieuwgevormde leger, in 29 regimenten voetvolk en ruiterij verdeeld, werd op Europeesche wijze geoefend. Tevens werd de bepaling gemaakt, dat de officieren alleen volgens verdienste en niet met het oog op hun stand benoemd zouden worden.

Ten einde de door zulke maatregelen veroorzaakte kosten te kunnen dekken, was Peter op het vermeerderen van de staatsinkomsten bedacht. Het belastingwezen werd op nieuw geregeld. Strenge bepalingen werden er gemaakt om alle bedrog en verduistering van gelden van de zijde der ambtenaren te beletten.

Een gevoelig verlies leed Peter juist in dezen tijd door den dood van twee trouwe vrienden, Lefort en Gordon; hij betreurde beiden oprecht, maar hij liet zich door hun dood niet terughouden om op den eens ingeslagen weg krachtig voort te gaan. Op elk gebied trachtte hij het Russische rijk door zijne hervormingsmaatregelen op de hoogte der beschaving van de west-Europeesche staten te brengen. Ook hunne tijdrekening nam hij over, n.l. den Juliaanschen kalender, die toen in alle protestantsche landen nog in gebruik was.

Naast het leger zocht Peter boven alles de zeemacht in een beteren staat te brengen. Een groot aantal oorlogschepen werd gebouwd op kosten van den hoogen adel en de geestelijkheid. Tot vorming van zeelieden werd eene zeevaartschool opgericht.

In de hoofdsteden trachtte Peter de beschaving ook verder onder het volk te verbreiden. Hij lokte geleerden uit alle landen van Europa naar Rusland, richtte boekdrukkerijen op en drong er op aan, dat althans de geestelijken en de aanzienlijke edelen zich op vermeerdering van hunne kennis zouden toeleggen. Vele jonge Russen werden naar het buitenland gezonden, om zich daar te vormen en te beschaven. Deze jonge edellieden moesten de Europeesche zeden leeren kennen en zich voor den rang van officier bekwamen; maar ook jeugdige handwerkslieden zond de czaar weg, opdat zij in den vreemde eene grondige kennis en vaardigheid zouden opdoen. De terugkeerenden werden, wanneer zij iets geleerd hadden, met onderscheiding behandeld en overeenkomstig hunne bekwaamheid in de eene of andere betrekking geplaatst. De luiaards en domooren daarentegen werden door den hofnar van den czaar openlijk bespot.

De handel werd van zijne beletselen ontheven, fabrieken en trafieken werden opgericht; met groote blijdschap kon Peter op zekeren dag zijnen gunsteling Menschikoff, die als 's vorsten vertrouweling de plaats van Lefort ingenomen had, mededeelen, dat de uniform, welke hij droeg, van Russisch laken vervaardigd was. In het jaar 1713 bracht de czaar het ook zoover, dat het eerste Russische dagblad gedrukt kon worden. Hij zelf verbeterde eigenhandig de eerste proeven.

Gelijk Peter de beschaving van een volk uitsluitend afmat naar den uiterlijken maatstaf van vaardigheid en kennis, zoo meende hij ook het volksleven te kunnen hervormen door invloed op zijne uiterlijke vormen uit te oefenen. Mannen en vrouwen moesten hunne lange Aziatische kleederen afleggen en in plaats daarvan de west-Europeesche kleederdracht aannemen; daardoor dacht Peter hen tot Europeanen te maken. Duitsche en Hollandsche modellen van kleedingstukken werden aan alle poorten van Moskou opge-

hangen en bijzondere beambten werden aangesteld, om hun, die bij de oude kleederdracht wilden blijven, zonder genade den langen rok af te snijden. Hetzelfde lot trof de oud-Russische baarden, waaraan Peter een verdelgingskrijg verklaard had. Spoediger dan de mannen zwichtten de vrouwen voor het bevel om Europeesche kleederen te dragen, dewijl deze gemakkelijker en sierlijker waren, bovendien vond het vrouwelijk geslacht spoedig smaak in de nieuwigheden, door den czaar ingevoerd. De vrouwen en meisjes vonden het recht aangenaam, dat Peter een eind maakte aan hare Aziatische afzondering, dat hij gemengde bijeenkomsten invoerde, dat bij tooneelvoorstellingen, concerten en bals beide seksen tegenwoordig mochten zijn. Was het Peter's doel door de tegenwoordigheid der vrouwen de zeden der mannen te veredelen, toch bereikte hij dit des te minder, dewijl hij in dit opzicht den grooten zijns rijks een alles behalve lofwaardig voorbeeld gaf. De deelneming der vrouwen aan de gezellige bijeenkomsten belette het beestachtig zuipen en de ruwe twisten niet, die den Russen tot eene tweede natuur waren geworden; integendeel zij deed die bijeenkomsten vaak ontaarden in slemppartijen, waarbij de meest schaamtelooze ongebondenheid heerschte.

Terwijl Peter op deze wijze als hervormer werkzaam was, verloor hij evenwel de staatkundige plannen niet uit het oog, welke hij tot verhooging van Rusland's macht onder de staten van Europa had gevormd. Door den oorlog met de Turken had hij Asof en daarin een vast steunpunt voor de scheepvaart op de Zwarte zee gewonnen. Een oorlog met Zweden moest de Oostzee voor hem ontsluiten. Met dit doel had hij op zijne reis door Europa overal diplomatieke betrekkingen aangeknoopt en bij zijne samenkomst met Augustus II van Polen te Kawa, reeds een geheim verbond gesloten.

Een oorlog met Zweden, zelfs al had Rusland Polen en Denemarken tot bondgenooten, scheen echter te gevaarlijk, om daartoe over te gaan, eer de oorlog met de Turken ten einde was gebracht. Daarom nam Peter tegenover Zweden vooralsnog eene hoogst vredelievende houding in acht. Met de trouwloosheid, welke in die dagen aan de meeste vorstelijke hoven in zwang was, vuurde hij heimelijk zijne bondgenooten tot den oorlog tegen den gemeenschappelijken vijand aan, terwijl hij dezen door zijne vredelievende betuigingen blinddoekte.

In de eerste plaats kwam het er op aan, den vrede met de Porte te herstellen, opdat de buitendien toch ontoereikende strijdkrachten van Rusland niet tegenover een dubbelen vijand versnipperd behoefden te worden. In het jaar 1698 werd te Carlowitz een wapenstilstand voor twee jaren en in het jaar 1700 te Constantinopel een vrede voor 30 jaren gesloten. Rusland behield de vesting Asof met de overige bezittingen aan den Don, doch gaf de veroverde versterkte plaatsen aan den Dnieper, nadat de vestingwerken geslecht waren, aan de Turken terug.

Nauwelijks was de vrede met de Porte gesloten, of Peter vaardigde overeenkomstig zijn lang gekoesterden wensch, den 30en Augustus 1700, te Moskou de oorlogsverklaring aan Zweden uit. Onder andere niets beteekenende redenen voor dezen stap voerde hij ook de beleediging aan, welke hij eens op zijne reis te Riga ondervonden had. Intusschen werd de ware reden van den oorlog in deze verklaring insgelijks ontsluierd, daar Rusland zijne aanspraken vernieuwde op de Oostzeeprovinciën, die vroeger (zie Dl. VIII blz. 570) aan Zweden waren afgestaan.

VIJF EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten en de Noordsche oorlog. Zweden. Regeering van Karel XII. Zijne opvoeding. Zijne mondigverklaring. Zijne zelfstandige regeering. Graaf Piper. Geheim verbond tusschen czaar Peter, koning August II van Polen en Frederik IV van Denemarken tegen Zweden. Begin van den krijg. Inval van Augustus II in Lijfland. Strijd van Frederik IV van Denemarken tegen hertog Frederik IV van Holstein-Gottorp. Belegering van Tonningen. Verbond van Zweden met Engeland en de Nederlanden. Landing van Karel XII op Seeland. Vrede van Travendahl.

Koning Karel XI van Zweden liet, toen hij den 15en April 1697 stierf, een vijftienjarigen zoon, Karel XII, na. Dewijl zijne gemalin, Ulrica Eleonora, reeds vier jaar te voren gestorven was, had de koning in zijn testament bepaald, dat zijne moeder in vereeniging met vijf rijksraden het bewind voeren zou, tot zijn zoon op 18jarigen leeftijd mondig en dus in staat zou zijn om zelf de regeering te aanvaarden.

Deze bepaling scheen zeer doeltreffend, dewijl de jeugdige koning nog volstrekt niet genoeg rijpheid van geest en van karakter aan den dag legde, om op zijn 15de jaar reeds geschikt te zijn voor de regeering.

Karel XII had eene goede opvoeding genoten, maar niet bijzonder veel geleerd. Hij sprak vloeiend Duitsch, in dien tijd de hoftaal van Zweden, een weinig Fransch en verstond het Latijn slechts hoogst middelmatig. In de wiskunde had hij zich eenige kennis verworven, doch in alle krijgskundige oefeningen muntte hij boven velen uit. Hij was b. v. een zoo vermetel ruiter, dat hij op dit punt door niemand overtroffen en slechts door zijn neef, hertog Frederik IV van Holstein-Gottorp, den deelgenoot zijner halsbrekende spelen, geëvenaard werd. Van dezen zegt Schlosser: „De hertog sprong, evenals Karel, te paard op een hoop losse planken, reed op een gevangen hert, nam deel aan Karel's halsbrekende jachtpartijen en wedijverde met hem in de vermetele pogingen om trappen op te rijden en over hekken, sloten en houtmijten te springen.”

Tot regeeren scheen Karel XII, in weerwil van zijne vaardigheid in het rijden, slecht voorbereid. Dit was ook het oordeel van de vreemde gezanten, die aan hunne hoven berichtten, dat de jonge koning een middelmatige kop was, die van allen arbeid afkeerig en daarbij hoogst eigenzinnig was. Inderdaad wist men niets meer van hem.

Onder zulk een vorst meende de adel nog lichter zijne vroegere macht te kunnen herwinnen dan zelfs onder een regentschap. Toen Karel XII in November 1697, in gezelschap van den rijksraad Piper, eene wapenschouwing bijwoonde en daarbij tot Piper zeide: „Ik wenschte wel, dat wij

beiden, gij en ik, niet onder de bevelen eener vrouw stonden, dan wilde ik deze brave lieden gaarne kommandeeren," knoopte Piper deze woorden in het oor. Hij verbond zich met graaf Sparre, beiden wisten den adel te winnen voor het plan om het testament van Karel XI van nul en geener waarde en Karel XII mondig te verklaren. De stenden, die juist vergaderd waren, keurden dit besluit goed, en ook de grootmoeder van Karel, de koningin-regentes, moest, hoe ongaarne ook, hare toestemming geven. Een predikant, die het waagde in een geschrift voor de geldigheid van het testament in de bres te springen, werd daarom ter dood veroordeeld. Hij ontving echter genade, dat wil zeggen, hij zuchtte tot het jaar 1710 in de gevangenis.

Den 24en December 1697 werd Karel XII als koning gekroond, of liever, hij kroonde zich zelven, want in strijd met alle vroegere gebruiken nam hij den bisschop de kroon, welke deze op zijn hoofd wilde zetten, uit de hand en voltrok eigenhandig de plechtigheid.

De verwachtingen, welke de adel op de ongeschiktheid van den koninklijken knaap gebouwd had, schenen vervuld te zullen worden. Karel bekommerde zich volstrekt niet om de regeering, maar liet haar geheel over aan zijn vertrouweling Piper, dien hij tot graaf benoemde, hij zelf gaf zich geheel over aan de uitspanningen, waartoe zijne neigingen hem dreven: beerenjachten, woeste rijtoeren, zelfs tooneelvoorstellingen en gemaskerde optochten. In zijn omgang was hij daarbij niet kieskeurig; jonge en onervaren lieden omringden hem. Karel XII had van zijn vader een uitgebreid en voortreflijk bestuurd rijk, eene welgevulde schatkist en een goed uitgerust leger geërfd; Zweden werd na de zoo gelukkig gevoerde oorlogen met Denemarken door natuurlijke grenzen beschermd.

Bovendien behoorden tot zijn gebied de Oostzee-provinciën met Riga en Reval, Pommeren met Stettin en Straalsund, de hertogdommen Bremen en Verden en de stad Wismar, gewesten en steden, die veel rijker waren dan Zweden zelf, welks korenschuur zij uitmaakten en waaraan zij door hunne tollen belangrijke inkomsten leverden. De mondingen van de Weser, Oder, Duna en Newa waren in Zweden's macht.

Deze uitbreiding van het Zweedsche grondgebied had echter ook hare schaduwzijde. Het kon niet anders of zij moest zoowel die vorsten, wier rijken tengevolge van dat alles van de zee waren afgesneden, als de naburen der van het Zweedsche moederland ver verwijderde gewesten tot veroveringen prikkelen; de verzoeking hiertoe was na den dood van Karel XI des te grooter, dewijl de opvolger van dezen krachtigen en gevreesden vorst een knaap was, omtrent wiens ongeschiktheid om het hoofd te bieden aan een machtigen vijand bij niemand de geringste twijfel bestond.

De natuurlijke vijanden van Zweden waren czaar Peter van Rusland, die de Oostzeekust voor de ontwikkeling der macht en voor den bloei des handels van zijn zeer uitgestrekt rijk dringend van noode had, de koning van Polen, die begeerige blikken op Lijfland en Esthland sloeg, de koning van Denemarken, die de nederlagen zijner voorgangers maar niet verkroppen kon en die boven alles wenschte, de hertogdommen Sleeswijk en Holstein weer onder Deensche opperheerschappij te brengen, en eindelijk de keurvorst van Brandenburg, die gaarne Zweedsch-Pommeren bij zijne staten inlijven zou.

De gevaarlijkste van al deze vijanden was czaar Peter, wien het — gelijk wij reeds verhaalden — gelukt was op zijne reis door Europa diplomatieke betrekkingen aan te knoopen, welke na zijne terugkomst tot een

geheim verbond tegen Zweden tusschen Peter, koning Augustus II van Polen en koning Frederik IV van Denemarken leidden. De keurvorst Frederik III van Brandenburg trad tot dit verbond niet toe. Het doel zijner eerzucht was, zich tot koning van Pruisen te laten kronen. Hij zag het gaarne, dat de Noordsche mogendheden met elkander in een oorlog gewikkeld werden, zoodat zij hem in de verwezenlijking van zijne plannen niet hinderlijk konden zijn; hij zelf echter wilde aan den strijd geen deel nemen. Het plan der drie verbonden vorsten was, tegelijkertijd van verschillende kanten den oorlog te beginnen, en elkander wederkeerig te ondersteunen, doch zij konden deze afspraak niet nakomen, dewijl Peter wachten moest, totdat de vrede met de Porte zou zijn gesloten, eer hij het Zuiden van Rusland van troepen durfde ontblooten. Augustus de Sterke en Frederik IV van Denemarken grepen derhalve het eerst naar de wapenen; zij maakten een begin met den beroemden Noordschen oorlog, die in de onderlinge verhouding en de macht der verschillende Noordsche staten eene geheele verandering teweegbrengen zou. Augustus viel in Lijfland en rukte tegen Riga op, koning Frederik IV begon den oorlog tegen hertog Frederik IV van Holstein-Gottorp, den trouwen vriend en bondgenoot van Zweden.

Koning Frederik IV van Dennemarken, die zijn vader Christiaan V in 1699 opvolgde, erfde diens twisten met hertog Frederik IV van Holstein-Gottorp. Hertog Frederik, die voorzag, dat zijne Deensche verwanten in weerwil van het vergelijk van Altona, hun best zouden doen om zich van zijn hertogdom meester te maken, zocht hulp bij Zweden. Hij herstelde de door Denemarken vernielde schansen en nam Zweedsche manschappen in zijn dienst. Tegen hem wendde koning Frederik IV derhalve zijne wapenen; hij wees elk aanbod tot bemiddeling van Frankrijk's zijde af en liet Deensche troepen naar Sleeswijk oprukken. Den 13en April 1700 begon de belegering van Tonningen.

De bondgenooten hadden hunne onderhandelingen lang voor Zweden geheim gehouden, toen nu de tijding van hunne krijgstoerustingen, van het binnenrukken der Poolsche troepen in Lijfland en van den aanval der Denen op hertog Frederik Zweden bereikte, brachten zij daar groote verslagenheid teweeg.

Bij de beraadslagingen in den Rijksraad over de te volgen gedragslijn, verhief zich meer dan éene stem voor het aanknoopen van onderhandelingen en voor het behoud van den vrede, ook al moest hij zware offers kosten, dewijl Zweden tegen drie zoo machtige vijanden niet opgewassen was. Nu echter trad de jeugdige koning Karel XII, die zich tot dusver zoo weinig om de regeering had bekommerd, voor het eerst zelfstandig op en verklaarde met de grootste vastberadenheid, dat de oorlog gevoerd moest worden en niet voor den ondergang van Zweden's vijanden gestaakt worden mocht, dewijl het recht aan de zijde van Zweden was.

Leger en vloot werden opnieuw tot den oorlog toegerust. Ook aan bondgenooten ontbrak het Zweden niet; de mogendheden, die het vergelijk van Altona gewaarborgd hadden, moesten hertog Frederik bijstaan; bovendien maakten de handelsbelangen van Engeland en Nederland deze staten tot de natuurlijke bondgenooten van Zweden tegenover Denemarken.

Eene Nederlandsche en eene Engelsche vloot vereenigden zich met de Zweedsche, die van Karlskrona uitliep. De thans 18jarige Zweedsche koning Karel XII zeilde daarmee naar Kopenhagen. Na vruchteloos de Deensche hoofdstad gebombardeerd te hebben, zette Karel den 4en Augustus 1700

op de kust van Seeland voet aan wal. De jonge koning voerde zijne troepen met den degen in de vuist tegen de vijandelijke batterijen aan, veroverde de Deensche verschansingen en nestelde zich op de Seelandsche kust.

Karel XII was eensklaps een man geworden. Zijne vroegere onbeduidende uitspanningen waren vergeten. Thans betoonde hij zich een uitstekend en dapper soldaat en toch tegelijk een humaan vijand. Hij handhaafde eene zeer strenge krijgstucht. Zijne manschappen mochten niets rooven, alles wat zij gebruikten, moesten zij den landlieden in klinkende munt betalen. Elken avond en iederen morgen moesten de soldaten een bedestond houden, waarbij Karel XII, een zeer geloovig protestant, zelfs tegenwoordig was,

Het bericht van de landing der Zweden bracht, evenals vroeger, te Kopenhagen groote ontsteltenis teweeg: wel trachtten de koningin-moeder en de stadsbevelhebber Muller, wijzende op de vroegere roemrijke verdediging van Kopenhagen, de burgerij, die met den besten geest bezield was, tot een krachtigen tegenstand te bewegen, doch de opperbevelhebber von Schach verklaarde, dat het onmogelijk was, aan de overmacht het hoofd te bieden, dat de stad tegen de door Nederland en Engeland ondersteunde Zweden niet te verdedigen was.

Koning Frederik IV zag zich in deze omstandigheden wel genoodzaakt om weder onderhandelingen aan te knoopen, waartoe Nederland en Engeland hunne bemiddeling aanboden; feitelijk schreven deze beide mogendheden de vredesvoorwaarden voor en zoowel Frederik IV als Karel XII moest die aannemen, de eerste dewijl hij te zwak was om tegenstand te bieden, de laatste, omdat het gevaar, hetwelk zijne oostelijke landen bedreigde, hem noopte tot het aannemen van voorwaarden, die hij slechts ongaarne toestond, want hij meende dat de koning van Denemarken voor zijn vredebreuk wel een strenger straf verdiende dan hem nu trof.

Den 18en Augustus 1700 werd de vrede van Travendahl gesloten. Koning Frederik IV nam op zich, van het bondgenootschap met Polen en Rusland af te zien. Verlies van grondgebied leed hij niet, maar hij moest op nieuw de souvereiniteit des hertogs van Holstein-Gottorp erkennen. Deze ontving uitdrukkelijk het recht om vestingen aan te leggen, een leger op de been te houden en verbintenissen met andere vorsten te sluiten. De gemeenschappelijke regeering werd beperkt tot de ridderschap en de hoogere geestelijkheid; buitendien moest de koning den hertog eene schadeloosstelling van *f* 468,000 betalen, zoodat deze ontijdig begonnen oorlog den hertog alle mogelijke voordeelen aanbracht. Frederik IV van Holstein verbond zich nog nauwer met Karel XII, door zijn huwelijk met de lievelingszuster van den Zweedschen vorst, Hedwig Sophia.

Terwijl in het Westen Frederik IV van Denemarken binnen zoo korten tijd overwonnen werd, ging het in het Oosten zijnen bondgenoot, koning Augustus II van Polen, niet beter. Eer wij echter het verhaal van den Noordschen oorlog voortzetten, moeten wij met weinige woorden meedeelen, wat er in de laatste jaren in Polen was gebeurd.

ZES EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten en de Noordsche oorlog. Polen. Twisten over de verkiezing van een koning na den dood van Johan Sobieski. Jacob Sobieski. Kuiperijen op den verkiezingsrijksdag. Augustus, keurvorst van Saksen, dingt naar de Poolsche kroon. De prins van Conti en keurvorst Augustus tot koning uitgeroepen. Overwinning van den keurvorst. Vrede met de Turken te Carlowitz. Karakter van koning Augustus II. Zijne staatkundige plannen. Patkul. Begin van den oorlog tegen Zweden. Riga door de Saksers aangetast. Vergeefsche pogingen tot verovering van Zweedsch grondgebied. Belegering van Narva. Dappere verdediging. Karel XII rukt naar Narva op. Vlucht van Scheremetew. Peter's moedeloosheid. Schitterende overwinning van Karel XII bij Narva. Zijn overmoed. Samenkomst te Birsen. Nieuw verbond van Peter en Augustus tegen Karel XII.

Na den dood van Johan Sobieski stonden in Polen weder de partijen scherper dan ooit tegenover elkaar, toen het op de keus van een nieuwen koning aankwam.

Volgens de overgeleverde gewoonte kon de uitslag der verkiezing eigenlijk niet twijfelachtig zijn; Johan Sobieski had immers twee zonen, Jacob en Alexander, nagelaten en sedert vele eeuwen had steeds de zoon den troon zijns vaders beklommen. Jacob meende dan ook van zijne verkiezing zeker te mogen zijn; hij beschouwde zich als den toekomstigen koning, onderteekende met zijn doopnaam alleen, zonder zijn geslachtsnaam er bij te voegen, en omringde zich met een stoet van hovelingen, die hem vleiden, omdat ook zij meenden, dat hij zeker tot koning verkozen zou worden.

Doch Jacob was niet bemind, hij had door zijn twist met zijne moeder de achting der natie verbeurd en zijne moeder zelve was zijne bitterste vijandin. Zij verklaarde overal luide, dat Polen verloren was, wanneer men den onbekwamen Jacob Sobieski tot koning verkoos. Het liefst zou zij haren jongsten zoon Alexander, op den troon gezien hebben, doch zij aarzelde niet ook zijne vooruitzichten ten offer te brengen, om die van haren gehaten oudsten zoon geheel te vernietigen. Tot bereiking van dit doel strooide zij het geld met volle handen rond. Zij kuipte met zulk een ijver en gaf aanleiding tot zooveel twisten, dat zij eindelijk genoodzaakt werd om Warschau te verlaten. Dit had zij echter bewerkt, dat op den verkiezingsrijksdag de partij van haren zoon steeds geringer werd, hoewel ook het Weener hof voor zijne verkiezing ijverde.

Van de vele vorsten, die toen naar den troon van Polen dongen, was er slechts een, die iets beteekende, namelijk Lodewijk van Bourbon, prins

van Conti, voor wien de Fransche gezant Polignac met groot beleid werkte en die ook door den vorst primaat, kardinaal Radziejowski, gesteund werd. Tusschen Conti en Jacob Sobieski weifelde de keus, toen eensklaps een nieuwe mededinger opstond, die de anderen in macht en rijkdom overtrof en die bereid was om onnoemlijke sommen te besteden, ten einde door omkooping de Poolsche kroon te verwerven.

Frederik Augustus, keurvorst van Saksen, toen een man van 27 jaar, was zijn broeder George IV in het jaar 1694 in de keurvorstelijke waardigheid opgevolgd. Hij hield de schitterendste hofhouding in geheel Duitschland. Op het voorbeeld van Lodewijk XIV verspilde hij met zijne bijzitten de inkomsten van zijn land aan weelderige feesten. Hij was bekend wegens zijne reuzenkracht, doch men prees hem ook als een bekwaam vorst en goed soldaat; in den dienst des keizers had hij tegen de Turken wel niet met schitterenden uitslag, maar toch dapper gestreden (zie Dl. IX blz. 129 vlgg.).

Augustus de Sterke — dezen bijnaam had hij zich reeds verworven — was bereid om voor de Poolsche kroon alle mogelijke offers te brengen; hij verkocht, tot bereiking van dit doel, zich zelven en de belangen van zijn volk. Hij, de stamhouder van het protestantsche Saksische vorstenhuis, ging tot het katholicisme over en hij verkocht, ten einde zich de noodige gelden tot het omkoopen van de Poolsche edelen te verschaffen, een gedeelte van het Saksische grondgebied en van zijne vorstelijke rechten aan de naburige vorsten. Deze gelden wist zijn gezant, de latere veldmaarschalk, toen nog kolonel von Flemming, op den verkiezingsrijksdag voortreflijk te gebruiken. Hij beloofde in naam van zijn keurvorst alles, wat de Polen maar verlangden, en dewijl hij aan die beloften door wichtige goudstukken kracht bijzette, won hij voor Augustus weldra een groot aantal stemmen.

Een heftige strijd ontbrandde er tusschen den Franschen en den Saksischen gezant. De kardinaal-primaat poogde daaraan door een gewelddadigen maatregel een eind te maken, door den 27en Juni 1697 den prins Conti als koning uit te roepen; hiertegen verzette de bisschop van Kujavie, Domski, zich echter, en de Saksische partij riep den volgenden dag den keurvorst van Saksen als koning Augustus II uit.

Zoo waren er dan twee koningen van Polen, die geen van beiden op wettige wijze verkozen waren. Daarentegen verscheen Augustus II met 4000 Saksers in Krakau en liet zich door den bisschop van Kujavie als koning kronen.

Ook de prins van Conti trad tot handhaving van zijne rechten op; met zes fregatten verscheen hij op de reede van Danzig; hij had gehoopt, hier een Poolsch leger te zullen vinden, aan welks hoofd hij naar Warschau wilde trekken. Toen hij echter zag, dat hij zich bedrogen had, toen hij slechts weinige aanhangers, maar geen leger vond, toen eindelijk het kleine hoopje zijner medestanders den 8en November door eene veel sterker afdeeling Saksers en Polen aangevallen werd, besloot hij tot de genoegens van het Parijsche leven terug te keeren, in plaats van een hoogst onzekeren strijd om de Poolsche doornenkroon te wagen.

Den 12en Januari 1698 hield koning Augustus II zijn intocht in Warschau; ook de vorst-primaat erkende hem thans als koning, hoewel eerst nadat hij eene aanzienlijke som gelds ontvangen had. Hetzelfde deden ook de overige edelen, die eenige maanden later den eed van trouw aflegden.

Koning van Polen heette Augustus II thans. Hoe weinig hij echter

te bevelen had, zou hij maar al te spoedig bemerken. De partijen bestreden elkander evenals te voren; hare aanvoerders twistten met elkaar in tegenwoordigheid des konings; een van zijne ijverigste aanhangers werd door oorvegen en schoppen genoodzaakt om in de koninklijke tent te vluchten. In Lithauen ontstonden er onlusten, die maakten dat de oorlog met de Turken niet uit alle macht kon worden doorgezet. Het was een groot geluk te achten, dat de Porte den oorlog moede was, waaraan in het jaar 1699 door den vrede van Carlowitz een eind gemaakt werd. Polen moest afstand doen van de gemaakte veroveringen, doch ontving daarentegen ook Kaminiec terug.

Augustus II wenschte de harten der Polen door schitterende daden te winnen, om zijn wankelenden troon te schragen. Dat hij dit laatste doel niet zou kunnen bereiken door eene vreedzame en wijze regeering, lag zoowel in den toestand waarin hij het Poolsche rijk aantrof, als in zijn eigen karakter, hetwelk ons door von Raumer op de volgende treffende wijze geschetst wordt:

„Met recht roemt men Augustus' lichaamskracht, zijn persoonlijken moed, zijne hoflijkheid, zijn innemend voorkomen, zijne liefde voor de kunst, enz.; doch alle deze en andere daarmee verwante goede eigenschappen werden reeds daardoor verduisterd, dat zijn doen en laten, zijn denken, gevoelen en handelen noch door wijsheid en deugd bestuurd, noch door godsvrucht in toom gehouden werden. In het beruchte boek, getiteld het galante Saksen, is ongetwijfeld veel verdicht, toegevoegd, opgesierd en gelogen, doch het geheel levert een maar al te getrouw beeld van den koning en zijn hofkring. Overal oppervlakkige galanterie, zonder ware liefde, en hartstocht van louter zinnelijken aard.„ De hoogste staatsbeambten, de aanzienlijkste vrouwen achtten het niet beneden zich, voor den koning de rol van koppelaars te spelen, moeders en dochters verheugden zich over de ontucht en gehuwde mannen over hunne rijkelijk betaalde schande. Verhooging in rang werd met bedriegelijke echtscheiding verbonden, lage hebzucht en dolzinnige verkwisting boden elkander de hand, overal aanschouwde men een wedijver in arglist en bedrog, hoogmoed, laagheid, liederlijkheid en voorgewende kuischheid. Naast een onnoemlijk aantal valsche eeden en beloften, vielen er telkens twisten voor tusschen den koning, zijne ministers en zijne bijzitten (die alle niets deugden). Met de grootste koelbloedigheid werd het uitgesproken, dat het 's konings plicht was, èn in Saksen èn in Polen eene bijzit te hebben, om geen der beide volken voor het hoofd te stooten, maar elk hunner recht te laten wedervaren.

In plaats van deze of dergelijke zaken nader uiteen te zetten, vinde eene tot dusver onbekende karakterschildering van Augustus, door den Franschen gezant Dicheron den 1en Juni 1700 ontworpen, hier eene plaats. „Hij spreekt weinig, maar vrij goed. Toch heb ik opgemerkt, dat hij, wanneer er zaken ter sprake komen, zich op zulk eene wijze uitdrukt, dat men daarvan moeilijk rekenschap geven, maar dat hij het gezegde later naar welgevallen uitleggen kan. Het is bijna onmogelijk zijne gedachten en woorden te doorgronden, zoo gesloten is hij, of liever zoozeer maskeert hij zich. Dezen karaktertrek verliest hij zelfs dan niet, wanneer hij bovenmate gedronken heeft, hetgeen even dikwijls plaats vindt als hij iemand aantreft, die het tegen hem durft opnemen. Hij is verkwistend, doch geeft niet voordat men hem, en dat wel meer dan eens, daarom aanspreekt. Doch zoodra het er op aankomt,

zijne hartstochten te bevredigen, dan is geene uitgave hem te groot. Hij zou zonder aarzelen evenveel geven voor het verkrijgen van eene nieuwe bijzit als voor het veroveren van een nieuw land. Heeft hij eens een plan opgevat, dan kunnen noch bedenkingen, noch redeneeringen hem daarvan afbrengen. Zwarigheden schrikken hem niet af, maar maken hem halstarrig. Hij vertrouwt zoozeer op zijn geluk en op de voorspellingen, hem gedaan, dat hij het onmogelijk acht, in zijne ondernemingen ongelukkig te zijn. Hij schijnt den krijg te beminnen en spreekt gaarne van alles wat daarop betrekking heeft. De beperkingen van de koninklijke macht verdraagt hij slechts noode en hij schijnt de Polen evenmin te achten als lief te hebben, terwijl hij zooveel mogelijk in Duitschland vertoeft. Hij gaat door voor trouwloos ten aanzien van zijne beloften en voor onbestendig tegenover zijne bijzitten, gunstelingen en ministers; dewijl zij hem echter kennen, haasten zij zich, in zulk een toestand te geraken, dat zij zich weten te troosten, wanneer zij in ongenade vervallen, gelijk vroeger of later onvermijdelijk is. Vestigt men alzoo den blik zoowel op zijn aanleg en zijn karakter als op de wijze, waarop hij zijne huiselijke en openbare aangelegenheden bestuurt, dan kan men van al deze dingen geen hoogen dunk koesteren.”

Een vorst van zulk een karakter was volkomen ongeschikt om orde te scheppen in den Poolschen bajert; zelf begreep hij, dat zijne heerschappij slechts steunde op de macht, welke zijne Saksische troepen hem verleenden, en toch legde het verkiezingsverdrag hem de verplichting op om de troepen op 1200 man na, van het Poolsche grondgebied te verwijderen.

Hij had vast besloten deze verplichting, welke zijne veiligheid in gevaar bracht, te ontduiken. De beste gelegenheid hiertoe bood een oorlog met Zweden hem aan. Verbonden met Rusland en Denemarken hoopte hij zonder moeite de ééne overwinning na de andere te behalen en zich de dankbaarheid der Polen te verwerven door de herovering van Lijfland.

Reinhold Patkul, de Lijflandsche edelman, die — gelijk wij vroeger verhaald hebben — in Zweden ter dood was veroordeeld, doch zijn heil in de vlucht gezocht had, was in Saksischen dienst getreden. Hij had Augustus II de verovering van Lijfland als eene weinig beteekenende onderneming voorgespiegeld. De geheele adel, zeide hij, zou met geestdrift naar de wapens grijpen, om het gehate Zweedsche juk af te schudden. Bij een inval in Lijfland zou Augustus II geene vijanden, maar vrienden tegenover zich zien.

Bezield met een doodelijken haat tegen Zweden had Patkul Augustus II tot den oorlog weten over te halen; hij stond niet alleen in verstandhouding met zijne vrienden in Lijfland, maar reisde ook voor Augustus II naar Moskou, om hier in vereeniging met den Saksischen gezant van Carlowitz de onderhandelingen voort te zetten over het bondgenootschap tusschen Peter en Augustus II, waarvan de grondslagen reeds in de bijeenkomst te Kawa gelegd waren.

Het bondgenootschap tusschen de drie vorsten, Peter, Augustus II, en Frederik IV kwam tot stand. Terwijl Frederik IV den oorlog door een aanval op den hertog van Holstein begon, rukte ook een Saksisch leger tegen Riga op: alleen een Saksisch leger, want de Polen wilden niets weten van een oorlog, dien hun koning, naar hij meende, in hun belang voerde.

Augustus II geloofde, afgaande op Patkul’s berichten, dat hij zonder

moeite verstandhouding binnen Riga zou kunnen aanknoopen. Dit was echter niet het geval. De bevelhebber, de 75jarige graaf von Dalberg, verklaarde, dat hij Riga tot het uiterste toe verdedigen zou. Het Saksische leger was niet in staat om iets tegen Riga te ondernemen; noch de burgerij der belegerde stad, noch de ridderschap van Lijfland bewoog een vingertop ten gunste der belegeraars, die eindelijk terug moesten trekken. Ook eene tweede poging, onder leiding van Augustus zelven, liep even vruchteloos af. Dewijl de koning evenmin bij de Lijflanders als bij zijne Polen de geringste ondersteuning vond, dewijl integendeel de oppositie in Polen het hoofd sterker dan ooit te voren opstak, moest hij den 9en September 1700 tot den terugtocht overgaan.

Van de drie tegen Karel XII verbonden vorsten was Frederik IV na een korten strijd verslagen en tot den vrede gedwongen; Augustus II moest terugtrekken en czaar Peter had den strijd nog zelfs niet begonnen. Hij had zoolang eene welwillende gezindheid jegens Zweden gehuicheld, dat het hem niet moeielijk gevallen zou zijn, zich nog te rechter tijd aan het bondgenootschap te onttrekken, doch hij bleef daaraan getrouw, hoewel het mislukken van de ondernemingen zijner bondgenooten voor hem eene ernstige waarschuwing bevatte. Terstond na het uitvaardigen van de oorlogsverklaring rukte een Russisch leger naar Esthland, om Narva te belegeren en deze stad — gelijk Peter hoopte — binnen korten tijd te veroveren, dewijl zij door den Zweedschen bevelhebber Horn met niet meer dan 900 man voetvolk, 150 ruiters en 900 boeren verdedigd werd.

Peter had voor dezen veldtocht een groot leger onder de wapenen geroepen, welks sterkte verschillend opgegeven wordt. Volgens de meest geloofwaardige berichten moet het belegeringscorps van Narva ten minste tusschen de 39.000 en 45.000 man sterk zijn geweest. Het ontbrak daarbij ook niet aan bekwame officieren; daarvoor had Augustus II gezorgd. De hertog Karel Eugenius van Croy, die zich in den dienst des keizers tegenover de Turken als een voortreflijk veldheer had doen kennen, de luitenant-generaal vrijheer Lodewijk Nikolaas van Hallart (of Allart) benevens andere stafofficieren waren door den Poolschen koning overgehaald om in Russischen dienst te treden.

Peter hoopte derhalve op eene gemakkelijke overwinning; maar de vesting werd dapper verdedigd, drie weken duurde reeds het beleg en nog altijd hield kolonel Horn zich staande. Intusschen was het toch te voorzien, dat Narva binnen korten tijd vallen moest, indien er geen ontzet opdaagde, en hieraan geloofde Peter niet, want het kwam hem niet waarschijnlijk voor, dat Peter in zulk een vergevorderd jaargetijde (in October) een veldtocht in het Noorden beginnen zou.

Karel XII was uit Denemarken naar Zweden teruggekeerd met het plan om zoo spoedig mogelijk naar Lijfland tegen de Saksers op te rukken. Hiertoe bevond hij zich te Karlshaven, waar de naar Lijfland bestemde troepen ingescheept zouden worden. Dat ook czaar Peter hem den oorlog verklaard en reeds een begin met de vijandelijkheden gemaakt had, kon hij des te minder vermoeden, dewijl de Russische gezant, vorst Chilkow, hem voortdurend de krachtigste betuigingen van Rusland's vriendschappelijke en vredelievende gezindheid schonk. Reeds was hij op het punt van uit te zeilen, reeds had hij op de meest welwillende wijze van den Russischen gezant afscheid genomen, toen hij vernam, dat Peter den oorlog begonnen had met de belegering van Narva en met de gevangenneming

van den resident Kniperkroon en van andere Zweedsche onderdanen. Ras besloten, liet Karel XII thans vorst Chilkow, zijn geheele gezantschapspersoneel en alle Russische kooplieden, die zich in Stockholm ophielden, gevangen nemen en beslag op hunne goederen leggen. Niet tegen Augustus II maar tegen zijn veel machtiger en gevaarlijker vijand, tegen Peter keerde hij thans zijne wapenen. Den 17en October landde hij in de haven van Pernau.

Karel had slechts een klein leger onder zijne bevelen, dat in aantal op verre na niet tegen dat van Peter opgewassen was. Het telde niet meer dan 13.000 man en hiervan moest hij nog een deel tot bescherming van het land achterlaten. Met niet meer dan 5000 man voetvolk, 3300 ruiters en 37 stukken geschut kon hij tot ontzet van Narva oprukken tegen een belegeringscorps, dat zijne krijgsmacht vijfmaal in sterkte overtrof. Het was eene bijna dolzinnige onderneming, doch de jeugdige koning waagde haar in het vertrouwen op de beproefde dapperheid zijner Zweden, en hij bedroog zich in dit vertrouwen niet.

Kalm marcheerde het Zweedsche leger op zijn doel af. Vier mijlen van Narva moest het een bergpas veroveren, die voor onneembaar doorging. Generaal Scheremetew, in wien Peter een groot vertrouwen stelde, hield den pas met 6000 ruiters bezet. Hij waagde het niet eens zijn post te verdedigen. Toen het Zweedsche leger den 27en November naderde en Karel XII nog tegen den avond met eenige veldstukken op den pas vuren liet, vluchtte Scheremetew des nachts met zijne troepen, hij bracht in het Russische leger de tijding, dat een groot Zweedsch leger den pas had omgetrokken en in vollen marsch tegen Narva was.

Een hevige schrik maakte zich van de Russen meester. Ook Peter zelf was ontsteld, wanneer wij althans generaal Hallart gelooven mogen. Deze schreef aan Augustus II:

„Toen de czaar van het aanrukken der Zweden hoorde en Scheremetew een gemakkelijk te verdedigen post lafhartig of vreesachtig prijs gaf, geraakte hij in de grootste bezorgdheid. In den tijd van één uur zond hij zeven boden naar den hertog van Croy. Eindelijk kwam hij in den nacht geheel verslagen tot hem, als een half razend mensch, gelijk allen, die bij hem waren. Het was schandelijk om aan te zien en aan te hooren, ook huilden sommigen en anderen weenden. Eindelijk reisden de czaar en Feodor Alexejewitsch drie uren voor het aanbreken van den dag af, zonder van eenig mensch afscheid te hebben genomen. Intusschen liet de czaar eene schriftelijke instructie aan den hertog van Croy achter, waaruit echter niemand wijs kon worden."

Het is mogelijk dat Hallart, die in zijne brieven aan den Poolschen koning gaarne bonte kleuren bezigde, ook hier een weinig overdreven heeft; zeker is het echter, dat Peter den aanval der Zweden niet afwachtte. Hij droeg het opperbevel aan den hertog van Croy over en verliet zelf de legerplaats, zoo het heette, om over Pleskow eene versterking van 20.000 man naar het leger te voeren. De moedeloosheid, door Peter bij deze gelegenheid aan den dag gelegd, levert eene scherpe tegenstelling op met Karel's schier vermetele dapperheid.

Den 30en November 1700 rukte Karel XII met zijn handvol troepen tegen de verschansingen der Russische legerplaats op, die door een vijfmaal sterker leger verdedigd werd. Door het weder begunstigd — een sneeuwjacht verblindde de Russen — drongen de Zweden met onweder-

staanbare kracht voorwaarts; Karel XII zelf voerde hen aan. Twee paarden werden hem onder het lijf doodgeschoten, een zijner laarzen bleef in een moeras steken, maar hij besteeg een derde paard en joeg weer aan het hoofd der zijnen voorwaarts.

In den beginne streden de Russen dapper, doch het baatte hun niet. Toen de dag ten avond neigde, werd de verwarring onder hen zoo groot, dat „alles gelijk eene kudde vee door elkander liep," en dat „men geene 20 man meer bij elkaar kon houden." In dezen wanhopigen toestand keerden de Russen zich woedend tegen hunne officieren, tegen de Duitsche bevelhebbers, door wie ze zich verraden waanden en jegens wie zij buitendien een diepgewortelden nationalen haat in het hart droegen.

„Nu werden velen — berichtte generaal Hallart — zoowel van het vrouwelijk als van het manlijk geslacht, voor onze oogen vermoord, en dewijl wij zagen, dat het in dezen gevaarlijken toestand met ons zeker niet beter afloopen zou, namen wij, zijne doorluchtigheid de hertog van Croy, de luitenant-generaal Langen en ik, het besluit om ons te midden van deze verwarring met onze bedienden door het retranchement heen te werken en ons zelven gevangen te geven, daar wij ons liever aan de edelmoedigheid van Z. Kon. Majesteit van Zweden wilden onderwerpen, dan in de handen dezer barbaarsche Russen vallen."

Ook de hertog van Croy beklaagde zich op dergelijke wijze bij den Poolschen koning:

„Moge uwe Majesteit zelf beslissen, of in deze omstandigheden een generaal, dien de Russen eerst sinds éénen dag kenden, die hunne taal niet sprak en op Duitsche wijze gekleed was, hen op nieuw in het vuur brengen kon. Zij doodden zonder onderscheid allen, die niet tot hun volk behoorden, doorstaken twee mijner heidukken aan mijne zijde en mijne andere dienstboden in mijn eigen huis. Daarom gaven velen zich aan de Zweden over, ten einde althans hun leven te redden. Ik bracht niets anders in veiligheid dan de kleederen, die ik aan mijn lichaam had."

De overwinning, door de dappere Zweden in den slag bij Narva behaald, was inderdaad schitterend. Terwijl hunne verliezen ongeveer 2000 man dooden en gewonden bedroegen, bleven 12.000 Russen op het slagveld en werden 18.000 hunner gevangen genomen. Onder de gevangenen bevonden zich bijna alle hoofdofficieren. De geheele krijgskas, het geschut, de groote krijgsvoorraad en al de bagage vielen den overwinnaars in handen.

Onder den donder van het geschut en het gejuich der bevolking trok Karel XII als overwinnaar het bevrijde Narva binnen. Hij begaf zich in de eerste plaats naar de kerk, waar een dankstond gehouden werd.

Indien de Zweedsche koning terstond na de overwinning bij Narva de Russen vervolgd had, dan zou het hem gemakkelijk gevallen zijn den ontmoedigden en vernederden czaar tot een voordeeligen vrede te dwingen; hetzelfde zou het geval geweest zijn met Augustus II, die zich reeds tot het aanknoopen van onderhandelingen bereid verklaard had. Zweden zou dan in den loop van enkele maanden zijnen drie machtigen vijanden den vrede afgedwongen hebben, welks voorwaarden Karel XII met het zwaard in de vuist had kunnen voorschrijven, en de Noordsche oorlog ware afgeloopen tot groot voordeel voor het onrechtvaardig aangevallen land.

Had Karel XII zich tot heden, in weerwil van zijn jeugdigen leeftijd door wijze gematigdheid onderscheiden, de glans der licht verworven zegepraal verleidde hem tot zelfverheffing en overmoed. Hij verachtte deze

pochende Russen, die hij met zijn klein leger overwonnen had, dezen czaar, die voor hem gevlucht was. Hij achtte het niet der moeite waard, hen te vervolgen, maar zond zelfs de 18.000 gevangenen naar hun vaderland terug. Alleen de officieren werden naar Stockholm gezonden. Hij wilde al zijne kracht aanwenden tot bestrijding van den eenigen vijand, dien hij der moeite waardig achtte, namelijk koning Augustus II. Tegen dezen kon hij echter niets uitrichten, voordat de winter voorbij zou zijn; derhalve betrok hij in Lijfland de winterkwartieren, hier trachtte hij het leger te versterken, om dan in het voorjaar den oorlog met kracht te hervatten.

Eene geheel andere uitwerking had de slag bij Narva op czaar Peter: zij maakte hem kalmer en vastberadener. „Wij hebben een groot ongeluk ondergaan" — zeide hij — „maar het was voor ons een groot geluk, want het noodzaakt ons om onze werkzaamheid te verdubbelen, al onze krachten in te spannen en door voorzichtigheid ons gebrek aan ervaring te vergoeden. De Zweden zullen ons nog dikwijls slaan, maar ons ten laatste toch leeren hen te overwinnen."

Met Augustus II had Peter in Februari 1701 op het slot Birsen (in het tegenwoordige gouvernement Wilna) eene samenkomst, tot bespreking van de wijze, waarop de oorlog zou worden voortgezet. Ook Patkul, gelijk vele andere Russische en Poolsche edelen, was daar tegenwoordig. Negen dagen werden aan allerlei vermaken gewijd, doch daarbij werden tevens gewichtige onderhandelingen gevoerd. De Polen wilden van het voortzetten van den oorlog niets weten, zij kantten zich daartegen en beweerden, dat Augustus II niet als koning van Polen, maar als keurvorst van Saksen den krijg tegen Zweden begonnen had. Daarentegen wendde Patkul, die den Zweden een doodelijken haat toedroeg, al zijne welsprekendheid aan om een nieuw bondgenootschap tusschen Peter en Augustus II tot stand te brengen en dit gelukte hem ook. Er werd besloten, dat de oorlog gemeenschappelijk zou worden voortgezet.

ZEVEN EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten en de Noordsche oorlog. Overwinning van Karel XII aan de Duna. Koerland door de Zweden bezet. De Polen vragen om vrede. Weigering van Karel XII. Wreede wijze van oorlogvoeren. Karel XII rukt Litthauen binnen. Vergeefsche pogingen van Augustus II om den vrede tot stand te brengen. Aurora von Königsmarck. Koppigheid van Karel XII. Zegetocht van Karel XII door Polen. Overwinning bij Klissow. Dood van hertog Frederik IV van Holstein. Bijeenkomst te Sendomir. Vruchtelooze vredes onderhandelingen. Onderlinge tweespalt der Polen. Augustus II door de generale confederatie te Warschau afgezet. Erkenning van Augustus II door de generale confederatie te Sendomir. De zonen van Sobieski door Augustus II gevangen genomen. De verkiezingsrijksdag. Graaf Stanislaus Leszinski op onregelmatige wijze tot koning verkozen. Voortzetting van den oorlog. Karel XII trekt doelloos heen en weer. Generaal Paykul ter dood gebracht. Slag bij Fraustadt. Karel XII in Litthauen en Volhynië. Tocht van Karel XII naar Saksen. Vredesonderhandelingen te Altranstädt. Augustus' dubbelzinnige houding. Vrede van Altranstädt. Uitlevering van Patkul. Nederlaag der Zweden bij Kalisch. Augustus II als koning van Polen afgezet. Karel XII trekt naar Polen terug. Zijn schandelijke wraak op Patkul.

Beide partijen hadden den winter gebruikt om zich op nieuw zoo goed mogelijk ten strijde toe te rusten; ook Karel XII had aanzienlijke versterkingen uit Zweden laten komen; zijn leger telde thans 30.000 man. Zoo meende hij sterk genoeg te zijn om de vereenigde Russen en Saksers aan te tasten. Den 27en Juni ging hij van Dorpat naar Riga op marsch. Den 9en Juli trok hij in het gezicht van de Saksisch-Russische krijgsmacht de Duna over en versloeg hij het vijandelijke leger zoo totaal, dat het ontbonden werd en dat de Saksers naar Pruisen moesten vluchten. Het gevolg van deze overwinning der Zweden was de bezetting van Koerland.

Weder zag Karel XII zich de gelegenheid aangeboden om een voordeeligen en eervollen vrede te sluiten. Het zou hem niet moeilijk gevallen zijn, door eene krachtige vervolging van de Russen czaar Peter daartoe te dwingen en door den Poolschen staat werd hij aangeboden. De Poolsche gezanten smeekten Karel het Poolsche grondgebied te verschoonen, dewijl niet de Poolsche staat, maar Augustus II als keurvorst van Saksen den vrede verbroken had. Indien Karel XII dat verzoek ingewilligd had, dan zou Augustus II zonder twijfel door de Polen zelven tot den vrede genoodzaakt en de Noordsche oorlog geëindigd zijn. Maar Karel XII, die zich om zijne schitterende overwinningen door geheel Europa

bewonderd zag, verlangde volstrekt niet naar den vrede. De oorlog was hem lief geworden, hij voerde hem thans uit liefhebberij. Het was zijn trots, dat hij, de koning, zich kon beroemen, tevens de dapperste en meest geharde soldaat te zijn. Hij woonde ook in het hartje van den winter in eene tent, waarin slechts eenige gloeiende kogels een weinig warmte verspreidden. Allen opschik versmaadde hij, de eenvoudige soldatenrok met groote metalen knoopen maakte zijne kleeding uit. Hij leefde, gelijk een soldaat, van den eenvoudigsten kost en om den zijnen een goed voorbeeld van matigheid te geven, gebruikte hij nooit geestrijke dranken, wijn of brandewijn, en even ingetogen gedroeg hij zich ook tegenover het vrouwelijk geslacht.

Den gezanten van Polen antwoordde Karel XII: „Ik moet mijne vijanden overal opzoeken en het Saksische leger verdrijven. Tegenover den Poolschen staat koester ik geene vijandige bedoelingen, doch ik zal integendeel de verkrachte vrijheid der koningskeuze herstellen, koning Augustus (wiens willekeurige regeering elken vrijen Pool verbitteren moet) noodzaken om de kroon neer te leggen en eene betere staatsregeling invoeren. Daarom en dewijl ik volstrekt geen aanspraak maak op land of op eenige andere schadeloosstelling, hoop ik overal eene goede ontvangst, willigen bijstand en vrije verpleging te zullen vinden."

Hoe Karel XII overigens den eisch van vrije verpleging opvatte, toonde hij reeds in Koerland. Leveringen van allerlei aard en zware oorlogsschattingen werden met geweld ingevorderd; zoo gematigd als vroeger op Seeland gedroegen de Zweden zich niet meer. Karel XII schreef zelf aan Stenbock, wien het invorderen van de contributies was opgedragen: „Gij moet uw uiterste best doen om zooveel mogelijk af te persen en bij elkaar te schrapen." Dit bevel werd stipt opgevolgd en wanneer de ongelukkige landlieden de bevolen leveringen niet spoedig en niet rijkelijk genoeg opbrachten, lieten de Zweden in hunne dorpen den rooden haan kraaien. Vele dorpen gingen in de vlammen op.

Karel XII had besloten, Augustus II van den Poolschen troon te stooten. Het was een dwaas plan, dat aan Zweden geen voordeel kon opleveren, want juist in Polen beteekende de persoonlijkheid van den vorst minder dan ergens elders. Karel's trouwste raadslieden, zelfs zijn gunsteling graaf Piper en de president Bengt Oxenstierna, hielden hem voor, dat czaar Peter een veel geduchter vijand was dan Augustus II, dat Zweden's belang dringend eischte met Polen een verbond te sluiten. Door al deze redeneeringen liet hij zich echter niet van het eenmaal opgevatte besluit afbrengen. Reeds als knaap had hij eene groote mate van eigenzinnigheid aan den dag gelegd en hoe ouder hij werd, des te meer ontaardde zij in dwaze stijfhoofdigheid. Op de meest gegronde bezwaren tegen het voortzetten van den krijg, met het doel om Augustus II te onttronen, sloeg Karel XII geen acht. Hij schreef o. a. aan graaf Piper: „Geloof maar vast, indien ik op het woord van koning Augustus bouwen kon, zou ik hem terstond met rust laten. Wanneer echter de vrede gesloten was en wij naar Rusland trokken, dan zou het eerste, wat hij deed, zijn, Russisch geld aan te nemen en ons in den rug te vallen, en daarmede zouden wij verder van ons doel verwijderd zijn dan thans. Wat Lijfland intusschen lijdt, kan later door het toestaan van zekere vrijheden en andere gunstbewijzen weder goed gemaakt worden, wanneer God ons eens vrede geven zal."

Tot uitvoering van zijne plannen liet Karel XII zijn leger Litthauen binnenrukken, hij hoopte daarbij op de ondersteuning van vele Poolsche grooten, want het was hem zeer goed bekend, dat de heerschappij van Augustus II op zeer losse schroeven stond.

De groote partij, die zich reeds vroeger tegen de verkiezing van Augustus II verzet had, was door de uitkomsten van zijn regeeringsbeleid alles behalve met hem verzoend. De Sapieha's in Litthauen, vorst Lubomirski en vele anderen bleven zijne bittere vijanden, ook de aartsbisschop van Gnesen, de vorst-primaat kardinaal Radziejowski, kuipte onophoudelijk tegen hem. Het gelukte den tegenstanders des konings des te eerder, eene groote partij in het land te vormen, dewijl Augustus II volstrekt niet de kunst verstond om de harten der Polen te winnen. Hij was en bleef een Duitscher, al zijne gunstelingen waren Duitschers, die uit de hoogte op de Polen neerzagen en hen met voorname minachting behandelden. Augustus II en zijne Saksers waren derhalve in Polen doodelijk gehaat. Het plan om Augustus II te onttronen scheen dus gemakkelijk en zonder gevaar uit te voeren te zijn.

Augustus ontveinsde zich niet, hoe dreigend het gevaar was, dat hem boven het hoofd hing; ten einde een nieuwen bondgenoot te winnen, zond hij Patkul tot koning Frederik I van Pruisen. Deze gevoelde echter geen lust om de onlangs verworven koningskroon (zie Dl. IX blz. 131) in de waagschaal te stellen door een oorlog met een zoo machtig vijand als Karel XII. Hij sloeg het voorstel tot het sluiten van een bondgenootschap af.

Toen Karel XII Litthauen binnenrukte en daar door eene partij onder den adel, de Sapieha's en anderen, vriendelijk ontvangen werd, zag Augustus II in, dat hij slechts door een vredesverdrag met den koning van Zweden zich op den troon handhaven kon, en hij was bereid om tot bereiking van dat doel de zwaarste offers te brengen. Tot onderhandelares koos hij zijne geliefde, de schoone Aurora von Königsmarck; hij was overtuigd, dat de jeugdige koning aan de bekoorlijkheden dezer vrouw geen weerstand zou kunnen bieden. Doch Karel XII verleende der bekoorlijke afgevaardigde niet eens gehoor; zonder hem gezien te hebben, moest zij weer vertrekken. Een dergelijk lot trof een Saksisch gezant en toen hij den 4en Mei 1702 aan een gezantschap van den Poolschen staat gehoor verleende, liet hij zich toch door geene voorstellen, hoe ook genaamd, tot toegevendheid bewegen. Onophoudelijk drong hij verder in Polen door, hij ging recht op Warschau los, terwijl hij op zijn marsch een manifest uitvaardigde, waarin hij de Polen opriep om hun meineedigen, trouwloozen koning af te zetten en zich een anderen vorst te kiezen.

Gelijk eens zijn grootvader, Karel X Gustaaf, zoo trok thans ook Karel XII zegevierend door het Poolsche rijk. Warschau gaf zich den 24en Mei zonder slag of stoot over. Den 19en Juli overwon de koning bij Klissow het vereenigde Saksisch-Poolsche leger en zelfs uit Krakau, hetwelk ook door de Zweden ingenomen werd, moest Augustus II vluchten.

Een deel van den Poolschen adel kwam te Sendomir bijeen. Hoe zelfzuchtig de edelen over het algemeen ook waren, toch trof men onder hen nog vele warme vaderlanders aan, mannen die zich schaamden, dat een vreemd vorst de Polen wilde dwingen om den eens verkozen koning af te zetten. Zij drongen er op aan, dat het volk als één man opstaan zou, om zijn goed recht en zijne vrijheid te verdedigen, doch tot het uitvoeren van hunne besluiten waren zij niet in staat. Treurige persoonlijke geschillen

zaaiden tweedracht in de vergadering. Zij kon het niet verder brengen dan tot het besluit om nogmaals een gezantschap tot Karel XII te zenden.

Vruchtelooze poging! De stijfhoofdige koning verklaarde, dat hij Polen niet zou verlaten voordat Augustus II afgezet was, al moest hij ook vijftig jaren in het land blijven. Zijne beste raadslieden smeekten hem, dit denkbeeld te laten varen, zij hielden hem nogmaals voor, dat de Russen — gelijk wij weldra zullen verhalen — in den rug van zijn leger hunne macht op eene bedenkelijke wijze uitbreidden, dat de oorlog aan Zweden zware offers kostte en het toch niet dicht bevolkte land nog meer ontvolkte, en dat het dus hoog tijd werd om een voordeeligen vrede te sluiten. Alles was vergeefsch. De stijfhoofdige koning wilde naar geen reden luisteren. Zelfs een beenbreuk, door den val van zijn paard veroorzaakt, was niet in staat om hem van de verdere vervolging des vijands af te schrikken: op een bed liet hij zich naar Lublin dragen.

En welk nut had dit heen en weer trekken door Polen? Al kwam ook in Warschau een deel der magnaten onder den vorst primaat bijeen en al waren zij ook gezind om den wensch van Karel XII te vervullen, daarentegen kwam op Augustus' roepstem te Marienburg een veel grooter aantal Poolsche edelen te zamen; hier werd het besluit genomen om den wettigen koning uit alle macht te verdedigen. Een gelijk besluit vatte ook de rijksdag, die in 1703 te Lublin bijeenkwam, doch, zoo ooit, dan lag er hier tusschen het besluit en de uitvoering nog eene wijde schrede.

De Polen waren en bleven door partijschap verdeeld, het was hun niet mogelijk eendrachtig en daardoor krachtig te handelen. Zoo stelden zij zelven Karel XII in staat om steeds nieuwe overwinningen te behalen, — b. v. den 1en Mei 1703 bij Pultusk — om Thorn, Elbing, Hulsberg en andere plaatsen in te nemen en van de inwoners zware schattingen te heffen en om eindelijk in Poolsch Pruisen zonder het minste gevaar de winterkwartieren te betrekken.

Hoe groot de tweespalt tusschen de Poolsche partijen was, bleek in het begin van het jaar 1704 uit de besluiten van twee generale confederaties des adels. De eene, die de Zweedschgezinde partij omvatte, werd door den vorst-primaat te Warschau samengeroepen. Na onstuimige beraadslagingen, waarbij de Zweedsche gezant het hoogste woord voerde, verklaarde de vergadering Augustus II vervallen van den troon, dewijl hij vreemde soldaten in het land gebracht, de verplichtingen, bij het verkiezingsverdrag hem opgelegd, verwaarloosd, zonder toestemming van den staat oorlog gevoerd en vele andere afkeurenswaardige dingen gedaan had. Totdat de verkiezing van een nieuwen koning had plaats gehad, zou de vorst-primaat de teugels des bewinds voeren.

Tegenover deze vergadering te Warschau kwam er te Sendomir eene veel talrijker generale confederatie bijeen, die alle vijanden van Zweden omvatte. Zij verklaarde alle besluiten der andere vergadering voor nietig, deed hen, die daaraan hadden deelgenomen, in den rijksban, erkende Augustus II op nieuw als koning van Polen en sloot een nieuw verbond met den czaar.

De groote meerderheid van den adel sloot zich bij de generale confederatie van Sendomir aan, daarentegen werd de Warschauwer vereeniging gesteund door de Zweedsche wapenen. Zonder twijfel zou zij met deze hulp spoedig eene schitterende overwinning hebben behaald, indien in haren eigen boezem slechts eendracht gewoond had; doch eensgezind waren hare

leden slechts in hunnen haat tegen Augustus II, niet ten aanzien van de vraag, wie in plaats van den afgezetten koning gekozen worden moest.

De meeste stemmen verklaarden, dat een der zonen van den overleden koning Johan Sobieski tot opvolger van Augustus II gekozen moest worden. Hiermede was ook Karel XII tevreden; hij verklaarde zich bereid om Jakob Sobieski met alle macht te ondersteunen.

Jakob en Constantijn Sobieski, de oudste en de jongste zoon van Jan Sobieski, hadden zich met der woon te Ohlan gevestigd; op eene reis van daar naar Breslau werden zij op keizerlijk grondgebied door dertig vermomde Saksische officieren overvallen en gevangen genomen en eerst naar den Pleissenburg bij Leipzig, vervolgens naar den Königstein gevoerd.

Deze schandelijke, op bevel van Augustus II gepleegde verkrachting van het volkenrecht miste haar doel niet. De Polen konden er niet aan denken, een gevangene op den troon te plaatsen, de beide zonen van Sobieski kwamen derhalve bij de verkiezing van een koning niet meer in aanmerking en de derde broeder, Alexander, wien de kroon aangeboden werd, sloeg, — zeer verstandig! — het heillooze geschenk rondweg af.

Op een der zonen van Sobieski zou de jegens Augustus II vijandig gezinde partij hare stemmen wellicht vereenigd hebben, maar omtrent een anderen candidaat kon zij het niet eens worden. De vorst-primaat Radziejowski zou gaarne den groot-veldheer, den ouden vorst Lubomirski, ten troon hebben verheven, doch hiertegen verklaarden zich andere edelen. Karel XII besloot een eind te maken aan den strijd. Graaf Piper stelde hem voor, zelf de kroon te aanvaarden, maar hij antwoordde trotsch: „Ik schenk liever koninkrijken weg dan dat ik ze aanneem." En hij had gelijk; het was zonder twijfel voor hem veel voordeeliger, een van hem afhankelijke stroopop op den Poolschen troon te plaatsen, dan zelf de treurige rol van schijnkoning in den Poolschen staat te spelen.

Karel's keuze viel op een jongen edelman, uit een aanzienlijk, maar weinig invloedrijk geslacht, op den woiwode van Posen, graaf Stanislaüs Leszinski. Stanislaüs was 27 jaar oud, een beminlijk en bescheiden man met een innemend uiterlijk. Hij had weinig vijanden en Karel XII meende daarom, dat het hem gemakkelijk vallen zou, de stemmen der Poolsche edelen voor hem te winnen. Had Karel XII eenmaal een besluit gevat, dan hield hij dit vol met eene standvastigheid, die menigwerf de grenzen van dwaze stijfhoofdigheid overschreed. Tevergeefs voerde dan ook de vorst-primaat aan, dat Leszinski vermogen noch betrekkingen, macht noch invloed bezat. Karel XII bleef bij zijn plan en toen de kardinaal eindelijk aanvoerde, dat Stanislaüs te jong en te onervaren was om den troon te beklimmen, antwoordde Karel XII met onheilspellenden blik: „Ben ik dan ouder?"

De verkiezingsrijksdag werd uitgeschreven, slechts een klein aantal edelen gaf aan de oproeping gehoor en verscheen op de vlakte van Wola bij Warschau. Daarentegen verschenen hier Zweedsche gevolmachtigden, Zweedsche troepen omringden de vergaderplaats en terecht mochten de Poolsche edellieden zich beklagen, dat hunne keus niet vrij, maar hun door den zegevierenden vijand afgedwongen was.

Nog altijd waren er onder de Poolsche edelen enkele stoutmoedige mannen, wien het vaderland boven alles ter harte ging. Zij protesteerden tegen de onvrije keuze, doch hunne woorden vonden geen gehoor. Van orde, wettigheid en inachtneming der voorgeschreven vormen was bij deze

verkiezing geene sprake. De vorst-primaat was niet verschenen, omdat hij verstoord was op den Zweedschen koning. Zijne plaats werd ingenomen door den bisschop van Posen, op wien de Zweedsche gevolmachtigden scherp moesten toezien, dat hij zich niet zou bedrinken, en die zich toch bedronk. Er vielen onstuimige tooneelen voor; heftige protesten werden er ingediend tegen de geheele verkiezing, de Zweedsche gevolmachtigden dreigden met den toorn des konings, de partijen konden het maar niet eens worden, totdat eindelijk, in den laten avond van den 12en Juli 1704, de heer van Bronikowski den Gordiaanschen knoop doorhakte en Stanislaüs Leszinski tot koning uitriep. De bisschop van Posen zegende den verkozene voor het altaar en bekrachtigde alzoo de keuze, het Te Deum werd gezongen en Stanislaüs was koning van Polen, of liever van de kleine partij, die hem met verkrachting van alle wettelijke vormen, ten troon verheven had, een koning, niet door de keuze des volks en niet door Gods genade, maar door de genade van Karel XII.

Dat Karel XII met de door hem gekozen stroopop ook vrede sloot, spreekt van zelf; de vrede van Oliva werd bekrachtigd, een nieuw verbond tegen den czaar gesloten en de vrede tusschen Zweden en Polen volkomen hersteld op het papier. In de werkelijkheid echter duurde de oorlog voort, die evenmin voor de eene als voor de andere partij roemrijk was, een oorlog, waarin de Polen dagelijks toonden, dat zij een zedelijk bedorven, voor den ondergang rijpe natie waren.

„Vandaag — schreef Patkul aan den czaar — zijn ze Zweedsch, morgen goed koningsgezind en overmorgen weten zij zelven niet wat ze zijn. Van hen is niet veel hulp te verwachten. Men moet hun zoo de handen binden, dat men met dit bondgenootschap pralen, aan dezen oorlog een uiterlijk gunstigen schijn geven en ongemerkt de Polen buiten staat stellen kan om hunne krachten te herstellen, iets dat èn voor uwe majesteit èn voor koning Augustus zelven gevaarlijk zou zijn.”

Te Sendomir schaarde een deel van den Poolschen adel zich om Augustus II, die na een kort verblijf in Saksen weder naar Polen teruggekeerd was, nu aan het hoofd van een versterkt en beter ingericht leger stond en wien ook Patkul, die intusschen in Russischen dienst was overgegaan, Russische hulptroepen toevoerde.

Den geduchten Zweden een grooten slag in het open veld te leveren, waagde Augustus echter niet. Al bezat hij ook veel persoonlijken moed en meer bekwaamheid dan men van hem gedacht zou hebben, toch meende hij het lot van den oorlog niet op één worp van het spel te mogen zetten. Hij maakte niet zonder goeden uitslag eenige bewegingen in den rug des vijands; toen Karel XII tegen Lemberg optrok, en deze stad in de maand September tot overgave dwong, nam Augustus II Warschau in, dat door Stanislaüs Leszinski met zijne geringe krijgsmacht niet verdedigd kon worden. Met versnelde marschen keerde Karel XII naar Warschau terug; hij forceerde den overgang over den Weichsel en verjoeg Augustus weer uit de Poolsche hoofdstad. Waar Karel XII in persoon verscheen, daar behaalde hij ook de overwinning, o. a. bij Punitz op den bekwaamsten Saksischen veldheer Schulenburg, dien hij over den Oder terugdreef. Eenig voordeel brachten deze overwinningen hem echter niet aan, want zijn leger was niet sterk genoeg om geheel Polen te bezetten en waar de Zweedsche troepen waren afgetrokken, werd hunne plaats terstond door den vijand ingenomen.

In den laten herfst van het jaar 1704 maakte Karel XII een einde

aan den weinig roemrijken veldtocht van dit jaar, door zijne afgematte troepen in Groot-Polen langs de Silezische grenzen de winterkwartieren te doen betrekken.

Even arm aan belangrijke gebeurtenissen was de oorlog van het jaar 1705. Koning Augustus II bleef lang te Dresden. De genoegens van het carnaval, dat hij steeds met grooten luister vierde, hielden hem aan de Saksische hoofdstad geboeid, zij wogen bij hem veel zwaarder dan zijne plichten als regent. Eerst laat keerde hij naar Polen terug, doch ook hier richtte hij niets uit en zag alleen tot zijne gerustof stelling, dat Karel XII bij zijn doelloos heen en weer trekken door het land evenmin eenig duurzaam voordeel behaalde. Van eenige beteekenis was in den veldtocht van 1705 alleen een treffen in de nabijheid van Warschau, waarbij de Saksische generaal Paykul, een geboren Lijflander, door de Zweden gevangen werd genomen.

Karel XII, die zich vroeger meermalen door gematigdheid en vergevensgezindheid onderscheiden had, toonde thans dat de oorlog zijn hart versteend en zijne liefde voor recht en billijkheid uitgebluscht had. Hoewel Paykul reeds als knaap met zijne ouders Lijfland verlaten, sinds langen tijd in Saksischen en nooit in Zweedschen dienst gestaan had, behandelde Karel XII hem toch als een oproerig, ja verraderlijk onderdaan. Hij werd wegens landverraad voor het gericht gesteld, ter dood veroordeeld en omgebracht.

Een nog treuriger lot zou spoedig Paykul's beroemden landgenoot Patkul treffen. Deze had in Russischen dienst aan czaar Peter het een en ander meegedeeld aangaande de schandelijke geschiedenissen, die aan het Saksische hof voorvielen, en hem geraden, het bondgenootschap met Augustus II te laten varen, dewijl deze de speelbal zijner hovelingen en bijzitten was, een vorst, wiens vriendschap Rusland niet het minste voordeel kon aanbrengen. Patkul's brieven aan den czaar waren onderschept en aan Augustus II verraden. Om zich te wreken liet de koning den schrijver, hoewel hij Russisch gezant was, gevangen nemen en naar den Sonnenstein voeren.

Grooter omvang nam de oorlog in het jaar 1706 aan. Reeds in den herfst van 1705 had czaar Peter een sterk leger naar Litthauen gevoerd, tot ondersteuning van Augustus II, en had hij met dezen eene bijeenkomst gehad. Daarop was hij echter naar Rusland teruggekeerd, werwaarts een uitgebroken oproer hem riep.

Karel XII voerde midden in den winter zijn leger tegen de Russen, doch de marsch in de strenge winterkoude en door onherbergzame streken kostte hem zooveel offers, dat hij toch aarzelde, de Russen in hunne goedversterkte legerplaats aan te grijpen. Hij nam tusschen Wilna en Grodno eene stelling in, die hem veroorloofde zich, zoo noodig, in beide richtingen te bewegen.

In Polen had Karel XII den generaal Rhenskjöld achtergelaten aan het hoofd van een kleine, aan de Silezische grenzen gelegerde krijgsmacht, om daarmee het land te bewaken. Tegen dezen richtte Schulenburg den aanval. Volgens zijn plan zou Rhenskjöld tegelijkertijd van verschillende zijden met groote overmacht aangetast worden, doch dit wèl berekende plan, dat ongetwijfeld de nederlaag der Zweden zou veroorzaakt hebben, leed schipbreuk op de besluiteloosheid van Augustus II, die met den aanval op de geduchte Zweden talmde en daardoor Rhenskjöld in staat stelde om den 13en

Februari 1706 bij Fraustadt eene schitterende overwinning op Schulenburg te behalen. De vroeger zoo dappere Saksers toonden bij deze gelegenheid, dat de werkeloosheid, waartoe zij in den laatsten tijd veroordeeld waren, een allernadeeligsten invloed op hen uitgeoefend had; zij deden juist gelijk hunne bondgenooten, de Russen, die slechts eens vuurden en dan de geweren wegwierpen, om sneller te kunnen vluchten. Zoo beslissend was Schulenburg's nederlaag, dat van de 13.000 man, die hij in het vuur gebracht had, slechts 3000 ontkwamen. Generaal Rhenskjöld bezoedelde zijn roem als overwinnaar door eene schandelijke wreedheid. Dewijl het hem lastig viel, voor zoovele gevangenen te zorgen, liet hij de weerlooze Russen, die hunne wapenen weggeworpen hadden en zich overgeven wilden, op het slagveld bij geheele drommen nederhouwen.

Karel XII was niet zoo gelukkig, de Russen in Litthauen in een veldslag van eenig belang te kunnen overwinnen. Zij trokken voor hem terug; hij volgde hen naar Volhynië, doch het gelukte hem niet den vijand stand te doen houden. Deze tocht door onherbergzame, verwoeste streken, door ondoordringbare wouden en moerassen, die hem weder zware offers aan menschenlevens gekost had, leverde hem niets op dan de erkenning van Stanislaus Leszinski als koning in dit deel van Polen. Karel XII zag weldra in, dat hij bij eene voortzetting van den oorlog op die wijze noch roemvolle overwinningen behalen, noch zijn plan om Augustus II van den Poolschen troon te stooten, verwezenlijken kon. Hij besloot in het jaar 1706 een ander oorlogstooneel op te zoeken en Augustus II in het brandpunt zijner macht, in Saksen aan te tasten. Hij trok den Bug en den Weichsel over, vereenigde zich te Strykow met Rhenskjöld en deelde thans zijnen generaals mede, dat hij door Silezië naar Saksen dacht te trekken. Koning Stanislaus zou hem vergezellen, maar generaal Marderfeld met een leger tot bedekking achter blijven.

Graaf Piper waarschuwde voor de gevolgen, welke zulk een tocht door Silezië naar Saksen hebben kon; de keizerlijke gezant protesteerde tegen de schending van het onzijdig keizerlijk grondgebied, de Engelsche en Nederlandsche gezanten brachten ernstige bedenkingen in tegen eene onderneming, die lichtelijk een nadeeligen invloed op de staatkundige plannen hunner regeeringen uitoefenen kon. Doch Karel XII bekommerde zich om al deze tegenwerpingen niets. Zijne eigenzinnigheid was tot eene soort van ziekte geworden. Wat hij zich voorgenomen had, poogde hij door te zetten, het kostte wat het wilde. Hij antwoordde dan ook op alle goed of slecht gemeende raadgevingen der gezanten: „Ik wil u niet hinderlijk zijn in uwe plannen, maar ik moet mijn vijand overal opzoeken en vervolgen. Wanneer de Saksen zoo dikwijls door Silezië naar Polen getrokken zijn, mag ik wel een enkele maal door Silezië naar Saksen trekken."

En daarbij bleef het.

Den 1en October 1706 trok Karel XII den Oder over. Aan het hoofd van 22000 man rukte hij naar Saksen op. Schrik en ontzetting gingen voor hem uit. Nergens ontmoette de als onoverwinlijk beschouwde koning van Zweden eenigen tegenstand. Alleen het gerucht van zijne nadering verjoeg de inwoners uit de dorpen en steden. De rijken vluchtten met hunne kostbaarste bezittingen. Men herinnerde zich in Saksen nog zeer goed den Zweedschen naam en de Zweedsche afpersingen uit den dertigjarigen oorlog; de verhalen van den „Zwedendronk" en van de overige wreedheden van deze geduchte vijanden waren van de grootouders op de klein-

kinderen overgegaan. Wie durfde het dus wagen, zulk een vijand het hoofd te bieden?

De koninklijke familie vluchtte naar het buitenland; de kleinoodiën der kroon werden op den onneembaren Königstein geborgen; sidderend wachtten zij, die niet vluchten konden, de geduchte Zweden af. Zoo erg, als men gevreesd had, maakten zij het echter niet; maar toch erg genoeg. Karel vaardigde eene proclamatie uit, waarin hij den inwoners van Saksen volle veiligheid beloofde, wanneer zij gewillig de hun opgelegde oorlogsschatting betaalden, en hij hield woord. In het Zweedsche leger heerschten een lofwaardige tucht en orde. Het rooven en plunderen was den soldaten streng verboden, doch uitgezogen tot den laatsten cent werden de Saksers toch, want zonder genade moesten zij bijna ondragelijke oorlogsschattingen opbrengen.

Over Radeberg, Meissen en Grimma trok Karel XII naar Altranstädt; hier bleef hij, terwijl een deel des legers zich naar Dresden richtte; te Altranstädt werden ook de onderhandelingen gevoerd, welke spoedig tot het beoogde doel leidden, want de Saksers zagen zich geheel buiten staat om zelfs den minsten tegenstand te bieden, en zij hadden volstrekt niet op buitenlandsche hulp te hopen, dewijl hunne natuurlijke bondgenooten met den oorlog tegen Frankrijk de handen vol hadden en alles deden om maar te verhinderen, dat de geduchte Zweedsche koning ten gunste van Lodewijk XIV aan dien oorlog deelnam.

Zoo verleende keizer Jozef I, wiens onzijdig grondgebied Karel XII geschonden had, op zijnen wensch den Silezischen protestanten volle vrijheid van godsdienst, en toen de pauselijke nuntius den keizer over deze toegevendheid scherpe verwijten hooren deed, zeide Jozef veelbeteekenend: „Het is een groot geluk, dat de Zweedsche koning niet van mij eischt, dat ik zelf een Luthersche ketter worden zal. Wie weet, wat er dan gebeurd was!”

Augustus II had terstond na den marsch van Karel XII naar Saksen ingezien, dat hij gedwongen zou zijn om alle mogelijke eischen in te willigen, welke de overwinnaar stellen zou. Hij verkeerde in een bijna wanhopigen toestand. Zijne vrienden waren voor hem in die dagen nauwelijks minder te duchten dan zijne vijanden.

Hij moest Karel XII overtuigen van zijne bereidwilligheid om vrede te sluiten; czaar Peter daarentegen en de Polen, in wier midden hij zich bevond, moest hij doen gelooven, dat hij hun tot het laatste toe getrouw blijven zou. Hij speelde eene dubbele rol, en wel aanvankelijk met goed gevolg. Aan koning Stanislaus Leszinski liet hij door geheime boden mededeelen, dat hij bereid was om afstand te doen van den Poolschen troon, den Polen daarentegen verzekerde hij, dat hij nooit de kroon neerleggen, ja zijn laatsten droppel bloed tot verdediging van den Poolschen staat ten offer brengen zou.

Hij zond twee onderhandelaars met onbeperkte volmacht tot Karel XII, beloofde ook in Polen de wapenen te zullen nederleggen, doch liet tegelijkertijd zijne Saksische troepen, met de Russische en Poolsche krijgsmacht vereenigd, tegen den Zweedschen generaal Marderfeld oprukken; dezen liet hij heimelijk waarschuwen, ja het plan der bondgenooten mededeelen, doch voor het uiterlijke gedroeg hij zich als den trouwsten bondgenoot van den czaar.

Voor zulk eene afschuwelijke trouwloosheid schaamde zich in die dagen geen enkel vorst. Frederik Willem van Brandenburg had nooit anders gehandeld en toch den bijnaam „de Groote” verworven, dewijl de be-

wonderaars van vorstelijke grootheid meenen, dat men de daden der vorsten niet met den alledaagschen maatstaf van burgerlijke zedelijkheid meten moet.

Waar alle eischen worden ingewilligd, valt het niet moeilijk vrede te sluiten en de Saksische onderhandelaars stonden alles toe, zelfs al werd hun vorst daardoor in zijne eer gekrenkt. Koning Augustus II moest Stanislaus Leszinski als koning van Polen erkennen, voor zich en zijne erven van den Poolschen troon afstand doen, het bondgenootschap met Rusland en alle overige vijanden van Zweden verbreken en alle Zweedsche overloopers en gevangenen, doch voornamelijk Patkul, tegen wien Karel XII een doodelijken haat koesterde, uitleveren.

Alles geschiedde overeenkomstig Karel's wil en zoo werd reeds den 24en September 1706 de vrede van Altranstädt gesloten. De Saksers zouden, naar men verhaalt, gaarne Patkul hebben laten ontsnappen; men bood hem daartoe zelfs de gelegenheid aan, maar hij maakte daarvan geen gebruik, dewijl hij meende, als Russisch gezant veilig te zijn. Hij werd dus uitgeleverd en kon uit de behandeling, welke hij in het kamp van Altranstädt ondervond, gemakkelijk opmaken, welk lot hem te wachten stond. Met ijzeren ketenen werd hij aan een paal gesmeed; hier moest hij wachten totdat het den koning behagen zou, over hem gericht te doen houden.

Ook na het sluiten van den vrede speelde Augustus II in Polen zijne verachtelijke rol voort. Later heeft hij tot zijne verontschuldiging aangevoerd, dat zijne onderhandelaars hunne volmacht overschreden en aan Karel XII meer toegestaan hadden dan hij gewild en geweten had. Hij heeft hen daarvoor zelfs streng gestraft, doch is hierdoor niet bij machte geweest om geloof te verwerven voor zijne woorden, die door de geschiedenis worden gelogenstraft.

Na het sluiten van den vrede streden de Saksers nog den 29en October 1706 bij Kalisch aan de zijde der Russen; de overwinning, daar op den Zweedschen generaal Marderfeld behaald, was voor een deel ook hun werk.

Karel XII was buiten zich zelven van woede over dit bewijs van Augustus' trouwloosheid. Hij verklaarde, dat ook hij thans weder als vijand handelen zou. Thans bleef den Poolschen koning eindelijk niets over, dan het masker af te werpen, naar Saksen te snellen en zijn machtigen vijand in persoon te verzekeren van zijne bereidwilligheid om de vredesvoorwaarden na te komen. Hij hoopte door zijne innemende manieren verzachting van eenige bepalingen te zullen verwerven, maar dit gelukte hem niet. Bij meer dan één onderhoud, gedroeg Karel XII zich zoo hoflijk als de wellevendheid dit vorderde, maar hij liet van zijne eischen geen tittel of jota vallen, ja Augustus II moest zelfs besluiten, aan Stanislaus Leszinski een brief van gelukwensching te schrijven.

Met den troonsafstand van Augustus II als koning van Polen was een der bedoelingen van den marsch naar Saksen bereikt; het andere doel, dat Karel daarmede had, was, het Zweedsche leger op kosten der Saksers tot een krachtigen strijd tegen czaar Peter te versterken en uit te rusten. Graaf Piper verklaarde daaromtrent zonder omwegen: „Wij vochten in Polen slechts, om ons leven te rekken en trokken naar Saksen, om een eind te maken aan deze veete. Thans zal de czaar het gelag betalen en wij zullen hem behandelen op zulk eene wijze, dat het nageslacht het ter

nauwernood gelooven zal. Wij willen hem vernietigen en zijn land in eene woestenij herscheppen."

Om zijn leger te versterken, bleef Karel II nog maanden lang in het welvarende Saksen, dat dit bezoek der Zweden met ongeveer 40 millioen aan geld en levensmiddelen en met 24000 met geweld aangeworven rekruten betalen moest.

Eer hij Saksen verliet, bracht Karel XII zijnen neef Augustus II een bezoek te Dresden; onaangemeld en door een zeer klein gevolg vergezeld reed hij de hoofdstad van Saksen binnen. De verzoeking om zich bij deze gelegenheid van zijn geduchten vijand te ontslaan, was voor Augustus wel zeer groot, maar tot zulk een schelmstuk kon hij toch niet besluiten; hij liet zijnen gast rustig terugkeeren tot de Zweedsche generaals, die hem met groote bezorgdheid verbeidden.

Eindelijk, in Augustus 1707, nam Karel XII den terugtocht naar Polen aan. Met een leger van 22000 in lompen gehulde, uitgehongerde soldaten was hij Saksen binnengerukt; aan het hoofd van 44000 man, rijkelijk van wapenen, krijgsvoorraad, kleederen en geld voorzien, verliet hij het land. Een zwerm lichtekooien volgde het leger. De vroeger zoo sobere Zweedsche soldaten hadden in Saksen de genoegens des levens leeren kennen, ja zij hadden zich aan woeste uitspattingen overgegeven en al te velen aanvaardden den tocht naar Polen met een ziek lichaam.

Toen Karel XII door Silezië trok, werd hij door de protestanten, die aan hem vrijheid van godsdienst dankten, als een god vereerd en overal met het luidruchtigst vreugdebetoon ontvangen.

„Karel stond in die dagen op het toppunt van zijn geluk en vleiers zeiden, dat hij de dapperste held, de eenvoudigste mensch, de vroomste christen was, dat zijne daden alles overtroffen wat de geschiedenis tot dien tijd geboekt had, en dat voor hem niets onmogelijk was. De groote menigte stemde luide en openlijk, Karel daarentegen in 't geheim met die woorden in en slechts weinigen begrepen, dat dapperheid zonder wijsheid, eenvoud zonder zelfbeheersching en vroomheid zonder zachtmoedigheid nooit het beoogde doelwit treffen."

Zoo luidt von Raumer's voortreflijke beschrijving van Karel's karakter. Hoe juist zij is, toonde de vrome koning reeds kort daarna. Toen hij, na het overtrekken van den Oder, zijnen troepen eenige dagen rust gunde, maakte hij van die rust gebruik om eindelijk gericht te houden over den ongelukkigen Patkul, dien hij tot dusver als gevangene met zich gevoerd had.

De krijgsraad veroordeelde Patkul als landverrader tot het rad en dit vonnis werd met eene inderdaad afschuwelijke wreedheid uitgevoerd. Ten einde de smarten van den veroordeelde te verlengen, gebruikte men een licht, niet met ijzer beslagen boerenrad. De beschrijving van zijne strafoefening doet ons de haren te bergen rijzen. Met verpletterde ledematen smeekte Patkul, dat men hem het hoofd zou afslaan; de beul vervulde eindelijk deze bede, doch hij was zóó onhandig, dat het hoofd eerst bij den vierden slag viel.

De dood van Patkul werpt een donkere schaduw over het leven van Karel XII; zij levert ons een afdoend bewijs voor zijne onverzoenlijke wraakzucht. Omtrent Patkul zelven loopen de gevoelens der geschiedschrijvers zeer uiteen. Terwijl zijne tegenstanders beweren, dat hij een landverrader is geweest, die niets dan zijne welverdiende straf ondergaan

heeft, omdat hij uit verfoeilijke zelfzucht, alleen om zijne persoonlijke belangen te bevorderen, de vijanden van zijn land gediend heeft, stellen anderen hem voor als den martelaar eener innige overtuiging, als een Lijflandschen patriot, die den willekeurigen vorst, den vijand van zijn land en van zijnen stand, met onvermoeiden ijver en met de grootste zelfverloochening bestreden heeft.

ACHT EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten en de Noordsche oorlog. De strijd in de Oostzeeprovinciën. Overwinning van Scheremetow. Vernietiging van de Zweedsche vloot. Overwinning van Scheremetew bij Humelshof. Lijfland door de Russen verwoest. Verovering van Mariënburg. Catharina. Verovering van Nöteburg. Schlüsselburg. Stichting van St. Petersburg. Het houten huis van den czaar. Snelle opkomst der nieuwe stad. Kroonslot uitgelegd en Kroonstadt gebouwd. Lijfland en Esthland verwoest. Peter's zegetocht binnen Moskou. Inneming van Dorpat en Narva. Overwinning van Löwenhaupt bij Gemauerhoff. Verovering van Koerland. Opstand in Astrakan. Ogilvy's terugtocht van Grodno. Peter in Polen. Twisten der staatkundige partijen in Polen.

Karel XII had, toen hij in het jaar 1701 naar Polen trok, ter bescherming van de Oostzeeprovinciën slechts een legertje van ten hoogste 12000 man achtergelaten. Hij verachtte zijn gevaarlijksten vijand czaar Peter, zoo diep, dat in zijne schatting 12000 Zweden meer dan voldoende waren om dat land tegen de lafhartige, niet aan tucht gewende Russen te verdedigen. Mochten zij zelfs, tegen alle verwachting aan, eenige voordeelen behalen, dan zou het later, naar zijne meening hem niet moeilijk vallen, hun die veroveringen weer te ontrukken.

Van deze dwaze onvoorzichtigheid en overmoed zijns vijands trok Peter op meesterlijke wijze partij. Hij hield zich na zijne terugkomst uit Birsen, waar hij met Augustus II de noodige afspraak omtrent den aanstaanden veldtocht gemaakt had, nu eens te Nowgorod dan weer te Pleskau op, om bij de oefening van nieuwe troepen tegenwoordig te zijn. Met den grootsten ijver zette hij zijne toerustingen voort. Het leger, dat onder het bevel van Scheremetew geplaatst werd, telde weldra 40.000 man.

De Russen waagden het eerst, aanvallenderwijze te werk te gaan, nadat Karel XII zich reeds sinds lang verwijderd had. In den beginne werden zij, in weerwil van hunne overmacht, door de Zweden met gevoelige verliezen teruggeslagen, maar reeds den 30en December 1701 behaalden zij hunne eerste overwinning op de Zweden onder generaal Schlippenbach, niet ver van Dorpat.

Zij hadden die aan hunne geduchte overmacht te danken, want slechts 7000 Zweden stonden tegen hen over, maar het was toch eene overwinning, die

czaar Peter uitermate verblijdde. Hij benoemde Scheremetew tot generaal-veldmaarschalk en schonk hem het eereteeken der pas gestichte Andreasorde.

Verdere overwinningen bleven niet uit. Al konden de Russen ook bij gelijke strijdkrachten nooit eene overwinning behalen, Peter zorgde er voor, dat zij steeds eene groote overmacht hadden. „Ik kan altijd twee of drie mantegen de Zweden één verliezen," placht hij te zeggen, en hij was niet spaarzaam met menschenlevens. Nooit achtte hij eene overwinning wegens het aantal gesneuvelden te duur gekocht.

Gedurende den winter van 1701—1702 spande Peter alle krachten in om op het meer Peipus een flinke Russische vloot te bouwen. Toen hij gereed was, liet hij de Zweedsche schepen aantasten. Aanvankelijk was hij hierin niet voorspoedig, doch eindelijk behaalde de overmacht de zege. Hoe dapper de Zweden ook vochten, toch moesten zij het onderspit delven, het Zweedsche eskader op het meer Peipus werd vernietigd, hoewel eerst nadat ook de Russen zware verliezen hadden geleden. O. a. deed een Zweedsche kapitein zelf zijn schip in de lucht vliegen, toen hij het niet langer tegen de Russische overmacht verdedigen kon. Hij vernielde daarbij tegelijk de 20 Russische galeien, die hem hadden aangevallen.

Op denzelfden dag, waarop dit plaats vond, behaalde ook Scheremetew eene nieuwe zegepraal op Schlippenbach bij Hummelshof; volgens opgaven, van Russische zijde afkomstig, waren zij 20.000 man, de Zweden daarentegen 9000 man sterk. In weerwil hiervan was czaar Peter zeer trotsch op deze overwinning, want dat hij haar slechts met eene dubbele overmacht behaald had, was in zijn oog het allergunstigste voorteeken voor de toekomst. Nog enkele jaren — zeide hij — en wij zullen ook bij gelijke strijdkrachten met de Zweden klaar komen.

Thans zond Scheremetew stroopende krijgsbenden door het geheele land; de Lijflandsche dorpen werden verwoest; tot Dorpat drongen de Russen door, maar zij waagden het nog niet, deze vesting aan te tasten; daarentegen belegerden zij Mariënburg en noodzaakten zij deze stad den 3en September tot de overgave. Onder de gevangenen, die hier gemaakt werden, bevond zich ook de proost Glück met zijne familie en eene Esthlandsche dienstmaagd Catharina, die in zijn huis opgevoed was. Toenmaals vermoedde niemand, dat deze schoone gevangene der Russen eens hunne keizerin zou worden.

Van veel grooter belang dan de verovering van Mariënburg was de inneming van de vesting Nöteburg. Deze lag op een klein eiland midden in de Newa, daar, waar deze uit het Ladoga meer stroomt. Zij beheerschte de rivier, dewijl zij met haar geschut de beide oevers bestreek. De verovering van Nöteburg was in Peter's oog zóó gewichtig, dat hij zich van Archangel, waar hij zich drie maanden opgehouden had, derwaarts begaf, om door zijne persoonlijke deelneming aan den strijd den moed der zijnen aan te vuren. Doch hij handelde daarbij niet, gelijk andere vorsten, die zich, ook wanneer zij geene veldheeren zijn, althans in schijn aan het hoofd van het door een bekwaam veldheer aangevoerd leger plaatsen, om zich den roem der overwinning toe te eigenen. Peter vergenoegde zich met de bescheiden plaats van kapitein der bombardier-compagnie van het Preobraschkensische regiment. Na eene dappere verdediging viel de vesting den 11en October 1702. Peter liet haar terstond weder herbouwen en gaf haar den naam Schlüsselburg (Sleutelburg), dewijl zij den sleutel der scheepvaart op de Newa vormde.

De afstand tusschen het Ladoga meer en den Finschen zeeboezem bedraagt van Schlüsselburg tot aan den mond der Newa slechts 8 mijlen. Deze landstreek moest Peter boven alles vast in zijn bezit hebben, ten einde zich de vrije scheepvaart op de Oostzee te verzekeren, doch nog altijd hielden de Zweden de vesting Nijenschanz op een der eilanden in den mond der Newa bezet.

Tegen deze vesting wendden de Russen in het voorjaar van 1703 al hunne krachten, zij moest den 11en Mei kapituleeren. Stad en vesting werden met den grond gelijk gemaakt, daarentegen legde Peter onder Nijenschanz, op een klein eiland, Lusteiland genaamd, den grond voor eene nieuwe stad en vesting, welke hij St. Petersburg noemde, en welke hij tot de hoofdstad van het Russische rijk wilde verheffen.

Het was eene stoute onderneming! Nog had geen enkel verdrag aan Rusland het bezit verzekerd van den grond, waarop de Russische hoofdstad verrijzen zou, hij behoorde den czaar slechts toe volgens het hoogst onzeker recht der verovering en kon zeer licht weer verloren gaan. Ook de moerassige bodem was zeer weinig geschikt voor den aanleg van eene nieuwe stad, doch door zulke moeilijkheden liet Peter zich niet afschrikken.

Gelijk het zijn streven was, Rusland volgens het model der Europeesche Staten te herscheppen, zoo wilde hij ook, dat de Russische hoofdstad zoo dicht mogelijk bij de beschaafde wereld, aan de uiterste westelijke grenzen liggen zou. Zij moest eene vrije en gemakkelijke handelsplaats voor de Europeesche natiën worden, want alleen door eene onafgebroken en nauwe aanraking met de buitenlanders konden de Russen zich langzamerhand aan hunne zeden gewennen. Zoolang het in het hart van Rusland gelegene Moskou het brandpunt van het Russische volksleven uitmaakte, was het onmogelijk een einde te maken aan de afzondering, waarin het volk tot dusver tegenover de andere natiën geleefd had, daarom moest Petersburg tot de Russische hoofdstad verheven worden.

Alle overige wereldsteden van Europa zijn volgens de natuurlijke wetten der nationale ontwikkeling ontstaan en hebben zich van zelf en ongemerkt uitgebreid. Petersburg alleen dankt uitsluitend aan het geniale denkbeeld van een buitengewoon man, maar ook — dit moeten wij er in éénen adem bijvoegen — aan de willekeur en het geweld van een despoot zijn ontstaan, zijn wasdom en zijn bloei.

De moerassige bodem moest, om huizen te kunnen dragen, door aangevoerden grond opgehoogd en stevig gemaakt worden. Tot dit slavenwerk werden mijlen ver in den omtrek alle lijfeigenen opgeroepen. De eerste steen der nieuwe stad en wel van het huis, dat de czaar zou bewonen, om van daar toezicht te houden op het werk, werd den 27en Mei 1703 gelegd, en van nu af werd de bouw van stad en vesting krachtig doorgezet.

Het slot van den czaar was een houten huis, dat behalve de keuken en het voorvertrek slechts twee kamers voor Peter en zijne bedienden bevatte. Het eenvoudige huisraad was geheel in overeenstemming met het uiterlijk van het houten gebouw, waarover later, om het voor het nageslacht te bewaren, een steenen zuilengang met bogen is opgetrokken.

De eerste bewoners der nieuwe stad waren de ingezetenen van de verwoeste Zweedsche vesting Nijenschanz; ten einde den handel op de Newa te doen ontwaken, werden kooplieden uit andere steden naar Petersburg geroepen, de czaar stond hun vele voorrechten toe, om hen tot verhuizing te bewegen, en wanneer dit niet voldoende was, dwong hij hen door zijn gebiedend machtwoord daartoe.

Reeds in November 1703 mocht Peter zich verheugen, den eersten vreemden koopvaarder, een Hollander, te Petersburg te begroeten. Hij voer het schip tegemoet en geleidde het zelf in de haven. De scheepskapitein was niet weinig verbaasd, toen hij, aan de tafel van den gouverneur genoodigd, in den czaar, aan wien hij voorgesteld werd, zijnen loods herkende. De schipper en zijn volk ontvingen rijke geschenken.

Ten einde de bevolking van Petersburg snel te doen aangroeien, ontvingen edellieden, kooplieden en handwerkslieden uit alle deelen des rijks maar vooral uit Moskou, bevel om naar de nieuwe stad te trekken. Zij moesten gehoorzamen, hoe ongaarne zij ook kwamen, want Petersburg was eene ongezonde plaats en het verblijf in de slechte, steeds aan brandgevaar blootgestelde houten huizen alles behalve aangenaam. Duizenden bezweken tengevolge van ziekte, doch zij werden door nieuwe inwoners vervangen en met ongeloofelijke snelheid verrees de keizersstad uit het moeras.

Ten einde Petersburg voor een aanval van de zeezijde te beveiligen, besloot Peter eene oude vesting, Kroonslot, te herbouwen. Zij lag op een zandbank, die door een smallen zeeboezem van het 6 mijlen van de Newamonding verwijderde eiland Retusari gescheiden werd, en beheerschte den eenigen toegang tot St. Petersburg. Peter nam zelf het dieplood in de hand om de diepte der zee te onderzoeken en zoo de meest geschikte plaats voor den aanleg van nieuwe werken te bepalen. Deze werken, die later den naam Kroonstadt verkregen, werden gedurende de volgende jaren op het eiland Retusari gebouwd; vooreerst echter hield de herbouwing van Kroonslot Peter bezig.

In den zomer van 1703 verdeelde Peter zijn tijd en zijn arbeid tusschen den bouw der nieuwe hoofdstad en strooptochten in Esthland en Lijfland, waarbij het voorloopig minder te doen was om het maken van veroveringen dan wel om het toebrengen van schade aan den vijand. Hermann verhaalt: „Het doel der Russen was echter ditmaal alleen de verwoesting van het land. Hun weg door Esthland en Koerland, in Weissenstein, Fellin, Karkus, enz. teekenden zij overal door zwartgeblakerde puinhoopen. Het vee roofden zij, de volwassen menschen werden gevankelijk weggevoerd, de kinderen, grijsaards en mismaakten werden neergesabeld of met het vee, dat men niet wegvoeren kon, tot asch verbrand. Met zelfvoldoening kon de veldmaarschalk Scheremetew den czaar schrijven: „Het was niet mogelijk, grootere verwoestingen aan te richten en God weet hoe de vijand zijne troepen, die hij daar nog heeft, voeden zal, dewijl in het geheele land niets in goeden staat gebleven is, behalve Reval, Pirnau, Riga en dan nog een vlek achter moerassen, tusschen Riga en Pirnau, met name Riemess."

Deze overwinningen vierde Peter in November 1703 door een luisterrijken zegetocht in Moskou; zich zelven schreef hij den roem der Russische wapenfeiten niet toe, hij liet dien over aan twee zijner generaals, Scheremetew Repnin en Bruce, die in prachtige sleden den stoet openden. Peter volgde te voet, terwijl hij als eenvoudig kapitein aan het hoofd van zijn bombardiercompagnie marscheerde; zijn zoon, de czarewitsch Alexei, diende zelfs in deze compagnie als gemeen soldaat.

Aan eene eerepoort was eene kaart van Ingermanland bevestigd; zij droeg het opschrift: „Maccabeeën XV : 33, 34 : „Het land, dat wij heroverden is het erve van onze vaderen, wederrechtelijk hadden onze vijanden het een tijdlang in bezit gehouden, doch thans hebben wij het teruggenomen."

Aan deze leus getrouw verklaarde Peter aan de gezanten van Polen, Denemarken, Frankrijk, Nederland, enz., dat hij na het herkrijgen van de oude bezittingen in Ingermanland bereid was om vrede te sluiten, maar dat hij, ingeval koning Karel XII den oorlog met geweld wilde voortzetten, tot zijne verdediging alle door God hem verleende middelen aanwenden zou.

Deze middelen wendde Peter dan ook zeer krachtig aan, want aan vrede met den stijfhoofdigen koning van Zweden was voorloopig nog in lang niet te denken, al bleef deze ook tot geluk voor Rusland in zijne schier onbegrijpelijke zorgeloosheid ten aanzien der Oostzeeprovinciën volharden en al achtte hij het niet der moeite waard, derwaarts eene voldoende versterking tot ondersteuning van zijne zwaar bedreigde bezettingen te zenden.

Peter de Groote integendeel trok al zijne troepen in de Oostzeeprovinciën samen; zijnen bondgenoot, Augustus II van Polen, verleende hij slechts eene zwakke ondersteuning, dewijl hij zijne strijdkrachten niet wilde versnipperen; alleen langs diplomatieken weg trachtte hij dezen bondgenooten te verwerven en hem alzoo hulp te verschaffen, doch dit gelukte niet, dewijl Karel XII in aller oog nog veel te geducht was. Patkul trachtte tevergeefs de belangen van den czaar te bevorderen, bovendien spaarde deze geen geld, om b. v. de nietswaardige ministers van koning Frederik I van Pruisen om te koopen. Deze namen wel het Russische geld aan, doch konden niet verhinderen dat er een bondgenootschap met Zweden tot stand kwam.

Gelukkiger dan op het veld der diplomatie was Peter, dank zij de zorgeloosheid van Karel XII, ook in het jaar 1704 op het oorlogstooneel. Den 25en Juli werd Dorpat na eene belegering van twee maanden ingenomen en den 20en Augustus bezweek ook Narva voor eene bestorming der Russen, nadat het door kolonel Horn dapper verdedigd was. Hermann verhaalt:

„Meer dan 1500 soldaten en officieren en bovendien een groot aantal burgers, boeren, vrouwen en kinderen werden door den verbitterden vijand neergehouwen. Het bloed stroomde door de straten en de overwinnaars, die bij deze bestorming zelven 3000 man verloren hadden, waren drie uur achtereen bezig om de dooden, gewonden en stervenden op wagens te laden en ze van de Wangorodsche brug in de Narva te werpen. De Russische soldaten staakten het moorden en plunderen eerst, toen hunne bevelhebbers hen met geweld tot gehoorzaamheid terugbrachten. De czaar stiet met eigen hand een muiteling neder; hierop trad hij het huis van den burgemeester Götte binnen en den bebloeden degen op de tafel werpend, sprak hij: „Weest niet bezorgd, dit is Russisch, geen Duitsch bloed.” Tot kolonel Horn echter, dien hij met een slag in het aangezicht ontving, zeide hij: „Gij draagt de schuld van dit vergoten bloed; dewijl er geen uitzicht op ontzet bestond, hadt gij reeds lang de witte vlag moeten uitsteken.”

De krijgskans had in de Oostzeeprovinciën den Zweden den rug toegekeerd; niets hoegenaamd gelukte hun meer. Overal door de Russen met groote overmacht aangevallen, werden zij bijna altijd teruggedrongen, ook hunne pogingen om een aanval op Petersburg te doen, mislukten zoowel in den herfst van 1704 als in den zomer van 1705, zoodat Peter het wagen kon, zijne ondernemingen uit te breiden en met zijne hoofdmacht den vijand in Koerland en aan de Poolsche grenzen op te zoeken.

In Koerland vonden de Russen in generaal Löwenhaupt een bekwaam en dapper tegenstander. Hoewel hij niet meer dan 7000 man onder zijne bevelen had, ontweek hij den strijd niet en den 26en Juli 1705 behaalde hij bij Gemauerhof, een landgoed op drie mijlen afstand van Mitau, eene schitterende overwinning. In weerwil van den dappersten tegenstand lieten de Russen 6000 dooden op het slagveld achter, nog veel grooter was het aantal der gewonden. Het leger moest terugtrekken op Wilna, waar de czaar zich bevond, derwaarts liet ook de in den strijd verwonde Scheremetew zich in een stoel vervoeren.

Onderweg ontving Scheremetew een brief van zijn heer. Wel verre echter van toornig te zijn over de geleden nederlaag, was Peter zeer tevreden over zijn leger, dat dapper gestreden en alleen tegenover de schitterende krijgskunst der Zweden het onderspit gedolven had. Hij schreef: „Bedroef u niet over zulk een ongeval. Menigeen is in 't verderf gestort, juist omdat alles hem gelukte."

De uitkomst bewees, dat de nederlaag bijna eene overwinning was geweest, want ook Löwenhaupt was door dezen strijd zoo verzwakt, dat hij er niet aan denken kon, den vijand te vervolgen. Toen Peter zelf aan het hoofd van een sterk leger kwam aanrukken, moest hij op Riga en Dunamunde terugtrekken.

Geheel Koerland lag thans voor de Russen open, binnen weinige dagen maakte de czaar zich van dit land meester, ook Mitau gaf zich aan hem over. Van daar trok hij naar Grodno, doch hier verliet hij het leger, dewijl een gevaarlijke opstand in het hart van Rusland hem terugriep.

Reeds in het voorjaar van 1705 hadden de Baschkiren in vereeniging met eenige Tartaarsche volksstammen de wapenen opgevat en strooftochten tot in de nabijheid van Kasan ondernomen. Zij werden intusschen spoedig weer door acht dragonderregimenten tot gehoorzaamheid teruggebracht.

Gevaarlijker scheen een latere opstand, die te Astrakan onder de Russen zelven uitgebroken en door ontevredenheid over Peter's hervormingen veroorzaakt was. De priesters hadden het bijgeloovige volk opgehitst om zich de nieuwe zeden, het afsnijden van den baard en het dragen van de nieuwe kleeding niet te laten welgevallen. De zoon van een man, die in den laatsten Strelitzenopstand ter dood gebracht was, Stenka Moscowitin, verliet zijn regiment en stelde zich aan het hoofd der ontevredenen. Driehonderd gewapenden, grootendeels Strelitzen, schaarden zich rondom hem en volgden hem naar Astrakan; hier vermoordden zij een groot aantal officieren, Russen en buitenlanders, en luidden zij de alarmklok als sein tot een algemeenen opstand.

Het op een dwaalspoor geleide volk liet zich meeslepen. Met onstuimig geweld plunderde het de huizen van aanzienlijke lieden, van welke velen vermoord werden. De opstand greep met elk uur verder om zich heen.

Wat hun aantal betreft, waren de opstandelingen sterk genoeg, maar het ontbrak hun aan bekwame aanvoerders. Toen Scheremetew in het begin van het jaar 1706 dan ook uit Polen tegen hen afgezonden werd, viel het hem niet moeilijk, hen met eene geringe krijgsmacht uit elkander te drijven. De oproerlingen, die Astrakan bezet hielden, gaven zich op genade of ongenade over. Zij stelden den 13en Maart 1706 de sleutels der stad aan Scheremetew ter hand en droegen zelven bijl en blok voor de poort, om de schuldigsten ter dood te doen brengen.

Peter legde voor ditmaal eene ongewone zachtmoedigheid aan den dag! Scheremetew ontving tot belooning voor de gemakkelijk behaalde overwinning den graventitel. Van de oproerlingen werden slechts de schuldigsten naar Moskou gevoerd, om terechtgesteld te worden. Slechts vijf hunner werden geradbraakt, dertig onthoofd en 45 opgehangen. Dit was, in de schatting der Russen, eene onverhoopte, ja onvergelijkelijke zachtmoedigheid.

Het groote Russische leger, dat onder bevel van Ogilvy bij Grodno stond, was intusschen door de krijgsmacht van Karel XII ingesloten. Karel had, gelijk wij reeds verhaalden, eene versterkte stelling tusschen Wilna en Grodno ingenomen en stond gereed om zich op de Russen te werpen, zoodra zij slechts het hoofd buiten hunne legerplaats staken. Het gevaar dreigde, dat het geheele leger gevangen genomen zou worden. De czaar was reeds op een inval der geduchte Zweden in Rusland voorbereid, maar de fortuin was hem gunstig.

Het gelukte Ogilvy, naar Volhynië terug te trekken. Wel had hij in de legerplaats tengevolge van honger en ziekten zware verliezen geleden, wel werden nog op den terugtocht vele kleine afdeelingen van zijn leger, die tengevolge van vermoeidheid niet snel genoeg konden marcheeren, door de Zweden achterhaald en neergehouwen, doch het leger werd gered en de vijand had niet minder zware verliezen te betreuren.

Karel XII zette, gelijk wij reeds verhaald hebben, de vervolging niet verder voort, maar besloot tot zijn beroemden tocht naar Saksen, en verloste den czaar alzoo van de vrees voor een aanval van een door Karel XII zelven aangevoerd leger. Hij zond een leger van 10.000 Russen met eene afdeeling kozakken onder Menschikof naar Polen, tot ondersteuning van koning Augustus II, terwijl hij zelf zich naar de Oostzeeprovinciën begaf, om hier den oorlog op zijne wijze voort te zetten. Hij verwoestte namelijk het land en voerde de inwoners naar het hart van het Russische rijk.

De overwinning, door Menschikof bij Kalisch behaald, en de tijding van den te Altranstädt gesloten vrede tusschen Augustus en Karel riepen Peter in December 1706 naar Polen terug. Thans was het te verwachten, dat Karel XII zijn zegevierend leger tegen Rusland voeren zou, en daarom was hem alles er aan gelegen, dat de Polen spoedig een nieuwen, met hem bevrienden koning kozen.

Het viel hem echter niet gemakkelijk, met de Polen te onderhandelen, want reeds haatten dezen de Russen, die in hun land gemoord en geplunderd hadden, alsof zij zich op vijandelijk grondgebied bevonden, ja die het bijna even erg hadden gemaakt als de Zweden; de laatsten vreesden zij echter nog meer dan de eersten. Hierom bleven vele edelen aan Stanislaüs Leszinski getrouw; anderen, die tot dusver aan de zijde van Augustus II gestaan hadden, zooals b. v. vorst Wisnniowiecki, gingen tot de Zweden over en anderen weer lieten zich wel door den czaar omkoopen, doch deden niets voor hem; slechts op de trouw en den bijstand van zeer weinigen kon hij rekenen. Eene vergadering, in Januari 1707 te Lemberg gehouden, richtte niets uit. Eerst toen in Mei daaraanvolgende de Poolsch-Russische partij te Lublin bijeenkwam, werd er ernstig over de toekomst van Polen beraadslaagd en zelfs thans nog kostte het den czaar groote moeite, de twistende Poolsche edelen tot een bepaald besluit te brengen.

De toestand van wetteloosheid en wanorde, die sedert den troonsaf-

stand van Augustus II in Polen heerschte, beviel den meesten leden van den rijksdag zeer goed; ten einde dien nog langer te doen voortduren, verklaarden zij, dat Augustus II den Poolschen staat nog geene authentieke verklaring van zijn troonsafstand had doen toekomen en dat hij derhalve nog als de wettige koning van Polen beschouwd worden moest. Slechts met moeite lieten zij zich overhalen om den 8en Juli 1707 eindelijk te verklaren, dat de troon ledig stond en om een verkiezingsrijksdag uit te schrijven.

Oneenig en door partijtwisten van elkaar vervreemd waren en bleven de Polen, ook toen hun meestgeduchte vijand, Karel XII, reeds aan het hoofd van een voortreflijk uitgerust leger van 54000 man tegen hen optrok. Met siddering verbeidden zij de beslissing des konings; deze ondernam echter in het jaar 1707 niets meer van eenig belang, maar deed zijn leger in Poolsch-Pruisen de winterkwartieren betrekken.

NEGEN EN VIJFTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten en de Noordsche oorlog. De vredesvoorstellen van czaar Peter door Karel XII van de hand gewezen. Karel's vermetele plannen. Karel's stijfhoofdigheid en hardvochtigheid. Wreedheden, door de Zweden in Polen gepleegd. Karel trekt over de Berezina. Zijne overwinning bij Golowczin op Scheremetew. Mazeppa; zijn verleden, zijne trouwloosheid en zijne beloften. Karel's tocht naar de Ukraine. Löwenhaupt bij Liesn door Peter geslagen. Karel's vereeniging met Löwenhaupt en Mazeppa; onvoldoende hulp van dezen vorst. Winterveldtocht in de Ukraine. Zware verliezen der Zweden. Belegering van Pultawa. Slag bij Pultawa. Peter's schitterende overwinning. Vlucht van Karel XII naar Turkije. Capitulatie van het Zweedsche leger onder Löwenhaupt. Peter's woordbreuk jegens de gevangenen.

Het begin van het jaar 1708 zou getuige zijn van den strijd tusschen de twee machtigste heerschers van het Noorden. Czaar Peter zag dien niet zonder onrust tegemoet; al had hij veel gedaan om zijn leger te organiseeren, al was dit ook niet langer een bijeengeraapte hoop soldaten, toch gevoelde hij maar al te goed, dat zij bij de Zweedsche keurtroepen nog verre ten achter stonden, en dat voornamelijk zijne veldheeren en onderbevelhebbers zich volstrekt niet met Karel XII en diens generaals konden meten. Hij liet den koning van Zweden vredesvoorstellen doen, doch zij werden op trotschen toon van de hand gewezen. Karel achtte zich veel te zeker van de overwinning, om aan het uitlokkend vooruitzicht, den czaar te onderwerpen, weerstand te kunnen bieden.

Omtrent het plan voor den veldtocht, dat Karel te volgen had, kon

ternauwernood eenige twijfel bestaan. Graaf Piper en alle verstandige officieren in Karel's legerplaats waren van oordeel, dat de koning naar de Oostzeeprovinciën optrekken, zich met de daar onder Löwenhaupt staande troepen vereenigen en de door de Russen bezette landstreken heroveren moest. Met zijn prachtig leger van 54000 man kon het hem niet moeilijk vallen, zelfs de grootste Russische krijgsmacht te verslaan. De goede uitslag van een tocht naar de Oostzeeprovinciën scheen boven alle bedenking verheven.

Maar juist omdat zulk een plan zoo eenvoudig en natuurlijk, zoozeer door de omstandigheden geboden, en zoozeer, naar alle menschelijke berekening, boven mislukking verheven was, beviel het den op avonturen belusten koning niet. Hij wilde in het hart van het eigenlijke Russische rijk doordringen, Peter in Rusland zelf onttronen, gelijk hij Augustus II in Polen onttroond had, en hoopte daarbij op den steun van het over Peter's gewelddadige hervormingen vertoornde Russische volk.

Graaf Piper en alle voorzichtige vrienden des konings rieden zulk een vermetel plan af, alleen generaal Rhenskjöld, die altijd den koning naar den mond sprak, was het met hem eens. Tevergeefs wees graaf Piper op de gevaren, aan een in Rusland te voeren oorlog verbonden, tevergeefs hield hij zijnen meester voor, dat men de Oostzeeprovinciën niet van troepen ontblooten mocht, Karel bleef bij zijn plan, tot welks uitvoering Löwenhaupt, die 7 jaar achtereen Lijfland verdedigd had, dit gewest verlaten moest, om zich met het naar Rusland trekkend leger te vereenigen.

Karel XII was doof voor elken goeden raad. De oorlogvoering van de laatste jaren had op zijn karakter een zeer nadeeligen invloed uitgeoefend, al zijne oude gebreken kwamen krachtiger dan vroeger aan het licht, terwijl zijne goede eigenschappen, die vroeger daarmede vereenigd waren en de menschen daarmee verzoend hadden, grootendeels verloren waren gegaan. Zijne eigenzinnigheid was in eene aan waanzin grenzende stijfhoofdigheid ontaard, die hem onvatbaar maakte voor elke verstandige raadgeving. Daarbij had hij de zachtmoedigheid, waarmee hij vroeger de inwoners van veroverde landen behandelde, geheel verloren. Dit bewees hij, toen hij in het begin van het jaar 1708 oprukte tegen Grodno, waar Peter met zijn leger stond.

De Poolsche bevolking, welke eene vijandige houding tegen de Zweden aannam, liet hij zeer hard behandelen. Dewijl hier en daar uit hinderlagen op Zweedsche troepen gevuurd was, werd er op de voortvluchtige boeren, wier dorpen men verbrand had, vormelijk jacht gemaakt. De gevangenen liet Karel zonder genade ter dood brengen en wel met verfijnde wreedheid, daar men altijd eenige gevangenen dwong, om aan hunne landslieden het werk van den beul te verrichten en dan ten slotte de beulen zelven ophangen liet. Tengevolge van deze wreedheden nam de haat van het Poolsche volk tegen de Zweden zoozeer toe, dat het de Russen boven de Zweden stelde en dat Karel XII op zijn geheelen tocht door Polen niets dan vijanden aantrof.

Peter achtte het niet raadzaam, reeds thans een beslissenden slag tegen de Zweden te leveren. Met Menschikof verliet hij Grodno en overal trokken de Russen voor de Zweden terug. Zonder noemenswaardigen tegenstand te ontmoeten, bereikte Karel XII derhalve Grodno, van hier trok hij naar den omtrek van Wilna, waar hij eene maand, en vervolgens naar de streken van Minsk, naar Radoszkowicze, waar hij drie maanden bleef.

Dit talmen in het beste jaargetijde was ongetwijfeld reeds eene groote fout, zij wordt alleen verklaarbaar door de opmerking, dat Karel het met zich zelven nog niet recht eens was over de richting, waarin hij in het Russische rijk binnendringen wilde. Peter deed hem op nieuw vredesvoorstellen, doch hij wees ze af met het hoogmoedige antwoord, dat hij alleen binnen Moskou vrede wilde sluiten. De czaar merkte droogjes op: „Mijn broeder Karel wil voor Alexander spelen, doch hij zal in mij geen Darius vinden.”

Ook den herhaalden raad om in noordelijke richting de Oostzeeprovinciën binnen te dringen, wees hij op nieuw af. Generaal Löwenhaupt ontving bevel om zijne troepen naar het Zuiden te voeren en zich aan de Berezina met het Zweedsche leger te vereenigen.

In Juni brak Karel eindelijk weder op; hij trok met zijn leger de Berezina over, doch wachtte hier de aankomst van Löwenhaupt niet af, maar rukte door onherbergzame streken steeds verder, overal de Russen voor zich uitdrijvend, die nergens tot het leveren van een belangrijk gevecht stand hielden.

Den 14en Juli 1708 had het eerste belangrijke treffen plaats. Graaf Scheremetew had zich bij Golowczin aan de rivier de Bibitsch goed verschanst; zijne legerplaats was door den stroom en door diepe moerassen gedekt; in weerwil hiervan tastte Karel XII hem aan en de Zweden zegevierden, hoewel zij zware verliezen leden, zij vervolgden den vijand tot Mohilew en bleven hier insgelijks eenige weken, om eindelijk over den Dnieper te gaan en tot Smolensko door te dringen.

Op nieuw deed zich hier aan Karel XII de belangrijke vraag voor, welke richting hij bij zijn verder doordringen moest volgen. Nog altijd was het hem mogelijk, zich noordwaarts te wenden en de Oostzeeprovinciën te overvallen; dit raadde graaf Piper, wien het dagelijks dieper doordringen in het hart van Rusland zeer gevaarlijk voorkwam, dan ook ernstig aan. Hij zeide:

„Met hoeveel moed onze soldaten tot heden ook vochten, toch kunnen zij licht (wanneer zij elke hoop om ooit in hun geliefd vaderland terug te keeren, zien vervliegen) vervallen tot die moedeloosheid, welke de gewone voorbode van eene nederlaag pleegt te zijn. Welke vruchten zullen alle heldendaden van Uwe Majesteit dan afwerpen? Wat zal er dan worden van het trotsche Zweedsche leger en welk ongeluk, welke verwoestingen kunnen dan niet het vaderland treffen?”

Het plan van graaf Piper verwierp Karel XII echter zonder het te wederleggen; evenzeer wees hij een anderen raad van de hand, die bij groote moeilijkheden echter ook veel kans tot welslagen aanbood, om namelijk langs den kortsten weg regelrecht op Moskou aan te rukken. Karel was in dien tijd als met blindheid geslagen; hij scheen het vermogen om het bereikbare van het onbereikbare te onderscheiden, geheel verloren te hebben. Hoe avontuurlijker het plan van een veldtocht was, des te beter beviel het hem; men zegt zelfs, dat hij het voornemen uitgesproken heeft, om tot diep in Azië door te dringen en het geheele Russische rijk te veroveren. Tot zijn ongeluk werd deze neiging tot het avontuurlijke gevoed door een bondgenoot, met wien hij reeds vroeger verbintenissen had aangeknoopt en die thans zijn geheele vertrouwen bezat, door den kozakken-hetman Mazeppa.

Mazeppa had zich na eene aan avonturen rijke jeugd tot zijne tegen-

woordige hooge betrekking weten te verheffen. Onder de Kozakken geboren, had hij aan het hof van den Poolschen koning als page en later als officier gediend; wegens eene minnarij met eene aanzienlijke dame aan het hof was hij, naar men verhaalt, op een wild paard gebonden, dat daarop in de woestijn gejaagd werd. Door de Kozakken van den dood gered, wist hij zich door zijne beschaving onder hen weldra groot aanzien te verwerven, hij werd adjudant-generaal van den hetman Iwan Ssamoïlowitsch, wiens vertrouwen hij misbruikte om zelf naar de waardigheid van hetman te dingen. Hij wist door heimelijke aanklachten den hetman bij het Russische hof in ongenade en daardoor ten val te brengen en het gelukte hem zijne plaats in te nemen. Van dezen tijd af deed hij zich voor als den ijverigsten voorstander van Rusland's belangen onder de Kozakken. Hij verwierf zich het vertrouwen en de genegenheid van czaar Peter, die hem de Andreasorde schonk.

Deze vriendschap van Mazeppa voor de Russen was evenwel niets dan een masker, hetwelk hij droeg zoolang hij het noodig achtte, want de heerschappij der Russen was bij hem niet minder gehaat dan die der Polen. Hij wilde een onafhankelijk en souverein vorst worden en tot bereiking van dit doel was hij bereid om den czaar te verraden. Hoewel hij ten jare 1707 reeds een grijsaard van 64 jaar was, was Mazeppa toch door eene gloeiende heerschzucht bezield, die des te meer verwondering wekt, dewijl hij geen zoon bezat, die het vorstendom, dat hij vestigen wilde, erven kon. Hij had reeds sedert lang met Karel XII in verstandhouding gestaan en dezen vorst beloofd, hem in den strijd tegen Rusland met een machtig kozakkenleger te zullen ondersteunen en hem alle vestingen in de Ukraine te zullen overleveren.

Vertrouwend op dit bondgenootschap, waarvoor geen andere waarborg bestond dan de beloften van een om zijne trouwloosheid bekenden kozakkenhoofdman, wiens macht over zijne eigene lieden bovendien hoogst twijfelachtig was, besloot Karel XII den weg naar de Ukraine in te slaan, naar onherbergzame steppen, die ver van het middenpunt van het Russische rijk waren gelegen, welker bezit hem volstrekt niet van nut kon zijn, maar hem integendeel van zijn eigenlijk doel afleidde.

Tevergeefs waarschuwde graaf Piper tegen deze dwaze onderneming, elke goede raad stuitte op de onverzettelijke stijfhoofdigheid des konings af. Treurig zeide Piper, gelijk Lundblad verhaalt: „Des konings eigenzinnigheid is zoo groot, dat alleen nog het ongeluk zijnen wil kan buigen en dan stort zijn werk van zelf inéén." Hij sprak een profetisch woord.

Karel wachtte niet eens op de aankomst van het 10 à 12000 man sterke leger van Löwenhaupt, dat uit Lijfland in aantocht was en een grooten voorraad levensmiddelen en krijgsbehoeften met zich voerde, hoewel dit reeds zoo dicht genaderd was, dat een door Karel afgezonden bode in 24 uur bij Löwenhaupt aankwam. In onbegrijpelijke verblinding trok hij zuidwaarts naar de Ukraine, om zich daar te vereenigen met Löwenhaupt, die hem volgen moest, en met het leger van 30.000 Kozakken, dat Mazeppa beloofd had hem te zullen toevoeren. In de Ukraine hoopte hij ook volgens Mazeppa's toezeggingen levensmiddelen in overvloed te zullen vinden.

Hij liep blindelings in zijn verderf, want van al de beloften van Mazeppa werd er niet eene vervuld. Door onbekende streken, over onvruchtbare steppen, door onafzienbare bosschen en diepe moerassen ging

de tocht van het Zweedsche leger. De bezwaren, waarmee de afgematte Zweedsche soldaten te worstelen hadden, werden spoedig bijna ondragelijk. De vochtigheid, de slechte voeding en de bovenmenschelijke krachtsinspanning rukten menschen en paarden in grooten getale weg. Vele kanonnen bleven in de moerassen steken, dagen achtereen trok het leger somtijds voort, zonder eene enkele bewoonde plaats aan te treffen. Zelfs de moedigsten verloren den moed in deze woestenij, alleen Karel XII liet zich in zijne stijfhoofdigheid geen schrik aanjagen. „Voorwaarts" luidde zijn bevel en hij moest gehoorzaamd worden.

Langen tijd hoopte Karel XII vruchteloos op de aankomst van Löwenhaupt, die hem versche troepen en nieuwen krijgsvoorraad moest toevoeren; eindelijk, den 23en October, vereenigde de lang verwachte veldheer zich met het Zweedsche hoofdleger, doch hij bracht slechts 6000 geheel uitgeputte soldaten mede; al zijn voorraad had hij onderweg in den steek moeten laten.

Toen Karel XII zijn marsch naar het Zuiden aanvaardde, was hem door de Russen geen hinderpaal in den weg gelegd, want Peter begreep zeer goed, dat Karel XII reddeloos zijn ondergang tegemoet ging. Hij had zijn leger gesplitst. Scheremetew moest den koning volgen, hij zelf trok met 28000 man tegen Löwenhaupt op, om zijne vereeniging met het Zweedsche hoofdleger te beletten. Bij Liesna stiet de czaar den 9en October 1708 op de Zweden; een hevige strijd ontspon zich en ditmaal was de overwinning aan de zijde der overmacht. Löwenhaupt moest tevreden zijn, dat het hem gelukte, gedurende den nacht met zijn leger te ontsnappen; zijn geschut, zijne krijgsbehoeften en zijne levensmiddelen had hij echter in den steek moeten laten.

Peter was zeer verblijd over deze overwinning; ook later hechtte hij daaraan groot gewicht. „De slag bij Liesna," — zeide hij — „is de eerste grond van alle volgende gelukkige gebeurtenissen voor Rusland en onze eerste proef in de krijgskunst; deze overwinning is de moeder der negen maanden later bij Pultawa behaalde zegepraal."

Voortdurend door de Russen vervolgd en aangevallen, zette Löwenhaupt zijn marsch voort en alleen aan zijne groote voorzichtigheid en aan den heldenmoed zijner soldaten gelukte het, ruim 6000 man te redden en den koning toe te voeren.

Eenige weken later, den 14en November, kwam ook Mazeppa opdagen, doch in plaats van 30.000 Kozakken, bracht hij slechts 5000 man den koning aan. Noch geld, noch krijgsbehoeften, noch levensmiddelen had hij bij zich; schier als een vluchteling verscheen hij bij den koning, want de Kozakken hadden geweigerd, in zijn belang den czaar ontrouw te worden; zelfs van de 5000 man, die hem vergezelden, keerden velen misnoegd terug, toen zij hoorden, dat zij niet, gelijk zij gedacht hadden, tegen de Zweden, maar tegen de Russen moesten vechten.

Nog was het voor Karel XII mogelijk, terug te keeren en naar Polen te trekken, doch hij zette den marsch voort naar Baturin, de residentie van Mazeppa. Hier hoopte hij levensmiddelen en eene rustplaats voor zijne uitgeputte manschappen, die dagelijks door de hen vervolgende Russen aangevallen werden, te zullen vinden; hij vond niets dan een plaats van jammer en ellende.

Vorst Menschikof, de meest vertrouwde gunsteling van den czaar, had met 20.000 man Baturin aangevallen, geplunderd en in de asch

asch gelegd. De Kozakken hadden een nieuwen hetman gekozen, Mazeppa een landverrader verklaard en zijn beeld op de markt door beulshanden verbrand. Op Mazeppa's raad besloot Karel XII de door de Russen nog niet bezette steden der Ukraine in te nemen. Het was eene onzinnige onderneming, want de winter was met groote strengheid ingevallen en elke marsch kostte zware offers. Vele Zweden vroren dood, duizenden verloren door de koude het gebruik van hunne ledematen. In weerwil van dit alles klonk telkens weder des konings bevel: „voorwaarts!" Hadziacz en Weprik werden ingenomen, maar de verovering van deze onbeduidende plaatsen kostte op nieuw aan duizenden manschappen het leven. Het groote Zweedsche leger versmolt tot op nauwelijks 28000 man. Slechts één middel restte Karel XII nog om zich zelven en zijn leger te redden, namelijk den terugtocht naar Polen te aanvaarden. Graaf Piper smeekte den koning, hiertoe over te gaan, zelfs Mazeppa ried dezen maatregel thans aan, doch Karel bleef even halsstarrig als ooit. Eer hij de Russen uit de Ukraine verdreven en de hoofdstad Pultawa ingenomen had, wilde hij van geen terugtocht hooren.

Voorwaarts alzoo! Voorwaarts, door een vijandelijk land, over wegen, die door den ingevallen dooi in schier grondelooze modderpoelen herschapen waren. Voorwaarts, met een leger, dat uit half verlamde, zieke en uitgehongerde soldaten bestond, die alleen door de wanhoop in het gevecht gedreven werden en van welke er dagelijks velen deserteerden. Voorwaarts, hoewel eene sterke Russische overmacht het dagelijks inkrimpende leger van alle zijden omringde en hoewel het land over eene groote oppervlakte door de Russen verwoest was.

En met dit leger zonder geschut wilde Karel XII eene vesting aanvallen, waarin eene bezetting van 8000 man lag en tot welker ontzet czaar Peter zijn groot leger kon doen aanrukken! Dat was niet langer stijfhoofdigheid, dat was waanzin! De gevolgen hiervan konden niet uitblijven, en alleen dit wekt onze verwondering, dat er nog maanden verliepen, eer Karel XII het lot onderging, dat hij zich zelven had bereid.

Het Zweedsche leger kwam in April 1709 voor Pultawa aan en beproefde, doch natuurlijk tevergeefs, de stad te veroveren. Dagelijks vielen er gevechten voor. Bij een daarvan, 27 Juni 1709, werd Karel zoo zwaar gewond, dat hij zich genoodzaakt zag om het opperbevel over zijn leger aan generaal Rhenskjöld over te dragen, en dat juist op een tijdstip, waarin zijne soldaten meer dan ooit behoefte hadden aan zijne persoonlijke leiding.

Peter was namelijk met een leger van 65000 man in aantocht, om Pultawa te ontzetten en zijn vijand te vernietigen. Den 8sten Juli 1709 had de beslissende strijd plaats, welks uitslag bij de verpletterende overmacht der thans insgelijks in den oorlog geoefende Russen geen oogenblik twijfelachtig kon zijn.

De Zweden werden totaal verslagen; meer dan 9000 hunner sneuvelden in den slag. Rhenskjöld, Piper en vele officieren werden gevangen genomen, Karel XII gelukte het slechts met moeite zich te redden. Met het treurig overschot van zijn leger trok hij naar den Dnieper terug; hier hield generaal Löwenhaupt hem voor, dat er slechts één middel bestond om de Russische gevangenschap te ontgaan, namelijk de vlucht naar het niet ver afgelegen Turksche grondgebied. Hoe ongaarne ook, moest de koning wel besluiten, dezen raad op te volgen, want reeds waren zijne vervolgers

in het gezicht. Slechts door Mazeppa en een honderdtal getrouwen vergezeld vluchtte hij door het onherbergzame land, steeds gekweld door de vrees, dat de Russen hem inhalen en gevangen nemen zouden.

Na vijf ontzettend lange dagreizen bereikte Karel XII gelukkig den Bug, in die dagen de grens van het Turksche grondgebied. Het was hoog tijd, want reeds hadden de Russen hem achterhaald en vijf zijner tochtgenooten, die bij gebrek aan vaartuigen niet spoedig genoeg den stroom konden oversteken, gevangen genomen.

Generaal Löwenhaupt had na de vlucht des konings de verstrooide Zweedsche strijdkrachten verzameld, ten getale van ongeveer 16000 man. Tegen deze rukte vorst Menschikof op. Hij eischte de Zweden op om zich over te geven, dan wilde hij hun billijke voorwaarden stellen.

Löwenhaupt begreep terecht, dat het leger niet te redden was. Zelfs indien het nog eenig vluchtig voordeel behaalde, moest het toch bezwijken tengevolge van gebrek aan levensmiddelen en van latere aanvallen der Russische overmacht, door welke het omringd was. Nadat hij het gevoelen van zijne soldaten en officieren ingewonnen had, gaf hij zich over op de belofte, dat het geheele leger betamelijk behandeld en na het sluiten van den vrede weer in vrijheid gesteld worden zou.

Menschikof deed die belofte, maar czaar Peter vervulde haar niet. Geen dier gevangenen zag ooit zijn vaderland weer, zij werden allen naar verwijderde streken gezonden, waar zij zoo slecht verpleegd werden, dat zij grootendeels, ten einde den hongerdood te ontgaan, in Russischen dienst traden.

De gevangene officieren en graaf Piper werden in den beginne zeer menschelijk behandeld, doch weldra veranderde ook jegens hen de stemming van den czaar. Hij toonde door zijne weinig edelmoedige houding tegenover hen, dat hij in den grond nog een ruwe, onbeschaamde barbaar was.

De overwinning bij Pultawa bezielde den czaar met trotsche vreugde. Weinige uren na de zege schreef hij op het slagveld zelf aan admiraal Apracin te Petersburg: „Onzen vijand heeft eindelijk het lot van Phaëton getroffen en de grondsteen van onze Newastad ligt eindelijk muurvast.”

Alle Russische generaals werden met keizerlijke mildheid beloond, doch ook zich zelven schonk hij eene belooning. Had hij tot dusver in het leger slechts den rang van kolonel bekleed, op de beden van zijne ministers en generaals nam hij als hulde voor zijn dapper gedrag in den slag bij Pultawa den rang van luitenant generaal bij het leger en van vice-admiraal bij de vloot aan.

ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten en de Noordsche oorlog. Toebereidselen van Augustus II om den vrede van Altranstädt te verbreken. Denemarken na den vrede van Travendahl. Hofleven van Frederik IV. Frederik IV te Dresden. Bondgenootschap tusschen Augustus II en Frederik IV. Verdedigings-tractaat met Frederik I van Pruisen. Augustus II in Polen. De Zweedsche generaal Krassow en koning Stanislaüs Leszinski verdreven. Samenkomst van Peter en Augustus II te Thorn; hun bondgenootschap hersteld. Denemarken verklaart Zweden den oorlog. Landing van het Deensche leger op Schonen. Opstand der militie. Overwinning, door Stenbock bij Helsingborg op de Denen behaald. De Denen van Schonen verjaagd. Uitputting van het Zweedsche volk. Het Haagsche concert. Verwerping van het Haagsche concert door Karel XII. Karel XII te Bender. Poniatowski te Constantinopel. Sultan Achmet III verklaart Rusland den oorlog. Peter's houding na den slag bij Pultawa. De verovering der Oostzee-provinciën voltooid. De stenden van Lijfland door Peter in hunne rechten hersteld. Peter's toebereidselen tot den oorlog tegen de Turken. Een senaat ingesteld. Catharina op den troon der czaren verheven. Haar verleden.

Terwijl Karel XII zijn onzinnigen veldtocht tegen Rusland ondernam en in de Ukraine de krachten van zijn leger verspilde, totdat hij bij Pultawa het lot onderging, dat hij verdiende, hadden achter zijn rug zijne vijanden reeds de noodige maatregelen genomen om van zijne nederlaag, welke zij stellig verwachtten, tot hun eigen voordeel partij te trekken. Met blijdschap zagen zij, hoe hij zich telkens meer verstrikte in eene onderneming, die zoo hopeloos was, dat een ieder, behalve hij, hetzij krijgsman of staatsman, den ongunstigen afloop reeds vooruit met zekerheid wist te voorspellen. Hij alleen was blind en wilde in zijn waanzinnigen trots blind blijven.

Augustus II maakte zich reeds kort nadat Karel XII Saksen verlaten had, gereed om den vrede van Altranstädt te verbreken en zijne aanspraken op den Poolschen troon weer te doen gelden. Het was hem onverschillig, dat hij daardoor het door de Zweedsche afpersingen toch reeds zoo uitgeputte Saksen op nieuw in een oorlog wikkelen moest, hij dacht geen oogenblik aan de belangen van zijn volk, maar alleen aan zijn eigen persoonlijk belang. Dewijl hij om zijn schitterend, volgens het voorbeeld van Lodewijk XIV ingericht hof te onderhouden en zijne bijzitten en gunstelingen te verrijken, aan zijn land schier ondragelijke lasten oplegde, dewijl hij tot bereiking van dit doel terstond na den aftocht der Zweden uit Saksen bevel gaf om 9000 man te lichten, die hij als huurtroepen aan de zee-

mogendheden verkocht, was hij natuurlijk nog veel minder schroomvallig, waar een groot staatkundig belang, het behoud of liever de herovering van den Poolschen troon voor hem op het spel stond.

Augustus II spande al zijne krachten in, om ook Denemarken tot een vredebreuk jegens Zweden over te halen en voor den aanstaanden strijd koning Frederik IV als bondgenoot te winnen.

Koning Frederik IV was een waardig vriend en geestverwant van Augustus II. Al kwam hij dezen ook niet geheel in schaamtelooze onzedelijkheid nabij — dit was dan ook bijna onmogelijk — toch poogde hij in vele opzichten met hem te wedijveren. Wel had hij na den vrede van Travendahl eenige loflijke maatregelen genomen, door zoowel het onderwijs te verbeteren als den bloei van handel en nijverheid te bevorderen, en bovendien door eene wet uit te vaardigen, die den weg baande tot het opheffen van de lijfeigenschap, doch zijn ongebonden leven en de kosten van zijn weelderig hof hadden deze maatregelen van allen heilzamen invloed beroofd. Zoo huwde hij b. v., zonder zich om de wetten des lands of de voorschriften van godsdienst en zedelijkheid te bekommeren, nog tijdens het leven zijner gemalin eene jonkvrouw van Vieregg, de dochter van den Pruisischen gezant. Nadat hij haar verlaten had, leefde hij met eene andere bijzit, de gravin Schindel, die vroeger in het gevolg van jonkvrouw Vieregg was geweest, doch wie hij evenmin getrouw bleef.

In het jaar 1708 maakte Frederik IV eene reis naar Italië. Hij bezocht daar zijne voormalige geliefde, Theresa Maria Magdalena Trenta en paus Clemens XI, die evenzeer vroeger met Trenta in een liefdesbetrekking gestaan had. Veel werd er in die dagen gesproken over Frederik's buitengewoon gunstige gezindheid ten aanzien van het katholicisme; het gerucht werd zelfs verbreid, dat hij van plan was zijn kerkgenootschap te verlaten.

Gedurende zijn verblijf in Italië ontving Frederik IV aanzoeken tot een bondgenootschap met Augustus II tegen Zweden.

Doch hij was zoozeer bevangen door den roes van zinlijke uitspattingen, dat hij geen hoofd had voor ernstige staatkundige onderhandelingen. Eerst na afloop van het carnaval te Venetië liet hij zich bewegen om op zijne terugreis naar Denemarken een bezoek te Dresden af te leggen, om met koning Augustus II verdere afspraken te maken.

De beide koningen en waardige vrienden brachten te Dresden en te Leipzig recht vroolijke dagen door. Op kosten van het ongelukkige Saksische volk vierden zij schitterende feesten, de kostbaarste vermaken van allerlei aard volgden elkander in bonte afwisseling op. De beide koningen smaakten zooveel genot in deze vaak dolle uitspanningen, dat tusschen hen zonder moeite ook een staatkundig bondgenootschap tot stand gebracht werd.

Den 28en Juni 1709 sloten zij een tractaat, met het oog op den voorgenomen krijg tegen Zweden. Tevens namen zij, ten einde de zeemogendheden, die het vredesverdrag van Travendahl gewaarborgd hadden, tevreden te stellen, voor den schijn de bepaling op, dat Holstein-Gottorp en de Zweedsche bezittingen in Duitschland als onzijdig beschouwd zouden worden. Doch deze bepaling was oorzaak, dat de koning van Pruisen, dien zij te Berlijn bezochten, weigerde tot hun bondgenootschap toe te treden. Indien zij hem als loon voor zijne deelneming aan den krijg, Zweedsch Pommeren hadden kunnen aanbieden, dan had hij zich, in weerwil van de armoede zijns rijks, wel tot een aanval op Zweden laten bewegen; dewijl hij daarbij

echter thans niets winnen kon, bepaalde hij zich tot een verdedigend verbond.

Zoodra het bericht van den slag bij Pultawa en van de vernietiging der Zweedsche krijgsmacht, welke men sinds lang verwacht had, verbreid werd, wierp Augustus II het masker, dat hij slechts morrend gedragen had, geheel af. Den 8en Augustus 1709 vaardigde hij een manifest uit, waarin hij verklaarde, dat de vrede van Altranstädt nul en van geener waarde was, dewijl hij daartoe met geweld was gedwongen en zijne onderhandelaars daarenboven meer hadden toegestaan dan hun geoorloofd was. Deze onderhandelaars, twee Saksische raden, Imhof en Pfingsten, moesten thans voor hunnen koning boeten. Zij werden wegens hunne eigendunkelijke handelwijze voor het gerecht gedaagd en veroordeeld: Pfingsten ter dood en Imhof tot levenslange gevangenschap. Het doodvonnis werd wel niet voltrokken, doch beide mannen werden in den kerker geworpen. Zij verdienden overigens geen beter lot, zoo al niet om de misdaad, waarvan zij valschelijk beticht werden, dan toch om hunne houding tegenover Patkul, wiens uitlevering aan Karel XII zij uit haat tegen dien ongelukkige doorgedreven hadden.

Het viel Augustus II, die nu zelf een leger naar Polen voerde, niet moeilijk, daar de geringe Zweedsche krijgsmacht te verslaan. De Zweedsche generaal Krassow moest Polen ontruimen en naar Pommeren terugtrekken. Koning Stanuslaüs, die zelf niet de geringste macht bezat en niets dan een creatuur van den Zweedschen koning was, moest zijne beschermers volgen.

Den 7en October 1709 hielden Augustus II en czaar Peter eene samenkomst te Thorn. Beide vorsten hadden in den laatsten tijd niet in goede verstandhouding met elkaar geleefd. Vooral de uitlevering van Patkul had den czaar vertoornd, toch thans werd dit misverstand uit den weg geruimd en een nieuw bondgenootschap was de vrucht der bijeenkomst.

Het eerste gevolg van het tusschen Peter, Augustus II en Frederik IV gesloten verbond was de, op den 28en October 1709 gedagteekende oorlogsverklaring van Denemarken aan Zweden, die den 7en November in het licht verscheen.

Het stuk bevatte alle gronden, waarop de koning den oorlog verklaren moest, gronden, waarvan de een nog nietiger was dan de ander, doch zij waren voldoende, daar het ook hier ten slotte toch op het recht van den sterksten aankwam.

Frederik IV hoopte de Zweden geheel onvoorbereid te vinden op den oorlog. Hij zond een leger van 24000 man onder Reventlow en Rantzau naar Schonen, waar de Deensche troepen reeds 14 dagen na de oorlogsverklaring landden.

De overwinning scheen den Denen niet te kunnen ontgaan. De Zweden misten immers hun krijgshaftigen koning, die zich op verren afstand, in Turkije, bevond. Ja het ontbrak hun eigenlijk aan alles wat er voor den krijg noodig was, aan een leger, aan geld, aan krijgsbehoeften, dewijl dit alles in de langdurige Poolsche oorlogen verbruikt was.

Toen de Denen echter in Schonen landden, dreven volkshaat en vaderlandsliefde de bevolking zelve tot eene bewonderenswaardige krachtsinspanning aan. Vrijwillig kwam de militie onder de wapenen. Generaal Stenbock voerde haar met het kleine in Zweden achtergebleven overschot der troepen tegen de Denen aan, wier legerplaats bij Helsingborg hij den 11en Maart 1710 aantastte. Hij behaalde eene schitterende overwinning en dreef den vijand met groote verliezen uit het land.

Met deze zegepraal waren de laatste krachten van Zweden uitgeput. Von Raumer verhaalt:

„Waartoe het echter met het land door de nieuwe, gelukkige, hooggeroemde veldtochten van Karel gekomen was, blijkt uit de brieven van den zegevierenden Stenbock en uit de protocollen van den rijksraad van 1710. Gene schrijft in Juli 1710: „Ik zie voor mijne oogen den ondergang van alle dingen! Geen geld, geen brood, geen rekruten, ruiters of paarden, halfnaakte soldaten, geen voorraad, onverzorgde vestingen, een derde van het leger ziek, officieren, soldaten en boeren misnoegd." In Mei 1711 schreef hij aan den koning: „Zweden's toestand is ongelukkig en ellendig, de armoede kan niet grooter zijn, moed en handen ontbreken, het leger heeft aan al het noodige gebrek." — „De bevolking" — luidt het in de protocollen van den rijksdag — „is zoozeer afgenomen, dat er in eenige streken geen edele is, die den rijksdag kan bezoeken, de belastingen zijn verdubbeld, doch kunnen niet geïnd worden en de handel is zoo goed als vernietigd. Oproepingen tot vrijwillige gaven brengen weinig op, de armen hebben niets en de rijken verzetten zich tegen eene belasting op het vermogen." In dezen treurigen toestand verkeerde het van zijn koning beroofde Zweedsche rijk. Indien het allicht mogelijk was, een aanval op het moederland zelf af te slaan, onmogelijk scheen het, de Duitsche provinciën, die door de Russen, Denen, Saksers en zelfs door de Pruisen bedreigd werden, te behouden, indien er geene buitenlandsche hulp opdaagde.

In het oog der mogendheden, welke in die dagen in den Spaanschen successieoorlog tegen Frankrijk verbonden waren, dreigde na den slag bij Pultawa het gevaar, dat de Noordsche oorlog door een aanval op de Duitsche provinciën van Zweden naar Duitschland verplaatst zou worden. Om dit te verhinderen, sloten zij in het jaar 1710 het zoogenaamde Haagsche concert, waarbij zoowel de Zweedsche als de Deensche bezittingen in Duitschland onzijdig verklaard werden, onder voorwaarde, dat ook de Zweedsche troepen in Pommeren zich van alle vijandelijkheden zouden onthouden.

Het Haagsche concert was ongetwijfeld een groot geluk voor Zweden, dit begreep ook de Zweedsche Senaat, die tijdens Karel's afwezigheid het bewind voerde. Hij riep de Stenden samen en nam met hunne goedkeuring het Haagsche concert aan. Om evenwel geldig te zijn, moest dit besluit door den koning bekrachtigd worden, die, hoewel hij als vluchteling in Turkije vertoefde, zich toch in alle belangrijke zaken de beslissing voorbehouden had. Deze beslissing viel niet ten gunste van het Haagsche concert uit.

Het ongeluk had den trots van Karel XII niet gefnuikt, maar integendeel nog geprikkeld en zijn doodelijken haat tegen Rusland schier tot waanzin doen klimmen. Reeds tegen het eerste voorstel van eene onzijdigverklaring had hij zich aangekant en den Engelschen gezant, die hem de bemiddeling des keizers en der zeemogendheden aanbood, verklaard, dat hij haar alleen in betrekking tot Polen en Denemarken, maar niet tot Rusland kon aannemen. Hij verwierp dan ook in Mei 1710 het Haagsche concert, dewijl het zonder zijne toestemming gesloten was en alleen zijnen vijanden voordeel aanbracht. Hij nam deze beslissing, omdat hij geloofde, eindelijk het doel zijner onvermoeide pogingen bereikt te hebben, namelijk een oorlog van de Porte met Rusland, waarop hij de buitensporigste verwachtingen bouwde.

Karel XII had, na zijne vlucht van het slagveld te Pultawa bij de Turken eene hoogst eervolle ontvangst gevonden. De pascha van Bender behandelde hem met de grootste onderscheiding. Hij gaf den voortvluchtigen koning prachtige geschenken, stelde geld en levensmiddelen tot zijne beschikking en overlaadde hem met eerbewijzen.

Aan 's konings terugkeer naar zijne staten stond geen enkele hinderpaal in den weg. De pascha van Bender bood hem hiertoe zelfs met de grootste voorkomendheid de noodige geldmiddelen aan, doch de koning weigerde ze aan te nemen. Hij wilde niet als vluchteling, maar als overwinnaar bij zijne Zweden verschijnen. Hij schreef daarom uit Bender aan sultan Achmet III en spoorde dezen aan om met hem een aanvallend en verdedigend verbond tegen Rusland te sluiten. Ten einde meer klem aan zijne woorden bij te zetten en den sultan te bewijzen, dat de belangen der Porte zelve een oorlog tegen Rusland dringend vereischten, zond hij een zijner trouwste aanhangers, een zeer bekwaam Poolsch onderhandelaar, vorst Poniatowski, naar Constantinopel, terwijl hij zelf te Bender den uitslag zijner bemoeiingen afwachtte en schier door ongeduld verteerd werd, toen er maanden en nog eens maanden verliepen, zonder hem tot zijn doel te voeren. Dagelijks reed hij drie paarden doodaf, hij bracht zijn tijd met weinig beteekenende uitspanningen door, b.v. met het schaakspel of met het monsteren van zijn legertje, dat uit 1800 man bestond, die zich weer rondom hem verzameld hadden; hij was in het midden van de zijnen gebleven, ofschoon de pascha in Bender een prachtig huis voor hem had laten inrichten. Hoe afkeerig hij overigens ook was van verkwisting, verspilde hij thans het geld, dat hij leende, aan geschenken aan de Janitscharen en aan zijne aanhangers. Juist in de ballingschap wilde hij toonen, dat hij koning was en koninklijk geven kon.

De berichten, welke Karel XII gedurende zijn verblijf te Bender ontving, waren langen tijd zeer troosteloos. Hoewel sultan Achmet hem voortdurend met kostbare geschenken vereerde, wilde hij toch niets weten van een bondgenootschap tegen Rusland met een koning, die hem geen leger ter hulp kon zenden; ja hij had zelfs na den slag van Pultawa in September 1709 den vrede met Rusland vormelijk vernieuwd.

Langen tijd spande Poniatowski te Constantinopel vruchteloos zijne krachten in. Alle mogelijke middelen, alle denkbare kuiperijen wendde hij aan, hij knoopte verstandhouding aan met de sultane-moeder en wist haar geheel voor zich in te nemen, hij werkte door overreding en door omkooping, doch aanvankelijk was alles vruchteloos.

Poniatowski spreidde eene waarlijk bewonderenswaardige bekwaamheid als diplomaat ten toon; hij wist het eindelijk zoover te brengen, dat twee van den krijg afkeerige grootviziers afgezet werden en dat hun opvolger Baltadschi Mehemet zich werkelijk voor den oorlog tegen Rusland winnen liet; den 21en November 1710 werd de oorlogsverklaring uitgevaardigd. Zij vervulde Karel XII met de blijdste hoop en versterkte hem in den trots, waarmee hij het Haagsche concert van de hand wees. Zijn vurigste wensch, zijne eenige gedachte was, wraak te nemen op czaar Peter, die ook na den slag bij Pultawa getoond had, Zweden's gevaarlijkste vijand te zijn.

Peter had van zijne overwinning goed partij getrokken. Terstond na de vernietiging van Karel's macht had hij Scheremetew met 40.000 man naar de Oostzeeprovinciën gezonden, om de verovering van deze gewesten te voltooien, terwijl Menschikof zich met de ruiterij naar Polen begaf. De

czaar zelf ontving in Polen den dank der te Warschau vergaderde Poolsche edelen voor hunne bevrijding van het Zweedsche juk. Daarop had hij met Augustus II eene samenkomst te Thorn, waarin hun bondgenootschap vernieuwd werd.

Van Thorn begaf czaar Peter zich naar Mariënwerder, om eene samenkomst te houden met den koning van Pruisen, doch het gelukte hem evenmin als Augustus, dezen vorst tot eene werkzame deelneming aan den oorlog te bewegen. Nadat hij korten tijd vertoefd had in het leger van Scheremetew, die een begin had gemaakt met het beleg van Riga, begaf de onvermoeide czaar zich naar Petersburg, om hier krachtig werkzaam te zijn voor den verderen bouw der nieuwe stad, zijne meest geliefkoosde schepping. De ministers, de generaals en de aanzienlijkste edelen ontvingen het bevel, waaraan zij zich, hoe ongaarne ook, moesten onderwerpen, om in Petersburg steenen paleizen te laten bouwen. Eene kerk werd tot aandenken aan den slag van Pultawa gesticht, ook een nieuw schip, aan welks bouw Peter zelf de eerste hand legde, ontving den naam Pultawa. Ingenieurs hadden in last, het Ladoga meer door een kanaal met de Wolga te verbinden en zoo een waterweg over St. Petersburg naar de Caspische zee te openen.

Peter besloot het jaar 1709 met een schitterenden zegetocht binnen Moskou.

Alles was voor de verovering van Lijfland en Karelië voorbereid; in het jaar 1710 kon Peter tot de volvoering van het plan overgaan, nadat ook Elbing, de laatste plaats, welke de Zweden nog in Polen bezet hielden, aan den Russischen generaal Nostiz overgegeven was. Behalve de krijgsgevangenen liet Peter uit Elbing ook de helft der handwerkslieden naar het hart van het Russische rijk voeren.

Het naaste doel van de veroveringen der Russen was Wiborg, de hoofdstad van Carelië, de Russische haven aan den Finschen zeeboezem. Den 24en Juni 1710 moest de stad capituleeren. Aan de bezetting was vrije aftocht beloofd, doch het ontbrak Peter niet aan voorwendsels om zijn woord te breken, toen hij niet alleen de Zweedsche troepen, maar bijna alle inwoners van Wiborg naar St. Petersburg voeren liet, om de bevolking der nieuwe stad te versterken.

Nog belangrijker dan deze voordeelen, door de Russen in Finland behaald, waren hunne veroveringen in Lijfland. Riga, Pernau en Reval vielen hun in handen. Lijfland en Esthland, Carelië en een deel van Finland, te zamen meer dan 1000 vierkante mijlen, waren thans aan de Russische heerschappij onderworpen.

Hadden de Russen zich gedurende den veroveringskrijg door de gruwelijke verwoesting van het land als zeer wreede vijanden doen kennen, Peter gedroeg zich na de verovering jegens de Lijflandsche ridderschap als een uiterst genadig heer. Het was zijn doel, den Lijflandschen adel, die door Karel XI en Karel XII zeer onderdrukt was, voor zich te winnen. De oude staatsregeling werd hersteld, de ridderschap ontving hare vroegere voorrechten terug, inzonderheid werd haar, gelijk allen inwoneren des lands, zoowel vrije uitoefening van hunne eeredienst, volgens de Augsburgsche geloofsbelijdenis toegestaan als een bestuur van het land, dat uitsluitend uit den adel en uit andere verdienstelijke inwoners der Duitsche natie verkozen zou worden.

Na al deze schitterende overwinningen mocht Peter gewis met goeden

moed den uitslag van den strijd tegemoet zien, die hem tegen het einde van het jaar 1710 op nieuw bedreigde, toen de Porte eindelijk het oor leende aan Poniatowski's kuiperijen en aan Rusland den oorlog verklaarde, hoewel nog in den aanvang van datzelfde jaar de vurigste vriendschapsbetuigingen tusschen de beide rijken gewisseld waren.

Zoodra de czaar het bericht van deze vredebreuk ontving, gaf hij bevel, dat het grootste deel der in Polen en Lijfland staande troepen naar de grenzen van Moldavië zouden oprukken. Hij zelf wilde aan den veldtocht deelnemen, doch eer hij zich naar het leger begaf, reisde hij naar Moskou; te Petersburg liet hij vorst Menschikof als opperbevelhebber van Carelië en Lijfland achter.

Te Moskou droeg Peter zorg voor de regeering des rijks gedurende zijne afwezigheid: hij vertrouwde haar toe aan een onlangs opgerichten senaat van 2 leden (4 Maart 1711). De senaat ontving den bepaalden last om krachtig en rechtvaardig te regeeren, alle onnoodige uitgaven te vermijden en voornamelijk er op acht te geven, dat de edellieden zich niet aan den staats- en krijgsdienst onttrokken, dewijl de adel er juist was om te dienen, opdat uit de jonge lieden de toekomstige officieren gevormd zouden worden.

Den 17en Maart 1711 nam Peter, kort voor zijn vertrek uit Moskou, nog een anderen gewichtigen maatregel. Hij verklaarde Catharina Alexjewna voor zijne ware en wettige gemalin; het Estlandsche boerenmeisje, dat eens te Mariënburg door de Russen gevangen was genomen, werd op den troon der czaren verheven.

Catharina was, toen zij in Russische gevangenschap geraakte, juist onlangs met een Zweedsch onderofficier gehuwd. Door hare schoonheid trok zij de aandacht van generaal Scheremetew, die haar als buit medevoerde, doch haar weldra aan den machtigen gunsteling des keizers, vorst Menschikof, overlaten moest.

Ook den czaar beviel de schoone en gevatte Catharina uitermate. Menschikof liet haar gaarne aan Peter over, dewijl hij hoopte, door haar den invloed van 's keizers geliefde, de schoone Anna Mons, die hem zeer vijandig was, te fnuiken. Dit gelukte ook volkomen. Catharina nam spoedig de plaats van Anna Mons in.

Zij was even slim als schoon; zij wist zich voor haren geliefde weldra onontbeerlijk te maken. Zonder naijver liet zij hem begaan, wanneer hij haar somtijds ontrouw werd. Steeds ontving zij hem met dezelfde lieftalligheid en onderdanigheid. Zij vroolijkte hem op, wanneer hij droevig gestemd was, zij nam deel aan al zijne ontwerpen, die zij wist te waardeeren, zij verpleegde hem, wanneer hij ziek was. Peter leed aan eene soort van epileptische krampen, die hem menigmaal overvielen na eene heftige gemoedsbeweging of wanneer hij zich — gelijk maar al te dikwijls geschiedde — aan den brandewijn te buiten was gegaan. Deze toevallen brachten hem in zulk eene woedende stemming, dat al zijne hovelingen, voor hun leven sidderend, zijne nabijheid ontvluchtten, dat zelfs zijne meest vertrouwde gunstelingen niet voor hem durfden verschijnen. In zulke tijden was Catharina Peter's goede engel; zij week niet van zijne zijde en wist hem door zachte toespraak tot kalmte te brengen en hem door vriendelijke scherts te vervroolijken.

Reeds in het jaar 1707 had Peter Catharina heimelijk gehuwd; dat hij thans voor zijn vertrek van Moskou haar openlijk als zijn gemalin er-

kende, had zijn grond in zijne plannen omtrent de erfopvolging, wellicht zelfs in zijn wensch om zijnen zoon uit zijn eerste huwelijk, over wien hij volstrekt niet tevreden was, te doen gevoelen, dat hem, wanneer hij zich niet verbeterde, de erfopvolging lichtelijk ontgaan kon. De czarewitz Alexei toch was een ruwe onbeschaafde Rus, die bij elke gelegenheid zijn misnoegen over de hervormingen van zijn vader uitsprak en derhalve dikwijls met hem in twist gewikkeld was; voor hem was dus het tweede huwelijk van den czaar eene ernstige bedreiging.

Terstond nadat hij Catharina openlijk voor zijne gemalin verklaard had, verliet Peter Moskou, om zich door Polen naar het Zuidelijke oorlogstooneel te begeven. Catharina vergezelde hem, gelijk gewoonlijk, ook ditmaal.

EEN EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten en de Noordsche oorlog. Samenkomst te Jaroslaw. Peter's bondgenootschap met de vorsten van Wallachye en Moldavië. Graaf Brancowan en Kantemir. Peter's marsch naar Moldavië. Opstand van Moldavië tegen Kantemir. Moeielijke tocht der Russen. Peter's ontvangst te Jassy. Brancowan's afval. Het leger van den grootvizier Baltadschi Mehemet. Insluiting van het Russische leger bij Falczin. Peter's wanhoop. De krijgsraad. Catharina's verdiensten. Peter's brief aan den senaat te Moskou. De grootvizier omgekocht. De vrede van Husch. Wanhoop van Karel XII. De grootvizier gestraft. Aftocht van het Russische leger.

In Polen had Peter te Jaroslaw een onderhoud met koning Augustus II. Er werd bepaald, dat één Poolsch leger Zweedsch Pommeren aantasten en een ander aan den oorlog tegen de Turken deel nemen zou. Op deze hulp rekende Peter evenwel weinig, veel meer op de andere bondgenooten, die hij gewonnen had, de Moldaviërs en Wallachen, die, door eenheid van godsdienst met de Russen verbonden, reeds lang ontevreden waren over de Turksche overheersching.

De vorst der Wallachen was Constantijn Bessaraba, graaf van Brancowan, een eerzuchtig, trouwloos man, die zeer gaarne het Turksche juk afwerpen zou en derhalve aan de voorstellen der Russische agenten een zeer gewillig oor leende. Hij had Peter, toen deze in allerijl naar den Donau oprukte, niet alleen geld en levensmiddelen beloofd, maar hem ook verzekerd, dat hij een opstand der onderdrukte christenen in het Turksche rijk ten gunste van Peter bewerken zou.

In Moldavië, dat toen slechts door den Dniester van Polen was gescheiden, was eerst sinds zeer korten tijd Demetrius Kantemir door de Porte als vorst aangesteld. De sultan stelde in hem zulk een onbepaald vertrouwen, dat hij hem zelfs de inhechtenisneming van Brancowan, die bij hem reeds onder verdenking lag, opgedragen had. In weerwil hiervan besloot de eerzuchtige vorst zich aan Rusland aan te sluiten om de souve-

reiniteit te verwerven, hem door den Russischen agent voorgespiegeld. Hij sloot met den czaar een aanvallend en verdedigend verbond.

Op de hulp der Wallachen en Moldaviërs en vooral op de levensmiddelen, welke deze hem rijkelijk toegezegd hadden, rekende Peter, toen hij aan het hoofd van een klein leger, nadat Scheremetew reeds met eene grootere afdeeling vooruit gezonden was, naar Moldavië optrok. Hij zou bitter teleurgesteld worden, want zijnen belangrijksten bondgenoot, Kantemir, trof bijna hetzelfde lot als eens Mazeppa getroffen had. Toen het Russische leger naderde, meende hij het masker te kunnen afwerpen. Hij maakte zijn bondgenootschap met Peter tegen de Turken in eene proclamatie bekend, en wekte de Moldaviërs op om hunne geloofsgenooten krachtig tegen den Turkschen erfvijand te ondersteunen. De bojaren werden naar het leger geroepen en allen, die vóór den 26en Juni niet gehoorzaamden, met den dood en met verbeurdverklaring van hunne goederen bedreigd.

Deze proclamatie werkte juist het tegenovergestelde uit van hetgeen er mee bedoeld was. De Moldaviërs vreesden de Turken veel meer dan de Russen, vele bojaren spoedden zich naar het Turksche leger en de landlieden brachten hunne levensmiddelen veel liever aan de Turken dan aan de Russen.

Bij vroegere veldtochten hadden de Russen de benoodigde levensmiddelen steeds op duizende wagens meegevoerd; dit hadden zij thans, steunende op de verzekeringen van Kantemir en Brancowan achterwege gelaten; de toestand van het Russische leger, dat voor niet meer dan 14 dagen van levensmiddelen was voorzien, was derhalve hoogst bedenkelijk. Scheremetew, die vooruitgerukt was, deelde dit den czaar mede, toen deze in aantocht was, om Moldavië binnen te rukken. Peter riep de generaals tot een krijgsraad bijeen. De Duitsche officieren Hallart, Ensberg en Osten waarschuwden tegen verder doordringen. Zij wezen er op, dat het Russische leger wellicht hetzelfde lot zou kunnen ondergaan, hetwelk Karel XII en zijne Zweden in de Ukraine getroffen had. Doch de Russische generaals kantten zich tegen dezen verstandigen raad aan en Peter leende hun het oor. Den 27en Juni 1711 trok hij den Dnieper over.

Ten einde de Pruth te bereiken, moest het leger zeven dagen achtereen door eene waterlooze, van boomen en menschelijke woningen ontbloote woestenij en over heuvels van gloeiend zand marcheeren. De soldaten versmachtten bijna van dorst, zij waren ternauwernood meer in staat om de afgematte leden voort te slepen. Na zeven dagen van bijna bovenmenschelijke krachtsinspanning kwam het leger aan de Pruth: hier voegde vorst Kantemir zich bij de Russen, wien hij te Jassy eene eervolle ontvangst bereid had.

Te Jassy ontving Peter het bericht, dat vorst Brancowan hem de beloofde hulp niet kon verleenen, dewijl, volgens de mededeelingen van den Wallachischen gezant, de vorst op zijne eigene redding bedacht moest zijn, omdat hij bij den grootvizier reeds verdacht was. Peter geraakte over deze mededeeling in zulk eene woede, dat hij zijn sabel trok en den Wallachischen gezant den schedel wilde splijten, slechts met moeite hield vorst Kantemir hem van den moord terug.

Onder deze omstandigheden was een verder doordringen in Moldavië een onzinnig waagstuk, doch Peter liet zich door vorst Kantemir daartoe belezen. Hij trok de Pruth langs, om het Turksche leger, van welks nabijheid hij onderricht was, tegemoet te gaan.

Het was een dolzinnig waagstuk, want Peter had, dewijl hij zijn leger had moeten splitsen, niet meer dan 24000 man onder zijne bevelen, terwijl de grootvizier Baltadschi Mehemet met meer dan 200.000 Turken in aantocht was. Niets was dan ook natuurlijker dan dat het den Turken gelukte, bij het dorp Falczin het Russische leger geheel te omsingelen. Na herhaalde gevechten, waarin de Turken zware verliezen leden, werden de Russen zoo vast ingesloten, dat zij noch voor-, noch achterwaarts konden.

Peter scheen reddeloos verloren. De terugtocht was hem afgesneden; bovendien was het hem onmogelijk de gelederen van den overmachtigen vijand door te breken of zich eenigen tijd tegen zijne aanvallen te verdedigen, dewijl levensmiddelen en voeder voor de paarden ontbraken. In wanhoop riep hij uit: „Thans ben ik er veel erger aan toe dan mijn broeder Karel bij Pultawa!" Daarop sloot hij zich alleen in zijne tent op, om aan zijne sombere gedachten den vrijen loop te laten.

Scheremetew en de overige generaals hielden inmiddels een krijgsraad, waarbij ook de kanselier Schaffirof en 's keizers gemalin tegenwoordig waren. Zij waren eenstemmig van oordeel, dat er slechts één middel ter redding bestond, nl. het sluiten van den vrede, en dat dit doel alleen bereikt kon worden door omkooping van den grootvizier.

Catharina nam de taak op zich, de toestemming van haren gemaal tot het aanknoopen van onderhandelingen te verwerven. Peter verkeerde in den toestand van de grootste opgewondenheid, hij wilde niemand, zelfs Catharina niet zien en spreken. Maar de moedige vrouw drong toch tot hem door en hare overredingskracht miste ook thans de gewone uitwerking niet. Hoewel Peter aan den goeden uitslag van alle onderhandelingen wanhoopte, gaf hij toch verlof om die te doen aanknoopen; hoe weinig hij daarvan voor zijne redding verwachtte, bewijst de volgende brief, dien hij, op het ergste voorbereid, aan den senaat te Moskou richtte:

„Ik deel u mede, dat ik met mijn geheele leger buiten mijne schuld, tengevolge van leugenachtige berichten, door mij ontvangen, door eene viermaal sterker krijgsmacht omsingeld en van allen proviand afgesneden, zonder buitengewone goddelijke hulp, niets voor oogen zie dan een vrijwillige ondergang of Turksche gevangenschap. In het laatste geval hebt gij mij niet langer als uwen czaar en heerscher te beschouwen en ook niets te vervullen van hetgeen ik, zij het ook eigenhandig, van u eisch, totdat ik in eigen persoon onder u verschijn. Mocht ik echter omkomen en gij de zekere tijding van mijn dood krijgen, kiest dan onder u den waardigste tot mijn opvolger."

Een officier, die met alle sluipwegen in die streken bekend was, nam de bezorging van dit schrijven op zich. Peter kuste hem op het voorhoofd en beval hem aan de hoede des hemels aan.

Nadat Peter zijne toestemming tot het voeren van onderhandelingen gegeven had; kwam het er slechts op aan, de noodige kleinoodiën tot omkooping van den grootvizier bijeen te brengen. Ook dit gelukte. Catharina bracht zelve al hare sieradiën ten offer en wist ook de generaals te bewegen om alles af te staan, wat zij aan geld en edelgesteenten bezaten.

Met dezen gouden talisman ter waarde van ongeveer een half millioen gulden toegerust, begaven Schaffirof en Scheremetew zich met de overige gezanten naar de Turksche legerplaats en wat zij zelven ternauwernood hadden durven hopen, geschiedde. De grootvizier liet zich overhalen om

vrede te sluiten, natuurlijk eerst na eenige onderhandelingen. Peter zou gaarne alle mogelijke voorwaarden toegestaan hebben, dit blijkt uit hetgeen hij aan Scheremetew schreef, toen de onderhandelingen voor zijn ongeduld niet spoedig genoeg vorderden:

„Ik vind dat de Turken, hoewel tot den vrede geneigd, toch erg talmen. Handel daarom naar uw goeddunken en zooals God het u ingeeft. Spreken zij inderdaad van vrede, willig hun in wat zij vragen, alleen niet onze slavernij en laat ons dit nog heden weten, opdat wij (in het tegenovergesteld geval) den uitersten weg kunnen inslaan."

Deze weg bestond in een wanhopigen strijd, waarin het Russische leger onvermijdelijk vernietigd zou zijn: tot Peter's geluk werd dit uiterste hem echter bespaard; het verdrag kwam tot stand op veel gunstiger voorwaarden dan Peter had kunnen en durven verwachten.

Tevergeefs poogde Poniatowski, die zich in het gevolg van den grootvizier bevond, dezen te bewegen om ten minste de gevangenschap van den czaar en van het geheele Russische leger te eischen; hij vond geen gehoor. In het vredesverdrag, dat den 23en Juli 1711 in het stadje Husch gesloten werd, verbond Peter zich om Asof aan de Turken terug te geven, zijne vestingen aan de Turksche grenzen te slechten en bovendien de Russische troepen uit Polen te verwijderen. Ten aanzien van den Zweedschen koning werd bepaald, dat Peter hem niet verhinderen zou, naar zijne staten terug te keeren en zich, zoo mogelijk, ook met hem over den vrede verstaan zou. Karel XII was door Poniatowski onderricht, dat de grootvizier tot den vrede overhelde. Hij stormde de Turksche legerplaats binnen, doch hij kwam te laat, het verdrag was reeds gesloten. Woedend vroeg hij Baltadschi Mehemet, hoe deze het had durven wagen, zonder zijne toestemming te onderhandelen, dewijl de oorlog om zijnentwil ondernomen was. Hij ontving kalm ten antwoord, dat de vizier hiervan niets wist, dat de sultan dezen bevolen had in het belang van Turkije te strijden.

„Maar" — vervolgde Karel — „waarom sloot gij vrede, daar ge toch den vijand zonder moeite kondt vernietigen?"

„Onze wet," antwoordde de Muzelman, „gebiedt ons, den vrede toe te staan, wanneer onze vijanden zich voor ons verootmoedigen en om genade smeeken."

„Doch gij kondt den czaar immers met zijn geheele leger gevangen nemen," hernam Karel weer.

„En wie had dan" — luidde het antwoord — „zijn rijk moeten regeeren? Niet alle koningen mogen in den vreemde zijn."

Woedend riep Karel den vizier toe: „Indien een mijner generaals zulk een vrede gesloten had, zou ik hem den kop voor de voeten laten leggen, en hetzelfde lot hebt gij van den sultan te verwachten."

Zoo erg liep het toch met den grootvizier niet af, al ging het hem ook erg genoeg. Op Poniatowski's aanklacht werd hij afgezet en verbannen tot straf voor het sluiten van den vrede, maar het gebeurde was daarmee niet ongedaan te maken.

Onmiddellijk na het sluiten van het verdrag had de grootvizier den Russen levensmiddelen in overvloed doen toekomen; twee dagen later, den 25en Juli trok het Russische leger met slaande trom en vliegende vaandels af. Karel XII was getuige van dezen aftocht. Nog eens wendde hij zich tot den grootvizier met het aanbod om met slechts ééne Turk-

sche legerafdeeling de Russen aan te vallen en te overwinnen; doch hij ontving een scherp weigerend antwoord. Zulk een woordbreuk — werd hem geantwoord — is een Muzelman onwaardig.

Zonder zich verder op te houden, trok Peter met zijn leger af, en bereikte gelukkig de Poolsche grenzen. De eer zijner redding schreef hij gaarne toe aan zijne gemalin Catharina; hoewel hij wist, dat het plan tot de onderhandelingen en de omkooping van den grootvizier van Schaffirof en Scheremetew was uitgegaan, verbreidde hij toch de meening, dat Catharina de eigenlijke oorzaak van zijne redding geweest was, en hij verheugde zich zeer, dat zijne gemalin hierdoor bij het leger en bij het Russische volk zeer bemind werd.

TWEE EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten en de Noordsche oorlog. Karel XII in Turkije. Karel's legerplaats te Warnitza. Poniatowski's werkzaamheid te Constantinopel. Peter's woordbreuk. Oorlogsverklaring der Porte. Weifelende staatkunde des sultans. Tweede vrede. Derde oorlogsverklaring. Karel XII uit Turkije verjaagd. Zijn onwaardige tegenstand. Zijn strijd tegen de Turken. Zijn gevangenneming en verwijdering naar Demotica. Zijn wanhopige toestand. Zijn terugreis. Zijne aankomst te Straalsund. Zweden's toestand gedurende Karel's afwezigheid. De Duitsche provinciën door de bondgenooten veroverd. De Denen bij Gadebusch door Stenbock verslagen. Altona verbrand. Capitulatie van Stenbock te Tönningen. Sleeswijk bij Denemarken ingelijfd. Misnoegde stemming van het Zweedsche volk. Zijn ondragelijke toestand. De rijksraad en prinses Ulrica Eleonora. De stenden bijeengeroepen. Luide klachten. Antwoord van Karel XII. Reis van graaf Lieuwen naar Turkije.

Na het sluiten van den vrede van Husch keerde Karel XII, hoogst ontevreden over zijne bondgenooten, naar Bender terug. Hij vond zijne legerplaats door den Dniester overstroomd. Zijne vrienden spoorden hem aan om thans, nu hij van alle hulp der Turken verstoken was, eindelijk naar Zweden terug te keeren. Doch hij weigerde dit volstandig. Dat hij er volstrekt niet aan dacht, in den eersten tijd Turkije te verlaten, toonde hij door eenige uren verder naar Warnitza te trekken en hier voor zich en zijne manschappen huizen te laten bouwen. Hij had Poniatowski weder naar Constantinopel gezonden, en hij hoopte des te meer, dat de bemoeiingen van zijn bekwamen onderhandelaar tot eene goede uitkomst zouden leiden, dewijl hij zeer goed voorzag, dat czaar Peter zijne door den nood hem afgeperste beloften niet houden en weldra den vrede verbreken zou. Daarom bleef hij te Warnitza, hoewel de grootvizier hem het bevel toekomen deed om

eindelijk Turkije te verlaten, hoewel de ruime toelage, hem tot dusver voor hemzelven en zijn legertje zoo edelmoedig door de Turken verleend, ingetrokken werd en hij zich genoodzaakt zag om van de Joden gelden tegen de hoogste woekerrenten op te nemen, ten einde in zijn onderhoud te voorzien.

Karel XII had niet ten onrechte op de trouwloosheid van czaar Peter gerekend. Toen deze zich in veiligheid bevond, dacht hij er niet aan, de vredesvoorwaarden na te komen. Hij dwong hierdoor sultan Achmet III eenigermate om hem andermaal, den 28en December 1711, den oorlog te verklaren, doch Karel's hoop werd hierdoor niet verwezenlijkt.

De Porte volgde in die dagen eene zeer weifelende staatkunde. De grootviziers volgden elkander in snelle afwisseling op, zij werden verkozen en ten val gebracht door kabinetsintrigen en met hen wisselde de staatkunde van het Turksche rijk ook aanhoudend af. Vandaag was zij vredelievend, morgen oorlogszuchtig, vandaag Russisch-, morgen Zweedschgezind. Wie bij den sultan het laatste woord had, diens gevoelen vond zoo lang ingang, totdat een ander den weifelenden vorst weer eene andere meening deed opvatten. Nu eens werden de kuiperijen van den éénen gezant te Constantinopel met een vluchtig gevolg bekroond, dan weder behaalde een andere onderhandelaar de zege op zijn mededingers. Was het Poniatowski gelukt, Baltadschi Mehemet ten val te brengen en te bewerken, dat de oorlog op nieuw aan Rusland verklaard werd, weldra gelukte het Scheremetew en den overigen Russischen gevolmachtigden, die als gijzelaars voor de trouwe naleving der vredesvoorwaarden van Husch te Constantinopel vertoefden, door overreding en omkooping de oorlogsverklaring te doen intrekken. Hunne pogingen werden ondersteund door de Engelsche en Hollandsche gezanten, en middellijk ook door Karel XII, wiens onbeschaamde houding en zijne weigering om Turkije te verlaten, te Constantinopel veel kwaad bloed gezet had. Reeds in het voorjaar van 1712 kwam de vrede tusschen de Porte en den czaar tot stand. In November 1712 werd wel ten derden male de oorlog aan Rusland verklaard, dewijl de voor den vrede ijverende grootvizier ten val gebracht was en Peter op nieuw de vredesvoorwaarden schond, doch deze oorlogzuchtige stemming bracht Karel XII even weinig voordeel aan als de vroegere, dewijl zij evenmin eenig gevolg had als deze. Toen kort daarna de Russischgezinde partij in den divan weder in 't bezit der macht geraakte, ontving Karel van den sultan den bepaalden last om eindelijk Turkije te verlaten.

Thans ontstond er tusschen Karel XII en de Turksche beambten een strijd, die even eervol voor de laatstgenoemden als smadelijk voor den Zweedschen koning was. Terwijl de Turken hunne edelmoedige gastvrijheid bijna tot in het overdrevene bleven volhouden, volhardde Karel in eene onbegrijpelijke halstarrigheid en legde hij de schandelijkste ondankbaarheid aan den dag.

Op het bepaalde bevel des sultans om Turkije te verlaten, antwoordde hij, dat hij dit alleen kon doen, wanneer vooraf zijne schulden, ten bedrage van ongeveer negen tonnen gouds, betaald werden. Met keizerlijke mildheid stond de sultan den vluchteling niet alleen deze hoogst aanzienlijke som, maar bovendien nog *f* 180.000 toe. Ismaël, de pascha van Bender, ontving echter in last die eerst uit te betalen, wanneer de koning werkelijk vertrokken zou zijn. In goed vertrouwen op de verzekering

van baron Grothausen, Karel's schatmeester, dat de schuld des konings voor zijn vertrek betaald moest worden, overschreed de pascha zijnen last. Karel XII nam het geld aan, doch was schaamteloos en trouwloos genoeg om in weerwil hiervan te blijven en andermaal negen tonnen gouds als voorwaarde voor zijn vertrek te eischen. Deze onbeschaamdheid putte het geduld van den lankmoedigen sultan toch eindelijk uit. Hij had een ongelukkigen vorst, een vluchteling, dien hij als zijn gast beschouwde, met de meeste verschooning en tegemoetkoming behandeld; de meest onbeperkte gastvrijheid was een voorschrift zijner godsdienst en hij wilde tegenover de vorsten van Europa de Porte niet onder de verdenking van gebrek aan gastvrijheid brengen. Thans meende hij echter het recht te hebben om den ongenooden gast met geweld uit zijn rijk te verwijderen. Hij riep den divan samen en legde hem de vraag voor, of hij tegen Karel XII, die zijn woord gebroken had, behoudens zijne eigene eer geweld gebruiken mocht. Eenparig beantwoordden de aanwezigen die vraag met ja; ook de mufti stemde hiermede in.

De pascha van Bender en de chan der Tartaren ontvingen bevel om den koning met geweld tot vertrekken te noodzaken. De pascha deelde den Zweedschen koning dit bevel op de meest verschoonende wijze mede en verzocht hem dringend, dat hij vrijwillig vertrekken zou, doch hij ontving het toornige antwoord, dat hij, zoo hij durfde, het beproeven mocht des sultans gebod ten uitvoer te leggen.

Ongetroost verwijderde de pascha zich. Hij koesterde een diepen eerbied voor de dapperheid van zijn beroemden gast en nam niet dan hoogst ongaarne de toevlucht tot geweld; doch thans bleef hem niets anders over. Nog denzelfden dag deed hij de levering van levensmiddelen ophouden, waarvan hij tot dusver Karel XII en zijn legertje voorzien had; de Polen en Kozakken, die zich in des konings gevolg bevonden, moesten naar Bender terugtrekken. Alleen de Zweden bleven, ongeveer 1400 man sterk, bij hunnen stijfhoofdigen koning.

De pascha meende den koning door gebrek tot toegeven te kunnen noodzaken. Doch Karel zwichtte niet, hoewel spoedig in zijne legerplaats de nood al hoog en hooger klom. Nu trok de pascha een aantal troepen bijeen, doch ook hierdoor liet de halsstarrige koning zich niet tot toegevendheid bewegen. Hij ontzag zich zelfs niet, zich in zijne legerplaats te verschansen en zich met zijne handvol volks tot den strijd tegen een Turksch leger voor te bereiden. Tevergeefs trachtten de Holsteinsche en Engelsche gezanten, Fabrice en Jeffries, hem van het onzinnige van een gewapenden tegenstand te overtuigen; tevergeefs bracht de pascha van Bender zijn eigen leven in gevaar, door nog eens te Constantinopel om bepaalde voorschriften over zijn te volgen gedragslijn te vragen en, toen het antwoord luidde, dat ingeval Karel weerstand bood, men hem op leven en dood bevechten moest, dit bevel door Fabrice woordelijk aan den koning te doen overbrengen.

„Dat bevel is een ondergeschoven stuk," antwoordde Karel XII ongeloovig. Zijne eigene raadslieden, geestelijken en generaals smeekten hem, toe te geven. Doch hij bleef onbuigzaam. Nu verloor eindelijk ook Fabrice zijn geduld. Hij verwijderde zich met de woorden: „Wanneer uwe majesteit niet luisteren wil naar hetgeen verstand, godsdienst en eer haar gebieden, dan blijft mij niets anders over dan heen te gaan."

De pascha van Bender waagde nog meer dan ééne poging om door

smeekingen en vertoogen den koning tot toegevendheid te bewegen, hij deed het zelfs nog, toen reeds een Turksch leger met het noodige geschut de Zweedsche legerplaats omsingeld had, en eerst toen alles vruchteloos bleek, gaf hij den 10en Februari 1713 het sein tot den aanval.

De Zweden verdedigden zich dapper, Karel zelf vocht met een moed, die wanneer hij niet in zulk eene onzinnige onderneming aan den dag was gelegd, de hoogste bewondering verdiend zou hebben; doch zelfs de grootste dapperheid vermocht niets tegenover zulk eene overmacht. Een groot aantal Zweden werden gedood, ook Karel XII zou dit lot niet ontgaan zijn, indien niet de Janitscharen, die hem aanvielen, vol bewondering voor zijne dapperheid, zorgvuldig vermeden hadden hem te wonden. Meer dan één aanvaller verloor het leven bij de poging om hem te ontwapenen en gevangen te nemen; eindelijk gelukte dit.

De pascha van Bender behandelde den gevangene met de grootste onderscheiding, doch de vrijheid schonk hij hem niet terug. Hij zond hem eerst naar Bender, vervolgens naar Adrianopel, opdat de sultan verder over hem beschikken zou. Van het lustslot Timurtasch, waar Karel aanvankelijk ingekwartierd was, werd hij naar Demotica vervoerd, en hier andermaal op kosten des sultans verpleegd.

Nog eens openden zich gunstiger uitzichten voor hem. Zijne ontembare dapperheid had den Turken zulk eene bewondering voor hem ingeboezemd, dat er zich aan het hof eene partij voor hem vormde. Ook Poniatowski was ten zijnen gunste werkzaam. De grootvizier, die zijne inhechtenisneming bevolen had, de mufti, de chan der Tartaren en de pascha van Bender, die deelgenomen hadden aan de tegen hem verordende maatregelen, werden niet alleen afgezet maar ook gestraft, en een den Russen vijandig gezinde grootvizier trad aan het hoofd der regeering.

Doch het was niets dan eene vluchtige schemering van geluk. Karel zelf vernietigde zijne uitzichten door overmoedigen trots. Toen de grootvizier hem tot een onderhoud liet uitnoodigen, gevoelde hij zich door zulk eene aanmatiging van een onderdaan jegens een koning diep beleedigd; hij wees de uitnoodiging barsch van de hand. Toen kort daarna de grootvizier ten val gebracht en door een voorstander van den vrede vervangen werd, was op nieuw voor Karel XII alle uitzicht om aan het hoofd van een Turksch leger naar Rusland te trekken en zich op czaar Peter te wreken, in rook vervlogen.

Toch zou hij zijne kracht wellicht nog lang in vruchtelooze pogingen uitgeput hebben, indien niet zijne stijfhoofdigheid eindelijk gebogen was door berichten, welke een Zweedsch gezant, de graaf van Liewen, hem overbracht. De vrees, dat hij tengevolge van langere afwezigheid uit zijn rijk den Zweedschen troon verliezen zou, bewoog hem om den 1en October 1714 Turkije te verlaten, nadat hij vijf kostbare jaren zijns levens verspild had in vruchtelooze pogingen om de Porte tot een oorlog tegen Rusland te bewegen.

De sultan schonk hem bij zijn vertrek nog een blijk van zijne edelmoedige gastvrijheid. Hij vergaf hem niet alleen zijn verzet te Warnitza, maar overlaadde hem zelfs met kostbare geschenken.

Met een groot gevolg en met koninklijken luister aanvaardde Karel XII de terugreis, doch weldra begon die langzame, koninklijke manier van reizen hem te vervelen. Het ongeduld joeg hem voorwaarts. Hij liet zijn gevolg in den steek en alleen, slechts vergezeld door de kolonels During en

Rosen, reed hij verder. Om niet onderweg herkend en opgehouden te worden, liet hij zich kapitein Peter Fritsch noemen. Een zijner geleiders, kolonel Rosen, kon dat afmattend rijden niet verdragen en bleef onderweg liggen. Alleen door During vergezeld, zette de koning zijne reis voort, zonder zich de minste rust te gunnen, over dag te paard, des nachts in een wagen. Nooit hield hij zich langer op eene plaats op dan volstrekt noodzakelijk was, om van paarden te verwisselen of des avonds een wagen te huren. In 14 dagen legde hij niet minder dan 280 Duitsche mijlen af. Op dezen ganschen tocht, door Wallachye, Hongarije en Duitschland legde hij zijne kleederen niet af en kwam hij niet op een bed.

Eindelijk, den 22en November 1714, des morgens te 1 uur, had hij het eerste doel zijner reis, de stad Straalsund, bereikt en kon hij zich voor het eerst sinds vele dagen weer in een bed ter ruste leggen. Toen hij zich uitkleeden wilde, was het niet mogelijk, de laarzen van de gezwollen voeten te trekken, ze moesten losgesneden worden.

Toen den volgenden dag het bericht, dat de koning teruggekeerd was, zich door de stad verbreidde, kende de blijdschap des volks geene grenzen. Nog altijd oefende de klank zijns naams zulk eene toovermacht uit, dat de goede burgers geloofden, dat thans een einde gekomen was aan al de ellende, welke zij in de laatste jaren geleden hadden. Zij begroetten Karel, toen hij den tweeden dag de straten doorreed, met zulke levendige toejuichingen, dat zelfs zijn hard gemoed verteederd werd. Uit dankbaarheid voor de hem betoonde liefde, schonk hij de stad gedurende 10 jaren vrijdom van alle heffingen; hare aanzienlijkste raadsleden verhief hij in den adelstand.

Met helderen blik schouwde Karel XII thans weer in de toekomst. Zijne hoop zou echter niet verwezenlijkt worden, want al te lang was hij in den vreemde geweest, al te zwaar had Zweden in de laatste jaren geleden, dan dat zelfs de dapperheid van een Karel XII de rampzalige gevolgen der jongste gebeurtenissen had kunnen uitwisschen.

Niet alleen had czaar Peter de Oostzeeprovinciën geheel aan zijne macht onderworpen, de verovering van Finland voltooid en zelfs tot zijne groote blijdschap eene overwinning ter zee op den Zweedschen admiraal Ehrenschild gevierd, maar ook de Duitsche provinciën waren voor het grootste gedeelte door vijanden overstroomd en, wat het ergste was, het Zweedsche volk was geheel uitgeput, de partijen staken op nieuw het hoofd op, de adel had gedurende 's konings afwezigheid in stilte zijne kracht weer uitgebreid en wachtte slechts op eene gunstige gelegenheid om die te doen gelden.

Door het verwerpen van het Haagsche concert had Karel XII zijnen vijanden de meest gewenschte gelegenheid geschonken om zich op de Zweedsch-Duitsche provinciën te werpen. Saksers, Russen en Denen ondernamen hier strooptochten en de Zweedsche bezettingen waren meestal te zwak om een krachtigen tegenstand te bieden, slechts enkele versterkte steden, zooals Straalsund en Wismar, boden den vijand nog het hoofd, ook het eiland Rugen kon door de vijanden niet genomen worden, doch overigens zegevierde deze bijna overal. Een korten tijd scheen het geluk den Zweden intusschen weer toe te lachen, toen het den veldmaarschalk Stenbock den 20en December 1712 gelukte, den Denen te Gadebusch zulk eene geduchte nederlaag toe te brengen, dat het 20.000 man sterke Deensche leger door 8000 Zweden uiteengejaagd werd en dat ook de Saksers en Russen, die den Denen ter hulp wilden komen, het niet waagden, den ze-

gevierenden veldheer, die den roem der Zweedsche dapperheid met nieuwen luister deed schitteren, aan te tasten.

Geheel Bremen en Verden werden na deze overwinning den Denen zonder moeite weer ontrukt en ook de overige Duitsch-Zweedsche provinciën had Stenbock wellicht heroverd, indien hij niet, juist zooals zijn koning Karel XII, onvatbaar was geweest voor goeden raad. In plaats van zich, gelijk al zijne officieren hem aanrieden, tegen de Saksers en Russen te wenden, de Duitsch-Zweedsche provinciën van vijanden te zuiveren en de macht van Zweden daar te herstellen, liet Stenbock zich bewegen om het schandelijke werktuig van eens anderen wraak te worden.

Graaf Welling, de stadhouder van Bremen en Verden, wiens huis bij de beschieting en belegering van Stade door Zweden's bondgenooten verwoest was, spoorde Stenbock aan om voor de beschieting van Stade wraak te nemen door eene vijandelijke stad in de asch te leggen en de veldmaarschalk vervulde dezen wensch, die volkomen overeenstemde met zijne begeerte om de Denen te vervolgen. Hij trok de Elbe over om Altona voor de vernieling van Stade te straffen.

Altona was eene opene stad, die niet verdedigd kon worden. De burgers boden aan, eene hoogst aanzienlijke oorlogsschatting te betalen, de geestelijken, burgers, vrouwen en kinderen wierpen zich aan de voeten van Stenbock en van graaf Welling en smeekten om genade. Tevergeefs! Stenbock wees het geld van de hand, hij verklaarde, dat hij niet zelfzuchtig was! Welling beweerde, dat het verbranden van Altona den koning van Denemarken eene ontzettende schade toebrengen zou.

Den 9en Januari 1713 liet Stenbock de stad aan alle hoeken in brand steken en hij rustte niet, voordat zij in een puinhoop herschapen was. De ongelukkige bewoners waren zonder genade aan den bittersten nood, aan de felste koude prijs gegeven, en zij vonden ook geene ondersteuning bij de naburige stad Hamburg. De Hamburgers, die in dien tijd evenzeer om hun rijkdom als om hunne in rechtzinnige onverdraagzaamheid zich lucht gevende vroomheid in geheel Duitschland bekend waren, sloten voor de vluchtelingen hunne poorten.

Met den dag van Altona's brand begonnen het geluk en de roem van Stenbock en zijn leger te tanen. Hij trok naar Sleeswijk, om in dit door den krijg nog niet verwoeste land voor zijne troepen goede verpleging en goeden buit te vinden. Hierdoor gaf hij den vijand gelegenheid om zich te herzamelen en te hereenigen. Een zeer sterk Russisch Saksisch leger kwam uit het Oosten aanrukken, Stenbock durfde der overmacht niet het hoofd bieden; hij vatte het plan op om zijn leger door Jutland naar de zee te voeren en naar Zweden terug te keeren.

Dewijl de volvoering van dit plan door slecht weder verhinderd werd, wierp hij zich in de vesting Tönningen, doch ook haar kon hij niet houden. Nadat alle verdedigingsmiddelen uitgeput waren, gaf hij zich den 16en Mei 1713 met zijn geheele leger (11000 man) over. Hiermede was de Zweedsche macht in deze streken geheel vernietigd. Den hertog van Holstein-Gottorp, die eene meer dan dubbelzinnige gedragslijn gevolgd had, werd Sleeswijk ontnomen: dit hertogdom werd bij Denemarken ingelijfd. Gedurende dezen ongelukkigen oorlog had eene hoogst ontevredene stemming zich van het Zweedsche volk meester gemaakt. Dit was ook hoogst natuurlijk, want onzinniger verhouding tusschen regeering en volk dan die, welke er toen in Zweden bestond, laat zich nauwelijks denken. Alle voordeelen,

welke de onbeperkte koninklijke macht het land aangebracht had, waren door Karel's afwezigheid weer verloren gegaan, doch alleen de nadeelen daarvan deden zich in de sterkste mate gevoelen. Ook te Bender wilde de koning de onbeperkte heer en meester blijven, alle belangrijke zaken moesten aan zijne beslissing onderworpen worden en natuurlijk kwam zijn besluit altoos te laat in Zweden aan. Ten gevolge van Karel's rampzalige stijfhoofdigheid, van den eindeloozen oorlog en van de daardoor noodzakelijk gemaakte belastingen verkeerde Zweden in een bijna ondragelijken toestand, dien wij niet beter kunnen beschrijven dan von Raumer doet in een uittreksel uit de mededeelingen, welke de Engelsche gezant Jackson aan zijn hof zond. Het luidt:

„Door dezen langdurigen en kostbaren oorlog is Zweden in eene algemeene armoede gedompeld, en hoewel volk en rijksraad met den besten wil bezield zijn, drogen alle hulpbronnen van jaar tot jaar in zulk een mate uit, dat men volstrekt geene zekere raming kan maken van de opbrengst der oude belastingen en nog minder van die der nieuwe belastingen, die men zou willen invoeren. Op verzoekschriften, waarin men bij den koning op het sluiten van den vrede aandrong, gaf deze ten antwoord, dat hij een ieder als verrader beschouwde, die eenig vredesvoorstel deed, en dat hij besloten had, liever leven en kroon ten offer te brengen dan een zijner vijanden ook maar een duimbreed gronds af te staan. Dagelijks neemt derhalve de ontevredenheid onder alle klassen der bevolking toe en de stadhouders in de verschillende gewesten verklaren ronduit, dat alleen het bijeenroepen van de stenden door den rijksraad het volk eenigermate kan gerust stellen. Het laatste schrijven uit Adrianopel heeft de leden van den senaat tot wanhoop gebracht, want terwijl zij hoopten, dat de koning hun (voor onvoorziene gevallen en in overeenstemming met de dringende behoeften van het rijk) een ruimeren werkkring verschaffen zou, verbiedt hij hun in harde uitdrukkingen, een enkelen stap te doen, dien hij niet uitdrukkelijk heeft goedgekeurd. En hunne vrees is nog zóó groot, dat zij liever gelaten hunnen ondergang afwachten dan zich aan zijnen toorn blootstellen willen. Dewijl hij nu halstarrig elk vredesvoorstel van de hand wijst, kan alleen eene buitengewone gunst der Voorzienigheid verhoeden, dat dit geheele rijk de prooi zijner vijanden wordt. Het denkbeeld om de rijksstenden bijeen te roepen, is geheel ter zijde gesteld, want de koning wil niet, dat zijne aanzienlijke onderdanen ook slechts het geringste zijner bevelen in twijfel trekken, hij meent dat zijne eer gekrenkt zou worden, indien hij in eenige zaak hunne toestemming vroeg, dewijl hij onbepaald de macht en het recht bezit om hunne hulp en hunnen bijstand te bevelen, op zulk eene wijze en onder zulke omstandigheden als het hem behaagt. De werkeloosheid van den rijksraad wordt door alle klassen der bevolking luide gegispt, ja in eenige door het geheele rijk verspreide vlugschriften wordt hij, en niet minder de koning, scherp gehekeld. Ook openbaart zich vooral onder den ouden adel eene sterke neiging om de rechten en vrijheden te herkrijgen, die men al te edelmoedig den vorigen koning afstond. Ja, de tegenwoordige willekeurige regeering wordt al meer en meer aangevallen en (met eenige uitzonderingen) door het geheele volk voor de eenige bron van alle onheil en ellende gehouden, zoodat eene omwenteling, van welken aard dan ook, niet verre schijnt te zijn.”

De algemeene ontevredenheid des volks nam een zoo dreigend karak-

ter aan, dat de rijksraad daarvoor niet langer de oogen kon sluiten. Den 27en September 1713 begaven zijne leden zich in plechtigen optocht naar de zuster van Karel XII, Ulrica Eleonora, en smeekten haar dringend, het voorzitterschap in den rijksraad op zich te nemen, ten einde hierdoor der koninklijke macht een nieuwen steun te schenken.

Ulrica Eleonora duchtte den toorn haars broeders, indien zij zulk een belangrijken stap buiten zijne toestemming deed, doch de nood was zoo hoog geklommen, dat zij den wensch van den rijksraad wel inwilligen moest en ook het bijeenroepen van de rijksstenden goedkeurde.

Den 14en December 1713 werd de vergadering der stenden geopend. Al bezaten zij ook in Zweden geene macht meer, toch was hunne vergadering van het grootste belang, dewijl zij het volk de gelegenheid aanbood om zijne rechtmatige klachten te uiten. De rijksraden, de edelen en de boeren verklaarden eenstemmig, dat het land aan den rand van een afgrond stond en dat er slechts ééne kans op redding overgebleven was, namelijk het onverwijld sluiten van den vrede.

De adel verzekerde eenstemmig, dat eene omwenteling voor de deur stond, wanneer het volk niet het uitzicht op vrede en op vermindering van belastingen geopend werd.

Doch het hart des konings was meer verstokt dan ooit; toen hij de berichten uit zijn vaderland ontving, werd hij niet vervuld met smart en berouw over de door hem zelven veroorzaakte onheilen zijns volks, maar met toorn over de vermetelheid van den rijksraad, die het waagde, op zijne koninklijke rechten inbreuk te maken. Hij verklaarde alles wat er geschied was, nul en van geener waarde en beval, dat de rijksdag ontbonden zou worden, ja men verhaalt, dat hij zijne onbeschaamde ruwheid zoo ver gedreven heeft van te schrijven, „dat hij een zijner oude laarzen zenden zou, om Zweden te regeeren.” Boven allen geschiedkundigen twijfel verheven is dit verhaal wel niet, doch het is volkomen in overeenstemming met het karakter van den ongevoeligen en overmoedigen dwingeland.

Met bijna ongeloofelijke onderdanigheid gehoorzaamde de rijksdag het koninklijk gebod; zijne leden werden, toen zij naar huis keerden, door het volk met schimp- en spotredenen, ja zelfs met mishandelingen ontvangen. De gisting in het geheele land was zoo groot, dat de regeering zich niet meer wist te redden. Zij zond graaf Liewen naar Turkije, om nog eens den koning den rampzaligen toestand van zijn volk naar waarheid af te schilderen en ernstig op zijne terugkomst aan te dringen. Liewen kweet zich van zijne taak en het gelukte hem de stijfhoofdigheid van den verblinden koning te buigen en zijne terugkomst te bewerken.

DRIE EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten en de Noordsche oorlog. Koning Frederik Willem I van Pruisen en George I van Engeland voegen zich bij het bondgenootschap tegen Karel XII. Verdrag van Kopenhagen. Verlies van Straalsund en van het eiland Rügen. Finantiëele kunststukken van den vrijheer von Görz. Vervalsching van de munt. Duurte en hongersnood in Zweden. Karel's veldtocht tegen Noorwegen. Inneming van Christiania. Vruchtelooze belegering van Friederichshall. Terugtocht naar Zweden. Russische troepen in Denemarken. Tweespalt tusschen czaar Peter en de overige bondgenooten. Onderhandeling van von Görz met Peter. Samenkomst te Lofoe. Armfeld's marsch naar Drontheim. Vernietiging van zijn leger. Friederichshall door Karel XII belegerd. Dood van Karel XII. Vermoeden, dat hij vermoord zou zijn. Karel's karakter.

Karel XII was binnen Straalsund met luid gejuich begroet, dewijl de door buitenlandsche vijanden in 't nauw gebrachte burgerij van hem, van zijne dapperheid en zijn krijgsgeluk, redding uit den nood verwachtte. Doch niet overal in Zweden werd de tijding van zijne terugkomst met dezelfde blijdschap vernomen. Wel luidden in alle steden des rijks de kerkklokken, wel donderde het geschut en aanschouwde men al die officiëele vreugdeblijken, welke de vrees voor den vorst steeds den volken pleegt af te persen, doch al dit vreugdebetoon kwam niet uit het hart. Integendeel bij de inwoners, vooral bij den adel, heerschte eene algemeene verslagenheid: men begreep zeer goed, dat thans alle hoop op het sluiten van den vrede vervlogen was.

Dit denkbeeld was ook inderdaad zeer verre verwijderd van Karel; hij dacht volstrekt niet aan de ellende zijns volks, maar alleen aan de beste wijze om door eene schitterende zegepraal zijn getaanden roem als veldheer te herstellen.

In zijne onbegrijpelijke verblinding ontzag hij zich zelfs niet, het aantal zijner vijanden nog te vermeerderen. Koning Frederik Willem I van Pruisen, de zoon en opvolger van den in 1703 overleden koning Frederik I, had een groot deel van Zweedsch Pommeren als pand ontvangen, dewijl hij voor Zweden eene som van ruim *f* 700.000 aan Rusland en Saksen betaald had; ook de vesting Stettin was hem door den Zweedschen bevelhebber volgaarne ingeruimd, dewijl deze zich anders genoodzaakt zou hebben gezien om haar aan de Russen over te geven.

De koning van Pruisen verklaarde zich wel bereid om Stettin en de overige door hem bezette plaatsen te ontruimen, nadat van Zweden's zijde

de voorgeschoten gelden terugbetaald zouden zijn; doch daar Karel XII eischte, dat de ontruiming in vertrouwen op zijn woord onmiddellijk zou plaats hebben, dewijl hij zelfs met dwangmaatregelen dreigde en deze ook door het bezetten van Usedom en van de Peenemunder schans ten uitvoer bracht, trad Pruisen tot het algemeene bondgenootschap der Noordsche staten tegen Zweden toe. Ook George I, keurvorst van Hannover en koning van Engeland, die de hertogdommen Bremen en Verden voor Hannover den Denen afkocht, sloot zich bij het verdrag van Kopenhagen (26 Juni 1716) bij de bondgenooten aan.

Twee nieuwe machtige tegenstanders, en dat, terwijl Zweden niet eens in staat was geweest om zijnen ouden vijanden het hoofd te bieden! Toch was Karel XII niet tot vrede te bewegen; hij zette met zijne gewone halsstarrigheid den wanhopigen strijd voort.

Twee Pruisische legers, door Deensche, Poolsche en Hannoversche troepen versterkt, rukten in den zomer van 1715 tegen Straalsund en Wismar op. De Zweden waren tegen de overmacht niet bestand, zij verloren de in het voorjaar bezette plaatsen weder en ook het eiland Rügen trachtte Karel XII vruchteloos tegen vorst Leopold van Anhalt-Dessau, die de bondgenooten aanvoerde, te verdedigen. Zelfs de vesting Straalsund was niet langer te houden. Ten einde bij de inneming niet krijgsgevangen te raken, scheepte Karel XII zich den 22en December heimelijk naar Zweden in. Den 24en December werd Straalsund door de Denen bezet.

Doch al deze rampspoeden waren niet bij machte om Karel's stijfhoofdigheid te fnuiken. Het ontbrak hem letterlijk aan alles wat noodig was tot voortzetting van den krijg. Zijn leger verkeerde in den ellendigsten toestand, het was even sober gekleed als gewapend; geld had hij niet en den verarmden Zweedschen boeren kon hij geen enkele cent meer afpersen; en toch moest en zou de oorlog worden voortgezet. Karel XII meende dit des te beter te kunnen doen, dewijl hij een kunstenaar op finantiëel gebied in zijn dienst had genomen, een groot staatsman, die den laatsten penning uit den buidel der onderdanen wist te halen, zonder de toevlucht te nemen tot het gehate middel van verhooging der belastingen. De vrijheer von Görz, door Karel tot den gravenstand verheven, had tot dusver in Holsteinschen dienst gestaan. Hij was een staatsman uit die school, volgens welker beginselen alles goed en geoorloofd is, wat ten nutte en in den dienst van een vorst geschiedt. Talentvol en kundig, een geslepen diplomaat, een vurig kampioen voor de onbeperkte koninklijke macht, doch een man zonder hart voor het volk en zijn lijden, was graaf von Görz juist een minister naar den smaak van Karel XII, wiens schatkist hij in den oogenblik van den grootsten nood weder vulde, wel is waar door den treurigen geldelijken toestand van Zweden te verergeren, in plaats van dien te verbeteren — doch wat beteekende dit in des konings schatting?

Er werden koperen muntstukken van zeer gering gehalte geslagen en tot een veel hoogeren koers uitgegeven. Met deze munt en met papieren geld betaalden het hof en de staat, terwijl de belastingen en alle aan den staat verschuldigde gelden in goede munt moesten uitbetaald worden. De belofte, dat de muntstukken spoedig ingewisseld zouden worden, werd niet vervuld. Door strenge strafbepalingen werd de nieuwe munt den volke opgedrongen.

Natuurlijk werden alle levensmiddelen en koopwaren spoedig verkocht tot een prijs, die met de waarde der munt in overeenstemming was. Het oude

goede geld verdween uit den handel en werd zoo veel mogelijk verstopt; hetzelfde geschiedde met het zilverwerk en hiertegen hielp geen verbod. Ook de willekeurige bepaling van den prijs der voortbrengselen van de mijnwerken en van de andere voorwerpen baatte niets. De duurte en het gebrek namen steeds de overhand, doch voorloopig vulden de maatregelen van von Görz de koninklijke schatkist ten minste in zoo verre, dat men tot nieuwe krijgstoerustingen kon overgaan en hierop kwam het bij Karel XII uitsluitend aan.

Reeds met het begin van het jaar 1716 wilde Karel XII den strijd tegen Denemarken op nieuw beginnen, en wel door een aanval op Seeland. De Zweedsche soldaten zouden op schaatsen den toegevroren Sond overtrekken, doch de dooi viel te vroeg in en Karel moest derhalve dit plan opgeven en Denemarken in Noorwegen gaan beoorlogen. In Maart 1716 trok hij de grenzen van Noorwegen over en den 21en Maart nam hij Christiania in.

Dit schijnbare voordeel kwam Karel op zware verliezen te staan. De marsch in het ongunstig jaargetij, de dappere tegenstand der Noren in een tal van kleine gevechten, de aanhoudende aanvallen, waaraan elke afzonderlijke afdeeling van het Zweedsche leger van de zijde der inwoners blootgesteld was, dit alles eischte zware offers en toch was met het bezit van Christiania nog weinig of niets gewonnen, want de stad was vooraf door de inwoners verlaten.

Ten einde voor de voortzetting van den oorlog eene vaste plaats in Noorwegen te veroveren, sloeg Karel XII met zijn legertje het beleg voor de vesting Friederichshall, doch hier vond hij een even onverwachten als krachtigen tegenstand en toen nu ook eene Zweedsche vloot, die krijgsbenoodigdheden en levensmiddelen uit Zweden moest aanvoeren, in de haven van Friederichshall door den Duitschen admiraal Fordenschild overvallen en verbrand was, moest Karel XII het beleg opbreken en naar Zweden terugkeeren, nadat hij vier maanden aan een nutteloozen oorlog had verspild.

Den winter bracht Karel XII te Lund door. Buiten staat om den krijg terstond met alle kracht door te zetten, moest hij er op bedacht zijn, middelen te zoeken om Zweden tot nieuwe krachtsinspanning te prikkelen, hiertoe moesten de finantiëele maatregelen, door den boozen engel van Zweden, von Görz, uitgedacht, en bovendien diplomatieke onderhandelingen dienen, die hij met groote geslepenheid trachtte aan te knoopen.

Tusschen czaar Peter en zijne bondgenooten waren oneenigheden van allerlei aard voorgevallen. De Russen hadden in de door hen bezette, bevriende landen veel erger huis gehouden dan in 's vijands land. Menigmaal was het tusschen Russische, Deensche en Duitsche troepen tot bloedige twisten gekomen over de bezetting van de gemeenschappelijk veroverde streken, en toen nu zelfs een Russisch leger naar Denemarken trok, om voor Karel's inval in Noorwegen door een tocht naar Schonen wraak te nemen, en de Russen zich daarbij niet als bondgenooten, maar als heeren en meesters der Denen gedroegen, werd koning Frederik IV ernstig bezorgd, dat de czaar wellicht van plan zou zijn om zich in Denemarken te nestelen. Het kwam tot tamelijk onvriendelijke onderhandelingen, men maakte in Denemarken reeds alle toebereidselen om den strijd met de zoogenaamde vrienden te beginnen: alleen doordien Peter aan den wensch van koning Frederik IV toegaf en in October 1617 het Russische leger uit Denemarken terugriep, werd een openlijke en bloedige breuk tusschen

de bondgenooten voorkomen. Doch de wederzijdsche grieven der vorsten waren daardoor niet uit den weg geruimd, want Peter vergaf koning Frederik IV de tegen hem opgevatte verdenking niet, hij was naijverig op de heerschappij van Denemarken over den Sond; insgelijks misgunde hij Engeland het bezit van Bremen en Verden; in één woord, hij was het bondgenootschap met beiden moede.

De stemming van den czaar kon voor een zoo geslepen diplomaat als von Görz niet verborgen blijven. Hij had in Holland met czaar Peter in den herfst van 1717 een geheim onderhoud en vond hem geneigd om met Karel XII niet alleen een vredesverdrag, maar zelfs een bondgenootschap te sluiten, ten einde in vereeniging met hem de vroegere bondgenooten van Rusland te bestrijden.

Het zou ons te ver leiden, indien wij de verschillende stadiën der onderhandeling, de gevangenneming van von Görz, zijne invrijheidstelling en zijne kuiperijen om tot zijn doel te geraken, uitvoerig wilden verhalen. Genoeg zij het, te verhalen, dat het hem gelukte zoowel Karel XII als Peter voor zijn plan te winnen, dat hij met Gyllenborg van Zweedsche zijde en Bruce en Ostermann, Peter's vertrouwden, van Russische zijde, in last ontving om over een verdrag tusschen Zweden en Rusland te onderhandelen en dat deze onderhandeling in Mei 1718 op Lofoe, een der Alands-eilanden, plaats vonden.

Het verwekte aan alle Europeesche hoven eene onbeschrijfelijke verbazing, te vernemen, dat de beide verbitterde vijanden, Peter en Karel XII, op het punt stonden om zich met elkaar te verbinden, men hield dit voor onmogelijk, en toch overwon von Görz alle moeilijkheden, die aan zijn plan in den weg stonden. Hij bracht het zóóver, dat inderdaad de beide vorsten, wier belangen lijnrecht met elkander in strijd schenen, punten van vereeniging vonden en dat alle voorbereidende maatregelen voor het sluiten van een vormelijk verdrag genomen werden.

Niets ontbrak aan het verdrag dan de onderteekening, toen Karel XII, door ongeduld gedreven, op zijne eigene hand den oorlog door een inval in Noorwegen hervatte. Wellicht deed hij het in de hoop, dat hij door eigene middelen Noorwegen zou kunnen veroveren en dan den lastigen bondgenoot niet meer noodig zou hebben. Hij had, dank zij den finantiëelen kunstgrepen van zijn von Görz, weer een leger van 27000 man voor een veldtocht tegen Noorwegen uitgerust. Het bevel over een corps van 10.000 man droeg hij op aan baron Armfeld, met den last om door Hersedalen naar Drontheim te trekken, terwijl Karel zelf het grootste deel des legers uit het Zuiden tegen Christiania wilde aanvoeren.

In Augustus 1718 brak Armfeld op. Na onbeschrijfelijke bezwaren overwonnen en een groot aantal manschappen tengevolge van ziekte verloren te hebben, trok hij het gebergte over en verscheen hij tegen het einde van den zomer voor Drontheim, om te bemerken, dat de vesting voor hem onneembaar was. Na vele vruchtelooze pogingen moest Armfeld, toen de winter met vreeselijke gestrengheid inviel, zijn plan om Drontheim te bemachtigen, opgeven en den terugtocht naar Zweden aannemen.

Ging de marsch over het gebergte in den zomer reeds met onbeschrijfelijke moeilijkheden gepaard, deze bezwaren werden in den winter (8 Januari 1719) voor het ongelukkige Zweedsche leger in den vollen zin des woords noodlottig. Geheele regimenten werden onder sneeuwvallen begraven. Duizenden bevroren of stortten van de steile en gladde rotswegen

in de diepte. Hoewel de Deensche kommandant van Drontheim met eene voor dien tijd zeldzame menschlievendheid, toen hij van den nood zijner vijanden onderricht werd, hun hulp zenden liet, was hij toch niet in staat om den ondergang van het ongelukkige leger te verhoeden. Van de 10.000 man, die Armfeld naar Noorwegen gevoerd had, keerden slechts 800, en de meesten nog wel met bevroren ledematen, naar Zweden terug.

Reeds vóor Armfeld was Karel XII door zijn noodlot achterhaald. Hij was in het begin van November over de Noorweegsche grenzen getrokken en had in de eerste plaats den aanval op Friedrichshall gericht, om deze vesting, die hem reeds eenmaal met goed gevolg het hoofd geboden had, te veroveren.

Den 6en December 1718 opende Karel de loopgraven tegen de stad. Gelijk hij gewoon was, bestuurde hij niet alleen in persoon de belegeringswerken, doch stelde hij zich ook gedurende het beleg aan al de gevaren en vermoeinissen van een gemeen soldaat bloot. Hij liet zijnen manschappen dag noch nacht rust; doch ook zich zelven gunde hij haar niet, zelfs des nachts hield hij toezicht op de gravers en maande hij hen tot spoed aan.

Dit deed hij ook den 11en December 1718, toen hij zich in gezelschap van twee Franschen, den kolonel der genie Maigret en den adjudant-generaal Siquier, nog des avonds ten 9 uur naar de arbeiders begaf. Zijne beide begeleiders verlieten hem nu voor een tijd, en toen zij na 10 uur met eenige officieren terugkeerden, vonden zij hem dood, leunende tegen de borstwering. Een kogel was hem bij de éene slaap in het hoofd gedrongen en aan de andere slaap er weder uitgegaan. Hoofd en handschoenen waren bebloed, zijne rechterhand had den degen gegrepen.

De Zweedsche officieren stonden versteend van ontzetting, de Fransche avonturiers daarentegen legden ook in deze ontroerende omstandigheden hun ongevoeligheid aan den dag. Maigret zeide spottend: „Het tooneelspel is nu afgeloopen, laat ons aan onzen maaltijd denken!”

Was de kogel, die den dood des konings veroorzaakt had, uit de buks van een der belegerden in Friederichshall gekomen? Reeds onmiddellijk na den dood van Karel rees daaromtrent ernstige twijfel. Men beweerde, dat dien avond geen enkel schot uit de vesting gelost was en dat bovendien een vijandelijke geweerkogel niet zoo ver had kunnen dragen.

Het vermoeden, dat Karel XII door eene verraderlijke hand vermoord was, won spoedig veld. Doch wie was de moordenaar? De een zeide, dat de Franschman Siquier de moordenaar geweest was; men verdraaide daarom zijn naam en noemde hem spottend Sicaire (sluipmoordenaar). Anderen verdachten de aristocratische partij; zij verhaalden, dat de adel den koning vermoord had, ten einde daardoor zich de gelegenheid te verschaffen om de verlorene macht te herwinnen; dat de erfprins Frederik van Hessen-Kassel, de gemaal van Karel's zuster Ulrica Eleonora, van de daad geweten had, en dat de generaal-majoor Cronstedt, die het geweer geladen, en de kolonel Stiernvos, die het afgeschoten had, daaraan schuldig waren.

Dit vermoeden, dat Karel XII vermoord zou zijn, is nooit tot zekerheid geworden, want de zelfbeschuldiging van den Franschman Siquier, den adjudant-generaal van den erfprins Frederik, mist, dewijl zij in een aanval van koorts geschied is, alle geloofwaardigheid. In weerwil hiervan echter bestaan er goede gronden voor de gissing, dat Karel niet door een Deenschen kogel gevallen is.

De koning was — en niet zonder reden — bij den adel doodelijk gehaat; zijne dwingelandij was schier ondragelijk geworden, alleen door zijnen dood scheen het mogelijk, aan het land den zoo noodzakelijken vrede terug te schenken. Het met den czaar gesloten verdrag bedreigde niet alleen Zweden met voortzetting van den krijg, maar ook den erfprins Frederik met het verlies van zijn recht op de troonsopvolging voor zijne gemalin Ulrica Eleonora, want het was bekend, dat de czaar en de koning overeengekomen waren, dat Karel den zoon zijner overledene oudere zuster, hertog Karel Frederik van Holstein-Gottorp, tot zijn opvolger zou benoemen.

Zeker is het, dat de dood van Karel XII te rechter tijd voorviel, zoowel voor den adel als voor den erfprins, en het is zeer in het oogvallend, dat er geene enkele poging in 't werk werd gesteld om het door geheel Zweden onbewimpeld uitgesproken vermoeden, dat de koning vermoord was, door een grondig onderzoek van de feiten te logenstraffen.

Hetzij Karel XII dan door de hand eens moordenaars of door een Deensche kogel geveld is, zijn dood was voor Zweden een groot geluk. Von Raumer wijdt hem de volgende beschouwing:

„Men heeft beweerd, dat hij niet door eene vijandelijke kogel, maar door de hand eens verraders den dood gevonden heeft; doch bij de schier dolzinnige vermetelheid, waarmede Karel alle gevaren opzocht, schijnt een gewelddadige dood, zonder dat men een sluipmoord aanneemt, zeer natuurlijk. Die verdenking is dan ook in dien tijd niet terstond bewezen en geloofd, doch eerst langzamerhand algemeen geworden op grond der overtuiging, dat velen ongetwijfeld zijne regeering moede waren en meenden, dat er, zoo lang hij leefde, voor Zweden geen heil te vinden en geen betere toestand te verwachten was. Nadat in lateren tijd menig droombeeld, dat men zich na zijnen dood schiep, verzwonden was, vergat men de vroegere ellende, stempelde Karel om zijnen moed tot een held en prees hem, omdat hij in den bijbel las, als een volmaakt christen. Persoonlijke moed evenwel, dien men bij duizende soldaten aantreft, adelt iemand nog niet tot een koninklijken held, eigenzinnigheid is in den grond geheel iets anders dan echte standvastigheid en geestkracht, en bijbellezen kan zeer goed samengaan met een bekrompen verstand en een ijskoud hart. Zeker is het, dat Karel zeer veel verwoest, maar niets opgebouwd heeft. De deelneming, die elke onbevangen beoordeelaar aanvankelijk gevoelt voor een ieder, die onrechtvaardig wordt aangevallen, verdwijnt tegenover hem reeds na eenige jaren en in plaats van te doen wat in zijne hand lag, Zweden's roem en macht tot den hoogsten trap op te voeren, heeft hij de krachten van zijn land verspild en het verliezen toegebracht, die nooit weer vergoed kunnen worden.”

„In Karel's gedrag” — zegt de Fransche gezant Campredon — „ontwaart men nooit eenige zucht tot orde, noch trouw aan eenig beginsel. Het is zelfs moeilijk, met hem over zaken te spreken. Men moet hem door gesprekken, die daarmede niet in verband staan, op listige wijze voorbereiden en hem zeer nauwkeurig kennen, om een gunstig oogenblik aan te grijpen. Redeneeringen, raadgevingen, bewijsgronden overtuigen hem nooit, en niets kan hem van zijne besluiten terugbrengen, dewijl hij voor de ellende zijns volks geen gevoel heeft,” enz.

Koningen, die evenals Karel, eenige schitterende hoedanigheden bezitten, worden natuurlijk boven de slechte en nietswaardige vorsten ge-

steld; en toch oefenen genen dikwijls een nog veel verderfelijker invloed uit dan deze, omdat juist hunne hooggeroemde hoedanigheden hen op de verderfelijkste wegen voeren, het oordeel der groote menigte van het spoor brengen en zelfs menigen geschiedschrijver tot een eenzijdig en bekrompen lofredenaar maken. Doch ten laatste behaalt ook in de wereldgeschiedenis de waarheid de overwinning en daarom noemt zij, nadat goed en kwaad niet bemanteld, maar met stipte regtvaardigheid in de schaal gelegd zijn, niet den koning van Zweden, Karel XII, maar den Russischen czaar Peter „den Grooten.”

VIER EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten en de Noordsche oorlog. Het beleg van Friedrichshall opgebroken. De erfopvolging in Zweden. De rechten van hertog Karel Frederik van Holstein-Gottorp. De erfprins Frederik van Hessen-Cassel. Graaf von Görz gevangen genomen. Prinses Ulrica Eleonora regentes. De onbeperkte koninklijke macht afgeschaft. Besluiten van den rijksdag. De nieuwe staatsregeling. De erfprins Frederik tot koning verkozen. Heerschappij van den adel in Zweden. Rechtsgeding en dood van graaf von Görz. Invloed van het Engelsche geld in Zweden. De Zweedsche kusten door de Russen verwoest. Vrede met Engeland, Pruisen, Polen en Denemarken. Oorlog met Rusland. Herhaalde invallen der Russen in Zweden. Vrede van Nystadt. Einde van den Noordschen oorlog. Verhouding van de Noordsche volken tot elkander en tot Europa.

Het eerste bericht omtrent den dood des konings ontving de erfprins van Hessen-Cassel door zijn adjudant generaal Siquier, hij zond dit terstond naar Stockholm tot zijne gemalin Ulrica Eleonora; de doorboorde hoed van Karel XII moest als bewijs voor de waarheid der tijding dienen.

De erfprins wenschte het doodbericht zoolang geheim te houden, totdat het hem gelukt zou zijn, de erfopvolging aan zijne gemalin Ulrica Eleonora te verzekeren; dit was echter niet mogelijk, want het gerucht van het voorgevallene verbreidde zich met de grootste snelheid door het leger, waarbij ook hertog Karel Frederik van Holstein zich bevond. Tot hem wendde zich generaal Dücker, die zich door zijne dappere verdediging van Straalsund beroemd gemaakt had, en bood hem aan, hem terstond door het leger als koning te laten uitroepen, maar de 18jarige hertog was aan den éénen kant te zeker van zijne rechten, om te kunnen denken, dat ze in twijfel getrokken konden worden; aan den anderen kant duchtte hij eene botsing met den erfprins: hij sloeg Dücker's aanbod af.

De erfprins ging met kracht en klem te werk. Hij wendde zich tot de generaals met het voorstel om zijne gemalin Ulrica Eleonora tot koningin te verheffen; toen zij antwoordden, dat zij niet genoeg bekend waren

met de wet op de erfopvolging en niet gaarne in strijd met de wet wilden handelen, opdat niet een besluit van het leger als oproer beschouwd zou worden, brak hij het beleg van Friedrichshall op (20 December 1717) en voerde hij het leger naar Zweden terug, om daar, zoo noodig, in persoon zijn invloed op de beslissing omtrent de erfopvolging te doen gelden.

Deze beslissing had, indien er alleen sprake was geweest van recht, ternauwernood twijfelachtig kunnen zijn. Hertog Karel Frederik, geboren den 30en April 1700, was de zoon van den in 1702 bij Clissow gesneuvelden hertog Frederik IV en van prinses Hedwig Sophie, de oudste zuster van Karel XII: hem kwam het erfrecht boven Karel's jongste zuster, prinses Ulrica Eleonora (geboren 23 Januari 1686) ongetwijfeld toe, te meer dewijl deze zonder goedkeuring der standen aan den erfprins van Hessen-Cassel was uitgehuwelijkt. Het beginsel, dat de zoon der oudste zuster aan de jongste zuster moest voorgaan, was reeds bij de troonsbeklimming van Karel Gustaaf in toepassing gebracht.

Doch juist dit wettig recht van hertog Karel Frederik stond hem bij de in Zweden bestaande toestanden in den weg, want de volgens dit recht tot den troon geroepen koning trad natuurlijk in alle rechten van zijn voorganger; hij zou, evenals Karel XII, een onbeperkt, boven de wet geplaatst heerscher zijn. Al was hertog Karel Frederik ook een onervaren, slecht opgevoed jonkman, die geheel aan de leiband zijner gunstelingen liep en noch zucht tot ernstige bezigheid, noch geestkracht bezat, toch had hij reeds bewezen, dat hij de onbeperkte monarchie voor den éénig wettigen regeeringsvorm hield, en het was te voorzien, dat hij als koning geheel en al onder den invloed zou staan van den streng monarchalen graaf von Görz, zijn ijverigen aanhanger, die bij den Zweedschen adel doodelijk gehaat was.

Bij den machtigen, thans heimelijk weer verbonden adel, strekte het zwakke recht van prinses Ulrica Eleonora haar juist tot aanbeveling; haar toch kon de adel voorwaarden stellen; wanneer hij haar op den troon plaatste, herstelde hij door die daad zelve zijn verkiezingsrecht; onder hare regeering kon hij zijne oude voorrechten herwinnen, die onder de onbeperkte koninklijke heerschappij verloren waren gegaan. De partij des adels had in den rijksraad het overwicht, en de prins droeg zorg, dat de tegenstanders niet gesteund konden worden door de talenten en den invloed van graaf Görz. Terstond na Karel's dood zond hij den kolonel Baumgart af, met den last om graaf Görz gevangen te nemen, ja hem, in geval hij tegenstand bood, neer te schieten. Dit bevel, dat ook de rijksraad goedkeurde, werd opgevolgd, en Görz, die na afloop van de onderhandelingen met czaar Peter juist op het punt stond naar Zweden terug te keeren, werd onderweg in hechtenis genomen. (*)

Te Stockholm had de rijksraad inmiddels prinses Ulrica Eleonora als regentes erkend; onder het leger echter werd het gerucht verspreid, dat

(*) De spoedige inhechtenisneming van graaf Görz en de merkwaardige overeenstemming tusschen het bevel van den erfprins en dat van den rijksdag maken het zeer waarschijnlijk, dat hier een vooraf beraamd plan ten uitvoer werd gebracht. Indien dit echter het geval was, dan rekenden de erfprins en de edelen op den dood des konings, welke dan echter zeker niet door een noodlottig toeval veroorzaakt was. De geheele loop der aristocratische omwenteling na den dood van Karel XII, bewijst wel niet voldingend, dat de koning vermoord is, maar verheft dit vermoeden toch tot een hoogen trap van waarschijnlijkheid.

zij zonder voorbehoud als koningin erkend was. Nog eenmaal riep de erfprins de generaals bijeen en eischte van hen, dat zij zouden verklaren, of zij de zijde van de prinses of van den hertog wilden kiezen. Zonder twijfel was het een te voren beraamd spel, dat de generaal Silverhielm zich voor de prinses verklaarde, doch daaraan tevens de voorwaarde verbond, dat vooraf zoowel de prinses als haar gemaal afstand zouden doen van de onbeperkte heerschappij en het vaststellen van een nieuwen regeeringsvorm zouden goedkeuren, want de prins verklaarde, toen alle generaals het voorstel van Silverhielm goedkeurden, dat ook hij eene op verstandige wijze beperkte regeering beter achtte dan eene despotische. Prinses Ulrica, die terstond bericht ontving van het gebeurde, ging nog verder: zij verklaarde, dat zij volstrekt niet aan eene beperkte souvereiniteit dacht, maar alleen aan eene regeering, die op de liefde harer onderdanen gegrond was.

Door deze verklaringen was de absolute monarchie in Zweden weder opgeheven. Alle overige stappen van Ulrica, den rijksdag en de stenden vloeiden uit dezen eersten voort. In het schrijven van 20 Januari 1719 ter opening van den rijksdag herhaalde Ulrica Eleonora hare verzekering met de bijvoeging, dat zij volgens de besluiten der stenden wilde regeeren. In antwoord hierop werd de prinses bij besluit van 21 Februari 1719 tot koningin verkozen en de erfopvolging aan hare manlijke nakomelingen verzekerd. De onbeperkte macht der kroon werd afgeschaft, natuurlijk ten eeuwigen dage, want zulke besluiten worden altijd voor de eeuwigheid genomen. Bovendien werd bepaald, dat de koning de kroon verliezen en als verrader behandeld worden zou, zoodra hij het waagde, de onbeperkte koninklijke macht weder in te voeren.

In de nieuwe staatsregeling werden de rechten der kroon zoo besnoeid, dat zij weinig of niets meer beteekenden. Slechts met toestemming der stenden mocht de koning wetten uitvaardigen, belastingen invoeren, den oorlog verklaren of vrede sluiten en eene buitenlandsche reis ondernemen. In den rijksraad, welks 24 leden de koning uit 72 door de stenden voorgedragene mannen verkiezen moest, zou de koning niet meer dan twee stemmen uitbrengen. De besluiten van den rijksraad moesten door den koning geëerbiedigd worden, ja hij mocht geene uitgaven boven de *f* 180 zonder toestemming van den rijksraad doen.

Gedreven door den wensch om de kroon te verwerven, getroostte Ulrica Eleonora zich al deze beperkingen van de koninklijke macht. Ja, zij ging nog verder; opdat ook haar gemaal, de erfprins Frederik, den koninklijken titel verkrijgen en in werkelijkheid regent worden zou, willigde zij alle eischen der stenden in. Hierdoor gelukte het haar, te bewerken, dat Frederik tot erfelijk koning van Zweden benoemd werd (Mei 1720); hij moest echter de verplichting op zich nemen om alle hooge ambten alleen volgens de meerderheid der stemmen in den rijksraad te bezetten, nooit geldsommen boven een bedrag van *f* 90 eigenmachtig uit te geven, alle wetsvoorstellen der stenden in overweging te nemen, enz. Al deze beperkingen van de koninklijke macht strekten slechts ten voordeele van den adel; deze voerde, van den dag van Karel's dood, in Zweden weder heerschappij en hij toonde weldra, dat hij in de jaren zijner onderdrukking niets geleerd en niets vergeten had. Hij was even overmoedig en wreed, even heerschzuchtig en zelfzuchtig, even verkwistend en onbekwaam om te regeeren als hij ooit geweest was.

Het eerst openbaarde de geest, die den regeerenden adel bezielde, zich in het proces van graaf Görz.

Görz was ongetwijfeld een zedeloos en gewetenloos man; hij had koning Karel XII gediend, zonder ooit aan het wel of wee van het Zweedsche volk te denken: hij was de vader van de ongelukkige finantiëele staatkunde, die de ellende van het land nog verhoogd had, doch van eenige misdaad kon men hem niet beschuldigen, dewijl alles wat hij gedaan had, op uitdrukkelijk bevel des konings was geschied.

In weerwil hiervan werd von Görz voor het gericht gedaagd en werd tot zijn dood besloten, nog voordat het vonnis geveld was; want alleen zijn dood kon de wraakzucht des adels bevredigen.

Met onbeschaamde verkrachting van alle rechtsvormen werd het geding voor een bijzonder gerechtshof gevoerd. Zonder dat hem een verdediger was toegestaan, werd hij na eenige verhooren als schuldig aan hoog verraad ter dood veroordeeld, en dit schandelijke vonnis van den bloedraad, welks voorzitter de president van den rijksraad, Peter Ribbing, was, werd ook door den rijksraad bekrachtigd. Toen hier nieuwe stemmen tegen den gerechtelijken moord opgingen, dewijl het vonnis zonder inachtneming van de wettelijke vormen geveld was, riep Peter Ribbing uit: „Wat hebben wij die vormen noodig? Als een schelm heeft hij geleefd, als een schelm moet hij sterven.”

Görz moest sterven! Hij werd, nadat ook Ulrica Eleonora het doodvonnis bekrachtigd had, ter dood gebracht. Waardiger dan hij geleefd had, ging hij den dood te gemoet. Het door hem zelven gekozen grafschrift bevatte de woorden: „Het is eervol met den koning en het koninkrijk te sterven.”

Met een schandelijken gerechtelijken moord wijdde de aristocratie hare heerschappij in, en hare volgende handelingen waren dit begin waardig. Zij spreidde alleen kracht ten toon in de bloedige vervolging van staatkundige tegenstanders, (*) in het onderdrukken van de boeren en in het uitbreiden van de privilegiën des adels, maar overigens toonde zij zich in elk opzicht onbekwaam en erbarmelijk, ja liep zij geheel aan den leiband der Engelsche staatkunde.

Ten einde zich te beveiligen tegen een opstand van het leger ten gunste van hertog Karel Frederik, die door kleingeestige krenkingen reeds in Juni 1719 uit Zweden verdreven was, werden alle verdachte officieren en soldaten ontslagen en hierdoor het aantal der troepen verminderd in een tijd, waarin men daaraan dringende behoefte had tot bescherming tegen de verwoestende invallen van Russische troepen.

De vredesonderhandelingen met czaar Peter werden wel na den dood van Karel XII en van graaf von Görz nog een tijd lang voortgezet, maar reeds had de Engelsche gezant Carteret door het geld, dat hij rijkelijk uitdeelde en door de beloften, waarmee hij evenmin spaarzaam was, zoowel aan het Zweedsche hof als bij de regeering grooten invloed gewonnen. Hij bood uit naam van Engeland ondersteuning aan tegen den czaar, wanneer Zweden de hertogdommen Bremen en Verden aan Hannover wilde afstaan. Dit voorstel werd door den rijksraad aangenomen, hoewel hij weten moest,

(*) De rijksraad eischte en verkreeg b. v. van de vrije stad Hamburg de uitlevering van een Finlandschen proost, die geene andere misdaad begaan had dan dat hij in briefwisseling met vrienden van hertog Karel Frederik van Holstein stond. De proost werd na een kort proces ter dood gebracht.

dat de gezant zonder voorafgaande toestemming van het parlement niets beloven kon.

Door deze onderhandelingen met den minst geduchten vijand vertoornde men den geduchten Peter, die het gevaar, dat hem ten gevolge van Engeland's tusschenkomst boven het hoofd hing, wilde voorkomen en verklaarde, dat hij Zweden te vuur en te zwaard verwoesten zou, indien de op Lofoe besprokene vredesvoorwaarden niet binnen twee maanden aangenomen werden. Toen hij hierop het verlangde antwoord niet ontving, hield hij op vreeselijke wijze woord.

In Juli 1719 landde een Russisch leger door admiraal Apracin en generaal Lacy aangevoerd, op de kust van Upland. Het ontmoette bijna geen tegenstand en kon het vernielingswerk, waarmee de czaar gedreigd had, terstond beginnen.

Dertien steden, driehonderd een-en-zestig dorpen, honderd een-en-veertig heerenhuizen, drie-en-veertig molens, twee kopermijnen en veertien hoogovens, bij ijzermijnen behoorende, werden in de asch gelegd, een bosch van veertien vierkante mijlen werd in brand gestoken, en 80.000 staven ijzer, die te zwaar waren om ze mede te nemen, werden in het water geworpen. Het vee, dat de Russen niet konden wegvoeren, sloegen zij dood, de inwoners werden voor het grootste deel gevangen genomen en naar St. Petersburg gesleept. De Russen berekenden de waarde van den buit, gemaakt op dezen strooptocht, welken zij tot in de nabijheid van Stockholm uitstrekten, op ruim drie en een half millioen gulden, de schade echter, welke zij aangericht hadden, werd op schier twintig millioen gulden geschat!

Zonder twijfel ware het voor de Zweedsche regeering de eenig verstandige staatkunde geweest, vrede te sluiten met den vijand, aan wiens macht zij toch het hoofd niet kon bieden. Doch dit deed zij niet; in September werden zelfs de nog altijd slepende vredesonderhandelingen afgebroken.

De vrede met koning George van Engeland als keurvorst van Hannover was reeds in het jaar 1719 gesloten. Den 20en November 1719 werd hij vormelijk bekrachtigd, Zweden stond daarbij de hertogdommen Bremen en Verden voor eene door Hannover te betalen schadeloosstelling van *f* 1.800.000 af. Bij een verdrag van den 1en Februari 1720 beloofden de Engelsche ministers bovendien aan Zweden de bescherming van Engeland tegen toekomstige aanvallen van Russische zijde.

Den 1en Februari 1720 werd ook de vrede met koning Frederik Willem I van Pruisen gesloten. Pruisen behield Stettin en Voor-Pommeren tot aan de Peene en de eilanden Usedom en Wollin, doch betaalde daarvoor aan Zweden eene schadeloosstelling van *f* 3600.000.

Ook met Polen viel het niet moeielijk tot vrede te geraken, want in koning Stanislaüs stelde de nieuwe Zweedsche regeering slechts weinig belang. Den 7en Januari 1720 werden de vredespreliminairen vastgesteld. Augustus II werd door Zweden als koning erkend, doch hij verbond zich om aan Stanislaüs, wien hij toestond den koninklijken titel te voeren, eene som van *f* 1.800.000 uit te betalen, eene verplichting, welke hij niet intusschen vervulde, daar hij in het algemeen niet gewoon was, zijne schulden te betalen.

Moeilijker was het, met Denemarken vrede te sluiten; de nationale haat, die tusschen de Zweden en Denen heerschte, en de eigenaardige verhouding, waarin de hertog van Holstein Gottorp tot de beide hoven stond, maakte dit bijna onmogelijk. Door de bemoeiingen van den Engelschen gezant Carteret, die noch goud, noch kuiperijen spaarde en door de

vrees der Zweedsche regeering, dat Denemarken zich nog in de armen van Rusland werpen zou, om den hertog van Holstein door de Zweedsche koningskroon voor het verlies van Sleeswijk schadeloos te stellen, kwam eindelijk toch eene overeenkomst tot stand. Denemarken gaf Pommeren, Rügen, Wismar en de andere veroveringen tegen eene vergoeding van ruim een millioen gulden aan Zweden terug, doch behield daarentegen het Gottorpsche deel van Sleeswijk; bovendien deed Zweden afstand van de tot dus ver genoten tolvrijheid op den Sond. De vrede kwam den 14en Juli 1720 tot stand, nadat reeds den 30en October 1719 een wapenstilstand gesloten was.

Ten gevolge van dit alles had Zweden het grootste deel van zijne Duitsche provinciën verloren en slechts een karige schadeloosstelling in geld ontvangen; toch was de vrede, welken het geheel uitgeputte land zoo dringend behoefde, daarom nog niet hersteld. De gevaarlijkste en machtigste vijand was nog onoverwonnen en onverzoend.

Czaar Peter had den winter van 1719 op 1720 aangewend om zich op nieuw en geduchter dan ooit ten strijde toe te rusten. In April 1720 landde op nieuw een Russisch leger op de Zweedsche kust bij Umeo en verwoestte het land over een omtrek van vijf mijlen te vuur en te zwaard, in Mei 1720 werd dit treurspel door generaal Lacy herhaald, zonder dat de Engelschen de beloofde hulp verleenden.

Wat de verwoesting van geheele landstreken en de nood der ongelukkige bevolking niet hadden kunnen uitwerken, dat werkte ten slotte de vrees uit, dat de czaar zijne macht gebruiken zou om hertog Karel Frederik van Holstein met geweld op den Zweedschen troon te plaatsen. Peter had dit den hertog beloofd, hem naar Rusland doen komen en hem het uitzicht op de hand zijner dochter Anna Petrowna geopend. Het gevaar, dat hij de belangen van zijn aanstaanden schoonzoon met het zwaard in de vuist zou bevorderen, was alles behalve hersenschimmig en noopte de Zweedsche regeering eindelijk tot toegevendheid. Den 28en Juli 1721 werd te Nystadt een wapenstilstand voor twee maanden, en den 10en September daaraanvolgende de lang en vurig verbeide vrede gesloten. Peter behield Lijfland, Esthland, Ingermanland, een deel van Carelië en van Finland, doch nam op zich om daarvoor aan Zweden eene schadeloosstelling van ƒ 3.600.000 te betalen. Van de rechten van den hertog van Holstein-Gottorp was in het vredesverdrag geen sprake. Peter had die zonder aarzelen voor het bezit der schoone Oostzeeprovinciën ten offer gebracht.

De Holsteinsche minister von Bassewitz gaf op welsprekende wijze lucht aan de teleurstelling en verontwaardiging, waarmede deze trouwlooze handelwijze tegenover zijn vorst hem vervulde; onbeschroomd deed hij den czaar scherpe verwijten hooren. „Ik zou van ergernis kunnen sterven" — zeide hij — „wijl ik onnoozel genoeg geweest ben om te gelooven, dat er een sterveling gevonden wordt, die zijn woord houdt, en omdat ik een spruit van het huis Wasa verleid heb om naar Rusland te gaan, ten einde hier der staatkunde tot speelbal te dienen."

Niemand durfde zulke woorden richten tot den czaar, die zóó vreeselijk in zijnen toorn was. De Russische grooten, die bij dit gesprek tegenwoordig waren, sidderden en meenden dat von Bassewitz door zijne stoutmoedige taal zijn leven verbeurd had. Doch zij bedrogen zich, want Peter zeide vriendelijk: „Men moet de overmaat van zijn lofwaardigen ijver door de vingers zien; ik wenschte, dat ik veel zulke ijverige dienaars

had als hij." En zich tot Bassewitz keerend, en hem een glas overreikend, ging hij voort: „Hier, drink op de gezondheid van uwen heer. Gij zult nog eens zien, dat gij geene reden hebt om berouw te gevoelen, wijl gij hem naar Rusland hebt gevoerd."

De vrede van Nystadt maakte een eind aan den beroemden Noordschen oorlog, die tot eene geheel andere verhouding tusschen de Noordsche mogendheden aanleiding gaf. Polen's innerlijke tweespalt en machteloosheid waren daarbij klaar gebleken; het vroeger zoo machtige rijk was vernederd tot den speelbal der naburige volken, pijlsnel ging het zijn ondergang te gemoet.

Zweden had een groot deel van zijne Duitsche provinciën en de Oostzee-provinciën verloren; de stralenkrans van oorlogsroem, waarmee de krijgsbedrijven van Gustaaf Adolf, van Karel X Gustaaf en van Karel XII het volk hadden doen prijken, was uitgebluscht, de krachten der natie waren geheel uitgeput. Rusland daarentegen, de jeugdige staat, trad met driewerf aangegroeide macht uit de worsteling te voorschijn. Het had niet alleen nieuwe en schoone provinciën gewonnen, — deze vergrooting van grondgebied had de staat bij zijne toch reeds bijna onmetelijke uitgestrektheid lichtelijk kunnen ontberen — doch met die provinciën had het de oostelijke kust der Oostzee in zijn bezit gekregen, waaraan het voor zijnen handel en voor zijne verdere ontwikkeling dringend behoefte had. Rusland, het barbaarsche rijk, hetwelk de beschaafde volken van Europa tot dusver hunne aandacht ternauwernood hadden waardig gekeurd, had eene plaats ingenomen in de rij van Europa's groote mogendheden.

VIJF EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. Peter's regeeringsmaatregelen gedurende den Noordschen oorlog. Aanleg van havens. Schepen aangebouwd. Peter's beroemde redevoering. Zijne gunstelingen. Bedrog, afpersing, verduistering van gelden. Menschikof en Schaffirof. Peter's strafgerichten. De zetel der regeering en van den senaat naar St. Petersburg verlegd. Peter's geweldadige maatregelen in 't belang van St. Petersburg. Peter's tweede groote reis. Gevolgen van die reis. Berichten van Saint Simon, baron von Pölnitz en prinses Frederika Wilhelmina van Pruisen over czaar Peter en zijne reis.

De kennis van Peter's werkzaamheid als regent zoowel als van zijn huiselijk leven en van zijne hofhouding gedurende den Noordschen oorlog is voor ons van het hoogste belang. Menigmaal worden wij daardoor met huivering, soms zelfs met walging vervuld, maar dikwijls ook kunnen wij den geweldigen man onze bewondering niet onthouden. Doch hoe dit ook zij, altijd aanschouwen wij hem met levendige belangstelling, want alles

wat Peter ooit gezegd of gedaan heeft, is oorspronkelijk, afwijkend van de overoude gebruiken, waaraan andere, zelfs groote vorsten zich niet konden ontworstelen, alles komt bij hem voort uit de eigenaardigheid van een grootsch karakter, van een machtigen geest, die alle krachten inspant om zich tot de hoogte der Europeesche beschaving te verheffen, doch die zoowel door de macht zijner zinnelijkheid en zijner hartstochten, als door overgeleverde zeden en gewoonten telkens weer tot het peil van Aziatische barbaarschheid teruggetrokken wordt.

Gedurende den Noordschen oorlog had Peter al zijne aandacht gewijd aan de beveiliging van zijne veroveringen aan de Oostzee. Rusland's toekomst berustte op het bezit van deze provinciën, alleen langs de Oostzee kon Rusland's handel het reusachtige rijk in onafgebroken gemeenschap met de beschaafde volken van Europa brengen, daarom was Peter in de eerste plaats er op uit, de Russische scheepvaart te bevorderen door het aanleggen van havens en door den aanbouw van schepen, waarbij hij altijd gaarne zelf de handen aan het werk sloeg. Welke voldoening de op dit veld zijner werkzaamheid geoogste vruchten hem schonken, blijkt ons uit eene beroemd gewordene redevoering, welke hij in het jaar 1714 tot de hem omringende Russische rijksgrooten hield, toen hij een nieuw gebouwd schip van stapel liet loopen.

„Wie van u, mijne broeders, heeft het voor dertig jaar kunnen droomen, dat gij hier met mij aan de Oostzee timmeren zoudt, dat wij op Duitsche wijze gekleed, in landen, door onze inspanning en dapperheid veroverd, onze woonplaats zouden opslaan, en dat wij, van zulke dappere en zegevierende soldaten en matrozen, van zulke bekwame buitenlandsche of in het buitenland gevormde kunstenaars en handwerkslieden voorzien, ons de hoogachting van alle vorsten en volken zouden verwerven? Uit Griekenland en Italië hebben kunsten en wetenschappen zich over Duitschland naar Polen een weg gebaand. Ook aan ons zal nu de beurt komen, wanneer gij mij in mijn ernstig voornemen ondersteunt en niet alleen uit blinde gehoorzaamheid, maar uit vrije overtuiging het goede aannemen en het kwade afleggen wilt. Ik vergelijk de reis der wetenschappen door de wereld met den omloop van het bloed in het menschelijke lichaam. Ik vermoed, dat zij eenmaal haren zetel in Engeland, Frankrijk en Duitschland verlaten en zich gedurende eenige eeuwen bij ons vestigen zullen, om dan naar haar vaderland, naar Griekenland, terug te keeren. Intusschen vermaan ik u, steeds gedachtig te zijn aan de spreuk: Bidt en werkt; dan toch moogt gij u verzekerd houden, dat gij misschien nog in onzen leeftijd andere beschaafde landen beschamen en den roem van Rusland tot den hoogsten trap opvoeren zult."

Het door hem uitgesproken beginsel: „Bidt en werkt" bracht Peter zelf getrouw in toepassing, voornamelijk met betrekking tot het gebod van den arbeid. Hij werkte onophoudelijk door, zonder zich rust te gunnen, en alleen aan deze rustelooze werkzaamheid dankte hij de schitterende uitkomst, door hem verkregen, want bij zijne Russen vond hij nergens steun. Steeds stiet hij op hinderpalen, die hij slechts door aanwending van al zijne geestkracht, ja dikwijls alleen door geweld uit den weg ruimen kon. Ten einde de weerspannige grooten naar zijne hand te zetten, moest Peter zich bedienen van de werktuigen, die hij zelf had gevormd, van de mannen, die hij uit het slijk opgeheven en met de hoogste ambten begiftigd had, en die hem dan ook in alles naar de oogen zagen, doch die tegelijkertijd

hun invloed misbruikten om door afpersing, bedrog en verduistering van gelden onnoemlijke schatten opeen te stapelen. De meest bekende gunstelingen waren vorst Menschikof en de kanselier Schaffirof. Beiden waren uit den laagsten stand der maatschappij voortgekomen; men zegt, dat Menschikof leerling van een pasteibakker is geweest, en Schaffirof was vroeger koopmansbediende. Beiden bewezen den czaar en het rijk gewichtige diensten, doch beiden zorgden in de eerste plaats voor zichzelven.

De omkoopbaarheid en ontrouw der beambten was een kanker, die aan het Russisch bestuur knaagde en menigmaal Peter's pogingen verlamde. Het leger kon niet tot de vereischte volkomenheid gebracht worden, want de hoogste beambten bestalen de krijgskas, zij speelden onder één deken met de leveranciers. Hierdoor kon de soldij niet regelmatig betaald worden; officieren en soldaten pruttelden, zij ontvingen slechte, nauwelijks bruikbare levensmiddelen en zeer gebrekkige kleeding en wapens. Vele Duitsche officieren verlieten den dienst weder, waarvoor Peter hen met moeite geworven had, dewijl zij hun achterstallig traktement niet konden bekomen. De aanzienlijke sommen, voor het leger bestemd, vloeiden in den zak van de hooge beambten en officieren. Niet anders ging het in het burgerlijk bestuur; de geldmiddelen geraakten in verval door schandelijke verduisteringen en bovendien werden de boeren door zware afpersingen gedrukt.

In het jaar 1714 kreeg Peter kennis van de misbruiken, welke tot dusver voor hem verborgen waren gebleven. Hij vond een opstel, dat met opzet op eene plaats was neergelegd, welke hij bezoeken moest, en dat de scherpste aanklachten tegen de hoogste waardigheidsbekleeders des rijks bevatte. Peter beloofde den steller veiligheid, stilzwijgendheid en belooning, wanneer hij zich persoonlijk aan hem bekend maakte en hem de bewijzen voor de rechtmatigheid zijner aanklacht gaf.

Deze bewijzen werden geleverd en Peter stelde nu in den aanvang van het jaar 1715 onder het voorzitterschap van vorst Wasil Dolgoruki eene commissie van onderzoek aan. Tot zijn schrik ontdekte hij, dat juist zijn meest geliefde en vertrouwde dienaren, Apracin, Menschikof en Bruce schuldig waren. Zoowel zij als vorst Wolchowski, Apuchtin en de ondergouverneur van St. Petersburg, Korsakof, hadden strenge straffen verdiend. Dewijl Peter echter hunne diensten niet ontberen kon, liet hij de verontschuldiging gelden, dat zij van de bedriegerijen hunner ondergeschikten niets geweten hadden, en legde hij hun slechts eene geldboete op. Korsakof, Wolchowski en Apuchtin echter werden met de knoet gestraft, den beiden laatsten werd bovendien de tong met een gloeiend ijzer doorboord. Vele lagere beambten werden, na het noodige aantal knoetslagen ontvangen te hebben, naar Siberië gezonden.

Deze straffeloosheid maakte Menschikof en Apuchtin des te stoutmoediger. Zij gingen met hunne bedriegerijen voort en in het jaar 1718 moest Peter andermaal een strafgericht houden. Vorst Gagarin, gouverneur van Siberië, Schaffirof's schoonzoon, werd opgehangen, de jeugdige Gagalin tot gemeen matroos gedegradeerd en van zijn vermogen beroofd, en de admiraal Apracin uit al zijne waardigheden en bezittingen ontzet. Ook Menschikof moest zijn degen verliezen en eene gestrenge straf ondergaan. Hij zag zich echter begenadigd en slechts tot eene geldboete van 500.000 roebels verwezen. Hetzelfde geschiedde met Apracin, die slechts 300.000 roebels betalen moest.

Een derde strafgericht werd in het jaar 1722 gehouden. Weder kwamen Menschikof en Apracin met zware geldboeten vrij, terwijl Schaffirof ter dood veroordeeld en eerst begenadigd werd, toen hij het hoofd reeds op het blok gelegd had.

Deze ontrouw der beambten, die door geen gestrenge maatregelen geheel kon worden voorgekomen, belemmerde Peter zeer in zijn hervormingswerk, doch hij liet zich door geene zwarigheden terughouden. Om geheel met het oud-Russendom te breken, bracht hij reeds gedurende den Noordschen oorlog het zwaartepunt van het geheele staatsbestuur van Moskou naar St. Petersburg over, waarheen hij reeds in 1712 den senaat verplaatst had. Petersburg moest het hart van Rusland worden, hier moest niet alleen het middenpunt der regeering, maar ook van den geheelen handel des rijks zijn; tot bereiking van dit doel en om zijn nieuwen staat spoedig tot ontwikkeling en welvaart te brengen, ontzag Peter zich niet tot maatregelen van geweld de toevlucht te nemen. Onder anderen vaardigde hij in November 1713 het bevel uit, dat alle kooplieden uit de in de nabijheid van Petersburg gelegene steden en provinciën hunne waren niet, gelijk tot dusver, naar Archangel, maar naar Petersburg zouden brengen. Dit bevel werd spoedig tot nog verder afgelegene gewesten uitgestrekt, ja de aanzienlijkste kooplieden uit Archangel werden gedwongen om zich in Petersburg neer te zetten. Dewijl hier gebrek was aan steenen huizen en er geene metselaars genoeg waren, om ze te bouwen, werd in het jaar 1714 in geheel Rusland de bouw van steenen huizen verboden, zoolang de bouw van St. Petersburg niet voltooid was. Alle rijke Russische edelen, kooplieden en fabriekanten moesten zich te St. Petersburg paleizen bouwen. Voor de openbare gebouwen, de scheepswerven, de vestingwerken en het plaveisel der straten werden duizende Finsche boeren en Zweedsche gevangenen geprest. Ongeveer 40.000 man arbeidden tegelijkertijd aan den bouw der hoofdstad.

De herinnering van de groote voordeelen, welke zijne eerste reis naar Europa hem opgeleverd had, zoowel ten aanzien van het aanknoopen van staatkundige verbintenissen als van het verzamelen van kennis en het aanwerven van bekwame mannen op het gebied van wetenschap, kunst en nijverheid en niet minder van kundige officieren voor het leger en de vloot, spoorde Peter aan òm in het jaar 1716 eene tweede reis door Europa te ondernemen, en wel ditmaal met zijne gemalin Catharina en een schitterenden hofstoet.

Hij bezocht Danzig, Stettin, Hamburg en Schwerin, ging vervolgens naar Kopenhagen en kwam in December 1716 te Amsterdam aan. In April 1717 reisde hij door België naar Parijs; daar bleef hij tot den 21en Juni 1717 en keerde vervolgens over Amsterdam en Berlijn naar Rusland terug.

Naast de staatkundige gevolgen, waarvan wij reeds in de geschiedenis van den Noordschen oorlog gesproken hebben, schonk die reis Peter andermaal gelegenheid om den handel en de nijverheid, de wetenschap en de kunst, het krijgs- en zeewezen der Europeesche staten grondig te bestudeeren en een groot aantal uitstekende mannen voor den Russischen dienst te winnen.

Bij zijne eerste reis was Peter nog een onbekend vorst van een barbaarsch, weinig geacht volk geweest, bij de tweede was hij de held van Pultawa, de overwinnaar van Karel XII, de monarch van het machtige, pas in de rij der groote mogendheden opgetreden Russische rijk. Waar

hij ook verscheen, overal wekte hij de grootste belangstelling. De schrijvers van alle natiën hielden zich met hem en zijne reizen bezig; zij hebben ons rijke bouwstoffen voor de kennis van Peter's karakter nagelaten. (*)

Wij kiezen, om onzen lezers een denkbeeld te geven van des czaars leven op reis en van den indruk, dien zijn persoon op zijne meest ontwikkelde tijdgenooten maakte, eenige episoden uit zijn verblijf te Parijs en in Duitschland. De eerste hebben wij te danken aan de gedenkwaardigheden van Saint Simon, de laatste worden ons meegedeeld door den kamerheer van Frederik den Grooten en prinses Frederica Wilhelmina, des konings zuster, in hunne gedenkwaardigheden. Wij doen dit te eerder, dewijl deze episoden tegelijk onschatbare bijdragen mogen heeten voor de kennis van dat tijdperk.

„Toen Peter door den Russischen gezant, vorst Kurakin, den regent zijn bezoek liet aankondigen," zegt Saint Simon, „moest deze zich daarover wel zeer verblijd toonen, doch het kwam hem in den grond zeer ongelegen. Want, daargelaten de groote onkosten, had men honderd zaken voor ééne, waaromtrent men de grootste omzichtigheid in acht moest nemen tegenover zulk een machtig en scherpzinnig vorst, doch die vol luimen en alles behalve vrij was van barbaarsche gewoonten. Hierbij kwam zijn groot gevolg van lieden, die, evenals hun heer, zeer prikkelbaar en tegelijk veeleischend waren en meenden, dat zij zich alles wat hun in den zin kwam, mochten veroorloven. Men had voor den czaar de vertrekken der koningin-moeder in gereedheid gebracht en bovendien het hôtel de Lesdiguières voor hem en zijn gevolg prachtig met de meubelen des konings ingericht, dewijl men niet wist, of hij niet aan een afzonderlijk huis, waar hij al zijne lieden rondom zich kon hebben, de voorkeur geven zou boven een verblijf in het Louvre. De maarschalk Tessée reisde den czaar den 7en Mei tot zijne ontvangst tegemoet. Peter wilde de stad Parijs binnenrijden in eene koets van den maarschalk, maar zonder hem, in gezelschap van drie lieden uit zijn gevolg. Hij stapte des avonds te 9 uur aan het Louvre af, ging alle vertrekken der koningin-moeder door, doch vond die te prachtig behangen en verlicht; daarom wilde hij liever in het hôtel Lesdiguières zijn intrek nemen. Ook hier was het voor hem bestemde vertrek hem te fraai. Hij liet terstond zijn veldbed in een zijvertrek opslaan.

De maarschalk Tessée, die de plaats van gastheer bekleedde en altijd tot beschikking van den czaar moest zijn, had werk hem overal te volgen en na te loopen. Een der hofmeesters des konings moest den czaar bedienen en zoowel voor zijne tafel als voor die van zijn gevolg zorgen. Dit gevolg bestond uit veertig personen; twaalf of vijftien hunner, door geboorte of waardigheid boven de anderen verheven, aten met hem aan éene tafel. Nam hij aan den disch weinig vormen in acht, nog minder was dit het geval na tafel; overigens ging hij met hen, gelijk met iedereen, op een toon van zekere welwillende vertrouwelijkheid om, doch ook hij was nog volstrekt niet vrij van de oude barbaarschheid zijner natie. Tengevolge hiervan had zijne geheele manier van denken en handelen iets haastigs en overijlds. Hij sprak zijnen wil te snel uit en duldde

(*) De litteratuur over Peter's reizen is hoogst belangrijk. Zij herinnert ons levendig de berichten, welke in onze dagen door de dagbladen van alle landen over de bekende Europeesche reis van den Schah van Perzië zijn medegedeeld.

geen tegenspraak of bedenking. Bij alles wat hij ondernam, moesten de middelen tot uitvoering zich zonder verschooning naar zijn goeddunken en zijn gebod voegen. Dit toonde hij ook in het kleine en alleen door de grootsche doeleinden, die hij onwrikbaar in het oog hield, maakte hij zich inderdaad bewonderenswaardig. Zijne onverzadelijke weetgierigheid hield zich altijd bezig met de grondslagen van den staat, het bestuur, den handel, het onderwijs, de politie, en deze weetlust liet niets onopgemerkt en zag niets voor te gering aan, waarvan hij slechts vermoeden kon, dat het eenige bruikbaarheid zou bezitten.

Van gestalte was Peter groot, welgebouwd en tamelijk mager; de vorm van zijn gelaat was rond, die van het voorhoofd hoog; de wenkbrauwen waren welgevormd, de lippen tamelijk dik, de neus was niet te lang doch wat dik aan de punt. Hij had verder schoone, zwarte, doordringende oogen, wier blik, wanneer hij wilde, majestueus en tevens vriendelijk, doch anders streng en woest was. Het beven van de oogen, dat echter niet dikwijls wederkeerde, gaf aan zijn gelaat iets schrikwekkends. Zijne geheele houding was die van een man, die met grootsche gedachten en plannen omgaat. Het ontbrak hem niet aan eene zekere bevalligheid. Hij droeg een linnen hemdkraag, eene ronde, bruine, bijna niet gepoederde pruik, die niet tot de schouders reikte, een eenvoudigen bruinen rok met gouden knoopen, vest, broek en kousen, maar geene handschoenen en manchetten, op den rok droeg hij zijne ordester en het lint er onder.

Zijn rok was dikwijls geheel toegeknoopt, zijn hoed lag op een tafel, nooit had hij dien op het hoofd, ook niet wanneer hij zijne woning verliet. Bij al dezen eenvoud, al reed hij ook in eene onaanzienlijke koets of al bevond hij zich in gezelschap van minderen rang, kon men toch den eigenaardigen stempel van grootheid niet voorbijzien, welke zijne persoonlijkheid van allen, die hem omringden, onderscheidde. Gedreven door de begeerte om alles te onderzoeken, wanneer en gelijk hij dat goed vond, en door zijn afkeer van eene hem aangapende menigte, volgde hij ook hier zijne gewoonte om zich aan niets te storen. Dikwijls sprong hij in de eerste huurkoets de beste of nam hij zonder plichtplegingen het rijtuig van onbekende personen, die hem een bezoek gebracht hadden, en reed daarmee of door de stad of naar buiten. Zijn gevolg mocht dan maar toezien, dat het hem terugvond. Zijne eetlust was zeer gezegend. Hij hield dagelijks twee behoorlijke maaltijden, waarbij hij onbegrijpelijk veel at en dronk, ongerekend wat hij aan bier, limonade en andere dranken in dien tusschentijd naar binnen goot. Zijn gevolg overtrof hem nog in dat opzicht. Een of twee flesschen bier, even zoo veel en somtijds nog meer wijn en aan het eind van den maaltijd een groot glas of zelfs eene kan likeur, was de gewone maat bij elken maaltijd. Hij at met zijn gevolg des voormiddags te 11 en des avonds te 8 uur. Aan de tafel van den czaar zat ook een veldprediker, die nog de helft meer at dan de overigen, en met wien de czaar, die hem overigens zeer gunstig gezind was, zich zeer vermaakte. De czaar verstond het Fransch zeer goed en had het ook wel kunnen spreken, maar gedeeltelijk zeker ter wille van de deftigheid bediende hij zich van een tolk. Door de koninklijke garden, die in het hotel de Lesdiguières tot zijne beschikking gesteld waren, wilde hij zich bijna nooit op straat laten begeleiden.

Hoe nieuwsgierig Peter ook was, toch nam hij zich voor, zijn hotel niet te verlaten, eer hij het bezoek des konings ontvangen had. Den 11en

Mei bracht hij dezen een tegenbezoek en denzelfden dag bezichtigde hij verscheidene openbare pleinen, den volgenden dag het observatorium, de fabriek der Gobelins en den koninklijken plantentuin, waar hij met groote weetgierigheid alles onderzocht en naar alles vroeg. Den 13en bezocht hij eenige uitstekende handwerkslieden, den 14en ging hij des morgens te 6 uur naar de galerij de Louvre, om zich door Hasfeld en diens ingenieurs de in verheven beeldwerk afgebeelde plannen der Fransche vestingen te laten toonen. Peter bekeek deze plannen zeer nauwkeurig en daalde vervolgens af naar den tuin der Tuilleriën, waaruit het publiek zich vooraf had moeten verwijderen. Hij hield zich langen tijd op bij de draaibrug, waaraan men toen juist werkte. Op Pinksterdag, den 16en Mei, bezocht hij het hotel der invaliden, hier proefde hij in de eetzaal de soep en den wijn der soldaten. Deze sprak hij vriendelijk als zijne makkers toe en terwijl hij hun op de schouders klopte, dronk hij op hunne gezondheid. Hij betoonde zich zeer tevreden over de keuken, de apotheek en de ziekenzalen en scheen verrukt over de voorbeeldige orde, die in de gansche inrichting heerschte. Den 18en liet de maarschalk d'Estrées hem allerlei dingen zien, die betrekking hadden op de zeemacht. Toen de maarschalk de Villeroy hem eenige dagen later (24 Mei) in de Tuilleriën de kroonjuweelen liet zien, vond hij die veel schooner en grooter in getal dan hij gedacht had, doch hij zeide, dat hij daarvan geen verstand had, en scheen over 't algemeen weinig te geven om zulke voorwerpen van eene schier denkbeeldige waarde, vooral, wanneer hij zelf die niet krijgen kon. Den 25en Mei bezichtigde Peter Versailles, Trianon en de menagerie. De aanzienlijken onder zijn gevolg werden in het slot gehuisvest. Zij brachten meisjes mede, die in het voormalige vertrek van mevrouw de Maintenon den nacht doorbrachten, in de onmiddellijke nabijheid van Peter's slaapvertrek. De gouverneur van Versailles, was zeer ontstemd, toen hij dezen tempel der preutschheid zoo ontheiligd zag, hoewel hij zelf en de godin van dat heiligdom het daarmee in hunne jonge jaren waarlijk zoo nauw niet genomen hadden. Het lag echter nu eenmaal niet in het karakter van den czaar en zijne lieden, zichzelven eenigen dwang aan te doen. Te Fontainebleau moest Peter deelnemen aan een hertenjacht (30 Mei); deze plaats beviel hem echter niet bijzonder en de jacht nog veel minder. Hij zat niet vast genoeg te paard en hield dit hem ongewone vermaak voor al te verhittend. Den 10en Juni ging hij van Versailles naar St. Cyr, waar hij de geheele inrichting en alle jonge dames in hare verschillende klassen zag. Hij werd hier ontvangen alsof hij de koning zelf was. Hij wilde ook mevrouw de Maintenon zien. Om zijne nieuwsgierige blikken te ontgaan, was zij te bed gaan liggen; zij had de gordijnen dicht laten vallen, op één na, dat slechts half gesloten was. De czaar trad haar vertrek binnen, opende bij het binnenkomen de venstergordijnen en ook die van het bed. Hierop keek hij mevrouw de Maintenon op zijn gemak een tijdlang aan, zonder dat hij tot haar of zij tot hem een enkel woord sprak; insgelijks verwijderde hij zich zonder haar met een groet te verwaardigen. Dit tooneel schokte en ergerde haar zeer; doch Lodewijk XIV was niet meer in leven! Den 20en Juni vertrok de czaar naar Spa. Hij verliet Frankrijk, zeer voldaan over alles wat hij gezien en geleerd had en over de ontvangst, hem daar te beurt gevallen. Alleen betreurde hij het diep, dat de buitensporige weelde dit schoone land te gronde richten moest.

De kosten van zijn onderhoud hadden dagelijks ongeveer ƒ 1100 bedragen, hoewel hij reeds in de eerste dagen de weelde, bij zijne maaltijden ten toon gespreid, zeer had laten matigen. Hij van zijnen kant liet onder de koninklijke lakeien, enz. die hem bediend hadden, 60.000 livres uitdeelen. D'Antin, den maarschalken d'Estrées en Tessée schonk hij zijn portret, met diamanten omzet, en daarenboven 5 gouden en 11 zilveren medailles, waarop de belangrijkste daden en voorvallen zijns levens afgebeeld waren."

Nog belangwekkender en sprekender dan het verhaal van Saint Simon zijn de mededeelingen van prinses Frederica Wilhelmina van Pruisen, later markgravin van Baireuth, over het verblijf van den czaar te Berlijn. Zij verhaalt:

„De czaar, die veel hield van reizen, kwam uit Holland hier aan. Hij had zich te Cleve moeten ophouden, omdat de czarin daar ontijdig bevallen was. Dewijl hij noch van de groote wereld, noch van plichtplegingen hield, liet hij den koning verzoeken, hem in een lustslot der koningin, dat in eene voorstad van Berlijn stond, te huisvesten. Deze was daarover zeer boos. Zij had voor zich zelve een zeer fraai huis laten bouwen, dat zij zoo smaakvol en prachtig mogelijk had gemeubileerd. De galerij met porcelein, die men daar zag, was zeer kostbaar; alle vertrekken waren met spiegels voorzien. Dewijl dit huis een waar juweeltje mocht heeten, droeg het ook den naam Mon biyou. De tuin was zeer fraai en grensde aan de rivier, wat zijne liefelijkheid niet weinig verhoogde.

Ten einde te zorgen, dat de heeren Russen, die overal waar zij vertoefd hadden, de grootste wanorde hadden aangericht, geene schade aan die kostbaarheden zouden toebrengen, liet de koningin de meubels uit het geheele huis en alles wat maar eenigszins breekbaar was, wegnemen. De czaar, zijne gemalin en hun geheele hof kwamen eenige dagen later te Mon biyou aan. De koning en de koningin ontvingen hen aan den oever der rivier. De koning gaf der czarin de hand, om haar uit de boot te helpen. Zoodra de czaar aan land was gestapt, reikte hij den koning de hand met de woorden: „Ik verheug mij zeer u te zien, broeder Frederik." Daarop naderde hij de koningin en wilde haar omhelzen, doch zij weerde hem af. De czarin begon met de koningin de hand te kussen, wat zij herhaaldelijk deed. Zij stelde haar daarop den hertog en de hertogin van Mecklenburg voor, die haar vergezeld hadden, en vierhonderd zoogenaamde dames, die in haar gevolg waren. Grootendeels waren dit Duitsche vrouwelijke dienstboden, die de betrekking van hofdames, kamervrouwen, kokkinnen en waschvrouwen bekleedden. Bijna elk dezer schepsels had een rijk gekleed kind op den arm en wanneer men haar vroeg, of het hare kinderen waren, antwoordden zij, terwijl zij op Russische wijze Salamalekas maakten: „De czaar heeft mij de eer aangedaan, mij dit kind te schenken." De koningin wilde deze schepsels zelfs niet groeten. De czarin nam hierover wraak, door de princessen van den bloede zeer uit de hoogte te behandelen; slechts met moeite kon de koning van haar verkrijgen, dat ze haar groette. Ik zag dat geheele hof den volgenden dag, toen de czaar en zijne gemalin der koningin een tegenbezoek brachten. Deze ontving hen in de groote zaal van het slot en ging hun tot in de voorzaal tegemoet. Daar gaf zij der czarin de hand, gaande aan hare linkerzijde, en bracht haar zoo naar de audiëntie-zaal. De koning met den czaar volgden de vorstinnen. Zoodra Peter mij zag, herkende hij mij, daar hij mij reeds vijf jaar te voren gezien had. Hij nam mij in zijne armen en kuste mij

zóó geweldig, dat hij mij het vel van mijn gelaat wreef. Ik gaf hem oorveegen en verweerde mij zoo goed als ik kon, terwijl ik zeide, dat ik op deze vertrouwelijkheden niet gesteld was, en dat hij mijne eer te na kwam. Hij lachte hartelijk om dit denkbeeld en onderhield zich lang met mij. Men had mij mijne rol voorgeschreven. Ik sprak met hem over zijne vloot en over zijne veroveringen; dit bracht hem in zulk eene verrukking, dat hij meer dan eens tot de czarin zeide: „Indien ik een kind mocht hebben zooals zij, zou ik daarvoor gaarne een mijner provinciën geven." Ook de czarin liefkoosde mij herhaaldelijk. De koningin plaatste zich met haar onder den troonhemel, elk in een leunstoel, ik stond naast de koningin en de princessen van den bloede stonden tegenover haar.

De czarin was klein en ineengedrongen, zeer bruin en zonder waardigheid of bevalligheid. Men behoefde haar slechts te zien, om hare onaanzienlijke afkomst te raden. Naar haren opschik te oordeelen, zou men haar voor eene Duitsche tooneelspeelster hebben aangezien. Haar kleed was bij een uitdrager gekocht; het was zeer ouderwetsch en met zilveren belegsel overladen. Het voorste gedeelte van het lijf was met edelgesteenten versierd. De schikking van deze juweelen was zeer vreemd. Zij stelden een dubbelen adelaar voor, wiens vleugels door de kleinste, zeer slecht gezette brillanten gevormd werden. Zij droeg een dozijn ridderorden en even zoovele heiligenbeelden en relikwieën, die langs den opslag van haar kleed vastgehecht waren, zoodat men, wanneer zij liep, meende een muilezel te hooren. Al de ridderorden, die tegen elkander bengelden, veroorzaakten hetzelfde geluid.

De czaar daarentegen was zeer groot en vrij goed gebouwd, zijn gelaat was schoon, doch de uitdrukking zoo ruw, dat men bang voor hem werd.

Hij was hoogst eenvoudig gekleed in een matrozenpak. De czarin, die zeer slecht duitsch sprak, en hetgeen de koningin tot haar zeide, niet goed verstond, liet hare vrouwelijke nar tot zich roepen en onderhield zich met deze in het Russisch. Dit arme schepsel, eene vorstin Galitzin, was tot dezen dienst genoodzaakt om haar leven te redden. Dewijl zij in eene samenzwering tegen den czaar gewikkeld was geweest, had men haar tweemaal met den knoet gekastijd. Ik weet niet, wat zij met de czarin sprak, maar deze lachte overluid.

Eindelijk zette men zich aan tafel; de czaar zat naast de koningin. Het is bekend, dat men vroeger getracht heeft, hem te vergiftigen. In zijne jeugd was het zeer fijne, hem toegediende vergif op zijne zenuwen geslagen, tengevolge waarvan hij dikwijls eene soort van kramptrekkingen kreeg, waartegen hij zich niet verzetten kon. Dit toeval overviel hem ook aan tafel. Hij kreeg eenige trekkingen en daar hij juist een mes in de hand hield en daarmee eenige gebaren maakte, geraakte de koningin in grooten angst en wilde zij meer dan eens opstaan. De czaar stelde haar echter gerust en verzocht haar niet bezorgd te zijn, dewijl hij haar geen leed zou doen. Tegelijk nam hij haar bij de hand en drukte deze zoo sterk, dat de koningin genoodzaakt was, luidkeels om genade te roepen. Hij lachte daarom hartelijk en zeide, dat zij teerder beenderen had dan zijne Catharina. Na den avondmaaltijd was alles voor het bal in gereedheid gebracht, doch zoodra de czaar van de tafel opstond, ging hij heen en keerde alleen naar Mon biyou terug. Den volgenden dag liet men hem alle merkwaardigheden van Berlijn en onder anderen het muntkabinet en de oude stand-

beelden zien. Onder de laatste bevond er zich, gelijk men mij zeide, een, dat eene Heidensche godheid in eene zeer ongepaste houding voorstelde. Men bediende zich in den tijd der oude Romeinen daarvan om het bruidsvertrek te versieren. De czaar bewonderde het zeer en beval der czarin het te kussen. Zij wilde zich daartegen verzetten, doch hij werd boos en zeide in gebroken Duitsch: „Kopp ab!" hetwelk zooveel zeggen wilde als: „Ik laat u onthoofden, wanneer gij niet gehoorzaamt." De czarin was zoo bang voor hem, dat zij alles deed wat hij verlangde. Hij begeerde nu zonder plichtplegingen dit standbeeld en eenige andere van den koning, die ze hem niet weigeren kon. Hetzelfde deed hij met een kastje, welks paneelwerk geheel van barnsteen was. Dit was eenig in zijne soort en had koning Frederik I onmetelijke sommen gekost. Het onderging het treurige lot, tot groote droefheid der geheele wereld, naar St. Petersburg gezonden te worden.

Eindelijk, na twee dagen, vertrok dit barbaarsche hof weder. De koningin begaf zich terstond naar Mon biyou. Daar kon men de verwoesting van Jeruzalem voorgesteld zien. Nooit zag ik iets dergelijks. Alles was zoo vernield, dat de koningin bijna het geheele huis moest laten herstellen."

Zien wij uit dit verhaal reeds, dat Peter de Groote, de beschaver van Rusland, zelf nog zeer diep in de barbaarschheid verzonken was, nog duidelijker blijkt dit uit de mededeelingen van Pöllnitz. Hij zegt:

„Men kon niet zeggen, dat het reizen de zeden van den czaar veel verzacht had. Nog altijd bemerkte men aan hem, dat er weinig zorg aan zijne opvoeding was besteed. Te Maagdenburg, waar hij zich, voor zijne komst te Berlijn, twee dagen ophield, leverde hij hiervan twee merkwaardige bewijzen. Dewijl de koning bevolen had, dat hem alle mogelijke eer bewezen zou worden, maakten de verschillende lichamen gezamenlijk hunne opwachting bij hem. De voorzitters voerden bij die gelegenheid het woord. Toen de heer von Cocceji, die aan het hoofd der regeering stond, met de overige raadsleden bij hem kwam, vond hij den czaar leunende op twee Russische dames, terwijl hij zijne handen op haren boezem rusten liet. Deze houding bewaarde hij, zoolang de toespraak van den voorzitter duurde. Hoe vreemd dit zijn gedrag ook scheen, toch was het nog niets in vergelijking met hetgeen hij den volgenden dag deed. De hertogin van Mecklenburg, zijne nicht, was opzettelijk met haren gemaal uit Schwerin naar Maagdenburg gekomen, om hem te spreken en hem naar Berlijn te vergezellen. Toen zij aankwam, liep hij haar tegemoet, omarmde haar en voerde haar in een zijvertrek, waar hij haar op eene canapé op de teederste wijze liefkoosde. Hij liet daarbij niet eens de deuren sluiten en bekommerde zich noch om den hertog, noch om de lieden, die in de voorzaal stonden. Ik heb beide anecdoten van ooggetuigen, en van den overleden koning zelven gehoord, wien zij, die hij den czaar tegemoet gezonden had, het verhaald hadden. Ook ging er geen enkele dag voorbij, waarop Peter de Groote niet geheel dronken was.

De harde behandeling van zijne bedienden en vooral van zijn aalmoezenier lokte niet uit om hem te dienen. Deze priester was tegelijk zijn biechtvader en zijn hofnar. De czaar kuste hem zeer eerbiedig de hand, wanneer hij uit de mis kwam, en gaf hem een oogenblik daarop muilperen, ja behandelde hem als den geringsten slaaf. Prinses Galitzin diende hem tot vrouwelijke nar. Zij was in eene samenzwering betrokken geweest. Ten einde haar voor de gevolgen van dezen gevaarlijken stap te behoeden,

strooiden hare ouders en vrienden uit, dat zij het verstand verloren had, dewijl zij hoopten dat zij dan met eene korte gevangenschap vrij zou komen. De czaar echter zeide: wanneer zij dol is, zal ik haar ook als zoodanig behandelen. Hij liet haar alzoo eenige dagen achtereen geeselen, hetgeen intusschen niet zulk eene harde straf is als de knoet. Hij hield haar daarna aan het hof, waar zij hem tot nar diende, opdat hij haar naar hartelust kon kwellen. Zij at altijd bij hem aan tafel, waar hij haar gewoonlijk alles naar het hoofd wierp, wat hij op zijn bord overhield. Zij moest dikwijls opstaan en bij hem komen, om van hem eenige muilperen te ontvangen. Het arme schepsel maakte elks medelijden gaande, alleen niet dat van de oorzaak van haar ongeluk. Het was voor haar een geluk, dat zij ten slotte door al de ellende, die zij te verduren had, werkelijk waanzinnig werd en dus den geheelen last van haren rampspoed niet meer voelde."

ZES EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. Peter en zijn zoon Alexei. Alexei's opvoeding. Alexei en de oud-Russische partij. Alexei's huwelijk; zijne geliefde Euphrosyne. Peter's brief aan zijn zoon. Alexei's vlucht en terugkeer. Alexei van de opvolging uitgesloten. Verhoor van Alexei. Ontdekking van de oud-Russische samenzwering. Alexei ter dood veroordeeld. Zijn doodstraf. Gericht over de samenzweerders. Aanneming van den keizerlijken titel. Nieuwe wet op de erfopvolging. Plechtige kroning van Catharina. Oorlog met Perzië. Peter's hervorming. Peter's hof en familieleven. Zijne uitspanningen. Laag peil der zedelijkheid in het Russische rijk. Verloving van den hertog van Holstein met Anna. Ontrouw van Catharina. De kamerheer Mons ter dood gebracht en de vrouw van generaal Balk met den knoet gestraft. Droefgeestige stemming van Peter. Zijne laatste levensdagen en dood.

Toen czaar Peter van zijne reis terugkeerde, wachtte hem in zijn vaderland eene treurige taak; het vonnissen van zijn zoon Alexei, die hem openlijk de gehoorzaamheid opgezegd had, uit Rusland gevlucht was, en onder ernstige verdenking lag, dat hij aan het hoofd stond van eene tegen den czaar gerichte samenzwering.

Vader en zoon hadden nooit tot elkander in eene vriendschappelijke verhouding gestaan en hiervan lag de schuld ongetwijfeld bij Peter. Hij had den zoon zijner eerste, weinig geliefde gemalin verwaarloosd, hem onder vrouwen en priesters laten opgroeien, en hem eerst eenige opvoeding laten geven, nadat hij reeds door de priesters, de vijanden van Peter's hervormingswerk, gewonnen was. De priesters hadden hem eene vurige liefde voor de oud-Russische zeden, een sterken afkeer van alle nieuwigheden, ja van zijn vader zelven ingeprent en Menschikof, die met het toezicht op de opvoeding van den czarewitsch was belast, was machteloos tegenover hunnen invloed.

Menschikof, die zelf op den laagsten trap van beschaving stond, — hij kon niet eens goed lezen en ternauwernood zijn naam schrijven — was geheel buiten staat om den prins smaak voor kennis en wetenschap en belangstelling in de hervormingsplannen van den czaar in te boezemen. Alexei haatte de gunstelingen zijns vaders, hij leende het oor aan de inblazingen der priesters en van de oud-Russische partij. Gretig luisterde hij, wanneer men hem verzekerde, dat de geheele Russische natie verlangde naar den dood van Peter en naar de troonsbeklimming van een vorst, die zich zijnen voorvaderen waardig betoonen, de oude goede zeden herstellen, de residentie weer naar Moskou verleggen, de gehate vreemdelingen uit het rijk verdrijven en vrede met Zweden sluiten zou.

Peter zag met groote bekommering zijnen zoon in handen eener partij, die hij zelf trachtte ten onder te brengen. Hoe weinig geschikt hij Alexei rekende om hem op te volgen, bewees het schrijven, dat hij tot den senaat richtte, toen hij te Falczin, door het Turksche leger omsingeld, alle hoop op bevrijding opgegeven had: in dezen brief namelijk beval hij den senaat, den waardigsten persoon tot zijn opvolger te kiezen.

Ten einde Alexei voor zijne hervormingsplannen te winnen, had Peter hem in den herfst van 1711 met de talentvolle en beminnelijke prinses van Brunswijk Wolfenbuttel in het huwelijk doen treden. Doch ook deze hoop werd verijdeld. Alexei behandelde zijne jeugdige, hem opgedrongene gemalin met de grootste minachting; hij leefde met eene bijzit, een Finsch meisje, Euphrosyne genaamd; men verhaalt zelfs dat hij de beklagenswaardige prinses lichamelijk mishandeld en hierdoor na een ongelukkig huwelijk van vier jaren haar vroegen dood, die na hare tweede bevalling in het jaar 1715 plaats had, veroorzaakt heeft.

Peter had zeer veel van zijne schoondochter gehouden; haar dood verscheurde den laatsten band, die hem nog aan zijnen zoon hechtte. Onmiddellijk na hare begrafenis zond hij aan Alexei den volgenden merkwaardigen brief:

„Het kan u niet onbekend zijn, hoezeer onze onderdanen vóor den tegenwoordigen oorlog onder den druk der Zweden gezucht hebben; zij sneden, door het onrechtmatig bezit van zooveel voor ons rijk onontbeerlijke zeesteden, geheel ons verkeer met de overige wereld af. Doch de vijand, voor wien wij sidderden, beeft thans wellicht nog meer voor ons. Dit danken wij naast Gods hulp aan de krachtsinspanning van onze getrouwe onderdanen en Rusland's zonen. Wanneer ik evenwel gewaag van deze welvaart, door God aan ons vaderland verleend, en dan een blik achterwaarts werp op mijn geslacht, dat mij opvolgen moet, dan gevoel ik meer kommer met het oog op de toekomst dan blijdschap met het oog op het tegenwoordige, dewijl gij, mijn zoon, alle middelen versmaadt, die u in staat kunnen stellen om mij eens op waardige wijze op te volgen. Eigenzinnigheid noem ik de oorzaak uwer onbekwaamheid, daar het u noch aan verstand, noch aan lichaamskracht ontbreekt. Want al zijt gij niet een van de sterksten, toch kan men niet zeggen, dat uw gestel tot de allerzwakste behoort. Door onze oorlogen hebben wij kennis gemaakt met vreemde volken en hun achting ingeboezemd, doch gij wilt daarvan niet eens hooren. Zonder u tot onrechtvaardige oorlogen te willen aansporen, verlang ik van u slechts, dat gij alles zult leeren wat tot het oorlogvoeren behoort; want niemand kan goed regeeren, die niet weet, wat de krijgskunst voorschrijft en vereischt. Gij dwaalt zeer, wanneer gij meent, dat

een monarch slechts bekwame generaals noodig heeft, die volgens zijne bevelen handelen, dewijl een ieder den blik op het hoofd van den staat vestigt, zijn gevoelen uitvorscht en daarnaar zijn gedrag regelt. De monarch, mijn broeder (Feodor Alexeiwitsch) hield in de dagen zijner regeering veel van kostbare kleederen en paarden en, hoewel vroeger niemand daaraan gedacht had, schepten toch de onderdanen uit zucht tot navolging, genoegen in datgeen wat den vorst behaagde. De nu overleden koning van Frankrijk trok zelden ten strijde, doch hij gaf aanleiding tot het verrichten van schitterende wapenfeiten, zijne veldtochten waren een schouwplaats en eene hoogeschool van dapperheid en daardoor maakte hij zijn rijk boven andere staten beroemd. Doch gij zijt afkeerig van de krijgskunst, ja bekommert u om niets. Ik ben een mensch en dus aan den dood onderworpen en aan wien zal ik alles achterlaten wat ik gedaan en veroverd heb? Hem, die, evenals de luie dienstknecht in het evangelie, zijn pond in de aarde begraaft, dat wil zeggen, verkwist wat God hem schonk? Nog eens, bedenk welk een eigenzinnige aard in u woont, want hoewel ik daarom u beknord, u geslagen en sinds zoovele jaren geen woord meer daarover met u gesproken heb, was dit alles toch vruchteloos, alles in den wind gesproken; gij wildet niets doen dan te huis blijven, u vermaken, zonder te vragen, wat daaruit niet alleen voor u, maar voor het geheele rijk voortvloeien moest. Naar waarheid schrijft de heilige Paulus: die zijn eigen huis niet verzorgt, hoe wil hij de gemeente Gods verzorgen? Dewijl ik dit alles nu met weemoed herdenk en zie, dat niets u op den goeden weg brengen kan, geef ik u mijn laatst besluit schriftelijk te kennen. Ik wil nog eenigen tijd afwachten of gij u ook oprecht verbeteren zult! Geschiedt dit echter niet, wees dan hierbij verzekerd, dat ik u als een verrot lid van mijn geslacht van de opvolging uitsluit. Denk niet, dat ik dit alleen schrijf om u bang te maken, of dat ik geen anderen zoon heb. Mijn woord zal waarlijk, zoo God wil, gestand gedaan worden. Dewijl ik mijn leven voor vaderland en volk niet gespaard heb, en ook niet sparen zal, hoe zou ik u, onwaardige, verschoonen? Liever is mij een waardige vreemde dan een onwaardige zoon."

Op dit schrijven van den czaar antwoordde de zoon:

„Allergenadigste heer en vader! Het heden, 27 October 1715, na de begrafenis van mijne vrouw van u hier ontvangen schrijven heb ik doorgelezen en ik antwoord daarop: in zoover als ik niet in staat zou zijn om de Russische kroon te dragen, moge mij geschieden naar uwen wil. Ik smeek dringend daarom, dewijl ik mij zelven tot zulk eene taak ongeschikt en onbekwaam gevoel en ook mijn geheugen bijna geheel weg is (zonder hetwelk men niets doen kan) en het mij ten gevolge van velerlei ziekten aan geest- en lichaamskrachten ontbreekt om zulk een volk te beheerschen, dat niet een zoo gebrekkigen mensch begeert als ik ben. Ik maak derhalve volstrekt geene aanspraak op de troonsopvolging (God spare u nog vele jaren!) en zal ze ook in 't vervolg niet maken en neem God daarvoor tot getuige op gevaar van het verderf mijner ziel en bekrachtig dit eigenhandig."

Twee dagen nadat Peter dezen brief van Alexei ontvangen had, schonk Catharina hem tot zijne groote blijdschap een zoon. Thans herleefde de hoop bij hem, dat hij zijn rijk eens aan een zoon zou kunnen nalaten, dien hij tot zijn waardigen opvolger wilde opvoeden. Hij schreef nog eens aan Alexei en eischte van hem òf zich te veranderen en een flink vorst

te worden òf in een klooster te gaan. Alexei koos het kloosterleven en verzocht daartoe de toestemming zijns vaders. Peter waarschuwde hem tegen overijling en liet hem zes maanden tijd om zich te bedenken; voordat deze tijd verstreken was, aanvaardde hij de reis naar Europa.

Alexei trok van zijns vaders afwezigheid partij. Alleen uit vrees voor zijn leven en in de hoop, dat hij na Peter's dood zonder moeite uit het klooster weer op den troon zou kunnen geraken, had hij aangeboden monnik te worden. Nog voordeeliger echter was het in zijn oog, zich door de vlucht aan de macht van den czaar te onttrekken. Hij verliet Rusland en begaf zich naar Weenen, onder de bescherming van keizer Karel VI, zijn zwager, die hem een toevluchtsoord in het kasteel St. Elmo bij Napels opende.

Peter ontving de tijding van de vlucht zijns zoons te Amsterdam, terstond zond hij boden tot Alexei met de belofte van volkomene vergiffenis, indien hij terugkeeren en zich gehoorzaam toonen wilde. Wel was hij zeker niet van plan, zijn woord te houden, maar hij bereikte zijn doel. Alexei liet zich bewegen om naar Rusland terug te keeren; den 3en Februari kwam hij te Moskou aan, waar Peter reeds het rechterlijk onderzoek tegen hem begonnen en tot zijne uitsluiting van de erfopvolging besloten had.

Alexei werd naar de conferentiezaal in het Kremlin gevoerd, waar het preobraschkensische garderegiment onder de wapenen stond. Alle toegangen tot het gebouw waren door troepen bezet. De czaar wachtte den prins af in tegenwoordigheid van wereldlijke en geestelijke grooten en van vele aanzienlijke burgers uit Moskou; hij hield eene lange strafrede en verklaarde, dat Alexei wegens zijne ongehoorzaamheid het leven verbeurd had.

De prins viel zijnen vader te voet en smeekte om geene andere gunst dan behoud van zijn leven. Dit verzoek stond de czaar toe, doch hij ontnam zijn oudsten zoon het recht op de troonsopvolging, dat hij op zijn jongsten zoon overdroeg. Alexei moest de daartoe strekkende oorkonde onderteekenen en in tegenwoordigheid van alle getuigen bezweren. Ook alle geestelijke en wereldlijke grooten moesten haar met hunne handteekening bekrachtigen.

Hiermee nog niet tevreden, ging Peter in zijn trouwlooze woordbreuk tegenover zijn zoon nog verder; hij onderwierp Alexei aan een streng verhoor aangaande zijne medeplichtigen. Welke middelen bij dit verhoor aangewend zijn, weet men niet; dit alleen is zeker, dat de czarewitsch bekende wat men van hem weten wilde en dat hij vele aanzienlijke edelen, alle tot de oude Russische partij behoorende, ja zelfs zijne eigene moeder, de verstootene keizerin Eudoxia, in zijn rechtsgeding betrok.

Meer dan 70 personen van aanzien, grootendeels geestelijken, werden te Moskou in de gevangenis geworpen; ook Menschikof's doodvijand, vorst Wasilii Dolgoruki bevond zich onder hen. Menschikof belastte zich in persoon met zijne gevangenneming. Met het woord: „Ik heb een goed geweten en slechts één hoofd te verliezen," reikte de vorst den gunsteling des czaars zijn degen over; met een halsijzer geboeid werd hij op eene door 40 dragonders omringde slede naar de gevangenis gevoerd.

Ook de verstootene czarin werd gevangen genomen, evenals haar minnaar Stephanus Glebow; onder hunne papieren vond men berichten omtrent een plan om Peter te onttronen en Alexei in zijne plaats te

stellen. Peter wendde eigenhandig den knoet op de ongelukkige Eudoxia aan, om haar tot verdere bekentenissen te dwingen. Hij had deze wreedheid achterwege kunnen laten, want uit de getuigenissen der vele gevangenen, zoowel als uit de inlichtingen van Alexei's bijzit Euphrosyne, die niet aarzelde, haren geliefde te verraden, kon men bouwstoffen in overvloed voor de aanklacht verzamelen.

Het bleek ten duidelijkste, dat er inderdaad onder de oud-Russische partij eene samenzwering gesmeed was, die ten doel had, Peter af te zetten, zijne gunstelingen te vermoorden, Alexei op den troon te plaatsen en alle gehate nieuwigheden weer af te schaffen.

Den 26en Mei 1718 riep Peter eene vergadering van de voornaamste geestelijken, staatsbeambten en officieren te zamen, om Alexei te vonnissen. Er waren in 't geheel 144 personen bijeen. De geestelijken verklaarden zich onbevoegd om een vonnis te vellen, zij moesten het aan den czaar overlaten, of hij begenadigen dan wel straffen wilde. De wereldlijke rechters evenwel, 124 in getal, en onder hen Menschikof, Apracin en Schaffirof, spraken het doodvonnis uit.

Omtrent de laatste lotgevallen van den ongelukkigen Alexei luiden de berichten verschillend, dit punt is nog nooit volkomen opgehelderd. Lefort verhaalt, dat Alexei met den knoet ter dood gebracht is, ja dat Peter in persoon aan dat beulenwerk deel heeft genomen, doch Lefort wekt zelf twijfel aan de waarheid van zijn verhaal, wanneer hij het inleidt met de woorden: „De bijzonderheden, welke men omtrent den dood van den czarewitsch verneemt, zijn ontzettend, wanneer ze zoo zijn als men ze mij verhaald heeft." Volgens andere berichten is Alexei bij het vernemen van het over hem gevelde vonnis, van schrik en doodsangst door eene beroerte getroffen, waaraan hij eenige uren later bezweken is. Ook verhaalt men, dat Peter zijnen zoon voor diens dood nog eens gezien, hem gezegend en liefderijk van hem afscheid genomen heeft. Herman besluit het verhaal van dit raadselachtige sterfgeval met de volgende treffende woorden: „Of men echter der doodelijke beroerte niet door kunstmiddelen te hulp gekomen is, blijft voor het minst in de hoogste mate twijfelachtig."

Na den dood van Alexei volgde het strafgericht over zijne medeplichtigen. Zijne moeder Eudoxia kwam wel zonder straf vrij, doch haar broeder, Abraham Lapuchin, werd onthoofd en haar minnaar Glebow onder de afgrijselijkste martelingen gespiest. Velen anderen samenzweerders legde men het hoofd voor de voeten. Vorst Scherbatof werd eerst met den knoet geslagen, vervolgens sneed men hem den neus af en de tong uit. Vorst Dolgoruki werd verbannen, doch spoedig teruggeroepen, daar het Menschikof niet gelukt was, zijne schuld te bewijzen.

Peter's hoop, dat na Alexei's dood zijn jongere zoon hem op zou volgen, werd verijdeld, dewijl de knaap reeds in het jaar 1719 stierf. De vrees van den czaar, dat na zijn dood alles wat hij opgebouwd had weer door een onwaardigen opvolger afgebroken zou worden, kwelde hem op nieuw en des te sterker, hoe grooter en schitterender de dingen waren, die hij tot stand had gebracht.

Al begroette de senaat, na het eind van den Noordschen oorlog en het sluiten van den vrede van Nijstadt, Peter ook met den keizerlijken titel, al noemde hij hem ook vader des vaderlands en Peter den Grooten, al mocht hij tot zich zelven zeggen, dat hij het doelwit zijner wenschen

voor Rusland's staatkundige macht bereikt had, toch drukte de zorg hem diep ter neer bij de gedachte, dat zijne geheele schepping den ondergang zou worden prijs gegeven, wanneer een aanhanger der oud-Russische partij na hem den troon beklom.

En hoe licht was dit mogelijk! De zoon van Alexei was zijn natuurlijke erfgenaam. Wanneer de knaap het voorbeeld zijns vaders volgde, wanneer hij gehoor gaf aan de geheime inblazingen der oud-Russische partij, die men onmogelijk van hem verwijderd kon houden, wat dan?

In strijd met de overlevering van alle absolute monarchieën, die op den breeden grondslag der wettige geboorte en opvolging rusten, besloot Peter eene verordening op de troonsopvolging uit te vaardigen, waarbij de onbeperkte vorstelijke macht op de spits gedreven werd, dewijl zij zelfs de eenige wet, die in absoluut geregeerde staten den vorst pleegt te binden, vernietigde en de keuze van den toekomstigen keizer aan de willekeur van den regeerenden vorst overliet.

Bij ukase van den 5en Februari 1722 bepaalde hij, dat het den Russischen czaar vrij stond, zonder de belangen van zijne bloedverwanten in aanmerking te nemen, niet alleen dengeen hunner, dien hij goed vond, tot den troon te roepen, doch ook, wanneer hij hem, dien hij hiertoe reeds aangewezen had, daarvoor later ongeschikt achtte, zijne beschikking te veranderen. Een boek van den aartsbisschop Theophanes lichtte deze ukase in dien geest toe, dat de onderdanen, wanneer de czaar stierf zonder een opvolger benoemd te hebben, verplicht waren om te onderzoeken wat zijn wil in dezen was geweest, en dat alleen, wanneer dit niet meer was uit te maken, de gewone erfopvolging moest plaats vinden.

Door eene groote vergadering van edelen en beambten, die toen te Moskou samengeroepen was, om de rechten des adels te onderzoeken, werd de nieuwe wet op de erfopvolging bezworen.

Peter had zijne ukase voornamelijk uitgevaardigd met het doel, dat zijne gemalin Catharina hem, ingeval hij onverwacht kwam te sterven, in de regeering zou opvolgen. Want hij was overtuigd, dat zij zijn werk voor vernietiging bewaren zou. Hare plechtige kroning en zalving in de oude hoofdstad des rijks moest het volk er op voorbereiden, in haar de toekomstige heerscheres te zien.

Den 7en Mei 1724 had Catharina's kroning in de hoofdkerk plaats. De aartsbisschop van Nowgorod zegende haar en Peter zelf zette haar de kroon op. Eenige dagen te voren had hij aan een feestmaal gezegd, dat deze plechtigheid meer was dan eene schitterende ceremonie, maar dat zij eene diepe beteekenis had, dewijl zij der gekroonde het recht moest verleenen om de teugels der regeering te voeren. Zij, die aan de Pruth het rijk gered had, was ook waardig, om na zijnen dood te regeeren; van Catharina mocht men verwachten, dat zij zijne grootsche schepping voor ondergang behoeden en Rusland gelukkig maken zou.

Doch was Rusland door de schepping van Peter inderdaad gelukkig geworden? Peter geloofde het, want in zijne schatting was een uiterlijk vernis van beschaving voldoende voor het geluk eener natie, en om dit zijnen Russen te schenken had hij schier het ongeloofelijke gedaan.

Hij had den Russischen naam beroemd gemaakt in geheel Europa, een leger en eene vloot geschapen, nieuwe provinciën veroverd en nog in den laatsten tijd zijner regeering door een oorlog met Perzië, waaraan de vrede van Petersburg den 23en September 1728 een eind maakte,

de grenzen van Rusland ook naar het Zuid-Oosten uitgebreid en nieuwe handelswegen geopend. Hij had vreemde geleerden, kunstenaars en handwerkslieden naar zijn rijk geroepen en hunne geleerdheid, kunst en bekwaamheid in Rusland overgeplant. Hij had scholen en andere wetenschappelijke inrichtingen, in het jaar 1724 zelfs de academie der wetenschappen, verzamelingen van voorwerpen uit de natuur, kunstmuseums, een anatomisch kabinet, een collegie voor het mijnwezen gesticht, het Duitsch en Russisch tooneel in Moskou ingevoerd, drukkerijen en dagbladen in het leven geroepen en, wat nog veel meer zeide, een aantal wetten gegeven, die de kiem van toekomstige hervormingen bevatten. De staat was door hem aan de heerschappij der priesterschap onttrokken, daar hij de monarchale kerkinrichting opgeheven en de kerk van Rusland in eene collegiale veranderd had, door het in 1721 ingestelde hoogste geestelijke bestuur, de synode. Hij had hervormende bepalingen over het stichten van seminariën, over de kloosters en het monnikenwezen uitgevaardigd, de rechtspleging door het instellen van regeeringscollegiën en wetscommissiën verbeterd, aan handel en nijverheid door het vestigen van een collegie van koophandel nieuwe wegen geopend, kortom hij had zeer veel gedaan, meer tot stand gebracht dan menschelijke krachten schenen te vermogen, ja in een tijdperk van eenige jaren meer verricht dan de grootste hervormers in eene eeuw. Doch dit alles betrof slechts de oppervlakte van het leven der natie. Het was Peter niet gelukt, zijn volk werkelijk te beschaven en dit kon hem ook niet gelukken, dewijl hij zelf nog diep in Aziatische barbaarschheid verzonken was. Dit blijkt ten duidelijkste uit zijn hof- en familieleven.

Legde Peter op zijne reizen, gedurende zijn verblijf aan de Europeesche hoven nog zulke barbaarsche gewoonten aan den dag, als Pöllnitz en prinses Frederica Wilhelmina van Pruisen ons beschrijven, dan kan het ons niet verwonderen, dat hij te Petersburg en Moskou eene nog veel ruwer levenswijze volgde. In weerwil hiervan vervullen de beschrijvingen van het Russische hofleven en van de uitspanningen des keizers, ons door tijdgenooten nagelaten, ons met zulk eene verbazing, ja met zulk eene walging, dat wij geneigd zouden zijn om ze als ongeloofwaardig te beschouwen, indien ze niet door oog- en oorgetuigen eenstemmig bevestigd werden. De Duitsche hovelingen, de Mecklenburgsche gezant Weber, de Holsteinsche opperkamerheer von Bergholz, en de Holsteinsche minister von Bassewitz deelen ons berichten mede over de kleinste aangelegenheden van het hof, berichten, die zoo nauwkeurig met elkaar overeenstemmen, dat zij elken twijfel onmogelijk maken.

De ruwste en onbeschaamdste zedeloosheid heerschte aan Peter's hof; hij zelf maakte zich daaraan schuldig en zijne vertrouwelingen volgden zijn voorbeeld dapper na. De uitspanningen van het hof volgens de berichten der ooggetuigen te beschrijven, is zelfs in een geschiedkundig werk niet mogelijk, zonder de grenzen van het welvoegelijke verre te overschrijden. Slechts een zeer flauw beeld van het leven aan Peter's hof kunnen wij onzen lezers voorhouden, zooals von Raumer dat uit de beste bronnen heeft samengesteld.

„De czaar stond zeer vroeg op en at matig, doch vergat zich daarentegen dikwijls bij het drinken, gelijk dan ook in dien tijd het drinken onder alle uitspanningen of juister gezegd, uitspattingen, bovenaan stond. Ten einde allen schijn van overdrijving en opsiering te vermijden, deelen

wij de getuigenissen van verschillende schrijvers woordelijk mede. De czaar verhoogt de van nature hem eigene prikkelbaarheid door het drinken van veel brandewijn, dien hij zelf met veel zorgvuldigheid toebereidt. Elders wordt het als een misdrijf beschouwt, dat een officier zich bedrinkt, bij de Russen daarentegen geldt het voor eene deugd, waarvan de officieren het voorbeeld geven door hunnen heer na te volgen. Wie met Paschen niet eene roes of twaalf uitslaapt, heeft naar zijne meening niet stichtelijk feest gevierd. De knes Romandanowski liet zijnen gasten met peper vermengden brandewijn door een beer toereiken. Wie weigerde te drinken, hem rukte de hierop afgerichte beer hoed, pruik en kleederen van het lijf. Toen Peter hoorde, dat een Russisch beambte geen Hongaarschen wijn drinken wilde, dwong hij hem om zich daaraan stomdronken te drinken. Zijne bedienden kleedden hem hierop naakt uit en legden hem diep onder de sneeuw. Na 24 uren stond hij gezond en frisch op. Eene nieuwe kerk werd met 3000 flesschen wijn gedoopt en ingewijd, doch na deze plechtigheid bevond de czaar zich onpasselijk. Geestelijken hebben hem meer dan duizendmaal zoo dronken gezien, dat hij niet op zijn beenen staan kon. Ook de gezanten en de dames moesten dikwijls meer dan hun lief was aan dit gedwongen wijndrinken deelnemen, ja bij de feesten, die vele dagen en nachten achtereen duurden, wees men der vrouwen afzonderlijke vertrekken aan, waar zij elkander (evenals de schildwachten) alle vier uren aflosten. De zes jonkvrouwen der hertogin van Holstein ontvingen elken morgen vier flesschen brandewijn, om — den mond te spoelen, ten gevolge waarvan zij dan ook den geheelen dag zeer vroolijk geluimd waren. De dronkenschap, zegt een ooggetuige, is hier zoo algemeen, dat er slechts zeer weinigen gevonden zullen worden, die niet geheel en al met deze groote zonde bezoedeld zijn. Zelfs de vrouwen zijn daarmede zeer behebt; meer dan eens gebeurt het, dat men dergelijke afzichtelijke wezens op de straten en in den modder ziet liggen en dat een voerman zulke volle zeugen, die hij kent, op zijn wagen gooit en naar huis brengt, waarvoor hem dan de vracht betaald wordt. Het is zelfs gebeurd, dat meer dan eene vrouw, wanneer zij vroeger door haren man geslagen was en deze zich daarna volgezopen had en in slaap gevallen was, zich op haren man nederzette en insgelijks zoo lang dronk tot zij ook neerviel en insliep. Ook de popen zijn niet weinig aan de dronkenschap verslaafd, gelijk zij dan ook maar al te dikwijls zwaaiend op de straten gezien worden, hoewel zij dan nog niet nalaten kunnen, hen, die zij tegenkomen, op hunne wijze te zegenen. Eens wilde zulk een pope de hand uitstrekken en zich een weinig vooroverbuigen, om zijnen zegen uit te deelen; daarbij werd zijn hoofd echter zoo zwaar, dat hij in den modder viel. Toen de Strelitzen hem nu weder ophielpen, zegende hij hen toch zoo goed als hij kon, namelijk met beslijkte vingers!

Men prijst Peter, dewijl hij eene grootere vrijheid en onbevangenheid in den omgang bevorderd en ook wetten voor gezellige bijeenkomsten gegeven heeft. Hij zelf scheen zich echter daarboven verheven te achten; men verhaalt althans: „Op een feest bij den Oostenrijkschen gezant, wilde de bojaar Galofkin (dezelfde, die als gezant met den czaar reisde), uit natuurlijken afkeer geene salade eten. Hierop liet Peter hem door een kolonel vasthouden en goot hem azijn in mond en neus, totdat de bojaar vreeselijk begon te hoesten en eene sterke neusbloeding kreeg. Een andermaal greep de czaar in een gezelschap bij denzelf-

den kolonel zijn gunsteling Lefort aan en trad op hem met den voet.

Bij een derde feest geraakte Peter tegen eenige generaals in zulk eene woede, dat hij met zijn sabel om zich hieuw en eenigen hunner wondde. Nadat hij weder kalm was geworden, ving het bal weder aan, alsof er niets gebeurd was. Eenige dames, die door vrees bevangen wilden wegsluipen, liet hij door soldaten terughalen. Zelfs in de kerk overtrad hij somtijds de regelen der welvoegelijkheid. Toen hij b. v. te Danzig onder de predikatie last had van koude op het hoofd, nam hij den naast hem zittenden burgemeester de pruik af en zette die zonder plichtplegingen op.

Peter, zoo hoort men dikwijls beweren, was geen vriend van spelen, jagen en andere onbeduidende uitspanningen: toch gaf hij zich over aan allerlei tijdverdrijf waaraan welopgevoede lieden zich thans — en terecht! — zouden ergeren. Zoo speelden in dien tijd de dwergen aan het hof eene groote rol, en in het jaar 1719 richtte men een bruiloft aan waar 72 dwergen van beiderlei kunne aanzaten. Bij den doop van Peter's zoon, in het jaar 1715, stond er eene pastei op tafel, waaruit eene vrouwelijke dwerg naakt en slechts met eene Fontange versierd, te voorschijn trad, eene toespraak hield, toasten instelde, enz.

Op dezelfde wijze speelde een dwerg zijne rol op de tafel, waar de dames waren aangezeten. De kok der czarin had eene ontrouwe vrouw. Op bevel van den czaar moest de kok op eene maskerade als een Samojeed verschijnen. Men had hem rendierhorens opgezet en een geel ordelint omgehangen, waaraan een groote koperen penning bevestigd was; aan de éene zijde van den penning was Actaeon afgebeeld en de keerzijde bevatte lofspraken op het gelukkige leven van een haan!

Dit alles was echter niets in vergelijking met hetgeen er in de week voor de groote vasten bij de verkiezing van den drinkpaus (Knes papa) voorviel. Deze betrekking was zeer gezocht, want hij die haar bekleedde, ontving een huis te Moskou en te Petersburg, een jaargeld van 2000 roebels, behalve vele andere voordeelen, en zooveel bier en brandewijn als hij verlangde. Een ieder was verplicht om hem de hand te kussen. Bij zijne verkiezing dreef men op de onbeschaamdste wijze den spot met alle vormen van kerkelijke handelingen, vooral met die, welke op de verkiezing van een paus betrekking hadden. De czaar sloot en opende het conclave en de kardinalen zaten, om den ander op leuningstoelen en nachtstoelen. Op de verkiezing volgde een groote optocht, waarbij de drinkpaus of Bacchus (die gewoonlijk reeds gedurende vele dagen en nachten dronken was geweest) op de onwelvoegelijkste wijze van alle kleeding ontdaan op een zegewagen zat. In zijne nabijheid bevonden zich Venus, Amor en troepen Bacchanten. Hierop volgde in eene slede een hansworst als een oude beer verkleed en getrokken door zes jonge beren, een tweede, als zwijn, getrokken door vier jonge zwijnen en een circassiër, getrokken door tien honden. Vervolgens zag men de adjudanten van den drinkpaus verschijnen, namelijk een half dozijn als kardinalen gekleede personen, allen menschen, door hun ouderdom schijnbaar eerwaardig, die op gezadelde en versierde ossen reden. Nu verscheen de groote wagen van den patriarch, die in ambtsgewaad van zijn troon den zegen uitdeelde. Vóor hem zat Silenus, op een ton rijdend. Verder kwamen in bonte mengeling Neptunus met toebehooren, de czaar, die een groot, door 16 paarden getrokken fregat kommandeerde, eene zeeslang ter lengte van 100 voet, de keizerin, als Friesch meisje gekleed, haar hofstoet, als Africanen, Menschikof als abt uitgedost, Luther-

sche en hervormde predikanten, burgers uit Hamburg, pelgrims en lieden uit alle streken der aarde. Zooveel om een denkbeeld te geven van het geheel, want, de grootste onwelvoegelijkheid moet ook de stoutmoedigste schrijver met stilzwijgen voorbijgaan.

Er openbaarde zich bij dat alles geen natuurdienst, zooals bij vele Heidensche volken; geen dubbelzinnige scherts, zooals in menig onbeschaafd gezelschap; geen onbeteugelde natuurdrift, zooals bij de dieren, maar boven alle wellicht geoorloofde geestigheden uit bemerkte men een welbehagen in het gemeene, lage en walgelijke. Over den toestand gedurende de week vóór de groote vasten zegt een ooggetuige: Men moest ze liever een bacchanaal noemen, dewijl de tijd bijna alleen met drinken doorgebracht wordt. Nergens bespeurt men dan schaamte, nergens eerbied voor de overheid, maar de grootste willekeur, misdaden, alsof het kleinigheden waren, in het voorbijgaan bedreven, geene rechters, geene wet zijn er te ontdekken, maar alleen veiligheid voor alle misdadigers, zoodat men bijna van niets anders hoort dan van moord en doodslag.

Niet alleen gedurende dat tijdperk waren overigens moord en doodslag aan de orde van den dag; ook op alle andere tijden heerschte eene schrikverwekkende onveiligheid vooral te Petersburg; zij was het gevolg van den treurigen zedelijken toestand, waarin het Russische volk hoe langer zoo verder zonk.

Terwijl Peter de Groote zijn volk van de oude zeden vervreemdde, terwijl hij het dwong om alles wat het tot dusver als eerbiedwaardig en heilig beschouwd had, te laten varen, kon hij het daarvoor slechts uiterlijke dingen, geene zuivere zedelijke beginselen in de plaats geven. Onder het blinkend vernis van beschaving school die ruwste dierlijkheid, die terstond aan het licht kwam, zoodra de hartstochten ontboeid werden.

Eene diepe zedelijke verbastering heerschte onder het geheele volk, zoowel onder de lagere klasse, bij welke zij zich in diefstal, straatroof, moord, enz. openbaarde, als onder de aanzienlijken, die zich in weerwil van herhaalde strafoefeningen, nooit lieten afschrikken van verduistering van gelden, omkooperij en afpersingen, waardoor zij zich onnoemlijke schatten vergaderden en die daarbij het meest losbandige leven leidden. Nog in den laatsten tijd zijns levens werd Peter de Groote zelf smartelijk getroffen door de onzedelijkheid van hen, die hem het naast omringden. Eenige dagen voor de verloving van zijne oudste dochter Anna (24 November 1724) met den hertog van Holstein, had hij eene treurige ontdekking gedaan. Zijne gemalin Catharina, de vrouw, die alles aan hem te danken had, die hij liefhad, voor zoover hij in staat was om lief te hebben, was hem ontrouw. Hij ontving de bewijzen, dat zij met haren eersten kamerheer Mons in eene meer dan vertrouwelijke betrekking stond, dat door de zuster van den kamerheer, de vrouw van den generaal Balk, in de hand was gewerkt.

Peter wreekte zich door een gerechtelijk onderzoek, dat hij tegen Mons deed instellen niet wegens zijn zwaar misdrijf, maar wegens verduistering van gelden, waarvan hij beschuldigd was. Natuurlijk werd Mons schuldig bevonden en ter dood gebracht; de vrouw van generaal Balk werd met den knoet gestraft en naar Tobolsk verbannen.

Van dezen tijd af was Peter zeer somber gestemd. De zorg voor de toekomst des rijks drukte op zijn hart. Niemand kon hij vertrouwen, dagelijks ontving hij nieuwe bewijzen van de omkoopbaarheid en gewe-

tenloosheid zijner hoogste beambten en gunstelingen; daarbij gevoelde hij zich ziek. Hij was in eene afschuwelijke luim, welke hij allen, die hem omringden, ontgelden liet. Zijne dienaren, zelfs zijne officieren, waren nooit veilig voor mishandeling.

Zijne ziekte, het gevolg van dronkenschap en andere uitspattingen, was nog verergerd door eene waarlijk edele daad. Op een kouden Octoberavond was hij, toen hij eene met menschen overladene boot in gevaar zag van te zinken, in het water gesprongen en had hij door zijne koene vastberadenheid meer dan twintig menschen het leven gered. Zich zelven had hij daarbij echter eene verkoudheid op den hals gehaald, die hij niet te boven komen kon, dewijl hij gedurende zijne ziekte zijne gezondheid nooit ontzag, doch even losbandig leefde als te voren.

Den 28en Januari (8 Februari) 1725 bezweek Peter onder de vreeselijke smarten, waarmee zijne ziekte hem pijnigde. Men zegt, dat hij op zijn sterfbed vaak vol berouw aan zijn zoon Alexei gedacht en zich zelven beschuldigd heeft, dat hij zijn eigen bloed had vergoten.

ZEVEN EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. De partijen aan het hof. Vergadering der aanzienlijken na Peter's dood. Catharina I tot zelfstandige heerscheres verklaard. Catharina's regeering. Invloed van vorst Menschikof. Het geheime kabinet. Menschikof's pogingen om hertog van Koerland te worden. Verkiezing van graaf Maurits van Saksen tot toekomstig hertog. Hertogin Anna en graaf Maurits. Menschikof te Mitau. Leven aan het Russische hof onder Catharina en Menschikof. Dood van Catharina; haar testament. Peter II. Menschikof's regentschap. Ostermann. De hertog van Holstein. Zedeloosheid van prinses Elisabeth. Menschikof's val, verbanning en dood. Zegepraal der oud-Russische partij. Verplaatsing van de keizerlijke residentie naar Moskou. Schandelijke heerschappij der Dolgorucki's. Losbandig leven en dood van Peter II.

Terwijl Peter de Groote op zijn sterfbed lag en men elk oogenblik zijn dood verwachtte, trachtten twee groote partijen elkaar den voet te lichten; elke harer was van plan, zich onmiddellijk na den dood des keizers van de heerschappij meester te maken.

Aan de eene zijde stonden zij, die evenals vorst Menschikof en de buitenlanders, van niets tot iets waren gekomen. Zij kenden den haat, dien de oud-Russische partij hun toedroeg; zij wisten, dat zij hunnen rijkdom, hunne hooge staatsambten, ja zelfs hun leven slechts veilig konden achten, wanneer de regeering in den geest van Peter den Grooten voortgezet werd, doch dat zij reddeloos verloren waren, zoodra de hoogste macht aan een voorstander van het oud-Russendom, aan een hunner doodvijanden werd opgedragen. Zij spanden derhalve alle krachten in om

keizerin Catharina I, de oude vriendin en vroegere geliefde van Menschikof, ten troon te verheffen. Tegenover de gunstelingen van Peter stond de oud-Russische adel. Hij wilde den eerst negenjarigen zoon van den veroordeelden czarewitsch Alexei, den grootvorst Peter Alexowitsch, op den troon plaatsen, om dan voor hem in oud-Russischen geest te regeeren. De vertegenwoordigers van de oude geslachten hoopten onder het regentschap den adel dezelfde voorrechten te verschaffen als de Zweedsche adel na den dood van Karel XII verworven had.

Hun plan was, keizerin Catharina met hare beide dochters Anna en Elisabeth naar een klooster te zenden en met de buitenlanders en lieden van geringe afkomst volstrekt geen plichtplegingen te maken; deze zouden deels vermoord, deels openlijk ter dood gebracht worden.

De kuiperijen der partijen werden grootelijks begunstigd door de omstandigheid, dat Peter de Groote — gelijk bekend was — geen testament gemaakt, geene bepalingen omtrent de opvolging voorgeschreven had en dat de ukase van 5 Februari 1722 derhalve niet in werking kon treden.

Bij den aanstaanden strijd tusschen de beide partijen kwam het voornamelijk op snel en krachtig handelen aan; dit wist Menschikof en vastberaden nam hij zijne maatregelen. Nog had Peter de oogen niet gesloten, toen reeds de voornaamste officieren der garderegimenten en eenige andere invloedrijke mannen, op wier hulp Menschikof rekende, in alle stilte naar het paleis ontboden werden.

De vrijheer van Bassewitz, die geheel aan de zijde van Menschikof stond, haalde Catharina uit de ziekenkamer des keizers. „Hier, aan het sterfbed, kan uwe majesteit geene diensten bewijzen,” zeide hij, „doch de vergadering uwer aanhangers kan zonder u niet tot een besluit komen.”

Catharina volgde hem; zij verklaarde den vergaderden, onder wie ook de bisschop van Nowgorod zich bevond, dat het volstrekt haar doel niet was, den grootvorst Peter, den zoon van Alexei, van den troon uit te sluiten; dat zij integendeel hem wilde opvoeden tot een vorst, die eens geheel in den geest van zijn grootvader regeeren zou, doch dat voorloopig haar zelve de regeering toekwam, dewijl zij als keizerin gekroond was. Beloften aangaande beloningen voor allen, die haar trouw dienen zouden, spaarde Catharina niet, en zij bracht het zoo ver, dat alle aanwezigen het voorbeeld van den aartsbisschop van Nowgorod volgden en onder eede verklaarden, dat zij haar ten troon wilden verheffen. Alle daartoe noodige maatregelen werden voorbereid.

Ook de oud-Russische partij had evenwel niet stil gezeten. Zij had maatregelen genomen om onmiddellijk na den dood van den czaar het bericht van zijn overlijden aan al hare hoofden mee te deelen, en nauwelijks was Peter de Groote in den vroegen morgen van den 18en Februari 1725 dan ook ontslapen, of de senatoren, de generaals en andere aanzienlijken snelden naar het paleis, om terstond bepalingen ten aanzien der erfopvolging te maken.

Het was eene groote vergadering van de aanzienlijksten des rijks, die zoo ongeroepen bijeen was gekomen. Nog waren de beraadslagingen niet begonnen, toen onder de muren van het slot de trommen roffelden. De generaal vorst Repnin trad naar het venster en zag tot zijne verbazing, dat de garderegimenten beneden strijdvaardig stonden.

„Wat moet dit beduiden?” riep hij toornig. „Wie heeft zich ver-

meten, zonder mijne voorkennis zulke bevelen uit te vaardigen? Ben ik niet langer opperbevelhebber van het leger?"

Hij ontving het antwoord op deze vragen van generaal Iwan Buturlin, den aanvoerder van het Preobraskensische garderegiment, die kalm zeide: „Dit heb ik bevolen op last der keizerin, wie elk onderdaan, gij niet uitgezonderd, de verschuldigde gehoorzaamheid bewijzen moet."

Repnin zweeg verlegen; terstond daarop trad vorst Menschikof binnen, gevolgd door keizerin Catharina, die door den hertog van Holstein begeleid werd.

Catharina richtte het woord tot de vergadering en verklaarde, dat zij besloten had, zich naar den wil van haren overleden echtgenoot te voegen en haar leven zoowel aan de zware zorgen der regeering als aan de opvoeding van den jongen grootvorst te wijden, opdat deze een keizer mocht worden, den naam en het bloed des overledenen waardig.

Volgens afspraak antwoordde Menschikof als eerste senator en grootwaardigheidsbekleeder des rijks in naam van alle aanwezigen, dat zulk eene gewichtige mededeeling eene vrije, het welzijn des vaderlands alleen beoogende beraadslaging vereischte, die in tegenwoordigheid der keizerin niet plaats vinden kon.

Bereidwillig verwijderde Catharina zich met de verzekering, dat zij, wat haren persoon betrof, alles gaarne overliet aan het verlicht oordeel der hooge vergadering.

Eene onstuimige beraadslaging volgde. De kanselier Golowkin stelde voor, dat men het volk, een ander, dat men het leger over de troonsopvolging zou laten beslissen. Graaf Apracin wilde den grootvorst Peter terstond ten troon verheffen en een regentschap instellen, doch de aartsbisschop van Nowgorod verklaarde zich daartegen, dewijl de overleden keizer wel niet schriftelijk, maar toch mondeling, bij gelegenheid van Catharina's kroning, haar tot zijne opvolgster bestemd had.

Op dit woord riep Menschikof: „Ik vraag niet langer naar een testament, mijne heeren, dit getuigenis is even geldig als alle testamenten! Leve onze heerscheres, keizerin Catharina!" Dewijl op een gegeven teeken ook de garde beneden op de binnenplaats bij tromgeroffel in den juichtoon: „Leve keizerin Catharina!" losbarstte, verloor de oud-Russische partij allen moed tot tegenstand. Geen hunner wilde de laatste bij de huldiging zijn, allen snelden naar de keizerin en huldigden haar. Het Esthlandsche boerenmeisje, de weduwe van den Zweedschen dragonder, de bijzit van Scheremetew, Menschikof en vele anderen, was tot onafhankelijke gebiedster van Rusland verkozen.

De korte regeering van keizerin Catharina wordt in de meeste geschiedkundige werken voorbijgegaan met de vluchtige opmerking: „Catharina heeft met zachtheid geregeerd en zich door loffelijke instellingen, door het instandhouden van de hervorming van Peter den Grooten, inderdaad verdienstelijk gemaakt." Deze korte beschrijving schijnt ook niet onjuist, daar inderdaad gedurende de eerstvolgende jaren de geschiedenis van Rusland geene belangrijke voorvallen oplevert, doch aan den anderen kant zijn de twee regeeringsjaren van Catharina zeer gewichtig, dewijl zij de gebeurtenissen, die later voorvielen, voorbereidden. Catharina was gewoon, haren eigen wil aan dien van haren gemaal te onderwerpen. Na Peter's dood stelde zij zich geheel onder den invloed van haren voormaligen geliefde, vorst Menschikof, die van nu af met schier onbeperkte

macht in Rusland heerschte en voor wien dan ook de oude adel ootmoedig boog. Naast Menschikof bezat de zeer onbekwame, karakterlooze en onzedelijke hertog van Holstein, die kort na hare troonsbeklimming met hare lievelingsdochter Anna gehuwd was, een grooten invloed. Ook Peter's geliefde raadsman, Ostermann, de groot-admiraal Apracin, de groot-kanselier Golowkin en de geheimraad Tolskoi werden door de keizerin begunstigd. Uit hen, den hertog van Holstein en vorst Menschikof vormde Catharina I een geheim kabinet, waaraan zij de opperste leiding van alle regeeringszaken opdroeg en dat zij zelfs boven den senaat plaatste.

Menschikof misbruikte de hem opgedragene macht, evenals hij haar onder Peter's regeering misbruikt had. Hij was de schrik van al zijne vijanden; hij schraapte schatten bijeen en regeerde zoo willekeurig mogelijk, zonder zich om recht of wet te bekommeren. De eerzucht van den voormaligen pasteibakkersjongen werd zelfs niet bevredigd door de hooge plaats, die hij in het rijk innam. Men verhaalt, dat hij gehoopt heeft, de gemaal van Catharina I en hierdoor keizer van Rusland te zullen worden. Zeker is het echter, dat hij zich een soeverein hertogdom wenschte te verwerven; en hiertoe meende hij in Koerland eene geschikte gelegenheid te vinden.

De 71jarige hertog Ferdinand van Koerland vertoefde, dewijl hij met de stenden in onmin leefde, buiten 's lands, te Danzig; zijne nicht, de hertogin-weduwe Anna Iwanowna, eene dochter van Iwan, Peter's broeder, resideerde te Mitau onder bescherming van Russische troepen, die Koerland bezet hielden. De hertog was kinderloos en de Koerlanders vreesden derhalve, dat na zijn dood hun land de buit òf van Rusland òf van Polen worden zou, wanneer zij niet bijtijds een opvolger verkozen. De stenden schreven daarom den 26en Juni 1726 een verkiezingslanddag uit en den 28en Juni verkozen zij tot toekomstigen hertog graaf Maurits van Saksen, een bastaardzoon der schoone gravin Aurora van Königsmark en van koning Augustus II van Polen, hoewel deze zelf, om den Poolschen magnaten genoegen te doen, de verkiezing verboden had. De voornaamste voorspraak van den schoonen, ridderlijken graaf Maurits was de hertogin Anna Iwanowna geweest, die hem zelfs hare hand had toegezegd en nu, na de verkiezing, te Petersburg ijverig werkzaam was, ten einde Catharina I gunstig voor Maurits van Saksen te stemmen.

Menschikof had zelf gewenscht, tot hertog van Koerland verkozen te worden. Catharina zag zich derhalve genoodzaakt om het verzoek der Koerlandsche stenden tot ondersteuning van den verkozene af te wijzen en eene nieuwe verkiezing te vorderen, waarbij ook Menschikof als candidaat optrad. Ten einde dezen eisch te ondersteunen, snelde Menschikof naar Mitau; hij beval eene nieuwe verkiezing, doch vond geen gehoor; ook met geweld beproefde hij vruchteloos tegen graaf Maurits van Saksen iets uit te richten, want deze sloeg den aanval der Russen dapper af en vond daarop eene veilige schuilplaats in het paleis van hertogin Anna, die thans zelve naar Petersburg reisde, om in persoon voor haren gunsteling in de bres te springen. Door de hulp van den hertog van Holstein, die naijverig was op de macht van Menschikof, gelukte het haar inderdaad, Catharina I te bewegen om haar verzet tegen de verkiezing van graaf Maurits van Saksen te laten varen.

In weerwil van deze éene teleurstelling bleef Menschikof toch in het bezit zijner macht, want juist zijne korte afwezigheid had de keizerin doen

gevoelen, hoe onontbeerlijk hij voor haar was. Zij had hem elken dag, ieder uur gemist, zij kon niet meer zonder hem leven en gevoelde zich geheel hulpeloos en verlaten, wanneer hij niet bij haar was. Na zijne terugkomst nam hij dus weer zijne vroegere plaats in; zij regeerde even als te voren naar luim en willekeur, en in welken toestand zij daardoor Rusland bracht, dit mogen de berichten van twee ooggetuigen ons leeren. Lefort schrijft:

„Het is volstrekt onmogelijk, het leven aan dit hof te beschrijven. Alles verkeert in verval, met niets ter wereld gaat het vooruit. Een ieder, zonder uitzondering is, eer hij er op bedacht is, aan eene terugstootende behandeling blootgesteld. Niemand wil iets te verantwoorden hebben; er heerscht een algemeene stilstand en eene algemeene ontevredenheid met eene regeering, die voor niets anders dan voor haar genoegen zorg draagt. Het paleis, dat voor niemand dan voor de gunstelingen open staat, is een broeinest van kuiperijen en uitspattingen. Indien dat zoo voortgaat, welk een einde is daarvan te voorzien?"

Nog levendiger is de beschrijving, die een Saksisch gezant van de huishouding aan het Petersburgsche hof geeft:

„Aan het Petersburgsche hof ziet het er wonderlijk uit. De keizerin legt de handen in den schoot en heeft niets te zeggen. Menschikof is alles in allen en doet wat hij wil, zonder dat de keizerin een vin mag verroeren. De Russen zijn als met stomheid geslagen en koesteren meer vrees voor Menschikof dan zij ooit voor den czaar gehad hebben; doch de haat, vooral der oud-adellijke geslachten, is nog veel sterker dan de vrees. Hij heeft zoo vele vijanden als haren op zijn hoofd, en wanneer de czaar nog leefde, dan was hij zeker reeds lang naar het rijk der dooden verhuisd.

Doch de al te groote gemeenzaamheid en gunst der keizerin beschermt hem, hoewel die verhouding zoo schandelijk is, dat de Russen zich schamen er over te spreken. Zij gelooven, dat Catharina, zoo zij er kans toe zag, hem zelfs nog huwen en tot czaar verheffen zou. Onder stipte geheimhouding werd mij meegedeeld, dat de keizerin bij haren zeer gemeenzamen omgang met vorst Menschikof ook sterk aan den drank verslaafd is. Wanneer de vorst des morgens vroeg haar bezoekt en voor haar bed komt, is zijne eerste vraag: „Wat zullen we drinken? Heeft uwe keizerlijke majesteit trek in een beker brandewijn?" Heeft men nu daarvan eene goede hoeveelheid naar binnen geslagen, dan wordt dit spel gedurende den dag tot laat in den nacht met allerhande wijnen en met prostoi (een soort van gemeenen brandewijn) voortgezet, in zulk eene mate, dat men zelden nuchteren, maar den meesten tijd duizelig en dommelig is. Intusschen vaardigt de vorst een tal van bevelen in naam der keizerin, maar zonder hare voorkennis uit."

Zulk eene weinig vrouwelijke en ruwe leefwijze moest wel treurige gevolgen na zich slepen. De keizerin was reeds sinds lang ziekelijk. Hare uitspattingen verergerden het lijden, dat zij zich zelve op den hals gehaald had, en werden eindelijk de oorzaak van eene doodelijke ziekte. In den avond van den 17en Mei 1727 stierf Catharina aan eene verzwering in de borst, waarbij zich waterzucht voegde, nadat zij kort te voren de opvolging bij testament geregeld had.

In dit testament was bepaald, dat de grootvorst Peter, de zoon van Alexei, haar zou opvolgen, doch dat een raad van regentschap voor hem de teugels des bewinds voeren zou. Ingeval Peter stierf zonder erfgena-

men, dan zou eerst prinses Anna, de hertogin van Holstein, met hare nakomelingen en daarna prinses Elisabeth met hare nakomelingen hem opvolgen.

Na den dood van Catharina riep Menschikof den raad van regentschap, den geheimen conseil, die uit de aanzienlijkste staatsbeambten bestond, bijeen, om het testament te openen, doch daarop nam hij zonder plichtplegingen zelf de regeering voor den 11jarigen czaar in handen; om den in het testament aangestelden raad van regentschap bekommerde hij zich verder niet. Alleen aan baron Ostermann, dien hij wegens zijne bekwaamheid niet missen kon, stond hij een zekeren invloed op de regeeringszaken toe; in 't bijzonder droeg hij hem de zorg op voor de opvoeding van den jeugdigen keizer. De overige leden van den raad echter werden van alle deelneming aan het bewind uitgesloten en zij lieten zich allen zonder tegenspraak deze achteruitzetting welgevallen, ja zij wedijverden zelfs in onderdanigheid tegenover Menschikof, wiens macht na Catharina's dood nog geklommen was.

Alleen de hertog van Holstein wendde eenige zwakke pogingen aan om zich aanzien en invloed te verschaffen, doch deze mislukten, want niemand, en allerminst de jeugdige czaar, gevoelde eenige belangstelling voor den hertog, die zich weldra zóó achteruitgezet zag, dat hij besloot het Russische hof met zijne gemalin te verlaten en naar zijn vaderland terug te keeren, ten einde niet langer blootgesteld te zijn aan de beleedigingen, welke hij dagelijks van Menschikof's zijde ondergaan moest.

Menschikof meende ook voor de toekomst zijne macht niet beter te kunnen bevestigen dan door den jongen keizer door banden van bloedverwantschap vaster aan zich te kluisteren; hij verloofde Peter II met zijne dochter Maria en zijn zoon met de grootvorstin Natalia, de zuster van Peter II.

Na deze verbintenissen achtte Menschikof zijne macht zoozeer tegen elken aanval beveiligd, dat hij meende zich nu alles te kunnen veroorloven. Hij regeerde in Rusland willekeuriger dan zelfs Peter de Groote gedaan had.

„Nooit," schrijft Lefort, „heeft men den overleden czaar zóó gevreesd, noch hem zoo stipt gehoorzaamd als vorst Menschikof; alles buigt voor hem en God sta dengeen bij, die het waagt hem tegen te spreken. Het vroegere despotisme is niets in vergelijking van het tegenwoordige; geene levende ziel durft zelfs ademhalen, alles siddert voor Menschikof's macht. Hij gaat maar voort, de menschen gevangen te laten zetten, niet omdat zij eene staatsmisdaad begaan hebben, maar allen treft zijn toorn, van wie hij zelfs maar vermoedt, dat zij zich tegen zijne onbeperkte macht zouden willen verzetten."

Al had Peter de Groote willekeurig geregeerd, toch was hij er steeds op uit geweest, de welvaart zijns volks, zij het ook nu en dan door verkeerde middelen te bevorderen. Menschikof daarentegen kende geen ander levensdoel dan schatten op schatten te stapelen en zich ten koste van het ongelukkige volk te verrijken, terwijl hij de leden der keizerlijke familie zeer kort hield. Hij maakte zich hierdoor gehaat bij prinses Elisabeth, (*) die hem tot dusver gunstig gezind was geweest, doch zich thans dikwijls over hem beklaagde bij den czaar.

(*) Prinses Elisabeth leidde, evenals alle vrouwen der keizerlijke familie, — de algemeen vereerde grootvorstin Natalia uitgezonderd — een hoogst ergerlijken levenswandel; van de onbeschaamde inwilliging harer zinlijke neigingen verhalen de tijd-

Hoe hooger Menschikof in macht en voorspoed klom, des te overmoediger werd zijn gedrag; hij geloofde dat hij thans niets en niemand meer behoefde te ontzien. Alle leden der oud-adellijke familiën behandelde hij als slaven; zelfs tegenover den jongen czaar, in wiens naam hij regeerde, gedroeg hij zich zoo onuitstaanbaar heerschzuchtig en onbeschaamd, dat hij zich diens doodelijken haat op den hals haalde en daardoor zijnen vijanden de gelegenheid aanbood om achter zijn rug tegen hem samen te spannen. Peter II was in ontwikkeling zijn leeftijd vooruit; hij wilde zich niet langer als een kind laten wegcijferen. De vorstelijke trots, die in hem bovendien zeer sterk ontwikkeld was, kwam daartegen op. Hij leende het oor aan de inblazingen van zijn gunsteling Iwan Dolgorucki, die hem aanspoorde om de boeien, waarin Menschikof hem gekneld hield, af te schudden.

Zoolang Menschikof met baron Ostermann op een goeden voet bleef, was zijne macht tegen elken aanval beveiligd, want Ostermann stond in blakende gunst bij den jongen czaar, die een diepen eerbied voor zijn opvoeder koesterde. Doch Menschikof's overmoed ging zoo ver, dat hij niet schroomde, ook Ostermann tot zijn vijand te maken. Het kwam tusschen hen tot een heftigen twist, waarin Menschikof met zijne gewone, niets ontziende ruwheid zeide, dat hij Ostermann zou laten radbraken. Ostermann antwoordde kalm: „Om mijne handelingen zal ik nooit geradbraakt worden, maar ik ken iemand, wien dit wel eens zou kunnen overkomen."

Ostermann wist, dat Menschikof hem dit antwoord nooit vergeven zou. Hij was van nu af besloten, dezen aan zijn lot over te laten; zeker is het althans, dat hij ook het zijne bijgedragen heeft tot den val van den overmoedigen man, die weinige dagen na dit gesprek volgde.

Kleinigheden geven dikwijls aanleiding tot belangrijke gebeurtenissen. Menschikof had ongestraft millioenen bijeengeschraapt, het gebouw zijner macht stortte ineen, omdat hij zich een onbeduidend geschenk toeëigende, hetwelk Peter II aan zijne zuster Natalia geven wilde. Doch deze geringe omstandigheid was niets dan de uiterlijke aanleiding tot zijn val, waartoe het besluit reeds lang bij den jongen czaar tot rijpheid was gekomen. Peter II verklaarde aan Ostermann: „Ik zal eens toonen, wie keizer is, ik of Menschikof. Ik wil mij niet, gelijk mijnen vader overkomen is, door hem laten mishandelen, ja mij oorvegen laten toedienen."

Peter II had de heerschzucht en geestkracht van zijnen grootvader, ofschoon, helaas! niet zijne overige goede eigenschappen geërfd. Dit toonde hij thans in zijn gedrag tegenover Menschikof. Hij deed hem openlijk en onbeschroomd zijne ongenade gevoelen en verbood zijn geheele hof allen omgang met den vorst. Het bevel van den knaap werd stipt opgevolgd. De alvermogende regent, voor wiens blik nog kort geleden alle hovelingen, ja de aanzienlijkste edelen des rijks gesidderd hadden, stond eensklaps alleen, zonder steun of bescherming, ja hij kon zich niet eens tegen zijne gevangenneming verzetten. Zijne gemalin en zijn zoon snelden naar den czaar en smeekten om genade, doch hij hoorde hen niet eens aan. Evenmin vonden zij gehoor bij de prinsessen Elisabeth en Natalia; ook Oster-

genooten staaltjes, die bijna ongeloofelijk zijn en die hier niet meegedeeld kunnen worden. Ook met den jongen czaar, die toch nog een knaap was, stond de prinses in zulk eene onreine betrekking, dat men zich, zelfs in het zedelooze Rusland, hierover ergerde.

mann, voor wien de vorstin Menschikof zich te voet wierp, verklaarde, niets te kunnen doen.

Menschikof werd voorshands alleen uit St. Petersburg naar een zijner landgoederen verbannen, doch toen het tegen hem ingestelde onderzoek tal van knevelarijen, verduistering van gelden, bedrog en andere misdaden aan het licht bracht, werd hij, terstond na zijne aankomst te Twer, aan handen en voeten geboeid en in de gevangenis geworpen. Hij werd veroordeeld tot verbanning naar Beresow, eene stad van Siberië; zijne goederen werden verbeurd verklaard. In den herfst van 1727 werd hij naar zijn verbanningsoord vervoerd; zijne vrouw en zijne kinderen volgden hem vrijwillig in zijne ballingschap. Menschikof overleefde zijn val slechts twee jaren. Hij stierf in November 1729 aan eene beroerte, nadat hij reeds vooraf zijne gade en zijne dochter Maria, de eens voor Peter II bestemde bruid, door den dood verloren had.

Een nieuwe en betere tijd brak er na den val van Menschikof voor de oud-Russische partij aan, doch de juichtonen, waarmee het Russische volk den val van den gehaten tyran begroet had, verstomden spoedig, want het bleek, dat het voor éénen dwingeland vele anderen, die niet beter waren, ingeruild had. Het volk trok er niet het minste voordeel van, dat de oude czarin Eudoxia, de voormalige gemalin van Peter den Grooten, uit het klooster bevrijd werd, dat Peter II zijne residentie weer naar Moskou verlegde, dat vorst Dolgorucki in plaats van vorst Menschikof kwam, want gene was voor 't minst even heerschzuchtig, baatzuchtig en bedorven als zijn voorganger.

Vorst Alexei Dolgorucki was ondergouverneur van den czaar, zijn zoon Iwan diens kamerheer en gunsteling. Beiden zochten hunne macht te bevestigen door den keizerlijken knaap, in plaats van hem te onderrichten en op te voeden, tot allerlei uitspattingen te verleiden, hem te vleien en in alles zijn zin te geven. Tevergeefs trachtte baron Ostermann zijn kweekeling op een beteren weg te voeren, dit gelukte hem niet; hij was een veel te geslepen hoveling, om zich met geweld tegen de ruwe leefwijs van den jongen vorst te verzetten, ook hij liet hem dus zijn gang gaan. Hierdoor won hij ten minste dit, dat het den Dolgorucki's niet gelukte, hem uit de liefde van den czaar te verdringen, gelijk zij gaarne gewenscht hadden.

Peter II gaf zich, in weerwil van zijn jeugdigen leeftijd, geheel aan de ruwste uitspattingen over. Des nachts zwierde hij door de straten van Moskou, over dag hield hij dolle jachtpartijen, altijd in gezelschap van zijn makker Iwan Dolgorucki. Om de regeeringszaken bekommerde de jeugdige vorst zich natuurlijk niet, hij liet ze geheel aan zijne gunstelingen over en deze droegen ze weer aan hunne kreaturen op. Indien niet Ostermann nu en dan zijn invloed tot het bewaren van matiging en orde had doen gelden, dan had de staatsmachine geheel stil gestaan, doch het was buitendien toch erg genoeg. Lefort schetst als ooggetuige den troosteloozen toestand op de volgende wijze:

„Wanneer men de tegenwoordige wijze van regeeren met aandacht gadeslaat, schijnt er ternauwernood nog een zwakke schaduw van de heerschappij des grootvaders te zijn overgebleven. Wij leven hier te midden van eene traagheid zonder wederga en van zulk eene blinde zorgeloosheid, dat het moeilijk valt te begrijpen, hoe zulk een groot werktuig, tot welks onderhoud niemand eene hand wil uitsteken, nog kan blijven bestaan.

Niemand wil iets te verantwoorden hebben, niemand durft den mond open te doen, ieder kaatst den bal den anderen toe. De hooge raad is van alles onderricht;* hij ziet uit de verte het naderende onheil en toch bezit ook daar niemand den moed om een vinger te verroeren. De beste raadslieden worden het slechtst betaald. Ik geloof niet, dat de vloot, voor welke niets hoegenaamd gedaan wordt, na nog een enkel jaar langer in staat zal zijn om zee te bouwen. Ook het leger is in verval; sinds anderhalf jaar is noch de soldij der troepen, noch de toelage der hooge collegiën uitbetaald. Zweden loert slechts op eene gelegenheid om de verlorene provinciën te heroveren; ook de Porte roert zich, doch dit alles wordt als onbeduidende zaken beschouwd. De monarch door Gods genade weet, dat niemand hem durft tegenspreken en men heeft al zijn best gedaan om hem hiervan diep te doordringen. Van hier komt het, dat niets verstandigs tot stand gebracht kan worden en dat alles aan het toeval blijft overgelaten."

Ostermann deed wat hij kon, om den czaar op een beteren weg te leiden, ook Peter's zuster Natalia stond hem daarbij krachtig ter zijde, doch zij kwijnde spoedig weg en stierf, zoodat Ostermann nu geheel alleen over bleef en eindelijk er zich toe bepalen moest om alleen voor de noodzakelijkste regeeringszaken te zorgen, opdat niet alles te gronde zou gaan.

Evenals vroeger Menschikof, zoo trachtten thans ook de Dolgorucki's hunne macht door eene huwelijksverbintenis met den keizer te versterken. Zij brachten eene verloving van Peter II met eene dochter van vorst Alexei, Catharina, tot stand, hoewel Peter voor de hem schier opgedrongen bruid even weinig genegenheid koesterde als deze, die in eene liefdesbetrekking tot zekeren graaf Millensimo stond, voor hem gevoelde.

Met deze verloving had de macht der Dolgorucki's haar toppunt bereikt, zij begon thans zeer spoedig te dalen. Den 19en Januari 1730 werd de czaar door eene koorts aangetast. Na verloop van drie dagen bleek het, dat hij de pokken had. Ostermann waakte met de grootste trouw bij zijn doodzieken kweekeling, doch zijne liefdevolle verpleging kon hem niet in het leven houden. Den 30en Januari stierf Peter II, nog niet ten volle $14^1/_2$ jaar oud.

ACHT EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. Vergeefsche pogingen om Catharina Dolgorucki op den troon te plaatsen. Vergadering der Russische grooten. Het testament van keizerin Catharina ter zijde gezet. Poging om den adel in het bezit van de heerschappij te herstellen. Het verkiezingsverdrag. Hertogin Anna van Koerland tot keizerin verkozen. Heerschappij des adels. Ostermann en Münnich. Biron. Tweespalt onder den adel. Onbloedige omwenteling. Herstelling der onbeperkte monarchie. Vernietiging van het verkiezingsverdrag. Strafgericht over de Dolgorucki's. De geheime conseil. Ostermann's oogendienst. Biron's verkiezing tot hertog van Koerland door koning Augustus II van Polen bekrachtigd. De residentie op nieuw naar Petersburg verlegd. Biron's heerschappij in Rusland en Koerland.

Iwan Dolgorucki, de gunsteling van den jongen keizer, had nog in

de laatste dagen eene poging gewaagd, om zijne zuster ten troon te verheffen door haar met den zieken knaap te laten trouwen. Zijn wensch werd echter niet vervuld en evenmin gelukte het hem, de kroon vòòr haar door middel van een handgreep te verwerven. Onmiddellijk na den dood van Peter II trad hij te midden der in de voorzaal toevende edelen en riep, terwijl hij den degen trok: „Leve keizerin Catharina!" Maar niemand stemde met dien kreet in, niet eens deden dit zijne naaste bloedverwanten, die sedert lang met hem in twist leefden.

De Russische keizerstroon stond weder ledig en de onmondige overleden keizer had geene bepalingen omtrent de erfopvolging kunnen maken; derhalve had nu overeenkomstig de ukase van Peter den Grooten, het testament van keizerin Catharina ten uitvoer gelegd moeten worden. Volgens deze beschikking ware de oudste dochter van Catharina, prinses Anna, de gemalin van den hertog van Holstein-Gottorp, de natuurlijke erfgenaam van den troon geweest; doch juist deze hare onbetwistbare aanspraak was voor haar een hinderpaal om den troon te bestijgen.

De hooge Russische adel meende van deze zoo gelukkige omstandigheden partij te moeten trekken om de onbeperkte monarchie omver te stooten en zich door eene nieuwe staatsregeling zekere voorrechten te bedingen. Naar het voorbeeld, door den Zweedschen adel na den dood van Karel XII gegeven, deed hij zijne keus vallen op eene vorstin, wier erfrecht zeer twijfelachtig was, dewijl hij deze ongetwijfeld bereid zou vinden om de kroon onder zekere voorwaarden te aanvaarden.

De vergadering van den grooten raad, de generaliteit en de rijksgrooten, die terstond na den dood van Peter II bijeenkwam, verwierp het testament van keizerin Catharina, welker beide dochters Anna en Elisabeth, gelijk vorst Demitri Galitzin beweerde, reeds daarom geen aanspraak op den troon mochten maken, wijl zij voor het huwelijk van Peter den Grooten met Catharina geboren waren. De nakomelingschap van Peter was daardoor van den troon uitgesloten; de vergadering keerde derhalve terug tot de afstammelingen van Iwan, den onnoozelen broeder en mederegent van Peter I.

De oudste dochter van Iwan, Catharina, was met den hertog van Mecklenburg, een buitenlander gehuwd. De oud-Russen vreesden, dat deze zich lichtelijk een al te grooten invloed op de regeering zou verschaffen, daarom begunstigden zij Iwan's tweede dochter Anna, de hertogin-weduwe van Koerland.

Dat Anna eene vrouw was van een zwak karakter, die zich gemakkelijk zou laten leiden, pleitte juist voor haar, want de edelen hoopten, dat zij zich aan alle mogelijke voorwaarden zou onderwerpen, om de kroon te verkrijgen, en dat het hun later niet moeilijk vallen zou, haar geheel te beheerschen. Dat Anna in eene zeer vertrouwelijke betrekking stond tot een gunsteling, den kamerheer Biron, ergerde hen niet, alleen wilde men van zijne verwijdering eene voorwaarde bij de verkiezing maken.

Tot de keus van hertogin Anna werd besloten; doch moeilijker was het, omtrent de toekomstige staatsregeling des rijks het eens te worden; op dit punt liepen de gevoelens ver uiteen. Na langdurige geschillen kwam men eindelijk overeen, voorloopig slechts die bepalingen door te drijven, waaraan de verkiezing der hertogin tot keizerin gebonden zou zijn. Acht punten werden opgesteld, wier inhoud daarop neerkwam, dat de keizerin zich verbinden moest om zonder toestemming van den hoogen Raad niet in het huwelijk te treden, geen oorlog te verklaren of vrede te sluiten, geene

hooge ambten weg te schenken of belangrijke wetten uit te vaardigen, enz. Het slot der artikelen van het verkiezingsverdrag luidde: „wanneer ik niet doe volgens de boven voorgeschreven punten, heb ik de Russische kroon verbeurd.”

Die gedeputeerden der stenden, zoo noemden die vergaderde edelen zich zelven, werden naar Mitau gezonden, om aan de hertogin van Koerland het verkiezingsverdrag voor te leggen.

De adel had zich niet bedrogen; ten einde de Russische kroon te verwerven, beloofde hertogin Anna alles wat men van haar verlangde. Zij onderteekende de voorgelegde punten, ja zij zou zeker nog geheel andere voorwaarden aangenomen hebben, dewijl zij toch in stilte besloten had, geene enkele harer beloften te houden.

Den 21en Februari 1730 kwam de tegenwoordige keizerin Anna te Wseswetzki, een landgoed bij Moskou, aan; een bataillon der Preobraschkensische garde en eene compagnie ruiterij werden haar als lijfwacht toegezonden. Anna begroette de officieren en soldaten met eene vleiende toespraak, zij benoemde zich zelve tot kolonel der Preobraschkensische garde en tot kapitein der ruiterkompagnie. Deze daad was reeds een inbreuk op het verkiezingsverdrag, doch zij vleide daarmee de soldaten, en toen Anna hun daarop nog eigenhandig glazen brandewijn toereikte, waren zij geheel voor haar gewonnen. Toen de veldmaarschalk Wassilii Dolgorucki, hun eenige dagen daarna den eed van trouw tegelijk in naam van de keizerin en van den grooten raad wilde afnemen, verklaarden zij, dat zij alleen aan de keizerin trouw wilden zweren en dat zij hem de beenen zouden aan stuk slaan, wanneer hij de eedformule niet veranderde.

De stemming der garde en de woordbreuk der keizerin, in strijd met wier belofte ook haar gunsteling Biron naar Moskou gekomen was, boezemden den hoogen adel groote bezorgdheid in. Anna's verkiezing kon niet vernietigd worden, doch de Groote Raad poogde ten minste Anna zooveel mogelijk in hare vrijheid te beperken. De geheimraad Dolgorucki ontzegde als opperhofmeester aan ieder, die hem niet welgevallig was, den toegang tot de vorstin, die hij geheel van het volk afgezonderd hield; zelfs van hare bloedverwanten werd alleen hare zuster, de hertogin van Mecklenburg, tot haar toegelaten.

Het staat te bezien, of de hooge adel zijne macht lang had kunnen handhaven, zelfs indien hij eensgezind was geweest; doch dit laatste was niet het geval, er vormden zich in zijnen boezem verschillende partijen. De een benijdde den ander de macht, die deze bezat; een ieder was er op uit, voor zich zelven bijzondere voordeelen te bedingen en daarvoor de belangen van zijn stand prijs te geven. Vele aanzienlijken knoopten door hunne gemalinnen geheime onderhandelingen aan met de keizerin; zij stelden zich hierdoor weer aan de wraak van anderen bloot. Zoo liet de veldmaarschalk Dolgorucki vorst Baratinski weten, dat hij met hem korte metten zou maken en hem van de brug over de Moskowa zou laten gooien, indien hij niet trouw bleef aan zijne partij.

Door de heerschappij van den hoogen adel moest de oud-Russische geest weer den boventoon voeren en alle nieuwigheden — die doorn in zijn oog! — uitbannen. Het gevolg hiervan was, dat de Duitschers aan het hof tegen de beperking van de keizerlijke macht waren. De vicekanselier des rijks, Ostermann, de fijnste en geslepenste staatsman van geheel Rusland, werkte in het geheim voor de keizerin, doch hij deed het met

de uiterste voorzichtigheid, want hij hield gaarne alle partijen te vriend en stelde zich niet gaarne aan eenig gevaar bloot. Aan Ostermann's zijde stond de generaal van Münnich, een bij uitstek eerzuchtig man, die de vermeerdering van Anna's macht als middel tot zijne eigene verheffing wilde gebruiken. Hij had zich als officier in Hessischen dienst in den Spaanschen successie-oorlog onderscheiden. Nadat hij ook in Saksischen en Poolschen dienst gestaan had, was hij door Peter den Grooten in het jaar 1721 voor Rusland gewonnen en als kundig ingenieur voornamelijk met het uitvoeren van waterbouwkundige werken belast.

Als Duitscher was hij bij de oud-Russen zeer gehaat en daarom kon hij zijne eerzucht alleen bevredigen, wanneer hij zijn best deed om de heerschappij van den oud-Russischen adel te fnuiken.

Uit een nog minder zuiver beginsel trachtte de kamerheer Johan Biron aan Anna eene onbeperkte macht te verschaffen. Biron, eigenlijk Bühren of Büren geheeten, was iemand van geringe afkomst, de zoon van een stalmeester. De Koerlandsche adel had daarom zelfs geweigerd, hem als edelman te erkennen en geheel willekeurig had hij den naam en het wapen der Fransche hertogen van Biron aangenomen, ten einde met eene aanzienlijke afkomst te pronken. Hij was de kamerheer en meest vertrouwde gunsteling, ja naar het oordeel der booze wereld de minnaar van Anna. Later heeft men verhaald, dat Biron slechts voor de leus eene jonkvrouw van Troyden gehuwd had, ten einde aan de kinderen, wier ware moeder Anna was, voor de wereld eene wettige moeder te geven. Deze bewering is echter nooit met bewijzen gestaafd; waarschijnlijk had zij haren grond in de teedere toegenegenheid, door de keizerin tot haren dood voor Biron en de zijnen aan den dag gelegd.

Zoowel Biron als de luitenant-kolonel Soltikow, een bloedverwant van Anna, wien zij het bevel over de Preobraschkensische garde opgedragen had, waren onder het volk en het leger in het belang der keizerin werkzaam en zij vonden ook bij den lageren adel een geopend oor. De onontwikkelde volksklasse en de lagere adel hadden volstrekt geen begrip van het nut, dat eene wettige beperking van de keizerlijke macht kon aanbrengen. Onder de willekeur van een onbeperkt heerscher leden immers alleen de grooten des rijks, zij slechts plukten de vruchten van de beperking der keizerlijke macht, zij alleen verkregen daardoor eene macht, welke zij tot onderdrukking van het volk en van den lageren adel misbruikten.

Binnen korten tijd vormde zich tot herstelling van de onbeperkte keizerlijke macht eene partij, aan wier hoofd de drie vorsten Trubetzkoi, Baratinski en Tscherkaskoi stonden. Reeds den 8en Maart 1730 verzamelden ongeveer 800 leden van den adel en van de generaliteit zich rondom het Kremlin; ruim 150 hunner, door vorst Trubetzkoi geleid, begaven zich naar de keizerlijke vertrekken en verlangden tot de keizerin ten gehoore te worden toegelaten.

Anna liet den Grooten Raad bijeenroepen; vervolgens ontving zij op den troon zittend, de vertegenwoordigers van den adel en de generaliteit, voor wie de luitenant-generaal Jussupow het woord opnam; hij reikte der keizerin een verzoekschrift over, waarin generaliteit en adel zich beklaagden, dat men hen bij de vaststelling van de acht artikelen, die aan de verkiezing der keizerin ten grondslag hadden gelegen, niet geraadpleegd had en dat het grootste deel des volks ernstig vreesde, dat de aanneming

van deze artikelen het rijk met binnenlandsche onlusten, ja met allerlei gevaren bedreigde. De keizerin werd daarom dringend verzocht, eene vergadering van de gansche generaliteit, van de officieren en den adel bijeen te roepen, die dan hare besluiten aan Hare Majesteit tot bekrachtiging zoude voorleggen.

Dat verzoekschrift maakte den toorn der leden van den Grooten Raad in de hoogste mate gaande. Toen vorst Tscherkaskoi, nadat het voorgelezen was, het woord wilde nemen, legde vorst Wassilii Dolgorucki hem woedend het stilzwijgen op en vroeg hem, met welk recht hij zich tot wetgever wilde opwerpen.

„Dat doe ik," antwoordde Tscherkaskoi, „omdat gij de keizerin bedrogen hebt! Gij hebt haar wijs gemaakt, dat het de wensch van alle standen des rijks was, dat zij de acht artikelen onderteekende, die zij te Mitau onderteekend heeft, en toch hebt gij alleen die opgesteld, buiten ons medeweten en onze goedkeuring."

Ontmoedigd wendde Dolgorucki zich tot de keizerin met het verzoek, dat zij zich naar hare vertrekken begeven zou, om het verzoekschrift ernstig te overwegen. De hertogin van Mecklenburg, Catharina, reikte daarentegen hare zuster pen en inkt toe, met de woorden: „hier is niet veel nadenken noodig, zuster! Gij hebt slechts te onderteekenen; ik stel mij aansprakelijk voor de gevolgen. Wanneer ons leven in gevaar komt, wil ik het eerste slachtoffer zijn."

Anna onderteekende; terstond trokken de vertegenwoordigers van den adel zich in eene andere zaal terug, om te overleggen op welke wijze de adel zijne dankbaarheid aan den dag zou kunnen leggen. Hun besluit was spoedig genomen, reeds na korten tijd keerden zij terug en stelden der keizerin in tegenwoordigheid van den Grooten Raad eene verklaring ter hand, waarin zij hare majesteit ootmoedig smeekten, de souvereiniteit weder allergenadigst aan te nemen, zooals hare roemrijke voorvaderen die vroeger bezeten hadden, de acht artikelen te vernietigen en weer een senaat van 21 leden te benoemen, zooals die ten tijde van Peter den Grooten bestaan had.

„Ik heb", antwoordde Anna, „tot dusver ten onrechte gemeend, dat al mijne onderdanen de invoering van eene nieuwe staatsregeling wenschten. Thans blijkt het tegendeel en ik vraag den tegenwoordigen leden van den Grooten Raad, of zij toestemmen, dat ik de nu openbaar gewordene wenschen en beden mijns volks inwillig."

Niemand antwoordde; geen der groote heeren durfde een woord van tegenspraak uiten, want zij vreesden, dat dit hun het leven kosten zou. De keizerin had dit verwacht; zij beval, dat de te Mitau onderteekende oorkonde haar gebracht zou worden en verscheurde dit belangrijke staatsstuk voor de oogen der geheele vergadering.

Niemand had den moed om zich hiertegen te verzetten en dit was wellicht een geluk, daar de vrienden der keizerin op het uiterste voorbereid waren; de troepen waren van patronen voorzien, om de wederspannigen neer te schieten.

„Zoo werd de kostelijke vrijheid", zegt een Russisch bericht, „waarvan wij ternauwernood eene schemering aanschouwd hadden, en die wij een tijd lang in rust en vrede hoopten te genieten, plotseling verduisterd. Het was ons, alsof we droomden." Eene onbloedige staatsgreep had in den loop van een paar uren de onbeperkte monarchie in Rusland hersteld;

dat eene zwakke, onbeduidende vrouw in staat was om zulk een staatsgreep door te zetten, bewijst wel, dat de „kostelijke vrijheid", over wier verlies de Russische berichtgever klaagt, in de schatting van de Russen geen kostbare schat was. Eene oligarchie des adels (met uitzondering van de ochlocratie, de heerschappij van het schuim der bevolking, de slechtste regeeringsvorm die er bestaat) zou ongetwijfeld de vrucht dier „kostelijke vrijheid" geweest zijn en het Russische volk had dus niet geheel ongelijk, toen het de herstelling der onbeperkte monarchie bijna als vooruitgang beschouwde; voor de volken van Europa was zij dit zeker, dewijl de uitbreiding der keizerlijke macht in Rusland een allerheilzaamsten invloed op de beschaving heeft uitgeoefend, door voor een ieder de waarheid in het helderste licht te stellen, dat een volk zonder staatkundige vrijheid niet waarlijk groot worden kan.

Keizerin Anna gebruikte hare pas verworvene onbeperkte macht in de eerste plaats om hare ijverige aanhangers te beloonen en hare tegenstanders te straffen. Als zoodanig werden allen beschouwd, die aan het ontwerpen van de acht artikelen hadden deelgenomen; zelfs wanneer zij Anna's troonsverheffing krachtig bevorderd hadden, werden zij toch uit hunne aanzienlijke ambten verwijderd. Aan de Dolgorucki's werd een streng strafgericht voltrokken, dat zij meer dan verdiend hadden. Uit het tegen hen ingesteld onderzoek bleek, dat zij hunne macht op de schandelijkste wijze hadden misbruikt. Alexei en Iwan, de schuldigsten van allen, hadden het keizerlijke hof schaamteloos bestolen. Wat zij aan snuisterijen, sieradiën, zilverwerk en zelfs aan kostbare meubelen samengeschraapt hadden, werd op eene waarde van bijna vier millioen gulden geschat. Zelfs de kerken hadden zij niet gespaard, zonder omwegen had Iwan zich ook kerkelijke kostbaarheden toegeëigend.

Het vonnis, over de in het geheele land zeer gehate familie geveld, was volgens de begrippen van dien tijd nog veel te zacht. Slechts Alexei en Iwan werden van hunne bezittingen beroofd en naar Siberië gezonden. De keizerlijke bruid, Catharina, moest in een klooster gaan; de overige leden der machtige familie werden òf naar hunne goederen verbannen òf als beambten naar verwijderde steden gezonden, om hen onschadelijk te maken.

De regeeringsvorm werd overeenkomstig de wenschen des adels ingericht; de groote raad werd afgeschaft en de regeerende senaat van 21 leden hersteld; dit was echter niet veel meer dan een vorm, want zijne werkzaamheid bleef zeer beperkt. De eigenlijke regeering droeg Anna aan een geheimen kabinetsraad op, die uit den grootkanselier Golowkin, den vice-kanselier Ostermann, die tot den gravenstand verheven werd, en vorst Alexei Tscherkaskoi bestond. Graaf Münnich, die tot veldmaarschalk benoemd was, nam nu en dan aan de zittingen deel.

De ziel van het kabinet was graaf Ostermann; hij alleen bezat eene grondige kennis van zaken, op zijne schouders rustte derhalve ook de geheele last van het staatsbestuur, dat hij overeenkomstig de beginselen van Peter den Grooten voerde. Hij heeft zich hierdoor jegens Rusland zeer verdienstelijk gemaakt, hoewel het verwijt dat hij aan zijne eigene macht de belangen van het land meermalen ten offer gebracht heeft, niet ongegrond is. Steeds boog hij voor de machtigen; hij stelde zich niet gaarne aan eenig gevaar bloot, en eerst wanneer hij zich zeker achtte van de overwinning werkte hij mede tot den val dergenen, met wie hij tot dusver op den besten voet gestaan had. Zoo was Schaffiroff, zijn beschermer en wel-

doener, door hem ten val gebracht en ook tot den val van Menschikof had hij het zijne bijgedragen. Wanneer er eene crisis uitbrak en het gevaarlijk scheen partij te kiezen, omdat het niet vooruit te bepalen was, aan welke zijde de overwinning zou zijn, placht Ostermann zich ziek te houden.

Hij wreef zich het gelaat met kweeën in, om geel te schijnen en verliet dikwijls weken aaneen zijn bed niet, totdat de storm was overgewaaid en hij nauwkeurig wist, welke partij hij zonder gevaar kon omhelzen. Hierdoor hield hij zich op zijn verheven standpunt staande, terwijl om hem heen de machtigsten vielen.

Een geheel ander man was graaf Münnich, die zich als veldmaarschalk zeer verdienstelijk maakte door de reorganisatie der onder de beide vorige regeeringen verwaarloosde krijgsmacht. Eerzuchtig, trotsch en eigenzinnig, maakte hij zich bij alle partijen gehaat en alleen aan zijne groote kennis en rustelooze werkzaamheid dankte hij het behoud van ambt en invloed.

Was Ostermann de ziel van het burgerlijk, Münnich die van het krijgsbestuur, toch bleef Biron de eigenlijke heerscher van Rusland, zoo lang keizerin Anna regeerde. Anna was eene zwakke vrouw, die behoefte had aan leiding, zij had volstrekt geen eigen wil, en de belangrijkste zaken liet zij geheel over aan de leiding van haren gunsteling Biron, dien zij tot opperkamerheer benoemd had en met wien zij omging alsof zij een lid zijner familie geweest was. Zoo onbeperkt was Biron's heerschappij over zijne meesteres, dat deze, hoewel zij zachtmoedig en goedhartig van aard was, tot de wreedste maatregelen besloot, alleen omdat hij het wilde.

Voor Biron boog de hooge Russische adel; — Ostermann, met zijn plooibaar karakter, behandelde hem met de grootste onderdanigheid en deed wat hij wilde. Zelfs de eigenzinnige Münnich huldigde langen tijd zijne macht. De gezanten van vreemde vorsten vleiden Biron, omdat zij wisten, dat hij feitelijk keizer van Rusland was; of had keizerin Anna niet uit genegenheid voor hem openlijk verklaard, dat zij niet wilde hertrouwen, ja, sloeg zij zelfs niet het aanzoek af van graaf Maurits van Saksen, dien zij eens had liefgehad?

Van alle zijden stroomden Biron groote geschenken toe en hij nam ze gaarne aan. Keizer Karel VI benoemde hem tot rijksgraaf; nog verder ging koning Augustus III van Polen, die, gelijk wij in de geschiedenis van Polen weldra zullen hooren, aan Russischen invloed zijne kroon dankte. Toen in het jaar 1737 hertog Ferdinand van Koerland, de laatste spruit van den Kettlerschen stam, te Danzig stierf, werd dezelfde Koerlandsche ridderschap, die steeds geweigerd had, Biron als edelman te erkennen, door omkooping overgehaald om hem te Mitau tot hertog van Koerland te verkiezen en deze keuze werd door den dankbaren Poolschen koning zonder aarzelen bekrachtigd.

Uit Petersburg, werwaarts de keizerin haar hof verlegd had, regeerde Biron met meedoogenlooze gestrengheid over Rusland en Koerland; vooral zijn hertogdom had vreeselijk onder zijne schraapzucht en willekeur te lijden. Wie zich slechts een woord tegen hem ontvallen liet, werd zonder plichtplegingen door Biron's dienaars, die overal vermomd als verspieders rondslopen, gegrepen en naar de meest afgelegene gewesten van Rusland verbannen. Soms vernamen de ongelukkigen, die zulk een lot trof, niet eens de reden van hunne verbanning (*).

(*) Een merkwaardig staaltje van deze willekeur wordt ons in Manstein's gedenk-

NEGEN EN ZESTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. De staatkunde van Peter den Grooten door Ostermann gehandhaafd. Russische ontdekkingstochten. Verdrag van Rescht met Perzië. Oorlog tusschen de Porte en Perzië in 1735. Rusland's oorlog met de Porte. De veldtocht van 1736. Münnich's bestorming van de linie van Perekop en zijn tocht naar de Krim. Verovering van Asof. Verbond met den Duitschen keizer. Eerste voordeelen der Duitschers. Verovering van Nissa. Vruchtelooze belegering van Weddin. Terugtocht der keizerlijken. Münnich verwoest Ostrakow. Treurige veldtocht van 1738. Münnich's schitterende overwinning bij Stawictschane. Verovering van Choozym. Tegenspoed der Oostenrijkers. Vernederende vredesonderhandelingen. Vrede van Belgrado. Toerustingen in Zweden tegen Rusland. Samenzwering der Dolgorucki's. Wreede straf der samenzweerders. Prinses Anna met den prins van Brunswijk gehuwd. Benoeming van grootvorst Iwan tot troonopvolger en van Biron tot regent. Dood van keizerin Anna.

De staatkunde van Peter den Grooten werd door Ostermann gedurende de regeering van keizerin Anna zoowel in het binnenlandsch bestuur als tegenover het buitenland trouw gevolgd. Ostermann was er op uit, handelsverbintenissen met alle vreemde volken aan te knoopen en nieuwe handelswegen voor Rusland op te sporen. Met dit doel werd tot ontdekking van eene doorvaart naar den oostelijken oceaan een tocht op de IJszee langs de kusten van Siberië ondernomen; desgelijks ondernam kapitein Bering een ontdekkingstocht, om de kusten van Noord-Amerika te onderzoeken. Met het keizerrijk China werden handelsverdragen gesloten en met Perzië werd de vrede door het verdrag van Rescht bekrachtigd. Rusland deed in Perzië afstand van alle veroveringen aan de overzijde van de Kur, die het toch in geval van oorlog moeilijk had kunnen verdedigen (1732).

Deze vredelievende staatkunde tegenover Perzië sproot voort uit Ostermann's wensch om in een oorlog tegen de Porte alles te veroveren, wat

---

schriften meegedeeld. Zekere heer von Sacken stond op een avond voor zijn landhuis, toen hij door onbekende lieden overvallen en naar een overdekten wagen gesleept werd. Bijna twee jaren lang werd hij van de eene provincie naar de andere gereden, zonder dat het hem gelukte, uit te vorschen, wie hem ontvoerd had en waarheen men hem bracht. Op zekeren nacht hield de wagen stil, de paarden werden afgespannen; tevergeefs wachtte de gevangene op een nieuw voorspan. Toen de morgen aanbrak, keek hij eens uit den wagen: deze stond voor zijn landhuis. Zij, die hem vervoerd hadden, waren verdwenen. Om welk eene reden de heer von Sacken twee jaren lang als gevangene rondgevoerd was, heeft hij nooit kunnen te weten komen, welk eene moeite hij zich aan het Russische hof daartoe ook gaf.

in 1711 bij den vrede van Husch verloren was gegaan. Peter de Groote zelf had tevergeefs beproefd, de smet van Husch uit te wisschen. Hij had elders de handen zoo vol gehad, dat hem geen tijd overbleef om zijne krijgszuchtige, tegen de Porte gerichte veroveringsplannen ten uitvoer te brengen. Ostermann, de oude raadsman en dienaar van den grooten czaar, wenschte des te vuriger deze wel uitgestelde, maar nooit opgegeven plannen te verwezenlijken, dewijl door een gelukkig gevoerden buitenlandschen oorlog de onbeperkte monarchie in Rusland slechts versterkt worden kon.

De gelegenheid voor het aanvangen van een oorlog tegen de Porte was zeer gunstig. Tusschen Turkije en Perzië bestonden ernstige verwikkelingen. Nadir, de schach van Perzië (Thomas Chuli Khan) eischte van de Porte alle op Perzië in vroeger en later tijd veroverde gewesten terug; een oorlog was onvermijdelijk, hij brak ook inderdaad in het jaar 1735 uit.

Ostermann, zou gaarne reeds in het jaar 1734 den oorlog met de Porte begonnen hebben: als voorwendsel voor het verbreken van den vrede had hij de vele strooptochten kunnen gebruiken', door de Tartaren van de Krim op het grondgebied der Russische kozakken ondernomen, maar de noodzakelijkheid om Rusland's invloed bij de in Polen heerschende twisten over den troon te doen gelden, vertraagde de uitvoering der sinds lang gekoesterde plannen. Eerst toen in Juli 1735 de oude Tartaren-Khan Kaplan Gerai bij zijn tocht tegen Perzië het Russische grondgebied schond, werd in het Russische kabinet besloten, den oorlog nog in den herfst van 1736 te beginnen en wel met een marsch naar de Krim; doch de vroeg invallende winter maakte de uitvoering van dit besluit onmogelijk.

Te Isoum betrok het Russische leger de winterkwartieren; reeds in Februari 1736 gaf de veldmaarschalk Münnich, die het opperbevel bekleedde, bevel om op te breken. Een deel des legers zou Asof aanvallen; Münnich voerde het in persoon tegen deze belangrijke vesting, doch trok daarop met het overige leger naar de Krim, terwijl hij de belegering van Asof aan generaal Lascy opdroeg.

De weg naar de Krim leidde over de smalle landtong, waardoor het schiereiland met het vasteland verbonden is. Deze landtong was door de linie van Perekop, een reusachtige, diepe gracht met loodrechte wanden, zoo gemakkelijk te verdedigen, dat de Tartaren zelfs niet gedacht hadden aan de mogelijkheid, dat de linie van Perekop door de Russen overweldigd zou worden. Münnich bewees hun, dat onversaagde moed zich om geene hinderpalen bekommert. Zijne soldaten wierpen zich in de gracht en klauterden tegen de hooge borstwering op onder het vuur van den vijand en zij boezemden den Tartaren daardoor zulk een schrik in, dat deze het zelfs niet langer waagden zich te verdedigen.

Thans lag de Krim voor het Russische leger open. Münnich trok het Schiereiland door, welks vruchtbare velden hij verwoestte; doch hij was niet in staat om zich daar te handhaven. Reeds in Augustus zag hij zich door gebrek aan drinkwater en aan voeder voor de paarden genoodzaakt om terug te keeren. Nadat hij de versterkingen van Perekop vernield had, trok hij naar de Ukraine terug, om zich hier voor den veldtocht van het volgende jaar uit te rusten. Met een verlies van 30,000 man, die bijna allen het slachtoffer van de luchtgesteldheid waren geworden — slechts 2000 man waren door den vijand gedood of gevangen

genomen — had Münnich niets gewonnen dan de verwoesting van de Krim en van de vesting Asof, die zich den 1en Juli aan generaal Lascy overgegeven had.

Grootere voordeelen beloofde de veldtocht van het jaar 1707, want een nieuwe vijand der Turken verklaarde zich bereid om zijne wapenen bij die der Russen te voegen.

Reeds onder de regeering van Catharina I was tusschen Oostenrijk en Rusland een aanvallend en verdedigend verbond gesloten. Op dit verbond beriep zich nu het Weener hof, om een vredebreuk tegenover Turkije te rechtvaardigen. Inderdaad was het echter niets dan de hoop op gemakkelijk te behalen overwinningen, die den keizer bewoog om op den rijksdag te Regensburg eene ondersteuning in geld van de Duitsche vorsten voor den strijd tegen den „erfvijand der Christenheid" te vragen. Hadden de Turken den aanval der Russen op de Krim niet kunnen afslaan, hoe gemakkelijk moest het dan vallen hen te bespringen, wanneer zij van verschillende zijden tegelijk aangevallen werden.

Een keizerlijk leger, in naam door des keizers schoonzoon, hertog Frans Stephanus van Lotharingen, maar inderdaad door graaf Seckendorf aangevoerd, drong Wallachije binnen en nam Nissa in. Deze overwinning had echter, naar het scheen, de kracht der keizerlijken uitgeput, tevergeefs trachtten zij Widdin te veroveren; even vruchteloos was de tocht van een ander keizerlijk leger naar Bosnië. Het slecht uitgeruste, slecht verpleegde en slecht aangevoerde leger, welks aanvoerders met elkander overhoop lagen, moest met zware verliezen terugtrekken en zelfs Nissa opgeven. Al liet de keizer graaf Seckendorf voor een krijgsraad terecht staan en hem tot straf naar de vesting Grätz voeren, toch was de voldoening, welke dit alles den Oostenrijkschen generaals schonk, slechts eene schrale vergoeding voor den op zoo treurige wijze gevoerden oorlog.

Eervoller, maar niet veel gelukkiger vielen de gevechten van het jaar 1737 voor de Russen uit. Met 70,000 man trok Münnich in Mei over den Dnieper, in Juni over den Bug. Den 10en Juli kwam hij voor de stad Oczakow aan en begon de belegering van deze sterke, door ongeveer 20,000 Turken verdedigde vesting, die de uitwatering van den Dnieper in de Zwarte Zee beheerschte.

Met een langdurig beleg kon Münnich zich niet inlaten, dewijl hij gebrek had aan levensmiddelen en elk oponthoud hem in 't verderf kon storten. Hoe weinig kans van slagen eene bestorming ook aanbood, toch moest zij gewaagd worden. Den 13en Juli voerde Münnich zijne Russen tegen den vijand: tot tweemaal toe met ontzettend verlies teruggeslagen, had hij de hoop op overwinning reeds opgegeven, toen plotseling binnen de vesting een groot kruitmagazijn in de lucht vloog en 6000 Turken onder zijne puinhoopen begroef.

De bezetting der vesting liet na dit ongeval den moed zakken, zij kapituleerde en Münnich trok Oczakow, waarvan nauwelijks iets anders meer overig was dan puinhoopen, als overwinnaar binnen. Doch het leger kon hier niet blijven en Münnich trok derhalve naar de Ukraine terug, in Oczakow eene bezetting achterlatende, die in October 1737 de vesting met goed gevolg tegen een aanval der Turken verdedigde. Het bezit van dezen puinhoop en de verwoesting van de Krim door generaal Lascy in den loop van den zomer, waren de eenige uitkomsten van een veldtocht, die de zwaarste offers gekost had.

Bijna nog treuriger liep voor de Russen en Oostenrijkers de veldtocht van het jaar 1738 af. Graaf Königsmarck, Seckendorf's opvolger, veroverde wel in het begin des jaars de vesting Mehadia, doch verloor haar weder. De Turken namen Orsowa en Semendria in. Königsmarck moest naar Belgrado terugtrekken en het opperbevel aan graaf Olivier Wallis afstaan.

Münnich was niet veel gelukkiger. Hij zag zich in 1738 genoodzaakt om Oczakow op te geven; een strooptocht in de Krim, door de Lascy ondernomen, kostte zware offers en bleef in weerwil daarvan zonder gevolg. Eene Russische vloot, die uit Asof was uitgezeild, om het leger van levensmiddelen te voorzien, werd door een storm verstrooid en bijna geheel vernietigd. Nergens konden de Russen eenige noemenswaardige voordeelen behalen en hun verlies aan menschenlevens tengevolge van zware ziekten was buitengewoon groot.

Al deze tegenspoed prikkelde Münnich tot verdubbelde krachtsinspanning. Bij Kiew verzamelde hij een leger van 65.000 man. Zonder er zich om te bekommeren, of hij ook onzijdig grondgebied schond, voerde de maarschalk zijne troepen door Polen over den Bug naar den Dniester, den 29en Juli trok hij deze rivier over. Hij was thans niet ver van de streek, waar Peter de Groote eens zoo ongelukkig was geweest en bijna scheen het, dat hetzelfde lot hem zou treffen.

De Seraskiër Vely Pascha, die een leger van 90,000 man aanvoerde, had zeer onverstandig verzuimd, de bergpassen te bezetten, terwijl hij daar de Russen zonder moeite had kunnen verslaan. Hij wilde hen in de onherbergzame vlakten lokken en hen daar door onophoudelijke aanvallen en door gebrek aan levensmiddelen vernietigen.

Münnich's toestand was hoogst bedenkelijk, bijna even gevaarlijk als vroeger die van Peter den Grooten. De vijand, die zijne macht in aantal verre overtrof, had bij Stawutschane eene voortreflijk versterkte legerplaats betrokken, bovendien zagen de Russen zich van alle zijden door vijandige Turken en Tartaren omringd. Alle verwijl zou het Russische leger onvermijdelijk in het verderf storten; alleen eene schitterende zegepraal kon het redden. Onversaagd gaf Münnich zijnen Russen dan ook bevel om de Turksche legerplaats te bestormen en het waagstuk gelukte (1739). In eene ordelooze vlucht verstrooiden zich de Turken. Twee dagen later veroverde Münnich de vesting Choczym. Terstond daarop trokken zij de Pruth over. Jassy opende voor hem zijne poorten; reeds wilde Münnich zijn zegevierenden tocht naar Bender voortzetten, toen hij eensklaps het bevel ontving om alle vijandelijkheden te staken en zijne troepen naar de Ukraine terug te voeren. Morrend moest hij gehoorzamen, want de vrede was gesloten naar aanleiding van den tegenspoed, door de Oostenrijkers in het jaar 1739 op nieuw ondervonden.

Graaf Wallis had den 22en Juli 1739 bij Grotzka tegen de Turken een veldslag en daarmee zoozeer den moed verloren, dat hij den Turken, die Belgrado reeds belegerden, vredesvoorwaarden liet aanbieden. Vernederende onderhandelingen, waarbij de Fransche gezant Villeneuve de rol van bemiddelaar ten nadeele van Oostenrijk speelde, waren hiervan het gevolg. Graaf Neipperg, die door den keizer als vredesonderhandelaar tot den grootvizier gezonden was, liet zich door overreding van den Franschman, wellicht ook door vrees voor zijne eigene veiligheid bewegen om bij een vredesverdrag, dat hij den 18en September 1739 sloot, veel meer toe

te staan, dan waartoe hij volmacht had. De vestingen Belgrado en Sabacz, Oostenrijksch Wallachije, het eiland en de vesting Orsowa, alzoo het grootste deel van het vroeger door prins Eugenius veroverde grondgebied, werden bij den vrede van Belgrado den Turken teruggegeven.

Nadat Oostenrijk de vredespreliminairen geteekend had, wilde ook de Russische regeering niet langer een oorlog voortzetten, die reeds meer dan 100,000 menschenlevens gekost had. Zij sloot met de Porte een vrede, die ook van den 18en September 1739 dagteekende. Hij was wel niet zoo vernederend als die tusschen Turkije en Oostenrijk, maar beantwoordde toch evenmin aan de schitterende, door Münnich behaalde voordeelen. Rusland won daarbij alleen de vesting Asof en wel, nadat de vestingwerken geslecht waren.

Allerlei redenen hadden de Russische regeering tot dezen haastigen en alles behalve voordeeligen stap bewogen, ze waren gedeeltelijk van persoonlijken en zeer onedelen aard. Biron, de alvermogende gunsteling van Anna, vreesde, dat Münnich te grooten roem behalen en door verdere overwinningen zich te veel invloed verwerven zou. Doch ook staatkundige overwegingen hadden haar gewicht in de schaal geworpen.

Toen Münnich te Stawutschane, door de Turken omsingeld, gevaar liep het lot van Peter den Grooten of zelfs dat van Karel XII te ondergaan, waren al de oude vijanden van Rusland opgestaan en hadden zij getoond gereed te zijn om zich op het rijk te werpen, zoodra dit door een ernstig ongeval getroffen werd. In Zweden rustte men zich ten strijde toe, ten einde zich schadeloos te stellen voor de verliezen, bij den vrede van Nystadt geleden. De Polen waren sinds lang den Russischen invloed moede, en bezaten in de schending van hun onzijdig grondgebied een uitnemend voorwendsel om den vrede te verbreken, doch in de allereerste plaats waren het de oud-Russen, die slechts op eene gunstige gelegenheid wachtten om tegen de regeering in verzet te komen.

Men wist te St. Petersburg maar al te goed, dat de oude geslachten niet stil zaten. Al bogen de groote heeren ook schijnbaar ootmoedig voor den hertog van Koerland, toch haatten zij hem met hunne gansche ziel en hij gaf hun hiertoe ook alle reden door zijn grilligen, onverdragelijken hoogmoed, door zijn schandelijke eigenbaat en door zijne willekeurige vervolgingszucht, die geen vijand spaarde.

Eene geheime samenzwering was er gesmeed, waarin vele aanzienlijke edelen betrokken waren. Aan het hoofd dezer samenzweerders stonden de deels in ballingschap levende, deels weer in genade aangenomene leden den familie Dolgorucki; wellicht was zelfs prinses Elisabeth, de door het hof teruggezette dochter van Peter den Grooten, daaraan niet vreemd. De samenzweerders stonden met het Fransche en het Zweedsche hof in geheime verstandhouding. Volgens hun plan zou onmiddellijk na de eerste groote nederlaag van Münnich een Zweedsch leger van 30,000 man Rusland binnenrukken, terzelfder tijd wilden de saamgezworenen de vaan van den opstand opsteken en de Duitschers deels ophangen, deels wegjagen. De keizerin zou in een klooster opgesloten en prinses Elisabeth ten troon verheven worden.

De samenzwering, voor welker uitbarsting alles voorbereid was, werd door Münnich's overwinningen verijdeld en daarna ontdekt. Biron nam eene onmenschelijke wraak op allen, die er in betrokken waren en die ook hem, zoo zij gezegevierd hadden, zeker niet gespaard zouden hebben. Zes leden der familie Dolgorucki werden ter dood gebracht. Iwan, de vroegere

gunsteling van Peter II, werd eerst geradbraakt en daarna onthoofd. Zij die als blijk van genade, tot levenslange gevangenschap of tot verbanning naar Siberië werden veroordeeld, mochten zich gelukkig achten.

Eene andere samenzwering, aan wier hoofd een door Biron zeer begunstigd staatsminister, Wolinski, stond, werd insgelijks ontdekt en eindigde met het ter dood brengen van de schuldigen.

Dood- en banvonnissen: door zulke middelen handhaafde de hertog van Koerland zijne willekeurige heerschappij. Dikwijls smeekte de keizerin hem om genade voor de ongelukkigen, maar hij bleef onvermurwbaar. Zuchtend moest zij zich aan zijn wil onderwerpen en de doodvonnissen bekrachtigen, want hij regeerde, niet zij, die slechts den titel, niet de macht eener keizerin bezat. Naar zijn smaak waren dan ook de ruwe, bijna wreede uitspanningen, waarmee het Russische hof zich in zijnen tijd vermaakte. Eene korte, aan eene geschiedenis van Rusland ontleende schets van het leven aan dat hof moge hier eene plaats vinden:

„Het hof van Anna trachtte alle overige hoven in pracht en luister te overtreffen. Met kostbare stoffen en edelgesteenten waren de heeren en dames van het hof bedekt, alleen ontbrak het daarbij maar al te dikwijls aan goeden smaak, want een in lompen gehulde koetsier met een armzalig rijtuig of vuile en gescheurde kousen vormden dikwijls de schrilste tegenstelling met een zeer opzichtige praal. Al had Anna ook een afkeer van dronkenschap, toch kon zij niet verhinderen, dat bij elk hoffeest een groot deel der gasten beschonken naar huis gebracht moest worden. Ook de keizerin hield de gewoonte om hofnarren te houden in stand. Zij had er zes, waarvan er drie tot straf voor eenig misdrijf hiertoe veroordeeld waren. Voor het hard vervolgde huis Galitzin was het geene der geringste krenkingen, een zijner leden tot nar vernederd te zien. De reden hiervan was..... zijn overgang tot de katholieke godsdienst! Anna was hiermede nog niet tevreden. Zij deed hem huwen met een meisje uit de lagere volksklasse en richtte voor hem en zijne vrouw eene zeer bijzondere soort van bruiloft aan. Het was in den winter van 1740, welks gestrengheid nog heden door geheel Europa niet vergeten is, dat Anna een paleis van ijs bouwen liet, van binnen met gangen, insgelijks van ijs, voorzien, zelfs vier kanonnen en twee mortieren had men op dezelfde wijze vervaardigd en voor het paleis geplaatst en zij waren sterk genoeg, om daaruit eenige schoten te doen. Uit alle provinciën moesten de gouverneurs een man en eene vrouw in hun eigenaardige kleederdracht overzenden; meer dan 300 personen trokken zoo het keizerlijk paleis voorbij en de hoofdstraten der stad door. In de eerste plaats verscheen het bruidspaar, opgesloten in een groote kooi, die door een olifant gedragen werd. Eenige gasten reden op kameelen, anderen zaten twee aan twee in sleden, die door rendieren, ossen, honden, bokken, en zelfs door varkens getrokken werden. In de rijbaan van Biron was een maaltijd aangericht, na welks afloop nationale dansen uitgevoerd werden. Eindelijk bracht men de jonggehuwden naar het ijspaleis, en legde hen in een bed van ijs, dat zij niet voor den volgenden morgen mochten verlaten. Er waren schildwachten uitgezet om hierop te passen."

Terwijl het hof schitterende feesten vierde en de machtigen met volle teugen het genot der heerschappij smaakten, leefden zij toch aanhoudend in bange zorg voor de toekomst.

Wel was keizerin Anna nog niet oud, doch hare gezondheid was

wankelend en wanneer zij stierf, zonder beschikkingen omtrent de troonsopvolging gemaakt te hebben, hadden zij, in wier handen de macht thans berustte, alles te vreezen. Tot het maken van een testament was de keizerin echter niet gemakkelijk over te halen, daar zij volstrekt niet gaarne aan den dood dacht.

Bijzonder gevaarlijk was in hun oog prinses Elisabeth, de dochter van Peter I en Catharina. In weerwil van haren inderdaad ergerlijken levenswandel was zij bij het volk en bij de soldaten zeer bemind. Men zou haar gaarne in een klooster gestopt of voor de leus uitgehuwelijkt hebben, maar hiertoe had men toch geen moed.

Het was onvermijdelijk noodzakelijk, bepalingen omtrent de troonsopvolging te maken. De natuurlijke erfgename der keizerin was hare nicht Anna, de dochter van de ondertusschen gestorven hertogin Catharina van Mecklenburg. Ook de keizerin was niet afkeerig van het denkbeeld om hare nicht, van wie zij veel hield, tot hare opvolgster te benoemen; zij huwde haar uit aan prins Anton Ulrich van Brunswijk Beveren, en handelde hierin — zeldzaam verschijnsel! — in strijd met de wenschen van Biron, die de prinses tot gemalin voor zijnen zoon begeerd had.

Biron, die met de prinses niet op den besten voet stond, had alle reden om te vreezen, dat zij, ingeval zij den troon beklom, hare macht terstond aanwenden zou om hem ten val te brengen. Hij wist derhalve te bewerken, dat de keizerin niet prinses Anna zelve, maar haren den 23en Januari 1740 geboren zoon Iwan tot erfgenaam der kroon benoemde.

Het was hoog tijd, want de keizerin was ernstig ziek, men vreesde voor een spoedig einde. De hertog van Koerland moest zich dus haasten, indien hij zijne toekomst verzekeren wilde. Het gelukte hem, graaf Ostermann, Münnich, Löwenwolde en Bestuschew, toen de invloedrijkste mannen aan het hof, met wie hij den laatsten tijd op een eenigszins gespannen voet gestaan had, weer voor zich te winnen, zoodat zelfs Ostermann zich verklaarde voor het plan om Biron na den dood van Anna, tot voogd van den onmondigen keizer te benoemen. Hij was als getuige tegenwoordig, toen Anna op haar sterfbed haar testament onderteekende, waarin zij ook maatregelen nam omtrent het regentschap.

Twee dagen later, den 28en October 1740 bezweek keizerin Anna voor het geweld harer in den laatsten tijd zeer smartelijke ziekte, de jicht en het graveel.

ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Rusland. Biron's onbeperkte heerschappij. Zijn overmoed. Samenzwering van Münnich en prinses Anna. Biron gevangen genomen en verbannen. Prinses Anna tot regentes verheven. Münnich's bestuur. Zijn overmoed. Zijn afscheid. Anna's zwak bewind. Verbond van prinses Elisabeth met Zweden. Oorlogsverklaring van Zweden. Treffen bij Wilmanstrandt. Manifest van graaf Löwenhaupt. Leefwijze van prinses Elisabeth. Hare samenzwering. Omwenteling. De regentes Anna en hare aanhangers gevangen genomen. Elisabeth tot keizerin verheven.

Bijna onmiddellijk na den dood van keizerin Anna, reeds in den vroegen morgen, kwamen de grooten des rijks bijeen. Graaf Ostermann reikte hun de oorkonde over, waarbij de overleden keizerin haren neef Iwan tot haren opvolger en den hertog van Koerland tot regent benoemd had. Geen enkel woord van tegenspraak werd vernomen. Zelfs de hertog van Brunswijk, die tegenwoordig was, waagde het in dezen oogenblik niet, zijn recht op het regentschap voor zich zelven of voor zijne gemalin te doen gelden. Biron was onbeperkt heerscher van het Russische rijk.

De Russische grooten bogen voor den vreemdeling; zij bewezen hem alle mogelijke eer, waarop anders de keizer alleen aanspraak had, slaafs kusten zij hem de hand. De senaat schonk hem den titel „Koninklijke Hoogheid." Zijne heerschappij scheen op onwrikbare grondslagen gevestigd. Niemand, en hij allerminst, vermoedde, dat zij slechts enkele weken duren zou.

Reeds als gunsteling van keizerin Anna had Biron eene groote mate van heerschzucht, trots en wreedheid aan den dag gelegd; als regent gaf hij blijken van een overmoed, welke voor allen, die met hem in aanraking kwamen, onverdragelijk was. De bekwaamste en trouwste staatsdienaars, Ostermann, Münnich en anderen, behandelde hij met de grootste minachting, en hoewel hij hun zijne macht te danken had, daar hij zonder hun bijstand zeker niet tot regent zou benoemd zijn, stond hij hun toch den invloed niet toe, waarop zij meenden aanspraak te mogen maken. Het zwaarst beleedigde hij graaf Münnich, die gehoopt had opperbevelhebber der gezamenlijke land- en zeemacht te worden, doch dien hij met voordacht achteruitzette, omdat hij den invloed van den eerzuchtigen man vreesde.

Ook tegenover de ouders van den jeugdigen keizer Iwan, hertog Anton Ulrich van Brunswijk en prinses Anna, gedroeg Biron zich zeer overmoedig. Hij wist, dat de prinses hem haatte, en sinds zij de hand van zijnen zoon geweigerd had, vergold hij haar dien haat met woeker;

den hertog verachtte hij als een hoogst onbeduidend man; dagelijks liet hij beiden gevoelen, dat zij niets hooger stonden dan andere aanzienlijke onderdanen.

Toen de hertog met eenige vertrouwelingen nog eene poging wilde wagen om het testament van keizerin Anna te bestrijden, en Biron dit vernam, strafte hij de aanhangers van den hertog met zijne gewone wreedheid. Den hertog dwong hij om de oorkonde betreffende het regentschap door zijne eigene handteekening te bekrachtigen, nadat hare echtheid nogmaals door Ostermann in eene vergadering van aanzienlijken erkend was. Hij verklaarde ten aanhoore van deze vergadering, dat hij van den hertog, evenals van elken onderdaan, trouw en gehoorzaamheid jegens den keizer eischte. Generaal Uschakof, een streng man, die aan het hoofd stond van het staatslichaam, dat misdaden tegen den staat moest beoordeelen, ontzag zich niet den prins te dreigen, dat hij hem, wanneer hij zich aan hoogverraad mocht schuldig maken, evenals iederen anderen onderdaan tot verantwoording roepen zou.

Niet tevreden met deze vernedering, den hertog aangedaan, deed Biron eenige stappen, die het vermoeden wettigden, dat hij van plan was de ouders van den jongen keizer en wellicht dezen zelven op zijde te schuiven. Hij knoopte verstandhouding aan met prinses Elisabeth, de dochter van Peter den Grooten, en het was voor niemand een geheim, dat hij er op uit was, de hand dezer vorstin voor zijn zoon te verwerven en dat hij zijne dochter wenschte uit te huwen aan den 12jarigen hertog van Holstein Gottorp, den zoon van Anna, Elisabeth's oudere zuster. Dreigend zeide hij, dat hij den hertog van Holstein naar Rusland zou doen komen, om daardoor aan alle aanspraken, welke de hertog van Brunswijk en zijne gemalin ooit op de heerschappij zouden kunnen maken, den bodem in te slaan.

Biron's verstandhouding met prinses Elisabeth boezemde zoowel Münnich als Ostermann ernstige bezorgdheid in; beiden toch stonden met deze vorstin op een alles behalve vriendschappelijken voet. Ostermann schikte zich naar gewoonte in de omstandigheden, doch Münnich was een gevaarlijker vijand.

Den 18en November stelde de graaf aan hertogin Anna eenige kadetten voor, uit welke zij hare pages zou kiezen, hij vond haar alleen en geraakte weldra met haar in een vertrouwelijk gesprek. Anna klaagde hem haren nood; zij wist zeker, dat de regent er aan dacht, haar uit het land te zenden en zij wilde ook gaarne vertrekken, wanneer zij haar kind maar meenemen mocht. Münnich troostte haar en beloofde, dat hij haar van den tyran bevrijden zou, wanneer zij zich tot de diepste geheimhouding verbond.

Den volgenden morgen herhaalde Münnich zijn bezoek. Hij had inmiddels zijn besluit genomen, en hij verklaarde zich tegenover de hertogin bereid om een stouten stap te wagen en den regent gevangen te nemen. Verschrikt waarschuwde Anna hem. „Gij zet uw hoofd en het leven uwer geheele familie op het spel!" zeide zij, doch daar Münnich zich niet van zijn plan liet afbrengen, gaf zij toe met de woorden: „Welaan, doe dan ten minste spoedig wat gij doen wilt."

Terwijl beiden nog in gesprek waren, werd de hertog van Koerland aangediend. Anna snelde hem tegemoet en onderhield zich vriendelijker dan ooit met hem, terwijl Münnich zich door andere vertrekken verwijderde.

Even goed als de hertogin verstond Münnich de kunst om zich te vermommen. Hij nam aan een vriendenmaal ten huize van Biron deel; eerst tegen den avond keerde hij tot hertogin Anna terug en deelde haar mede, dat hij besloten had, nog denzelfden nacht den regent gevangen te nemen. „Ik stel mij zelve, mijn gemaal en mijn zoon geheel in uwe handen en vertrouw op uw beleid. Gods voorzienigheid moge u geleiden en ons allen beschermen!" antwoordde de hertogin.

Den avond bracht Münnich op nieuw in Biron's gezelschap door; hij gebruikte bij hem den avondmaaltijd en verhaalde zijn zeer droefgeestigen gastheer, om hem op te vroolijken, allerlei avonturen uit zijn veelbewogen leven. Tegen 10 uur nam hij van hem een zeer vriendelijk afscheid.

Des nachts te 3 uur kwam Münnich in het winterpaleis, door de hertogin met den jongen keizer bewoond. Hij stelde haar de officieren van zijn regiment, die daar de wacht hadden, voor en hield tot hen eene toespraak, waarin hij Biron een verrader en menschenroover noemde. De hertogin stemde met zijne woorden in en beklaagde zich bitter over de vernederende behandeling, welke zij van den overmoedigen regent ondergaan moest. Zij sprak de hoop uit, dat de wakkere officieren der garde haar en haren zoon, den keizer, zouden beschermen. Zij reikte den officieren de hand, om die te kussen, en ontving van allen de belofte, dat zij graaf Münnich gehoorzamen en den regent gevangen nemen zouden.

Aan het hoofd der officieren en van ongeveer 80 man snelde Münnich naar het 700 tot 800 schreden van daar gelegen zomerpaleis, waar de hertog van Koerland nog woonde. Op den weg bevond zich eene wachtpost, die eene afdeeling van de hoofdwacht in het winterpaleis uitmaakte; zij was door het Preobraschkensische regiment bezet. Münnich liet de officieren voor zich komen en deelde hun het bevel tot gevangenneming van den regent mede. Geen der officieren bood tegenstand. Biron was zoo gehaat, dat allen zich over zijn val verheugden en bereid waren om daartoe mee te werken. Had slechts een enkele officier dit geweigerd, had slechts een enkele schildwacht zijn plicht gedaan, dan ware het vermetele waagstuk mislukt, want Biron had bevel gegeven, dat de wacht op iedereen schieten zou, die des nachts gewapend tot hem wilde doordringen, en een enkel schot zou voldoende zijn geweest om alarm te maken en den regent te waarschuwen.

Münnich's adjudant, kolonel Manstein, ontving in last, met 12 man in het zomerpaleis binnen te dringen en Biron gevangen te nemen. Zonder eenig oponthoud kwam hij het paleis binnen, geen schildwacht hield hem tegen. Zonder betrapt te worden, bereikte hij de binnenste vertrekken, doch hier wist hij niet langer den weg, hij wist niet, welke der vele deuren naar Biron's slaapvertrek voerde. Op goed geluk opent hij eene daarvan, en hij heeft de rechte getroffen, want hij staat in het slaapvertrek en ziet den hertog van Koerland en zijne gemalin rustig slapende voor zich.

De hertogin ontwaakte, zij stiet een luiden gil uit, toen zij de gewapenden bemerkte, en wekte hierdoor ook haren gemaal. Biron wilde ontvluchten, maar Manstein greep hem en nu sprongen ook de soldaten toe, die den hertog, toen hij zich te weer stelde, met hunne geweerkolven neerstieten. In een ommezien was hij overmand, men stopte hem een doek in den mond, bond hem met een sjerp van een officier

de handen op den rug en sleepte hem naar de hoofdwacht. Hier eerst, toen hij in den wagen van Münnich gezet werd, die hem opwachtte, gaf men hem, daar hij geheel naakt was, een soldatenmantel tot bedekking.

De hertogin was in hare radeloosheid haren gemaal op straat gevolgd, zonder er aan te denken, dat zij niets dan een hemd aan had. Een soldaat greep haar bij den arm. Manstein beval, haar naar het paleis te brengen, doch dit vond de ruwe gast veel te lastig; hij wierp haar in de sneeuw en zij zonk bewusteloos in elkander. Zoo vond haar weinig tijds later een officier, deze had medelijden met haar; hij liet haar kleederen geven en haar naar het paleis terugbrengen.

Nog denzelfden nacht werden de invloedrijkste aanhangers en bloedverwanten van Biron insgelijks gevangen genomen en reeds den volgenden morgen te 9 uur werd er eene vergadering van de ministers, generaals en rijksgrooten gehouden, waarbij ook prinses Elisabeth tegenwoordig was.

Dezelfde mannen, die nog den vorigen dag zoo slaafs voor den hertog van Koerland gebogen hadden, erkenden thans de moeder van den jongen keizer, hertogin Anna, als grootvorstin en regentes. De hertog van Brunswijk werd opperbevelhebber van het leger, Münnich eerste minister, Ostermann grootadmiraal en minister van buitenlandsche zaken, Tscherkaskoi grootkanselier en Golowkin onder-kanselier. Alle vijanden van Biron werden beloond: hij zelf, die voorloopig naar Schlüsselburg gebracht was, werd wegens hoogverraad aangeklaagd.

Punten van beschuldiging waren er genoeg, en hoewel de hertog van Brunswijk in eene opwelling van rechtvaardigheid zeide: „De hertog van Koerland is niet schuldiger dan ik ben en hij heeft niets gedaan wat niet iedereen in zijne omstandigheden gedaan zou hebben," werd hij toch ter dood veroordeeld. De regentes veranderde deze straf evenwel in verbanning naar Siberië. Münnich schepte er een onedel vermaak in, zelf het plan voor het huis te teekenen, dat zijn gevallen vijand in Siberië bewonen zou. Weinig vermoedde hij, dat dit huis weldra hem zelven tot gevangenis zou dienen.

De staatsgreep was gelukt. Het volk juichte over den val van den gehaten Biron, wien geen enkele traan gewijd werd. Toch had het door deze verandering in het bewind niets gewonnen, want Münnich, die thans de eerste rol in den staat speelde, gedroeg zich weinig minder aanmatigend, heerschzuchtig en hoogmoedig dan Biron, en hij bracht het binnen een ongeloofelijk korten tijd zoo ver, dat hij evenzeer gehaat werd. Münnich beleedigde door trotsche minachting den hertog van Brunswijk; hij geraakte in vijandschap met Ostermann en de overige ministers en nam ook de regentes tegen zich in, door in de buitenlandsche staatkunde de zijde van Pruisen te kiezen, terwijl Anna Oostenrijkschgezind was, en dewijl hij in het geloof aan zijne onmisbaarheid zich jegens haar zeer onbeschaamd gedroeg.

Uit het lot van Biron had Münnich geene lessen getrokken; evenmin nam hij den wenk ter harte, die er voor hem opgesloten lag in het woord, dat de regentes zich op zekeren dag te zijnen aanzien ontvallen liet: „Münnich heeft den hertog van Koerland meer uit eerzucht, dan uit liefde tot mij ten val gebracht; daarom pluk ik wel de vruchten van het verraad, maar kan ik den verrader zelven niet achten. Het heerschzuchtig gedrag van den veldmaarschalk is bijna niet langer te verdragen..."

Zulke woorden hadden Münnich moeten leeren, dat de dagen zijner macht geteld waren; doch hij was blind en doof, hij achtte zich zelven zóo onmisbaar, dat hij, toen de regentes hem binnen de hem voorgeschrevene perken wilde terug drijven, zijn ontslag vroeg, dat hem tot zijne verbazing en ergernis op Ostermann's raad terstond verleend werd. Hij bleef tot zijn ongeluk te St. Petersburg, dewijl hij in zijn eigenwaan hoopte, dat de regentes hem spoedig weer aan het hoofd der regeering plaatsen zou.

Reeds terwijl Münnich nog eerste minister was, had het staatsbestuur in Rusland geleden onder de traagheid en onbekwaamheid der regentes; na zijnen val ging het van kwaad tot erger. De grootvorstin Anna was luimig en traag, zij had een afkeer van de staatszaken en in plaats van zelve zich om de regeering te bekommeren, liet zij die geheel over aan eene boezemvriendin, eene Lijflandsche jonkvrouw, Julia van Mengden, voor welke zij eene onbepaalde genegenheid koesterde, doch die volkomen ongeschikt was voor het behandelen van staatszaken en door hare kuiperijen een verlammenden invloed op den gang van het bewind uitoefende.

Met haren gemaal, hertog Anton Ulrich, leefde Anna niet op den besten voet; zij had hem half gedwongen gehuwd en nooit haren eersten geliefde, den Saksischen graaf Lynar, kunnen vergeten. Deze graaf Lynar was juist wegens deze liefdesbetrekking, op verzoek van keizerin Anna, in het jaar 1735 van zijn gezantschapspost te Berlijn teruggeroepen, doch terstond na den dood der keizerin wedergekeerd. Julia van Mengden leende zich er toe om de ongeoorloofde liefde harer meesteres te bemantelen door zich met graaf Lynar te verloven, die thans, onder het voorwendsel, dat hij zijne geliefde ging opzoeken, zoo dikwijls als hij wilde de vertrekken der regentes betreden kon.

Al deze zaken werkten hoogst ongunstig op het binnenlandsch bestuur. Er was geene eenheid in den gang der zaken, want geen staatsman had invloed genoeg om door te kunnen tasten; kleingeestige kabinetsintrigen beslisten vaak het lot des volks.

Ostermann en de vice-kanselier Golowkin waren eensgezind geweest, zoolang het er op aankwam Münnich te bestrijden en uit den weg te ruimen, doch na den val van den veldmaarschalk was het met hunne overeenstemming gedaan; elk hunner trachtte zijne denkbeelden en plannen door te drijven. Ostermann had zich grooten invloed op hertog Anton Ulrich verworven; hierdoor trachtte hij te heerschen. Golowkin daarentegen wendde zich tot jonkvrouw van Mengden of wel tot de grootvorstin zelve, en hierdoor haalde hij deze menigmaal over tot het goedkeuren van de belangrijkste maatregelen, die achter Ostermann's rug genomen werden.

Dit nemen van de meest verschillende, ja tegenstrijdige maatregelen ondermijnde het gezag der Russische regeering. Dit kon voor het buitenland niet verborgen blijven. Alle vreemde gezanten deelden toch aan hunne hoven mede, dat de toestand van Rusland op den duur onhoudbaar was, dat de zwakke regeering na korter of langer tijd moest vallen.

Dat zulk eene zwakke regeering ook in het land zelf niet geëerbiedigd werd, spreekt wel van zelf. De oud-Russen morden over de vreemde ministers. Alle gehate, aan het buitenland ontleende instellingen werden in stand gehouden, en toch werd het volk daarmee niet langer verzoend door de overtuiging, dat eene krachtige regeering Rusland tot den rang van groote mogendheid verhief.

Dit alles was van zoo algemeene bekendheid, dat de regeerende partij in Zweden tot de overtuiging kwam, dat de tijd gekomen was om de Oostzee-provinciën, die bij den vrede van Nystadt verloren waren gegaan, te heroveren. Men bouwde in Zweden er op, dat Rusland na Münnich's val geen bekwamen opperbevelhebber meer bezat, dat vloot en leger in verval waren, dat het volk de regeering haatte en elk oogenblik tot opstand geneigd was. Men had misschien te Petersburg zelf geheime verbintenissen aangeknoopt, waaraan, naar men zegt, prinses Elisabeth niet vreemd was.

Den 4en Augustus 1741 verklaarde Zweden aan Rusland den oorlog, doch tot belangrijke gebeurtenissen kwam het in den loop van dat jaar niet meer, nadat de Zweden den 3en September bij de kleine stad Wilmanstrandt een slag verloren hadden. Eerst tegen het eind van September rukte generaal Löwenhaupt met een leger van 24000 man tegen de Russische grenzen op, doch hij ondernam niets van belang, maar vergenoegde zich met de afkondiging van een manifest, waarin hij het uitsprak, dat hij het Russische grondgebied betrad, om de Russische natie te bevrijden van het juk der vreemde ministers, die haar sinds geruimen tijd op de wreedste wijze onderdrukt hadden.

De hoop der Zweden op eene omwenteling in Rusland was niet ongegrond; zij kwam spoediger dan de Zweden zelven gedacht hadden.

Aan het hof van St. Petersburg leefde — gelijk we reeds verhaalden — de jongste dochter van Peter den Grooten, Elisabeth. Op allerlei wijzen teruggezet en gekrenkt, oefende zij niet den minsten invloed op de regeering uit; de ministers der regentes stonden haar volstrekt geene werkzaamheid op staatkundig gebied toe. Münnich had haar steeds zeer opmerkzaam laten gadeslaan en ook Ostermann wantrouwde haar, hij vreesde dat zij wellicht geneigd kon zijn om hare aanspraken op den troon te doen gelden en zocht haar hiertoe elke gelegenheid te ontnemen. Alleen de regentes Anna voedde geen wantrouwen jegens Elisabeth; zij koesterde zelfs het plan, haar uit te huwen aan haren zwager Ernst Lodewijk van Brunswijk, dien zij in Biron's plaats tot hertog van Koerland wilde verheffen.

Elisabeth had tot dusver in stille, hoewel alles behalve kloosterachtige afzondering geleefd. Geen aanzienlijke, had het gewaagd, haar hof te bezoeken en zich hierdoor verdacht te maken. Slechts eenige onbeduidende personen, haar kamerjonker Woronzof, haar lijfarts Lestocq en een Duitscher, een zekere Schwartz, bleven haar trouw en brachten haar dagelijks berichten omtrent de toenemende ontevredenheid van het volk en de soldaten, vooral van het Preobraschkensische garderegiment. Zij vernam bovendien, dat de regentes Anna zelve zich van den troon wilde meester maken, ten einde zoo hare heerschappij te bevestigen.

Elisabeth was bemind bij de lagere volksklasse en bij de soldaten; juist wijl zij met deze door haren alles behalve gekuischten smaak en door hare zinnelijke uitspattingen meer punten van aanraking had dan die aanzienlijken, die althans den schijn van welvoegelijkheid in acht zochten te nemen, waren de soldaten zeer gunstig jegens de dochter van Peter den Grooten gestemd en zij gebruikte de rechte middelen om de genegenheid dezer ruwe menschen aan te wakkeren. Zij bezocht de kazernen en sprak met ieder een vriendelijk woord. Ook geld liet zij door hare werktuigen Woronzof, Lestocq en Schwartz onder de soldaten uitdeelen. Zij ontving dit zonder moeite van den Franschen gezant La Chetardie, die niets liever

zag, dan dat Rusland door binnenlandsche onlusten verhinderd werd, zich in de Europeesche aangelegenheden te mengen.

Dat Elisabeth bij haar in 't oog vallend gedrag bijzondere plannen koesterde, viel niet te betwijfelen. Ostermann waarschuwde de regentes; ook van verschillende andere zijden ontving deze het bericht, dat Elisabeth van plan was, haar ten val te brengen. Doch dit alles bracht Anna's vertrouwen op Elisabeth niet aan het wankelen. Ja zij ging in hare goedaardige lichtgeloovigheid zoo ver, dat zij den 5en December 1741, bij een feest aan het hof, de prinses ter zijde nam en haar meedeelde, dat zij een brief ontvangen had, waarin zij voor Elisabeth en Lestocq gewaarschuwd werd. Zij voegde er bij: „Ik sla aan deze aanklacht tegen u wel geen geloof, doch zoo men uwen lijfarts schuldig mocht bevinden, zult gij het wel niet ten kwade duiden, wanneer ik hem gevangen laat nemen." Natuurlijk gaf Elisabeth de krachtigste verzekeringen van hare aanhankelijkheid en trouw en hierdoor stelde zij de lichtgeloovige regentes geheel gerust, die het reeds scheen vergeten te hebben, dat zij nog kort geleden den hertog van Koerland door dergelijke verzekeringen bedrogen had.

In haar paleis teruggekeerd, verhaalde Elisabeth haren lijfarts Lestocq het voorgevallene; hij antwoordde terstond, dat zij nu een kloek besluit nemen moest. Hij was te weten gekomen, dat 4000 man der garde, juist zij, die het trouwst aan Elisabeth waren, bevel hadden ontvangen om naar Wiborg tegen de Zweden op te rukken. Waren dezen verwijderd, dan viel aan een opstand niet meer te denken. Wat er dus gebeuren zou, moest spoedig gebeuren.

Elisabeth aarzelde. Toen Lestocq echter op een blad papier aan de eene zijde eene kroon, aan de andere zijde een sluier en een rad teekende en zeide: „Kies! Hier de kroon, daar den sluier voor u, en galg en rad voor ons, uwe trouwe dienaren!" — toen gaf zij zich gewonnen. Er werd besloten nog in denzelfden nacht eene poging te wagen om de regentes en haren zoon ten val te brengen.

In den nacht van den 5en op den 6en December 1741 deed Elisabeth onder haar kleeding een pantserhemd aan; hierop reed zij, door hare drie vertrouwelingen vergezeld, naar de kazerne der Preobraschkensische garde. Van den uitslag harer onderneming geeft von Raumer, volgens de berichten van den Franschen gezant La Chetardie, de volgende beschrijving:

„Hier trad zij vooruit met een geweer in de hand en zeide: „Gij weet, wie ik ben: de dochter van Peter den Grooten en uwe wettige keizerin; wilt gij mij volgen?" Allen antwoordden: „Beveel slechts en wij zullen onzen plicht doen, als goede soldaten." — „Ik wil niet," antwoordde Elisabeth, „dat gij mij in deze hoedanigheid dient! Gij zijt allen mijne kinderen en het komt er slechts op aan te weten, of gij bereid zijt om ingeval van nood met mij te sterven." Na deze woorden knielde zij neder, hief een kruis in de hoogte en sprak: „Ik zweer op dit kruis, voor u te sterven. Zweert, dat gij hetzelfde voor mij zult doen." Allen zwoeren. „Laat ons optrekken," ging Elisabeth voort, „en slechts daaraan denken ons vaderland tot elken prijs gelukkig te maken." In de grootste stilte en binnen den kortst mogelijken tijd werden nu 300 man verzameld en met patronen voorzien; Elisabeth beklom eene slede; om echter minder geraas te maken ried men haar, te voet te gaan. Nadat zij enkele schreden gedaan had, zeide een der lijfwachten: „Moeder, dat gaat niet gauw genoeg; wij hebben haast." En met dit woord hieven

zij de prinses in de hoogte en droegen haar tot in het winterpaleis. Tot de wacht, die zich daar bevond, hield zij eene dergelijke toespraak en zij voegde er bij: „Onder mijne achteruitzetting lijdt ook het geheele volk, het zucht onder het juk der Duitschers, wij willen ons bevrijden van onze vervolgers.” Toen eenige officieren aarzelden hare zijde te kiezen, zeide Elisabeth: „Ik beveel u, deze mannen gevangen te nemen.” Dit geschiedde terstond; slechts de tusschenkomst der prinses redde hun het leven.

Zonder verderen tegenstand te ontmoeten drong men thans het paleis binnen. Elisabeth vond de grootvorstin in éen bed met jonkvrouw van Mengden slapend en kondigde zelve hare gevangenneming haar aan. Den kleinen keizer nam zij uit de wieg, kuste hem en zeide: „Arm kind, gij hebt niets gedaan, maar uwe ouders hebben schuld!”

Bijna gelijktijdig met de keizerlijke familie werden ook de veldmaarschalk Münnich, de graven Ostermann en Golowkin en eenige andere invloedrijke mannen gevangen genomen en voorloopig naar het paleis van Elisabeth gebracht. De staatsgreep overviel de meesten hunner zoo onverhoeds, dat zij zelfs toen de soldaten voor hun bed verschenen, nog niet geloofden, dat het om eene staatsomwenteling te doen was. Ostermann schold de soldaten voor rebellen en vertoornde hen daardoor zóó-zeer, dat zij zeer hard en ruw met hem omsprongen en hem misschien vermoord zouden hebben, indien hun niet alle bloedvergieten op straffe des doods verboden was geweest.

Dit alles was zoo stil in zijn werk gegaan, dat de inwoners van Petersburg den volgenden morgen zich kalm aan hunne bezigheden wijdden, zonder te vermoeden, wat er in den afgeloopen nacht gebeurd was. De nieuwe keizerin liet zelve den volgenden morgen den aanzienlijksten edelen aan hunne woningen bekend maken, dat zij den troon haars vaders beklommen had.

Terstond stroomden zóovele heeren en dames van den hoogsten adel, al de hoogste beambten en de leden der generaliteit naar het paleis, dat er nauwelijks voor hen plaats was. Allen wedijverden om hunne gelukwenschen aan te bieden en daardoor te doen vergeten, dat zij tot dusver prinses Elisabeth verwaarloosd hadden.

Dit nietswaardige hofgespuis aanbad met slaafschen ootmoed de opgaande zon. De grootvorstin en haar gemaal, de hertog van Brunswijk, wien het nog voor weinige uren zijne diepste onderdanigheid en onwankelbare trouw betuigd had, waren vergeten, alsof zij nooit geregeerd hadden. Elisabeth riep terstond eene groote raadsvergadering bijeen; eenige der vroegere ministers, die voorheen niet bijzonder vijandig tegen haar geweest waren, zooals vorst Tscherkaskoi, handhaafde zij in hunne betrekking en zij voegde hun andere ambtgenooten toe, op wier gehechtheid zij meende te kunnen rekenen. Een manifest over hare troonsbestijging werd ontworpen en door renboden naar de verschillende gouvernementen gezonden.

Des namiddags te 4 uur hield Elisabeth onder het gejuich der haar omstuwende menigte en onder den donder van het geschut haren intocht in het winterpaleis. Tot laat in den nacht werd den troepen de eed van trouw afgenomen, dien zij bereidwillig aflegden.

De regentes Anna en de jeugdige keizer Iwan waren van den troon gestooten, geen vingertop werd tot hunner verdediging uitgestoken. Elisabeth had door een stouten staatsgreep den troon veroverd. Het lot der

Russische natie was beslist door drie avonturiers Woronzof, Lestocq en Schwartz, en ongeveer 300 grenadiers van de garde, waarbij geen enkele officier zich bevond.

Dat was nu de vrucht der onbeperkte monarchie welke nog heden ten dage als bron van heil voor de volken geprezen wordt, juist omdat zij aan de regeering zulk eene groote mate van vastheid verleent!

De kroon was vernederd tot de speelbal van een handvol ruwe soldaten, die haar heden den éénen op het hoofd drukten, om haar morgen aan een ander weg te schenken. De groote meerderheid des volks, zoowel de geestelijkheid, de adel en de staatsbeambten als de lagere volksklasse, had zoo zeer alle besef van vrijheid en zelfstandigheid verloren, dat zij slaafs ieder gehoorzaamden, die hetzij door geweld, hetzij door verraad ten troon verheven werd.

EEN EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Rusland. Keizerin Elisabeth. Treurige toestand des rijks. Gevangenschap en dood van de regentes Anna en haar gemaal. Gevangenschap van Iwan. Rechtsgeding en veroordeeling van graaf Münnich, Ostermann en anderen. Verheffing en val van Lestocq. Bestuschew. Oorlog met Zweden. Vrede van Abo. De hertog Peter van Holstein-Gottorp tot troonopvolger benoemd. Peter wijst de Zweedsche kroon af. Peter's voorliefde voor Pruisen. De prinses van Anhalt-Zerbst tot Peter's gemalin gekozen. De vriendschappelijke betrekking met Pruisen afgebroken. Elisabeth's deelneming aan den zevenjarigen oorlog. Weifelende houding der Russische legerhoofden, ten gevolge van Peter's vriendschap voor Pruisen. Bestuschew's samenzwering tegen Peter. De grootvorstin Catharina. Hare liefdesbetrekking tot Soltikow. Val van Bestuschew. Elisabeth's dood. Hermann's beschrijving van Elisabeth's regeering.

Door middel van eene omwenteling had Elisabeth zich ten troon verheven; zij had bij die gelegenheid een moed en een geestkracht aan den dag gelegd, welke schenen te beloven, dat zij ook als keizerin krachtig regeeren zou. Weldra bleek het echter, dat zij alleen krachtig wist te handelen, wanneer het er op aan kwam, zich op hare vijanden te wreken, doch dat zij overigens ten gevolge van hare traagheid en hare verslaafdheid aan zingenot, de regeering geheel aan hare vertrouwelingen en gunstelingen overliet. Een beroemd geschiedschrijver zegt van deze treurige regeering: „De geschiedenis van Rusland in dezen tijd is niets anders dan een naar het model van de slechtste Oostersche despoten gevormd weefsel van intrigen, waartoe de laagste dierlijkste hartstochten der verschillende naar de heerschappij dingende partijen en personen de draden leverden."

Elisabeth's eerste streven was hare macht op hechte grondslagen te

vestigen door het vernietigen van hare vijanden en het beloonen van hare werktuigen. Wel was zij in 't begin van plan, de afgezette regentes Anna en haren gemaal naar Duitschland te zenden, doch later achtte zij dit gevaarlijk. Eeuwige gevangenschap en verbanning zou het lot der ten val gebrachte familie zijn, alleen op deze wijze kon zij onschadelijk gemaakt worden. Anna werd naar Kolmogori bij Archangel gebracht, waar zij in het jaar 1746 stierf; haar gemaal, de hertog van Brunswijk, stierf eerst in 1775 als balling in Siberië. Het ongelukkige kind, de jonge keizer Iwan, over wien Elisabeth zich in schijn met zooveel medelijden uitgelaten had, liet zij te Schlüsselburg, van zijne familie afgezonderd, in eene gevangenis opgroeien, waar hij zelfs van het noodige daglicht verstoken was. Niet zijn lichaam maar zijn geest moest gedood worden, opdat hij niet langer gevaarlijk zou zijn. Jegens de vertegenwoordigers van het vroegere regeeringsstelsel, graaf Münnich, Ostermann, Löwenwolde, Golowkin en anderen koesterde Elisabeth een doodelijken haat. Tot het onderzoek naar hunne voorgewende misdrijven benoemde zij eene commissie, samengesteld uit de meest verbitterde vijanden der ten val gebrachte staatsmannen. De aangeklaagden moesten schuldig zijn en natuurlijk werden zij ook schuldig bevonden, hoewel de tegen hen ingediende aanklachten deels valsch, deels hoogst onzinnig waren. Zoo werd o. a. aan Münnich verweten, dat er in de door hem geleverde veldslagen te veel soldaten gevallen waren: „Men kan geen hout hakken, zonder dat er spaanders vliegen", antwoordde hij kalm, en toen de rechters voortgingen hem de belachelijkste verwijten te doen, riep hij verachtelijk uit: „Maakt er een einde aan. Schrijft de antwoorden, die gij van mij hooren wilt, zelven op; ik zal alles onderteekenen!" Op dezelfde wijze gedroegen zich ook de overige beschuldigden; zij wisten, dat zij van deze rechters geen recht, maar alleen veroordeeling te wachten hadden.

Het vonnis werd geveld, het was het doodvonnis. Overeenkomstig de toen heerschende gewoonte werd het den veroordeelden eerst op de gerechtsplaats, kort voor de voltrekking meegedeeld.

Den 29en Januari 1742 werden de veroordeelden naar de gerechtsplaats gevoerd: de grijze Ostermann, die reeds sinds lang niet meer kon loopen, in eene boerenslede, welke Münnich, Golowkin, de opperhofmaarschalk graaf Löwenwolde en een paar anderen onder eene bedekking van soldaten te voet volgden. Ostermann werd het eerst door vier soldaten op het schavot gedragen en hier op een stoel gezet. Een secretaris van den senaat las het doodvonnis voor, luidende, dat de misdadiger onthoofd en geradbraakt zou worden. Ostermann hoorde het zeer gelaten aan; alleen door eene lichte beweging van het hoofd gaf hij bij eenige zinsneden zijne verwondering te kennen. Hierop grepen de soldaten hem aan, zij wierpen hem neder en legden zijn hoofd op het blok. Reeds had de beul de bijl tot het toebrengen van den doodelijken slag opgeheven, toen de staatssecretaris een papier te voorschijn bracht en hiervan de volgende woorden voorlas: „God en de keizerin schenken u genade."

Ostermann vernam deze tijding even kalm als hij het doodvonnis had aangehoord. „Wees zoo goed, mij mijne pruik en mijne muts terug te geven", zeide hij tot de soldaten; hierop liet hij zich door hen weer van het schavot in de slede dragen.

Ook den overigen veroordeelden werd hun doodvonnis — Münnich

zou gevierendeeld, de anderen zouden onthoofd worden — voorgelezen, doch terstond daarna hun meegedeeld, dat de keizerin hen begenadigd en naar Siberië verbannen had. Derwaarts werden zij terstond gevoerd. Ostermann is in de ballingschap gestorven; Münnich werd de bewoner van hetzelfde huis, waarvan hij zelf eens het plan voor Biron ontworpen had. Het vermogen der veroordeelden werd verbeurd verklaard en onder de aanhangers der keizerin verdeeld; dit was hun reeds beloofd, voordat het vonnis geveld was, en deze belofte was eene reden te meer geweest om de aangeklaagden schuldig te bevinden.

Strafte Elisabeth hare vijanden streng, aan den anderen kant beloonde zij hare aanhangers op schitterende wijze. De soldaten der garde, die haar ten troon verheven hadden, konden straffeloos alle mogelijke misdrijven begaan, zij bleven de bevoorrechte gunstelingen der keizerin. Lestocq werd tot graaf en geheimraad verheven; hij verkreeg een grooten invloed op de regeering, doch was niet in staat om zich lang op zijn standpunt te handhaven. Hij werd ten val gebracht door een man, dien hij zelf verheven had, door Bestuschew, die uit de ballingschap teruggeroepen, op zijn voorstel vicekanselier werd. Bestuschew en Lestocq werden weldra staatkundige tegenstanders en daar Lestocq zich meermalen blootgaf en in de buitenlandsche staatkunde tot Pruisen overhelde, terwijl de keizerin en Bestuschew den koning van Pruisen later doodelijk haatten, viel het zijnen vijanden gemakkelijk, hem ten val te brengen.

Elisabeth werd den gunsteling, die haar ten troon verheven had, weldra moede. Dankbaarheid kende zij niet; zij gaf hem, toen hij beschuldigd werd, dat hij zich door het Pruisische hof had laten omkoopen, aan de inquisitie over. Hij werd gemarteld, gelijk met alle gewone gevangenen placht te geschieden; o. a. lieten zijne rechters, om hem eene bekentenis af te persen, hem een half uur lang met achterwaarts gebogene armen tusschen hemel en aarde zweven; hij ontving bovendien een aantal knoetslagen en werd tot verbanning naar Siberië en tot verlies van zijn vermogen veroordeeld. Niemand beklaagde hem; hij had zijn lot verdiend; al was het vonnis ook onrechtvaardig, toch oogstte hij niets dan de vruchten van het zaad, dat hij zelf had uitgestrooid; hij had zoo velen onrechtvaardig veroordeeld, dat de bloedverwanten zijner tallooze slachtoffers hem zijn lot van heeler harte gunden.

Een der eerste plichten, welke Elisabeth als keizerin te vervullen had, was het ten einde brengen van den oorlog met Zweden. Voor hare troonsbestijging had zij in eene vriendschappelijke verstandhouding met de Zweden gestaan, het was daarom niet dan natuurlijk, dat zij terstond na den val der regentes eene proclamatie uitvaardigde, waarin zij verklaarde, dat Zweden den oorlog alleen begonnen had, om Rusland van het juk der vreemdelingen te verlossen, en dat de vrede dus — gelijk van zelf sprak — reeds zoo goed als gesloten was. Deze proclamatie bracht onder het volk de grootste blijdschap teweeg, want de oorlog was zeer gehaat bij de Russen, die volstrekt niet meer naar bloedige, door zware offers gekochte lauweren verlangden. Toen Elisabeth bovendien den generaals het bepaalde bevel toekomen deed om zich van alle vijandelijkheden tegenover de Zweden te onthouden, scheen het inderdaad ontwijfelbaar zeker, dat de vrede onverwijld gesloten worden zou.

Doch zulk een spoedig einde van den oorlog lag volstrekt niet in de bedoelingen der op dat tijdstip in Zweden heerschende partij, die meende

van de zwakheid van het door de laatste paleisrevolutie geschokte Russische rijk tot het maken van veroveringen partij te moeten trekken. Een aanbod in geld, dat Elisabeth tot vergoeding van de oorlogskosten, door tusschenkomst van den Franschen gezant de la Chetardie liet doen, werd van de hand gewezen, en daar de keizerin verklaarde, dat zij geen duimbreed Russisch grondgebied zou afstaan, werd de oorlog voortgezet.

Wij kunnen ons niet inlaten met al de bijzonderheden van dezen oorlog en merken alleen op, dat de Zweedsche wapenen hun ouden roem niet handhaafden. De Russische legerhoofden legden veel meer bekwaamheid aan den dag dan de Zweedsche, en het einde van den op onverstandige wijze ondernomen krijg was de vrede van Abo (7 Augustus 1743), waarbij Zweden op nieuw meer dan 109 vierkante mijlen van zijn grondgebied aan Rusland moest afstaan. Overigens werden de bepalingen van den vrede van Nystadt bij het nieuwe verdrag bekrachtigd.

Elisabeth had hare vredelievende verklaringen alleen uitgevaardigd met het doel om zich bij het volk bemind te maken en hare macht te bevestigen. Met hetzelfde doel deed zij spoedig een anderen gewichtigen stap.

Er bestond in het land nog altijd eene niet onaanzienlijke partij, die zich slechts door den nood gedrongen in de heerschappij der keizerin schikte, dewijl deze haren troon aan de omwenteling, niet aan wettige erfopvolging dankte. Elisabeth was wel de dochter, maar niet de oudste dochter van Peter den Grooten; volgens het testament van keizerin Catharina stond zij, wat hare aanspraken op den troon betreft, achter bij hare oudste zuster Anna en, daar deze reeds in 1728 gestorven was, bij den zoon dezer vorstin, Karel Peter Ulrich, den jongen hertog van Holstein-Gottorp. Om ook de partij, die het erfrecht van den jongen prins voorstond, tevreden te stellen, besloot Elisabeth haren neef naar Rusland te roepen, om hem tot haren opvolger te benoemen. De hertog gaf aan die oproeping gehoor. De eerst 14jarige knaap zou in Rusland tot toekomstig keizer opgevoed worden; hij werd tot grootvorst benoemd en ging tot de Grieksche godsdienst over; dewijl hare belijders niet meer dan één voornaam mogen dragen, ontving hij den naam Peter. Nog eene andere kroon stond den jeugdigen hertog te wachten, namelijk die van Zweden. Hij zou de opvolger van den kinderloozen Zweedschen koning worden; doch dit aanbod werd hem gedaan, toen hij reeds de Russische kroon aangenomen had, en dus door hem van de hand gewezen.

Deze keuze van Elisabeth's opvolger oefende op den loop der gebeurtenissen een zeer belangrijken invloed uit. Peter was, evenals zijn in 1739 overleden vader, een hartstochtelijk minnaar van het soldaatje spelen; hij had bijna in niets anders smaak dan in wapenschouwingen, exercitiën en spiegelgevechten; zijne eerste leermeesters waren Holsteinsche officieren geweest, die vroeger in Pruisischen dienst gestaan en hem eene groote ingenomenheid met alles, wat Pruisisch was, ingeboezemd hadden. Deze ingenomenheid nam hij naar Rusland mede, en zij klom in den loop der jaren tot eene blinde vereering van Pruisen's koning, Frederik II. Het Russische karakter stiet hem af; hij maakte hiervan volstrekt geen geheim, en hij liet zich slechts met moeite bewegen om de Russische taal aan te leeren. Ook als Russisch grootvorst bleef hij dezelfde vriend van Pruisen, die hij vroeger was geweest.

In den beginne was deze gezindheid van den troonopvolger niet met

Elisabeth's denkbeelden in strijd. Deze werd zelfs door de bemoeiingen van Lestocq en door de ontdekking van eene samenzwering, waarin de Oostenrijksche gezant gewikkeld was, zeer tegen Oostenrijk ingenomen en hierdoor voor Pruisen gewonnen. Zij trachtte ook bij de keuze van eene gemalin voor den grootvorst Peter het verbond met Pruisen te versterken. Het eerst liet zij haar oog vallen op eene zuster van koning Frederik II van Pruisen, doch deze leidde de keus der keizerin, dewijl hij zijne zuster niet gaarne tot een slachtoffer der staatkunde wilde maken, op de nauwelijks 15jarige vorstin Sophia Augusta Frederica van Anhalt-Zerbst, wier vader generaal in Pruisischen dienst was.

Elisabeth vervulde den wensch van den Pruisischen koning; in Februari 1744 kwam de vorstin van Anhalt-Zerbst met hare moeder te Moskou aan, en in Juli had, nadat zij tot de Grieksche godsdienst overgegaan was en den naam Catharina Alexejewna ontvangen had, de verloving met grootvorst Peter plaats; het huwelijk werd echter eerst den 1en September 1745 voltrokken.

Het bondgenootschap, tot welks bevestiging dit huwelijk strekken moest, was echter niet van langen duur. De pogingen, door Frederik II in het werk gesteld tot bevrijding van de door Elisabeth gevangen gehouden keizerlijke familie, meer dan ééne scherpe aanmerking, welke de geestige koning zich over Elisabeth's uitspattingen en over hare gunstelingen veroorloofde, welke der keizerin trouw medegedeeld werden, brachten eindelijk teweeg, dat Elisabeth in den zevenjarigen oorlog, waarop wij weldra terugkomen, de zijde koos van keizerin Maria Theresia en de Russische legers tegen Pruisen strijden liet.

Terwijl keizerin Elisabeth in hare bittere vijandschap tegen koning Frederik II niets vuriger wenschte dan zijn ondergang, was de ingenomenheid van den grootvorst Peter met dezen koning bijna tot afgodische vereering geklommen. Hij legde deze gezindheid jegens een vorst, met wien Rusland oorlog voerde, zóo duidelijk en onverholen aan den dag, dat de Russische generaals zich wel overtuigd moesten houden, dat de vijand, die thans tegen hen over stond, ongetwijfeld hun bondgenoot zou worden, zoodra Elisabeth de oogen sloot en grootvorst Peter den troon beklom. Het was den Russischen veldheeren niet onbekend, dat meer dan éen plan voor een veldtocht den koning van Pruisen verraden werd en dat de verrader niemand anders was dan de toekomstige keizer, die over elke overwinning der Pruisen, zelfs wanneer zij op Russische legers bevochten werd, de grootste blijdschap aan den dag legde.

Alle officieren, die hun oog naar de opgaande zon richtten en bij den troonopvolger een witten voet wenschten te verkrijgen, vreesden den Pruisen al te groote schade toe te brengen; eene beslissende zegepraal kon voor de toekomst al te gevaarlijk worden! Het gevolg hiervan was dat bij de Russische legerhoofden, tot geluk voor koning Frederik II, groote weifeling heerschte. Want hoewel Elisabeth haren generaals de strengste bevelen deed toekomen, om de Pruisen volstrekt niet te sparen, durfden zij dit toch niet doen.

Deze gezindheid van den troonopvolger verbitterde niet alleen de keizerin, maar nog meer den kanselier Bestuschew; deze zou den grootvorst het liefst van de troonsopvolging uitgesloten hebben, ja hij waagde zelfs enkele stappen tot bereiking van dit doel te doen. Zijn plan was, Peter's zoon, Paul, na Elisabeth's dood tot keizer en de grootvorstin Catharina tot regentes te verheffen.

Het was grootvorstin Catharina gelukt, zich de gunst van het Russische volk te verwerven. De Duitsche prinses had den schijn weten aan te nemen, alsof zij Russin was geworden met hart en ziel. Zij sprak de landtaal als eene inboorlinge; als een toonbeeld van kerkelijke vroomheid nam zij al de voorschriften der Grieksche godsdienst met de grootste stiptheid in acht. Alle aanzienlijken, die haar naderden, nam zij voor zich in door haar verstand en haren beminlijken omgang, zelfs den kanselier Bestuschew, die haar aanvankelijk vijandig gezind was geweest, omdat hij in haar eene vriendin van Pruisen zag, had zij weten te betooveren. Alleen haar gemaal legde tegenover de grootvorstin eene groote mate van koelheid aan den dag. Hij waardeerde wel hare geestesgaven, maar hij beminde haar niet. Beide echtgenooten stelden zich voor het gemis van huwelijksgeluk door het botvieren van andere neigingen schadeloos. Peter stond in eene openbare liefdesbetrekking met gravin Woronzow, eene hofdame van Elisabeth, en ook Catharina gaf zich aan eene ongeoorloofde liefde over. Het was aan het hof een openbaar geheim, dat haar zoon Paul, den 1en October 1754 geboren, nadat haar huwelijk dus gedurende 9 jaar kinderloos was geweest, met veel meer recht den kamerheer Saltikow dan den grootvorst Peter vader mocht noemen.

Bestuschew's plan om de erfopvolging te veranderen, mislukte, daar hij zelf het vertrouwen van Elisabeth verloor en in het lot van alle vroegere machtige staatsdienaars in Rusland deelde. Hij werd van zijn ambt ontzet en verbannen.

Elisabeth bleef tot haren dood de verbitterde vijandin van Pruisen. Tot geluk voor koning Frederik II stierf zij reeds den 5en Januari 1762 eerst 52 jaar oud, na eene 20jarige regeering, die zich door geen enkel belangrijk voorval onderscheiden had, welker bijzonderheden ons integendeel met walging en verachting vervullen voor de tot het laagste peil van zedeloosheid gezonkene vorstin. Om de regeeringszaken bekommerde zij zich bijna in 't geheel niet, zij liet die geheel en al aan hare gunstelingen over, die allen even zelfzuchtig, omkoopbaar en karakterloos waren. Elisabeth zelve bracht haren tijd met de nietigste beuzelingen door. Een groot deel daarvan besteedde zij aan het inachtnemen van godsdienstige vormen; zedeloosheid, gehuichelde vroomheid en diep ingeworteld bijgeloof waren bij haar — gelijk zoo dikwijls plaats vindt — op het nauwst verbonden. Minnarijen, slemppartijen en het kraambed — zij had acht onechte kinderen! — namen al haren tijd in beslag.

Eene hoogst aanschouwelijke en belangwekkende karakterschets van Elisabeth levert ons Hermann in zijne voortreflijke geschiedenis van den Russischen staat.

„Elisabeth's uiterlijk was in den tijd van haren bloei zeer innemend; men moest haar zelfs schoon noemen. Haar krachtige en welgevormde lichaamsbouw verleende aan hare gestalte iets majestueus. De zachte toon harer klankrijke stem verhoogde den gunstigen indruk, welken zij op allen maakte, jegens wie zij zich genadig betoonen wilde. Aan hare kleeding besteedde zij de grootste zorg; alleen spreidde zij daarbij eene al te zeer verblindende pracht ten toon. Zij beschouwde het als eene onvermijdelijke voorwaarde om indruk te maken, dat zij telkens in een ander gewaad verscheen. Dagelijks veranderde zij vijf- of zesmaal van kleeding. Zelden werd een kleed meer dan eens gebruikt. Het prachtigst kleedde zij zich des namiddags, wanneer zij van haar middagslaapje opstond. In

hare nalatenschap vond men ruim 15000 deels slechts eenmaal, deels nog in 't geheel niet gedragen statiekleederen, twee groote kisten met zijden kousen, twee andere met linten, eenige duizenden paren schoenen en pantoffels en eenige honderden stuks prachtige Fransche stoffen.

Elisabeth's geestesgaven waren op zich zelve onbeduidend; het gebrek aan eene zorgvuldige opvoeding en aan grondig onderricht begunstigde hare neiging tot losbandigheid en deden haar slechts smaak vinden in het lage en gemeene. Ook de meest oppervlakkige kennis ontbrak haar. Buiten hare moedertaal kon zij slechts het Duitsch vloeiend spreken, minder goed sprak zij het Fransch. Schrijven was zoo weinig hare liefhebberij, dat men haar niet dan met de grootste moeite er toe brengen kon, beleefdheidsbrieven aan de aanzienlijkste vorsten slechts behoorlijk te onderteekenen. De keus van hare gunstelingen werd uitsluitend door lichamelijke schoonheid bepaald. Elk vergrijp, waardoor hare ijdelheid gekwetst of haar naijver geprikkeld werd, strafte zij in hare wraakzucht met dezelfde onbarmhartige gestrengheid als de zwaarste staatsmisdaden. Men beweert, dat Elisabeth's nijd op de schoonheid van den opperhofmaarschalk Bestuschew de voornaamste oorzaak van zijn ongeluk is geweest. Uit naijver op haren schoonen gunsteling Iwan Schuwatof, dien zij niet zonder reden van ontrouw verdacht, liet zij binnen St. Petersburg eene vormelijke vrouwenvervolging instellen. De wreedheden, die bij deze gelegenheid gepleegd werden, gingen alle perken te buiten en waren des te afschuwelijker, dewijl zij op het bevel eener vrouw werden voltrokken, die zelve de strafbaarste van alle was. Alle verdachte vrouwen en andere, jegens welke men ongunstig gestemd was, werden door boosaardige lieden aangeklaagd en alle gevangen genomen. Men sneed haar de haren af en verdeelde haar in de tuchthuizen. De meeste plaatste men in een spinhuis te St. Petersburg; hier werden zij scherp ondervraagd; onder de vreeselijkste bedreigingen drong men bij haar aan, dat zij hare minnarijen zouden bekennen. Deze bekentenissen werden ambtshalve opgeteekend en dagelijks voorgelegd aan de keizerin, die zich daarmee op de walgelijkste wijze vermaakte. Hare zoo dikwijls geprezene zachtmoedigheid, die haar — volgens eene gelofte, afgelegd in denzelfden nacht, waarin zij zich van de regeering meester maakte — verbood iemand ter dood te laten brengen, herschiep zij met der daad in de gruwelijkste wreedheid. Men berekent het getal dergenen, die onder hare regeering deels eerst met de knoet gestraft deels bovendien nog verminkt naar Siberië gezonden en daar aan de grootste ellende prijs gegeven zijn, op niet minder dan 80.000! Voordat zij hun vaderland verlieten, gaf men hun een nieuwen, onbekenden naam en zij moesten zweren, nooit hun eigen naam weer te zullen aannemen. Een bloot vermoeden was voldoende om iemand te doen veroordeelen. De geheime kanselarij of inquisitie droeg zorg, dat er nooit gebrek was aan nieuwe slachtoffers van de afschuwelijkste wreedheid. In de taal van dit bloeddorstig gerechtshof heette elke aanklacht: „het woord." Wie het woord tegen iemand sprak, dat is, wie slechts de geringste, minst beduidende aanklacht inbracht, stond onder de onmiddellijke bescherming der alleenheerscheres. De aangeklaagde werd terstond, ook al bevond hij zich in de verst afgelegene deelen des rijks, met zijn geheele huisgezin, ja met alle vrienden, die men toevalligerwijze bij hem vond, in hechtenis genomen en naar St. Petersburg gebracht. Dikwijls waren deze ongelukkigen een jaar onderweg en jaren lang moesten zij daarop in den kerker

zuchten, eer hunne zaak voor de leus onderzocht werd. Hunne eigene verdediging, indien het hun nog toegestaan werd, die te voeren, baatte niet het minste; indien niet een machtig vriend hen redde, was verbanning naar Siberië hun onvermijdelijk lot. Geen stand, geene verdienste beveiligde hen tegen zulk eene vervolging. Zoo was het lot der aanzienlijkste en rechtschapenste mannen in handen van de gemeenste schurken, die onder bescherming der keizerin het vreeselijke „woord" tegen hen spraken, om wraak te nemen over vermeend onrecht."

TWEE EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche staten. Rusland. Peter III de grondlegger van de heerschappij van het huis Romanow-Holstein. Het oordeel der geschiedenis over Peter's regeering. Amnestie. De ballingen teruggeroepen. Münnich en Biron aan Peter's hof. De gevangenschap van keizer Iwan verzacht. De inquisitie en pijnbank afgeschaft. Hervorming van de rechtspleging. Afschaffing van dwangwetten en monopolie. Peter's werkzaamheid als hervormer van zijn rijk. Zijn strijd met de geestelijkheid. Leger en vloot op betere leest geschoeid. Peter's buitenlandsche staatkunde. Vrede en bondgenootschap met Pruisen. Voorgenomen oorlog tegen Denemarken. Ontevredenheid des volks. Oneenigheid tusschen Peter en zijne gemalin Catharina. Catharina's losbandig leven. Hare innemendheid; hare kuiperijen. De vorstin Daschkow. Eene samenzwering ontdekt. Omwenteling, door Catharina bewerkt. Hare erkenning als keizerin. De tocht naar Peterhof. Peter te Oraniënbaum. Tocht naar Kronstadt. Münnich's raadgevingen. Peter's moedeloosheid. Zijn troonsafstand, gevangenneming en dood.

Peter III aanvaardde na Elisabeth's dood de regeering, zonder den minsten tegenstand te ontmoeten. Hij was de eerste vorst uit het nog heden ten dage in Rusland regeerende huis Romanow-Holstein.

De regeering van dezen keizer, hoe kort ook, vormt een hoogst belangrijk gedeelte van Rusland's geschiedenis. Zij is ook van het grootste gewicht voor de ontwikkeling van Europa geworden, dewijl zij juist begon op een tijdstip, toen koning Frederik II van Pruisen, gelijk de geschiedenis van den zevenjarigen oorlog ons leeren zal, zonder eene plotselinge wending in de Russische staatkunde, tegenover zijne talrijke vijanden het onderspit zou gedolven hebben.

Peter III wordt ons bijna door alle schrijvers, zoowel door zijne tijdgenooten als door later levende geschiedvorschers, afgeschilderd als een onbekwaam vorst, die ten eenenmale buiten staat was om een zoo groot rijk als het Russische te regeeren. Vestigen wij echter een scherpen blik op zijne werkzaamheid als regent, met die kalme onpartijdigheid, welke de plicht van elken geschiedschrijver is, dan komt zulk eene harde beoordeeling van den ongelukkigen vorst ons hoogst onbillijk voor.

De aanbidders van het succes, die hun uiterste best hebben gedaan om de zoo schitterende regeering van keizerin Catharina II te verheerlijken, zijn er natuurlijk op uit geweest, het bewijs te leveren, dat hunne heldin tot welzijn van Rusland haren ongelukkigen gemaal van den troon gestooten heeft, ja dat zij hiertoe in zekeren zin genoodzaakt was. Al gevoelen zij zich ook niet bij machte om de verraderlijke wreedheid, waarmede Catharina zich van den troon heeft meester gemaakt, te rechtvaardigen, toch pogen zij die te verontschuldigen door de regeering van Peter III voor te stellen als zeer noodlottig voor de natie.

Dat Peter III van zijne troonsbestijging af tot zijn dood toe groote fouten begaan heeft, valt niet te ontkennen. Het is waar, dat zijne vereering van koning Frederik II van Pruisen bijna tot het belachelijke klom, dat zijne ingenomenheid met Pruisische exercitiën, parades en uniformen hem verleidde tot maatregelen, die hem veler vijandschap moesten berokkenen, dat hij ver reikende hervormingen, vooral die, welke de geestelijkheid betroffen, met al te groote onstuimigheid, ja met te veel hartstocht heeft doorgezet; het is waar, dat hij al te veel op zijne macht vertrouwde en dat hij al te zorgeloos zijne arglistige vijanden hun gang liet gaan, dat hij met zijne minnares, de gravin Woronzow een losbandig leven leidde en dat hij eindelijk, toen het ongeluk eensklaps hem overviel, geen moed en kracht genoeg bezat om daaraan het hoofd te bieden en zich te redden, toen het nog tijd was. Dit alles wordt Peter III met volle recht verweten, doch het mag ons niet blind maken voor de hoog te waardeeren pogingen, die hij gedurende geheel zijne korte regeering aanwendde, om een goed en menschelijk vorst te zijn, en dat hij geen ander doel van zijn streven kende dan zijn volk gelukkig te maken en het tot een hoogen trap van beschaving te verheffen. Op de erkenning van deze zijne verdiensten, niet op een minachtend medelijden heeft de ongelukkige vorst aanspraak, wiens regeering wij nu in korte trekken gaan schetsen.

Peter's eerste regeeringsdaad was het uitvaardigen van eene amnestie, het terugroepen van de door keizerin Elisabeth in zoo grooten getale verbannen personen. Alleen de voormalige kanselier Bestuschew werd van de amnestie uitgesloten, dewijl Peter hem van geheime verstandhouding met zijne gemalin Catharina verdacht hield. Bestuschew bleef van het hof verbannen, maar de keizer vergunde hem op zijne landgoederen als een groot heer te leven.

Al de ongelukkigen, die jaren lang in Siberië gezucht hadden, keerden terug en vonden aan het hof eene eervolle en vriendelijke ontvangst. De grijze veldmaarschalk Münnich werd zelfs in al zijne ambten en waardigheden hersteld; aan het hof van Peter vond hij zijne oude vijanden Lestocq en Biron terug.

Toen Biron en Münnich, de beide doodvijanden, die elkander in twintig jaar niet gezien hadden, elkaar aan het hof ontmoetten, waagde Peter III in zijne goedhartigheid eene poging om hen tot verzoening te bewegen. „Ziedaar een paar oude vrienden," zeide hij, „zij moeten een glas met elkander drinken." Hij liet wijn brengen en bracht hun een dronk toe, doch werd in denzelfden oogenblik weggeroepen.

Biron en Münnich hadden, ingevolge het keizerlijk bevel, de glazen reeds opgeheven, om met elkaar te klinken; toen Peter hen verliet, bleven zij zwijgend staan, totdat hij verdwenen was, daarop zetten zij tegelijk de glazen neer. De oude haat was op nieuw in hen ontwaakt; eene

twintigjarige ballingschap had dien niet kunnen dooden. Zij keken elkaar strak aan, geen van beiden sprak een woord, vervolgens keerden zij elkaar den rug toe en scheidden van elkander, doodvijanden gelijk voorheen.

Ook een anderen aanzienlijken gevangene zou Peter gaarne begenadigd hebben, namelijk den ongelukkigen keizer Iwan, die nog altoos te Schlüsselburg in den kerker zuchtte. Hij zond een zijner adjudanten naar die vesting en deze trof den gevangene in den treurigsten toestand aan.

Iwan, thans een jongeling van 22 jaar, woonde in een groote en dompige gevangenis, die slechts éen enkel venster had. Hij was slecht gekleed en gevoed en maakte den indruk van een onnoozele. Dit was ook zeer natuurlijk, daar Elisabeth streng verboden had, dat een zijner bewakers ooit een enkel woord tot hem spreken zou. Door een onafgebroken stilzwijgen had hij bijna het gebruik der spraak verloren.

Peter bezocht vermomd Iwan in de gevangenis. De ongelukkige boezemde hem diep medelijden in en hij droeg zorg, dat hem eene betere behandeling ten deel viel. De bevelhebber van Schlüsselburg ontving in last, hem in het lezen en schrijven te doen onderwijzen en hem alle vrijheid toe te staan, die met 's keizers veiligheid vereenigbaar was. Ook het wreede bevel, door Elisabeth uitgevaardigd, dat de gevangene bij de eerste poging om hem te bevrijden, neergehouwen moest worden, werd ingetrokken.

Niet tevreden met het lenigen van de wonden, door Elisabeths wreedheid geslagen, wilde Peter III ook maatregelen nemen om voor te komen, dat iets dergelijks in 't vervolg ooit weer plaats hebben zou. Hij hief de verschrikkelijke inquisitie, de geheime kanselarij op, die zoo vele onschuldigen ter dood, tot de knoet of tot ballingschap veroordeeld had; bovendien verbood hij voor het vervolg het gebruik van de pijnbank en bij de soldaten dat van de onteerende knoet. Met deze hervorming van de strafwetgeving ging ook eene verbetering van het burgerlijk rechtsgeding hand aan hand. Peter verordende eene spoedige rechtsbedeeling, waardoor het ook den armste mogelijk zou zijn recht te verkrijgen, en beval de samenstelling van een nieuw wetboek, waaraan het nieuwe Pruisische landrecht ten grondslag liggen zou.

Dat Peter een ruimer blik bezat dan alle vroegere Russische hervormers, bewees hij door het opheffen van de dwangmaatregelen, die op alle standen van het Russische volk drukten, op den adel niet minder dan op de handwerks- en handeldrijvende klassen. Den adel verleende hij de vrijheid om naar verkiezing in den staatsdienst te treden of op zijne landgoederen te leven, in het buitenland te vertoeven, ja zelfs in vreemden krijgsdienst te gaan. Handel en nijverheid ontsloeg hij van de belemmerende monopoliën. Toen de senaat, uit dankbaarheid voor deze weldaden, hem verlof vroeg om hem een gouden standbeeld op te richten, gaf hij dit veelbeteekenend antwoord: „De senaat kan aan dat geld eene veel betere bestemming geven. Ik hoop, door mijne regeering mij een blijvend gedenkteeken in het hart mijner onderdanen op te richten." Dit woord tot waarheid te maken, was het doel van zijn ernstig streven, waaraan hij zijne beste krachten wijdde.

Tot den oogenblik, waarin eene schandelijke daad van geweld een eind maakte aan zijne regeering, was Peter III geen uur ledig: onophoudelijk trachtte hij in alle takken van het staatsbestuur verbeteringen aan te brengen. Dat hij hierbij ook menigen misgreep beging, dat meer dan

éene met den geest en de zeden zijns volks strijdige nieuwigheid schade, in plaats van voordeel aanbracht, baart geene verwondering; doch over het geheel maken Peter's hervormingen den grondslag uit, waarop latere vorsten voortgebouwd hebben.

Hij voerde binnen Petersburg en in de overige groote steden eene betere en strengere nachtpolitie in, om een einde te maken aan de schier ondragelijke onveiligheid van den eigendom. Het brandwezen werd hervormd; evenals zijn voorganger Peter de Groote, was ook Peter III bijna bij elken brand tegenwoordig, om de behulpzame hand bij het blusschen te bieden; hij bevorderde den landbouw, trachtte de nijverheid op te beuren en was schier op elk gebied als hervormer werkzaam.

Een geduchten hinderpaal, bij zijne pogingen om Rusland tot den trap der beschaving van de overige Europeesche staten te verheffen, ontmoette Peter III in de orthodoxe Grieksche geestelijkheid, die zelf, dweepziek, bijgeloovig en onwetend, het volk in dweepzucht, bijgeloof en onwetendheid opvoedde. Peter waagde het, met de geestelijkheid een strijd te aanvaarden, dien hij niet ten einde brengen kon. Hij ontnam haar hare rijke bezittingen en gaf haar voor de daaruit voortvloeiende inkomsten bezoldigingen van staatswege in de plaats; hij trad op als bestrijder van het bijgeloof, maakte veranderingen in den uiterlijken eeredienst, poogde de vasten af te schaffen en uit de kerkgebouwen de heiligenbeelden en kaarsen te verbannen, ja hij wilde, dat de geestelijken den langen baard, die hen naar het uiterlijke onderscheidde, afsnijden en, evenals de Luthersche predikanten, korte rokken dragen zouden. De laatstgenoemde verordeningen moest Peter intrekken, daar zij onder het volk de grootste ontevredenheid verwekten.

Peter's voornaamste doelwit was de uitbreiding en verbetering van de land- en zeemacht. De geheel verwaarloosde vloot moest op nieuw uitgerust en door den aanbouw van nieuwe schepen uitgebreid, het leger geheel op Pruisische leest geschoeid worden.

De om hare uitspattingen en hare schandelijke willekeur beruchte lijfwacht van keizerin Elisabeth werd door Peter III ontbonden, doch hij zette veel kwaad bloed door in hare plaats een Holsteinsch regiment tot zijn lijfregiment te maken, gelijk hij over het algemeen de in zijnen dienst staande Holsteinsche troepen grootelijks bevoordeelde. Evenmin beviel den Russen, zoomin den officieren als den soldaten, de strenge krijgstucht en de nauwe lastige uniform, welke Peter volgens Pruisisch model, evenals de Pruisische oefeningen, in zijn leger wilde invoeren.

Zijne buitenlandsche staatkunde beantwoordde geheel aan de verwachtingen, welke zijne houding onder de regeering van keizerin Elisabeth had opgewekt; terstond na zijne troonsbeklimming legde hij zijne vereering voor koning Frederik II van Pruisen door daden aan den dag. Alleen om zijne bondgenooten om den tuin te leiden, verklaarde hij, dat hij zijne plichten jegens hen trouw zou vervullen; tegelijk echter schreef hij aan koning Frederik II, om hem van zijne vriendschap te verzekeren. Zijne generaals ontvingen bevel om zich van alle vijandelijkheden te onthouden; een wapenstilstand werd gesloten en den 8en Mei 1762 volgde hierop de vrede, die den 10en Mei openlijk afgekondigd en te Petersburg met een luisterrijk feest gevierd werd.

Peter beroemde zich in het openbaar op zijne vriendschap voor den koning van Pruisen en verklaarde onverholen," dat hij dezen reeds gedu-

rende den oorlog de belangrijkste diensten bewezen had, door hem altijd de plannen van den veldtocht mee te deelen. Hij droeg de Pruisische uniform en ordeteekenen en scheen trotscher op zijn rang van Pruisisch generaal dan op de Russische keizerskroon. Den 8en Juni werd eindelijk zelfs een nauwer bondgenootschap tusschen Pruisen en Rusland gesloten. Beide mogendheden verbonden zich tot wederzijdsche hulp, terwijl Pruisen uitdrukkelijk de verplichting op zich nam om Peter III te ondersteunen, ingeval deze zich genoodzaakt zag om Denemarken den oorlog aan te doen, ten einde zijne rechten op Holstein te handhaven.

Een oorlog met Denemarken was het meest geliefkoosde denkbeeld van Peter III. Voor de tallooze krenkingen, welke zijne voorvaderen, de hertogen van Holstein Gottorp, zijn vader en hij zelf van Denemarken ondergaan had, wilde Peter wraak nemen.

Hij wilde in persoon een leger tegen den erfvijand van zijn huis aanvoeren, zijn hertogdom heroveren en den Deenschen koning verootmoedigen: met dit doel ondernam hij uitgebreide krijgstoerustingen. Zoozeer was hij met dit plan ingenomen, dat hij, doof voor de waarschuwingen van Frederik II, aan wiens oordeel hij anders zooveel hechtte, vast besloten bleef dien in Rusland zoo gehaten oorlog door te zetten.

Het was Peter's ongeluk, dat hij, zonder acht te slaan op de omstandigheden, op de zeden en neigingen zijns volks, bij al zijne regeeringsmaatregelen te onstuimig en te hartstochtelijk te werk ging. Hierdoor maakte hij zich binnen korten tijd een tal van vijanden.

Door zijne liefde voor Pruisen en zijne Duitsche zeden beleedigde hij de oud-Russische partij.

Deze had geen aanstoot genomen aan de zedelooze leefwijze van keizerin Elisabeth; gaarne zag zij de schandelijke liefdesavonturen van keizerin Catharina door de vingers, maar Peter verweet zij, dat hij met de dikke en leelijke jonkvrouw Elisabeth Woronzow in verboden omgang leefde, dat hij met zijne gunstelingen menigen nacht in drinkgelagen doorbracht en zich aan onwaardige uitspattingen overgaf.

De geestelijkheid stemde luid met deze verwijten in; de popen zetten het volk tegen den keizer op, die de godsdienstgebruiken veronachtzaamde en dien zij beschuldigden, dat hij de Russen Luthersch maken wilde. Even ontevreden waren de Russische soldaten, vooral die der garde, die zich tegenover de Holsteinsche troepen achteruitgezet zagen, die vreesden, dat zij hunne voorrechten geheel verliezen zouden en buitendien de Pruisische uniform en de Pruisische exercitiën haatten als de pest.

Doch Peter's ergste vijandin was — zijne gemalin Catharina. Even schoon, talentvol en beminlijk als valsch, gewetenloos, eerzuchtig en wellustig, had de keizerin zich reeds sinds lang feitelijk van haren gemaal gescheiden. Hare kinderen, de latere keizer Paul en eene dochter, waren niet de kinderen van Peter III, maar van hare minnaars, die de zinlijke vrouw bij afwisseling met hare gunsten verwaardigde. De schoone Sergius Saltikow was door den Pool Poniatowski en deze weer door den woesten Gregorius Orlof opgevolgd, zonder van anderen te spreken, die hare gunsten slechts vluchtig genoten. Peter III wist dit en hij was onvoorzichtig genoeg om zich er over uit te laten, dat hij den grootvorst Paul als een bastaard, niet als zijn zoon beschouwde en dat hij zijne ontrouwe gemalin wel eens op een goeden dag in een klooster zou kunnen opsluiten. Hij behandelde Catharina menigmaal met opzet grof en kwetsend.

Catharina was overtuigd, dat het klooster eenmaal haar kerker worden zou, indien zij zelve dit niet voorkwam. Het besluit om haren gehaten gemaal van den troon te stooten en zich zelve in zijne plaats te dringen, viel haar volstrekt niet zwaar. Reeds onder Elisabeth's regeering had zij hiertoe met Bestuschew samengespannen.

Als eene in de kunst van staatkundige kuiperijen volleerde vrouw bereidde Catharina de omwenteling, die haar ten troon moest verheffen, in alle stilte voor. Zij riep al de kracht van hare betooverende lieftalligheid te hulp, om zich vrienden onder den adel, de geestelijkheid en de soldaten te maken. Zij, de Duitsche vorstin, deed zich voor als eene echte Russin; alle voorschriften der Grieksche kerk nam zij met stipte nauwgezetheid in acht; jegens iedereen gedroeg zij zich vriendelijk en voorkomend, het meest jegens de soldaten der garde. De knapste, invloedrijkste en meest vastberadene mannen wist zij aan zich te boeien, door òf hunne ijdelheid òf hunne eerzucht òf hunne zinlijkheid te streelen.

Eene bijzonder nuttige bondgenoot vond Catharina in de toen eerst 19jarige vorstin Daschkow, de begaafde zuster der keizerlijke minnares, Elisabeth Woronzow. De vorstin Daschkow bezat eene brandende eerzucht en evenveel smaak als geschiktheid voor staatkundige kuiperijen. In haar huis werden de eerste draden gespannen van het weefsel der samenzwering, die aan Peter III troon en leven kosten zou. De vorstin wist voor haar een groot aantal aanzienlijke mannen te winnen, zooals graaf Panin, den opvoeder van grootvorst Paul, den hetman der Kozakken, Rasumowski, den aartsbisschop van Nowgorod en anderen, en bovendien vele jonge officieren. De gebroeders Orlof namen met hart en ziel aan de samenzwering deel; éen hunner, Gregorius Orlof, was de begunstigde minnaar der keizerin, met wie hij de heerschappij hoopte te deelen. Gregorius wist weer zijn boezemvriend, kapitein Ribikof en luitenant Passek voor het plan te winnen.

De samenzweerders gingen met zulk een ijver te werk, dat zij de noodige maatregelen van voorzichtigheid verzuimden. Het moest wel in het oog vallen, dat de vorstin Daschkow de kazerne bezocht en officieren en soldaten in hunne ontevredenheid tegen den keizer versterkte, en dat de popen het volk bijna openlijk tot opstand aanspoorden. Peter III werd van verschillende zijden gewaarschuwd, doch hij droomde van geen gevaar, en eerst toen de luitenant Passek onvoorzichtig genoeg was om aan zekeren kapitein Ismaïlof eenige mededeelingen te doen, en deze daarvan terstond de regeering onderrichtte, werd Passek in hechtenis genomen.

Deze inhechtenisneming spoorde de samenzweerders tot grooteren spoed aan. Terwijl Gregorius Orlof en de vorstin Daschkow zich aan den avond van den 8en Juli 1762 naar de kazerne begaven, om de garde voor de omwenteling te winnen, reden Alexis Orlof en Belukof naar Peterhof, waar de keizerin zich bevond, om haar naar St. Petersburg te brengen. Orlof drong in het slaapvertrek van Catharina door en wekte haar met de woorden: „Haast u, geen oogenblik mag verloren gaan!”

Catharina sprong op en volgde terstond hare vrienden, die haar naar Petersburg brachten. Des morgens te 7 uur kwam zij in de kazerne der garde aan.

Gregorius Orlof en de vorstin Daschkow hadden geen oogenblik verloren laten gaan, drie compagnieën van de Ismaïlofsche garde waren voor de keizerin gewonnen; toen deze de soldaten om bescherming tegen den

keizer vroeg, die haar en haren zoon wilde laten vermoorden, beloofden zij met hun leven voor dat der keizerin te zullen instaan. De hetman Rasumowsky kwam aansnellen; toen ook hij zich voor de keizerin verklaarde, volgden vele soldaten zijn voorbeeld; de pope van het regiment haalde een kruisbeeld voor den dag en liet de soldaten aan de nieuwe heerscheres trouw zweren.

Tegen 9 uur begaf Catharina zich naar de Kasansche kerk, waar de aartsbisschop van Nowgorod haar opwachtte; zij werd als keizerin en haar zoon Paul als troonsopvolger uitgeroepen.

Van de kerk begaf Catharina zich naar het winterpaleis, hier ontving zij de hulde van den hofstoet, van den senaat en van de beambten, die zich allen even onderdanig haastten om haar trouw te zweren. Het volgende manifest maakte den inwoners van St. Petersburg de nieuwe omwenteling bekend:

„Allen waren zonen van Rusland is het groote gevaar bekend, waarmee het Russische rijk bedreigd werd. In de eerste plaats is de grondslag onzer orthodoxe Grieksche godsdienst ondermijnd en zijn haar leerstellingen op het punt geweest van omvergestooten te worden, zoodat men ernstig vreezen moest, het ware geloof, dat van oudsher in Rusland geheerscht heeft, uitgeroeid en eene vreemde godsdienst ingevoerd te zullen zien. In de tweede plaats is Rusland's roem, die ten koste van zooveel bloed door zijne zegevierende wapenen tot den hoogsten trap opgevoerd was, door den onlangs gesloten vrede met zijn bittersten vijand reeds werkelijk onder den voet getreden en tegelijk de inwendige staatsregeling, waarop het welzijn van het vaderland rust, geheel omvergeworpen. Door het gevaar, dat al onzen getrouwen onderdanen boven het hoofd hing, zijn wij eindelijk genoodzaakt om de toevlucht te nemen tot God en Zijne gerechtigheid, en dewijl wij het ongehuicheld en onverholen uitgesproken verlangen van al onze getrouwe onderdanen hebben vernomen, zoo hebben wij onzen souvereinen Russisch-keizerlijken troon beklommen en daarna van al onze getrouwe onderdanen den eed van trouw ontvangen.

Gegeven te St. Petersburg, den 9en Juli 1762.
Catharina."

Hoewel de omwenteling te St. Petersburg gezegevierd had, zonder dat er een droppel bloed gestort was, wist Catharina toch zeer goed, dat zij niets gewonnen had, zoolang Peter III in vrijheid was. Hij bevond zich te Oraniënbaum, van hier kon hij, steunend op het leger, licht naar St. Petersburg trekken en even spoedig de nieuwe regeering omverwerpen, als deze zich gevestigd had. Men mocht hem geen tijd tot krijgstoerustingen laten, hij mocht niet eens bericht ontvangen van hetgeen er in de hoofdstad voorgevallen was. Om dit voor te komen werden alle bruggen en wegen, die naar Peterhof en Oraniënbaum leidden, bewaakt. Tegelijk echter werden renboden in de provinciën uitgezonden, om de verwisseling van regeering aan te kondigen.

Ten einde het volk en vooral de soldaten nog gunstiger voor de keizerin te stemmen, werden de brandewijnhuizen opengezet; ook de gezanten der vreemde mogendheden lieten om niet brandewijn uitdeelen. Dit geliefkoosde middel werd met goed gevolg bekroond. De brandewijn-geestdrift maakte zich van de soldaten meester; zij besloten voor hunne keizerin te strijden, daar zij hoopten, dat deze, als eene goede Russin, de

oude toestanden herstellen en de Pruisische uniformen en exercitiën afschaffen zou. Des avonds te 6 uur waren reeds 15000 man bereid om Catharina's bevelen op te volgen.

De keizerin wist, hoe zij met de soldaten moest omgaan en zij vervulde al hunne wenschen. Hermann verhaalt:

„Ook de kleeding, waarin de keizerin zich vertoonde aan de soldaten, die op het plein voor het paleis aantraden, om weg te marscheeren, was er op aangelegd om hen met het uitzicht op terugkeer van den goeden, ouden tijd te vleien. De verschillende monteeringsstukken moesten in allerijl van eenige officieren geleend worden; den uniformjas der oude garde gaf de tot adjudant-generaal verheven kamerheer graaf vorst Stroganow. Op haren hoed stak zij een eikentak, hare borst was versierd met de Andreasorde; hare schoone, lange, vliegende haren werden slechts door een lint bijeengehouden. Nog nooit had de glans harer schoonheid zulk een onwederstaanbaren indruk gemaakt. Met eene fiere houding en met bevallige losheid bestuurde zij haren grauwen, gevlekten hengst. Aan hare zijde ontdekte men den hetman Rasumowski en den generaal-veldmaarschalk Suwarof. Evenals zij, te paard gezeten en in dezelfde kleederdracht volgde haar vorstin Daschkow met de veldmaarschalken Trubetskoi en Buturtin.

Des avonds te negen uur zette het leger zich bij het schemerlicht van een helderen zomernacht in beweging. Het trok naar eene herberg, $1\frac{1}{2}$ mijl van Petersburg gelegen, waar Catharina den nacht doorbracht, om den volgenden dag haren tocht voort te zetten.

Peter III had, terwijl de samenzweerders de handen ineensloegen, om hem ten val te brengen, zonder iets van het hem bedreigend gevaar te bespeuren, de laatste dagen te Oraniënbaum, zijne geliefkoosde verblijfplaats, doorgebracht. Den 9en Juli des morgens te 9 uur, op hetzelfde tijdstip, waarop Catharina binnen St. Petersburg haren zegetocht naar de kerk van Kasan ondernam, hield Peter eene wapenschouwing over zijne Holsteinsche troepen. Te 10 uur reed hij met zijn hofstoet naar Peterhof. Naar gewoonte zat de dikke jonkvrouw Elisabeth Woronzow naast hem in den wagen.

Toen Peter te Peterhof aankwam en hier vernam, dat Catharina die plaats heimelijk verlaten had, geraakte hij in hevige woede. Hij verwenschte de trouwlooze, verraderlijke vrouw en vermoedde thans, dat zij zich aan het hoofd der ontevredenen stellen en openlijk den strijd tegen hem aanvaarden zou. Weldra werd zijn vermoeden bevestigd. Een trouw dienaar, Bressan genaamd, had nog te rechter tijd, eer alle wegen bezet waren, een bode tot den keizer gezonden, om hem te waarschuwen en hem mee te deelen wat er in de hoofdstad voorgevallen was.

Wat stond hem te doen? Des keizers raadslieden waren het hierover niet eens. De grijze veldmaarschalk Münnich ried, dat Peter zich terstond naar Kronstadt zou begeven. Aan het hoofd van de talrijke bezetting en van de vloot kon hij dan den opstand in de hoofdstad zonder moeite dempen. Van een ander gevoelen waren de kanselier Woronzow en eenige andere aanzienlijke heeren, die aanboden, zelven naar Petersburg te rijden, om zoo mogelijk den opstand te bezweren. Zij vertrokken, doch nauwelijks waren zij in de hoofdstad aangekomen, of zij haastten zich, Catharina te huldigen.

Peter had niet kunnen besluiten Peterhof te verlaten. Hij meende, dat hij zich hier aan het hoofd zijner Holsteinsche troepen wel verdedigen

kon tegen de oproerlingen, wien hij het veld niet ruimen mocht. Toen echter tegen des avonds acht uur het valsche bericht verbreid werd, dat Catharina met een leger van 20.000 man in aantocht was, verloor hij den moed. Thans, maar te laat, volgde hij Münnich's plan: hij scheepte zich met zijn gevolg op een gereed liggend jacht in en voer naar Kronstadt. Doch reeds was deze vesting voor hem verloren. Handlangers van Catharina hadden den kommandant tot hare zijde overgehaald en toen het keizerlijke jacht aankwam, mocht het niet landen.

Tevergeefs maakte Peter III zich bekend; de schildwacht antwoordde, dat hij niet langer als keizer erkend werd, en dreigde vuur te geven, indien hij zich niet terugtrok.

Münnich zeide, dat de keizer zich om deze bedreiging niet bekommeren, maar moedig aan land springen en van het garnizoen gehoorzaamheid eischen zou, dan zou het zich ongetwijfeld onder zijne bevelen stellen. Toen echter de hofdames, verschrikt over zulk eene vermetele onderneming, in luid schreien uitbarstten, verloor Peter III den moed. Het duurde hem zelfs te lang, eer de ankers gelicht werden; hij beval de touwen te kappen en weg te varen, om zoo spoedig mogelijk buiten schot te komen.

Nog ware er niets verloren geweest, indien Peter III naar Münnich geluisterd had. Deze ried, dat de keizer zich terstond naar wal zou laten roeien, daar zich inschepen en naar Pommeren zeilen zou. „Stel u in Pommeren aan het hoofd van uw leger," zeide hij, „keer naar uw rijk terug en ik beloof uwe majesteit, dat binnen zes weken Petersburg en Rusland weer aan uwe voeten zullen liggen."

Münnich's stoutmoedige denkbeelden vonden geen bijval bij de overige lafhartige hovelingen; deze vrouwen van karakter, hetzij ze mannen- of vrouwenkleeren droegen, rieden den keizer aan, eene poging te wagen om zich met zijne gemalin te verzoenen. Naar hen luisterde Peter, die ook zelf niet in staat was tot het nemen van een kloek besluit. Den 10en Juli, des morgens te 4 uur kwam hij op Oraniënbaum terug.

Uitgeput door de vermoeienissen en aandoeningen van den dag nam Peter eenige uren rust; nadat hij was opgestaan, schreef hij terstond een verzoenenden brief aan Catharina. Hij gaf daarin zijn leedwezen te kennen over het onrecht, dat hij haar aangedaan had, en bood haar aan, de heerschappij met hem te deelen.

Hij liet den brief aan Münnich lezen, die den inhoud volstrekt niet goedkeurde. Hij zeide, dat zulk een aanbod volstrekt niet baten zou, dat de keizer òf zich onvoorwaardelijk moest overgeven òf — terwijl het nog tijd was — een paard laten zadelen, om naar Polen te vluchten, en dan later aan het hoofd zijns legers naar Rusland terug te keeren.

Ook thans werd Münnich's raad niet opgevolgd, maar de brief afgezonden; eer er echter antwoord komen kon, besloot Peter, die zelf aan de goede uitwerking van het eerste schrijven twijfelde, een tweeden brief af te zenden. Hij deed daarin geheel afstand van de heerschappij en smeekte Catharina slechts om een jaargeld en om het verlof om met zijne minnares, Elisabeth Woronzow, naar Holstein te wijken. Ten einde de keizerin niet door eene poging tot tegenstand te verbitteren, beval hij dat de Holsteinsche troepen zich verstrooien en zich van allen tegenweer onthouden zouden. Tevergeefs sprak Münnich tot hem: „Indien gij niet als keizer weet te leven, toon dan ten minste, dat gij aan het hoofd uwer

troepen sterven kunt. Ik zal voor u uitgaan en alleen over mijn lijk zal men u kunnen naderen.”

Doch dit was aan dooven mans deur geklopt. Peter’s moed was hem geheel ontzonken.

De kamerheer Ismaïlof, dien Peter met zijn tweeden brief tot Catharina gezonden had, trof Catharina reeds te Peterhof aan. De Orlows ontvingen den bode en dreven met hem een schandelijken handel. Zij beloofden hem den generaalsrang en eene aanzienlijke belooning, wanneer het hem gelukte, Peter als gevangene naar Peterhof te brengen en hem tot het onderteekenen van eene vernederende afstandsoorkonde te bewegen.

Ismaïlof keerde met die oorkonde terug en stelde haar aan Peter ter hand. Toen de keizer aarzelde, haar te onderteekenen, zeide hij: „Uwe majesteit kan wel is waar doen wat haar behaagt, doch inmiddels neem ik u in naam der keizerin gevangen.”

Door deze vermetelheid verschrikt, gaf Peter zijn degen over; vervolgens onderteekende hij de oorkonde, waarin hij verklaarde, dat hij ongeschikt was om zijn rijk te besturen. De naamteekening luidde: Peter, hertog van Holstein. Zonder verderen tegenstand liet Peter zich op een wagen naar Peterhof brengen. Hier werd hij op de meest vernederende wijze ontvangen. In een vertrek, welks deuren openstonden, rukte men hem met ruw geweld de generaalsuniform van het lijf. Ten aanschouwe van een aantal nieuwsgierigen van allerlei rang en stand moest hij een tijd lang in het hemd staan, totdat men hem andere kleederen gebracht had. Toen hij zich over deze behandeling beklagen wilde, werd hem op gebiedenden toon het stilzwijgen opgelegd. Zijn verzoek om de keizerin te mogen spreken, werd niet vervuld. Des avonds te 7 uur werd hij naar Ropscha, een niet ver van Peterhof gelegen landhuis, gebracht, waar hij streng bewaakt werd. Catharina daarentegen, die zich thans eerst van harte in hare zegepraal verheugde, ontving te Peterhof de huldiging der nietswaardige hovelingen, die door slaafsche onderwerping en vleierij Catharina wilden doen vergeten, dat zij tot dusver den keizer gediend hadden. Slechts één hunner maakte door zijne onversaagde en oprechte houding hierop eene eervolle uitzondering, namelijk de grijze veldmaarschalk Münnich. Toen hij voor Catharina verscheen, voegde zij hem verwijtend toe: „Gij hebt dus tegen mij willen vechten.”

„Ja, uwe majesteit,” hernam Münnich kalm, „kon ik wel minder doen voor een vorst, wien ik de vrijheid dank? Van nu af is het mijn plicht, voor uwe majesteit te strijden en gij zult in mij dezelfde trouw vinden, welke ik hem bewezen heb.”

Van Peterhof keerde Catharina naar Petersburg terug, waar zij onder het gejuich der wufte menigte haren intocht hield. Haar eerste regeeringsdaad was het beloonen van hare eedgenooten. Graaf Panin werd eerste minister, de Orlofs ontvingen den grafelijken titel, George Orlof werd luitenant-generaal; ook alle werktuigen van lageren rang, van welke Catharina zich bediend had, werden rijkelijk beloond.

Had Catharina zich door een misdaad den weg naar den troon gebaand, zij aarzelde niet, eene nog grootere misdaad te plegen, om zich daarop te handhaven. Wat moest zij met haar gevangen gemaal beginnen? Zij kon hem niet, overeenkomstig zijn wensch, naar Holstein zenden, want daar kon hij zich gemakkelijk aan het hoofd stellen van het nog in Duitschland staande Russische leger en ondersteund door koning Fre-

derik II van Pruisen, die zooveel verplichting aan hem had, naar Rusland terugkeeren. Niet minder gevaarlijk was het echter, Peter III als gevangene in Rusland te laten blijven. Hoe licht kon hij door ontevredenen in vrijheid gesteld worden! Catharina's werktuigen waren hiervoor niet minder bevreesd dan Catharina zelve; alleen des keizers dood kon hen tegen zijne wraak beveiligen.

Catharina's bewonderaars beweren, dat zij geen bevel tot het vermoorden van den gevangene heeft uitgevaardigd, maar dat het plan om hem te dooden van de Orlofs uitgegaan en zonder voorkennis der keizerin uitgevoerd is. De schitterende belooning, later aan de moordenaars geschonken, getuigt niet voor de juistheid van deze bewering. Zelfs de arts, die den voor de vergiftiging van den keizer benoodigden Bourgonjewijn leverde, werd tot loon voor dezen dienst tot lijfarts bij den grootvorst Paul benoemd. Omtrent de uitvoering van den schandelijken moord deelt Hermann ons het volgende mede:

„Met dezen drank gewapend reed Alexei Orlof den 17en Juli, vroegtijdig naar Ropscha. Zijne vermetele onbeschaamdheid ging zoo ver, dat hij naar het schijnt, zorgde een aantal getuigen van zijne misdaad te hebben. Want, al waren de misdadigers zeker van straffeloosheid, bovendien moesten door de deelneming van velen de haat en minachting, welke anders slechts éénen dader getroffen zouden hebben, thans over meerderen verdeeld worden. Orlof's tochtgenooten waren: zijn neef Gregorei Nikititsch Orlof, de jonge vorst Boratinski, Teptow, de tooneelspeler Wolkof, Orlof's dagelijksche gezel, en een keizerlijk koerier, die echter geen deel aan de misdaad gehad heeft. Te Roschpa werden nog vijf personen in het afschuwelijke geheim ingewijd, de oude vorst Boratinski, Engelhardt, een sergeant van de garde, en twee gardesoldaten.

Toen de moordenaars aankwamen, zat Peter, omdat hij ongesteld was, voor eene tafel, waarop hij met krijt het plan voor eene vesting teekende. Hij verheugde zich, Teptow, dien hij kende en van wiens schuld hij niets wist, weer te zien. Op hem volgde Alexei Orlof. Zij zeiden tot den keizer, dat zij kwamen om hem het blijde bericht van zijne spoedige invrijheidstelling te brengen. Zij drukten daarbij de hoop uit, dat hij hun en allen, die met hen waren, den ouderen Orlof en den jongen Boratinski, vergunnen zou, met hem het middagmaal te gebruiken. Argeloos nam Peter het voorstel aan. Men zette zich aan tafel. Hij vroeg zelf om Bourgonjewijn en men bracht hem het vergif. Nauwelijks had hij er een glas van gedronken, of hij bespeurde wat men hem voorgezet had. Terstond voelde hij een verteerend vuur in zijne ingewanden gloeien. Hij riep: „Ik ben vergiftigd!" en vroeg om warme melk. Men dreef de huichelarij zoo ver, dat men hem die terstond liet geven. Zij bracht een hevige braking te weeg. Krachteloos wierp Peter zich te bed. Alexei Orlof, niet wetend wat te doen, hield daarop met zijne overige eedgenooten een bloedraad. Vervolgens gingen zij te zamen het vertrek binnen, waar de keizer lag. Orlof trad het eerst op hem toe en greep hem bij de keel. Toen Peter echter opsprong en hem in het gezicht krabde met den uitroep: „Wat heb ik u gedaan?" liet hij hem weder los. Op het hierdoor ontstaan gedruisch kwam de heelmeester Luders, dien men te Ropscha met de verpleging des keizers belast had, aansnellen, maar een der soldaten van de garde stiet hem dadelijk terug. Van het terras van het slot, waarop zich verscheidene menschen bevonden, kon men duide-

lijk in het vertrek des keizers zien. Alexeï Orlof liep in de grootste verwarring, als buiten zich zelven, heen en weer. Thans sloegen de overige saamgezworenen hunne moordende handen aan hem. De wanhoop verleende Peter nog de kracht om zich te verzetten tegen eene poging om hem in zijn bed te smoren. Hierop wentelde men hem gedurende eenige minuten op een leuningstoel heen en weer. Eindelijk wierp men hem op den grond. Thans bleef hem geen ander verweermiddel over dan zijne stem. Een man, die zich toevallig in een zijvertrek bevond, en de kabinetscourier verzekerden, dat zij nooit zulk een afgrijselijken schreeuw hadden gehoord als deze noodkreet, den keizer door den doodsangst afgeperst. Boratinski nam een servet, bond daar een strik aan en wierp dezen den weerloozen vorst om den hals. Terwijl nu de overige moordenaars zijne handen en voeten vasthielden, hem de knieën op de borst zetten en hem op het lijf trapten, trok Engelhardt den strik met zooveel kracht toe, dat het slachtoffer van deze meer dan dierlijke wreedheid binnen weinige oogenblikken een lijk was.

Peter III stierf den 17en Juli 1762, des namiddags tusschen 2 en 3 uur, op den leeftijd van ruim 34 jaar. De moordenaars poogden de meening ingang te doen vinden, dat de keizer een natuurlijken dood gestorven was. Zij legden het lijk op het bed en riepen den heelmeester, tot wien ze zeiden, „dat hij spoedig komen moest, dewijl de keizer eene beroerte had gekregen.'' Luders kwam, doch vond den keizer reeds dood en ontdekte op den grond de sporen van het gepleegde geweld.

Alexei Orlof spoedde zich terstond naar Petersburg, om het doodsbericht aan de keizerin over te brengen. Zij had juist gezelschap bij zich en was bezig met het verhalen van eene boeiende anecdote. Orlof liet haar verzoeken, bij hem in een ander vertrek te komen. Zij beklaagde het lot van den doode, doch verloor volstrekt hare bezinning niet. Zij liet Panin roepen, die haar den raad gaf, het sterfgeval niet voor den volgenden dag bekend te maken, alsof men de tijding daarvan eerst gedurende den nacht ontvangen had. Hierop keerde Catharina tot haar gezelschap terug en zette haar verhaal met de meeste bedaardheid voort op hetzelfde punt, waar zij het voor weinige oogenblikken afgebroken had. Den volgenden dag echter, toen men het volk de treurige tijding meegedeeld had, beweende zij onder vertoon van de bitterste smart, ja onder een vloed van tranen den dood van haren gemaal!''

Het lijk van den vermoorde werd in 't openbaar ten toon gesteld; alle onderdanen werden uitgenoodigd, hem in de kapel van het klooster Alexander Newski de laatste eer te bewijzen. Men had hem in Holsteinsche uniform gekleed en de wonden aan den hals onder een dikken halsdoek verborgen. Het volk moest zich overtuigen, dat Peter III werkelijk dood was; hierom trotseerde Catharina zelfs het gerucht, dat omtrent den moord verbreid werd.

DRIE EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Polen. Zwakke regeering van Augustus II. Russische invloed. Het eerste plan van Peter den Grooten tot verdeeling van Polen. (1710) Samenspanning van den lageren adel. Vergelijk. De zesuursche rijksdag van het jaar 1717 te Warschau. Beperking van de kerkelijke en staatkundige rechten der niet-katholieken. Verkwisting van het hof. Geloofsvervolgingen. Het Thorner bloedgericht. Dood van Augustus II. Toestand van het Poolsche rijk.

Terwijl de Slavische staat Rusland zich krachtig verhief en van jaar tot jaar in macht toenam, daalde het eens zoo machtige Poolsche rijk, tengevolge van de daarin heerschende verdeeldheid, al dieper en dieper.

Wel was het koning Augustus II na den slag van Pultawa gelukt, weer den schijn eener koninklijke macht in Polen te verwerven, en zijn tegenstander Stanislaüs Leszinsky te dwingen om uit Polen te vluchten; doch alles wat hij daarmee gewonnen had, bestond in den titel en de uiterlijke eerbewijzen eens konings. Hij was en bleef zoowel tegenove het binnen- als het buitenland geheel machteloos.

Aan Rusland's zegevierende wapenen dankte Augustus II zijne herstelling op den Poolschen troon; alleen door Russische bescherming kon hij hopen zijne kroon te behouden, want nog altijd bezat Stanislaüs Leszinsky in het land eene machtige partij, die steunde op de vaderlandsliefde der Polen en op den haat tegen elke vreemde heerschappij. Augustus II moest zich derhalve nauw aan Rusland aansluiten, hij moest het dulden, dat de Russische veldheeren in Polen den baas speelden, dat het machtwoord van Peter den Grooten ook voor Polen een onomstootelijk bevel was.

De nationale partij torschte niet dan morrend het juk der Russische heerschappij. Op een rijksdag te Warschau (Februari—April 1710) drong zij aan op de uitrusting van een groot Poolsch leger, dat in staat zou zijn om alle landen der republiek te beschermen, en op de verwijdering van alle vreemde — zoowel Saksische als Russische — troepen. Daarentegen liet Peter de Groote door zijn gezant, vorst Dolgorucki, verklaren, dat alle troepen, die ooit tegen den koning gestreden hadden, ontslagen moesten worden. Hij liet den leden der nationale partij weten, dat zij eigenlijk verdienden, als vijanden der republiek, van alle ambten en waardigheden ontzet te worden en dat zij de verschooning, waarmede zij behandeld werden, slechts aan de genade van koning Augustus II dankten.

Door zulke bedreigingen trachtte hij den weinigen, die nog moed genoeg bezaten om zich tegen de Russische heerschappij te verzetten, vrees in te boezemen. Met groote sluwheid schraagde hij aan den éénen kant de machtelooze regeering van koning Augustus II, en joeg hij aan de andere zijde de leden van den Poolschen adelstand meer en meer tegen elkaar in het harnas.

Het doel van Peter's dubbelzinnige en oneerlijke staatkunde is voor ons heden ten dage geen geheim; geloofwaardige oorkonden leveren ons het bewijs, dat Peter de Groote reeds in 1710 het plan tot eene verdeeling van Polen opgevat had, en dat koning Augustus II het met hem eens was. Het plan kwam daarop neer, dat Lijfland, een groot deel van Litthauen en andere streken aan Rusland, Poolsch Pruisen, een deel van Litthauen en eenige andere distrikten aan den koning van Pruisen zouden komen, terwijl het overige gedeelte van Polen als erfelijk koninkrijk aan Augustus II blijven zou.

Ten einde in het bezit van eene erfelijke kroon met onbeperkte macht te blijven, was Augustus II bereid om een groot deel van zijn land af te staan en het volk, dat hem tot koning verkozen had, aan Rusland en Polen te verkoopen.

De onderhandelingen sprongen evenwel af en toen Augustus, gesteund door zijne Saksische troepen, meer dan éene poging waagde om zijne koninklijke macht uit te breiden, vormde zich onder den lageren adel eene confederatie, met het doel om de Saksische troepen uit het land te verdrijven. Dewijl ook vele edelen zich bij de confederatie aansloten en de veldheer van het kroonleger, zich aan haar hoofd stelde, moest Augustus II op nieuw de bescherming van Rusland zoeken. De Russische gezant Gregorius Dolgorucki bracht een vergelijk tot stand, dat den 30en Januari 1717 gesloten werd; de koning moest zijne Saksers wegzenden, doch ook het nationale leger moest ingekrompen worden, zoodat de Poolsche staat thans tegenover Rusland bijna geheel weerloos was.

Op een rijksdag te Warschau, die den 1en Februari 1717 geopend werd, en slechts zes uren duurde, werd de vrede afgekondigd; die Polen geheel aan de macht van Rusland prijs gaf. Ook eene tweede wet, die bijna nog meer dan het ongelukkige vergelijk Polen's ondergang verhaastte, was eene vrucht van dien korten rijksdag; zij beperkte in groote mate de kerkelijke en staatkundige rechten der niet-katholieken. Had tot dusver het liberum veto (zie Dl. IX blz. 400) althans dit voordeel gehad, dat het slechte wetten kon verhinderen, thans bleek het, dat het ook hiertegen geene zekerheid opleverde. Het werd niet uitgesproken en daardoor waren nieuwe bronnen van tweedracht voor het ongelukkige volk ontsloten.

Van het jaar 1717 af sloeg Augustus II andere wegen in, om zijne begeerte naar uitbreiding van macht te bevredigen. Den adel poogde hij door eene verkwistende hofhouding, door schitterende feesten, door aanzienlijke geschenken, en de geestelijkheid door begunstiging van het katholicisme, door vervolging van andersdenkenden voor zich te winnen; maar hij werkte door deze middelen niets anders uit, dan dat de hoogste klassen der Poolsche maatschappij nog dieper zonken dan voorheen en dat de Poolsche staat den roem verloor, eene vrijplaats voor alle godsdienstige gezinten te zijn, want de vervolgingszuchtige katholieken maakten van de hun verleende vrijheid het ruimste gebruik. Ernstige geschillen tusschen katholieken en protestanten, gewelddadighe-

den van weerszijden waren daarvan de natuurlijke gevolgen en sleepten in het jaar 1724 te Thorn een bloedig gericht over de Protestanten na zich.

De stad Thorn was de eigenlijke bakermat van het protestantisme in Poolsch Pruisen; daar deed zich des te eerder eene aanleiding tot het ontstaan van botsingen voor, dewijl in de stad een Jezuïeten-collegie bestond, welks leerlingen steeds twist zochten met die van het Luthersche gymnasium en met de Luthersche burgerij.

Na den kortstondigen rijksdag van 1717 nam de overmoed der Jezuïetenleerlingen van jaar tot jaar toe, zij hoonden en beschimpten de protestanten, ja een van hen ging zoo ver, dat hij den 10en Juli 1724 eenige Lutherschen, die bij het voorbijtrekken van eene processie niet knielen wilden, mishandelde. Eene vechtpartij had plaats, de wacht kwam er bij en nam den Jezuïetenleerling, die zich ook nog aan andere gewelddadigheden schuldig gemaakt had, in hechtenis.

Deze inhechtenisneming verwekte in het Jezuïeten-collegie groote opschudding; de leerlingen besloten de toevlucht te nemen tot maatregelen van weerwraak, zij grepen van hunnen kant een Luthersch gymnasiast aan en sleepten hem gevankelijk naar het collegie.

De tijding van deze daad van geweld maakte in hooge mate de woede der Luthersche bevolking gaande. De makkers van den gevangene verzamelden zich voor het Jezuïeten-collegie en drongen met wild geschreeuw op de loslating van hun vriend aan; een woeste hoop handwerksleerlingen en gezellen stond hun bij. Toen de rector van het collegie niet alleen tegenover de tierende volksmenigte, maar ook tegenover den magistraat der stad weigerde, den wederrechtelijk gevangen genomen knaap in vrijheid te stellen, klom de woede des volks tot razernij en zij kwam eindelijk tot eene gewelddadige uitbarsting. Het collegie werd bestormd en de gevangene bevrijd; doch hierbij bleef het niet; de woedende protestanten vernielden de vensters en meubelen van het collegie, ja zij gingen in hunne vernielzucht zoo ver, dat zij ook eenige Maria- en heiligenbeelden nederhaalden en juichend in de open lucht verbrandden.

De Jezuïeten schreeuwden om wraak. De door hen zelven uitgelokte daad eener woedende volksmenigte stelden zij voor als een aanval op de heiligheid der katholieke godsdienst, waarvan de schuld aan het stedelijk bestuur en aan de aanzienlijkste protestantsche burgers van Thorn gegeven werd. Deze, wien men wellicht met eenig recht verwijten kon, dat zij niet krachtig genoeg het schandaal onderdrukt hadden, gevoelden zich zóo onschuldig, dat zij er zelfs niet aan dachten, de kuiperijen der Jezuïeten te Warschau te verlammen. Dat hun eenig gevaar boven het hoofd hing, begonnen zij eerst te vermoeden, toen in September 1717 eene commissie van onderzoek te Thorn verscheen, toen ongeveer 60 der aanzienlijkste burgers gevangen genomen werden en de commissarissen den politiedienaar met de pijnbank bedreigen lieten, wanneer hij niet verklaarde, dat de eerste burgemeester het bevel tot den oploop gegeven had.

De uitslag van het onderzoek der commissie te Thorn werd meegedeeld aan een bijzonder gerechtshof, dat te Warschau bijeenkwam. Dewijl het gerechtshof uitsluitend uit dweepzieke katholieken bestond, in wier ogen eene beleediging, der maagd Maria en den heiligen aangedaan, eene halsmisdaad was, die buitendien bezield waren met een doodelijken haat tegen den magistraat en de burgerij der Luthersche stad, werd den 30en

October het vonnis geveld, volgens hetwelk de beide burgemeesters Rösner en Zernecke met 13 burgers van Thorn wegens opstand en beleediging van de koningin des hemels met den dood gestraft zouden worden, wanneer de rector der Jezuïeten zijne aanklacht met een eed bevestigde.

De tijding aangaande het vonnis bereikte Thorn zoo vroeg, dat de bedreigden zich nog door de vlucht hadden kunnen redden, maar zij deden dit niet, zij geloofden niet, dat een dergelijk vonnis uitgevoerd kon worden, zij achtten het zelfs onmogelijk, dat de rector der Jezuïeten den eed, die hem door de wetten zijner orde verboden was, afleggen zou.

In dwaze gerustheid wachtten de veroordeelden den verderen loop der zaak af.

Eene afdeeling soldaten onder bevel van vorst Lubowirski, verscheen binnen Thorn; alle veroordeelden werden gevangen genomen en van den rector van het Jezuïeten-collegie werd de eed gevorderd, opdat de commissie het doodvonnis zou kunnen voltrekken. De rector verklaarde, dat hij zelf wel volgens de ordesregelen zulk een eed niet afleggen mocht, maar dat hij dien door zeven onwraakbare getuigen wilde laten zweren.

Deze vreemde soort van plaatsvervanging werd in weerwil van het protest der veroordeelden aangenomen: de getuigen zwoeren, en den veroordeelden werd nu de keus gelaten tusschen den dood en het afzweren van hun geloof. Als één man kozen zij den dood en zij ondergingen dien den 17en December 1727 door beulshanden. Slechts één hunner, de tweede burgemeester Zernecke, ontving op invloedrijke voorspraak eerst uitstel en eindelijk kwijtschelding van straf. Aan zijne pen danken wij de uitvoerige geschiedenis van dit bloedige treurspel.

Dit bloedbad had noodlottige gevolgen; het werd door de protestantsche vorsten en volken van Europa zoo eenparig afgekeurd, dat zelfs de keizer en de paus zich gedrongen voelden om hun misnoegen daarover uit te spreken en dat koning Augustus II niet kon nalaten zich te verontschuldigen op grond van zijne machteloosheid als koning van Polen, daar hem niet eens het recht van gratie toekwam. De protestantsche vorsten van Europa lieten zich hiermee afschepen, doch niet alzoo de protestanten in Polen zelf. Zij hadden alle vertrouwen verloren op een vorst, die eens zelf hun geloofsgenoot geweest en thans tot de zijde van hunne vervolgers overgegaan was. Zij duchtten verdere vervolgingen van de heerschende katholieke meerderheid des Poolschen adels en richtten van zelf hunne blikken naar den eenigen protestantschen vorst, die de macht bezat om hen te beschermen, naar den koning van Pruisen.

Het bloedbad te Thorn heeft in groote mate tot den ondergang van den Poolschen staat bijgedragen.

Augustus II resideerde bij afwisseling te Dresden en te Warschau. In Januari 1733 ging hij, hoewel hij zich ongesteld gevoelde, op reis naar Warschau, om daar een rijksdag bij te wonen. Hij verergerde daardoor zijne ziekte en den 1en Februari 1733 stierf hij na eene langdurige regeering, die even noodlottig voor zijn erfland Saksen als voor den Poolschen staat geweest was.

Augustus II heeft zich den treurigen roem verworven, dat hij de zeldzaamste gaven naar lichaam en geest op de schandelijkste wijze misbruikt heeft. Hij behoort tot het groot aantal veroordeelenswaardige vorsten, die in hunne zelfzucht de heiligste belangen van hun volk aan hunne eerzucht, hunne prachtliefde en hunne zinlijkheid ten offer brengen.

In Polen bevorderde Augustus' regeering in sterke mate het ontbindingsproces, waaraan het ongelukkige land toch reeds leed. Bronikowski, een bewonderaar van den „ridderlijken koning," geeft ons van den toestand des lands na Augustus' dood de volgende levendige beschrijving: „In Polen verhinderden de onophoudelijke oorlogen, de onverdraagzaamheid, het toenemend aantal en de vrijheden der Israëlieten en de veeten des adels de algemeene verbreiding van die beschaving, welke slechts de vrucht van welvaart is. Terwijl de landsteden, waarin de protestanten zich niet vestigen mochten, in puin vielen, verhief alleen Warschau zich tot hooger bloei, tengevolge van het verblijf van het koninklijke hof, en evenals te Dresden, roepen daar vele paleizen de regeering van Augustus II in het geheugen terug. De geloofsvervolgingen oefenden den allerverderfelijksten invloed op den stand der wetenschap in Polen uit. De hoogescholen te Krakau en Wilna gingen meer en meer achteruit, om zich nooit weer te verheffen; de jeugd, die nu in het vaderland niet langer het noodige onderwijs kon vinden, zocht dit, menigmaal tot schade van de zeden en van het geldelijk vermogen, in het buitenland. De weinige bestaande drukkerijen waren in handen der geestelijkheid en leverden uitsluitend godgeleerde verhandelingen; de censuur belette het invoeren van de werken der meesters, waaraan deze eeuw zoo rijk was, door ze zonder uitzondering als kettersch in den ban te doen. Men mocht van den koning, die de landtaal niet machtig was, geen ingenomenheid met vaderlandsche wetenschap en letterkunde verwachten. Zij, op wie de taak rustte om ze te bevorderen, waren te zeer in echt-Poolsche twisten verdiept om hun plichten als onderwijzers van het volk te vervullen en weldra zag men zelfs den geestelijken stand in eene onwetendheid verzinken, van welke men, om met die oprechtheid te spreken, welke de geschiedenis eischt, nog heden al te duidelijke sporen onder zijne lagere rangen aantreft. Tot dusver had eene zekere waardigheid, het volk van nature eigen, voornamelijk onder de ridderschap, zelfs aan de gebreken der staatsregeling en aan de verdediging van dwaalbegrippen een schijn van voornaamheid en welvoegelijkheid bijgezet, die ten minste het gevoel aangenaam aandeed, al werd het verstand daardoor ook niet bevredigd. Thans begon dit anders te worden: de gebreken waren gebleven of verergerd, het volkskarakter ontaardde onder eene buitensporige, van buiten af ingevoerde weelde en onder eene hand over hand toenemende neiging tot dronkenschap, en met de deugden der vaderen ging ook de voorvaderlijke roem verloren.

De leden van den hoogen adel hielden als koningen of, erger nog, als despoten, op hunne landgoederen huis. De arm der wet kon dezulken niet bereiken, die behalve eene talrijke schaar vasallen, niet zelden eenige duizenden mannen geregelde troepen bezoldigden. Men was er getuige van, dat een Poolsch edele in zijne bosschen, die den heirweg begrensden, voor zijn vermaak op voorbijtrekkende Joodsche handelaars schoot en de dochter van een aanzienlijk edelman, op wie zijn zoon verliefd was, doch die de trots des vaders te gering voor hem achtte, in de rivier liet werpen, zonder zich de moeite te geven om dat misdrijf geheim te houden. Wat de aanzienlijksten zich op hunne uitgestrekte bezittingen tegenover hunne vasallen en naburen veroorloofden, deed de middelbare adel op zijne dorpen tegenover de edelen van lageren rang en tegenover de boeren. Zelden slechts vernam men voor de rechtbank eene aanklacht, die buitendien door den

invloed van den beschuldigde spoedig gesmoord zou zijn. Terwijl overdreven pracht en teugellooze losbandigheid in de paleizen heerschten, nestelde de ellende met al hare verderfelijke gevolgen zich in de hutten, en Polen levert der wereld een nieuw bewijs, dat slechts eene eenigszins gelijkelijk verdeelde welvaart den nationalen rijkdom vermeerdert en in stand houdt; doch deze kan slechts de vrucht zijn van een geregeld staatsbestuur."

VIER EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

De Noordsche Staten. Overgang van den kroonprins van Saksen tot de katholieke kerk. Verkiezingsstrijd in Polen. De aartsbisschop Theodorus Potocki en de nationale partij. Stanislaüs Leszinsky, schoonvader van koning Lodewijk XV van Frankrijk. De mededingers Stanislaüs en Augustus III. Erkenning van de pragmatieke Sanctie door Augustus III; zijn verbond met Oostenrijk en Rusland. Een Russisch leger in Polen. De verkiezingsrijksdag. Scheuring in de vergadering. Koning Stanislaüs te Warschau verkozen. Tegenstand van vorst Wisniowecki. Koning Stanislaüs trekt zich naar Danzig terug. Verkiezingsrijksdag te Komiec. Keurvorst Frederik Augustus van Saksen verkozen. De Russen in Warschau. Kroning van koning Augustus III. Werkeloosheid van Stanislaüs. Belegering van Danzig door de Russen en Saksers. Vruchtelooze hulp van Frankrijk. Vlucht van Stanislaüs. Capitulatie van Danzig. Troonsafstand en laatste lotgevallen van koning Stanislaüs. Treurige regeering van koning Augustus III. De bevredigingsrijksdag. Graaf Brühl. Zijne verkwisting; verkoop van ambten en waardigheden. Regeeringloosheid en middeneeuwsch vuistrecht in Polen. Augustus III en Brühl, de werktuigen der Russische staatkunde. Inwendig verval, naderende ondergang van Polen.

Door den dood van koning Augustus II was op nieuw een ruim veld geopend voor de schandelijkste kuiperijen.

Augustus had gedurende zijne geheele regeering tevergeefs al zijn best gedaan om de Poolsche koningskroon erfelijk te maken; het was hem zelfs niet gelukt te bewerken, dat zijn oudste zoon tot zijn opvolger aangewezen werd. Vruchteloos had hij reeds in het jaar 1717 eene proclamatie uitgevaardigd, waarin hij mededeelde, dat zijn zoon uit eigene, vrije overtuiging het katholieke geloof omhelsd had *), vruchteloos had hij zich geheel in de armen geworpen der katholieke partij en de vervolging van zijne vroegere geloofsgenooten toegelaten; vruchteloos had hij ook de hulp

*) Deze proclamatie werd in Saksen juist openbaar gemaakt in den tijd, waarin de protestantsche bevolking zich gereed maakte om het 200-jarig jubelfeest der hervorming te vieren. De overgang van den keurprins tot de katholieke kerk had echter reeds in het jaar 1712 te Bologna plaats gehad, doch was voor de Saksers geheim gehouden.

van Oostenrijk en Rusland ingeroepen; zijn wensch werd niet vervuld en terstond na zijnen dood stak de nationaal-Poolsche partij het hoofd op om gebruik te maken van deze gunstige gelegenheid en het land weer een inheemschen vorst te geven.

Aan het hoofd der nationale partij stond de vorst-primaat, de aartsbisschop Theodorus Potocki, die het recht bezat om bij geschillen over de keuze van een nieuwen koning een convocatie-rijksdag bijeen te roepen, en die dan ook wist te bewerken, dat het besluit genomen en bekrachtigd werd, volgens hetwelk slechts een Piast, een geboren Pool, tot koning verkozen mocht worden.

De primaat had dit besluit uitgelokt, ten einde den verdreven koning Stanislaüs Leszinsky op den troon te herstellen; voor hem verklaarde zich eene talrijke en machtige partij onder den Poolschen adel en voor hem hoopte de kerkvorst ook op den krachtigen bijstand van Frankrijk.

Stanislaüs had na zijne verdrijving eerst te Tweebruggen, daarna in den Elzas in tamelijk kommervolle omstandigheden geleefd, dewijl Augustus II zich nooit had gekweten van de geldelijke verplichtingen, welke hij tegenover hem op zich genomen had; doch in het jaar 1725 was hem eensklaps een onverhoopt geluk ten deel gevallen.

De jeugdige koning van Frankrijk, Lodewijk XV, was — gelijk we later zullen verhalen — door hofintrigen genoopt om prinses Maria Leszinsky, eene dochter van Stanislaüs, tot gemalin te nemen. Het huwelijk was den 4en September 1725 gevierd en de koning van Frankrijk was derhalve de natuurlijke bondgenoot zijns schoonvaders bij de Poolsche koningskeuze en zijn gezant, de markies de Monti, spaarde noch geld, noch beloften om in vereeniging met den vorst-primaat, den Poolschen adel voor Stanislaüs te winnen. Vóór dezen spraken bovendien zijn zachtmoedig, beminnelijk karakter, waarin de Poolsche edelen een waarborg vonden, dat zij onder zijne regeering even vrij zouden zijn als voorheen. Eindelijk werd als zijne meest aanbevelenswaardige hoedanigheid aangevoerd, dat hij bij uitstek vroom was en een onbepaalden eerbied voor de Jezuïeten koesterde.

Het grootste deel van den Poolschen adel en van het volk was spoedig voor Stanislaüs gewonnen. Een veel kleiner deel, met den grootkanselier van Litthauen, vorst Michaël Wisniowecki, aan het hoofd, verhief daarentegen zijne stem voor Augustus III, den keurvorst van Saksen, den oudsten zoon des overleden konings, voor wien ook Rusland en Oostenrijk al hun invloed aanwendden.

Den steun van Oostenrijk had Augustus III verworven door het erkennen van de pragmatieke sanctie, waarbij de dochter van keizer Karel VI, Maria Theresia, tot erfgename van haars vaders staten verklaard werd. Hierdoor toch deed Augustus III afstand van de aanspraken op den Oostenrijkschen troon, welke hij voor zijn geslacht ten gevolge van zijn huwelijk met eene dochter van keizer Jozef I had kunnen doen gelden.

Rusland had Augustus III voor zich gewonnen door de belofte, dat hij als koning van Polen den alvermogenden gunsteling van keizerin Anna, Biron, met het hertogdom Koerland beleenen zou. Rusland en Oostenrijk verklaarden derhalve, dat zij de verkiezing van Stanislaüs Leszinsky tot koning van Polen niet dulden zouden, dewijl deze door een wettig besluit der Poolsche natie voor altijd van den Poolschen troon uitgesloten was en zijne verkiezing derhalve eene schending van de Poolsche staatsregeling zou zijn. Een Russisch leger verscheen aan de Poolsche grenzen om

desnoods met kracht van wapenen de verkiezing van Augustus III door te zetten.

Binnen Warschau was de verkiezingsrijksdag bijeen. De strijd om de kroon werd met verbittering gevoerd. De groote meerderheid der edelen had besloten Stanislaüs Leszinsky te verkiezen; tegenover haar stond echter de minderheid onder Michaël Wisniowecki, die wel niet groot in stemmental, maar toch alles behalve onbeteekenend was, omdat zij op den bijstand van Rusland kon rekenen. Ten einde niet door de meerderheid overrompeld te worden, verliet vorst Wisniowecki den 28en Augustus 1733 den verkiezingsrijksdag op het veld bij Wola en begaf zich naar den anderen oever van den Weichsel bij Praga. Hierop werden hij en allen, die zijne zijde kozen, door den vorst-primaat voor vijanden des vaderlands verklaard.

Ten einde zijne verkiezing te verzekeren, begaf Stanislaüs Leszinsky zich in allerijl naar Polen; als koopman vermomd reisde hij Duitschland door en kwam hij binnen Warschau aan. Den 12en September werd hij dan ook met eene overgroote meerderheid tot koning van Polen verkozen. Zijne tegenstanders erkenden echter deze verkiezing niet. Vorst Wisniowecki weigerde een onderhoud, waartoe Stanislaüs hem uitnoodigde; hij verliet met zijne aanhangers op nieuw de vergadering en begaf zich naar Praga. Alleen door de brug over de rivier zoo spoedig mogelijk af te breken, beveiligde hij zich tegen de vervolging van Leszinsky's aanhangers.

Met het zwaard in de vuist stonden de voor- en tegenstanders van koning Stanislaüs thans tegenover elkander; van weerszijden stroomde er bloed, maar tot eene beslissing kwam het niet, daar Wisniowecki zich onder de bescherming van het Russische leger stelde.

Al was Stanislaüs met eene groote meerderheid tot koning verkozen, al werd hem van alle zijden verzekerd, dat het geheele Poolsche volk hem aanhing, toch ontbrak hem eene gewichtige zaak, een leger, terwijl zijne tegenstanders door de Russische wapenen gesteund werden. Hij achtte zich derhalve binnen Warschau niet veilig. In de hoop, dat hem spoedig uit Frankrijk hulptroepen gezonden zouden worden, begaf hij zich naar de versterkte stad Danzig, om hier den aanval der Russen af te wachten. De vorst-primaat en de Fransche gezant, de markies de Monti, volgden hem.

Zijne vijanden zaten inmiddels niet stil. Onder bescherming der Russische wapenen hielden ongeveer 18 senatoren en 600 edellieden bij het dorp Komiec eene verkiezings-vergadering; den 5en October 1733 riepen zij keurvorst Frederik Augustus van Saksen onder den naam van Augustus III tot koning van Polen uit. De bisschop van Posen, Stanislaüs Stosius, die evenals de bisschop van Krakau, tot zijne aanhangers behoorde, proclameerde den nieuwen koning.

Deze daad eener kleine minderheid was eene schandelijke verkrachting van de staatsregeling; toch werd de verkiezing door de Russen als geldig erkend. Een Russisch leger onder den veldmaarschalk Lascy bezette Warschau voor den koning, in wiens naam de Russen voorgaven te handelen. Augustus III werd door hen uitgenoodigd om zich naar Polen te begeven, ten einde zijne heerschappij te aanvaarden.

Hij gaf aan de oproeping gehoor en vertrok met zijne gemalin Maria Josepha den 9en December uit Dresden. Op Poolsch grondgebied aangekomen, werd hij door afgevaardigden zijner partij met den meesten eerbied ontvangen en den 27en Januari 1734 werden de koning en de koningin door Johannes Lipski,

den bisschop van Krakau, plechtig gekroond. Een kroningsrijksdag kon Augustus III evenwel niet houden. Daartoe was het aantal der aanwezige afgevaardigden des adels te gering, want bijna geheel Polen was op de hand van koning Stanislaüs.

Deze had intusschen te Danzig kalm de aankomst van Fransche hulptroepen afgewacht: in plaats van de nationale geestdrift der Polen te doen ontvlammen, zijn steun te zoeken bij den gewapenden adel en den strijd met de Russen te wagen, had hij werkeloos de komst van Fransche hulptroepen verbeid. Hij achtte zich veilig binnen Danzig, waar raad en burgerij trouw aan hem gehecht waren.

Een Russisch leger onder Münnich, door eene Saksische afdeeling onder hertog Adolf van Weissenfels ondersteund, belegerde de vesting Danzig, in den beginne met weinig gunstigen uitslag; doch voor en na behaalde het eenige voordeelen, want de vurig gewenschte Fransche hulp bleef lang uit en toen zij eindelijk kwam, was zij te onbeduidend om de vesting te kunnen ontzetten. Wel ondernamen de Franschen een aanval op de Russische verschansingen, doch zij werden niet alleen teruggeslagen, maar zelfs grootendeels krijgsgevangen gemaakt.

Nu begreep Stanislaüs, dat zijne zaak verloren was. Danzig kon niet lang meer verdedigd worden; zelf ried hij het staatsbestuur het aanknoopen van onderhandelingen met de belegeraars aan. De dappere burgers deden dit, doch toen Munnich in de eerste plaats de uitlevering van koning Stanislaüs eischte, weigerden zij zich op zulke voorwaarden over te geven. Eerst nadat het Stanislaüs gelukt was, den 27en Juni vermomd uit de vesting te ontsnappen, volgde den 6en Juli de capitulatie. Aan de stad werd, tot straf voor hare trouw aan den zwakken koning Stanislaüs, eene boete van ruim drie en een half millioen gulden ten behoeve van Rusland opgelegd. De helft dezer som schold keizerin Anna aan de buitendien grootelijks verarmde inwoners vrij.

De vorst-primaat werd gevankelijk naar de Russische legerplaats gevoerd en alleen door Augustus III als koning van Polen te erkennen, kon hij zijne vrijheid koopen. Hij deed het en de meeste magnaten, die tot dusver de zijde van Stanislaüs gehouden hadden, volgden zijn voorbeeld. Zij werden door den paus ontslagen van den eed, dat zij geen vreemdeling tot koning van Polen zouden verkiezen, en aarzelden nu niet langer, Augustus III als koning van Polen te erkennen.

De voortvluchtige koning Stanislaüs bereikte na tal van gevaren — dikwijls was hij op het punt van gevangen te worden genomen — de Pruisische stad Mariënwerder; van daar begaf hij zich naar Koningsbergen, waar hij veiligheid en eene vriendelijke ontvangst vond. De Poolsche kroon, die hij tweemaal had gedragen, maar tot welker verdediging hij niet in staat was geweest, was voor altijd voor hem verloren. Wel verklaarde koning Lodewijk XV, voor een deel daartoe bewogen door de houding des keizers bij de Poolsche koningskeuze, aan Oostenrijk den oorlog, doch de vrede van Weenen (1735) maakte daaraan spoedig een einde. Stanislaüs ontving als schadeloosstelling voor de Poolsche kroon de hertogdommen Lotharingen en Bar, op voorwaarde, dat deze na zijn dood weer aan Frankrijk zouden komen.

Den 27en Januari 1736 onderteekende hij te Koningsbergen de akte waarbij hij afstand deed van den Poolschen troon, alleen den blooten titel behield hij en in het volgende jaar aanvaardde hij de regeering over het nieuwe, hem

toegewezen landje. Als hertog van Lotharingen heeft hij zich door eene zachte regeering de hartelijke liefde zijner onderdanen verworven. Eerst in den ouderdom van 89 jaar overleed hij den 23en Februari 1766.

Niet zoo gelukkig als de overwonnen koning Stanislaüs was zijn overwinnaar Augustus III, wien het nooit gelukte zich de liefde, zelfs niet de achting der Polen te verwerven, doch die het ook niet der moeite waardig achtte, daartoe eene poging te doen. Onder zijne regeering werd het Poolsche rijk hoe langer zoo meer zijnen ondergang tegemoet gevoerd.

Den 24en Juni 1736 hield Augustus III zijn plechtigen intocht binnen Warschau. Hier opende hij den bevredigings-rijksdag, den eersten rijksdag onder zijne regeering en den eenigen, die gedurende zijn bewind ten einde gebracht worden zou. Reeds vóor zijne kroning had hij de Pacta Conventa bezworen en in 75 artikelen alle mogelijke beloften voor zijne toekomstige regeering afgelegd. Op den genoemden rijksdag moest hij al deze beloften herhalen, vergiffenis voor al het gebeurde schenken, de verwijdering van de Russische en Saksische troepen toezeggen en toestaan, dat door eene rijkswet het invoeren van vreemde troepen in het rijk als een schandelijk misdrijf, ja als eene halsmisdaad werd gebrandmerkt. Hij deed dit, hoewel hij zelf zijne kroon alleen aan de hulp der Saksische en Russische legers te danken had. De wetten tegen de protestanten werden verscherpt, hunne uitsluiting van alle staatsambten werd bij de wet voorgeschreven.

De dertigjarige regeering van Augustus III als koning van Polen in bijzonderheden te beschrijven, zou de moeite niet loonen; zij levert ons niets op dan een treurig beeld van het steeds toenemend verval van het eens zóo machtige en bloeiende rijk.

Augustus III was volkomen buiten staat om aan de in Polen heerschende regeeringloosheid paal en perk te stellen en orde te scheppen in een rijk, dat meer dan eenig ander behoefte had aan een krachtig regent. Hij was niet eens in staat om het kleine, vreedzame Saksen te regeeren, hoeveel te minder dus het onophoudelijk door veeten des adels verscheurde Poolsche rijk; daartoe deed hij dan ook niet eens de geringste poging. Hij hield bijna voortdurend te Dresden verblijf; om de twee jaren maakte hij eene reis naar Warschau; alleen toen het hem gedurende den zevenjarigen oorlog onmogelijk was in zijne Saksische hoofdstad te wonen, bleef hij langeren tijd in Polen.

Traag en stompzinnig had Augustus III een tegenzin tegen het behandelen van zaken, die hij dan ook aan zijne ministers overliet; hij zelf schepte alleen genoegen in de jacht, zijne eenige uitspanning. Schlosser schetst in zijne geschiedenis van de achttiende eeuw de treurige regeering van Augustus III in Polen en Saksen met de volgende woorden:

„De koning van Polen en keurvorst van Saksen was een goedhartig man, hij leefde in de meest koelbloedige afzondering van alle regeeringszaken en verdreef de verveling, die ook lieden van zijn karakter nu en dan ondervinden, door tabak rooken en door zijn omgang met den graaf en de gravin Brühl, van welke de eerstgenoemde ook voor de koningin tamelijk vriendelijk was. De menschen, die den koning van den last van het lezen en schrijven onthieven, beschermden hem zoo goed, dat men hem niet eens wanneer hij naar de kapel ging, wat hij nooit verzuimde, een verzoekschrift overhandigen kon. De eigenlijke regeering werd gevoerd eerst door Salkowsky, dewijl hij de plaats van opperkamerheer of

bestendig gezel des konings voor andere betrekkingen ingeruild had van graaf Brühl, wiens loopbaan hem van de betrekking van page tot het ambt van opperkamerheer gevoerd had; de laatste verbond zich daarna echter met 's konings biechtvader en met de koningin, om Salkowsky ten val te brengen. Alle verdiensten van Salkowsky hadden bestaan in de ondervinding en dressuur van een geschikten page. Brühl (1738) was alzoo de tweede page, die in Polen en Saksen de eerste rol speelde; later nam hij een lakei in zijn dienst, dien hij tot graaf maakte.

Reeds Salkowsky had in vijf jaren een vermogen van twee millioen verworven; maar hij had ook bij het wegschenken van Poolsche starostieën, woiwodeschappen, kroonambten, enz. zeer groote geschenken ontvangen; zijne verschillende ambten brachten hem daarbij jaarlijks honderd tachtig duizend gulden op, hij hield slechts acht bedienden en had jaarlijks voor eigen gebruik niet meer dan tien duizend gulden noodig. Brühl daarentegen beschouwde het arme Saksen als zijn landgoed en de Saksers als zijne lijfeigenen. Hij werd, zoodra de koning hem (1746) tot eersten minister verheven had, feitelijk de regeerende vorst des lands, want koning Augustus hoorde zoo ongaarne over zaken spreken, dat hij in een oorlog dikwijls niet eens wist, waar zijne troepen stonden. Brühl zelf had geen verstand van zaken, zijne acht secretarissen waren dus de eigenlijke ministers, elk voor zijn vak; de bekwame en ijverige presidenten, geleerde, achtenswaardige, met pralende titels toegeruste mannen van zaken, konden wel beraadslagen en vertoogen indienen, doch de beslissing berustte in handen van Brühl's werktuigen. Zijne bedienden ontvingen de eerste ambten, en elk van zijne vele pages kon zeker zijn van eene schitterende toekomst. Hennike, b. v. was op zijn dertigste jaar lakei, hij huwde Brühl's kamermeisje, klom van ambt tot ambt op, werd graaf en kon naar hartelust zorg dragen, dat het Saksische volk uitgemergeld werd ten behoeve van zijn voormaligen heer. Niemand kon overigens vriendelijker den despoot spelen en hoflijker een land uitzuigen dan graaf Brühl, die ook den geringste met plichtplegingen overlaadde en iedereen, ook wanneer hij niets te hopen had, met beloften troostte.”

In Polen zou Brühl als vreemdeling van de regeering uitgesloten zijn geweest, maar hij bedacht een goed middel om ook in dit rijk de leiding der staatszaken tot zich te trekken. Een stamboom werd er vervaardigd, waardoor Brühl bewees, dat hij van Poolsche afkomst was, en welke hij door eene rechterlijke uitspraak liet bekrachtigen. Daardoor was hij een Pool geworden en kon hij in Polen, evenals in Saksen, de regeering voor den koning voeren, voor zoover er althans in Polen van eene regeering sprake kon zijn. Zij bestond hoofdzakelijk daarin, dat Brühl de staatsambten voor de hoogst mogelijke sommen verkocht en zich daardoor onmetelijke rijkdommen verwierf, die hij weer op de schandelijkste wijze verkwistte. Omtrent Brühl's geldverspilling worden ons door zijne tijdgenooten schier ongeloofelijke dingen verhaald. Eén hunner zegt:

„Toen hij in de jaren 1744—1747 in Dresden was, verschenen er op Brühl's tafel nooit minder dan dertig schotels en dat in zulk een overvloed, dat de bedienden zoo veel eten uit huis konden dragen als zij maar wilden. Werd er een weinig uitgehaald, dan moesten er ten minste vijftig schotels opgedragen worden; bij een feest klom dit aantal tot tachtig, ja tot honderd! Ik heb in der tijd koninklijke hoven gezien, waar op de koninklijke tafel in den regel twaalf en bij feestelijke gelegenheden vier en twintig

en dertig schotels verschenen. In die dagen telde Brühl's dienstpersoneel ten minste twee honderd personen; daaronder waren twaalf kamerdienaars, twaalf pages, alle mogelijke huisbedienden, van stalmeesters, pikeurs, huishofmeesters, tot koks en kelderschrijvers toe, gelijk slechts aan de grootste hoven worden aangetroffen. In de keuken vond men vier hoofdkoks, twaalf andere koks en zooveel koksjongens en loopjongens, dat hun getal tot boven de dertig klom. De schoenen van den graaf werden bij honderd paren, en zijne pruiken bij dozijnen tegelijk uit Parijs ontboden en zelfs pasteien kwamen per post uit Parijs. De chocolade moest, hoewel zij te Dresden en te Leipzig zeer goed vervaardigd werd, uit Rome en Weenen komen. Bijna niets, dat men zag of gebruikte, was in Saksen gemaakt."

In het samenschrapen der grootst mogelijke sommen bestond bijna uitsluitend de regeeringskunst van Brühl. Voor het overige liet hij de bestaande regeeringloosheid voortwoekeren. Hij bekreunde zich er niet om, dat de aanzienlijke edelen bijna onophoudelijk in veete met elkander leefden, dat in het midden der 18e eeuw Polen het eenige land in het beschaafde Europa was, dat nog aan het middeneeuwsche vuistrecht bleef prijsgegeven.

Ook tegenover het buitenland waren Augustus III en zijn minister niet in staat om eene zelfstandige staatkunde te volgen; zij gehoorzaamden blindelings den wenken, die zij van het Russische hof ontvingen. De Russische gezant te Warschau had meer te zeggen dan de koning zelf.

Door dit slaafs volgen van de Russische staatkunde verloor de Poolsche staat alles wat hem in Europa nog van zijn vroeger aanzien overgebleven was, terwijl hij door Rusland zelf evenmin werd geacht.

Hoewel Polen in vrede met al zijne naburen leefde en niet rechtstreeks deel nam aan de oorlogen, die onder Augustus' regeering Europa teisterden, had het ongelukkige land onder deze oorlogen toch veel te lijden. De Russen trokken over Poolsch grondgebied heen en weer, zonder zich te bekommeren om de rechten van onzijdigen en hielden daarbij menigmaal huis, alsof zij zich in 's vijands land bevonden. De staat moest dit lijdelijk aanzien, hij had immers geen leger meer om zijne onafhankelijkheid te verdedigen, het eens zoo dappere en krijgshaftige volk was door weelde en praal ontzenuwd.

Adel en volk waren verdeeld in ontelbare partijen, die elkaar met de meeste verbittering bestreden. Velen der rijkste en aanzienlijkste edelen waren met lichaam en ziel aan Rusland verkocht, de protestanten daarentegen, vooral in Poolsch-Pruisen en in Groot Polen, misnoegd over de beperking van hunne rechten en vrijheden, zagen met vurig verlangen naar buitenlandsche hulp uit bij de krachtige protestantsche vorsten van het zoo machtig gewordene koninkrijk Pruisen.

Zoo ging het ongelukkige Poolsche rijk al sneller en sneller zijn ondergang tegemoet, en reeds tegen het einde der regeering van Augustus III hing zijn bestaan slechts van de genade der machtige naburige vorsten af.

VIJF EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

Engeland. Koningin Anna. Invloed der hertogin van Marlborough. Regeering der Whigs. Marlborough's macht en invloed op het volk. Vereeniging van Schotland met Engeland. Onverdragelijke trots der hertogin van Marlborough. Lady Masham. Sacheverell. Val van het Whig-ministerie door vrouwenkuiperijen. Ommekeer in Engeland's binnen- en buitenlandsche staatkunde. Val van Marlborough. Vrede van Utrecht. De protestantsche wet op de erfopvolging. Liefde van koningin Anna voor haren broeder Jacobus III. Verstandhouding van lord Oxford en lord Bolingbroke met Jacobus III. Dood der »goede" koningin Anna.

De dood van Willem III (zie Dl. IX blz. 46) bracht niet alleen in Engeland, maar ook in geheel Europa een groote ontsteltenis teweeg. Willem's schoonzuster Anna, die hem volgens de besluiten van het parlement opvolgen moest, was eene goedhartige, zwakke, wispelturige vrouw. Het was bekend, dat zij eene warme genegenheid koesterde voor haren broeder, den door Lodewijk XIV erkenden en beschermden pretendent, die zich zelven Jacobus III, den wettigen koning van Engeland, noemde, ja dat zij zelfs groote voorliefde voor Frankrijk bezat. De vrees, dat met Willem III ook zijne staatkundige plannen ten grave zouden dalen, was derhalve niet meer dan natuurlijk.

Toch aanvaardde Anna de regeering, zonder van eene enkele zijde den minsten tegenstand te ontmoeten. De Whigs begroetten haar met blijdschap als koningin, omdat zij slechts hierdoor den gehaten Jacobus III, den katholieken Stuart, den weg tot den troon konden versperren; de Tories, omdat zij hoopten, dat Anna haar best zou doen om haren broeder eens tot haren opvolger te doen benoemen.

Zij, die gehoopt hadden, dat Anna als koningin aan de regeeringsbeginselen van Willem III en vooral aan zijne buitenlandsche staatkunde ontrouw worden zou, werden in hunne verwachtingen bitter teleurgesteld. Anna bleef als koningin aan hare oude vriendin, de hertogin van Marlborough, even getrouw als te voren (zie Dl. IX blz. 30); zij liet zich door deze, hare eerste eeredame, bij alle regeeringszaken leiden, en daar de hertogin in het belang van haren gemaal de voortzetting van den oorlog wenschte, werd deze met de uiterste krachtsinspanning gevoerd, want Marlborough had den oorlog niet alleen tot bevrediging van zijne eerzucht, maar evenzeer van zijn gouddorst noodig. Dat Marlborough in den strijd tegen Lodewijk XIV schitterende zegepralen behaalde en zich hierdoor een onsterfelijken roem als krijgsheld verwierf, hebben wij vroeger reeds verhaald (zie Dl. IX bl. 213 vlgg.). Wij hebben ons derhalve slechts

met de geschiedenis van Engeland gedurende den oorlog bezig te houden. Zoolang de Tories in het kabinet der koningin als ministers zaten, was Marlborough niet zeker, dat zijne loopbaan als veldheer niet te eeniger tijd plotseling door een vredesverdrag gesloten zou worden; hij drong derhalve op eene verandering van het ministerie aan. Ook op dit punt gaf de koningin, die zich geheel door hare vriendin leiden liet, zonder aarzelen toe. Marlborough's schoonzoons, Godolphin en Sunderland, werden aan het bewind geroepen; wel bleven nog eenige Tories in het kabinet, doch hunne macht was gefnuikt, de regeering was op nieuw in handen der Whig-partij en hare macht groeide van jaar tot jaar aan door de schitterende voordeelen, welke Marlborough op het slagveld behaalde, en door den roes der zegepraal, die tengevolge van deze schitterende overwinningen de Engelschen beving, en Marlborough tot den lieveling des volks maakte.

Het gelukte der regeerende partij, een maatregel door te zetten, die van het grootste belang werd voor de ontwikkeling van het Britsche rijk; de vereeniging van Engeland met Schotland. Reeds Willem III had gepoogd, deze vereeniging tot stand te brengen, doch hij had dit plan, dat afgestuit was op den onoverwinlijken tegenstand der op hunne onafhankelijkheid zoo fiere Schotten, moeten opgeven. Wat den krachtigen koning niet gelukt was, gelukte der zwakke koningin Anna, onder begunstiging der omstandigheden, omdat vele protestantsche Schotten in de vereeniging van hun land met Engeland het beste middel zagen om hun land voor den terugkeer der katholieke Stuarts te beveiligen. Zij waren des te meer tot dezen maatregel geneigd, omdat juist in Schotland, voornamelijk onder de Hooglanders, de aanhangers van Jacobus III zeer talrijk waren.

Reeds in het jaar 1702 had zoowel het Schotsche als het Engelsche parlement besloten, dat de koningin gevolmachtigden benoemen zou, om de Unie van Engeland en Schotland voor te bereiden. Eerst in 1706 nam men echter dit werk met ernst ter hand. Uit beide landen werden commissarissen verkozen, die met elkaar in overleg traden en een plan van vereeniging ontwierpen, dat de goedkeuring der koningin wegdroeg. Beide rijken zouden voortaan door éen parlement, dat van Groot-Brittanje, vertegenwoordigd worden; Schotland zou derwaarts 16 lords en 25 leden van het lagerhuis afvaardigen; de troonsopvolging zou voor beide rijken gemeenschappelijk geregeld worden, bovendien werden zij gelijkgesteld in alle rechten en handelsvrijheden; alleen ten aanzien van het burgerlijk recht, van de voorrechten des adels en bovenal van de kerkordening zou Schotland's zelfstandigheid geëerbiedigd worden.

Het plan van vereeniging ontmoette grooten tegenstand, niet alleen in Schotland, maar evenzeer in Engeland.

De dweepzieke aanhangers der Engelsche episcopale kerk vonden het onverantwoordelijk, dat de Schotten hunne presbyteriale kerkinrichting mochten behouden; de Schotsche adel daarentegen vreesde, dat hij door het prijsgeven van Schotland's eeuwenoude zelfstandigheid al zijne voorrechten verliezen zou. Zoo ontstond er een hevig verzet tegen de Unie. Strijdschriften werden in menigte gedrukt en in Schotland verspreid. Men spoorde het volk aan om zich desnoods met geweld tegen de vereeniging te verzetten en bewerkte ook, dat te Edimburg onlusten uitbraken. In weerwil hiervan werd de Unie in het Schotsche parlement met 190 tegen 7 en in het

Engelsche met 274 tegen 116 stemmen aangenomen en den 6en Maart 1707 door de koningin bekrachtigd.

Deze overwinning had de macht der Whigs nog verhoogd; zij dreven door, dat nu ook (1708) de beide eenige Tories, die nog in het ministerie zaten, Harley, de latere lord Oxford, en Henry St. John, de latere lord Bolingbroke, omdat zij heimelijk vredesonderhandelingen met Frankrijk aangeknoopt hadden, van de regeering verwijderd werden.

Doch juist in deze dagen, toen de Whigs het toppunt van hunne macht bereikt hadden, deden de eerste kenteekenen, hoe weinig merkbaar ook, van hun naderenden val zich voor; evenals zij hunne macht te danken hadden aan den invloed der hertogin van Marlborough, verloren zij die weer door den overmoed en de aanmatiging derzelfde vrouw.

De vriendschap, welke koningin Anna voor de hertogin van Marlborough koesterde, werd door hare ondragelijke heerschzucht op een al te zware proef gesteld, zij begon te verflauwen, toen Anna hare genegenheid aan eene andere vertrouwde, jonkvrouw Hill, de latere lady Masham, schonk. Hill haatte de trotsche hertogin van Marlborough; toch was zij langen tijd niet bij machte om iets tegen haar te ondernemen, dewijl Anna door de macht der gewoonte sterk aan hare oude vriendin gehecht was; alleen wist zij te bewerken, dat de koningin heimelijk verstandhouding aanknoopte met Harley en St. John, die door haar tegen haren zin ontslagen waren.

Terwijl het Whigministerie zich in het bezit der hoogste macht verheugde, werd de grond onder zijne voeten ondermijnd. St. John, een zeer geslepen en gewetenloos intrigant, wist te bewerken dat de openbare meening zich tegen de Whigs keerde, en deze maakten hem zijn werk gemakkelijk, daar zij zich meermalen schuldig maakten aan verduistering van voor den oorlog bestemde gelden. Zelfs in het parlement werden daarover scherpe klachten aangeheven.

Was Anna reeds zeer koel jegens hare ministers, nog meer werd zij door het volgende voorval tegen hen ingenomen. Een geestelijke, Sacheverell genaamd, had eene predikatie gehouden tegen de Whigs en tegen de uitsluiting van de wettige linie der koninklijke familie van de erfopvolging. Hij werd hierom voor den rechter gedaagd. De koningin woonde zijne verdediging bij, waarin hij zijne denkbeelden omtrent des christens verplichting tot lijdelijke gehoorzaamheid uitsprak; Anna was zeer verontwaardigd, wijl Sacheverell, wiens gevoelens geheel met de hare overeenstemden, veroordeeld werd, en toen de onbeschaamdheid der hertogin van Marlborough alle grenzen te buiten ging, werden de Whigs het voorwerp van Anna's doodelijken haat.

Jonkvrouw Hill wist van deze gelukkige omstandigheden partij te trekken; zij stookte het vuur in stilte aan, het kwam aan 't hof tot een hevigen twist tusschen de vrouwen. Het gevolg hiervan was vooreerst de verwijdering van de hertogin en de zegepraal van jonkvrouw Hill, doch kort daarop een geheele ommekeer in Engeland's binnen- en buitenlandsche staatkunde. De ministers ontvingen de een na den ander hun ontslag. Harley en sir John werden teruggeroepen en het parlement werd ontbonden.

Tegen den hertog van Marlborough, den door het volk vergoden overwinnaar, durfde Anna in den aanvang geen vijandigen maatregel nemen. Het Torieministerie moest hem voorloopig op zijn post aan het hoofd van het leger laten, doch achter zijn rug onderhandelde het heimelijk met

Frankrijk, over het sluiten van den vrede. Terwijl de Engelsche troepen nog aan de zijde der Nederlandsche streden, ontving koningin Anna in 't geheim den Franschen onderhandelaar, ja, St. John sloot zelfs reeds vredespreliminairen, zonder zich er om te bekommeren, dat Engeland daardoor zijne bondgenooten op de laaghartigste wijze verried.

Marlborough stelde tegen de op hem gemunte aanslagen dergelijke kuiperijen over. Hij liet het gerucht verbreiden, dat de ministers alleen met Frankrijk vrede wilden sluiten, om de protestantsche troonsopvolging te veranderen en Jacobus III na den dood van koningin Anna ten troon te verheffen. Het ministerie daarentegen zette het parlement en het volk tegen den hertog op, door te bewijzen, dat de beroemde held zijne macht op de schandelijkste wijze tot het verduisteren van gelden misbruikt had. Dit was dan ook maar al te gemakkelijk te bewijzen. Het parlement verklaarde Marlborough schuldig en thans durfden zijne vijanden hem afzetten.

Den 1en Januari 1712 ontving Marlborough in een schrijven der koningin zijn ontslag; de hertog van Ormond moest hem vervangen (Zie Dl. IX blz. 245). Prins Eugenius, des hertogs wapenbroeder, reisde tevergeefs naar Londen; het gelukte hem niet, verandering te brengen in de genomen besluiten, want de onvermoeide St. John wist met onwederlegbare bewijzen te staven, dat Marlborough medeplichtig was geweest aan het bedrog en de verduistering van gelden, door leveranciers van het leger op groote schaal gepleegd. De secretaris van oorlog, Robert Walpole, die zijn naam later zóo beroemd zou maken, werd insgelijks aangeklaagd, gevangen genomen en smadelijk verbannen uit het parlement, waarvan hij lid was.

Na den val van Marlborough bracht het Torie-ministerie zonder veel moeite den vrede van Utrecht tot stand(Zie Dl. IX blz. 247 vlg.):

Wel was in dat verdrag de voorwaarde opgenomen, dat Lodewijk XIV den pretendent Jacobus III, die zich onder den naam van ridder van St. George in Lotharingen ophield, zijne bescherming onttrekken zou, doch ook deze bepaling stelde de protestantsche bevolking van Engeland niet gerust. Op nieuw werd het gerucht verbreid, dat de koningin in vereeniging met hare ministers heimelijk pogingen aanwendde om de troonsopvolging te veranderen en haren broeder Jacobus III als haar opvolger te doen uitroepen.

Dit gerucht, dat in de beraadslagingen van het parlement meer dan eens ter sprake gebracht werd, was zekerlijk niet geheel uit de lucht gegrepen. De koningin hield veel van haren broeder; in hem, niet in den vreemden erfgenaam, dien de in het jaar 1701 vastgestelde regeling als haar opvolger aanwees, stelde zij belang. Had Anna kinderen gehad, dan zou zij voor deze tegen haren broeder partij getrokken hebben, doch al hare kinderen uit haar huwelijk met den prins van Denemarken (13 in getal) waren vroeg gestorven, en juist daarom had Willem III zorg gedragen, dat in het jaar 1701 de erfopvolging door het parlement geregeld was.

Deze wet bepaalde, dat alle katholieke leden der regeerende familie voor altijd van den troon uitgesloten zouden zijn. Hierdoor werd eene kleindochter van koning Jacobus I, de keurvorstin Sophia van Hannover, de dochter van de paltsgravin of winterkoningin Elisabeth (Zie Dl. VIII blz. 221) de naaste erfgenaam van den troon; evenmin voor haar als voor haren zoon, den keurprins George Lodewijk (geboren 1660), voelde ko-

ningin Anna de minste genegenheid. Hoewel zij den keurprins den titel van hertog van Cambridge en zijnen zoon dien van hertog van Glocester geschonken had, wilde zij toch niet eens de tegenwoordigheid van den toekomstigen koning in Engeland dulden, hij mocht zijne plaats in het Hoogerhuis niet innemen, zelfs der keurvorstin-weduwe werd het verblijf in Engeland verboden en Anna weigerde, hare verwanten ook met de geringste som gelds te ondersteunen.

De Whigs, die in het parlement weer de meerderheid gekregen hadden, zagen in dien afkeer der koningin van het Hannoversche vorstenhuis een ernstig gevaar. Zij wisten, dat Harley, thans lord Oxford, met den pretendent in geheime verstandhouding stond, en dat lord Bolingbroke Jacobus' trouwe aanhanger was. Vreezende, dat het Torieministerie tot een gewelddadigen stap, tot het vernietigen van de bestaande regeling der troonsopvolging besluiten zou, beraadslaagden zij er reeds over, of de keurvorst George Lodewijk van Hannover, die na den dood zijner moeder (18 Juni 1714) thans de eenige wettige troonopvolger was, niet tegen den wil der koningin naar Engeland moest geroepen worden, reeds scheen het, dat hier en daar onlusten zouden uitbreken, — toen, tot geluk voor het land, koningin Anna den 12en Augustus 1714 stierf, eer zij door eenige daad haren wensch om door haren broeder Jacobus opgevolgd te worden, der vervulling nabij had kunnen brengen. Men verhaalt, dat zij nog op haar sterfbed haar leedwezen te kennen heeft gegeven, dat haren armen broeder, in strijd met alle goddelijke en menschelijke wetten, de kroon van Engeland ontroofd was.

De dood van Anna onthief de Whigpartij van eene groote zorg; in weerwil hiervan wekte haar sterven in wijden kring diepe droefheid. Het volk had de zwakke, maar goedhartige vrouw liefgehad en hield hare nagedachtenis in eer, door haar den bijnaam „de goede koningin Anna" te schenken.

ZES EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

Engeland. George I van Hannover. Sophia van Celle en de graaf van Königsmark. De koninklijke bijzitten, baronesse van Kielmansegge en Melusine van Eberstein. Karakter van George I. Het nieuwe Whigministerie. Robert Walpole. Aanklacht tegen Oxford, Bolingbroke en Ormond. Proklamatie van Jacobus III. Bolingbroke in dienst van den pretendent. De Jacobietische opstand. De graaf van Mar. Hulp uit Holland. Treffen bij Sheriffmoor en Preston. Vlucht van Jacobus III. Zijne onderhandelingen met Zweden. Wreede straf der Jacobieten. Herhaald verraad van Bolingbroke. De Septennial bill. Invloed dezer wet op het Engelsche staatsleven. Regeering van het Whigministerie. Hannoveraansche staatkunde van George I. Vriendschappelijke verhouding met Frankrijk. Blount en de Zuidzeecompagnie. Schandelijke windhandel. Zijne gevolgen. Dood van George I. George II. Zijn karakter. Carolina van Anspach. De koninklijke bijzitten. Invloed van Robert Walpole Zijne verdiensten jegens Engeland. Veranderde verhouding der partijen. De volkspartij. Walpole's plannen tot hervorming van het belastingstelsel. De accijnsenbill. De censuur verscherpt. Walpole's zucht tot vrede.

George van Hannover aanvaardde de regeering zonder den geringsten tegenstand te ontmoeten, want de pretendent Jacobus, die hem zeer gaarne den troon betwist zou hebben, meende dit voor 't oogenblik louter met woorden te moeten doen, al maakte hij zich ook gereed om zijn vermeend erfrecht spoedig met het zwaard in de vuist te verdedigen.

George was bij het aanvaarden van de regeering een man van 54 jaar; zijn verleden beloofde niet veel voor de toekomst. Wel had hij als soldaat bij meer dan éene gelegenheid moed en geestkracht aan den dag gelegd, doch overigens nooit getoond, bijzondere gaven van hoofd of hart te bezitten, die grond konden geven tot de hoop, dat hij een goed regent zou zijn. Dat hij wreed en wraakgierig was, had zijn gedrag jegens zijne eigene gemalin bewezen.

Sophia van Celle, George's gemalin, was door haren vader, die de zeden van het Fransche hof naäapte, geheel opgevoed in den lichtzinnigen geest, die aan dat hof heerschte. Zij achtte het volkomen geoorloofd, dat eene Duitsche vrouw een begunstigd minnaar had, en als zoodanig nam zij den graaf van Königsmark aan, zoowel tot zijn als tot haar eigen ongeluk! Bij een nachtelijk bezoek in het slot te Hannover verdween de graaf plotseling. Hij werd door een edelman op aansporing van den keurvorst van Hannover vermoord. De keurvorstin werd van haren gemaal gescheiden en gevankelijk naar het slot Ahlden gebracht, waar zij haar leven in gevangenschap doorbracht.

Was George streng, ja onverbiddelijk tegenover zijne gemalin, toch was hij dit niet tegenover zich zelven. Hij leefde met twee adellijke Hannoversche dames, zijne bijzitten, de baronesse van Kielmansegge en Melusine van Eberstein. Grove zinlijkheid ging — alles behalve zeldzame vereeniging! — bij hem met kerkelijke vroomheid en wreedheid jegens zijne vijanden gepaard. Daarbij trouwloos in de staatkunde, gelijk de meeste vorsten van zijn tijd, traag, onbeschaafd en onwetend, was George I zeker geen vorst, die in staat mocht heeten om zich de liefde der Engelsche natie te verwerven, wier taal en zeden hem vreemd waren. Zelfs als koning van Engeland leerde hij niet eens Engelsch spreken.

George I wist zeer goed, welke pogingen de Tories hadden aangewend om het Hannoversche Huis van de troonsopvolging uit te sluiten. Zijn eerste werk was derhalve, de Tories van de regeering te verwijderen en een Whigministerie te vormen. Townshend werd secretaris van staat, Robert Walpole, dezelfde, die eerst voor korten tijd wegens verduistering van gelden op de smadelijkste wijze uit het parlement verwijderd was, kanselier der schatkist, Marlborough, die uit zijne ballingschap was teruggekeerd, opperbevelhebber van het leger.

Wij verkrijgen eene zeer duidelijke, hoewel alles behalve vleiende voorstelling van de in die dagen heerschende begrippen van zedelijkheid, wanneer wij zien, dat George I zich volstrekt niet ergerde aan Walpole's verleden; hij was tevreden met de overtuiging, dat Walpole een onverzettelijke Whig en een zeer bekwaam man was. Op zedelijkheid en rechtschapenheid stelde hij evenmin prijs als Walpole's partij zelve dit deed: ook deze vergaf hem gereedelijk dat in die dagen bij alle standen der maatschappij maar al te gebruikelijk middel om zich te verrijken; ook zij stelde het bovenal op prijs, dat Walpole niet alleen bijzonder knap, maar ook zeer aangenaam in den omgang was en daardoor een schier onbeperkten invloed bezat. Dat hij het met de voorschriften der zedelijkheid zoo nauw niet nam, dat hij nooit schroomde de toevlucht te nemen tot schandelijke middelen, zoo ze hem slechts tot zijn doel konden voeren, zooals het koopen van stemmen, het omkoopen van beambten, enz., dan werd dit door zijne partij niet als een smet op zijn karakter, maar integendeel als eene aanbeveling beschouwd.

De zedeleer van dien tijd legde bij het beoordeelen van der menschen daden een geheel anderen maatstaf aan dan wij heden ten dage plegen te doen. Alle partijen stonden in dat opzicht gelijk en de Tories waren niet beter dan de Whigs. Zoo onderscheidde Walpole's tegenstander, lord Bolingbroke, zich wel door kennis, geestigheid en gevatheid, doch tegelijk door de meest onbeschaamde verachting van alle zedelijkheid. Hij was een man zonder beginselen, die zelfs niet schroomde het schandelijkste verraad te plegen, wanneer zijn belang dit meebracht.

De Tories waren ten val gebracht; het nieuwe, onder Walpole's invloed verkozene parlement betoonde zich jegens hem zeer gunstig gezind en Walpole kon dus tot een hoogst belangrijken maatregel besluiten. Hij stelde de hoofden van het vorige ministerie, Oxford, Bolingbroke en Ormond, in staat van beschuldiging wegens begunstiging van den pretendent en wegens het overijld sluiten van den vrede van Utrecht. Bolingbroke en Ormond vluchtten naar Frankrijk, doch Oxford werd naar den Tower gebracht. Tevergeefs beweerden hunne vrienden, dat de aanklacht de overledene koningin Anna trof, de Whigs antwoordden hun, dat de verant-

woordelijke ministers alleen van alle regeeringsdaden rekenschap moesten geven.

Dat de verandering van ministerie eene staatkundige noodzakelijkheid was, bleek reeds in den kort daarop uitgebarsten Jacobietischen opstand, die zeer gevaarlijk had kunnen worden, indien hij niet door het Whig-ministerie reeds in de kiem verstikt was.

Jacobus III, de pretendent, had terstond na den dood van koningin Anna eene verklaring uitgevaardigd, waarin hij zijn recht op den Engelschen troon handhaafde; hij verzekerde daarin, dat hij tot heden den zaken haren loop gelaten had, dewijl hij op de gunstige gezindheid zijner zuster Anna had gerekend, dat hij echter, nu de natie, na Anna's dood, in plaats van haren wettigen vorst recht te doen wedervaren, in strijd met alle erfrecht een vreemdeling tot den troon geroepen had, tot verdediging van zijn goed recht zou optreden.

Dit waren niets dan holklinkende woorden, gelijk Jacobus III over het geheel een man van het woord, niet van de daad was. Onwrikbaar was hij alleen in zijne trouw aan de R. Katholieke kerk, voor het overige echter was hij laf en besluiteloos. Indien hij niet zoo met hart en ziel aan de Roomsche kerk gehecht was geweest, maar had kunnen besluiten, tot het protestantisme over te gaan, dan zou hij ongetwijfeld een gevaarlijk tegenstander voor George I zijn geworden, wien vele Engelschen en Schotten zijne Duitsche afkomst en manieren maar niet konden vergeven. Tot geluk voor de vrijheid en de ontwikkeling van het Engelsche volk bleef hij — in dezen eerbiedwaardiger dan Hendrik IV van Frankrijk — aan zijne kerk getrouw. Hij zou zich gaarne in Engeland bemind gemaakt hebben, doch nooit ten koste van zijne godsdienstige overtuiging. Eens vroeg hij den ruwen lord Douglas, hoe hij het wel aanleggen moest om de harten der Engelschen te winnen; hij ontving het meer oprechte dan wellevende antwoord: „Neem een dozijn Jezuïeten met u mee naar de overzijde en laat deze bij de landing ophangen, dan zal het volk u met gejuich begroeten."

Dezen voorslag kon Jacobus III natuurlijk niet aannemen, doch evenmin hechtte hij zijn zegel aan een minder gewelddadig en verstandiger voorstel, dat hem gedaan werd door lord Bolingbroke, die na zijne vlucht in dienst van den pretendent trad en hierdoor op de beste wijze de waarheid der tegen hem gerichte aanklachten bewees. Bolingbroke, de bekwame, talentvolle staatsman, werd omdat hij een vrijgeest was, aan het hof van Jacobus III achteruitgezet bij bijgeloovige, dweepzieke katholieken en eene proclamatie, welke hij voorstelde, om voor een opstand, die in Engeland en Schotland uitbarsten moest, ook een deel der protestanten te winnen, werd op raad der priesters en hunne werktuigen zoo veranderd, dat het voornemen om alle gedane beloften te breken, daaruit duidelijk sprak.

In weerwil van al zulke dwaze maatregelen waren er in Engeland en Schotland nog genoeg dwepers, om een opstand ten gunste van Jacobus III te beproeven. De Jacobieten rekenden op de ontevredenheid der Tories met de regeerende Whigpartij, op den afkeer der Engelschen van den Duitschen koning, die niets deed, om zich de liefde of slechts de achting des volks te verwerven, tegen wiens zedeloos leven de geestelijkheid in het openbaar opkwam, en op de verbittering van vele Schotsche patriotten, die maar niet berusten konden in de Unie met Engeland.

De graaf van Mar, een der ministers der vorige regeering, stond aan het hoofd der Schotsche Jacobieten, en hij bracht in Schotland een niet

onbeduidende legermacht op de been; eene andere bende verzamelde zich in Northumberland, eene derde troepenafdeeling zou aangevoerd worden door den hertog van Ormond, die op kosten van Spanje eene landing in het Zuiden van Engeland beproeven zou.

Het sein tot den opstand werd gegeven door den graaf van Mar, die te Castletown onder een grooten toeloop van volk Jacobus III tot koning uitriep.

Het Whigministerie liet zich door den slecht beraamden en in overijling begonnen opstand geen vrees aanjagen. Walpole legde eene onvermoeide werkzaamheid aan den dag, hij trok onophoudelijk troepen bijeen en werd door het parlement zoo krachtig mogelijk ondersteund. Reeds vroeger, toen het eerste gevaar voor eene landing van den pretendent was ontstaan, was een prijs van 100.000 pond op zijn hoofd gezet, thans werd door het parlement een aanzienlijke som toegestaan en de Habeas Corpus-acte geschorst. Uit Holland ontving men op de eerste aanvraag terstond de noodige hulptroepen. De hertog van Argyle werd met het opperbevel over de tegen de rebellen in Schotland afgezondene troepen bekleed. Den 12en November 1715 sloeg hij de ongeveer 16.000 man sterke Jacobieten onder Mar, bij Sheriffmoore, niet ver van Dumblaine, en denzelfden dag werden ook de Engelsche Jacobieten door Carpenter bij Preston verslagen. Hiermee was aan de hoop der opstandelingen de bodem ingeslagen; de hertog van Ormond, die zich in het Westen van Engeland vertoond had, mocht blij zijn, dat het hem gelukte, veilig naar Frankrijk terug te keeren.

Toen Jacobus III in Januari 1716 op Schotschen bodem landde, was het lot van den opstand reeds beslist. Wel stonden de Hooglanders nog onder de wapenen, wel begroetten de geestelijkheid en de burgerij van Aberdeen hem met blijdschap als koning van Schotland en Engeland, doch hij zelf kwam weldra tot de overtuiging, dat hij niets meer te hopen had. Toen de Hollandsche hulptroepen, met Engelsche troepen vereenigd, in aantocht waren, nam hij een kort besluit. Hij redde zich met den graaf van Mar door eene heimelijke vlucht en gaf zijne aanhangers aan de wraak van George I prijs. Hij hoopte binnen kort beter voorbereid en door verbintenissen met buitenlandsche vorsten versterkt, zijn aanslag te kunnen herhalen. Hij knoopte met dit doel onderhandelingen aan met Zweden, welks koning Karel XII vijandig gezind was jegens koning George I, omdat deze als keurvorst van Hannover in den Noordschen oorlog Bremen en Verden van de Denen gekocht had.

De dood van Karel XII en de toestand, waarin Zweden tengevolge van de jongste oorlogen verkeerde, deden deze onderhandelingen echter afspringen.

De Jacobieten in Schotland en Engeland moesten voor hunne trouw aan Jacobus III zwaar boeten, want de Whigs trokken van de behaalde overwinning partij om hunne gevaarlijkste vijanden onschadelijk te maken.

Vele lords en een aantal lieden van minderen rang werden ter dood gebracht, tegen anderen werden de strengste maatregelen genomen, het ministerie bekommerde zich daarbij volstrekt niet om de vraag, of de beschuldigden inderdaad aanhangers van den pretendent waren; het was voldoende, dat zij als Tories bekend stonden. George I liet zijne ministers stillekens hun gang gaan, hij kende geen genade en weigerde haar steeds, ook op de dringendste beden van de bloedverwanten der veroordeelden. Genade werd alleen aan hen geschonken, die haar kochten door het ver-

raden van hunne eigene partijgenooten. Tot deze verraders behoorde ook lord Bolingbroke. Toen hij bemerkte, dat de zaak van Jacobus III in Engeland reddeloos verloren was, schroomde hij niet, met de ministers van George I te onderhandelen, hun de geheime plannen van Jacobus III mee te deelen en daarvoor het verlof te koopen om naar Engeland terug te keeren.

Het ministerie bepaalde zich niet tot het vervolgen van zijne vijanden; het trok van den opstand partij om een maatregel van het grootste gewicht te nemen. Tot dusver waren de leden van het parlement telkens voor drie jaren verkozen; elke verkiezing echter kostte aanzienlijke sommen, wanneer het ministerie door gekochte stemmen zich de meerderheid in de volksvertegenwoordiging verzekeren wilde. Het ministerie poogde dus een wet (de Septennial bill) door te drijven, volgens welke elk parlement in 't vervolg zeven jaar achtereen zitten zou.

Onder den indruk, door het dempen van den Jacobietischen opstand teweeggebracht, namen èn het Hooger- èn het Lagerhuis de wet aan. Deze oefende op het staatkundig leven een veel sterkeren invloed uit, dan zelfs de ministers, die haar voorgesteld hadden, toen in de verte vermoedden. In deze zevenjarige parlementen kregen de partijen weldra eene vastheid en eene macht, die zich zoo sterk gelden liet, dat zelfs de koning zich daaraan bijna niet meer onttrekken kon. De noodzakelijkheid om het ministerie uit de meerderheid van het parlement te verkiezen, werd hierdoor van jaar tot jaar grooter. Hij moest zich daaraan wel onderwerpen en zoo ontwikkelde zich, grootendeels tengevolge van de Septennial bill, dat eigenaardige Engelsche staatsleven, hetwelk — gelijk een beroemd geschiedschrijver zegt — den koning in den staat eene plaats aanwees, waarop hij wel veel goeds bewerken, maar geen kwaad doen kon.

Ook George I, hoewel hij, gelijk hij in zijn stamland Hannover toonde, volstrekt niet bijzonder trouw was aan de constitutioneele beginselen, gedroeg zich in Engeland toch als een constitutioneel vorst. De Whigpartij had, dank zij Walpole's slimheid en de groote sommen, die hij tot den schandelijken aankoop van stemmen bezigde, de meerderheid in het parlement. Aan haar liet George I derhalve eenvoudig het bewind over. Zij betoonde zich op hare beurt hiervoor ook dankbaar. Alle persoonlijke wenschen des konings willigden de ministers terstond in, somtijds tot groot nadeel voor den staat. Wellicht is het nog te verontschuldigen, dat de barones van Kielmansegge tot gravin Darlington en Melusine van Eberstein zelfs tot hertogin van Kendale benoemd werd, doch schandelijker was het, dat men den bijzitten des konings veroorloofde, zich op kosten van den staat te verrijken. De regeering liet oogluikend toe, dat de hertogin van Kendale eene verbintenis aanging met een zekeren William Wood, met wien zij het voordeel, aan het uitgeven van slecht gemunt kopergeld verbonden, deelde; zij gaf dezen William Wood zelfs een patent, dat eerst ingetrokken werd, toen de beroemde satyricus Swift in een geschrift, getiteld: „Brief van een lakenkooper," het schandelijk bedrog zonder verschooning aan het licht bracht en daardoor eene algemeene verontwaardiging deed ontstaan.

Ook in de buitenlandsche staatkunde zag het kabinet den koning gaarne naar de oogen, hoewel George I daarbij niet de belangen van Engeland, maar die van zijn keurvorstendom Hannover trachtte te bevorderen. Dit bleek uit Engeland's houding tegenover Zweden in den Noordschen

oorlog en uit de vriendschappelijke verhouding, waarin Engeland, gedurende George's regeering, tot Frankrijk stond. Terwijl Willem III zich tot levenstaak gesteld had, Frankrijk's overwicht in Europa te verbreken, had de vriendschap, welke George I den regent van Frankrijk toedroeg, eene juist tegenovergestelde staatkunde tengevolge.

Wij kunnen de regeering van dezen vorst niet nader in bijzonderheden beschrijven, alleen moeten we nog spreken van een zeer eigenaardige beweging op het gebied van den handel, waarvan wij den tegenhanger weldra in de geschiedenis van Frankrijk zullen ontmoeten.

Onze lezers herinneren zich den grooten actiën-handel, die in de dagen van Willem III in Engeland in zwang kwam (Zie Dl. IX blz. 56) en het zedelijk peil der natie grootelijks dalen deed. Onder George I deed hetzelfde verschijnsel zich op nog grooter schaal en met nog treuriger gevolgen voor.

Een zekere Blount had der Engelsche regeering voorgehouden, dat het voor haar toch zeer lastig was, een groot aantal schuldeischers te hebben, en dat het veel gemakkelijker was, indien zij alleen met eene groote instelling te doen had, aan wie alle schulden van den staat overgedragen werden. Met dit doel had hij voorgesteld, dat de Zuidzee-compagnie tot de eenige schuldeischeres van den staat gemaakt zou worden. Hoewel Walpole zulk een maatregel bedenkelijk achtte en daartegen waarschuwde, verwierf het toch de goedkeuring van het ministerie en van het parlement.

De Zuidzee-compagnie, eene maatschappij op aandeelen, werd door dit haar verleende voorrecht op eens eene zaak van het grootste gewicht. Alle schuldeischers van den staat stroomden toe, om haar hunne vorderingen ten laste van den staat over te dragen; de compagnie zegde hiervoor groote voordeelen toe. Het gerucht werd verbreid, dat de regeering van plan was Port Mahon en Gibraltar voor districten in Peru en Spanje te verruilen; hieruit moesten voor de compagnie nieuwe voordeelen voortvloeien en men berekende, dat zij wel eene winst van 50% voor geleende gelden zou kunnen betalen.

Deze hersenschimmige verwachtingen gaven aanleiding tot een windhandel in aandeelen, waaraan alle standen der Engelsche maatschappij deelnamen. De actiën der Zuidzee-compagnie werden gekocht en verkocht en tot eene buitensporige hoogte opgedreven. Geestelijken en leeken, zegt een schrijver van dien tijd, leden der staatskerk en dissenters, staatsmannen en vrouwen namen gelijkelijk aan dezen windhandel deel. Fabelachtige rijkdommen vloeiden daaruit voort binnen een tijdsverloop van weinige weken, en iedereen wilde zoo spoedig mogelijk rijk worden. Weldra bepaalde de windhandel zich niet meer tot de Zuidzee-actiën; andere ondernemingen werden op 't touw gezet en hoe hersenschimmiger ze waren, des te gretiger en met des te meer vertrouwen werden ze door het op winst beluste volk ontvangen. Een oplichter kondigde b. v. aan, dat hij ten gevolge van eene ongeloofelijk voordeelige onderneming een inleg van 2 guinjes met 100 pond terugbetalen zou. Hij ontving van een aantal lichtgeloovigen inderdaad binnen weinige dagen 2000 guinjes en maakte zich met het geld uit de voeten.

Hier denken wij onwillekeurig aan het woord: er is niets nieuws onder de zon. Op den windhandel volgde natuurlijk de uitbarsting! Het misleide volk begreep, dat het bedrogen was en nu verstoven eensklaps alle gedroomde rijkdommen als kaf voor den wind. De Zuidzee-actiën, die den 2en Juni 1720 op 890 gestaan hadden, daalden tot den 29en Sep-

tember op 150; de aandeelen van andere maatschappijen verloren alle waarde. De plotselinge verarming van vele rijke familiën, een diep geworteld wantrouwen tegen alle, ook de beste ondernemingen van handel en nijverheid, en eene stremming in alle zaken waren het treurig gevolg van dezen windhandel.

George I stierf op eene reis naar Hannover, den 22en Juni 1727 te Osnabrück. Zijn dood bracht echter in de regeering van zijn rijk geene noemenswaardige verandering teweeg; want reeds was de erfopvolging van het huis Hannover zoo goed gevestigd, dat van geene enkele zijde de geringste tegenstand tegen de troonsbestijging van zijn zoon George II (1727—1760) beproefd werd.

George II was evenmin als zijn vader een begaafd vorst. Zijne goede eigenschappen, persoonlijke moed en werkzaamheid, werden door zijne opvliegendheid en halstarrigheid rijkelijk opgewogen. In geestesontwikkeling stond hij op een lagen trap; wetenschappelijke onderzoekingen boezemden hem niet de minste belangstelling in.

Evenals zijn vader, was ook George II veel meer gehecht aan zijn keurvorstendom Hannover dan aan zijn koninkrijk Engeland; misschien omdat hij, als keurvorst door Gods genade, in Hannover eene onbeperkte macht bezat, waarvan hij dan ook ruim gebruik maakte, terwijl hij in Engeland aan het constitutioneele regeeringsstelsel gebonden was.

Ook in zijne liefde tot de vrouwen geleek George II op zijn vader; alleen hierin verschilde hij van dezen, dat hij, in weerwil van zijne ontrouw als echtgenoot, zijne gemalin, de talentvolle en kuische Caroline van Anspach, eene teedere liefde bewees, ja dat hij in de gewichtigste staatszaken haren raad inwon en zich menigmaal aan haren invloed onderwierp. Aan zijne bijzitten stond hij dien invloed niet toe, hoewel ook deze somtijds den gang der staatszaken leidden. Eéne harer, mevrouw Howard, ontving nog bij het leven der koningin, als gravin Suffolk, bij plechtige gelegenheden eene plaats boven de vrouwen der pairs; eene andere, gravin Wallmode, werd na den dood der koningin in 1737, tot gravin van Yarmouth verheven; zij dreef schier een openlijken handel in ambten, welker vervulling de koning en zijne al te gedweeë ministers haar toestonden.

George II bleef trouw aan het regeeringsstelsel van zijn vader; het Whigministerie bleef aan het roer. Robert Walpole behield niet alleen den invloed, dien hij op George I had bezeten, maar hij werd zelfs de ziel der gansche regeering, de eerste minister, van wiens wil de gang van zaken afhing. Door eene onbepaalde toegevendheid ten aanzien van alle bijzondere wenschen des konings, wist Walpole zich op zijn standpunt te handhaven, en daar hij de kunst verstond tevens in de beste verstandhouding met de koningin en tegelijk met de bijzitten van George II te leven, was Walpole, gedurende de eerste helft der regeering van dezen vorst, feitelijk de eigenlijke regent van Engeland. In die betrekking heeft hij het land groote diensten bewezen; aan hem heeft men het voornamelijk te danken, dat de constitutioneele regeeringsvorm in Engeland meer en meer bevestigd is, zoodat de volgende koningen bijna niet meer bij machte waren om dien ter zijde te stellen.

„Walpole was een opgeruimd man, een trouw vriend, een zachtmoedig meester en een aangenaam mensch in gezelschap. Om de wetenschap en hare beoefenaars bekommerde hij zich echter weinig, vandaar dat deze dikwijls slecht jegens hem geluimd waren en hun toenemenden invloed tot zijne bestrijding aanwendden. Steeds was Walpole een loffelijk en standvastig voorstander van den

vrede, een vijand van maatregelen van geweld, een practisch, scherpzinnig, doorzettend staatsman, een goed redenaar en een gevat spreker in het parlement. Ten gevolge van zijne kalmte, zijne zachtmoedigheid en zijn overleg, wist hij zich dikwijls op het juiste tijdstip naar de meerderheid in het parlement te voegen of deze aan zijne zijde te brengen, en de hartstochtelijke aanvallen zijner tegenpartij te ontzenuwen. Hij is volstrekt de man niet geweest, die het eerst het stelsel van omkooping in Engeland (of zelfs in Europa) invoerde, maar hij trok te veel partij van de weifelende richting des tijds, reeds door de vijandige verhouding der Huizen van Stuart en Hannover teweeg gebracht, dan dat hij het beneden zich achtte daarvan gebruik te maken of haar krachtig bestreed. De zedelijke grootheid en verhevenheid van karakter, die de geestdrift van tijdgenoot en nageslacht opwekken, ontbraken hem zoowel als zijnen tijdgenooten, doch hij bezat genoeg wijsheid en geestkracht om de bestaande staatkundige partijen tot welzijn van Engeland in toom te houden. Zijne vijanden stonden noch in verstand, noch in zedelijkheid boven hem, en dewijl hij hunne bekrompene en zelfzuchtige bedoelingen doorzag, scheen het hem niet ongepast, dezelfde middelen tegen hen aan te wenden. Zoo behandelde hij tijden en menschen, gelijk hij ze aantrof, zonder ze tot een hooger standpunt op te voeren. Engeland's zaken zijn nooit met meer verstand en gematigdheid, maar wel menigmaal met meer geestdrift en uit een verhevener oogpunt bestuurd dan door Walpole. Toch werd er gedurende den met wijsheid bewaarden vrede menige zaak besproken en tot stand gebracht, waardoor dwalingen uit den weg werden geruimd, het verstand gescherpt, de kring van denkbeelden uitgebreid en veel voorbereid werd, waarvan latere dagen de verwezenlijking zouden aanschouwen."

Zoo schetst van Raumer ons den merkwaardigen man, die een zoo machtigen invloed op zijn tijd en op zijn land heeft uitgeoefend.

Walpole's krachtig en wijs bestuur verdient des te meer onze bewondering, omdat hij, in weerwil van zijn invloed op den koning, toch met de grootste moeilijkheden te kampen had; de partijen toch verwisselden juist onder zijn bewind van houding.

Hadden de Whigs tot dusver de rol van verdedigers der volksvrijheid gespeeld, sinds zij, van de troonsbestijging van George I af, regeerende partij waren, kon het niet missen, of tegen hen keerden zich alle staatslieden, in wier oog zij te weinig voor de vrijheid deden. Bovendien ontstond er in de gelederen der Whigs zelven, gedurende de lange jaren hunner regeering, eene scheuring. Velen hunner waren niet tevreden over het schandelijk middel van omkooping, waarvan Walpole zich bediende om zich in het bezit zijner macht te handhaven; anderen waanden zich miskend en waren naijverig op hun gelukkiger partijgenoot. Zij verbonden zich met de oppositie, de zoogenaamde volkspartij, waarbij ook de Tories zich menigmaal met verloochening van hunne beginselen aansloten om der regeeringspartij en vooral Robert Walpole moeielijkheden te berokkenen.

Dit gelukte dan ook zijnen tegenstanders bij meer dan éene gelegenheid, en alleen een zóo bekwaam en gematigd staatsman als Walpole was in staat om òf telkens op nieuw den tegen hem opstekenden storm te bezweren òf dien onschadelijk te maken, door daarvan partij te trekken.

Aan hem was het te danken, dat Engeland van de wonden, door den windhandel in Zuidzee-actiën geslagen, veel spoediger genas dan iemand had durven verwachten.

Ten einde den handel en de welvaart van Engeland tot een hoogeren trap van bloei te verheffen, had Walpole een grootsch plan van belastinghervorming uitgedacht. Hij wilde de tollen en accijnsen voor alle eerste levensbehoeften afschaffen, alle ruwe stoffen vrij in Engeland laten invoeren en alle fabrikaten vrij laten uitvoeren. Hierdoor hoopte hij de leefwijze der handwerkslieden goedkooper te maken, de arbeidsloonen te verlagen, fabrieken en handwerken op te beuren en Engeland tot het eerste en rijkste handelsvolk der wereld te maken. Ten einde bovendien den smokkelhandel te beperken, en de staatsinkomsten, die daaronder zoo sterk leden, te vermeerderen, wilde hij alle inkomende rechten tot een minimum terugbrengen. Daarentegen zouden de ingevoerde waren in magazijnen opgestapeld worden en zou men eerst bij den verkoop de belasting daarvoor betalen.

Een begin met de uitvoering van zijne hervormingsplannen maakte Walpole met een wet op de accijns op den tabak, die hij bij het parlement indiende, doch waardoor hij niets minder dan een storm van verontwaardiging verwekte. De oppositie bezigde den haat, die in Engeland tegen alle mogelijke accijnsen bestond, als middel om Walpole ten val te brengen; zij zette de onnadenkende volksmenigte tegen hem in beweging, door haar diets te maken, dat haar eene algemeene verhooging van belastingen boven het hoofd hing. Een tal van boeken en vlugschriften werd verspreid; overal, in de steden en op het platte land, hoorde men het nieuwe stelsel als het begin der vernietiging van oud-Engeland's vrijheden brandmerken.

Walpole begreep, dat hij zijne hervormingsplannen, waartegen ook in het parlement een even groot verzet zich openbaarde, niet zonder geweld doorzetten kon. Openlijk verklaarde hij: „Ik houd mijn plan nog altijd voor heilzaam, maar ik geef het op, omdat de openbare meening zich er tegen verklaart." Hij trok de accijnswet in.

In plaats van dit zwichten voor den volkswil te waardeeren, overlaadden Walpole's tegenstanders hem met spot; zij verbrandden zijne beeltenis onder luid gejuich op de markt en een nieuwe stroom van schotschriften werd over hem uitgestort. Walpole nam daarvoor eene kleingeestige wraak, door meer dan één maatregel ter beperking van de drukpers en van het vrije woord bij het parlement door te zetten. Zoo werd het streng verboden, de redevoeringen en beraadslagingen, in het parlement gehouden, zonder bijzondere vergunning te laten drukken; eene strenge censuur over de schouwburgen werd bij de wet ingevoerd, omdat hunne onbeschaamdheid hand over hand toenam en zelfs de hoogste staatsbeambten op het tooneel openlijk bespot werden.

Door zulke middelen trachtte Walpole zijnen tegenstanders den mond te snoeren, doch dit gelukte hem niet: het vermoeden, dat hij een vijand van de ware vrijheid des woords zou zijn, won hierdoor slechts aan waarschijnlijkheid.

In zijne buitenlandsche staatkunde was Walpole een vurig voorstander van den vrede. Hij hield zich vast overtuigd, dat Engeland alleen in vredestijd zijne eigenlijke bestemming, de eerste en machtigste handelsstaat van de wereld te zijn, bereiken kon. Daarom trachtte hij tot elken prijs den vrede te bewaren. Langen tijd gelukte hem dit, doch eindelijk moest hij zwichten voor den wil van het op een dwaalspoor gebrachte volk en toelaten, dat Engeland in ernstige oorlogen gewikkeld werd. Later komen wij daarop terug.

ZEVEN EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

Spanje. Philips V en zijne zwakke regeering. Overwicht der prinses Orsini. Hare plannen om de macht der geestelijkheid te beperken. Alberoni en zijne kuiperijen. Elisabeth Farnese; val van Orsini. Regeering van de koningin met kardinaal Alberoni. Zijne verdiensten. Begunstiging van de inquisitie. Alberoni's buitenlandsche staatkunde. De Triple alliantie. Staatkundige intrigen. Krijgstoerustingen. Sardinië en Sicilië veroverd. De Quadruple alliantie. De Spaansche vloot vernietigd. Samenzwering van prins Cellamare in Frankrijk. Engeland en Frankrijk verklaren den oorlog. Ongelukkige loop van den strijd voor Spanje. Alberoni's val. Vrede. Verdere regeering van Elisabeth. Baron Ripperda. Zwaarmoedigheid van Philips V. Hij doet afstand van den troon. Korte regeering van koning Lodewijk. Zijn dood. Philips V neemt de regeering weer op. Gemoedsziekte des konings. Farinelli. Ongelukkige toestand des konings.

Na afloop van den langen successieoorlog regeerde Philips V als de door de groote mogendheden en door het Spaansche volk erkende koning van Spanje. Hij koesterde, naar men verhaalt, de beste voornemens om goed te regeeren, doch dit beteekende weinig bij een vorst, die nooit zelfstandig handelen kon, maar zijn leven lang de speelbal zijner gemalinnen bleef.

De geestige koning Frederik II van Pruisen heeft Philips V scherp gekarakterizeerd door te zeggen: „deze vorst heeft slechts twee behoeften, een bidstoel en eene vrouw." Slaaf eener schier onbedwingbare zinlijkheid en toch te vroom om, gelijk aan andere hoven de gewoonte was, zich met bijzitten op te houden, verzette Philips V zich nooit tegen den wensch zijner gemalinnen, wanneer deze de vervulling van hare begeerten door gemakkelijk te vervullen voorwaarden wisten door te drijven. Zoo was hij de slaaf geweest van zijne eerste gemalin, de prinses van Savoie, zoo werd hij het later ook van zijne tweede vrouw (Zie Dl. IX. blz. 226).

Voortdurend verkeerde hij in een toestand van halven waanzin; te verstandig om als een krankzinnige behandeld te worden, was hij toch niet verstandig genoeg om zelf de teugels des bewinds te kunnen voeren.

Zoolang zijne eerste gemalin, Maria Louise Gabrielle van Savoie, leefde — zij stierf in 1714 — regeerde zij Spanje. Doch zij zelve stond op hare beurt geheel en al onder den invloed van hare opperhofmeesteres, prinses Orsini, en deze was derhalve, gelijk wij reeds vroeger verhaald hebben, de eigenlijke regentes des lands. (Zie Dl. IX blz. 227). Wanneer Philips V in dezen tijd een eigen wil scheen te hebben, dan kwam de eer hiervan aan Orsini toe, die gedurende den oorlog alle staatszaken

leidde en zelfs in den treurigsten tijd den moed des konings en der koningin levendig wist te houden, ja, die het zelfs waagde, wanneer het noodig scheen, den wil van Lodewijk XIV en van mevrouw de Maintenon te trotseeren en zelfs tegenover deze voor de zelfstandigheid van den Spaanschen koning in de bres te springen.

Prinses Orsini, die veel gesmaad en gelasterd is, bezat wel grove gebreken, — zij was heerschzuchtig, trotsch en aanmatigend, zij achtte het niet beneden zich de toevlucht te nemen tot kuiperijen en hare heerschappij over den koning en de koningin door alles behalve geoorloofde middelen te versterken —, doch met deze hare gebreken worden wij verzoend door hare geestkracht en standvastigheid, en door haar lofwaardig streven om Spanje te onttrekken aan het juk der geestelijkheid, dat voortdurend loodzwaar op het ongelukkige land drukte.

Ook na den dood van Philips' eerste gemalin behield Orsini hare macht over den zwakken koning, die dringend behoefte had aan vrouwelijke leiding. Men zegt, dat zij zich heeft overgegeven aan de zoete hoop, zelve Maria Louise van Savoie te zullen opvolgen, doch dit is waarschijnlijk niets anders dan een der vele omtrent deze merkwaardige vrouw verspreide lasteringen. Zij had met twee harer vertrouwelingen stoute plannen voor eene geheele herschepping van Spanje ontworpen: de macht der geestelijkheid en voornamelijk der inquisitie zou beperkt, de overgang van goederen in de doode hand moeilijk gemaakt, het geheele bestuur hervormd worden. Deze plannen legde de prinses aan den koning voor, die daaraan zijne goedkeuring hechtte; toen onder de geestelijkheid echter een storm van verontwaardiging daartegen opstak, trok hij zich schroomvallig terug. De geestelijkheid bezat nog grooter invloed op den zwakken, geheel in de boeien der priesters geknelden koning dan Orsini.

Indien de prinses ooit gedroomd had, koningin van Spanje te zullen worden, dan gaf zij dien wensch toch spoedig op. Zij zag in, dat het noodzakelijk was voor den zinlijken vorst eene andere gemalin te kiezen, en ze wist dat deze zich spoedig over hem eene onbeperkte heerschappij verwerven zou. Daarom moest zij er op bedacht zijn, eene vorstin ten troon te verheffen, die door banden van erkentelijkheid aan haar gehecht was: alleen daardoor kon zij aan het hoofd der regeering blijven.

In die dagen bevond zich aan het Spaansche hof de zaakgelastigde van den hertog van Parma, Julius Alberoni. Door zijne wijsheid en bescheidenheid en vooral door de goedkeuring, welke hij aan Orsini's plannen hechtte, had hij haar vertrouwen weten te verwerven. Hij maakte haar opmerkzaam op de prinses Elisabeth Farnese, eene nicht van den regeerenden hertog van Parma, welke de gezant als zachtaardig, bescheiden, ja zelfs een weinig zwak van karakter afschilderde, en omtrent welke hij verzekerde, dat zij zich, uit dankbaarheid voor hare verheffing, geheel aan de leiding der prinses onderwerpen zou.

Vertrouwend op Alberoni's verzekeringen droeg Orsini hem de leiding der onderhandelingen met prinses Elisabeth op, doch weldra bemerkte zij dat zij bedrogen werd, dat Elisabeth trotsch, stoutmoedig en heerschzuchtig was, en zij zond onverwijld een renbode naar Parma met het bevel om de onderhandelingen af te breken. Alberoni wist echter te bewerken, dat de bode zich een dag lang schuil hield en zich niet aanmeldde, voordat de onderhandelingen ten einde gebracht waren.

Prinses Elisabeth Farnese was ten aanzien van elken karaktertrek

juist het tegenovergestelde van het beeld, dat Alberoni van haar had opgehangen. Stoutmoedig, trotsch, ijverzuchtig, eigenzinnig en heerschzuchtig nam zij de hand van Philips V alleen aan met het doel om in Spanje voor den zwakken vorst de teugels des bewinds te voeren. Zij was — zegt koning Frederik de Groote van haar — trotsch als eene Spaansche, halsstarrig als eene Engelsche, geslepen als eene Italiaansche en levendig als eene Fransche. Dankbaarheid behoorde niet tot hare deugden. Reeds toen zij de reis naar Madrid aanvaardde, was zij vast besloten de prinses Orsini, wie zij de kroon dankte, ten val te brengen.

Orsini reisde de koningin tegemoet; men verhaalt, dat zij bij de eerste ontmoeting een toon van ongepaste vertrouwelijkheid aangeslagen, hierdoor Elisabeth beleedigd en haar tot harde maatregelen gedwongen heeft. De onwaarschijnlijkheid van dit door Orsini's vijanden uitgedacht verhaal springt terstond in het oog. Dewijl Orsini's eenige hoop om haren invloed te behouden op de gunst der nieuwe koningin gebouwd was, heeft de geslepene en verstandige vrouw het zeker niet aan hoffelijkheid bij de eerste ontmoeting laten ontbreken.

Elisabeth had, waarschijnlijk in overleg met Philips V, sinds lang den val van Orsini besloten. Zij ontving haar met bittere verwijten, duldde niet dat zij zich verdedigde en gaf den officier van hare lijfwacht bevel, de tot dusver in Spanje alvermogende vrouw gevangen te nemen en haar, zooals ze daar was, in de lichte hofkleeding, zonder bagage over de Spaansche grenzen te brengen. De officier aarzelde, dit bevel uit te voeren, hij verzocht althans om een schriftelijk bevel. Elisabeth schreef dit op hare knieën, het was zoo streng, dat de prinses in hare lichte hofkleeding 23 dagen achtereen moest doorreizen, eer het haar vergund werd in St. Jean de Luz uit te rusten.

Orsini droeg haar ongeluk met waardige gelatenheid. Zij ging naar Parijs, waar zij door Lodewijk XIV zeer genadig ontvangen werd; later begaf zij zich naar Genua en naar Rome, waar zij in 1722 overleed.

Na den val van Orsini ging de regeering van Spanje in de handen van koningin Elisabeth over, want deze onderwierp den koning aan hare macht door dezelfde middelen waarvan ook Philips' eerste gemalin zich tot bereiking van dat doel bediend had (Zie Dl. IX blz. 226). Elisabeth schonk echter haar onbepaald vertrouwen aan den man, wien zij in waarheid de kroon dankte, aan Alberoni, den vroegeren vertrouweling van Orsini. Alberoni, die nu met den kardinaalshoed werd begiftigd, zag zich aan het hoofd der regeering geplaatst en hij handhaafde zich op dit hoog, maar daarom juist zoo gevaarlijk standpunt, door de meest geliefkoosde neigingen van het vorstelijk echtpaar te vleien. Den koning streelde hij met het uitzicht op de erfopvolging in Frankrijk, op de vernietiging van de oorkonde, waarbij Philips V van alle aanspraken op de Fransche kroon afstand had gedaan, de koningin won hij door de belofte, dat hare zonen voor het gemis der Spaansche kroon, die aan Philips' zonen uit zijn eerste huwelijk toekwam, door onafhankelijke vorstendommen ten koste van het huis Oostenrijk schadeloos gesteld zouden worden.

Het waren geene luchtige verzekeringen, waardoor Alberoni de gunst van het koninklijk echtpaar en hun vertrouwen, dat hem het geheele bewind in handen liet, wist te winnen, maar wèl doordachte, stoutmoedige plannen, tot welker volvoering de kardinaal niet alleen het ernstig voornemen, maar ook de noodige bekwaamheid bezat.

„Alberoni, de zoon van een tuinman, was in het jaar 1664 te Piacenza geboren en in eene Jezuïetenschool voor den geestelijken stand opgeleid. Zijn ongunstig uiterlijk (hij was klein van gestalte, donker van gelaatskleur, breed geschouderd, met een groot hoofd en korten hals) deed zijne schitterende geestesgaven des te meer uitkomen. Zelfs zijne vijanden roemen zijne veelomvattende kennis, zijne geestigheid, zijne welsprekendheid en zijn moed. Hij gloeide van geestdrift voor stoutmoedige ondernemingen, hij was onuitputtelijk in hulpmiddelen en uitwegen en behoorde tot die karakters, welke geschikt zijn om een staat òf groot te maken òf ten verderve te leiden. De hertog van Parma zond hem naar Vendôme, wiens berispelijk gedrag menigeen geërgerd had. Door Vendôme werd hij met Orsini bekend, en na haren val wist hij zich in de gunst der nieuwe koningin Elisabeth te dringen. Zijn karakter kwam maar al te goed met dat van zijne beschermster overeen.

Beter zou het zijn geweest, wanneer hij bij zijn moed ook voorzichtigheid gevoegd, door zelfbeheersching het stuitende van zijne aanmatiging weggenomen en niet altijd goeden raad versmaad had. Onder Alberoni's leiding en niet minder door den weldadigen invloed, dien de vrede altijd uitoefent, nam de handel in bloei toe en verbeterde Spanje's geldelijke toestand. De tarieven van in- en uitgaande rechten werden herzien, de binnenlandsche tolliniën en vele koninklijke monopoliën opgeheven; de sluikhandel werd beperkt, fabrieken werden opgericht en de geestelijkheid, die niet langer met ingrijpende veranderingen bedreigd werd, betaalde gewillig de gewone bijdragen. Of echter het door wederzijdsche inwilligingen onveranderd geblevene Spaansche christendom wel het ware geweest is, mag terecht betwijfeld worden, wanneer men verneemt, dat in 1720 te Madrid 29, in 1721 te Sevilla 42, te Toledo, Valladolid, enz. 87 personen als ketters verbrand werden.

Aan dergelijke besluiten en gebeurtenissen was men in Spanje toen zoo gewend, dat zij volstrekt geen buitengewonen indruk maakten, ja zelfs geprezen werden. Zelfs in de schatting van den tot kardinaal verheven Alberoni viel het gemakkelijker aan geheel Europa dan den groot inquisiteur alleen het hoofd te bieden."

Zoo schetst von Raumer ons Alberoni en zijn bewind.

Alberoni begon zijne regeering onder zeer gunstige omstandigheden. Na den dood van Lodewijk XIV (Zie Dl. IX blz. 256) regeerde in Frankrijk voor den minderjarigen koning Lodewijk XV de hertog van Orleans, die niet geneigd was tot belangrijke ondernemingen van oorlogszuchtigen aard; hetzelfde was het geval met George I van Engeland. Alberoni hoopte dezen wellicht zelfs tot een bondgenootschap te zullen overhalen of hem althans onzijdig te doen blijven.

In den strijd tegen het Huis Oostenrijk, waartoe Alberoni besloten had, kon hij zich van de meest bereidwillige ondersteuning van het Spaansche volk verzekerd houden. De splitsing der Spaansche monarchie, zooals ze bij den vrede van Utrecht en van Rastadt (Zie Dl. IX blz. 251) vastgesteld was, konden de trotsche Spanjaarden niet verduren en elk plan om de voormalige Spaansche provinciën in Italië aan keizer Karel VI weer geheel of gedeeltelijk te ontnemen, vond bij de Spaansche edelen grooten bijval.

Met evenveel beleid als geestkracht bereidde Alberoni de uitvoering van zijne plannen voor. Heimelijk rustte hij zich krachtig ten oorlog toe

en hij slaagde er werkelijk in, de Spaansche land- en zeemacht in een ongelooflijk korten tijd op eene ontzag inboezemende hoogte te brengen.

Minder voorspoedig was Alberoni in zijne staatkundige onderhandelingen. Zijne poging om een verbond met Engeland te sluiten mislukte, dewijl George I wegens zijne eigene belangen naar de zijde van Frankrijk overhelde. De hertog van Orleans zag in de uitbreiding van Spanje's macht een niet gering te achten gevaar; hij vreesde, en niet ten onrechte, dat Philips V zijne aanspraken op den troon zou doen gelden, ingeval de jeugdige koning Lodewijk XV sterven mocht, daarom lag hem er alles aan gelegen, zich nauw te verbinden met koning George I, die buitendien met hem bevriend was. Hij beloofde Jacob Stuart voor goed uit Frankrijk te zullen verwijderen; tot loon hiervoor erkende George I het recht van het Huis Orleans op den Franschen troon. Een verbond, waarbij ook Holland zich aansloot en dat daarom den naam van Tripple alliantie kreeg, kwam tusschen Engeland en Frankrijk den 4en Januari 1717 tot stand. Het openlijk uitgesproken doel was de handhaving van den vrede van Utrecht, inderdaad was het eene wederzijdsche overeenkomst tot bescherming van de persoonlijke belangen van George I en van den hertog van Orleans.

Hoewel deze Triple alliantie de volvoering van Alberoni's plannen bemoeilijkte, gaf hij toch den moed niet op, hij verloor zijn wit niet uit het oog: het plotseling bezetten van bezittingen der Spaansche kroon in Italië, waarvan Philips V nooit vormelijk afstand had gedaan. Met dit doel zette hij zijne toerustingen te land en ter zee voort. Tegelijk sloot hij een geheim verbond met Victor Amadeüs van Savoie, die tengevolge van den vrede van Utrecht koning van Sicilië geworden was. De Spanjaarden zouden schijnbaar als vijanden op Sicilië landen, doch daar als vrienden ontvangen worden en van daar tot den aanval op Napels overgaan.

Ten einde Karel VI te verhinderen, troepen naar het Zuiden te zenden, trachtten Alberoni's agenten in Hongarije en Zevenbergen onlusten teweeg te brengen, tegelijk waren zij werkzaam in Constantinopel, ten einde Oostenrijk door een oorlog tegen de Turken bezig te houden. Ook in Frankrijk en Engeland poogden Spaansche agenten ontevredenheid te verwekken; hierbij zette hij onophoudelijk zijne krijgstoerustingen voort en reeds in het jaar 1717 lag eene vloot van 12 oorlogsschepen met 9000 man landingstroepen aan boord, in de haven van Barcelona; zij was, gelijk Alberoni openlijk verkondigde en ook den paus mededeelde, bestemd om de Venetianen en den keizer tegen de Turken bij te staan, doch in plaats van zich tegen hen te wenden, zeilde zij naar Sardinië. Bijna zonder slag of stoot werd het eiland door de Spanjaarden genomen.

Even spoedig maakten zij zich in het jaar daarop tengevolge van hunne overeenkomst met Victor Amadeus van Sicilië meester. De voordeelen, door de Spanjaarden behaald, spoorden den keizer, Frankrijk en Engeland tot grooter waakzaamheid en krachtsinspanning aan. Den 2en Augustus 1718 kwam een verbond tot stand, waarbij later ook Holland zich aansloot, en dat daarom de Quadruple alliantie genoemd werd. Hierbij werd bepaald, dat de keizer iets zou doen wat hij tot dusver bepaald geweigerd had, namelijk zijne aanspraken opgeven op de Spaansche monarchie. Daarentegen werd hem Sicilië toegezegd, hetwelk koning Victor Amadeüs voor Sardinië zou ruilen. Ten einde Philips V tot den vrede

over te halen, werd bepaald, dat zijn oudste zoon, uit zijn huwelijk met Elisabeth Farnese geboren, na het waarschijnlijk spoedig uitsterven van de huizen Medici en Farnese, erfgenaam van Toscane, Parma en Piacenza worden zou.

Koning Victor Amadeüs nam genoegen met den ruil, hoewel deze voor hem zeer onvoordeelig was, doch Spanje weigerde. Alberoni was niet tot het opgeven van zijne stoute plannen te bewegen, die Spanje weder tot eene groote mogendheid zouden verheffen. Frankrijk en Engeland maakten derhalve aanstalten om met kracht van wapenen de vredesvoorwaarden door te drijven. In Frankrijk werd een leger uitgerust en eene Engelsche vloot, onder den admiraal Byng, die in de straat van Messina kruiste, opende den strijd, hoewel de oorlog tusschen Engeland en Spanje nog volstrekt niet verklaard was.

Admiraal Byng eischte den 9en Augustus van den Spaanschen bevelhebber op Sicilië, op gebiedenden toon, een wapenstilstand van twee maanden en toen deze eisch niet ingewilligd werd, tastte hij de Spaansche vloot aan en vernietigde haar in een slag bij kaap Passaro den 11en Augustus (1718). Ook dit zware verlies was echter niet in staat om Alberoni te ontmoedigen. Met ijver rustte hij zich op nieuw ten strijde toe, doch tevens was hij ook op het veld van onderhandelingen en intrigen rusteloos werkzaam. In Engeland beklaagde hij zich in krachtige bewoordingen over deze door een aanval in vollen vrede gepleegde schending van het volkenrecht, en hij werd daarbij ondersteund door de oppositie, die het ministerie naar aanleiding hiervan het vuur na aan de schenen legde. Tegelijk rustte hij schepen uit, om de aanhangers van den pretendent te ondersteunen, doch hij kon geene onlusten van eenig belang verwekken. Slechts enkele arme Jacobieten werden daardoor in het ongeluk gestort. In Frankrijk liet de kardinaal door zijn gezant, den prins van Cellamare, eene samenzwering op het touw zetten, welke ten doel had, den hertog van Orleans op te lichten en naar Spanje te voeren, doch de samenzwering werd ontdekt en mislukte. Met Peter den Grooten en Karel XII van Zweden had Alberoni verstandhouding aangeknoopt, hij hoopte beide vorsten te winnen voor het plan om George van Engeland van den troon te stooten en Jacobus III daarop te plaatsen. Maar Karel XII, de verbitterde vijand van George I, sneuvelde voor Frederikshall en Peter de Groote had geen lust om zich ter wille van een pretendent in een oorlog te wikkelen. Ook de keizer kreeg, nadat prins Eugenius schitterende voordeelen op de Turken behaald had, door den vrede van Passarowitz de handen vrij.

Het geluk had Alberoni den rug toegekeerd, zijne best beraamde plannen waren verijdeld; hoezeer zijne vijanden, in weerwil hiervan, zijne bekwaamheid en geestkracht vreesden, blijkt hieruit, dat Engeland en Frankrijk eerst aan Spanje den oorlog verklaarden, nadat Philips V hun eisch, dat Alberoni ontslagen zou worden, met eene weigering beantwoord had. Engeland deed dit den 27en December 1718 en Frankrijk den 10en Januari 1719.

Een Fransch leger onder den hertog van Berwick rukte door de passen der Pyreneeën Spanje binnen. Catalonië en Navarra werden bezet, Engelsche schepen blokkeerden de Spaansche kust en vernietigden den Spaanschen handel. Ook op Sicilië werden de Spanjaarden teruggedrongen. Zoo liep alles tegen; Alberoni's stoute plannen hadden zijn land niets dan een oogenblikkelijken luister aangebracht. Of zijn genie hem

in staat zou hebben gesteld om het verlorene te herwinnen, weten we niet, want zijne macht verdween tegelijk met zijn voorspoed.

Nog altijd was deze talentvolle en doortastende man in het oog zijner vijanden zoo geducht, dat zij tot kuiperijen de toevlucht namen, om hem ten val te brengen. Zoo lang koningin Elisabeth zich trouw aan haren besten raadsman hield, was zijne macht voor elken aanval veilig. Daarom moest Elisabeth van hem afkeerig gemaakt worden. Men beloofde haar, dat hare dochter, een kind van een paar jaren, de gemalin van den jongen Lodewijk XV van Frankrijk worden zou, wanneer Spanje de door de Quadruple-Alliantie gestelde voorwaarden aannam. Bovendien werd de hertog van Parma tegen den kardinaal opgeruid; hij schreef aan zijne nicht een brief vol van de heftigste beschuldigingen tegen Alberoni.

Dit zaad viel in een vruchtbaren grond, want koningin Elisabeth was verstoord op Alberoni om eene weinig beteekenende omstandigheid, die echter van groote beteekenis voor de geschiedenis van Spanje, misschien wel van geheel Europa geworden is. Laura Piscatori, hare voedster, had twist gehad met donna Camilla, de huishoudster van den kardinaal; de koningin, die zich hierdoor beleedigd gevoelde, gaf maar al te gereedelijk gehoor aan de inblazingen van Parma's gezant Scotti; in vereeniging met hem wist zij den zwakken koning Philips V te overreden om Alberoni te verbannen, zonder hem zelfs nog eens gezien of gesproken te hebben. Scotti legde den koning brieven voor, waarin de kardinaal zich zeer vrij over Zijne Majesteit uitgelaten had, en dit misdrijf was voldoende om den man, die zoo lang bijna zelfstandig over Spanje geregeerd had, als een staatsmisdadiger te verbannen.

Alberoni onderging hetzelfde lot, dat hij eens aan prinses Orsini had bereid. Den 5en December 1719 ontving hij bevel om binnen tweemaal 24 uren Spanje te verlaten. Door het zuiden van Frankrijk begaf hij zich naar Genua. Toen hij evenwel vernam, dat zoowel de hertog van Parma als de paus, dien hij eens beleedigd had, door de valsche mededeeling, dat Spanje's toerustingen tot den oorlog de Turken golden, hem vijandig gezind waren, hield hij zich geruimen tijd verborgen. Eerst toen zijn vijand, paus Clemens XI, gestorven was, verliet hij zijn schuilhoek, een klooster te Bologna, en begaf hij zich naar Rome, waar hij in het ongestoord genot van zijne groote schatten tot het jaar 1752 leefde.

Nadat Alberoni ten val gebracht en koningin Elisabeth voor de Quadruple Alliantie gewonnen was, viel het den bondgenooten niet moeilijk, ook den zwakken koning tot hunne zijde over te halen en zoo kwam de vrede den 17en Februari 1720 tot stand.

Alberoni was de ziel der Spaansche regeering geweest; al bezat koningin Elisabeth ook een brandende eerzucht en eene rustelooze werkzaamheid, toch ontbrak het haar aan de bekwaamheid om een zoo verwaarloosd land als Spanje goed te regeeren. Wat Alberoni voor het land had gedaan, ging spoedig weer verloren. De latere ministers van Filips V waren niet in staat om Alberoni te vervangen, wiens verdiensten juist daarin hadden bestaan, dat hij, in weerwil van den oorlog, er in geslaagd was de huishouding van den staat te regelen, den landbouw te verbeteren en handel en nijverheid te doen bloeien.

Al gelukte het ook, gelijk wij nu zien zullen, een anderen Spaanschen staatsman, baron Ripperda, nog eens aan de Spaansche kroon een schijn van den ouden luister te hergeven, toch werd deze glans bijna

oogenblikkelijk weer verdoofd, en bleek het, dat alleen het geluk Ripperda had begunstigd, maar dat hij geheel onbekwaam was om een waardig opvolger van Alberoni te zijn en den door dezen ingeslagen weg te vervolgen.

Juist in dezen baron Ripperda, die werkelijk voor een korten tijd een belangrijken invloed op de Europeesche staatkunde uitoefende, kwam al de nietswaardigheid der bedriegelijke staatkunde, welke toen alle Europeesche vorstenhoven huldigden, duidelijker dan ooit aan het licht.

Ripperda was een Nederlander, uit de provincie Groningen afkomstig. In de katholieke kerk geboren, ging hij tot het protestantisme over; hij werd afgevaardigde der Statenvergadering voor Groningen en onderscheidde zich in deze betrekking zóó zeer, dat hij in 1715 als Hollandsch gezant naar Madrid gezonden werd. Hier verwierf hij zich, hoewel hij een jaargeld van den keizer trok, het vertrouwen van Alberoni. Hij besloot in Spaanschen dienst te treden, veranderde daartoe weder van kerkelijke belijdenis en liet zich in Spanje naturaliseeren. Eerst na Alberoni's val trad Ripperda echter meer op den voorgrond. Door gelukkige diplomatische onderhandelingen kwam hij in het jaar 1725 zóó zeer in aanzien, dat hij tot minister en hertog verheven werd. Al te spoedig evenwel leverde hij de bewijzen, dat hij geheel onbekwaam was om te regeeren. Hij verloor des konings gunst en tengevolge daarvan al zijne waardigheden.

Reeds in 1726 ontslagen en gevangen genomen, gelukte het hem, met de hulp eener Kastiliaansche schoone, te ontvluchten. Hij doorreisde Europa als avonturier, begaf zich vervolgens naar Marokko, ging daar tot den Islam over en werd minister van den sultan. In 1737 eindigde hij zijn leven, dat even arm aan waren roem als rijk aan avonturen was geweest.

De ministers, die in Spanje Ripperda opvolgden, waren nog minder dan hij in staat om het vervallen land weer tot den rang eener groote mogendheid op te heffen. In het vervolg zien wij dus Spanje wel in alle mogelijke staatsgeschillen gewikkeld, maar daarin niet langer den toon aangeven; daarom zullen wij voortaan alle gebeurtenissen, die op Spanje betrekking hebben, in de geschiedenis der andere volken mededeelen, die op het wereldtooneel eene hoofdrol hebben vervuld.

Hier moeten wij echter nog met een woord van Philips V spreken, die, hoewel niets dan een schijn-koning, toch een zoo noodlottigen invloed op de regeering uitgeoefend heeft.

De zielsziekte, waaraan Philips V leed, openbaarde zich met ieder jaar duidelijker. De zaken der regeering begonnen hem tegen te staan. Wanneer hij zich niet aan zijne eenige uitspanning, de jacht, overgaf, leed hij aan eene onoverwinlijke zwaarmoedigheid. Zelfs de invloed zijner echtgenoot schoot dan vaak te kort. Deze zwaarmoedigheid deed hem besluiten om afstand van de regeering te doen ten behoeve van den oudsten zoon uit zijn eerste huwelijk, Lodewijk. Dit deed hij den 10en Januari 1724, hoewel Elisabeth al hare krachten inspande om hem van dit voornemen terug te brengen.

Voor Spanje was deze verandering van regeering geen zegen. De voormalige prins van Asturië, nu koning Lodewijk, was een jongeling van 16 jaren, die in voortdurende twist met zijne echtgenoot en zijne heerschzuchtige stiefmoeder, koningin Elisabeth, leefde. Zijne regeering duurde slechts 8 maanden; toen stierf hij aan de kinderpokken.

Volgens de bepalingen, door Philips V bij zijn afstand van den troon gemaakt, had na Lodewijk's dood de regeering aan den tienjarigen koning Ferdinand moeten komen, want Philips had zich door een eed verbonden, nooit weder den troon te zullen bestijgen. Hij was ook voornemens deze gelofte gestand te doen, en langen tijd trachtte koningin Elisabeth te vergeefs, hem tot het verbreken van die gelofte te bewegen. Eerst toen de Paus zelf den wensch uitsprak, dat Philips zich weder met de regeering zou belasten, en hem van zijnen eed ontsloeg, liet de zieke koning zich overhalen, om aan den wensch van zijne echtgenoot te voldoen en zoo kwam de regeering dus weder in de handen van Elisabeth, die juist in dezen tijd meende, in Ripperda een nieuwen Alberoni te hebben gevonden.

Elisabeth moest het genot van de heerschappij duur betalen, want de zielsziekte des konings, waaronder zij veel te lijden had, klom nu en dan schier tot waanzin. Weken, ja maanden achtereen bleef Philips te bed liggen; alleen 's nachts stond hij dan eenige minuten op, om voedsel te nemen. Hij liet zijn haar en nagels groeien en daar hij vreesde, door schoon linnen vergiftigd te zullen worden, hield hij zijn hemd zóó lang aan, tot het aan flarden van zijn lijf viel, en dan wilde hij nog alleen een ander nemen, dat de koningin al weken lang had gedragen, omdat er — naar hij meende — dan alleen geen gevaar van vergiftiging bestond. Op een anderen tijd doolde hij weer rusteloos door zijne vertrekken en was hij niet te bewegen om zich ter ruste te leggen; zelfs de koningin was in zulke dagen niet voor zijne mishandelingen veilig.

Alleen de muziek, vooral de zang, had dan een bedarenden invloed op hem. Onder het luisteren naar een liefelijk gezang kwam hij tot kalmte en tot rede en liet hij zich overhalen om de noodige staatsstukken te onderteekenen. Een Napolitaansch zanger, Farinelli, wiens schoone stem den koning als betooverde, verwierf zich dan ook een grooten invloed.

Een half krankzinnige koning en eene heerschzuchtige koningin, die alleen aan de belangen van hare familie dacht, maar geen hart had voor het volk en zijne behoeften, regeerden dus over Spanje in een tijd, waarin dat ongelukkige land, zooals wij later zullen verhalen, in aanhoudende oorlogen was gewikkeld. Het gevolg van zulk eene regeering was dan ook, dat al wat Alberoni tot stand had gebracht, weder verloren ging. Wel verkregen de zonen van Elisabeth, de één een hertogdom in Italië, de ander een koningskroon, maar het ongelukkige Spaansche volk verzonk steeds dieper in armoede. Oorlogen, waarbij de belangen des volks volstrekt niet betrokken waren, verteerden het merg zijner beenderen; handel en nijverheid kwijnden, de inkomsten der koloniën verminderden, maar de staatsschuld werd daarentegen onder de ongelukkige regeering van Philips V met 45 millioen Spaansche piasters vermeerderd.

ACHT EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Ongelukkige toestand van Frankrijk bij den dood van Lodewijk XIV. Het testament des konings. Vernietiging van de bepalingen des testaments door het parlement. Het regentschap van den hertog van Orleans. Zijn karakter. Noodlottige invloed zijner regeering Zedenbederf der Fransche natie. Eerste regeeringsmaatregelen. Uitspattingen van den hertog. De roué's. De abt Dubois. Zijn nadeelige invloed. Buitenlandsche staatkunde. De Quadruple-Alliantie. Geldelijk beheer van den regent. Denkbeelden van den hertog de St. Simon. Vervalsching van de munt. De Chambre Ardente. John Law en zijne finantieële plannen. Law's banque d'escompte. Aanvankelijk gunstig gevolg. La Salle en zijne kolonisatie in Louisiana. De Mississippi-compagnie. De maatschappij der beide Indiën. De plannen van Law door den regent begunstigd. Waanzin van het Fransche volk. De straat Quincampoix. Law controleur-generaal. Val van het stelsel. Klimmende finantiëele nood in Frankrijk. Stichting van Nieuw-Orleans. Meerderjarigheid van Lodewijk XV. Dood van den hertog van Orleans en van kardinaal Dubois.

Lodewijk XIV, de groote, wijdberoemde koning, was gestorven. Tot aan het einde van zijn leven had hij de wereld door den glans zijner regeering verblind; uit de geduchte worsteling, die dreigde zijn roem te zullen doen tanen — den Spaanschen successie-oorlog — was hij eervol, bijna als overwinnaar te voorschijn getreden; tot zijn laatste oogenblik toe was hij getrouw gebleven aan zijn beginsel: „de staat ben ik," en zelfs na zijnen dood had hij getracht zijn gezag te handhaven door middel van zijn testament, dat de wetten des lands in het aangezicht sloeg (zie Dl. IX bl. 255). De meeste vorsten van Europa, door den bedriegelijken glans der gewaande grootheid van den beroemden koning verblind, zagen tot het einde zijns levens bewonderend tot den geweldigen monarch op en rekenden het hunne grootste eer, hem ook maar uit de verte te mogen volgen. Zijn eigen volk daarentegen was door de schier ônbeperkte heerschappij van legerhoofden en priesters, door de algemeene verarming, door de verwarring in het geldelijk beheer, door de knevelarijen der belasting-pachters en beambten en door al de overige gebreken der regeering te zeer gedrukt, om zich door den valschen schijn des roems te laten misleiden.

Er heerschte eene algemeene ontevredenheid, die zelfs door de vrees voor de bastille niet onderdrukt kon worden, al kwam zij tijdens het leven des konings niet tot uitbarsting, maar onmiddellijk na zijnen dood gaf zij zich lucht, niet alleen in de blijdschap des volks over zijne verlossing van de ondragelijke dwingelandij (zie Dl. IX blz. 256), maar nog meer door de minachting van het testament, waarbij Lodewijk XIV de voogdij

over zijn achterkleinzoon, die als vijfjarige knaap door zijn dood de koningskroon erfde, geregeld had.

Lodewijk XIV had namelijk bepaald, dat zijne natuurlijke zonen, hem door mevrouw de Montespan geschonken (zie Dl. IX bl. 153), de hertog van Maine en de graaf van Toulouse, de rechten van prinsen van den bloede bezitten zouden, ja, dat zij zelfs na het uitsterven der wettige linie recht op den troon zouden verkrijgen. Aan den hertog van Maine werd door het testament van Lodewijk XIV de zorg voor de veiligheid en de opvoeding van den jongen koning opgedragen; aan hem alleen waren de officieren der garde gehoorzaamheid verschuldigd, hij nam in het regentschap een veel belangrijker plaats in dan de naaste prins van den bloede, de hertog Philips van Orleans, die door Lodewijk XIV, zooals onze lezers zich zullen herinneren (zie Dl. IX blz. 254), sterk werd verdacht, dat hij zich door vergif den weg tot den troon had willen banen.

Het testament moest tot den dood des konings geheim blijven; den maarschalk de Villeroi was het opgedragen, hiervoor, desnoods met geweld van wapenen, te zorgen, maar nauwelijks had Lodewijk XIV de oogen gesloten, of Villeroi verried reeds den inhoud van het testament aan den hertog van Orleans en daardoor kon deze, die een veel scherpzinniger en doortastender man was dan de hertog van Maine, zijne maatregelen nemen.

Reeds vier en twintig uren na den dood van Lodewijk XIV kwam het parlement bijeen, om het testament te openen. De hertog van Orleans en de overige prinsen en hertogen woonden de plechtigheid bij. Vóór de opening richtte de hertog van Orleans eene aanspraak tot het parlement, waarin hij zeide, dat de koning hem in zijne laatste dagen de verzekering had gegeven, dat alle rechten zijner geboorte waren geëerbiedigd; Lodewijk XIV had daarbij echter de uitdrukkelijke verklaring gevoegd, dat hij wel zulke bepalingen gemaakt had als hij voor de beste hield, maar dat, daar men niet alles kon vooruit zien, het geoorloofd was zijn testament te veranderen, wanneer daarin de eene of andere minder doeltreffende bepaling voorkomen mocht.

Bij deze leugen voegde de hertog het volgende:

Hij hield zich derhalve overtuigd, dat, volgens de wetten des lands, in overeenstemming met alles, wat onder dergelijke omstandigheden vroeger was geschied en zelfs met de toestemming des konings hem het regentschap toekwam; hij zou echter niet voldaan zijn, wanneer bij al deze in zijn voordeel sprekende overwegingen ook niet de stem en goedkeuring van het parlement zich voegde, welke voor hem niet minder vleiend zou zijn als het regentschap zelf. Hij verzocht het parlement afzonderlijk te beraadslagen over het recht, dat hem door zijne geboorte toekwam, en over dat, hetwelk het testament des konings daaraan zou toevoegen; en wel over het eerste in de eerste plaats; hij smeekte de parlementsleden echter reeds bij voorbaat, hem bij de regeering door hunne raadgevingen en wijze opmerkingen te steunen en hij bezwoer hun, dat hij niets anders beoogde dan de lasten des volks te verlichten, het finantiewezen weer in orde te brengen, de overtollige uitgaven te doen ophouden, den binnen- en buitenlandschen vrede te bewaren en vooral de rust en eendracht in de kerk te herstellen.

Na deze inleiding, waardoor de hertog van Orleans vele leden van het parlement reeds voor zich gewonnen had, werd het testament geopend en

gelezen. Daarop nam de hertog nog eenmaal het woord en verklaarde, dat de plaats, die hem door deze oorkonde werd aangewezen, èn met de staatsregeling èn met de rechten der bloedverwantschap in strijd was. De hertog van Maine wilde hierop antwoorden, maar de hertog van Orleans viel hem barsch in de rede met de woorden: „gij kunt spreken, wanneer de beurt aan u komt!" — De leden van het parlement, die reeds lang gunstig voor den hertog van Orleans gestemd waren, besloten dezen tot regent te benoemen en hem de heerschappij des rijks gedurende de minderjarigheid des konings op te dragen. Hij zou wel door een regentschapsraad worden bijgestaan, maar niet onvoorwaardelijk aan zijne besluiten gebonden zijn. Den hertog van Maine werd wel het oppertoezicht over de opvoeding des jongen konings, maar niet, zooals het testament voorschreef, ook het bevel over de garde en de troepen van het koninklijk huis toevertrouwd. De macht om de besluiten van het parlement te vernietigen, werd hem op eene hoffelijke wijze ontnomen en hij moest zich met eene plaats in den raad van regentschap vergenoegen.

Om deze besluiten meer indruk bij te zetten, werd den 12en September eene groote koninklijke zitting van het parlement uitgeschreven. Een officier der lijfwacht droeg den kleinen koning op den arm, eene hofdame zat aan zijne voeten om op de behoeften van den kleine te letten. Men had het kind eenige woorden geleerd, die hij spreken moest: „Mijne heeren, ik ben hier gekomen om u van mijne welwillendheid te verzekeren, de kanselier zal u met mijn wil bekend maken!" De kanselier deelde den wil des konings mede en nu werden de besluiten van het parlement als die des konings afgekondigd.

„De hertog van Orleans, geboren den 4en Augustus 1674, bezat een aangenaam voorkomen, een open gelaat, eene vlugge opvatting, een gelukkig geheugen, een juist oordeel en eene meer dan middelmatige kennis van vele kunsten en wetenschappen, zooals van de schilderkunst, de muziek, de werktuigkunde, de scheikunde, de aardrijkskunde en de geschiedenis. Hij was zeer aangenaam in den omgang, bezat eene natuurlijke welsprekendheid, opgewektheid van geest, zachtheid en moed, gepaard met liefde tot den vrede. Met recht zeide zijne Duitsche moeder: „de Feeën hebben over mijnen zoon vele heerlijke talenten uitgestort, maar helaas niet dat om van die gaven een goed gebruik te maken." De wortel van dit kwaad lag in zwakheid van karakter en toegevendheid, zoo tegenover zich zelven als tegenover zijne verleiders. Daarbij werkte er veel samen om hem in deze verkeerde richting voort te stuwen. Dat Lodewijk XIV hem niets te doen gaf en geen achting bewees, dat het hofleven hem verveelde, dat hij met zijne koude, terugstootende vrouw in onmin leefde, dit een en ander bracht er toe bij, om de schaduwzijde van zijn karakter steeds sterker te doen uitkomen. Dienstbetoon en beleedigingen hadden slechts weinig invloed op hem. Hij voelde geen haat tegen het booze en had het goede evenmin lief. Tot heerschappij voeren geroepen, werd hij zelf altijd beheerscht en dat wel het meest door menschen, die ver beneden hem stonden en die hij dus met recht verachtte. Uit afkeer van schijnheiligheid en om zich voor goed over alle verwijten omtrent zijnen levenswandel heen te zetten, wierp hij zich in de armen van het ongeloof, waaruit evenwel het bijgeloof, al was het ook in een anderen vorm, weder voortkwam. Terwijl hij het namelijk als zijner onwaardig beschouwde, aan God te gelooven, sloeg hij wel geloof aan de

waarzeggerijën van oude vrouwen en trachtte hij den duivel te zien en te spreken. Zijne liefde tot zinnelijk genot, tot vrouwen en wijn, zou men zachtmoedig kunnen beoordeelen, zoo die neigingen hem niet tot de gruwelijkste zonden vervoerd en ten slotte naar hoofd en hart, naar lichaam en ziel te gronde gericht hadden. Zijne uitspattingen en die zijner gezellen herinneren ons de slechtste tijden van het Romeinsche keizerrijk, en ontroofden hem allen smaak en alle geschiktheid voor geregelde werkzaamheid en voor alle verheffing des geestes. Hij bewonderde en achtte den groot-prior Vendôme, omdat deze in veertig jaar nooit nuchteren naar bed was gegaan. Zijne bijzitten werden slecht betaald en hadden in het geheel geen invloed op hem. Hij geloofde noch aan mannendeugd noch aan vrouweneer. In zijne schatting was diegeen een knap man, die handig wist te verbergen, dat hij slecht was; verder reikte zijn geloof aan deugd en menschenwaarde niet. Toen de wijn en de vrouwen hunne aantrekkingskracht voor hem verloren hadden, toen zijne luidruchtige drinkgelagen hem niet langer verdoofden, gevoelde hij eene groote leegte en ontbrak het hem om die aan te vullen aan de geestkracht, welke hij onmiddellijk na den dood van Lodewijk XIV nog ten toon gespreid had."

Zoo schetst ons von Raumer met veel te zachte trekken het karakter van den man, die door een ongelukkigen samenloop van omstandigheden aan het hoofd der Fransche regeering was geplaatst, en die, hoewel zijn regentschap niet van langen duur is geweest, toch een noodlottigen invloed op het Fransche volk heeft uitgeoefend, want het diepe zedenbederf niet alleen van den adel, maar bijna van de geheele natie, dat in de eerst volgende jaren op eene ontzettende wijze toenam, werd grootelijks bevorderd door Philips van Orleans, die door zijn schandelijk voorbeeld den adel van het hof verleidde om voortaan alle schaamte uit te schudden en openlijk het meest ongebonden leven te leiden.

Zooals de meeste vorsten bij hunne troonsbestijging, stelde ook Philips van Orleans in den aanvang belang in de staatszaken en beproefde hij eenige hervormingen in te voeren. Zijne eerste maatregelen waren van dien aard, dat men de hoop mocht voeden, dat werkelijk menige wonde, door de heerschappij van Lodewijk XIV geslagen, zou worden geheeld.

De weelde, die tot dusver aan het hof geheerscht had, werd verminderd; 25000 soldaten werden ontslagen, een bewijs, dat de regent geen oorlogzuchtige plannen koesterde. Zeer vele gevangenen, waarvan de meesten om hunne geloofsovertuiging in strenge hechtenis zuchtten, werden vrij gelaten; vervolging om den wil der godsdienst zou niet meer plaats hebben; de belastingen werden verminderd en eene billijke verdeeling der opbrengsten werd toegezegd. Jegens het parlement toonde de regent zich zeer welwillend en eene hervorming van de bestuurslichamen scheen te bewijzen, dat hij ernstig de staatsbelangen wilde behartigen.

Dit was een loffelijk begin, maar het was, helaas, slechts van korten duur! De hertog van Orleans had zijne krachten met de inspanning tot verkrijging van het regentschap en met het nemen van deze eerste regeeringsmaatregelen uitgeput. Nauwelijks was hij zeker van zijne zaak, of hij verviel weder tot zijne vroegere leefwijze en beschouwde het werkelijk als zijne levenstaak, op zijne manier het leven te genieten, en dan kon hij waarlijk aan de staatsbelangen niet veel tijd ten offer brengen. Alle avonden en geheele nachten bracht hij in het gezelschap zijner nietswaardige dischgenooten door, die hij zelf zeer juist zijne roués (geradbraakten)

noemde, omdat zij over dag tengevolge van de nachtelijke uitspattingen zóó uitgeput waren, dat zij nauwelijks een lid konden verroeren en er als geradbraakt uitzagen, of misschien ook, omdat zij van wege hun schandelijk leven verdienden geradbraakt te worden.

In de avondgezelschappen van den hertog van Orleans werd met alle zedelijkheid de spot gedreven; men gaf zich niet eens meer de moeite om de meest gewone welvoegelijkheid in acht te nemen; de deelgenooten van dit woeste gezelschap waren trotsch op hunne schaamtelooze uitspattingen en stelden er hunne eer in. De bijzitten van den hertog van Orleans en de andere dames van het hof namen deel aan deze gezelschappen en waren er bijna nog schaamteloozer dan de mannen. Zij waren nu ontslagen van den dwang, haar door de schijnheiligheid van mevrouw de Maintenon en van den overleden koning Lodewijk XIV langen tijd opgelegd, en genoten nu het leven met de meest teugellooze ongebondenheid. De eigene dochter van den hertog, de hertogin van Berry, was de ziel van deze onzedelijke avondpartijen. Zij leidde een niet minder onzedelijk leven dan haar vader, dien zij hartelijk liefhad. Men zegt zelfs, dat zij tot hem in een onnatuurlijke, misdadige betrekking stond.

Na deze in de grootste losbandigheid doorwaakte nachten was de hertog van Orleans 's morgens meestal zóó uitgeput, dat hij bijna niet geregeld kon denken; zoo gingen van de weinige uren, die hij doorgaans slechts aan de regeering wijdde, de eerste bijna geheel verloren; hij onderteekende dan maar alles, wat zijne raadslieden hem voorlegden.

Indien nu de hertog van Orleans slechts bekwame en nauwgezette ministers had gehad, dan zou zijne eigene ongeschiktheid misschien nog niet zoo nadeelig hebben gewerkt, maar tot ongeluk van Frankrijk schonk hij zijn vertrouwen aan eenen man, die het geheel onwaardig was.

De abt Dubois was de opvoeder des hertogs geweest en had hem zijne eigene nietswaardige beginselen ingeplant; hem geleerd, dat alleen een dwaas aan menschelijke deugd gelooft, dat zelfzucht de drijfveer van alle menschelijke daden en genot het hoogste levensdoel van verstandige menschen is. Hoewel Dubois uit een nederigen stand gesproten was — hij was een apothekers zoon, — hoewel hij slechts weinig kennis bezat en de hertog van Orleans hem diep verachtte, verkreeg hij toch den hoogsten invloed aan het hof van den regent, die blij was, dat Dubois hem van de gehate werkzaamheden ontlastte. — Raumer verhaalt:

„Te vergeefs schreef zijne moeder hem: „Ik bid u, maak toch nooit gebruik van den abt, hij is de grootste schurk en schelm van de wereld!" Orleans was de slaaf van hem, dien hij verachtte en met volle recht verachten mocht. Dubois bezat die sluwheid en geestkracht, welke dikwijls de *vrucht* zijn van zekere mate van scherpzinnigheid, doch die den weg tot waarachtige grootheid afsluit, zelfs dan, wanneer er geene andere ondeugden mede verbonden zijn. Onder den schijn van bekwaamheid, eenvoud en bescheidenheid, was Dubois de grootste huichelaar en bedrieger, maar als hij betrapt en overtuigd werd, legde hij zulk eene onbeschaamdheid en vermetelheid aan den dag als alleen mogelijk is bij iemand, die èn uit beginsel alle deugd loochent, èn zonder aarzelen ook de slechtste middelen bezigt tot bereiking van zijn doel. Hij werd tot staatsraad, later zelfs tot eersten minister benoemd, hoewel hij in alle zaken nooit een verhevener rol dan die van een bekrompen en onbekwamen intrigant speelde. Hij werd tot aartsbisschop van Kamerijk en

opvolger van den edelen Fénelon, ja zelfs tot kardinaal van de katholieke kerk verheven, hoewel vloeken en zweren bij hem tot eene vaste gewoonte was geworden en hij er zich openlijk op beroemde een vermetele Godloochenaar te zijn. In zijne ijdelheid hield hij zich voor een groot menschenkenner, hoewel hij slechts het kwaad kende en aan het kwaad geloofde. Aan de gemeenste liederlijkheid paarde hij eene grenzenlooze hebzucht. Hij was in zulk eene mate egoïst, dat hij het voor krankzinnig hield, het niet te zijn."

Zijne verheffing tot die hooge eerambten zou echter onmogelijk zijn geweest, zoo niet velen daartoe de hand geleend, en zich daardoor min of meer geschandvlekt hadden. In de eerste plaats de regent, de oorzaak van al dit onrecht; dan Fontenelle, die 's hertogs gunsteling bij zijne op neming in de Fransche academie den grootsten lof had toegezwaaid; Massillon, die het getuigschrift van bekwaamheid en zedelijkheid onderteekende; de bisschop Tressan van Nantes, die hem (na de weigering van Noailles) met alle geestelijke waardigheden tegelijk bekleedde; de Fransche geestelijkheid, die hem tot haren voorzitter benoemde; de Jezuïeten, die hem uit haat tegen de Jansenisten ondersteunden; koning George I van Engeland en de pretendent, die hem als om strijd voor de hoogste kerkelijke waardigheden aanbevalen en paus Innocentius XIII, die met lage bijoogmerken, tot zijn' lateren spijt, aan deze en de Fransche aanbevelingen gehoor gaf.

De abt Dubois, de booze geest van den hertog van Orleans, vernietigde weder al het goede, dat het begin van het regentschap had doen verwachten. Toen de hertog, die als atheïst natuurlijk verdraagzaam was, eene groote toegevendheid jegens andersdenkenden aan den dag legde, de Jezuïeten in toom hield, de gevangene Jansenisten bevrijdde en zelfs er aan dacht, het Edict van Nantes weder in te voeren, was het Dubois, die om den kardinaalshoed te verdienen, de vroegere onverdraagzaamheid weder invoerde en zelfs de censuur strenger maakte. De raadgevingen van Dubois dreven den regent tot de meest gewetenlooze verkwisting aan, brachten hem in voortdurenden strijd met het parlement, dat onder het regentschap op niet minder vernederende wijze werd behandeld dan vroeger, en verleidden hem tot het volgen van eene staatkunde, die inwendige ontevredenheid en buitenlandsche verwikkelingen tengevolge had.

Het erfrecht, door Lodewijk XIV aan zijne natuurlijke zonen toegestaan, plaatste deze op een standpunt, dat voor het huis van Orleans gevaarlijk scheen: daarom bewerkte de hertog van Orleans, dat de bepaling omtrent het erfrecht der gewettigde prinsen vernietigd werd; hij maakte deze daardoor tot zijne verbitterde vijanden.

In zijne buitenlandsche staatkunde sloeg de hertog van Orleans, aan den raad van Dubois gehoor gevend, een geheel tegenovergestelden weg in als Lodewijk XIV. Om zich zelven, in geval van vroegtijdig overlijden van den zwakken, jongen koning Lodewijk XV de erfopvolging te verzekeren (waarop ook koning Philips V van Spanje — zooals wij weten — aanspraak maakte) zocht de hertog van Orleans de ondersteuning van koning George I van Engeland, onttrok hij den pretendent der Engelsche kroon zijne hulp, sloot hij met Engeland en Holland de bekende Triple Alliantie, spoedig door de Quadruple Alliantie gevolgd. De vrucht van dit alles was in Frankrijk zelf de door Alberoni aangestookte samenzwering van den prins Cellemare met de hertogin van Maine

en eenige ontevredene edelen. Hoewel deze samenzwering rechtstreeks tegen den hertog van Orleans was gericht en niets minder dan zijn dood bedoelde, behandelde deze, geleid door zijne natuurlijke goedhartigheid, de eedgenooten toch zachtmoedig. Geen hunner werd met den dood gestraft, de meesten werden slechts voor een korten tijd gevangen gezet. De verdere gevolgen van deze samenzwering, de door de intrigen van Dubois bewerkte val van Alberoni en het einde van den korten strijd met Spanje zijn onzen lezers reeds bekend.

Zijne binnenlandsche regeering en wel voornamelijk zijne werkzaamheden in het finantiewezen hadden echter belangrijker en nadeeliger gevolgen voor Frankrijk dan zijne buitenlandsche staatkunde. De regent had eene treurige erfenis aanvaard; hij vond bij den aanvang zijner regeering alle kassen ledig, het volk met belastingen overladen, de gezamenlijke staatsinkomsten voor een paar jaren duur verpacht, eene in verhouding tot dien tijd bovenmate hooge staatsschuld en een geheel vernietigd crediet. De staatskas was zóó ledig, dat het zelfs onmogelijk was, de jaarwedden der beambten en de soldij der militairen uit te betalen. Het deficit van het jaar 1715 beliep niet minder dan 78 millioen en het bedrag der gezamenlijke schuld ongeveer 3000 millioen.

Zulk een finantiëele toestand was op den duur onhoudbaar, maar hoe dien te veranderen? Aan de alleen doeltreffende middelen, aan de invoering van een spaarzaam beheer en van een streng toezicht op de beambten, aan de besnoeiïng der teugellooze verkwisting van het hof dacht niemand, maar wel werden vele andere maatregelen voorgeslagen en ook ten deele toegepast. De beroemde hertog de St. Simon sloeg voor, dat de regent de Staten bijeenroepen en hun voorstellen zou, den staat bankroet te verklaren. De schulden kon men niet betalen en de uitgaven moesten worden verminderd; er bleef dus niets over dan het bankroet, dat bovendien ook een groot voordeel zou meebrengen, daar het noch den koning, noch den adel, noch de geestelijkheid, noch het volk, maar alleen eenige weinige geldmannen zou benadeelen, namelijk de schuldeischers van den staat en de woekeraars. Buitendien was — zoo redeneerde St. Simon — de opvolger eens konings niet verplicht om de schulden van zijn voorganger te betalen. Lodewijk XV kon niet verantwoordelijk worden gesteld voor hetgeen Lodewijk XIV had gedaan.

Zulke denkbeelden waren wel zeer uitlokkend en de regent zou misschien zeer gaarne den staat bankroet hebben verklaard, maar hij durfde dit niet doen, zonder de Staten bijeen te roepen, en dit scheen hem te gevaarlijk voor de koninklijke macht, om daartoe te durven besluiten. Derhalve zag men naar andere middelen om, die alle nog minder uitvoerbaar en nog willekeuriger waren dan het staatsbankroet zelf. Men verminderde de waarde der munt, ging over tot een geheel partijdig en onrechtvaardig onderzoek naar alle vorderingen aan den staat, verklaarde vele daarvan met verkrachting van alle recht en billijkheid voor niet geldig, richtte een bijzonder gerechtshof op (chambre ardente) om bankiers en ontvangers, die zich onrechtvaardig hadden verrijkt, te straffen en hun hunnen roof weder te ontnemen.

Al deze middelen werkten echter niets uit, dan dat het crediet van den staat nog meer werd ondermijnd. Een klein aantal millioenen, dat tot de geheele schuld in hoegenaamd geene verhouding stond, werd aan enkelen afgeperst, maar zij brachten der schatkist volstrekt geen voordeel aan,

daar de opgelegde boeten alleen den regent en zijnen roués ten goede kwamen. De chambre ardente klom met haar onderzoek naar de wijze, waarop de lieden aan hun geld gekomen waren, tot het jaar 1689 op; door den angst voor kerker en pijnbank perste zij, op laaghartige wijze, dikwijls aan geheel onschuldigen, groote sommen af. 4474 aangeklaagden werden voor haar gericht geroepen en met verkraching van alle recht en billijkheid tot zware boeten veroordeeld, maar de finantiëele nood bleef even groot als vroeger. In dezen tijd van geldelijken nood werd den regent een finantiëel plan voorgelegd, dat aan die verlegenheid voor goed een einde maken zou. Dit plan ging uit van een rijken Schot, Johan Law genaamd.

Law, in 1671 te Edinburg geboren, was de zoon van een goudsmid. Hij had zich van zijne vroegste jeugd af met wiskunde, vooral met algebra, bezig gehouden en zich ook eene grondige kennis van alle takken der staatswetenschappen verworven. Door gelukkig geslaagde bankierszaken was hij een rijk man geworden, die zijn geld besteedde om reizen te maken door Frankrijk, Nederland en Italië, waarbij hij tevens zijne zaken behartigde. Overal werd hij welwillend ontvangen en wist hij zich tot de hoogste kringen toegang te verschaffen. Hij was talentvol, geestig en aangenaam in den omgang, speelde veel, hoog en gelukkig, en wist zich overal, waar hij kwam, op den voorgrond te plaatsen. Te Parijs vertoevend, had Law reeds aan koning Lodewijk XIV een plan ter regeling zijner finantiën voorgesteld; hij was toen echter afgewezen, omdat hij protestant was, en had zelfs het bevel ontvangen om Parijs te verlaten, daar hij als speler bekend stond.

Na Lodewijk's dood werd Law in de Fransche hoofdstad zeer welwillend ontvangen; de regent schepte behagen in den levenslustigen, geestigen man en luisterde met opmerkzaamheid naar zijne finantiëele hervormingsplannen, van welker onfeilbaarheid Law zelf volkomen overtuigd was.

Law ging uit van het beginsel, waarvan men later de onjuistheid heeft ingezien, doch dat toen voor onomstootelijk juist werd gehouden, dat de rijkdom van een land bepaald werd, door de hoeveelheid geld, die daar in omloop was; derhalve meende hij den rijkdom van Frankrijk met één slag te kunnen vermeerderen, wanneer dat land, behalve de in omloop zijnde klinkende munt, minstens nog even veel ontving in papieren geld.

Dit met weinig kosten te vervaardigen, gemakkelijk te bewaren en te verzenden papieren geld zou — meende hij — gretig en voor de volle waarde worden aangenomen, indien men maar zorg droeg, dat het overal zonder verlies, tegen klinkende munt kon worden ingewisseld. Met dit doel moest een groote staatsbank worden opgericht, waaraan langzamerhand al de in het land voorhanden klinkende munt ter bewaring toevertrouwd werd; dan zou de nationale rijkdom nauwkeurig met de som der uitgegevene banknoten vermeerderd worden. Ieder bankier kon dan door zijn crediet zijn kapitaal tienmaal omzetten en eene daaraan geëvenredigde winst maken. In hetzelfde geval bevond zich ook de staatsbank bij het uitgeven van papieren geld en dit zooveel te meer, omdat het gezamenlijk vermogen der natie haar kapitaal waarborgde. Eene onnoemlijke winst kon echter behaald en aan alle geldelijke moeilijkheden op eenmaal en voor goed een einde gemaakt worden, zoo het door de uitgifte der banknoten vergroote nationale vermogen gebruikt werd tot grootsche ondernemingen op het gebied van handel en nijverheid.

De plannen van Law schenen den regent zoo uitlokkend toe, dat hij besloot ten minste de uitvoering er van te beproeven. Al ging hij ook in het begin niet dadelijk over tot de oprichting van eene algemeene staatsbank, toch schonk hij Law in Mei 1716 het privilegie ter oprichting van eene bank op aandeelen.

Op grond van dit privilegie stichtte Law zijne banque d'escompte met een kapitaal van 1200 actiën van *f* 1800 elk. Dewijl van de aandeelen slechts een vierde gedeelte in klinkende munt voldaan behoefde te worden, en het overige in staatspapieren mocht worden aangezuiverd, die toen 60 ja zelfs 70 % van hunne waarde hadden verloren, vonden zij grooten aftrek bij de bezitters van staatspapieren.

Law bleek een omzichtig, voortreflijk directeur te zijn. Hoewel de werkkring der bank volgens de statuten nog zeer beperkt was en zich hoofdzakelijk tot het disconteeren van wissels bepaalde, maakte zij toch goede zaken, zij verwierf zich door de stiptheid, waarmee zij hare verbintenissen nakwam, groot vertrouwen en de door haar uitgegeven banknoten werden in het verkeer, ook buiten Frankrijk, gretig aangenomen, dewijl Law voor hare tijdige inwisseling de grootste zorg droeg. Wat hij beloofd had, scheen verwezenlijkt; het publiek verkoos de banknoten boven klinkende munt, dewijl deze tengevolge van voortdurende veranderingen zeer slecht was en de banknoten altijd ingewisseld werden tegen de waarde, waarvoor zij waren uitgegeven.

Tengevolge van het vertrouwen, dat Law's stelsel den regent inboezemde, bepaalde deze bij verordening van 10 April 1717, dat de banknoten bij alle belastingen als betaalmiddel zouden worden aangenomen.

Het scheppen van papieren geld maakte slechts een deel van Law's stelsel uit; het andere en belangrijkste deel bestond in vermeerdering van den schier uitgeputten nationalen rijkdom. Met dit doel vormde Law een plan tot kolonisatie in Louisiana op groote schaal, die de bron van een uitgebreid handelsverkeer moest worden.

Louisiana, zoo genoemd ter eere van Lodewijk XIV, was in Frankrijk het eerst bekend geworden door La Salle, een Franschman, die zich te Quebec gevestigd had. Deze was in 1679 uit Quebec over de groote Noord-Americaansche meren tot de Mississippi doorgedrongen en was dezen reusachtigen stroom tot aan de monding afgevaren. Hierop was hij naar Frankrijk gereisd, waar hij zulke oogverblindende tafereelen van de prachtige, vruchtbare, ook aan goud en zilver rijke landstreek ophing, dat in het jaar 1683 het geheele land tusschen Canada en Oud- en Nieuw-Mexico voor Fransch grondgebied verklaard werd en dat de anders zóo voorzichtige Colbert zich zelfs liet overhalen om La Salle met eenige schepen naar America te zenden, ten einde in Louisiana eene volkplanting te vestigen. Deze onderneming was intusschen zeer ongelukkig afgeloopen; latere pogingen waren evenzeer mislukt. In weerwil van deze teleurstelling, die Law waarschijnlijk aan eene verkeerde leiding der zaken en aan gebrek aan voldoende hulpmiddelen toeschreef, zou Louisiana thans het doelwit eener reusachtige onderneming worden. In Augustus 1717 werd in vereeniging met de reeds bestaande bank eene nieuwe maatschappij gevormd, de Compagnie van het Westen of Mississippi-Compagnie genaamd. Zij ontving voor 25 jaren het uitsluitend recht om op Louisiana handel te drijven, het bezit van den grond en het bestuur over Louisiana en mocht bovendien troepen aanwerven, verbintenissen met naburige volken sluiten, enz.

Aan alle toekomstige kolonisten van Louisiana werden groote voorrechten, zooals vrijdom van belastingen toegestaan. Het kapitaal der bank werd bepaald op 100 millioen livres, bij het storten van de aandeelen ten bedrage van 500 livres zouden staatsschuldbrieven tegen de volle waarde aangenomen worden. Law werd directeur-generaal der maatschappij.

Zoo had Law zijne reusachtige onderneming dan tot stand gebracht, doch menigen heftigen tegenstand had hij te overwinnen om haar voor ondergang te behoeden. De kanselier d'Aguesseau en de minister van finantiën Noailles verhieven waarschuwend hunne stem, doch zij werden onschadelijk gemaakt door hen uit hunne betrekking te ontslaan. Ook het parlement verzette zich tegen Law en riep hem zelfs ter verantwoording, doch de regent verklaarde, dat dit lichaam geen recht had om den koning de wet voor te schrijven; hij vernietigde de genomen besluiten en verbood alle inmenging in openbare aangelegenheden. Eenige parlementsleden werden zelfs wegens hun heftig verzet in hechtenis genomen. In weerwil van de bedenkingen van hooggeplaatste staatsbeambten en van het parlement, ging de regent voort, Law's plannen te begunstigen. De bank werd den 4en December 1718 tot koninklijke bank verheven en ontving nieuwe voorrechten. De Oostindische en Chineesche handelsvereenigingen werden met de Mississippi-Compagnie samengesmolten en de nieuwe maatschappij voor de beide Indiën ontving uitsluitend het recht om handel te drijven op de geheele wereld; het muntwezen en de algemeene pacht der staatsinkomsten werden onder het beheer van het nieuwe „stelsel van finantiën" gebracht.

De gunstbewijzen van den regent volgden elkander onafgebroken op, doch zij schenen gerechtvaardigd door de overgroote voordeelen, welke Law behaalde. Het scheen inderdaad alsof door hem plotseling een einde gemaakt was aan den geldelijken nood, waarin Frankrijk verkeerd had. De staat had geld in overvloed, dewijl het papieren geld bij millioenen over het land verspreid werd en de banknoten in weerwil hiervan niet in prijs daalden, maar integendeel zeer gezocht waren.

Law's onderneming scheen op een rots gegrond; het papieren geld was meer gezocht dan klinkende munt; de actiën waren tot het tienvoud van den oorspronkelijken prijs gestegen. Aanzienlijken en geringen beschouwden Law als den finantiëelen Messias, die den geldelijken nood des lands gelenigd, ja Frankrijk met schatten overladen had. In dien tijd riep de schrijver Dutot uit: „Welvaart verspreidt zich in alle deelen des rijks. Het verkeer neemt toe; de landerijen en landbouwvoortbrengselen stijgen in prijs, de rente daalt, de woekeraars lijden gebrek, rijkdom stroomt ons toe van alle kanten."

Zoo scheen het inderdaad! Het geheele Fransche volk leefde als in een roes; het vertrouwen op Law's onderneming was onbegrensd; iedereen wilde zijn deel hebben aan de ongehoorde winsten, die zij moest opleveren, iedereen wilde actiën bezitten, om ook uit die bron van rijkdom te kunnen putten.

De kleine, nauwe straat Quincampoix, bijna in het midden van Parijs gelegen, hoofdzakelijk door bankiers bewoond en het middenpunt van den actiënhandel, verkreeg eensklaps een gewicht, dat zij nog nooit bezeten had. Hier verdrongen alle standen elkaar, om deel te nemen aan den actiënhandel, waardoor in weinige dagen rijkdommen verworven werden, die de meest noeste vlijt anders niet in den loop van jaren verzamelen kon. De

speculatie of actiënhandel op tijd sleepte aanzienlijken en geringen in haren maalstroom mede en prikkelde hen tot ware speelwoede. Raumer verhaalt:

„In de straat Quincampoix, de zetel der lichamen, die aan het hoofd van den actiehandel stonden, zag men allen, van den aanzienlijksten edele en den hoogsten geestelijke tot den man uit de heffe des volks bijeen, vlammende op winst. Jansenisten en Molinisten, hertogen en bisschoppen, overheidspersonen en burgers, bedienden, lichtekooien en boeven ontmoetten hier elkaar, te zamen gebracht door één baatzuchtig, gemeenschappelijk streven. De huurprijs der huizen, zelfs der zolders en kelders, klom in die buurt tot eene ongeloofelijke hoogte en velen verdienden aanzienlijke sommen, alleen door hun rug te leenen, om daarop de noodzakelijkste overeenkomsten in aller ijl te sluiten en te onderteekenen. Aanzienlijke lieden verkleedden zich als bedienden van Law, ten einde slechts gelegenheid te hebben om hun geld des te spoediger om te zetten, en een beambte riep der zich verdringende menigte eens tamelijk dubbelzinnig toe: „Vreest niet, mijne heeren, men zal u al uw geld afnemen." De vleierij, waarvan Law het voorwerp was, ging alle grenzen te buiten. Zoo riep eene aanzienlijke dame haren koetsier eens toe: „Werp mij toch om, lummel!" opdat Law, die in de nabijheid was, haar ter hulpe snellen en zij hem op die wijze spreken mocht. — — Toen Law's koetsier vertrekken wilde, verlangde Law, dat hij hem een anderen bezorgen zou; de koetsier bracht er twee met de woorden: „Beiden zijn goed; dengeen, dien gij niet neemt, houd ik." Een ander bediende, die even spoedig rijk was geworden, vergat toen het plotseling begon te regenen, in zijne eigene koets te gaan zitten, hij klom, ouder gewoonte, achterop."

Law was in die dagen de aangebeden afgod van het geheele Fransche volk. De aanzienlijkste edellieden, de hertogen niet uitgezonderd, volvoerden elke zijner luimen; de dames uit de hoogste standen maakten hem op waarlijk schaamtelooze wijze het hof. „Wanneer Law het wenschte" — schreef de hertogin van Orleans op haren groven toon — „zouden de Fransche dames hem wel het . . . . . . kussen."

Law stond op het hoogste punt van zijn geluk; nadat hij tot de katholieke kerk was overgegaan, werd hij zelfs den 5en Januari 1720 tot controleur-generaal benoemd, hoewel reeds op dien tijd de voorteekenen zich opdeden, dat die veel geprezene heerlijkheid niet van langen duur zou zijn.

Reeds poogden voorzichtige financiers zich langzamerhand van hunne aandeelen en banknoten te ontdoen door het aankoopen van landerijen en edel metaal; reeds begon het vertrouwen te wankelen en moest men de toevlucht nemen tot kunstmiddelen, om het papieren geld, waarmede Frankrijk overstroomd was, op de waarde te houden. Zoo werd o. a. den 27en Februari 1720 verboden, meer dan 500 francs in goud of zilver te bewaren, op straffe van verbeurdverklaring en buitendien van eene geldboete; zoo werd eindelijk den 11en Maart bevolen, alle goud- en zilvergeld naar de bank te brengen en tegen papier in te wisselen.

Deze en dergelijke maatregelen hadden geene andere uitwerking, dan dat het reeds wankelend crediet nog meer ondermijnd werd, en alleen op crediet rustte de onnatuurlijke hooge stand der actiën en de waarde van het papieren geld, met het verdwijnen van het crediet moest het gansche stelsel in duigen vallen.

En het viel in duigen! niet door de dwaze verordening van den re-

gent, die de waarde der reeds gedaalde banknoten tot de helft terug bracht, maar hierdoor, dat thans de wantrouwend geworden schuldeischers de bank bestormden en dringend betaling eischten. Natuurlijk kon de bank hieraan niet voldoen. Wellicht verhaastten de onverstandige maatregelen der regeering de uitbarsting eenige dagen; anders werkten zij niets uit.

Eén kreet van woede weergalmde door geheel Parijs. Law, de aangebeden man, werd een bedrieger gescholden, hij moest de woede van hen, die zich bedrogen waanden, in het paleis van den regent ontvluchten. Te vergeefs werden verschillende pogingen aangewend om het stelsel te redden; zijne onhoudbaarheid en nietigheid was al te duidelijk aan het licht gekomen. Law, die ook zijn eigen vermogen verloren had, moest Frankrijk in aller ijl verlaten en is te Venetië in behoeftige omstandigheden gestorven (1729).

De gevolgen van Law's stelsel waren de geheele ondergang van tallooze familiën en eene vernietiging van het crediet, waaraan Frankrijk nog langen tijd zwaar zou lijden. Niet minder dan 2000 millioen francs was het bedrag der schuldvorderingen aan de bank en de compagnie, welke niet betaald werden. Ook de poging om hun, die hun verworven rijkdom door het aankoopen van landerijen in veiligheid gebracht hadden, die bezittingen weer te ontnemen, leidde tot niets dan tot nog grootere onzekerheid ten aanzien van het recht, zonder den staat of hun, die onder den windhandel geleden hadden, eenig voordeel aan te brengen.

De regeering van den hertog van Orleans en kardinaal Dubois was door deze treurige uitkomst van Law's stelsel nog meer gehaat geworden dan vroeger. Zij had geen enkelen vriend meer, ja men gaf haar zelfs de schuld van rampen, waaraan zij geheel onschuldig was. Zoo brak in het jaar 1720 te Marseille de pest uit, waarschijnlijk aangebracht door een uit Syrië aangekomen schip; zij verbreidde zich naar Aix, Toulon en Arles en sleepte meer dan 8000 menschen ten grave. Alle buitenlandsche havens werden voor Fransche schepen gesloten, de Fransche handel ondervond eene gevoelige stoornis, die juist in dezen tijd een dubbel treurige uitwerking had. Hierbij kwam de ongelukkige uitslag van de kolonisatie in Louisiana. De derwaarts gezondene volkplanters bezweken grootendeels onder den invloed van het ongezonde klimaat. De stad New-Orleans, in 1719 gesticht, bestond slechts uit armzalige hutten, hare bevolking breidde zich volstrekt niet uit; alle verwachtingen, welke men omtrent eene bloeiende kolonisatie in America gekoesterd had, werden verijdeld.

Met vurig verlangen verbeidde het Fransche volk den tijd, waarop de jeugdige koning Lodewijk XV meerderjarig worden en het regentschap van den hertog van Orleans een einde nemen zou. Doch ook deze hoop bleek ijdel, want toen Lodewijk XV den 15en Februari 1723 den door de wet bepaalden leeftijd van meerderjarigheid bereikt had, nam wel het regentschap van den hertog van Orleans, maar niet zijn bewind en dat van den kardinaal Dubois een einde. Dubois bleef eerste minister, en de hertog behield zitting in het kabinet, welks overige leden zijn zoon, de hertog van Chartres, de hertog van Bourbon en de staatssecretaris Marville waren.

Niet door het optreden van Lodewijk XV, maar door den dood werd Frankrijk van de heerschappij dier beide gehate mannen verlost. Dubois stierf den 10en Augustus 1723 aan de gevolgen eener amputatie, welke zijn losbandig leven noodzakelijk gemaakt had. Men zegt, dat zijn dood

zijn leven waardig is geweest, zijne laatste woorden bestonden in vloeken en godslasteringen. De hertog van Orleans volgde hem weinige maanden later, den 2en December 1723, in het graf. Hij overleed op 40jarigen leeftijd in de armen van eene zijner bijzitten. Raumer zegt van hem:

„Dubois en de regent stierven beiden aan de gevolgen hunner uitspattingen, beiden evenzeer gehaat en veracht. Toch dragen zij niet alleen de schuld der zonden van hun tijd, en evenmin brengen de eigenlijke staatkundige gebeurtenissen het waar karakter van die dagen aan het licht. Vergunde de geschiedenis van Law's stelsel ons een diepen blik in de wereldliefde en de hebzucht van alle standen; een tegenhanger en eene aanvulling van dit tafereel biedt ons de tot eene ongeloofelijke hoogte geklommen liederlijkheid. Bijna alle prinsessen hadden openlijk als zoodanig bekende boelen, bijna alle prinsen meer dan éene bijzit tegelijk. Niet tevreden met deze veelwijverij en veelmannerij, prikkelden velen hunne verstompte zinnelijkheid door de onnatuurlijkste kunstmiddelen, welker uitvoerige beschrijving niet met de waardigheid van den geschiedschrijver zou strooken. Wel is waar werd de belachelijke hofetikette afgeschaft, maar alleen om plaats te maken voor de grootste platheid; wel bezaten de vrouwen geen invloed meer, zooals onder Lodewijk XIV, maar alleen omdat men in haar niets anders zag dan verachtelijke wezens, die slechts dienden om louter zinnelijke lusten te bevredigen. Vertoon van vroomheid geraakte uit de mode, sinds het geen middel meer was om aardsche doeleinden te bereiken; in plaats van zich echter tot de ware vroomheid te verheffen, leverden de hoogere standen het meest stuitend toonbeeld op van het lichtzinnigst ongeloof, met het grofste bijgeloof vereenigd. Zeker is het, dat de dagen van het regentschap niet „de goede oude tijd" mogen heeten; of de tijd der regeering van Lodewijk XV dien naam dragen mag, zal het vervolg der geschiedenis ons moeten leeren."

NEGEN EN ZEVENTIGSTE HOOFDSTUK.

Frankrijk. Opvoeding van den jongen koning. 's Konings leermeesters. Fleury, bisschop van Fréjus. Lodewijk de »Welbeminde." Zijne zelfstandige regeering. De hertog van Bourbon tot eersten minister benoemd. Invloed der markiezin de Prie. Duverney. Treurige regeering. Nieuwe vervolging van de hervormden. Twisten tusschen de hertogen van Bourbon en Orleans. De verloving van Lodewijk XV met de Spaansche infante verbroken. 's Konings huwelijk met Maria Leszinska. Val van den hertog van Bourbon en de markiezin de Prie, door toedoen van Fleury. Fleury's bestuur; hij wordt tot kardinaal benoemd. Fleury, een rechtschapen en vredelievend regent. Samenzwering der Marmousets. d'Aguesseau. Argenson's politie. Hervormden en Jansenisten vervolgd. Oneenigheden met het parlement. Wondergeloof. 's Konings neiging tot uitspanningen. De hertog van Richelieu. Geboorte van den dauphin. De gravin van Mailly en andere koninklijke bijzitten. Zedeloos leven aan het hof. Slemppartijen in het kasteel van Choysy. Zedeloosheid en schijnvroomheid. Fleury's dood.

Door den dood van den hertog van Orleans had de jeugdige koning den man verloren, wien hij tot dusver de regeeringszaken overgelaten had. Hij betreurde hem oprecht, want de regent was voor hem nooit een streng voogd geweest. Hij had zich integendeel de liefde van zijn jeugdigen kweekeling weten te verwerven en deze besefte nu maar al te goed, dat hij niet in staat was om zelfstandig de teugels des bewinds te voeren. Lodewijk XV had geene opvoeding genoten, geschikt om den toch reeds zwakken knaap te vormen, hem vastheid van karakter en geestkracht bij te zetten, zijn neiging tot lediggang te bestrijden en hem lust tot ernstige bezigheid in te boezemen. Hij was een zwak en ziekelijk kind geweest; daarom hadden zijne opvoeders, in overleg met den hertog van Orleans, die zelfs, voor zoover hij voor liefde vatbaar was, zekere genegenheid voor den jongen koning gekoesterd had, alles gedaan om zijn lichaam te versterken, maar niets om zijn geest te ontwikkelen.

De koning — zeide men — is een ziekelijk kind, dat men in alle opzichten ontzien moet. En men ontzag hem, bespaarde hem alle geestelijke inspanning, gewende hem aan lediggang en kweekte in hem een afkeer van allen mogelijken arbeid en de neiging om de regeeringszaken aan anderen over te laten aan, terwijl men toch terzelfder tijd al den hoogmoed van een koning door Gods genade in hem versterkte.

Een zijner opvoeders was de domme en trotsche hertog van Villeroi; wanneer deze met den jeugdigen koning door de straten reed en het volk dan juichte: „Leve de koning," placht hij te zeggen: „Zie, genadige

heer, al dit volk behoort u toe, is uw eigendom. Gij zijt zijn heer en meester. Zie de menschen eens aan! Een lachje van u zal hen tevreden stellen, gij zijt immers heer van allen.'' Zulke zaadkorrels vielen in een maar al te vruchtbaren grond.

Niet veel verstandiger handelde de tweede leermeester des konings, Fleury, bisschop van Fréjus. Wel was deze een kalm, gematigd en kundig man, doch hij was er veel meer op uit, zich de liefde des konings te verwerven dan hem tot een bekwaam regent te vormen. Hij behandelde hem met de grootste toegevendheid, vleide zijne neigingen en vermeed bij het onderwijs alles, wat den knaap eenige verveling, inspanning of vermoeienis veroorzaken kon. Hij deed niets om de overdreven schroomvalligheid van den knaap te overwinnen, om dezen van zijne liefhebberij voor kinderlijke vermaken, vooral voor het kaartspel, te genezen en hem liefde tot ernstiger bezigheden in te boezemen.

Zoo groeide de vertroetelde en bedorven knaap tot een schoon jongeling op, die wel allen, die hem naderden, voor zich innam, doch geene enkele der voor den koning van eene groote natie onontbeerlijke hoedanigheden bezat. In weerwil hiervan bouwde het volk grootsche verwachtingen op hem, gelijk de volken altoos het beste van hunne toekomstige heerschers hopen. Toen in de dagen van het regentschap, ten jare 1721, de jonge prins ernstig ziek werd, bracht de vrees voor zijn leven in het geheele land eene diepe droefheid teweeg. Men verdacht den volkomen onschuldigen regent weer van eene poging om den koning te vergiftigen, ten einde zich zelven en zijnen zonen den weg tot den troon te banen; doch deze droefheid ging in eene uitgelaten blijdschap over, toen de tijding van het herstel van den koninklijken knaap verbreid werd. Het volk danste op de straten; zoowel in de huizen des adels als in die der burgers werden luisterrijke feesten gevierd; alle kerken, waarin het „Te Deum" gezongen werd, waren stampvol en weken achtereen duurde de openbaring der algemeene vreugde.

Ook toen Lodewijk „de Welbeminde" — dezen eernaam, die later een spotnaam worden zou, gaf men den jeugdigen koning — na den dood van den hertog van Orleans zelf de regeering aanvaardde, werd deze gebeurtenis met groote vreugde begroet. De koning bezat echter noch den lust, noch de bekwaamheid om de lasten en plichten der regeering op zich te nemen, hij wentelde die gaarne op anderer schouders. Het liefst zou hij die geheel opgedragen hebben aan zijn ouden leermeester Fleury, die zijne liefde en zijn vertrouwen in de hoogste mate bezat; doch de 70jarige bisschop, hoe eerzuchtig ook, was te verstandig om zich de machtige personen aan het hof tot vijanden te maken. Hij wist, dat de hertog van Bourbon Condé van begeerte brandde om zich van de eerste plaats in het staatsbestuur meester te maken, hij kende den hertog als een onbekwaam, onkundig en halsstarrig man, die nooit in staat zou zijn om hem uit 's konings gunst te verdringen en die zich maar al te spoedig onmogelijk maken zou. Daarom ried hij zelf den koning aan, dezen het ambt van eersten minister op te dragen; in de overtuiging, dat Lodewijk XV hem spoedig noodig hebben zou, stelde hij zich met een aandeel aan de regeeringszaken tevreden.

Lodewijk Hendrik van Bourbon was den 18en Augustus 1692 geboren en dus 31 jaar oud, toen hij als eerste regeeringspersoon in Frankrijk optrad. Hem ontbraken letterlijk alle hoedanigheden, in een regent ver-

eischt. Onwetend en oppervlakkig zou hij niet eens in staat zijn geweest om de regeeringszaken te begrijpen, indien hij ooit de moeite had willen nemen om daaraan eenige ernstige aandacht te wijden. Zijne halsstarrigheid verhinderde hem goeden raad aan te nemen, terwijl hij zich toch geheel liet leiden door eene schoone zedelooze vrouw, die eene onbeperkte heerschappij over zijn doen en laten uitoefende.

De markiezin van Prie, de bijzit des hertogs, was even schoon als talentvol. Onder het masker van zachtmoedigheid en edelmoedigheid verborg zij eene onverzadelijke heerschzucht en eene schromelijke eigenzinnigheid. Zij was eerzuchtig, wraakgierig, hebzuchtig, verkwistend en gierig tegelijk. Zij beheerschte den hertog zóo onbepaald, dat hij aan hare trouw jegens hem geloof sloeg, hoewel zij hem met opene oogen misleidde.

De markiezin was, zoolang de hertog eerste minister bleef, de eigenlijke beheerscheres van Frankrijk. Voor haar regeerde op zijne beurt haar gunsteling Duverney, die wel niet den titel, maar meer nog dan de macht eens ministers bezat. Aan zijn wil moesten de secretarissen van staat zich onderwerpen, de leiding der bestuurszaken berustte in zijne hand en hij wendde zijn invloed met eene niets ontziende willekeur aan.

Met Frankrijk's regeering was het in die dagen allertreurigst gesteld. Ten einde middelen te vinden om de verkwistingen van den hertog van Bourbon goed te maken en de hebzucht der markiezin te bevredigen, werden niet alleen voortdurend nieuwe belastingen uitgedacht, maar nam men op nieuw de toevlucht tot den noodlottigsten van alle maatregelen, vermindering van de waarde der munt. In den loop van het jaar 1725 werd het gehalte der munt niet minder dan vier maal verlaagd. De regeering greep daarbij willekeurig in de belangen van handel en nijverheid in en zij beval den kooplieden, den prijs hunner waren te verminderen, zij bepaalde de arbeidsloonen, enz. Den tegenstand tegen zulke verordeningen trachtte zij te fnuiken door de lieden in hechtenis te nemen en door andere maatregelen van geweld; desgelijks smoorde zij met geweld het verzet van het parlement tegen het heffen van nieuwe belastingen.

De op deze wijs aan het arme volk afgeperste gelden vloeiden voor een deel in den zak der markiezin van Prie, die zich buitendien door den meest schaamteloozen verkoop van ambten en waardigheden verrijkte.

Voor de hervormden brak met het optreden van het ministerie Bourbon een nieuwe tijd van onderdrukking en vervolging aan. Onder het regentschap van den hertog van Orleans hadden zij voor een tijd weder vrijer adem gehaald en op afgelegene plaatsen weder godsdienstige bijeenkomsten gehouden; daarop waren zij door den abt Dubois op nieuw vervolgd, doch nog harder behandelde hen de hertog van Bourbon. Eene verordening van 24 Mei 1724 bepaalde, dat allen, die godsdienstoefeningen van niet-katholieken bijwoonden, voor hun leven naar de galeiën gezonden zouden worden; de predikers, die deze bijeenkomsten leidden, werden met den dood bedreigd. Deze en dergelijke verordeningen waren echter niet bij machte om de ijverige hervormden van het houden van godsdienstige vergaderingen af te schrikken, die vooral in Languedoc in grooten getale plaats vonden. Zij werden begunstigd door de verdraagzaamheid van vele beambten, die, dewijl de godsdienstige dweepzucht bij de katholieke bevolking sterk verminderd was, niet besluiten konden, de strenge strafbe-

palingen toe te passen. In andere streken werden echter nog al te dikwijls ketters gevangen genomen en ter dood gebracht.

Bij den jongen koning ontmoette de hertog van Bourbon in zijn bewind niet den minsten tegenstand; doch nu zag hij zijne macht bedreigd door den hertog van Orleans, den zoon van den overleden regent. Orleans stond door zijne geboorte het dichtst bij den troon, hij zou 's konings erfgenaam zijn, wanneer deze te eeniger tijd door een onverwachten dood werd weggerukt. Dewijl Bourbon aanhoudend met Orleans overhoop lag, zou de macht des eersten geheel vernietigd worden, indien de koning onverhoopt kinderloos kwam te overlijden. Zijn belang bracht dus mede, zorg te dragen, dat de koning spoedig in het huwelijk trad, zoo bestond ten minste de kans op de geboorte van een troonopvolger, voor wien de hertog van Bourbon in het eerste geval als voogd de teugels der regeering voeren kon.

Aan dit plan stond echter eene overeenkomst in den weg, door den overleden regent in der tijd met Spanje gesloten, volgens welke de koning eene Spaansche infante huwen zou, die reeds naar Frankrijk gebracht was, om aan het Fransche hof voor hare toekomstige bestemming opgevoed te worden. Deze infante was eerst zeven jaar oud, eer zij den huwbaren leeftijd bereikte, moesten er nog jaren verloopen; Bourbon besloot derhalve de overeenkomst te verbreken en voor den koning naar eene oudere gemalin om te zien en wel naar zulk eene, die zich door hem en door de markiezin van Prie zou laten beheerschen.

's Hertogs eerste gedachte was, zijne zuster, mademoiselle van Vermandois, den koning tot gemalin te geven; toen deze prinses echter eens onverholen haar afkeer van de markiezin openbaarde, bij gelegenheid dat deze haar een bezoek bracht, riep de markiezin woedend uit: „Welnu, gij zult geen koningin worden!" En zij hield woord. Zij wist te bewerken, dat de keus van den staatsraad viel op eene onbeduidende vorstin zonder land, op de dochter van den Poolschen koning Stanislaüs Leszinsky, die zich als vluchteling in den Elzas ophield. Toen Stanislaüs den brief ontving van den hertog van Bourbon, die hem meedeelde, dat zijne dochter Maria uitverkoren was om koningin van Frankrijk te worden, was hij buiten zichzelven van verrukking. „Valt met mij op de knieën, dankt met mij God!" riep hij zijne gemalin en zijne dochter toe.

„Zijt ge weer koning van Polen, vader?" vroeg de prinses verwonderd.

„Neen, God bewijst ons nog grooter gunst. Gij zijt koningin van Frankrijk," hernam Stanislaüs. In overeenstemming met dit antwoord waren de vermaningen, welke hij zijne dochter gaf, dat zij nooit de dankbaarheid uit het oog verliezen zou jegens den hertog van Bourbon en de markiezin van Prie, die haar ten troon verheven hadden.

De hertog van Bourbon zette zijne plannen door. De Spaansche infante werd naar Madrid teruggezonden met de verklaring, dat zij te jong was voor den reeds huwbaren koning. Philips V was hierover zóó verstoord, dat hij van zijnen kant terstond den Franschen gezant en den Franschen consuls hunne afscheidsbrieven toezond en bij het Fransche hof, doch natuurlijk tevergeefs, op de verwijdering van den hertog van Bourbon aandrong. De nog driftiger koningin Elisabeth vertrapte zelfs een portret van koning Lodewijk XV onder hare voeten met den uitroep, dat alle Bourbons een duivelsch ras waren, „natuurlijk met uitzondering van Uwe majesteit," voegde zij, tot den koning zich wendend, er bij. Dat de ter

nauwernood aangeknoopte vriendschappelijke verstandhouding tusschen het Fransche en het Spaansche hof door deze kuiperijen van den hertog van Bourbon weer geheel verstoord werd, spreekt van zelf.

Den 4en September 1725 werd het huwelijk van Lodewijk XV met Maria Leszinska te Fontainebleau gesloten. De jonge koningin was eene beminnelijke, goedhartige, maar zwakke vrouw. Alleen in hare bijgeloovige vroomheid was zij standvastig. Het grootste gedeelte van den dag bracht zij met godsdienstige oefeningen door. In de staatszaken mengde zij zich slechts voor zoo ver als de hertog van Bourbon en de markiezin van Prie, wien zij eene onbegrensde genegenheid toedroeg, dit verlangden. Door hen werd zij ook in een hofkabaal tegen den bisschop Fleury gewikkeld.

De hertog van Bourbon achtte zijne macht niet veilig, zoolang de bisschop Fleury, de geliefde opvoeder des konings, op dezen nog invloed uitoefenen kon. Hij wilde den bisschop geheel van het hof en van de staatszaken verwijderen, derhalve moest de jonge koningin hem hare hulp verleenen. In haar vertrek werden de bijeenkomsten gehouden, waarin de hertog de regeeringszaken met Lodewijk XV besprak. Fleury werd daarbij niet toegelaten, doch de markiezin van Prie was daarbij wel tegenwoordig.

De 73jarige bisschop van Fréjus was te eerzuchtig om zich zulk eene behandeling te laten welgevallen. Hij had den hertog van Bourbon ondersteund, zoolang deze hem niet in den weg trad, doch thans besloot hij hem ten val te brengen. Hij bouwde daarbij op de genegenheid des konings, die zonder hem niet leven kon. In schijn week hij voor den hertog, hij verliet het hof en begaf zich naar Issy, niet ver van Parijs.

De hertog van Bourbon en de markiezin waren zeer trotsch op hunne zegepraal, maar zij juichten te vroeg, want Lodewijk XV, die zonder Fleury niet leven kon, riep hem terug. Een brief van den bisschop, waarin deze verklaarde, dat hij niet langer tegen zijne vijanden strijden wilde, maar in rust zijne dagen wilde eindigen, bewoog den koning tot tranen en joeg hem tegen den hertog van Bourbon in het harnas. Fleury willigde den wensch des konings in en keerde aan het hof terug; eenige maanden liet hij den hertog van Bourbon nog in het bezit van zijn ambt, maar toen besloot hij hem ten val te brengen. Terwijl de hertog zich volkomen veilig waande, ontving hij plotseling in Juni 1727 een koninklijk bevel, om zich op zijne goederen terug te trekken en daar tot nader order te blijven. Ook de markiezin van Prie werd naar hare goederen verwezen en de koning schreef aan zijne gemalin: „Ik verzoek u en beveel u desnoods Fleury te gehoorzamen.”

De hertog moest gehoorzamen. De markiezin was zóó wanhopend over den onverwachten ondergang van haar geluk, dat zij in het volgende jaar, pas 29 jaar oud, waarschijnlijk tengevolge van vergift, overleed.

Na de verbanning van den hertog van Bourbon gaf ook Fleury aan den koning zijnen wensch te kennen, dat deze voortaan zelfstandig en alleen regeeren, en derhalve geen eersten minister weder benoemen zou; maar deze verklaring was slechts een holle klank, want de bisschop werd inderdaad de eerste staatsminister, die voortaan even oppermachtig alle zaken bestuurde, als vroeger de hertog van Bourbon, hoewel hij maar den eenvoudigen titel van minister voerde.

Ook door de vreemde vorsten werd hij als de eigenlijke regent van

Frankrijk aangemerkt, en zelfs de paus schonk hem in September 1726 den kardinaalshoed, om hem voor zich te winnen.

Het zeventienjarig bewind van Fleury wordt door de geschiedschrijvers zeer verschillend beoordeeld. De een verwijt hem dat hij niet krachtig, doortastend en flink genoeg gehandeld heeft, dat hij niet altijd er op uit was om de kwalen, waaraan de staat bloedde, in den grond te genezen, dat zijne liefde tot den vrede hem menigmaal tot zwakheid verleidde; de ander verheft zijne zachtmoedigheid, zijne ordelievendheid, zijne onbaatzuchtigheid en eerlijkheid hemelhoog.

Voor beider oordeel bestaat grond. Het kan niet geloochend worden, dat onder Fleury's regeering geen enkel der veelvuldige en groote gebreken in het staatsbestuur verbeterd is, dat Frankrijk's invloed naar buiten, in weerwil van een gelukkig gevoerden oorlog, niet is toegenomen, dat de toestand der finantiën even verward en hopeloos bleef als vroeger, maar evenmin valt het te ontkennen, dat handel, nijverheid en landbouw onder zijn regelmatig bestuur bloeiden, dat een langdurige vrede het volk in staat stelde om zijne uiterlijke welvaart te verbeteren en dat hiertoe de onbaatzuchtigheid, de eerlijkheid en spaarzaamheid, welke de regeering van Fleury kenmerkten, werkelijk het hunne bijdroegen.

Fleury was eergierig, en wilde gaarne heerschen, doch niet door middel van geweld, maar zoo mogelijk met zachtheid. Daartoe trachtte hij zich vrienden aan het hof te verwerven. De gewettigde prinsen verzoende hij met zijne regeering, door hun de rechten, die zij gedurende het regentschap van den hertog van Orleans verloren hadden, weder terug te geven, met uitzondering alleen van het erfrecht Tengevolge hiervan en van de liefde, hem door den koning bij voortduring geschonken, zat hij zoo vast op zijn zetel, dat iedere poging om hem ten val te brengen mislukte. Eene samenzwering, tot dit doel door eenige voorname heeren gevormd, die den koning eene geheime aanklacht tegen Fleury in handen speelden, eindigde daarmede, dat de aanklagers van het hof verwijderd werden. Men noemde deze samenzwering spottender wijze die der Marmousets (dwergen). Gedurende de regeering van Fleury verwierven twee mannen in Parijs zich een grooten naam. De kanselier d'Aguesseau maakte zich beroemd, doordien hij in dien zedenloozen tijd zich onderscheidde door reinheid van zeden, eerlijkheid, waardigheid, onbaatzuchtigheid en onomkoopbaarheid en zijn leven enkel aan de meest nauwgezette uitoefening van het recht toewijdde.

Argenson daarentegen, het hoofd der politie, verwierf zich eene treurige vermaardheid door de sluwheid en geestkracht waarmee hij eene politie in het leven riep, die door een stelsel van de schandelijkste bespieding in de geheimste familiekringen wist door te dringen. Het gelukte hem, in alle standen spionnen voor de politie aan te werven; de meeste echter vond hij onder de toen zeer talrijke klasse der geprostitueerden; hij werd evenzeer berucht om zijne zedeloosheid, als om zijn willekeur; door hem werd de politie eerst eene belangrijke macht in den staat, die dikwijls hoogst willekeurig door gevangenneming in den gang der rechtspleging ingreep.

Hoewel Fleury in zijn bewind meestal een groote zachtmoedigheid aan den dag legde, deed hij toch geene moeite om paal en perk te stellen aan de geloofsvervolgingen, die nog altijd, niet alleen tegen de hervormden, maar zelfs tegen de Jansenisten in vollen gang waren. Uit dankbaarheid voor den kardinaalshoed toonde hij zich een ijverig voorvechter

der streng katholieke partij en een vriend der Jezuïeten. Hij kwam zelfs heftig in verzet tegen het parlement, toen dit de volgende stellingen over de verhouding tusschen kerk en staat uitvaardigde:

1. De door God onmiddellijk ingestelde wereldlijke macht is van iedere andere onafhankelijk en geene macht mag haar aanzien ook maar in het minst krenken.
2. Het komt den dienaren der kerk niet toe, de grenzen te bepalen, die God tusschen beide machten heeft gesteld. De kerkelijke voorschriften worden slechts in zóoverre staatswetten, als zij van de bekrachtiging des wereldlijken heerschers zijn voorzien.
3. Alleen der wereldlijke macht komt de uiterlijke rechtspleging toe, die het recht heeft om de onderdanen des konings te dwingen.
4. De dienaren der kerk zijn aan den koning en zijne gevolmachtigde beambten verantwoordelijk voor alles wat op de wetten van den staat inbreuk zou kunnen maken.
5. De bevelen, wetten en besluiten van het parlement (de la cour), uitgevaardigd onder het gezag des konings, moeten wat vorm en inhoud betreft, uitgevoerd worden.

Hoewel deze door het parlement uitgevaardigde stellingen zeer voordeelig waren voor het behoud en de uitbreiding der koninklijke macht, vonden zij toch evenmin bijval bij den kardinaal Fleury als bij den koning. Fleury verbood het parlement over geestelijke aangelegenheden te beraadslagen, daar het niets was dan een raadgevend lichaam, en toen de president van het parlement bij den koning zijne bezwaren hiertegen wilde inbrengen, riep Lodewijk XV hem toe: „Zwijg!" Een daarop door het parlement ingediend bezwaarschrift werd op bevel des konings door den graaf de Maurepas in stukken gescheurd.

Daar het parlement niet toegaf, werden verscheidene zijner leden gevangen genomen en verbannen, er ontstond een langdurige strijd, die evenwel niet tot eene beslissing leidde en eindelijk van zelf ophield.

Ook tegenover de hervormden was Fleury niet verdraagzamer dan zijne voorgangers; hij drong juist wel niet aan op de strengste uitvoering van de harde, tegen hen uitgevaardigde wetten, maar hij voegde daaraan in 1729 eene nieuwe wet toe. Bij koninklijke verordening werd op strenge straf bevolen, dat de nieuw bekeerden alle gereformeerde gezangboeken, enz. binnen veertien dagen moesten uitleveren. Dezelfde parlementen, die zoo krachtig voor de rechten van den staat tegenover de eischen van den paus opkwamen, achtten zich juist hierdoor verplicht om hunne gehechtheid aan de katholieke kerk te toonen, door de grootst mogelijke strengheid in het vervolgen van de ketters aan den dag te leggen. Veroordeelingen van ketters tot geldboeten, tot het verlies van hun vermogen, ja zelfs tot de galeiën hadden maar al te dikwijls plaats. In het jaar 1728 werd zelfs te Montpellier een kettersche prediker opgehangen.

Hoewel deze vervolgingen door vele dwepers werden gebillijkt, gingen toch in Frankrijk vele en luide stemmen daar tegen op. Het gezond verstand, dat op godsdienstige verdraagzaamheid aandrong, begon zich krachtig te doen gelden, terwijl tegelijk bij het volk, vooral onder de arme volksklasse, een zeker piëtistisch wondergeloof met den dag meer aanhangers vond.

Toen den 1en Mei 1727 de overdreven vrome Jansenistische diaken Paris, een weldoener der armen, gestorven en op het St. Medardus-

kerkhof begraven was, verbreidde zich in Parijs het gerucht, dat de gestorvene uit zijn graf wonderen verrichtte. Het volk trok in dichte drommen naar het kerkhof en men verhaalde van wonderbare ziektegenezingen op het graf van den vromen man. De gisting werd steeds grooter; vele personen, meest vrouwen, geraakten bij het graf in geestverrukking en kregen er krampachtige trekkingen. Eindelijk maakte de regeering aan al die beweging een einde. Het kerkhof werd op koninklijk bevel gesloten en een wet uitgevaardigd, volgens welke voortaan elk, wien een wonder te beurt viel of die kramptrekkingen kreeg, als rustverstoorder gevangen genomen zou worden. Wel nam het bijgeloovige volk het koninklijk bevel zeer kwalijk, wel werd het volgende spotschrift aan de kerkdeur gehecht:

De par le Roi
Défense à Dieu
De faire miracle
En ce lieu;

maar de wonderen hielden op!

Openbaarde Fleury in zijne binnenlandsche regeering niet het minste streven om in verouderde toestanden eene grondige hervorming aan te brengen, evenmin betoonde hij zich in de buitenlandsche staatkunde geneigd tot doortastende maatregelen. Zeer sterk, integendeel, was hier zijne zucht om den vrede te bewaren, zoolang dit maar eenigszins mogelijk was. Hij ging hierin zelfs zoo ver, dat hij, om Philips V van Spanje te bevredigen na het terugzenden der infante, een middel bezigde, ongehoord in de Fransche geschiedenis.

De Fransche gezant moest namelijk in een afzonderlijk gehoor den koning en der koningin van Spanje op zijne knieën vergeving vragen voor de hun aangedane beleediging. Niet door oorlogen maar door onderhandelingen trachtte Fleury Frankrijks macht en aanzien op te houden. In hoeverre hem dit gelukte en welke gevolgen twee oorlogen, waarin Frankrijk tegen den zin van Fleury werd gewikkeld, de strijd over de Poolsche en over de Oostenrijksche erfopvolging, na zich sleepten, zullen wij weldra op een andere plaats verhalen.

De vredelievende regeering van Fleury zou over het geheel wel goede vruchten voor Frankrijk opgeleverd hebben, indien niet zijne eerzucht en zijn wensch om alleen te regeeren hem verleid hadden om den koning hoe langer zoo meer van deelneming aan de regeeringszaken af te houden. In plaats van zijn invloed bij zijnen hem zeer toegenegen kweekeling aan te wenden, om dezen eindelijk in waarheid tot regeerend koning te maken, zag Fleury het gaarne, dat Lodewijk XV meer en meer in eene ontzenuwende werkeloosheid verzonk, dat hij zijn geheele leven aan nietige uitspanningen wijdde en alleen gedwongen, bij de eene of andere gewichtige aanleiding, in den staatsraad verscheen, waar hij meestal zwijgend en zonder eene eigene meening te hebben de beraadslagingen aanhoorde. Teneinde geen mededinger naast zich te zien opstaan, zorgde Fleury maar al te goed, dat de koning omringd werd door hovelingen, die wel geneigd waren om hem tot allerlei uitspattingen te verleiden, maar niet om de bewustheid van zijne verplichtingen bij hem op te wekken. De meest beruchte hoveling des konings was de hertog van Richelieu, de meest schaamtelooze en verdorven woesteling van dit schaamtelooze, verdorvene hof.

Lodewijk XV had in de eerste jaren van zijn huwelijk met Maria Leszinska zeer gelukkig geleefd; hij scheen zijne gemalin teeder lief te hebben en was overgelukkig, toen hem den 4en Sept. 1729, tot groote blijdschap des volks, een dauphin geboren werd.

De eenvoudige leefwijze van het koninklijke echtpaar legde aan de hovelingen, die aan den teugelloozen lust van het vroegere hof gewoon waren, een ondragelijken dwang op. Zij spanden derhalve al hunne krachten in om den jongen koning aan zijn huiselijk leven te onttrekken en hem smaak in te boezemen voor spel en jacht, voor woeste drinkgelagen en lichtzinnige gesprekken met schaamtelooze vrouwen. Dit gelukte hun maar al te goed en vooral de hertog van Richelieu was een voortreffelijk onderwijzer!

De koningin vermocht niets op haren gemaal. Hare zachtmoedigheid en vroomheid verveelden hem, zij was zeven jaar ouder dan Lodewijk XV, bij hare menigvuldige bevallingen (acht in tien jaar) verloor zij door ziekte hare jeugdige frischheid, zij werd knorrig en verborg haar tegenzin niet, als zij den koning, wat nu dikwijls gebeurde, in een toestand van dronkenschap aantrof. Om zijne ziel te redden, verdubbelde zij hare godsdienstige oefeningen, maar zonder gevolg.

Lodewijk XV vervreemdde meer en meer van zijne vroeg verouderde vrouw; hij gaf aan de verleiding van den hertog van Richelieu en zijne overige hovelingen gehoor en in het jaar 1737 werd de gravin van Mailly, met wie hij reeds lang in eene al te vertrouwelijke betrekking stond, openlijk en plechtig tot koninklijke bijzit verklaard. Weldra moest zij deze plaats met eene harer zusters, de markiezin van Vintemille, deelen. In 1742 nam eene andere zuster, die tot hertogin van Chateauroux werd verheven, hare plaats in, terwijl tegelijk eene vierde, de hertogin van Lauraguais, in dezelfde betrekking tot den koning stond.

Nu Lodewijk XV eenmaal zijne verplichtingen jegens zijne echtgenoote niet meer telde en allen schroom overwonnen had, gaf hij zich onbeteugeld aan de grofste uitspattingen over. Zijn hof overtrof zelfs weldra in schaamtelooze zedeloosheid dat van den overleden hertog van Orleans. De verhalen, welke tijdgenooten ons geven van de drinkgelagen, welke de koning in het door hem in 1738 gebouwde slot Choisy gaf, zijn niet geschikt om in een geschiedkundig werk te worden opgenomen. Zij wekken bij ons nog diepere walging, wanneer wij hooren, dat dezelfde, aan de laagste zinnelijkheid verslaafde koning, des morgens na de schandelijkste slemppartijen met vromelijk ten hemel geslagen blikken de mis bijwoonde, dat de schaamtelooze woesteling alle kerkelijke gebruiken met de grootste nauwgezetheid waarnam en nooit zijn morgen- en avondgebed verzuimde! Schijnheiligheid en zedeloosheid gingen bij Lodewijk XV op de walgelijkste wijze gepaard.

Zoolang de kardinaal Fleury leefde, kon Lodewijk XV zulk een leven zonder eenig nadeel voor den staat leiden, maar de doodsure sloeg voor den kardinaal en wel juist in een tijd, waarin een ongelukkige oorlog gevoerd werd. Den 29en Juni 1743 stierf Fleury, bijna negentig jaar oud. Beroofd van zijn leermeester en leidsman, van den man, die voor hem gedacht en gehandeld had, moest Lodewijk XV nu weder zelfstandig de regeering op zich nemen.

TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. Oostenrijk. Keizer Karel VI. Einde van den Spaanschen successie-oorlog. Voortdurende vijandschap tusschen Karel VI en Philips V van Spanje Oorlog der Porte met Venetië. Verovering van Morea door de Turken. Verbond van den keizer met Venetië. De oorlog tegen de Turken. Overwinning van prins Eugenius bij Peterwardein en Belgrado. De vrede van Passarowitz. De Quadruple-alliantie. Het congres van Kamerijk. De pragmatieke sanctie De dochters van Jozef doen afstand van haar erfrecht. Verkwisting van het keizerlijke hof. Ripperda's onderhandelingen te Weenen. Vrede tusschen Karel VI en Philips V. Geheim verbond. De tegenbond te Herrenhausen. Verzoening der strijdvoerende partijen. Diplomatiek intrigenspel. Oorlog tusschen den keizer, Frankrijk, Spanje en Sardinië over de verkiezing van een Poolschen koning. Deelneming van het Duitsche keizerrijk aan den oorlog. Duitschland. Bezetting van Milaan, Sicilië en Napels door Sardinië en Spanje. Vrede van Weenen. Lotharingen voor Duitschland verloren.

Karel VI was zijnen broeder Jozef zoowel in de regeering over de Oostenrijksche erflanden als op den keizerlijken troon opgevolgd. (Zie Dl. IX blz. 243). Hoeveel moeite Lodewijk XIV ook had gedaan om zijne verkiezing tot Duitsch keizer te verhinderen, toch was dit hem niet gelukt, want de Duitsche vorsten waren sinds lang gewoon, zich bij hunne keus door geene andere gronden dan slaafschen eerbied voor het erfrecht te laten besturen. Wel was de oude wet op de verkiezingen in Duitschland nog altijd van kracht, maar inderdaad werd de verkiezing van een keizer geheel door het beginsel der erfelijkheid beheerscht.

Den 19den December 1711 had Karel VI te Frankfort aan den Main het verkiezingsverdrag bezworen en den 22sten December was hij met de gebruikelijke plechtigheden gekroond.

Deze keizerskroning echter, in plaats van zijne macht in den oorlog tegen Philips V van Spanje te vergrooten, droeg er zelfs het hare toe bij om zijn tegenstander en mededinger naar de Spaansche kroon de zegepraal te verschaffen, daar de zeemogendheden onmogelijk konden wenschen, dat de Duitsche keizer ook heer van Spanje en de koloniën werd. Zoo werd dan, gelijk wij reeds verhaalden, aan den Spaanschen successie-oorlog door de verdragen van Utrecht, Rastadt en Baden (zie Dl. IX blz. 248—256) een einde gemaakt, en het geschil over het bezit van Spanje ten gunste van Philips V uitgewezen. Tusschen de beide eigenlijk strijdende partijen, tusschen Karel VI en Philips V, werd geen vrede gesloten. Karel hield zijne vermeende rechten, ook na het eindigen van den oorlog, nog

altijd staande en zoo duurde de vijandige verhouding tusschen de beide vorsten nog altijd voort.

Karel had van zijne voorouders de eergierigheid en de veroveringszucht der Habsburgers geërfd, maar niet de geestkracht om zijne eerzucht te bevredigen. Hij was oorlogzuchtig en toch niet in staat om oorlog te voeren. Wanneer hij niettemin gedurende de eerstvolgende jaren eenige voordeelen behaalde, had hij dit alleen te danken aan het genie van den grooten veldheer, die hem als raadsman ter zijde stond, aan prins Eugenius van Savoie. Het woord van prins Eugenius woog aan het hof des keizers, en Karel VI volgde zijnen raad op, toen hij slechts twee jaar na den geëindigden oorlog zich weder in een nieuwen strijd wikkelde, hoewel de Oostenrijksche monarchie geheel uitgeput was door de oorlogslasten van het verledene.

Door den voor Oostenrijk zoo voordeeligen vrede van Carlowitz (1699), was de Porte gedwongen om land af te staan niet alleen aan Oostenrijk, maar ook aan de republiek Venetië. Venetië had het landschap Morea verkregen. In plaats van den Turkschen landvoogd heerschten sedert het jaar 1699 Venetiaansche nobili over de Grieksche bewoners van Morea. Deze trokken echter geen voordeel uit deze verwisseling van heerschers, want de Venetianen gedroegen zich nog veel willekeuriger en hebzuchtiger dan de Turken en bovendien veel onverdraagzamer dan deze tegenover de belijders van de Grieksch-katholieke godsdienst.

In korten tijd hadden de Venetianen zich reeds zoo gehaat gemaakt in den Peloponnesus, dat de Grieksche bewoners niets vuriger wenschten, dan eene bevrijding door de Turken.

Deze stemming van de bevolking van Morea maakte de Porte zich ten nutte. Zij verklaarde aan de republiek Venetië in het jaar 1714 eensklaps den oorlog en ter zelfder tijd drongen Turksche troepen Morea binnen; de Grieksche bevolking kwam te haren gunste in opstand en zoo gelukte het hun in korten tijd het geheele land weder den Venetianen te ontnemen. Ook op Candia veroverden de Turken de beide Venetiaansche vestingen Suda en Spina Longa.

De republiek Venetië gevoelde zich niet in staat om alleen den strijd met de Turken te aanvaarden; zij wendde zich daarom tot den keizer om hulp, zich daarbij op de vredesbepalingen van Carlowitz beroepende en zij vond, daar prins Eugenius haar verzoek ondersteunde, eèn gunstig oor. Eugenius deed den keizer opmerken, dat de Turken zich krachtig ten strijde toerustten en zeker het voornemen koesterden om ook Oostenrijk de bij den vrede van Carlowitz verkregen provinciën weder te ontweldigen. De keizer liet zich daardoor overhalen om den 13en April 1716 een verbond met Venetië te sluiten. Dit verbond gebruikte de Porte als voorwendsel, om, terwijl Karel VI nog met de zeemogendheden in onderhandeling was ter herstelling van den vrede, hem van hare zijde den oorlog te verklaren (16 Juli 1716). Prins Eugenius was toen nog in het volle bezit van al zijne geestkracht. Hij aanvaardde het opperbevel des legers, dat hij tot schitterende overwinningen voerde. Den 5en Augustus 1716 versloeg hij de Turken in een grooten slag bij Peterwardein; daarna veroverde hij het Banaat en Wallachije. In het jaar 1717 behaalde hij eene schitterende overwinning, toen hij den 16en Augustus met nauwelijks 40000 man, het 200000 man sterke Turksche leger bij Belgrado aanviel en versloeg. Belgrado, Semendria en Orsova gaven zich na deze overwinning aan de troepen van prins Eugenius over.

Na drie geduchte nederlagen was der Porte de lust tot het voortzetten van den oorlog vergaan; ook de keizer was tot vrede geneigd, want Philips V van Spanje, of liever in zijne plaats Alberoni, had zich den tijd, dat Oostenrijk door den Turkschen oorlog werd bezig gehouden, ten nutte gemaakt, om, zooals wij elders verhaald hebben, Sardinië en Sicilië te veroveren. Den 21en Juli 1718 werd door bemiddeling der zeemogendheden de vrede van Passarowitz gesloten, waarbij het Banaat met Temesvar, Servië met Belgrado, Wallachije tot aan de Aluta en een gedeelte van de Turksche bezittingen in Croatië, Bosnië en Slavonië aan Oostenrijk ten deel vielen; de Peloponnesus werd echter in de macht der Porte gelaten. Hoe door het tot stand komen van de Quadruple Alliantie en door den val van Alberoni de voorloopige vrede tusschen den keizer en Philips V van Spanje weder werd hersteld, hebben wij onzen lezers reeds verhaald. Maar nog waren niet alle geschillen uit den weg geruimd; op een congres te Kamerijk zou dit onder bemiddeling van Engeland en Frankrijk geschieden. Het congres kwam bijeen; er werd eindeloos onderhandeld; tot stand kwam er echter niets; de bemiddelende mogendheden beleedigden zoowel den keizer als Philips V.

Karel VI had in Ostende een compagnie voor den handel op de beide Indiën en Africa opgericht. Daardoor voelden zich de zeemogendheden in hunne handelsbelangen benadeeld. Zij beweerden, dat de keizer geen recht had tot het oprichten van zulk eene compagnie, daar voor hem, al opvolger van Spanje in de vroegere Spaansche Nederlanden de bepaling van kracht was van den Munsterschen vrede tusschen Spanje en de Nederlanden, dat Spanje in de Nederlanden zijne scheepvaart niet uitbreiden zou. Door de zwarigheden, welke de zeemogendheden der compagnie van Ostende in den weg legden, door hun overmoedig en aanmatigend gedrag was de vriendschap tusschen hen en den keizer verkoeld. Nog eene andere gewichtige reden echter maakte Karel VI geneigd om zijne vijandschap tegen Philips V op te geven en een beslissenden vrede met Spanje te sluiten.

Karel VI had geene mannelijke nakomelingen. Zijn eenige zoon uit zijn echt met Elisabeth van Brunswijk was gestorven en nu was het zijn wensch, dat zijne oudste dochter, de aartshertogin Maria Theresia, de erfgename van al zijne staten worden zou. Met dit doel had hij door eene huiswet, de zoogenaamde pragmatieke sanctie, de erfopvolging geregeld. In zijne eigene staten was op de landdagen van 1720 in Oostenrijk en Silezië, van 1722 in Hongarijë en Zevenbergen, van 1723 in Boheme en van 1724 in de voormalige Spaansche Nederlanden, deze pragmatieke sanctie als geldige erfopvolgingswet aangenomen, maar het bleef nog zeer de vraag, of eene dergelijke erkenning ook van de overige Europeesche staten zou kunnen verkregen worden, daar keizer Jozef I, de oudste broeder van Karel VI, twee dochters had nagelaten, die misschien meer gegronde aanspraken op de Oostenrijksche erflanden konden doen gelden dan Maria Theresia.

Wel had Karel VI bij het uithuwelijken van zijne nichten aan de vorsten van Saksen en Beieren er voor gezorgd, dat zij afstand deden van hare rechten op de Oostenrijksche erfopvolging, maar deze stap gaf geene genoegzame zekerheid, omdat zij als afgedwongen kon worden beschouwd.

Het was de lievelingswensch des keizers, de erkenning van de pragmatieke sanctie van alle Europeesche hoven te verkrijgen; voor de vervul-

ling van dezen wensch was hij bereid de grootste offers te brengen. Prins Eugenius gaf hem den goeden raad, zorg te dragen, dat er eene goed gevulde schatkist en een wel gewapend leger voorhanden waren; hierdoor zou hij een beteren waarborg voor de erfopvolging van de aartshertogin Maria Theresia verkrijgen dan door alle verdragen, maar zulke raadgevingen kon Karel VI niet opvolgen, omdat de dwaze verkwisting (*) van zijn hof, vooral wat keuken en kelder betrof, hem het bijeenbrengen, onderhouden en uitrusten van een groot strijdvaardig leger onmogelijk maakte.

Maakte de wensch, om de pragmatieke sanctie ook door Philips erkend te zien Karel VI tot eene volkomen verzoening geneigd, Philips V werd er toe gedwongen door de onverschilligheid van het Fransche hof jegens hem. De baron Ripperda had zich de gunst van de Spaansche koningin verworven; hij had haar voorgespiegeld, dat zij het best haren kinderen een schitterend lot kon bereiden, wanneer zij den keizer als bondgenoot winnen kon. Ripperda werd als geheim onderhandelaar naar Weenen gezonden. Hij ontzag geen geld, om den Oostenrijkschen minister graaf Zinsendorf, met wien hij verscheidene nachtelijke conferentiën hield, om te koopen. Lang duurden de onderhandelingen, daar Philips V altijd nog weifelen bleef, doch toen de hertog van Bourbon de jonge Spaansche infante naar Madrid terugzond, om Lodewijk XV met Maria Leszinska te doen huwen, ontving Ripperda bevel om openlijk als Spaansch gezant in Weenen op te treden en Oostenrijk vredesvoorslagen te doen. Zoo werd dan reeds den 30en April 1725 zonder bemiddeling der Westersche mogendheden de vrede tusschen Karel VI en Philips V gesloten, tot welk verdrag het Duitsche rijk den 20en Juli toetrad.

De keizer erkende Philips V als den rechtmatigen koning van Spanje en verzekerde diens jongeren zoon, Don Carlos, de erfopvolging in Toscane, Parma en Piacenza; daarentegen deed Philips afstand van Napels, Sicilië, Milaan en de Nederlanden en waarborgde hij de pragmatieke sanctie; dit laatste deed hij te liever, omdat hij de hoop begon te voeden, dat zijn zoon, de prins van Asturië, door een huwelijk met de aartshertogin Maria Theresia, eenmaal de erfgenaam van den geheelen Oostenrijkschen staat worden zou.

Bij dit vredesverdrag bleef het niet; om deze nieuwe vriendschap te bevestigen, sloot Ripperda nog andere verdragen; den 1en Mei 1725 een handelsverdrag, waarbij der compagnie van Ostende de invoer van alle Indische waren in de Spaansche landen werd vergund en den onderdanen des keizers in Spanje alle handelsvoordeelen werden verzekerd, die reeds vroeger den Hollanders en Engelschen toegestaan waren. Bovendien werden geheime afspraken gemaakt, volgens welke Spanje en Oostenrijk zich vereenigen zouden, om den Engelschen pretendent te ondersteunen en Engeland, Gibraltar en Port Mahon (Minorca) af te nemen.

Geheime verdragen blijven echter zelden lang geheim; den hertog van Richelieu, die door het Fransche hof naar Weenen werd gezonden, gelukte het door omkoopingen zich nauwkeurig op de hoogte te

(*) De dagelijksche avonddrank van de keizerin was op 12 maten Hongaarschen wijn bepaald; haar bad op 15 eimer; voor het weeken van het brood voor de papegaaien werden dagelijks 2 vaten Tokayer bestemd. De keizerlijke keuken verslond ongeloofelijke sommen, nog grootere echter het inkomen der tallooze hofbedienden. Men heeft berekend, dat toen tot den hofdienst, afgescheiden van den staatsdienst, ongeveer 40000 personen behoorden.

stellen van alle gemaakte afspraken. Hij deed aan het Fransche en Engelsche hof de noodige mededeelingen en toen het nu zelfs bekend werd, dat ook keizerin Catharina I van Rusland was overgehaald om tot dit verbond toe te treden, moest in Engeland zelfs de vredelievende minister Walpole toestemmen, dat men tegenover zulk een verbond een tegenbond moest oprichten.

Koning George I reisde naar het vasteland en bewoog koning Frederik Willem I van Pruisen tot een verbond met Engeland en Frankrijk, hetwelk in September 1725 te Herrenhausen gesloten werd, met het doel om den vrede in Europa te bewaren; den 9en Augustus 1726 traden tot dezen bond ook de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en later Zweden, Denemarken en Sardinië toe. Daarentegen viel echter Frederik Willem I weder van het verbond af; overgehaald door den Oostenrijkschen gezant Zeckendorf, die veel invloed op hem bezat, sloot hij een verbond met den keizer en met Rusland.

Zoo waren dan de machtigste staten van Europa in twee groote, tegen elkander overstaande bondgenootschappen vereenigd, welke beiden, zoo het heette, ten doel hadden, den vrede in Europa te bewaren, en toch rustten alle bondgenooten zich tot eenen oorlog toe, die zeker geheel Europa weder met bloed zou hebben overstroomd, indien het den pauselijken nuntius te Weenen, Grimaldi, niet gelukt ware, ten minste een voorloopig vergelijk te treffen, door te bewerken, dat de twistappel der strijdenden, de handelscompagnie van Ostende, voor den tijd van 7 jaren geschorst werd. De overige geschillen zouden op een congres te Aken bijgelegd worden. De twistende mogendheden zonden inderdaad vertegenwoordigers naar dit congres, dat naar Soissons werd verplaatst, maar tot eene overeenkomst kwam het niet, daar de vroegere verbintenissen van zelf te niet gingen.

Tusschen de hoven van Madrid en Weenen ontstond weder een nieuwe strijd. Reeds was de korte vriendschap tusschen beide hoven aanmerkelijk verkoeld en de koningin van Spanje verdacht den keizer, dat hij zijne dochter Maria Theresia niet aan den Spaanschen infant ten huwelijk zou geven en het met de erfopvolging van haren zoon in Toscane, Parma en Piacenza evenmin ernstig meende. Zij verlangde in het midden van het jaar 1729 eene beslissende verklaring omtrent beide beloften en toen deze niet volgde, ging de koningin over tot het sluiten van een aanvallend en verdedigend verbond, dat alleen tegen den keizer kon gericht zijn, tusschen Spanje, Engeland en Frankrijk. Het werd den 9en November 1729 gesloten en hield de bepaling in, dat Spanje, om den infant don Carlos de erfopvolging in Toscane, Parma en Piacenza te verzekeren, dadelijk 6000 man troepen in de belangrijkste vestingen van dat land leggen zou.

In dien tijd werden echter de verdragen slechts gesloten om weer verbroken te worden; zoo ging het ook met dit nieuwe tractaat; diplomatieke kuiperijen vernietigden het weder. De keizer, wien het vóór alles te doen was om de pragmatieke sanctie ook door Engeland en Holland bekrachtigd te zien, toonde zich bereid, daarvoor zijne compagnie te Ostende op te offeren. Zoo kwam er dan eerst eene toenadering en den 16en Maart een verdrag tot stand, waarbij de keizer zich, tegen waarborging van de pragmatieke sanctie door Engeland en Holland, verbond om de toestemming der Duitsche stenden te verwerven tot het overvoeren van Spaansche troepen naar de Italiaansche hertogdommen, de handelscompagnie te Ostende geheel en voor altijd op te heffen en den onderdanen van Engeland en Holland vrijen handel op Sicilië toe te staan.

Tot dit verdrag trad ook Spanje toe, maar slechts met het voornemen om het spoedig weer te verbreken, want koningin Elisabeth was te eerzuchtig en te hebzuchtig, om voor haren zoon tevreden te zijn met de twee kleine Italiaansche hertogdommen; zij begeerde voor hem een grooter rijk in Italië ten koste van de Oostenrijksch-Italiaansche bezittingen en dacht reeds lang aan eene verovering van Napels en Sicilië. Voorloopig vergenoegde zij zich met de handhaving van den infant in het bezit der Italiaansche hertogdommen. De tijd brak weldra aan, waarin zij hare meer uitgebreide plannen kon ten uitvoer brengen.

Toen de keizer, na den dood van koning Augustus II van Polen, tegen den schoonvader, des konings Lodewijk XV, Stanislaüs Leszinsky, en vóór den keurvorst van Saksen partij trok, wist de oorlogspartij aan het Fransche hof het door te zetten, dat Frankrijk in October 1753 den keizer den oorlog verklaarde. Van deze gelegenheid trok koningin Elisabeth partij. Ook Philips V moest den oorlog verklaren, daar hem, den naasten bloedverwant van koning Lodewijk XV, evenzeer de dezen aangedane beleediging trof en dezelfde niets beduidende reden scheen ook voor koning Karel Emanuël van Sardinië voldoende, die eveneens zijne verwantschap met het Bourbonsche hof gebruikte om eene oorlogsverklaring te rechtvaardigen, terwijl hij inderdaad slechts op eenigen buit uit de Oostenrijksch-Italiaansche bezittingen vlamde.

De keizer betreurde het, toen hij die viervoudige oorlogsverklaring ontving, zeer, dat hij den goeden raad van prins Eugenius, om tot beveiliging van de pragmatieke sanctie een goed gewapend leger van 200,000 man op de been te brengen en de schatkist te vullen, niet had opgevolgd; want nu ontbrak het hem aan geld en aan soldaten en ook de hoop, om van zijne bondgenooten hulp te ontvangen, werd teleurgesteld, want Engeland en Holland hadden de inmenging in de Poolsche verwikkelingen afgekeurd en de Hollanders schaamden zich niet, hem bij zijne bede om hulp toe te voegen: wanneer zijne Majesteit acht had geslagen op den raad der Staten-Generaal, zou de oorlog vermeden zijn. Engeland en Holland hadden hulp kunnen bieden, maar wilden niet, de Noordsche bondgenooten wilden wel, maar konden niet, en dus was de keizer aan zijne eigene krachten en de onwillige hulp der Duitsche rijksvorsten overgelaten; slechts met moeite kon hij deze bewegen om de verovering van de rijksvesting Kehl, waarmede de Franschen den oorlog begonnen hadden, als een vredebreuk tegenover het Duitsche rijk aan te merken en aan Frankrijk den oorlog te verklaren.

Het was een treurige oorlog, die nieuwen smaad over Oostenrijk en Duitschland bracht. Drie Fransche legerafdeelingen, eene Spaansche en eene Sardinische krijgsmacht waren te velde gerukt, om tegelijk in Duitschland en Italië oorlog te voeren en overal waren de vijanden des keizers overwinnaars. — Prins Eugenius, de met lauweren gekroonde veldheer, die aan den Rijn de keizerlijke legers aanvoerde, was oud en zwak geworden en vermocht niets tegen de krachtige Fransche veldoversten. Kehl werd veroverd, Lotharingen bezet, Trier, Trarbach en Philippsburg vielen. Het eenige ernstige verlies, dat Frankrijk trof, was de dood van den maarschalk Berwick, die bij het beleg van Philippsburg door een kanonkogel werd gedood.

Met nog treuriger gevolg werd de oorlog voor den keizer in Italië gevoerd. De Franschen en Sardiniërs bezetten Milaan, de Spanjaarden Napels en Sicilië.

De keizer had den moed niet om den oorlog verder door te zetten, en het was hem daarom zeer welkom, dat zich de gelegenheid aanbood om met Frankrijk in rechtstreeksche onderhandeling te treden. Men kwam hem bereidwillig tegemoet, want de kardinaal Fleury wenschte des te vuriger naar den vrede, omdat de hoop om Stanislaüs Leszinsky op den Poolschen troon te plaatsen, toch opgegeven moest worden en omdat Karel VI die nooit eenige liefde gekoesterd had voor het Duitsche rijk, welks keizer hij toch was, zich maar al te zeer geneigd toonde om een Duitsch land, al was het dan ook niet rechtstreeks, aan Frankrijk af te staan.

De hertog Frans Stephanus van Lotharingen was tot echtgenoot van de oudste dochter des keizers, de aartshertogin Maria Theresia, bestemd; zijn land, het Duitsche hertogdom Lotharingen, zou in het bezit blijven van Stanislaüs Leszinsky en na diens dood als erfdeel van koningin Maria aan Frankrijk vervallen; hertog Frans Stephanus zou daarvoor in het groothertogdom Toscane met Parma en Piacenza vergoeding ontvangen, daarentegen ontving de Spaansche infant, don Carlos, Napels en Sicilië en viel den koning van Sardinië het Milaneesche gebied met Navarra ten deel. Voor al deze opofferingen verlangde de keizer niets dan de garantie zijner geliefde pragmatieke sanctie. Zulke voordeelige vredesvoorwaarden konden niet afgeslagen worden. Den 31sten October 1735 werd de vrede tusschen Frankrijk en den keizer gesloten. Spanje weigerde wel toe te treden, daar de hebzuchtige koningin Elizabeth voor haren zoon behalve Napels en Sicilië, ook nog Toscane, Parma en Piacenza begeerde, maar zij werd gedwongen om toe te geven en ook tot den vrede toe te treden (15 April 1736). Zoo werd dan de vrede gesloten, waarbij Duitschland op nieuw van eene schoone provincie werd beroofd.

De afstand van Lotharingen had plaats, toen den 9den Juli 1737 de laatste der Medici, groothertog Johan Gaston, gestorven was. Frans Stephanus, de hertog van Lotharingen, nam bezit van Toscane, en Stanislaüs Leszinsky van Lotharingen; Frans Stephanus behield echter den hertogelijken titel en het stemrecht voor Lotharingen op de Duitsche rijksdagen.

Daarmede had deze nieuwe schandelijke ruiling van grondgebied haar beslag.

EEN EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. Oostenrijk. Treurige regeering in Oostenrijk. De gunstelingen Bartenstein en Weber. De ministers Stahrenberg en Zinsendorf. Huwelijk der aartshertogin Maria Theresia met hertog Frans Stephanus van Lotharingen. Dood van prins Eugenius. Nieuwe oorlog met de Turken. Onbekwaamheid der Oostenrijksche legerhoofden. Vredesonderhandelingen Geheime hofintrigen. De vernederende vrede van Belgrado. Dood van keizer Karel VI. Zwakheid van het Duitsche rijk. Zelfzucht der Duitsche vorsten. De voortdurende rijksdag te Regensburg. Zijn onvermogen. Nieuwe godsdienstvervolgingen in Duitschland. Verbanning van de protestanten uit Salzburg. Hunne opneming in Pruisen.

Reeds gedurende den laatsten oorlog was het duidelijk aan het licht gekomen, hoe onhoudbaar de toestand der Oostenrijksche monarchie was, en toen leefde prins Eugenius nog, die, hoewel niet meer de groote veldheer van vroeger, toch nog een vrij helderen blik op den stand van zaken wierp en den keizer met zijnen raad getrouw ter zijde stond. Maar zijne raadgevingen werden niet ter harte genomen. In plaats zich door eene wijze spaarzaamheid de middelen tot krachtig oorlogvoeren te verschaffen, gingen de keizer en zijn hof voort met eene onzinnige verkwisting. Ongaarne dacht hij bij de genoegens der jacht en andere vermaken aan het oorlogstooneel en aan de soldaten, nooit daaraan, dat één enkel feest de soldij voor een geheel regiment verzwolg. Keizer Karel VI, die voortreffelijk alle wetten van de Spaansch-Bourgondische hofzeden kende en zeer vertrouwd was met de regelen van een proces voor een Duitsch rijksgericht, die in de diepste geheimen eener fijne keuken was ingewijd, ontbrak het geheel aan een scherpen blik op alle belangrijke staatsaangelegenheden. Werkelijk stelde hij alleen belang in zijne pragmatieke sanctie, waardoor hij de macht en grootheid van zijn huis voor alle tijden hoopte te verzekeren, maar voor den roem en de macht van het Duitsche rijk gevoelde hij niets, en zelfs zijne erfstaten kon hij niet eens goed regeeren.

Twee gunstelingen, Bartenstein en Weber, oefenden te Weenen meer invloed uit in hunne ondergeschikte betrekking, dan de hoogstgeplaatste staatsmannen, de natuurlijke raadslieden des keizers, prins Eugenius, Stahrenberg en Zinsendorf, hoewel de beide laatsten, helaas! ook niet geschikt waren, om den keizer met goeden raad ter zijde te staan, want Stahrenberg was een halsstarrig, Zinsendorf een lichtzinnig man. De staatsmachine geraakte met ieder jaar in Oostenrijk in meer zichtbare verwarring; alle kundige ambtenaren voorzagen het groote gevaar, dat hieruit voor den staat ontstaan moest, maar slechts weinigen waagden het, dit openlijk

uit te spreken. Zelfs de rijksstenden hadden den moed niet om op een beter bestuur aan te dringen.

Het jaar 1736 was voor Oostenrijk hoogst belangrijk. De erfgename des rijks, de aartshertogin Maria Theresia, huwde met den hertog Frans Stephanus van Lotharingen en prins Eugenius stierf. Karel VI verloor in hem den eenigen raadsman, wiens invloed nu en dan nog machtig genoeg was geweest om onheilen te voorkomen. Na zijnen dood oefenden de twee gunstelingen Bartenstein en Weber eene bijna onbeperkte macht uit, die zij op de treurigste wijze misbruikten. Zij waren wel niet aan het hoofd der regeering geplaatst, maar leidden haar toch metterdaad en wel Bartenstein de burgerlijke zaken en Weber het krijgswezen. Dit was te noodlottiger, omdat de keizer juist voor de beslissing van een gewichtig vraagstuk stond. De czarin Anna van Rusland had den Turken den oorlog verklaard en vorderde van haren bondgenoot, den keizer, de bij verdrag beloofde hulp van 20.000 man voetvolk en 10.000 ruiters.

De Porte had het hof van Weenen geen reden gegeven tot het verbreken van den vrede, die in het jaar 1718 gesloten was. Reeds zijn gevoel van eer had dus den keizer moeten gebieden, op het behoud des vredes aan te dringen, niet minder echter legde de treurige, vervallen toestand, waarin het rijk zich sedert den laatsten ongelukkigen oorlog bevond, hem den gebiedenden plicht op om de wapenen te laten rusten. Voor de stem van eer en plicht was men echter aan het Oostenrijksche hof doof.

Men herinnerde zich slechts den gelukkigen uitslag van den laatsten oorlog met de Turken, men hoopte op nieuwe veroveringen, des keizers gunstelingen wilden deze gelegenheid om zich door den oorlog te verrijken, niet laten voorbijgaan; de generaals vleiden zich met gemakkelijk te plukken lauweren, en dus vond de raad van oordeelkundige staatsmannen, die den vrede wilden bewaren of zich ten minste wenschten te bepalen tot het zenden van de verplichte hulptroepen, geen gehoor.

De keizer besloot, de geheele krijgsmacht van het rijk tot den oorlog tegen de Turken uit te rusten.

Wij hebben den afloop van dezen ongelukkigen oorlog onzen lezers reeds vroeger verhaald en behoeven dien hier dus maar kortelijk aan te stippen. Het ontbrak Oostenrijk zoowel aan bekwame veldheeren als aan een goed georganiseerd krijgswezen. Nooit kon een generaal er op rekenen, dat hem de beloofde troepen, die hij voor eene onderneming noodig had, zouden gezonden worden. Voor de uitbetaling der soldij was geen geld voorhanden; er was gebrek aan mondvoorraad en zelfs aan krijgsbehoeften. Daarbij ontvingen de generaals in het veld op den duur tegenstrijdige bevelen van den hofkrijgsraad, van den staatsraad en uit het kabinet. Zij werden in al hunne bewegingen belemmerd, zoodat zelfs de bekwaamste veldheer niet in staat zou geweest zijn om iets van belang uit te richten.

Het kon dan ook niet uitblijven, dat de krijgskans, die aanvankelijk Oostenrijk begunstigde, spoedig keerde. Het Weener hof zag daarin niet de gevolgen van eigen schuld, maar weet alles aan den opperbevelhebber, den graaf van Zeckendorf, die teruggeroepen en voor een krijgsraad gebracht werd. Hij werd naar eene vesting verbannen, maar zijn opvolgers, hertog Frans Stephanus van Lotharingen en graaf Königs-

mark, waren nog minder gelukkig. Frans Stephanus, die vreesde dat het ongeluk zijner wapenen voor hem in de toekomst misschien noodlottig zijn kon, liet zich naar Weenen terugroepen. Hij werd met zijne gemalin Maria Theresia in een soort van ballingschap naar Toscane gezonden.

Aan het hof te Weenen, steeg bij den voortdurend ongelukkigen loop van oorlog de verwarring ten top. De staatsmannen schoven de schuld der nederlagen op de generaals; deze weder op den hofkrijgsraad, op den staatsraad en zelfs op het kabinet. Men maakte elkander wederkeerig verdacht, vaardigde aanhoudend tegenstrijdige bevelen uit en deed niets om eene betere wijze van oorlogvoeren mogelijk te maken. Graaf Königsmark werd door graaf Wallis vervangen, maar hierdoor werd evenmin iets gewonnen als door de vroegere verwisseling van bevelhebbers.

Onder zulke ongelukkige omstandigheden was na een driejarigen ongelukkigen oorlog het sluiten van een vrede met de Turken zeker zeer wenschelijk. De vredesonderhandelingen, die aan graaf Neipperg werden opgedragen, begonnen onder Fransche bemiddeling, maar ook hierbij kwam de inwendige verdeeldheid, die in Oostenrijk heerschte, aan het licht. Neipperg sloot, zooals men zegt, zijne bevoegdheid te buiten gaande, den vrede op de ongunstigste voorwaarden. Graaf Wallis draalde met het bevel te gehoorzamen. De keizer bekrachtigde het verdrag van Belgrado, hoewel hij verklaarde, dat graaf Neipperg zijne volmacht had overschreden, en hij zich over den vernederenden vrede bij de Europeesche hoven plechtig verontschuldigde. Hij strafte zoowel Neipperg als Wallis met verbanning naar eene vesting; na den dood van Karel VI werden beiden echter weder bevrijd, en zelfs door hooge ambten en eereplaatsen voor die korte verbanning schadeloos gesteld.

Over het gebeurde in den Weener hofburg, waardoor het sluiten van zulk een vredesverdag mogelijk gemaakt werd, ligt nog altijd een sluier. Men zegt, dat de keizer zelf Neipperg in het geheim bevel had gegeven om den vrede tot iederen prijs te verkrijgen; van eene andere zijde echter wordt, met nog grooter waarschijnlijkheid, beweerd, dat dit bevel van de aartshertogin Maria Theresia en haren gemaal Frans Stephanus uitgegaan is.

Voor beiden was het van het hoogste belang, hoe dan ook, den vrede met de Turken te sluiten, daar het te voorzien was, dat bij het waarschijnlijk overlijden van den ziekelijken keizer, de erfopvolging van Maria Theresia, niettegenstaande de door alle vorsten van Europa gewaarborgde pragmatieke sanctie, zou betwist worden.

Welke geheime kuiperijen echter ook den vrede van Belgrado bevorderd mogen hebben, gesloten werd hij in het jaar 1739 en wel op de ongunstigste voorwaarden, want het grootste deel van de veroveringen van prins Eugenius moest den Turken teruggegeven worden.

De ongelukkige oorlog had de krachten van Oostenrijk geheel uitgeput. Onder de regeering van eenen Karel VI kon het arme land zich niet uit dien treurigen toestand opheffen en toen de keizer in het volgende jaar na het onmatig gebruik van ingelegde champignons, op den leeftijd van vijf en vijftig jaar overleed, liet hij zijner dochter Maria Theresia een diep vervallen rijk na, maar daarentegen de schriftelijke belofte van Europa's koningen, dat de erfenis haars vaders haar gewaarborgd was.

Dat onder de regeering van een keizer als Karel VI het Duitsche

rijk niet in grootheid en macht steeg, dat zijn inwendig verval integendeel meer en meer aan den dag kwam, was zeer natuurlijk. De onmacht des rijks had zich in den ongelukkigen oorlog met Frankrijk zeer duidelijk geopenbaard. Het Duitsche rijk vormde sedert lang niet meer éen goed samenhangend geheel, maar een door een lossen band te zamengehouden bondstaat, die wel is waar in den keizer nog een hoofd bezat, maar bijna geheel de macht miste om iets degelijks tot stand te brengen; Karel VI zorgde er wel voor, dat zij geheel vernietigd werd.

Evenals Karel VI alleen voor zijne erflanden eenige belangstelling voedde en nooit aan het rijk dacht, zoo behartigden ook de kleine Duitsche vorsten alleen hunne eigene belangen; aan eene nationale eenheid dacht men niet meer; geen hunner schaamde zich verbintenissen met Duitschland's erfvijanden te sluiten, ten koste van het rijk, wanneer hij daarbij persoonlijk voordeel kon behalen; iedereen was er op bedacht, door geweld of door bedriegelijke verdragen zijne staten te vergrooten en zich tegelijk in zijn eigen land eene volstrekte alleenheerschappij te verwerven, door het verkrachten van de oude wetten en het schenden van de vrijheden der burgers. Duitschland was een groote statenbond van meer dan 300 groote en kleine rijken geworden, van bont door elkaar geworpen koninkrijken, hertogdommen, graafschappen, vrije steden en geestelijke en wereldlijke heerlijkheden; eenige van deze waren zóó klein, dat het bijna belachelijk scheen, ze als zelfstandige staten aan te merken; alle echter maakten daar aanspraak op.

Al die staten werden vertegenwoordigd op den rijksdag, wiens bestemming was, een band der eenheid te vormen en het Duitsche rijk tot één groot geheel te maken, doch die reeds sinds lang er toe bijdroeg om de zwakheid en de verdeeldheid der natie te vermeerderen. Sinds de rijksdagen niet meer door de vorsten zelven, maar alleen door de gezanten en zaakgelastigden der verschillende vorsten werden bijgewoond, hadden zij alle beteekenis verloren, want slechts zeer zelden was het mogelijk tot een gewichtig besluit te komen, omdat iedere gezant voor elke nieuwe zaak eerst nieuwe instructies en volmachten van zijn hof ontvangen moest.

Zulk een rijksdag was nooit in staat om doortastende maatregelen, die op het gansche land betrekking hadden te nemen, tegen den zin van den een of anderen machtigen Duitschen vorst, daar deze nooit gedwongen kon worden om zijn wil aan dien van het rijk te onderwerpen. Hij verleende het rijk evenmin bescherming tegen vijandelijkheden van buiten, als hij in staat was om de rijkswetten te doen eerbiedigen. Nog veel minder zou hij in staat geweest zijn om de verschillende Duitsche stammen tegen willekeur en rechtsverkrachting van de zijde hunner eigene vorsten te beveiligen. Daartoe gevoelde de rijksdag echter ook niet de minste roeping. Hij bemoeide er zich nooit mede, wanneer een vorst zijne onderdanen door drukkende belastingen, door rechtsverkrachting en beperking der vrijheid bijna tot vertwijfeling bracht. Hij duldde zelfs, dat nieuwe godsdienstvervolgingen in Duitschland uitbraken; zoo noodzaakte de aartsbisschop van Salzburg in het jaar 1731 meer dan 30.000 protestanten om hunne woonplaats te verlaten. De verjaagde, van hun eigendommen beroofde lieden vonden bij het rijk volstrekt geene bescherming. Karel VI ondersteunde zelfs den aartsbisschop van Salzburg met hulptroepen, ten einde de opstandelingen — zoo noemde hij de

Evangelischen — te dwingen om aan het bevel van den geestelijken vorst te gehoorzamen. Een groot aantal hunner, die getrouw gebleven waren aan hun geloof, werd in Pruisen door koning Frederik Willem vriendelijk opgenomen. Zij verkregen eene woonplaats in de door eene pest ontvolkte provincie Lithauen en legden hier den grond tot eene nieuwe bevolking, die zich spoedig tot zekeren welstand wist te verheffen.

Het zou onzen lezers weinig belang inboezemen, zoo wij verder wilden uitweiden over den treurigen toestand van het Duitsche rijk in dien tijd van verval; wij zouden de inwendige, voor de wereldgeschiedenis weinig belangrijke lotgevallen moeten verhalen van de verschillende staten en steden; wij zouden hun moeten schetsen, hoe al deze kleine vorsten hun best deden om, naar het voorbeeld van Lodewijk XIV, hunne volken als dwingelanden te regeeren en daarbij aan hun hof een pracht ten toon te spreiden, die hunne middelen ver te boven ging en waartoe zij alleen in staat waren door den ongelukkigen burgers en boeren belasting op belasting op te leggen; wij zouden hun moeten verhalen van de schandelijke maitressenheerschappij aan de kleine Duitsche hoven, van het verval van den Duitschen adel, die zijne onafhankelijkheid reeds lang had prijs gegeven, om aan het hof te smullen en daar aan de luisterrijke feesten deel te nemen. Doch alles, wat wij zouden kunnen verhalen, is niet waard in eene wereldgeschiedenis te worden opgenomen. Wij hebben derhalve in het bijzonder alleen het oog te vestigen op de ontwikkeling van een kleinen Duitschen staat, die de kiemen van eene grootsche toekomst in zich droeg, op de geschiedenis van het kleine koninkrijk Pruisen.

TWEE EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. Brandenburg. Pruisen. De ontwikkeling van den Brandenburgsch-Pruisischen staat. Zijn verschil met Oostenrijk. Johan Sigismund. George Wilhelm. De groote keurvorst. Keurvorst Frederik III. Zijn karakter en zijne opvoeding. Weelde en verkwistende feesten aan het hof van Berlijn. De koningskroning. De hofhouding van den nieuwen koning Frederik I. Drukkende belastingen. De goudmaker Ruggiero. Bloei van kunsten en wetenschappen. De talentvolle koningin Sophie Charlotte. Schlüter. Francke. Wolff. Stichting van de universiteit van Halle. Academie van kunsten te Berlijn. Het bijgeloof van Frederik. De witte vrouw. Dood des konings.

De staat, waarmede wij ons thans gaan bezighouden, vormt door zijnen oorsprong, zijne geschiedenis en de middelen, tot uitbreiding van zijne macht aangewend, van het begin af eene scherpe tegenstelling met het Habsburgsche Oostenrijk. Hier hebben wij niet te doen met eene mengeling van verschillende landen en nationaliteiten of met eene onmetelijke en onhandelbare staatkundige macht, maar met een klein gebied,

met een jongen staat van betrekkelijk kleine geografische afmeting, doch bezield met eene zeer sterke innerlijke levenskracht en een groot uitzettingsvermogen.

„De Oostenrijksch-Habsburgsche macht, in den ouden zin van dit woord, was door den vrede van Westphalen zeer beperkt; voor het Brandenburgsche Pruisen der Hohenzollern was dezelfde vrede het begin geweest van eene eigene zelfstandige macht. De Duitsche landsvorstendommen waren door de verdragen van Munster en Osnabrück aan de keizerlijke hoede ontwassen; zij bezaten van nu af een eigen staatkundig bestaan en konden zich ook op het groote Europeesche staatstooneel doen gelden. Nadat keizer en rijk hunne vroegere beteekenis hadden verloren, ging op de afzonderlijke landsvorsten een deel van de geschiedkundige roeping over, die vroeger door de thans verouderde vormen en krachten was vervuld. Wisten de landsvorsten van deze gunstige omstandigheden partij te trekken, naar buiten hunne macht te doen eerbiedigen en de Duitsche wapenen en Duitsche staatkunde in eere te brengen, wisten zij daarbij de teugels des bewinds op eene verstandige wijze te voeren, de algemeene welvaart te beschermen en te verhoogen, dan moesten de vruchten van zulk een edel streven niet alleen geplukt worden door den staat, waarin dit plaats vond, maar ook door het geheele Duitsche volk. In een land, dat als het ware eene Duitsche kolonie in een nog te veroveren grondgebied, eene voorpost der Duitschers in Slavische gewesten was, hadden de vorsten uit het huis Zollern na jarenlangen strijd zich eens de waardigheid van landsvorsten verworven, met kracht de feodale regeeringloosheid gefnuikt, paal en perk gesteld aan de aangematigde heerschappij van bandelooze jonkers en te midden van dezen vaak hevigen strijd de vreedzame kunsten van het burgerlijk leven en de ware beschaving nooit verwaarloosd. Het begin van het huis Zollern in Brandenburg was de veelbeteekenende profetie van het toekomstig lot èn van dit land, dat, gelijk geen ander in Duitschland, door zijne vorsten tot een hoogen trap van welvaart verheven is, èn van het vorstenhuis zelf, dat zich meer dan de meeste regeerende geslachten gedurende een lang tijdsverloop onderscheidde door eene reeks krachtige persoonlijkheden, zeer verschillend in aanleg en ontwikkeling, maar die bij al dit verschil in karakter en vermogens hetzelfde standvastig streven openbaarden naar het scheppen, regelen en ontwikkelen van een krachtigen monarchalen staat.

De tegenstelling tusschen dezen jeugdigen staat en het Oostenrijk der Habsburgers komt niet alleen aan den dag in zijn ontstaan en zijne eerste lotgevallen, zij vertoont zich ook verder duidelijk in het geheele staatkundige karakter der beide staten: Oostenrijk eene door een lossen band bijeengehouden vereeniging van verschillende nationaliteiten en provinciën, waarvan het Duitsche element eigenlijk slechts een der bestanddeelen is, hoe krachtig het dan ook zij, Pruisen een reeds vroeg tot eene zekere eenheid verbonden staat van geheel overwegend Duitsch karakter. In Oostenrijk de overlevering van het oude Romeinsche keizerrijk en het streven om deze overlevering, zooveel mogelijk, aan te wenden ten gunste van het regeerend huis en zijne erfopvolging; hier, het protestantsche landsvorstendom tegenover het oude Romanisme en het oude rijk, in zijne zelfstandige en onafhankelijke stelling zooals het sedert 1648 erkend was. Dáár het onwrikbaar vasthouden aan den ouden tijd, met zijne vormen en zijn regeeringstelsel, hier alles modern en op de inrichting van een mo-

dernen staat aangelegd. In Oostenrijk is het katholicisme de alleen erkende belijdenis en doet de invloed der kerkelijke hierarchie zich ook gevoelen in het burgerlijke en maatschappelijke leven; in Pruisen draagt de geheele staatsinrichting even beslist den eigenaardigen stempel van protestantschen eenvoud en ernst. Het jeugdige Brandenburg-Pruisen was een echt protestantsche staat; hoewel niet in dien uitsluitenden zin, waarin het Habsburgsche Oostenrijk katholiek was; veeleer ademde het katholieke element in den Hohenzollernschen staat reeds vroeg in een veel vrijer dampkring dan den protestanten ooit onder de Habsburgers te beurt viel. Zelfs de overheersching van de eene protestantsche belijdenis over de andere was hier minder dan ergens elders te duchten, want in de oostelijke deelen van het rijk was de Luthersche, in het westen de Calvinistische richting overwegend, en de dynastie zelve was in Johan Sigismund tot de gereformeerde kerk overgegaan, en daardoor was de toenadering en vereeniging van de beide geloofsrichtingen van Wittenberg en Genève hier, meer dan elders, door de omstandigheden geboden."

Met deze woorden ongeveer schetst Hauser (*) den jeugdigen Pruisisch-Brandenburgschen staat, die in het midden der zeventiende eeuw eene belangrijke beteekenis verkregen heeft.

Reeds onder den keurvorst Johan Sigismund (1608—1619) had het keurvorstendom Brandenburg eene aanmerkelijke aanwinst verkregen, zoowel in het hertogdom Pruisen (zie Dl. VIII pag. 540) als in de Guliksche (zie Dl. VIII pag. 259) erflanden en de grond tot den Brandenburg-Pruisischen staat was daardoor gelegd. George Wilhelm (1619—1640), de zoon en opvolger van Johan Sigismund, was een te zwak vorst om te midden der stormen van den dertigjarigen oorlog uit de groote uitbreiding van zijn grondgebied eenig voordeel voor de vermeerdering van de macht zijner staten te trekken. Niet zijne verdienste, maar die van zijnen krachtigen, talentvollen zoon, Frederik Wilhelm, den grooten keurvorst, was oorzaak, dat in weerwil van de treurige rol, welke Brandenburg in den dertigjarigen oorlog had gespeeld, de keurvorst toch machtiger dan vroeger uit die worsteling te voorschijn trad. Nog veel verdienstelijker maakte Frederik Wilhelm zich jegens zijn land daardoor, dat het hem gelukte, de verwoeste en ontvolkte provinciën door zijne nauwgezette en vredelievende regeering op nieuw te bevolken en te doen bloeien. Al moet de onpartijdige geschiedenis de trouwelooze staatkunde veroordeelen, waardoor Frederik Wilhelm zijne macht trachtte uit te breiden; het Pruisische volk zal hem in dankbaar aandenken houden, want hem komt de eer toe, dat hij het eerst voor den Pruisisch-Brandenburgschen staat eene onafhankelijke en invloedrijke plaats in het Europeesche statenstelsel verworven en bij dit streven toch nooit verzuimd heeft de stoffelijke en geestelijke belangen van zijn volk te behartigen. Frederik Wilhelm, de groote keurvorst, is de eigenlijke stichter der mogendheid Pruisen, niet zijn zoon Frederik III, die als koning Frederik I aan den reeds machtigen staat slechts den naam van koninkrijk heeft gegeven.

Den 27sten April 1688 stierf de groote keurvorst, zijn zoon Frederik III volgde hem in de regeering op.

(*) Duitsche geschiedenis van den dood van Frederik den Grooten tot de stichting van den Duitschen bond, door Lodewijk Hauser. Wij bevelen onzen lezers dit voortreffelijk werk zeer ter lezing aan.

Frederik III had de meeste fouten van zijnen vader geërfd, maar niet dat doorzettend karakter, dat veelomvattend genie, welke ons lichter de schaduwen doen voorbijzien, die op het regeeringstijdperk van den grooten keurvorst rusten. Met treffende waarheid zegt zijn eigen kleinzoon, de talentvolle koning Frederik II, van hem: „Hij was groot in kleine en klein in groote zaken!" Frederik had van zijnen vader vooral één karaktertrek geërfd: zijne gloeiende eerzucht; deze was de drijfveer van al zijne handelingen gedurende zijne gansche regeering.

Tengevolge van de grootheid van zijn karakter had de eerzucht den grooten keurvorst geleid tot roemvolle daden, bij Frederik III ontaardde zij in kleingeestige ijdelheid, onzinnige prachtliefde en buitensporige verkwisting.

Een geschiedschrijver, die maar al te zeer geneigd is om de vorsten uit het huis Hohenzollern met de vleiendste kleuren te schilderen, hangt ons van den eersten Pruisischen koning de volgende getrouwe beeltenis op:

„Het is niets dan een treurig overblijfsel van de lage vleierij, die het hof van Frederik I vergiftigde, wanneer vele schrijvers nog in onze dagen zijne regeering *wagen te prijzen.* Men moge zeggen wat men wil, deze regeering was ellendig. Frederik was een zwak, onbekwaam, niet eens een middelmatig regent. Hij beheerschte zijn land niet; vrouwen en gunstelingen regeerden hem en wierpen hem als een speelbal heen en weer. Zijn hof was de kweekplaats van kuiperijen, arglist en vleierij; ondeugden van allerlei aard hadden er haren zetel opgeslagen. Hij zelf was belachelijk ijdel; zijne neiging tot pracht, tot uiterlijken glans en tot verkwisting ging tot in het kinderachtige. In zijn hart woonde eene ledigheid, eene onrust, een verveling, die hij nooit door iets ernstigs, maar alleen door nietswaardige ijdelheid en uiterlijk poppenspel trachtte te verdrijven. Hij wilde groot zijn; daar hij echter geen smaak, geen gevoel, geen oog voor ware grootheid bezat, trachtte hij de oogen door schijn te verblinden, de aanzienlijkste hoven na te apen, en zich te vergenoegen met de schaduw, in plaats van het lichaam. Hij baadde zich in genot en het ongelukkige land in tranen; hij ging zich in zwelgerijen te buiten, terwijl duizenden den ellendigsten hongerdood stierven. De onderdanen gingen gebogen onder drukkende lasten, het hof onder den last van feesten. Eerlijke en rechtschapen lieden werden verstooten en verkwijnden in vochtige kerkers; doortrapte booswichten, echte bloedzuigers van het land, verkregen nog na hunne ongenade zulke ongehoord groote jaargelden, als in onzen tijd zelfs de waardigste staatsdienaar niet ontvangt. Niemand kon iets beters wenschen dan, zoo het Gods wil was, ook maar zóó in ongenade te vallen. Zulk een vorst wijs en groot te noemen, is wel de bitterste spot en de bijtendste satire, die zich denken laat."

Deze karakterschildering, hoe scherp zij ons ook schijne, is volkomen waar en in geen enkel opzicht overdreven, ja zij blijft zelfs, in hare zachtmoedige beoordeeling, nog beneden de waarheid! En toch — heeft Frederik nog zijne lofredenaars gevonden, die hem den „wijzen" ja den grondlegger der grootheid van den Pruisischen staat durven noemen, dewijl..... zijne ijdelheid hem verleidde om zich den koningstitel voor zware offers te koopen, een titel, die belachelijk zou geweest zijn, indien de groote Frederik er ook niet de macht van een koninkrijk aan had toegevoegd.

Frederik III werd den 1en Juli 1657 te Koningsbergen in Pruisen geboren; hij was reeds als kind zwak en ziekelijk en niemand geloofde, dat hij een hoogen leeftijd bereiken zou, want hij leed op den duur aan aamborstigheid; zijne min had hem eens achterover van den arm laten vallen en dit uit vrees voor straf verzwegen. Tengevolge van dezen val had het kind een ruggegraadsverkromming gekregen, die eerst op zijn zevende jaar, toen het te laat was, ontdekt werd. Frederik droeg daarom later, toen hij volwassen was, altijd een groote pruik, om zijn gebrek te verbergen en zijne geestige gemalin Sophie Charlotte noemde hem dikwijls schertsend haren Aesopus. Reeds vroeg vertoonden zich bij den jongen vorst de sporen van eene belachelijke ijdelheid, die men wel eens meer bij mismaakte personen waarneemt; hij kleedde zich met bijzondere zorg en hechtte groot gewicht aan uiterlijke pracht. Zijn leermeester Otto van Schwerin gaf aan deze ijdelheid te veel toe en bevorderde haar daardoor nog meer.

Door den dood zijns ouderen broeders, Karel Emilius, werd Frederik de erfgenaam van den keurvorstelijken troon. Nu verscheen hij op eens voor de hovelingen in een geheel ander licht dan vroeger als jongere prins zonder bezittingen; nu verdrongen de vleiers zich rondom hem, als de „opgaande zon." Werkte dit reeds ongunstig op zijn karakter, de ongelukkige omstandigheden, waarin hij aan het hof zijns vaders verkeerde, de aanhoudende twist, waarin hij met zijne stiefmoeder leefde, de vrees om het offer harer kuiperijen te worden, de verbintenis met de schoone, beminnelijke en begaafde prinses Sophie Charlotte, die hem alleen gedwongen de hand had gereikt, maar geen liefde voor hem gevoelde, dit alles moest een nog nadeeliger invloed op hem uitoefenen. Hij gevoelde zich eenzaam te midden van een schitterenden hofstoet, zijn hart vond nergens bevrediging, en daarom zocht hij die in den uiterlijken glans der kroon. Zijne eerzucht dreef hem aan om een groot vorst te worden, maar de bekwaamheden daartoe ontbraken hem, derhalve trachtte hij ten minste den schijn van het groote te verwerven. Hij was wankelmoedig, achterdochtig, een speelbal van elken gunsteling, die zijne hartstochten wist te vleien; onrechtvaardig ja zelfs wreed, geldzuchtig en verkwistend, een vorst zonder zelfstandig karakter en die toch diep doordrongen was van zijne goddelijke roeping als koning door Gods genade, die geen hart voor zijn volk, maar alleen voor zijn eigen aangebeden Ik had.

Zoo was het karakter van den vorst, die door het lot bestemd was om den grooten keurvorst in de regeering op te volgen.

Frederik Wilhelm had zijnen zoon vóór zijnen dood mondelinge wenken omtrent de door hem te volgen regeeringsbeginselen gegeven en hem vooral twee zaken ernstig op het hart gedrukt: de ondersteuning van de Fransche protestanten en het bondgenootschap met Willem III van Oranje, die voornemens was, den vermolmden troon der Stuarts in Engeland omver te werpen.

Frederik volgde de bevelen, die zijn vader hem op zijn sterfbed gegeven had, getrouw op. De gereformeerde vluchtelingen uit Frankrijk, Zwitserland en de Paltz werden ook in 't vervolg in de mark Brandenburg gastvrij opgenomen. De prins van Oranje werd bij zijne stoute onderneming ondersteund door 6000 man Brandenburgsche hulptroepen, wien Engeland ook voor een deel zijne vrijheid te danken heeft.

Frederik kwam door zijne deelneming aan het verdrijven van de

Stuarts en door zijne bescherming van de Fransche protestanten in eene hoogst vijandige verhouding tegenover Frankrijk te staan. Deze verhouding bleef voortduren gedurende zijne geheele regeering; hij ondersteunde den keizer bij zijne vele oorlogen tegen Frankrijk en ook in den strijd tegen de met Frankrijk verbonden Turken in Hongarije, en legde daarbij in de staatkunde eene standvastigheid aan den dag, die zijn vader geheel vreemd was geweest.

Reeds de eerste verordeningen van den keurvorst getuigden van zijn streven om zijne ijdelheid door eene bijzonder prachtige hofhouding te streelen. Hij bepaalde, dat zijn hofstoet zou worden uitgebreid en stelde het bedrag voor de bezoldiging van hoogere en lagere hofambten voor den tijd van 5 Mei 1688 tot 5 Mei 1689 op ongeveer f 100.000 vast. 24 Trompetters en 2 paukenslagers werden bezoldigd, om in het slot des middags te twaalf uur het teeken tot het begin van den keurvorstelijken middagdisch te geven; zij moesten Frederik op al zijne reizen vergezellen en bij elke plechtigheid tegenwoordig zijn.

Deze eerste verordening was echter maar een klein begin; met ieder jaar nam de weelde aan het keurvorstelijk hof te Berlijn meer en meer de overhand.

Elk familiefeest schonk voortaan den keurvorst gelegenheid tot het ten toon spreiden van eene pracht, zooals die bijna aan geen ander hof in Duitschland gevonden werd. Bijzonder schitterend was de bruiloft van Frederik's dochter uit zijn eerste huwelijk, de markgravin Louize, met den erfprins Frederik van Hessen-Kassel, welke in het laatst van Mei en het begin van Juni 1700 te Berlijn gevierd werd. De opperceremoniemeester van Besser heeft ons van alle feesten en vermakelijkheden, die bij deze bruiloft plaats gehad hebben en waaraan hij zelf deelnam, eene zeer uitvoerige, 44 bladzijden lange beschrijving nagelaten. De trouwplechtigheid had plaats den 31sten Mei, 's avonds te 9 uur, in de Witte zaal, die haar naam draagt naar de twaalf levensgroote, uit marmer gehouwen standbeelden der twaalf keurvorsten van het Brandenburgsche huis, welke er aangetroffen worden.

De kleederpracht, welke bij deze plechtigheid ten toon gespreid werd, overtrof alles, wat tot dusver ooit aan het Brandenburgsche hof was gezien. Het kleed der bruid, de markgravin Louize, was van zilverlaken vervaardigd; de rok en het lijf waren rijkelijk met diamanten bezet, de mantel bestond uit een gouden net van point d'Espagne van zeven el lengte; hij was zoo geweldig zwaar, dat zes hofdames niet in staat waren om den sleep te dragen, zij moesten daarbij nog door twee bruidspages ondersteund worden. Men verhaalt, dat het gewicht niet minder dan een centenaar bedragen heeft.

De bruid droeg op het hoofd eene van paarlen en diamanten schitterende kroon van ongehoorde waarde. Het diamanten garnituur, dat zij op dien dag droeg, was, naar men zegt, bijna twee millioen gulden waard. Niet minder prachtig was de bruidegom gekleed.

Frederik's eerzucht en ijdelheid openbaarden zich het sterkst in zijn streven om zijnen keurvorstelijken hoed met eene koningskroon te verwisselen. Twee andere Duitsche keurvorsten hadden koningstronen bestegen; de keurvorst van Hannover den Engelschen, die van Saksen den Poolschen troon. Frederik was van oordeel, dat hij even goed als deze den koningstitel voeren kon. Het plan om van het keurvorstendom

Brandenburg een koninkrijk te maken, was niet nieuw. Lodewijk XIV had reeds eens den grooten keurvorst den raad gegeven, zich de koningskroon op het hoofd te zetten en zich daardoor geheel onafhankelijk van den keizer en het Duitsche rijk te maken. Bij den grooten keurvorst ging echter het wezen boven den schijn; hij had dien raad in den wind geslagen, omdat hij voelde, dat zijn keurvorstendom niet groot genoeg voor een koninkrijk was. Frederik echter was van een ander gevoelen; hem lachte de glans der kroon toe; in zijne droomen zag hij zich reeds door de pracht van een koninklijk hof omringd. Hoe het Frederik gelukte, zijnen wensch te bevredigen en van keizer Leopold de toestemming te verkrijgen om zich voortaan koning van Pruisen te noemen, hebben wij reeds vroeger verhaald (zie Dl. IX blz. 131). Voor den koninklijken titel bracht Frederik gewillig ieder offer; hij verbond zich om den keizer gedurende den geheelen Spaanschen successieoorlog 10,000 man hulptroepen te leveren, bij alle rijksaangelegenheden den keizer te ondersteunen en zijne stem bij de keuze van eenen keizer altijd aan een afstammeling uit het huis Oostenrijk te geven.

De kroning werd te Koningsbergen met schitterende feesten gevierd. Den 18en Januari zette Frederik III, die zich voortaan als koning Frederik I noemde, zich en zijne gemalin de kroon op.

Door schitterende daden vermocht Frederik I niet aan zijne nieuwe kroon glans bij te zetten, daartoe ontbrak het hem èn aan zedelijke kracht èn aan bekwaamheid; er bleef hem dus niets anders over dan zijne hofhouding zóó in te richten, dat zij naast de hoven van andere koninkrijken met eere hare plaats kon innemen.

Hoewel Frederik den verkwistenden Franschen koning, Lodewijk XIV, een doodelijken haat toedroeg, stelde hij zich toch zijne hofhouding tot voorbeeld; hij wilde bij de pracht, die te Versailles werd ten toon gespreid, in niets achter blijven; de kostbaarste hoflivereiën werden ingevoerd; een intendant der vermakelijkheden werd aangesteld met ruim f 10.000, een grand maître de la garderobe met ruim f 7000 inkomen, 16 kamerheeren ontvingen eene bezoldiging van f 36.000, 32 kamerjonkers van f 45.000, bovendien werd de heer van Besser tot opperceremoniemeester benoemd en nog vele andere hofambten met aanzienlijke bezoldigingen werden ingesteld.

Aan alle buitenlandsche hoven werden koninklijke gezanten afgezonden, die door grenzenlooze verkwisting der nieuwe koningskroon luister moesten bijzetten. De uitgaven voor de gezantschappen bedroegen in het jaar 1711 niet minder dan f 1.300.000. Op de belachelijkste wijze openbaarde deze navolgingszucht des nieuwen konings zich in zijn verhouding tot eene dame van zijn hof, de gravin van Wartenberg. Aan het Fransche hof voerden de bijzitten heerschappij, en daarom behoorde het tot den goeden toon bij ieder regeerend vorst, eene bijzit te hebben. Frederik was volstrekt niet van zulk een grof zinnelijke natuur, dat het houden van eene bijzit voor hem eene behoefte was, maar hij zou gemeend hebben verre bij zijn schitterend voorbeeld, Lodewijk XIV, achter te blijven, indien hij ook niet, evenals deze, de maitressenheerschappij invoerde. Daarom verhief hij de gravin van Wartenberg tot koninklijke bijzit.

Deze dame, de vrouw van zijnen gunsteling en minister, stond bij hem in hooge gunst, hoewel zij noch jong, noch schoon, noch beminnelijk was en zelfs geene fijne beschaafde manieren bezat. De verhouding der maitresse tot Frederik was dan ook zeer eigenaardig.

De koning stond der gravin buitengewone vrijheden toe, maar toch was hij, volgens het getuigenis van den heer van Pöllnitz, die geenszins tot de vleiers van den koning behoorde, volstrekt niet de minnaar der gravin. Zijne vertrouwelijkheden met die dame bepaalden zich daartoe, dat zij, zoo dikwijls als hij het verkoos, in de zomeravonden in den slottuin, 's winters in een der koninklijke vertrekken met hem wandelen moest. Boven een venster van het portaal, dat tot dit vertrek leidde, heeft de beroemde Schlüter een basrelief laten plaatsen, eene Venus voorstellende, die op eenen dooden leeuw rustend, den Herculesknods in de hand houdt, waarmede een minnegodje speelt.

Frederik liet zich eens over zijne betrekking tot Wartenberg aldus uit: „Ik weet zeer goed, dat men in den waan verkeert, dat ik met de gravin van Wartenberg in eene heimelijke liefdesbetrekking sta, maar ik bezweer het hier voor God, dat dit gelogen is en dat zij mij zelfs geene enkele maal in verzoeking heeft gebracht."

Dat deze woorden des konings waarheid behelzen, en dat niet de meer dan twijfelachtige deugd der gravin, maar de koelheid des konings de betrekking binnen de perken der zedelijkheid hield, bewijst weder het getuigenis des heeren van Pöllnitz. Deze verhaalt in zijne gedenkschriften: „Ook sprak ik eens in den Haag met de gravin van Wartenberg over vervlogene tijden; ik telde met haar schertsend hare voormalige aanbidding op en rekende daaronder ook den koning Frederik I. Dadelijk viel zij mij in de rede zeggend: „o, wat den koning betreft, daarin vergist gij u. Er is nooit iets tusschen hem en mij voorgevallen. Daar ik, wat de overigen betreft, niets voor u ontkend heb — voegde zij er bij — zou ik u dit in de eerste plaats bekennen, daar dit onbetwistbaar de roemrijkste verovering geweest zou zijn."

Evenals Frederik alleen voor den schijn eene maitresse hield, om zijn hof naar het voorbeeld van Lodewijk XIV in te richten, zoo voerde hij ook de gedwongen en lastige etiquette in, die aan het hof te Versailles heerschte. Hij gevoelde wel, dat zijn klein koninkrijk in de rij der Europeesche staten eene hoogst onbeduidende plaats besloeg, maar zooveel te meer streefde hij er naar door een schitterenden hofstoet indruk te maken.

De pracht, welke te Koningsbergen bij de kroning was ten toon gespreid, bleef ook regel voor alle verdere hoffeesten; voornamelijk werd zij in de kleeding des konings, der koningin en der prinsen op de spits gedreven. Bij de kroningsplechtigheid te Koningsbergen had Frederik een scharlaken, met gouden borduursel bezet kleed gedragen, waarvan iedere diamanten knoop op eene waarde van f 15.000 werd geschat; de koningsmantel van purper fluweel, rijk met kronen en adelaars doorstikt, werd door een gesp vastgehouden, die met drie diamanten ter waarde van een ton gouds versierd was. Zoo was Frederik zijne koninklijke hofhouding begonnen en in denzelfden geest ging hij voort. Waren de hoffeesten vóór de kroning reeds schitterend, voortaan werden zij met verdubbelde pracht gevierd. Bij elk bezoek van vorstelijke personen ging zij alle maat en perk te buiten.

Al deze praal en weelde verslonden natuurlijk ontzettende sommen; 's konings onwaardige gunstelingen en ministers ontvingen buitensporig hooge jaargelden en wisten nog buitendien zich ten koste van het volk te verrijken; ook aan de Brandenburgsche troepen, die buitenslands aan den Rijn, in Vlaanderen, in Italië en in Hongarije voor de aan hun vader-

land vreemde belangen van den keizer streden, werden schatten ten koste gelegd. Al deze gelden moesten door het alles behalve rijke volk van dit kleine land worden opgebracht; bij de toen bestaande wijze van belastingheffing was dit niet mogelijk en dus zag Frederik zich reeds spoedig bij het aanvaarden van de regeering genoodzaakt om tot nieuwe belastingen de toevlucht te nemen.

Den eersten Mei 1691 werd eene algemeene hoofdelijke belasting uitgeschreven, waarvan niemand in het geheele land zou zijn vrijgesteld; de armste dagloonersvrouw, ja iedere ganzenhoedster, moest de bepaalde bijdrage van minstens vier groschen opbrengen; de boer moest twaalf groschen betalen. Maar ook de keurvorst en de keurvorstin waren van de belasting niet uitgesloten, want dáár zij ieder hoofd in het land treffen zoude, moesten ook de beide voornaamste hoofden belast worden, dat van den keurvorst met f 1800, dat der keurvorstin met de helft. Ja toen later deze belasting op nieuw en tot een nog hooger bedrag werd uitgeschreven, legde de keurvorst zich zelven eene belasting op van f 3600 en zijne gemalin eene van f 1800. Toen later zijn hoofd met een koningskroon prijkte, steeg het natuurlijk nog in waarde en bepaalde hij de belasting voor zich zelven op f 7200 en voor zijne gemalin, de koningin, op f 3600. Dit edele voorbeeld van rechtvaardigheid en onpartijdigheid, dat Frederik gaf, toen hij zijn eigen hoofd zoo zwaar belastte, werd echter door de altijd spotachtige bevolking van Berlijn niet zóó gewaardeerd, als de hooggeplaatste heer had gehoopt. De Berlijners meenden dat de koning, dewijl hij eerst het volk het geld uit den zak klopte, daarvan zonder de minste moeite eene belasting betalen kon, die toch weder in zijne eigene kas terugvloeide. Toen na de koningskroning de uitgaven van het hof aanzienlijk stegen, en daardoor ook de noodzakelijkheid om alle belastingen te verhoogen en nieuwe in te voeren, zich steeds dringender deed gevoelen, toonde Frederik een bewonderenswaardig talent in het uitvinden van nieuwe soorten van belastingen.

Men perste het land geld af onder den naam van kroningbelasting, men verhoogde onophoudelijk de hoofdelijke belasting en vorderde alle achterstanden met geweld in; men belastte de rijtuigen te Berlijn, omdat zij, zooals de verordening het noemde, het plaveisel van de residentie vernielden, en daar volgens de mode van dien tijd bij ieder hoofd eene bedekking behoorde, hief men eene belasting van de pruiken. De geheele wereld droeg die uit dieren- of menschenhaar kunstig vervaardigde hoofdbedeksels. De pruiken waren van aanzienlijke grootte en kostten groote sommen. Een deftig raadsheer, die zich naar zijn stand wilde kleeden, moest wel van *f* 300 tot *f* 500 voor eene reusachtige allongepruik betalen, en het behoorde tot den goeden toon, deze regelrecht uit Frankrijk te ontbieden.

Frederik trok uit de algemeene dwaasheid, waarvan hij zelf een waardig voorbeeld gaf, — de voornaamste bezigheid van zijn gezant te Parijs was, hem de schoonste pruiken toe te zenden, — een billijk voordeel. Voor iedere uit den vreemde ingevoerde pruik, moest een vierde van den inkoop aan accijnsen betaald worden, terwijl inlandsche pruiken slechts met een zestiende van den inkoopsprijs werden belast.

Ook de vrouwen moesten hare bijdrage leveren tot de belasting op de hoofdsieraden. Hare hooge huiven (Fontanges) werden met eenen thaler belast. Hoewel deze geheele belasting ons alleen belachelijk toe-

schijnt, was zij toch gehaat, meer dan eenige andere, en veroorzaakte zij belemmering in het verkeer, ja meer dan éene inbreuk op de persoonlijke vrijheid, welke hoogst lastig waren. Aan alle poorten loerden de visiteurs; zij onderzochten iedere in de stad gebrachte kist, om te zien of zij ook gesmokkelde pruiken en Fontanges bevatte; iedere pruik werd naar de stempelkamer gebracht, daar door de beambten gewaardeerd en van een zegel voorzien, ten teeken, dat de belasting er voor betaald was. Wie het waagde met een ongezegelde pruik op straat te komen, moest niet alleen eene boete betalen, maar liep ook de kans, dat hem ergens op de openbare markt een belastingbeambte de pruik van het hoofd trok en dat de zoo mishandelde man door de Berlijner straatjongens, met hunne bekende, ten allen tijde vaardige en onuitroeibare geestigheid, onder luid gejuich naar huis werd begeleid.

Dikwijls werden er huiszoekingen gedaan, wanneer het verklapt was, dat deze of gene een ongestempelde pruik in zijne kast had.

Behalve den accijns voor nieuw aangekochte hoofddeksels, werd daarvan nog eene blijvende belasting geheven. Ieder, die eene pruik dragen wilde, moest, naar zijnen rang, een jaarlijksche uitkeering betalen en opdat die belasting stipt zou worden opgebracht, had men haar verpacht aan eenen Franschen avonturier, Elie Papus Laverdagne, die haar met onverbiddelijke strengheid invorderde. Ook de speelkaarten waren belast. Vroeger was dit ook het geval geweest, maar toen werd die belasting alleen ten voordeele van de armen geheven; van het jaar 1702 af ontvingen de armen daarvan echter niets meer, want het hof had dit geld noodig. Bijzonder vernuftig was de belasting, die in 1704 op de onontbeerlijkste kleedingstukken werd gelegd. Opdat niemand zich aan de noodzakelijke belasting-bijdragen zou kunnen onttrekken, moest men van schoenen, laarzen, pantoffels, kousen en hoeden per stuk een groschen betalen, want de burgers konden toch niet bloothoofds en barrevoets gaan. Alleen de gedragen kleederen der vreemdelingen en de schoenen van kinderen beneden de drie jaar waren van de belasting uitgesloten. De schoenmakers moesten hun gesneden leder eerst op het accijnskantoor brengen, om het te laten stempelen, eer zij het verwerken mochten. Ook de vergunning om op de kleederen of op schoenen en pantoffels, naar de mode van dien tijd, gouden en zilveren lovertjes te dragen, moest door eene uitkeering worden gekocht. Volkomen gerechtvaardigd naar de meening van vele jonggezellen, maar hoogst onbillijk naar het oordeel der jonge meisjes was de bepaling, dat iedere ongetrouwde vrouw, van de hoogst geplaatste dame tot het nederigste dienstmeisje toe, haren maagdelijken staat ieder vierendeeljaars met zes groschen moest veraccijnsen.

Wie thee, koffie of chocolade drinken wilde, moest zich daartoe een permissie-billet aanschaffen, dat jaarlijks twee thaler kostte, en opdat deze belasting eene goede bijdrage aan de schatkist zou opleveren, liet de koning niet na, in de geheele stad thee- en koffiehuizen op te richten, waar het publiek tot het genot van deze geliefde dranken werd uitgelokt. Opdat eindelijk niets belastbaars zou vergeten worden, hief men ook belasting van de borstels.

In weerwil van al deze belastingen waren door Frederik's verkwisting de koninklijke kassen altijd weer even spoedig ledig als zij gevuld waren. Daarom meende de koning nog tot een ander beter middel de toevlucht te moeten nemen, om zijne schatkist te vullen. Hij liet zich in met eenen

beroemden alchimist, Don Dominico Caetano, graaf van Ruggiero, die den koning beloofde goud voor hem te maken.

Hoewel Caetano reeds den keizer en den keurvorst van Beieren met eene dergelijke valsche belofte bedrogen had en hoewel Frederik's zoon, de kroonprins Frederik Wilhelm, zijn vader voor het bedrog waarschuwde, werd hij toch door het hof zeer eervol ontvangen, ja hij werd zelfs, om eene proeve zijner kunst af te leggen, op het slot uitgenoodigd.

Caetano verscheen in eene kamer van het koninklijke slot, om daar zijne proef te leveren. De koning, de kroonprins, de graven van Wartenburg, van Wittgenstein, van Wartensleven en vele andere getuigen waren tegenwoordig en wachtten met brandend ongeduld den uitslag der pogingen van den goudmaker af.

Allen geloofden aan zijne kunst, alleen de kroonprins niet, wiens scherp, helder verstand hem wantrouwend omtrent alle dergelijke kunstgrepen maakte en die daarom ieder werktuig, dat Caetano gebruiken wilde, nauwkeurig onderzocht, om te zien of er niet eenig bedrog school achter het chemische proces, dat zou plaats hebben. Men had hem er niet van kunnen terugbrengen, in persoon voor de inrichting van den smeltoven, den aanvoer van kolen en van alle verdere benoodigdheden te zorgen.

Caetano legde eene kalmte en een zelfvertrouwen aan den dag, welke elken twijfel aan zijne eerlijkheid tot zwijgen moesten brengen.

Toen stond de kroonprins er op, zelf de ongeveer een el lange en een duim dikke koperen stang, die in goud zou veranderd worden, in den smeltkroes te doopen, welke reeds op het fornuis stond, nadat Caetano de stang tot op de helft met pottebakkersleem had omwikkeld.

Thans begon het wonderbare chemische proces, dat den koning millioenen moest aanbrengen. Caetano haalde een klein met een roodachtig vocht gevuld fleschje uit den zak. Hij liet het den koning en den kroonprins zien, goot er toen eenige droppels van in den smeltkroes, roerde met een koperen staafje de zich daarin bevindende massa om en nadat hij dit wel een half uur had volgehouden, keerde hij zich zegevierend tot de met ademlooze spanning op den uitslag der proef wachtende toeschouwers, beval den smeltkroes van het vuur te nemen en verklaarde, dat de helft van de koperen stang, zoodra zij koud was geworden, als zuiver goud moest te voorschijn komen. Hij haalde de gloeiende stang uit den kroes, wierp haar in koud water, deed er de leemomhulling af en nu vertoonde zich de tot nu toe door het leem verborgen helft als gemeen koper, de andere als zuiver, blinkend goud.

Dadelijk werden verscheidene goudsmeden en eenige beambten van de munt ontboden. Deze kwamen, onderzochten de stang en bevonden dat zij meer dan een pond fijn goud bevatte.

Zoo had dan de goudmaker bewezen, dat hij in het bezit was van den steen der wijzen, en niemand waagde het meer aan zijne geleerdheid te twijfelen. De koning was boven de wolken, en overlaadde den zeldzamen man met vriendschapsbetuigingen en eerbewijzingen. Goud gaf men hem echter natuurlijk niet, want waartoe diende eenen man als Caetano, die zich naar hartelust zelf goud maken kon, de verachtelijke mammon?

Hoe natuurlijk en juist evenwel zulk een redeneering ook was, viel zij toch geenszins in den smaak des goudmakers; deze liet zich nog eenige dagen op 's konings kosten onthalen, ledigde ook twaalf flesschen fijnen

Franschen wijn, die hem als iets bijzonders waren ten geschenke gegeven, en verwijderde zich toen heimelijk uit Berlijn, om eene meer winstgevende plaats voor zijne bekwaamheden op te zoeken.

De koning was ontroostbaar. Hoewel hij van alle kanten voor den bedrieger gewaarschuwd werd, zond hij toch den vluchteling den maarschalk von Bieberstein achterna en liet hem door alle mogelijke beloften, ook die van een generaalstitel, bewegen om terug te keeren. Thans werd er een laboratorium voor hem ingericht en Frederik offerde aan de vruchtelooze pogingen om goud te maken groote sommen op. Nog tweemaal ontvluchtte Caëtano, doch telkens werd hij weer teruggebracht en gedwongen om zijn werk voort te zetten. Daar dit echter natuurlijk niet gelukte, verloor Frederik eindelijk zijn geduld. Hij stelde tegen den bedrieger een proces in en liet hem ter dood veroordeelen.

Den 23en Augustus 1709 werd te Küstrin een met klatergoud beslagen schavot opgericht; daarheen voerde men Caëtano, wien men een insgelijks met klatergoud versierd kleed had aangetrokken en daar werd hij opgehangen. Te vergeefs verzekerde de avonturier tot zijn laatsten oogenblik, dat hij onschuldig en geen bedrieger was; thans luisterde men niet meer naar hem. Hij stierf als een offer van de verbittering en wraakzucht, welke Frederik jegens een man voedde, dien hij zelf gedwongen had om hem te bedriegen. De raadsheer König voegt bij het verhaal van het lot des goudmakers de volgende, zeker gegronde aanmerking: „Ik onthoud mij van ieder bepaald oordeel over dezen gelukzoeker. Ik weet echter niet, of men niet de vraag stellen kan: Mag men iemand het leven benemen, dien men zelf uit eigenbelang gedrongen heeft om zich schuldig te maken."

Hoewel Frederik I door zijne zucht om te schitteren en zijne verkwisting de finantiëele krachten van den jongen staat bijna geheel heeft uitgeput, laat het zich toch niet loochenen, dat hij ook voor de bevordering van kunsten en wetenschappen veel heeft gedaan. Hij werd daarbij getrouw ondersteund door zijne tweede gemalin, de beroemde en rijk begaafde koningin Sophia Charlotte, de vriendin van den wijsgeer Leibnitz (Zie Dl. IX blz. 134). De Pruisische hoofd- en residentiestad werd met vele prachtige gebouwen en heerlijke standbeelden versierd. Schlüter, de als architect en beeldhouwer evenzeer uitmuntende kunstenaar, schiep te Berlijn zijne meesterstukken. Hier werd eene maatschappij der wetenschappen en eene kunst-academie, te Halle eene universiteit gesticht. De theologische leerstoelen werden door aanhangers van Spener ingenomen. August Herman Franken (Zie Dl. IX bl. 136) vond in Halle een vruchtbaren grond voor zijne werkzaamheid en stichtte hier uit kleine beginselen de beroemde, grootsche weezeninrichting, die langen tijd in Duitschland als het model eener schoolinrichting is beschouwd. Ook de beroemde wijsgeer Christiaan Wolff was te Halle werkzaam als hoogleeraar in de wis- en natuurkunde.

Hoewel Frederik zich een niet te miskennen verdienste heeft verworven, door het bevorderen van de wetenschappen, was hij zelf toch gekluisterd in de boeien van het treurigste bijgeloof, ja heeft dit zelfs zijnen dood verhaast.

Van de vroegste tijden af was de legende in omloop, dat in het slot te Berlijn, vóór den dood van elken vorst, eene geestverschijning werd gezien, in de gedaante van eene witte vrouw. Ook Frederik I geloofde aan dit sprookje.

Sedert het jaar 1712 was Frederik I dikwijls ziek en werd hij door huiselijke zorgen geestelijk en lichamelijk neergedrukt. Zijne derde gemalin Sophie Louise, van welke hij gescheiden leefde, was krankzinnig geworden en de koning wist niet, dat de zwaarmoedigheid, die haar verstand benevelde, tot waanzin, ja soms tot razernij was gestegen.

Zijne eigene ongesteldheid was tot nu toe niet van zulk een aard geweest, dat de doctoren voor een spoedig einde gevreesd hadden. Plotseling echter verergerde zijn toestand tengevolge van eene treurige gebeurtenis.

Eens sluimerde de koning rustig in zijn armstoel, toen hij door eene ijzingwekkende verschijning uit den slaap werd gewekt. Voor hem stond eene lange witte gedaante met wild loshangende haren, welke hare bloote met bloed bevlekte armen en handen ten hemel hief, hem met groote oogen, waarin de waanzin gloeide, aanstaarde, en zich toen plotseling met een schaterlach op hem wierp.

Het was de koningin, die aan het opzicht harer hofdames had weten te ontsnappen. Eene galerij voerde uit de vertrekken van de koningin naar die van Frederik. Deze ijlde de waanzinnige over; eene glazen deur, die haar van het slaapvertrek van haren gemaal scheidde, vloog zij door, en bezeerde zich daarmede zwaar aan handen en armen. Zoo was zij tot den koning doorgedrongen, had zich over hem heen geworpen en overlaadde hem nu bitter schreiend met verwijtingen over zijn goddeloos leven.

De bedienden, die zich in de aangrenzende kamer ophielden, schoten op het geschrei toe. Zij bevrijdden den koning uit de handen der koningin en brachten deze weder naar hare vertrekken terug.

Door den schrik verergerde de ziekte des konings zeer. Frederik moest dadelijk te bed gebracht worden en verliet het niet weder. „Ik heb de witte vrouw gezien, ik zal niet weder beter worden,” riep hij uit, toen men hem te bed legde. Men kon hem maar niet aan het verstand brengen, dat deze vreeselijke verschijning zijne gemalin was geweest. Zijne ziekte duurde maar zes weken.

Den 25en Februari 1713 stierf Frederik na eene vijfentwintigjarige regeering, pas 55 jaar oud.

Hij liet zijnen zoon een land na van 2074 vierkante mijlen met 1.730,000 inwoners, hetwelk onder zijne regeering door erfenis en aankoop nog was vergroot met de vorstendommen Meurs en Neuchatel en de graafschappen Lingen en Tecklenburg, als ook door de schatplichtigheid van het sticht Quedlinburg en de rijksstad Nordhausen, maar dat aan den anderen kant door overmatige belastingen geheel was uitgemergeld en verarmd.

DRIE EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. Pruisen. Koning Frederik Wilhelm I. Beteekenis zijner regeering. Zijn karakter. Zijne verhouding tot de stenden. Zijne onbeperkte macht. Frederik Wilhelm's jeugd en opvoeding. Zijne boosaardigheid. Zijne veldtochten. Zijn huwelijk. Zijne troonsbestijging. Afschaffing van de schitterende hofhouding De zilverschat. Kleingeestige spaarzaamheid. Wreede strafwetten. Willekeurige terechtstellingen. Onrechtvaardigheid des konings. Zorg voor den landbouw. Vestiging der Salzburgers in Litthauen. Verkeerde maatregelen tot bevordering van handel en nijverheid. Het aanleggen van fabrieken, enz. Frederik Wilhelm's liefhebberij voor soldaten. Uitbreiding van het staande leger. Verkoop van ambten. Het stelsel van aanwerving. De reuzengarde van Potsdam. Overdreven uitgaven voor het leger. Aanwervingen door geweld en bedrog. Verdeeling van het land in kantons. Strenge tucht in het Pruisische leger.

Frederik Wilhelm I, de zoon en opvolger van Frederik I, was vijf en twintig jaar oud, toen hij den Pruisischen troon besteeg. Hij was voor het koninkrijk Pruisen de grondvester van een nieuwen tijd. Zijne geheel eigenaardige en in vele opzichten vreemde regeering was voor het kleine land noodig, om het voor te bereiden tot de heerschappij van een grooteren vorst, door wien Pruisen tot den rang eener groote mogendheid zou worden verheven.

Na de regeering van den ijdelen Frederik had Pruisen behoefte aan een vorst als Frederik Wilhelm. Het volk dreigde te bezwijken onder eene geheele uitputting; het was ontzenuwd door weelderige genotzucht, door weekelijke gevoeligheid, het gevolg van het onophoudelijk streven naar eene even onzedelijke als oppervlakkige beschaving.

De zucht tot pronk en uiterlijk vertoon bij innerlijke leegheid en ruwheid was zeer algemeen en moest met geweld worden gefnuikt, zou zij niet tot den zedelijken ondergang der natie leiden.

De hooge vlucht, die Pruisen onder Frederik den Grooten nam, waardoor het zich tot het middenpunt der verstandsontwikkeling in Duitschland zou verheffen, moest worden voorbereid door de vernietiging van die overbeschaving, welke door de regeering van Frederik I was bevorderd; daardoor alleen kon een krachtig geestesleven worden gewekt. De regeering van Frederik Wilhelm was der wolkbreuk gelijk, die ontwortelt, verwoest, vernielt, maar te gelijker tijd het in den grond sluimerende zaad door haar vocht doet ontkiemen.

Hij vormde in alle opzichten de scherpst mogelijke tegenstelling met zijnen vader; hij was een vijand van uiterlijken schijn, schitterende

feesten en holle titels, een verachter van wetenschap en kunst, spaarzaam tot gierigheid toe, verkwistend alleen, waar het de bevrediging van zijn militairen hartstocht gold; een republikein, zooals hij zich zelf gaarne noemde, omdat hij niemand boven zich duldde; een vorst, in wiens oog rang, titels, voorouders onverschillige zaken waren, die onwaardige personen tot den adelstand verhief, om daardoor den adeltrots zijner edelen te honen.

Frederik Wilhelm had slechts oog en hart voor het praktische leven; voor hem was het hoogste beginsel van elke goede staatsregeling gelegen in het bevorderen van stoffelijk welzijn. Alleen dat, wat rechtstreeks voordeel en winst aanbracht, mocht zich verheugen in zijne koninklijke zorg en bescherming. Daarom bevorderde hij dan ook den landbouw en het fabriekswezen, hoofdzakelijk echter in dien zin, dat hij zelf de grootste en zoo mogelijk de eenige fabrikant en landbouwer in zijn land zijn wilde. In de regeering greep hij overal met ijzeren hand in; zonder zich om de rechten van derden te bekommeren, bracht hij den strijd tusschen het koningschap en de bevoorrechte standen ten einde. Nog eens beproefden onder hem de Pruisische stenden, de privilegiën, die hun wettig en rechtmatig toekwamen, te handhaven, toen zij weigerden eene zekere belasting in te voeren. De landmaarschalk schreef aan den koning, dat het gansche land daardoor zou worden te gronde gericht; Frederik Wilhelm echter antwoordde daarop: „Het geheele land te gronde gericht? Ik geloof er niets van, maar dat geloof ik, dat het gezag der jonkers, hun: „dit veroorloof ik niet", vernietigd zal worden; ik daarentegen bevestig de souvereiniteit als een rots van brons."

En hij hield woord. Geen Pruisisch monarch heeft ooit zóó onbeperkt geheerscht als Frederik Wilhelm. Hij heeft de souvereiniteit als een bronzen rots gegrondvest en de macht van den adel volkomen gefnuikt; daardoor is hij in den volsten zin des woords de vertegenwoordiger van de denkbeelden van zijnen tijd geweest. In hem is door middel van de onbeperkte koninklijke macht de noodzakelijke overgang tot stand gebracht van de heerschappij der bevoorrechte standen tot de zelfregeering der natie door middel van het parlement.

Frederik Wilhelm was geen groot man, maar een forsch karakter. Hij was geen goed vorst, omdat hij geen goedhartig mensch was; aan zijne zelfzucht, aan het doordrijven van zijn wil bracht hij alles ten offer; daarom zijn dan ook weinig vorsten ooit zoo doodelijk gehaat geworden door hun volk als Frederik Wilhelm. Hij was boosaardig, onrechtvaardig, haatdragenden, wreed tot bloeddorst toe. Zijne regeering vormt eene voortdurende reeks van gewelddadigheden. Niettegenstaande dit alles wordt de naam van Frederik Wilhelm door vele Pruisische geschiedschrijvers niet alleen met achting, maar zelfs met ingenomenheid genoemd. Zijne fouten, zijne misdaden zelfs worden verontschuldigd en hij zelf voorgesteld als een toonbeeld van een voor zijn volk zorgend vorst, als een man van diep gevoel, van een rechtschapen karakter, van eene onkreukbare rechtvaardigheid, van de eerlijkste en zuiverste bedoelingen, die onder een ruw uiterlijk een hart als goud verborg. Zoo wordt hij afgeschilderd niet alleen in romans, novellen en andere dichterlijke werken, maar ook in geschiedkundige werken, waarin het overdreven vleiend patriotisme de geschiedenis tot verdichting maakt. Eene onpartijdige beschouwing van zijn leven en werken toont ons echter, dat er van de hem toegedichte

hoedanigheden en deugden weinig meer overblijft dan een vaste, veerkrachtige wil, een helder, doordringend, hoewel slechts op het naastbijgelegene gericht verstand en eene onvermoeide werkzaamheid.

Begaafd met deze voor een vorst tamelijk ondergeschikte hoedanigheden, had Frederik Wilhelm I het alleen te danken aan de gelukkige omstandigheid, dat hij juist op het rechte tijdstip tot de regeering geroepen werd en dat een zoon, die even weinig op hem geleek als hij op zijn vader, hem op den troon zou opvolgen, dat hij eene belangrijke rol gespeeld heeft in de geschiedenis van Pruisen en Duitschland beiden. Hierdoor zien wij ons genoopt om ons langer met zijne eigenaardige regeering en zelfs met zijn bijzonder leven bezig te houden, dan anders het geval zou zijn. Wij zullen zelfs meer dan één kleine en op zich zelf onbelangrijke trek uit zijne regeering en zijn leven moeten verhalen, omdat zij onschatbare bijdragen opleveren zoowel tot de kennis van het karakter van dezen merkwaardigen vorst, als tot dat van zijnen tijd en zijn land.

Frederik Wilhelm had eene opvoeding genoten, gelijk aan die van de meeste vorstenzonen van zijnen tijd, maar te vergeefs hadden zijne talentvolle moeder, Sophie Charlotte, en zijn leermeester, de graaf van Dohna, getracht, den trotschen, eigenzinnigen prins daarvan eenige vrucht te doen plukken.

Hetzij de graaf Dohna en de hem ondergeschikte leeraars het talent misten om de leerlust bij den wilden knaap op te wekken, hetzij de koppigheid van den prins onoverwinnelijk was, zeker is het, dat Frederik Wilhelm bitter weinig leerde. Hij heeft het in zijn geheele leven nooit zóóver gebracht, dat hij ook maar redelijk Duitsch kon schrijven. Zijne onwetendheid, zooals wij later nog meermalen zien zullen, was ongeloofelijk groot. Voor alle wilde jongensspelen toonde hij echter een bijzonder talent en telkens verschrikte hij zijne moeder door zijne woestheid, welke de opvoeding van graaf Dohna volstrekt niet kon beteugelen. Hij reed op den rug van zijne pages en lakeiën de kamer rond en jaagde hen, als het spel uit was, met zweepslagen weg. Alle moeite van gouvernantes en dansmeesters om den jongen prins fijnere manieren te leeren, was vergeefsch; bij iedere gelegenheid kwam zijne natuurlijke ruwheid weder aan den dag, tot groote ergernis van de koningin, die, hoe onbekrompen hare denkbeelden ook waren, toch veel van een fijnen toon en een schoon uiterlijk hield. Het zal haar niet weinig hebben verschrikt, toen zij haar zoontje eens in de heete middagzon zag liggen, het met spek ingewreven gezicht naar de zonnestralen toegekeerd, met het doel om eene bruine, krijgshaftige gelaatskleur te krijgen, terwijl Sophie Charlotte juist alle middelen aanwendde, om den knaap een schoone, blanke tint te bezorgen. Niet minder boos was koning Frederik, die zijnen kroonprins als verjaarsgeschenk een slaaprok van goudstof had vereerd, toen hij naderhand hooren moest, dat deze het vrouwelijke kleedingstuk op het haardvuur had geworpen, nadat de vader nauwelijks de kamer verlaten had. Frederik Wilhelm wilde zich niet verwennen. Hij koesterde een innigen afkeer van allen dergelijken opschik. Reeds vroeg bleek het, dat hij er een bijzonder genoegen in vond, onheil aan te richten en zijne ruwheid tegen iedereen bot te vieren; tegelijkertijd vertoonde zich ook reeds vroegtijdig bij hem eene gierigheid, die een knaap vooral gehaat maakt, en eene hardheid van karakter, die al te dikwijls tot boosaardigheid oversloeg. De koningin was hierover diep bedroefd. Zij schreef eens, toen de kroonprins veertien jaar oud was, aan

hare vriendin, freule von Pöllnitz: „Ik ben zeer bekommerd, lieve Pöllnitz en ik moet mijn hart door mededeeling lucht geven. Behalve die andere zorgen, welke bekend zijn, is er eene, die uwe vriendschap voor mij reeds heeft gegist. De jonge man, dien ik alleen voor levendig en heftig hield, heeft bewijzen van eene hardheid gegeven, die alleen haren grond in een boos hart hebben kan. Neen, zegt Bulow, het is een gevolg van gierigheid. Mijn God, zooveel te erger! Gierig op een zoo jeugdigen leeftijd! Andere fouten legt men met de jaren af, deze echter neemt toe, en dan — hoe noodlottig kunnen hare gevolgen niet zijn! Kunnen medegevoel en medelijden plaats vinden in een hart, dat door eigenbelang wordt beheerscht? Dohna is een edelman; hij is rechtschapen en eerlijk, maar zijne fout bestaat juist ook in een geest van spaarzaamheid en men verbetert in een ander moeielijk eene fout, die men eigenlijk bij zichzelf eene deugd acht. Ik heb hem, den kroonprins, zeer ernstig de les gelezen en daar dit niet dikwijls gebeurt, heb ik niets achterwege gelaten en mij al zijne bij verschillende gelegenheden gepleegde, berispelijke daden herinnerd. Hierbij komen nog de klachten der dames, dat hij haar grove beleedigingen toevoegt. Mijn toorn steeg tot gramschap. Is dit bestaanbaar met een edel gemoed? Getuigen zulke beleedigingen van eenigen zielenadel? Welk een bewijs van ruwheid des geestes, zich jegens een geslacht, dat voor de mannen ten minste een voorwerp van beleefdheid zijn moest, gemeene aardigheden te veroorloven!"

Te vergeefs trachtte de koningin veredelend op het gemoed van haren zoon te werken; wekelijks liet zij hem tweemaal naar Lützenburg komen; hier moest dan de prins zijne moeder uit goede boeken voorlezen en deze trachtte hem dan op hunne schoonheden opmerkzaam te maken. Zij deed al haar best om persoonlijk invloed op haren zoon uit te oefenen, maar noch redeneeringen, noch vermaningen werkten ook maar het geringste bij hem uit. Met ieder jaar openbaarde het zich duidelijker, dat Frederik voor het hofleven, geheel ongeschikt was. Hij trok zich zooveel mogelijk van de hoffeesten terug, om zich aan zijn lievelingsvermaak, de jacht, te wijden of zich met krijgskundige spelen bezig te houden, waaraan hij het grootste gedeelte van zijn zakgeld besteedde.

De koning had hem eene compagnie cadetten toevertrouwd, waarover hij bevel voerde. Later kreeg hij ook een infanterie-regiment, en hierbij openbaarde hij voor het eerst die liefde voor buitengewoon lange menschen, die later bij hem in eene ziekelijke neiging is ontaard. Frederik Wilhelm besteedde al zijn geld om voor de garde-compagnie van zijn regiment, dat in Wüsterhausen lag, voor hoog handgeld reusachtige vleugelmannen aan te werven en met deze naar hartelust te exerceeren. Het was daarom voor hem ook geen klein genot, toen hem werd toegestaan als kroonprins de veldtochten aan den Rijn, onder Marlborough en den beroemden veldheer prins Eugenius, mede te maken. Hij woonde onder anderen in het jaar 1707 den slag bij Malplaquet bij en was getuige van de daar behaalde schitterende overwinning, wier verjaardag hij dan ook later geregeld vierde.

Ook zijn huwelijk met de prinses Sophia Dorothea van Hannover, dat reeds op zijn achttiende jaar den 14en November 1706, plaats had, oefende geen verzachtenden invloed op hem uit. Hij bleef dezelfde, die hij altijd was geweest en hoewel hij nu zijn eigen hofstoet had, haatte hij toch de partijen en feesten aan het hof van zijnen vader niet minder dan vroeger en verwisselde hij ze met groote blijdschap voor

de legerplaats. Frederik Wilhelm voedde een grooten tegenzin tegen de gunstelingen zijns vaders en brandde van verlangen om den ijdelen pronk af te schaffen, waardoor het hof van zijn' vader zich onderscheiden had en dit gevoel doorstroomde hem zelfs, toen hij aan het sterfbed van zijn vader stond. Alleen diens begrafenis zou nog met die pracht gevierd worden, welke voor den overledene eene levensbehoefte was geweest, maar dan ook zou een nieuw leven voor het Pruisische hof beginnen. Hij liet dadelijk den opperhofmaarschalk, den heer van Printzen, bij zich komen en zich door hem eene opgave van de samenstelling van het Huis des Konings voorleggen.

Frederik Wilhelm nam de lijst der hofbeambten, zag haar vluchtig door, greep toen een pen en trok een dikke inktstreep door de geheele lijst. Met deze enkele streep schafte hij alle hofambtenaren van zijnen vader af en hij gaf den verschrikten opperhofmaarschalk de lijst terug met het bevel, dat geen van de heeren zich van het hof verwijderen zou, vóórdat de begrafenis van den overleden koning op eene met zijne prachtliefde overeenstemmende wijze had plaats gehad. De heer van Printzen wist nauwelijks wat hem gebeurde, toen hij het doorgehaalde stuk in zijne hand hield. Hij was over de afschaffing van alle hofambten zóó verstomd van schrik, dat hij niet bij machte was ook maar één enkel woord te antwoorden. Hij verliet onder diepe buigingen het koninklijk kabinet en begaf zich naar de hovelingen, die in de hoogste spanning op zijne terugkomst wachtten. De luitenant-generaal en kamerheer van Fettau kwam den oppermaarschalk tegemoet en vraagde hem, wat er gebeurd was. De heer van Printzen kon hem niet antwoorden, hij hield nog altijd krampachtig de doorgehaalde lijst in de hand. De heer van Fettau raadde het ergste uit het verschrikte gezicht van zijnen vriend. Hij rukte hem het stuk uit de hand, en toen hij nu zag, dat het doorgehaald was, riep hij jammerend uit: „mijne heeren, onze goede heer is dood en de nieuwe koning jaagt ons allen naar den duivel!"

De profetie van den heer van Fettau was juist, de gunstelingen en hovelingen werden naar den duivel gezonden, de kamerheeren kregen hun afscheid, als zij niet als officieren in de regimenten wilden ingelijfd worden; de gansche hofhouding werd afgeschaft.

De nieuwe koning bepaalde zich voor zijn persoon tot het kleinst mogelijk getal van hofbedienden; hij behield maar één enkelen kamerheer, twee kamerdienaars, twee rijknechts, een huishofmeester, een lijfknecht, eenige koks enz. In lateren tijd werd het getal dezer hofbedienden nog meer beperkt en van het jaar 1722 af verdwijnt in het officieel adresboek de hofstoet als zoodanig geheel. De prachtige stal des konings, die meer dan 1000 rijk getuigde paarden bevatte, werd dadelijk na de troonsbestijging zijns zoons verkocht; slechts enkele rij- en koetspaarden werden behouden. Met de gelden, welke deze verkoop opbracht, en met die, welke uit de juweelen en ander kostbaar koninklijk huisraad voortvloeiden, betaalde Frederik Wilhelm de schulden zijns vaders. Hij behield alleen de kostbare verzameling van zilveren huisraad en deed zelfs zijn best om die gedurende zijne gansche regeering te vermeerderen. Hij meende, dat hij zijn geld op die wijze niet onvoordeelig belegde, dewijl zooveel zilver getuigde van koninklijke pracht en omdat daarvan, indien vroeger of later een tijd van nood mocht aanbreken, gemakkelijk baar geld kon worden geslagen. Hij zelf heeft er zeker wel nooit aan gedacht van den bijeengebrachten zilver-

schat gebruik te maken, maar zijnen zoon zou hij in later tijd goed te stade komen.

Van jaar tot jaar werden nieuwe prachtige stukken zilverwerk aangekocht; alle spiegel- en schilderijlijsten werden in de koninklijke pronkvertrekken van zilver vervaardigd; zilveren lichtkronen versierden de zalen, zoodat de som, tijdens de regeering van Frederik Wilhelm, aan dit artikel besteed, bijna twee en een half millioen gulden bedroeg. Als door een tooverslag was het schitterende koninklijke hof van Frederik I verdwenen; met de prachtige begrafenis van den overledene hielden alle luisterrijke feesten op. Frederik Wilhelm richtte zijn hof geheel op burgerlijken voet in; hij gaf geene weelderige feesten meer; alleen bij bezoeken van vreemde vorstelijke gasten maakte hij voor deze eene uitzondering, zooals bij het bezoek van Peter den Grooten en van koning Augustus II van Polen. Met kleingeestige zuinigheid, die eindelijk in eene afschuwelijke gierigheid ontaardde, werd de geheele huishouding tot het noodigste beperkt; Frederik bemoeide zich daarin met de kleinste bijzonderheden.

Zijne stiptheid ging zoo ver, dat hij dagelijks de hem door den kok voorgelegde keukenlijst zelf doorliep en verlangde dat bij iedere afzonderlijke spijze de prijs nauwkeurig zou worden opgegeven; hij lette daarbij op de marktprijzen van de kleinste voorwerpen en trok b. v. van den prijs van een citroen, die met negen penningen op de lijst stond aangeschreven, een penning af. Toen hem eens eene rekening voor het middag- en avondeten van den koning en zijne familie, met een gezelschap en hunne bedienden ten bedrage van 31 thaler en 16 groschen werd voorgelegd, schreef hij daaronder „vervloekt gestolen" en trok den kok één thaler van de rekening af.

Even zuinig als met het geld ging Frederik Wilhelm ook met den tijd om; zijn gansche dag was aan den arbeid gewijd. Was hij diep doordrongen van het besef zijner koninklijke rechten, niet minder gevoelde hij ook het gewicht zijner koninklijke plichten, en hij vervulde die, volgens zijne innigste overtuiging, met eene onvermoeid ingespannen werkzaamheid. Uit wantrouwen jegens alle beambten, van de hoogste tot de laagste, deed hij alles zelf. Hij trachtte orde in de zoozeer verwaarloosde staatshuishouding te brengen. De finantiën van den staat en alle staatszaken moesten en zouden geregeld worden. Met zijnen verstandigen, praktischen zin bracht hij nieuwe inrichtingen tot stand, om aan den ouden sleur voor goed een einde te maken. Reeds in het jaar 1714 richtte hij eene algemeene rekenkamer op, die toezicht moest houden over alle rekeningen van het ontvangerspersoneel. In 1722 stichtte hij het opperfinantieel-, oorlogs- en domein-bestuur, waaraan het beheer van alle staatsinkomsten werd opgedragen.

De instructie voor het nieuwe algemeene bestuurslichaam was grootendeels door Frederik Wilhelm eigenhandig uitgewerkt; zij strekte zich uit tot alle onderdeelen van het bestuur. Het is een bijzonder merkwaardig, voor de kennis van den geest des tijds allerbelangrijkst stuk, maar tot onzen spijt te uitvoerig om het hier eene plaats te kunnen geven. Bijna in iedere zinsnede straalt de gedachte door, die het kort begrip uitmaakt van de regeeringswijsheid van Frederik Wilhelm: „de koning is de heer, hij beveelt naar vrije verkiezing; de ambtenaren zijn zijne dienaren, niet die des volks; zij moeten gehoorzamen zonder tegenspraak. Het geheele land is het eigendom des konings; aan hem persoonlijk behooren alle inkomsten

en kassen." Zoo zegt Frederik Wilhelm in zijne instructie art. 26 § 2.

„De oorlogskas behoort in Pruisen immers niemand toe dan den koning, de domeinkas insgelijks. Wij hopen ook, dat wij alleen koning zijn in het land en geen voogd of medehelper noodig hebben."

In art. 35 § 4 beveelt de koning: „ingeval het algemeen, opper-, finantie-, oorlogs- en domeinendirectorium in zaken, waaromtrent door de tegenwoordige instructie niets beslist is, bij ons onderricht wenscht, moet dit op de volgende wijze ingericht worden. b.v. „Er is een paard te koop voor 100 thaler. Wij meenen volgens ons geweten, dat uwe majesteit niet kwaad zou doen met dit paard te koopen, maar meer dan 80 thr. moet zij daarvoor niet betalen, anders zou het haar om die en die reden tot schade zijn."

Met één woord, zij moeten allen en bij iedere aanvrage hun raad er bijvoegen, met de redenen, waarop die raad gegrond is. „Wij blijven toch heer en koning en doen toch, wat wij willen."

En in § 6. „Wij verlangen volstrekt geene vleierijen, maar willen dat allen ons de geheele zuivere waarheid zeggen en niets achterhouden, noch ons met onwaarheden onder de oogen komen. Wij zijn toch heer en koning en kunnen doen wat wij willen."

En hij deed, wat hij wilde! Dikwijls liet hij zich goeden raad geven, beviel deze hem echter niet, dan volgde hij zijne eigene meening, zonder zich in het minst om die zijner raadslieden te bekommeren. De zittingen van het algemeen directorium woonde hij dikwijls bij, maar ook even dikwijls liet hij zich door zijne ministers op de hoogte brengen van het besprokene, om dan zelf eene beslissing te nemen.

Een bijzondere opmerkzaamheid wijdde Frederik Wilhelm aan de rechtspleging.

„De slechte toestand der rechtspleging schreit ten hemel en wanneer ik daarin geen verbetering aanbreng, dan laad ik zelf de verantwoording op mij!" zoo sprak Frederik bij het aanvaarden van zijne regeering, en deze uitspraak wordt door vele geschiedschrijvers als een bewijs aangevoerd, dat de koning doordrongen was van een diep gevoel voor recht. Denzelfden koning, die gedurende zijne gansche regeering nooit naar recht, maar altijd naar eigene willekeur handelde, stelde men tengevolge van één uitgesproken woord als een toonbeeld van een rechtvaardig vorst voor. Wel veranderde Frederik Wilhelm de rechtspleging en voerde hij met behulp van bekwame staatsambtenaren, vooral van den voortreffelijken Cocceji, vele belangrijke verbeteringen in, maar alleen verbeteringen in den vorm, niet in het wezen der zaak, want hem zelven was een zuiver gevoel van recht volkomen vreemd. Hij kon het nooit begrijpen, dat de wet ook voor hem het eenig richtsnoer zijner daden moest zijn. Gelijk hij in het geheele bestuur zijn eigen wil als de hoogste, ja eenige wet beschouwde, zoo deed hij ook met de uitspraken van het recht, daar hij willekeurig de vonnissen der rechters veranderde en gevangenis- of doodstraf uitdeelde.

De bewering is niet te stout, dat gedurende de geheele regeering van Frederik Wilhelm in Pruisen bijna niemand zeker was van zijn leven en van zijne vrijheid.

Maar hoewel Frederik Wilhelm zich zelven het recht aanmatigde om willekeurig over het leven en den eigendom zijner onderdanen te beschikken, gunde hij dat recht toch aan niemand anders, het minst van allen aan de vroeger zoo bevoorrechte standen. Hij duldde het niet, dat

sisch edelman te doen ophangen en dat er nu te minder sprake van kon zijn, omdat hij den staat geen schade had berokkend, maar de ontbrekende gelden weder had aangevuld.

„Ik verlang uw schurkachtig geld niet," bulderde de koning hem toe; hij zond Schlubuth dadelijk in strenge hechtenis naar de hoofdwacht en toonde, dat het hem volle ernst was met de zaak. Tegenover de kamer, waarin de oorlogs- en domeinenraad zitting hield, liet hij nog in dien zelfden nacht eene hooge galg oprichten.

Het werd dadelijk in Koningsbergen bekend, welk lot den domeinraad Schlubuth wachtte. Zijne voorname bloedverwanten waren buiten zichzelven van verontwaardiging over de willekeur des konings, die het waagde de uitspraak van het hoogste gerechtshof in het land zonder den minsten schroom geheel te vernietigen. De hoogst geplaatste personen wendden zich tot den koning en smeekten hem om genade. Frederik Wilhelm bleef echter bij zijn besluit volharden.

De volgende dag was een Zondag en daarop kon natuurlijk de terechtstelling niet plaats hebben. Daarop had de familie van Schlubuth gerekend en den hofprediker dringend verzocht, dat hij beproeven zoude, het hart des konings door zijne prediking te roeren. Zooals altijd, was ook nu Frederik Wilhelm in de kerk en luisterde aandachtig naar de woorden des geestelijken. De hofprediker had tot tekst gekozen: „Wees barmhartig, opdat u ook barmhartigheid geschiede." Hij sprak met groote warmte en zoo treffend, dat hij ook den koning diep bewoog; heldere tranen stroomden over zijn gelaat en reeds hoopte de familie van den veroordeelde op genade.

Den volgenden morgen werden de leden van den oorlogs- en domeinenraad naar de vergaderzaal geroepen; zij moesten het aanzien, dat hun ambtgenoot voor hunne oogen werd opgehangen.

Nog verschrikkelijker openbaarde de willekeur des konings zich bij eene andere gelegenheid.

De kommandant van Berlijn, generaal Glasenapp, berichtte eens aan den koning, die zich juist te Potsdam bevond, dat de metselaars, die bezig waren aan de Petruskerk te werken, geweigerd hadden op blauwen Maandag te werken en dat het daarbij tot oproerige bewegingen gekomen was. Dadelijk zond de koning den generaal eene eigenhandig geschrevene kabinetsorder, welke echter met zulke vluchtige trekken op het papier was geworpen, dat de generaal zich tevergeefs inspande om het schrift te lezen. Langzamerhand gelukte het hem, de onduidelijke teekenen te ontcijferen; eindelijk las hij: „Rädel eerst laten ophangen, vóór dat ik kom." Bij het regiment van Glasenapp bevond zich een jong officier, genaamd Rädel; dit was de eenige persoon in Berlijn, welke dien naam droeg. Hoewel de generaal in 't geheel niet begreep, waarom eigenlijk de ongelukkige luitenant moest worden opgehangen, liet hij hem toch dadelijk gevangen nemen, deelde hem het bevel des konings mede, en liet een geestelijke komen, om den veroordeelde tot den dood voor te bereiden.

Rädel verzette zich er tegen en bad den generaal, dat hij hem toch zooveel tijd mocht gunnen, om zich zelven persoonlijk tot den koning te wenden en hem te vragen, waarmede hij zulk een treurig lot verdiend had, maar op zijne beden ontving hij slechts ten antwoord: „Ik kan het niet doen, de koning heeft het bevolen." Reeds was alles tot de terechtstelling gereed, toen de generaal op straat den kabinetsraad von Marshall

ontmoette, en hem dit onbegrijpelijk bevelschrift liet zien; Marshall, die dikwijls schriftelijke stukken van Frederik Wilhelm in handen kreeg, las ook dit stuk vloeiend en nu bleek het, dat de koning niet geschreven had, Rädel eerst laten ophangen, voordat ik kom; maar „de raddraaiers of belhamels (Rädelführer) laten ophangen," enz.

De luitenant werd nu dadelijk in vrijheid gesteld; daar echter een belhamel opgehangen moest worden, ging men daartoe over.

Onder de ambachtslieden, die geweigerd hadden op blauwen Maandag te werken, was er een met rood haar; daar men nu volstrekt geen bijzonderen belhamel kon aanwijzen, werd deze er voor genomen, hoewel er geen enkele grond bestond om te vermoeden, dat hij meer schuld had dan de andere gezellen.

De ambachtsman werd opgehangen en Frederik Wilhelm was, toen hij te Berlijn kwam, zeer tevreden over de stiptheid van zijn generaal.

De willekeur des konings verschijnt in deze gevallen in een nog hatelijker licht en de lof van rechtvaardigheid, aan Frederik Wilhelm door eenige zoogenaamde patriottische schrijvers in hoogdravende taal toegezwaaid, blijkt te meer eene laaghartige vleierij, wanneer wij op de handelwijze des konings bij andere gelegenheden letten.

Te Berlijn was inbraak gepleegd, waarbij de dieven 6000 thaler gestolen hadden. Bij het gerechtelijk onderzoek bleek het, dat een musketier van het regiment van Dönhoff medeplichtig aan den diefstal was. Hij werd gevangen genomen en ter dood veroordeeld.

Nauwelijks had de generaal van Dönhoff de uitspraak der rechters vernomen, of hij begaf zich naar den koning en deelde hem mede, dat zijn schoonste vleugelman om een diefstal opgehangen zou worden, hoewel datzelfde gerechtshof pas kort geleden den oorlogs- en domeinraad Schlubuth, die toch den koning veel grooter sommen had ontvreemd, had vrijgesproken.

Frederik Wilhelm was buiten zich zelven van woede, wijl die onrechtvaardige rechters in 't geheel geen acht hadden geslagen op de lengte van den vleugelman. Hij beval dadelijk den voorzitter en de leden van het gerechtshof te roepen. Het was in den vroegen morgen, toen het bevel des konings werd uitgevaardigd. De boden vonden dus de rechters nog ongekleed en daarom duurde het eenigen tijd, eer zij voor den koning verschijnen konden. Deze wachtte met brandend ongeduld de geroepenen af. Hij zat, met zijn stok in de hand, op zijn gewonen houten stoel, toen de leden van het hof binnen kwamen.

Schijnbaar kalm, maar inwendig ziedend van drift, deelde de koning den heeren mede, waarom hij hen had laten roepen. Plotseling barstte zijn toorn los.

„Schurken! waarom hebt gij zulk een vonnis geveld?" brulde hij den rechters toe, en toen een van hen het vonnis als volkomen wettig wilde verdedigen, sprong de koning op en sloeg nu met zijn stok blindelings op de voor hem staanden los. Een van hen sloeg hij een paar tanden uit den mond, anderen gingen met bloedende hoofden heen en konden zich door de vlucht slechts met moeite aan verdere mishandelingen onttrekken. De koning ijlde hen, altijd met zijn stok gewapend, zelfs nog op de trap na.

Het rechterlijk vonnis werd niet uitgevoerd; de lange musketier werd niet opgehangen, maar begenadigd.

Naast de regeling van de finantiën, van het bestuur en van de rechtspleging behartigde Frederik Wilhelm ook den landbouw en het fabriekswezen. Den landbouw gaf hij een krachtigen stoot, door de adellijke leengoederen in vrije erfgoederen te veranderen en daarentegen den adellijken grondbezitters hun vrijdom van belastingen te ontnemen. Ook door de bescherming, welke hij den boeren verleende tegen wederrechtelijke handelingen hunner landheeren, en door den langdurigen vrede, welken het land onder zijn bestuur genoot, droeg hij in groote mate tot den bloei van den landbouw bij. Bovendien maakte hij zich inderdaad verdienstelijk door de vergunning, aan de wegens hunne kerkelijke belijdenis verdreven Salzburger protestanten verleend, om zich in het door de pest ontvolken Litthauen te vestigen en door de groote sommen, welke hij, in weerwil van zijne bekende spaarzaamheid, tot dat doel afzonderde.

Minder gelukkig was hij in de bevordering van het fabriekwezen, en den handel, omdat hij daarbij de verkeerde staathuishoudkundige beginselen volgde, die in zijn tijd algemeen als de juiste beschouwd werden.

Den 16den Juni 1717 schreef hij aan zijn geheimen raad: „dat het geld in het land blijft is alleen de lapis philosophorum (steen der wijzen)." Dit beginsel, een gevolg van zijne gierigheid en geldzucht, trachtte hij bij iedere gelegenheid in toepassing te brengen en een langzaam verval van het handelsverkeer te Berlijn en in geheel Pruisen was er het gevolg van.

Terwijl onder 's konings vreedzame, geregelde en spaarzame regeering de handel krachtig had moeten bloeien, ging hij toch achteruit, omdat nergens de handel zich vrij bewegen kon, maar hij telkens en overal op belemmeringen stuitte, die voor een gedeelte niet waren te overwinnen.

Beschermende rechten en verbod van uitvoer van grondstoffen, streng bewaakte tolliniën, onveiligheid van persoon en eigendom — dit alles moest wel verlammend op den handel der residentie werken. Zelfs voor de naaste Duitsche naburen waren de Pruisische grenzen bijna hermetisch gesloten. Aan vreemde fabrikanten werd de invoer verboden en dit, zoowel als het verbod tot uitvoer van grondstoffen, strekte dikwijls alleen om eene enkele fabriek te begunstigen, waardoor Frederik Wilhelm den een of anderen tak van nijverheid in Pruisen wilde invoeren. Eene enkele fabriek kon het land natuurlijk niet van alle benoodigdheden voorzien en zoo kon zich dus wel een enkele verrijken, maar de geheele handelsstand werd er door benadeeld.

Uit vrees, dat het Pruisische geld het land uit zou gaan, legde Frederik Wilhelm aan alle buitenlandsche handelsverbintenissen de grootste hinderpalen in den weg. Ook van het belang, dat de handel op koloniën voor Pruisen hebben kon, had hij geen besef en dus achtte hij ook de oprichting van eene Pruisische marine geheel overbodig. De gelden, welke daarvoor bestemd waren, trok hij geheel in. Daarentegen besteedde hij groote sommen aan de stichting van fabrieken in het geheele land. Zoo begunstigde hij de stichting van eene groote lakenfabriek te Berlijn, welke 5000 menschen werk gaf. Om deze fabriek te doen bloeien, verbood hij den uitvoer van ruwe wol, opdat de fabriek goedkoope grondstof zou kunnen bekomen, evenzoo werd ook de invoer, de verkoop en zelfs het bezit van katoen op strenge straffen verboden.

Met dergelijke maatregelen, waardoor Frederik Wilhelm ook andere takken van nijverheid trachtte op te beuren, werkte hij echter juist het tegendeel uit van hetgeen hij wenschte. Hij onderdrukte de volksvlijt, die

zich gedurende den vrede in Pruisen zeker krachtig zou hebben ontwikkeld, maar nu door de onverstandige hulp, welke haar werd verleend, ver bij die van andere landen achterbleef.

Legde Frederik Wilhelm in het behartigen van de regeeringszaken eene ijverige, schoon niet altijd verstandige werkzaamheid aan den dag, met een rusteloozen ijver was hij bezield, waar het de oprichting van een groot en prachtig leger gold. De liefhebberij, die hij reeds als kroonprins voor krijgskundige schouwspelen had gekoesterd, ontaardde bij den koning in een waren hartstocht. Nauwelijks had Frederik Wilhelm de regeering aanvaard, of hij zette alles op het spel om het Pruisische leger te vergrooten en te volmaken.

Het moest een modelleger voor geheel Europa worden, een leger bestaande uit de schoonste en grootste soldaten, die in den wapenhandel uitstekend geoefend en aan eene strenge en voortreffelijke tucht gewoon waren.

Terwijl Frederik Wilhelm zich dikwijls een groschen uit den mond spaarde, besteedde hij millioenen aan het leger. In het jaar 1725 had hij het reeds gebracht op 64.263 man en toen hij in 1740 stierf, had hij een leger van 87.000 man onder de wapenen. De kostbare feesten en prachtige schouwspelen, die het hof van Frederik I bijna tot het schitterendste van Europa hadden gemaakt, schafte Frederik Wilhelm af; in plaats daarvan spreidde hij echter niet minder pracht ten toon door zijne groote paraden en wapenschouwingen. Frederik Wilhelm was geen oorlogszuchtig vorst. Gedurende zijn regeering is de vrede slechts eens voor een korten tijd afgebroken. Hij voerde zijn leger zelden ten oorlog; het zou ook jammer zijn geweest van die groote, mooie soldaten. Hij vormde de armee tot een prachtig staand leger, gaf het schitterende uniformen, oefende het in parademarschen en was zoo de stichter van den militairen staat Pruisen, een staat, waarin het leger het middelpunt werd van alle belangen, waarin dikwijls het zoogenaamde volk onder de wapenen als het eigenlijke volk werd beschouwd en de ongewapende menigte slechts werd aangemerkt als het middel om het leger te voeden en aan te vullen.

Berlijn en Potsdam waren de twee middelpunten, waar de pracht van dit staande leger werd ten toon gespreid. Hier hield de koning zijne schoonste paraden en wapenschouwingen. In Mei en Juni werd gewoonlijk de wapenschouwing van het garnizoen van Berlijn gehouden. Zij duurde ongeveer veertien dagen; Frederik Wilhelm legde daarbij eene onvermoeide werkzaamheid aan den dag. Dagelijks moest een regiment in de diergaarde verschijnen en werd door hem allernauwkeurigst geïnspecteerd. Daar moesten de verschillende gelederen in zijne tegenwoordigheid hunne handgrepen maken, daar werden hem de rekruten voorgesteld, die tot onderscheiding van de oude soldaten eikengroen op den hoed droegen, daar toonde hij belangstelling in het lot van ieder in het bijzonder en verheugde hij zich, wanneer hij groote, schoone mannen onder de nieuw aangeworvenen vond; daar onderzocht hij iedere uniform, iederen knoop en iederen korporaalsstok met de grootste nauwkeurigheid. De paraden en inspectiën over zijn groot, schoon leger maakten voor Frederik Wilhelm gedurende zijne gansche regeering zijn grootste genoegen uit. Het was echter een kostbaar genoegen, waarvoor geen offer hem te zwaar was. Millioenen bij millioenen werden aan het leger verspild, onverschillig waar zij van daan kwamen, onverschillig ook of het geheele land daarbij schier te gronde ging, wanneer

het geld maar bijeen kwam, om nieuwe rekruten te werven en de gewapende ledigloopers te onderhouden. De rekrutenkas was de afgrond, welke onmetelijke sommen verzwolg; hieruit werden de gelden betaald, die de aanwerving van bijzonder groote personen, vooral voor de Potsdammer reuzenarmee, kostte. De rekrutenkas deed den vindingrijken geest des konings alle eer aan. Zij toonde aan, uit welk oogpunt Frederik Wilhelm het staatsbestuur beschouwde, hoe hij zonder eenigen schroom voor zijne militaire liefhebberijen alle andere belangen achter stelde.

In de rekrutenkas werden alle inkomsten gestort, welke tot dusver voor de stichting van eene Pruisische marine bestemd en alzoo in de marinekas gevloeid waren; daar echter deze sommen volstrekt niet toereikende waren, om de dure militaire liefhebberijen van den koning te bekostigen, moesten daarvoor andere middelen worden uitgevonden. Frederik Wilhelm ontzag zich niet, bijna alle titels en posten voor geld verkrijgbaar te stellen; alleen het ambt van minister en de hoogste militaire posten waren van dezen schandelijken handel uitgesloten.

Ook het recht moest zwichten voor de belangen der rekrutenkas. Wanneer rijke en voorname lieden in onaangename verwikkelingen met het gerechtshof kwamen, boden zij aan, ten einde van alle rechtsvervolging ontslagen te worden, aan de rekrutenkas aanmerkelijke sommen te betalen en meestal vond hun wensch gehoor. De koning vaardigde slechts eene kabinetsorder uit en de zaak was afgedaan. In de rekrutenkas vloeiden ongehoorde sommen samen. Zij had ze echter ook noodig, om het leger op den duur van een genoegzaam aantal groote en welgedane manschappen te voorzien, daar deze allen aangeworven moesten worden en een aanzienlijk handgeld ontvingen.

In het begin der regeering van Frederik Wilhelm bestond er geene eigenlijke verplichting tot den krijgsdienst. De compagnies-kommandanten moesten trachten door eene zoogenaamde vrijwillige werving in het binnenland rekruten te krijgen, wien zij een handgeld van 30 thlr. uitbetaalden. De koninklijke bevelen van 9 Mei 1714 en 26 Mei 1721 geven hieromtrent nadere aanwijzingen.

Deze wervingen droegen evenwel slechts den naam van vrijwillig; zij gaven op den duur aanleiding tot daden van de afschuwelijkste willekeur en tot onderdrukking van burgers en boeren. De wervers namen tot allerlei middelen van list en bedrog de toevlucht, om vooral groote en schoone lieden tot de aanneming van het handgeld te bewegen, en waar ook deze middelen niet baatten, gingen zij tot openbaar geweld over.

Elke Pruis, die het ongeluk had, zeer lang en schoon gebouwd te zijn, liep voortdurend gevaar de buit der werfofficieren te worden. Wel zouden volgens koninklijk bevel studenten, kunstenaars, vreemdelingen enz. van de werving zijn uitgesloten en was ook de gedwongen aanwerving van aanzienlijke burgers, boeren, fabriekarbeiders enz. verboden, maar daar stoorden de wervers zich niet aan, want zij wisten zeer goed, dat zij wel de letter der wet overtraden, maar toch in den geest des konings handelden en daarom geen straf te vreezen hadden.

Klachten over de onrechtvaardigheid der werfofficieren waren bijna altijd vruchteloos en toen een student in de theologie te Halle, dien de oude Dessauer om zijne schoone, lange gestalte met geweld van de straat had doen oplichten en hem dadelijk de uniform had aangetrokken, zich beklaagde, schreef de koning eenvoudig op den rand van het verzoekschrift:

„Niet met hem redeneeren, hij is mijn onderdaan.” Alleen met deze woorden was de verkrachting van wet en recht goedgekeurd.

De kommandanten der regimenten stoorden zich bij die zoogenaamde vrijwillige wervingen bijna in 't geheel niet meer aan de wet; zij lieten zelfs welgestelde burgers eenvoudig in arrest nemen en ontsloegen hen niet, voordat zij een plaatsvervanger van toereikende lengte gesteld of eene aanmerkelijke som als losprijs betaald hadden. Den 15den September 1733 verscheen er eene nieuwe verordening, volgens welke alle inwoners, als voor de wapenen geboren, verplicht werden verklaard om te dienen bij het regiment van dat district, waartoe zij behoorden. Alleen de zonen der edellieden en van die burgers, die een vermogen van 6—10.000 thlr. konden aanwijzen, waren van deze bepaling uitgesloten.

Bij een besluit van 14 October 1737 werden ook alle zonen van predikanten, die in de theologie studeerden, vreemde kolonisten en hunne zonen, de eenige zonen van vele handwerkslieden enz. van de inlijving vrij gesteld.

De liefhebberij, die de kroonprins reeds voor groote soldaten had, was bij den koning langzamerhand bijna tot monomanie geworden. Zijne lijfgarde te Potsdam, die hij zelf als kolonel commandeerde, bestond enkel uit reuzen, die hij uit alle landen liet aanwerven.

Deze lijfgarde was de trots van Frederik Wilhelm. Zij was prachtig gekleed in blauwe uniformen met scharlaken opslagen en kragen; de kleur der vesten en broeken was stroogeel en de slopkousen waren wit. De uniformen der onderofficieren waren met zilver, die der officieren met goud gestikt; hunne kragen schitterden van gouden en zilveren borduursel.

De pijpers en trommelslagers waren mooren, die uit de voormalige Pruisische kolonie in Africa waren overgebracht.

De laagste soldij der soldaten bedroeg maandelijks 4 thlr., maar zij klom ook veel hooger en werd vooral bij groote lieden niet gespaard. Menigeen ontving 10—12 ja tot 20 thlr. per maand. De vleugelmannen hadden minstens een inkomen van 16—20 thlr.

Twee van de langste kerels der lijfgarde waren een Noorweger Jonas, en een Pruis, Hofmann genaamd. Deze was zoo groot, dat de lange koning August de Sterke, van Polen, toen hij in het jaar 1728 Potsdam bezocht, te vergeefs beproefde met de hand aan zijn hoofd te reiken.

Het regiment telde 2400 man en bestond uit drie bataillons, elk van 800 man.

Bij het eerste bataillon werd niemand ingelijfd beneden de lengte van zes voet of van wien de koning mocht hopen, dat hij deze lengte althans nog zou bereiken. Vele soldaten van de lijfgarde waren nog langer dan zes voet; het waren echte reuzen. Het was zeker eene zware taak, 2400 reuzen te verkrijgen. De wervers moesten het geheele land doorreizen, om lange manschappen te zoeken en zij schroomden niet, ook in vreemde landen list, bedrog en geweld te baat te nemen, om de gevondenen aan te werven. Op kosten kwam het daarbij niet aan, daar was de rekrutenkas goed voor.

Een man van vijf voet tien duim kostte gewoonlijk ongeveer 700 thlr., een van zes voet 1000 thlr. en daarboven, en voor nog grootere lieden mochten vele duizenden thalers worden besteed.

Zoo kostte een lange Ier, James Kirkland genaamd, die door list en geweld voor de Potsdammer reuzengarde werd aangeworven, niet minder dan 6800 thlr. Van het jaar 1713—35 werden door den anders zoo spaar-

zamen, dikwijls zoo gierigen koning niet minder dan 12 millioen thlr. uitgegeven voor wervingen in het buitenland.

Indien de koning zich tevreden gesteld had met de belangrijke geldelijke offers, welke hij aan zijne liefhebberij bracht, dan zou dit wel te berispen zijn geweest, maar den Pruisischen naam niet door geheel Europa met smaad hebben overladen. Frederik Wilhelm meende echter een zeker recht op alle reuzen in Europa te bezitten en zijne wervers moesten hem die verschaffen tot elken prijs, zelfs ten koste van moord en trouwbreuk en van het verachtelijkste geweld. Een voorbeeld, uit vele voor de hand weg genomen, moge de waarheid dezer bewering bevestigen.

De koning had eens een katholiek geestelijke in Italië laten schaken en als rekruut onder zijne grenadiers inlijven. De roomsche geestelijkheid gaf zich de grootste moeite om den gevangene te bevrijden. Het kwam tot eene scherpe briefwisseling. Frederik Wilhelm weigerde echter den aangeworvene vrij te laten en toen eindelijk alle pogingen tot eene minnelijke schikking schipbreuk hadden geleden, eindigde de briefwisseling met een schrijven uit Rome, waarin den koning werd medegedeeld, dat men de Pruisische wervers voortaan zoo zoude behandelen, dat hun de lust wel vergaan zou om verder hun handwerk in Italië te drijven. Te Rome, werd er spottend bijgevoegd, bevond zich nog een andere monnik, veel grooter dan de aangeworvene; als de koning lust mocht hebben, dezen aan te werven, zoo mocht hij het beproeven. Het klooster, waarin de monnik zich te Rome ophield, werd in den brief genoemd.

Frederik Wilhelm voelde door deze uitdaging zich diep beleedigd. Hij besloot tot iederen prijs den monnik voor zijne lijfgarde te laten aanwerven en bood zijnen officieren eene aanzienlijke belooning aan, als zij het waagstuk wilden ondernemen. Een majoor werd er gevonden, die den koning een listig plan voorstelde.

Het begin van dit bedriegelijk spel was, dat de koning den majoor voor het front afzette met de woorden: „Loop naar den duivel,” en hem uit Potsdam verbande. In eene diep verslagen houding verliet de ontslagen officier Potsdam en begaf zich naar Polen, waar hij een klein landgoed aankocht. Hij knoopte spoedig eene innige vriendschap aan met de naburige katholieke geestelijken, schimpte dapper op den koning, klaagde over het onrecht, hem in den dienst aangedaan, en veinsde een doodelijken haat tegen Frederik Wilhelm, waarmede de Poolsche geestelijken van heeler harte instemden. In deze gesprekken verklaarde de ontslagen officier, dat hij eene bijzondere overhelling tot het katholicisme gevoelde, maar de overtuiging koesterde, dat hij er alleen toe zou kunnen komen om zijn vroeger kerkgeloof af te zweren, wanneer hij naar Rome ging en daar al de heerlijkheid van den paus aanschouwde. De geestelijken, die hoopten een proseliet te maken, gaven hem dadelijk aanbevelingsbrieven naar Rome mede. Met deze rijkelijk voorzien begaf de majoor zich naar het pauselijk hof en werd hier bij kardinalen en bisschoppen ingeleid. Men ontving hem des te meer met open armen, dewijl hij ook hier onverholen aan zijn haat tegen Frederik Wilhelm lucht gaf.

De majoor was ruim van geld voorzien en ging er niet spaarzaam mede om. Zulk een proseliet te maken was wel der moeite waard. De kerkprelaten gaven zich dus alle moeite om het begonnen bekeeringswerk van den rijken Pruis voort te zetten. De majoor bezocht de kerken trouw, vooral die, waarin de lange monnik, dien hij wenschte te ont-

voeren, predikte. Hij verklaarde, dat deze man zulk een indruk op hem had gemaakt, dat hij van zijn onderricht een volledige bekeering hoopte. Terstond werd de monnik hem tot gezelschap toegevoegd en dagelijks maakte hij bij zijn bekeeringswerk groote vorderingen, zoodat hij hoopte weldra zijn doel te zullen bereiken. Maar allerlei bedenkingen werden door den bekeerling geopperd; eindelijk verklaarde hij, dat hij in het gewoel der drukke stad, onder de vermakelijkheden, die hem omringden, niet de noodige aandacht en rust kon vinden, en noodigde dus zijn biechtvader uit, hem naar zijn goed in Polen te vergezellen.

De monnik gaf gaarne aan den wensch van zijn leerling gehoor. Hij ging met hem op reis en .... bevond zich na weinige dagen als koninklijk Pruisisch grenadier te Potsdam. De majoor nam dadelijk zijne plaats in het Pruisische leger weder in en ontving daarenboven een kostbaar geschenk.

Frederik Wilhelm echter schreef naar Rome, dat hij hartelijk bedankte voor de aanwijzing van den schoonen monnik, dien hij nu als grenadier in zijn regiment had ingelijfd, en vroeg of de paus, wanneer hij nog meer monniken van zulk eene lengte bezat, de goedheid wilde hebben ze hem te noemen, opdat hij ze insgelijks kon laten halen.

Tot den dood des konings moest de ongelukkige monnik de uniform dragen, eerst door koning Frederik II werd hij in vrijheid gesteld. De Pruisische werfofficieren, die alle middelen te baat namen, om hunnen koning groote en schoone manschappen te verschaffen, bedreven in het binnen- en buitenland tallooze daden van willekeur en geweld. Door den koning werden zij daarvoor nimmer gestraft maar wel werd er door de regeering der landen, waarin zij hun misdadig handwerk heimelijk dreven, dikwijls vormelijk jacht op hen gemaakt.

De keurvorst van Beieren en de landgraaf van Hessen lieten verscheidene Pruisische wervers eenvoudig ophangen. Met den koning van Engeland had Frederik Wilhelm over de wervingen in het keurvorstendom Hannover en met de Staten-Generaal over de gewelddadige wervingen in Holland groote onaangenaamheden, die bijna op een oorlog waren uitgeloopen. Eerst toen de Pruisische wervingen in het buitenland steeds moeielijker werden, besloot Frederik Wilhelm, ten einde genoeg manschappen voor zijn leger te verkrijgen, de dienstplichtigheid in te voeren, volgens welke alle inwoners des lands, als voor de wapenen geboren, en de krijgsdienst als plicht werd aangemerkt. Van den dienst werden echter vrijgesteld: alle zonen van edellieden, rijke burgers, de theologanten, de inwoners van Berlijn enz.

Met de liefde, welke Frederik Wilhelm voor zijn leger aan den dag legde, vormt de behandeling, die de soldaten van hunne kolonels moesten verduren, eene zonderlinge tegenstelling. Persoonlijk toonde de koning zich zijnen blauwen kinderen wel zeer genegen; hij weigerde hun niet licht een verzoek, trok steeds voor hen partij, wanneer zij soms met de burgers twist hadden, hij vergaf hun zelfs lichtelijk overtredingen en misdaden, wanneer zij maar niet tegen de militaire discipline zondigden, maar deze handhaafde hij met ijzeren ja bloeddorstige strengheid.

De krijgsartikelen, welke Frederik Wilhelm dadelijk na de aanvaarding zijner regeering had uitgevaardigd, waren als met bloed geschreven en werden met vreeselijke stiptheid uitgevoerd. Voor het kleinste dienstverzuim kreeg men onbarmhartig stokslagen; ieder die hoofd- en onder-

officieren durfde tegenspreken werd gestraft met dertig maal de spitsroede op en neer te loopen. De handhaving van zulk eene strenge discipline was wel in vele gevallen noodzakelijk, want het leger bestond uit allerlei gepeupel, in alle landen bijeengeraapt, maar de strengheid ontaardde in wreedheid en dreef de soldaten dikwijls tot vertwijfeling, tot zelfmoord of tot desertie. Door de ongehoorde sommen, welke Frederik Wilhelm aan het leger besteedde, gelukte het hem, zijne krijgsmacht tot een getal van 89000 man op te voeren; een geoefend krijgsleger had hij echter niet gevormd, die taak was voor zijn opvolger op den troon, Frederik den Grooten, weggelegd.

Er heerschte in het leger van Frederik Wilhelm een bijna ondragelijke, den geest van soldaten en officieren verstompende slopkousendienst.

De koning bemoeide zich persoonlijk met de geringste bijzonderheden van den dienst en van de kleeding der soldaten en officieren. Iedere naad, iedere lis, iedere knoop aan den rok was allernauwkeurigst voorgeschreven en de kleinste afwijking van het voorschrift werd met de grootste strengheid gestraft, ja met straffen, welke dikwijls gevoeliger waren dan die voor werkelijke overtredingen. Hoe ver de kleingeestigheid ten aanzien van alle onderdeelen der kleeding gedreven werd, daaromtrent spreekt Frederik de Groote een juist oordeel uit, als hij zegt: „De soldaat lakte zijn geweer en de scheede van zijn degen, de kavalerist zijn toom, zijn zadel, ja zelfs zijne laarzen. De manen der paarden waren met linten doorvlochten en eindelijk ontaardde de op zich zelf nuttige zindelijkheid in een belachelijk misbruik. Als de vrede langer dan tot 1740 had geduurd, mag men het er voor houden, dat nu wel blanketsel en mouches in zwang zouden zijn."

Het doel, waarnaar in Frederik's leger werd gestreefd, was niet bedrevenheid in de krijgskunst, maar geschiktheid om vertooning te maken. Mannen van eene kleine, maar stevige, eenigszins gedrongen gestalte, die zeer geschikt waren voor de vermoeienissen van den oorlog, werden voor onbruikbaar gehouden, terwijl lang opgeschoten, teringachtige jongelingen in de uniform werden gestoken. Ook voor de ruiterij, voor welke Frederik Wilhelm overigens niet zooveel liefhebberij had als voor het voetvolk, zocht men naar groote mannen en zware paarden.

Over de deugdelijkheid van deze ruiterij zegt Frederik de Groote het volgende: „De kavalerie bestond insgelijks uit zeer groote manschappen, die reusachtige paarden bereden; het waren kolossen op olifanten, die noch manoeuvreeren, noch vechten konden. Geene revue had er plaats, waarbij niet een ruiter uit onhandigheid uit den zadel viel. Zij waren hunnen paarden geen meester en hunne officieren hadden geen begrip noch van den dienst der ruiterij noch van den oorlog in het algemeen. Zij kenden het terrein in het geheel niet en hadden noch theoretische noch praktische kennis van de bewegingen, die zij op het slagveld maken moesten."

VIER EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. Pruisen. Frederik Wilhelm I de koninklijke republikein. Liefhebberij van den koning om te slaan. Frederik Wilhelm als huisvader. Het tabakscollege. De Oostenrijksche gezant graaf Seckendorf. De Oostenrijksche staatkunde van Frederik Wilhelm. De generaal von Grumbkow. Vorst Leopold von Anhalt-Dessau, de oude Dessauer. De kamerdienaar Eversmann. Frederik Wilhelm's afkeer van wetenschap en kunst. De wetenschappelijke hofnarren van Frederik Wilhelm. Gundling. Fohrmann. Morgenster. Houding van Frederik Wilhelm ten aanzien van de godsdiensttwisten. Afschaffing van de heksenprocessen. Oprichting van scholen. Frederik Wilhelm als schilder. Frederik Wilhelm's bouwwoede. 's Konings laatste ziekte en dood.

Frederik Wilhelm was er trotsch op, dat hij, hoewel koning, toch ook een goed burger en soldaat was; hij noemde zich dikwijls zelf een goed republikein.

Van dien hoogmoed, die Frederik I bezielde, tengevolge waarvan hij ieder burgerman met den nek aanzag en hem slechts als een half mensch beschouwde, wist Frederik Wilhelm niets. Hij was dikwijls ruw en onbeschaamd, maar dit was hij jegens al zijne onderdanen evenzeer.

De koning was heer over het leven en den dood, over het geld en goed zijner onderdanen: door deze eenvoudige spreuk der willekeur konde hij iedereen in den staat naar believen laten ophangen, radbraken of vierendeelen, hem beloonen of straffen, zonder in het minst op de wet acht te slaan, want hij stond boven de wet, welke hij zelf maakte. Dit was een geloofsartikel voor Frederik Wilhelm, waaraan hij gedurende zijne regeering trouw bleef, maar hij geloofde daarom toch niet, dat hij uit eene andere stof was gemaakt dan een van zijne onderdanen en het allerminst kon hij het verdragen, als de hofjonkers deze inbeelding aangaande zich zelven koesterden. Dezelfde vertrouwelijkheid en vriendelijkheid, die hij zijnen generaals en officieren bewees, toonde hij ook jegens zijne kamerdienaren en lakeien.

Hij sprak met de hoogst geplaatste staatsambtenaren niet anders dan met de eenvoudigste burgers van Berlijn, die hij soms op straat aansprak; tegen beiden was hij even vriendelijk, wanneer hij goed geluimd was, even brutaal en ruw als zijn toorn ontwaakte. Zoo de koning het noodig oordeelde, maakten de ruggen der burgers even goed kennis met zijn stok, zonder welke hij nooit werd gezien, als die der hooge ambtenaren.

Alle Berlijners kenden en vreesden den knoestigen stok des konings, en trachtten hem daarom te ontwijken, waar zij maar konden. Dit bekwam hun echter dikwijls slecht; het slechtst van allen een armen Jood,

die eens in een nauwe straat den koning tegenkwam en zich zoo spoedig mogelijk uit de voeten trachtte te maken.

Frederik Wilhelm was echter vlugger dan hij, haalde hem in vroeg toornig: „Waarom loopt gij weg?"

„Ik was bang voor u, Majesteit," antwoordde de Jood, sidderend.

Dit antwoord wekte den toorn des konings in den hoogsten graad op. Hij sloeg met zijn Spaanschen rotting jammerlijk op den vluchteling los, terwijl hij voortdurend uitriep: „Gij moet niet bang voor mij zijn, gij moet mij liefhebben!"

Niettegenstaande deze vaderlijke kastijding, hadden de Berlijners hunnen koning toch niet lief; zij haatten en vreesden hem. Wat in andere residentiesteden onder andere vorsten voor eene eer werd gehouden, op het slot tot eene audiëntie te worden geroepen, werd in Berlijn als het grootste ongeluk beschouwd, want ieder, wien de koning wenschte te spreken, verwachtte dat hem deze of gene ruwe kastijding of zelfs wel verbanning naar Spandau treffen zou, wellicht voor eene misdaad, waaraan hij nooit gedacht had. Des konings liefhebberij om te slaan had, behalve de onaangenaamheden, welke zij voor zijne geheele omgeving met zich bracht, ook nog het slechte gevolg, dat zij door de ambtenaren, zoowel als door de burgers van Berlijn, ja door het geheele land werd nagevolgd. Bij de militairen werd de kleinste overtreding onbarmhartig met stokslagen gestraft, de bazen sloegen hun knechts, de knechts de leerjongens, de boeren hunne knechts en meiden. Nooit is er te Berlijn en in geheel Pruisen zoo onmenschelijk veel geslagen als onder de regeering van Frederik Wilhelm. Ook in het huiselijk leven liet Frederik Wilhelm den stok eene groote rol spelen. Niet alleen zijne bedienden sloeg hij bij het minste vergrijp, ja zelfs ook wel als zij niets misdreven hadden, enkel uit kwaden luim, maar ook zijne kinderen hadden veel te lijden onder zijnen onbeschaamden lust tot slaan. Zijne dochter, de talentvolle markgravin von Bayreuth, verhaalt ons hiervan merkwaardige voorbeelden in hare gedenkschriften, welke de belangrijkste mededeelingen omtrent het leven van dezen koning behelzen. Frederik Wilhelm dacht, dat hij een echt Duitsch huisvader van den ouden stempel was; tot goede burgers wilde hij zijne kinderen opvoeden naar oude, eenvoudige, Duitsche zeden. Zij moesten vreemd blijven aan de Fransche overbeschaving, die hij aan het hof van zijnen vader zoozeer had leeren haten. De gedachte dat zijne kinderen een eigen wil en een eigen smaak konden hebben, kwam niet bij hem op; zij moesten hem stipt gehoorzamen, evenals al zijne onderdanen. Hij eischte als vader liefde van hen, maar om deze kinderlijke liefde bij hen op te wekken, gebruikte hij dezelfde middelen als hij bij den armen Jood had aangewend en natuurlijk verkreeg hij ook dezelfde uitkomsten. Hij werd door zijne kinderen gevreesd, ja misschien wel gehaat, maar zeker niet geliefd. Hoe ver de koning ging in zijne vreeselijke strengheid jegens zijne kinderen, en vooral jegens zijnen oudsten zoon, den lateren koning Frederik II, hoe hij met dezen geheel in onmin leefde en eerst tegen het einde van zijne regeering zich weder met hem verzoende, dit zullen wij later verhalen.

Frederik Wilhelm had zijn leven aan den arbeid gewijd; den geheelen dag was hij met de regeeringszaken bezig; tot deze rekende hij natuurlijk ook de paraden, die hij dikwijls liet houden, en de wandelingen door zijne residentiestad Berlijn, die hij aanwendde om zich op de

de adel de boeren onderdrukte, tegenover de lagere volksklasse was hij een zeer demokratisch koning. Allen moesten gelijk zijn voor de wet; alleen den soldaten, zijnen lievelingen, vergunde Frederik Wilhelm zich nu en dan boven de wet te stellen. Werd al — gelijk we boven zeiden — eene nieuwe rechtspleging ingevoerd, tegelijk met dit verbeterd rechtswezen werden echter ook nieuwe strafwetten uitgevaardigd, den donkersten tijden der middeneeuwen waardig. Zoo vaardigde de koning een edict uit tegen huisdieven, waarbij bepaald werd, dat ieder huisbediende, die zijnen heer meer dan 3 thaler (f 5.40) ontstal, aan een voor het huis van den bestolene opgerichte galg zou worden opgehangen, en dit besluit werd in vele gevallen ten uitvoer gebracht. Kindermoordenaressen werden zonder genade verdronken.

Reeds in 1719 schreef de koning naast een vonnis, waarbij een kindermoordenares veroordeeld werd om in een zak gestoken en in het water geworpen te worden:

„De kindermoordenaressen worden talrijk; dus zal men ze in een zak laten verdrinken; hier in Potsdam zijn drie kindermoordenaressen, die reeds alles bekend hebben!"

Het koninklijk bevel werd door de rechtbanken met de grootste stiptheid opgevolgd. Er werd bepaald, dat de kindermoordenaressen den zak, waarin zij in het water zouden geworpen worden, zelve naaien moesten, en voortaan hadden er te Berlijn eene menigte terechtstellingen plaats, die gewoonlijk in de Spandauer voorstad werden uitgevoerd. Ook doodstraffen, aan andere misdadigers voltrokken, hadden er tijdens de regeering van Frederik Wilhelm in menigte plaats, want de hardvochtige koning sprak zeer dikwijls doodstraffen uit, zonder dat zij zelfs door het gerecht waren geëischt; ook veranderde hij de door eene rechtbank uitgesproken zachtere straffen menigmaal door eene eenvoudige kantteekening in een doodvonnis, of sprak dit geheel op eigen gezag uit.

Toen bij den proviandmeester Berger te Memel, bij het nazien der kas een tekort van 3000 thaler werd gevonden, deelde het ministerie dit den koning mede, maar smeekte hem tegelijk, dat hij den ambtenaar toegevend mocht behandelen, dewijl deze van zijn slecht inkomen van 12 thlr. per maand met zijn groot gezin niet had kunnen leven en buitendien het tekort uit zijn huis en zijne borgstelling betaald konden worden. Frederik Wilhelm schreef eenvoudig op den rand van het stuk: „Ik schenk de schuld kwijt, maar hem zult ge laten ophangen," en de proviandmeester werd opgehangen zonder eenigen verderen vorm van proces.

Een dergelijk lot wedervoer ook den oorlogs- en domeinenontvanger van Schlubuth te Koningsbergen.

Bij het beheer der domeinen waren verscheidene fouten ontdekt en het bleek, dat Schlubuth belangrijke sommen verduisterd had. Het gerechtshof te Berlijn veroordeelde hem tot eenige jaren vestingstraf; het voelde zich tot zulk eene zachtheid gedrongen, omdat de borgtocht, welke Schlubuth gesteld had, volkomen toereikend was om de verduisterde sommen, hoe belangrijk ook, te dekken. Den koning werd het vonnis ter bekrachtiging voorgelegd. Hij teekende het echter niet, maar behield zich voor, deze zaak bij zijne aanstaande reis naar Koningsbergen op de plaats zelve te beslissen. Hij liet, zoodra hij te Koningsbergen aankwam, Schlubuth voor zich brengen en bedreigde hem, tot straf voor zijne misdaad, met de galg. Fier antwoordde hem de gevangene, dat het geen gebruik was, een Prui-

hoogte te stellen van alle bijzonderheden van het bestuur en zich te overtuigen of al zijne bevelen overal nauwkeurig werden opgevolgd. Voor rust en genoegen had hij weinig tijd over, maar wanneer hij op de jacht was, waarvoor hij een waren hartstocht koesterde, gaf hij zich daaraan met hart en ziel over en liet hij zelfs zijn werk soms eenige dagen geheel rusten. De dag was aan den arbeid gewijd, de avond echter aan de gezelligheid.

Iederen avond, des winters om vijf, des zomers om zeven uur, kwam in het slot een klein gezelschap bijeen, van zelden meer dan acht personen, om het zoo beroemd geworden tabakscollege te houden.

Het gezelschap bestond grootendeels uit de meest geliefde generaals en stafofficieren van het gevolg van Frederik Wilhelm. Soms werden daartoe echter ook wel kapiteins en andere officieren van lageren rang, doorreizende vreemdelingen en eenige geleerden uitgenoodigd. De bekende baron von Pöllnitz, de schrijver der bekende gedenkschriften, was een dagelijksche gast in het tabakscollege. Rang en stand golden niets in dit gezelschap, waartoe dikwijls ook burgers en, wanneer de koning zich te Wusterhausen bevond, zelfs de dorpsschoolmeester werd toegelaten.

De gasten van het tabakscollege wachtten den koning in een zaal van het slot af.

Met klokslag trad de koning altijd de kamer binnen; niemand van de aanwezenden mocht dan van den stoel opstaan of door een eerbiedigen groet hem eenige aandacht schenken.

Elke gast had eene korte Hollandsche pijp van de gewoonste soort in den mond. De pijpen, die in het tabakscollege gebruikt zijn, worden nog te Berlijn bewaard. Zij zijn allen donkerbruin doorgerookt, wel een bewijs hoe lang zij gebruikt zijn.

Op eene tafel stond de tabak, meestal een licht Hollandsch soort. Van dure Amerikaansche tabak was de koning geen vriend en hij zag het hoogst ongaarne, wanneer een gast voor zich zelf betere tabak meebracht.

Kleine komfoortjes met vuur stonden naast de tabakskistjes. Ieder aanwezende moest rooken, ten minste een pijp in den mond hebben, zoo als de vorst Leopold van Dessau, de oude Dessauer, die een dagelijksche gast in het tabakscollege was, hoewel hij het rooken niet verdragen kon. Deze hield een onaangestoken pijp in den mond, en ook de keizerlijke gezant, graaf von Seckendorf, die, om zich bij den koning bemind te maken, met de lippen eene beweging maakte, alsof hij tabakswolken uitblies, hoewel hij nooit vuur in de pijp had.

Ieder gast had een witte kruik met bier en een glas voor zich staan en bediende zich zelf, want de bedienden moesten buiten blijven, om het gezelschap niet te storen. Om zeven uur werd het avondeten binnen gebracht; brood en boter en kaas, somtijds ook ham en gebraden kalfsvleesch. Het eten stond op een zijtafel en ieder nam zooveel als hij wilde. Alleen bij uitzondering, wanneer de koning bijzonder goed geluimd was, gaf hij een schotel visch of salade, die Frederik Wilhelm zelf toebereidde.

Onder het rooken werd er dapper gedronken en wel voortreffelijk bier, waarvan voor iedere zitting een half vat klaar werd gezet.

Het gesprek in het tabakscollege was altijd levendig en opgewekt. Frederik Wilhelm hield van pittige, ruwe aardigheden. Hij bezat zelf een zekeren humor, dien hij vrij bot vierde; van zijne gasten verlangde hij hetzelfde en hij was nooit boos, wanneer men zijne scherts soms wat ruw

beantwoordde. De overige leden van het tabakscollege mochten evenmin de aardigheden kwalijk nemen, al hadden zij er soms lust toe gehad. Noch de vorst van Anholt-Dessau, noch de hertog van Holstein mocht zich beklagen wanneer een der gasten zich te hunnen koste had vroolijk gemaakt. Een voorname plaats in het tabakscollege namen de wetenschappelijke hofnarren in, die tot mikpunt moesten dienen van de ruwste, ja dikwijls wreedste scherts. Frederik Wilhelm had een zeker welbehagen in plagen. Hij vond er een wreed genoegen in, menschen, die hij verachtte te pijnigen en daartoe dienden hem zijne hofnarren. Het waren mannen van wetenschappelijke opvoeding, die in het tabakscollege werden opgenomen, om den koning en zijne gasten de nieuwsbladen voor te lezen en uit te leggen. Niet altijd leverden de aardigheden genoegzaam stof tot gesprek op, dan moesten de nieuwsbladen te hulp komen. Alle Hollandsche, zoowel de in het Nederlandsch als in de Fransche taal geschreven couranten; de Amsterdammer, de Leidsche en Utrechtsche courant, zoowel als de Parijsche couranten, die van Frankfort aan den Main, van Hamburg, Leipzig, Breslau en Weenen waren in het tabakscollege te vinden en de belangrijkste gedeelten daarvan moesten door den een of anderen professor, die juist de eer had als wetenschappelijke hofnar gebruikt te worden, worden voorgelezen en uitgelegd. De koning verlangde, dat men hem vooral opmerkzaam zou maken op die artikelen, waarin zijne wijze van regeeren door het buitenland werd afgekeurd of waarin hij persoonlijk werd veroordeeld. Dikwijls verdedigde hij zich tegen zulke aanvallen met een gepaste aardigheid; zooals toen eens in een Hollandsch blad de tijding werd medegedeeld, dat er in Potsdam een vleugelman van de lange lievelingsgarde van Frederik Wilhelm gestorven was, doch dat bij de lijkschouwing was gebleken, dat hij wel twee magen, maar geen hart bezeten had. De koning liet dadelijk aan de courant bericht geven, dat het volkomen waar was, wat de berichtgever had meegedeeld, maar dat de overledene een Hollander was geweest. De courantenvoorlezers hadden een treurigen post; iedere militaire gast nam de vrijheid met hen te spotten, en dit geschiedde dikwijls op de ruwste en onbeschaamdste wijze. Het tabakscollege diende den koning tot uitspanning na de bezigheden der regeering, maar het had ook nog eene diepere beteekenis. Hier in den vertrouwden kring werden de gewichtigste staatkundige aangelegenheden besproken. De vreemde gezanten wisten dit zeer wel en deden daarom steeds alle moeite om uitnoodigingen voor dit invloedrijke gezelschap te bekomen en ook vele vorsten, die een bezoek aan Berlijn brachten, om met den koning staatsaangelegenheden te bespreken, konden dit het meest ongedwongen doen, wanneer zij als gasten in het tabakscollege verschenen. Zoo heeft dit merkwaardig gezelschap een gewichtige beteekenis verkregen in de geschiedenis van Berlijn en van geheel Pruisen.

De Oostenrijksche gezant, graaf Seckendorf, had den grooten invloed, dien hij op Frederik Wilhelm uitoefende, te danken aan zijn getrouw bezoek van het tabakscollege en zijn toegeven aan de eigenaardigheden des konings. Hij bewerkte zelfs, dat Frederik Wilhelm zich gedurende bijna zijne gansche regeering door de Oostenrijksche staatkunde op het sleeptouw liet nemen, hoewel de keizer nooit de gelofte gestand deed, waardoor Frederik Wilhelm bewogen was geworden om het bondgenootschap van Herrenhausen te verbreken en de pragmatieke sanctie te erkennen. Bij het Berlijner verdrag van 23 December 1723 had keizer Karel, na het

uitsterven van de Neuburgsche linie, aan koning Frederik Wilhelm de erfenis van Berg toegezegd; ontrouw echter aan deze belofte, beloofde hij haar in 1738 aan het Salzbachsche huis, en riep zelfs de medewerking van Frankrijk tegen Pruisen in: dit was het loon dat Frederik Wilhelm voor trouwe gehechtheid aan den keizer ontving. Behalve de Oostenrijksche gezant was ook een zeer geliefde gast in het tabakscollege de generaal van Grumbkow, die dikwijls een zeer noodlottigen invloed op Frederik Wilhelm uitoefende. Hij was een slecht generaal, ja men verdacht hem zelfs met recht van lafheid.

De markgravin Baireuth zegt in hare gedenkschriften zeer ironisch van hem: „Hij had bewijzen van zijn moed gegeven in den slag bij Malplaquet, waar hij zich, zoo lang de slag duurde, in een gracht had verstopt. Ook onderscheidde hij zich zeer bij Stralsund; hij verstuikte bij het begin van het gevecht den voet, waardoor hij verhinderd werd om de loopgraven te bezoeken. Hij had hetzelfde ongeluk als een zekere koning van Frankrijk, dat hij geen bloote degen zien kon, maar behalve dat alles was hij een zeer dapper generaal."

Grumbkow was verkwistend in den hoogsten graad, hield veel van eene weelderige tafel en kostbare vermaken en om zich daartoe de middelen te verschaffen, liet hij zich door iedereen omkoopen, die maar wilde. Hij heeft van Engeland, Oostenrijk, Frankrijk en Zweden geld aangenomen en daarvoor geheime diensten bewezen. Zijne eenige deugd was, dat hij vroolijke geschiedenissen goed wist te vertellen en dat hij bij vroolijke drinkgelagen een aangenaam gastheer was. In Berlijn wist ieder kind te vertellen, hoe Grumbkow voor geld te krijgen was. Hij was daarom bij het volk gehaat; bij den koning echter bleef hij steeds in gunst.

Onder de regeering van Frederik I had Grumbkow met den kroonprins een verbond gesloten tegen den door beide gehaten graaf van Wartenberg. Hij had zich bij zijn weldoener onmisbaar gemaakt en toen nu Frederik Wilhelm aan de regeering kwam, oogstte Grumbkow de vruchten zijner toewijding. Hij werd dadelijk tot luitenant-generaal en later tot minister van staat en van oorlog benoemd; hij kon beschikken over bijna alle gewichtige betrekkingen.

Als dagelijksche gast van den koning oefende hij een schier onbeperkten invloed uit. Hij had het karakter van Frederik Wilhelm allernauwkeurigst bestudeerd en wist, dat deze gemakkelijk genoeg te leiden was, als men maar vermeed hem toornig te maken of hem rechtstreeks tegen te spreken. Grumbkow verstond de kunst, een schijn van oprechtheid en trouwhartigheid aan te nemen en vooral hierdoor werkte hij op den koning, die achter het trouwe gelaat van zijn vriend nimmer eenig bedrog vermoedde.

Zoo gelukte het Grumbkow zijn heilloozen invloed op Frederik Wilhelm uit te oefenen, hoewel hij tegelijk in bittere vijandschap leefde met een ander lid van het tabakscollege, die insgelijks bij den koning in de hoogste gunst stond, vorst Leopold van Dessau.

Leopold, regeerend vorst van Anhalt-Dessau, door het Pruisische volk gewoonlijk de oude Dessauer genoemd, had zich als Pruisisch veldheer grooten roem verworven; hij had bij Höchstadt en Turin de Pruisen ter overwinning geleid, had Stralsund veroverd, en de pogingen van den beroemden Franschen veldheer om de vesting te redden, verijdeld. Aan zijne uitvinding van den ijzeren laadstok, aan zijne strenge handhaving der subor-

dinatie, heeft het Pruisische leger den roem van dapperheid te danken, waarop het gedurende de over het algemeen vredelievende regeering van Frederik Wilhelm teerde. Leopold van Anhalt-Dessau was voor het overige een geestverwant van Frederik Wilhelm, hij was even ruw, onwetend en onbeschaamd als de koning. Hij hield evenals deze van grove scherts; hij was even onrechtvaardig en wreed als Frederik Wilhelm, en eindelijk verachtte hij evenals deze den adel, want hij had een eenvoudig burgermeisje tot zijne wettige echtgenoot verheven.

Ook de oude Dessauer oefende dikwijls een noodlottigen invloed op Frederik Wilhelm uit, daar hij hem in zijne willekeur, onrechtvaardigheid, ruwheid, ja wreedheid versterkte.

Eindelijk moeten wij hier nog melding maken van een berucht man, hoewel deze geen lid van het tabakscollege was; hij vervulde er slechts eene ondergeschikte plaats in, maar bezat toch niet minder invloed dan Grumbkow, namelijk de kamerdienaar Eversmann.

Eversmann had zich door vleiende onderdanigheid en schijnbare oprechtheid in de hoogste gunst van den koning weten te dringen. Hij had al zijne zwakheden bespied en wist daar zijn voordeel mee te doen. Hij verstond het minste gebaar zijns meesters, uit een blik kon hij opmaken of hij onderdanig alles moest toestemmen, dan of hij vrijmoedig kon tegenspreken, of hij een verzoek wagen kon, of de koning voor laster toegankelijk zijn zou of niet.

De altijd zoo eigenmachtige, opvliegende, eigenzinnige Frederik Wilhelm was als weeke was in de hand van den geslepen Eversmann. Was het gevaarlijk zich een geliefden generaal van het hof tot vijand te maken, nog gevaarlijker was het, zich den haat van den kamerdienaar op den hals te halen. Zelfs de kroonprins, die eens Eversmann trotsch had behandeld, moest als gevolg van zijn haat ondervinden, dat de kamerdienaar de bovendien reeds zwakke vaderlijke liefde van Frederik Wilhelm door zijne hatelijke inblazingen meer en meer deed verkoelen.

De markgravin van Bayreuth schetst ons het karakter van den geheelen man treffend met weinige woorden. Zij zegt in hare gedenkschriften: „Deze man was een gunsteling des konings, die het ongeluk had alleen slechte gunstelingen te bezitten. Deze was een echt kind des duivels; hij vond alleen genoegen in kwaad doen, en bij alle kuiperijen en hofintrigen was hij mede in het spel. Ieder kind in Berlijn kende Eversmann; de burgers vreesden en haatten hem; zij bogen dieper voor hem dan voor den voornaamsten generaal, en wie iets van het hof gedaan wilde krijgen, zocht zich de gunst van den machtigen man te verwerven. Natuurlijk mocht men dan niet met leege handen komen, want alleen een goed gespekte beurs kon zich gunstige voorspraak verwerven. Somtijds liet Eversmann zich ook wel door twee twistende partijen tegelijk verkoopen; wie het meeste gaf, had hem.”

Seckendorf, Grumbkow, Dessau en Eversmann regeerden den koning, die meende dat hij een alleenheerscher was en toch, juist in de gewichtigste aangelegenheden, alleen den wil zijner gunstelingen volgde, die hem meestal slechts tot het verkeerde aanspoorden.

Onder eenen vorst, die slechts smaak had voor de ruwe vermaken der jacht of van zijn tabakscollege, voor paraden en slobkousendienst, die, hoe bekrompen zuinig, ja gierig ook, zijn geld met volle handen weg wierp, als er een reus voor zijne garde viel aan te werven, konden wetenschap

en kunst in Pruisen niet bloeien. Zij mochten zich niet alleen niet in zijne ondersteuning verheugen, maar werden zelfs door hem bepaaldelijk vervolgd.

Frederik Wilhelm voedde voor de mannen der wetenschap, inktkladders, zooals hij ze noemde, eene onbeschrijfelijke verachting. Dit toonde hij hierdoor dat hij menig geleerde vernederde om hem tot hofnar te dienen. Wij moeten er, helaas, bijvoegen, dat deze mannen, onder welke eenigen zich inderdaad verdienstelijk hadden gemaakt omtrent de wetenschap, zich bereidwillig er toe lieten vinden, om de ruwheid des konings te verdragen en tot doelwit der grove aardigheden van het tabakscollege te strekken.

Dit deed ook de professor Johan Paul Gundling, een geschiedschrijver van naam, die tot mikpunt van de meest onbetamelijke scherts der leden van het tabakscollege diende, en zich daar dagelijks bedronk tot bedwelmens toe. Frederik Wilhelm toonde zijne verachting van titels en waardigheden door Gundling, die algemeen als dronkaard en jammerlijke hofnar bekend stond, daarmede te overladen. Hij benoemde hem achtereenvolgens tot opperceremoniemeester, tot kamerheer, tot president der academie van wetenschappen, ja hij verhief hem zelfs tot den adelstand. Na Gundling's dood trad professor David Fassmann in zijne voetstappen, die echter eindelijk de vernederende behandeling in het tabakscollege moede werd en ontvluchtte. Hij heeft later eene levenbeschrijving van Frederik Wilhelm geschreven.

Een derde wetenschappelijk hofnar was een geleerde van grooten naam, professor Samuel Jacob Morgenstern, die zich liet gebruiken om op bevel des konings en in diens tegenwoordigheid, in een narrenpak gekleed, een dispuut te voeren met twee professoren van de universiteit van Frankfort, waar hij vice-kanselier was, en daarbij de stelling te verdedigen: „alle geleerden zijn kwakzalvers en narren."

Zijn haat en verachting voor alle geleerden openbaarde Frederik Wilhelm bij iedere gelegenheid. De uitnemendste vruchten van wetenschappelijken arbeid konden hem geen eerbied inboezemen. Zoo beval hij in November 1723 den beroemden Pruisischen geleerde, den wijsgeer Christiaan Wolff, op straffe des doods, binnen 48 uren Halle te verlaten, omdat zijne wijsgeerige denkbeelden, volgens het gevoelen der piëtisten aldaar, tegen de leerstukken der theologie indruischten.

Van alle geleerden had Frederik Wilhelm slechts achting voor theologen en doctoren. Hij stelde veel belang in de eerste, en vooral in den strijd, die toen met veel heftigheid tusschen Lutherschen en gereformeerden gevoerd werd. Het moet worden erkend, dat Frederik Wilhelm in dezen strijd eene groote mate van vrijzinnigheid aan den dag legde. Hoewel hij zelf tot de gereformeerde kerk behoorde, hoorde hij toch ook dikwijls Luthersche predikanten. Zijn loffelijk streven om den strijd tusschen beide partijen bij te leggen, blijkt ook uit het naschrift van een brief dien hij den 10en Sept. 1726 aan den Lutherschen proost Rolof richtte. Het luidt:

„Het onderscheid tusschen beide evangelische belijdenissen bestaat waarlijk slechts uit een predikantentwist, schijnbaar is het een groot verschil; wanneer men het nauwkeurig onderzoekt, is het in allen deele hetzelfde geloof, zoowel wat de vrije verkiezing uit genade, als wat het heilig avondmaal betreft. Alleen op den kansel maken zij zich boos, de een al meer dan de ander. God vergeve allen geestelijken, want zij zullen in het ge-

richt Gode rekenschap moeten afleggen, dat zij schoolsche twisten oprakelen om verdeeldheid te brengen in het ware werk Gods. Ware, echte geestelijken echter zeggen, dat men elkander moet verdragen en alleen den roem van Christus verhoogen; dat men den naasten moet liefhebben als zich zelven, christelijk moet leven en wandelen en alleen op Christus' verdiensten zich verlaten. Zulken zullen zekerlijk zalig worden, want het zal niet de vraag zijn: zijt gij Luthersch? zijt gij gereformeerd? Het zal zijn: hebt gij mijne geboden bewaard? niet: hebt gij in de school uitgemunt in disputeeren? maar weg met deze, in de hel, naar den duivel. Die mijne geboden heeft gehouden komt tot mij in mijn rijk, dan zult gij met vreugde worden opgenomen. God schenke ons allen zijne genade en geve, aan al zijne evangelische kinderen, dat zij zijne geboden mogen bewaren en dat God al de anderen, die oneenigheid zaaien, naar den duivel zende, daartoe helpe ons God, de Almachtige Vader van onzen Verlosser Jezus Christus, door zijnen bitteren dood. Amen."

Zulk eene verdraagzaamheid legde Frederik Wilhelm echter niet aan den dag jegens sommige andere dweepzieke sekten, tegen welke hij een gerechtelijk onderzoek liet instellen en ook niet jegens de Joden, die hij zeer haatte; bij iedere gelegenheid was hij jegens hen zeer hard en onrechtvaardig. Daarentegen verwierf hij zich groote verdiensten door een krachtigen strijd tegen het wijd en zijd verbreide geloof aan heksen en tooverijen. Om het bijgeloof recht belachelijk te maken benoemde hij een van zijne wetenschappelijke hofnarren, den beruchten Graben von Stein tot vice-president van de door hem verachte academie der wetenschappen. In zijne aanstelling van 19 Januari 1732 zegt hij:

Dat hij Graben von Stein tot vice president van de societeit van wetenschappen had benoemd wegens zijne wijd en zijd bekende geleerdheid, vooral in de sterrenwichelarij en in de kennis van goede en booze geesten en hun nuttig gebruik en misbruik, in de punteerkunst, en in de witte en zwarte kunst. De vice-president moest eene bijzondere opmerkzaamheid wijden aan den almanak, en daarbij de belangen van het algemeen, vooral van hen, die toekomende zaken vooruit wilden weten, in het oog houden. Hij moest er op letten, dat bij den druk niet meer roode letters gebruikt werden, dan noodig was, dat de zon niet verkeerd of vierkant, maar rond gemaakt werd, dat de goede dagen zoo veel mogelijk vermeerderd, de kwade verminderd werden. Wanneer de vice-president bijzondere veranderingen in den loop der gesternten mocht waarnemen; b. v. dat Mars een vriendelijken blik op de zon geworpen had of dat een zonnestelsel des hemels een ander afslijpen en vernietigen wilde, en ten gevolge daarvan eene tallooze menigte kometen en staartsterren zou te vreezen zijn, dan moest hij onmiddellijk met de overige leden van de academie daarover beraadslagen en zorgvuldig op middelen en wegen zinnen om zulke wanordelijkheden te verhelpen.

In de aanstelling heet het verder woordelijk: „En hoewel het door het ongeloof der menschen zoover is gekomen, dat de kaboutermannetjes, geesten en nachtspoken zoozeer uit de mode zijn geraakt, dat zij zich bijna niet meer durven vertoonen, zoo is het toch den vice-president uit Praetorius en andere geloofwaardige schrijvers genoegzaam bekend, dat het niet ontbreekt aan nachtmerries, bergmannetjes, drakenkinderen, dwaallichten, waternimfen, weerwolven, betooverde menschen en alle dergelijk duivelsgezelschap, maar dat er een groot aantal verborgen is in de

meeren, poelen, moerassen, heiden, kuilen en holen, ook in holle boomen, welke niets dan schade en onheil aanrichten; daarom zal dus Graben von Stein zijn uiterste best doen om hen zooveel mogelijk uit te roeien en zal hij voor elk van dit gespuis, dat hij levend of dood leveren zal, zes thaler ontvangen.

Belangrijker echter dan deze strijd tegen het bijgeloof met de wapenen van den spot is het inderdaad verdienstelijk werk van Frederik Wilhelm, de afschaffing der heksenprocessen in Pruisen.

Nauwelijks had hij den troon bestegen, of hij vaardigde den 13en Dec. 1714 eene verordening uit tegen de heksenprocessen. Hij schilderde daarin het heksenproces als het gevaarlijkste van alle crimineele processen, daar het op onzekere aanwijzingen arme onschuldigen op de pijnbank bracht, die somtijds zelfs hun leven er bij verloren. Alle vonnissen in heksenzaken, waarbij iemand tot de pijnbank of ter dood verwezen werd, moesten daarom eerst den koning ter bekrachtiging worden voorgelegd. Hij beval eindelijk alle nog voorhandene brandpalen, waaraan de heksen werden terechtgesteld, weg te nemen.

In weerwil van dit bevel werden er echter nog onder de regeering van Frederik Wilhelm eenige heksenprocessen gevoerd voor de bijgeloovige gerechtshoven, onder anderen een in het jaar 1721 tegen eene schoenmakersvrouw te Nauen. Frederik Wilhelm gaf daarover krachtig zijne afkeuring te kennen en deed opmerken, dat hij alle heksenprocessen voor goed verboden had.

Maakte het heldere, praktische, gezonde menschenverstand, dat Frederik Wilhelm in zoo groote mate bezat, hem tot een vijand van het bijgeloof, het maakte hem niet minder tot een vriend van die wetenschappen, wier vruchten in het dagelijksche leven onmiddellijk werden waargenomen, van de geneeskunde en vooral van de chirurgie. Deze bevorderde hij krachtig, en hij hief de academie der wetenschappen niet geheel op, alleen omdat zij aangeboden had, een ontleedkundigen cursus voor wondartsen op te richten. Het bouwen van het groote ziekenhuis la Charité te Berlijn getuigt voor de belangstelling, welke hij in de geneeskunde stelde. Frederik Wilhelm begunstigde ook zeer het goede schoolonderwijs; alleen moesten de schoolmeesters het niet in hun hoofd krijgen, geleerden van de jongens te willen maken. In de provincie Pruisen alleen stichtte hij meer dan 1000 openbare scholen.

In de kunst stelde Frederik Wilhelm even weinig belang als in de wetenschap; alleen in de schilderkunst had hij eenige liefhebberij, en daaraan heeft Berlijn het te danken, dat de academie der kunsten niet in verval geraakte, maar op dezelfde hoogte gehouden werd.

Hij verbeeldde zich zelfs een bekwaam schilder te zijn, omdat hij dikwijls als tijdverdrijf eenige uren op het atelier doorbracht en omdat de vleiers, die elken vorst omringen, hem verzekerden, dat hij kunstwerken schiep.

Wanneer het weder slecht was, of wanneer de koning, zooals dikwijls gebeurde, aan podagra leed, zoodat hij niet kon uitrijden, liet hij den schilder Johan Adelfing bij zich komen, die op een vast inkomen van 100 thlr. 's jaars was aangesteld en bovendien voor iederen dag, dat er geschilderd werd, een gulden voor de verf ontving.

Adelfing werd aan het hof gewoonlijk schilder Hansje genoemd.

Morgenstern beschrijft hem in zijn werk over Frederik Wilhelm I als:

„den besten scholier van Albrecht den kladder!" Hansje moest voor den koning de verf wrijven, en hem tegelijk ook de portretten der boeren, bedienden en grenadiers schetsen, die de koning wilde schilderen. Dit was voor hem eene moeielijke post, want voor iedere penseelstreek, die den koning mislukte, ontving Hansje, volgens Morgenstern, eene menigte slagen en stompen met den schilderstok. Had de koning het er op gezet een bijzonder goed portret te vervaardigen, dan was hem meester Hansje niet voldoende, in zulke gevallen werd de hofschilder Weidemann geroepen, om hem te helpen.

De schilderstukken des konings werden natuurlijk altijd in het tabakscollege zeer bewonderd, en Frederik Wilhelm kwam eindelijk tot de overtuiging, dat, als hij niet toevallig koning was geweest, hij zeker een bekwaam schilder zou geworden zijn, die met zijne kunst rijkelijk zijn brood had kunnen verdienen. Van de kunstprodukten van Frederik Wilhelm zijn er vele bewaard; eenige nog bestaande portretten van boeren dragen het onderschrift: „Fredericus Wilhelmus in tormentis pinxit." (Door Frederik Wilhelm in smarten geschilderd.)

Met smarten had de koning de schilderijen gemaakt, omdat zij geschilderd waren, terwijl hij aan het podagra leed; met smart hadden echter ook de boeren er voor gezeten, want wanneer het werk den koning niet goed gelukte en dit hem verdroot, sloeg hij soms dapper op zijne modellen los, of hij streek hen ook wel een penseel vol verf in het gezicht en riep dan woedend uit: „nu zijt gij zeker getroffen."

Over het geheel dragen de stukken des konings uit zijn podagratijd de sporen van de ziekte, waaraan hij leed.

Frederik Wilhelm moest eens van zijn slotvoogd, een Hollander, een oordeel over zijne stukken hooren, dat hem zeer verdroot, maar dat ontegenzeggelijk juist was. Hij had een jachtstuk voltooid en vraagde nu den slotvoogd naar zijn meening er over. Deze verzekerde met grooten ernst, dat het geschilderd was op de manier van een beroemden Nederlandschen schilder Baas-Claas, die altijd, opdat zijne stukken goed begrepen zouden worden, iedere figuur met letters aanduidde en dan onder de schilderij schreef: „Dit is geschilderd door Baas-Claas:
A is de hond en B is de haas." enz.

Dat Frederik Wilhelm, niettegenstaande al zijne liefhebberij toch niet het minste verstand van het schilderen als kunst bezat, behoeft niet gezegd te worden; maar toch droeg zij er toe bij, dat de schilders van alle kunstenaars te Berlijn het meest geacht waren en dat zich eenige bekwame kunstenaars, b.v. de hofschilder Pesne in de Pruisische residentie vestigden, die door alle kunstenaars, behalve schilders en bouwmeesters, vermeden werd. De laatsten, de bouwmeesters, vonden vooral in Berlijn een vruchtbaren bodem, daar Frederik Wilhelm met eene ware bouwwoede was bezield, welke hij, behalve door de gebouwen, welke hij zelf stichtte, hoofdzakelijk daardoor bevredigde, dat hij zijne ambtenaren en ook de burgers van Berlijn dikwijls met tyrannieke gestrengheid er toe dwong om huizen te laten bouwen, waarvoor de koning hun dan gewoonlijk eene ondersteuning verleende, die echter niet voldoende was, om de kosten van het bouwen te dekken, waaraan in de nog schaars bevolkte residentie geene behoefte was. Zoo verrezen in de nieuw bebouwde gedeelten der stad wel vele huizen, maar de bewoners ontbraken en zij, die de huizen gebouwd hadden, verarmden.

Alle kunsten, behalve schilder- en bouwkunde, vervielen gedurende de regeering van Frederik Wilhelm in Pruisen spoedig weder, na den korten tijd van bloei, dien zij onder de regeering van Frederik I gekend hadden. Het diepst van allen vervielen de dichtkunst en het tooneel, wier verklaarde vijand de tyrannieke koning was.

Na eene bijna 27jarige regeering werd Frederik Wilhelm in het najaar van 1739 ernstig aangetast door de waterzucht, waaraan hij reeds sedert 1734 voortdurend geleden had. Tot nog toe had zijne ongesteldheid hem niet belet, zich met zijn gewonen ijver aan de regeeringszaken te wijden; in weerwil van hevige pijnen had hij gewerkt, paraden gehouden en zelfs in het jaar 1739 nog eene reis door Pruisen gemaakt; ja hij was nog in den herfst van 1739 ouder gewoonte naar Wusterhausen gereden, om aan het jachtvermaak deel te nemen, maar daar werd hij zoo ziek, dat hij meestal zijne kamer houden moest.

In het begin van November keerde hij naar Berlijn terug en hier werd hij nu weder door de hevigste pijnen overvallen. Hij leed aan voortdurende koude, en 's nachts werd hij door de waterzucht *zóó* gekweld, dat hij dikwijls vreesde te zullen stikken.

Hij was altijd onrustig; geen oogenblik kon hij alleen zijn. Nu eens liet hij zich in een rolstoel door de kamer heen en weer rijden, dan weder arbeidde hij met zijne secretarissen even onvermoeid, als hij in gezonde dagen had gedaan. Zelfs wanneer hij te bed lag, kon hij niet rusten, maar hield hij zich onledig met het vervaardigen van kleine kastjes van lindenhout. Zijne ziekte verergerde zeer snel. Hij gevoelde wel, dat zij op zijn dood zou uitloopen en met mannelijken moed bereidde hij zich op zijn einde voor. In de laatste dagen van April 1740 was er eenige beterschap te bespeuren, en deze gebruikte hij om zich naar Potsdam te laten rijden, want in deze stad, zijne lievelingsverblijfplaats, wilde hij zijne laatste dagen doorbrengen.

Hij voedde geene hoop op genezing en toen hij 27 April 1740 Berlijn verliet, zeide hij: „Vaarwel Berlijn, te Potsdam wil ik sterven!"

Nog vijf weken duurde de ziekte. Geen oogenblik verloor de koning al dien tijd den moed. Hij hield zich, evenals in vroegere tijden, onledig met het beschouwen zijner geliefde blauwe kinderen, die hij zelfs in zijne kamers voor zich marcheeren liet. Hij regelde zelf zijne begrafenis, waarbij alle praal werd verboden. Hij liet zich zelfs op de paradeplaats heen en weer rijden en in zijne tegenwoordigheid den eersten steen leggen van een huis, dat hij dicht bij de koninklijke stallen bouwen liet; met één woord hij toonde eene standvastigheid, die in den dood bewonderenswaardig was.

Den 27en Mei was hij zoo ernstig ziek, dat men vreesde, dat hij den nacht niet halen zoude. De koningin zond een koerier tot den kroonprins te Rheinsburg, die dadelijk naar Potsdam ijlde.

De koning omhelsde hem hartelijk en verzekerde hem, dat hij hem altijd met vaderlijke teederheid had liefgehad, zelfs in den tijd, toen hij hem het strengst had behandeld. Ook op zijn sterfdag was Frederik Wilhelm nog geheel de oude. Hij gevoelde, dat zijn leven nog maar enkele uren, misschien nog slechts weinige oogenblikken duren zou. Hij liet zich 's morgens tegen vier uur op zijn rolstoel naar de kamer van de koningin brengen om afscheid van haar en van zijne zonen te nemen. Alle in Potsdam aanwezige ministers, hofambtenaren en officieren, tot de kapiteins

toe, werden insgelijks geroepen, opdat hij hen nog eenmaal zien mocht. Den vorst von Anhalt en den adjudant-generaal van Haake schonk hij tot aandenken ieder een paard, dat zij zelf mochten uitkiezen, en toen de stalknechts op het paard, dat de vorst von Anhalt had uitgezocht, een zadel van blauw fluweel en een geel zadeldek legden, riep de koning geërgerd uit: „ach, als ik gezond was, wat zou ik die stalknechts flink afrossen!" en den heer van Haake beval hij: „ga toch naar beneden en geef den schurken een pak!"

Spoedig na deze ruwe uitdrukking nam de doodstrijd een aanvang.

Tot zijn laatsten oogenblik toe behield de koning het bewustzijn en zijn kalme, manlijke stemming. Nadat hij nog in zijne laatste oogenblikken zijn godsdienstig geloof had uitgesproken, stierf hij den 31en Mei 1740 in zijn tweeenvijftigste levensjaar.

Het bericht van den dood des konings werd spoedig van Potsdam naar Berlijn overgebracht. Het volk stroomde op de straten te zamen om elkander de tijding mede te deelen; weinigen waren echter bedroefd, want de koning was in de laatste jaren zijner regeering bij het volk niet bemind. Onder zijne willekeur, zijne onrechtvaardigheid en verschrikkelijke hardvochtigheid hadden de burgers te veel geleden, dan dat dit door de vele goede eigenschappen, die Frederik Wilhelm inderdaad bezat, opgewogen kon worden.

VIJF EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. Pruisen. Frederik II, de Groote. Zijne jeugd. De moeder van Frederik II. Zijne opvoeding. Zijne onderwijzers. Frederik's liefhebberij voor Fransche letterkunde, mode en zeden. Twist tusschen vader en zoon. Het Engelsch-Pruisische dubbele huwelijk. Seckendorf's kuiperijen. Mishandelingen van Frederik door zijn vader. Het plan tot ontvluchting. Verijdeling van het ontvluchtingsplan. Gevangenneming van den kroonprins. Ruwheid des konings. De vrienden van den kroonprins in hechtenis genomen. Doris Ritter. Proces van den kroonprins. Terechtstelling van Katte. Frederik te Küstrin. Frederik's gehuichelde onderwerping. Verzoening met zijn vader. Verloving van den kroonprins. Frederik's deelneming aan den Poolschen successieoorlog. Het geestige hof van Frederik te Rheinsburg. Zijne vereering voor Voltaire. Zijne werkzaamheid als schrijver.

Frederik de Groote!

Welke vleiende namen heeft men niet uitgedacht, om den vorst waardig te verheffen, die de grondlegger van Pruisen's bestaan als groote mogendheid geworden is. Frederik den Grooten noemde men hem, of ook wel Frederik den Eenigen!

Weinige vorsten zijn door de nakomelingschap met zooveel dankbaarheid overladen als Frederik de Groote, en hij verdient dezen dank, want weinige vorsten slechts waren bij machte om, zooals hij, de vooroordeelen van hun

nen tijd te overwinnen, zich aan het hoofd van eene nieuwe beweging op geestelijk gebied te plaatsen en met revolutionaire stoutheid het oude omver te werpen, om een nieuwen staat te grondvesten.

Het is niet meer dan natuurlijk, dat een vorst, die zich zulke groote verdiensten jegens zijn land verworven heeft als Frederik II, door de nakomelingschap wordt vergood, die alleen de vruchten van zijn arbeid geniet, zonder dat zij lijdt onder de gebreken zijner regeering. Wij treffen dan ook bij de meeste Pruisische geschiedschrijvers zulk een idealistisch beeld van den grooten koning aan, dat wij geneigd zouden zijn om hem voor een bijna volmaakt vorst en zijne regeering voor een tijd der hoogste gelukzaligheid voor zijn volk te houden. Zulk eene voorstelling is echter niet in overeenstemming met de naakte waarheid.

Frederik II was ontegenzeggelijk een groot vorst, maar ook even zeker geen verheven karakter. Zijne regeering heeft voor het nageslacht schitterende vruchten afgeworpen, maar zijn volk heeft zij soms zwaar gedrukt. Naast schitterend licht zien wij ook donkere schaduwen!

Het is van groot belang voor de juiste kennis der geschiedenis, ons met de kindsheid en jeugd van den grooten man nauwkeurig bekend te maken, dewijl dit ons den sleutel tot de ontwikkeling van zijn geest en zijn karakter in handen geeft.

Bij zulk een scherpzinnigen en fijngevoelenden knaap als hij, moesten het voorbeeld zijner ouders en het huiselijk leven een overwegenden invloed uitoefenen op de vorming van geest en gemoed. Dit leven was echter zeer treurig. Zijn vader, koning Frederik Wilhelm, die zich zelf voor een toonbeeld van een familiehoofd hield, was een ruwe tyran, zonder ware liefde voor zijne kinderen.

Zijne moeder, koningin Sophia Dorothea, was eene eergierige, arglistige vrouw. De talentvolle markgravin von Bayreuth, de zuster van Frederik II, geeft ons in hare beroemde gedenkschriften de volgende beschrijving van den persoon der koningin:

„De koningin is nooit schoon geweest. Hare trekken zijn scherp geteekend en geene enkele is schoon. Zij is blank, heeft donkerbruin haar en haar figuur is vroeger eene der schoonste geweest. Hare edele en majestueuse houding boezemt ieder, die haar ziet, eerbied in. Eene groote mate van wereldkennis en een schitterend verstand schijnen meer vastheid van karakter te beloven dan zij bezit. Zij heeft een goed, edel en weldadig hart en heeft de schoone kunsten en wetenschappen lief, zonder zich er veel op te hebben toegelegd. Ieder mensch heeft zijn gebreken en dus is zij er ook niet vrij van gebleven. Al de hoogmoed en trots van het Hannoversche huis zijn in haren persoon vereenigd. Haar eerzucht kent geene grenzen, hare jaloerschheid geen maat. Tengevolge van haar achterdochtig en wraakzuchtig karakter schenkt zij nooit vergiffenis aan hen, door wie zij zich beleedigd gevoelt."

De dochter teekende met deze woorden het karakter harer moeder tamelijk juist, hoewel toch een weinig te vleiend, want het bewijs, dat Sophia Dorothea een edel hart bezeten heeft, zou moeielijk te leveren zijn. Zij was niet eens voor hare kinderen eene goede moeder, want zij had ze slechts in zooverre lief, gelijk de markgravin von Bayreuth op eene andere plaats zegt, als zij hare eerzuchtige plannen konden bevorderen.

De koninklijke kinderen leidden een vreugdeloos leven. De vader was ruw, hard, streng, dikwijls wreed; hij mishandelde de prinsen en prin-

sessen, wanneer hij slecht geluimd was, met stompen en stokslagen. De moeder was gevoelloos, intrigant, steeds met hare eerzuchtige plannen vervuld. Zij zette de kinderen tegen den vader op en verleidde hen door haar eigen voorbeeld tot leugen en huichelarij. Een warm, liefdevol hart vonden de ongelukkige kinderen bij hunne beide ouders niet. Des te inniger sloten zij zich bij elkander aan, en vooral tusschen den kroonprins en de prinses Frederika Sophia Wilhelmina, de latere markgravin van Baireuth, bestond zulk eene innige, liefdevolle gehechtheid, als ergens tusschen broeders en zusters aangetroffen wordt.

De jonge kroonprins van Pruisen, geboren den 24en Januari 1712, doorleefde eene treurige kindsheid, arm aan liefde; zijne ouders kon hij onmogelijk liefhebben, want zijn vader boezemde hem slechts eene slaafsche vrees in, en toch werd hij gedwongen liefde voor hem te huichelen.

Zijne eerste opvoedster was eene mevrouw de Rocoulles, de weduwe van een Fransch kolonel, die ook de opvoedster van zijn vader was geweest; van haar leerde hij de Fransche taal, die toen de gebruikelijke hoftaal was.

Frederik Wilhelm kon, hoewel hij alles wat Fransch was, haatte, er toch niet buiten, zijn zoon grondig in het Fransch te laten onderwijzen. Op zijn zevende jaar kwam de wakkere, vlugge knaap onder mannelijke leiding. Hij werd onder opzicht van bekwame officieren geplaatst, tot zijn onderwijzer werd een talentvol Fransch protestant, die uit Frankrijk verdreven was, Egide Duhan de Jandun, gekozen.

Frederik Wilhelm gaf den gouverneur en leeraren zijns zoons zeer bepaalde voorschriften, hoe zij zich bij de opvoeding en het onderricht van den knaap hadden te gedragen. Zijne denkbeelden op dit punt waren ten deele zeer verstandig. Hij verbood, dat de prins gevleid zou worden, men mocht hem het hoofd niet warm maken met titels, hem niet doen gelooven, dat hij iets beter was dan andere menschen, hem niet trotsch maken; daarom wilde de koning niets weten van de studie der genealogie, waardoor de vorstenzonen slechts aan de hooge waarde van hunne geboorte gingen gelooven. De knaap moest vlug Duitsch en Fransch leeren spreken en schrijven, maar niet geplaagd worden met langdradige spraakkunst. Het Latijn achtte hij volkomen nutteloos, maar het rekenen boven alles noodig. Ook moest veel werk worden gemaakt van aardrijkskunde, van Pruisische geschiedenis en van algemeene staatkunde. Dat veldheerskunst en krijgsbouwkunde bij het onderwijs bovenaan moesten staan, spreekt wel van zelf; want in alle militaire vakken moest natuurlijk een kroonprins van Pruisen bovenal uitmunten, daarom kreeg de knaap ook een eigen klein tuighuis voor speelplaats. Hij werd reeds vroeg tot kapitein bij de kadetten benoemd en ontving spoedig daarop eene compagnie bij de Potsdammer lijfgarde. Even natuurlijk kwam het den koning voor, dat zijn zoon tot een vroom christen, zooals hij zelf er een meende te zijn, werd opgevoed. Twee hofpredikers gaven den kroonprins onderwijs in de godsdienstleer, en toen hij aangenomen werd, moest hij openlijk in den dom voor de vergaderde gemeente een geloofsonderzoek doorstaan. Zoo was dus alles voortreffelijk ingericht; de koning had alleen maar niet in aanmerking genomen, dat zijn zoon geen automaat was, die zich naar zijn wil bewoog, dacht en leerde, maar een levendige, scherpzinnige knaap met zelfstandige neigingen, welke zich niet aan banden lieten leggen.

Door Duhan de Jandun was Frederik met de Fransche letterkunde

bekend geworden en had hij in hare meesterstukken zooveel smaak gekregen, dat hij voor de boeken gaarne al het andere vergat. Ook toonde hij weinig aanleg om een rechtzinnig christen, zooveel te meer echter om een goed musicus te worden. Hij nam in het geheim les in het fluitspelen bij den beroemden fluitspeler Quanz, hoewel zijn vader dat vrouwelijke instrument haatte. Hij hield veel van Fransche zeden en kleederdracht, waarvan de koning een innigen afkeer had. De jacht, het lievelingsvermaak van zijnen vader, noemde de fijngevoelige prins een ruw, eenen vorst onwaardig tijdverdrijf; het exerceeren met de rekruten vond hij vervelend, de strenge tucht met stokslagen en lijfstraffen onmenschelijk, het houden van paraden geestdoodend. Hij stelde ook niet meer belang in den militairen dienst, toen zijn vader hem in Maart 1728 tot kapitein bij de garde benoemde. Hij was levenslustig en had behoefte aan liefde en vermaken; ja hij maakte zelfs, toen zijn vader hem met geld zeer kort hield, niet onbelangrijke schulden.

Er konden niet licht twee meer verschillende menschen gevonden worden dan deze vader en deze zoon.

Alles, waar de éen smaak in vond, haatte de ander. Hunne denkbeelden, hunne neigingen, hunne gewoonten liepen altijd en in alles uit elkander, nergens vonden zij een punt van aanraking. Met strengheid wilde Frederik Wilhelm zijn zoon op den rechten weg terugbrengen; onder strengheid echter verstond hij lichamelijke mishandelingen en schimpwoorden; hij sloeg hem bij de minste aanleiding, b. v. omdat hij, in plaats van een ijzeren vork met twee tanden, een fraaien zilveren vork met drie tanden gebruikte. Hij werkte er echter niets anders mede uit, dan dat Frederik zich steeds verder van hem verwijderde en de vaderlijke dwingelandij steeds feller leerde haten. De koning gaf eindelijk de hoop op om zijnen zoon tot een bekwaam man, zooals hij het bedoelde, te vormen; hij zag in hem slechts een verwijfden Franschen modepop, een lichtzinnigen schuldenmaker, die nooit een goed koning en soldaat worden kon; hij eischte van hem, dat hij ten gunste van zijn jongeren broeder, August Wilhelm, afstand van den troon zou doen; daartoe was Frederik echter niet te bewegen.

De kuiperijen der koningin, om haar lievelingsplan door te zetten, namelijk een dubbel huwelijk tusschen de Engelsche en Pruisische koningshuizen, droegen er niet weinig toe bij om de verwijdering tusschen vader en zoon nog grooter te maken.

Sophia Dorothea was de dochter van den vroegeren keurvorst van Hannover, van koning George I van Engeland; zij was met onverbrekelijke banden aan haars vaders huis gehecht, en het was haar vurigste wensch, hare beide oudste kinderen, Frederik en prinses Wilhelmina, met de twee oudste kinderen van haren broeder George te doen huwen en hierdoor een onverbrekelijken band tusschen de beide vorstenhuizen te knoopen. Dit plan had de koningin reeds opgevat, toen de kinderen zoo jong waren, dat er nog in lang niet aan een huwelijk te denken viel. In het eerst had Frederik Wilhelm niets tegen het huwelijksplan, want ook hem scheen een hechte verbintenis met Engeland zeer wenschelijk. Toen echter zijn schoonvader George I, verstoord over de gewelddadige wervingen van Pruisen in Hannover, beval, dat ieder Pruisisch werver, die zich in het keurvorstendom liet zien, gegrepen en gevangen gezet zou worden, geraakte hij buiten zich zelven van woede en verklaarde hij, dat hij van

eene verbintenis met het Engelsche Huis niets meer weten wilde; zijn toorn bedaarde echter weder.

Frederik Wilhelm gevoelde zich toch, hoe boos hij ook was, gevleid door de gedachte, dat zijne dochter eens koningin van Engeland worden zou. Hij wenschte ook met Frankrijk en Engeland een vast verbond te sluiten en hoopte dat dit huwelijk daartoe zou medewerken.

Aan het Oostenrijksche hof scheen een verbond van Pruisen met Engeland en Frankrijk juist in dien tijd zeer bedenkelijk toe. De keizer besloot daarom een bekwaam onderhandelaar naar Berlijn te zenden, die in last ontving, den koning van het Engelsch-Pruisisch verbond afkeerig te maken en hem geheel voor Oostenrijk te winnen. Hij koos voor dit gezantschap den graaf von Seckendorf, een man, die volkomen geschikt was voor de uitvoering van zijns meesters plannen.

Seckendorf was een geslepen intrigant, een gewetenloos mensch, een vleier, die zich voortreffelijk naar de luimen des konings schikken kon.

Frederik de Groote schildert hem ons met treffende woorden, als hij zegt: „Seckendorf werd beheerscht door eene vuige eigenliefde, hij had kruipende, boersche manieren en zulk eene gewoonte om te liegen, dat de waarheid voor hem iets ongewoons was geworden."

Toen Seckendorf te Berlijn kwam, was er hem alles aan gelegen, één van de machtige gunstelingen aan het hof aan zich te verbinden en geheel afhankelijk te maken. Met het geld, dat de keizer voor hem beschikbaar had gesteld, viel het hem niet moeielijk, zijn doel te bereiken, want de heer von Grumbkow was voor geld licht te krijgen. Het Oostenrijksche geld had meer gewicht dan het Engelsche; de bondgenoot der koningin werd de bondgenoot van den Oostenrijkschen gezant. Graaf Seckendorf trad niet dadelijk als gevolmachtigd gezant op. Grumbkow verhaalde den koning, dat de graaf alleen naar Berlijn was gekomen, om de best gedisciplineerde troepen van Europa te zien. Door zulk eene vleierij werd dadelijk het hart des konings voor den graaf gewonnen. Seckendorf werd in het tabakscollege ingelijfd en nu maakte hij een aanvang met zijn arbeid, welken een gezant van een vreemd vorst zeker nog nooit aan het Pruisische hof verricht had. Hij wist zich in het vertrouwen des konings in te dringen; elke zijner zwakheden bespiedde hij, en toen hij hem de werving in Oostenrijk mogelijk maakte en hem lange manschappen voor zijne Potsdammer reuzengarde bezorgde, verkreeg hij een invloed, die hem weldra in Pruisen meer macht gaf dan ooit een minister heeft bezeten.

De koning beraadslaagde met hem over de gewichtigste staatszaken en ondernam bijna niets zonder zijn raad in te winnen.

Posten en waardigheden werden op Seckendorf's aanwijzing uitgedeeld, en deze maakte zich de koninklijke gunst ten nutte om aan zijne hebzucht te voldoen, daar hij een werkelijken handel in Pruisische posten dreef.

Ook op het huiselijk leven des konings oefende Seckendorf een belangrijken en hoogst nadeeligen invloed uit. Hij haatte de koningin, die hem meermalen hare ongenade toonde, en aan hem is het in der daad toe te schrijven, dat de verhouding tusschen Frederik Wilhelm en zijne gemalin bijna ondragelijk werd.

De koningin hield nog altijd het plan van het dubbele huwelijk vast, maar eene ongelukkige gebeurtenis kwam plotseling, toen zij meende de onderhandelingen tot een gelukkig einde te hebben gebracht, tusschen beiden en maakte hare kans van welslagen kleiner dan ooit.

Den 22sten Juni 1727 stierf koning George I. De broeder der koningin, George II, die den troon van Groot-Brittannië besteeg, was de vroegere speelmakker van Frederik Wilhelm, tegen wien hij een onverzoenlijken haat voedde.

De onderhandelingen werden echter voortgezet en zij vonden volle instemming bij den kroonprins, die de voor hem bestemde bruid, de schoone prinses Amalia, door het portret en de verhalen zijner moeder had liefgekregen en die bovendien ook hoopte, dat hij, als gemaal van eene Engelsche prinses, meer bevrijd zou zijn van de mishandelingen zijns vaders.

Het zou ons te lang ophouden, indien wij de tallooze intrigen wilden verhalen, die de koningin te baat nam, om haar plan ten uitvoer te brengen en welke door Seckendorf en Grumbkow werden tegengewerkt. Beide mannen deden al hun best om den tegenzin van Frederik Wilhelm jegens zijne gemalin en zijnen zoon te vermeerderen, en toen nu nieuwe twisten ontstonden tusschen George II en Frederik Wilhelm over Pruisische wervingen in Hannover, werden de onderhandelingen na menige stoornis geheel afgebroken. Zij hadden alleen gediend om den koning nog meer op te zetten tegen zijn zoon, die in de kuiperijen gewikkeld was.

Frederik Wilhelm was nooit een teeder vader geweest. De gramschap, die hij jegens zijn zoon voedde, vervoerde hem nu tot eene reeks van ruwheden, die eindelijk onverdragelijk werden. De kroonprins was der wanhoop nabij. Hij kon de vernederende behandeling zijns strengen vaders niet langer verdragen. Het plan om zich daaraan door de vlucht te onttrekken, hetwelk hij reeds vroeger had opgevat, rijpte nu bij hem tot een besluit.

Twee jonge officieren, op wier vriendschappelijke gehechtheid hij met ontwijfelbare zekerheid rekenen kon, von Katte, luitenant bij de gendarmerie te Berlijn, en luitenant von Keith te Wezel, zouden hem bij de toebereidselen voor de vlucht helpen. Het doel van den tocht was Engeland, waar de prins voor den toorn zijns vaders veilig hoopte te zijn.

In Mei 1730 deed Frederik Wilhelm eene reis naar het Saksische kamp bij Mühlberg. Hij nam den kroonprins mede. Ook op deze reis mishandelde hij den ongelukkigen prins op eene afschuwelijke wijze. In tegenwoordigheid der Saksische officieren, sloeg hij hem om eene hoogst onbeduidende overtreding met den stok en riep hem daarbij woedend toe: „Schaam u; als ik door mijn vader zoo behandeld was, zou ik weggeloopen zijn of mij doodgeschoten hebben. Maar gij bezit geen moed of eergevoel; met u kan men alles uitvoeren.”

Dit was te veel. Het plan, om zich door de vlucht aan de mishandelingen zijns vaders te onttrekken, stond nu onherroepelijk vast.

Alle toebereidselen tot de vlucht werden gemaakt. Ook de geliefde zuster van den kroonprins, Wilhelmina, werd in het geheim ingewijd.

Op eene reis door Saksen, Schwaben, Franken en de Rhijnlanden, waarbij Frederik zijn vader vergezellen moest, hoopte hij wel eene gelegenheid te vinden om te ontsnappen.

Frederik had vóór zijn vertrek uit Berlijn, dat den 17den plaats had, met den luitenant von Katte beraadslaagd. De afspraak was, dat Katte op het eerste bericht van de gelukte ontvluchting, den kroonprins volgen zou. Deze rekende op de stilzwijgendheid van zijn gunsteling.

Maar daarin werd hij teleurgesteld; want Katte, trotsch op het vertrouwen van den kroonprins, kon niet zwijgen. Hij liet zich ontvallen,

dat de kroonprins niet terug zou komen en dat hem was opgedragen, den vluchteling na te reizen en hem geld over te maken.

Katte's onvoorzichtige woorden werden door den graaf von Seckendorf, die ze van zijne spionnen vernam, aan den koning aangebracht.

Frederik Wilhelm had reeds lang het vertrouwen op zijn zoon verloren. Hij was op een ontvluchtingsplan voorbereid en gaf daarom den kolonels von Waldow en von Rochow bevel om over den persoon des prinsen te waken en met hun hoofd er voor in te staan, dat deze geene poging tot ontvluchting wagen zou.

De prins vermoedde in het geheel niet, dat er op hem gelet werd. Hij dacht, dat hij geheel veilig was.

Te Anspach beproefde hij het eerst zijnen vader te verlaten, maar hij kon geen paard machtig worden.

De reis werd voortgezet. Frederik was echter niet ontmoedigd. Uit Anspach schreef hij nog eens aan den luitenant von Katte, dat alle maatregelen zoo goed waren genomen, dat hij binnen twee dagen in vrijheid hoopte te zijn; mocht echter de koning zijne vlucht te vroeg ontdekken en hem laten nazetten, dan wilde hij in een klooster vluchten, waar hem zeker geene schuilplaats zou worden ontzegd.

Den gevaarlijken brief deed de kroonprins op de post, om hem door een bode verder naar Berlijn te laten brengen. In lichtzinnigen haast had hij echter het adres van den brief slecht geschreven. Het luidde: aan den luitenant von Katte, over Neurenberg. De woorden: „Naar Berlijn" waren vergeten en de Neurenberger postmeester zond derhalve den brief aan een hem bekend werfofficier te Erlangen, die ook von Katte heette.

Frederik deed nog tweemaal pogingen tot ontvluchting, te Steinfurt en te Mannheim. Beide mislukten. Tot nu toe had Frederik Wilhelm nog geen bepaald naricht omtrent de plannen zijns zoons ontvangen; eerst te Frankfort kreeg hij zekerheid.

Daar ontving hij den brief, dien de werfofficier von Katte uit Erlangen hem toegezonden had. Hij liet nu dadelijk den kroonprins op het jacht brengen, dat voor de reis naar Wezel bestemd was. De prins werd als gevangene behandeld. Hij moest zijn degen, zijne brieven en boeken afgeven. De oversten von Rochow en von Waldow kregen bevel om hem ten strengste te bewaken.

Op het jacht ontmoetten de koning en de kroonprins elkander het eerst na de poging tot ontvluchting. Frederik Wilhelm gaf zich geheel aan zijne woeste wraakzucht over: hij behandelde zijn zoon als een gemeenen deserteur, sloeg hem met den stok en ging zóover, dat de aanwezige officieren het niet langer verdragen konden. Zij rukten den kroonprins los en brachten hem op een ander jacht, om hem uit het gezicht van zijn vader te verwijderen.

Hij moest als gevangene de geheele reis mede maken. Toen de koning met den kroonprins te Wezel was aangekomen, werd deze in eene gevangenis gebracht, voor de deur werd een schildwacht geplaatst.

De kommandant van het fort generaal majoor von Mosel, ontving den volgenden morgen het bevel, den prins voor den koning te brengen.

„Waarom hebt gij willen deserteeren?" riep Frederik Wilhelm zijn zoon woedend toe.

„Omdat gij mij niet als uwen zoon, maar als een slaaf hebt behandeld," was het trotsche antwoord van Frederik.

„Gij zijt een schandelijke, eerlooze deserteur, die geen eer of hart in den boezem draagt.”

„Ik heb even veel eergevoel als gij, en ik deed slechts wat gij in mijne plaats zoudt gedaan hebben, zooals gij mij meer dan honderd maal gezegd hebt.”

Deze fiere woorden deden den toorn des konings tot woede stijgen. Hij trok den degen en viel op Frederik aan, om hem te doorsteken. Nu echter hield de generaal-majoor hem tegen; hij plaatste zich voor Frederik, ontblootte zijne borst en riep den woedenden koning toe: „dood mij, sire, maar spaar uwen zoon.”

Verbaasd staarde de koning den moedigen man aan, die hem, wien anders niemand durfde weerstreven, zoo onverschrokken aansprak — en hij kwam tot bezinning. Hij stak den degen weder in de schede en Frederik werd naar de gevangenis teruggebracht.

De koning reisde naar Berlijn. De kroonprins werd echter als een gevangene voorloopig naar Mittenwalde gevoerd.

Uit Frankfort had de koning dadelijk naar Wezel geschreven, om de onmiddellijke gevangenneming van den luitenant von Keith te bevelen. Deze werd echter nog tijdig gewaarschuwd. De prins had gelegenheid gevonden, om hem een met potlood geschreven briefje toe te zenden, waarop de woorden stonden: „Sauvez-vous, tout est découvert.” Keith vluchtte naar Holland en van daar naar Engeland: eerst na den dood van Frederik Wilhelm werd hij naar Pruisen teruggeroepen.

Niet zoo gelukkig was de tweede medeplichtige van den kroonprins, de luitenant von Katte; ook hij kreeg nog wel tijdig eene waarschuwing, maar was zoo lichtzinnig niet dadelijk te vluchten; hij verzuimde den geschikten tijd en werd gevangen genomen.

Den 27sten Augustus, des namiddags te vijf uur, kwam de koning te Berlijn aan. Hij begaf zich dadelijk naar de kamer der koningin, waar hij haar met al hare kinderen samen vond. In de grootste spanning had de koninklijke familie de aankomst van Frederik Wilhelm tegemoet gezien. De kinderen vielen den strengen vader te voet en baden hem om genade voor hunnen broeder. De koning stiet hen echter woest terug. Met door woede verwrongen trekken wendde hij zich tot zijne echtgenoote en riep haar met donderende stem toe: „Uw zoon is dood.”

„Wat,” riep de koningin uit, van schrik en ontzetting geheel buiten zich zelve. „Is het mogelijk? gij zoudt de moordenaar van uwen zoon zijn?”

„Hij was mijn zoon niet meer, hij was niets dan een deserteur, die den dood verdiend had!”

Bij deze woorden viel de koningin in onmacht. Zij achtte haren gemaal zeer goed in staat tot zulk eene spoedige en schrikkelijke rechtspleging en geloofde in dien oogenblik, dat de kroonprins reeds terechtgesteld was.

Hare hofdames brachten de bewustelooze weg. Toen de koningin weder tot bezinning kwam, was zij troosteloos van smart. Frederik Wilhelm werd daardoor echter niet in het minst geroerd. Onbewogen staarde hij de weenende aan, voor wie hij op dien dag slechts haat en toorn voelde, want hij was overtuigd, dat zij en prinses Frederika Sophia Wilhelmina medeplichtig waren aan de voorgenomen vlucht van zijnen zoon.

Toen de koning in zijne kamer was teruggekeerd, beval hij den ge-

vangene luitenant von Katte bij hem te brengen. De generaal von Grumbkow en de auditeur-generaal Mylius ontvingen tegelijk het bevel om bij hem te komen. Nadat hij deze bevelen had uitgedeeld, keerde hij nog eens tot de koningin terug. Hij had zich zelven tot zulk eene woede opgevoerd, dat hij een offer hebben moest.

Hij vond de koningin weder omringd van hare kinderen, welke zij tevergeefs trachtte te troosten. Er had nu in het koninklijk vertrek een waarlijk verschrikkelijk familietooneel plaats. Hooren wij de beschrijving er van door de markgravin van Bayreuth, die, als de lievelingszuster van den kroonprins, het meest van de woede van Frederik Wilhelm te lijden had.

„De koning kwam dan terug. Wij liepen allen naar hem toe, om hem de hand te kussen. Nauwelijks had hij echter mij bemerkt, of toorn en woede overmeesterden hem geheel. Hij werd geheel zwart; zijne oogen fonkelden van woede en het schuim stond hem op den mond. „Infaam canaille!" zeide hij tot mij, „waagt gij het, u aan mij te vertoonen? Ga heen en houd uwen schurk van een broeder gezelschap!"

Met deze woorden greep hij mij met eene hand aan en gaf mij verscheidene vuistslagen in het gezicht, waarvan een mij zoo hard aan de slapen trof, dat ik achterover viel en mijn hoofd tegen de lambrizeering verpletterd zou hebben, als niet freule von Sonsfeld de kracht van den val had gebroken door mij bij de haren vast te houden; als levenloos lag ik op den grond. De koning, die zich zelven niet meer meester was, wilde zijne slagen verdubbelen en mij met voeten treden. De koningin, mijne broeders en zusters, zoowel als alle aanwezigen, verhinderden hem dit echter; zij gingen allen om mij heen staan en daardoor hadden mevrouw von Kameke en freule Sonsfeld tijd, om mij op te richten. Zij zetten mij op een stoel, die dicht bij de vensterbank stond; toen zij echter zagen, dat ik altijd in denzelfden toestand bleef, zonden zij eene mijner zusters weg, deze bracht mij een glas water en wat spiritus en daarmede gelukte het haar mij weder in het leven terug te roepen."

Dit gansche tooneel wekte nog meer opspraak, omdat de kamers der koningin gelijkvloers met de straat lagen en de vensters open stonden. Terwijl de hofdames en kameniers in een nabijgelegen kamer bezig waren de prinses in het leven terug te roepen, liep de koning met groote schreden in de kamer der koningin heen en weer. Hij schold in de meest ongepaste uitdrukkingen op de prinses. Zij was de schuld van al het ongeluk in zijne familie. Zij zou daarvoor echter met haar leven boeten. Hij dacht er over om ook de koningin van het hof te verjagen en haar een proces aan te doen.

Tevergeefs trachtten de jongere kinderen, voor welke hij altijd eene zekere liefde had getoond, hem te verbidden; hij lette niet op hunne smeekingen. In zijne woede vergat hij geheel en al, dat hij beweerd had, dat de kroonprins al dood was. Hij bezwoer met de vreeselijkste eeden en vervloekingen, dat hij hem zou doen terecht stellen. Terwijl hij nog zoo woedend rondliep, werd hem gemeld, dat de gevangene Katte er was. Op dit bericht verliet hij overhaast het vertrek, terwijl hij nog eenmaal der koningin toeriep, dat hij nu zeker genoegzamen grond zou vinden om den kroonprins het hoofd voor de voeten te kunnen leggen.

De heer von Grumbkow en de auditeur-generaal Mylius wachtten den koning in zijne kamer op. Hij deelde hun mede, dat hij hun had laten

roepen, om hun het verhoor van Katte op te dragen. De verklaringen van den verrader moesten bijeenverzameld worden, om daarmede den kroonprins, die zich tegen den staat en tegen hem, den koning, verzet had, een proces aan te doen. Hij barstte weder in afschuwelijke verwenschingen tegen zijnen zoon los en verzekerde, dat hij hem geen genade schenken zou.

Katte werd voor den koning gebracht. Hij viel hem te voet en smeekte om genade. Maar Frederik Wilhelm kende geen genade; hij stormde op den ongelukkige los, rukte hem het kruis van de Joanniter orde met teugellooze woede van de borst en sloeg hem met zijn stok, zoo lang hij zijn arm bewegen kon. Eerst nadat hij deze smadelijke mishandeling moede was geworden, beval hij, dat het verhoor een aanvang zou nemen.

Katte legde eene kalme vastberadenheid aan den dag; hij loochende het niet, dat hem het voornemen van den prins om te ontvluchten, bekend was geweest, dat hij zelfs van plan was geweest om dezen te volgen; verder gaf hij geen antwoord, dat zijnen vriend, den prins had kunnen benadeelen.

Na het verhoor van Katte begaf de koning zich weder naar zijne gemalin en eischte van haar de brieven zijns zoons, waaruit hij hoopte het bewijs voor de medeplichtigheid van prinses Wilhelmina te ontdekken. Gelukkig echter had deze alle verdachte papieren reeds verborgen, zoodat de koning niets vond. Woedend verwijderde hij zich eindelijk, na nog eens de hevigste bedreigingen te hebben uitgestooten.

„Binnen drie dagen," riep hij uit, op de prinses doelende, „zal ik haar ergens laten brengen, waar zij gelegenheid zal hebben om haar misdrijf te boeten." Toen de koningin hem bezwoer, haar ten minste te zeggen, hoe het haren zoon ging, antwoordde hij haar ruw: „wat kan er u aan gelegen zijn te weten, hoe het een mensch gaat, die over drie dagen niet meer bestaan zal."

De moedige opperkamervrouw, mevrouw von Kameke, welke dit tooneel bijwoonde, was diep verontwaardigd over de ruwheid, waarmede de koningin behandeld was.

Zij volgde den koning en bezwoer hem, zijnen zoon genade te schenken. Zijn naam — voegde zij er bij — zou voortaan door ieder rechtschapen mensch met afschuw worden genoemd en in de geschiedenis gebrandmerkt staan, wanneer hij, evenals Philips II van Spanje en czaar Peter I, zijn eigen zoon aan eene vermeende gerechtigheid opofferde.

Mevrouw von Kameke sprak zoo krachtig, zoo vastberaden en met zooveel innige overtuiging, dat zij Frederik Wilhelm ontzag inboezemde. Hij kwam eenigermate tot bezinning en toonde dit daardoor dat hij volstrekt niet boos werd. Hij antwoordde integendeel zeer kalm: „Gij zijt wel zeer vermetel, mij zoo te durven toespreken, maar in plaats van mij daarover te vertoornen, dank ik u er voor. Uwe bedoeling is ten minste goed. Ga nu heen en houd u kalm en zeg dit ook aan mijne gemalin." De kalmte, die uit deze woorden sprak, duurde echter bij den koning niet lang. Nauwelijks had mevrouw von Kameke hem verlaten of hij liet den auditeur-generaal Mylius en den fiscaal-generaal Gerbett roepen. Hij beval dezen, een gerechtelijk onderzoek tegen allen in te stellen, die in eenige betrekking tot den kroonprins gestaan hadden.

Een waarlijk voorbeeldeloos gerechtelijk onderzoek begon nu tegen

alle personen, die onder verdenking lagen, met den ongelukkigen prins bevriend te zijn of het Engelsch-Pruisische huwelijk begunstigd te hebben. Eene freule von Bulow, de eerste hofdame der koningin, en haar broeder werden naar de uiterste grenzen van Litthauen verbannen; men liet hun maar twee uren tijd, om zich voor de reis gereed te maken.

De onderwijzer van den kroonprins, Duhan, werd naar Memel aan de grenzen van Koerland verbannen. De bedienden des prinsen werden deels gevangen genomen, deels weggejaagd. Een kamerheer, die den prins geld had geleend, moest eene boete van 1000 ducaten betalen; hij onttrok zich aan een verder onderzoek door de vlucht; zijn portret werd echter aan de galg genageld. Het meest had een jong meisje te lijden, voor wie de prins eene vluchtige liefde had opgevat, Doris Ritter, de dochter des cantors te Potsdam. Frederik had met de schoone Doris meermalen muziek gemaakt en haar ook eenige geschenken gegeven; daarom werd nu het zestienjarige meisje den 7en September eerst voor het raadhuis, daarna voor het ouderlijk huis en op alle hoeken der straten met roeden gegeeseld; na deze strafoefening bracht men haar naar Spandau in de gevangenis. Daar moest zij drie jaren vertoeven. Hare ongelukkige ouders werden met schimp en schande het land uitgejaagd.

Het proces tegen zijn eervergeten zoon, dien hij naar Küstrin op de citadel had laten brengen en daar als voorloopig gevangene hard liet behandelen, droeg de koning op aan een krijgsraad, bestaande uit drie generaal-majoors, drie kolonels, drie oversten, drie majoors en drie kapiteins, die onder het voorzitterschap van den luitenant-generaal von Schulenburg, te Cöpenick samenkwam, en welke het bevel ontving, den prins niet als zoodanig, maar als den overste Frits, als een gemeen deserteur te behandelen.

Er wordt in vele geschiedkundige werken verhaald, dat de krijgsraad een doodvonnis over den deserteur heeft uitgesproken; een vernieuwd onderzoek heeft echter de onjuistheid van dit verhaal aan het licht gebracht. De krijgsraad verklaarde, dat hij geen recht had om een vonnis over den kroonprins te vellen en dat de krijgsartikelen op dit geval niet toepasselijk waren — en bij deze verklaring bleef het.

Al was Frederik Wilhelm werkelijk van plan geweest het bloed van zijn zoon te vergieten, hij ontmoette zulk een krachtigen tegenstand, dat hij daartegen niet was opgewassen. Al zijne generaals, de invloedrijke leden van het tabakscollege, allen waren van hetzelfde gevoelen. De generaal-majoor von Buddenbrock riep hem toe: „Wanneer uwe majesteit bloed verlangt, neem dan het mijne, het zijne zult gij niet krijgen, zoo lang ik nog spreken kan.” De vorst van Anhalt-Dessau en zelfs Grumbkow spraken in denzelfden geest en ook graaf Seckendorf protesteerde in naam des keizers tegen zulk eene gruweldaad.

Frederik Wilhelm gaf toe, maar hij bedacht voor zijnen zoon eene straf, die zoo vreeselijk en gruwzaam was, dat zij slechts in het brein van zulk een gevoelloozen tiran als Frederik Wilhelm kon opkomen.

Ook tegen den luitenant von Katte, den vriend en medeplichtige van den kroonprins, had de krijgsraad een proces gevoerd. Over hem was een vonnis uitgesproken. Hij was aan de voorgenomen desertie schuldig bevonden, doch daar dit plan niet tot uitvoering was gebracht, werd de gevangene volgens de wet alleen tot ontslag uit den dienst en levenslange vestingstraf veroordeeld.

Toen den koning deze uitspraak werd voorgelegd, barstte hij in woesten toorn los. Zulk eene straf bevredigde zijne wraakzucht op verre na niet. Den 1en November 1730 vaardigde hij daarom een kabinetsorder uit, waarin hij zeide: „Daar evenwel deze Katte met den toekomstigen heerscher heeft samengespannen tot desertie, met vreemde ministers en gezanten gemeene zaak heeft gemaakt en hij niet was aangesteld om met den kroonprins samen te spannen, maar hij het au contraire zijner koninklijke majesteit en den heer generaal-veldmaarschalk van Ratzmer had moeten aangeven, zoo weet zijne koninklijke majesteit niet, welke nietige redenen den krijgsraad bewogen hebben om hem het leven niet te benemen. Zijne koninklijke majesteit zou zich op die wijze op geen enkel officier of dienaar, die aan eed en plicht gebonden zijn, meer kunnen verlaten. Alle misdadigers zouden dan wegschuilen achter het voorwendsel, hoe het Katte was gegaan, en beweren, dat hun hetzelfde moest geschieden, omdat hij er zoo gemakkelijk en goed was afgekomen. Zijne koninklijke majesteit heeft in zijne jeugd ook de school doorloopen en het Latijnsche spreekwoord geleerd: fiat justitia et pereat mundus. Alzoo beveelt zij hierbij van rechtswege, dat hoewel Katte volgens recht verdiend had wegens het begane crimen laesae majestatis met gloeiende tangen verscheurd en opgehangen te worden, hij echter uit achting voor zijne familie met het zwaard om het leven zal gebracht worden. Als de krijgsraad Katte het vonnis mededeelt, moet hem worden gezegd, dat het zijne koninklijke majesteit zeer leed doet, maar dat het beter is, dat hij sterft, dan dat het recht uit de wereld gaat.”

Bij deze wreede en willekeurige uitspraak, die zelfs de krijgswetten nog in strengheid overtrof, bleef Frederik Wilhelm volharden, niettegenstaande alle beden om genade van de invloedrijke betrekkingen van Katte. Het steenen hart van dezen man kende geen genade. Katte's dood moest de gevoeligste straf zijn voor den kroonprins, wien de koning het leven niet kon ontnemen.

Katte, die tot dusver een lichtzinnig jong officier was geweest, ging met vastberadenheid en kalmte den dood tegemoet. Hij werd op bevel van den koning naar Küstrin gebracht; daar zou hij voor de oogen van zijn vriend, den kroonprins, den dood ondergaan.

De terechtstelling had den 6den November plaats; de markgravin von Bayreuth deelt ons van die treurige gebeurtenis de volgende beschrijving mede, die ook door den baron von Pöllnitz bevestigd wordt.

„Den dag te voren brachten generaal von Lepel, de gouverneur der vesting, en de president von Münchow mijn broeder in een vertrek, dat men met opzet op de verdieping, boven die, waarop hij zich tot nu toe had bevonden, had in orde gemaakt. Hij vond daarin een bed en meubelen. De venstergordijnen waren neergelaten, zoodat hij niet dadelijk kon zien, wat er buiten voorviel. Men bracht hem een eenvoudig bruin kleed, dat hij moest aantrekken. Ik vergat te zeggen, dat men Katte een dergelijk kleed gegeven had. Daarop liet de generaal hem, terwijl hij de gordijnen optrok, een geheel met zwart bekleed schavot zien, even hoog als het raam, dat men vergroot had en waarvan men de tralies had weggenomen. Daarna trokken hij en Münchow zich terug. Dit gezicht en Münchow's ontroering deden mijn broeder denken, dat men hem zijn doodvonnis zou mededeelen en dat al die toebereidselen voor hem waren gemaakt, wat hem hevig deed ontstellen.

De heer von Münchow en de generaal von Lepel traden den volgenden morgen een oogenblik vóór dat Katte verscheen, in zijne kamer en trachtten hem zoo goed zij konden op het vreeslijk schouwspel, dat hem wachtte, voor te bereiden. Men zegt, dat niets zijne vertwijfeling evenaarde.

Tegelijkertijd verrichtte Schenk denzelfden dienst bij Katte. Hij zeide bij het binnenrijden der vesting tot dezen: „Tracht uwe kalmte te behouden, lieve Katte, gij gaat eene vreeslijke pijniging tegemoet. Gij zijt te Küstrin, waar gij den kroonprins zien zult."

„Zeg liever," antwoordde Katte hem, „dat ik den grootsten troost, dien men mij kon toestaan, zal genieten."

Terwijl hij dit zeide, besteeg hij het schavot.

Nu dwong men mijnen ongelukkigen broeder aan het venster te komen. Hij wilde er uitspringen, maar men hield hem terug.

„Ik bezweer u in den naam des hemels," zeide hij tot hen, die hem omringden, „stelt de executie uit; ik wil aan den koning schrijven, dat ik bereid ben, van alle mijne rechten op den troon afstand te doen, als hij Katte vergiffenis wil schenken."

De heer von Münchow stopte hem den mond met een doek. Toen mijn broeder Katte zag, riep hij uit: „Hoe ongelukkig ben ik, lieve Katte! Ik ben de oorzaak van uwen dood! Gave God, dat ik in uwe plaats was!"

„Ach, hoogheid," antwoordde deze, „als ik duizend levens had, zou ik ze gaarne voor u opofferen."

Op hetzelfde oogenblik knielde hij neder. Een van zijne bedienden wilde hem blinddoeken, maar dit liet hij niet toe; daarop verhief hij zijne ziel tot God en riep uit: „Mijn God, in uwe handen beveel ik mijnen geest."

Nauwelijks had hij deze woorden gesproken, toen zijn hoofd met één slag van het lichaam gescheiden werd en voor zijne voeten rolde. Nog terwijl hij viel, strekte hij de armen naar het venster uit, waar mijn broeder gestaan had. Deze was er niet meer. Eene diepe flauwte was hem overvallen en had de heeren genoodzaakt om hem te bed te brengen. Daar bleef hij eenige uren zonder bewustheid. Zoodra hij weder tot bezinning kwam, was het eerste, dat zich aan zijne blikken vertoonde, het bloedige lijk van den armen Katte, dat men zóó had neergelegd, dat hij het onvermijdelijk zien moest. Dit gezicht veroorzaakte eene nieuwe flauwte, waaruit hij slechts in eene hevige koorts ontwaakte.

De heer von Münchow liet, niettegenstaande het bevel des konings, de venstergordijnen vallen en geneesheeren halen, die hem in groot gevaar bevonden. Hij wilde niets nemen van hetgeen zij hem gaven. Hij was geheel buiten zich zelven en zoo opgewonden, dat hij zich om het leven zou gebracht hebben, als men het hem niet had belet. Men hoopte hem door de godsdienst tot kalmte te brengen, en liet een geestelijke halen, om hem te troosten, maar alles was te vergeefsch; zijne heftige bewegingen hielden niet eer op, voor dat zijne physieke krachten waren uitgeput. Nu volgde een tranenstroom op deze verschrikkelijke aanvallen. Alleen met de grootste moeite kon men hem overreden om medicijnen te nemen. Men kon dit alleen gedaan krijgen door hem te zeggen, dat hij schuldig zou zijn aan den dood der koningin, als hij er in volhardde te willen sterven. Langen tijd bleef hij diep zwaarmoedig en was driemaal vier en twintig uur in groot levensgevaar.

Het lijk van Katte bleef tot zonsondergang op het schavot ten toon gesteld, toen begroef men het op een bastion van de vesting."

De kracht en de moed van den kroonprins waren geheel gebroken door dit treurig tooneel, dat hij door de wreedheid zijns vaders was gedwongen om bij te wonen. Bij het begin zijner gevangenschap had hij zich nog tegen de hem bewakende officieren tamelijk hoogmoedig getoond, maar nu bood hij geen tegenstand meer.

Hij zou, om maar spoedig zijne vrijheid terug te bekomen, zelfs afstand gedaan hebben van den troon, als niet de president der rechtbank van Küstrin, von Münchow, die zich zijner met moedige, zelfopofferende liefde had aangetrokken, hem dit uit het hoofd had gepraat. Frederik werd in de gevangenis te Küstrin een ander, maar geen beter mensch. Hij leerde er zich in allerlei bochten wringen en huichelen. Hij, die volgens zijne innigste overtuiging de leer der kerk geringschatte, ontving gewillig de bezoeken van den veldprediker Müller. Hij las met dezen den bijbel; hij sprak zijn diep berouw uit over den tegenstand, dien hij tot dusver zijn vader had geboden; hij wist immers, dat de veldprediker dagelijks aan den koning bericht zond. Zelfs de kleingeestigste middelen nam Frederik te baat om den prediker en zijnen vader eene goede meening van zijne vroomheid te geven. Hij leende van den geestelijke een godsdienstig boek en toen hij het teruggaf, vond Müller op de binnenzijde van den omslag met potlood geteekend een geknielden man, over wiens hoofd twee gekruiste zwaarden hingen. Daaronder stond de volgende spreuk: „Heer, als ik u maar heb, dan vraag ik niet meer naar hemel en aarde!”

Frederik's huichelarij droeg de gewenschte vrucht: de koning werd zachter gestemd; hij beloofde hem genade, wanneer hij een eed aflegde, dat hij voortaan een gehoorzame zoon en onderdaan zijn zou. Den 19den November legde de kroonprins dien eed voor eene commissie van ministers af, hij ontving nu zijne orden en zijn degen terug, ook werd hij uit de gevangenis ontslagen, maar tot het hof van Berlijn had hij nog geen toegang. De koning beval dat Frederik nog eenige jaren te Küstrin moest blijven en daar als lid van de krijgs- en domeinenkamer ijverig mede arbeiden.

Het was ongetwijfeld voor de geheele levensrichting van Frederik den Grooten van veel belang, dat hij als kroonprins gedwongen werd om te Küstrin geregeld te werken. Zijne lichtzinnigheid moest overwonnen worden en dit was niet gemakkelijk, want nog te Küstrin, en kort na den dood van Katte, kwam zij maar al te duidelijk aan het licht. Terwijl hij de zittingen van de krijgs- en domeinkamer bijwoonde, las hij dikwijls Fransche romans of maakte hij kleine teekeningen, waarin hij zijne collega's in allerlei vreemde houdingen afbeeldde, den een, die graag een glaasje wijn dronk, op een groot wijnvat; een ander, wiens vrouw onder verdenking van ontrouw lag, met groote horens voorzien, enz. Zoodra Frederik Wilhelm zijne strengheid maar eenigszins matigde, zien wij den kroonprins in volle levenskracht als den beminnelijksten gast bij den president von Münchow tintelen van geest en vernuft, en twee jaren later vinden wij hem bij zijn regiment te Ruppin, als den aanvoerder van de dolste streken der jonge officieren. Met den markgraaf Heinrich von Schwedt, met de heeren von Kaizerlingk, von Buddenbrock, von der Graben en anderen, trok hij des nachts de straten van het stadje rond. Hier werden bij een onvriendelijken burger de glazen ingeslagen; daar wierp men vuurzwermen en raketten in de woning van een angstigen predikant en Frederik maakte er zich zelfs een bijzonder genoegen van, eene verversvrouw, die zeer be-

vreesd was voor de deugd harer dochter, angst aan te jagen, door meermalen te beproeven, 's nachts door een raam in de kamer van het schoone meisje te klimmen.

De verzoening met zijn vader vierde Frederik bij het huwelijk zijner lievelingszuster Wilhelmina met den erfprins Frederik von Bayreuth.

Voor dit feest had Frederik Wilhelm hem, op voorbede van vorst Leopold von Dessau, naar Berlijn laten komen. Een weinig later werd de kroonprins ook weder in zijne militaire waardigheid hersteld en tot kolonel en bevelhebber van het regiment van Goltz benoemd.

Het verledene was voor den talentvolien jongen man niet zonder vrucht geweest. Hij gaf nu aan de zwakheden van zijn vader toe. Terwijl hij, zooals wij reeds zeiden, het leven wist te genieten, vervulde hij toch zijne militaire dienstplichten met groote nauwgezetheid. Hij deed zijn best om de lievelingen van Frederik Wilhelm te vleien en zocht ijverig naar groote rekruten, waarbij hij ook de gewone middelen van list, bedrog en geweld niet versmaadde.

Zoo schreef hij 10 September 1732 aan den koning:

„Allergenadigste koning en vader!

„Ik heb de eer gehad, uit het allergenadigst schrijven van mijnen vader in alle onderdanigheid te vernemen, dat mijn allergenadigste vader verlangt te weten, in welk dorp zich de schaapherder ophoudt, over wien ik mijn allergenadigsten vader heb geschreven. Dit dorp heet Bressegarren en behoort tot het ambt van Schwerin (in Mecklenburg). De burgemeester echter is de zwager van den krijgsraad Cramer en nu is het wel mogelijk, dat hij ons den man in handen kan spelen, daar de kerel nu en dan drie mijlen van de grenzen zijne schapen gaat hoeden en zich des nachts bij zijne kudde ophoudt. Zes weken of twee maanden moet men er voor stellen, om de zaak zeker te kunnen volvoeren. Ik verwacht daarover in alle onderdanigheid de genadige bevelen van mijn allergenadigsten vader, en blijf," enz.

Zulk een brief was wel geschikt om Frederik Wilhelm te winnen. Hij antwoordde dadelijk met een eigenhandig geschreven bevelschrift aan den krijgsraad Cramer, waarin hij dezen de taak opdroeg al het mogelijke te doen „om den kerel meester te worden;" als het niet anders kon, moest hij beproeven hem aan de grenzen te krijgen en hem stilzwijgend zonder veel beweging laten inpakken.

Frederik Wilhelm was door de volgzaamheid van zijnen zoon wel met hem verzoend, maar had toch veel liever zijn jongeren zoon tot troonsopvolger gehad. Daarom zou hij gaarne gezien hebben, dat Frederik de Russische kroonprinses had gehuwd. Hij gaf echter dit plan op, toen Frederik verklaarde, dat hij als czaar van Rusland aan het hoofd van een Russisch leger zijne aanspraken op den Pruisischen troon zou doen gelden. Frederik zelf had zich, nadat het Engelsche huwelijksplan was opgegeven, het liefst verbonden met Maria Theresia, de dochter van keizer Karel VI, om krachtens de pragmatieke sanctie Pruisen en Oostenrijk eens onder zijn schepter te vereenigen. Zulk eene verbintenis was echter onmogelijk; want de machtige katholieke partij aan het Oostenrijksche hof kon de verbintenis van de erfdochter des keizers met een protestantschen vorst niet toelaten. Seckendorf zette het aan het Pruisische hof door, dat Frederik Wilhelm voor zijnen zoon de prinses Elisabeth Christine van Brunswijk-Beveren koos. Frederik voegde zich naar den wil zijns vaders, hoewel hij

voor deze verbintenis niet de minste neiging gevoelde. In het jaar 1733 ging het huwelijk door.

Door Frederik's onderwerping aan den wil zijns vaders bij de huwelijksonderhandelingen en meer nog, door dat hij in het jaar 1734 in den oorlog, welke over de Poolsche troonsopvolging tusschen den keizer en Frankrijk was uitgebroken, de Pruisische hulptroepen naar de Oostenrijksche legerplaats vergezelde en daar de tevredenheid van den ouden prins Eugenius verwierf, werd Frederik Wilhelm bijna geheel met zijnen zoon verzoend. Hij stond toe, dat deze volgens zijn eigen smaak in het stadje Rheinsberg, dat hij hem geschonken had, eene hofhouding inrichtte, die zoo eigenaardig was, dat zij reeds toen de opmerkzaamheid van de Europeesche geleerden tot zich trok.

Frederik maakte zich de hem verleende vrijheid ten nutte, om zich geheel aan de wetenschap en de kunst te wijden. Hij vereenigde een kring van talentvolle mannen om zich heen, met wie hij op den vriendschappelijksten voet verkeerde. Met de meest beroemde geleerden en dichters van zijn tijd hield Frederik briefwisseling, waarin hij zijne onbegrensde hoogachting voor hun talent en hunne werken uitsprak, en hun daarbij niet altijd op eene waardige wijze vleide.

De grootste ingenomenheid legde hij jegens de Fransche dichters aan den dag. Van de Duitsche taal en de Duitsche letterkunde voedde hij een diepen afkeer. Boven allen bewonderde hij Voltaire, dien hij bijna afgodisch vereerde. Hij zeide meermalen: „Er is maar één God en één Voltaire." Een enkele gedachte van Voltaire's heldendicht, de Henriade, had volgens hem meer waarde dan de geheele Ilias.

Concerten, vroolijke feesten, die somtijds zelfs in tamelijk woeste drinkgelagen ontaardden, en kleine gezellige bijeenkomsten, waarin de talentvolle vrienden van den kroonprins zich om den geliefden jongen vorst schaarden, wisselden elkander in bonte opvolging aan het hof van Rheinsberg af. Daarbij werd echter de ernstige arbeid niet vergeten. Frederik was onvermoeid werkzaam.

Hij bestudeerde niet alleen de werken der klassieke oudheid in Fransche vertalingen, vooral de krijgsgeschiedenissen der ouden; hij maakte zich niet alleen bekend met alles wat de wetenschap van zijnen tijd belangrijks had voortgebracht, maar hij was zelf ook als schrijver werkzaam. Toen was de roem van een dichter of geleerde, dien men zich door geestesarbeid verwierf, in zijne schatting veel edeler en belangrijker, dan de krijgsroem van een veroveraar.

De eerste en niet de minste werken van Frederik den Grooten zijn uit dit tijdvak afkomstig. In dien tijd, in het jaar 1737, schreef hij zijne „Beschouwingen over den tegenwoordigen toestand der politiek in Europa."

Dit eerste werk van den kroonprins legt een verrassend getuigenis af van zijn talent en levert de bewijzen, hoe zijn veelomvattende geest de gebreken zijner vroegere opvoeding wist te overwinnen. De prins, opgegroeid aan het hof van den meest absoluten vorst, sprak hier echt demokratische beginselen uit, welke hij evenwel in zijne latere regeering niet altijd tot hun recht liet komen. Frederik zoekt in zijn werk de giftige bron van al het kwaad in Europa in de verkeerde grondbeginselen der vorsten.

De vorsten, zegt hij, gelooven voor het meerendeel, dat God, uit bijzondere zorg voor hunne grootheid, hun geluk en hunnen trots, die

volken heeft geschapen, wier welvaart aan hunne zorg is toevertrouwd. De bestemming der onderdanen is alleen, werktuigen en dienaren der vorstelijke hartstochten te zijn. Dit is de oorzaak van hunne buitensporige liefde tot valschen roem; vandaar hun onstuimig verlangen om zich alles toe te eigenen; vandaar de drukkende belastingen, waarmede zij het volk overladen. De luiheid der vorsten, hunne trotschheid, onrechtvaardigheid, onmenschelijkheid en tyrannie, zoowel als al de ondeugden, waardoor de menschelijke natuur wordt verlaagd, zijn er het gevolg van. De vorsten moesten zich van hunne verkeerde begrippen losmaken, dan zouden zij zien, dat de rang, waarop zij zoo trotsch waren, dat hunne verheffing tot den troon een werk der volken was. Die duizenden hadden zich niet tot slaven van een enkelen mensch vernederd, om dezen gevreesd en machtig te maken. Zij hadden zich niet aan éénen burger onderworpen om het slachtoffer zijner luimen en de speelbal zijner lusten te worden, maar zij hadden dengenen gekozen om hen te regeeren, dien zij daartoe het meest geschikt oordeelden."

Zóó beschouwde Frederik reeds in zijne jongelingsjaren de verhouding der vorsten tot de volken, en aan deze opvatting bleef hij nog jaren lang getrouw, totdat ook hij eindelijk door de gevolgen van gelukkige veldtochten en de vleierij der hem omringende hovelingen tot dat overmatig gevoel van eigenwaarde werd verleid, waardoor zoo vele groote vorsten zijn ten onder gegaan, en hetwelk ook de regeering van Frederik, na het einde van den zevenjarigen oorlog, af deed wijken van den goeden weg, dien hij aanvankelijk had ingeslagen.

De „Beschouwingen over den tegenwoordigen toestand van Europa" waren voorloopig niet voor den druk bestemd. Frederik zond ze aan Voltaire, als ook een tweede werk, de Anti-Machiavelli, waarin hij in een strijd tegen de leer van Machiavelli zijne demokratische grondbeginselen nog sterker dan in zijne „Beschouwingen" uitsprak. De vorst, zoo verklaarde hij, moest de dienaar, niet de onbeperkte beheerscher zijns volks zijn, welks welzijn hij verplicht was boven alle andere belangen te behartigen. Geen mensch heeft het recht om zich eene onbeperkte heerschappij aan te matigen.

Voltaire ontving den last, dit geschrift te laten drukken en hij deed het, hoewel Frederik nog in de laatste oogenblikken bedenkingen tegen de openbaarmaking opperde. Toen Voltaire hem echter schreef, dat de Anti-Machiavelli reeds aan een boekhandelaar was ter hand gesteld en dat deze een hooge schadeloosstelling verlangde, als hij weder van den druk moest afzien, nam Frederik zijne bedenkingen terug. Dit geschiedde echter, toen hij reeds den troon bestegen had. Voltaire zegt daarover in zijn Vie privée de Fréderic II: „Ik ging alleen om hem dezen dienst te bewijzen naar Holland, maar de boekhandelaar eischte zóó veel geld, dat de koning, die het bovendien in den grond zijns harten niet onaardig vond het boek gedrukt te zien, verkoos het liever voor niet te laten drukken, dan er voor te betalen, wanneer het niet gedrukt werd."

Terwijl men in Holland reeds met den druk van den Anti-Machiavelli begonnen was, ontving Frederik te Rheinsberg het bericht, dat de koning ernstig ziek was; hij ijlde naar Potsdam tot zijn stervenden vader.

Weinige dagen later was de schrijver van den Anti-Machiavelli, de verbitterde vijand van eene absolute heerschappij, zelf een absoluut vorst.

ZES EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland, Pruisen en Oostenrijk. Troonsbestijging van Frederik II. De dag der bedrogenen. Gematigdheid van Frederik bij zijne hervormingen. Herstelling van de academie der wetenschappen. Afschaffing van de pijnbank. Godsdienstige verdraagzaamheid. Samenkomst met Voltaire. Dood van keizer Karel VI. Maria Theresia, haar karakter. Protest van den keurvorst Karel Albrecht van Beieren tegen de pragmatieke sanctie en de erfopvolging van Maria Theresia. Trouweloosheid der Europeesche vorsten. De aanspraken van Frederik II op Silezië. Eer- en roemzucht van Frederik. Onderhandelingen te Weenen en te Berlijn. Intocht der Pruisische troepen in Silezië. De veldtocht van het jaar 1741. Frederik's eerste overwinning. Algemeen vorstenverbond tegen Maria Theresia. Politiek van Belleïsle tegen Oostenrijk. Aanspraken van den Spaanschen koning op de Oostenrijksche landen. Aanspraken van koning August II van Polen. Het verdrag van Nymphenburg. De Beieren in Oostenrijk en Bohemen. Verkiezing van den keurvorst van Beieren tot keizer. Kroning van keizer Karel VII. Moedige tegenstand van koningin Maria Theresia. Trouw der Hongaren. Inval van de Oostenrijkers in Beieren. Inneming van Munchen. Verwoesting van Beieren. De oorlog in Silezië. Vredesonderhandelingen van Klein-Schellendorf. De onderhandelingen afgebroken. Het verdrag van Frederik II met Beieren en Saksen. De Pruisen in Moravië en Bohemen. Schitterende overwinning van Frederik II. De Breslauer (Berlijner) vrede. Afstand van Silezie aan Pruisen.

Met eene mengeling van vrees en blijdschap zag het Pruisische volk, vooral het hof, de regeering van den jongen koning tegemoet. Vrees woonde er in het hart van de gunstelingen van Frederik Wilhelm, van zijne vrienden en metgezellen, die den ouden koning in het tabakscollege omringd hadden, en die zich dikwijls uit al te groote dienstvaardigheid voor den overledene als vijanden van den kroonprins hadden gedragen.

Zij vreesden, dat nu zijn wraak hun hoofd treffen zou, dat zij uit hunne posten ontslagen zouden worden.

De jonge heeren van het vroolijke hof te Rheinsberg jubelden daarentegen den nieuwen koning te gemoet. Hen wachtten nu de invloedrijkste eereplaatsen; hun behoorde nu zeker de regeering — de wereld stond voor hen open!

Maar aller verwachtingen werden teleurgesteld: de gelukzoekers, die uit alle deelen van Duitschland naar Berlijn waren geijld, om eerepostjes

machtig te worden, werden streng afgewezen; zelfs de hovelingen van Rheinsberg ontvingen slechts zeer ondergeschikte betrekkingen, welke juist voor hunne bekwaamheden pasten; zij noemden later den dag der troonsbestijging van Frederik II la journée des dupes (den dag der bedrogenen) — den eersten April — omdat hunne hoop zoo geheel de bodem was ingeslagen. Den plicht der dankbaarheid verwaarloosde de jonge koning echter volstrekt niet. Hij riep zijn ouden trouwen vriend en leermeester, den verbannen Duhan, dadelijk door een hartelijken brief aan het hof terug. Den vader van den ongelukkigen Katte benoemde hij tot veldmaarschalk en verhief hij tot graaf.

Ook Keith keerde naar Berlijn terug, hij werd tot stalmeester en kolonel van het leger benoemd. De zonen van den kamerpresident von Munchow te Küstrin, wier vader den kroonprins gedurende zijne gevangenschap aldaar liefdevol en vriendelijk behandeld had, ontvingen velerlei gunstbewijzen. Maar al diegenen, die slechts door vroolijke, dikwijls zelfs lichtzinnige scherts te Rheinsberg tot het genoegen van den prins hadden bijgedragen, mochten niet op hooge staatsposten rekenen.

Zelfs de schoone Dora Ritter, welke om zijnentwil zoo onrechtvaardig was gestraft en zoo veel had moeten lijden, wekte geene dankbare herinnering bij den koning op. Hij bekommerde zich niet om haar. Zij was met eenen huurkoetsier Schomer getrouwd en leefde met haren man te Berlijn in behoeftige omstandigheden. Later gelukte het haar slechts met moeite, voor haren man den post van commissaris der huurrijtuigen te verkrijgen.

Op zijne voormalige vijanden, die hem vroeger dikwijls gekrenkt hadden, nam Frederik II geen wraak. Grumbkow, die den kroonprins het diepst had beleedigd, was vóór Frederik Wilhelm I gestorven, maar er leefden nog velen, die in den strijd tusschen vader en zoon ijverig voor den eersten partij hadden getrokken. Hunne vrees, dat zij nu straf zouden ontvangen, werd evenzeer beschaamd als de verwachting van velen zijner vrienden, die op hooge staatsposten hadden gehoopt. Een zijner ijverigste tegenstanders, kolonel von Derschau, benoemde Frederik II zelfs tot generaal-majoor; ook andere trouwe dienaars en vrienden van zijn vader behandelde hij met hooge achting.

Toen de beroemde veldheer, vorst Leopold von Dessau, weenend bij Frederik kwam en hem smeekte, dat hij hem en zijnen zoon hunne plaatsen in het leger en hun tegenwoordigen invloed zou laten behouden, antwoordde Frederik vriendelijk, dat hij noch den vorst noch zijnen zoon in eenig opzicht zou tegenwerken, daar hij hoopte, dat zij hem even trouw zouden dienen als zijnen vader. Wat echter aanzien en invloed betrof, zoo zou gedurende zijne regeering niemand aanzien bezitten dan hij zelf en ook niemand invloed uitoefenen. Den toenmaligen minister van financiën, von Boden, wien de kroonprins tot nu toe weinig genegen was, maar wiens groote bekwaamheid hij niet loochenen kon, liet de koning zijn post behouden; hij bewees hem zelfs bijzondere gunst.

Frederik legde bij de aanvaarding zijner regeering eene bewonderenswaardige gematigdheid aan den dag. De schandelijkste misbruiken trachtte hij, wel is waar, dadelijk af te schaffen, aan alles sloeg hij de hand ter verbetering, maar nergens deed hij het met geweld; in plaats van omver te werpen, trad hij als een kalm en verstandig hervormer op, die uit het bestaande het betere tracht te doen voortkomen. Over den geest,

waarin hij dacht te regeeren, sprak hij na zijne troonsbestijging zijne meening klaar en duidelijk tegenover zijne staatsminister uit, toen zij den 2en Juni voor hem verschenen om hunnen eed af te leggen:

„Wij danken u voor de trouwe diensten, die gij zijne majesteit onzen zeer geliefden vader hebt bewezen, zoo sprak hij tot zijne ministers, „maar het is onze bedoeling niet, dat gij in het vervolg ons zult verrijken en onze arme onderdanen onderdrukken. Gij zult met evenveel zorg voor de belangen des lands als voor ons welzijn waken, en zooveel te meer, daar wij van geen verschil willen weten tusschen ons eigen voordeel en dat van het land; zorgt, dat aan het welzijn van den lande niet het onze worde voorgetrokken, wanneer beiden niet kunnen vereenigd worden."

In zijne jeugd was Frederik geen liefhebber van de uniform geweest. De oude generaals vreesden derhalve, dat zij in hem geen oorlogszuchtigen koning zouden hebben; dat hij alleen smaak zou vinden in de bevordering van wetenschap en kunst, den soldatenstand verachten en misschien wel het leger verminderen zou. Maar ook zij bedrogen zich, want Frederik had grootsche plannen in het hoofd, hij wilde van zijn klein koningrijk een belangrijken schakel in de Europeesche statenketen smeden. Hij zegt zelf in zijne geschiedenis van het huis Brandenburg, als hij de verheffing van Pruisen tot een koninkrijk door Frederik I verhaalt: „dat het een lot was, hetwelk koning Frederik I al zijnen opvolgers toewierp en waardoor hij hun scheen toe te roepen: „ik heb u een titel verworven, maakt u dien waardig; ik heb den grond tot uwe grootheid gelegd, gij echter moet het werk voltooien."

Tot uitvoering van zijne eerzuchtige plannen had hij het leger noodig, waartoe zijn vader door zijne groote liefhebberij voor den soldatenstand den grond gelegd had. Hoe weinig hij ook van nature tot den slobkousendienst geneigd was, toch gevoelde hij de behoefte voor Pruisen aan een flink geoefend en strijdvaardig leger.

De buitensporig kostbare reuzengarde van den overleden koning was in zijn oog geheel overbodig; hij ontbond haar dan ook onmiddellijk na de begrafenis zijns vaders en gebruikte de reuzen gedeeltelijk als livereibedienden en portiers, gedeeltelijk lijfde hij ze bij de andere regimenten in. De op die wijze bespaarde gelden gebruikte de koning om het leger te vermeerderen, en spoedig had hij het met meer dan 10000 man versterkt.

Voor de zorg om de weerbaarheid van het land te verhoogen vergat Frederik intusschen de verstandelijke ontwikkeling zijner onderdanen niet. Dat Pruisen heden ten dage in geheel Europa de staat der verstandelijke ontwikkeling genoemd wordt, heeft het aan zijnen Frederik den Grooten te danken.

Dadelijk bij de aanvaarding zijner regeering vaardigde de koning eene reeks van belangrijke verordeningen uit. Hij bevrijdde de pers van de lastige censuur. Hij gaf den boekhandelaar Spener een privilege voor eene nieuwe courant en beval zijnen minister dat de „Berlijnsche berichten over staatkundige en wetenschappelijke zaken, welke tot motto voerden: Waarheid en vrijheid", zonder censuur gedrukt moesten worden.

Het baarde geen gering opzien onder de koninklijke raden van geheel Duitschland, toen de minister verkondigde, dat aan den Berlijnschen couranten-redacteur eene onbelemmerde vrijheid zou worden gelaten

om in het artikel „Berlijn" over alles wat er in de hoofdstad voorviel te schrijven wat hij wilde, zonder dat dit gecensureerd mocht worden.

De koning had op de bedenkingen van den minister, dat bij zooveel vrijheid de couranten toch gevaarlijk konden worden, geantwoord: „couranten moeten niet belemmerd worden, als zij interessant zullen zijn."

Ook de academie van wetenschappen, welke door de weinig doeltreffende inrichting, welke Frederik Wilhelm haar gegeven had, en door de hofnarren, die hij als hare presidenten had aangesteld, bijna geheel was ontbonden, werd weder in hare eer hersteld. Frederik riep de voortreffelijkste geleerden uit alle landen naar Pruisen, ook den beroemden filosoof Wolff, die gaarne weder zijne plaats te Halle innam en daar zeer eervol ontvangen werd.

Een koninklijk bevel bepaalde uitdrukkelijk, dat voortaan alleen zulke Pruisen staatsbetrekkingen zouden verkrijgen, die ten minste twee jaar aan eene Pruisische academie hadden gestudeerd.

Ook voor de rechtspleging zorgde Frederik terstond na zijne komst aan de regeering. In de toenmalige, zoo onmenschelijke rechtsgebruiken voerde hij eene belangrijke verandering in, daar hij reeds vier dagen na de aanvaarding der regeering de pijnbank, op zeer enkele uitzonderingen na, bij koninklijk bevel ophief. Later werd zij geheel uit de Pruisische rechtspleging verbannen. Frederik gaf door dezen maatregel den overigen staten van Europa een loffelijk voorbeeld.

Ook het beroemde woord des konings over de godsdienstige verdraagzaamheid, hetwelk nog in onze dagen zoo dikwijls als eene waarschuwing aan de Europeesche vorsten wordt toegeroepen, is reeds uit deze eerste regeeringsdagen van Frederik den Grooten afkomstig.

Toen namelijk zijn minister van eeredienst hem vroeg, of de katholieke scholen, waarin, zooals men meende, dikwijls protestanten tot het katholicisme werden overgehaald, gesloten moesten worden, riep de koning uit: „alle godsdiensten moeten geduld worden; dan moet de generaal fiscaal er maar het oog op houden, dat de eene der andere geen afbreuk doe, want hier moet ieder op zijne eigene wijze zalig worden."

Al deze hervormingen gingen eenig en alleen van Frederik zelven uit; zij waren zijn eigen werk. Hij was de koning, de ministers waren slechts de werktuigen van zijnen wil; hij zelf onderzocht en bestuurde alle zaken. Deze zelfstandigheid van den koning was vooral den gezanten der vreemde mogendheden een doorn in het oog. Aan alle hoven heerschte de schandelijke gewoonte, dat de gezanten, de ministers en andere invloedrijke personen hunne plannen door middel van omkooping doorzetten. Dit was nu echter te Berlijn voortaan onmogelijk, want, zoo als een vreemde gezant aan zijn hof berichtte: „de koning doet alles zelf, de eerste minister heeft niets te doen, dan de hem rechtstreeks uit het kabinet toekomende bevelen uit te vaardigen."

Er was niemand in de nabijheid des konings, die zijn geheele vertrouwen bezat, van wien een gezant zich had kunnen bedienen, om met goed gevolg zijne plannen te bevorderen.

Terwijl de jonge koning zich onvermoeid aan de regeeringszaken wijdde, terwijl hij zijn land doorreisde, om hulde zijner onderdanen te ontvangen, terwijl hij alles regelde, bevelen gaf en regeerde, vond hij toch nog tijd om met zijne geestige vrienden de kunst en de muziek te

beoefenen, op concerten zelf de fluit te bespelen, te dichten en zich zelfs met ernstige wetenschappelijke studiën bezig te houden. Hij vond zelfs gelegenheid om op eene reis naar de Westfaalsche provinciën een uitstapje naar Straatsburg te maken, ten einde de Fransche troepen in oogenschouw te nemen en op het slot Moyland bij Cleef eene samenkomst met Voltaire af te spreken, om dezen persoonlijk te leeren kennen.

Hadden hem vroeger de werken des Franschen dichters verrukt, nu was hij over zijn persoon niet minder opgetogen. Kort na zijne samenkomst schreef hij aan zijnen vriend Jordan: „Voltaire is zoo welsprekend als Cicero, zoo aangenaam als Plinius, zoo wijs als Agrippa; met één woord, hij vereenigt in zich alle deugden en talenten van de drie grootste mannen der oudheid. Zijn geest werkt onophoudelijk, iedere droppel inkt, die uit zijne pen vloeit, wordt een getuigenis van zijn vernuft; hij heeft ons zijn heerlijk treurspel Mahomet voorgedragen; wij waren er verrukt over; ik kon slechts bewonderen en zwijgen. Gij zult mij bij mijne terugkomst zeer opgewonden vinden, maar bedenk, dat ik twee dingen heb gezien, waarnaar altijd mijn hart was uitgegaan, Voltaire en Fransche troepen.''

Na de Westfaalsche reis wilde Frederik te Rheinsberg uitrusten van de doorgestane vermoeienissen en zich herstellen van eene koude koorts, die hem kwelde, toen hem daar door ijlboden den 25en October 1740 het belangrijke bericht gebracht werd, dat keizer Karel VI den 20en October gestorven was, eene tijding, die hem weer tot nieuwe gewichtige werkzaamheden riep.

Keizer Karel VI, die in de laatste jaren zijner regeering zulke groote verliezen geleden had, was toch gerust over de toekomst zijner dochter gestorven, want door bijna alle Europeesche mogendheden was de pragmatieke sanctie, welke der aartshertogin Maria Theresia de erfopvolging in de Oostenrijksche landen moest verzekeren, erkend. Als koningin van Hongarije en Bohemen, als heerscheresse over Oostenrijk en de daarmede verbonden landen, over Lombardije en de vroegere Spaansche Nederlanden volgde Maria Theresia haren vader op. De jonge koningin was den 13en Mei 1717 geboren en den 12en Februari 1736 in het huwelijk getreden met hertog Frans van Lotharingen, den groothertog van Toscane. Maria Theresia was eene schoone, beminnelijke vrouw van een bijna mannelijk karakter. De kracht van den ouden Habsburgschen stam, die in de laatste mannelijke spruiten van dit geslacht bijna geheel scheen uitgedoofd, herleefde weder in deze begaafde vrouw; maar zij had ook al hare kracht noodig, want nauwelijks had zij haar erfgoed, de haar door de pragmatieke sanctie gewaarborgde heerschappij over de gezamentlijke Oostenrijksche landen aanvaard, toen van alle zijden machtige vijanden tegen haar opstonden.

Reeds weinige dagen na den dood des keizers verklaarde de gezant van den keurvorst Karel Albrecht van Beieren, aan het Weener hof, dat hij de aartshertogin Maria Theresia niet als koningin van Hongarije en Bohemen erkennen kon, dewijl het bezit van de geheele Oostenrijksche monarchie zijnen heer, den keurvorst Karel Albrecht, toekwam.

Karel Albrecht had de pragmatieke sanctie nooit erkend en zelfs tegen haar op den rijksdag te Regensburg geprotesteerd en dus kon hij, zonder zich aan woordbreuk schuldig te maken, zijn vermeend recht laten gel-

den en hij deed dit niet zonder hoop op een goeden uitslag, want door het Fransche hof was hem in het geheim krachtige hulp toegezegd. De keurvorst beriep zich daarop, dat hij van de oudste dochter van keizer Ferdinand I afstamde, en dat hij daarom betere en oudere, ook door een testament van dezen keizer bekrachtigde aanspraken op de Oostenrijksche monarchie bezat, dan Maria Theresia. Zijn gezant verliet Weenen, nadat hij nadrukkelijk het recht zijns keurvorsten verdedigd en een protest tegen de erfopvolging van de aartshertogin Maria Theresia ingediend had. Een nieuwe successie-oorlog dreigde uit te barsten. Maria Theresia echter zag dien met kalm vertrouwen tegemoet, want hare rechten waren haar door de overige staten van Europa gewaarborgd en zij geloofde op hun bondgenootschap tot bescherming van die rechten te kunnen rekenen. Welke pijnlijke teleurstelling wachtte haar! Weldra zou zij moeten ondervinden, dat het den vorsten van dien tijd aan trouw en rechtschapenheid ontbrak, dat zij er geen bezwaar in vonden een gegeven woord te breken, wanneer hun voordeel dit meebracht. Hebzucht en dorst naar veroveringen vervulden gelijkelijk het gemoed van alle Europeesche vorsten. Het bewijs daarvan zou Maria Theresia ontvangen, toen plotseling een nieuwe vijand tegen haar opstond, die voor haar gevaarlijker dan al de anderen worden zou.

Koning Frederik II van Pruisen had reeds den 31en October Maria Theresia uitdrukkelijk als koningin van Hongarije en Polen erkend en hierdoor het bewijs gegeven, dat hij de pragmatieke sanctie als geldig beschouwde. Hij had geen protest ingediend tegen de erfopvolging van de jonge koningin in geen enkel deel van hare landen. Onmogelijk kon dus Maria Theresia hem voor een geheimen vijand houden, die gereed stond om van de zwakheid van den Oostenrijkschen staat partij te trekken, ten einde zich in het bezit van een welvarend land te stellen, en toch was dit het geval.

Het bericht van den dood des keizers was nauwelijks te Rheinsberg aangekomen of ook Frederik II vatte het besluit op, om van de aanvankelijk gunstige omstandigheden gebruik te maken, ten einde Silezië te veroveren. Een gunstiger tijdstip voor zulk eene onderneming kon hij wel nooit vinden. Hij bezat een talrijk, wel toegerust leger, en, dank zij de gierigheid zijns vaders, eene goed gevulde schatkist, terwijl Oostenrijk arm aan geld was en geen leger op de been kon brengen. Maria Theresia, wier erfopvolging door den keurvorst van Beieren bedreigd werd, scheen hem eene vijandin toe, die zeer gemakkelijk te overwinnen was.

Een voorwendsel voor de verovering van Silezië liet zich gemakkelijk uitdenken. Wanneer heeft het daaraan ooit een veroveraar ontbroken? Voor meer dan twee eeuwen, in het jaar 1537, had de keurvorst Joachim van Brandenburg met den hertog Frederik van Liegnitz, Brug en Wohlan eene verbintenis omtrent de erfopvolging gesloten. Wel had keizer Ferdinand I deze niet erkend, maar de Brandenburgsche keurvorsten hadden altijd hunne rechten daarop gehandhaafd, hoewel het Oostenrijksche keizershuis, na het uitsterven van den Leignitschen stam, het opengevallen erfgoed aan zich had getrokken. Den grooten keurvorst was eindelijk zijn erfrecht voor de Kreits van Schwiebus afgekocht, maar deze was door koning Frederik I, toen hij nog keurprins was, weder aan Oostenrijk afgestaan.

De aanspraken, welke koning Frederik II volgens de genoemde overeenkomst en nog andere verdragen, welker vermelding ons te ver zou

doen afdwalen, op de Silezische hertogdommen kon doen gelden, waren meer dan twijfelachtig en deels verjaard, deels door andere verdragen opgeheven. (*) Daarover bekommerde Frederik zich echter weinig. Er waren immers geleerden genoeg, die wel in staat waren om een schijnbaar recht aan het volk als een volkomen gegrond en wettig recht voor te spiegelen. Deze taak werd opgedragen aan den heer von Ludwig, die meermalen over de Pruisische aanspraken op Silezië geschreven had, en die haar op de beste wijze door middel eener verhandeling vervulde.

Niet het bewustzijn, dat Silezië hem van rechtswege toekwam, maar een andere, onedele drijfveer bewoog Frederik tot den oorlog. Voor korten tijd nog was het zijn hoogste streven geweest, zich door dichtwerken en wetenschappelijken arbeid een onsterfelijken roem te verwerven, maar na zijne troonsbestijging was hij op dit punt geheel veranderd.

Eene onverzadelijke eerzucht vervulde de ziel van den jongen vorst. Hij brandde van verlangen om zich den roem van een groot, zegevierend veldheer in de geschiedenis te verwerven. Hij heeft dit dikwijls openlijk uitgesproken. Zoo schrijft hij den 3en Maart 1741 aan Jordan: „Mijne jeugd, het vuur der hartstochten, de begeerte naar roem, zelfs, om u niets te verbergen, nieuwsgierigheid en eindelijk een geheim instinct hebben mij aan de zoete rust, die ik genoot, onttrokken, en het genoegen om mijn naam in de dagbladen en later ook in de geschiedenis te zien vermeld, heeft mij verleid."

En verder nog: „Wat zijn vermoeienissen, wat zijn zorgen en gevaren in vergelijking met den roem? Het is zulk een sterke hartstocht, dat ik niet begrijp, dat hij niet iedereen het hoofd op hol brengt."

Op Frederik's besluit volgde spoedig de uitvoering. Slechts weinigen van zijne meest vertrouwde vrienden wijdde hij in zijn plan in; in het geheim echter liet hij toebereidselen maken. Door een onverhoedschen aanval, die Maria Theresia geheel onvoorbereid treffen moest, wilde hij Silezië bemachtigen, daarom maakte hij zijne plannen niet openbaar. Terwijl hij over dag met rusteloozen ijver arbeidde, vierde hij 's avonds te Rheinsberg en toen hij den 21en December naar Berlijn teruggekeerd was, ook daar een vroolijk feest.

In weerwil van al zijne voorzorgen kon Frederik II zijne uitrustingen toch niet geheel verborgen houden. Toen de troepen zich in het land begonnen te bewegen, toen te Frankfort a/O en elders magazijnen aangelegd werden, verbreidde zich het gerucht, dat de koning een inval in Silezië voorhad.

De Oostenrijksche gezant te Berlijn verwittigde zijn hof van het gevaar, waarin Oostenrijk verkeerde, maar de staatsraad van Maria Theresia kon niet gelooven, dat de koning van het kleine Pruisen het wagen zou, het machtige Oostenrijk aan te vallen. Men kon hem tot niets meer bewegen, dan tot het zenden van een tweeden gezant, den markies von Botta, naar Berlijn, wien de taak werd opgedragen, de plannen des konings uit te vorschen. De markies von Botta was nauwelijks te Berlijn aange-

(*) Bijna in alle Pruisische geschiedboeken worden op hoogst partijdige wijze de aanspraken van Frederik den Grooten op Silezië als volkomen wettig voorgesteld. De Pruisische geschiedschrijvers zouden gaarne hunnen held vrijpleiten van de beschuldiging, dat hij de zwakheid eener vrouw had misbruikt tot een schandelijken veroveringskrijg.

komen, of hij verkreeg aanstonds de zekerheid, dat Frederik in Silezië wilde vallen. In December had de koning alle troepen in gereedheid om de stoute onderneming aan te vangen. Hij zond zijn eigen gezant, graaf Gotter naar Weenen, om voor den vorm aan Maria Theresia voorslagen te doen aangaande den afstand van Silezië; alleen echter voor den vorm, want hij wist zeer goed, dat al zijne voorstellen door het Oostenrijksche hof zouden worden afgewezen.

Frederik bood aan, de gezamenlijke landen van het huis Oostenrijk tegen alle vijanden der koningin te verdedigen en al zijn invloed aan te wenden, opdat de gemaal der koningin de Duitsche keizerskroon bij de verkiezing zoude ontvangen; daarvoor echter eischte hij den geheelen afstand van de gezamenlijke Silezische provinciën tegen eene schadeloosstelling van twee millioen gulden. Graaf Gotter had het bevel ontvangen om zijne reis te vertragen en eerst dan te Weenen aan te komen, wanneer de Pruisische troepen Silezië waren binnengerukt. Ook was hem tegelijk de last opgedragen, der koningin eene oorlogsverklaring ter hand te stellen, in geval de afstand van Silezië geweigerd werd.

Wat Frederik had verwacht, gebeurde. Het kwam bij de Oostenrijksche staatsraden niet op, zulk eene schoone provincie zonder oorlog op te offeren. Zij bespotten den koninklijken gezant, terwijl zij hem antwoordden: „Een vorst, die als rijksopperkamerheer voor den keizer het waschbekken moest ophouden, had het recht niet der dochter des keizers wetten voor te schrijven.” Zoo bleef dus den koning, zooals hij verwacht had, alleen de oorlog over, dien hij eigenlijk reeds was begonnen. Vóór het vertrek der troepen naar Silezië had de koning nog eens zijne officieren bijéén geroepen en met de volgende woorden afscheid van hen genomen: „Ik onderneem eenen oorlog, mijne heeren, waarin ik geene andere bondgenooten heb, dan uwe dapperheid en uwen goeden wil. Mijne zaak is rechtvaardig en ik vertrouw op den goeden uitslag. Herinnert u steeds den roem, dien uwe voorvaderen op de velden van Warschau, van Fehrbellin en in den Pruisischen winterveldtocht hebben verworven. Uw lot is in uwe handen. Eerbewijzen en belooningen wachten, dat gij ze door schitterende daden zult verdienen. Maar ik behoef u niet tot het behalen van roem aan te vuren. Hij alleen staat u voor oogen; hij alleen is het waardig voorwerp van al uw streven. Wij zullen troepen bestrijden, die onder prins Eugenius den hoogsten roem hebben behaald. Deze vorst is niet meer; maar toch zal de zege voor ons niet minder eervol zijn, daar wij ons met zulke dappere soldaten hebben te meten. Vaart allen wel! Reist af! zonder dralen volg ik u naar de plaats des roems, die ons wacht!”

Den 13en December gaf men in het koninklijk slot te Berlijn een schitterend gemaskerd bal. Frederik was uitermate vroolijk; hij mengde zich onder de dansenden; maar terwijl alles in vollen gang was, terwijl in de schitterend versierde zalen de maskers bont door elkaar wemelden, verliet hij heimelijk het feest. Nadat hij het maskeradepak met de uniform verwisseld had, begaf hij zich in aller ijl naar Silezië. Den 14en kwam hij reeds in de grensstad Crossen aan.

De in Crossen gelegerde troepen waren door een slecht voorteeken verschrikt. De klokkenstoel in den kerktoren was ingestort en de klokken waren naar beneden gevallen. Frederik wist echter het ongelukkig voorteeken in een gelukkig en de neerslachtigheid der bijgeloovige soldaten in

blijde hoop op de overwinning te herscheppen. „Hebt goeden moed," riep hij hun toe, „wat hoog is, zal vernederd worden; — de val van de klok beteekent den val van het huis Oostenrijk; aan ons derhalve de overwinning!"

Den 16en December rukte Frederik Silezië binnen; nergens ontmoetten zijne troepen eenigen tegenstand. De protestantsche inwoners, die tot dusver onder den zwaren druk van Oostenrijk gezucht hadden, ontvingen den koning en zijne troepen met gejuich en ook de katholieken onderwierpen zich gewillig aan den veroveraar, omdat Frederik zich overal in godsdienstzaken als een hoogst verdraagzaam vorst deed kennen. De strenge tucht onder de Pruisische troepen droeg er ook niet weinig toe bij, om de Sileziërs met den overwinnaar te verzoenen.

De gemeentebesturen wisten echter dikwijls niet, hoe zij zich tegenover den koning moesten gedragen. Tegenstand konden zij het doordringend Pruisisch leger niet bieden, en toch vreesden zij de wraak van Oostenrijk, in geval de oorlog voor Pruisen een ongunstig einde mocht nemen. Ten gevolge van dit alles namen zij dikwijls tot zeer vreemde redmiddelen de toevlucht. Toen de Pruisische troepen b. v. voor Grunberg aankwamen, vonden zij de poorten der stad gesloten. Een officier eischte in naam des konings de overgave. Hij werd op het raadhuis gebracht en vond daar den burgemeester met den raad plechtig in vol ambtsgewaad vergaderd. Toen de officier de sleutels der stad opeischte, werd hem onder vele verontschuldigingen te kennen gegeven, dat de sleutels niet konden en mochten gegeven worden. Op de bedreiging echter, dat in dit geval de stad, die zich verzette, zonder eenige middelen ter verdediging te bezitten, als eene veroverde stad zou worden behandeld, antwoordde de burgemeester schouderophalend: „Hier op de tafel liggen de sleutels; onder geenerlei voorwendsel zal ik ze u geven, wanneer gij ze echter nemen wilt, kan ik het niet verhinderen."

Lachend nam de officier de sleutels weg; de troepen rukten binnen en de burgemeester werd nu verzocht, volgens krijgsgebruik, de sleutels weer af te halen. Hij weigerde dit echter beslist en eischte dat dezelfde Pruisische officier ze weer op dezelfde plaats zou nederleggen, van waar hij ze had weggenomen. Onder muziek en trommelslag geschiedde dit op Frederik's bevel, die hartelijk om den standvastigen burgemeester had gelachen.

Bijna nergens ontmoetten de Pruisische troepen tegenstand. Slechts de drie vestingen Glogau, Brieg en Reisse hielden de poorten gesloten en moesten dus belegerd worden. Ook Breslau werd zonder slag of stoot ingenomen. Frederik II stond, om de burgers voor zich te winnen, der hoofdstad van Silezië onzijdigheid toe, omdat zij ook onder de Oostenrijksche heerschappij het voorrecht had bezeten, vrij te zijn van bezetting. Heldendaden werden in dezen veldtocht door de Pruisen niet verricht; want de verovering van een land, dat geen tegenstand bood, omdat het op den oorlog in het geheel niet was voorbereid, kan niet als eene roemrijke onderneming beschouwd worden. Het was den Pruisen niet eens gelukt de drie vestingen, die zich verdedigden, in te nemen.

Toch gevoelde Frederik II zich zeer gelukkig over dezen goeden uitslag. Hij liet zijne troepen de winterkwartieren betrekken en keerde zelf naar Berlijn terug, om nieuwe toebereidselen te maken voor den veldtocht, die in het voorjaar weder beginnen zou.

De koningin Maria Theresia had tot nu toe weinig kunnen doen, om haar Silezië tegen den koning van Pruisen te beschermen. Dank zij de zorgeloosheid van den overleden keizer, was Oostenrijk niet tot een oorlog uitgerust. Het zwakke Oostenrijksche leger stond sedert den laatsten oorlog met de Turken in Hongarije en kon niet zoo spoedig, als noodig was, naar Silezië worden overgebracht. Eerst toen de oorlog reeds begonnen, ja Silezië reeds veroverd was, kon Maria Theresia een aanvang maken met ernstige krijgstoerustingen, die krachtig werden doorgezet. De veldmaarschalk von Neipperg verzamelde in de eerste maanden van het jaar 1741 een leger bij Ollmutz en rukte daarmede Opper-Silezië binnen.

Frederik II was intusschen den 1en Februari 1741 naar het oorlogstooneel gesneld, om de krijgsoperatiën te hervatten. De vesting Glogau werd in den nacht van den 9en Maart stormenderhand door de Pruisen genomen. Daarentegen werd het beleg van Brieg opgebroken, om de Pruisische legermacht, die nu een machtigen vijand tegenover zich had, des te beter samen te trekken.

Nu moest het blijken of de moedige Pruisische koning kracht en geluk genoeg bezitten zou om zijne gemakkelijk behaalde veroveringen te behouden. Den 10en April ontmoetten de beide vijandelijke legers elkander bij Mollwitz. Frederik had den nacht voor den slag geen oog gesloten; eene koortsachtige gejaagdheid had zich van hem meester gemaakt; Hij kon volstrekt niets eten. Hij wist, dat de slag beslissend zijn zou. daarvan hing zijn lot, ja de roem van zijn leven af. Hij vertrouwde zich zelf het opperbevel niet toe: daarom droeg hij het den ervaren veldmaarschalk Schwerin op.

Kurt Christoffel, graaf van Schwerin (geboren in het jaar 1684), was een generaal uit de school van Eugenius en Marlborough, onder wie hij in de Nederlanden gestreden had; hij verdiende volkomen het vertrouwen, dat de jonge koning in hem stelde.

De beide vijandelijke legers waren elkander vrij gelijk in getalsterkte. De Pruisen hadden 16000 man voetvolk en 60 stuks geschut, doch niet meer dan 3200 ruiters. De Oostenrijkers telden slechts 11000 man voetvolk en 18 kanonnen, maar daarentegen 8000 ruiters, en dit was in dien tijd, toen de ruiterij dikwijls den uitslag van den slag besliste, van geen gering belang. Eerst na den middag, tegen twee uur van den 10en April, begon de eigenlijke slag.

Hij scheen aanvankelijk ongelukkig voor Pruisen te zullen zijn. De Oostenrijksche ruiterij wierp zich met schitterende dapperheid op den Pruisischen rechtervleugel, sloeg hem terug, hieuw de kanoniers bij hunne stukken neder en richtte de kanonnen op het Pruisische voetvolk.

De koning sidderde; hij vreesde den slag te zullen verliezen en op den wensch van den veldmaarschalk Schwerin, die duchtte, dat 's konings gebrek aan zelfvertrouwen misschien een ongunstigen invloed op den uitslag van het gevecht uitoefenen zou, besloot hij na eenig tegenstreven, zich naar eene achterwaarts geplaatste legerafdeeling te begeven, om, wanneer het noodig zijn mocht, daarmede den terugtocht van het Pruisische leger te dekken.

Het begon reeds donker te worden; de koning reed aan het hoofd van een klein gevolg naar het stadje Oppeln, waar hij een zijner regimenten hoopte te vinden. Hij reed zoo hard, dat hij het corps gendar-

men, dat hem volgde, ver achter zich liet. Het was midden in den nacht, toen hij voor de poort van Oppeln aankwam. Hij vond haar gesloten. De wacht riep: „Wie daar!" „Een Pruisisch courier!" was het antwoord. Tot verbazing des konings werd de poort niet geopend. Hij beval derhalve eenige officieren van zijn gevolg af te stijgen, om nader te onderzoeken, om welke redenen de poort gesloten bleef. Daar knalden echter plotseling geweerschoten door de tralies van de poort; een bewijs dat een troep Oostenrijksche huzaren de stad bezet had.

De koning liep het grootste gevaar van gevangen genomen te worden; in vliegenden ren ijlde hij dus terug. Met het aanbreken van den dag kwam hij te Löwen aan, een stadje, ongeveer halfweg tusschen Oppeln en Mollwitz gelegen. Hier trof hij een officier aan, die hem berichtte, dat de Pruisen bij Mollwitz eene schitterende overwinning behaald hadden. Vol blijden moed ijlde de koning terstond naar het slagveld terug. In éénen rid had hij 14 mijlen afgelegd en de „Mollwitzer schimmel," die hem op dien langen rid gedragen heeft, wordt daarom in de Pruisische geschiedenis in eervol aandenken gehouden. De slag bij Mollwitz is noch door de sterkte der strijdende legers, noch door de verliezen, welke geleden werden belangrijk; en toch heeft hij in dien tijd een hoogst belangrijken invloed gehad. Hij bewees aan de vorsten van Europa, dat Frederik II geen onbezonnen avonturier was, dat zij voortaan de zoo stoutmoedig optredende macht van Pruisen niet zouden kunnen voorbijzien; hij verhaastte de uitbarsting van eene samenzwering, die zich onder de vijanden der jonge koningin Maria Theresia had gevormd en die tot doel had, de vernietiging van de Oostenrijksche monarchie.

De ziel van deze samenzwering was aan het Fransche hof de graaf van Belleïsle, die tegen den wensch van den vredelievenden kardinaal Fleury doorzette, dat Frankrijk met den koning van Spanje en den keurvorst van Beieren in geheime onderhandeling trad. Evenals de keurvorst van Beieren maakte ook de koning van Spanje, hoewel hij de pragmatieke sanctie erkend had, aanspraak op de Oostenrijksche erflanden, Frankrijk ondersteunde deze aanspraken en verklaarde, dat het alleen de pragmatieke sanctie had erkend, behoudens de rechten van derden. Ook koning August van Polen trad nu als keurvorst van Saksen met de aanspraken op, die zijne gemalin, als oudste dochter van keizer Jozef I, op de Oostenrijksche erflanden kon doen gelden. Hij deed dit, hoewel hij de pragmatieke sanctie erkend en van alle aanspraken op de erfenis zijner gemalin uitdrukkelijk afstand gedaan had. Het bleek nu weder klaar als de dag, welke geringe waarde alle verdragen hadden, die door de Europeesche vorsten gesloten waren. Woordbreuk en trouwloosheid behaalden de overhand op billijkheid en eergevoel; er vormde zich tegen Maria Theresia eene verbintenis van vorsten, die allen door hun woord en hunne eer verplicht waren, om het erfdeel der jonge koningin te beschermen. Ook met de keurvorsten van de Paltz en van Keulen en met de koningin van Sicilië werden verbintenissen aangeknoopt. Daar zoowel de koning van Spanje, als de keurvorst van Beieren en de koning van Polen aanspraken op de Oostenrijksche erfopvolging maakten, die niet te vereenigen waren, scheen een verbond tusschen hen onmogelijk, maar de graaf van Belleïsle wist toch te bewerken, dat de verschillende pretendenten voorloopig deze vraag onbeslist lieten en eerst zich vereenigden, om de Oostenrijksche monarchie des te zekerder te veroveren.

In het legerkamp van Mollwitz kwamen de gezanten van bijna alle Europeesche hoven bijeen; ook de graaf van Belleïsle verscheen daar en hij werd door Frederik II den 27en April 1741 met groote onderscheiding ontvangen. Met een bepaald verdrag met Frankrijk liet de koning van Pruisen zich echter niet in, hoewel hij zijne hulp in den oorlog tegen Oostenrijk in het algemeen, toezeide. Belleïsle reisde daarom naar Beieren en hier gelukte het hem den 22en Mei 1741 het verdrag van Nymphenburg tot stand te brengen tusschen Spanje, Frankrijk en Beieren, waarbij deze drie mogendheden zich tot de verovering van de Oostenrijksche monarchie verbonden, en Frankrijk en Spanje den keurvorst van Beieren hunne ondersteuning toezeiden bij de verkiezing van een keizer.

Ten gevolge van dit verdrag rukten in den zomer van het jaar 1741 twee Fransche legers over den Rijn; het eene wendde zich tegen Hannover, het andere vereenigde zich met het Beiersche leger, om Oostenrijk binnen te rukken.

Zoo was de oorlog begonnen. Maria Theresia stond alleen tegenover de machtigste vorsten van Europa, want de beide eenige bondgenooten, waarop zij rekenen kon, waagden het niet, haar bij te staan. Koning George II van Engeland vreesde voor zijn keurvorstendom Hannover, en ging een onzijdigheidsverdrag aan, dat den 28en October 1741 definitief gesloten werd, en Rusland werd door een oorlog met Zweden bezig gehouden.

De keurvorst van Beieren rukte Oostenrijk binnen, hield een plechtigen intocht in Linz en liet zich daar als aartshertog van Oostenrijk huldigen.

Reeds sidderden de inwoners van Weenen. Reeds waren zij overtuigd dat de keurvorst zijn zegevierenden tocht tegen de hoofdstad richten zou, toen hij, tot de hoogste verbazing en tot niet minder groote vreugde der bedreigde inwoners van Weenen, den weg naar Boheme insloeg. Hij vreesde, dat een Saksisch leger, hetwelk in Boheme was binnengerukt, de Boheemsche kroon voor den keurvorst van Saksen zou bemachtigen, en trok derhalve naar Praag.

Den 26en November nam de keurvorst deze stad bij overrompeling in; hier liet hij zich als koning van Boheme huldigen.

Schitterende overwinningen waren in korten tijd door den keurvorst van Beieren behaald; hij stond op het toppunt van zijn geluk, want den 24en Januari 1742 werd hij te Frankfort tot keizer van Duitschland gekozen. Denzelfden dag echter, toen hij binnen Frankfort als Karel VII tot keizer werd gekroond, den 12en Februari, nam een Oostenrijksch generaal zijne hoofdstad Munchen in.

De keizerskroon zou Karel VII geen geluk aanbrengen. Zijn keizerschap was kort en treurig.

Maria Theresia, de van alle zijden aangevallene, met het verlies harer landen bedreigde koningin, had echter bij het barnen der gevaren, haren moed niet verloren. Er bleef haar bijna niets meer over dan haar Hongaarsch rijk, dat koninkrijk, waarin het Habsburgsche Huis zich alleen door het zwaard van den beul had kunnen staande houden en toch hoopte Maria Theresia bij de Magyaren een trouwen, vasten steun te zullen vinden.

Reeds in den herfst van het jaar 1741 had zij de magnaten tot een rijksdag te Presburg bijeengeroepen. In Hongaarsche kleederdracht, de heilige kroon op het hoofd, den sabel om het schoone lichaam gegord,

verscheen zij met haar zoontje, een zuigeling, den lateren keizer Jozef, op den arm, stralend van verblindende schoonheid, voor de Hongaarsche grooten, en smeekte hen met even moedige als roerende woorden, dat zij haar zouden bijstaan in den vreeselijken strijd, die haar te wachten stond. (*)

„Aan uwe dapperheid, aan uwe heldentrouw geven wij ons en onze kinderen over," riep Maria Theresia den Hongaarschen edelen toe, „op u alleen is al onze hoop gevestigd!"

Met gloeiende geestdrift, verrukt door de schoonheid der koningin, riepen de dappere Hongaren uit eenen mond: Moriamur pro rege nostro Maria Theresia, „wij willen voor onzen koning Maria Theresia sterven," want, volgens hunne oude wetten, welke de vrouwelijke opvolging in de regeering buitensloot, beschouwden zij de edele vrouw als hunnen koning, niet als hunne koningin! — In den kortst mogelijken tijd waren 15000 edelen te paard gezeten; uit Croatië, uit Slavonië verzamelden zich de oorlogszuchtige scharen en na weinige weken stond een leger van meer dan 50000 man onder de wapenen. Binnen zes dagen was Opper-Oostenrijk van vijanden bevrijd; toen drong het leger voorwaarts tegen Beieren, de vijanden rustig in Praag latende. De Beiersche hoofdstad viel den Oostenrijkers in handen; de nieuwe keizer moest zijn verblijf te Frankfort vestigen, daar zijn eigen land door den vijand bezet was. De kolonel der Pandoeren, Menzel, een geboren Saks, richtte in Beieren vreeselijke verwoestingen aan; alle verschrikkingen van den dertigjarigen oorlog werden herhaald onder het bevel van dit legerhoofd en toen nu het landvolk, tot razernij gebracht door de vreeselijke verdrukking, bij massa's dreigde op te staan, liet Menzel het bevel uitvaardigen, dat allen, die met de wapenen in de hand werden gegrepen, elkander wederkeerig neus en ooren moesten afsnijden, en daarna opgehangen zouden worden.

Terwijl de Oostenrijkers zich binnen zoo korten tijd van Beieren meester maakten, waren hunne wapenen niet zoo gelukkig op andere plaatsen van het oorlogstooneel.

Koning Frederik II had na den slag bij Mollwitz Brieg ingenomen, (4 Mei), hij had daarna, onder het zeker gegronde voorwendsel, dat zich in Breslau eene partij bevond, welke voornemens was de Silezische hoofdstad aan de Oostenrijkers te verraden, zijn vroeger gegeven woord gebroken en Breslau door zijne troepen laten bezetten (10 Augustus 1741). Vervolgens had hij bij kleine strooptochten en schermutselingen, waarin vooral de beroemde kolonel bij de huzaren, von Zieten, zich onderscheidde, vele voordeelen behaald. Hij had zich bij de Oostenrijkers zoo gevreesd gemaakt, dat Maria Theresia op raad van den koning van Engeland zich geneigd toonde om met hem te onderhandelen. Den 9den October 1741 kwamen Frederik II, de Engelsche gezant, Lord Hyndfort, en de Oostenrijksche generaal Neipperg te Klein Schnellendorf bijeên, om in het geheim over een vredesverdrag te beraadslagen.

Er werden ook vredesvoorwaarden vastgesteld en tot een wapenstilstand werd besloten. Reisse werd den 31en October aan de Pruisen afgestaan,

(*) Zoo verhaalt de bekoorlijke sage Maria Theresia's aanspraak aan de Hongaarsche edelen. Geheel juist is zij niet. Maria Theresia liet haar zoontje eerst later naar Hongarije komen, toen de Hongaarsche adel zich reeds voor haar wapende. Daar echter de sage aan het karakter van dien tijd is ontleend en in vele geschiedkundige werken als historische waarheid verhaald wordt, wilden wij haar onzen lezers niet onthouden.

terwijl deze den veldmaarschalk Neipperg ongedeerd met zijn leger naar Moravië zouden laten terugtrekken. Tot den vrede kwam het echter niet, daar de Oostenrijkers, niettegenstaande hunne verplichting om het verdrag van Klein Schnellendorf geheim te houden, het toch openbaar maakten. Nu achtte Frederik II zich ook niet meer aan den wapenstilstand gebonden. Hij sloot nu zelfs den 1en en 4en November definitieve verdragen met de keurvorsten van Saksen en Beieren; de laatste stond als koning van Boheme, hem het nog te veroveren graafschap Glatz af, terwijl daarentegen Frederik II ten gunste van het huis Sulzbach, van Gulik en Berg afstand deed.

Met dubbelen ijver hervatten de Pruisen nu den oorlog. Zij drongen Moravië binnen, veroverden het graafschap Glatz en rukten toen, vereenigd met de Saksen in Bohemen voort. Een Saksisch-Pruisisch leger drong nog eens Moravië binnen tot aan Znaïm. Pruisische huzaren vielen in Hongarije en vertoonden zich zelfs bij Stöikerau, vier mijlen van Weenen. Alleen door het gebrek aan veerkracht der Saksers, die het niet waagden de behaalde voordeelen te vervolgen, zag ook Frederik II zich eindelijk (5 April 1742) tot den terugtocht genoodzaakt. De koning gaf ook Moravië op en trok zijne troepen in Bohemen samen. Hier kwam het den 17en Mei 1742 tot een slag, welke die bij Czaslau of bij Chotusitz genoemd wordt. Zij zou beslissen over den uitslag van dezen veldtocht.

De Oostenrijkers, die door den prins van Lotharingen werden aangevoerd, overtroffen in aantal verreweg de Pruisen, die onder het bevel van den koning zelf stonden. De Oostenrijkers brachten 38 bataillons voetvolk en 92 eskadrons ruiterij, maar slechts een weinig geschut in het veld, terwijl de Pruisen niet meer dan 30 bataillons voetvolk en 70 eskadrons, maar daarentegen 82 kanonnen telden. Zoowel aan hunne artillerie als aan het veldheerstalent van hunnen koning en aan de misslagen van den prins van Lotharingen hadden de Pruisen eene schitterende zegepraal te danken.

Frederik was over zijne overwinning ten hoogste verblijd. Hij had zich zelven nauwelijks durven beloven, dat hij zoo onverschrokken in het krijgsgewoel zijn zoude, en in zijne vreugde over zijne nu beproefde dapperheid, schreef hij daarover aan zijnen vriend Jordan:

„Wie zou het voor eenige jaren geloofd hebben, dat de leerling van Jordan in de wijsbegeerte, van Cicero in de welsprekendheid, van Bayle in het denken, in de wereld eene krijgskundige rol spelen zou? Wie zou het geloofd hebben, dat de Voorzienigheid eenen dichter verkozen had, om het Europeesch statenstelsel omver te werpen en de staatkundige berekeningen der regeerende koningen geheel te beschamen? Er gebeuren vele dingen onder de zon, waarvan wij moeielijk rekenschap kunnen geven, en dit feit kunnen wij gerust daaronder rekenen. Het is een komeet, welke de gewone baan doorsnijdt, en zich in eene geheel andere richting beweegt dan de andere planeten."

De overwinning bij Chotusitz had bewezen, dat de koning van Pruisen de gevaarlijkste vijand van Maria Theresia was. Het was voor haar van het hoogste belang, zich met dezen te verzoenen.

Trad Frederik terug van het oorlogstooneel, dan was de overwinning op de andere vijanden gemakkelijk te behalen. Maria Theresia riep daarom de bemiddeling van Engeland in, en de vredesonderhandelingen begonnen.

De roem van den koning van Pruisen had zich door den gelukkigen

uitslag van den veldtocht zoo snel verbreid, dat hij ook tot Frankrijk en Engeland was doorgedrongen. Reeds toen erkenden de grootste mannen, dat de jonge koning bestemd was, om eene hoofdrol op het Europeesch tooneel te vervullen. De kardinaal Fleury schreef in eenen brief aan den koning: „Uwe Majesteit zal scheidsrechter van Europa worden; dit is de roemrijkste rol, welke zij ooït kan op zich nemen;" en de eerste minister van Engeland, lord Walpole, sprak het openlijk uit, dat de koning van Pruisen de weegschaal van Europa in handen hield. Zich met zulk een vorst te verzoenen, hem van het oorlogstooneel te verwijderen, scheen van zóóveel belang, dat zelfs de afstand van Silezië voor keizerin Maria Theresia geen te groot offer was.

De vredesonderhandelingen werden met een gelukkig gevolg bekroond. Den 11en Juni werden te Breslau de voorloopige voorwaarden vastgesteld en den 28sten Juli werd de vrede te Berlijn geteekend. Opper- en Neder-Silezië en het graafschap Glatz, met uitzondering van de steden Troppau en Jägerndorf en van het Silezische gebergte aan gene zijde van de Oppa, vielen den koning ten deel: een grondgebied van ongeveer 700 vierkante mijlen land. Frederik verbond zich daarentegen slechts, om eene pandschuld van 1700000 thaler aan Engeland te betalen.

De voormalige bondgenooten van Frederik II beklaagden zich luide over dezen vrede. Zij noemden hem trouweloos en zij hadden gelijk, want Frederik brak daardoor de gesloten verdragen; maar de bondgenooten hadden geen recht om hem dit te verwijten, daar zij zelven niet minder trouweloos jegens Maria Theresia hadden gehandeld, als de koning van Pruisen jegens hen. Woord- en trouwbreuk om den wil van eigen tijdelijk voordeel golden immers toen als eerste regel in de politiek en werd alleen door de benadeelden gelaakt.

Frederik II stond in zedelijk opzicht volstrekt niet boven zijnen tijd. Zijne politiek was even zelfzuchtig en trouweloos, als die van alle andere Europeesche vorsten. De schat, dien hij van zijn vader geërfd had, was bijna uitgeput. Bij een langeren duur van den oorlog had hij zijne onderdanen met hooge belastingen moeten bezwaren. Hij had misschien nog eenige veroveringen kunnen maken, maar zich moeielijk kunnen staande houden. Om den wil van zijne bondgenooten den oorlog voort te zetten, kwam echter niet bij hem op; hij wist immers, dat zij hem evenzeer zouden prijsgeven, wanneer hun voordeel het eischte. Zoo sloot hij dus den vrede met het plan om Silezië voor zich te behouden door het versterken van de vestingen, door het vermeerderen van zijn leger met 18000 man en door het verzamelen van nieuwe schatten. In vredestijd rustte hij zich toe tot den oorlog, want hij was verzekerd, dat een zegevierende veroveringskrijg door een tweeden moest gevolgd worden.

ZEVEN EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Duitschland. De Oostenrijksche successie-oorlog. Verzoening van Maria Theresia met Saksen. Terugtocht der Franschen uit Boheme. Oorlog in Beieren. Verbond van Maria Theresia met Engeland en Holland. Het pragmatieke leger. Slag bij Dettingen. De Franschen in de Nederlanden. Graaf Maurits van Saksen. Inneming van Menen, Yperen, Doornik en Turnis. Onderhandelingen met Frederik II. De Frankforter Unie. De tweede Silezische oorlog. Inval der Pruisen in Saksen en Boheme. Inneming van Praag. Ongelukkige terugtocht der Pruisen. De Pruisische Leonidas. Dood van keizer Karel VII. Vrede te Füszen. Het verbond van Warschau. Geldverlegenheid van Frederik II. Verkoop van den zilverschat. Veldtocht van het jaar 1745. Gevaarlijke toestand van Frederik II. Overwinning van Frederik bij Hohenfriedberg. Oorlog in Italië en de Nederlanden. Slag bij Fontenoi. Onderhandelingen van Frederik met Oostenrijk. Verkiezing van den groothertog Frans tot keizer. Frederik's overwinning bij Soor. Overwinning der Pruisen bij Katholisch, Hammersdorf en Kesselsdorf. Vrede van Dresden tusschen Oostenrijk en Pruisen. Strijd in de Nederlanden. De slag van Raucourt. Verovering der Oostenrijksche Nederlanden en van Hollandsch Vlaanderen door de Franschen onder Maurits van Saksen en Löwendale. Verheffing van de Oranjepartij en stichting van het erfelijk stadhouderschap. Vredescongres te Aken. De vrede en zijne voorwaarden.

Te rechter tijd, had Maria Theresia met Frederik II vrede gesloten. Was het offer zwaar, dat zij door den afstand van Silezië bracht, groot was ook het voordeel, dat zij van dezen vijand ontslagen was. Na den terugtocht der Pruisische troepen was het overwicht der Oostenrijksche wapenen in Boheme beslissend, vooral daar ook weldra Saksen aan het verbond tegen Oostenrijk ontrouw werd. Koning August verzoende zich met Maria Theresia, zonder echter vrede met haar te sluiten; maar hij trok zijne troepen terug. Het Fransche leger onder de maarschalken Belleïsle en Broglie was nu niet langer in staat om Boheme tegen de Oostenrijksche overmacht te beschermen. Het moest naar Praag terugtrekken. De tegenzin, dien de grijze kardinaal Fleury tegen den hem opgedrongen oorlog gevoelde, was oorzaak, dat deze op zeer slappe wijze gevoerd werd. Belleïsle werd in Boheme niet ondersteund, en weldra zag hij zich door vijanden omringd. Zelfs de terugtocht zou hem geheel afgesneden zijn geworden, als niet tot zijn geluk, Eger, de sleutel tot Boheme, in het bezit van de bondgenooten gebleven ware.

Al nauwer en nauwer werd Praag door de Oostenrijkers onder den prins van Lotharingen ingesloten.

Alle toevoer was den Franschen afgesneden en weldra brak er hongersnood in de stad uit, want alle voorraad was verteerd. Meer dan duizend inwoners stierven van honger; besmettelijke ziekten dunden de bevolking en de Fransche maarschalk Belleïsle moest eindelijk besluiten òf de stad over te geven òf te beproeven zich door den vijand heen te slaan.

In den nacht van den 17en December verliet hij in de grootste stilte met 14000 man Praag; daar de belegeringstroepen zeer slordig gekampeerd lagen, gelukte het hem inderdaad te ontvluchten, maar ten gevolge van de vreeselijke winterkoude verloor hij op den marsch over de met sneeuw bedekte bergen op den korten weg tot Eger, in 11 dagen 4000 man.

In Beieren had het geluk gedurende korten tijd keizer Karel VII toegelachen. Zijnen veldmaarschalk Seckendorf was het gelukt, het land weder te veroveren en Karel VII kon naar Munchen terugkeeren. Toen echter, na de verdrijving der Franschen uit Boheme, prins Karel van Lotharingen een nieuw Oostenrijksch leger naar Beieren voerde, was Karel VII den 8sten Juni 1743 gedwongen om te vluchten. Daar de keizer door de Franschen, die ook na den dood van den kardinaal Fleury (29 Januari 1743) den oorlog slechts zeer flauw voerden, niet genoegzaam werd ondersteund, moest geheel Beieren nogmaals worden ontruimd en Maria Theresia kon zich zelfs in Munchen als vorstin des lands laten huldigen.

Het geluk begunstigde over het algemeen in dezen tijd Maria Theresia. Zij had nieuwe bondgenooten gevonden. Daar Frankrijk in een oorlog tusschen Engeland en Spanje, waarover wij later zullen spreken, vóór Spanje partij had getrokken, zag George II zich daardoor thans genoopt om krachtig voor Oostenrijk op te treden.

Door zijn invloed werd thans ook de Republiek der Vereenigde Nederlanden overgehaald om de wapenen voor de door haar insgelijks erkende pragmatieke sanctie op te vatten. Een leger van 50,000 man, dat naar zijne eigenaardige bestemming den naam Pragmatiek leger verkreeg, was reeds in den herfst van 1742 in de Nederlanden verzameld. Het werd in Februari 1743, niettegenstaande het protest van den koning van Pruisen, door George II door het Gulicksche en Keulsche gebied naar de Main gevoerd. Den 27en Juni 1743 overwon het pragmatieke leger eene Fransche krijgsmacht onder den maarschalk Nouailles bij Dettingen, in de nabijheid van Aschaffenburg, en dwong het tot den terugtocht. Het werd door koning George en prins Karel van Lotharingen, den zwager van Maria Theresia, tot over den Rijn vervolgd.

Daar nu Frankrijk rechtstreeks door den vijand was bedreigd, werd koning Lodewijk XV door zijne toenmalige eerzuchtige maitresse, de hertogin van Chateauroux, bewogen om den strijd krachtig door te zetten.

Tot dusver had Frankrijk als bondgenoot van den keizer slechts om zijnentwil aan den oorlog deelgenomen. Noch aan Maria Theresia, noch den koning van Engeland was de oorlog verklaard. Dit geschiedde eerst den 26sten April en den 15en Maart 1744 begaf Lodewijk XV zich zelf naar het leger, met het vaste voornemen om de Nederlanden te veroveren. De eigenlijke ziel van het leger was echter de beroemde graaf Maurits van Saksen, de natuurlijke zoon van Augustus II en de schoone gravin Aurora van Königsmark. De graaf van Saksen had zich, na eenige mislukte pogingen om het hertogdom Kurland te verwerven, in Franschen dienst begeven en was, hoewel protestant, tot maarschalk opgeklommen. Aan het uitstekend beleid van den maarschalk van Saksen, zoo werd graaf Maurits

gewoonlijk genoemd, gelukte het in weinige weken belangrijke vestingen te nemen, zooals Meenen, Yperen, enz.

De maarschalk van Saksen kon den oorlog in de Nederlanden gerust aan Lodewijk XV overlaten. Hij spoedde zich naar een ander gedeelte van het oorlogstooneel, om den prins van Lotharingen tegen te houden die voornemens was, Lotharingen voor Duitschland te heroveren. Te Metz werd hij ziek, doch na zijne herstelling was het gevaar geweken, want de prins van Lotharingen was uit den Elzas teruggeroepen, om een anderen gevaarlijken tegenstander het hoofd te bieden.

Frederik II had op nieuw de wapenen opgevat. Hij had wederom een bewijs geleverd van zijne trouwlooze staatkunde, van woord- en trouwbreuk. De aangroeiende macht van Maria Theresia had hem eene ernstige bezorgdheid ingeboezemd. Door de verbintenissen, die zij met Engeland, Nederland en Sardinië, ja zelfs met Saksen had gesloten, opende zich voor haar het uitzicht op een gunstig einde van den oorlog; Frederik II zag daarin, en terecht, voor zich zelven groot gevaar. Hij vreesde namelijk, dat Maria Theresia, die haar geliefd Silezië nooit vergeten kon, de herwonnen macht gebruiken zou om dat land te heroveren.

Toen zij Silezië moest afstaan, had zij weenend uitgeroepen: „Ik verlies de schoonste parel uit mijne kroon!" en zoo dikwijls een Meziër aan het hof te Weenen kwam, barstte de koningin op nieuw in tranen uit.

Frederik besloot daarom, den aanval voor te komen. In de vergadering van zijn ministerraad deelde hij zijne plannen mee. De angstige raadslieden waren echter eenparig van oordeel, dat er van de zijde van Oostenrijk niets te vreezen was; zelfs voegden zij er hoofdschuddend bij, dat de koning door nieuwe krijgstoerustingen Maria Theresia uittartte. Toen riep Frederik hun toe: „Door talmen en stilzitten kunnen wij niets winnen; komen wij onze vijanden voor en verklaren wij hun den oorlog, dan zal een eervolle ondergang zeker altijd te verkiezen zijn boven eene eerlooze onderwerping zonder verdediging." — Frederik had van den vrede gebruik gemaakt om zich krachtig ten strijde te rusten, en ging dus niet onvoorbereid den strijd aan. Bovendien trachtte hij zich door bondgenooten te versterken. Vreezende, dat keizerin Elisabeth van Rusland zich krachtig in den strijd mengen zou, ten gevolge van den invloed, door het Oostenrijksche goud op hare hovelingen uitgeoefend, beproefde hij, haar ten minste onzijdig te doen blijven, door te bewerken, dat de Russische troonopvolger, Peter, de prinses Katharina von Anhalt-Zerbst, de latere keizerin Katharina, huwde. Daar de vader van Katharina als generaal in het Pruisische leger diende, hoopte Frederik, door middel der jonge prinses, die aan hem hare verheffing te danken had, zijnen invloed aan het Russische hof te verzekeren. Daarna onderhandelde Frederik II in het geheim met Frankrijk, met keizer Karel VII en met eenige Duitsche vorsten. Met de Palz en Hessen-Kassel sloot hij den 22sten Mei de Frankforter Unie, tot welke Frankrijk den 6en Juni toetrad. Met den keizer sloot hij den 24sten Juli 1744 een afzonderlijk geheim verdrag, volgens hetwelk hem voor zijne hulp eenige plaatsen in Boheme werden afgestaan. Dit verdrag is het bewijs, dat Frederik niet — zooals door de Pruisische geschiedschrijvers, die steeds zijn lof uitbazuinen, wordt beweerd — tot den oorlog genoodzaakt werd, maar dat hij zelf, door zijne veroveringszucht gedreven, den vrede met Oostenrijk verbroken heeft.

Zonder oorlogsverklaring rukte Frederik II in Augustus 1744 met

80.000 man, „keizerlijke hulptroepen," zooals hij in zijn manifest zeide, Saksen binnen.

Dus op nieuw eene wederrechtelijke handeling. Eene verontschuldiging wist de koning natuurlijk wel voor zijne daad te vinden. Hij gaf voor, door een bevel van keizer Karel VII tot zulk een inval zonder oorlogsverklaring gemachtigd te zijn. Hij beweerde, dat hij de wapenen had opgevat, niet in zijn eigen belang, maar om de vrijheid des rijks, de waardigheid des keizers en de rust in Europa te herstellen. In snelle marschen trok het Pruisische leger, zonder zich met de belegering van Dresden op te houden, tegen Praag op. Den 10den September werden de loopgraven voor de vesting geopend. Alle toebereidselen waren reeds gemaakt om de stad te bestormen, toen de kommandant der vesting capituleerde en haar aan de Pruisen overgaf.

Van Praag rukte de koning zonder dralen naar de Oostenrijksche grenzen voort; hij bezette de steden Tabor, Budweisz en Frauenberg.

Dit gelukkig begin van den oorlog was echter geene profetie van een even gelukkig gevolg. De prins van Lotharingen snelde met zijn leger van den Rijn naar Boheme; ook 22000 man Saksers kwamen den Oostenrijkers ter hulp, terwijl de Franschen werkeloos bleven. Het plan van den Oostenrijkschen veldheer was, de Pruisen, zonder hun slag te leveren, door kleine gevechten af te matten, hun allen toevoer af te snijden, en zoo den koning door gebrek aan levensmiddelen tot den terugtocht te dwingen.

Hij meende, dat Frederik door ziekte en desertie onder zijne troepen zwaarder verliezen zou lijden, dan door eenen grooten verloren slag. Dit plan werd met groot beleid uitgevoerd.

Frederik's stelling in het zuiden van Boheme was hoogst gevaarlijk, te meer daar de boeren, die vroeger protestantsch geweest, maar reeds lang van hun geloof vervreemd en nu streng katholiek waren, jegens de kettersche Pruisen eene zeer verbitterde stemming aan den dag legden. Talrijke afdeelingen Hongaarsche huzaren zwermden rondom de Pruisische troepen; zij sneden alle gemeenschap met Silezië af, zoodat er dikwijls weken verliepen, zonder dat de koning zelf berichten omtrent zijne overige troepen kon ontvangen. Er ontstond gebrek aan levensmiddelen en zoo zag Frederik zich eindelijk gedwongen om den terugtocht aan te nemen.

Een veel sterker vijandelijk leger zette hem onder het bevel van den veldmaarschalk Traun na, en hoewel de luitenant-kolonel von Wedell met waren heldenmoed den Oostenrijkers den overtocht over de Elbe trachtte te beletten, zoodat hij ten gevolge van zijn schitterenden strijd den bijnaam „Pruisische Leonidas" ontving, mocht dit hem echter niet gelukken.

Frederik werd daardoor gedwongen om de bezetting van Praag in den steek te laten en met zijn leger naar Silezië terug te keeren.

De veldtocht was hoogst ongelukkig geweest, een groot deel der manschappen en van de legertros was verloren, de Pruisische schatkist was uitgeput en bovendien had de koning de droevige ervaring opgedaan, dat hij op zijne Fransche bondgenooten in het geheel niet vertrouwen kon.

De winter was ingevallen, de legers hadden de winterkwartieren betrokken, de koning was naar zijne hoofdstad Berlijn teruggekeerd.

Een dreigend onweder pakte zich boven zijn hoofd te zamen, maar hij vreesde het niet. Maria Theresia verklaarde in een manifest, dat zij zich

niet langer aan den vrede van Berlijn gebonden achtte. In Opper-Silezië behaalden de Oostenrijksche troepen groote voordeelen, en bovendien verloor Frederik door den dood een bondgenoot, die altijd door zijnen naam een zekeren invloed uitgeoefend had. Karel VII stierf den 20en Januari 1745. Zijn zoon, de keurvorst Max Jozef van Beieren, had den moed niet om den ongelijken strijd met Oostenrijk voort te zetten.

Nadat hij eene nederlaag geleden had, sloot hij te Füszen den 22en April met Maria Theresia eenen vrede, waarbij hij van alle aanspraken op de Oostenrijksche erflanden afzag.

Reeds in het begin van het jaar hadden Oostenrijk, Engeland, Nederland en Saksen te Warschau een nieuw verbond gesloten. Engeland had beloofd geldelijke ondersteuning te zenden, Saksen een belangrijk leger in het veld te brengen. Daarvoor zou Saksen, zooals in eene latere overeenkomst werd bepaald, verscheidene Pruisische provinciën ontvangen; aan Oostenrijk zou het bezit van Silezië worden gewaarborgd.

Frederik stond zonder bondgenooten tegenover die machtige vijanden, want op Frankrijk viel niet veel te rekenen. Geheel aan zijne eigene krachten overgelaten, moest hij alle middelen aangrijpen om den opstekenden storm het hoofd te kunnen bieden. De schatkist was door de belangrijke offers, welke de vorige oorlog geëischt had, grootendeels uitgeput; de koning aarzelde dan ook niet, het zilveren huisraad van het Berlijner slot aan te spreken. De heerlijke kronen, een prachtig zilveren muzieklessenaar uit de ridderzaal, al de schoone uit massief zilver vervaardigde sieraden, tafelserviezen, schoorsteenornamenten, enz. werden naar de munt gezonden en daar in baar geld herschapen. In het diepst van den nacht liet de koninklijke kamerheer door 12 heidukken de schatten uit het slot wegvoeren en in een boot laden, opdat het volk niet moedeloos zou worden, wanneer het zag, dat de koning verplicht was om de prachtige zilveren voorwerpen te gelde te maken, die eenmaal de trots van Frederik Wilhelm waren geweest.

In den nieuwen veldtocht van het jaar 1745 was Frederik II niet langer de aanvaller, maar de aangevallene. De Oostenrijkers deden met kracht en met goed gevolg een inval in Silezië. De vesting Kosel viel den 27sten Mei 1745, en toen de prins van Lotharingen zich bij Trautenau met de Saksische troepen vereenigde en nu met eene geduchte overmacht over Schatzlar kwam aanrukken, werd de toestand des konings hoogst gevaarlijk.

Tot geluk van Frederik II achtte de prins van Lotharingen zich zeker van de overwinning. Zorgeloos vertrouwde hij op zijne overmacht. Aan de mogelijkheid, dat de veel zwakkere vijand het wagen zou, hem aan te vallen, dacht hij niet, en toch geschiedde dit!

Den 4den Juni 1745 met het aanbreken van den dag, rukte het Pruisische leger onder bevel van Frederik II tegen de niets kwaads vermoedende Oostenrijkers op. Reeds ten negen uur 's morgens was de beroemde slag van Hohenfriedberg geleverd; 5000 Oostenrijkers werden gedood of gewond, 7000 gevangen genomen. Bij geheele drommen liepen de deserteurs van het geslagen Oostenrijksche leger tot de Pruisen over en namen bij hen dienst. De vluchtende vijand moest naar Boheme terugtrekken en derwaarts kon Frederik II hem volgen en zoo den krijg weder op 's vijands grondgebied overbrengen. Dit was het schitterend gevolg van den slag bij Hohenfriedberg.

De eerstvolgende maanden gingen voorbij zonder belangrijke krijgsgebeurtenissen. De prins van Lotharingen had eene versterkte legerplaats bij Königgrätz betrokken. Frederik II lag tegenover hem bij Chlum en later bij Jaromicz. Tot een aanval gevoelde hij zich deels niet sterk genoeg, deels meende hij ook door onderhandelingen na den gewonnen slag den oorlog misschien op nog voordeeliger voorwaarden te kunnen eindigen dan door een nieuwen strijd. Deze hoop scheen te meer gegrond, omdat koning George II den Duitschen oorlog moede was en gaarne de hand tot vredesonderhandelingen leende en omdat de Oostenrijkers in Italië en in de Nederlanden niet gelukkig hadden gestreden.

In Italië hadden de Oostenrijksche troepen in Juli 1745 veel tegenspoed tegenover de Spanjaarden en de Franschen ondervonden; in de Nederlanden had de maarschalk van Saksen den 11en Mei 1745 het Engelsch-Hollandsche leger bij Fontenoi geslagen.

De onderhandelingen tusschen Frederik II en koning George II van Engeland werden met een gewenschten uitslag bekroond. Den 26sten Augustus 1745 werd tusschen de beide koningen een verdrag gesloten, waarbij George II op zich nam, den vrede tot stand te brengen. Dit gelukte hem echter nog niet, want Maria Theresia's gevoel van eigenwaarde steeg niet weinig, dewijl het haar gelukte door te zetten, dat haar gemaal, de groothertog van Toscane, tot keizer werd gekozen.

Den 13den September 1745 werd de groothertog te Frankfort a/M door zeven keurvorsten, in weerwil van het protest van Brandenburg en de Paltz gekozen en den 4den October als Frans I als keizer gekroond.

Een werkelijke vermeerdering van macht verkreeg Maria Theresia door die verkiezing niet, want het Duitsche keizerschap had reeds sedert lang zijne beteekenis verloren: de onmacht van keizer Karel VII had dit duidelijk genoeg bewezen, maar door den schitterenden titel werd de trots der keizerin gestreeld en haar moed gestaald. Op de vredesvoorslagen van Frederik II antwoordde zij op hoogen toon, dat zij liever haren onderrok dan Silezië wilde verliezen. Welke waarde nu de keizerin aan haren onderrok hechtte, kon Frederik zeker niet weten, maar hij moest wel erkennen, dat de tijd om met vrucht te onderhandelen nog niet gekomen was.

De oorlog werd dus voortgezet. Frederik moest zich door nieuwe overwinningen geducht maken, eer hij zich het kostbare bezit van Silezië verwerven kon. Eene van zijne schitterendste overwinningen was die bij Soor, den 30sten September 1745, waarin hij met 20.000 man 40.000 Oostenrijkers onder den prins van Lotharingen geheel versloeg. De prins verloor ongeveer 10.000 man, Frederik nauwelijks de helft.

In dezen slag deed zich het eigenaardige geval voor, dat twee vorstelijke gebroeders vijandig tegen elkaar over stonden, de een aan de zijde der Oostenrijkers, de andere aan die der Pruisen. De later zoo beroemd geworden prins Ferdinand van Brunswijk bestormde met zijne Pruisen eene hoogte, welke door zijn broeder Lodewijk verdedigd werd.

De koning meende met deze overwinning den veldtocht voor het jaar 1745 gesloten te hebben. Hij liet zijne troepen de winterkwartieren betrekken en keerde zelf naar Berlijn terug. Nu vernam hij echter, dat de vereenigde legers der Oostenrijkers en Saksers voornemens waren, hem in de hoofdstad van zijn land met een bezoek van 80.000 man te vereeren,

dat hem natuurlijk alles behalve welkom zou zijn geweest. Daarom spande hij al zijne krachten in om zijne vijanden voor te komen.

Met eene in allerijl bijeengetrokken krijgsmacht snelde hij door Silezië naar de Lausitz en den 23sten November versloeg hij de Saksers, eer zij zich nog met de Oostenrijkers hadden kunnen vereenigen, bij Katholisch-Hennersdorf.

Onmiddellijk na dit gelukkig gevecht schreef hij aan den ouden vorst Leopold van Dessau, die met zijn leger in de omstreken van Halle stond: „Ik heb mijn slag in de Lausitz geleverd; lever gij den uwen bij Leipzig — ik reken er op, u in Dresden weder te zien.”

De „oude Dessauer,” zoo noemden hem toen zijne soldaten en zoo noemt hem nog heden het volk, was met de onstuimige haast des konings niet ingenomen. Die nieuwe wijze van oorlogvoeren en vechten paste niet recht in zijne oude kraam, en hij moest derhalve tot voortrukken gedwongen worden. Eindelijk volgde hij het ontvangen bevel toch op en marcheerde hij naar Dresden. Frederik had intusschen Meiszen bezet; daar ontving hij een schrijven van de Saksische regeering, waarin hem werd medegedeeld, dat Maria Theresia eindelijk tot den vrede genegen was. Hij had echter den brief nog niet geheel gelezen of daar zag hij een bloedrood schijnsel in de lucht, in de verte hoorde hij den donder der kanonnen en hij vernam, dat de vorst van Dessau tegen de Saksers een hevigen slag leverde. De oude Dessauer had den 15den December bij Kesselsdorf de Saksers gevonden en wel in eene stelling, die den aanval hoogst moeielijk maakte. Hij besloot evenwel den slag te wagen. — Het teeken tot den aanval werd gegeven. De oude Dessauer deed zijn beroemden naam eer aan. Eene schitterende overwinning werd behaald en den 18den December rukte de koning als overwinnaar Dresden binnen, onder het vreugdegejuich der burgerij, die het haren keurvorst niet vergeven kon, dat hij om de wille van de Poolsche kroon tot de katholieke kerk was overgegaan. De gevolgen van de zegepraal bij Kesselsdorf waren beslissend: zij fnuikte den trots der keizerin Maria Theresia, die thans graaf Harrach met volmacht tot het sluiten van den vrede naar Dresden zond. Frederik II toonde zich, niettegenstaande zijne pas behaalde voordeelen, bescheidener dan de keizerin had durven verwachten. Hij begeerde geene nieuwe veroveringen, alleen het bezit van Silezië. Hij had echter tot deze bescheidenheid ook alle reden, want eene voortzetting van den krijg dreigde voor hem zeer gevaarlijk te worden. Zijne schatkist was uitgeput. Hij bezat, nadat de tweede Silezische oorlog hem 8 millioen gekost had, niet meer dan 15.000 thaler, en zijn arm land kon bezwaarlijk de kosten voor een nieuwen oorlog opbrengen. Bovendien baarde de houding van Rusland den koning zorg. Hij vreesde meer dan ooit, dat keizerin Elisabeth tot zijne vijanden zou overgaan.

Daar Frederik II zich bereid toonde om Frans I als keizer te erkennen, bewilligde Maria Theresia in den afstand van Silezië. De vrede kwam tot stand en werd den 22sten December 1745 te Dresden onderteekend. Ook Saksen werd in den vrede begrepen. Koning August II moest een millioen thaler aan oorlogskosten betalen en het dulden, dat de in den veldtocht gevangen genomen Saksers, alleen 6000 man landsmilitie, welke Frederik II gedwongen had om in zijne regimenten dienst te nemen, bij het Pruisische leger bleven. Daarvoor echter zouden de Pruisen onmiddellijk het Saksische land verlaten. Al was dus de vrede tusschen Maria

Theresia en Frederik II gesloten, daarmede was de Oostenrijksche successie-oorlog nog niet geëindigd, ofschoon zoowel koning Augustus II van Polen, als de keurvorst van Beieren hunne aanspraken hadden opgegeven. Alleen de aanspraken van den koning van Spanje waren nog niet bevredigd en de oorlog duurde daarom voort.

Wij zullen hem, daar hij geen algemeen belang heeft, slechts in vluchtige trekken schetsen, zonder op iedere kleine bijzonderheid acht te slaan.

In Italië was over het algemeen het krijgsgeluk Oostenrijk gunstig, maar niet in de Nederlanden. Hier werden na den ongelukkigen slag bij Raucoux (11 October 1746) de geheele Oostenrijksche Nederlanden op Luxemburg en Limburg na door Frankrijk veroverd; en in het jaar 1747 bezetten de maarschalken van Saksen en von Löwendahl ook Hollandsch-Vlaanderen.

In de Nederlandsche republiek hadden deze tegenspoeden de verhooging van de macht der Oranjepartij en de verheffing van prins Willem IV tot erfstadhouder ten gevolge, waarop wij later terugkomen.

Alle oorlogvoerende mogendheden waren uitgeput door den langen strijd. Allen verlangden naar den vrede en daarom was eene overeenkomst mogelijk. In het voorjaar van 1748 kwam te Aken een vredescongres bijeen, en na lange onderhandelingen werd den 18den October de vrede geteekend, waarbij alleen Spanje en Sardinië de winnende partijen waren. De koning van Sardinië verkreeg een gedeelte van het Milaneesche gebied. De Spaansche prins Philips, de tweede zoon van koningin Elizabeth, die hierdoor hare eerzuchtige wenschen vervuld zag, bekwam van Oostenrijk de hertogdommen Parma, Piacenza en Guastalla. Alle andere aanspraken werden opgegeven. Zoo hadden dus Frankrijk, Beieren en Saksen door den achtjarigen bloedigen Oostenrijkschen successie-oorlog niets gewonnen; Oostenrijk had Silezië en de Italiaansche landschappen verloren. Toch kon Maria Theresia trotsch zijn op de uitkomst van den strijd, dien zij aanvankelijk geheel alleen tegen de groote mogendheden van Europa had ondernomen, en die de vernietiging van de geheele Oostenrijksche monarchie had ten doel gehad.

ACHT EN TACHTIGSTE HOOFDSTUK.

Engeland en Spanje. Oorlog ter zee tusschen Engeland en Spanje. Aanleiding tot den oorlog. Walpole's zucht tot vrede. Kapitein Jenkins. Strijd tegen Walpole in het parlement. Verdrag van Pardo. Oorlogsverklaring. Verovering van Portobello door Vernon. Ongelukkige onderneming van Vernon tegen Carthagena en het eiland Cuba. De omzeiling van kaap Hoorn door Anson. Verwoesting der kusten van Peru en Chili. Verovering van Panama. Wegneming van het schip van Acapulco. Omzeiling van de wereld door Anson. Voorvallen in het parlement. Val van Walpole. Pitt, de oudere. Het ministerie Carteret. Kuiperijen. Het ministerie Pelham. Plannen der Jacobijnen in Engeland en Schotland. Lord Lovat. Karel Eduard. Onderhandelingen der Jacobijnen met Frankrijk. Opheffing van de Habeas Corpusacte in Engeland. Landing van Karel Eduard bij Moydart. Eerste voordeelen, door Karel Eduard behaald. Inneming van Edimburg. Overwinning bij Preston Pans. Tocht naar Engeland. Overhaaste terugtocht. Hollandsche hulp. Overwinning van Karel Eduard bij Falkirk. Nederlaag en vernietiging van de insurgenten bij Culloden. Avontuurlijke vlucht van prins Karel Eduard. Wreed gericht over de Jacobijnen. Voortzetting van den oorlog. Overwinning van den maarschalk van Saksen bij Loffeldt. Dood van Philips V van Spanje. Gunstige gezindheid van Ferdinand VI jegens Engeland. Overwinning ter zee van de admiraals Anson en Warren bij kaap Finisterre. Vrede van Aken.

Vóor het begin van den Oostenrijkschen successie-oorlog was er tusschen Spanje en Engeland een oorlog ter zee uitgebroken, welken Walpole, de regeerende minister in Engeland, in weerwil van alle daartoe aangewende pogingen niet had kunnen verhinderen. Meer dan eene aanleiding tot een oorlog bestond er ongetwijfeld reeds sedert langen tijd tusschen de beide zeemogendheden, want onophoudelijk kwamen de Spaansche en Engelsche belangen bij het handelsverkeer met de koloniën in botsing.

Ten gevolge van het Assiento-verdrag tusschen Spanje en Engeland had wel de Engelsche Zuidzee-compagnie in het jaar 1713 het recht verkregen om slaven naar de Spaansche koloniën in America te voeren; ook mochten zij jaarlijks een schip van 500 ton met Europeesche waren geladen naar de mis van Portobello zenden, maar zulke voorrechten waren den Engelschen kooplieden niet genoeg. Zij bekommerden zich weinig om bestaande verdragen: wat niet volgens de wet geoorloofd was, deden zij tegen de wet. Door tallooze sluikers werd een belangrijke handel in Engelsche waren op de Spaansche koloniën gedreven.

Bij den grooten naijver, welken de Spaansche kooplieden en de

Spaansche regeering jegens de Engelsche speculanten koesterden, kon het niet uitblijven, of het Spaansche bestuur moest alle middelen aangrijpen om den Engelschen sluikhandel te verhinderen. Gelukte het den kruisers der Spaansche regeering, een Engelschen smokkelaar op te vangen, dan werden wel eens de manschappen strenger gestraft dan de wetten der menschelijkheid toelieten, en bovendien matigden de Spaansche oorlogsschepen zich het recht aan om Engelsche koopvaarders in volle zee te onderzoeken. De Engelsche kooplieden klaagden reeds sedert langen tijd over dergelijke belemmeringen van den handel en over de schade, die hun daardoor berokkend werd.

De ontevredenheid tegen Spanje werd in Engeland nog vermeerderd, door een strijd over het eigendomsrecht van verschillende kusten, waarop de Spanjaarden aanspraak maakten, hoewel zij er volstrekt geene koloniën hadden gesticht; en desgelijks over het bezit van de provincie Georgia, welke de Spanjaarden als een gedeelte van Florida, de Engelschen als een deel van Carolina beschouwden.

De haat tegen Spanje was in geheel Engeland zoo groot, dat het volk een oorlog zeer gaarne zou gezien hebben; daar Walpole echter den vrede wenschte te bewaren, bezigde de oppositie in het parlement dit als een middel om den gehaten minister te doen vallen. Zij gaf voedsel aan de algemeene ontevredenheid; alle dagbladen waren vol van hoogdravende berichten omtrent plunderingen van Engelsche schepen en over de wreede straffen, die wegens de verdenking van sluikhandel aan de Engelsche matrozen en zelfs aan kapiteins waren voltrokken. Een kapitein, Jenkins, beweerde, dat hem door de Spanjaarden de ooren waren afgesneden. Hij werd voor het parlement geroepen en verhaalde met grooten ophef de hem wedervaren wreedheid en de smadelijke woorden, waarmede de Spanjaarden den koning, de ministers en de geheele Engelsche natie gehoond hadden. Het parlement trok partij voor den mishandelde en greep deze gunstige gelegenheid aan om Walpole te verwijten, dat hij de eer der natie en hare heiligste belangen ongestraft door de Spanjaarden met voeten treden liet. Walpole verklaarde de gansche bewering van kapitein Jenkins voor belachelijk, voor eene door zijne vijanden opgevoerde grap. Den kapitein waren de ooren natuurlijk wel afgesneden, doch niet door de Spanjaarden, maar tot straf voor een vroeger gepleegd bedrog; van de geheele geschiedenis was geen woord waar. Noch het parlement, noch het Engelsche volk sloeg echter geloof aan zulke woorden.

De spanning onder het volk bereikte zulk eene hoogte, dat Walpole zich eindelijk wel gedwongen zag, om harentwille eenige stappen te doen. Ten einde een oorlog te vermijden, knoopte hij met de Spaansche regeering eene onderhandeling aan, die in Januari 1739 tot het voorloopig verdrag van Pardo leidde. Spanje verklaarde zich bereid om een onbeduidende som als schadeloosstelling aan de Engelsche onderdanen uit te betalen, maar behield zich voor, van deze som de vorderingen af te trekken, die de Spaansche regeering op de Engelsche Zuidzeecompagnie had. Alle overige geschillen over den handel, enz. zouden in latere samenkomsten worden beslist.

Het verdrag van Pardo bevredigde de eischen der Engelschen zoo weinig, dat daardoor de oppositie nog heftiger werd; zij verweet Walpole, dat hij laag gehandeld en de eer der natie geschonden had. Vernon, een lid der oppositie, verklaarde, dat wanneer men hem maar

zes schepen gaf, hij met deze den Spanjaarden wel de wet stellen en Portobello innemen zou.

Daar nu bovendien de Spaansche regeering in het geheel geene voorkomende, maar integendeel eene trotsche en afwijzende houding tegenover de Engelsche eischen aannam, en niet eens de bij het verdrag van Pardo beloofde schadeloosstelling voldeed, werd Walpole eindelijk gedwongen om den 3den October 1739 aan Spanje den oorlog te verklaren.

Het begin van dezen oorlog was schitterend. Vernon hield zijn woord. Met weinige schepen veroverde hij Portobello (3 December). De kolonie werd verwoest en geplunderd, de bezetting vermoord. Met buit beladen keerden de Engelsche schepen naar het vaderland terug; maar hiermede scheen ook de voorspoed voor Engeland ten einde. De Spanjaarden rustten een aantal kaperschepen uit en deden den Engelschen handel veel afbreuk. Daarvoor wilde Vernon, die trotsch op zijne eerste onderneming was, hen tuchtigen. Hij ontving het bevel om de gansche landengte van Dariën te bezetten, en met dit doel werd een machtige vloot uitgerust en met een talrijk leger landingstroepen bemand. Aan den admiraal Anson werd de taak opgedragen met eene tweede vloot uit het Westen, Vernon bij de verovering der landengte van Dariën te ondersteunen, en bovendien de Spaansche koloniën op de kusten van Peru en Chili te verontrusten.

De onderneming van Vernon mislukte geheel. Tevergeefs beproefde hij Carthagena te veroveren; hij werd met groote verliezen teruggeslagen en evenmin gelukte hem een aanval tegen Cuba. Deze expeditie, welke met zulk eene blijde hoop door de Engelschen was tegemoet gezien, kwam hun op het verlies van millioenen schats en van omstreeks 20.000 man te staan.

Admiraal Anson kon evenmin als Vernon het eigenlijke doel, waarvoor zijne vloot bestemd was, bereiken, maar hij verwierf ten minste zich zelven door zijne onderneming een beroemden naam, en vermeerderde den zeeroem van Engeland.

Hij volbracht gelukkig de omzeiling van kaap Hoorn, dat toen als eene buitengewoon moeielijke en gewaagde onderneming beschouwd werd, terwijl de Spaansche vloot, die hem vervolgde, hiertoe niet in staat was, maar terug moest keeren. Hij verwoestte daarop de kusten van Peru en Chili, verbrandde en plunderde de koloniën en veroverde de stad Panama, die hij uitplunderde en verwoestte. Hoewel hij bij het kruisen door de hem onbekende zee al zijne schepen verloor, behalve het ééne, waarop hij zelf bevel voerde, zette hij toch zijn avontuurlijken tocht voort. Hij nam het beroemde, met schatten beladen schip van Acapulco, Hermione, dat jaarlijks eenmaal de handelsreis tusschen Manilla en de kusten van Peru volbracht; dit schip leverde hem een buitengewoon rijken buit op. Tot schrik der Spanjaarden drong hij, als reiziger rondom de wereld, steeds dieper in de onbekende zeeën tot de Ladronen door. Door zijnen moed en zijne ontdekkingen verwierf hij zich onsterfelijken roem. Eerst na drie jaren keerde hij, nadat hij Africa had omgezeild, naar Engeland terug.

De ongelukkige uitslag van Vernon's onderneming en de verliezen, welke de Spaansche kapers den Engelschen handel toebrachten, vermeerderden de ontevredenheid met de regeering van Walpole, aan wiens zwakheid en nalatigheid de oppositie alle ongelukken toeschreef. Ook de prins van Wales, die met zijn vader op een hoogst gespannen voet leefde, sloot zich

bij de oppositie aan, en deze won door een nieuw verkozen parlement (1741) reeds zooveel aan kracht, dat Walpole zich niet langer staande kon houden. Men legde hem met recht ten laste, dat hij te toegevend was geweest omtrent de bijzondere belangen des konings. Terwijl het parlement geldelijke hulp aan Maria Theresia verleende en op een krachtig doorzetten van den oorlog te haren gunste aandrong, had Walpole toegelaten, dat de Spanjaarden troepen naar Italië zonden en daar landden en had hij, uit vrees dat het keurvorstendom Hannover door de vijanden veroverd zou worden, niets gedaan om Maria Theresia bij te staan. Zijne eigene ambtgenooten in het ministerie, Pelham, hertog van Newcastle, en zijn broeder intrigeerden tegen Walpole, die eindelijk in Februari 1742 gedwongen werd om zijn ontslag in te dienen, ten einde eene aanklacht voor te komen.

Walpole, die door George II tot graaf van Oxford verheven was, stierf reeds in het jaar 1745. Hij liet slechts een klein vermogen na en het werd na zijn dood openbaar, dat hij de gelden van den staat niet zoozeer tot zijn eigen voordeel, als wel tot verrijking van zijne vrienden en gunstelingen had gebruikt. Een onderzoek, naar de tien laatste jaren van Walpole's bewind ingesteld, waarbij de oudste Pitt zich door zijne welsprekendheid en zijn ijver grooten roem verwierf, leverde het bewijs op, dat de gelden van den staat op de schandelijkste wijze verkwist waren, hoewel men toch aan den anderen kant niet kan ontkennen, dat Walpole zich zeer verdienstelijk gemaakt heeft ten aanzien van de ontwikkeling der Engelsche staatsstellingen. De opvolger van Walpole was lord Carteret, wien George II persoonlijk zeer genegen was en die daarom altijd geneigd was om den koning in zijne Hannoversche politiek te ondersteunen. Naast Casteret verkregen de zeer onbeduidende hertog van Newcastle en zijn broeder Pelham zitting in het ministerie. Het Engelsche volk was door deze verandering van ministerie echter niet gebaat, noch ten aanzien van een zuiniger beheer van de geldmiddelen, noch van eene krachtige, door vaste beginselen bestuurde buitenlandsche staatkunde. Dit nieuwe ministerie bezat al de fouten van Walpole zonder zijne staatkundige bekwaamheid. Het eenige onderscheid bestond daarin, dat nu in plaats van de gunstelingen van Walpole, die van Pelham met ambten en geschenken overladen werden.

Het kabinet kon geene krachtige houding aannemen, want het was onderling verdeeld. Carteret en de gebroeders Pelham werkten elkander tegen. Carteret trachtte door het bevorderen van de bijzondere belangen des konings zich in zijne positie te handhaven en verschafte daardoor aan de Pelhams de beste gelegenheid om tegen hem samen te spannen. De oppositie stak krachtiger dan ooit het hoofd op. Een gedeelte harer woordvoerders klaagde over de slappe wijze, waarop de oorlog ter zee gevoerd werd, en over de verkwisting van de Engelsche gelden op het vasteland door het verleenen van subsidiën; anderen wilden het liefst den oorlog geheel zien ophouden. De Pelhams traden bij menige gelegenheid onbeschroomd tegen den koning op. Toen b.v. in Februari 1744 de admiraal Matthew de Fransch-Spaansche vloot aangetast en verslagen had, klaagden de Pelhams hem toch aan, omdat de overwinning niet volkomen genoeg geweest was, en hoewel Matthew de schuld op zijnen onderbevelhebber Lestock schoof en de koning voor hem partij trok, bewerkten de Pelhams toch, dat hij door eenen krijgsraad voor ongeschikt verklaard werd om verder te dienen.

Carteret's macht werd door dit alles zoozeer ondermijnd, dat hij in November 1744 voor de gebroeders Pelham het veld ruimen moest. Hij werd door den koning tot graaf Granville benoemd en nam zitting in het Hoogerhuis. Pelham, de broeder van den hertog van Newcastle, nam als kanselier van de schatkamer de leiding der regeering op zich en ook Pitt verkreeg eene plaats in het bestuur. De koning wenschte dit niet, maar hij moest wel toegeven, want reeds had in Engeland de staatsregeling zich op zulk eene eigenaardige wijze ontwikkeld, dat de benoeming der ministers niet meer uitsluitend van het goedvinden des konings afhing.

De strijd in het ministerie en de verbittering, waarmede de oppositie in het parlement de regeering bestreed, had reeds sinds lang bij de aanhangers van den verdreven koning Jacobus III, de Jacobijnen, in Engeland en Schotland de hoop opgewekt, dat de Stuarts, wanneer zij terugkwamen, met vreugde door het volk zouden worden ontvangen, dat eene Jacobijnsche omwenteling wel kans van slagen had.

De partij der Jacobijnen in Schotland had door de wreede vervolgingen, waaraan zij sedert den laatsten opstand was blootgesteld, niet in aantal en invloed verloren. Zij was integendeel machtiger geworden dan ooit en koesterde thans een nog doodelijker haat jegens het huis van Hannover dan vroeger. Zelfs die oude aanhangers der Stuarts, die, door geld en eereposten omgekocht, schijnbaar de trouwste dienaars van koning George geworden waren, stonden nog heimelijk in betrekking tot den te Rome in ballingschap levenden Jacobus III, die zich koning van Engeland en Schotland noemde en door zijne aanhangers in het geheim ook als zoodanig erkend werd. Aan het hoofd van deze huichelaars stond lord Simon Fraser van Lovat, het hoofd van den stam der Frasers in de Schotsche hooglanden, die hoewel hij een jaargeld van koning George trok, toch reeds onmiddellijk na het begin van den oorlog met Spanje onderhandelingen met vele voorname Schotsche Jacobijnen had aangeknoopt. De saamgezworenen onderhandelden in het geheim met Frankrijk en verbonden zich om, in geval er van Fransche zijde een leger voor Jacobus III naar Schotland gezonden werd, dit met 20.000 Schotten te ondersteunen.

Zelfs de vredelievende kardinaal Fleury liet zich door zulke beloften verleiden om tot dit plan toe te treden. Hij knoopte onderhandelingen met de Jacobijnen aan, zonder echter tot de uitvoering van het plan te kunnen besluiten. Eerst na zijnen dood werd de zaak aan het Fransche hof in ernstige overweging genomen.

Nadat den 15den Maart 1744 de oorlog tusschen Frankrijk en Engeland, die feitelijk reeds vroeger was begonnen, verklaard was, werd Karel Eduard, de tweede zoon van den pretendent Jacobus III, verkozen om zich aan het hoofd van eene, door Frankrijk ondersteunde, Jacobijnsche omwenteling in Engeland te plaatsen. Een leger onder bevel van den maarschalk van Saksen werd ingescheept, maar het opsteken van een storm en het verschijnen van eene Engelsche vloot maakten eene landing onmogelijk. Karel Eduard en de Fransche troepen moesten naar Frankrijk terugkeeren, zonder den Engelschen grond te hebben betreden. De pretendent trachtte tevergeefs zijne bondgenooten tot het doen van eene nieuwe poging te bewegen. Van Mei 1744 tot Mei 1745 hield hij zich te Parijs op; voortdurend werd hij met beloften gepaaid. De Fransche regeering gebruikte den prins, om door hem George II in ontzag te houden, maar zij had den lust om hem krachtig te ondersteunen, verloren, misschien omdat zij

inzag, dat hij te onwetend, te lichtzinnig en te onbezonnen was, om van een door hem bestuurden opstand ooit eenig goed gevolg te kunnen verwachten.

Karel Eduard verloor eindelijk het geduld. Vertrouwend op de tijding, welke hij uit Schotland ontving, dat het volk bereid was om de wapenen voor hem op te vatten, besloot hij van de gunstige omstandigheid, dat George II zich in Hannover bevond en de Engelsche troepen bijna allen op het vaste land waren, gebruik te maken, om eene poging tot opstand te beproeven. Tevergeefs raadden lord Lovat en andere geheime aanhangers hem de gewaagde onderneming af. Zijn besluit stond vast. Met toestemming der Fransche regeering, die hem slechts ondersteunde met eene geringe som gelds en eenige wapenen, zeilde hij in Juni 1745 met eenige avonturiers, die onder hem dienst hadden genomen, op een klein fregat naar Schotland.

De Engelsche regeering was sedert lang op een Jacobijnschen opstand voorbereid; ja, de geruchten dat zulk eene beweging voor de deur stond, waren haar zelfs zeer welkom geweest en hadden hare macht en haren invloed eer vermeerderd dan verminderd. De haat tegen de papisten en de Jacobijnen was bij de Engelschen nog sterker dan die tegen de ministers. Het parlement voorzag de ministers rijkelijk van geld en hulpmiddelen, het stond de opheffing van de Habeas Corpus Acte toe en vaardigde zelfs eene wet uit, welke wat willekeur en wreedheid betreft, haars gelijke niet heeft. Niet alleen werd elke briefwisseling met Karel Eduard voor hoogverraad verklaard, maar ook de straf op dit misdrijf uitgestrekt tot de onschuldige kinderen en kleinkinderen van een ieder, die deswege veroordeeld werd.

De onderneming van Karel Eduard werd in weerwil hiervan aanvankelijk met een merkwaardig gelukkigen uitslag bekroond. Nauwelijks was de prins in Juli 1745 bij Moydart op de westelijke kust van Schotland geland, of een tal van aanhangers stroomde hem toe. Hij nam Perth in, en trok toen, terwijl zijn klein leger, hetwelk voornamelijk uit Hooglanders bestond, voortdurend aangroeide, naar Edimburg. In September veroverde hij de Schotsche hoofdstad en het gelukte hem zelfs een klein Engelsch leger, dat hem wilde tegenhouden, bij Preston-Pans door de dweepzieke dapperheid der Hooglanders te verslaan.

Deze eerste overwinning deed het getal zijner aanhangers nog sneller toenemen. De oude voorzichtige lord Lovat vatte wel niet zelf de wapenen voor hem op — hij huichelde altijd nog een getrouw aanhanger van het huis van Hannover te zijn — maar plaatste zijn zoon aan het hoofd der lieden van zijn clan en zond hem den prins ter hulpe. Evenzoo handelden vele andere edellieden; anderen gingen nu zelfs openlijk tot Karel Eduard's partij over. Reeds den 26sten September werd Jacobus III te Edimburg als koning en Karel Eduard als zijn plaatsvervanger uitgeroepen. In korten tijd was geheel Schotland in de macht der Jacobijnen.

Karel Eduard waande zich reeds zeker van de overwinning; toch was hij nog ver van eene volkomene zegepraal verwijderd. Zijne tegenstanders toch onderwierpen zich wel voor het oogenblik, maar waren te allen tijde gereed om weer tegen hem op te staan. De arme bergschotten waren hem wel met veel geestdrift toegedaan, maar de rijkere bewoners van het platte land en alle stedelingen waren vijanden der papisten en dus ook der

Stuarts. Zij wachtten slechts op eene gunstige gelegenheid om dit te toonen.

In het volle gevoel van zijne zegepraal trok Karel Eduard naar Engeland. Ook hier ontmoette hij aanvankelijk bijna geen tegenstand. De weg naar Londen lag voor hem open, ja hij zou de stad zelve hebben kunnen innemen, en dan zou inderdaad zijne onderneming voor het huis van Hannover gevaarlijk zijn geworden, indien hij van Fransche zijde eene krachtige ondersteuning in geld en troepen ontvangen had. Dit was echter niet het geval. Al de hulp van Frankrijk bestond in eenige weinige troepen, die in Schotland ontscheept werden.

Karel Eduard was een echte Stuart, even eerzuchtig en daarbij even onbezonnen en eigenzinnig als zijne voorouders. Het gelukte hem bijna niet, zich in Engeland aanhangers te verwerven. Zonder geld of geschut bevond hij zich te midden van een vijandelijk land. Hij waagde het daarom niet, verder door te dringen; zonder aangevallen te zijn, besloot hij tot een overijlden en slecht uitgevoerden terugtocht naar Schotland.

De regeering had intusschen gezorgd, buitenlandsche troepen tot onderdrukking van den opstand te ontbieden. De hertog van Cumberland was van het Nederlandsche krijgstooneel opgeroepen; de Hollanders leverden 6000 man hulptroepen, oud-gedienden, die naar Schotland werden ingescheept. Het waren Hessen, die door hun vorst voor klinkende munt aan Holland verkocht waren.

De hertog van Cumberland volgde den prins, toen deze zich naar Schotland terugtrok, op den voet. Hij nam den 31en December Carlisle in en drong tot Edinburg door.

Nog eens lachte het geluk den prins toe. Het gelukte hem den 17en Januari 1746 een klein Engelsch leger onder generaal Hawley bij Falkirk te verslaan; maar dit was ook het laatste voordeel, dat hij behaalde. Hij moest steeds verder voor het nu sterke Engelsch-Hollandsche leger terugtrekken en toen hij het in de maand April waagde den vijand slag te leveren, werd hij bij Culloden zoo deerlijk geslagen, dat zijn geheele leger deels uiteengejaagd, deels vernietigd werd.

Het eigenlijke gevecht duurde niet langer dan een half uur; het werd beslist door de dapperheid der Hessen en ten einde gebracht door de ruiterij, die de Schotten in het geheel niet bezaten; zij vervolgde den vijand, sabelde de vluchtelingen neder en maakte het hun onmogelijk zich weder te vereenigen.

Door dien éénen slag bij Culloden was de opstand der Jacobijnen geheel gefnuikt. Hij zou misschien een anderen uitslag gehad hebben, en noodlottig voor de Engelsche vrijheid geworden zijn, wanneer Karel Eduard krachtiger door Frankrijk ondersteund was. Na den slag bij Culloden had de prins alle hoop op verdere voordeelen verloren. Hij trachtte slechts zijn eigen leven te redden en vluchtte naar de westelijke eilanden. Alleen door de zelfopoffering zijner trouwe vrienden gelukte het hem, aan de vervolgingen zijner vijanden te ontkomen en naar Frankrijk te ontvluchten. Zijne avontuurlijke vlucht heeft den Engelschen novellenschrijvers de stof voor meer dan één roman opgeleverd.

De aanvankelijke voorspoed en de latere rampen van Karel Eduard hebben hem tot een held der sage gemaakt. Zijn naam wordt heden nog door de legitimisten met veel achting genoemd, wat de lichtzinnige,

onbeduidende jonge man volstrekt niet verdient. Zijn volgend leven heeft getoond, dat hem alle groote hoedanigheden van hoofd en hart ontbraken en dat hij zeker, zoo het hem gelukt ware, zich een troon te veroveren, een jammerlijk koning zou geworden zijn. Hij leefde na deze ongelukkige poging tot opstand eerst in Frankrijk, later in Italië, onder den naam van graaf van Albanië, van een jaargeld, hem door vreemde mogendheden toegelegd. Na den dood van zijn vader Jacobus III (1766) huwde hij eene gravin Stolberg, met wie hij in eenen ongelukkigen, kinderloozen echt leefde, welke later ontbonden werd. Hij stierf den 31en Januari 1788 te Rome, zijn broeder, de kardinaal van York, leefde tot het jaar 1807.

Had Karel Eduard zich gelukkig weten te redden, over zijne aanhangers werd een vreeselijk gericht gehouden. Zij werden met eene wreedheid vervolgd, waardoor de heerschende partij zich met schande overlaadde. Door de krijgswetten gesteund, bedreef de hertog van Cumberland in Schotland vreeselijke gruwelen. Niet alleen zij, die met de wapenen in de vuist gevangen werden genomen, maar zelfs velen, die alleen onder verdenking van opstand lagen, werden door den overwinnaar neergehouwen. De goederen der Jacobijnsche edelen in Schotland werden te vuur en te zwaard verwoest. Bijzondere rechterlijke commissiën spoorden de schuldigen op; eene menigte terechtstellingen volgde. Zij werden voltrokken met eene wreedheid, die in de donkerste tijden der middeneeuwen te huis behoort. Men voerde de oude, lang in onbruik geraakte wetten op het hoogverraad weder in, om de doodstraffen door het martelen van de levenden en het verminken van de lijken zoo mogelijk nog wreeder en afschrikwekkender te maken. Daar tegen vele voorname beschuldigden geene geldige bewijzen konden worden aangevoerd, beging het parlement de laagheid, de schandelijke bill of attainder weder in werking te stellen. Het verklaarde, dat de aangeklaagden een misdrijf hadden begaan, waarop de doodstraf stond, en zonder vorm van proces moesten terechtgesteld worden. Tot de talrijke slachtoffers der vervolging behoorde ook de grijze lord Lovat, wien nu de slimheid, waarmede hij getracht had zich zoowel in de gunst van George II als van Jacobus III staande te houden, niet tegen het doodvonnis beveiligen kon.

De oorlog, zoowel op het vasteland in de Nederlanden en in Italië als ter zee, had intusschen voortgeduurd zonder den Engelschen groote voordeelen aan te brengen. Tevergeefs beproefde eene Engelsche vloot de Oostenrijkers, welke door een volksopstand in December 1746 verdreven waren uit Genua, dat zij den 6den September hadden bezet, bij eene poging tot herovering van deze belangrijke stad te ondersteunen. De aanslag mislukte en daarmee ook de poging om een inval in het midden van Frankrijk te doen.

Ook in de Nederlanden behaalden de Engelschen geene lauweren. Zij konden niet verhinderen, dat na de overwinning bij Fontenay (1744) en Raucoux (1746) geheel België door de Franschen veroverd werd en toen nu den 21en Juli 1747 de maarschalk van Saksen de bondgenooten bij Loffeldt overwon, werd zelfs Holland ernstig bedreigd.

Een geluk was het onder deze omstandigheden voor Engeland, dat het door den dood ten minste van één vijand ontslagen werd. Koning Philips V van Spanje was in Juli 1746 gestorven. Zijn zoon en opvolger, Ferdinand VI, had geen wezenlijk belang meer bij de voortzetting van den oorlog. Ten gevolge van den invloed zijner gemalin, eene Portugee-

sche prinses, was hij tot het sluiten van een vriendschapsverbond met Engeland geneigd. De vermeerdering van de macht zijner stiefbroeders lag hem niet zeer na aan het hart. Het was hem genoeg, wanneer een hunner, Don Philips, als onafhankelijk vorst een klein gebied verkreeg. Op grootere veroveringen voor Philips of voor den koning van Napels drong Ferdinand VI niet aan.

Gelukkiger dan in den oorlog te land waren de Engelschen gedurende den laatsten tijd van den Oostenrijkschen erfopvolgingsoorlog ter zee: hunne kaperschepen brachten den Franschen groote schade toe en de Engelsche admiraals behaalden meer dan één schitterende overwinning. In Mei 1747 sloegen de Engelsche admiraals Anson en Warren een Fransch escader onder la Jonquière bij kaap Finisterre. De vrucht van deze overwinning was de verovering van vijf Fransche oorlogschepen en van zeven schepen der Indische compagnie met hunne lading, ter waarde van meer dan vijf millioen. In den herfst van datzelfde jaar behaalde ook de admiraal Hawke eene schitterende overwinning ter zee op de Franschen. Bovendien gelukte het den Engelschen zoo vele Fransche schepen te nemen, dat hun buit in een enkel jaar meer dan 30 millioen gulden beliep.

Deze buit was echter ook het eenige voordeel, dat Engeland uit den langen, bloedigen en kostbaren oorlog trok. De vrede van Aken, die in 1748 een einde aan dien oorlog maakte, was daarom een zegen voor Engeland, evenals voor alle daarin betrokken mogendheden.

EINDE VAN HET NEGENDE DEEL.